ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥

ਸ੍ਰੀ ਮੁਨਿ ਮੇਘ ਰਾਜ ਜੀ ਰਚਿਤ

ਵੈਦਕ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ

ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਸਟੀਕ

(ਜਿਸ ਵਿਚ ੨੮੬੯ ਪ੍ਰੀਖਯਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਨ)

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

-ਪ੍ਰਸਿਧ ਟੀਕਾਕਾਰ-

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਭਾ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ

ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

੧ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥

ਸ੍ਰੀ ਮੁਨਿ ਮੇਘ ਰਾਜ ਜੀ ਰਚਿਤ

ਵੈਦਜਕ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ

ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਸਟੀਕ

(ਜਿਸ ਵਿਚ ੨੯੬੯ ਪ੍ਰੀਖਯਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਨ)

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

-ਪ੍ਰਸਿਧ ਟੀਕਾਕਾਰ-

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਅਖਾੜਾ ਸ੍ਰੀ ਠਾਕੁਰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ, ਛਾਣ ਗਲੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਸ ਐਡੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮਹੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਐਮ.ਏ.)

ਚੇਲਾ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹੰਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :-

ਭਾ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ

ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ISBN : 81-7601-017-0
ਸੈਟ (ਦੋ ਭਾਗ) ISBN : 81-7601-018-9

ਜਨਵਰੀ 1997

ਮੁੱਲ : 160-00

੧ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਤਤਕਰਾ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਸਟੀਕ

ਅਥ ਚੌਥਾ ਅਧਯਾਯ—ਅਤੀਸਾਰ

॥ ਇਤੀ ॥

ਮੁਖ ਬੰਦ

ਇਤਹਾਸਕਾਰ–ਖੋਜੀ–ਕਵੀ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੇਰਾ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ "ਮੇਘ–ਬਿਨੋਦ" ਦਾ ਵਾਰਤਿਕ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਸਟੀਕ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਟੀਕ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ 11ਵੀਂ ਵਾਰ ਛਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਸ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਪਕੇ ਹੱਥੋਂ ਹੱਥ ਵਿਕ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਅਯੁਰਵੇਦਿਕ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1981 ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਫਰਮ ਨੇ ਛਾਪਿਆਂ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਤਕਰੀਬਨ $6\frac{1}{2}$ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਅਪਰੇਸ਼ਨ–ਕਾਲੀਗਰਜ਼ ਤੇ ਗਲਿਆਰਾ ਸਕੀਮ ਨੇ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ ਬਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਐਲੋਪੈਥੀ ਇਲਾਜ ਦਾ ਬੋਲਵਾਲਾ ਹੈ। ਚੀਰਫਾੜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਐਲੋਪੈਥੀ ਇਲਾਜ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਾਰਕੇ ਦਾ ਸਥਾਨ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਲਾਜ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਫੌਰਨ ਅਰਾਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਅਸਲੀ ਮਰਜ਼ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਬੀਮਾਰੀ ਪਿਛੋਂ ਦੂਸਰੀ ਬੀਮਾਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਆ ਚਿੰਬੜਦੀ ਹੈ। ਐਲੋਪੈਥੀ ਦੀਆਂ ਦੁਆਈਆਂ ਰੀਐਕਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦੇਸੀ ਇਲਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਲਾਜ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਫੌਰਨ ਅਰਾਮ ਬੇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਰਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਪੂਰਨ ਅਰਾਮ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਮੋਲਕ ਤੇ ਪੂਰਨ ਅਰਾਮ ਦੇਣ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸਟੀਕ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ 13 ਅਧਿਆਏ ਹਨ 7351 ਸਲੋਕ ਹਨ। 1987 ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਛਪਿਆ ਤਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਖੀਸੇ ਦਾ ਹਕੀਮ–ਬਾਲ ਚਕਿਤਸਾ ਆਦਿ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਦੋ ਪੁਸਤਕ ਛਾਪਣ ਦਾ ਵਾਇਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਆਮ ਜਨ ਜੀਵਨ ਅਸਤ ਵਿਅਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਫਰਮ ਨਾਲ ਮਨੌਮਈ-ਕੁਝ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ **ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ** ਫਰਮ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਹੋਇਆ। ਆਖਿਰ 20–7–88 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਇਸ ਫਰਮ ਨਾਲ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪਣ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ (ਲਿਖਤ) ਕੀਤੀ ਗਈ। 1. ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ, 2. ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਬੋਧ, 3. ਅਧਿਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, 4. ਖੀਸੇ ਦਾ ਹਕੀਮ, 5. ਭਾਰਤਮਤ ਦਰੱਪਣ, ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਫਰਮ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਅਯੁਰਵੇਦਿਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ ਦਾ 11ਵਾਂ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਪਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤਾਈਂ ਪੁੱਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਮੇਰੇ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਗੁਰੂਦੇਵ ਸ੍ਰੀਮਾਨ 108 ਮਹੰਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੇਰਾ ਅੰਤਰਯਾਮੀਆਂ ਛਾਨ ਗਲੀ ਤੇ ਡੇਰਾ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਕਲੋਨੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਾ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਵਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ 11ਵਾਂ ਐਡੀਸ਼ਨ ਪਾਠਕਾਂ ਤਾਈਂ ਪੁਜ ਰਿਹਾ ਹੈ।

–ਮਹੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ
ਚੇਲਾ ਮਹੰਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਡੇਰਾ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਕਲੋਨੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

੧ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਭੂਮਿਕਾ

ਪਾਠਕੋ ! ਆਪ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਯਾਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰਣ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਯੁਰਵੇਦ ਵਿਦਯਾ ਭੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਮਹਾ ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਦਿਖੌਣ ਵਾਲੀ ਰਚੀ। ਜਿਸ ਵਿਦਯਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਯੂ ਦੇ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਓਹ ਰਾਜਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ, ਯੋਗੀ ਅਤੇ ਵਿਰਕਤ ਭੀ ਕਯੋਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਮਹੋਦਯ ! ਜਦ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ *ਰਚੀ ਅਰ ਚਾਰ ਵੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿਰ ਧੁਨ ਕੇ ਪਛਤੌਣ ਲਗਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤ੍ਰ ਜਦ ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੁਖਾਂ ਨਾਲ ਹਾਹਾਕਾਰ ਕਰਨਗੇ, ਤਾਂ ਓਹ ਦੁਖ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣਿਆ ਨ ਜਾਊ। ਕਯੋਂਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਦੁਖ ਦੀ ਨਵ੍ਰਿਤੀ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਬਾਨਣੂੰ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ। ਇਉਂ ਸੋਚ ਕੇ ਤਦ ਫਿਰ ੪ ਵੇਦ ਮਥਕੇ 'ਆਯੁਰਵੇਦ' ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਅਰ ਦੱਖ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਯਾ। ਤਦੋਂ ਅਸ਼੍ਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦੀ 'ਅਸ਼੍ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ ਸੰਹਿਤਾ' ਰਚੀ, ਉਸ ਦ੍ਵਾਰੇ ਰਿਸ਼ੀ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਆਦਿ ਵਿੱਦਯਾ ਦੇ ਪਾਰਗਾਮੀ ਹੋਏ। ਤਦ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਖੇ ਇਹ ਵਿੱਦਯਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਕੇ ਅਸੰਖਾਂ ਲਾਭਾਂ ਦੇ ਦੇਣਹਾਰੀ ਅਜ ਤਕ ਹੋਈ ਅਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੌਭਾਗ ਅਰ ਨਿਹਕਲੰਕ ਰਾਜ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਖੇ ਬਾਰੰਬਾਰ ਯਵਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ †ਹਮਲੇ (ਗੋਲਮਾਲ) ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ, ਤਦ ਤੇ ਆਯੁਰ ਵੇਦ ਦਾ ਸੂਰਜ ਭੀ ਅਸਤ ਜੇਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਯੁਰਵੈਦਕ ਚਕਿਤਸ਼ਾਲਯ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦਾ ਡੰਕਾ ਵਜਣੇ ਲੱਗਾ, ਯੂਨਾਨੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਖੇਮੇ ਤਣ ਗਏ, ਅਨੇਕਾਂ ਸਫ਼ਾਖਾਨੇ-ਖੁੱਲੇ, ਨਿੱਤ ਗੁਲੇ ਗਾਰਬਾਂ, ਗੁਲੇ ਬਨਫਸ਼ਾ, ਰੇਸ਼ਾਖਤਮੀ, ਸ਼ਰਬਤ ਜੂਫਾ, ਅਰਕ ਮਕੋ ਜਵਾਰਸ ਜਾਲੀਨੂਸ ਅਤੇ ਮੂਜਨ, ਊਦ ਵਗੈਰਾ ਤਿਆਰ ਹੋਕੇ ਵਿਕਣੇ ਲਗੀਆਂ। ਕਰੂਰੇ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਔਣ ਲਗੇ, ਤਦ ਪੰਸਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀ ਕਿਸਮਤ ਚਮਕੀ, ਗੁਲਕੰਦ ਵਿਚ ਗੁੜ, ਅਰਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪੈ ਪੈ ਬਿਕ੍ਰੀ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਥੇ ੧ ਯਾ ੨ ਰੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰੇਚਨ (ਜੁਲਾਬ) ਦੀ

---

*ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜ ਸੰਮਤ ੨੦੦੬ ਵਿਚ ੧੯੫੫੮੮੫੦੪੯ (੧ ਅਰਬ, ੯੫ ਕਰੋੜ, ੫੮ ਲਖ ੮੫ ਹਜ਼ਾਰ ੪੯ ਸਾਲ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

†ਯਵਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲ ਜਾਨਣ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰਾ ਬਣਾਯਾ 'ਯਵਨਰਾਜ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ' ਅਤੇ ਅੰਨਯ ਕ੍ਰਿਤ 'ਹਮਲੇ ਹਿੰਦ' ਨਾਮ ਦੀ ਪੋਥੀ ਪੜ੍ਹੋ।

ਮਾਤ੍ਰਾ ਨਿਯਤ ਸੀ, ਓਥੇ ਅੰਮਲਤਾਸ ੨ ਤੋਲੇ, ਗੁਲੇ ਸੁਰਖ ੨॥ ਤੋਲੇ, ਤੁਰੰਜਬੀਨ ੬ ਤੋਲੇ ਆਦਿ ੨ ਦੇ ਜੁਸ਼ਾਏ ਹੋਏ ਦਰਬੜ ਪੀਣੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਏ।

ਅਫਸੋਸ ! ਆਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਲੂਮ ਕਿ ਇਹ ਦੁਖ ਇਸੇ ਵਿੱਦਯਾ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨੇ ਦਾ ਫਲ ਹੈ।

ਕਯੋਂਕਿ ਆਪ ਦੇਖ ਅਰ ਵਿਚਾਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਰਾਜੇ) ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਦਯਕ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਲੈ ਲੈ ਗੁਣ ਗਾ ਰਹੇ ਹਨ-

ਅਜ ਤੋਂ ੧੩੦੦ (ਤੇਰਾਂ ਸੌ) ਸਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰੀਕ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਿਰੋਮਣੀ ਮਹਾਬਾਰ ਏਲੇਕ ਜੇਂਡਰ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਸਾਧਯ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰੋਣ ਖਾਤਰ ਭਾਰਤੀਯ ਵੈਦਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰ ਅਤੇ ਸਤਕਾਰ ਸਮੇਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰਖਦਾ ਸੀ।

ਏਸੇ ਤਰਾਂ ੧੨੦੦ (ਬਾਰਾਂ ਸੌ) ਸਾਲ ਦੀ ਬਾਤ ਹੈ ਕਿ ਬਗਦਾਦ-ਪਤੀ ਖਲੀਫਾ ਹਾਰੂੰ ਅਲਰਸ਼ੀਦ, ਆਯੁਰਵੇਦੀਯ ਇਲਾਜ ਸੰਸਾਰਕ ਚਕਿਤਸਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਰੇਸ਼ਟ ਸਮਝ ਕੇ; ਭਾਰਤੀਯ ਵੈਦਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾਸ ਰਖਦਾ ਸੀ।

"ਅਯੁਲਉਲ" ਨਾਮ ਦੀ ਅਰਬੀ ਭਾਖਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਠਵੀਂ ਸਤਾਬਦੀ ਵਿਖੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਲੋਗ ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਆਯੁਰ ਵੇਦ, ਅਤੇ ਜਯੋਤਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਸਰਕ' 'ਸਰਸਸ' ਅਰ 'ਵੇਦਾਨ' ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਤਿਬ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਚਰਕ, ਸੁਸ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਨਿਦਾਨ ਹੀ ਸਨ, ਜੇਹੜੀਆਂ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਪਲਟਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਨਾਮ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਭ੍ਰੰਸ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ ਯਾ ਏਹੋ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਕਯੋਂਕਿ ਵੈਦਯਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੁਛ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੇਹਾਕੁ-

ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਮੰਡਲ ੨ ਸੂਕਤ ੭ ਤੇ ਮੰਤ੍ਰ ੧੬ ਵਿਚ ਆਯੁਰਵੇਦ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਮੰਡਲ ੧ ਸੂਕਤ ੧੧੭ ਤੇ ਮੰਤ੍ਰ ੧੩ ਵਿੱਚ, *ਚਯਵਨ ਪ੍ਰਾਯਸ ਅਵਲੇਹ ਜੇਹੀਆਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਾਰਕ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਮੰਡਲ ੧ ਸੂਕਤ ੧੧੬ ਮੰਤ੍ਰ ੧੫ ਵਿੱਚ ਸ਼ਲ ਵਿਦਯਾ (ਸਰਜਰੀ) ਦਾ ਤਥਾ ਟੁੱਟੀ ਫੁੱਟੀ ਟੰਗ ਦੇ ਸਥਾਨ ਲੋਹੇ ਦੀ ਟੰਗ ਬਣੌਟੀ ਲੌਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਮੰਡਲ ੧ ਸੂਕਤ ੧੧੬ ਤੇ ਮੰਤ੍ਰ ੧੬ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਬਣੌਟੀ ਅੱਖਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਵਿੱਦਯਾ ਕਹੀ ਹੈ।

ਇਤਯਾਦੀ ਅਨੇਕਾਂ ਲਖ ਹਨ, ਸੋ ਕਹੋ, ਵੇਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਕੌਣ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ?

ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਹਕੀਮ ਜ਼ਾਲੀਨੂਸ ਆਪਣੇ ਰਿਸਾਲੇ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ-'ਆਯੁਰਵੇਦ ਵਿਦਯਾ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਮਿਸਰ ਵਿਖੇ ਆਈ। ਮਿਸਰ ਤੋਂ ਫਿਰ ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਅਰਬ

*ਦੇਖੋ ਮੇਘ ਟੀਕਾ ਪ੍ਰਿ: ੯੪੩।

ਵੇਸ਼ ਗਈ', ਉਸ ਦਾ ਭੀ ਇਹ ਲੇਖ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਗੁਰੂ *ਅਫਲਾਤੂਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਕਾਲ ਗਜਾਨ ਦੇ ੩੬ ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਕਿਤਸਾ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹੇ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਕੁਛ ਸਾਰ ਭਾਗ ਕੱਢਕੇ, ਇਕ ਕਾਠ ਦੀ ਤਖਤੀ ਪੁਰ ਲਿਖਵਾਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਗਲ ਵਿਚ, ਜਾਮੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਖਦਾ ਸੀ, ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ। ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਦਿਨ ਨੇੜੇ ਆਏ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਯਾ, ਭਈ! ਇਹ ਮੇਰੇ ਗਲ ਦੀ ਤਖਤੀ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਬਰ ਵਿਚ ਦੱਬ ਦੇਣੀ। ਅੰਤ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰਾਂ ਕੀਤਾ।

ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਤਖਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਝਟ ਕਬਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਪੜ੍ਹੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਮੋਲਕ ਸਿਖਯਾ ਦੇ ਨੋਟ ਸਨ। ਅਰ ਫਿਰ ਠੰਢਾ ਸਾਹੁ ਭਰ ਕੇ ਆਖਯਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਤਾਂ ਮਰੇ, ਹਾਇ! ਆਪਣੀ ਵਿਦਯਾ ਨੂੰ ਭੀ ਮਾਰ ਗਏ! ਤਦ ਤੋਂ ਫਿਰ ਵੈਦਯਕ ਵਿਦਯਾ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਮੈਨੂੰ ਆਣ ਲਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅੱਛੀ ਯੋਗਯਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਫਿਰ ਮੇਰੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ‡ 'ਅਰਸਤੂ' ਆਦਿ ਵੈਦਾਂ ਨੇ ਭੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਯੁਰ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਆਦਿ ੨।

ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਪਰੋਫੈਸਰ ਜੇ. ਐਫ. ਰਾਯਲ. ਡੀ. ਆਰ. ਐਲ. ਐਮ. ਜੀ. ਸੀ. ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਸੀ, ਅਰ ਏਸ਼ੀਯਾਟਿਕ ਵਾ ਮੈਡੀਕਲ, ਵਾ ਫ਼ਿਜ਼ੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਏਡਿੰਗਰਾ (ਸਕਾਟ ਲੈਂਡ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਅਰ ਮੇਡੀ ਕੋ ਸਰਜੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲੰਡਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਯਾਖਯਾਣ ਵਿਚ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਆਯੁਰ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ, ਅਰਬ, ਯੂਨਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹੈ।"

---

*ਅਫਲਾਤੂਨ (ਹਕੀਮ) **Plato** ਇਹ ਯੂਨਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਫਲਾਸਫਰ (ਬ੍ਰਹਮ ਗਯਾਨੀ) ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਸੰ: ੪੨੯ ਈ: ਵਿਚ ਅਰਿਸ੍ਤਨ ਦੇ ਘਰ ਐਥੇਨਸ ਵਿਖੇ ਪੈਦਾ ਹੋਯਾ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਯਾਸ ਸੀ ੨੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸੁਕ੍ਰਾਤ ਦਾ ਸਿਖ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਫਲਾਸਫੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਅਰੰਭੀ, ਔਰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸਭ ਪੁਸਤਕਾਂ ਫੂਕ ਦਿਤੀਆਂ। ਬੁਧੀ ਬਹੁਤ ਚਮਤਕਾਰ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਸੁਕ੍ਰਾਤ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਦੇਸ ਰਟਨ ਕੀਤਾ ਅਰ ਅਮੋਲਕ ਵਿਦਯਾ ਅਤੇ ਸਿਖਯਾ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਵਿਖੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਇਕ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਯਾਰਥੀ ਹਿਕਮਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਅਰ ੮੨ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਖੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਪਾਈ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਾਯਾ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫੇਡੋ' ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਹੋਰ ਸਭ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸੁਕਰਾਤ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤੇ।

†ਅਰਸਤੂ ਹਕੀਮ **Aristole** ਇਹ ਹਕੀਮ ਨਿਕੋਮੈਂਕਸ ਦੇ ਘਰ ਸਟੇਗਿਰਾ ਨਗਰ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਯਾ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਂ ਪਿਓ ਮਰ ਗਏ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਨੀ ਨੇ ਪਾਲਨ ਪੋਸਨ ਕੀਤਾ ਅਰ ਪੜ੍ਹਾਯਾ। ੧੭ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਟੇਗਰਾ ਵਿਚੋਂ ਐਥੇਨਸ ਵਿਚ ਆਯਾ ਅਰ ਅਫ-ਲਾਤੂਨ ਪਾਸੋਂ ਬਹੁਤ ਤਿਦਯਾ ਪੜ੍ਹੀ ਅਫਲਾਤੂਨ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਵਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੩੪੨ ਸਾਲ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਫਿਲਪਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਸਕੰਦਰ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣਾਯਾ, ਫਿਰ ਸਕੰਦਰ ਦੇ ਮਰਨ ਬਾਅਦ ਨਾਸਤਕ ਮਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮਾਨ ਚਤੁਰ ਪੁਰਖ ਅਜ ਤਕ ਭੀ ਦੇਸ ਫਰੰਗ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਯਾ। ਇਹ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਤੋਂ ੩੨੨ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਪੈਦਾ ਹੋਯਾ। ਸੰਨ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ੩੮੪ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋਯਾ।

ਸੁਪ੍ਸਿਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਦਵਾਨ ਪਰੋਫੈਸਰ ਹੇਰੇਸ, ਹੇਮਨ; ਵਿਲਸਨ, ਐਮ. ਏ. ਐਫ. ਆਰ. ਐਸ. ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਮੈਡੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਕਲਕਤਾ, ਅਤੇ ਪਰੋਫੈਸਰ ਆਫ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਕਾਲਜ ਆਫ ਫੋਰਟ, ਜਿਹੜਾ ਬੜਾ ਪ੍ਸਿਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਯਾ ਦਾ ਪੰਡਿਤ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਓਹ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਕਿਤਸਾ, ਜਯੋਤਿਸ਼ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ ਦੇ ਬੜੇ ੨ ਵਿਦਵਾਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।" ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ *ਵਿਲਸਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਕੁਛ ਵੈਦਯਕ ਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ੨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਅਰਬੀਆਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਉਲਥਾ ਕੀਤਾ" ਮਿਸਟਰ †ਰਾਯਲੇ ਨੇ ਭੀ ਇਹੋ ਰਾਇ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ‡ਸੀਚਾਊ ਦਾ ਭੀ ਇਹੋ ਲੇਖ ਹੈ। ਹਕੀਮ 0ਬੂਯਲੀ ਸੀਨਾ ਭੀ ਏਹੋ ਸੰਮਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੋਫੈਸਰ ::ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਨੇ ਲਿਖਯਾ ਹੈ ਕਿ ਫੀਰੋਜ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫਤੇ ਨਗਰ ਦੇ ਫਤੇ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਚਕਿਤਸਾ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਕਰਾਯਾ ਸੀ। ਲਾਰਡ ਐਮ. ਏ. ੦ਪੈਥਲ (ਪ੍ਥਮ ਗਵਰਨਰ ਮਦਰਾਸ) ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ "ਹਿੰਦੂ ਵੈਦਯਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿਮਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਰਨਣ ਹੈ।" ਮਿਸਟਰ ()ਵੇਂਪਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਵੈਦਯਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬੜ੍ਹਤੀ ਪਰ ਹਨ। ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਨੱਕ ਦਾ ਅਪਰੇਸ਼ਨ (ਚੀਰ ਫਾੜ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਲਾਰਡ []ਐਲਫਿੰ-ਸਟਨ (ਪ੍ਰਿਥਮ ਗਵਰਨਰ ਬੰਬਈ) ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਆਯੁਰ ਵੇਦਕ-ਜਰਾਹੀ ਅਜੇਹੀ ਉੱਤਮ ਹੈ, ਜੇਹੀਆਂ ਉੱਤਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੈਦਯਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ" ਦੂਸਰੇ ਥਾਂ ਇਹੋ ਭੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਯਕ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਯਾਕਰਣ ਭੀ ਹੱਦ ਟਪ ਚੁਕਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ ਤਾਰੀਖ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਬਾਬ ਪ ਪ੍ਰਿ: ੨੭੭ ਸੰਨ ੧੮੬੮ ਈ:) ਡਾਕਟਰ ਡਬਲਯੂ(*)ਡਬਲਯੂ ਹਿੰਟਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ-ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਜਰਾਹ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਪੇਟ ਅਤੇ ਭਗੰਦ੍ਰ ਆਦਿ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਚੀਰ ਫਾੜ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਰਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ (†)ਵਾਇਨਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਸੱਪ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਵੈਦਕ ਵਾਲੇ ਤਾਬੜ ਤੋੜ ਰਾਜ਼ੀ ਬਾਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰੋਫੈਸਰ (‡)ਵੇਪਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਥਾਂ ਇਹ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਅਮਰ ਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ

---

*ਦੇਖੋ ਵਿਲਸਨ ਵਰਕਸ ਜਿ: ੩ ਪ੍ਰਿ: ੨੬੮

†ਦੇਖੋ ਰਾਯਲੇ ਅਨੇਸਿੰਟ ਹਿੰਦੂ ਮੈਡੀਸਨ ਪ੍ਰਿ: ੩੬

‡ਦੇਖੋ ਅਲਬੇਰੂਨੀਜ਼ ਇੰਡੀਆ

0ਦੇਖੋ ਰਾਯਲੇ ਅਨੇਸ਼ਿੰਟ ਹਿੰਦੂ ਮੈਡੀਸਨ ਪ੍ਰਿ: ੩੮

::ਦੇਖੋ ਸਾਇੰਸ ਆਫ ਲੈਂਗਵੇਜ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੬੭

੦ਦੇਖੋ ਲਾਰਡ ਤਕਰੀਰ ਮਦਰਾਸ, ਫਰਵਰੀ ੧੯੦੫ ਈ:

()ਦੇਖੋ ਵੇਪਰਸ ਇੰਡੀਆ ਲਿਟਰੇਚਰ ਪ੍ਰਿ: ੨੬੯ ਵਾ ੨੭੦

[]ਦੇਖੋ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਪ੍ਰਿ: ੧੪੫

(*)ਦੇਖੋ ਇੰਡੀਅਨ ਗੰਜ਼ੇਟਿਯਰ ਇੰਡੀਆਂ ਪ੍ਰਿ: ੨੨ ਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਲਿਟਰੇਜਰ ਪ੍ਰਿ: ੨੭੦

(†)ਦੇਖੋ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਮੈਡੀਸਨ ਮੁਸੰਨਫਹਿ ਡਾਕਟਰ ਵਾਇਨਰ ਪ੍ਰਿ: ੯

(‡) ਦੇਖੋ ਇੰਡੀਅਨ ਲਿਟਰੇਚਰ ਪ੍ਰਿ: ੨੬੭

ਹਿੰਦੂ ਵੈਦਜ, ਚਕਿਤਸਾ (ਸਰਜਰੀ) ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਸਿਖਰ ਪੁਜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰੋਫੈਸਰ *ਡੀਟਜ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਲੀਫਾ ਹਾਰੂੰ ਅਲਰਸੀਦ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਵੈਦਜ ਨੌਕਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਾਮ †'ਮਾਣਕ' ਸੀ। ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਿੱਬ ਦਾ ਭੀ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਅਰ ਜੇ ਐਫ. ਰੋਬਲ, (ਸੀਨੀਅਰ ਪਰੋਫੈਸਰ ਮੈਟੀਰੀਆ ਮੇਡੀਕਾ ਥੀਊਰੀਊ ਪਿਓਟਿਕਸ ਚਿੰਗਜ਼ ਕਾਲਜ ਲੰਡਨ) ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ‡ਥਾਨਲ ਡਿਪਟੀ ਸਰਜਨ ਸੈਨੇਟਿਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਦਰਾਸ ਆਦਿ ਵੈਦਜਕ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਯੁਰਵੇਦ ਦਾ ਸੂਰਜ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਭੀ ਚਮਤਕਾਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਏਹ ਇਸਦੇ ਅਗਾਧ ਹੋਣੇ ਦਾ ਭਾਰਾ ਸਬੂਤ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਆਲਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਦ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਹੇਠ ਡਿਗਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਆਪ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਜੜੀ ਬੂਟੀਆਂ ਤੋਂ ਬਣਨੇ ਵਾਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਹੀ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ? ਕਯੋਂਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਝਟ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਓਥੇ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਦਾ ਜਲ ਪਵਣ ਸਭੋ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁਧ ਜੇਹਾ ਹੋਣ ਤੇ ਝਟ ਖੂਨ ਵਿਚ ਅਸਰ ਕਾਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਜਲਦੀ ਸਿਹਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਭ ਬਾਤਾ ਤਦੇ ਹੀ ਸੁਖੈਨ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦ ਸਭ ਦੇ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਸ੍ਵਦੇਸ਼ੀ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਵੈਦਜਕ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ।

ਇਸੇ ਗਲ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਕੇ ਅੱਜ ਸੰ: ੨੦੦੬ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ, ਜਿਸਨੂੰ ੧੯੯ ਸਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮੇਘ ਮੁਨੀ ਨੇ 'ਮੇਘ' ਬਿਨੋਦ ਫਗਵਾੜੇ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ੫੦੦੫ ਦੋਹਰੇ ਛੰਦ ਅਤੇ ਕਬਿੱਤ ਹਨ। ਅਰ ਜੇਕਰ ੩੨ ਅੱਖਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਗਿਣੀਏ ਤਾਂ ੭੩੫੧ ਸਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਗਨ, ਅਪਸ਼ਗੁਨ, ਨਾੜੀ ਅਤੇ ਮੂਤ੍ਰ ਪ੍ਰੀਖਜਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ੨੯੭੩ ਪ੍ਰਯੋਗ (ਨੁਸਖੇ) ਭੀ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵੈਦਜਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਕੋਈ ਭੀ ਅਜੇਹੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਜੇੜ੍ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਖੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਯੋਂ ਕਿਤੇ ਬੜੇ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਵਿਚ ਬੈਠਕੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਕੀਤਾ ਹੋਯਾ ਹੈ ਥਾਂ ਥਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾ ਦੇ ਨਾਮ, ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਨਿਦਾਨ, ਬਾਜੇ ੨ ਥਾਂ ਅਜੇਹੇ ਟੋਣੇ ਟੋਟਕੇ ਹਨ, ਜੇੜ੍ਹੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬੜੇ ੨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੇ ਕਠਿਨ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਪਾਸ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੈਦਜਕ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਲੋੜ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਸਮਯ ਦੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਅਰਥ ਭੀ ਭੁਲਾ ਬੈਠੇ। ਅਜੇਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ੍ਵਾਰਥੀ ਅਰਥਾਤ ਨਾਮ ਵੈਦਜ ਇਸਦੇ ਅਧਯਾਯਕ ਅਤੇ

---

†ਦੇਖੋ ਏਨ੍ਹਾਂ ਲੇਕਟਾ ਮੇਡੀਕਾ ਲੇਪਜਿਕ ਐਡੀਸ਼ਨ ਆਫ ਸੰਨ ੧੯੩੩ ਪ੍ਰਿ: ੧੨੪

†ਅਜੇਹੇ ਨਾਮ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

‡ਦੇਖੋ ਲੈਕਚਰ ੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ ੧੯੯੨ ਈ:

ਟੀਕਾਕਾਰ ਬਣ ਬੈਠੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰੇ ਇਸ ਵਿਦਯਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਅਵੁਨਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ। ਕਯੋਂਕਿ ਓਨਾਂ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਾਠ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਅਸੁੱਧੀ ਵੱਲ ਧਯਾਨ ਤੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਇਸਤੇ ਜਾਣ ਲਵੋ ਕਿ ਫਿਰ ਓਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਪਰ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਤਸਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ! ਯਾ ਓਹ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਗਯਾਤੇ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋਣ? ਕਯੋਂਕਿ ਅਧਯਾਪਕ ਜਦ ਤਕ ਔਸ਼ਧੀ ਦਾ ਸਾਂਗੋ ਪਾਂਗ ਨਿਰਨਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ, ਭਥਾ ਬਣਔਖਧੀ ਦਾ ਭੇਦ, ਰੂਪ, ਰੰਗ, ਅਤੇ ਢੰਗ ਠੀਕ ਠਾਕ ਨਾਂ ਨਿਸਚੇ ਕਰਾ ਦੇਵੇ, ਤਦ ਤਕ ਵਿਦਯਾਰਥੀ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਪੂਰੇ ਵਿਵਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਸੋ ਜੇਕਰ ਔਖਧੀ ਦਾ ਹੀ ਪੂਰਾ ਗਯਾਨ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਰੋਗ ਪ੍ਰੀਖਯਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਗਯਾਤਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਦੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਇਸੇ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਵਿਚ ਅਗੇ ਜੇਹੜਾ ੬੩੯ ਪ੍ਰਿਸਟਪਰ ਨ੍ਰਿਘੰਟੂ ਆਵੇਗਾ, ਉਸ ਵਿਚ 'ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ' ਕਹਿਕੇ ਅੱਗੇ ਔਸ਼ਧੀਆਂ (ਬੂਟੀਆਂ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੇ ਹੁਲੀਆ ਭੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਤੇ ਦਵਾਈ ਦੀਆਂ ਚੀਜਾਂ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭ੍ਰਮ ਨਾ ਰਹੇ। ਮੇਘ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ; ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਓਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ਜਾ ਫਰਕ ਪਾਯਾ, ਤਾਂ ਓਹ ਔਖਧੀਆਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਬਨਾਵਟ ਵਿਚ ਕਿੱਥੋਂ ਤਕ ਚਤੁਰ ਯਾ ਹੁਸ਼ਯਾਰ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਚਰਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖਯਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਵੈਦਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਪਾਸੋਂ ਦੰਡ ਦਿਲਾਵੇ। ਰਹੇ!

ਹੁਣ ਏਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨਰਥਕ ਟੀਕਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਕੁਛ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਸਮੇਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਰਥ ਅਨਰਥ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕਰਨ:-

ਯਥਾ (੧) ਆਲੋ ਸੁਹਾਰੀ ਵੈਦਯ

(ਹੋਇ ਨ ਫਟਕੜਿ *ਕਠਿਨੀ ਥਾਇ) ਫਟਕੜੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਠਿਨੀ ਕਹੀਏ ਖੜੀਆ ਮਿੱਟੀ ਪਾਵੇ, ਅਸਲ ਅਰਥ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮੋਹਾਰੀਆ ਸ਼ੋਰਾ ਅਰਥ ਦਸਦਾ ਹੈ। (†ਯਾਵਕ ਫਟਕੜਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਜੀਰ) ਏਥੇ ਯਾਵਕ ਨਾਮ ਕੁਲਥੀ ਅੰਨ ਦਾ ਹੈ, ਭਾਈ ਜੀ ਲਾਖ ਦਸਦਾ ਹੈ। (ਅਰ ਬਿਧਾਰਾ ‡ਰੋਦਨੀ ਗਿਲੋਇ) ਏਥੇ ਰੋਦਨੀ ਨਾਮ ਧਮਾਹੇ ਬੂਟੀ ਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਆਪ 'ਰੁਦੰਤੀ' ਜਹਾਨੋਂ ਦੁਰਲਭ ਬੂਟੀ ਦਾ ਅਰਥ ਦਸਦਾ ਹੈ। (ਕਟਕੀ ਮੋਥ ਸਿਵਾਲੋ ::ਆਸਨਾ) ਏਥੇ ਆਸਨਾ ਨਾਮ ਬਿਜੇਸਾਰ ਦਾ ਹੈ. ਬਾਵਾ ਜੀ ਸਲਾਰਾ ਅਰਥ ਸੁਣੌਂਦਾ ਹੈ। (ਤਿਲ ੦ ਪਨਜਾਕ ਮਸੂਰੀ () ਤ੍ਰਪੁਟਾ ਯਵ ਜਾਨ) ਇਸ ਵਿਚ ਤਿਲ ਪਨਜਾਕ ਤਿਲਾਂ ਦਾ ਭੁੱਗਾ (ਕੁੱਲਰ) ਅਰਥ ਹੈ, ਟੀਕਾਕਾਰ ਤੋਰੀਆ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਤ੍ਰਪੁਟਾ ਨਾਮ 'ਮਟਰਾਂ' ਦਾ ਹੈ, ਏਥੋਂ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਖਿਸਕਦਾ ਹੈ

---

(੧) ਇਸ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਜੜਪੁਟ ਮੇਘ ਜਾ ਟੀਕਾ ਚੁਕ ਘੜਿਆ ਸੀ।

*ਕਠਿਨੀ–ਖੜੀਆ ਮਿਟੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੨੯੬

†ਯਾਵਕ–ਕੁਲਥੀ (ਅੰਨ) ਹੈ, ਦੇਖੋ ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੩੨

‡ਰੋਦਨੀ–ਧਮਾਹਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੨੨੦ ਤੇ ਅਮਰਕੋਸ਼, ਸਰਗ ੨ ਸਲੋਕ ੯੨

::ਆਸਨਾ–ਬਿਜੇਸਾਰ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੨੫੩

੦ਤਿਲਪਨਜਾਕ ਤਿਲਾਂ ਦਾ ਭੁੱਗਾ (ਕੁੱਲਰ) ਹੈ ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਿ: ੩੫੫

ਅਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

(::ਨਿਸਟੀਵਨ ਹੁਇ ਅਲਪ) ਏਥੇ ਨਿਸਟੀਵਨ ਦਾ ਅਰਥ ਕਫ ਦਾ ਥੁਕਣਾਂ ਹੈ, ਸੰਤ ਜੀ ਨਕਸੀਰ ਅਰਥ ਮਨਕਥਾ ਦਸਦਾ ਹੈ। (0ਕੁਸ਼ਾ ਘੀਉ ਹਿਕ੍ਾ ਪਿਵੇ ਬਿਨ ਜਲ ਹਿਕ੍ ਗਵਾਇ) ਏਥੇ ਕੁਸ਼ਾ ਨਾਮ ਚਕੋਧਰੇ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਸ ਤੇ ਘੀਉ ਪਿਲਾਵੇ। ਭਾਈ ਜੀ ਕੁਸ਼ਾ ਦਾ ਅਰਥ ਘਾਹ ਤੇ ਜਲ ਤੇ ਬਗੈਰ ਲਗੀ ਹਿੜਕੀ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਭਲਾ ਜਲ ਪੀਂਦਿਆਂ ਕੇਹੜੀ ਹਿੜਕੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ?

(ਤਿਕਤਾ ਗੈਰਕ‡ਕਾਂਚਨ ਸਾਜਾ) ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਂਚਨ ਨਾਮ ਨਾਗਕੇਸਰ ਦਾ ਹੈ; ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੋਨਾਗੇਰੂ ਅਰਥ ਨਿਰਾ ਹੀ ਤੂਫਾਨ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

(1ਆਨ ਮਹੋਕੜਿ ਮੁਖ ਮੈ ਰਾਖ) ਏਥੇ ਮਹੋਕੜਿ ਨਾਮ ਮੁਣੱਕੇ ਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਸਾਹਿਬ 'ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ' ਇਤਨਾ ਹੀ ਦਸ ਕੇ ਆਯੁਰਵੇਦਾਧਜਾਪਕ ਬਣਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਚਕੋਲ ਬਿਲ੍ਹਾਦਕੀ) ਏਥੇ ਬਿੱਲ ਤੇ ਆਦ੍ਕੀ ਨਾਮ 0ਹਰਹਰ ਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਆਪ ਅਸੁੱਧ ਪਾਠ (ਬਿੱਲਆਦਕੀ) ਲਿਖਕੇ ਵਗੈਰਹ ਅਰਥ ਕਰਕੇ ਅਨਰਥ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਆਦਿ।

ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਮੂਸੇ * ਵਾਲੇ ਨਾਮੀ ਵੈਦਜ–

(ਯੁਗ ਧਨ ਨਾਸ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਮਿਥੁਨ ਤੇ ਧਨ ਰਾਸ ਵਿੱਚ ਲਹੂ ਕੱਢੇ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਬਾਵਾ ਜੀ ਧਨ ਦਾ ਨਾਸ ਅਰਥ ਦਸਦਾ ਹੈ।

(ਬਕੁਲਾ ਭਾਵ ਕਲਾਰ ਆਨੰਦ) ਇਸ ਵਿਚ ਬਕੁਲਾ ਮੌਲਸਰੀ ਤੇ ਕਲਾਰ ਕਮੀਆਂ (ਨੀਲੋਫਰ) ਅਰਥ ਹੈ। ਆਪ ਸਕੁਲਾਈ ਆਦਿ ਟਪਲੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

(ਤਾਲਬਲੀ ਚਾਰੋਂ ਸਮ ਡਾਰਿਆ) ਏਥੇ ਬਲੀ ਨਾਮ ਗੰਧਕ ਦਾ ਹੈ, ਆਪ ਸਾਹਿਬ ਬੋਲਗੂੰਦ ਅਰਥ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

(ਪਾਤੂਰਾ ਅਰਿੰਡ ਜੋ ਦੇਇ) ਏਥੇ ਪਾਤੂਰਾ ਨਾਮ ਵਕਮ ਲਕੜੀ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪ 'ਧਾਤੂਰਾ' ਪਾਠ ਅਸੁੱਧ ਲਿਖਕੇ ਅਰਥ ਭੀ ਧਤੂਰਾ ਜ਼ਹਰ ਕਰਕੇ ਅਨਰਥ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

(ਬਾਲਕ ਤੀਨ ਚੁਮਾਵੇ ਭਾਵੇ) ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚੁੰਮੇ ਪਰੇਮ ਧਾਰਕੇ ਲਵੇ, ਬਾਵਾ ਜੀ ਤਿੰਨਾਂ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਜਿਮੋਣਾਂ ਅਰਥ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹਨ ਵੰਗਸੇਨ ਦੇ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਫੈਸਲਾ ਵੰਗਸੇਨ ਦੇਖਕੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

::ਨਿਸਟੀਵਨ–ਕਫ ਦਾ ਥੁਕਣਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੇਖੋ ਆ: ਔ: ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੮੯
ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਸਿਧਾਂਤ ਕੇਮਦੀ

0ਕੁਸ਼ਾ–ਚਕੋਧਰਾ ਹੈ;ਦੇਖੋ ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼ ਤੇ ਗੁਣ ਹਿੜਕੀ ਨਾਸ਼ਕ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੨੭੯

‡ਕਾਂਚਨ–ਨਾਗਕੇਸਰ ਹੈ,ਦੇਖੋ ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੨੯

1ਮਹੋਕੜਿ–ਮੁਨੱਕਾ ਹੈ ਦੇਖੋ ਆਇਨਾ ਅਦਵੀਆਤ ਪ੍ਰਿ: ੩੭੭

0ਆਦ੍ਕੀ–ਹਰਹਰ (ਤੋਰ) ਹੈ, ਦੇਖੋ ਚਕਿਤਸਾ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੨

*ਇਹ ਭੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮੋਘ ਗਜਾਨੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ ਅਰ ਇਕ ਪੋਥੜ ਮੋਘ ਪਰ ਟੀਕੇ ਨਾਮ ਤੇ ਭੀ ਘੜ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।

ਇਤਯਾਦੀ ਇਹ ਲੇਖ ਨਮੂਨੇ ਮਾਤ੍ਰ ਦੇਗ ਦੇ ਇੱਕ ਦਾਣਾ ਦੇਖਣ ਦੀ ਤਰਾਂ ਇਸ ਗਰਜ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਟੀਕਾਕਾਰ ਜਰਾ ਬੁੱਧੀ ਬਲ ਸੋਚਕੇ ਕਲਮ ਉਠਾਯਾ ਕਰਨ।

ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹੋ ਫੁਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਦੇ ਅਰਥ ਪਰ ਵੈਦਯ ਨੇ 'ਪਾਤੂਰਾ' ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ 'ਧਤੂਰਾ' ਸਮਝ ਕੇ ਧਤੂਰੇ ਦੇ ਬੀਜ, ਫਲ ਅਥਵਾ ਪੱਤ੍ਰ ਆਦਿ ਦਵਾਈ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ, ਤਾਂ ਕਿਤਨਾ ਅਨਰਥ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ?

ਇਸ ਲੀਏ ਉਪਰੋਕਤ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਦ੍ਵਾਰਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਾਮ ਧਰੀਕ ਵੈਦਾਂ ਦੇ ਅਗਯਾਤਪਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ?

ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਸਤਕ ਖਰੀਦਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਤਾ ਅਰ ਕਰਤਾ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਤਵੱਜੋ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਣ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਲਾਭ ਦੇ ਥਾਂ ਉਲਟਾ ਅਨਰਥ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਅਵੱਸ਼ ਖਤਰਾ ਹੈ।

ਆਪ ਜਦ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਟੀਕੇ ਪੜ੍ਹੋ ਅਰ ਵਿਚਾਰੋਗੇ, ਤਦ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ੁੱਧੀਆਂ ਅਰ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਨਰਥ ਆਦਿ ਪਾਓਗੇ। ਵੇਖੋ ਜਦ ਆਪ ਅੱਜ ਬ੍ਰਤਾਨੀਆਂ ਰਾਜ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ–ਜਦ ਕਿ ਬੜੇ ੨ ਦੁਰਲਭ ਪੁਸਤਕ ਭੀ ਸੁਲਭ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ–ਵਿਦਯਾ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਸਮਯ ਵਿਚ ਭੀ ਸ਼ੁੱਧ ਅਸ਼ੁੱਧ ਵਲ ਧਯਾਨ ਨਾ ਕਰੋਗੇ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਹੋਰ ਕਿਹੜੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੈ ?

ਮੈਂ ਇਸੇ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਨੂੰ ਜੋਹੜਾ ਕਿ ਅੱਜ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੈ, ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਏਥੋਂ ਤਕ ਹੱਦ ਟਪ ਗਈ ਕਿ ਜੋ ਜੋ ਪੁਸਤਕ ਦੇਖੇ ਸੋ ਸੋ ਹੀ ਅਸ਼ੁੱਧੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਪਾਏ। ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਤੇਰਵੇਂ ਅਧਯਾਯ ਵਿਚ ਧਾਤਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਓਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕੇ ਦੇਖੋ, ਕਿਸੀ ਧਾਤ ਦਾ ਸੋਧਨ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਹੈ, ਤੇ ਮਾਰਨਾ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਗੁਣ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਸਥਾਨ ਪਰ ਹਨ। ਪਾਰੇ ਦਾ ਸੋਧਨ ਲਿਖਯਾ ਹੈ ਤੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਤਕ ਭੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ. ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗਾ, ਪਿੱਛਾ ਅਤੇ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਦੇਖੀ ਗਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸੋਧਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਟੁਟ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਭੀ ਖੋਜ ਭਾਲ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਕੀਤਾ। ਹੋਰ ਕਈ ਪੁਸਤਕ ਮੇਘ ਦੇ ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਦੇਖੇ, ਭਾਲੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰੇ, ਫਿਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ੨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਘ ਜੀ ਨੇ ਚੁਨਾਵਟ ਕੀਤੀ ਹੈ,ਓਨ੍ਹਾਂ ਓਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਣ ਕਰਕੇ ਚਿਰ ਦੀ ਮੇਹਨਤ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਕੁਛ ਹੌਸਲਾ ਹੋਯਾ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਭੀ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਵਾਸਤੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼,ਵੰਗਸੇਨ,ਰਸਰਾਜ ਸੁੰਦਰ, ਰਸਰਤਨਾਕਰ,ਰਸੇਂਦ੍ਰਚਿੰਤਾਮਣੀ,ਵੈਦਯਰਹੱਸ ਯੋਗਚਿੰਤਾਮਣੀ,ਨਿਘੰਟਰਤਨਾਕਰ,ਵੈਦਯਰਤਨ, ਕਾਮ-ਰਤਨ, ਰਸੇਂਦ੍ਰ ਭਾਸ਼ਕਰ, ਰਸਚਿੰਤਾਮਣੀ, ਗੁਣਰਤਨਮਾਲ,ਸ਼ਾਰੰਗਧਰ, ਚਰਕ, ਸੁਸ਼੍ਰਿਤ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਾਗਰ, ਮਦਨਪਾਲ ਨਿਘੰਟੂ, ਨਿਰਮਲਕੋਸ਼, ਅਮਰਕਸ਼, ਚਕਿਤਸਾਕੋਸ (ਆਯੁਰਵੇਦੀਯ-ਔਸ਼ਧੀਕੋਸ਼), ਰਾਮਬਿਨੋਦ, ਬਨੌਖਧੀਵਿਗਯਾਨ, ਬ੍ਰਿੰਦ, ਦ੍ਰਬਦਰਪਣ, ਮੇਦਨੀਕੋਸ਼, ਹਿੰਦੀਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰਕੋਸ਼, ਮਖਜ਼ਨਮੁਫਰਦਾਤ, ਯੂਨਾਨੀਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਆਦਿਨਾਅਦਵੀਆਤ, ਆਦਿ ਆਦਿ

ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ, ਕਜੋਂਕਿ ਸਮਯ ਪਰ ਗਵਾਹੀ ਬਗੈਰ ਭੀ ਕੰਮ ਤਸੱਲੀ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ *ਖੋਜ ਭਾਲ, ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਵਿਚ ਭੀ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਵਾਹ ਲਗਦੀ ਸੁੱਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕਈਆਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੀਆਂ ਇਕ ੨ ਯਾ ਦੋ ਦੋ, ਚਾਰ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਭੀ ਅਧੂਰੀਆਂ ਲੱਭ ਕੇ ਪਾਈਆਂ। ਫਿਰ ਭੀ ਅਸ਼ੁੱਧੀ ਰਹਿ ਜਾਣੀ ਮਨੁੱਖਪਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕੋਈ ਤਅੱਜੁਬ ਨਹੀਂ, ਕਜੋਂਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਸ੍ਰਬੱਗ ਯਾ ਵੈਦਯਕ ਵਿਦਯਕ ਦਾ ਪਾਰਗਾਮੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਇਸ ਤੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਮੰਡਲੀ ਜੈਸਾ ਯੋਗ ਚਾਹੇ ਕਰੇ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਭੀ ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਅਗਲੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਖ ਸ਼ੁਧੀ ਪਰ ਧਯਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਭੀ ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੰਚੈਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੂਰਾ ੨ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਫਿਰ ਭੀ ਫੁਰਸਤ ਵਕਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਮੈਂ ਇਕ ਪੁਸਤਕ "ਨਿਰਮਲ ਸੰਹਿਤਾ" ਰਚਿਆ ਹੈ: ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੂਰਣ, ਚਟਣੀਆਂ, ਪਾਕ, ਮਜੂਨਾਂ ਤੇ ਅਰਕ ਸ਼ਰਬਤ ਆਦਿ ਸਭੇ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਰਖੇ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਿਰਾਲਾ ਢੰਗ, ਨਿਰਾਲੀ ਖੋਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਚਮਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵੈਦਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਅਜੇ ਤਕ ਛਪਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਸੋ ਹੁਣ ਸ਼ੀਘ੍ਰ ਹੀ ਛਾਪਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਜਾਊ। ਹੋਰ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਮਤ ਮਤਾਂਤ੍ਰ ਬਾਬਤ ੧੩ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ "ਭਾਰਤ ਮਤ ਦਰਪਣ" ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭ ਮਤਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਹੈ, ਇਹ ਛਪ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਅਰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਗਜਾਨੀ ਕਲਾਸ ਵਾਸਤੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਏਸ ਮੇਘ ਸਟੀਕ ਦੀ ਇਹ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਾਪਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਪੁਤ੍ਰ ਭਾਈ ਹੁਕ਼ੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਨੂੰ ਦੇਕੇ ਆਪ ਅਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਜੇ ਕਦੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਰਾ ਭੀ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਰੀਸ਼੍ਰਮ ਨੂੰ ਸਫਲ ਸਮਝਾਂਗਾ। ਉਕਤ ਸਭ ਬਾਤਾਂ ਦਸਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੰਖਿਪਤ ਮਾਤ੍ਰ ਲੇਖ ਕੁਛ "ਭੂਮਿਕਾ" ਨਾਮ ਤੇ ਲਿਖਯਾ ਹੈ। ਬੁਧੀਮਾਨ ਇਸਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਸਮਝਕੇ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ।

ਕਾਰਯਾਲਯ:-
*ਵੈਦਯਕ ਭੰਡਾਰ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
੧ ਵਸਾਖ ਸੰ: ੧੯੭੭
ਨਿਰਮਲ ਸੰਮਤ ੪੨੪

ਲੇਖਕ:-
ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਟੀਕਾਕਾਰ
(ਸਕੱਤ੍ਰ, ਅਖਾੜਾ ਪੰਚੈਤੀ ਨਿਰਮਲਾ)

*ਖੋਜ ਭਾਲ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਨੋਟਾਂ ਦੇ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਭੀ ਕੁਛ ਮਾਲੂਮ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਧਯਾਨ ਯੋਗ:—ਇਸ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਦੇ ਟੀਕੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਜਿਨਾਂ ੨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿਸਟ ਆਦਿ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਿਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਛਾਪਣ ਦੇ ਸੰਮਤ ਆਦਿ ਇਉਂ ਹਨ—

੧–ਆਇਨਾਂ ਅਦਵੀਆਤ)		
੨–ਦ੍ਰਬ ਦ੍ਰਪਣ)		
੩–ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਪੰਜਾਬੀ)	ਸ਼ਾਹੀ ਪਰੈਸ ਲੁਧਿਆਣਾ	
੪–ਯੂਨਾਨੀ ਕੋਸ਼)		
੫–ਸਾਲਿਗਾਮੌਖਧ ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ	ਬੰਬਈ (ਵੇਂਕਟੇਸ੍ਵਰ ਪਰੈਸ)	
੬–ਆਯੁਰਵੈਦੀਯ ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼		
੭–ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਟੀਕ	ਸੰਮਤ ੧੯੬੩	,,
੮–ਭਾਵ ਨ੍ਰਿਘੰਟੂ	ਸੰਮਤ ੧੯੭੨	,,
੯–ਵੰਗਸੇਨ ਸਟੀਕ	ਸੰਮਤ ੧੯੬੧	,,
੧੦–ਰਸ ਰਤਨਾਕਰ ਸਟੀਕ	ਸੰਮਤ ੧੯੬੬	,,
੧੧–ਅਮਰ ਕੋਸ਼ ਸਟੀਕ	ਸੰਨ ੧੮੯੬ ਈ:	,,
੧੩–ਅਮ੍ਰਿਤ ਸਾਗਰ	ਸੰਮਤ ੧੯੬੫	,,
੧੩–ਚਰਕ	ਸੰਮਤ ੧੯੬੮	,,
੧੪–ਸੁਸ੍ਰਿਤ–	ਸੰਨ ੧੮੧੨ ਈ:	,,
੧੫–ਸਾਰੰਗਧਰ	ਸਾਕਾ ੧੮੩੬	,,
੧੬–ਰਸਰਾਜ ਸੁੰਦ੍ਰ	ਸੰਨ ੧੮੯੪ ਈ:	,,
੧੭–ਰਸੇਂਦ੍ਰ ਚਿੰਤਾਮਣੀ	ਸੰਮਤ ੧੯੫੮	,,
੧੮–ਪਥਜਾਪਥ	ਸੰਮਤ ੧੯੬੬	,,
੧੯–ਬਨੌਖਧੀ ਵਿਗਜਾਣ	ਸੰਨ ੧੯੦੬	,,
੨੦–ਵੈਦਯ ਰਤਨ	ਸੰਮਤ ੧੯੬੨	,,
੨੧–ਯੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀ	ਸੰਮਤ ੧੯੬੬	,,
੨੨–ਰਸ ਚਿੰਤਾਮਣੀ	ਸੰਮਤ ੧੯੬੭	,,
੨੩–ਕਾਮ ਰਤਨ	ਸੰਮਤ ੧੯੫੬	,,
੨੪–ਮਦਨ ਪਾਲ ਨ੍ਰਿਘੰਟੂ	ਸੰਮਤ ੧੯੫੬	,,
੨੫–ਰਸੇਂਦ੍ਰ ਭਾਸ਼ਕਰ	ਸੰਮਤ ੧੯੬੭	,,
੨੬–ਰਾਮ ਬਿਨੋਦ	ਸੰਨ ੧੮੯੪ ਈ: ਲਖਨਊ ਨਵਲਕਿਸੋਰ	
੨੭–ਮਖਜ਼ਨ ਹਿਕਮਤ)		
੨੮–ਮੁਖਜ਼ਨ ਮੁਫਰਦਾਤ)	ਲਾਹੌਰ ਲਖਨਊ	
੨੯–ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ ਕੋਸ਼	ਕਾਸ਼ੀ	
੩੦–ਵਿਸ੍ਵ ਕੋਸ਼	ਕਲਕੱਤਾ	

ਟੀਕਾਕਾਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ—ਕਬਿੱਤ

ਸ੍ਰੀ ਸੁ ਦਸਮੇਸ ਕੇਰੇ ਧਰਮ ਮ੍ਰਿਗੇਸ ਚੇਰੇ, ਤਾਂ ਹਰਿ ਸੰਪੂਰਣ ਥਾਨੇਸ੍ਵਰ ਨਿਵਾਸੀ ਥੇ !
ਮੋਹਰ ਮ੍ਰਿਗੇਸ ਤਾਂਕੇ ਕਟਿ ਬੱਧ ਭੇਹ ਯਾਂਕੇ, ਰਹਿਤ ਬਬੇਕਸਰ ਬਾਸੁਕਿ ਭੀ ਵਾਸੀ ਥੇ !
ਤਾਂ ਹਰਿ ਬਸੰਤ ਸੁਧਾਸਰ ਮੈਂ ਰਹਿਤ ਹਰਿ. ਮੋਹਰ ਸੁ ਟਾਂਡੇ ਬੂਟਾ ਹਰੀ ਖੁੱਡਾ ਪਾਸੀ ਥੇ !
ਤਾਂਕੇਸਿੱਖ ਹੀਰਾਸਿੰਘ ਦਾਸ ਤਾਂ ਗਣੇਸ਼ਾਸਿੰਘ,ਟੀਕਾ ਮੇਘ ਕੀਨੋ ਵਰ ਯਾਹੀ ਕਰ ਆਸੀ ਥੇ !

ਭਾਵਾਰਥ—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਪਜਾਰਾ, ਇਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਠੇ ਵਾਲੇ ਜੋ ਕਿ ਥਾਨੇਸ੍ਵਰ—ਕੁਰਛੇਤ੍ਰ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਸਮਾਧ ਮਹਾਰਾਜ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਕਟਈ, ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਮਰਕੱਸਾ ਹੀ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਤੇ ਕਟੀ ਬੱਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਕਟਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਆਪ ਯੋਗੀ ਰਾਜ ਸਨ, ਬਿਬੇਕ ਸਰ ਨਿਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਆਯੂ ੧੪੫ ਸਾਲ ਹੋਈ, ਸੋ ਜਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕੋਟ ਬਣਿਆਂ ਤਾਂ ਆਪ ਬਾਸਰਕੇ ਗਿੱਲਾਂ ਪਿੰਡ ਜ਼ਾ ਆਸਨ ਜਮਾਯਾ। ਜਿਸ ਥਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿਛੋਂ "ਗੁਰਿਆਣਾ ਸਾਹਿਬ" ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਤਾ। ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ; ਇਹ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਥਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੁਣ "ਡੇਰਾ ਸ੍ਰੀ ਠਾਕੁਰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ" ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ, ਇਹ ਟਾਂਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਰਖਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਇਹ ਖੁੱਡਾ ਗ੍ਰਾਮ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਰ" ਸ਼ਥਾਨ ਰਚ ਕੇ ਵਿਦਯਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਏਸੇ ਥਾਂ ਆਪ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੇਵਕ ਮੈਂ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਏਹ ਮੇਘ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਟੀਕਾਕਾਰ ਵੰਸ਼

ਹਮਰੇ ਪਿਤਾਮਹਿ ਭਾਨੁਵੰਸੀ ਮੁਲਤਾਨ ਰਹੇਂ,
ਦੇਸ਼ ਚਾਲ ਭਈ ਯਾਤੇ ਭੌਂਦੀ *ਗ੍ਰਾਮ ਆਏ ਹੈਂ।
ਤਾਂਤੇ ਫਿਰ ਰੱਲਣ ਸੁ ਗ੍ਰਾਮ ਮੈਂ ਥਿਰਾਏ ਸਭ,
ਅਜਹੂੰ ਲੋ ਕੁਸ਼ਲਾਤ ਵੰਸਜ ਸੁਹਾਏ ਹੈਂ।
ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੇ ਸੁਤ ਭਏ ਗੁਰਦਯਾਲ ਹਰਿ,
ਤਾਕੇ ‡ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਰੂਜ ਵਡ ਪਾਏ ਹੈਂ।
ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤਾਕੇ ਸੁਤ ਵਹੀ ਹੈਂ ਹਮਾਰੇ ਪਿਤ,
ਛੋਰ ਮੈ ਘਰਾਨੋ ਬਾਨੋ ਪਾਯੋ ਨਿਰਮਲਾਏ ਹੈਂ।

—o—

---

*ਜ਼ਿਲਾ ਜਾਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਹੈ।

‡ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁਸਾਹਬ ਸਨ, ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਟਲੀ ਗ੍ਰਾਮ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ, ਜੇਹੜਾ ਸਰਦਾਰੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੋਯਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਬਾਤਾਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਭੌਂਦੀ ਤਾਰੀਖ ਵਿਚ ਹੈ।

ਸੰਖਿਪਤ ਪੁੱਠਾ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ

੧, ਮਹਾਂਪੁਠ–ਦੋ ਹੱਥ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਫੈਲਾਉ ਵਿਚ ਚਾਰਕੋਣਾ ਟੋਯਾ ਕਰੇ, ਉਸਨੂੰ ਅੱਧਾ ਏਰਨਿਆਂ ਗੋਹਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਕੇ ਵਿੱਚ ਸੰਪੁਟ ਰੱਖੇ, ਫਿਰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਟੋਏ ਨੂੰ ਭੀ ਏਰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਤੇ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਅੱਗ ਦੇਵੇ, ਜਦ ਠੰਢਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੰਪੁਟ ਕੱਢੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਪੁੱਠ ਆਖਦੇ ਹਨ।

੨, ਗਜ ਪੁੱਠ–ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਡੂਢ ਹੱਥ ਹੀ ਟੋਯਾ ਹੋਵੇ; ਓਸਦੇ ਹੇਠ ਗੋਹੇ ਭਰਕੇ ਵਿੱਚ ਸੰਪੁਟ ਰੱਖਕੇ, ਫਿਰ ਗੋਹਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਕੇ ਅੱਗ ਦੇਵੇ, ਠੰਢਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੰਪੁਟ ਕੱਢੇ. ਇਸਨੂੰ ਗਜਪੁਠ ਤੇ ਮਾਹਿਸ਼ਪੁਠ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

੩, ਬਰਾਹ:ਪੁੱਠ–ਅਗੂਠੇ ਤੋਂ ਉਂਗਲੀ ਤਕ ਗੋਹੇ ਭਰੇ, ਵਿੱਚ ਸੰਪੁਟ ਰੱਖਕੇ ਅਗਨੀ ਦੇਵੇ, ਇਸਨੂੰ ਬਰਾਹ ਪੁੱਠ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੪, ਕੁਕੜ ਪੁੱਠ–ਗਿੱਠ ਭਰ ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਸੰਪੁਟ ਰੱਖਕੇ ਅੱਗ ਦੇਣ ਨੂੰ ਕੁੱਕੜ ਪੁੱਠ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੫, ਕ੍ਰਪੋਤ ਪੁੱਠ–ਗਿੱਠ ਪ੍ਰਮਾਣ ਡੂੰਘੇ ਲੰਮੇ ਟੋਏ ਨੂੰ ੭-੮ ਗੋਹਿਆਂ ਦੀ ਸੰਪੁਟ ਰੱਖਕੇ ਅੱਗ ਦੇਣ ਨੂੰ ਕਪੋਤ ਪੁੱਠ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੋਬਰ ਪੁੱਠ–ਗਹੋ ਬੀਕ (ਮਲੀਹ) ਕਰਕੇ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਉਸ ਮਲੀਹ ਵਿਚ ਸੰਪੁਟ ਰਖਕੇ ਉਪਰ ਭੀ ਗੋਹਿਆਂ (ਮਲੀਹ) ਦਾ ਚੂਰਾ ਪਾਕੇ ਵਿਚ ਸੰਪੁਟ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਅੱਗ ਦੇਣ ਨੂੰ ਗੋਬਰ ਪੁਠ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੭, ਕੁੰਭ ਪੁੱਠ–ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਚਾਟੀ ਵਿੱਚ ਉਂਗਲੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਛੇਕ ਕੱਢੇ, ਉਸ ਅੱਧੀ ਚਾਟੀ ਨੂੰ ਕੋਇਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਕੇ ਵਿੱਚ ਸੰਪੁਟ ਰੱਖੇ, ਫਿਰ ਚਪੁਣੀ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਕਪੜ ਮਿੱਟੀ ਲਾਕੇ ਛਾਵੇਂ ਸੁਕਾਵੇ, ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਅੱਗ ਦਾ ਕੋਇਲਾ ਪਾਕੇ ਸੁਲਘਾਵੇ ਤੇ ਚੁੱਲੇ ਪਰ ਚੜ੍ਹਾਕੇ ਅੱਗ ਜਗਾਵੇ। ਨਿਯਮਤਿ ਸਮਯ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਤਾਰਕੇ ੩ ਦਿਨ ਠੰਢਾ ਕਰਕੇ ਸੰਪੁਟ ਕੱਢੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੁੰਭ ਪੁੱਠ ਆਖਦੇ ਹਨ।

੮, ਬਾਲਕਾ ਪੁੱਠ–ਦੋ ਠੂਠੇ ਲਵੇ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਰੇਤ ਨਾਲ ਭਰਕੇ ਵਿੱਚ ਸੰਪੁਟ ਦੇ ਕੇ ਪਕਾਵੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਲੁਕਾ ਪੁੱਠ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੯, ਭੂਧਰ ਪੁੱਠ–ਦੋ ਉਂਗਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖੋਦਕੇ ਉਪਰ ਸੰਪੁਟ ਰਖਕੇ ਗੋਹੇ ਯਾ ਕੋਇਲੇ ਭਰਕੇ ਪੁੱਠ ਦੇਣ ਨੂੰ ਭੂਧਰ ਪੁੱਠ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੧੦. ਲਾਵਕ ਪੁੱਠ ਯਾ ਲਘੂ ਪੁੱਠ–ਦੋ ਠੂਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਵਾਈ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਸੂਤ੍ਰ ਯਾ ਤੋਹਾਂ ਅਥਵਾ ਗੋਹਿਆਂ ਦੀ ਪੁੱਠ ਦੇਣ ਨੂੰ ਲਾਵਕ ਯਾ ਲਘੂ ਪਠ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਰਮ ਬਸਤੂ ਬਨੌਣ ਦੇ ਕੰਮ ਔਂਦੀ ਹੈ।

ਲੇਖਕ:–ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਟੀਕਾਕਾਰ

ਤੋਲ ਨਿਰਣਯ:—

ਵੈਦਜਕ ਵਿਚ ਤੋਲ ਦਾ ਸਮਝਣਾ ਕੁਛ ਸੁਖੈਨ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਤੋਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਸੋ ਇਹ ਤੋਲ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ੧੬ ਸੇਰ ਪੱਕੇ ਦਾ ੧ ਮਣ ਕੱਚਾ ਅਜ ਕਲ ਹੈ, ਤੇ ਏਹੋ ਪੁਰਾਣੇ ਵੱਟੇ ਦਾ ੧੭ ਸੇਰ ਮਣ ਕੱਚਾ ਹੈ, ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ੪੨॥ ਸੇਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਮਣ ਪੁਰਾਨੇ ਵੱਟੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਲ ਨਾਲੋਂ ੧ ਛਟਾਂਕ ਸੇਰ ਪਿੱਛੇ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਦਜਕ ਵਿੱਚ ਕਈ ੫ ਤੋਲੇ ਦਾ ਪਲ ਮੰਨਕੇ ੨੦ ਤੋਲੇ ਦਾ ਕੁੜਵ (੧ ਪਾਉ ਪੱਕਾ) ਤੇ ਕੁੜਵ ਦਾ ੧ ਪ੍ਰਸਥ [੮੦ ਤੋਲੇ ਦਾ ਸੇਰ] ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੪ ਸੇਰ ਪੱਕੇ ਦਾ ੧ ਆਢਕ, ੪੬ ਸੇਰ ਪੱਕੇ ਦਾ ੧ ਦਰੋਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਤੋਲ ਨਾਲ ੧ ਪਲ ੮ ਤੋਲੇ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੇਦ ਅਤੇ ਵੇਰਵੇ ਸਮਝਣੇ ਚਾਹੀਏ। ਸੋ—

੮ ਖਸਖਾਸ ਦਾ	੧ ਚਾਵਲ (ਚੌਲ)	
੮ ਚਾਵਲ (ਚੌਲ) ਦੀ	੧ ਰੱਤੀ	੧ ਮਾਸੇ ਤੋਂ ਮਣ ਟਕ ਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤੋਲ
੮ ਰੱਤੀ ਦਾ	੧ ਮਾਸਾ	੮ ਰੱਤੀ
੧੨ ਮਾਸੇ ਦਾ	੧ ਤੋਲਾ	੯੬ ਰੱਤੀ
੫ ਤੋਲੇ ਦੀ	੧ ਛਟਾਂਕ	੪੮੦ ਰੱਤੀ
੪ ਛਟਾਂਕ ਦਾ	੧ ਪਾਉ	੧੯੨੦ ਰੱਤੀ
੪ ਪਾਉ ਦਾ	੧ ਸੇਰ	੭੬੮੦ ਰੱਤੀ
੫ ਸੇਰ ਦੀ	੧ ਪੰਸੇਰੀ	੩੮੪੦੦ ਰੱਤੀ
੨ ਪੰਸੇਰੀ ਦੀ	੧ ਧੜੀ	੭੬੮੦੦ ਰੱਤੀ
੨ ਧੜੀ ਦੀ	੧ ਧੌਣ [੨੦ ਸੇਰ]	੧੫੩੬੦੦ ਰੱਤੀ
੨ ਧੌਣ ਦੇ	੪੦ ਸੇਰ [੧ ਮਣ]	੩੦੭੨੦੦ ਰੱਤੀ

ਦੂਸਰਾ ਪ੍ਰਕਾਰ

੮ ਰੱਤੀ ਦਾ	੧ ਮਾਸਾ
੩ ਮਾਸੇ ਦਾ	੧ ਟਾਂਕ
੪ ਟਾਂਕ ਦਾ	੧ ਤੋਲਾ
੩ ਤੋਲੇ ਦਾ	੧ ਟਕਾ [ਦੋ ਪੈਸੇ]
੧੮ ਟਕੇ ਦਾ	੧ ਸੇਰ ਜਿਸ ਦੇ

੫੪ ਤੋਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮੋਟੀ ਰੀਤੀ ਨਾਲ
੫੬ ਰੁਪਏ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

੪੦ ਸੇਰ	੧ ਮਣ

ਇਹ ਮਣ ਕੱਚਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ੨੮ ਟਕੇ ਦੇ ਸੇਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਮਣ ੪੦ ਸੇਰ ਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤੀਸਰਾ ਪ੍ਰਕਾਰ

੩੦ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਦੀ	੧ ਤਿਸਰੇਣੂ (ਇਸਨੂੰ *ਵੰਸੀ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ)
੬ ਤ੍ਰਿਸਰੇਣੂ ਦੀ	੧ ਮਰੀਚੀ
੬ ਮਰੀਚੀ ਦੀ	੧ ਰਾਈ
੩ ਰਾਈ ਦੀ	੧ ਸਰੋਂ (ਸਰਸੋਂ)
੮ ਸਰੋਂ (ਸਰਸੋਂ) ਦਾ	੧ ਜੌਂ
੪ ਜੌਂ ਦੀ	੧ ਰੱਤੀ
੬ ਰੱਤੀ ਦੀ	੧ ਮਾਸ਼ਾ (ਇਸ ਨੂੰ ਹੇਮ ਧਾਤਜ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ)
੪ ਮਾਸ਼ੇ ਦਾ	੧ ਸ਼ਾਣ, (ਪ੍ਰਚਲਤ ੩ ਮਾਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) ਇਸ ਦੇ ਨਾਮ–ਨਿਸ਼ਕ, ਨਿਖਕ, ਧਰਣ ਤੇ ਟੰਕ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
੨ ਟੰਕ ਦਾ	੧ ਕੋਲ, (ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ੬ ਮਾਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) ਕੋਲ ਨੂੰ ਛੁਦ੍ਰਮ, ਵਟਕ ਤੇ ਦ੍ਰੰਛਣ ਨਾਮਾਂ ਤੇ ਭੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।
੨ ਕੋਲ ਦਾ	੧ ਕਰਖ, ਇਹ ਮਾਗਧੀ ਮਾਨ ਦਾ ੧੬ ਮਾਸ਼ੇ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਤੋਲ ਵਿਖੇ ੧ ਤੋਲੇ ਦਾ ਹੈ; ਇਸਦੇ–ਪਾਣੀ, ਮਾਨਿਕਾ, ਅੱਖ, ਪਿੱਚੂ, ਪਾਣੀਤਲ, ਕਿੰਚਿਤ ਪਾਣੀ, ਤਿੰਦੁਕ, ਵਿੜਾਲ ਪਾਦਕ, ਖੋੜਿਸ਼ਿਕਾ, ਕਰਮੱਧ, ਹੰਸਪਦ, ਸੁਵਰਣ, ਕਵਲ–ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਉਦੰਬਰ ਭੀ ਨਾਮ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
੨ ਕਰਖ ਦਾ	੧ ਅਰਧ ਪਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਕਿਤ ਤੇ ਅਸਟਮਿਕਾ ਭੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।
੨ ਅਰਧਪਲ (ਸੁਕਿਤ) ਦਾ	੧ ਪਲ, ਇਹ ਮਾਗਧੀ ਮਾਨ ਨਾਲ ੫ ਤੋਲੇ, ਪ੍ਰਚਲਤ ਤੋਲ ਨਾਲ ੪ ਤੋਲੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ

*ਜਾਲੀ ਯਾ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚ ਹੋਕੇ ਔਣ ਵਾਲੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਿਰਣ (ਵੰਸ਼ੀ) ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

	ਮੁਸ਼ਟੀ, ਆਮ, ਚਤੁਰਥਿਕਾ, ਪ੍ਰਕੁੰਚ, ਖੋੜਸੀ ਤੇ ਬਿੱਲ ਨਾਮਾਂ ਨਾਲ ਭੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।
੨ ਪਲ ਦਾ	੧ ਪ੍ਰਸਿਤੀ, (ਪ੍ਰਸ੍ਰਿਤ) ਇਹ ਮਾਗਧੀ ਤੋਲ ਨਾਲ ੧੦ ਤੋਲੇ, ਪ੍ਰਚਲਤ ਤੋਲ ਨਾਲ ੮ ਤੋਲੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
੨ ਪ੍ਰਸ੍ਰਿਤੀ (ਪ੍ਰਸਿਤ) ਦੀ	੧ ਅੰਜਲੀ, ਇਸ ਨੂੰ *ਕੁੜਵ, ਅਰਧਸ਼੍ਰਾਵ, ਅਤੇ ਅਸ਼ਟਮਾਨ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਗਧੀਮਾਨ ਨਾਲ ੨੦ ਤੋਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਤੋਲ ਨਾਲ ੧੬ ਤੋਲੇ, ਪ੍ਰਸਿਧ ੨ ਪਾਉ ਹੈ।
੨ ਕੁੜਵ ਦਾ	੧ ਮਾਨਿਕ (ਮਾਨਿਕ), ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਵ ਅਤੇ ਅਸ਼ਟ ਪਲ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੱਧ ਸੇਰ ਹੈ।
੨ ਸ਼ਰਾਵ ਦਾ	੧ ਪ੍ਰਸਥ, ਇਹ ਇਕ ਸੇਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਜਾਣੋ।
੪ ਪ੍ਰਸਥ ਦਾ	੧ ਆਢਕ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਂਜਨ ਤੇ ਕੰਸ ਪ੍ਰਾਤ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚ ੬੪ ਪਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ੪ ਸੇਰ ਹੈ।
੪ ਆਢਕ	੧ ਦਰੋਣ, ਇਸਦੇ ਕਲਸ਼, ਨਲ੍ਵਣ, ਉਨਮਾਨ ਤੇ ਘਟਰਸ਼ੀ ਭੀ ਨਾਮ ਹਨ। ਇਹ ੧੬ ਸੇਰ ਦਾ ਹੈ।
੨ ਦਰੋਣ ਦਾ	੧ ਸ਼ੂਰਪ (ਕੁੰਭ) ਇਸ ਦੇ ੬੪ ਸ਼ਰਾਵ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ੩੨ ਸੇਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
੨ ਸ਼ੂਰਪ ਦੀ	੧ ਦਰੋਣੀ (ਬਾਹ, ਗੋਣੀ) ਇਸ ਵਿਚ ੧੨੮ ਸ਼ਰਾਵ, ਪ੍ਰਸਿਧ ੬੪ ਸੇਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
੪ ਦਰੋਣੀ ਦੀ	੧ ਖਾਰੀ, ਇਸ ਦੇ ੪੦੯੬ ਪਲ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ੨੫੬ ਸੇਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
੨੦੦੦ ਪਲ ਦਾ	੧ ‡ਭਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ੨੦੦੦ ਪਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਪ੍ਰਸਿੱਧ ੨॥ ਮਣ ਹੈ)।
੨ ਭਾਰ ਦੀ	੧ ਛਿੰਨਾ (੪੦੦ ਪਲ, ੫ ਮਣ)
੧੦੦ ਪਲ ਦੀ	੧ ਤੁਲੀ (ਜਾ ਤਲਾ) ਹੋਵੇ ਹੈ। (੫ ਸੇਰ ਪੱਕੀ)

*੪ ਅੰਗੁਲੀ ਲੰਬਾ ਚੌੜਾ ਹੀ ਭਾਂਡਾ ਲੋਹੇ, ਮਿੱਟੀ, ਕੱਚ ਜਾਂ ਭਰਤ ਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਔਣ ਵਾਲੀ ਚੀਗ ਕੁੜਵ ਪ੍ਰਮਾਣ (ਅੱਧ ਸੇਰ) ਕਹੀਦੀ ਹੈ।

‡ਸੰਸਾਰ ਮਾਤ੍ਰ ਦੀ ਤਮਾਮ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਪੱਤ੍ਰ ਪਾਕੇ ਤੋਲੀਏ ਤਾਂ ਇਕ ਭਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਪ੍ਰਸਿਧ ਢਾਈ ਮਨ ਪੱਕਾ ਹੈ।

ਇਸ ਉਪਰ ਕਹੇ ਪਰਚੱਲਤ ਤੋਲ ਵਿਚ ੪ ਤੋਲੇ ਦਾ ੧ ਪਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਤੇ
(ਪਲ ਤੋਲਾ ਤੋਲਾ ਤੋਲਾ ਛਟਾਂਕ ਛਟਾਂਕ ਸੇਰ)
(*੧੦੦X੪ = ੪੦੦÷੫ = ੮੦÷੧੬ = ੫)

੫ ਸੇਰ ਪੱਕੇ ਜਿਹੜੇ ਅਜ ਕਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ੧ ਤੁਲਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ੨੦੦੦ ਪਲ ਦਾ ੧ ਭਾਰ, ਤੇ ੧੦੦ ਪਲ ਦੀ ੧ ਤੁਲਾ (:.) ੨੦੦੦÷੧੦੦=੨੦) ਇਸ ਲੀਏ ੨੦ ਤੁਲਾ ਦਾ ੧ ਭਾਰ ਹੋਇਆ, ਇਸ (ਤੁਲਾ ਸੇਰ ਸੇਰ ਸੇਰ ਮਣ) ਕਹੀ ਗਿਣਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ੨½ ਮਣ (ਜਿਹੜਾ ਵਰਤਮਾਨ (੨੦X੫–੧੦੦÷੪੦ = ੨½
ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ) ਦਾ ੧ ਭਾਰ ਹੋਇਆ। ਐਸੇ ਸਮਝੋ।

ਅੱਗੇ ਮਾਗਧ ਮਾਨ ਤੇ ਕਲਿੰਗਮਾਨ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭੇਦ ਹੋਰ ਭੀ ਦਸਦੇ ਹਾਂ,–

ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਲ ਨਾਲ ਵੈਦਕ ਦੇ ਤੋਲ ਦਾ ਮਿਲਾਨ

ਵੈਦਕ:–	ਵੈਦਕ ਤੇ ਦੇਸੀ ਤੋਲ:–
੩ ਰਾਈ ਦੀ	੧ ਸਰੋਂ
੩ ਸਰੋਂ ਦਾ	੧ ਜੌਂ
੩ ਜੌਂ ਦੀ	੧ ਰੱਤੀ
੮ ਰੱਤੀ ਦਾ	੧ ਮਾਸ਼ਾ
੩ ਮਾਸ਼ੇ ਦਾ	੧ ਟੰਕ (ਸ਼ਾਣ)
੨ ਸ਼ਾਣ ਦਾ	੧ ਕੋਲ (੬ ਮਾਸੇ)
੨ ਕੋਲ ਦਾ	੧ ਕਰਖ (੧ ਤੋਲਾ)
੨ ਕਰਖ ਦਾ	ਅੱਧਾ ਪਲ (੨ ਤੋਲੇ)
੪ ਕਰਖ ਦਾ	੧ ਪਲ (੪ ਤੋਲੇ)
੨ ਪਲ ਦੀ	੧ ਪ੍ਰਸ੍ਰਿਤੀ (੮ ਤੋਲੇ)

*੧੦੦ ਪਲ ਨੂੰ ੪ ਗੁਣਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ੪੦੦ ਤੋਲੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਤੇ ਵੰਡਕੇ ਛਟਾਂਕਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਤਾਂ ੮੦ ਹੋਈਆਂ, ਫਿਰ ੮੦ ਛਟਾਂਕਾਂ ਨੂੰ ੧੬ ਤੇ ਵੰਡਕੇ ਸੇਰ ਬਣਾਏ ਤਾਂ ੫ ਸੇਰ ਹੋਏ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌ ਪਲ ਦੇ ੫ ਸੇਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭੋ ਵੇਰਵਾ ਸਮਝੋ। ਤੋਲ ਪਰ ਵਿਸੇਸ਼ ਧਯਾਨ ਦੇਣਾਂ ਚਾਹੀਏ, ਸਾਡੇ ਦੇਸੀ ਵੈਦ ਤੋਲ ਵਲੋਂ ਅਕਸਰ ਅਣਜਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵੈਦਜਕ	ਵੈਦਜਕ ਤੇ ਦੇਸੀ ਤੋਲ,-
੨ ਪ੍ਰਸਿ੍ਤੀ ਦੀ	੧ ਅੰਜਲੀ (੧੬ ਤੋਲੇ) ਕੁੜਵ
੨ ਅੰਜਲੀ ਦੀ	੧ ਮਾਨਿਕਾ (੩੨ ਤੋਲੇ)
੨ ਮਾਨਿਕਾ ਦਾ	੧ ਪ੍ਰਸਥ (੬੪ ਤੋਲੇ)
੪ ਪ੍ਰਸਥ ਦਾ	੧ ਆਢਕ (੪ ਸੇਰ)
੧ ਤੁਲਾ ਦਾ	੫ ਸੇਰ (੮੦ ਤੋਲੇ ਦਾ ਸੇਰ ਨਾਲ)
੪ ਆਢਕ ਦਾ	੧ ਦ੍ਰੋਣ (੧੬ ਸੇਰ)
੨ ਦ੍ਰੋਣ ਦਾ	੧ ਸਰੂਪ ਦਾ (੩੨ ਸੇਰ)
੨ ਸੂਰਪ ਦੀ	੧ ਦ੍ਰੋਣੀ (੬੪ ਸੇਰ)
੪ ਦ੍ਰੋਣੀ ਦੀ	੧ ਖਾਰੀ (੨੫੬ ਸੇਰ)
੧ ਭਾਰ ਦਾ	੨੦੦੦ ਪਲ (੨ ॥ ਮਣ)
੨ ਭਾਰ ਦੀ	੧ ਛਿਨਾ (੪੦੦ ਪਲ) (੫ ਮਣ)
੧ ਤੁਲਾ	੧੦੦ ਪਲ ਦੀ (੫ ਸੇਰ)

ਤੋਲ ਨਿਰਣਯ

ਵੈਦਜਕ ਦੇ ਤੋਲਾਂ ਦਾ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰਾ ਬਹੁਤ ਦਲੀਲ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਜਾਣੂਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਖੱਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਗਧਮਾਨ ਵਿਚ ੬ ਰੱਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮਾਸਾ ਹੈ ਤੇ ਕਲਿੰਗ ਮਾਨ ਵਿਖੇ ੮ ਰੱਤੀ ਦਾ ੧ ਮਾਸਾ ਹੈ, ਜਿਉਂ ੨ ਇਹ ਤੋਲ ਅਗੇ ਵਧਦੇ ਹਨ, ਤਿਉਂ ੨ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਸਲੀ ਮਾਨ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਔਂਦਾ। ਦੇਖੋ ਮਾਗਧੀ ਮਾਨ ਵਿਚ ੪ ਮਾਸੇ ਦਾ ੧ ਸਾਣ ਹੈ ਤੇ ਕਲਿੰਗ ਮਾਨ ਵਿਚ ੩ ਮਾਸੇ ਦਾ ੧ ਸਾਣ ਹੈ। ਸੋ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੱਤੀਆਂ ਕੱਢੋ ਤਾਂ ੨੪ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੨ ਸ਼ਾਣ ਦਾ ੧ ਕੋਲ ਜੋ ੪੮ ਰੱਤੀਆਂ ਦਾ ਹੈ, ਸੋਈਓ ਕਲਿੰਗਮਾਨ ਵਿਚ ੮ ਰੱਤੀ ਮਾਸੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ੬ ਮਾਸੇ ਦਾ ਹੈ, ਛੇ ਅੱਠਾ ਅਠਤਾਲੀ ਕਰਕੇ ਅਠਤਾਲੀ ਰੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਉਂ ਅਸਲੀ ਤੋਲ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਔਂਦਾ ਇਸ ਤੇ ਰੱਤੀਆਂ ਨਿਰਣਯ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਸਥਾਰ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਿ: (ਢ)

ਦੋਹਾਂ ਤੋਲਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਖੋ

ਮਾਗਧ ਮਾਨ	੧ ਮਾਸਾ ੬ ਰਤੀ ਦਾ	ਕਲਿੰਗ ਮਾਨ	੧ ਮਾਸਾ ੮ ਰਤੀ ਦਾ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਲ ਨਾਲ ਵਜ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੁਲਾ ਤਕ:-	੧ ਤੋਲ ਵਿਚ ਜਿਤਨੀਆਂ ਰਤੀਆਂ ਹੋਣ, ੧ ਮਾਸੇ ਤੋਂ
੬ ਰਤੀ ਦਾ	੧ ਮਾਸਾ	੮ ਰਤੀ ਦਾ	੧ ਮਾਸਾ		
੪ ਮਾਸੇ ਦਾ	੧ ਸਾਣ	੩ ਮਾਸੇ ਦਾ	੧ ਸਾਣ	... ...	੨੪
੧ ਕਰਖ	੧ ਤੋਲਾ ੪ ਮਾਸੇ	੧ ਕਰਖ ਦਾ	੧ ਤੋਲਾ	... ...	੯੬
੧ ਪਲ	੫ ਤੋਲੇ ੪ ਮਾਸੇ	੧ ਪਲ ਦੇ	੪ ਤੋਲੇ	... ...	੩੮੪
੧ ਪ੍ਰਸ੍ਰਿਤੀ	੧੦ ਤੋਲੇ ੮ ਮਾਸੇ	੧ ਪ੍ਰਸ੍ਰਿਤੀ ਦੇ	੮ ਤੋਲੇ	੮ ਛਟਾਂਕ ੩ ਤੋਲੇ	੭੬੮
੧ ਅੰਜਲੀ	੨੧ ਤੋਲੇ ੪ ਮਾਸੇ	੧ ਅੰਜੁਲੀ ਦੇ	੧੬ ਤੋਲੇ	੩ ਛਟਾਂਕ ੧ ਤੋਲਾ	੧੫੩੬
੧ ਮਾਨਿਕ	੪੩ ਤੋਲੇ ੮ ਮਾਸੇ	੧ ਮਾਨਿਕ ਦੇ	੩੨ ਤੋਲੇ	੬ ਛਟਾਂਕ ੨ ਤੋਲੇ	੩੦੭੨
੧ ਪ੍ਰਸਥ	੮੫ ਤੋਲ ੪ ਮਾਸੇ	੧ ਪ੍ਰਸਥ ਦੇ	੬੪ ਤੋਲੇ	੧੨ ਛਟਾਂਕ ੪ ਤੋਲੇ	੬੧੪੪
੧ ਆਢਕ	੩੪੧ ਤੋਲੇ ੪ ਮਾਸੇ	੧ ਆਢਕ ਦੇ	੨੫੬ ਤੋਲੇ	੩ ਸੇਰ ੩ ਛਟਾਂਕ ੧ ਤੋਲਾ	੨੪੫੬੭
੧ ਦਰੋਣ	੧੩੬੫ ਤੋਲੇ ੪ ਮਾਸੇ	੧ ਦਰੋਣ ਦੇ	੧੦੨੪ ਤੋਲੇ	੧੨ ਸੇਰ ੧੨ ਛਟਾਂਕ ੧ ਤੋਲਾ	੯੮੩੦੪
੧ ਸੂਰਪ	੨੭੩੦ ਤੋਲੇ ੮ ਮਾਸੇ	੧ ਸੂਰਪ ਦੇ	੨੦੪੮ ਤੋਲੇ	੨੫ ਸੇਰ ੯ ਛਟਾਂਕ ੨ ਤੋਲੇ	੧੯੬੬੦੮
੧ ਦਰੋਣੀ	੫੪੬੧ ਤੋਲੇ ੫ ਮਾਸੇ	੧ ਦਰੋਣੀ ਦੇ	੪੦੯੬ ਤੋਲੇ	੧ ਮਣ ੧੧ ਸੇਰ ੩ ਛਟਾਂਕ ੧ ਤੋਲੇ	੩੯੩੨੧੬
੧ ਖਾਰੀ	੨੧੮੪੫ ਤੋਲੇ ੪ ਮਾਸੇ	੧ ਖਾਰੀ ਦੇ	੧੬੩੮੪ ਤੋਲੇ	੫ ਮਣ ੪ ਸੇਰ ੧੨ ਛਟਾਂਕ ੪ ਤੋਲੇ	੧੫੭੨੮੬੪
੧ ਭਾਰ	੧੦੬੬੬ ਤੋਲੇ ੮ ਮਾਸੇ	੧ ਭਾਰ ਦੇ	੮੦੦੦ ਤੋਲੇ	੨ ਮਣ ੨੦ ਸੇਰ	੭੬੮੦੦੦
੧ ਛਿਨਾ	੨੧੩੩੩ ਤੋਲੇ ੪ ਮਾਸੇ	੧ ਛਿੰਨਾ ਦੇ	੧੬੦੦੦ ਤੋਲੇ	੫ ਮਣ	੧੫੩੬੦੦੦
੧ ਤੁਲਾ	੫੩੩ ਤੋਲੇ ੪ ਮਾਸੇ	੧ ਤੁਲਾ ਦੇ	੪੦੦ ਤੋਲੇ	੬ ਸੇਰ ੧੦ ਛਟਾਂਕ ੮ ਤੋਲੇ ੪ ਮਾਸੇ	੩੮੪੦੦

ਤੋਲ ਤਿੱਬੀ ਅਰਥਾਤ ਯੂਨਾਨੀ ਦੇ

(ਇਹ ਭੀ ਜਰੂਰਤ ਮਾਤ੍ਰ ਲਿਖਯਾ ਹੈ)

੧ ਚੌਲ ਮਜਾਣਾ	ਬਰਾਬਰ ਹੈ	੨ ਯਾ ੪ ਦਾਣੇ ਰਾਈ ਦੇ
੧ ਰੱਤੀ	ਬਰਾਬਰ ਹੈ	੮ ਚੌਲ ਮਜਾਨਾ ਦੇ
੧ ਦਾਂਗ ਯਾ ਦਾਨਕ	ਬਰਾਬਰ ਹੈ	੪॥ ਯਾ ੪॥। ਰੱਤੀ ਦੇ
੧ ਮਾਸ਼ਾ	ਬਰਾਬਰ ਹੈ	੮ ਰੱਤੀ ਮਜਾਨਾ ਦੇ
੧ ਦਿਰਮ ਯਾ ਦਿਰਹਮ	ਬਰਾਬਰ ਹੈ	੩॥ ਮਾਸੇ
੧ ਦੀਨਾਰ	ਬਰਾਬਰ ਹੈ	੪॥ ਮਾਸੇ ਦੇ
੧ ਮਿਸ਼ਕਾਲ	ਬਰਾਬਰ ਹੈ	੪॥ ਮਾਸੇ ਦੇ (ਇਸਦੇ ਤੋਲ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਹੈ, ਫਿਰ ਭੀ ਏਹੋ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ)
੧ ਟਾਂਕ	ਬਰਾਬਰ ਹੈ	੪ ਮਾਸੇ ਦੇ
੧ ਤੋਲਾ	ਬਰਾਬਰ ਹੈ	੧੨ ਮਾਸੇ ਦੇ
੧ ਦਾਮ	ਬਰਾਬਰ ਹੈ	੧੪ ਮਾਸੇ ਦੇ
੧ ਛਟਾਂਕ	ਬਰਾਬਰ ਹੈ	੫ ਤੋਲੇ (੬੦ ਮਾਸੇ) ਦੇ
੧ ਰਤਲ ਤਿੱਬੀ	ਬਰਾਬਰ ਹੈ	੬੦ ਮਿਸ਼ਕਾਲ ਯਾ ੯੬੦ ਮਾਸੇ ਦੇ (ਇਸਦੇ ਕਈ ਤੋਲ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ)

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤੋਲ

ਅਕਸਰ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆਂ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸੀ ਵੈਦ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਲ ਦੇ ਵਾਕਫ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਏਸੇਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾਕਟਰ ਲੋਕ ਦੇਸੀ ਵੈਦਕ ਦੇ ਤੋਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ, ਇਸਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਲ ਭੀ ਕੁਛ ਲਿਖਯਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ:-

ਸੁੱਕੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਤੋਲ		ਗਿੱਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਤੋਲ	
੨੦ ਗਰੇਨ ਦਾ	੧ ਸਕ੍ਰੂਪਾਲ	੬੦ ਬੂੰਦ ਦਾ	੧ ਜਰਾਮ
੩ ਸਕ੍ਰੂਪਾਲ ਦਾ	੧ ਡਰੈਮ	੮ ਡਰਾਮ ਦਾ	੧ ਔਂਸ
੮ ਡਰੈਮ ਦਾ	੧ ਔਂਸ	੨੦ ਔਂਸ ਦਾ	੧ ਪਾਂਇੰਟ
੧੨ ਔਂਸ ਦਾ	੧ ਪੌਂਡ	੮ ਪਾਂਇੰਟ ਦਾ	੧ ਗੈਲਨ

ਇਸ ਵਿਚ

੧੮੦ ਗਰੇਨ ਦਾ	੧ ਤੋਲਾ
੨½ ਤੋਲੇ ਦਾ	੧ ਔਂਸ

ਇਹ ਸਾਰਨੀ ਤੋਲਿਆਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਗ੍ਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮਿਲੀ ਗ੍ਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੇਰਾ ਅੰਤਰਜ਼ਾਮੀ ਨੇ ਸੋਧ ਕੇ ਛਪਵਾਏ।

ਤੋਲੇ	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	0	11-664	23-328	34-991	46-655	58–319	69–983	81–647	93–310	104–974
10	116-638	128-302	139-966	151-629	163-293	174–957	186-621	198–285	209–948	221–612
20	233-276	244-940	256-604	268-267	279·931	291–595	303-259	314–923	326–587	338 250
30	349-914	361-578	373-242	384-906	396-569	408–233	419-897	431–561	443–225	454–888
40	466-522	478-216	489-880	501-544	513-207	524–871	536-535	548–199	559–863	571–526
50	583-190	594-854	606-518	618.182	629-845	641–509	653-173	664–837	676–501	688–164
ਤੋਲੇ ਦਾ	1/2	1/4	1/8	1/16	1/32	1/64	1/96		1000 ਮਿਲੀ ਗ੍ਰਾ:	1 ਗਰਾਮ
	5-832 ਗ੍ਰਾ: ਮਿ:ਗ੍ਰਾ:	2-916 ਗ੍ਰਾ: ਮਿ:ਗ੍ਰਾ:	1-458 ਗ੍ਰਾ: ਮਿ:ਗ੍ਰਾ:	0-729 ਮਿਲੀ ਗ੍ਰਾ:	0–182 ਮਿਲੀ ਗ੍ਰਾ:	0–364 ਮਿਲੀ ਗ੍ਰਾ:	0–120 ਮਿਲੀ ਗ੍ਰਾ:		1000 ਗਰਾਮ	1 ਕਿਲੋ
	ਛੇ ਮਾਸੇ ਦਾ ਵਜ਼ਨ	ਤੀਨ ਮਾਸੇ ਦਾ ਵਜ਼ਨ	1½ ਮਾਸੇ ਦਾ ਵਜ਼ਨ	6 ਰਤੀ ਦਾ ਵਜ਼ਨ	1½ ਰਤੀ ਦਾ ਵਜ਼ਨ	3 ਰਤੀ ਦਾ ਵਜ਼ਨ	1 ਰਤੀ ਦਾ ਵਜ਼ਨ			

ਮੇਘ ਟੀਕਾ ਦੇ ਸੰਕੇਤ

—o—

ਪਹਿਲੇ ਹਰ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਾਲੂਮ ਕਰੇ, ਤਦੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਨੰਦ ਔਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਤੇ ਸੰਖਿਪਤ ਮਾਤ੍ਰ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:-

ਮੂਲ ਅਤੇ ਟੀਕਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਭੇਦ ਹੈ, ਮੂਲ ਮੋਟੇ ਤੇ ਟੀਕਾ ਦੇ ਬਰੀਕ ਅੱਖਰ ਅਰ ਨੋਟਾਂ ਦੇ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਬਰੀਕ ਰੱਖਕੇ ਭੇਦ ਕੀਤਾ ਜਾਨਣਾ।

(,) ਜਿੱਥੇ ਪਦ ਸਮਾਪਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕਿੰਤੂ ਥੋੜਾ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਓਥੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪਰ ਇੱਕ ਕਹਿਣ ਦੀ ਦੇਰ ਤਕ ਠਹਿਰਕੇ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਏ।

(?) ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਭਾਵ ਜਿਸ ਪਦ ਦੇ ਅੰਤ ਇਹ ਨਿਸਾਨ ਹੋਵੇ. ਓਥੇ ਜਾਣੋ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ।

(!) ਸੰਬੋਧਨ, ਉਤੇਜ ਕਰਕੇ ਪਰ, ਯਾ ਹੋਕ ਪਰ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(੧) ਯਾ (੨) ਯਾ ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅੰਗ ਅਥਵਾ * † ‡ ( ) ○ ⁝ — ⁞⁞ ਇਤਯਾਦੀ ਹੋਰ ਭੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪਦ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ, ਤਾਂ ਏਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਹੇਠ ਕੁਝ ਵਾਧੂ ਲਿਖਯਾ ਹਊ ਸੋ ਪੜ੍ਹਕੇ ਤੁਰਨਾ, ਇਉਂ ਜਾਣੇ।

(　) ਇਸ ਘੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜੋੜ੍ਹਾ ਪਦ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਿ: ੯੭੪ ਪਰ ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਮੇ ਖੰਭਾਰੀ (ਜ਼ਰਿਸ਼ਕ) ਹੈ, ਏਥੇ ਖੰਭਾਰੀ ਦਾ ਅਰਥ ਜ਼ਰਿਸ਼ਕ ਸਮਝੋ। ਯਾ ਕਿਸੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥਾਂਤ੍ਰ ਦੇ ਵਾਕ ਭੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(=) ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਭੀ ਜੇ ਕਦੇ ਕਿਤੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਆਵੇ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਪਦ ਦਾ ਅਗਲਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਜਿਸਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਿ: ੯੬੯ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੰ: ੨੭੯੦ ਪਰ ਅਰਜਨ = ਕਊ ਬ੍ਰਿੱਛ ਹੈ, ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਕਊ ਬ੍ਰਿੱਛ ਅਰਥ ਹੈ, ਇਉਂ ਜਾਣੇ।

ਜਿਥੇ ਪਦ ਵਿੱਚ　ਦਾ ਅੰਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਿ: ੮੯੫ ਸਤਰ ੧੭ ਪਰ ਕੋਮਲ ੨ ਹੈ, ਏਥੇ ਕੋਮਲ ਦੋ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਏ।

(੪-੪ ਯਾ ੪।੪) ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚਾਰ ਪੜ੍ਹੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭੀ(੧-੧ ੧।੧) ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇੱਕ ਇੱਕ ਪੜ੍ਹੇ।

(" " ਯਾ ' ') ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਪਦ ਗੌਰ ਨਾਲ ਜਣਾਯ ਸਮਝੇ। ਤਥਾ ਕਿਸੇ ਅਨਯ ਦਾ ਵਾਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿ: ਤੋਂ ਪਤ੍ਰਾ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜਾਣੇ।
ਪੰ: ਤੋਂ ਪੰਨਾ (ਪਤ੍ਰਾ) ਯਾ ਪੰਗਤੀ ਜਾਣੇ।
ਭਾ: ਪ੍ਰ: ਤੋਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ ਸਮਝੋ।
ਆ: ਔ: ਕੋ: ਤੋਂ ਆਯੁਰਵੇਦੀ ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼ ਪੜ੍ਹੋ।
ਜਿ: ਤੋਂ ਜਿਲਦ

ਟੀਕੇ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਅੰਗ *ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਜਾਨਣੇ।
ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ–ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲ (ਹੁਲੀਆ) ਦੱਸਣ ਵਾਸਤੇ ਹੈ।

(+) ਜਮਾ (ਜੋੜ)]
(=) ਮੁਸਾਵੀ (ਬ੍ਰਾਬਰ)]
(÷) ਤਕਸੀਮ (ਭਾਗ ਦੇਣਾ)] ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਨ
(∴) ਇਸ ਵਾਸਟੇ]

½ ਅੱਧੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੨½ ਹੋਵੇ ਇਸ ਨੂੰ ਢਾਈ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਏ।
(ঃ–ਯਾ :–) ਕਿਸੀ ਖਾਸ ਬਾਬ ਦੇ ਆਰੰਭ ਪਰ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਛਪਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕਿਸੇ ਲਗ ਮਾਤ੍ਰ ਦਾ ਟੁੱਟ ਜਾਣਾ ਸਾਧਾਰਣ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਲਗ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਯਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਥਵਾ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਪਦ ਵੰਡ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਸੋ ਸੱਭੋ ਸੋਚ ਕੇ ਪੜ੍ਹੋ ਇਉਂ ਕੁਛ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਭੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵੇਰਾਂ ਹਰ ਬੰਦ ਦੇ ਅਰਧ ਬਿਸਰਾਮ ਵਿਚ (,) ਕਾਮਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਛੰਦ ਚਾਲ ਦਾ ਭੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

---

*ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਮ ਨੁਸਖੇ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨੁਕਸਾ, ਨੁਖਸਾ ਆਦਿ ਨਾਮ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹਨ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸ਼ੁਧ ਬੋਲਣ ਦਾ ਅਭਯਾਸ ਕਰੇ।

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਟੀਕਾ ਕਾਰੋਕਤ ਮੰਗਲੰ

ਸ੍ਵੈਯਾ

੧–ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪਦਾਂਬੁਜ, ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਉਭੈ ਵਪ ਸਾਰੀ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹੀਰਹਿ ਸਿੰਘ ਤ੍ਰਿਤੀ ਲਖ, ਪਾਦ ਪਰਾਗ ਸਭੈਂ ਸਿਰ ਧਾਰੀ।
ਬਾਰਮਬਾਰ ਨਮਾਮਿ ਕਰੋਂ ਪਦ, ਦੇਹੁ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰ ਬੁੱਧਿ ਉਦਾਰੀ।
ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਸਟੀਕ ਰਚੋਂ, ਉਰ ਬਾਸ ਕਰੋ ਜਗ ਕੇ ਹਿਤਕਾਰੀ।

੨–ਮੇਖ ਕੋ ਮਾਸ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤ ਦਿਨੇ ਮੁਨਿ, ਵਾਰ ਨਿਧੀ ਸਸਿ ਸੰਬਤ ਜਾਨੋ।
ਤਾਂ ਦਿਨ ਕੀਨ ਅਰੰਭ †ਗੁਰੂ ਸਰ, ਪੂਰਣ ਸੋਇ ਸੁਧਾਸਰ ਥਾਨੋ।
ਬੁੱਧਿ ਦਈ ਗੁਰਦੇਵ ਜਥਾ ਸੁ; ਤਥਾ ਵਿਧਿ ਬਾਤਨ ਮੈ ਪ੍ਰਗਟਾਨੋ।
ਮੋਹਿ ਨ ਹੈ ਬਲ ਬੁੱਧਿ ਸਮਾਸ, ਪ੍ਰਗਾਸ਼ ਸਭੈ ਗੁਰ ਕੇ ਪਦ ਦਾਨੋ।

੩–ਲੋਭ ਨ ਸ੍ਵਾਰਥ ਕੇ ਵਸ ਹ੍ਵੈ ਕ੍ਰਿਤ, ਕੇਵਲ ਦੇਸ਼ ਹਿਤੈ ਮਨ ਲਾਈ।
ਹ੍ਵੈ ਪਰਸ੍ਵਾਰਥ ਕੇ ਵਸਿ ਯੌ ਮੁਨਿ, ਔ ਰਿਖ ਲੋਗਨ ਰੀਤ ਚਲਾਈ।
ਤਾਹਿ ਪ੍ਰਛਾਹ ਤੇ ਮੇਘ ਕਹੀ ਕੁਛ, ਮੈ ਵਹਿ ਬਾਤਨ ਮੈਂ ਸਰਲਾਈ।
ਸਾਧ ਸੁਧਾਰਤ ਹੈ ਤਰਕਾਰਜ, ਆਰਜ ਲੋਕ ਸਭੈ ਇਮ ਗਾਈ।

੪–ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹੀਰਹਿ ਸਿੰਘ ਸ਼ਿਰੋਮਣਿ, ਜਾਹਿ ਕ੍ਰਿਪਾ ਜੜ ਹ੍ਵੈਂ ਕਵਿ ਪੂਰੇ।
ਵੈਦਜ ਵਿਸਾਰਦ ਪਾਰਦ ਮਾਰਤ, ਔਰ ਸਭੈ ਰਸ ਰੀਤਨ ਭੂਰੇ।
ਕਾਵ੍ਯ ਕਲਾਵਿਦ ਕੋਵਿਦ ਪੂਰਨ, ਤੂਰਨ ਮੋਹ ਕਟੈਂ ਘਟ ਸੂਰੇ।
ਸੁੰਦਰ ਸੂਰਤਿ ਕਾਮ ਸਖੇ ਜਨੁ, ਕੌਨ ਲਖੈਂ ਤਿਨਕੇ ਗੁਨ ਰੂਰੇ।

੫–ਮੋਹ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰ ਮੋਹ ਲਯੋ ਅਰ, ਖੋਹ ਦਯੋ ਘਟ ਜੋ ਅਗਿਆਨੋ।
ਤਾਂ ਦਿਨ ਤੇ ਵਸਿ ਤਾਹਿ ਸਮੀਪ, ਅਸੈਨ ਕਿਯੇ ਰਸ ਕਾਵ੍ਯ ਮਹਾਨੋ।
ਤਯਾਗ ਅਸਾਰ ਸਸਾਰ ਦਯੋ, ਜੁ ਰਹਯੋ ਸਰਦਾਰਨ ਕੇਰ ਘਰਾਨੋ।
ਮੋ ਪਿਤ ਮਾਤ ਨਿਰਾਸ ਭਏ ਯਹ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਪ੍ਰਭਾਨੋ।

੬–ਦੋਹਰਾ–ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ, ਟੀਕਾ ਰਚੋਂ ਬਨਾਇ।
ਦਾਸ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਕੇ, ਸਤਿਗੁਰ ਨੀਤ ਸਹਾਇ।

---

†ਖੁੱਡਾ ਗ੍ਰਾਮ ਵਿਖੇ ਜਿਥੇ ਮੇਰੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸਾਸ੍ਰਮ ਹੈ।

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਸ੍ਰੀ ਪਾਰਸਨਾਥਾਯ ਨਮ: ॥

ਅਥ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਸਟੀਕ ਲਿਖਯਤੇ

(ਪ੍ਰਸਿਧ ਟੀਕਾਕਾਰ–ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੇਰਾ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)

ਦੋਹਰਾ

ਸਕਲ ਜਗਤ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਭ, ਸਕਲ ਜਗਤ ਸਿਰਤਾਜ ॥
ਪਾਪ ਬਿਦਾਰਨ ਸੁਖ ਕਰਨ, ਜਯ ਜਯ ਸ੍ਰੀ ਜਿਨਿ ਰਾਜ ॥ ੧ ॥
ਤਾਹੀ ਕੋ ਮੈਂ ਸਿਮਰ ਕੈ, ਕਰੌਂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਖ ਕਾਰ ।
ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਨਾਮ ਇਸ, ਸਕਲਿ ਜੀਵ ਉਪਕਾਰ ॥ ੨ ॥
ਚਰਨ ਜੁਗਲ ਗੁਰ ਕੇ ਨਮੌਂ, ਸਿਮਰੌਂ ਸਾਰਦ ਮਾਇ ।
ਪੁਨ ਗਣੇਸ਼ ਪਦ ਨਿਤ ਨਮੌਂ, ਦਿਨ ਦਿਨ ਮੰਗਲ ਥਾਇ ॥ ੩ ॥
ਕਵਿ ਅਪਾਰ ਜਗ ਮੈਂ ਭਏ, ਕੀਨੇ ਗ੍ਰੰਥ ਅਪਾਰ ।
ਤਿਨ ਗ੍ਰੰਥਨ ਕਾ ਮਤ ਲਹੀ, ਕਹਤ ਮੇਘ ਸੁਖ ਕਾਰ ॥ ੪ ॥

(ਕਜਾ ਹੋਗਾ ?)

ਕਛੁ ਨਿਦਾਨ ਲੱਛਨ ਕਹੂੰ, ਅਰੁ ਗਿਨਤੀ ਕਛੁ ਰੋਗ ।
ਪੱਥਯਾਪੱਥ ਬਿਧਾਨ ਹੀ, ਚਤੁਰੋਂ ਕੇ ਹਿਤ ਯੋਗ ॥ ੫ ॥
ਵੈਦ ਕਹੂੰ ਅਰੁ ਸਪਨ ਬਿਧਿ, ਸਾਧਯਾਸਾਧ ਬਿਚਾਰ ।
ਨਾਰਿ ਪਰੀਛਾ ਸਗੁਨ ਹੀ, ਔਰ ਮ੍ਰਿਤੁ ਕੀ ਧਾਰ ॥ ੬ ॥

ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ ਆਸਰਾ ਅਰ ਸਿਰੋਮਣੀ ਪ੍ਰਭੂ ! ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ਕ, ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਕਰਨਹਾਰੇ ਜਿਨਰਾਜ ਜੀ ! ਆਪਦਾ ਜਯ ਜਯ ਕਾਰ ਹੋਵੇ ॥ ੧ ॥ ਆਪਨੂੰ ਸਿਮਰ ਕੇ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਉਪਕਾਰ ਵਾਸਤੇ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਰਚਦਾ ਹਾਂ ॥ ੨ ॥ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਚਰਣ, ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਮਾਤਾ ਅਰ ਗਣੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਮਸ਼ਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ॥ ੩ ॥ ਬਿਅੰਤ ਕਵੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੇ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥੋੜੇ ਵਿਚ ਕੁਛ ਭਾਵ, ਕੁਛ ਨਿਦਾਨ, ਲਛਣ, ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਪੱਥ ਅਪੱਥ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਚਤੁਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨੁਸਖੇ, ਵੈਦ ਪਰੀਖਯਾ, ਸੁਪਨ ਵੀਚਾਰ, ਸਾਧਯ ਅਸਾਧਯ, ਨਾੜੀ ਪਰੀਛਾ, ਸਗੁਣ ਤੇ ਕੁ-ਸਗੁਨ ਅਰ ਮ੍ਰਿਤੁ ਧਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਛਾ ਜਿਸ ਵਿਖੇ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਅਜੇਹਾ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਦਾ ਹਾਂ ॥ ੪ ॥ ੫ ॥ ੬ ॥

*ਨਾੜੀ ਪ੍ਰੀਛਾ

ਦਾਹਨ ਕਰ ਅੰਗੁਸ਼ਟ ਢਿਗ, ਦੇਖੋ ਨਸਾ ਅਕਾਰ।
ਸੁਖ ਦੁਖ ਜਾਨੋ ਜੀਵ ਕੋ, ਬਨਿਤਾ ਵਾਮੀ ਨਾਰਿ ॥ ੭ ॥
ਪ੍ਰਿਥਮ ਬਿਚਾਰੋ ਨਾਰਿ ਕੋ, ਨਿਸਚੈ ਕੀਜੈ ਰੋਗ।
ਤਿਸ ਪਾਛੈ ਕਛੁ ਕੀਜਿਯੋ, ਦੇਖ ਗ੍ਰੰਥ ਉਪਯੋਗ ॥ ੮ ॥
ਸਾਧਜਾ ਸਾਧਜ ਜੁ ਦੋ ਕਹੇ, ਤੀਜੋ ਹੈ ਕਸ਼੍ਰ ਸਾਧ।
ਤੀਨ ਜਾਤ ਸਭ ਰੋਗ ਹੈ, ਕਹਤ ਸਭੈ ਇਮ ਸਾਧ ॥ ੯ ॥

ਚੌਪਈ

ਆਦਿ ਪਿੱਤ ਨਾਰੀ ਕੈ ਜਾਨ। ਮੱਧ ਸਲੇਖਮ ਤਾਕੇ ਠਾਨ।
ਕਹਿਯੈ ਅੰਤ ਪਵਨ ਪਰਧਾਨ। ਲੱਛਨਤੀਨ ਜਾਤ ਨਸ ਮਾਨ॥੧੦॥
ਉਰਗ ਜੋਕ ਗਤਿ ਜਾਨੋ ਵਾਇ। ਕਾਕ ਕੁਲਿੰਗੈ ਦਾਦੁਰ ਜਾਇ।
ਜੋ ਇਨ ਗਤਿ ਮੇ ਆਵੈ ਨਾਰਿ। ਤਾਕੋ ਜਾਨੋ ਪਿੱਤ ਬਿਕਾਰ ॥੧੧॥
ਸ਼ਲੇਖਮ ਕੀ ਗਤਿ ਐਸੇ ਜਾਨ। ਹੰਸ ਪਰੇਵਾ ਦੋ ਗਤਿ ਠਾਨ।
ਤੀਤਰ ਲਵਾ ਬਟੇਰਾ ਗਤੀ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਕੀ ਜਾਨੋ ਮਤੀ ॥੧੨॥
ਕਬਹੀ ਸ਼ੀਘਰ ਕਬਹੀ ਮੰਦ। ਦੋਇ ਦੋਖ ਨਾਰੀ ਸੋ ਛੰਦ।
ਜੋ ਨਾਰੀ ਛੋਡੈ ਸ੍ਵਯ ਠੌਰ। ਮਰੈ ਸੁ ਰੋਗੀ ਲਖੋ ਨ ਔਰ ॥੧੩॥
ਮੰਦਗਤੀ ਨਾਰੀ ਜੋ ਹੋਇ। ਤੌ ਰੋਗੀ ਮ੍ਰਿਤੁ ਆਈ ਜੋਇ।
ਛੀਨ ਸੀਤ ਜੋ ਹੋਵੈ ਨਾਰਿ। ਖਾਵੈ ਜਮ ਤਿਸ ਕਰੋ ਨ ਰਾਗ॥੧੪॥
ਧਾਤਨਿਬਲ ਮੰਦਾਗਨਿ ਯੇਹ। ਨਾਰੀ ਮੰਦਗਤੀ ਲਖ ਤੇਹ।
ਉਦਰ ਬਿਕਾਰੈ ਨਾਰੀ ਗਰਮ। ਭਾਰੀ ਆਮ ਜਾਨਿਯੋ ਮਰਮ॥੧੫॥
ਖੁਧਾਵੰਤ ਕੀ ਨਾਰੀ ਜਾਨ। ਲਘਵੀ ਵੇਗਵਤੀ ਗਤਿ ਮਾਨ।
ਬਲਵੰਤੈ ਭੀ ਇਮਹੀ ਠਾਨ ॥ ਭੂਖੇ ਕੀ ਚਪਲਾ ਪਰਧਾਨ ॥੧੬॥
ਤ੍ਰਿਪਤਿਵੰਤ ਕੀ ਨਾਰੀ ਕਹੀ। ਸਥਿਰਾ ਬਹਿਤ ਸੋ ਜਾਨੋ ਸਹੀ।

---

*ਮੇਰੀ ਬਣਾਈ "ਨਿਰਮਲ ਸੰਹਿਤਾ" ਵਿੱਚ ਨਾੜੀ ਦੇਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰੰਗਧਰ ਤੇ ਏ ਬਿਧਿ ਆਨੀ। ਮੇਘਬਿਨੋਦੈ ਮੇਘ ਬਖਾਨੀ ॥੧੭॥

ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਦੇ ਪਾਸ ਦੀ ਨਾੜੀ ਦੇਖਣ ਨਾਲ, ਜੀਵ ਦੇ ਸੁਖ ਦੁਖ ਦਾ ਗਜਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ‡ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਨਾੜੀ ਦੇਖੇ ॥ ੭ ॥ ਪਹਿਲੇ ਨਾੜੀ ਦੇਖ ਕੇ ਰੋਗ ਨਿਸਚੇ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੇਵੇ ॥ ੮ ॥ ਸਾਧ (ਛੇਤੀ ਹਟ ਜਾਣ ਵਾਲੇ) ਅਸਾਧਜ (ਨਾ ਹਟਣ ਵਾਲੇ) ਕਸ਼ਟ ਸਾਧਜ (ਵਧੇਰੇ ਯਤਨਾ ਨਾਲ ਹਟਣ ਵਾਲੇ) ਇਉਂ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਗ ਰਿਸ਼ੀ ਜਨ ਆਖਦੇ ਹਨ ॥ ੯ ॥ ਨਾੜੀ ਦੇ ਆਦਿ ਪਿੱਤ, ਮੱਧ ਕਫ, ਅਰ ਅੰਤ ਵਾਯੂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਉਂ ਨਾੜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ ॥ ੧੦ ॥ ਸੱਪ ਤੇ ਜੋਂਕ ਦੀ ਚਾਲ ਵਾਯੂ ਦੀ ਨਾੜੀ। ਕਾਂ ਚਿੜਾ ਤੇ ਡੱਡੂ ਦੀ ਚਾਲ ਪਿੱਤ ਦੀ ਨਾੜੀ। ਹੰਸ, ਕਬੂਤ੍ਰ ਦੀ ਚਾਲ ਕਫ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨਾੜੀ ਦੋਗਤੀ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਤਿੱਤ੍ਰ ਭਟਿੱਤ੍ਰ ਤੇ ਬਟੇਰੇ ਦੀ ਚਾਲ ਸੰਨਿਪਾਤ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨਾੜੀ ਚਲਦੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥ ੧੧ ॥ ੧੨॥ ਕਦੇ ਕਾਹਲੀ, ਕਦੇ ਹਉਲੀ ਦੋ ਦੋ ਦੋਖਾਂ ਵਾਲੀ ਨਾੜੀ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਨਾੜੀ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਛੱਡ ਤੁਰੇ, ਉਹ ਰੋਗੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੧੩ ॥ ਜਿਸਦੀ ਬਹੁਤੀ ਧੀਮੀ ਨਾੜੀ ਤੁਰੇ, ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਭੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੀਣ ਤੇ ਠੰਢੀ ਨਾੜੀ ਚਲਨ ਵਾਲਾ ਭੀ ਯਮ ਦਾ ਖਾਜ ਹੈ ॥ ੧੪ ॥ ਧਾਤੂ ਖੀਣ, ਮੰਦਾਗਨੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨਾੜੀ ਭੀ ਮੰਦਗਤੀ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਲਹੂ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਵਾਲੇ ਦੀ ਗਰਮ, ਆਮ ਵਾਲੇ ਦੀ ਭਾਰੀ ੨ ਨਾੜੀ ਚਲਦੀ ਹੈ ॥ ੧੫ ॥ ਭੁੱਖੇ ਦੀ ਹਲਕੀ, ਅਜੇਹੀ ਹੀ ਬਲਵਾਨ ਦੀ, ਪਰੰਤੂ ਭੁੱਖੇ ਦੀ ਅਧਿਕ ਤੇਜਵੰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ॥ ੧੬ ॥ ਰੱਜੇ ਹੋਏ ਦੀ ਨਾੜੀ ਠਹਿਰ ੨ ਠਹਿਰ ਕੇ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਵਿਧੀ ਸਾਰੰਗਧਰ ਤੋਂ ਕਹੀ ਹੈ ॥ ੧੭ ॥

*ਮੂਤ੍ਰ ਪਰੀਛਾ (ਕਾਲਗਜਾਨਾਤ)

ਦੁਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਮੂਤਹਿ ਕੀ ਅਬ ਕਹੂੰ ਪਰੀਛਾ, ਜਾਂਤੇ ਜਯ ਤਵ ਹੋਈ।
ਆਦਿ ਅੰਤ ਕੀ ਧਾਰਾ ਤਜਾਗੋ, ਮੱਧ ਮੂਤ ਲੈ ਸੋਈ।
ਘਰੀ ਰਾਤ ਰਹਿਤੀ ਕਾ ਲੀਜੈ, ਆਤੰਕੀ ਕਾ ਮੂਤ੍ਰੰ।
ਕਾਂਸੀ ਊਜਲ ਭਾਂਜਨ ਪਾਵੇ, ਧੂਪ ਰਾਖ ਲਖਿ ਸੂਤ੍ਰੰ ॥੧੮॥
ਕਟੁਕ ਤੇਲ ਕੀ ਬਿੰਦੁ ਇਕ ਪਾਵੇ,ਪਸਰ ਜਾਇ ਸਬ ਸਾਰੈ।
ਤਉ ਰੋਗੀ ਸੋ ਸਾਧਜ ਕਹਾਵੈ, ਵੈਦ ਚਕਿਸਤਾ ਕਾਰੈ।
ਤੇਲ ਬੂੰਦ ਜੇ ਕਣ ਕਣ ਹੋਵੈ, ਕਸ਼ਟ ਸਾਧ ਤਉ ਰੋਗੀ।
ਜੇ ਤੌ ਤਲੈ ਜਾਇਕੇ ਬੈਠੇ, ਸੋ ਅਸਾਧ ਹੈ ਯੋਗੀ ॥੧੯॥
ਪੂਰਬ ਦਿਸ ਕੋ ਬੂੰਦ ਸਿਧਾਰੈ, ਰੋਗ ਘਟੈ ਚਿਰ ਜੀਵੈ।

---

‡ਇਹ ਮ੍ਰਿਯਾਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਜੇ ਨਿਯਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਿਪੁੰਸਕ ਦੀ ਕੇਹੜੀ ਦੇਖੋਗੇ ?

*ਮੂਤ ਪਰੀਖਯਾ "ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੰਹਿਤਾ" ਵਿਚ ਰਾਸਾਯਣਿਕ ਢੰਗ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਤਥਾ ਡਾਕਟਰੀ ਪੜਤਾਲ ਸਭ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਹਜ ਨਾਲ ਹੀ ਆਦਮੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵੇਖਣੇ ਯੋਗ ਹੈ।

ਦੱਛਨ ਬੂੰਦ ਗਈ ਤਬ ਜਾਨੋ, ਮ੍ਰਿਤਕ ਰੋਗੀ ਥੀਵੈ।
ਪੱਛਮ ਬਢੈ ਘਟੈ ਰੁਜ ਰੋਗੀ, ਔਖਾ ਬਹੁ ਦਿਨ ਥਾਈ।
ਉੱਤਰ ਦਿਸ ਜੋ ਜਾਇ ਤੇਲ ਬਿੰਦੁ,ਰੋਗੀ ਬਹੁ ਸੁਖ ਪਾਈ ॥੨੦॥
ਤੇਲ ਜਬੈ ਈਸਾਨ ਕਿ ਜਾਵੈ, ਮਾਸ ਪਰਤ ਮ੍ਰਿੱਤੁ ਹੋਈ।
ਅਗਨੈ ਜਾਇ ਠਰਾਵੈ ਜੋ ਬਿੰਦੁ, ਮਰੈ ਸੁ ਨਿਸਚੈ ਸੋਈ।
ਨੈਰਤ ਮਰਤ ਸੁ ਰੋਗੀ ਨਿਸਚੈ ਬਾਯਵ ਬਹੁ ਚਿਰ ਜੀਵੈ।
ਮੇਘ ਕਹੈ ਇਹ ਸਮਝ ਬਿਚਾਰੋ, ਲਖੈ ਸੁ ਪੰਡਿਤ ਥੀਵੈ ॥੨੧॥
ਛਾਈ ਤੇਲ ਰਹੈ ਜੋ ਊਪਰ, ਤਾਂਕੇ ਕਰ ਤੁਮ ਪਾਵੋ।
ਚੰਗਾ ਹੋਵੈ ਰੋਗੀ ਨਿਸਚੈ, ਡੂਬੇ ਮਰਨ ਕਹਾਵੈ।
ਜੋ ਜੋ ਰੂਪੈ ਦੀਸੈ ਸੋ ਬਿੰਦੁ, ਤਾਕੀ ਕਹੌਂ ਬਿਚਾਰੀ।
ਦੋਸੁ ਨ ਕੋਈ ਮੋਕੋ ਦੀਜੋ, ਜਾਂਕੀ ਸਮਝ ਸਭਾਰੀ ॥੨੨॥
ਹਲ ਕੱਛਪ ਅਸਟਾਪਦ ਮੰਡਲ, ਔਰ ਸੁ ਕਰਭ ਸਰੂਪਾ।
ਤੌ ਰੋਗੀ ਆਸਾਧਜ ਬਖਾਨਜੋ, ਬਾਤ ਸੁ ਯਹੀ ਅਨੂਪਾ।
ਚਾਰ ਤੀਨ ਦੋ ਮਾਰਗ ਦੀਸਤ, ਏਕ ਪੰਥ ਵਾ ਹੋਵੈ।
ਸੋ ਰੋਗੀ ਨਿਸਚੈ ਕਰ ਮਰਈ, ਤਾਕੋ ਸਕਲੇ ਰੋਵੈ ॥੨੩॥
ਸੀਸ ਬਿਨਾ ਨਰ ਪ੍ਰਿਤਮਾ ਦੀਸਤ,ਵਾ ਖੰਡ ਖੰਡ ਸਭ ਦੇਹਾ।
ਤਾਕੋ ਖਾਵੈ ਜਮ ਦਾਂਤੋਂ ਕਰਿ, ਕਹੀ ਬਾਤ ਮੁਨਿ ਏਹਾ।
ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਧਨੁਖ ਦੰਡ ਅਰ ਮੂਸਲ, ਸੀਸ ਕਹਜੋ ਤ੍ਰਿਸੂਲੈ।
ਲਾਠੀ ਇਹੁ ਅੰਕਾਰਾ ਦੀਸਤ, ਜੀਵਤ ਨਹੀਂ ਸਮੂਲੈ ॥੨੪॥
ਹੰਸ ਤੜਾਗ ਕਮਲ ਫਲ ਚਾਮਰ, ਮਾਨਵ ਰੂਪ ਸੁਗਾਤ੍ਰੈ।
ਗਜ ਘਰ ਤੋਰਨ ਛੱਤ੍ਰਹਿ ਦੀਸਤ, ਰੋਗੀ ਕਸ਼ਟ ਨ ਮਾਤ੍ਰੈ।
ਤੇਲ ਪਸਰ ਜੋ ਹੋਇ ਛਾਲਣੀ, ਵਜੰਤਰ ਪ੍ਰੇਤ ਸਦੋਖਾ।
ਅਕਾਰ ਤ੍ਰਿਕੋਨੈ ਦੋਊ ਦੋਖ ਹੈਂ, ਦੇਵਜ ਸਾਕਨੀ ਰੇਖਾ ॥੨੫॥
ਨਰਾਕਾਰ ਗ੍ਰਿਹਿ ਦੋਖ ਬਿਚਾਰੋ, ਕੁਲ ਦੇਵੀ ਵਾ ਛਾਯਾ।
ਨਰਾ ਕਾਰ ਦੋ ਸੀਸ ਯੁਕਤ ਹੈ; ਦੇਵਜੰਤਰ ਦੁਖ ਦਾਯਾ।

ਯਾਕਾ ਨਾਮ ਪਰੀਛਾ ਮੂਤ੍ਰ, ਕਾਲਗਯਾਨ ਮੈ ਗਾਈ।
ਕਹਿਤ ਮੇਘ ਸਮਝੈ ਜੈ ਪਾਵੈ, ਬਿਨੁ ਸਮਝੈ ਦੁਖ ਪਾਈ ॥੨੬॥

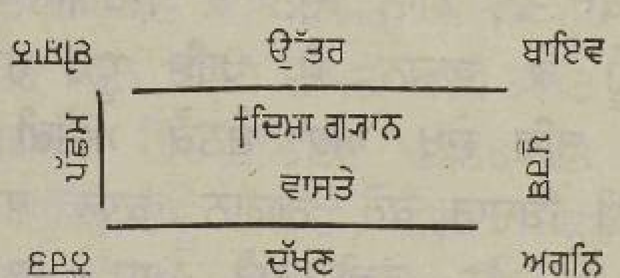
ਮੂਤ੍ਰ ਪ੍ਰੀਛਾ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਛਾ ਤੇ ਤੇਰੀ ਹੇ ਵੈਦ ! ਜਯ ਹੋਵੇ। ਮੂਤ੍ਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਪਿਛਲੇਰੀ ਧਾਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਚਲਾ ਮੂਤ੍ਰ ਘੜੀ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦੀ ਦਾ ਰੋਗੀ ਦਾ ਲਵੇ। ਕਾਂਸੀ ਯਾ ਕੱਚ ਦੇ ਸਾਫ ਪ੍ਰਾਤ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਧੁੱਪੇ ਰਖ ਵਿਚਾਰੇ ॥ ੧੮ ॥ ਮੂਤ੍ਰ ਉਪਰ ਕੌੜੇ ਤੇਲ ਦੀ ਬੂੰਦ ਪਾ ਕੇ ਦੇਖੇ, ਜੇ ਪਸਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਸਾਧ ਹੈ, ਇਲਾਜ ਨਾਲ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਵੇ ਜੇ ਕਿਣਕੇ ੨ ਤੇਲ ਦੀ ਬੂੰਦ ਦੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਬੜੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਥੱਲੇ ਮੂਤ ਦੀ ਬੂੰਦ ਜਾ ਬਹੇ ਤਾਂ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਨਿਸਫਲ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਾਧ ਕਹੇ ॥ ੧੯ ॥ ਜੇ ਬੂੰਦ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੀਉਂਦਾ ਰਹੇ, ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਵੇ ਜੇ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੂੰਦ ਪਸਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਰੇ। ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਬੂੰਦ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਦਾ ਰੋਗ ਘਟ ਜਾਵੇਂ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਆਯੂ ਭੋਗੇ। ਉਤ੍ਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੁਖੀ ਹੋਵੇ ॥ ੨੦ ॥ ਜੇ ਤੇਲ ਦੀ ਬੂੰਦ ਈਸ਼ਾਨ ਕੋਣ ਵੱਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮਰੇ। ਅਗਨਿ ਕੋਣ ਵੱਲ ਜਾ ਠਹਿਰੇ ਤਾਂ ਭੀ ਮਰੇ। ਨੈਰਤ ਕੋਣ ਵਲ ਬੂੰਦ ਜਾ ਠਹਿਰੇ ਤਾਂ ਭੀ ਨਿਸਚੇ ਮਰੇ। ਜੇ ਬਾਇਵ ਕੋਣ ਬੂੰਦ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚਿਰ ਤਕ ਜੀਵੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜੇਹੜਾ ਜਾਣੇ, ਓਹੋ ਪੰਡਿਤ ਹੈ ॥ ੨੧ ॥ ਜੇ ਬੂੰਦ ਉਪਰ ਛਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੱਥ ਪਾ ਬਹੋ, ਰੋਗੀ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਜੇ ਬੂੰਦ ਡੁੱਬੇ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰ ਹੋਰ ਉਸ ਬੂੰਦ ਵਿਚ ਜੇਹੜੇ ਜੇਹੜੇ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਉਣ, ਸੋਚਣੇ ਚਾਹੀਏ ॥ ੨੨ ॥ ਹਲ, ਕੱਛੂ, ਚੋਪੜ ਤੇ ਗੋਲਾਕਾਰ ਤੇ ਊਠ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਔਣ ਤਾਂ ਅਸਾਧਯ ਹੈ। ਚਾਰ, ਤਿੰਨ ਅਥਵਾ ਦੋ ਰਸਤੇ ਹੀ ਨਜ਼ਰੀ ਔਣ ਯਾ ਇਕ ਰਸਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਵੇ ਤਾਂ ਮਰੇ ॥ ੨੩ ॥ ਸਿਰ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧੜ ਦਿੱਸੇ ਯਾ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਦੇਹ ਦੇ ਦਿੱਸਣ ਤਾਂ ਭੀ ਮਰੇ। ਸ਼ਸਤ੍ਰ, ਧਨੁਖ, ਡੰਡਾ. ਮੋਹਲਾ, ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ ਦਾ ਸਿਰ ਤੇ ਲਾਠੀ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਭੀ ਰੋਗੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੨੪ ॥ ਹੰਸ, ਤਾਲ. ਕਮਲ, ਫਲ, ਚੌਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸਰੂਪ ਦਿੱਸੇ, ਹਾਥੀ, ਘਰ ਲਾਟੂ ਅਰ ਛਤ੍ਰ ਦੇ ਅਕਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਔਣ ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਮਾਸਾ ਭਰ ਕਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਬੂੰਦ ਪਸਰ ਕੇ ਛਾਨਣੀ ਛਾਨਣੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ, ਇਉਂ ਕਹੇ। ਜੇ ਬੂੰਦ ਤ੍ਰਿਕੋਣ ਬਣ ਕੇ ਦਿੱਸੇ ਤਾਂ ਦੋ ਦੋਖ ਹਨ, ਦੇਵ ਦੋਖ ਯਾ ਸਾਕਨੀ ਦਾ ਕ੍ਰੋਧ। ਜੇ ਕਦੀ ਆਦਮੀ ਦਾ ਬੁੱਤ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗ੍ਰਹਿ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਯਾ ਕੁਲਦੇਵੀ ਦੀ ਛਾਯਾ ਹੋਊ। ਦੋ ਸਿਰਾਂ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਜਾਪੇ ਤਾਂ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੀੜਾ ਜਾਣੇ। ਇਉਂ ਥੋੜੀ ਜੇਹੀ ਮੂਤ੍ਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਹੀ ਹੈ ॥ ੨੫ ॥ ੨੬ ॥

ਕਾਲ ਗਯਾਨ—ਕਬਿੱਤ

ਸਰਸੋਂ ਕਾ ਤੇਲ ਆਨ ਦਿਨ ਕੇ ਮਧਯਾਨ ਠਾਨ,
ਕਾਂਸੀ ਹੂੰ ਕੇ ਭਾਜਨ ਮੈ ਪਾਇ ਧੂਪ ਰਾਖੀਏ।
ਤਾਂ ਮੈ ਰਵਿ ਦੇਖ ਅੰਕ ਬੈਠਕੈ ਅਤੰਕੀ ਅੰਕ,
ਤਾਹੂ ਕੀ ਬਿਚਾਰ ਕਰੋ ਗਯਾਨ ਕਾਲ ਭਾਖੀਏ।
ਦੱਛਨ ਤੇ ਹੀਨ ਰਵੀ ਮਰੈ ਮਾਸ ਖਟ ਪਰੈ,
ਪੱਛਮ ਤੇ ਖੰਡ ਤਊ ਤੀਨ ਮਾਸ ਆਖੀਏ।

ਉਤਰ ਤੇ ਖੰਡ ਮਾਸ ਦੋਇ ਆਉ ਰਹੀ ਤਾਸ,
ਪੂਰਬ ਤੇ ਖੰਡ ਮਾਸ ਏਕ ਮ੍ਰਿਤੁ ਰਾਖੀਏ ॥੨੭॥
ਪਰਿਹਾ—ਜੇ ਰਵਿ ਦੀਸਤ ਚਿਰ ਸਹਿਤ ਤੌ ਦਸ ਦਿਨੈ।
ਮਰਨ ਸੁ ਰੋਗੀ ਜਾਨ, ਸਹੀ ਪੰਡਿਤ ਗਿਨੈ।
ਸੂਰਜ ਦੀਸਤ ਸਯਾਮ, ਮਰਨ ਤਤਕਾਲ ਹੀ।
ਜੋ ਹੋਵੈ ਰਵਿ ਨਿਰਮਲ, ਖਾਇ ਨ ਕਾਲ ਹੀ ॥੨੮॥
ਸੋਰਠਾ—ਬੂਝਤ ਬੈਦ ਸੁਜਾਤ, ਜਾਂਕੈ ਪਰ ਗੁਰ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ।
ਜਾਨਤ ਨਾਹਿ ਕੁਜਾਤ, ਗੁਰ ਨਿੰਦਕ ਲੋਭੀ ਹਠੀ ॥੨੯॥
ਲਖਤ ਨ ਪਾਵਤ ਹਾਥ, ਜਹਾਂ ਤਹਾਂ ਆਦਰ ਲਹੈ।
ਜਗ ਮੈ ਹ੍ਵੈ ਵਿਖਯਾਤ, ਦਰਬ ਮਿਲੇ ਅਰੁ ਜਸੁ ਘਨੋ ॥੩੦॥
ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਜਗ ਜਾਨ, ਪਢੈ ਪਢਾਵੈ ਜੋ ਜਗਤ।
ਗੁਰਬਿਨ ਕਛੂ ਨ ਮਾਨ, ਮੂਰਖ ਹਾਂਢੈ ਜਗ ਘਨੇ ॥੩੧॥

ਸਰ੍ਹੋਂ ਦਾ ਤੇਲ ਲੈ ਕੇ ਦਿਨ ਦੇ ਦੁਪੈਹਰ ਵੇਲੇ, ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਧੁੱਪੇ ਰੱਖੋ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਦੇ ਅੰਕ (ਹਿੱਸੇ) ਦੇਖਕੇ ਆਤੰਕੀ ਭਾਵ ਰੋਗੀ ਦਾ ਕਾਲ ਪ੍ਰੀਛਾ ਕਰ ਜੇ *ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲੋਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਭਾਗ ਹੀਣਾ ਦਿਸੇ ਤਾਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮਰੇ। ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਹੀਣਾ ਦਿਸੇ ਤਾਂ ੩ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮਰੇ। ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਸੂਰਜ ਹੀਣਾ ਦਿਸੇ ਤਾਂ ੨ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮਰੇ। ਪੂਰਬ ਵਲੋਂ ਹੀਣਾ ਦਿਸਣ ਤੇ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਉਂ ਕਹੇ ॥ ੨੭ ॥ ਜੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਸੂਰਜ ਦਿੱਸੇ ਤਾਂ ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਰੇ। ਜੇ ਸੂਰਜ ਕਾਲਾ ਦਿਸੇ, ਤਾਂ ਤਤਕਾਲ ਰੋਗੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਫ ਦਿੱਸੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ ॥ ੨੮ ॥ ਇਹ ਚਤੁਰ ਵੇਦ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਗੁਰਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਕੁਜਾਤ ਲੋਭੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। ਜੇਹੜਾ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਨਿੰਦਕ ਅਤੇ ਲੋਭੀ ਹਠੀਆ ਹੈ ॥ ੨੯ ॥ ਜੇਹੜਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਸੋ ਜਿਥੇ ਜਾਏ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਦਰ (ਨਾਲ) ਜਸ ਤੇ

†ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰੇ, ਸੋ ਮੂੰਹ ਦੀ ਤਰਫ ਪੂਰਬ ਸੱਜੇ ਹਥ ਵਲ ਦਖਣ, ਪਿੱਠ ਪਿਛੇ ਪੱਛਮ, ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਲ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਸਮਝੋ।

ਧਨ ਲੈਂਦਾ ॥ ੩੦ ॥ ਜੇਹੜੇ ੨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੈ, ਗੁਰਾਂ ਬਿਨਾਂ ਮੂਰਖ ਘਰ ਬਹੁਤੇਰੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਹਨ ॥ ੩੧ ॥

ਸਰਪਕਾਰ ਚੱਕ੍ਰ (ਕਾਲ ਗ੍ਯਾਨਾਤ)

ਸੋਰਠਾ

ਆਦ੍ਰਾ ਦੀਜਤ ਆਦਿ, ਮੱਧ ਜੋ ਦੀਜਤ ਮੂਲ ਕੋ।
ਅੰਤ ਸੀਸ ਮ੍ਰਿਗਦਾਦਿ, ਸਰਪ ਅਕਾਰੇ ਚੱਕ੍ਰ ਕਰ ॥੩੨॥
ਸਸਿ ਨਰ ਰਵਿ ਕੋ ਅੱਛ, ਐਕ ਨਿਸਾ ਤੀਨੋਂ ਮਿਲੈਂ।
ਕਰਤ ਕ੍ਰਿਤਾਂਤ ਜੁ ਭੱਛ, ਤਿਸ ਰੋਗੀ ਕੋ ਜਾਨਿਯੇ ॥੩੩॥

ਸਰਪ ਦੇ ਅਕਾਰ ਦਾ ਚੱਕ੍ਰ ਬਣਾਵੇ ਜੇਹਾ ਕੁ ‡ਚਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਆਦਿ ਅਰਥਾਤ ਮੂੰਹ ਦੀ ਤਰਫ ਆਰਦ੍ਰਾ ਨਛੱਤ੍ਰ ਲਿਖੇ, ਮੱਧ ਵਿਚ ਮੂਲਾ ਅਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਗਸਰ ਨਛੱਤ੍ਰ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇਖੇ ਅਰ ਵਿਚਾਰੇ। ਜੇ ਕਦੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਨਿਛੱਤ੍ਰ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਐਕ ਨਾੜੀ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣ ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਜਰੂਰ ਕਾਲ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਬਾਤ ਜੋਤਸ਼ੀ ਬਿਨਾ ਛੇਤੀ ਸਮਝ ਵਿਖੇ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ ॥ ੩੨ ॥ ੩੩ ॥

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਧੀ

ਚੌਪਈ

ਦ੍ਵਿਗੁਨਾਕੀਜਤ ਆਰਤ ਨਾਮ। ਪ੍ਰਿੱਛਕ ਨਾਮ ਠਵੇ ਅਭਿਰਾਮ।
ਭਾਗ ਸਾਤਕਾ ਕਰਤ ਬਿਬਾਕ। ਜਿਸਤਮਰਤ ਜੀਵਤ ਜੇ ਤਾਕ॥੩੪॥

ਰੋਗੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਅੱਖਰ ਦੂਣੇ ਕਰੇ। ਪੁਛਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਅੱਖਰ ਭੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਅਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਜੋੜ ਲਵੇ ਫਿਰ ਸੱਤਾਂ ਪਰ ਵੰਡੇ, ਜਿਸਤ ਬਚਣ ਤਾਂ ਮਰੇ, ਟਾਂਕ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਜੀਵੇ ॥੩੪॥

ਪੁਨਾ ਕਾਲਗ੍ਯਾਨ (ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼ਾਤ)

ਦੋਹਰਾ

ਮੁਕਰ ਤੇਲ ਘ੍ਰਿਤ ਨੀਰ ਮੈਂ, ਰੋਗੀ ਲਖਤ ਸ੍ਰਰੀਰ।
ਸੀਸ ਬਿਨਾ ਜੇ ਤਨ ਦਿਸਤ, ਮਰਤ ਪੱਖ ਇਕ ਧੀਰ ॥੩੫॥
ਕਰ ਪਦ ਹਿਰਦਾ ਅੰਗ ਤ੍ਰਿਕ, ਮੱਜਨ ਕਰੀ ਨਿਹਾਰ।
ਜੋ ਸੂਕੈ ਤਤਕਾਲ ਹੀ, ਤੁਰਤ ਮਰਤ ਨਰ ਨਾਰਿ ॥੩੬॥
ਦੀਪਕ ਬੁਝਤ ਜੁ ਗੰਧ ਕਛੂ, ਲਖਤ ਨ ਤਾਂਕੀ ਬਾਤ।
ਸੋਭਾ ਲੱਜਾ ਨਾਸ ਹ੍ਵੈ ਕਰਤ ਤਾਂਹਿ ਜਮ ਘਾਤ ॥੩੭॥

---

‡ਚਿਤ੍ਰ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਦੇਖੋ।

ਸੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਤੇਲ, ਘ੍ਰਿਤ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਭੀ ਰੋਗੀ ਦਾ ਸਰੀਰ (ਮੂੰਹ) ਦਿਖਾਵੇ। ਜੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਧੜ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ ਤਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਰੇ ॥੩੫॥ ਜੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਤੇ ਹਿਰਦਾ (ਸੀਨਾ) ਇਹ ਤਿੰਨ ਅੰਗ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਦੇ ਛੇਤੀ ਸੁਕ ਜਾਣ ਤਾਂ ਤੁਰਤ ਮ੍ਰਿਤੂ ਜਾਣੇ ॥੩੬॥ ਜੇ ਦੀਵਾ ਬੁਝੇ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧੀ ਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇਵੇ। ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੇ ਲੱਜਾ ਭੀ ਨਾ ਰਹੇ, ਸੋ ਤੁਰਤ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੩੭ ॥

ਮੂਤ੍ਰ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਛਾ

ਦੋਹਰਾ

ਪੀਤ ਬਰਨ ਤੇ ਤਰਨ ਜ੍ਵਰ ਦੀਰਘ ਰੋਗੀ ਲਾਲ।
ਦੁਰਗੰਧ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਬਰਨ ਤੇ, ਰੋਗੀ ਜਮ ਮੁਖ ਘਾਲ ॥੩੮॥
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੀਕਨਾ ਬਾਤ ਤੇ, ਪੀਤ ਪਿੱਤ ਕੋ ਜਾਨ।
ਕਫ ਕਾ ਗੰਧਲੇ ਨੀਰ ਸਮ, ਜਾਨੋ ਬੈਦ ਸੁਜਾਨ ॥੩੯॥
ਸਰਸਵ ਤੇਲ ਸਮਾਨ ਹੀ, ਦੋਇ ਦੋਖ ਪਿਤ ਬਾਤ।
ਕਾਂਜੀ ਸਮ ਕਫ ਬਾਤ ਕੋ, ਕਫਪਿਤ ਪਾਂਡੁ ਰਸਾਤ ॥੪੦॥
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੰਨਿ ਮੰਦਾਗਨੀ, ਅਜਾ ਮੂਤ ਕਾ ਰੰਗ।
ਜੀਰਨ ਜ੍ਵਰ ਕੁੰਕਮ ਪ੍ਰਭਾ, ਗਯੋ ਤਾਪ ਰੰਗ ਕੰਗ ॥੪੧॥
ਕਟੁਕ ਤੇਲ ਬਿੰਦੂ ਪਾਈਏ, ਉਠਤ ਬੁਦਬਦਾ ਜਾਨ।
ਪਿੱਤ ਜਲਤ ਤਿਸ ਆਖੀਏ, ਕਹਤ ਮੇਘ ਸ਼ੁਭ ਗਜਾਨ ॥੪੨॥

ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾਬ ਹੋਵੇ ਤੇ ਨਵਾਂ ਤਾਪ। ਚਿਰਾਕੇ ਰੋਗੀ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਲਾਲ ਕਹੋ। ਜੇ ਦੁਰਗੰਧ ਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਯਮ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੩੮॥ ਵਾਯੂ ਤੇ ਕਾਲਾ ਚੀਕਣਾ ਰੰਗ, ਪਿੱਤ ਤੇ ਪੀਲਾ, ਅਤੇ ਕਫ ਵਾਲੇ ਦਾ ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ ਸਮਾਨ ਮੂਤ੍ਰ ਦਾ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥ ੩੯ ॥ ਸਰੋਂ ਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਰੰਗ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਦਾ ਦੋਖ ਜਾਣੇ। ਕਫ ਬਾਤ ਦਾ ਕਾਂਜੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇ ਕਫ ਪਿੱਤ ਦਾ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਰੰਗ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਦਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ॥ ੪੦ ॥ ਸੰਨਿਪਾਤ ਵਾਲੇ ਦਾ ਕਾਲਾ ਮੰਦਾਗਨੀ ਵਾਲੇ ਦਾ ਬੱਕਰੀ ਦੇ ਪੇਸਾਬ ਸਮਾਨ, ਪੁਰਾਣੇ ਤਾਪ ਵਾਲੇ ਦਾ ਕੇਸਰੀ ਰੰਗ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਤਪ ਹਟ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਵਾਲਾ ਮੂਤ੍ਰ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ॥ ੪੧ ॥ ਜੇ ਉਸ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕੌੜੇ ਤੇਲ ਦੀ ਬੂੰਦ ਪਾ ਕੇ ਦੇਖੇ ਤੇ ਬੁਦਬੁਦੇ ਉਠ ਆਵਨ, ਤਾਂ ਤਿਸ ਦਾ ਪਿੱਤ ਸੜ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਉਂ ਜਾਣੇ ॥੪੨॥

ਮੂੰਹ ਪ੍ਰੀਛਾ—ਦੋਹਰਾ

ਰੂਆ ਬੱਕ੍ਰ ਸੁ ਕਠਿਨ ਮੁਖ, ਬਾਤ ਵਾਤ ਏ ਜਾਨ।
ਰਕਤ ਪੀਤ ਅਤਿ ਉਸਨ ਮੁਖ, ਤਾਕੋ ਪਿਤ ਦੁਖ ਠਾਨ ॥੪੩॥
ਸੂਨ ਚੀਕਨਾ ਗੁਰੁ ਬਦਨ, ਕਰਤ ਕੋਪ ਕਫ ਏਹ।
ਸਵ ਲੱਛਨ ਸੰਨਿਪਾਤ ਮੈ, ਦੋ ਦੁੰਬਜ ਲਖਿ ਤੇਹ ॥੪੪॥

ਮੂੰਹ ਖੁਸ਼ਕ, ਟੇਢਾ ਤੇ ਕਰੜਾ ਬਾਤ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਬਾਤ ਜਾਣੇ। ਲਾਲ, ਪੀਲਾ ਤੇ ਗਰਮ ਪਿੱਤ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ॥ ੪੩॥ ਸੁੰਨਾ, ਚੀਕਣਾ ਤੇ ਭਾਰਾ ਕਫ਼ ਕ੍ਰੋਪ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਾਣੇ। ਜਿਥੇ ਸਭੇ ਲੱਛਣ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ, ਉਹ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦਾ ਤੇ ਜਿਥੇ ਦੋ ਦੋ ਲੱਛਣ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਕਹ ਦ੍ਵੰਦਜ ਦੋਖ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸਮਝੇ॥ ੪੪॥

ਨੇਤ੍ਰ ਪ੍ਰੀਛਾ–ਦੋਹਰਾ

ਪੀਤ ਬਰਨ ਪਿਤ ਜਾਨੀਯੋਂ ਸ੍ਵੇਤ ਬਰਨ ਕਫ ਜਾਨ।
ਕ੍ਰਿਸ਼ਠ ਬਰਨ ਬਾਦੀ ਕਹੀ, ਤੀਨੋ ਤੇ ਸਨਿ ਮਾਨ॥੪੫॥

ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਜਾਣੇ, ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਰੰਗਤ ਚਿਟੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਅਤੇ ਕਾਲਾ ਰੰਗ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਾਯੂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਹੇ। ਜੇਕਰ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਵੇ ਤਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਹੇ॥ ੪੫॥

ਵੈਦਯ ਲੱਛਣ (ਵੈਦਯ ਜੀਵਨਾਤ)–ਕਬਿਤ

ਗੁਰੂ ਹੀ ਕੇ ਪਾਸ ਪਢੇ ਬੇਦ ਕੀ ਸੁ ਬਿਦਯਾ ਸਭ,
ਹਾਥ ਹੀ ਸੁਜਸ ਜਾਂਕੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਸਭ ਜਾਨਿ ਹੈ।
ਲੋਭ ਕੋ ਤਿਆਗੀ ਸਭ ਧੀਰਜ ਧਰਨਹਾਰ,
ਸਦ ਹੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਭ ਅੰਗ ਭਲੇ ਮਾਨਿ ਹੈ।
ਦਯਾ ਕਰੈ ਰੰਕ ਦੇਖ ਰਾਖੈ ਸੁਭ ਸੇਤ ਵੇਖ,
ਸੁਧਿ ਜੋ ਧਿਕਾਰੀ ਸਭ ਸਾਸਤ੍ਰ ਲਖਿਵਾਨਿ ਹੈ।
ਐਸੋ ਈ ਜੁ ਹੋਇ ਬੈਦ ਭੇਖਜੀ ਸੁ ਖਾਵੈ ਤਿਸ,
ਸਭ ਹੀ ਸਰੀਰ ਕੀ ਸੁ ਬੇਦਨਾ ਸਭਾਨਿ ਹੈ॥੪੬॥

ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਵੈਦਕ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਯਾ, ਹੱਥ ਦਾ ਸੁਜੱਸੀ, ਹੱਥ ਕ੍ਰਿਯਾ ਦਾ ਜਾਨਣ ਹਾਰਾ, ਨਿਰਲੋਭੀ, ਧੀਰਜੀ, ਸਭਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਕਰਕੇ ਪਵਿਤ੍ਰ, ਗਰੀਬਾਂ ਪਰ ਦਯਾ ਕਰਨਹਾਰਾ, ਸਰੇਸ਼ਟ ਭੇਸ ਵਾਲਾ, ਸੁਧ ਚਿੱਤ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਗਯਾਤਾ, ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੈਦ ਦੀ ਦਵਾਈ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਨਿਰੋਗ ਹੋਵੇ॥੪੬॥

ਕੁਵੈਦਯ ਲੱਛਨ– ਚੌਪਈ

ਕਰੈ ਕੁਸੀਲ ਜੁ ਮੂਰਖ ਹੋਵੈ। ਬਚਨ ਕਠੋਰ ਭਨੈ ਮੁਖ ਸੋਵੈ।
ਸਕਲ ਗ੍ਰੰਥ ਕੀ ਲਖੈ ਨ ਸਾਰਾ। ਤਾਹਿ ਬੈਦ ਕੋ ਦੂਰ ਬਿਡਾਰਾ॥੪੭॥
ਸੁਨੀ ਸੁਨਾਈ ਭੇਖਜ ਦੇਵੈ। ਸੋ ਰੋਗੀ ਕੇ ਪ੍ਰਾਨਹਿ ਲੇਵੈ।
ਆਪੇ ਰੋਗੀ ਪੀਰਤ ਅੰਗੀ। ਇਸੇ ਬੇਦ ਕਾ ਛਾਡਹੁ ਸੰਗੀ॥੪੮॥
ਬਿਨਾ ਬੁਲਾਏ ਦੌੜਯਾ ਜਾਵੈ। ਗੁਰ ਕੇ ਪਾਸ ਸੁ ਪਢ ਨਹਿ ਆਵੈ।

ਐਸਾ ਬੈਦ ਨ ਘਰਹਿ ਲਿਆਵੇ। ਚਤ੍ਰ ਬੈਦ ਕੋ ਲੈ ਦਿਖਲਾਵੇ ॥੪੯॥

ਤ੍ਰਿਭੰਗੀ ਛੰਦ

ਜੋ ਮਦ ਬਹੁ ਪੀਵੈ, ਆਲਸ ਥੀਵੈ, ਕੰਟ ਕਹੀਵੈ ਅਭਿਮਾਨੀ।
ਸੋ ਗੁਨ ਨਹਿ ਜਾਨੈ, ਝੂਠ ਬਖਾਨੈ, ਦਯਾ ਨ ਮਾਨੈ ਅਗਯਾਨੀ।
ਰੁਜ ਸਮਝ ਨ ਕਰਤਾ, ਦੁਖ ਨਹਿ ਹਰਤਾ, ਕ੍ਰੋਧਸੁ ਕਰਤਾ ਆਧਰਮੀ।
ਤਾਕੀ ਸੁਨ ਦਾਰੂ, ਬਹੁ ਨਰ ਮਾਰੂ, ਹੋਇ ਨ ਸਾਰੂ ਇਨ ਕਰਮੀ ॥੫੦॥

ਬਦਚਲਨ, ਮੂੜ੍ਹ, ਕੌੜਾ ਬੋਲਣਹਾਰਾ, ਨਿੰਦ੍ਰਾਲੂ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਨਣਹਾਰਾ, ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੈਦ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ ॥ ੪੭ ॥ ਸੁਣੀ ਸੁਣਾਈ ਦਵਾਈ ਦੇਣਹਾਰਾ, ਰੋਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਹੀ ਕਢ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਰੋਗੀ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਵੈਦ ਦਾ ਸੰਗ ਛਡ ਦੇਵੇ ॥ ੪੮ ॥ ਬਿਨਾ ਬੁਲਾਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੌੜ ਆਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੋਂ ਅਰ ਜੇਹੜਾ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕਿੰਤੂ ਛਾਪੇ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਲੈ ਕੇ ਬਣਿਆਂ ਬਣੌਟੀ ਵੈਦ, ਅਜਿਹੇ ਨੂੰ ਘਰ ਨਾਂ ਲਿਆਵੇ ਅਰ ਜੇਹੜਾ ਚਤਰ ਵੈਦ (ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ) ਉਸਨੂੰ ਲਿਆਕੇ ਦਿਖਲਾਵੇ ॥ ੪੯ ॥ ਜੇਹੜਾ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲਾ, ਆਲਸੀ, ਕੌੜਾ ਬੋਲਣਹਾਰਾ, ਅਭਿਮਾਨੀ, ਸੋ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਅਗਿਆਤ, ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ, ਨਿਰਦਈ, ਅਗਿਆਨੀ, ਰੋਗ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਲਟਾ ਅਗੋਂ ਕ੍ਰੋਧ ਕਰਨ ਹਾਰਾ, ਅਧਰਮੀ, ਐਸੇ ਵੈਦ ਦੀ ਦਵਾਈ ਬਹੁਤੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲਾ ਸਰੇਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ॥੫੦॥

ਰੋਗੀ ਲੱਛਣ—ਪਵੰਗਮਛੰਦ

ਰੋਗੀ ਕੈ ਧਨ ਹੋਇ, ਕਬ੍ਹੂ ਨਾ ਤੂਟ ਹੈ।
ਹੋਵੈ ਘਨਾ ਦਾਤਾਰ, ਨ ਕਾਹੂੰ ਹੂਟ ਹੈ।
ਵੈਦੇ ਦੇਵੈ ਭੇਟ, ਘਨੀ ਸੀ ਆਨਿਕੇ।
ਤੌ ਰੋਗੀ ਹੋਇ ਚੰਗ, ਭਲੀ ਬਿਧਿ ਠਾਨਿਕੇ ॥੫੧॥
ਕਹਤ ਮੇਘ ਇਹੁ ਬੇਨਤੀ, ਸੁਨਿਯੋ ਸਭ ਨਰ ਨਾਰਿ।
ਦੋਹਰਾ—ਰੋਗ ਗਵਾਵੈ ਬੈਦ ਜੋ, ਦੀਜੈ ਜੀਵ ਨਿਕਾਰ ॥ ੫੨ ॥

ਰੋਗੀ ਦੇ ਘਰ ਧਨ ਹੋਵੇ, ਟੋਟ ਔਣ ਵਾਲਾ ਨਿਰਧਨੀ ਨਾਂ ਹੋਵੇ। ਰੋਗੀ ਦਾਤਾ ਭੀ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਨਾਂ ਕਰੇ। ਵੈਦ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਬਹੁਤ ਭੇਟਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਚੰਗਾ ਭਾਵ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਛੀ ਤਰਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ॥ ੫੧ ॥ ਮੇਘ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਹੇ ਪੁਰਖ! ਅਥਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀਓ!! ਜੇਹੜਾ ਵੈਦ ਰੋਗ ਗੁਆ ਦੇਵੇ, ਓਹ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਾਣ ਭੀ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਦੇ ਦੇਵੇ, ਹੋਰ ਧਨ ਮਾਲ ਤਾ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ॥ ੫੨ ॥

ਦੂਤ ਲੱਛਣ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਰੋਗੀ ਕਾਰਨ ਬੈਦ ਪੈ, ਜਾਵੈ ਐਸਾ ਦੂਤ।

ਭਲੀ ਜਾਤ ਅਰੁ ਬਾਜ ਚੜ੍ਹ, ਬਿਕਸ ਬਦਨ ਅਦਭੂਤ॥੫੩॥
ਫਲ ਪੁਸ਼ਪਾਦਿਕ ਬੈਦ ਕੋ, ਦੇਇ ਕਰੈ ਅਰਦਾਸ।
ਪੂਰਬ ਦਿਸ ਠਾਂਢੋ ਰਹੈ, ਬੋਲਤ ਬਚਨ ਹੁਲਾਸ ॥੫੪॥
ਸੁਰ ਕੀ ਕਰਤ ਬਿਚਾਰ ਹੀ, ਵਹਤ ਦਾਹਨੀ ਨਾਸ।
ਸੋ ਰੋਗੀ ਜੀਵੈ ਸਹੀ, ਤਾਕਾ ਨਾਹਿ ਬਿਨਾਸ ॥੫੫॥

ਰਸਾਵਲ ਛੰਦ

ਦੇਵ ਦਰਸ ਗੁਰ ਦਰਸ, ਰਾਇ ਕੇ ਮਿਲਨੇ ਜਾਵਤ।
ਬੈਦ ਜੋਤਕੀ ਪਾਸ, ਜਾਇ ਨਰ ਤਾਹਿ ਬੁਲਾਵਤ।
ਕਹੀ ਪਾਂਚ ਇਹ ਠੌਰ, ਤਾਹ ਘਰ ਜਾਇ ਨ ਖਾਲੀ।
ਫਲ ਦੀਏ ਫਲ ਪਾਇ, ਬਾਤ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥਨ ਵਾਲੀ ॥੫੬॥

ਦੂਤ, ਰੋਗੀ ਦੇ ਬੁਲੌਣ ਵਾਸਤੇ ਘੋੜੇ ਪਰ ਚੜ੍ਹਕੇ ਖਿੜੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਜਾਵੇ ॥ ੫੩ ॥ ਫਲ ਫੁਲ ਭੇਟਾ ਰਖਕੇ ਪੂਰਬ ਦੀ ਤਰਫ ਖੜਾ ਹੋ ਬੇਨਤੀ ਕਰੇ ॥ ੫੪ ॥ ਅਗੋਂ ਵੈਦ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਸੱਜੀ ਸੁਰ ਚਲਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੋਚੇ, ਜਾਣਾ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਰੋਗੀ ਨਹੀਂ ਮਰੇਗਾ, ਤਾਂ ਤੁਰੇ ॥ ੫੫ ॥ ਦੇਵਤਾ, ਗੁਰੂ, ਰਾਜਾ, ਵੈਦ ਤੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਪਾਸ ਖਾਲੀ ਹਥੀਂ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਫਲ ਭੇਟਾ ਆਦਿ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਬਾਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਹੈ ॥ ੫੬ ॥

ਸ਼ੁਭ ਸਗੁਨ—ਹਾਕਲਾ ਛੰਦ

ਅੱਛਤ ਆਮਿਖ ਏਹੈ ਦੋਇ ਦੂਬ ਹਸਤਿ ਕੰਨਜਾਂ ਭੀ ਜੋਇ।
ਚੰਦਨ ਸੰਖ ਦਹੀ ਜੋ ਜਾਨਾ। ਸਰਸੋਂ ਫਲ ਦਰਪਨ ਸੋ ਠਾਨਾ॥੫੭॥
ਮੱਛੀ ਜੋਰਾ ਮੰਗਲ ਗੀਤ। ਰੂਪਾ ਤਾਂਬਾ ਲਖ ਯੁਤ ਮੀਤ।
ਪੁਤ੍ਰ ਸਹਿਤਾ ਹੋਵੈ ਬਾਲ। ਬਿਪਰ ਪਢਤਾ ਤਿਲਕਾ ਭਾਲ ॥੫੮॥
ਏਹ ਸ਼ਕੁਨ ਲੈ ਚਿਤੈ ਧਰੋ। ਰੋਗੀ ਕਾਜੈ ਰੋਗ ਸੁ ਹਰੇ।
ਸਨਮੁਖ ਸਗੁਨ ਜੋ ਐਸਾ ਧਾਰ। ਬੈਦ ਜਾਇ ਰੋਗੀ ਜੋ ਦ੍ਵਾਰ॥੫੯॥

ਚਾਵਲ, ਮਾਸ, ਘਾਸ, ਹਾਥੀ, ਕੰਨਯਾ, ਚੰਦਨ, ਸੰਖ, ਦਹੀਂ, ਸਰੋਂ, ਫਲ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਮੱਛੀ ਦਾ ਜੋੜਾ, ਮੰਗਲ ਦੇ ਗੀਤ ਗੌਂਦੇ, ਚਾਂਦੀ, ਤਾਂਬਾ, ਮਿਤਰ, ਪੁਤਰਵਤੀ ਇਸਤਰੀ, ਪੜ੍ਹਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਂ ਤਿਲਕ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸਗਨ ਰੋਗੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮਿਲਣ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਹਨ ।।੫੭।।੫੮।।੫੯।।

ਅਸ਼ੁਭ ਸਗੁਨ—ਰਸਾਵਲ ਛੰਦ

ਮੁੰਡਾ ਦੰਤੁਲ ਹਾਡ, ਹਾਥ ਮੈ ਅਗਨਿ ਕਪਾਲੀ।

ਜਟਾਜੂਟ ਸਿਰ ਹੋਇ, ਭਸਮ ਤਨ ਨਕੁਲ ਬਯਾਲੀ।
ਭਗਮ ਬਸਨ ਸੰਯੁਕਤ, ਮਹਿਖ ਖਰ ਕਰਭ ਚਢੀਯਾ।
ਦੋ ਮਿਲ ਲੇਵਨ ਆਇ, ਕਹੈ ਜੁ ਕੁਸਗਨ ਪਢੀਯਾ ॥੯੦॥

ਸਿਰਮੁੰਨਾ, ਹੁੱਡਲ, ਛੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੱਡ ਵਾਲਾ, ਅੱਗ ਵਾਲਾ, ਖਪਰੀ ਵਾਲਾ, ਜਟਾਂ ਵਾਲਾ, ਸੁਆਹ ਮਲੀ ਵਾਲਾ, ਨਿਉਲ, ਸੱਪ, ਬੰਗਾਲੀ ਸਪੇਰਾ, ਮਹੀਂ, ਗਧੇ, ਊਠ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਮਿਲਕੇ ਦੋ ਸੱਦਣ ਆਏ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹ ਕੁਸਗਨ ਹਨ. ਦੇਖ ਕੇ ਨਾਂ ਜਾਵੇ ॥ ੯੦ ॥

ਸਾਧ ਰੋਗੀ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਸੌਮਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਰੁ ਬਚਨ ਸੁਭਾਖ। ਗੁਦਾ ਸਾਂਤ ਜਾਨੋ ਸੁਭ ਸਾਖ।
ਤਾਂਕਾ ਕਰਿਯੋ ਬੈਦ ਉਪਾਇ। ਮਰਤ ਨ ਰੋਗੀ ਜੀਵਤ ਸਾਇ॥੯੧॥
ਕਰ ਅੰਗਨਿ ਜਿਸ ਸੀਤ ਨ ਹੋਇ। ਦਾਘ ਉਪੱਦ੍ਰਵ ਨਾਹੀ ਕੋਇ।
ਜਿਹਵਾ ਕੋਮਲ ਹੋਵੈ ਜਾਸ। ਸਾਧਯ ਕਹਯੋ ਰੋਗੀ ਸੁਭ ਭਾਸ ॥੯੨॥
ਸ੍ਵੇਦ ਰਹਤ ਜੁਰ ਜਾਹਿ ਸਰੀਰ। ਨਾਸਾ ਆਵੈ ਗੰਧ ਸਮੀਰ।
ਗਰੇ ਮਾਹਿ ਜੋ ਕਫ ਨਹਿ ਜਾਹਿ। ਤਿਸ ਰੋਗੀ ਕੀ ਮ੍ਰਿਤ ਸੁ ਨਾਹਿ॥੯੩॥
ਸਕਲ ਸਰੀਰੇ ਉਦਮ ਹੋਇ। ਭਲੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਰਹਿਤਾ ਸੋਇ॥
ਇੰਦ੍ਰੀ ਸਕਲ ਰਹੈ ਚੈਤੰਨ। ਤਿਸ ਰੋਗੀ ਜਮ ਸਕੈ ਨ ਹੰਨ ॥੯੪॥
ਭਲੀ ਭਾਂਤਿ ਸਭ ਕੀਜ ਪਛਾਨਾ। ਸ੍ਵਾਦ ਗੰਧ ਸ਼ੁਭ ਬਚਨ ਬਖਾਨਾ।
ਸਕਲ ਕਲਾ ਸੁਭ ਪੂਰਨ ਹੋਇ। ਤਾਕੋ ਔਖਦ ਦੇਵੋ ਜੋਇ ॥੯੫॥

ਰੋਗੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ, ਬੋਲਦਾ, ਦਸਤ ਨਾਂ ਹੋਣ ਅਜੇਹੇ ਦੀ ਉਪਾ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਇਹ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ। ਰੋਗੀ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ ਯਤਨ ਕਰੇ ॥੯੧॥ ਹੱਥ ਪੈਰ ਜਿਸਦੇ ਠੰਢੇ ਨਾਂ ਹੋਣ, ਦਾਹ ਆਦਿ ਕੋਈ ਉਪਦ੍ਰਵ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਸਦੀ ਜਬਾਨ ਨਰਮ ਹੋਵੇ। ਐਸਾ ਰੋਗੀ ਭੀ ਨਿਰੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ॥ ੯੨ ॥ ਪਸੀਨੇ ਬਿਨਾਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਾਪ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ, ਨਾਸਾਂ ਦੁਆਰੇ ਸੁਗੰਧੀ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ ਗਲ ਵਿਚ ਕਫ ਨਾਂ ਖੜਕਦੀ ਹੋਵੇ. ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੋਗੀ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਉੱਦਮ ਹੋਵੇ, ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ. ਦਿਨਾਂ ਹੀਲ ਹੁੱਜਤ ਦੇ ਸੌਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੇਤੰਨ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਤਿਸ ਅਜੇਹੇ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਯਮ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦਾ। ਅਛੀ ਤਰਾਂ ਜੇਹੜਾ ਸਭ ਨੂੰ ਪਛਾਣੇ, ਰਸਨਾ ਵਿਚ ਸੁਆਦ, ਨਾਸਾਂ ਵਿਚ ਗੰਧ ਗਿਆਨ. ਮੂੰਹੋ ਸਾਫ ਬੋਲਦਾ ਹੋਵੇ। ਸਾਰੀ ਕਲਾਂ ਮਰਯਾਦਾ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤਰਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਰ ਭਰਪੂਰ ਹੋਵੇ ਤਿਸਨੂੰ ਦਵਾਈ ਦੇਵੇ. ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ॥ ੯੩ ॥ ੯੪ ॥ ੯੫ ॥

ਰੋਗੀ ਅਸਾਧਯ ਲੱਛਣ (ਬਿੰਦ੍ਰਾਤ)—ਕਬਿਤ

ਕੰਪੈ ਤਨ ਰੰਗ ਭੰਗ ਕਾਹੂ ਕੋ ਨ ਲਖੈ ਅੰਗ,

ਆਨਨ ਕੋ ਜਾਨ ਜੈਸੇ ਆਨਨ ਜਯੋਂ ਕੀਰ ਹੈ।
ਰਸਨਾ ਕਠੋਰ ਸਯਾਮ ਦੰਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਾਨ ਆਮਿ,
ਬੋਲਤ ਨ ਠੀਕ ਬੈਨ ਮਨ ਮੋ ਨ ਧੀਰ ਹੈ।
ਸੀਤਲ ਕਰ ਚਰਨ ਨਾਸ ਦੀਪ ਬੂਝੈ ਨਾਹਿ ਵਾਸ,
ਬਸਤ੍ਰ ਹੈ ਗੰਧ ਔਰ ਅਰਵੀ ਸਰੀਰ ਹੈ।
ਸੋਮ ਰੋਗ ਦੀਠ ਮੰਦ ਤਾਹਿ ਪਰੈ ਜਮ ਫੰਦ,
ਕਹਯੋ ਹੈ ਅਸਾਧਯ ਬਿੰਦ ਜਗ ਤੈਂ ਤਗੀਰ ਹੈ ॥੬੬॥

ਸਵੈਯਾ

ਅੰਤਰ ਦਾਹ ਬਸੈ ਨਰ ਕੈ ਜਿਸ, ਬਾਹਰ ਸੀਤਲਤਾ ਤਨ ਹੋਈ।
ਕੰਠ ਬਸੈ ਕਫ ਆਨਨ ਸ੍ਵਾਦਨ, ਕੁੰਕਮ ਕੋ ਰੰਗ ਨੇਤ੍ਰਹਿ ਜੋਈ।
ਸਰਲ ਬਹੈ ਰਸਨਾ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਤਨ, ਸੂੰਨ ਬਹੈ ਜਿਸ ਨਾਰਿ ਲਕੋਈ॥
ਤਾਂ ਨਰ ਕੀ ਅਬ ਔਖਦ ਏ ਲਖ, ਰਾਮ ਹੀ ਰਾਮ ਕਹੋ ਮੁਖ ਸੋਈ॥੬੭॥

ਦੋਹਰਾ

ਅਨਿਲ ਜਾਤਿ ਜਬ ਪਿੱਤ ਗ੍ਰਿਹ, ਪਿੱਤ ਜਾਇ ਕਫ ਓਕ।
ਕਰ ਆਵਤ ਜਬ ਗਰ ਬਿਖੈ, ਤਬ ਰੋਗੀ ਕਾ ਸੋਕ ॥੬੮॥
ਰਾਤ੍ਰ ਦਾਘ ਜੋ ਅਤਿ ਘਨੀ, ਦਿਵਸ ਲਗਤ ਬਹੁ ਸੀਤ।
ਹਿੱਕ੍ਵਾ ਸ੍ਵਾਸ ਜੁ ਸ੍ਵਰ ਘਟਤ, ਮਰਤ ਸੁ ਰੋਗੀ ਲੀਤ ॥੬੯॥

ਸਰੀਰ ਕੰਬੇ, ਬਿਰੂਪ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਨਾ ਪਛਾਣੇ, ਮੂੰਹ ਦੀ ਲਾਲ ਰੰਗਤ ਅਜੇਹੀ ਜੇਸੀ ਤੋਤੇ ਦੀ ਚੁੰਜ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਭ ਕਰੜੀ, ਕਾਲੀ ਤੇ ਤਮਾਮ ਦੰਦ ਕਾਲੇ, ਠੀਕ ਬੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਮਨ ਵਿਚ ਧੀਰਜ ਨਹੀਂ ਅਰਥਾਤ ਧਿਰ ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੈ, ਹੱਥ ਪੈਰ ਨੱਕ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਠੰਡੇ ਹਨ ਦੀਵੇ ਬੁਝੇ ਦੀ ਗੰਧ ਨਹੀਂ ਔਂਦੀ, ਬਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਦੁਰਗੰਧੀ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅੱਚਵੀ ਹੈ, ਮੂਤ੍ਰ ਬੈਹ ਟੁਰੇ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ, ਐਸੇ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਜਮ ਬੰਧਨ ਮੇਂ ਪਾਵੇਗਾ, ਇਹ ਬਿੰਦ ਨੇ ਅਸਾਧ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦਾ ਹੈ ॥ ੬੬ ॥ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਬਾਹਰੋਂ ਠੰਢਾ ਹੈ, ਕੰਠ ਵਿਚ ਕਫ ਆਣ ਵਸੀ ਹੈ (ਘੁਰ ਘੁਰ) ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੂੰਹ ਬੇਸੁਆਦ ਹੈ, ਨੇਤ੍ਰ ਕੇਸਰ ਰੰਗੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਸਾਫ ਜੀਭ ਵਗ ਰਹੀ, ਭਾਵ ਪਾਣੀ ਛੋਡਦੀ ਹੈ ਅਰ ਕਾਲੀ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਸੁੰਨ ਜਿਹਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਨਾੜ ਛਿਪ ਰਹੀ ਹੈ। ਤਿਸ ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਹੁਣ ਇਹ ਦਵਾਈ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਹੀ ਰਾਮ ਮੂੰਹੋਂ ਕਰੇ। ਹੁਣ ਆਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ॥ ੬੭ ॥ ਵਾਯੂ ਜਦੋਂ ਪਿਤ ਦੇ ਘਰ ਜਾਵੇ, ਅਰ ਓਹ ਫਿਰ ਕਫ ਗਲ ਵਿਚ ਆਕੇ ਘੋਰੜੂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸ਼ੋਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥ ੬੮ ॥ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਤਯੰਤ ਦਾਹ ਲਗੇ, ਦਿਨੇ ਬਹੁਤ ਸੀਤ ਲਗੇ, ਹਿੜਕੀ, ਦਮਾਂ ਅਰ ਸੁਰਭੰਗ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਐਸਾ ਰੋਗੀ ਮੌਤ ਲਵੇ ॥ ੬੯ ॥

ਰੁਧਿਰ ਬਿਧੀ—ਦੋਹਰਾ

ਬੇਝਲ ਨਾਰੀ ਰਕਤ ਕੀ, ਤੇਜ ਘਨੀ ਬਲਵੰਤ।
ਆਸਜ ਰਕਤ ਸੋਪਤਿ ਬਦਨ, ਲੱਛਨ ਰਕਤ ਇਮੰਤ ॥੭੦॥
ਬਰਸ ਜੁ ਖੋੜਸ ਤੇ ਪਰੈ, ਸੱਤਰ ਹੀ ਲੌ ਜਾਨ।
ਇਨ ਮੈ ਮੋਖਨਿ ਰਕਤ ਕਰਿ, ਆਗੈ ਕਰੇ ਨ ਹਾਨ ॥੭੧॥

ਰਕਤ ਵਿਕਾਰ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨਾੜੀ ਬੇਝਲ, ਬਲ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨਾੜੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਚਲਦੀ ਹੈ, ਮੂੰਹ ਲਾਲ ਤੇ ਸਰੀਰ ਸੁੱਤਾ ਜਿਹਾ, ਇਹ ਲੱਛਣ ਰਕਤ ਵਿਕਾਰ ਦੇ ਹੋਂਦੇ ਹਨ ॥ ੭੦ ॥ ਸੋਲਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ੭੦ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਲਹੂ ਕਢੌਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਯਾ ਪਿੱਛੇ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ ॥ ੭੧ ॥

ਲਹੂ ਯੋਗ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਬਾਤ ਰਕਤ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਕੁਚ ਅਰਸ। ਰਕਤ ਪਿਤ ਕਰ ਪਦ ਬਿਖ ਪਰਸ।
ਯਕ੍ਰਿਤ ਪਲੀਹਾ ਬ੍ਰਣ ਮੁਖ ਪਾਕ। ਪਿੜਕਾ ਸਿਲੀਪਦ ਅਰਬੁਦ ਵਾਕ॥੭੨॥
ਗੁੰਥੈ ਬਿਦ੍ਰਹਿ ਬਾਦ ਫਿਰੰਗ। ਕਰਣ ਹੋਠ ਸਿਰ ਪਾਕ ਜੁ ਅੰਗ।
ਰਕਤ ਕਢਾਵਨ ਇਨ ਰੁਜ ਜੋਗ। ਕਹਤ ਮੇਘ ਸਾਰੰਗਧਰ ਭੋਗ ॥੭੩॥

ਬਾਤ ਰਕਤ (ਸੁਰਖ ਬਾਦਾ) ਬਹੁਤ ਸੌਣ ਵਾਲਾ, ਕੁਚਰੋਗੀ, ਬਵਾਸੀਰੀ, ਰਕਤ ਪਿੱਤ ਵਾਲਾ, ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਰੋਗ ਵਾਲਾ, ਵਿਖ ਦੇ ਸਪਰਸ ਵਾਲਾ, ਯਕ੍ਰਿਤ (ਲਿਫ) ਬਿਣੀ, ਮੂੰਹ ਪਾਕ ਵਾਲਾ, ਸਲੀਪਦ ਰੋਗੀ, ਅਰਬੁਦ ਵਾਲਾ ॥ ੭੨ ॥ ਗੁੰਥੀ ਵਾਲਾ, ਵਿਦ੍ਰਧੀ, ਬਾਦਫ੍ਰੰਗ, ਕੰਨਾਂ ਦਾ ਰੋਗੀ, ਹੋਠਾਂ ਦਾ ਰੋਗੀ, ਸਿਰ ਰੋਗੀ ਤੇ ਅੰਗ ਪਾਕ ਵਾਲਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਕਢੌਣਾ ਯੋਗ ਹੈ ॥ ੭੩ ॥

ਲਹੂ ਅਯੋਗ—ਚੌਪਈ

ਅਤਿ ਕਾਮੀ ਸੂਤਕ ਕ੍ਰਿਸ ਪਾਂਡੁ। ਕਾਯਰ ਗਰਭਣਿ ਤਿਯ ਨਰ ਖਾਂਡੁ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਬਮਿ ਉਦਰੈ ਸੋਜ। ਇਨਕਾ ਰਕਤ ਨ ਕਾਢੋ ਖੋਜ ॥੭੪॥

ਬਹੁਤਾ ਕਾਮ ਕ੍ਰੀੜਾ ਕਰਨਹਾਰਾ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਪ੍ਰਸੂਤ ਵਾਲੀ, ਲਿੱਸਾ, ਪਾਂਡੂ ਵਾਲਾ, ਡਰਾਕੁਲ, ਗਰਭਵੰਤੀ, ਨਮਰਦ, ਸ੍ਵਾਸ, ਖਾਂਸੀ, ਵਮਨ, ਆਦਿ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਤੇ ਪੇਟ ਦੀ ਸੋਜ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਭਾਵ ਫਸਦ ਨਾਂ ਖੁਲ੍ਹਾਵੇ ਇਹ ਅਯੋਗ ਹਨ ॥ ੭੪ ॥

ਰੁਧਿਰ ਮਾਤ੍ਰਾ—ਸੋਰਠਾ

ਪ੍ਰਸਥ ਏਕ ਵਾ ਆਧ, ਅਠਵਾ ਚੌਥਾਈ ਗਹੋ।
ਯਾਤੈ ਗਹੋ ਨ ਬਾਧ, ਮਾਤ੍ਰਾ ਏ ਹੈ ਰਕਤ ਕੀ ॥੭੫॥

ਇਕ ਪ੍ਰਸਥ ਯਾ ਅੱਧਾ ਪ੍ਰਸਥ ਅਥਵਾ ਚੋਥਾ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਸਥ ਦਾ ਲਹੂ ਕੱਢੇ, ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਨਾਂ ਕੱਢੇ, ਇਹ ਲਹੂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਹੈ ॥ ੭੫ ॥

ਰੁਧਿਰ ਨਿਕਾਲਨ ਯੋਗਾਯੋਗ ਰਾਂਸਾਂ–ਚੌਪਈ

ਮੇਖ ਰੋਗ ਕੁੰਭੈ ਦੁਖ ਥਾਈ। ਯੁਗ ਧਨ ਨਾਸ ਤ੍ਰਿਯਾ ਬਲ ਜਾਈ।
ਤੁਲਾ ਸਮਾਨ ਜਾਨਿਯੋ ਦੂਖ। ਔਰ ਰਾਸ ਮੇ ਹੋਵਤ ਸੂਖ ॥੭੬॥
ਚੌਥ ਚਤੁਰ ਦਸ ਨਵਮੀ ਜਾਨ। ਮੰਗਲ ਸ਼ਨਿ ਰਵਿ ਵਾਰ ਪ੍ਰਮਾਨ।
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੱਖ ਮੈ ਰਕਤ ਨਿਕਾਰ।ਮਿਟਤ ਸਕਲ ਤਨ ਦੂਖ ਬਿਕਾਰ॥੭੭॥
ਦਸ ਅੰਗੁਲ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਨਿਕਲਾਇ। ਹਾਥ ਜਲੂਕਾ ਏਕ ਪਿਵਾਇ।
ਦ੍ਵਾਦਹ ਅੰਗੁਲ ਤੂੰਬੀ ਗਹੈ । ਏਕ ਆਂਗੁਰੀ ਛੁਰਕਾ ਕਹੈ ॥੭੮॥
ਸਿਰਾ ਏਕ ਤਨ ਸੋਧਨ ਕਰੈ। ਰੋਜ ਸਕਲੀ ਦੇਹੀ ਕਾ ਹਰੈ।
ਹਰਿ ਕਾਹੂੰ ਨਹਿ ਕੀਜੈ ਏਹ। ਸੋਧਨ ਬਮਨੀ ਰਕਤ ਕਢੇਹ ॥੭੯॥

ਮੇਖ ਰਾਸ ਵਿਚ ਲਹੂ ਕਢੇ ਤਾਂ ਰੋਗ ਹੋਵੇ, ਕੁੰਭ ਰਾਸ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਟਿਕਿਆ ਰਹੇ ਮਿਥਨ ਰਾਸ ਤੇ ਧਨ ਰਾਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ, ਕੰਨਿਆਂ ਰਾਸ ਵਿਚ ਬਲ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਤੁਲਾ ਰਾਸ ਵਿਚ ਦੁਖ ਸੁਖ ਸਮਾਨ ਰਹੇ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਸਾਂ ਵਿਚ ਲਹੂ ਕੱਢੇ ਤਾਂ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ੪, ੧੪ ਅਰ ੯ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਮੰਗਲ, ਛਨਿੱਛਰ ਤੇ ਐਤਵਾਰ ਇਹ ਦਿਨ ਹੋਣ ਅਰ ਹਨੇਰਾ ਪੱਖ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਹੂ ਕੱਢੇ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਦੁਖ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਸਿੰਙੀ ੧੦ ਅੰਗੁਲ ਤੱਕ ਲਹੂ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੱਥ ਤੱਕ ਦਾ ਲਹੂ ਜੋਕ ਪੀਂਦੀ ਹੈ। ੧੨ ਅੰਗੁਲ ਤੱਕ ਤੂੰਬੀ ਲਹੂ ਕੱਢਦੀ ਹੈ ਅਰ ਉਸਤ੍ਰੇ ਦਾ ਪੱਛ ਲਾਕੇ ਲਹੂ ਕੱਢੇ ਤਾਂ ਇਕ ਉਂਗਲ ਤੱਕ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੋ ਸਿਰਾ–ਨਾੜੀ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸੋਧਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਰੋਗ ਹਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਨਾਂ ਕਰੇ ਕਿ ਜੁਲਾਬ 'ਕੈ' ਤੇ ਲਹੂ ਕੱਢਣਾ॥ ੭੬ ਤੋਂ ੭੯ ॥

ਅਧਿਕ ਲੋਹੂ ਨਿਕਲਨੇ ਦੇ ਵਿਕਾਰ–ਪਰਿਹਾ

ਆਖੇਪਕ ਸਿਰ ਰੋਗ, ਅੰਧਲਾ ਤ੍ਰਿਟ ਘਨੀ।
ਤਿਮਰ ਸ੍ਵਾਸ ਹਿਕ ਕਾਸ,ਦਾਹ ਤਿਸ ਅੰਗ ਭਨੀ।
ਪਾਂਡੁ ਮ੍ਰਿਤਯੁ ਪਖਘਾਤ, ਜੋ ਹੋਵਹਿ ਏ ਸਹੀ।
ਨਿਕਸਯੋ ਅਧਿਕੋ ਰਕਤ, ਮੇਘ ਮੁਨਿ ਇਮ ਕਹੀ ॥੮੦॥

(ਵਾਯੂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਵਿਚੋਂ) ਅਖੇਪ ਰੋਗ, ਸਿਰ ਦੇ ਰੋਗ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਾਰੀ ਜਾਣੀ, ਬਹੁਤੀ ਪਯਾਸ ਲਗਣੀ, ਤਿਮਰ ਰੋਗ, ਦਮਾ ਰੋਗ, ਹਿਡਕੀ, ਖਾਂਸੀ, ਅੰਗਾਂ ਵਿਖੇ ਦਾਹ, ਪਾਂਡੂ, ਮ੍ਰਿਤੂ ਅਤੇ ਪੱਖਯਾਘਾਤ ਆਦਿ ਰੋਗ ਅਧਿਕ ਲਹੂ ਕੱਢਣ ਤੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੮੦॥

ਰੁਧਿਰ ਪਥ–ਸੋਰਠਾ

ਬਾਦੀ ਸਕਲ ਤਿਆਗ, ਮੂੰਗ ਮੋਠ ਅੱਖਤ ਚਣਕ।
ਸਹਿਤਾਦਿਕ ਲਿਵ ਲਾਗ,ਖਾਇ ਅਲੂਣਾ ਘ੍ਰਿਤ ਸਹਿਤ॥੮੧॥

੧–ਬਾਦੀਕਾਰਕ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਛੱਡੇ, ਮੂੰਗੀ, ਮੋਠ, ਚਾਵਲ, ਛੋਲੇ ਭੀ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ, ਕੇਵਲ ਸਹਿਤ ਨਾਲ ਪਾ ਅਲੂਣੀ ਰੋਟੀ ਘਿਓ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਇਹ ਪਥ ਹਨ ॥ ੯੧ ॥

ਕੁਪੱਥ–ਦੋਹਰਾ

ਪਵਨ ਤੀਯ ਸੰਗ ਨ੍ਹਾਯ ਤਜ, ਕ੍ਰੋਧ ਖੇਦ ਅਰੁ ਰਾਹ।
ਦਧਿ ਤੱਕ੍ਰਹਿ ਕੋ ਤਜਾਗ ਕਰਿ, ਕਹੇ ਕੁਪੱਥ ਸੁ ਯਾਹ ॥੯੨॥

੨– ਹਵਾ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਗ, ਸਨਾਨ, ਕ੍ਰੋਧ, ਖੇਚਲ, ਪੈਂਡਾ, ਦਹੀਂ ਅਰ ਲੱਸੀ, ਇਹ ਲਹੂ ਕਢਣ ਵਾਲਾ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ, ਕੁਪੱਥ ਹਨ ॥ ੯੨ ॥

*ਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਣ

ਮਾਨ ਰਹਿਤ ਜੋ ਬਸਤੁ ਹੈ ਤਾਂਕੀ ਸਮਝ ਨ ਹੋਇ।
ਤਾਂ ਕਾਰਨ ਭਾਖਾ ਰਚੋਂ, ਸਾਰੰਗਧਰ ਤੇ ਜੋਇ ॥੯੩॥
ਮਾਸਾ ਰੱਤੀ ਛੋਇ ਕੇ, ਸਾਣ ਕਹਯੋ ਚੌ ਮਾਸ।
ਚਾਰ ਸਾਣ ਕਾ ਕਰਖ ਲਖ, ਅਧ ਪਲ ਕਰਖ ਦੁਭਾਖ ॥੯੪॥
ਚਾਰ ਕਰਖ ਕਾ ਪਲ ਕਹਯਾ, ਦੋ ਪਲ ਕਾ ਹੈ ਪ੍ਰਸਤਿ।
ਦੋਇ ਪ੍ਰਸਤਿ ਕਾ ਅੰਜੁਲਾ, ਜਾਨੋ ਏ ਪ੍ਰਬਿਰਤ ॥੯੫॥
ਦੋ ਅੰਜੁਲ ਕੀ ਮਾਨਿਕਾ, ਦੋ ਮਾਨਿਕ ਹੈ ਪ੍ਰਸਥ।
ਚਾਰ ਪ੍ਰਸਥ ਆਢਕ ਬਨੈ, ਬਾਤ ਕਹੀ ਮੁਨਿ ਸ੍ਰਸਥ ॥੯੬॥
ਚਾਰ ਆਢ ਕੈ ਦ੍ਰੋਣ ਇਕ, ਦੋ ਦ੍ਰੋਣੈ ਸਰੂਤ ਕੁੰਭ।
ਦੋ ਸਰੂਪ ਕੁੰਭ ਦ੍ਰੋਣੀਆ, ਸਾਰੰਗਧਰ ਇਸ ਥੰਭ ॥੯੭॥

ਚੌਪਈ

ਚਹੁ ਦ੍ਰੋਣੀ ਕੀ ਖਾਰੀ ਕਹੀ। ਕਾਰ ਸਹਸ ਛਿੰਨੋ ਪਲ ਸਹੀ।
ਦੋ ਹਜਾਰ ਪਲ ਭਾਰ ਜੁ ਹੋਇ ਇਕ ਸਤ ਪਲਕੀ ਤੁਲਾਜੁ ਸੋਇ ॥੯੮॥
ਲਾਂਬਾ ਚੌੜਾ ਅੰਗੁਲ ਚਾਰ। ਅਯ ਮਾਟੀ ਕਾ ਭਾਂਜਨ ਧਾਰ।
ਸੋਹ ਵਜਨ ਕੁੜਵ ਕਾ ਸਹੀ। ਸਾਰੰਗਧਰ ਤੇ ਮੇਘੈ ਕਹੀ ॥੯੯॥
ਮਾਤ੍ਰਾ ਕੀ ਨਿਸਚੈ ਨਾ ਲੀਜੈ। ਜੈਸਾ ਸਮਾ ਸੂ ਤੈਸਾ ਦੀਜੈ।
ਗ੍ਰੰਥ ਰੀਤ ਮਨ ਮਾਹਿ ਬਿਚਾਰੋ। ਗੁਜ ਕਾ ਬਚਨ ਹਿਯੇ ਲੈ ਧਾਰੋ ॥੧੦੦॥

*ਤੋਲ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੈ, ਦੇਖ ਲਵੋ।

ਮਾਗਧ ਕੀ ਇਹ ਭਾਖਾ ਜਾਨ। ਇਸਕਾ ਹੋਤ ਪਿਛੈ ਬਿੱਗਜਾਨ।
ਅਬ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੂਜੀ ਮੈਂ ਕਹੌਂ। ਕਲਜੁਗ ਹੇਤ ਕਲਿੰਗੈ ਲਹੌਂ ॥੯੧॥

ਤੋਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਭੀ ਹੋਵੇ, ਉਸਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ; ਇਸ ਤੇ ਤੋਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ॥੮੩॥

੧ ਮਾਸਾ ੬ ਰੱਤੀ ਦਾ ਹੈ। ੪ ਮਾਸੇ ਦਾ ੧ ਸਾਣ। ੪ ਸਾਣ ਦਾ ੧ ਕਰਖ, ੨ ਕਰਖਾਂ ਦਾ ਅੱਧਾ ਪਲ। ੪ ਕਰਖ ਦਾ ਇਕ ਪਲ। ੨ ਪਲ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਤਿ। ੨ ਪ੍ਰਸਤਿ ਦਾ ੧ ਅੰਜੁਲ। ੨ ਅੰਜੁਲ ਦੀ ੧ ਮਾਣਿਕਾ। ੨ ਮਾਣਿਕਾ ਦਾ ੨ ਪ੍ਰਸਥ। ੪ ਪ੍ਰਸਥ ਦਾ ੧ ਆਢਕ। ੪ ਆਢਕ ਦਾ ਇਕ ਦਰੋਣ। ੨ ਦਰੋਣ ਦਾ ੧ ਸੂਰਪਕੁੰਭ। ੨ ਸੂਰਪਕੁੰਭ ਦੀ ੧ ਦਰੋਣੀ। ਦਰੋਣੀ ਦੀ ਇਕ ਖਾਰੀ। ੪ ਹਜ਼ਾਰ ਪਲ ਦੀ ੧ ਛਿੰਨਾਂ। ੨ ਹਜ਼ਾਰ ਪਲ ਦਾ ਇਕ ਭਾਰ। ੧੦੦ ਪਲ ਦੀ ਇਕ ਤੁਲਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਬਾ ੪ ਉਂਗਲੀ, ਚੋੜਾ ੩ ਉਂਗਲੀ, ਅਜੇਹਾ ਲੋਹੇ ਯਾ ਮਿੱਟੀ ਦਾ (ਵਾ ਕੱਚ ਦਾ) ਭਾਂਡਾ ਹੋਵੇ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਔਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ 'ਕੁੜਵ' ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਾ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਨ ਰਖੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾ ਹੋਵੇ, ਘਟ ਵਧ ਕਰਕੇ ਕਰ ਕਰਾ ਲਵੇ। ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰੀਤੀ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਕਰੇ। ਇਹ ਤੋਲ ਮਾਗਧ ਭਾਖਾ ਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਲ ਦਾ ਵਰਤਾਵ ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਦੂਸਰੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਕਲਿੰਗ ਦੀ ਕਲਿਯੁਗ ਵਾਸਤੇ ਆਖਦਾ ਹਾਂ॥ ੮੩ ॥ ਤੋਂ ੯੧ ॥

ਦ੍ਵਿਪਦਾ ਛੰਦ

ਦੇਸ ਉਮਰ ਬਲ ਅਗਨਿ ਹੀ, ਦੁਖ ਸਮਾ ਬਖਾਨੋ।
ਔਖਧ ਅਰੁ ਪਰਕ੍ਰਿਤ ਹੀਨ, ਨਰ ਦੇਹੀ ਜਾਨੋ।
ਇਨਕੋ ਪਹਿਲੇ ਦੇਖੀਏ, ਪਾਛੇ ਉਪਚਾਰਾ।
ਵੈਦ ਨ ਜਾਨੈ ਯਾਹਿ ਬਿਧਿ, ਤਾਕੈ ਸਿਰ ਛਾਰਾ ॥੯੨॥

ਦੇਸ਼, ਉਮਰ, ਬਲ, ਪੇਟ ਦੀ ਅਗਨੀ, ਦੁਖ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਦਵਾਈ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟ ਦੇਹੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕੇ ਪਿਛੋਂ ਯਤਨ ਕਰੇ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵੈਦ ਨਾਂ ਪਛਾਣਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਘੱਟਾ ਪਾਓ॥ ੯੨ ॥

ਸੋਰਠਾ

ਹੀਨ ਸੱਤ੍ਰ ਨਰ ਜਾਨ, ਅਗਨਿ ਮੰਦ ਅਰੁ ਹੀਨ ਬਲ।
ਦੇਹੀ ਲਘਵੀ ਮਾਨ, ਤਾਂ ਕਾਰਨ ਕਾਲਿੰਗ ਭਨ ॥੯੩॥

ਪੁਰਖ ਸੱਤਾ ਹੀਣ ਹਨ, ਮੰਦਾਗਨੀ ਵਾਲੇ, ਨਿਰਬਲ, ਦੇਹੀ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹਲਕਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਲਿੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ॥ ੯੩ ॥

ਅਬ ਕਲਿੰਗ ਭਾਖਾ—ਚੌਪਈ

ਦੋ ਜਵ ਕੀ ਗੁੰਜਾ ਤੁਮ ਜਾਨੋ। ਗੁੰਜ ਤੀਨ ਕੀ ਬੱਲ ਪਛਾਨੋ।
ਰਤੀ ਆਠ ਜਾਨਿਓ ਮਾਸਾ। ਚਹੁ ਮਾਸੇ ਇਕ ਸਾਨ ਉਲਾਸਾ ॥੯੪॥

ਟੰਕ ਨਿਖਕ ਭੀ ਤਾਂਕੋ ਨਾਮ। ਖਟ ਮਾਸੇ ਗਦਯਾਣਕ ਥਾਮ।
ਕਰਖ ਹੋਇ ਮਾਸੇ ਦਸ ਜਾਠ। ਚਾਰ ਕਰਖ ਕਾ ਪਲ ਹੈ ਠਾਨ ॥੯੫॥
ਚਾਰ ਤਲਾਂ ਕਾ ਕੁੜਵਾ ਨਾਮ। ਜਾਨੋ ਵਜਨ ਕਲਿੰਗ ਅਭਿਰਾਮ।
ਦੋਇ ਜਾਤਕਾ ਮਾਨ ਵਖਾਨਯਾ। ਸਾਰੰਗਧਰ ਤੇ ਮੇਘਹਿ ਆਨਯਾ॥੯੬॥

੨ ਜੌਂ ਦੀ ੧ ਰੱਤੀ, ੩ ਰੱਤੀ ਦੀ ੧ ਬੱਲ, ੮ ਰੱਤੀ ਦਾ ੧ ਮਾਸਾ; ੪ ਮਾਸੇ ਦਾ ੧ ਸਾਣ; ਸੋ ਟੰਕ; ਨਿਮਖ ਭੀ ਇਸੇ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ। ੬ ਮਾਸੇ ਦਾ ੧ ਗਦਯਾਣਕ; ੧੦ ਮਾਸੇ ਦਾ ੧ ਕਰਖ; ੪ ਕਰਖ ਦਾ ੧ ਪਲ, ੪ ਪਲਾਂ ਦਾ ੧ ਕੁੜਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੋਲ ਕਾਲਿੰਗ ਦਾ ਸਾਰੰਗਧਰ ਤੋਂ ਲਿਖਨਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੇਰਵਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੈ ॥ ੯੪ ॥ ੯੫ ॥ ੯੬ ॥

ਨਿਛੱਤ੍ਰ ਕਸ਼ਟਾਵਲੀ–ਚੌਪਈ

ਰੋਹਨਿ ਰਾਤ੍ਰੀ ਪੰਚ ਬਖਾਨ। ਮ੍ਰਿਗ ਸੀਸ ਇਕ ਮਾਸਹਿ ਜਾਨ ॥੯੭॥
ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਆਦ੍ਰਾ ਕੇ ਕਹੇ। ਪੁਨਰਬਸਾ ਦਸਹੀ ਦਿਨ ਲਹੇ।
ਪੁੱਖ ਸਾਤ ਦਿਨ ਮਾਸ ਸਲੇਖਾ। ਮਘਾ ਸਾਤ ਦਿਨ ਜਾਨੋ ਏਖਾ ॥੯੮॥
ਪਰਵਾ ਫਾਲ ਗੁਨ ਪੱਖ ਬਤਾਈ। ਉਤ੍ਰਾ ਫਾਲਗੁਨ ਤ੍ਰਿਕ ਦਿਨ ਥਾਈ।
ਹਸਤਿ ਸਾਤਦਿਨ ਅਠਦਿਨ ਚਿੱਤ੍ਰਾ।ਸ੍ਵਾਂਤਿ ਮਾਸ ਇਕ ਜਾਨੋ ਮਿੱਤ੍ਰਾ॥੯੯॥
ਦਿਵਸ ਬਿਸਾਖਾ ਦਸ ਹੀ ਜਾਨ। ਆਠ ਮਾਸ ਅਨੁਰਾਧਾ ਠਾਨ।
ਜੇਸਟਾ ਮੂਲਾ ਦਿਨ ਸਤ ਸਾਤ। ਪੂਰਬਾ ਖਾੜਾ ਦਿਨ ਪਚਵਾਤ ॥੧੦੦॥
ਉਤ੍ਰਾ ਖਾੜਾ ਇਕ ਹੈ ਪਾਖ। ਸ੍ਰਵਣ ਨਿਛੱਤ੍ਰ ਦਿਨ ਦਸ ਰਾਖ।
ਧਨਿਸ੍ਰਾ ਸਤਭਿਖ ਦੋਨੋ ਜਾਨ। ਸਾਤ ਸਾਤ ਦਿਨ ਕਹਯੋ ਪ੍ਰਮਾਨ ॥੧੦੧॥
ਪੂਰਬਾ ਭਾਦ੍ਰਪਦਾ ਪਖ ਜਾਭੇ। ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਉਤ੍ਰਾਂ ਮਨ ਮਾਨੋ।
ਰੇਵਤਿ ਦਿਨ ਦਸ ਅਸੁਨਿਸਾਤ। ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਭਰਨੀ ਕੀ ਬਾਤ॥੧੦੨॥
ਨਵ ਦਿਨ ਕ੍ਰਿਤਾ ਜਾਨੋ ਮਾਨ। ਇਨ ਨਖੱਤ੍ਰ ਕਾ ਇਹ ਪਰਮਾਨ।
ਇਨ ਦਿਨ ਤੇ ਰੋਗੀ ਬਚ ਜਾਇ। ਤਾਂਕਾ ਕਰੀਓ ਬੈਦ ਉਪਾਇ ॥੧੦੩॥

ਹਰਗੀਤਕਾ ਛੰਦ

ਰਿਖ ਉਰਗ ਸ਼ਤਭਿਖ ਜਾਨ ਸ੍ਵਾਤੀ,ਮੂਲ ਆਦ੍ਰਾ ਜਾਨੀਐ।
ਭਰਨੀ ਤ੍ਰਿਪੁਰਵਾ ਭਾਨ ਮੰਗਲ,ਔਰ ਯਵਿ ਸੁਤ ਠਾਨੀਐ।
ਏਕਮ ਚਤੁਰਥੀ ਦ੍ਵਾਦਸੀ ਛਠ, ਜਾਹਿ ਤਨ ਰੁਜ ਆਵ ਹੈ।

ਸੋ ਮਰਤ ਰੋਗੀ ਲਖੋ ਨਿਸਚੈ, ਮੇਘ ਬਾਤ ਸੁਨਾਵ ਹੈ ॥੧੦੪॥

ਇਨਾਂ ਨਛੱਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਰੋਗ ਲਗੇ ਤਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ ਕਿ:-

ਰੋਹਨੀ ਦੀ ੫ ਰਾਤਾਂ, ਮ੍ਰਿਗਸਰਾ ਦਾ ੩੦ ਦਿਨ, ਆਰਦ੍ਰਾ ਦਾ ੭ ਦਿਨ, ਪੁਨਰਬਸੂ ਦਾ ੧੦ ਦਿਨ, ਪੁਖ ਦਾ ੭ ਦਿਨ, ਸਲੇਖਾ ਦਾ ੩੦ ਦਿਨ, ਮਘਾ ਦਾ ੭ ਦਿਨ, ਪੂਰਬਾਫਾਲ ਗੁਣੀ ਦਾ ੧੫ ਦਿਨ, ਉਤ੍ਰਾ ਫਾਲਗੁਣੀ ਦਾ ਤਿੰਨ ਦਿਨ, ਹਸਤ ਦਾ ੭ ਦਿਨ, ਚਿਤ੍ਰਾ ਦਾ ੮ ਦਿਨ, ਸ੍ਵਾਂਤੀ ਦਾ ੩੦ ਦਿਨ, ਬਿਸਾਖਾ ਦਾ ੧੦ ਦਿਨ, ਅਨੁਰਾਧਾ ਦਾ ੮ ਮਹੀਨੇ, ਜੇਸਟਾ ਤੇ ਮੂਲਾ ਦਾ ੭-੭ ਦਿਨ, ਪੂਰਬਖਾੜਾ ਦਾ ੫੫ ਦਿਨ, ਉਤ੍ਰਾਖਾੜਾ ਦਾ ੧੫ ਦਿਨ, ਸ੍ਵਣ ਦਾ ੧੦ ਦਿਨ, ਧਨਿਸਟਾ ਤੇ ਸਤਭਿਖਾ ੭-੭ ਦਿਨ, ਪੂਰਬਾ ਭਾਦ੍ਰ ਪਦਾ ਦਾ ੧੫ ਦਿਨ, ਉਤ੍ਰਾ ਦਾ ੭ ਦਿਨ, ਰੇਵਤੀ ਦਾ ੧੦ ਦਿਨ, ਅਸੂਨੀ ਦਾ ੭ ਦਿਨ, ਭਰਨੀ ਦਾਂ ੭ ਦਿਨ ਤੇ ਕ੍ਰਿਤਕਾ ਦਾ ੯ ਤਿਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰੋਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਛੱਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰੋਗੀ ਬਚ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੈਦ ਉਸ ਦੀ ਦਵਾਈ ਕਰੇ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਤਨੇ ਸਮਯ ਅੰਦਰ ਮਰਨਾ ਜਾਣੇ ॥ ੯੭ ਤੋਂ ੧੦੨ ॥

ਨਿਛੱਤ੍ਰ, ਸਲੇਖਾ, ਸਤਭਿਖਾ, ਸ੍ਵਾਂਤੀ, ਮੂਲਾ, ਆਰਦ੍ਰਾ, ਭਰਨੀ, ਤਿੰਨੇ ਪੂਰਬਾਂ, (ਪੂਰਬਾ ਫਾਲਗੁਣੀ, ਪੂਰਬਾ ਖਾੜਾ, ਪੂਰਬਾ ਭਾਦ੍ਰਪਦਾ)· ਦਿਨ ਐਤ, ਮੰਗਲ ਤੇ ਛਨਿਛ੍ਰ ਥਿਤਾਂ ੧, ੪, ੧੨, ੬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਜਾਣੇ, ਜਿਸਨੂੰ ਰੋਗ ਲੱਗੇ, ਸੋ ਨਿਸਚੇ ਮਰ ਜਾਵੇ ॥ ੧੦੩ ॥ ੧੦੪ ॥

ਅਥ ਵਾਰ ਕਸ਼ਟਾਵਲੀ (ਬ੍ਰਹਮਯਾਮਲਾਤ)—ਪਦਵੰਤੀਛੰਦ

ਨਵ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਸਪਤ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਭੌਮ ਆਠ ਦਿਨ ਜਾਨ ਗਨੀਜੈ।
ਬਾਰਹ ਬੁਧ ਦਿਨ ਔਰੋ ਗੁਰੁ ਦਸ, ਸੁੱਕ੍ਰਹਿ ਕੇ ਦਿਨ ਤੇਰਾਂ ਦੀਜੈ।
ਦਿਵਸ ਇਕਾਦਸ ਸ਼ਣਿ ਕੇ ਭਾਖੇ, ਨਰ ਤਿਯ ਰੋਗ ਕਸ਼ਟ ਜਿਸ ਹੋਵੈ
ਇਨ ਦਿਨ ਤੇ ਜੇ ਰੋਗੀ ਬਚਹੈ, ਮੇਘ ਸੁ ਜੀਵਤ ਬਹੁ ਚਿਰ ਸੋਵੈ॥੧੦੫॥

ਐਤਵਾਰ ਕਸ਼ਟ ਹੋਵ ਤਾਂ ੯, ਸੋਮ ੭, ਮੰਗਲ, ੮, ਬੁਧਵਾਰ, ੧੨, ਵੀਰਵਾਰ ੧੦, ਸ਼ੁਕ੍ਰਵਾਰ ੧੩ ਤੇ ਸ਼ਨੀ ਵਾਰ ੧੧ ਦਿਨ ਕਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾ ਤੇ ਪੁਰਖ ਇਸਤ੍ਰੀ ਬਚੇ ਤਾਂ ਜੀਵ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਣ ਵਿਚ ਸੰਕਾ ਨਹੀਂ ॥ ੧੦੫ ॥

ਸੁਪਨ ਵਿਚਾਰ—ਦਵੱਯਾ ਛੰਦ

ਨਗਨ ਸੀਸ ਨਰ ਮੁੰਡਪ ਪਾਂਗੁਲ, ਲੂਲਾ ਅੰਗ ਜੁ ਗਲਿਤੰ।
ਰਕਤ ਸਯਾਮ ਪਟ ਪਹਿਰੈ ਕਾਲਾ, ਬਰਨ ਅੰਗਕਰ ਪਲਿਤੰ।
ਫਾਸੀ ਦੀਤਾ ਸਹਤਰ ਸਹਿਤਾ, ਮਾਰੀਤਾ ਦਿਸ ਦੱਛਨ।
ਮਹਿਖ ਊਠ ਗਰਧਵਪਰਿ ਚਢਿਆ, ਵਾ ਤੀਯਾਇਮ ਲੱਛਨ॥੧੦੬॥
ਊਚੇ ਤੇ ਨੀਚੇ ਕੋ ਗਿਤੜਾ, ਅਗਨਿ ਨੀਰ ਮੈਂ ਪਰਹੀ।
ਕੋਊ ਮਾਰਤ ਚਿਮਹੂੰ ਦੀਸਤ, ਨਿਗਲਤ ਮਛਲਾ ਨਰਹੀ।

ਨੇਤਰ ਫੂਟੈਂ ਦੀਪਕ ਬੁਝਿਹੈ, ਤੇਲ ਸੁਰਾ ਮਧੁ ਪੀਵੈ।
ਕੂਪ ਧਸੈ ਲੋਹਾ ਤਿਲ ਲਾਭੈ, ਪਕਵਨ ਅੰਨ ਜੁ ਲੀਵੈ ॥੧੦੭॥
ਸੁਪਨੇ ਮੈ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੰਤਾ, ਇਨ ਮਾਹੋ ਇੱਕ ਦੀਜੈ।
ਰੋਗ ਰਹਿਤ ਨਰ ਰੋਗੀ ਹੋਵੈ, ਰੋਗੀ ਮ੍ਰਿਤਯੁ ਕਹੀਜੈ।
ਬੁਰਾ ਸੁਪਨ ਨਿਸ ਦੇਖੀ ਕਾਹੂ, ਆਗੇ ਮੂਲ ਨ ਕਹੀਯੈ।
ਜਾਪ ਦਾਨ ਪਰਮੇਸਰ ਪੂਜਾ, ਤ੍ਰਿਕ ਦਿਨ ਕਰ ਸੁਖ ਲਹੀਯੈ ॥੧੦੮॥

ਨੰਗੇ ਸਿਰ, ਸਿਰ ਮੁਨਿਆਂ, ਪਾਂਗੁਲਾ ,ਲੂਲਾ, ਲਾਲ, ਕਾਲੇ ਬਸਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲਾ, ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ; ਭੂਰੇ ਰੋਮਾਂ ਵਾਲਾ, ਫਾਹੇ ਦਿੰਦਾ, ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਂ ਸਮੇਤ, ਮਾਰਦਾ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ। ਮਹੇਂ ਊਂਠ ਅਰ ਗਧੇ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਥਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰ ਸਵਾਰ, ਹੋਰ ਉਚਿਓਂ ਨੀਵੇਂ ਡਿੱਗਦਾ, ਅੱਗ ਅਰ ਜਲ ਵਿਚ ਪੈਣਾ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਦਿੱਸੇ, ਮਫ਼ਲਾ ਨਿਕਲਦਾ ਦੇਖੇ। ਨੇਤ੍ਰ ਫੁਟਦਾ, ਦੀਵਾ ਬੁੱਝਦਾ ਤੇਲ ਸ਼ਰਾਬ ਅਰ ਸ਼ਹਿਤ ਪੀਂਦਾ ਦੇਖੇ। ਖੂਹ ਵਿਚ ਉਤਰੇ, ਲੋਹਾ ਤਿਲ ਲਭਣ, ਪਕ੍ਵਾਨ ਮਿਲੇ। ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦਾ ਦੇਖੇ, ਅਥਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅੱਧਾ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿਰੋਗ, ਰੋਗਵੰਤ ਹੋਵੇ ਅਰ ਰੋਗੀ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਬੁਰਾ ਸੁਪਨਾ ਰਾਤ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਕਹੇ ਨਹੀਂ, ਜਾਪ, ਦਾਨ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਪੂਜਨ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੱਕ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ॥ ੧੦੬ ਤੋਂ ੧੦੮ ॥

ਸ਼ੁਭ ਸੁਪਨ ਵਿਚਾਰ—ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਜੋ ਦੇਵ ਰਾਜਾ ਗਊ ਬ੍ਰਹਮਨ, ਜੀਵਤਾ ਮ੍ਰਿਤੁ ਦੇਖ।
ਬਹੁ ਸ਼ੱਤ੍ਰ ਜੀਤੇ ਚਢਤ ਘਰ ਪਰਿ, ਬੈਲ ਪਰਿ ਚਢ ਪੇਖ।
ਧੂਮ ਬਿਨ ਜੋ ਅਗਨਿ ਦੀਸੈ, ਔਰ ਤੀਰਥ ਜਾਨ।
ਗਿਰ ਹਸਤਿ ਘੋਰੈ ਚਢਯੋ ਦੀਸਤ, ਆਪਕੋ ਮ੍ਰਿਤੁ ਮਾਨ ॥੧੦੯॥
ਖਾਇ ਕਾਚਾ ਤਲ ਸੁ ਰੋਵਤ, ਔਰ ਧਨੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ।
ਜੋਕ ਭਮਰੀ ਸਰਪ ਮਾਖੀ, ਕਾਟ ਨਰ ਤਿਸ ਖਾਇ।
ਰੋਗੀ ਲਖੈ ਨਿਹ ਰੋਗ ਹੋਵੈ, ਸ੍ਰਸਤ ਕੋ ਧਨ ਹੋਇ।
ਸੁਪਨ ਆਛੇ ਮੇਘ ਭਾਸੈ, ਕਹੀ ਬਾਤ ਸਲੋਇ ॥੧੧੦॥

ਦੇਵਤਾ, ਰਾਜਾ, ਗਊ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਜੀਊਂਦੇ ਨੂੰ ਮ੍ਰਿਤ ਹੋਯਾ ਦੇਖੇ, ਬਹੁਤੇ ਸਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤੇ, ਘਰ ਉੱਪਰ ਯਾ ਬੈਲ ਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋਵੇ, ਧੂੰਏਂ ਬਿਨਾਂ ਅੱਗ ਦੇਖੇ ਅਰ ਤੀਰਥ ਦੇਖੇ, ਪਹਾੜ ਹਾਥੀ ਅਰ ਘੋੜੇ ਪਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖੇ, ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦੇਖੇ, ਕੱਚਾ ਮਾਸ ਖਾਵੇ, ਰੋਵੇ, ਧਨ ਲੱਭੇ, ਜੋਕ, ਭੌਰੀ (ਧਮੌੜੀ), ਸੱਪ, ਮੱਖੀ ਤਿਸਨੂੰ ਕੱਟ ਖਾਵੇ, ਇਹ ਰੋਗੀ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਨਿਰੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਰਾਜ਼ੀ ਬਾਜ਼ੀ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਧਨ ਪਾਵੇ। ਇਹ ਸਭ ਅੱਛੇ ਸੁਪਨੇ ਹਨ ॥ ੧੦੯ ॥ ੧੧੦ ॥

ਯੁਕਤਾ ਯੁਕਤ ਬਿਚਾਰ

ਚੌਪਈ

(ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਕੇੜ੍ਹੀ ਯੁਕਤ-ਚੰਗੀ, ਕੇੜ੍ਹੀ ਅਯੁਕਤ-ਮੰਦੀ ਹੈ ?)

ਮਧੁ ਘ੍ਰਿਤ ਗੁੜ ਪੀਪਰ ਬਾੜਿੰਗ। ਏਹ ਪੁਰਾਨੇ ਪਾਵੈ ਚੰਗ।
ਔਰ ਔਖਦੀ ਨਮੀ ਸੁ ਆਨ। ਦੀਜੈ ਜੋਗ ਮਾਹਿ ਲੇ ਠਾਨ ॥੧੧੧॥
ਬਾਂਸਾ ਪੇਠਾ ਕੁੜਾ ਸਤਾਵਰ। ਪੀਲਾ ਬਾਂਸਾ ਸੌਂਫ ਮਿਲਾਵਰ।
ਔਰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਨਿ ਅਸਗੰਧ ਜਾਨ। ਮੇਲ ਗੜੂਚੀ ਗੀਲੇ ਦਾਨ ॥੧੧੨॥
ਸੂਕਾ ਗੀਲਾ ਸਮ ਕਰ ਪਾਵੈ। ਅਤਿ ਗੀਲਾ ਤੋ ਦੂਨਾ ਠਾਵੈ।
ਸਮਾ ਨ ਭਾਖਿਆ ਪ੍ਰਾਤ ਬਤਾਈ। ਅੰਗ ਨਾ ਭਾਖ੍ਯਾ ਜੜ ਲੈ ਭਾਈ॥੧੧੩॥
ਬਜਨ ਨਹੀ ਤਿਸ ਸਮ ਹੀ ਜਾਨ। ਭਾਂਡਾ ਨਹਿ ਮਾਟੀ ਕਾ ਆਨ।
ਦ੍ਰਵ ਨ ਕਹਿਆ ਜਲ ਕੋ ਮੇਲ। ਨਾਮ ਨ ਭਾਖ੍ਯਾ ਮੀਠਾ ਤੇਲ॥੧੧੪॥
ਏਕ ਬਾਰ ਫਿਰ ਦੂਜੀ ਵਾਰ। ਔਖਦ ਭਾਖੀ ਦੁਗਨੀ ਡਾਰ।
ਚੂਰਨ ਘ੍ਰਿਤ ਮੈ ਚੰਦਨ ਸੇਤ। ਕ੍ਵਾਥ ਲੇਪ ਰਕਤ ਚੰਦਨ ਦੇਤ॥੧੧੫॥
ਗੁਨ ਤੇ ਹੀਨ ਔਖਦੀ ਜਾਨ। ਬਰਸ ਏਕ ਤੇ ਕਹੀ ਸੁਜਾਨ।
ਦੋਇ ਮਾਸ ਚੂਰਨ ਗੁਨ ਕਰੇ। ਗੋਲੀ ਚਟਨੀ ਬਰਸ ਸੁ ਧਰੈ ॥੧੧੬॥
ਘੀਉ ਤੇਲ ਖੋੜਸ ਲਖ ਮਾਸ। ਲਘੁ ਪਾਕਾਦਿਕ ਬਰਖ ਜੁ ਤਾਸ।
ਰਜ ਆਸਵ ਤੀਜੀ ਲਖ ਧਾਤ।ਘਨੀ ਪੁਰਾਨੀ ਗੁਨ ਬਿਖ੍ਯਾਤ॥੧੧੭॥
ਜੋਗ ਮਾਹਿ ਔਖਦ ਹੈ ਕਹੀ। ਰੋਗ ਅਹਿਤ ਸੋ ਕਾਢੋ ਸਹੀ।
ਜੋਗ ਮਾਹਿ ਔਖਦ ਨਹਿ ਭਾਖੀ। ਰੋਗਿ ਜੋਗ ਸੋ ਪਾਵੈ ਦਾਖੀ ॥੧੧੮॥

ਸ਼ਹਿਤ, ਘੇਉ, ਗੁੜ ਮਘਾਂ ਤੇ ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਪੌਣੇ ਚੰਗੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਾਜ਼ੀਆਂ (ਨਵੀਆਂ) ਪਾਵੇ। ਬਾਂਸਾ, ਪੇਠਾ, ਕੜਸੱਕ, ਸਤਾਵਰ, ਪੀਲਾਬਾਂਸਾ, ਸੌਂਫ *ਪ੍ਰਸਾਰਿਣੀ (ਲਾਜਵੰਤੀ) ਅਸਗੰਧ ਅਰ ਗਿਲੋਇ, ਇਹ ਸਭ ਗਿੱਲੇ ਪਾਵੇ। ਸੁੱਕਾ ਕੁਛ ਗਿਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੋਰਨਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਪਾ ਲਵੇ। ਜੇ ਅਤਯੰਤ ਗਿੱਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਨਾ ਪਾਵੇ। ਜਿੱਥੇ ਦਵਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਲਿਖ੍ਯਾ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਜਾਨਣਾ। ਜਿਥੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਅੰਗ (ਛਿਲ ਫਲ, ਫੁਲ) ਆਦਿ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ, ਓਥੇ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿਲ੍ਹ ਪਾਵੇ। ਜਿਥੇ ਤੋਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਓਥੇ ਸਭ ਸਮਾਨ ਲਵੇ। ਭਾਂਡੇ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਜਾਣੋ, ਜਿਥੇ ਗਿੱਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਓਥੇ ਜਲ ਪਾ ਲਵੇ। ਤੇਲ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਿੱਠਾ ਤੇਲ ਲਵੇ, ਇਕ ਬਾਰ ਲਿਖਕੇ ਦੋਬਾਰਾ, ਫਿਰ ਉਸੇ ਦਵਾਈ

*ਪ੍ਰਸਾਰਣੀ-ਲਾਜਵੰਤੀ ਬੂਟੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਚਕਿਸਤਾ ਕੋਸ਼। ਖਿਪ ਅਯੁਕਤ ਹੈ।

ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਣੀ ਜਾਣੇ, ਚੂਰਣ ਅਰ ਘ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਚਿੱਟਾ ਚੰਦਨ, ਕਾੜ੍ਹੇ ਤੇ ਲੇਪ ਵਿਚ ਲਾਲ ਚੰਦਨ ਪੌਣਾ ਚਾਹੀਏ। ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਦਵਾਈ ਇਕ ਸਾਲ ਚੰਗੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਉਪਰੰਤ ਗੁਣ ਹੀਣ ਹੋ ਚੂਰਣ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਗੁਣ ਵਾਲਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਗੋਲੀ ਤੇ ਚਟਣੀ ਸਾਲ ਤਕ ਗੁਣ ਵਾਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਘੇਉਤੇ ਤੇਲ ਸੋਲਾਂ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਗੁਣਵੰਤ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਧਾਤੂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਐਸੇ ਲਘੂ ਪਾਕਾਦਿ ਸਾਲ ਤਕ ਗੁਣ ਵਾਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਸ, ਆਸ੍ਵ (ਮਦ) ਤੇ ਤੀਜੀ ਧਾਤੂ ਇਹ ਜਿਤਨੇ ਪੁਰਾਣੇ, ਉਤਨੇ ਗੁਣਵੰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਤਾਂ ਦਵਾਈ ਹੈ; ਉਂਞ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ; ਉਹ ਕੱਢ ਦਿਓ। ਜੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਦਵਾਈ ਨਹੀਂ ਅਰ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਗੁਣਕਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾ ਲਵੋ। ਇਉਂ ਸਭ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰਕੇ ਕਰ ਕਰਾ ਲੈਣਾ ॥੧੧੧ ਤੋਂ ੧੧੮॥

ਬੂਟੀ ਵਿਚਾਰ

ਦੋਹਰਾ

ਬਿੰਧਯਾਚਲ ਗਿਰ ਸੈਲ ਕੀ, ਕਹੀ ਔਖਦੀ ਗਰਮ।
ਹਿਮ ਗਿਰ ਔਖਦ ਸੌਮ ਹੈ, ਬਨ ਉਪਬਨ ਤਯੋਂ ਮਰਮ ॥੧੧੯॥
ਅਤਿ ਪਵਿਤ੍ਰ ਉਜਲ ਬਸਨ, ਪੂਰਬ ਦਿਸ ਮੁਖ ਕਾਰ।
ਲੇਹੁ ਪ੍ਰਾਤ ਉਠ ਔਖਦੀ, ਰੁਦ੍ਰ ਹ੍ਰਿਦੈ ਮਨ ਧਾਰ ॥੧੨੦॥
ਉਤ੍ਰ ਦਿਸ ਮੁਖ ਜਾਸ ਕੇ, ਲੀਜੈ ਔਖਦ ਸੋਇ।
ਤੌ ਔਖਦ ਗੁਨਕਾਰ ਹ੍ਵੈ ਸੋਭਾ ਜਗ ਮੈ ਹੋਇ ॥੧੨੧॥
ਗੰਦੀ ਠੌਰ ਮਸਾਨ ਕੀ ਕੱਲਰ ਜਲ ਕੀ ਰਾਹ।
ਲਗਯੋ ਜੰਤ ਅਤਿ ਜਾਸ ਕੋ, ਸੋ ਗੁਨ ਕਬਿ ਨ ਕਰਾਹੁ ॥੧੨੨॥
ਸਰਦ ਜੁ ਰੁਤ ਕੀ ਔਖਦੀ, ਸਭ ਰੋਗਨਿ ਕੋ ਲੇਹ।
ਔਖਦ ਰੁੱਤ ਬਸੰਤ ਕੀ, ਸੋਧਨ ਬਮਨਹਿ ਦੇਹ ॥੧੨੩॥
ਜਾਕਾ ਮੂਲ ਸਥੂਲ ਹੈ, ਤਾਕੀ ਤੁਚਾ ਪਵਾਇ।
ਜਾਕੀ ਸੂਖਮ ਜੜ ਲਖੋ, ਤਾਕੋ ਤਿਮੀ ਰਲਾਇ ॥੧੨੪॥
ਗ੍ਰੀਖਮ ਰੁਤ ਰਸ ਮੰਜਰੀ, ਬਰਖਾ ਰੁਤ ਰਸ ਪਾਤ।
ਹਿਮ ਜਾਨਹੁ ਰਸ ਚਰਮ ਮੈ, ਰਸ ਬਸੰਤ ਜੜ ਘਾਤ ॥੧੨੫॥
ਗੁਲੀ ਲੇਹੁ ਬਿਜੇਸਾਰ ਕੀ, ਬਟ ਕੀ ਜਟਾ ਮੰਗਾਇ।
ਪੱਤ੍ਰ ਲੇਹੁ ਤਾਲੀਸ ਕੇ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਫਲਹਿ ਰਲਾਇ ॥੧੨੬॥
ਧਾਇ ਬ੍ਰਿਖ ਕੋ ਫੂਲ ਲੇ, ਥੋਹਰਾਦਿ ਕਾ ਖੀਰ।
ਪਾਂਚ ਅੰਗ ਫਲ ਫੂਲ ਜੜ, ਪੱਤ੍ਰ ਤੁਚਾ ਲੈ ਧੀਰ ॥੧੨੭॥

ਬੂਟੀ ਬਿੰਧਜਾਚਲ ਪਰਬਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਗਰਮ, ਹਿਮਾਲਯ ਦੀ ਠੰਢੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਨ (ਜੰਗਲ) ਦੀ ਗਰਮ ਤੇ ਉਪਬਨ (ਘਰ ਦੇ ਬਾਗ) ਦੀ ਠੰਢੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ ॥ ੧੧੮ ॥ ਅਤਿਅੰਤ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ ਕੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਬਸਤ੍ਰ ਪਾ ਕੇ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਉਠਕੇ, ਔਖਦੀ ਉਖਾੜੇ ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦਾ ਮਨ ਵਿਚ ਅਰਾਧਨ ਕਰੇ ॥ ੧੨੯ ॥ ਉਤ੍ਰ ਵਲ ਨੂੰ ਜਿਸ ਬੂਟੀ ਦਾ ਝੁਕਾਓ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਲਵੇ । ਇਹ ਗੁਣਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਤੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸੋਭਾ ਦੇਣਹਾਰੀ ਹੈ ॥ ੧੨੦ ॥ ਗੰਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮਸਾਣਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਦੀ ਕਲਰਾਨੀ ਥਾਂ ਦੀ, ਜਲ ਕਿਨਾਰੇ ਦੀ ਅਰ ਰਸਤੇ ਵਿਚਲੀ ਅਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਜੀਵ ਲੱਗੇ ਹੋਣ, ਅਜੇਹੀ ਬੂਟੀ ਨਾਂ ਉਖਾੜੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਦੇ ਗੁਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ॥ ੧੨੧ ॥ ਸਰਦ ਰਿਤੂ ਦੀ ਬੂਟੀ ਲਵੇ, ਇਹ ਸਭ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੇਣਹਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੀ ਬੂਟੀ, ਜੁਲਾਬ ਅਰ ਵਮਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ॥ ੧੨੨ ॥ ਜਿਸਦੀ ਜੜ੍ਹ ਮੋਟੀ ਹੋਵੇ, ਉਸਦੀ ਛਿਲ ਪਾਵੇ । ਜਿਸਦੀ ਬਰੀਕ ਜੜ੍ਹ ਹੋਵੇ ਸੋ ਸਭੋ ਪਾ ਦੇਵੇ ॥ ੧੨੩ ॥ ਗ੍ਰੀਖਮ (ਹਾੜ ਜੇਠ) ਦੀ ਰੁਤੇ ਰਸਾ ਸਿੱਟੇ (ਚੋਟੀ) ਵਿਚ, ਵਰਸਾਤ ਨੂੰ ਰਸ ਪੱਤਾਂ ਵਿਚ ਸਰਦੀ (ਸਿਆਲ) ਨੂੰ ਰਸਾ ਛਿਲ ਵਿਚ, ਅਰ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿਖੇ ਰਸਾ ਜੜ ਵਿਚ ਹੈ, ਸੋਈ ਪਾਵੇ ॥ ੧੨੪-੧੨੫ ॥ ਬਿਜੇਸਾਰ (ਚਕੋਧਰੇ) ਆਦਿ ਦੀ ਗੁਲੀ ਲਵੇ, ਬੋਹੜ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਯਾ ਦਾਹੜੀ, ਤਾਲੀਸ ਦੇ ਪੱਤਰ, ਤ੍ਰਿਫਲੇ ਦੇ ਫਲ ॥ ੧੨੬ ॥ ਧਾਵਿਆਂ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਬੋਹਰ ਆਦਿ ਦਾ ਦੁੱਧ ਲਵੇ । ਫਲ ਫੂਲ ਜੜ੍ਹ, ਪੱਤਰ ਅਰ ਛਿੱਲ ਇਹ ਪੰਚਾਂਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੧੧੯ ਤੋਂ ੧੨੭॥

ਦਵਾਈ ਦੇਣ ਦੇ ਪੰਜ ਕਾਲ—ਸੋਰਠਾ

ਜਾਨੋ ਏਕ ਪ੍ਰਭਾਤ, ਦੂਜਾ ਦਿਨ ਭੋਜਨ ਸਮੈਂ ।
ਤੀਜਾ ਸੰਧਯਾ ਖਾਤ, ਚੌਥਾ ਬਾਰੰਬਾਰ ਭਨਿ ॥੧੨੮॥
ਪੰਚਮ ਸੋਵਤ ਬਾਰ, ਕਹੇ ਪੰਚ ਏ ਕਾਲ ਸਭ ।
ਬਮਨ ਬਿਰੇਚਨ ਧਾਰ, ਕਫ ਪਿਤੀ ਕੋ ਪ੍ਰਾਤ ਲਹੁ ॥੧੨੯॥
ਉਲਟ ਚਲਤ ਗੁਚ ਬਾਤ, ਤੌ ਭੋਜਨ ਆਗੈ ਭਖੋ ।
ਹੋਇ ਅਰੁਚਿ ਕੀ ਬਾਤ, ਭੋਜਨ ਮੈ ਮਿਲ ਦੀਜੀਏ ॥੧੩੦॥
ਨਾਭਿ ਸਮਾਨੈ ਬਾਇ, ਉਲਟ ਚਲਤ ਦੁਖ ਦੇਤ ਹੈ ।
ਮੰਦ ਅਗਨਿ ਦੀਪਾਇ, ਔਖਧ ਦੇ ਦਿਨ ਅਸਨ ਮੈਂ ॥੧੩੧॥
ਸਰਬ ਸਰੀਰੈ ਬਾਤ, ਭੇਖਜ ਭੋਜਨ ਅੰਤ ਭਖੁ ।
ਹਿੱਕ੍ਰਾ ਖੇਪ ਕੰਪਾਤ, ਭਖੁ ਭੇਖਜ ਭੋਜਨ ਅਗੈ ॥੧੩੨॥
ਕੰਠੈ ਬਾਇ ਉਦਾਨ, ਕੋਪ ਹੋਇ ਸ੍ਵਰਭੰਗ ਪੁਨ ।
ਸੰਧਯਾ ਭੋਜਨ ਜਾਨ, ਗ੍ਰਾਸ ਗ੍ਰਾਸ ਦੇ ਔਖਧੀ ॥੧੩੩॥
ਪ੍ਰਾਨ ਵਾਇ ਹਿਯ ਮਾਹਿ, ਕਰਤ ਬਿਕਾਰ ਜੁ ਤਨ ਸਕਲ ।
ਭੋਜਨ ਪੀਛੇ ਜਾਹਿ, ਤਾਕੋ ਔਖਧ ਦੀਜੀਏ ॥੧੩੪॥

ਤ੍ਰਿਖਾ ਛਰਦਿ ਹਿਕੁ ਸ੍ਵਾਸ, ਇਨਕੋ ਦੀਜੇ ਛਿਨ ਛਿਨੈ।
ਬਿਖ ਕੋ ਔਖਧ ਰਾਸ, ਅੰਨ ਸਹਿਤ ਖਾਵਨ ਦਿਯੋ॥੧੩੫॥
ਗ੍ਰੀਵਾ ਊਪਰ ਰੋਗ, ਪਾਚਨ ਪੁਸਟ ਜੁ ਹੇਤ ਕਰਿ।
ਔਖਧ ਇਨ ਨਿਸ ਜੋਗ, ਸਾਰੰਗਧਰ ਇਮ ਉਚਰੈ॥੧੩੬॥

ਪਹਿਲਾ ਕਾਲ—ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਭਾਤ,ਦੂਜਾ ਰੋਟੀ ਵੇਲੇ, ਤੀਜਾ ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ, ਚੌਥਾ ਬਾਰੰਬਾਰ ਅਰ ਪੰਜਵਾਂ ਸੌਣ ਵੇਲੇ, ਦਵਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਅਤੇ ਕੈ, ਦਸਤ, ਕਫ, ਅਰ ਪਿਤ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਤ ਕਾਲ ਦੇਵੇ ॥ ੧੨੮ ॥ ੧੨੯ ॥ ਇਤਿ ਪ੍ਰਥਮ ਕਾਲ ॥

ਦੂਜਾ ਕਾਲ-ਜਿਸਦੀ ਗੁਦਾ ਦੀ ਅਪਾਨ ਵਾਯੂ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ, ਜੇ ਅਰੁਚਿ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭੋਜਨ ਦੇ ਗ੍ਰਾਸਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਾਕੇ ਦੇਵੇ। ਜਿਸਦੀ ਸਮਾਨ ਵਾਯੂ ਨਾਭੀਓਂ ਖ੍ਰਾਬ ਹੋਕੇ ਉਲਟ ਕੇ ਦੁਖ ਦੇਵੇ। ਜਿਸ ਦੀ ਮੰਦ ਅਗਨਿ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਪ੍ਰਜੁਲਤ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਦਿਨ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦੇ ਗ੍ਰਾਸ ਵਿਚ ਖੁਲਾਵੇ। ਜੇ ਕਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਾਯੂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭੋਜਨ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦਵਾਈ ਦੇਵੇ। ਹਿੜਕੀ, ਅਖੇਪ ਤੇ ਕੰਪ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਭੋਜਨੋਂ ਅੱਗੇ ਦੇਵੇ ॥ ੧੩੦॥੧੩੧॥੧੩੨॥ ਇਤਿ ਦੂਸਰਾ ਕਾਲ ॥

ਤੀਜਾ ਕਾਲ-ਜਿਸ ਦੀ ਕੰਠ ਦੀ ਉਦਾਨਵਾਯੂ ਕਰੁਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੁਰ ਭੰਗ ਕਰੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦੇ ਗ੍ਰਾਸ ਗ੍ਰਾਸ ਵਿਚ ਨਿਗਲਾਵੇ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਾਣਵਾਯੂ ਵਿਗੜਕੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਵਾਈ ਭੋਜਨ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦੇਣੀ ਯੋਗਯ ਹੈ ॥੧੩੩॥੧੩੪॥ ਇਤਿ ਤੀਸਰਾ ਕਾਲ ॥

ਚੌਥਾ ਕਾਲ-ਪਿਆਸ, ਕੈ, ਹਿੜਕੀ, ਤੇ ਸਵਾਸ ਰੋਗ ਵਿਚ ਦਵਾਈ ਬਾਰੰਬਾਰ ਦੇਣੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਵਿਖ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਵਿਚ ਰਲਾ ਕੇ ਦੇਵੇ ॥੧੩੫॥ ਇਤਿ ਚੌਥਾ ਕਾਲ ॥

ਪੰਜਵਾਂ ਕਾਲ-ਧੌਣ ਉੱਪਰ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਪਾਚਨ ਤੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਾਸਤੇ ਭੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਵਾਈ ਦੇਣੀ ਯੋਗ ਹੈ ॥ ੧੩੬ ॥ ਇਤਿ ਪੰਚਮ ਕਾਲ ॥

ਅੰਨ ਕਲਪਣਾ—ਚੌਪਈ

(ਹੋਰ ਹੋਵੇ ਹੋਰ ਪੌਣੀ)

ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਹੋਇ ਨ ਦੰਤੀ ਪਾਵੇ। ਪ੍ਰਿਸਟਪਰਨ ਨਹਿ ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਥਾਵੇ।
ਨਾਹਿ ਧਮਾਸਾ ਦੇਹੁ ਜਮਾਹਾ। ਜਾਵਾਹਾ ਨਹਿ ਤਗਰ ਮਿਲਾਹਾ॥੧੩੭॥
ਕੁਸਟ ਦੇਹੁ ਤਗਰੇ ਕੀ ਠੌਰ। ਹੋਇ ਨ ਮੂਰਵਾ ਤ੍ਰਕ ਕੀ ਗੋਰ।
ਹਿੰਗਪੱਤ੍ਰੀ ਹੋਇ ਨ ਜਹਾਂ। ਬੰਸਪੱਤ੍ਰੀ ਪਾਵੇ ਤਹਾਂ॥੧੩੮॥
ਹੀਂਸ ਠੌਰ ਲੈ ਮਾਨ ਜੁ ਕੰਦ। ਵਕੁਲ ਅਭਾਵ ਕਲਾਰ ਅਨੰਦ।

ਅਥਵਾ ਪਾਵੈ ਕਵਲ ਸੁ ਫੂਲ। ਯਾਹਿ ਬਾਤ ਤੇ ਜਾਹਿ ਨ ਭੂਲ॥੧੩੯॥
ਜਹਾਲਛਮਨਾ ਹਾਥ ਨ ਆਇ। ਮੋਰਸਿਖਾ ਤਿਸ ਠੌਰ ਮਿਲਾਇ।
ਨੀਲੇ ਕਮਲ ਜਹਾਂ ਨਹਿ ਹੋਇ। ਤਾਂਕੀ ਠੌਰ ਸੇਤ ਲੈ ਢੋਇ॥੧੪੦॥
ਜਾਵੱਤ੍ਰੀਨਹੀਂ ਲੌਂਗ ਮਿਲਾਇ। ਅਰਕ ਦੂਧ ਨਹਿ ਰਸਾ ਠਵਾਇ॥
ਕਣਾਮੂਲ ਗਜਪੀਪਰ ਚਵਕਾ। ਤੀਨੋ ਕਾ ਗੁਨ ਏਕੋ ਢਵਕਾ॥੧੪੧॥
ਨਾਹਿ ਬਾਵਚੀ ਪਾਇ ਪਮਾਰ। ਦਾਰੁਨਿਸਾ ਨਹਿ ਹਰਦੀ ਡਾਰ।
ਰਸਵਤ ਠੌਰ ਦਾਰਵੀ ਪਾਇਹੋਇ ਨ ਫਟਕੜਿ ਕਠਨੀ ਥਾਇ॥੧੪੨॥
ਨਹੀ ਤਲੀਸ ਤਮਾਲਹਿ ਪਾਵੋਪੁਸਕਰ ਜੜ ਨਹਿ ਕੁਸਟ ਮਿਲਾਵੈ।
ਹੋਇ ਨ ਸਜਾਲੀ ਭ੍ਰਿੰਗੀ ਦੇਹੁ। ਭ੍ਰਿੰਗੀ ਠੌਰ ਤਲੀਸ ਠਵੇਹੁ॥੧੪੩॥
ਅਥਵਾ ਪਾਵੈ ਬ੍ਰਹਿਤੀਮੂਰ। ਨਹਿ ਕਰਿ ਕੇਸਰ ਪਦਮ ਕਪੂਰ।
ਅਤਰ ਲੂਣ ਨਹਿ ਸੈਂਧਾ ਧਰੇ। ਨਹਿ ਯਸਟੀ ਤੌ ਧਾਵੈ ਭਰੇ॥੧੪੪॥
ਅਮਲਬੇਤ ਨਹਿ ਅਮਲੀ ਪਾਇ। ਕਸਮੀਰੀ ਫਲ ਦਾਖੈਂ ਥਾਇ।
ਕਸਮੀਰੀ ਫਲ ਹੋਇ ਨ ਕਹੀਂ। ਤਹਿ ਮਧੂਕ ਕੇ ਕੁਸਮ ਸੁ ਸਹੀ॥੧੪੫॥
ਫੂਲ ਲਵੰਗ ਨ ਖੱਸਯਾ ਭਾਵ। ਮ੍ਰਿਗਮਦ ਨਾਹਿ ਕੰਕੋਲ ਠਵਾਵ।
ਨਾਹਿ ਕੰਕੋਲੀ ਪਾਇ ਜਵਤੀ। ਨਾਹਿ ਕਪੂਰ ਸੁ ਮੁਸਤਾ ਦਤੀ॥੧੪੬॥
ਗ੍ਰੰਥ ਪਰਨ ਭੀ ਤਿਹ ਜਗ ਪਾਵੈ। ਜਿਹ ਕੇਸਰ ਨ ਕੁਸੁੰਭ ਮਿਲਾਵੈ।
ਸ੍ਰੀ ਖੰਡ ਚੰਦਨ ਜਹਾਂ ਸੁ ਨਾਹਿ। ਤਾਮੈਂ ਦੇਹੁ ਕਪੂਰ ਮਿਲਾਇ॥੧੪੭॥
ਨਹੀਂ ਕਪੂਰ ਜੁ ਚੰਦਨ ਰਕਤ। ਨਹਿ ਚੰਦਨ ਲੀਜੈ ਖਸਭਕਤ।
ਮੂਸਤਾ ਪਾਉ ਪਤੀਸੇ ਠੌਰ। ਸਿਵਾ ਠੌਰ ਲੈ ਸਿਵਾ ਗਨੌਰ॥੧੪੮॥
ਮੇਦਾ ਜੀਵਕ ਕਹੀ ਕਕੋਲੀ। ਰਿੱਧ ਸੁ ਬ੍ਰਿੱਧ ਸਤਾਵਰ ਤੋਲੀ।
ਬਿਦਾਰੀ ਅਸਗੰਧ ਬਰਾਹੀ। ਸਭਨਾ ਕਾ ਗੁਨ ਏਕੋ ਆਹੀ॥੧੪੯॥
ਜਹਾਂ ਬਿਦਾਰੀ ਹੋਵੈ ਕਾਲ। ਤਹਾਂ ਤਾਈਏ ਚਰਮਕਰਾਲੁ।
ਨਹਿ ਭਲਾਵ ਤੌ ਚੰਦਨ ਲਾਲ। ਅਥਵਾ ਚਿੱਤ੍ਰਾ ਤਾਮਹਿ ਡਾਲ॥੧੫੦॥
ਨਹੀ ਈਖ ਤਹਿ ਨੜਾ ਮੰਗਾਈ। ਨਹਿ ਕੰਚਨ ਹਿਮ ਮਾਖੀ ਪਾਈ।
ਨਹੀਂ ਰੂਪ ਰਸ ਸ੍ਵੇਤ ਜੁ ਮਾਖੀ। ਸ੍ਵਰਣ ਗੈਰਕਾ ਤਿਸਥਿਤ ਰਾਖੀ੧੫੧।

ਸੋਨਾ ਰੂਪਾ ਹੋਇ ਨ ਮਾਰਿਆ। ਤਹਾਂ ਸਾਰ ਨੈ ਕਾਮ ਸਵਾਰਿਆ।
ਕਾਂਤਿਲੋਹ ਅਭਰਕ ਕੈ ਥਾਨ। ਨਹੀਂ ਕਾਂਤ ਤੀਖਨ ਅਯਮਾਨ ॥੧੫੨॥
ਵਜ੍ਰ ਨਾਹਿ ਵੈਕ੍ਰਾਂਤ ਮਿਲਾਇ। ਮੋਤੀ ਸੁਕਤ ਮੁਤੀ ਕੈ ਥਾਇ।
ਹੋਇ ਨ ਪਿੱਤਾ ਰਸ ਤਹਿ ਪਾਵੈ ਕਦਵ ਫੂਲ ਨਹਿ ਥੰਵਚੁਵਾਵੈ॥੧੫੩॥
ਜੀਰਨ ਗੁੜ ਲੈ ਮਧੁ ਕੀ ਜਾਗਾ। ਖੰਡ ਠਉਰ ਸਿਤ ਸਰਕਰ ਲਾਗਾ।
ਖੰਡ ਨ ਹੋਵੈ ਸਿਤਾ ਮਿਲਾਈ। ਸਿਤਾ ਨ ਹੋਵੈ ਖੰਡ ਠਵਾਈ ॥੧੫੪॥
ਦੂਧ ਨ ਰਸਾ ਸੁ ਮੁਗਧ ਮਸੂਰ। ਅਪਰ ਨ ਚਾਵਲ ਸੱਠੀ ਪੂਰ।
ਮੋਰ ਅਭਾਵੇ ਹੰਸਾ ਜਾਨ। ਸਸਾ ਠੌਰ ਮੂਖਕ ਕੋ ਠਾਨ ॥੧੫੫॥
ਔਰ ਬਸਤ ਆਨੇਕ ਬਖਾਨੀ। ਤਾਂਕਾ ਗੁਨ ਨਿਰਘੰਟੈ ਜਾਨੀ।
ਜਾਂਕਾ ਜਾਸੋ ਗੁਨ ਮਿਲ ਜਾਇ। ਤਾਕੋ ਦੀਜੈ ਤਾਕੇ ਥਾਇ ॥੧੫੬॥
ਬਧੈ ਗ੍ਰੰਥ ਮੈਂ ਕਿਹ ਲੌ ਭਾਖੇਂ। ਮਤਲਬ ਕਾਰਨ ਥੋਰੇ ਆਖੇਂ।
ਬਾਤਕਹੀ ਗੁਨ ਰਤਨ ਜੁਮਾਲ। ਸੋਧ ਲੇਹੁ ਤੁਮ ਬਾਤ ਰਸਾਲ॥੧੫੭॥

ਚਿੱਤ੍ਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਾਮਲ ਗੋਟੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪਾਵੇ। ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਪਰਣੀ ਦੇ ਥਾਂ ਕਡਯਾਰੀ, ਧਮਾਹੇ ਦੇ ਥਾਂ ਜਵਾਹਾਂ, ਜਵਾਹਾਂ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਤਗਰ, ਤਗਰ ਦੀ ਥਾਂ ਮਿੱਠੀ ਕੁੱਠ ॥ ੧੩੨ ॥ ਮੂਰਵਾ-ਮੋੜਿਓਂ ਭਾਵ ਮਰੋੜਫਲੀ ਦੇ ਥਾਂ*ਤੁਚ ਕਹੀਏ ਤਜਪੱਤ੍ਰ ਪਾਵੇ। (ਪਰੰਤੂ ਵੰਗਸੇਨ,ਵਿਖੇ ਜਿੰਗਨੀ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਛਿੱਲ ਭੀ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਹੀ) (੧) ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਗ ਪੱਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਓਥੇ ਵੰਸ਼ਪੱਤ੍ਰੀ ਪਾ ਲਵੇ ॥੧੩੯॥ (੨) ਹੀਂਸ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ (੩) ਮਾਨਕੰਦ ਪਾਵੇ। ਬਕੁਲਾ-ਮੌਲਸਰੀ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ (੪) ਕਲਾਰ-

---

*ਤੁਚ- ਤੱਜ ਪੱਤ੍ਰ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿ:੧੯੦ ਅਰ ਆਯੁਰਵਦ ਕਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੭੪।

(੧) ਹਿੰਗਪਤ੍ਰੀ-ਅੰਜਦਾਨ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਵੰਗਸੇਨ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਥਾਂ ਹਿੰਗ ਪੋਣੀ ਕਹੀ ਹੈ, ਇਸੇਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਗ ਪੱਤ੍ਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਵੰਸ ਪੱਤ੍ਰੀ ਹੈ। ਵੰਸ ਪੱਤ੍ਰੀ ਦਾ ਮੱਧਮ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰੁੱਖ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਓਧਰ ਮਾਲਡੀ ਨਾਮ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਫੁਲ ਚਿੱਟੇ, ਫਲ ਪੋਸਤ ਦੇ ਡੋਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਗੂੰਦ ਨੂੰ ਡੀਕਾਮਾਰੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਏਹੋ ਦਵਾਈ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(੨) ਹੀਂਸ ਦਾ ਬ੍ਰਿਛ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਗਰਨੇ ਜਹੇ ਕਾਲੇ ਫਲ ਲਗਦੇ ਹਨ।

(੩) ਮਾਨਕੰਦ-ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮਾਨਕੂਚ ਨਾਮ ਤੇ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਪੱਤ੍ਰ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਾਥੀ ਦੇ ਕੰਨ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੱਤ੍ਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅਰਬੀ ਦੇ ਪਤ੍ਰ ਜੇਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕੰਦ ਲੰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਕਲ ਕੰਧ ਦੀ ਕਚਾਲੂ ਜੇਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਲੰਬਾ ਮੂਸਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਚਾਲੂ ਗੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਤਨਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਜੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਜਿਮੀਂਕੰਦ ਵਾਂਗ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਕੱਟਦਾ ਹੈ, ਖਟਾਈ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਭਾਜੀ ਬਣੌਂਦੇ ਹਨ, ਚਿਕਨਾ ਕਚਾਲੂ ਮਾਫਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(੪) ਕਲਾਰ-ਕਮੀਆਂ (ਨੀਲੋਫਰ) ਹੈ, ਦੇਖੋ ਮਦਨਪਾਲ ਨ੍ਰਿਘੰਟੂ, ਹੋਰ ਆਯੁਰਵੇਦੀ ਕੋਸ਼ ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਵੰਗਸੇਨ ਪ੍ਰਿ: ੧੦੨੮।

ਨਿਲੋਫਰ (ਕਮੀਆਂ) ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਪਾਵੇ, ਅਥਵਾ ਕਨਲ ਦੇ ਫੁਲ ਪਾਵੇ। ਇਹ ਬਾਤ ਤੇ ਭੁਲੇ ਨਹੀਂ ॥੧੩੯॥ ਜਿੱਥੇ(੫) ਲਛਮਣਾ ਬੂਟੀ ਹੱਥ ਨਾ ਆਵੇ,ਓਥੇ (੬) ਮੋਰ ਸਿਖਾ ਪਾ ਦੇਵੇ। ਨੀਲੇ ਕਮਲ ਨ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਚਿੱਟੇ ਕਮਲ ਹੀ ਪਾ ਦੇਵੇ॥੧੪੦॥ ਜਾਵਿਤ੍ਰੀ ਨ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਲੌਂਗ ਪਾਵੇ, ਅੱਕ ਦਾ ਦੁਧ ਨ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਅੱਕ ਦੇ ਪਤਾਂ ਦਾ ਰਸਾਂ ਪਾ ਦੇਵੇ। ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਗਦ ਪੀਪਲੀ ਤੇ ਚੱਵਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਗਣ ਇਕੋ ਢੰਗ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜੇੜ੍ਹੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਿਲੇ ਪਾ ਲਵੇ ॥ ੧੪੧ ॥ ਬਾਵਚੀ ਨ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਪਮਾੜ (ਏਲੋਂ) ਪਾਵੇ। ਦਾਰਹਲਦੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹਲਦੀ ਪਾ ਦੇਵੇ। ਰਸੌਂਤ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਦਾਰਹਲਦੀ ਪਾਵੇ। ਫਟਕੜੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ (੧) ਖੜੀਆ ਮਿੱਟੀ ਪਾਵੇ, ਤਾਲੀਸ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਤਮਾਲਪਤ੍ਰ ਪਾਵੇ। ਪੁਹਕਰਮੂਲ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੋੜੀ ਕੁੱਠ ਪਾ ਲਵੇ ॥ ੧੪੩ ॥ ਸਯਾਲੀ ਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ (੨) ਪਤੀਸ ਲਵੇ, ਪਤੀਸ ਦੇ ਥਾਂ (੩) ਤਾਲੀਸ ਪਾਵੇ, ਅਥਵਾ ਕੰਡਯਾਰੀ ਦੀ ਜੜ ਪਾਵੇ। ਨਾਗਕੇਸਰ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਪਦਮਕ-ਪਦਮਾਖ, ਪੂਰ ਨਾਮ ਪਾਵੇ। ਹੋਰ ਲੂਣ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਪਾ ਕੇ ਕੰਮ ਤੋਰੇ। ਮੁਲੱਠੀ ਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਧਾਵਿਆਂ ਦੇ ਫੁਲ (ਯਾ ਛਿਲ) ਪਾਵੇ ॥ ੧੪੪ ॥ ਅਮਲਵੇਤ (ਸੁਈਖਾਰ ਗਲਗਲ) ਦੇ ਥਾਂ ਇਮਲੀ ਪਾਵੇ। ਦਾਖ-ਮੁਨੱਕੇ ਦੇ ਥਾਂ (੪) ਕੁੰਭੇਰ ਦਾ ਫਲ-ਜ਼ਰਸ਼ਕ ਪਾਵੇ। ਜੇ ਕੁੰਭੇਰ ਜ਼ਰਿਸ਼ਕ ਫਲ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਮਹੂਏ ਦੇ ਫੁਲ ਪਾਵੇ ॥੧੪੫॥ ਲੌਂਗਫੂਲ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ੀ ਖੱਸ ਵਰਤੇ, ਅਥਵਾ ਨੱਖ੍ਹ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਲੌਂਗਫੂਲ ਲਵੇ, ਕਸਤੂਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ(੫) ਸਰਦ ਚੀਨੀ ਲਵੇ, ਕੰਕੋਲੀ (ਸ਼ਕਾਕਲ) ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਜਾਵਿੱਤ੍ਰੀ ਲਵੇ, ਕਪੂਰ-ਕਹਰਬਾ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਮੋਥ

---

(੫) ਲਛਮਣਾ-ਪਹਾੜਾਂ ਉਪਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਪੱਤੇ ਚੌੜੇ ਚੌੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਲਾਲ ਲਾਲ ਬੂੰਦਾਂ ਜੇਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਹੇਠ ਸਫੈਦ ਰੰਗ ਦਾ ਕੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਏਹੋ ਦਵਾਈ ਦੇ ਸੇਵਨ ਵਿਚ ਅੰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਤੁਰਤ ਗਰਭਵੰਤੀ ਹੋਵੇ, ਏਹੋ ਗੁਣ ਮੋਰਸਿਖਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਲਛਮਣਾ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਕਈ ਲਛਮਣਾ ਚਿੱਟੀ ਕੰਡਿਆਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ।

(੬) ਮੋਰਸਿਖਾ ਨੂੰ ਮੋਰਵੇਲ, ਦੇਸ ਵਿਚ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਸਸਨਾਨੇ ਅਸਲਾਨ ਆਖਦੇ ਹਨ।

(੧) ਕਠਨੀ-ਖੜੀਆ ਅਰਥਾਤ ਸੇਲਖੜੀ ਮਿੱਟੀ ਹੈ, ਤਸੱਲੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ ਪ੍ਰਿ: ੨੯੬. ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼। ਟਪਲੇ ਬਾਜ਼ ਮਨਕਥੇ ਜਟੱਲ ਮਾਰਦੇ ਹਨ।

(੨) ਭ੍ਰਿੰਗੀ-ਪਤੀਸ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਔਸ਼ਧੀਕੋਸ਼।

(੩) ਤਾਲੀਸ਼ਪੱਤ੍ਰ ਦਾ ਰੁਖ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੱਤੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਚੁਕੁਣੇ, ਆਵਲੇ ਸਮਾਨ ਫਲਾਂ ਦੇ ਗੁੱਛੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਲਕੜੀ ਬਹੁਤ ਪੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪੱਤ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(੪) ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਫਲ-ਕੁੰਭੇਰ ਅਰਥਾਤ ਜਰਸ਼ਿਕ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੯੨ ਵੰਗਸੇਨ ਪ੍ਰਿ: ੧੦੨੯ ਤੇ ਔਸ਼ਧੀਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੩੩ ਇਸ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਪੱਤੇ ਪਿੱਤਲ ਨਾਲੋਂ ਕੁਛ ਬੜੇ ਫੁੱਲ, ਫਲ ਪੀਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਛਿੱਲ ਸਫੈਦ, ਵਿਚੋਂ ਦੁਧ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਬੋਲਿਚਿਸਤਾਨ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਸਮੇਂ ਚਮਨ ਕਧਾਰ ਵਲ ਦੇਖਯਾ ਹੈ।

(੫) ਕੰਕੋਲ-ਸਰਦਚੀਨੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮੋਟੀ ਛਿੱਲ ਵਾਲੀ ਨਾਮ "ਕੰਕੋਲਾ, ਹੈ, ਇਹ ਪੱਣੀ ਚਾਹੀਏ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਨਕਪੂਰ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਦੇਖੋ ਦ੍ਰਬਦਰਪਣ ਪ੍ਰਿ:੨੨੦।

ਪਾਵੇ ॥ ੧੪੬ ॥ ਇਸੀ ਦੇ ਥਾਂ(੬) ਗ੍ਰੰਥਪਰਿਣੀ–ਬਕੁੰਨ ਭੀ ਪਾਵੇ, ਜਿਥੇ ਕੇਸਰ ਨਾ ਮਿਲੇ; ਓਥੇ ਕਸੁੰਭਾ ਪਾਵੇ, ਸ੍ਰੀ ਖੰਡ–ਚਿੱਟਾ ਚੰਦਨ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਪੂਰ ਲੈ ਲਵੇ ॥ ੧੪੭ ॥ ਜੇ ਮੁਸ਼ਕਪੂਰ ਭੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਾਲ ਚੰਦਨ ਪਾਵੇ, ਜੇ ਲਾਲ ਚੰਦਨ ਭੀ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਖੱਸ ਪਾਵੇ ਅਥਵਾ ਖੱਸ ਭਕਤ–ਕਰਕੇ ਵਕਮ ਲਕੜੀ ਜਾਣੇ, ਜੋ ਤੀਸਰਾ ਚੰਦਨ ਦਾ ਹੀ ਭੇਦ ਹੈ।

ਪਤੀਸ ਦੇ ਥਾਂ ਮੋਥਾ ਪਾਵੇ, (੭) ਹਰੜ ਦੇ ਥਾਂ ਆਵਲੇ ਪਾਵੇ ॥ ੧੪੮ ॥ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਦਾ, ਜੀਵਕ, ਕੰਕੋਲੀ, ਰਿਧੀ ਬ੍ਰਿਧੀ, ਸਤਾਵਰ ਵਿਦਾਰੀਕੰਦ (ਸਿਆਲੀਆਂ) ਅਰ ਅਸਗੰਧ ਤੇ ਬਿਰਾਹੀਕੰਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਗੁਣ ਹੈ,(ਇਸ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੇੜ੍ਹੀ ਨਾਂ ਮਿਲੇ. ਉਸਦੇ ਥਾਂ) ਜੇੜ੍ਹੀ ਮਿਲੇ ਪਾ ਲਵੇ ॥ ੧੪੯ ॥ ਜਿਥੇ(੧)ਵਿਚਾਰੀ ਕੰਦ ਭਾਵ ਸਿਆਲੀਆਂ ਦਾ ਕਾਲ–ਅਭਾਵ ਹੋਵੇ, ਓਥੇ ਚਰਮ-ਕਾਰਾਲੁ ਕਹੀਏ, ਬਰਾਹੀ ਕੰਦ ਪਾ ਲਵੇ। ਭਿਲਾਵਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਾਲ ਚੰਦਨ ਲਵੇ, ਅਥਵਾ ਚਿਤ੍ਰਾ ਹੀ ਪਾਵੇ ॥ ੧੫੦ ॥ ਗੰਨੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਖੇ ਨੜੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਲਵੇ, ਮ੍ਰਿਤਸੋਨਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਤ ਸੋਨਮੱਖੀ ਪਾਵੇ, ਮ੍ਰਿਤਚਾਂਦੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰੂਪਾਮੱਖੀ ਮ੍ਰਿਤ ਲਵੇ, ਅਥਵਾ ਪੀਲਾ (੨)ਗੇਰੂ ਤਿਸਦੇ ਥਾਂ ਰੱਖੇ, ਭਾਵ ਪਾਵੇ ॥ ੧੫੧ ॥ ਜਿਥੇ ਸੋਨਾ ਰੁਪਾ ਮਾਰਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਓਥੇ ਮ੍ਰਿਤ ਲੋਹਾ ਪਾਕੇ ਕੰਮ ਸਵਾਰੇ। ਕਾਂਤੀ ਲੋਹੇ ਮਾਰੇ ਦੇ ਥਾਂ ਅਭ੍ਰਕ ਪਾਵੇ ਯਾ ਕਾਂਤੀ ਲੋਹਾ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਖੇੜੀ ਦਾ ਲੋਹਾ ਬਰਤਮਾਨ ਇਸਪਾਤ ਪਾਵੇ ॥ ੧੫੨ ॥ ਹੀਰਾ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਬੈਕ੍ਰਾਂਤਮਣੀ ਪਾਵੇ, ਮੋਤੀਆਂ ਦੇ ਥਾ ਮੋਤੀ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਪੀ ਪਾਵੇ। ਜਿਸਦਾ ਪਿੱਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਾ ਰਸਾ ਪਾ ਲਵੇ, ਕੇਲੇ ਦਾ ਫੁੱਲ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਖੰਭੇ ਦਾ ਰਸ ਨਚੋੜ ਲਵੇ ॥ ੧੫੩ ॥ ਸ਼ਹਿਤ ਦੇ ਥਾਂ ਪੁਰਾਣਾ ਗੁੜ ਪਾਵੇ, ਖੰਡ ਦੇ ਥਾਂ ਮਿਸ਼ਰੀ ਜਾਂ ਬੂਰਾ ਪਾ ਲਵੇ, ਮਿਸ਼ਰੀ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਖੰਡ ਪਾ ਦੇਵੇ ॥ ੧੫੪ ॥ ਕਿਸੀ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਦੁਧ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਰਸਾ ਪਾਵੇ, ਮੂੰਗੀ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਮਸਰ, ਹੋਰ ਚਾਵਲ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤਾਂ ਸੱਠੀ ਦੇ ਚਾਵਲ ਪਾਵੇ, ਮੋਰਸਿਖਾ ਦੇ ਥਾਂ ਹੰਸਾਂ–ਹੰਸਰਾਜ, (ਪਰਸਾਵਸ਼ਾਂ) ਪਾਵੇ ਸਹੇਕੰਨੀ ਬੂਟੀ ਦੇ ਥਾਂ ਮੂਸੇ ਕੰਨੀ ਬੂਟੀ ਪਾਵੇ। ਅਥਵਾ–ਮੋਰ ਮਾਂਸ ਦੇ ਥਾਂ ਬਤਕ ਦਾ ਮਾਂਸ ਜਾਣੇ, ਸਹੇ ਦੇ ਮਾਂਸ ਦੇ ਥਾਂ ਚੂਹੇ ਦਾ ਮਾਸ ਖੁਲਾਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਘ ਜੀ ਮਾਸ ਵਲੋਂ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਰਥ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ ॥ ੧੫੫ ॥ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਅਨੇਕਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲੇ, ਓਹੋ ਨ੍ਰਿਘੰਟ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖ ਕੇ ਪਾ ਲਵੇ ॥ ੧੫੬ ॥ ਗਰੰਥ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਕਹਾਂ, ਮਤਲਬ

---

(੬) ਗ੍ਰੰਥਪਰਿਣੀ– ਗਠਵਨ ਯਾ ਗਨੇਠਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਾਮਰੂ ਦੇਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤ੍ਰਿਣ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇਕ ਦਵਾਈ ਹੈ। ਪੱਤੇ ਅੰਗੁਲੀ ਸਮਾਨ ਲੰਮੇ, ਫੂਲ ਨੀਲੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਗੁਛੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੁਗੰਧ ਔਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਗੰਢਾਂ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਗਠਵਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(੭)ਸ਼ਿਵਾ– ਹਰੜ ਤੇ ਆਵਲੇ ਹਨ, ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।

(੧) ਭਾਵੇਂ ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਮੇਘ ਚੂਕ ਵਿਧਾਤਾ ਦਾ ਕਿਹਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬਾਤ ਇਹ ਕਿ "ਚਰਮਕਾਰਾਲੁ" ਨਾਮ ਬਿਹਾਰੀਕੰਦ ਦਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ ਪ੍ਰਿ: ੨੧੫ ਤੇ ਦੇਖੋ ਬਨੋਖਧੀ ਵਿਗਯਾਨ ਪ੍ਰਿ: ੮੧ ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਮਦਨਪਾਲ ਨ੍ਰਿਘੰਟੂ ਪਰੰਤੂ ਬਰਾਹੀ ਕੰਦ ਦੇ ਉਪਰ ਸੂਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ਲਾਲ, ਸਫੇਦ ਭੇਦ ਨਾਲ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ॥ ਵਿਦਾਰੀਕੰਦ ਨਾਮ ਸਿਆਲੀਆਂ ਦਾ ਹੈ ॥ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਲ ਸਫੇਦ, ਭੇਦ ਨਾਲ ਉਹ ਭੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਰੋਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਇਤਨਾ ਭੇਦ ਹੈ ॥ ਪਰਸਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀ ਹੈ, ਰੰਗ ਢੰਗ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ; ਏਹ ਯਥਾਰਥ ਅਰਥ ਹੈ ਲਾਖ ਲੂਖ ਢਕੋਂਸਲੇ ਮਾਰਨੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵਿੱਦਯਾ ਤੋਂ ਸੁੰਨ ਅਗਯਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹਨ

(੨) ਸੋਨਾਗੇਰੂ–ਪੀਲਾਗੇਰੂ ਹੈ।

ਵਾਸਤੇ ਥੋੜਾ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ 'ਗੁਣ ਰਤਨਮਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ, ਵਿਚੋਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ॥ ੧੫੭ ॥

ਰਤਨ ਵਿਚਾਰ

ਰਤਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਨੇਕ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਖੇ ਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਥਾ ਆਯੁਰਵੇਦੀਯ ਅਰ ਜੋਤਿਸ਼ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਰਨਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦ੍ਵਾਰਾ ਏਹ ਨਹੀਂ ਮਾਲੂਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਭ ਰਤਨ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਖੇ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਯਾ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ ਤੋਂ ਏਥੇ ਔਂਦੇ ਸਨ। ਅਜ ਕਲ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁਛ ਰਤਨਾਂ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਬਾਕੀ ਏਥੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਨਾਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਹੀ ਕੁਛਉਪਾਇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਖੇ ਹੋਰ ਰਤਨ ਭੀ ਅਵੱਸ਼ ਮਿਲ ਜਾਣ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਖੇ "ਭੂਗਰਭਵਿਦਯਾ" ਜਾਨਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭੀ ਸਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਰੰਗ ਢੰਗ ਤਥਾਂ ਦੂਸਰੇ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਤੂਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਅੱਜ ਕੱਲ ਨਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਦਯਾ ਦੇ ਜਾਨਣੇ ਵਾਲੇ ਹੀ ਏਥੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਅਰ ਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਐਸੇ ਯੰਤ੍ਰ (ਔਜਾਰ) ਹੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਵਾਰੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਸਕਣ।

ਜੇਕਰ ਮਿਸਟਰ ਤਾਤਾ ਦੇ ਮੈਸੂਰ ਵਾਲੇ "ਵਿਗਯਾਨ ਵਿਦਯਾਲਯ" ਯਾ ਦੂਸਰੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ "ਭੂਗਰਭ ਦੀ ਸਿੱਖਯਾ" ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਸ ਖੋਜ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਆਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਧਨ ਪੌਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਅਤਯੰਤ ਉਦਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਜਾਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ "ਰਤਨ" ਰਖਯਾ ਹੈ:-

(ੳ) ਹੀਰਾ ੧, ਮੋਤੀ ੨, ਮੂੰਗਾ ੩, ਗੋਮੇਦ ੪, ਨੀਲਮ ੫, ਲਹਸੁਨੀਆਂ ੬, ਪੁਖਰਾਜ ੭, ਪਨਾ ੮, ਅਰ ਲਾਲ ੯, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਰਤਨ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਹੀਰੇ ਨੂੰ ਹੀਰਕ, ਬੱਜ੍ਰ ਅਰ ਚੰਦ੍ਰਮਣੀ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਹੀਰਾ ਸ਼ੁਭ੍ਰ, ਹਰਾ, ਪੀਲਾ, ਗੁਲਾਬੀ, ਧੂੰਏ ਰੰਗਾ ਅਰ ਕਾਲਾ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇਹੜਾ ਹੀਰਾ ਅਤਯੰਤ ਉਜ੍ਵਲ ਤਾਰੇ ਦੇ ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਉੱਤਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੀਰਾ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਖੇ "ਚਰਖਾਰੀ" ਅਰ ਪੰਨਾਂ ਰਾਜ ਵਿਚ, ਅਫ਼੍ਰੀਕਾ ਦੇ ਕੇਪਟੋਨ ਵਿੱਚ ਅਰ ਯੂਰਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ "ਬੇਲਜੀਅਮ" ਵਿਖੇ ਭੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਥਾ ਈਰਾਨ ਵਿੱਚ ਭੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਭ੍ਰ ਅਰ ਪੀਲਾ ਹੀਰਾ ਤਾਂ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੀਰੇ ਘੱਟ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਔਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਮੋਤੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤਾ, ਮੌਕਤਿਕ ਅਰ ਸੌਂਕਤਿਕ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਮੋਤੀ ਸਫੈਦ, ਪੀਲਾ, ਗੁਲਾਬੀ ਅਰ ਕਾਲਾ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਡੱਡੂ, ਹਾਥੀ, ਅਰ ਸੂਰ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚੋਂ, ਮਛਲੀ, ਸਰਪ, ਸੰਖ, ਸਿੱਪੀ ਤਥਾ ਬਾਂਸ ਵਿਚੋਂ ਪਾਯਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਪੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਟਾ, ਪੀਲਾ, ਅਰ ਲਾਲ ਅਰਸੱਤ ਪਰਬਤ ਦਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਟਾ ਚਾਰ ਪਰਬਤ ਦਾ ਨਿਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਥਮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੋਤੀ ਵੇਧਣੇ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੋਲ ਮੋਤੀ ਉੱਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਿਪਟਾ ਤਥਾ ਬੇਡੋਲ ਮੱਧਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰ ਅਰਬ ਵਿਖੇ ਅਦਨ ਦੀ ਖਾਡੀ, ਚੂਨਾ ਖਾਡੀ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਅਰ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਵਿਖੇ ਭੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਗੋਮਤੀ ਦੀ ਸਿੱਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਬਹੁਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਚਾਣ

ਲੂਣ ਸ਼ਹਿਤ ਗਰਮ ਮਿਠੇ ਤੇਲ ਵਿੱਚ ਰਾਸ ਨੂੰ ਪਾਕੇ ਮਲਣੇ ਸੇ ਜੇਕਰ ਮੋਤੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਰੰਗ ਪਲਟ ਜਾਇ ਤਾਂ ਜਾਣੋ ਮੋਤੀ ਅਸਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(ੲ) ਮੂੰਗਾ–ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਦ੍ਰਿਮ ਗੁਲੀ ਅਰ ਪ੍ਰਵਾਲ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, । ਮੂੰਗਾ ਗੁਲਾਬੀ ਦੂਧੀਆ ਉੱਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਲੰਡਨ ਦੀ ਤਰਫ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਓਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਗੋਮੇਦ– ਇਸ ਨੂੰ ਪੀਤਰਤਨ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਕੁਛ ਪੀਲਾ ਲਾਲੀ ਲੀਏ ਤੇਲੀਏ ਰੰਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਖੇ ਪਾਯਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਕ) ਨੀਲਮ–ਇਸਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰ ਨਾਲ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਇਸਦਾ ਗਾੜ੍ਹੇ ਬੱਦਲ ਦੇ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਥਵਾ ਅਲਸੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜੰਮੂ (ਕਸ਼ਮੀਰ) ਤਥਾ ਸਿਆਮ ਅਰ ਸੀਲੋਨ (ਲੰਕਾ) ਵਿਖੇ ਭੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ਕ) ਲਹਸੁਨੀਆਂ–ਇਸਨੂੰ ਵੈਡੂਰਯਮਣੀ, ਇੰਦ੍ਰਕੇਤੂ ਤਥਾ ਗ੍ਰਿਹ ਬੱਲਭ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਿੱਲੀ ਦੀ ਅੱਖ ਸਮਾਨ ਚਮਕ ਅਰ ਤੰਤੂਆਂ ਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਢਾਈ (੨॥) ਸੂਤ ਦਾ ਉੱਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਰ ਸੀਲੋਨ ਵਿਖੇ ਭੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਖ) ਪੁਖਰਾਜ–ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਪਰਾਗ, ਮੰਜੁਮਣੀ, ਵਾਚਸਪੱਤੀ ਅਰ ਬੱਲਭ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚਮਕਦਾਰ ਅਰ ਚਿੱਟਾ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਰ ਸੀਲੋਨ ਦੇਸ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ਗ) ਪੰਨਾ–ਇਸ ਨੂੰ ਮਰਕਤ ਯਾ ਗਾਰੁਤਮਣੀ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੋਰ ਯਾ ਤੋਤੇ ਦੇ ਖੰਭ ਸਮਾਨ ਹਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਸ, ਈਰਾਨ, ਅਮਰੀਕਾ, ਅਰ ਮਸਕਟ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ 'ਟੋਂਕ' ਰਾਜ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

(ਘ) ਲਾਲ–ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਣਿੱਕ, ਪਦਮਰਾਗ, ਰਤਨਲੋਹਿਤ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਲਾਲ ਕਮਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਯਾ ਸਹੇ ਦੀ ਅੱਖ ਦੇ ਰੰਗ ਜਿਹਾ ਅਥਵਾ ਅਨਾਰ ਦਾਣੇ ਦੇ ਰੰਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪੀਲਾ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਰ ਸੀਲੋਨ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਰੱਤੀ ਭਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਾ ਲਾਲ ਚੂੰਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਉਪਰ ਦਾ ੨੪ ਰੱਤੀ ਤਕ ਲਾਲੜੀ ਕਹੇਂਦਾ ਹੈ ਅਰ ੨੪ ਰਤੀਓਂ ਉਪਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਾਲ ਅਥਵਾ ਮਾਣਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਪ ਦੀ ਮਣੀ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ ਪਰ ਮਿਲਨੀ ਦੁਰਲਭ ਹੈ।

ਹੀਰਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ, ਪੰਨਾ, ਮਾਣਿਕ ਅਰ ਮੋਤੀ ਉੱਤਮ ਹਨ। ਇੰਦ੍ਰ ਨੀਲ, ਵੈਡੂਰਯਮਣੀ, ਪੁਖਰਾਜ ਮੱਧਮ ਹਨ। ਮੂੰਗਾ ਅਰ ਗੋਮੇਦ ਅਧਮ ਹਨ।

ਹੀਰਾ, ਗੋਮੇਦ, ਇੰਦ੍ਰਨੀਲ, ਵਡੂਰਯ, ਪੁਖਰਾਜ, ਮਰਕਤ ਅਰ ਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਤਲਿਉਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੂੰਗਾ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਓਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਰ ਮੋਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਪੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧ ਵਿਚ ਜਲ ਪਰ ਰੇਖਾ ਯਾ ਬਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋਖ ਹਨ।

ਜਿਸ ਰੰਗ ਦਾ ਰਤਨ ਹੋਵੇ ਜੇਕਰ ਓਹ ਛਾਯਾ ਵਿਚ ਓਸੇ ਰੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾ ਦੇਵੇ, ਦੀਪਤਮਾਨ ਸੁੰਦਰ ਵਰਣ ਵਾ ਪਹਿਲਦਾਰ ਅਰ ਦੋਖ ਬਰਜਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਤਨ ਉੱਤਮ ਹੈ।

ਅਧਿਕ ਪਹਿਨਿਆਂ ਹੋਇਆ ਮੋਤੀ ਅਰ ਮੂੰਗਾ ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਰਤਨ ਪੁਰਾਣੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਰ ਨਾ ਰੰਗ ਬਦਲਦੇ ਹਨ।

ਦੋਖ ਬਰਜਿਤ, ਭਾਰੀ, ਚਮਕਦਾਰ, ਅੱਛੇ ਵਰਣ ਦਾ ਬੜਾ ਬੈਠਕ ਦਾਰ ਅਰ ਸਵਰੂਪਵਾਨ

ਰਤਨ ਬਹੁਤ ਮੁੱਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਲਕੇ ਅਰ ਵਰਣ ਹੀਣ ਘੱਟ ਮੁੱਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉੱਤਮ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਪਰ ਭੀ ਖੜਾ ਹੋਇ ਤਾਂ ਥੋੜੇ ਮੁੱਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰ ਚਪਟਾ ਮੱਧਮ ਦਾਮ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਮੋਤੀ ਅਰ ਗੋਮੇਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋਹੇ ਦ੍ਵਾਰਾ ਰੇਖਾ (ਲਕੀਰ ਅਰ ਛੇਕ) ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕਦੇ, ਬਹੁਤ ਕਰ ਕੇ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਰੇਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੋਮੇਦ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਰਤਨਾਂ ਦਾ ਦਾਮ ਤੋਲ ਦਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਪਸੰਦ ਕਰਨੇ ਪਰ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਸਭੀ ਰਤਨਾਂ ਦੇ ਤੋਲਨੇ ਦੀ ਰੱਤੀ ਵੀਹ ਅਲਸੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਰ ੨੪ ਰੱਤੀ ਦਾ ਇਕ ਟੰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਯੁਰ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਖੇ ਚਿੱਟੇ ਹੀਰੇ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਲਾਲ ਹੀਰੇ ਨੂੰ ਖਤਰੀ, ਪੀਲੇ ਹੀਰੇ ਨੂੰ ਵੈਸ਼, ਅਰ ਕਾਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦ੍ਰ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਰਸਾਇਣ ਕਰਮ ਵਿਚ ਵਿਪ੍ਰ ਹੀਰੇ ਨੂੰ ਵਰਤਣੇ ਕਰਕੇ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੱਤਰੀ ਹੀਰੇ ਨੂੰ ਵਰਤਣੇ ਕਰਕੇ ਰੋਗ, ਬੁਢਾਪਾ ਤਥਾ ਮ੍ਰਿਤ੍ਯੂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ ਹੀਰੇ ਨੂੰ ਵਰਤੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਗ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਰ ਬੁਢਾਪਾ ਸ਼ੀਘਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ।

ਸੁੰਦਰ, ਗੋਲ, ਦੀਪਤਮਾਨ, ਬੜਾ ਅਰ ਦੋਖ ਰਹਿਤ ਹੀਰਾ, ਪੁਰਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੇਖਾ ਅਰ ਬਿੰਦੂਓਂ ਵਾਲਾ ਛੇ ਕੋਣਾ ਹੀਰਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕਹੌਂਦਾ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਕੋਣਾ ਅਰ ਲੰਬਾ ਨਪੁੰਸਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਭਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੁਰਖ ਹੀਰਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੀਰਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਵਧੌਂਦਾ ਹੈ ਅਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦਾਇਕ ਹੈ। ਨਪੁੰਸਕ ਹੀਰਾ ਬੀਰਯ ਰਹਿਤ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਰਹਿਤ ਅਰ ਨਿਸ ਤੇਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਪੁੰਸਕ ਹੀਰਾ ਨਪੁੰਸਕ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਣਾ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਖ ਹੀਰਾ ਸਦਾ ਸਭ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਅਸ਼ੁਧ ਹੀਰਾ ਕੁਸ਼ਟ, ਪਸਲੀਆਂ ਵਿਖੇ ਪੀੜਾ, ਪਾਂਡੂ ਰੋਗ, ਤਾਪ ਅਰ ਭਾਰੀ ਪਨ ਉਤਪਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਛੀ ਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੀਰਾ ਵਰਤਾਵ ਵਿਖੇ ਲਿਔਣਾ ਚਾਹੀਏ।

ਮੋਤੀ, ਸੀਤਲ, ਬਲ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮੋਟਾ, ਬਲਵਾਨ ਤਥਾ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸਭ ਰਤਨ ਖਾਣ ਵਿਚ ਮਿਠੇ, ਸਿਰ ਅਰ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਠੰਢੇ ਹਨ। ਜ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਅਰ ਮਨ ਨੂੰ ਰੁਚਿ ਕਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜਯੋਤਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਰਤਨ ਗ੍ਰਹਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸੋ ਸੂਰਯ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਵਾਸਤੇ ਮਾਣਿਕ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਵਾਸਤੇ ਮੋਤੀ, ਮੰਗਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਮੂੰਗਾ, ਬੁਧ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਪੰਨਾਂ, ਬ੍ਰਹਸਪਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਵਾਸਤੇ ਪੁਖਰਾਜ, ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਹੀਰਾ, ਸ਼ਨਿਸਚਰ ਦੀ ਪਰਸੰਨਤਾ ਅਰਥ ਨੀਲਮ ਅਰ ਰਾਹੂ ਕੇਤੂ ਦੀ ਪਰਸੰਨਤਾ ਵਾਸਤੇ ਗੋਮੇਦ ਅਰ ਵੈਡੂਰਯ ਮਣੀ ਪਹਿਨਣੀ ਚਾਹੀਏ।

ਰੋਗ ਗਿਣਤੀ

ਚੌਪਈ

ਜ੍ਵਰ ਪਰ ਬੀਸ ਸਾਤ ਅਤਿਸਾਰ। ਸੰਗ੍ਰਹਨੀ ਪੁਨ ਪਾਂਚ ਬੀਚਾਰ।
ਚਾਰ ਕਹੇ ਪਰਵਾਹੀ ਰੋਗ। ਕਹਯੋ ਅਜੀਰਨ ਤੀਨੋ ਹੋਗ ॥੧੫॥

ਅਲਸਿ ਬਿਸੂਚੀ ਤ੍ਰਿਕ ਬਿਧ ਜਾਨ। ਏਕ ਬਿਲੰਬਕ ਜਾਨ ਬਿਧਾਨ।
ਖਟ ਜੁ ਅਰਸ ਕ੍ਰਿਮ ਬਾਈ ਕਹੇ। ਚਰਮ ਕੀਲ ਏ ਤੀਨੋ ਲਹੇ॥੧੫੯॥
ਪਾਂਡੁ ਪਾਂਚ ਹੈ ਕਾਮਲ ਏਕ। ਕੁੰਭ ਕਾਮਲਾ ਏਕੋ ਏਕ।
ਏਕ ਹਲੀਮਕ ਪਾਂਚੋ ਕਾਸ। ਰਕਤ ਪਿੱਤਕੋ ਤੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ॥੧੬੦॥
ਸੋਖ ਕਹਜਾ ਅਰੁ ਸ੍ਵਰ ਭੰਗ ਜਾਨ। ਦੋਨੋ ਖਟ ਖਟ ਜਾਤ ਪ੍ਰਧਾਨ।
ਪਾਂਚ ਪਾਂਚ ਹਿੱਕ੍ਹਾ ਅਰ ਸ੍ਵਾਸ। ਅਗਨਮੰਦ ਤੀਨੋ ਪਰਕਾਸ॥੧੬੧॥
ਕਹਯੋ ਅਰੋਚਕ ਪੰਚ ਪ੍ਰਕਾਰ। ਛਰਦ ਸਾਤ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਖਟ ਧਾਰ।
ਮੂਰਛਾ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਚਾਰੋ ਚਾਰ। ਕਹਿ ਉਨਮਾਦੀ ਸਾਤ ਪ੍ਰਕਾਰ॥੧੬੨॥
ਭ੍ਰਮ ਜੁ ਏਕ ਹੈ ਭੂਤੁਨਮਾਦ। ਵੀਸ ਜਾਤ ਹੈ ਕਰੋ ਨ ਵਾਦ।
ਆਮਵਾਤ ਮਿਰਗੀ ਏ ਕਹੈ। ਚਾਰੋ ਚਾਰ ਭੇਦ ਇਨ ਲਹੈ॥੧੬੩॥
ਅਸ੍ਰ ਸੂਲ ਤੇਰਾਂ ਉਦਵਰਤ। ਦੋਇ ਅਫਾਰਾ ਜਾਨੋ ਵਿਰਤ।
ਉਰਗ੍ਰਹਿ ਏਕ ਹ੍ਰਿਦੇ ਹੈ ਪੰਚ। ਉਦਰ ਗੁਲਮ ਏ ਅਠਅਠ ਸੰਚ॥੧੬੪॥
ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਕੀ ਤੇਰਾਂ ਜਾਤ। ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਹੈ ਆਠ ਬਿਖਯਾਤ।
ਪਥਰੀ ਚਾਰ ਬੀਸ ਪਰਮੇਹ। ਸੋਮ ਕਹੈ ਇਕ ਜਾਨ ਸਨੇਹ॥੧੬੫॥
ਮੇਹ ਜੁ ਪਿੜਕਾ ਦਸ ਹੈ ਜਾਨ। ਮੇਦ ਰੋਗ ਇਕ ਕਹਜੇ ਸੁਆਨ।
ਬ੍ਰਿਧ ਸੁ ਸਾਤ ਸੋਥ ਨਵ ਕਹੀ। ਅੰਡ ਬ੍ਰਿਧ ਏਕੋ ਹੈ ਲਹੀ॥੧੬੬॥
ਗੰਡਮਾਲ ਗੰਡਾਲਿਜਿ ਇਕ ਇਕ। ਗੰਠ ਰੋਗ ਨੌ ਜਾਨੋ ਤੁਮ ਠਿਕ।
ਅਰਬੁਦ ਖਸਟ ਸਿਲੀਪਦ ਤੀਨਾ ਬ੍ਰਣ ਪੰਦ੍ਰਾਂ ਬਿੱਦ੍ਰਧਿ ਛੇ ਕੀਨ॥੧੬੭॥
ਸੰਧ ਜੁ ਬ੍ਰਣ ਅਠ ਨਾੜੀ ਪੰਚ। ਵਧ ਕੋਸਟ ਦੁਖ ਭਾਖਯੋ ਮਾਨ।
ਅਸਥਿਭੰਗ ਅਰ ਕੁਸਟ ਅਠਾਰਾਂ। ਅਗਨਦਗਧ ਕੀ ਜਾਤ ਜੁ ਚਾਰ॥੧੬੮॥
ਆਠ ਭੰਗਦਰ ਪੰਚੰਪਦੰਸ। ਲਿੰਗ ਅਰਸ ਚੌਵੀ ਹੈ ਤੰਸ।
ਭਾਖੇ ਰੋਗ ਛੁੱਦ੍ਰ ਹੈਂ ਸਾਠ। ਨਵੇ ਬਿਸਰਪਾ ਬਿਖ ਕੇ ਆਠ।੧੬੯।
ਉਦਰਦ ਏਕ ਹੈ ਬਾਤ ਚੌਰਾਸੀ। ਚਾਲੀ ਪਿਤ ਕਫ ਬੀਸੋ ਭਾਸੀ।
ਰਕਤ ਰੋਗ ਦਸ ਕਹੇ ਬਖਾਨ। ਚੌਹਤਰ ਮੁਖ ਰੁਜ ਪਰਧਾਨ॥੧੭੦॥
ਕਾਨ ਅਠਾਰਾਂ ਰੋਗ ਬਤਾਏ। ਕਰਨਪਾਲ ਕੇ ਸਾਤ ਕਹਾਏ।

ਕਰਨ ਮੂਲ ਕੇ ਪਾਂਚੋ ਜਾਨ। ਨਾਕ ਤਨੇ ਅਠਾਰਾਂ ਮਾਨ ॥੧੭੧॥
ਨੌ ਕਪਾਲ ਸਿਰ ਦਸ ਹੈਂ ਭਾਖੇ। ਦ੍ਰਿਗ ਕੇ ਰੋਗ ਚੌਰਾਨਿਵ ਰਾਖੇ।
ਪਾਂਚ ਪੁਰਖੱਤ੍ਰ ਕਹੇ ਹੈਂ ਰੋਗ। ਸ਼ੁੱਕ੍ਰ ਆਠ ਪ੍ਰਦਰਾ ਚੋ ਹੋਗ ॥੧੭੨॥
ਤਿਰਯ ਬੀਰਯ ਆਠ ਜੋਨੈ ਬੀਸ। ਜੋਨ ਚੁ ਕੰਦ ਗਰਭ ਅਠ ਦੀਸ।
ਪਾਂਚੋਂ ਕੁਚ ਬਾਲਕ ਬਾਬੀਸ। ਬਾਲਕ ਗ੍ਰਿਹਿਕੇ ਬਾਰਾਂ ਦੀਸ ॥੧੭੩॥
ਬੈਤਾਲੀ ਮਹਾਂ ਦੁਸਤਰ ਕਹੇ। ਬਿਖ ਕੇ ਤੀਨ ਚੋ ਮਦ ਕੇ ਲਹੇ।
ਹੀਨ ਮਿੱਥਯਾਤਿ ਪੰਦ੍ਰਾਂ ਜਾਨ। ਸਾਰੰਗਧਰ ਤੇ ਮੇਘ ਬਖਾਨ ॥੧੭੪॥
ਕਲਾ ਸਾਤ ਅਰੁ ਸਾਤੋ ਆਸਯ। ਸਾਤ ਧਾਤ ਸਾਤੇ ਮਲ ਭਾਸਯ।
ਸਾਤ ਤੁਚਾ ਸਾਤੋ ਉਪਧਾਤ। ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਕਫ ਤ੍ਰੈ ਦੁਖਵਾਤ ॥੧੭੫॥
ਨਵਸੈ ਨਾੜੀ ਬੰਧਨਿ ਤਨੀ। ਸੰਧਾ ਦੋ ਸੌ ਦਸ ਹੈ ਭਾਨੀ।
ਹਾਡ ਤੀਨ ਸੈ ਜਾਨੋ ਸਹੀ। ਮਰਮ ਏਕ ਸੌ ਸਾਤੇ ਕਹੀ ॥੧੭੬॥
ਸਿਰਾ ਨਾਰੀਆਂ ਸਤ ਸੈ ਜਾਨ। ਚੌਵੀ ਰਸ ਵਾਹਕ ਹੈਂ ਮਾਨ।
ਪੰਜ ਸੈ ਨਾੜੀ ਪਲ ਸ੍ਰੂ ਵੇਡੀ। ਪੰਜ ਸੈ ਵੀਸ ਤ੍ਰਿਯਾ ਕੇ ਬੇਡੀ ॥੧੭੭॥
ਕੰਡਰਾ ਨਾਰੀ ਖੋੜਸ ਜੋਇ। ਪੁਰਖ ਛਿੱਦ੍ਰ ਦਸ ਭਾਖੈ ਸੋਇ।
ਵਾਮੀ ਕੈ ਲਖ ਛਿਦ੍ਰ ਸੁ ਤੇਰਾ। ਅਲਪ ਕਹੀ ਸਮਝੇ ਗੁਨ ਏਰਾ॥੧੭੮॥

—o—

ਜ੍ਵਰਾਂ ਦੇ ਭੇਦ

ਜ੍ਵਰ (ਤਾਪ)—ਇਹ ੨੫ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ, ਸੋ—੧ਬਾਤਜ੍ਵਰ, ੨. ਪਿੱਤਜ੍ਵਰ, ੩. ਕਫਜ੍ਵਰ. ੪. ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਜ੍ਵਰ, ੫. ਬਾਤ ਕਫ ਜ੍ਵਰ, ੬. ਪਿੱਤ ਕਫ ਦੇ ਜ੍ਵਰ, ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਮਿਲਣੇ ਕਰ ੭. ਸੰਨਿਪਾਤ ਜ੍ਵਰ

ਭਾਵੇਂ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਭੇਦ ਹਨ ਫਿਰ ਭੀ ਇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਵਿਖਮਜ੍ਵਰ ਹਨ, ਸੋ—
*੮ ਸੰਤਤ ਜ੍ਵਰ, †੯ ਸਤਤ ਜ੍ਵਰ, ‡੧੦ ਅਨਯੇਦਯੁਜ੍ਵਰ, ()੧੧ ਤੇਈਆ ਜ੍ਵਰ,

---

*੧ ਯਾਂ ੧੦ ਵਾ ੧੨ ਦਿਨ ਜੇਹੜਾ ਇਕ ਰਸ ਚੜ੍ਹਿਆ ਰਹੇ ਉਹ ਸੰਤਤ ਜ੍ਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
†ਦਿਨ ਰਾਤ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਦੋਬਾਰ ਆਵੇ ਉਹ ਸਤਤ ਜ੍ਵਰ ਕਹੋਂਦਾ ਹੈ।
‡ਦਿਨ ਰਾਤ ਵਿਚ ਇਕ ਜੇਹਾ ਚੜੇ, ਉਸ ਨੂੰ "ਅਨਯੇਦਯੁਜ੍ਵਰ" (ਇਕਤਰਾ) ਆਖਦੇ ਹਨ।
()ਇਕ ਦਿਨ ਛਡ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਚੜੇ, ਉਹ ਤੇਈਆ ਤਾਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

[]੧੨ ਚੌਥਾ ਜੂਰ।

ਆਗੰਤੁਕਜੂਰ, ਇਕ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਤੇਰਾਂ ਭੇਦ ਹਨ, ਸੋ-!੧੩ ਅਭਿਆਚਾਰਜਵਰ, ?੧੪ ਗ੍ਰਹਾਵੇਸ਼ ਜਵਰ, ੦੧੫ ਸ੍ਰਾਪ ਜਵਰ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਘਾਤ ਜੂਰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ, ਸੋ ੧੬ ਸ੍ਰਮ ਜੂਰ ਅਗਨੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸੜਨ ਤੋਂ ੧੭ ਦਾਹਜੂਰ, ੧੮ ਘਾਵ ਜੂਰ, ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਆਦਿ ਲਗਣ ਤੇ ੧੯ ਪ੍ਰਹਾਰ ਜੂਰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਖੰਗ ਜੂਰ, ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ, ਸੋ-ਮਨ ਇਛਿਤ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਨਾ ਮਿਲਨੇ ਤੇ ਤਪ ਹੋਵੇ ਸੋ-੨੦ ਕਾਮ ਜੂਰ, ਡਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ੨੧ ਭਯਜਰ, ਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ੨੨ ਸ਼ੋਕ ਜੂਰ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ੨੩ ਕ੍ਰੋਧ ਜੂਰ, ਹੋਰ ਥਾਵਰ-ਮਿਠੇ ਤੇਲੀਏ ਆਦਿ ਵਿਖ, ਜੰਗਮ-ਸਪਰਗੀ ਵਿਖ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਤਾਪ ੨੪ ਵਿਖ ਜਵਰ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹ ਅਸ਼ੋਧੀ ਆਦਿ ਦੀ ਗੰਧ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਯਾ ੨੫ ਗੰਧਜਵਰ, ਇਹ ਸਭ ਮਿਲੇਣ ਤੇ ਪੰਝੀ ਜਵਰ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਤੀਸਾਰ ਰੋਗ-੧ ਬਾਤ, ੨ ਪਿੱਤ, ੩ ਕਫ ੪ ਸੰਨਿਪਾਤ, ੫ ਸ਼ੋਕ, ੬ ਆਮ ਅਤੇ ੭ ਭਯ ਦਵਾਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ।

ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਰੋਗ-੧ ਬਾਤ ਦੀ, ੨ ਪਿਤ ਦੀ, ੩ ਕਫ ਦੀ, ੪ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ, ੫ ਆਮ ਦੀ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਵਾਹਿਕਾ (ਮਰੋੜ)-ਕੁਪੱਥੀ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਬਾਦੀ ਵਧਕੇ ਕਫ ਯੁਕਤ ਹੋਕੇ ਪ੍ਰਵਾਹਿਕਾ (ਮਰੋੜਾ) ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਇਸ ਨਾਲ ਪੇਟ ਵਿਖੇ ਪੀੜਾ ਹੋਕੇ ਗੁਦਾ ਰਸਤੇ ਬਹੁਤੇ ਕਸ਼ਟ ਨਾਲ ਮਲ ਉਤਰੇ। ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਦਾ ਇਤਨਾ ਭੇਦ ਹੈ ਕਿ ਅਤੀਸਾਰ ਵਿਖੇ ਰਜ, ਮਲ, ਮੂਤ੍ਰ, ਪਿੱਤ ਰਕਤਾਦਿਕ ਦ੍ਰਵ ਧਾਤੁ ਕੁਪਿਤ ਵਾਯੂ ਦੁਵਾਰਾ ਦਸਤ ਦੇ ਰਾਹ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਅਰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਕਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਕਫ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ।

ਸੋ-*੧ ਬਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹਿਕਾ, ()੨ ਪਿਤ ਦੀ,

[]ਦੋ ਦਿਨ ਛਡ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਓਹਨੂੰ ਚੌਥਾ ਤਾਪ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।

!ਦੁਸ਼ਮਨ ਮਾਰਨ ਅਰਥ ਹੋਮ ਆਦਿ ਕਰਨ ਤੇ ਤਾਪ ਜਾਂ ਉਲਟੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਜਾਪ ਤੇ ਤਾਪ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਭਿਚਾਰ ਜੂਰ ਆਖਦੇ ਹਨ।

?ਬ੍ਰਹਮਰਾਖਛਸ਼ ਅਥਵਾ ਭੂਤਾਦਿ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਤਪ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਰਹਾਵੇਸ਼ ਜਵਰ ਜੂਰ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।

੦ ਗੁਰੂ, ਸਿੱਧ, ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਿਧ ਆਦਿ ਦੇ ਦੁਰਬਚਨ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਤਪ ਚੜ੍ਹ ਜਾਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰਾਪ ਜੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ॥

*ਬਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹਿਕਾ ਵਿਖੇ ਸੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੁਸ਼ਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਪੀੜਾ ਨਾਲ ਮਲ ਉਤਰਦਾ ਹੈ।

()ਪਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹਿਕਾ ਵਿੱਚ ਦਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੀਖਣ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਦਾਹ (ਸੜਨ) ਨਾਲ ਮਲ ਉਤਰਦਾ ਹੈ।

[]੩ ਕਫ ਦੀ ਤੇ)[੪ ਰੁਧਿਰ ਦੀ ਇਉਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ।

ਅਜੀਰਣ ਰੋਗ–੧ ਵਿਸ੍ਵਬਧ ਅਜੀਰਣ, ੨ ਵਿਦਗਧਾਜੀਰਣ, ੩ ਆਮਾਜੀਰਣ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਹਨ।

ਅਲਸ ਰੋਗ–੧ ਬਾਤ, ੨ ਪਿਤ, ਤੇ ੩ ਕਫ ਕਰ ਕੇ, ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸੂਚਕਾ–ਹੈਜ਼ੇ ਦਾ ਭੇਦ

ਵਿਸੂਚੀ (ਹੈਜ਼ਾ) ਰੋਗ–੧ ਬਾਤ, ੨ ਪਿਤ, ਤੇ ੩ ਕਫ ਦੇ ਭੇਦ ਤੇ ਤਿੰਨ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

***ਬਿਲੰਬਕਾ**–ਇਹ ਰੋਗ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

†ਅਰਸ਼ (ਬਵਾਸੀਰ)–੧ ਬਾਤ ਦੀ, ੨ ਪਿਤ ਦੀ, ੩ ਕਫ ਦੀ, ੪ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੀ' ੫ ਰਕਤ ਦੀ ਤੇ ੬ ਸੰਸਰਗ ਦੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਛੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ।

ਕ੍ਰਿਮ ਰੋਗ–ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਭੇਦ ਨਾਲ ਦੋ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕ੍ਰਿਮਿ ੨੨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ। ()੧ ਮਲ (ਪਸੀਨਾ) ੨ ਕਫ, ੩ ਖੂਨ, ੪ ਵਿਸਟਾਜੰਨ ਇਉਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਅੰਦਰਲੇ ੧੯ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ, ਸੋ–੧ ਹ੍ਰਿਦਿਆਦ, ੨ ਅੰਤਾਦ, ੩ ਉਦ੍ਰਾਵੇਸ਼ਟ, ੪ ਚਮੂਣੇ, ੫ ਮਹਾਗੁਰ, ੬ ਸੁਗੰਧ, ੭ ਦਰਬ ਕੁਸ਼ਮ, ਇਹ ਕਫ ਜੰਨ ਹਨ। ੧ ਮਾਤਰ, ੨ ਸੋਰਸ, ੩ ਲੋਮਾਵਿਧਵੰਸ, ੪ ਰੋਮ ਦਵੀਪ, ੫ ਉਦੰਬਰ, ੬ ਕੇਸਾਦ, ਇਹ ਰੁਧਿਰ ਜੰਨ ਹਨ। ੧ ਮਕੇਰੁਕ, ੨ ਲੇਲਿਲਹ, ੩ ਮਲੂਨ, ੪ ਸੋਰਾਦ, ੫ ਕਕੇਰੁਕ, ਇਹ ਜੰਨ ਹਨ। ਇਹ ਸਭੇ ਅੰਦਰਲੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮਿਲਾਇਕੇ ੨੨ ਹਨ।

ਚਰਮ ਕੀਲ ਰੋਗ–੧ ਖਾਤ ਦਾ, ੨ ਪਿੱਤ ਦਾ, ੩ ਕਫ ਦਾ ਇਉਂ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ।

ਪਾਂਡੂ ਰੋਗ–੧ ਬਾਤ, ੨ ਪਿਤ, ੩ ਕਫ, ੪ ਸੰਨਿਪਾਤ, ੫ ਮਿੱਟੀ ਖਾਣ ਤੇ ਹੋਯਾ, ਇਸ

[]ਕਫ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹਿਕਾ ਵਿਖੇ ਕਫ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਚਿਕਣੇ ਪਦਾਰਥ ਸੇਵਨ ਤੋਂ ਹੋਵੇ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਖੇ ਕਫ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਮਲ ਉਤਰਦਾ ਹੈ।

)[ਰੁਧਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹਿਕਾ ਰੁਧਰ ਯੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਖੱਟੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਰਕਤ ਸਮੇਤ ਮਲ ਉਤਰਦਾ ਹੈ।

*ਇਹ ਭੀ ਹੈਜ਼ੇ ਦਾ ਹੀ ਭੇਦ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਦੰਡਕਾਲਸਕ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

†ਇਸ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਵਾਸੀਰ ਦੇ ਵਾਸਤਵ ਵਿਖੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ। ਇਕ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਹਜਾ, ਦੂਸਰੀ ਮਿਥਯਾ ਹਾਰਾਦਿ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਆਦ੍ਰ ਅਰ ਸੁਸ਼ਕ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਖੂਨੀ ਅਰ ਬਾਦੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।

() ਮੈਲੇ ਬਸਤਰ ਆਦਿ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜੂੰਆਂ, ਇਹ ਕਾਲੀਆਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਤਿਲਾ ਵਾਂਗ ਦੋ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪੈਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਹੜੀਆਂ ਬਹੁਤ ਬਰੀਕ ਹੋਣ ਉਹ ਲੀਖਾਂ, ਜੇਹੜੀਆਂ ਚਮੜੇ ਨਾਲ ਚਿਪੀਆਂ ਰਹਿਣ, ਬਹੁਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਣ: ਇਹ ਚਮਜੂੰਆਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ।

ਕਾਮਲਾਰੋਗ—ਕੁੰਭਕਾਮਲਾ ਤੇ ਹਲੀਮਕ—ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਇਕ ਇਕ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ ।

ਖਾਂਸੀ ਰੋਗ—੧ ਬਾਤ ਦੀ, ੨ ਪਿਤ ਦੀ, ੩ ਕਫ ਦੀ, ੪ ਉਰੁਖਤ ਦੀ, ਤੇ ੫ ਧਾਤੂ ਖਯ ਦੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ।

ਰਕਤ ਪਿਤ ਰੋਗ—੧ ਉਰਧਗਾਮੀ, ੨ ਅਧੋਗਾਮੀ, ੩ ਅਧੋ ਊਰਧਗਾਮੀ ਭੇਦ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ।

ਸੋਖਰੋਗ—੧ ਅਤਿਅੰਤ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੰਗ, ੨ ਅਤੀਸ਼ੋਕ, ੩ ਘਾਵ, ੪ ਅਤਿਅੰਤ ਰਸਤੇ ਚਲਨਾ ੫ ਬਹੁਤੀ ਡੰਡ ਕਸਰਤ, ਤੇ ੬ ਬ੍ਰਿਧਾਵਸਥਾ ਕਰ ਇਉਂ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ।

ਸੁਰਭੰਗ (ਅਵਾਜ ਦਾ ਬੈਠ ਜਾਣਾ) ਰੋਗ—੧ ਬਾਤ ਦਾ, ੨ ਪਿਤ ਦਾ, ੩ ਕਫ ਦਾ, ੪ ਮੇਦ ਵਧਨੇ ਦਾ, ੫ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦਾ ਤੇ ੬ ਛੈ ਰੋਗ ਦਾ ਸੁਰਭੰਗ ਇਉਂ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ।

ਹਿਝਕੀ ਰੋਗ—੧ ਛੁਦ੍ਰਾ, ੨ ਅੰਨਜਾ, ੩ ਗੰਭੀਰਾ, ੪ ਯਮਲਾ, ਤੇ ੫ ਮਹਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ।

ਸ੍ਵਾਸ (ਦਮਾ) ਰੋਗ—੧ ਛੁਦ੍ਰ ਸਵਾਸ, ੨ ਤਮਕਸਵਾਸ, ੩ ਊਰਧ ਸਵਾਸ, ੪ ਮਹਾ ਸਵਾਸ ਤੇ ੫ ਛਿੰਨਾ ਸਵਾਸ ਇਉਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ।

ਮੰਦਾਗਨੀ—*੧ ਵਿਖਮਾਗਨੀ, ੨ ਤੀਖਣਾਗਨੀ, ੩ ਮੰਦਾਗਨੀ, ਤੇ ੪ ਭਸਮਾਗਨੀ, ਇਉਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਭਸਮਾਗਨੀ ਛੱਡਕੇ ਮੰਦਾਗਨੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਾਣੇ ।

ਅਰੋਚਕ ਰੋਗ—੧ ਵਾਤ ਦਾ, ੨ ਪਿੱਤ ਦਾ, ੩ ਕਫ ਦਾ, ੪ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦਾ, ਤੇ ੫ ਮਨ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਦਾ । ਇਉਂ ਪੰਜ ਤਰਾਂ ਦਾ ਹੈ ।

ਛਰਦਿ—(ਉਲਟੀ) ਰੋਗ—੧ ਬਾਤ ਦੀ, ੨ ਪਿੱਤ ਦੀ, ੩ ਕਫ ਦੀ, ੪ ਕ੍ਰਿਮਿਜਾਂ ਦੀ, ੫ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੀ, ੬ ਅਮੇਧਯ, ਅਰਥਾਤ ਗਿਲਾਨੀ ਦੀ ਤੇ ੭ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਗਰਭ ਹੋਣ ਦੀ, ਇਉ ਛਰਦ ਰੋਗ ਸਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ।

ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਅਰਥਾਤ ਪਿਆਸ ਰੋਗ—੧ ਬਾਤ, ੨ ਪਿੱਤ, ੩ ਕਫ, ੪ ਤ੍ਰਿਦੋਖ, ੫ ਅਗੰਤੁਕ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਸਤਰਾਦਿਕ ਦੇ ਘਾਉ ਜੰਨ, ੬ ਉਪਸਰਗਜ ਤੇ ਧਾਤੂਖਯ ਜੰਨ ਇਉਂ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ।

ਮੂਰਛਾ—ਗਸ਼ੀ (ਦੰਦਣ ਪੈਣੀ)—੧ ਬਾਤ ਦੀ, ੨ ਪਿੱਤ ਦੀ, ੩ ਕਫ ਦੀ ਅਤੇ ੪ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੀ ਇਉਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ।

---

*ਬਾਤ ਕਰਕੇ ਵਿਖਮਾਗਨੀ, ਪਿੱਤ ਕਰਕੇ ਤੀਖਣਾਗਨੀ ਅਰ ਕਫ ਕਰਕੇ ਮੰਦਾਗਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਭਸਮਾਗਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਰੋਗ-*੧ ਨਿੰਦ੍ਰਾ, †੨ ਤੰਦ੍ਰਾ, ‡੩ ਸੰਨਿਆਸ ਤਥਾ ()੪ ਗਿਲਾਨੀ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਨੀਂਦ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ।

?ਮਦਰੋਗ-੧ ਬਾਤ ਮਦ, ੨ ਪਿੱਤ ਮਦ, ੩ ਕਫ ਮਦ, ੪ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਮਦ, ੫ ਰੁਧਰ ਕੋਪ ਤੇ ਮਦ, ੬ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਤੇ ਮਦ, ੭ ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ ਆਦਿ ਵਿਖ ਖਾਣ ਤੇ ਮਦ ਇਉਂ ਮਦ-ਉਨਮੱਤਪਣਾ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਭ੍ਰਮ-ਇਹ ਰਜੋ ਗੁਣ, ਪਿੱਤ ਅਤੇ ਵਾਯੂ, ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੋ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਭੂਤ ਉਨਮਾਦ ਰੋਗ-੧ ਦੇਵ ਗ੍ਰਹ, ੨ ਦਾਨਵ, ੩ ਗੰਧ੍ਰਬ, ੪ ਕਿੰਨਰ, ੫ ਯੱਖ, ੬ ਪਿਤਰ, ੭ ਗੁਰੂ, ੮ ਪਰੇਤ, ੯ ਗੁਹਯੁਕ, ੧੦ ਬ੍ਰਿਧ, ੧੧ ਸਿੱਧ, ੧੨ ਭੂਤ, ੧੩ ਪਿਸਾਚ, ੧੪ ਜਲਾਦਿ ਦੇਵਤਾ, ੧੫ ਨਾਗ, ੧੬ ਬ੍ਰਹਮਰਾਖਸ਼, ੧੭ ਰਾਖਸ਼, ੧੮ ਕੁਖਮਾਂਡ ਰਾਖਸ਼, ੧੯ ਕ੍ਰਿਤਯਾ ਤੇ ੨੦ ਬੇਤਾਲ। ਇਉਂ ਭੂਤ ਉਨਮਾਦ ਰੋਗ ਬੀਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ 'ਗ੍ਰਹ' ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਗ੍ਰਹ ਜੇਹੀ ਮਨੁੱਖ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਮਬਾਤ—੧ ਬਾਤ ਆਮਬਾਤ, ੨ ਪਿਤ ਆਮਬਾਤ, ੩ ਕਫ ਆਮਬਾਤ, ੪ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਕਰਕੇ ਆਮਬਾਤ। ਇਉਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਮ੍ਰਿਗੀ ਰੋਗ—੧ ਬਾਤ ਦੀ, ੨ ਪਿਤ ਦੀ, ੩ ਕਫ ਦੀ, ਤੇ ੪ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੀ ਇਸ ਤਰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ॥੧੬੩॥

ਸੂਲ ਰੋਗ-੧ ਬਾਤ ਸੂਲ, ੨ ਪਿੱਤ ਸੂਲ, ੩ ਕਫ ਸੂਲ, ੪ ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਸੂਲ, ੫ ਪਿੱਤ ਕਫ ਸੂਲ, ੬ ਕਫ ਬਾਤ ਸੂਲ, ੭ ਆਮ ਸੂਲ ੮ ਸੰਨਿਪਾਤ ਸੂਲ, ਇਉਂ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਵਾਯੂ ਹੀ ਸੂਲਕਾਰਕ ਹੈ।

---

*ਤਮੋਗੁਣ ਅਤੇ ਕਫ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇ, ਇੰਦ੍ਰਯ ਅਰ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋਹਤ ਕਰ ਬਾਹਰਲੇ ਘਟ ਪਟਾਦਿਕ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਰਹੇ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ "ਨੀਂਦ" ਹੈ।

†ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਹਤ ਕਰ ਕੁਛ ਸੌਂ ਜਾਵੇ, ਕੁਛ ਜਾਗਦਾ ਰਹਿਣੇ ਪਰ ਨੇਤ੍ਰ ਖੁਲੇ ਮੁੰਦੇ ਰਹਿਣ, ਇਸ ਨੂੰ ਤੰਦ੍ਰਾ ਆਖਦੇ ਹਨ।

‡ਦੇਹ ਮਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਬੰਦ ਹੋਕੇ ਮੁਰਦੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਆਕੜ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਸੰਨਿਆਸ ਆਖਦੇ ਹਨ।

()ਗਿਲਾਨੀ ਨਾਲ ਭੀ ਮਨ ਮੂਰਛਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜਾਣੋ।

?ਸੁਪਾਰੀ, ਧਤੂਰਾ ਆਦਿ ਖਾਣ ਤੇ ਆਦਮੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਤਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਤਾਦਿ ਦੇ ਦੋਖ ਦੁਸਟ ਹੋਣੇ ਪਰ ਮਨ ਵਿਭ੍ਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਉਨਮਤ ਯਾ ਮਤਵਾਲਾ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਵਰਤ-੧ ਭੁੱਖ, ੨ ਪਿਆਸ, ੩ ਨਿੰਦ੍ਰਾ, ੪ ਸ੍ਵਾਸ, ੫ ਕੈ, ੬ ਛਿੱਕ, ੭ ਉਬਾਸੀ, ੮ ਡਕਾਰ; ੯ ਆਂਸੂ, ੧੦ ਬੀਰਜ, ੧੧ ਮੂਤਰ, ੧੨ ਵਿਸ਼ਟਾ ਤੇ ੧੩ ਪੱਦ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਗ ਰੋਕਣੇ ਤੇ ਤੇਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਉਦਾਵਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ਟਾ, ਮੂਤ੍ਰ ਤੇ ਅਧੋਵਾਯੂ ਰੋਕਣੇ ਤੇ ਘੋਰ ਉਪੱਦ੍ਰਵ ਕਰਨਹਾਰਾ ਉਦਾਵਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਫਾਰਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਪਕ੍ਵਾਸ਼ਯ ਵਿਖੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਅਨਾਹ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਆਮਾਸ਼ਯ ਵਿਖੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਤਯਾਨਾਹ ਹੈ।

ਉਰੋਗ੍ਰਹ-ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਖਿੱਚਣੇ ਸਮਾਨ ਪੀੜਾ ਹੋਵੇ, ਅਜੇਹਾ *ਉਰੋਗ੍ਰਹ ਰੋਗ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਹ੍ਰਿਦਯ (ਸੀਨੇ) ਰੋਗ੧ ਬਾਤ ਹ੍ਰਿਦ ਰੋਗ, ੨ ਪਿੱਤ ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ, ੩ ਕਫ ਹ੍ਰਿਦ ਰੋਗ, ੪ ਸੰਨਿਪਾਤ ਹਿਰਦ ਰੋਗ ਤੇ ੫ ਕ੍ਰਿਮ ਜੰਨ ਹਿਰਦ ਰੋਗ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਉਦਰਰੋਗ-†੧ ਬਾਤੋਦਰ, ੨ ਪਿਤੋਦਰ, ੩ ਕਫੋਦਰ, ੪ ਤ੍ਰਿਦੋਖੋਦਰ, ੫ ਜਲੋਦਰ ੬ ਪਲੀਹੋਦਰ, ੭ ਖਤਯੋਦਰ ਤੇ ੮ ਬਧ ਗੁਦੋਦਰ ਭੇਦ ਨਾਲ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਗੁਲਮ ਅਰਥਾਤ ਗੋਲਾ ਰੋਗ-੧ ਬਾਤ ਗੁਲਮ, ੨ ਪਿਤ ਗੁਲਮ, ੩ ਕਫ ਗੁਲਮ ੪ ਬਾਤ ਪਿਤ ਗੁਲਮ, ੫ ਪਿਤ ਕਫ ਗੁਲਮ, ੬ ਕਫ ਬਾਤ ਗੁਲਮ, ੭ ਸੰਨਿਪਾਤ ਗੁਲਮ ਤੇ ੮ ਰਕਤ ਗੁਲਮ, ਇਉਂ ਇਹ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜਾਣੋ ॥੧੬੪॥

ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ (ਸੁਜ਼ਾਕ) ਰੋਗ-ਇਹ, ੧ ਬਾਤ ਕੁੰਡਲੀਕਾ, ੨ ਬਾਤ ਅਸਟੀਲਾ, ੩ ਬਾਤ ਵਸਤੀ, ੪ ਮੂਤ੍ਰਾਤੀਤ, ੫ ਮੂਤਰ ਜਠਰ, ੬ ਮੂਤ੍ਰਖਯ, ੭ ਮੂਤਰੋਤਸਰਗ, ੮ ਮੂਤ੍ਰ ਗ੍ਰੰਥੀ, ੯ ਮੂਤ੍ਰ ਸ਼ੁਕ੍ਰ, ੧੦ ਬਿਟਘਾਤ, ੧੧ ਮੂਤ ਸਾਦ, ੧੨ ਉਸ਼ਣ ਬਾਤ ਤੇ ੧੩ ਬਸ਼ਤੀ ਕੁੰਡਲਿਕਾ। ਇਉਂ ਤੇਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਤੂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੂਤ੍ਰ ਸਾਦ, ਉਸ਼ਣ ਬਾਤ, ਬਸਤੀ ਕੁੰਡਲਿਕਾ ਇਹ ਤਿੰਨ ਭਾਰੀ ਸੰਕਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਪੀੜਾ ਥੋੜ੍ਹੀ, ਮੂਤਰ ਦਾ ਰੁਕਣਾ ਅਧਿਕ ਹੋਵੇ, ਤਿਸਨੂੰ ਮੂਤਰਘਾਤ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੂਤਰ ਦੀ ਰੋਕ ਥੋੜੀ ਅਤੇ ਪੀੜਾ ਬਹੁਤ ਹੋਵੇ ਉਸਨੂੰ ਮੂਤ੍ਰਕ੍ਰਿਛ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਭੇਦ ਹੈ।

ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ-ਸੋ ੧ ਬਾਤ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ, ੨ ਪਿਤ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ, ੩ ਕਫ ਕ੍ਰਿਛ, ੪ ਸੰਨਿਪਾਤ

*ਉਰੋਗ੍ਰਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹ੍ਰਿਦਯ ਰੋਗ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਭੇਦ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਰਕਤ, ਮਾਂਸ, ਲਿੱਫ ਅਰ ਯਕ੍ਰਿਤ ਇਹ ਜਾਣੋ ਕਿ ਉਰੋਗ੍ਰਹ ਹੁੰਦਿਆ ਹੀ ਵਧਨੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਬਾਤਾਦਿ ਦੋਖ ਕੁਪਿਪ ਹੋਕੇ ਰਸਧਾਤੂ ਦੂਖਤ ਕਰਕੇ ਹ੍ਰਿਦਯ ਵਿਚੋਂ ਜਾ ਕੇ ਹ੍ਰਿਦਯ ਨੂੰ ਪੀੜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

†ਬਾਤੋਦਰ ਰੋਗ ਵਿਖੇ, ਹਥ ਪੈਰ, ਧੁੰਨੀ, ਕੁਖਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੋਜ ਹੋਵੇ, ਸੰਧੀਆਂ ਟੁਟਣ, ਕੁਖ, ਪਸਲੀਆਂ, ਪਸਵਾੜੇ, ਪੇਟ, ਕਮਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜਾ, ਸੁਕੀ ਖਾਂਸੀ, ਕਮਰੋਂ ਹੇਠ ਭਾਰੀਪਨਾ, ਮਲ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਹੋਣਾ; ਤ੍ਵਚ, ਨਖ, ਨੇਤ੍ਰਾਦਿਕਾ ਕਾਲਾ ਲਾਲ ਹੋਣਾ, ਪੇਟ ਅਚਾਨਕ ਵਧ ਜਾਣਾ, ਛੋਟੀ ਸੂਈ ਚੁਭਾਣ ਜੇਹੀ ਤਥਾ ਚੂੰਢੀਆਂ ਵਢਣੇ ਜੇਹੀ ਪੀੜਾ ਹੋਵੇ ਪੇਟ ਦੇ ਚਾਰੋਂ ਤਰਫ ਬਰੀਕ ਕਾਲੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਦਖਾਈ ਦੇਣ, ਚੁਟਕੀ ਮਾਰਨੇ ਸੇ ਫੂਲੀ ਪਖਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ਬਦ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਯੂ ਚਾਰੋਂ ਤਰਫ ਫਿਰ ਕਰ ਸੂਲ ਕਰਨਹਾਰ ਹੈ। ਸਭ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਰਨੇ ਅਗੇ ਛਡ ਦਿਧੇ ਹਨ।

ਕ੍ਰਿਛ, ਪਸੁਕ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ, ੬ ਬਿਟਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ, ੭ ਧਾਤੂ ਕ੍ਰਿਛ ਅਤੇ ੮ਅਸਮਰੀ ਕ੍ਰਿਛ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਰੋਗ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਤਾਦਿਕ ਦੋਖ ਆਪਣੇ ੨ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਵਖੋ ਵਖ, ਅਥਵਾ ਮਿਲਕੇ ਕੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਮੂਤ੍ਰਆਸ਼ਯ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੂਤ੍ਰ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਣ ਤਦ ਉਸ ਸਮਯ ਉਹ ਮਨੁਖ ਬੜੇ ਕਲੇਸ਼ ਨਾਲ ਮੂਤਰੇ, ਇਸ ਰੋਗ ਨੂੰ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ (ਕੁਰਰਾ) ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਅਸਮਰੀ (ਪਥਰੀ) ਰੋਗ–ਜੋ ੧ ਬਾਤਾਸ਼ਮਰੀ, ੨ ਪਿਤਾਸ਼ਮਰੀ, ੩ ਕਫਾਸ਼ਮਰੀ ਤੇ ੪ ਸੁਕ੍ਰਾਸ਼ਮਰੀ ਇਉਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੇਹ ਰੋਗ–੧ ਇਖ੍ਹ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੨ ਸੁਰਾ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੩ ਪਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੪ ਸਾਦ੍ਰ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੫ ਸੁਕ੍ਰ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੬ ਉਦਕ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੭ ਲਾਲਾ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੮ ਸ਼ੀਤ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੯ ਸਿਕਤਾ ਪ੍ਰਮੇਹ ੧੦ ਸ਼ਨੈ ਪ੍ਰਮੇਹ। ਇਹ ਦਸ ਕਫ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੧੧ ਮਜਿਸਟਾ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੧੨ ਹਰਿੱਦ੍ਰਾ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੧੩ ਨੀਲ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੧੪ ਰਕਤ ਮੇਹ ੧੫ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੇਹ ਤੇ ੧੬ ਖਾਰ ਮੇਹ, ਇਹ ਛੇ ਪਿਤ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ੧੭ ਹਸਤਿ ਮੇਹ, ੧੮ ਵਸਾ ਮੇਹ, ੧੯ ਮਜਾ ਮੇਹ ਤੇ ੨੦ ਮਧੁ ਮੇਹ, ਇਹ ਚਾਰ ਵਾਯੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਭੋ ਮਿਲਕੇ ਪ੍ਰਮੇਹ ਰੋਗ ਬੀਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਦੇਹ ਵਿਚੋਂ ਜਲ ਖੋਭਿਤ ਹੋਕੇ ਯੋਨੀ ਰਸਤੇ ਸਫੈਦ ਰੰਗ ਦਾ ਗਿਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਮ ਰੋਗ ਆਖਦੇ ਹਨ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ॥੧੬੫॥

ਪ੍ਰਮੇਹ ਪਿੜਕਾ (ਫੁੰਸੀਆਂ) ਰੋਗ–ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧ ਸ਼ਾਵਿਕਾ, ੨ ਕਛਪਿਕਾ, ੩ ਪੁਤ੍ਰਿਣੀ, ੪ ਬਿਨਤਾ, ੫ ਅਲਜੀ, ੬ ਮਸੂਰਿਕਾ ੭ ਸਰਖਪਿਕਾ ੮ ਜਲਨੀ ੯ ਵਿਦਾਰਿਕਾ ੧੦ ਵਿਦ੍ਰਖਿਕਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਿੜਕਾ (ਫੁੰਨਸੀਆਂ) ਪ੍ਰਮੇਹ ਰੋਗ ਦੇ ਯਤਨ ਵਲੋਂ ਘੇਸਲ ਕਰਨ ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਸੰਧੀਆਂ ਵਿਚ ਮਰਮਥਲਾਂ ਤੇ ਜਿਸ ਜਗਾ ਮਾਂਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਵੇ ਉਸ ਜਗਾ ਮੇਦਾ ਦੁਸ਼ਟ ਹੋਣੇ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੇਦ ਰੋਗ (ਮੋਟਾ ਪਨ)–ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਿਧੀ ਰੋਗ–੧ ਬਾਤ ਬ੍ਰਿਧੀ, ੨ ਪਿੱਤ ਬ੍ਰਿਧੀ ੩ ਕਫ ਬ੍ਰਿਧੀ ੪ ਰਕਤ ਬ੍ਰਿਧੀ ੫ ਮੇਦੋ ਬ੍ਰਿਧੀ ੬ ਮੂਤਰ ਬ੍ਰਿਧੀ ਤੇ ੭ ਅੰਤਰ ਬ੍ਰਿਧੀ। ਇਉਂ ਇਹ ੭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੋਗ ਵਿਚ ਵਾਯੂ ਆਪਣੇ ਸਵਕਾਰਣ ਕਰਕੇ ਕੁਪਿਤ ਸੂਜਨ ਅਰ ਸੂਲ ਨੂੰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਹੇਠ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੰਖਨ–ਚੂਰਿਆਂ ਦਵਾਰਾ ਪਤਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਧਸੇ ਅਰ ਬ੍ਰਿਖਣਵਾਹਿਨੀ ਨਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਖਿਤ ਕਰ, ਕਫ ਜੈਸੇ ਪਤਾਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤ ਉਪਰ ਦੀ ਖਲੜੀ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦੇਵੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਧ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਸੋਥ–ਸੋਜ ਰੋਗ–੧ ਬਾਤ ਸੋਥ, ੨ ਪਿੱਤ ਸੋਥ, ੩ ਕਫ ਸੋਥ, ੪ ਬਾਤ ਪਿਤ ਸੋਥ, ੫ ਪਿਤ ਕਫ ਸੋਥ ੬ ਕਫ ਬਾਤ ਸੋਥ, ੭ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਸੋਥ, ੮ ਅਭਿਘਾਤ ਸੋਥ ਅਤੇ ੯ ਵਿਖ ਸੋਥ। ਸੋ ਨੌ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਾਰਣ ਕਰਕੇ ਵਾਯੂ ਕੁਪਿਤ ਹੋਵੇ, ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੁਸ਼ਟ ਹੋਯਾ ਰਕਤ ਪਿੱਤ ਤੇ ਕਫ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਸ਼ਿਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ, ਫਿਰ ਉਹ ਵਾਯੂ ਰਕਤਾਦਿ ਨਾਲ ਰੁਕ ਕੇ ਤੁਚਾ ਅਰ ਮਾਸ ਦੇ ਆਸ਼ਰੇ ਹੋਕੇ ਅਚਾਨਕ ਸੋਜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇ।

ਅੰਡਬ੍ਰਿਧੀ ਰੋਗ – ਪਤਾਲੂਆਂ ਦਾ ਵਧ ਜਾਣਾ–ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਬਹੁਤੇ ਲੱਛਣ, ਅੰਤ੍ਰ ਬ੍ਰਿਧੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੧੬੬ ॥

ਗੰਡਮਾਲਾ, ਗਲਗੰਡ, ਗਿਲੜ ਤੇ ਅਪਚੀ–ਇਹ ਇਕ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ।

ਗ੍ਰੰਥੀ ਰੋਗ–੧ ਬਾਤ ਗ੍ਰੰਥੀ, ੨ ਪਿਤ ਗ੍ਰੰਥੀ, ੩ ਰਕਤ ਗ੍ਰੰਥੀ, ੪ ਕਫ ਗ੍ਰੰਥੀ, ੫ ਸ਼ਿਰਾਂ ਗ੍ਰੰਥੀ, ੬ ਮੇਦੋ ਗ੍ਰੰਥੀ, ੭ ਬ੍ਰਿਣ ਗ੍ਰੰਥੀ, ੮ ਅਸਥੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ੯ ਮਾਸ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਰੋਗ ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਰਬੁਦ – ਰਸੌਲੀ ਰੋਗ–੧ ਬਤਾਰਬੁਦ, ੨ ਪਿਤਾਰਬੁਦ, ੩ ਕਫਾਰਬੁਦ, ੪ ਕਰਤਾਰਬੁਦ, ੫ ਮਾਸਾਰਬੁਦ, ਤੇ ੬ ਮੇਦੋ ਦੀ ਅਰਬੁਦ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ੬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ।

ਸਲੀਪਦ ਰੋਗ–੧ ਬਾਤ ਦਾ, ੨ ਪਿੱਤ ਦਾ ਅਤੇ ਕਫ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੩ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਿਣ–ਘਾਉ [ਜ਼ਖਮ] ਰੋਗ–੧ ਆਗੰਤੁਕ ਬ੍ਰਿਣ, ੨ ਦੇਹਜ ਬ੍ਰਿਣ, ੩ ਸੁਧ ਬ੍ਰਿਣ ਤੇ ੪ ਦੁਸ਼ਟ ਬ੍ਰਿਣ। ਇਉਂ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਸੰ–ਪਰੰਤੂ ੧ ਬਾਤ ਬ੍ਰਿਣ, ੨ ਪਿੱਤ ਬ੍ਰਿਣ, ੩ ਕਫ ਬ੍ਰਿਣ, ੪ ਰਕਤਜ ਬ੍ਰਿਣ, ੫ ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਬ੍ਰਿਣ, ੬ ਬਾਤ ਕਫ ਬ੍ਰਿਣ, ੭ ਪਿੱਤ ਕਫ ਬ੍ਰਿਣ ੮ ਸੰਨਿਪਾਤ ਬ੍ਰਿਣ, ੯ ਬਾਤ ਰਕਤ ਬ੍ਰਿਣ, ੧੦ ਰਕਤ ਪਿੱਤ ਬ੍ਰਿਣ, ੧੧ ਕਫ ਰਕਤ ਬ੍ਰਿਣ, ੧੨ ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਅਰ ਰਕਤ ਜੰਨ ਬ੍ਰਿਣ, ੧੩ ਬਾਤ ਕਫ ਅਰ ਰੁਧਿਰਜੰਨ ਬ੍ਰਿਣ, ੧੪ ਪਿੱਤ ਕਫ ਅਰ ਰੁਧਿਰ ਜੰਨ ਬ੍ਰਿਣ. ੧੫ ਸੰਨਿਪਾਤ ਅਰ ਰੁਧਿਰ ਜੰਨ ਬ੍ਰਿਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਬ੍ਰਿਣ ਹਨ।

ਬਿਦ੍ਰਧੀ ਰੋਗ–੧ ਬਾਤ ਦੀ, ੨ ਪਿੱਤ ਦੀ, ੩ ਕਫ ਦੀ, ੪ ਰੁਧਿਰ ਦੀ, ੫ ਖਤ ਜੰਨ ਅਤੇ ੬ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੇਦਾਂ ਤੇ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ॥ ੧੬੭ ॥

ਸੰਧੀ ਬ੍ਰਿਣ ਅਰਥਾਤ ਸਦਯੋ ਬ੍ਰਿਣ–(ਵਾਸਤਵ ਵ੍ਰਿੱਚ *ਅਗੰਤਕੁ ਹਨ) ਸੋ ‡ ੧ ਅਵਕਲਿਪਤ, ‡ਬਿਲਬੰਤ, ()੩ ਛਿਨ, ?੪ ਭਿੰਨ

---

*ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਵਾਲੇ ਤਥਾ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਅਨੇਕਾਂ ਠਿਕਾਣਿਆਂ ਪਰ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਤਰਾਂ ਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਿਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਆਗੰਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

†ਜਿਸ ਬ੍ਰਿਣ ਵਿਚੋਂ ਕੈਂਚੀ ਨਾਲ ਕਰਤਨੇ ਜੇਹੀ ਪੀੜਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਵਕਲਿਪਤ ਬ੍ਰਿਣ ਆਖਦੇ ਹਨ।

‡ਜਿਸ ਬ੍ਰਿਣ ਦਾ ਮਾਸ ਲਟਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਲਬੰਤ ਬ੍ਰਿਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

() ਜੋਹੜਾ ਤਿਰਛਾ, ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਲੰਬਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛਿਨ ਬ੍ਰਿਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

()ਵਰਛੀ, ਭਾਲਾ, ਬਾਣ, ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਮੁਹਰੇ, ਸਿੰਗ ਅਥਵਾ ਦੰਦ, ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੋਠੇ ਨੂੰ ਵੇਧਕੇ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਲਹੂ ਨਿਕਲੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਿੰਨਜ ਬ੍ਰਿਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

!!੫ ਪ੍ਰਚਲਤ, !!!੬ ਘ੍ਰਿਸਟ, ()੭ ਬਿਧ ਅਤੇ ()੮ ਨਿਪਾਤਿਤ । ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ।

ਨਾੜੀ ਬ੍ਰਿਣ, [ਨਾਸੂਰ]–(‡) ੧ ਬਾਤ ਨਾੜੀਬ੍ਰਿਣ, (‡)੨ਪਿੱਤ ਨਾੜੀ ਬ੍ਰਿਣ,(?)੩ ਕਫ ਦਾ (!!)੪ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦਾ ਤੇ (!!!)੫ ਸ਼ਲਨਾੜੀ ਬ੍ਰਿਣ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ॥

ਵਧ ਕਸ਼ਟ ਰੋਗ–[]੧ ਛਿਨਾਂਤ੍ਰਿਕ,()੨ ਨਿਹਸ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਭੇਦ ਤੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼ਟ ਭੇਦ ਹੈ।

(!!) ਜੇਹੜਾ ਮੁਦਗਰ ਆਦਿ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਅਥਵਾ ਦਬ ਕੇ ਪਿਚ ਜਾਵੇ, ਤਥਾ ਮੱਜਾ, ਰੁਧਿਰ ਕਰਕੇ ਯੁਕਤ ਹੋਵੇ (ਘਾਵ ਨਾ ਹੋਵੇ) ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਚਲਤ ਬ੍ਰਿਣ, ਕਈ ਪਿਚਤ ਬ੍ਰਿਣ ਆਖਦੇ ਹਨ ।

!!! ਕਰੜੇ ਸਸਤ੍ਰਾਦਿ ਦੇ ਘਸਣੇ ਨਾਲ, ਯਾ ਚੋਟ ਲਗਨੇ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਅੰਗ ਦੇ ਉਪਰ ਦੀ ਚਮੜੀ ਉਚਿੜ ਜਾਵੇ, ਵਿਚੋਂ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਗਰਮ ਲਹੂ ਚੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਘ੍ਰਿਸਟ ਬ੍ਰਿਨ, ਰਗੜ–ਘਾਸ ਆਖਦੇ ਹਨ ।

() ਬਰੀਕ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਸੂਈ ਆਦਿ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਬਗੈਰ ਮੂੰਹ ਦੇ ਕਿਸੀ ਅੰਗ ਵਿਖੇ ਵੇਧ ਹੋਣੇ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋ ਮੂੰਹ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਵੇ ਉਸ ਬਿਧ ਬ੍ਰਿਣ ਆਖਦੇ ਹਨ ।

() ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗ, ਅਤੀ ਛਿੰਨ ਤਥਾ ਅਤੀ ਭਿੰਨ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਕਿੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲਛਣ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣ ਅਰ ਬ੍ਰਿਣ ਤਿਰਛਾ ਬਾਕਾਂ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਪਾਤਿਤ ਬ੍ਰਿਣ ਯਾਂ ਖਤ ਬ੍ਰਿਣ ਆਖਦੇ ਹਨ।

(‡)ਜੇੜਾ ਮੂਰਖ ਪੱਕੇ ਹੋਏ ਫੋੜੇ ਨੂੰ ਕਚਾ ਸਮਝ ਕੇ ਘੇਸਲ ਵਟ ਛਡੇ ਯਾ ਬਹੁਤ ਪਾਕ ਪਏ ਫੋੜੇ ਦੀ ਪਾਕ ਨਾ ਕੱਢੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਕ ਚਮੜੀ ਮਾਂਸਦਿ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਧਸ ਕੇ ਥੱਲੇ ਪਹੁੰਚਕੇ ਇਕ ਰਸਤਾ ਕਰਕੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਨਿਕਲਣ ਲਗ ਪਵੇ, ਓਹ ਪਾਕ ਨਾੜੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਹੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਾੜੀ ਬ੍ਰਿਣ (ਨਾਸੂਰ) ਆਖਦੇ ਹਨ।

(‡) ਬਾਤ ਦੇ ਨਾੜੀਬ੍ਰਿਣ ਦਾ ਮੂੰਹ ਖੁਸਕ ਤੇ ਛੋਟਾ ਹੋਵੇ, ਸੂਲ ਚਲੇ, ਝਗ ਸਮੇਤ ਸਰਾਵ ਵਗੇ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਰਵੇ ।

() ਪਿੱਤ ਦੇ ਨਾੜੀਬ੍ਰਿਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਯਾਸ, ਦਾਹ ਤੇ ਤਾਪ ਹੋਵੇ ਵਿਚੋਂ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਗਰਮ ਪਾਕ ਸਰਵੇ, ਦਿਨੇ ਬਹੁਤ ਸਰਾਵ ਚਲੇ ।

(?) ਕਫ ਦੇ ਨਾੜੀ ਬ੍ਰਿਣ ਵਿਚੋਂ ਚਿੱਟੀ, ਗਾੜ੍ਹੀ ਚੀਕੁਣੀ ਪਾਕ ਨਿਕਲੇ, ਖੁਰਕ ਹੋਵੇ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਰਾਵ ਬਹੁਤ ਚਲੇ।

(!!) ਜਿਸ ਨਾੜੀ ਬ੍ਰਿਣ ਵਿਖੇ ਦਾਹ, ਤਾਪ, ਮੂਰਛਾ, ਸਵਾਸ ਤੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਸੁੱਕਣਾ ਆਦਿ ਤਿਨਾਂ ਦੋਖਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਪਾਏ ਜਾਣ ਸੋ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦਾ ਨਾੜੀ ਬ੍ਰਿਣ, ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਸ਼ਕ ਜਾਨਣਾ।

(!!!) ਸ਼ੱਲ ਕੰਡਾ ਆਦਿ ਰਕਤ ਮਾਂਸ ਤੇ ਰਾਧ ਆਦਿ ਸਥਾਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚਕੇ ਟੁਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾੜੀ ਬ੍ਰਿਣ ਪੈਦਾ ਕਰੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਝੱਗ ਸਮਤ ਲਹੂ, ਰਿੜਕੀ ਹੋਈ ਸਮਾਨ ਨਿਤ ਰਾਧ ਨਿਕਲੇ, ਤਥਾ ਪੀੜਾ ਹੋਵੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੱਲਜ ਬ੍ਰਿਣ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।

[]ਸ਼ਸਤਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪੇਟ ਦੀ ਆਂਤ ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਆਂਤ ਦੋਨੋਂ ਪੇਟ ਅੰਦਰ ਹੋਣ, ਉਸਨੂੰ ਛਿੰਨਾਂਤ੍ਰਕ ਆਖਦੇ ਹਨ।

()ਸ਼ਸਤਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪੇਟ ਦੀ ਆਂਤ ਟੁੱਟਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਈ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਹ–ਸ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਅਸਥੀਭੰਗ—ਤੋਂ ਹੱਥ ਆਦਿਕਾਂ ਦੇ ਕਾਂਡ ਦਾ ਭੰਗ ਤੇ ਸੰਧ ਦਾ ਭੰਗ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਣ ਹੈ। ਇਹ ਰੋਗ–੧ ਭਗਨ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ, ੨ ਵਿਦਾਰਤ, ੩ ਵਿਵਰਤਿਤ, ੪ ਬਿਸ਼ਲਿਸ਼ਰ, ੫ ਤਿਰਯਕਖਿਪਤ, ੬ ਅਧੋਗਤ, ੭ ਊਰਧਗਤ, ੮ ਸੰਧਿਭੰਗ, ਇਸ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਹੱਡੀ ਟੁਟਣ ਦਾ ਭਗਨ ਰੋਗ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਕੁਸ਼ਤ ਰੋਗ—੧ ਕਪਾਲਿਕ, ੨ ਔਦੁੰਬਰ, ੩ ਮੰਡਲ, ੪ ਰਿਚਰਚਿਕਾ, ੫ ਰਿਖ ਜਿਹਬ ੬ ਵਿਪਾਦਿਕਾ, ੭ ਸਿੱਧਮ, ੮ ਕਿਟਿਹ, ੯ ਅਲਸ, ੧੦ ਦਦਰੂ, ੧੧ ਪਾਮਾਂ, ੧੨ ਵਿਸਫੋਟ, ੧੩ ਮਹਾਂ ਕੁਸ਼ਟ, ੧੪ ਚਰਨ ਦਲ, ੧੫ ਪੁੰਡ੍ਰੀਕ, ੧੬ ਸ਼ਤਾਰੁਕ, ੧੭ ਕਾਰਣ ਅਰ ੧੮ ਸਿਵਤਰ ਇਸ ਤਰਾਂ ਇਹ ਅਠਾਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਅਗਨੀ ਦਗਧ ਅਰਥਾਤ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸੜੇ ਹੋਏ ਦੇ ਭੇਦ–੧ ਪਲੁਸ਼ਟ, ੨ ਅਤੀ ਦਗਧ; ੩ ਦੁਰ ਦਗਧ ਅਰ ੪ ਸੰਮਕ ਦਗਧ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਹਮ ॥੧੬੯॥

ਭਗੰਦਰ ਰੋਗ—੧ ਬਾਤ ਨਾਲ ਸ਼ਤ ਪੋਨਕ, ੧ ਪਿੱਤ ਕਰਕੇ ਉਸਟਰਗ੍ਰੀਵ, ੩ ਕਫ ਕਰਕੇ ਪਰਿਸ੍ਰਾਵੀ, ੪ ਬਾਤ ਕਫ ਕਰਕੇ ਰਿਜੂ ੫ ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਦਵਾਰਾ ਪਰਿਖੇਪੀ ੬ ਕਫ ਪਿਤ ਨਾਲ ਅਰਸ਼ੇਸ ੭ ਅਗੰਤੁਜ ਉਨਮਾਰਗੀ ਅਰ ੮ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਤੋਂ ਸੰਖਾਵਰਤਿ, ਇਸ ਤਰਾਂ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਉਪਦੰਸ਼–ਆਤਸ਼ਕ—੧ ਬਾਤ, ੨ ਪਿੱਤ, ੩ ਕਫ, ੪ ਸੰਨਿਪਾਤ ਅਰ ੫ ਰਕਤ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਿੰਗਿੰਦ੍ਰੀ ਪਰ ਕਿਸੀ ਕਾਰਣ ਹੱਥ ਦਾ ਕਠੋਰ ਸਪਰਸ਼ ਜਾਂ ਨਖ, ਦੰਦ ਆਦਿ ਦਾ ਘਾਵ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਯਾ ਮੈਥੁਨ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਲਿੰਗ ਨਾ ਧੋਵੇ ਇਤਯਾਦੀ ਅਨੇਕ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਲੰਗ (ਇੰਦਰੀ) ਪਰ ਉਪਦੰਸ਼–ਆਤਸ਼ਕ ਰੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਿੰਗਅਰਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਸੂਕ ਰੋਗ—ਇਹ ਚੌਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ, ਸੋ– ੧ ਲਿੰਗਾਰਸ਼, ੨ ਗ੍ਰਿਥਤ, ੩ ਨਿਬ੍ਰਿਤ, ੪ ਅਵਮੰਥ, ੫ ਮਿਦਿਤ, ੬ ਸ਼ਤ ਪੋਲਕ, ੭ ਅਸ਼ਟੀਲਿਕਾ, ੮ ਸਰਖਪਿਕਾ, ੯ ਤਵਕਪਾਕ, ੧੦ ਅਵਪੀੜਿਕਾ, ੧੧ ਮਾਂਸ ਪਾਕ, ੧੨ ਸਪਰਸ਼ ਹਾਨੀ, ੧੩ ਨਿਰੁੱਧਮਣੀ, ੧੪ ਮਾਂਸਾਰਬੁਦ, ੧੫ ਪੁਸ਼ਕਰਿਕਾ ੧੬ ਸੰਮੂੜ ਪਿਟਿਕਾ ੧੭ ਅਲਜੀ ੧੮ ਰਕਤਾਰਬੁਦ ੧੯ ਵਿਦਧੀ ੨੦ ਕੁੰਭਿਕਾ ੨੧ ਤਿਲਕਾਲਕ ੨੨ ਨਿਰੁੱਧ ੨੩ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਰ ੨੪ ਪਰਿਵਰਤਿਕਾ। ਇਉਂ ੨੪ ਜਾਣੋ।

ਛੁਦ੍ਰ ਰੋਗ—ਇਹ ੬੦ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ, ਸੋ–੧ ਸ਼ਰਕਰਾਰਬੁਦ ੨ ਇੰਦ੍ਰਬਿਧਾ ੩ ਪਨਿਸਿਕਾ, ੪ ਬਿਬ੍ਰਤਾ ੫ ਅੰਧਾਲਜੀ ੬ ਬਰਾਹ ਦੰਸਟ੍ਰ ੭ ਬਲਮੀਕ ੮ ਕੱਛਪੀ ੯ ਤਿਲਕਾਲਕ ੧੦ ਗਰਦਭੀ ੧੧ ਰਕਸਾ ੧੨ ਯਵ ਪ੍ਰਖਯਾ ੧੩ ਵਿਦਾਰਿਕਾ ੧੪ ਕੰਦਿਰ ੧੫ ਮਸੇਕ ੧੬ ਨੀਲੀਕਾ ੧੭ ਜਾਲ ਗਰਦਭ ੧੮ ਈਰੀਵੇਲਿਕਾ ੧੯ ਜਤੂਮਣੀ ੨੫ ਗੁਦ ਭ੍ਰੰਸ ੨੧ ਅਗਨਿ ਰੋਹਿਣੀ ੨੨ ਸੰਨਿਰੁੱਧ ਗੁਦ, ੨੩ ਕੋਠ ੨੪ ਕੁਨਖ ੨੫ ਅਨਸ਼ਈ ੨੬ ਪਦਮਿਨਾ ਕੰਟਿਕ ੨੭ ਚਿੱਪਯ ੨੮ ਅਲਸ ੨੯ ਮੁਖਦੂਖਕਾ ੩੦ ਕੱਖਯਾ ੩੧ ਬ੍ਰਿਖਣ ਕਛੂ ੩੨ ਗੰਧ ੩੩ ਪਾਖਾਣ ਗਰਦਭ, ੩੪ ਰਾਜਿਕਾ, ੩੫ ਬਜੰਗ, (ਇਹ ੧ ਬਾਤ ੨ ਪਿਤ ੩ ਕਰ ਤੇ ੪ ਰੁਧਿਰ ਕਰਕੇ ਚਾਰ

ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ) ਸੋ ਇਹ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਤੇ ੪੪ ਪਿਛਲੇ ਪਾ ਕੇ ਸਭੋ ੩੮ ਹੋਏ। ਤਥਾ ਸਫੋਟ ਰੋਗ ਵਿਖੇ ਦੇਹ ਪਰ ਫੁਨਸੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਤੇ ਇਹ ਭੀ ਛੁਦ੍ਰ ਰੋਗਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸਫੋਟਕ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ੧ ਬਾਤ ਵਿਸਫੋਟਿਕ, ੨ ਪਿਤ ਵਿਸਫੋਟਕ, ੩ ਕਫ ਵਿਸਫੋਟਕ, ੪ ਬਾਤ ਪਿਤ ਵਿਸਫੋਟਕ, ੫ ਕਫ ਪਿੱਤ ਵਿਸਫੋਟਕ, ੬ ਬਾਤ ਕਫ ਵਿਸਫੋਟਕ, ੭ ਰਕਤ ਵਿਸਫੋਟਕ, ੮ ਸੰਨਿਪਾਤ ਵਿਸਫੋਟਕ, ਇਉਂ ਵਿਸਫੋਟਕ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜਾਣੋ। ਦੇਹ ਪਰ ਸੀਤਲਾ ਰੋਗ ਨਾਲ ਵੀ ਫੁਨਸੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਸੂਰਿਕਾ ਰੋਗ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਛੁਦ੍ਰ ਰੋਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਮਸੂਰਿਕਾ ੧੪ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ।

ਸੋ–੧ ਬਾਤ ਮਸੂਰਿਕਾ, ੨ ਪਿੱਤ ਮਸੂਰਿਕਾ, ੩ ਕਫ ਮਸੂਰੀਕਾ, ੪ ਕਫ ਪਿੱਤ ਮਸੂਰਿਕਾ, ੫ ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਮਸੂਰਿਕਾ, ੬ ਬਾਤ ਕਫ ਮਸੂਰਿਕਾ, ੭ ਸੰਨਿਪਾਤ ਮਸੂਰਿਕਾ, ੮ ਤੁਕ ਸ਼ਬਦੋਕ ਜੋ ਰਸ ਧਾਤੂ ਇਣ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮਸੂਰਿਕਾ, ੯ ਰਕਤੀਜਾ, ੧੦ ਮਾਸਜਾ, ੧੧ ਮੇਦੋਜਾ, ੧੨ ਅਸਥੀਜਾ, ੧੩ ਮੱਜਾ ਜਨ, ਤਥਾ ੧੪ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਤ ਦੀਆਂ ੪ ਮਸੂਰਿਕਾਵਾਂ ਕਸ਼ਟ ਸਾਧ ਜਾਨਣੀਆਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਭ ਮਸੂਰਿਕਾ ੧੪ ਤੇ ੮ ਵਿਸਫੋਟ, ੩੮ ਪਿੱਛੇ ਕਹੇ ਸੋ ਸਭ ਮਿਲ ਕੇ ੬੦ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਛੁਦ੍ਰ ਰੋਏ ਹੋਏ ਜਾਨਣੇ।

ਵਿਸਰਪ ਰੋਗ–੯ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਤਰਾਂ–੧ ਬਾਤ ਵਿਸਰਪ, ੨ ਪਿਤ ਵਿਸਰਪ, ੩ ਕਫ ਵਿਸਰਪ, ੪ ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਵਿਸਰਪ, ੫ ਕਫ ਬਾਤ ਵਿਸਰਪ; ੬ ਕਫ ਪਿੱਤ ਵਿਸਰਪ, ੭ ਸੰਨਿਪਾਤ ਵਿਸਰਪ, ੮ ਜਠਰਾਂਗਨੀ ਤਾਪ ਜੰਨ ਵਿਸਰਪ ਅਤੇ ੯ ਅਭਿਘਾਤਜ ਵਿਸਰਪ, ਇਉਂ ਨੌਂ ਜਾਨਣੇ।

ਵਿਖ ਦੇ ਰੋਗ–ਸਥਾਵਰ, ਜੰਗਮ ਤੇ ਕ੍ਰਿਤਿਮ ਭੇਦ ਨਾਲ ਵਿਖ ਰੋਗ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕਿਰਤਿਮ ਵਿਖ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਸਥਾਵਰ ਤੇ ਚਾਰ ਜੰਗਮ ਵਿਖੇ ਮਿਲਾਕੇ ਅੱਠ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਦਰਦਿ–ਸੀਤ ਪਿਤੀ ਅਰਥਾਤ ਛਪਾਕੀ ਰੋਗ–ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਕਫ ਪਿੱਤ ਦੇ ਕੋਪ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਖੁਰਕ ਬਹੁਤ, ਪੀੜਾ ਥੋੜੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਛਪਾਕੀ। ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਦਾ ਕੋਪ ਹੋਵੇ ਉਸ ਵਿਖੇ ਖੁਰਕ ਥੋੜੀ, ਪੀੜਾ ਬਹੁਤ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਤ ਪਿਤੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਤਨਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਭੇਦ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਤਪ, ਕੈ, ਦਾਹ ਅਤੇ ਸੂਲ ਦੋਹਾਂ ਵਿਖੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਤ ਰੋਗ ਚੌਰਾਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ–੧ ਅਖਜੇਪਕ ੨ ਹਨੂੰਸੰਤਭ ੩ ਉਰੂਸਤੰਭ, ੪ ਸ਼ਿਰੋਗ੍ਰਹ ੫ ਬਾਹਜਾਯਾਮ, ੬ ਅਭਯੰਤਰਾਯਾਮ, ੭ ਪਾਰਸ਼ਸੂਲ, ੮ ਕਟਗ੍ਰਹ ੯ ਦੰਡਾਪਤਾਨਕ, ੧੦ ਖੱਲੀ, ੧੧ ਗਿਹਬਾਸਤੰਭ,੧੧ ਅਰਦਿਤ ੧੩ ਪਖਯਾਘਾਤ, ੧੪ ਕ੍ਰੋਸ਼ਟਸ਼ੀਰਖ, ੧੫ ਮਨਯਾਸਤੰਭ ੧੬ ਪੰਗ, ੧੭ ਕਲਾਯਖੰਜ, ੧੮ ਤੂਨੀ, ੧੯ ਪਤਿਤੂਣੀ, ੨੦ ਖੰਜ, ੨੧ ਪਾਦਹਰਖ, ੨੨ ਗਿਰਧਸੀ, ੨੩ ਭਿਘਵਾਚੀ, ੨੪ ਅਵਬਾਹੁਕ, ੨੫ ਅਪਤੰਤ੍ਰਕ, ੨੬ ਬ੍ਰਿਣਾਯਾਮ, ੨੭ ਬਾਤ ਕੰਟਕ, ੨੮ ਅਪਤਾਨਕ ੨੯ ਅੰਗਭੇਦ ੩੦ ਅੰਗਸ਼ੋਖ ੩੧ ਸਿੰਮਿਣ ੩੨ ਕੱਲਤਾ ੩੩ ਪ੍ਰਤਿਅਸਟੀਲਿਕਾ ੩੪ ਅਸਟੀਲਾ ੩੫ ਬਾਮਨੰਤਵ ੩੬ ਕੁਬਤਜਵ ੩੭ ਅੰਗ ਪੀੜਾ ੩੮ ਅੰਗਸੂਲ ੩੯ ਸੰਕੋਚ

੪੦ ਸਤੰਭ ੪੧ ਰੁਖਯਤਾ ੪੨ ਅੰਗਭੰਗ ੪੩ ਅੰਗਵਿਭਰਮ ੪੪ ਵਿਟਗਰਹ ੪੫ ਵਧਵਿਟਕਤਾ ੪੬ ਮੂਕਤਵ ੪੭ ਅਤੀਜ੍ਰਿੰਭ ੪੮ ਅਤੀ ਉਦਗਾਰ ੪੯ ਅੰਤਰਕੂਗਨ ੫੦ ਬਾਤ ਪ੍ਰਬਿਤੀ ੫੧ ਸਫੁਰਣ ੫੨ ਸਿਰਾਪੂਰਣ ੫੩ ਕੰਪਵਾਧੂ ੫੪ ਛਾਕਸ਼ਯ ੫੫ ਸਯਾਵਤਾ ੫੬ ਪ੍ਰਲਾਪ ੫੭ ਖਿਪਰਮੂਤ੍ਰਤਾ ੫੮ ਨਿੰਦਰਾਨਾਸ਼ ੫੯ ਸਵੇਦ ਨਾਸ਼ ੬੦ ਦੁਰਬਲਤਵ ੬੧ ਸੁਕ੍ਰਾਤਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ੬੨ ਬਲਖਯ ੬੩ ਸੁਕ੍ਰਕਾਰਸ਼ਯ ੬੪ ਸੁਕਰਨਾਸ਼ ੬੫ ਅਨਵਸਥਿਤ ਚਿਤੱਤਵ ੬੬ ਕਾਠਿਨਯ ੬੭ ਵਿਰਸਾਸਯਤਾ ੬੮ ਕਖਾਯਬਕ੍ਰਤ੍ਰਤਾ ੬੯ ਆਧਮਾਨ ੭੦ ਪ੍ਰਤਯਾਧਮਾਨ ੭੧ ਸੀਤਤਾ ੭੨ ਰੋਮ ਹਰਪ ੭੪ ਭੀਰੁਤ੍ਰ ੭੪ ਤੋਦ ੭੫ ਕੰਡੂ ੭੬ ਰਸਾਗਯਤਾ ੭੭ ਸ਼ਬਦਾਗਯਤਾ ੭੮ ਪਰਸੁਪਤਿ ੭੯ ਗੰਗਾਗੱਤ ੮੦ ਤ੍ਰਿਸ਼ ਖਯ।

ਪਿਤ ਦੇ ਰੋਗ ੪੦— ੧ ਧੂਮੋਦਗਾਰ ੨ ਵਿਦਾਹ ੩ ਉਸ਼ਣਾਗਤ ੪ ਮਤੀਭ੍ਰਮ, ੫ ਕਰਾਂਤੀ ਹਾਨੀ ੬ ਕੰਠਸੋਖ ੭ ਮੁਖਸੋਖ ੮ ਅਲਪਸੁਕਰਤਾ ੯ ਤਿਕਤਾਸਯਤਾ ੧੦ ਅਮਲ ਵੱਕ੍ਰਤ੍ਰ ੧੧ ਸ੍ਵੇਦਸ੍ਰਾਵ ੧੨ ਅੰਗਪਾਕਤਾ ੧੩ ਕਲਮ ੧੯ ਹਰਿਤਬਰਣ ੧੫ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ ੧੬ ਪੀਤਕਾਯਤਾ ੧੭ ਰਕਤ ਸਰਾਵ ੧੮ ਅੰਗਦਰਣ ੧੯ ਲੋਹ ਗੰਧਾਸ਼ਯਤਾ ੨੦ ਦੌਰਗੰਧਯ ੨੧ ਪੀਤ ਮੂਤ੍ਰਤ ੨੨ ਅਰਤੀ ੨੩ ਪੀਤਵਿਟਕਤਾ ੨੪ ਪੀਤਾਵਿਲੋਕਨ ੨੫ ਪੀਤ ਨੇਤ੍ਰਤਾ ੨੬ ਪੀਤ ਦੰਤਤਾ ੨੭ ਸ਼ੀਤੇਛਾ ੨੮ ਪੀਤਨਖਤਾ ੨੯ ਤੇਜੋਦੇਖ ੩੦ ਅਲਪਨਿੰਦ੍ਰਤਾ ੩੧ ਕੋਪ ੩੨ ਗਾਤ੍ਰ ਸਾਦ ੩੩ ਭਿੰਨਵਿਕੱਤਵ ੩੪ ਅੰਧਤਾ ੩੫ ਉਸ਼ਣੋਛਵਾਸਤਵ ੩੬ ਉਸ਼ਣਮੂਤ੍ਰਤਵ ੩੭ ਉਸ਼ਣਮਲਤਵ ੩੮ ਤਮੋਦਰਸ਼ਨ ੩੯ ਪੀਤਮੰਡਲ ਦਰਸ਼ਨ ਅਰ ੪੦ ਨਿਹਸਰਤ੍ਰ। ਇਉਂ ਪਿੱਤ ਰੋਗ ਚਾਲੀ ਹਨ।

ਕਫ ਦੇ ਵੀਹ ਰੋਗ— ਸੋ-੧ ਤੰਦਰਾ, ੨ ਅਤੀਨਿੰਦਾ, ੩ ਗੌਰਵ, ੪ ਮੁਖ ਮੀਠਾ ਰਹਿਣਾ, ੫ ਮੁਖ ਲੇਪ, ੬ ਪਰਸੰਕਤਾ, ੭ ਸਵੇਤ ਦੇਖਣਾ, ੮ ਸਵੇਤ ਵਿਸਟਾ ਕਾ ਉਤਰਨਾ, ੯ ਸਵੇਤ ਮੂਤ੍ਰ ਹੋਣਾ, ੧੦ ਦੇਹ ਦਾ ਰੰਗ ਸਫੇਦ ਹੋਣਾ, ੧੧ ਸ਼ੈਤਯਤਾ, ੧੨ ਉਸ਼ੁਣੇਛਾ, ੧੩ ਤਿਕਤਕਾਮਿਤਾ, ੧੪ ਮਲਧਿਕਯ ੧੫ ਸੁਕ੍ਰਬਾਹੁਲਯ, ੧੬ ਬਹੁਮੂਤ੍ਰਤਾ, ੧੭ ਆਲਸਯ, ੧੮ ਮੰਦਬੁਧੀ, ੧੯ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ੨੦ ਘਰ ਘਰ ਵਾਕਯਤਾ ਅਰ ੨੧ ਅਚੈਤਨਯ ਇਸ ਤਰਾਂ ਜਾਣੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ੨੧ ਹੈ। ਸੋ ਸ਼ੈਤਯ ਅਰ ਉਸ਼ੁਣੇਛਾ ਇੱਕ, ਮੰਨਣ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਕਤ (ਲਹੂ) ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ੧੦ ਰੋਗ— ਸੋ-੧ ਗੌਰਵ, ੨ ਰਕਤ ਮੰਡਲਤਾ, ੩ ਰਕਤ ਨੇਤ੍ਰਤ੍ਰ ੪ ਰਕਤ ਮੂਤ੍ਰਤਾ, ੫ ਰਕਤ ਸਟੀਵਤਾ, ੬ ਰਕਤ ਪਿਟਿਕਾ ਦਰਸਨ, ੭ ਉਸ਼ਣਤਵ, ੮ ਪੂਤੀਗੰਧ੍ਰਿਤ, ੯ ਪੀਮਾ ਅਰ ੧੦ ਪਾਕ ਇਹ ਦਸ ਗਿਣ ਲੋ।

ਮੂੰਹ ਦੇ ੭੪ (ਚੌਹੱਤਰ) ਰੋਗ— ਸੋ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਓਸਟ ਰੋਗ ੧੧, ਦੰਦ ਰੋਗ ੧੦, ਦੰਦਮੂਲ ਦੇ ੧੩, ਜਿਹਬਾਰੋਗ ੬, ਤਾਲੂ ਰੋਗ ੮, ਗਲ ਰੋਗ ੧੮ ਤੇ ਮੁਖ ਅੰਦਰ ਦੇ ਰੋਗ ੮, ਸਭੇ ਮਿਰਾਕ ੭੪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ-ਓਸ਼ਟ ਰੋਗ ਇਹ ਹਨ :-੧ ਬਾਤਜ, ੨ ਪਿੱਤਜ, ੩ ਕਫਜ, ੪ ਸੰਨਿਪਾਤਜ, ੫ ਰਕਤਜ, ੬ ਖਤਜ, ੭ ਮਾਂਸਾਰਬੁਦ, ੮ ਖੰਡੋਸ਼ਟ, ੯ ਜਲਾਰਬੁਦ, ੧੦ ਦੌਰਬੁਦ ਤੇ ੧੧ ਅਰਬੁਦ ਇਉਂ ਯਾਰਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਦੰਦ ਰੋਗ ੧੦— ਸੋ ੧ ਕਾਲਨ, ੨ ਕ੍ਰਿਮਿਦੰਤ, ੩ ਦੰਦਹਰਖ, ੪ ਕਰਾਲ, ੫ ਦੰਦ ਚਾਲ; ੬ ਦੰਦ ਕਰਕਰਾ, ੭ ਅਧਿਦੰਦ, ੮ ਸਯਾਦੰਦ, ੯ ਦੰਦ ਭੇਦ ਤੇ ੧੦ ਕਪਾਲਿਕਾ ਇਉਂ

ਦਸ ਜਾਨਣੇ ।

ਦੰਦ ਜੜ ਦੇ ਰੋਗ ੧੩—ਸੋ-੧ ਸ਼ੀਤਾਦਿ, ੨ ਉਪਕੁਸ਼, ੩ ਦੰਦਵਿਦ੍ਰਧੀ, ੪ ਪ੍ਰਪੁਟ, ੫ ਅਧਿਮਾਂਸ, ੬ ਵਿਦਰਭ, ੭ ਮਹਾਂ ਸੌਖਿਰ, ੮ ਸੌਖਿਰ, ੯ ਬਾਤ ਨਾੜੀ, ੧੦ ਪਿੱਤ ਨਾੜੀ. ੧੧ ਕਫ ਨਾੜੀ, ੧੨ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾੜੀ ਅਤੇ ੧੩ ਰਕਤ ਨਾੜੀ ਇਉਂ ੧੩ ਜਾਨਣੇ ।

ਜਿਹਬਾ ਰੋਗ ੬ ਹਨ—ਸੋ-੧ ਬਾਤਜ, ੨ ਪਿਤਜ, ੩ ਕਫਜ, ੪ ਅੱਲਸ, ੫ ਅਧਿਜਿਹਵ ਤੇ ੬ ਉਪਜਿਹਵ ਇਉਂ ਛੇ ਜਾਣੇ ।

ਤਾਲੂ ਰੋਗ ੮ ਹਨ—ਸੋ-੧ ਅਰਬੁਦ, ੨ ਤਾਲੂ ਪਿਟਿਕਾ, ੩ ਕੱਛਪਿ, ੪ ਮਾਂਸ ਸੰਹਤੀ, ੫ ਗਲਸੁੰਡੀ, ੬ ਤਾਲੂ ਸ਼ੋਖ, ੭ ਤਾਲੂ ਪਾਕ ਅਰ ੮ ਪੁੱਪਟ, ਇਹ ਅੱਠ ਹਨ ।

ਗਲ ਰੋਗ ੧੮ ਹਨ—ਸੋ-੧ ਬਾਤ ਰੋਹਿਣੀ, ੨ ਪਿੱਤ ਰੋਹਿਣੀ, ੩ ਕਫ ਰੋਹਿਣੀ, ੪ ਸੰਨਿਪਾਤ ਰੋਹਿਣੀ, ੫ ਮੇਦੋ ਰੋਹਿਣੀ; ੬ ਬ੍ਰਿੰਦ, ੭ ਗਲੌਘ ੮, ਗਲ ਵਿਦ੍ਰਧੀ ੯ ਸੁਰਹਾ, ੧੦ ਤੁੰਡਿਕੇਰੀ, ੧੧ ਸ਼ਤਘਣੀ, ੧੨ ਤਾਲੁਕ, ੧੩ ਅਰਬੁਦ, ੧੪ ਗਿਲਾਯੂ, ੧੫ ਬਲਯ, ੧੬ ਬਾਤਗੰਡ ੧੭ ਕਫ ਗੰਢ ੧੮ ਮੇਦੋਗੰਡ ਇਉਂ ਅਠਾਰਾਂ ਜਾਨਣੇ ।

ਮੂੰਹ ਅੰਦਰ ਰੋਗ ੮—ਸੋ-੧ ਬਾਤ ਮੁਖ ਪਾਕ, ੨ ਪਿੱਤ ਮੁਖ ਪਾਕ, ੩ ਕਫ ਮੁਖ ਪਾਕ, ੪ ਰਕਤ ਮੁਖ ਪਾਕ, ੫ ਸੰਨਿਪਾਤ ਮੁਖ ਪਾਕ, ੬ ਦੁਰਗੰਧਾਸਜ, ੭ ਉਰਧ੍ਰ ਗੁਦ ਅਤੇ ੮ ਅਰਬੁਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਠ ਹਨ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਭੇ ਮਿਲਕੇ ੭੪ ਹਨ ॥੧੭੦॥

ਕੰਨਾਂ ਦੇ ੮ ਰੋਗ—ਸੋ-੧ ਬਾਤ, ੨ ਪਿੱਤ ੩ ਕਫ, ੪ ਰਕਤ, ੫ ਸੰਨਿਪਾਤ, ੬ ਵਿਦ੍ਰਧੀ, ੭ ਸ਼ੋਥ, ੮ ਅਰਬੁਦ, ੯ ਪੂਤੀਕਰਣ, ੧੦ ਕਰਣ ਅਰਸ਼, ੧੧ ਕਰਣ ਹੱਲਿਕਾ, ੧੨ ਬਾਧਿਰਯ, ੧੩ ਤੰਤ੍ਰਿਕਾ, ੧੪ ਕੰਡੂ, ੧੫ ਸ਼ਸ਼ਕੁਲ, ੧੬ ਕ੍ਰਿਮੀ ਕਰਣਕ, ੧੭ ਕਰਣ ਨਾਦ ਅਤੇ ੧੮ ਪ੍ਰਤੀਨਾਹ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਠਾਰਾਂ ਹਨ ।

ਕਰਣ ਪਾਲ ਦੇ ੭ ਰੋਗ—ਸੋ-੧ ਉਤਪਾਤ, ੨ ਪਾਲਿਸ਼ੋਪੋਥ, ੩ ਵਿਦਾਰੀ, ੪ ਦੁਖ ਵਰਧਨ, ੫ ਪਰਿਪੋਟ, ੬ ਲੇਹੀ ਅਤੇ ੭ ਪਿੱਪਲੀ, ਇਉਂ ਸੱਤ ਜਾਨਣੇ ।

ਕਰਣ ਮੂਲ ਦੇ ੫ ਰੋਗ—ਸੋ-੧ ਬਾਤ, ੨ ਪਿੱਤ, ੩ ਕਫ, ੪ ਸੰਨਿਪਾਤ ਅਤੇ ੫ ਰਕਤ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ ।

ਨੱਕ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਰੋਗ ੧੮—ਸੋ-੧ ਬਾਤ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਾਯ, ੨ ਪਿੱਤ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਾਯ ੩ ਕਫ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਾਯ, ੪ ਰਕਤ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਾਯ, ੫ ਸੰਨੀਪਾਤ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਾਯ ੬ ਆਪੀਨਸ, ੭ ਪੂਤੀਨਾਸ, ੮ ਨਾਸਾਰਸ਼, ੯ ਭ੍ਰੰਸ਼ਥੁ, ੧੦ ਖਜਵਥੁ, ੧੧ ਨਾਸ ਅਨਾਹ, ੧੨ ਪੂਤੀਰਕਤ, ੧੩ ਅਰਬੁਦ, ੧੪ ਦੁਸ਼ਟ ਪੀਨਸ, ੧੫ ਨਾਸਾਸ਼ੋਖ, ੧੬ ਘ੍ਰਾਣ ਪਾਕ, ੧੭ ਪੁਟਸ੍ਰਾਵ ਅਰ ੧੮ ਦੀਪਤਕ, ਇਉ ਅਠਾਰਾਂ ਗਿਣ ਲੋ ॥ ੧੭੧ ॥

ਕਪਾਲ ਦੇ ੯ ਰੋਗ—ਸੋ-੧-ਉਪਸ਼ੀਰਖਕ, ਅਰੁੰਖਿਕਾ ੩ ਵਿਦ੍ਰਧੀ ੪ ਦਰੁਣ, ੫

ਪਿਟਿਕਾ, ੬ ਅਰਬੁਦ, ਇੰਦ੍ਰਲੁਪਤ, ੮ ਖਾਲ੍ਰਿਤ੍ਰ ਅਰ ੯ ਪਲਿਤ। ਇਹ ਸਭ ੯ ਹਨ।

ਸਿਰ ਦੇ ੧੦ ਰੋਗ—ਹਨ, ਸੋ–੧ ਅਰਧਾਵਭੇਦਕ, ੨ ਬਾਤਜਸ਼ਿਰੋਭਿਤਾਪ, ੩ ਪਿੱਤਜਸ਼ਿਰੋਭਿਤਾਪ,੪ ਕਫਸ਼ਿਰੋਭਿਤਾਪ,੫ ਰਕਤਜਸ਼ਿਰੋਭਿਤਾਪ ੬ ਸੰਨਿਪਾਤ ਜਸ਼ਿਰੋਭਿਤਾਪ, ੭ ਸੂਰਯ ਵਰਤਿ, ੮ ਸਿਰੋਪਾਕ ੯ ਕ੍ਰਿਮਿਜ ਅਰ ੧੦ ਸੰਖਕ ਇਉਂ ਦਸ ਜਾਨਣੇ।

ਨੇਤ੍ਰ ਰੋਗ ੯੪ ਹਨ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਲਕਾਂ ਦੇ ਰੋਗ ੨੪ ਹਨ, ਸੋ–੧ ਕ੍ਰਿਛਰੋਨਮੀਲ ੨ ਪਖਸਸ਼ਾਂਤ, ੩ ਕਫੋਤਕਲਿਸਟ, ੪ ਲੋਹਿਤ, ੫ ਅਰੁਨਿਮੇਖ, ੬ ਰਕਤੋਕਾਲਿਸਟ, ੭ ਕੁਕੂਣਕ, ੮ ਪਖਯਮਾਰਸ਼, ੯ ਪਖਯਮਰੋਧ, ੧੦ ਪਿਤੋਤਕਾਲਿਸਟ, ੧੧ ਪੋਥਕੀ, ੧੨ ਸ਼੍ਰਲਿਸ਼ਟ ਵਰਤਮ, ੧੩ ਬਹਲ ੧੪ ਪਖਯਮੋਤਸੰਗ, ੧੫ ਅਰਬੁਦ, ੧੬ ਕੁੰਭਿਕਾ, ੧੭ ਸਿਕਤਾਵਰਤਮ, ੧੮ ਅਲਗਣ, ੧੯ ਅੰਜਨਾਮਿਕਾ, ੨੦ ਕਰਦਮ, ੨੧ ਸ਼ਯਾਮ ਵਰਤਮ, ੨੨ ਵਿਸਵਰਤਮ, ੨੩ ਅਲਜੀ ਤੇ ੨੪ ਉਤਕ-ਲਿਸ਼ਟ ਵਰਤਮ।

ਨੇਤ੍ਰ ਸੰਧੀਗਤ ਰੋਗ ੯ ਹਨ—ਸੋ–੧ ਜਲਸ਼ਾਵ, ੨ ਕਫਸ਼ਾਵ, ੩ ਰਕਤ ਸ੍ਰਾਵ ੪ ਪਰਬਣੀ, ੫ ਪੂਯਸ਼ਾਵ, ੬ ਕ੍ਰਿਮਿਗ੍ਰੰਥੀ, ੭ ਉਪਨਾਹ, ੮ ਅਲਜੀ ਅਤੇ ੯ ਪੂਆਲਸ।

ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸਫੈਦ ਭਾਗ ਦੇ ਉਪਰ ੧੩ ਰੋਗ—ਹਨ, ਸੋ–੧ ਸ਼ਿਰਤੋਪਾਤ, ੨ ਸ਼ਿਰਾ ਹਰਖ, ੩ ਸ਼ਿਰਾਜਾਲ, ੪ ਸ਼ੁਕਤਿਕ, ੫ ਸ਼ੁਕਲਾਰਮ ੬ ਅਧਿਮਾਂਸਾਰਮ ੭, ਪ੍ਰਸਤਾਰਯਰਮ, ੮ ਪਿਸ਼ਿਟਕ, ੯ ਸ਼ਿਰਾਜ਼ਪਿਟਿਕਾਂ, ੧੦ ਕਫਗ੍ਰੰਥਿਤਕ, ੧੧ ਅਰਜਨ, ੧੨ ਸਨਾਰਯਰਮ ਤੇ ਅਧਿਮਾਂਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੩ ਹਨ।

ਨੇਤ੍ਰ ਦੇ ਕਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਰੋਗ—੫ ਹਨ, ਸੋ ੧ ਸ਼ੁਧਸ਼ੁਕ੍ਰ, ੨ ਸ਼ਿਰਾ ਸ਼ੁਕ੍ਰ, ੩ ਖਤ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ੪ ਅਜਕ ਤੇ ੫ ਸ਼ਿਰਾਸੰਗ, ਇਉਂ ਪੰਜ ਹਨ।

ਬਾਤਾਦਿ ਦੋਖ ਕੁਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪਟਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਕੇ ਕਾਚ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਉਹ ਰੋਗ ੬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਸੋ–੧ ਬਾਤਜ, ੨ ਪਿਤਜ; ੩ ਕਾਫਜ ੪ ਸੰਨਿਪਾਤਜ ੫ ਰਕਤਜ ਤੇ ੬ ਸੰਸਰਗਜ ਇਉਂ ਛੇ ਹਨ। ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਪਟਲ (ਪੜਦੇ) ਬਾਤਾਦਿ ਦੋਖ ਦੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਤਿਮਿਰ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿਮਿਰ ਰੋਗ–੧ ਬਾਤਜ ੨ ਪਿਤਜ ੩ ਕਫਜ ੪ ਸੰਸਰਗਜ ੫ ਰਕਤਜ ਤੇ ੬ ਸੰਨਿਪਾਤਜ ਇਉਂ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਛਣ ਮੋਤੀਆਬਿੰਦ ਅਰਥਾਤ ਕਾਚ ਰੋਗ ੬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਨਣੇ। ਲਿੰਗਨਾਸ਼ ਰੋਗ ੭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਤਿਮਿਰਰੋਗ ਨੇਤ੍ਰ ਦੇ ਚੌਥੇ ਪੜਦੇ ਮੇਂ ਪਸ੍ਰੰਚਣ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਬਿਆਪਤ ਕਰ ਨਾ ਦੇਖਣੇ ਸਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਿੰਗਨਾਸ਼–੧ ਬਾਤ ਜਨਯ ੨ ਪਿਤ ਜਨਯ ੩ ਕਫ ਜਨਯ ੪ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਜਨਯ ੫ ਉਪਸਰਗ-ਜਨਯ ੬ ਸੰਸਰਗਜ ਤੇ ੭ ਰਕਤਜ ਇਉਂ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਰੋਗ ੮ ਹਨ, ਸੋ ੧ ਪਿੱਤਵਿਦਗਧ, ੨ ਅਮਲਪਿਤ ਵਿਦਗਧ ੩ ਉਸ਼ਣਵਿਦਗਧ ੪ ਨਕੁਲਾਂਧਯ ੫ ਧੂਸਰਾਂਧਯ ੬ ਰਾਤਯਧਯ ੭ ਹਰਸਵਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ੮ ਗੰਭੀਰ ਇਉਂ ਅੱਠ ਹਨ। ਅਭਿਖਯੰਦੀਰੋਗ ੪ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਸੋ–੧ ਰਕਤਾਭਿਖਯੰਦ ੨ ਬਾਤਾਭਿਖਯੰਦ ੩ ਪਿਤਾਭਿਖਯੰਦ ਤੇ ੪ ਕਫਾਭਿਖਯੰਦ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿ ਮੰਥ ਰੋਗ ੪ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਭਿਖਯੰਦ ਰੋਗ ਦੀ ਅਪੇਖਯਾ ਕਰਨੇ ਤੇ ੧ ਬਾਤ ੨ ਪਿਤ, ੩ ਕਫ ਤੇ ੪ ਰਕਤ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਕਾਰਣਾਂ ਤੇ ੪ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਮੰਥ ਰੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਾਣ ਲੋ।

ਸੰਪੂਰਣ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਪਤ ਜਿਹੜੇ ਰੋਗ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰਬਾਖੀ ਰੋਗ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਓਹ ੮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਸੋ-੧ ਬਾਤ ਵਿਪਰਜਯ ੨ ਅਲਪਸ਼ੋਥ ੩ ਅੰਨਤੋਬਾਤ ੪ ਪਕਾਤੰਜ ੫ ਸ਼ੁਕ੍ਰਾਖਯੀਪਾਕ, ੬ ਸ਼ੋਫ ੭ ਅਧਯੂਸ਼ਤ ੮ ਹਤਾਧਿਮੰਥ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰੋਗ ੮ ਹਨ, ਇਸੇਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭੇ ਮਿਲਾਉਣ ਤੇ ੯੪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੁਰਖਤਵ ਰੋਗ ਅਰਥਾਤ ਬੀਰਜਖੀਣਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਨਮਰਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸ੍ਰੋ-੧ ਈਰਖਿਕ, ੨ ਆਸੇਕਯ, ੩ ਕੁੰਭਿਕ, ੪ ਸੁਗੰਧੀ ਤੇ ੫ ਖੰਡ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ।

ਸੁਕ੍ਰ ਰੋਗ-ਬੀਰਜ ਦੇ ਦੋਖ ਕਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖ ਦੇ ਰੋਗ- ੮ ਹਨ, ਸੋ-੧ ਬਾਤਜਨਯ, ੨ ਪਿਤਜਨਯ, ੩ ਕਫਜਨਯ ੪ ਰਕਤ ਪਿਤ ਜਨਯ ੫ ਕਫ ਪਿਤ ਜਨਯ ਪੂਯਾਕ ੬ ਬਾਤ ਪਿਤ ਜਨਯ ਖੀਣ ੭ ਕਫ ਬਾਤ ਜਨਯ ਗ੍ਰੰਥਿਲ, ੮ ਸੰਨਿਪਾਤ ਜਨਯ ਮਲਾਮ, ਇਉਂ ੮ ਜਾਨਣੇ।

ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਰਕਤ ਪ੍ਰਦਰ ਦੇ ਰੋਗ- ੪ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ, ਸੋ ੧ ਬਾਤ ਜਨਯ ੨ ਪਿੱਤ ਜਨਯ ੩ ਕਫ ਜਨਯ ਅਰ ੪ ਸੰਨਿਪਾਤ ਜਨਯ ਇਉਂ ੪ ਭੇਦ ਜਾਨਣੇ ॥੧੭੨॥

ਤੀਯ ਬੀਰਜ ਅਰਥਾਤ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ- ਆਰਤਵ ਭਾਵ ਰਿਤੂ ਕਾਲ ਦੇ ਲੋਹੂ ਕਰ ਹੋਣੇ ਵਾਲੇ ਰੋਗ ੮ ਹਨ। ਸੋ-੧ ਬਾਤਜ ੨ ਪਿਤਜ ੩ ਕਫਜ ੪ ਪੂਯਾਭ ੫ ਕੁਣਪ ੬ ਗ੍ਰੰਥੀ ੭ ਖੀਣ ਤੇ ੮ ਮਲਸਮ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ੮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਯੋਨੀ ਦੇ ੨੦ ਰੋਗ ਹਨ- ਸੋ-੧ ਬਤਾਲਾ, ਪਿੱਤਲਾ, ੩ ਸ਼ਲੇਖਮਾਲਾ, ੪ ਸੰਨਿਆਤਜਾ, ੫ ਰਕਤਜਾ ੧ ਲੋਹਿਤਖਾਯਾ, ੭ ਸੁਸ਼ਕਾ, ੮ ਬਾਮਨੀ, ੭ ਖੰਡੀ, ੧੦ ਅੰਡ੍ਰਮੁਖੀ ੧੧ ਸੂਚੀ ਮੁਖੀ, ੧੨ ਬਿਪਲਤਾ,੧੩ਪੁਤ੍ਰਘਨੀ,੧੪ ਪਰਿਪਲੁਤਾ ੧੫ ਉਪਪਲੁਤਾ, ੧੬ ਪ੍ਰਾਕਚਰਣਾ, ੧੭ ਮਹਾਂਯੋਨੀ, ੧੮ ਕਰਣਿਕਾ, ੧੯ ਨੰਦਾ ਅਤੇ ੨੦ ਅਤੀਚਰਣਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਭ ੨੦ ਹਨ।

ਯੋਨੀ ਕੰਦ ਦੇ ੪ ਰੋਗ- ਸੋ-੧ ਬਾਤਜ, ੨ ਪਿੱਤਜ, ੩ ਕਫਜ, ਅਤੇ ੪ ਸੰਨਿਪਾਤਜ ਇਉਂ ਚਾਰ ਹਨ।

ਗਰਭ (ਹਮਲ) ਸੰਬੰਧੀ ਰੋਗ- -੮ ਹਨ, ਸੋ-੧ ਉਪਵਿਸਟਕ ਗਰਭ, ੨ ਨਾਗੋਦਰ, ੩ ਮੱਕੱਲ, ੪ ਮੂੜ ਗਰਭ, ੫ ਵਿਸੰਵਭ, ੬ ਗੂੜ ਗਰਭ, ੭ ਜਰਾਯੂ ਦੋਖ ਅਤੇ ੮ ਗਰਭ ਪਾਤ, ਇਉਂ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਰਭਪਾਤ ਰੋਗ ਹਨ।

ਕੁਚ (ਮੰਮਿਆਂ) ਦੇ ਰੋਗ ੫ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ- ਸੋ -੧ ਬਾਤਜੰਨ, ੨ ਪਿੱਤਜਨ, ੩ ਕਫ ਜੰਨ, ੪ ਸੰਨਿਪਾਤ ਜੰਨ, ਅਤੇ ੫ ਖਤ ਜੰਨ, ਇਉਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਦੂਖ ਸੰਬੰਧੀ ਰੋਗ ਬਾਲ ਰੋਗਾਂ ਵਿਚ ਕਹਾਂਗੇ। ਪ੍ਰਸੂਤ ਰੋਗ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

***ਬਾਲ ਰੋਗ ਬਾਈ ਹਨ** ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ੩ ਰੋਗ। ਸੋ–੧ ਬਾਤ ਜਨਯ, ੨ ਪਿਤ ਜਨਯ, ੩ ਕਫ ਜਨਯ, ਇਹ ਤਿੰਨ ਹਨ ੪ ਦੰਤੋਭਵ, ੫ ਦੰਤ ਘਾਤ, ੬ ਦੰਤ ਸ਼ਬੰਦ, ੭ ਅਕਾਲਦੰਤ, ੮ ਅਹਿਪੂਤਨ ਰੋਗ, ੯ ਮੁਖਪਾਕ, ੧੦ ਮੁਖਸ਼੍ਰਾਵ ੧੧ ਗੁਦ ਪਾਕ,੧੨ ਉਪਸ਼ੀਰਖਕ,੧੩ਪਾਰਸ੍ਰਾਰਣ ੧੪ ਤਾਲੂ ਕੰਟ,੧੫ ਵਿੰਛਿੰਨ,੧੬ ਪਾਰ ਗਰਭਿਕ, ੧੭ ਦੌਰ ਬਲਯ, ੧੭ ਗਾਤ੍ਰਸਾਦ, ੧੯ ਸੋਜਾਮ੍ਰਤ੍ਰ ੨੦ ਕੁਕੂਣਕ, ੨੧ ਰੋਦਨ ਅਤੇ ੨੨ ਅਜਗੱਲੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੨੨ ਹਨ।

ਇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਲ ਗ੍ਰਹ ਦੇ ਰੋਗ–੧੨ ਹਨ, ਸਕੰਦਗ੍ਰਹ, ੨ ਵਿਸ਼ਾਖਗ੍ਰਹ ੩ ਸ੍ਵਗ੍ਰਹ ੪ ਪਿਤ੍ਰਗ੍ਰਹ, ੫ ਨੈਗਮੇਯ, ੬ ਸ਼ਕੁਨੀ, ੭ ਸੀਤਪੂਰਨਾ, ੮ ਮੁਖਮੰਡਨਿਕਾ, ੯ ਪੂਤਨਾ, ੧੦ ਅੰਧਪੂਤਨਾ, ੧੧ ਰਵੇਤੀ ਅਰ ੧੨ ਸੁਸ਼ਕਰਵੇਤੀ, ਇਉਂ ਬਾਰਾਂ ਜਾਨਣੇ ॥ ੧੭੩ ॥

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ– ਬਾਤ ਰਕਤ ਪਾਦ, ਸੁਪਦ ਪਾਦ, ਤਥਾ ਸਤਭ, ਪਾਕ ਫੂਟਨ ਆਦਿ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਰੋਗ ਕਿਸੀ ਅਚਾਰਯ ਨੇ ਇਹ ੪੨ ਮਹਾਂ ਦੁਸਤ੍ਰ ਕਹੇ ਹਨ (ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ ਭੀ ੬੨ ਬਾਤਾਦਿ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਸੋ ਸਭ ਪਾਦ ਰੋਗਾਂ ਯਾ ਬਾਤ ਬਯਾਧੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗਣਨਾ ਕੀਤੇ, ਜਾਨਣੇ ਕਿਸੀ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰ ਨੇ ਨਿਰਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ'ਜਿਸ ਤੇ ਭਿੰਨ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਹੈ।)

ਵਿਖ–ਜ਼ਹਰ ਸੰਬੰਧੀ ਰੋਗ–੩ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਥਾਵਰ, ਜੰਗਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤਮ ਇਉਂ ਤਿਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ।

ਮਦ ਤੇ ਮਦਾਤ੍ਰਯ ਆਦਿ ਚਾਰ ਰੋਗ–ਹਨ। ਸੋ–੧ ਬਾਤ, ੨ ਪਿਤ, ੩ ਕਫ, ਤਥਾ ੪ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਭੇਦ ਨਾਲ, ਪਰਮਦ ਪਾਨਾਜੀਰਣ, ਪਾਨ ਵਿਭ੍ਰਮ, ਅਰ ਪਾਨਾਤਜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਦਾਤਜ ਰੋਗ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜਾਨਣਾ।

ਪੰਜ਼ ਕਰਮ–੧ ਵਮਨ, ੨ ਵਿਰੇਚਨ, ੩ ਨਿਰੂਹਣ ਵਸਤੀ, ਅਨੁਵਾਸਤ ਵਸਤੀ, ਅਰ ੫ ਨਸਾਵਰ, ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਕ੍ਰਮਾਂ ਦੇ †ਹੀਨ, ਮਿਥਯਾ, ਅਤੇ ਅਤੀ ਯੋਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਤੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੋ ਪੰਜੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਪੰਜ ਤੇਆ ੧੫ ਰੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ੍ਰਭਾਵ ਉਕਤ ਰੋਗਾਂ ਵਿਖੇ ਹੀ ਜਾਨਣਾ। ਇਹ ਸਭ ਸਾਰੰਗਧਰੇ ਤੋਂ ਬਰਨਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ॥ ੧੭੪ ॥

(ਸੰਖੇਪ ਸਰੀਰਕ)

ਥੋੜੇ ਵਿਖੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਬਰਨਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ :–

ਸਰੀਰ ਵਿਖੇ ਰਸ ਆਦਿ ਧਾਤੂਆਂ ਦੇ ਜੋਹੜੇ ਸਥਾਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਯਾਦਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ੭ ਕਲਾਂ ਹਨ, ਕੋਸ਼ਟ ਵਿਖੇ ੭ ਆਸ਼ਯ ਅਰਥਾਨ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਵਿਚ ੧ ਰਸ, ੨ ਰੁਧਿਰ,

---

*ਬਾਬੀਸ ਦਾ ਅਰਥ ੨੨ ਹੈ,ਪਰੰਤੂ ਆਲੋਮੁਹਾਰੀਆ ੨੦ ਅਰਥ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

†ਦਵਾਈ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਸੇਵਨ ਕੀਤੀ ਹੀਨ ਮਾਤ੍ਰਾ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,ਨਿਯਮ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਵਧ ਵਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਮਿਥਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਯਮ (ਮਿਕਦਾਰ ਮੁਕ਼ਰ) ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਕੇ ਸੇਵਨ ਅਤੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ੩ ਭੇਦ ਜਾਨਣੇ।

੩ ਮਾਂਸ, ੪ ਮੇਦਾ, ੫ ਹੱਡੀ, ੬ ਮੱਜਾ ਤੇ ੭ ਬੀਰਜ ਇਹ ੭ ਧਾਤੂਆਂ ਹਨ। ਧਾਤੂਆਂ ਦੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੭ ਮਲ ਹਨ। ੭ ਤੁਚਾਂ ਹਨ, ੭ ਉਪਧਾਤੂਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਧਾਤੂਆਂ ਦੇ ਸਮੀਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ; ਬਾਤ, ਪਿਤ ਤੇ ਕਫ ਇਹ ੩ ਦੋਖ ਹਨ ॥੧੭੫॥ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਬੰਧਨ ਰੂਪ ੯੦੦ ਨਾੜੀਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਨਾਯੂ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਸੈ ਤੇ ਦਸ (੨੧੦) ਸੰਧੀਆਂ (ਜੋੜ) ਕਹੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਰੂਪ ੩੦੦ ਹੱਡੀਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਸੌ ਸੱਤ (੧੦੭) ਮਰਮ ਸਥਾਨ ਹਨ। ਸ਼ਿਰਾ ਨਾੜੀਆਂ ੭੦੦ ਹਨ। ਰਸਬਾਹਕ ੨੪ ਨਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਂਸ ਦੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਟੁਕੜੇ ਇਹ ੫੦੦ ਹਨ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ੫੨੦ ਹਨ, ਸੋ ੨੦ *ਆਦਮੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਹਨ ॥੧੭੭॥ ਕੰਡਾ ਨਾੜੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਵੱਡੀਆਂ ੧੦ ਹਨ। ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ੧੦ ਛੇਕ ਹਨ। ਜਨਾਨੀ ਦੇ ਛੇਕ ੧੩ †ਹਨ। ਇਹ ਥੋੜੇ ਮਾਤ੍ਰ ਸਰੀਰਕ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਸਮਝ ਰੱਖੋ ਤਾਂ ਗੁਣ ਕਰੇਗਾ ॥੧੭੮॥

ਅਥ ਤੇਲ ਵਿਧੀ–ਸੋਰਠਾ

ਹਰੀ ਵਸਤੁ ਕੋ ਪੀਸ, ਤਾਂਕਾ ਰਸ ਨਿਕਲਾਈਯੇ।
ਲੇਹੁ ਚੌਗੁਨਾ ਈਸ, ਚੂਰਣ ਤੇ ਤੁਮ ਜਾਨਕੇ ॥੧੭੯॥
ਤਾਂਕੋ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ, ਰਹੈ ਭਾਗ ਜਬ ਚੌਥਈ।
ਤਬ ਹੀ ਤੁਰਤ ਛਨਾਇ, ਦੀਜੇ ਮੇਲ ਕੜਾਹਿ ਮੇ ॥੧੮੦॥
ਤਾਂਤੇ ਚੌਗਨ ਘੀਉ, ਅਥਵਾ ਤੇਲ ਮਿਲਾਈਏ।
ਚੂਰਣ ਤੇ ਪਯ ਜੀਉ, ਚਾਰ ਭਾਗ ਧਰ ਕ੍ਵਾਥ ਮੇ ॥੧੮੧॥
ਦੀਜੇ ਅਗਨਿ ਬਲਾਇ, ਸੁਸੇ ਸਰਬ ਜਬ ਘ੍ਰਿਤ ਰਹਤ।
ਲੇਵੋ ਭਾਂਜਨ ਪਾਇ, ਘੀਉ ਤੇਲ ਇਮ ਵਿਧ ਕਰੋ ॥੧੮੨॥

ਹਰੀ ਤਾਜ਼ੀ ਵਸਤੂ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਮ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੋਵੇ) ਲਿਆ ਕੇ, ਕੁਟ ਕੇ ਨਿਚੋੜ ਕਰ ਰਸ ਕਢ ਲਵੇ। ਅਜੇਹਾ ਸੁਰਸ ਚੂਰਣ ਨਾਲੋਂ ਚੌਗਣਾ ਪਾ ਕੇ ॥੧੨੯॥ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਜਦ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਸੜ ਕੇ ਆਣ ਰਹੇ ਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਲਾਹਕੇ ਪੁਣ ਲਵੇ ਅਰ ਮੁੜ ਉਸ ਪੁਣੇ ਕਵਾਥ ਦੇ ਜਲ ਨੂੰ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ॥੧੮੦॥ ਇਸ ਜਲ ਨਾਲੋਂ ਚੌਗਣਾ ਘਿਉ ਅਥਵਾ ਤੇਲ ਪਾਵੇ। ਚੂਰਣ ਨਾਲੋਂ ਦੁਧ ਚਾਰ ਭਾਗ ਪਾਵੇ ॥੧੮੧॥ ਫਿਰ ਕੜਾਹੀ ਹੇਠ ਅੱਗ ਜਲਾ ਦੇਵੇ, ਜਦ ਹੋਰ ਸਭ ਸੜਕੇ ਘ੍ਰਿਤ ਮਾਤ੍ਰ ਆਣ ਰਹੇ ਤਾਂ ਸਾਫ ਕਰਕੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾ ਲਵੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਿਉ ਤੇ ਤੇਲ ਬਣੌਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ ॥੧੮੨॥

ਦੂਜੀ ਵਿਧੀ–ਸੋਰਠਾ

ਸੂਕੀ ਔਖਧਿ ਆਨ, ਚੂਰਨ ਕਰ ਜਲ ਅਸਟ ਗੁਣ।

---

*ਕੁਚਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪੰਜ, ਯੋਨੀ ਵਿਚ ੪, ਗਰਭ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ੩ ਤੇ ਗਰਭ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ੩ ਇਉਂ ੨੦ ਹਨ।

†ਦੋ ਕੁਚਾਂ ਤੇ ਇਕ ਗਰਭ ਦਾ ਇਹ ੩ ਵਧ ਹਨ।

ਭੇਮ ਰਾਖ ਨਿਸ ਜਾਨ, ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਤਾਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰ ॥੧੯੩॥
ਲੇਹੁ ਆਠਮਾ ਅੰਸ, ਛਾਣੀ ਦੂਧ ਜੁ ਅਸਟ ਗੁਨ ।
ਘੀਉ ਤੇਲ ਬਰੰਸ, ਚੂਰਣ ਤੇ ਹੀ ਚੌਗੁਣੇ ॥੧੯੪॥
ਮੀਠੀ ਅਗਨਿ ਪਕਾਇ, ਰਹੇ ਤੇਲੁ ਅਰੁ ਘ੍ਰਿਤ ਜਬੈ ॥
ਲੇਵੋ ਭਾਂਡੇ ਪਾਇ, ਮਧਜਮ ਦੂਜੀ ਵਿਧਿ ਕਹੀ ॥੧੯੫॥

ਜੇ ਸੁਕੀ ਹੋਈ ਵਸਤੂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਿਆ ਕੇ ਚੂਰਨ ਕਰ ਲਵੇ ।.ਰਾਤ ੯ ਗੁਣੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਭਿਉਂ ਛੱਡੇ, ਪ੍ਰਾਤਹਕਾਲ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ।੧੯੩॥ ਜਦ ਅੱਠਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਬਾਕੀ ਸੜ ਕੇ ਆ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਤਾਰਕੇ ਪੁਣਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ੮ ਗੁਣਾ ਦੁਧ ਪਾਕੇ ਅਰ ਘ੍ਰਿਤ ਤੇਲ ਚੂਰਣ ਨਾਲੋਂ ਚੌਗੁਣਾ ਪਾ ਕੇ ਫਿਰ ਮੱਠੀ ਮੱਠੀ ਅੱਗ ਪਰ ਪਕਾਵੇ, ਜਦ ਘ੍ਰਿਤ ਤੇਲ ਮਾਤ੍ਰ ਆਣ ਰਹੇ, ਸਾਫ ਕਰਕੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾ ਰਖੇ, ਇਹ ਦੂਜੀ ਵਿਧੀ 'ਮੱਧਮ' ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ ॥੧੯੪॥੧੯੫॥

ਤੀਜੀ ਵਿਧੀ–ਸੋਰਠਾ

ਅਤਿ ਸੂਕੀ ਜੇ ਹੋਇ, ਔਖਧ ਉਖਲੀ ਕੂਟਿਯੈ ।
ਸੋਲ ਗੁਣਾ ਜਲ ਢੋਇ, ਭੇਮੀ ਰਾਖੋ ਨਿਸ ਸਕਲ ॥੧੯੬॥
ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਕਵਾਥ ਕਰਾਇ, ਅਸਟ ਵਿਸੇਖੀ ਛਾਣ ਲੈ ।
ਕਵਾਥੇ ਤੇ ਲੈ ਪਾਇ, ਅਸਟ ਗੁਣਾ ਪਯ ਜਾਨਿਯੋ ॥੧੯੭॥
ਚੌ ਗੁਨ ਘ੍ਰਿਤਹਿ ਮਿਲਾਇ, ਭੇਖਜ ਤੇ ਨਿਸਚੈ ਕਰੀ ।
ਲੇਵਹੁ ਘ੍ਰਿਤੈ ਪਰਾਇ, ਤੀਜੀ ਬਿਧਿ ਸਾਰੰਗਧਰੈ ॥੧੯੮॥

ਅਤਿਅੰਤ ਸੁੱਕੀ ਔਖਧੀ ਜੋ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉੱਖਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਕੁੱਟ ਲਵੇ । ਉਸ ਵਿਚ ੧੬ ਗੁਣਾ ਜਲ ਪਾ ਕੇ ਰਾਤ ਭਿਉਂ ਰਖੇ ॥੧੯੬॥ ਸਵੇਰੇ ਕਵਾਥ ਕਰਕੇ ਜਦ ਅੱਠਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਤਾਰਕੇ ਪੁਣ ਲਵੇ । ਫਿਰ ਕਵਾਥ ਦੇ ਪਾਣੀ ਰਹੇ ਤੇ ਅੱਠ ਗੁਣਾ ਦੁਧ, ੪ ਗੁਣਾ ਘਿਉ ਦਵਾਈ ਨਾਲੋਂ ਪਾਕੇ ਪਕਾਵੇ, ਸੋ ਪੱਕਿਆ ਘਿਓ ਤੀਸਰੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਾਰੰਗਧਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ॥ ੧੯੭ ॥ ੧੯੮ ॥

ਬਾਤ ਉਤਪਤੀ–ਚੌਪਈ

ਊਚਾ ਬੋਨ ਬਾਦ ਬ੍ਰਤ ਧਾਰ । ਖੇਦ ਭਯਾਨਕ ਚਿਤ ਬਿਚਾਰ ।
ਰੂਖਾ ਕੌੜਾ ਖਾਵੈ ਕੋਇ । ਨਿਸ ਕੋ ਜਾਗਤ ਦਿਨਕੋ ਸੋਇ ॥੧੯੯॥
ਸੀਤ ਲਗਤ ਸੰਧਯਾ ਕੈ ਕਾਲ । ਉਪਜਤ ਬਾਈ ਇਨ ਤੇ ਲਾਲ ।
ਸਾਵਨ ਭਾਦੋਂ ਪੋਖ ਅਸਾਢ । ਮਗਸਰ ਮਾਘੇ ਪਵਨ ਸੁ ਵਾਢ॥੧੯੦॥

ਉਚੇ ਬੋਲਣਾ, ਝਗੜਾ, ਫਾਕੇ ਰਹਿਣਾ, ਖੇਚਲ, ਭਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਚਿਤਵਣੀਆਂ । ਖੁਸ਼ਕ.

ਕੌੜੇ ਖਾਣੇ। ਰਾਤ ਦਾ ਜਾਗਣਾ, ਦਿਨੇ ਸੌਣਾ ॥੧੮੯॥ ਸੰਧਿਆ ਸਮਯ ਸਰਦੀ ਲਗਣ ਤੇ ਇਉਂ ਵਾਯੂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੌਣ, ਭਾਦਰੋਂ, ਪੋਹ, ਹਾੜ, ਮੱਘਰ ਤੇ ਮਾਘ ਵਿੱਚ ਵਾਯੂ ਵਧਦੀ ਹੈ ॥ ੧੯੦ ॥

ਪਿੱਤ ਉਤਪਤੀ–ਚੌਪਈ

ਬਿਖਮਾਸਨ ਸ੍ਰਮ ਖਾਇ ਪਟਾਇ। ਖਾਰਾ ਕੌੜਾ ਤੀਖਨ ਖਾਇ।
ਖੁਧਾ ਤ੍ਰਿਖਾ ਅਤਿ ਅਚੇ ਅਹਾਰ। ਪੀਵਤ ਮਦਰਾ ਕ੍ਰੋਧ ਸੁਕਾਰ ॥੧੯੧॥
ਤਪੈ ਅਗਨਿ ਅਰੁ ਧੂਪੇ ਫਿਰੇ। ਆਧੀ ਰੈਨ ਦੁਪਹਿਰੇ ਬਿਚਰੈ।
ਉਪਜੈ ਪਿਤ ਜੇਠ ਬੈਸਾਖ। ਆਸੂ ਕਾਤੇ ਰਾਜ ਸੁਭਾਖ ॥੧੯੨॥

ਵਿਖਮਾਸਨ, ਥਕੇਵਾਂ, ਖੱਟਾ ਖਾਰਾ, ਕੌੜਾ ਤੇ ਤੀਖਣ ਖਾਣਾ, ਭੁਖ ਪਿਆਸ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਬਹੁਤ ਖਾਣਾ, ਨਸ਼ਾ ਪੀਣਾ. ਕ੍ਰੋਧ ਕਰਨਾ, ਅੱਗ ਦਾ ਸੇਕਣਾ, ਧੁਪੇ ਫਿਰਣਾ, ਹੋਰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਜਾਂ ਦੁਪਹਿਰੇ ਫਿਰਨ ਆਦਿ ਕਾਰਣਾਂ ਤੇ ਪਿੱਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੋ ਜੇਠ, ਵੈਸਾਖ ਪਿਤ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇ ਹੈ, ਅਰ ਅੱਸੂ ਤੇ ਕੱਤੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਖੇ ਪਿੱਤ ਦਾ ਰਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥੧੯੧॥੧੯੨ ॥

ਕਫ ਉਤਪਤੀ (ਯੋਗਸਤਾਨ)– ਚੋਪਈ

ਦੂਧ ਮਧੁਰ ਤਿਲ ਦਧ ਨਵਨੀਤ। ਲੌਣ ਖਟਾਈ ਪਲ ਝਖ ਸੀਤ।
ਦਿਨ ਸੋਵਤ ਅਰ ਤਪਤ ਅਹਾਰਾ। ਯਾਤੇ ਉਪਜਤ ਕਫ ਜੁ ਬਿਕਾਰਾ॥੧੯੩॥
ਫਾਗਨ ਚੇਤ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਸੁ ਇਸ ਕਾ। ਤੀਨੋ ਉਪਜਤ ਰਾਜ ਸੁ ਜਿਸ ਕਾ।
ਤੀਨਹੁ ਭੇਦ ਬਖਾਨੇ ਸਹੀ। ਜੋਗੁਸਤਹਿ ਤੇ ਮੇਘ ਸੁ ਕਹੀ ॥੧੯੪॥

ਦੁਧ, ਮਿੱਠਾ, ਤਿਲ, ਦਹੀਂ, ਮੱਖਣ, ਲੂਣ, ਖਟਿਆਈ, ਮਾਂਸ, ਮੱਛੀ, ਅਰ ਸਰਦ (ਵਰਫਾਦਿ), ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੇ, ਦਿਨ ਦੇ ਸੌਣੇ ਅਰ ਗਰਮ ਖਾਣੇ ਤੇ ਕਫ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫੱਗੁਣ, ਚੇਤਰ ਵਿਚ ਕਫ ਦਾ ਰਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਜਿਸ ਸਮਯ ਜਿਸ ਦਾ ਰਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਜਾਣੋ ।।੧੯੩।।੧੯੪।।

ਬਾਤ ਲੱਛਣ (ਯੋਗਸਤਾਨ)–ਦ੍ਵੈਯਾਛੰਦ

ਦੇਹ ਪੀਰ ਤਾਲੂ ਬਹੁ ਜਲਨਾ, ਆਲਸ ਸੀਤ ਡਰਾਵੈ।
ਡੋਵ ਉਠੈ ਮੰਦਾਗਨਿ ਨਿੰਦ੍ਰਾ, ਨਾਹਿ ਜੁ ਤਪ ਤਨ ਤਾਵੈ॥
ਉਸ਼ਨ ਬਾਛਨਾ ਮੁਖੁ ਹੈ ਫੀਕਾ, ਰੂਖਾ ਅੰਗ ਜੁ ਲਹਿਯੈ।
ਲੱਛਨ ਬਾਤ ਤਨੇ ਇਹ ਭਾਖੇ, ਜੋਗਸਤਹਿ ਤੇ ਕਹਿਯੈ ॥੧੯੫॥

ਦੇਹੀ ਵਿਖੇ ਪੀੜ, ਤਾਲੂ ਦਾ ਸੜਨਾ, ਆਲਸ ਸੀਤ ਦਾ ਲੱਗਣਾ, ਡੋਬ ਪੈਣਾ, ਪੇਟ ਦੀ ਅਗਨਿ ਮਾਰੀ ਜਾਣੀ, ਨੀਂਦ ਨਾਂ ਔਣੀ, ਤਾਪ ਦਾ ਤਾਓ, ਗਰਮ ਹਵਾੜ, ਮੂੰਹ ਫਿੱਕਾ, ਅੰਗ ਖੁਸ਼ਕ ਰਹਿਣੇ।੧੯੫।

ਪਿੱਤ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਕੌੜਾ ਮੁਖ ਬਯਾਕੁਲ ਬਕਬਾਦ। ਸੋਖ ਅਧਰ ਮੂਰਛਾ ਤਨ ਸਾਦ।
ਤਾਪ ਸ੍ਵੇਦ ਸੀਤਹ ਪਰਿ ਪ੍ਰੀਤ। ਦਾਘ ਘਨੀ ਲੱਛਣ ਪਿਤ ਮੀਤ ॥੧੯੬॥

ਮੂੰਹ ਦਾ ਸਵਾਦ ਕੌੜਾ, ਬਿਆਕੁਲਤਾ, ਬਕਬਾਦ, ਹੋਂਠ ਸੁਕਣੇ, ਮੂਰਛਾ (ਗਸ਼ੀ), ਅੰਗ ਟੁਟਣੇ ਤਾਪ, ਪਸੀਨਾ, ਠੰਢੇ ਖਾਣ ਦੀ ਚਾਹ ਅਰ ਬਹੁਤਾ ਦਾਹ ਲੱਗਣਾ, ਇਹ ਪਿੱਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ ਹਨ ॥੧੯੬॥

ਕਫ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਖਾਸੀ ਕੇਹਰ ਆਲਸ ਸ੍ਵਾਸ। ਮੁਖੁ ਮੀਠਾ ਕਫ ਭੂਖ ਜੁ ਨਾਸ।
ਹੀਯਾ ਭਾਰੀ ਗਲ ਗ੍ਰਹ ਜਾਨ। ਕਫ ਕੈ ਲੱਛਨ ਏਤੇ ਮਾਨ ॥੧੯੭॥

ਖਾਂਸੀ, ਜ਼ੁਕਾਮ, ਆਲਸ, ਦਮਾ, ਮੂੰਹ ਮਿਠਮਿਠਾ, ਕਫ, ਭੁਖ ਦਾ ਨਾਸ਼, ਕਲੇਜੇ ਭਾਰ ਅਰ ਗਲ ਦਾ ਰੁਕਣਾ, ਇਹ ਕਫ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ॥੧੯੭॥

ਬਾਤ ਉਪਾਇ—ਚੌਪਈ

ਉਸਨ ਬਾਤ ਮਰਦਾਨ ਮਿਠ ਤੇਲ। ਉਸਨੋਦਕ ਬ੍ਰਤ ਸੇਕਹਿ ਮੇਲ।
ਮਦਰਾ ਨਿਸ ਦਿਨ ਕਰਤ ਅਹਾਰ। ਬਾਤ ਬਯਾਧ ਬਿਨਸੈ ਤਤਕਾਰ ॥੧੯੮॥

ਗਰਮ ਵਾਯੂ ਦਾ ਸੇਵਨ, ਮਿਠੇ ਤੇਲ ਦੀ ਮਾਲਿਸ਼, ਗਰਮ ਜਲ (ਪੀਣਾ ਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ) ਬ੍ਰਤ ਰਖਣੇ, ਸੇਕਣਾ, ਰਾਤ ਦਿਨ ਦਾਰੂ ਦਾ ਪੀਣਾ, ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਤੇ ਬਾਤ ਦੀ ਬਿਆਧੀ ਸ਼ੀਘਰ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ॥੧੯੮॥

ਪਿੱਤ ਉਪਾਇ—ਚੌਪਈ

ਸੀਤਲ ਜਲ ਇਸਨਾਨ ਕਰਾਇ। ਭੋਜਨ ਮੈ ਰਸੁ ਗੰਧ ਕਮਾਇ।
ਚੰਦ੍ਰ ਚੰਦ੍ਰਕਾ ਸਰਦ ਜੁ ਗੇਹ। ਚੰਦਨਾਦਿ ਪਿਤ ਦੂਰਿ ਕਰੇਹ ॥੧੯੯॥

ਠੰਢੇ ਜਲ ਵਿਚ ਸਨਾਨ, ਰਸੇਦਾਰ, ਸੁਗੰਧੀ ਵਾਲੇ ਭੋਜਨ ਖਾਣੇ, ਚੰਦਮਾ ਦੀ ਚਾਂਦਨੀ ਦਾ ਸੇਵਨ, ਸਰਦ ਘਰਾਂ ਦਾ ਵਾਸ ਅਤੇ ਚੰਦਨ ਆਦਿ ਦਾ ਲੇਪ, ਇਹ ਸਭ ਪਿਤ ਨਾਸ਼ਕ ਯਤਨ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੧੯੯॥

ਕਫ ਉਪਾਇ—ਚੌਪਈ

ਬਮਨ ਬਰੇਚਨ ਤਿਕਤੈ ਖਯਾਰ। ਕਟਕ ਕਸੈਲਾ ਬ੍ਰਤ ਬਹੁਕਾਰ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਸ੍ਵੇਦਤ ਨਸਵਾਰ। ਇਨ ਤੇ ਜਾਵਤ ਕਫੀ ਬਿਕਾਰ ॥੨੦੦॥

ਕੈ, ਦਸਤ, ਤੀਖਣ, ਖਾਰਾ, ਕੜਾ ਤੇ ਕਸੈਲਾ, ਇਤਯਾਦਿ ਖਾਣ ਯਾ ਬਹੁਤੇ ਬ੍ਰਤ ਕਰਨੇ। ਗਰਮ ਜਲ ਦਾ ਸੇਵਨ, ਪਸੀਨਾ, ਨਸਵਾਰ ਦਾ ਲੈਣਾ ਇਤਯਾਦਿ ਕਾਰਣਾਂ ਤੇ ਕਫ ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੨੦੦॥

ਬਾਤ ਪਰਕ੍ਰਿਤੀ ਲੱਛਣ ਚੌਪਈ

ਮਨ ਚੰਚਲ ਕ੍ਰਿਸ ਅਲਪ ਜੁਵਾਰ। ਰੂਖਾ ਬਪੁ ਉਸਨੈ ਦਿਲ ਧਾਰ।
ਉਡਤ ਅਕਾਸ ਸੁਪਨ ਮੈਂ ਰਾਤ। ਜਾਕੀ ਹੋਵਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਬਾਤ ॥੨੦੧॥

ਹੁੱਜਤੀ, ਲਿੱਸਾ ਜਿਹਾ, ਥੋੜੇ ਰੋਮਾਂ ਵਾਲਾ, ਖੁਸ਼ਕ ਸਰੀਰ, ਗਰਮ ਖਾਣ ਦਾ ਲਾਲਚੀ, ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਕਾਸ਼ ਵਲ ਉਡੇ, ਇਹ ਸਭ ਬਾਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੨੦੧॥

ਪਿੱਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਤਰੁਣ ਸਮੇ ਮੈਂ ਧਵਲੇ ਬਾਰ। ਬੁੱਧਵੰਤ ਪਰਸਵੇਦ ਬਿਚਾਰ।
ਦੇਖੈ ਸੁਪਨੇ ਮਹਿ ਗ੍ਰਹਿ ਸਾਰੇ। ਕਰੈ ਕ੍ਰੋਧ ਪਿੱਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਧਾਰੇ ॥੨੦੨॥

ਜੋਬਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋਮ ਸਫੈਦ ਹੋਣੇ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਪਸੀਨਾ ਬਹੁਤ, ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇਖੇ ਅਰ ਕ੍ਰੋਧੀ ਰਹੇ, ਇਹ ਪਿੱਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ ॥੨੦੨॥

ਕਫ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਸਨਿਗਧ ਕੇਸ ਬਲ ਬੁੱਧ ਗੰਭੀਰ। ਸਥੂਲ ਅੰਗ ਕਫ ਖਾਸੀ ਧੀਰ।
ਸੁਪਨੇ ਮੈਂ ਜਲ ਸਾਗਰ ਤਰੈ। ਕਫ ਸੁਭਾਵ ਏਤੇ ਗੁਨ ਕਰੈ ॥੨੦੩॥

ਕੇਸ਼ ਸੰਘਣੇ, ਬਲ ਬੁੱਧੀ ਗੰਭੀਰ, ਮੋਟੇ ਅੰਗ, ਕਫਦਾਰ ਖਾਂਸੀ, ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਜਲ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤਰਨੇ, ਇਹ ਕਫੀ ਸੁਭਾਵ ਵਾਲੇ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ ਹਨ ॥੨੦੩॥

ਦੁੰਦਜ ਨਿਦਾਨ–ਦੋਹਰਾ

ਰੁਤ ਉਲਟਤ ਹੁਇ ਔਰ ਜਿਉਂ, ਉਸਨ ਸੀਤ ਮੈਂ ਜਾਨ।
ਕਫ ਕੀ ਰਿਤ ਮੈਂ ਗ੍ਰੀਖਮਾ, ਤਾਤੇ ਦੁੰਦਜ ਮਾਨ ॥੨੦੪॥

ਰੁੱਤ ਉਲਟੀ ਹੁਇ ਆਵੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਸਰਦੀ ਪੈਣ ਲਗ ਜਾਵੇ। ਕਫ ਦੀ ਰੁਤ ਵਿਚ ਗਰਮੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਣ ਤੇ ਦੁੰਦਜ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਯਾ ਮੌਸਮ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਅਜੇਹਾ ਜਾਣੇ ॥੨੦੪॥

ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਲੱਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਅਨਿਲ ਰਾਜ ਮੈਂ ਉਸਨ ਹੁਇ, ਰੁਤ ਉਲਟਤ ਬਿਪਰੀਤ।
ਗਰਮ ਖਾਇ ਪਿਤ ਬਾਤ ਹੁਇ, ਜਾਨੋ ਲੱਛਣ ਮੀਤ ॥੨੦੫॥

ਵਾਯੂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਗਰਮੀ ਉਲਟੀ ਹੁਇ ਆਵੇ, ਅਜੇਹੀ ਉਲਟੀ ਬਹਾਰ ਵਿਖੇ, ਗਰਮ ਪਦਾਰੱਥ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਬਾਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ॥੨੦੫॥

ਬਾਤ ਸ਼ਲੇਖਮ ਉਤਪਤੀ–ਦੋਹਰਾ

ਬਾਤ ਰਾਜ ਕਫ ਬਸਤੁ ਕੋ, ਖਾਵਤ ਜੋ ਨਰ ਨਾਰਿ।

ਰੁਤ ਉਲਟੀ ਤੇ ਹੋਤ ਹੈ, ਬਾਇ ਸਲੇਖਮ ਸਾਰ ॥ ੨੦੬ ॥

ਬਾਤ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਫਕਾਰਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਕੋਈ ਪੁਰਖ ਵਾ ਇਸਤਰੀ ਸੇਵਨ ਕਰਦਾ ਜਾਵੇ, ਤਦ ਫਿਰ ਅਸਲ ਰੁਤ ਦੇ ਮੁੜ ਆਇਆਂ ਬਾਤ ਕਫ ਪੈਦਾ ਹੁਇ ਔਂਦੀ ਹੈ ॥੨੦੬॥

ਕਫ ਪਿਤ ਉਤਪਤੀ–ਦੋਹਰਾ

ਕਫ ਕੈ ਰਾਜੇ ਉਸਨ ਹਵੈ, ਵਾ ਪਿਤਲ ਕਛੁ ਖਾਇ।
ਪਿਤ ਸਲੇਖਮ ਤਾਹਿ ਤੈ, ਨਿਸਚੈ ਕਰ ਉਪਜਾਇ ॥੨੦੭॥
ਕਰੀਓ ਸਮਝ ਉਪਾਇ ਤਿਸੁ, ਕਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਖ ਔਰ।
ਅਤ੍ਰੈ ਤੇ ਇਹੁ ਆਨਕੈ, ਕਹੀ ਮੇਘ ਇਸ ਠੌਰ ॥੨੦੮॥

ਕਫ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਗਰਮੀ ਵਧ ਆਵੇ, ਫਿਰ ਪਿਤ ਕਾਰਕ ਚੀਜਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਪਿੱਤ ਤੇ ਕਫ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਬਾਤ ਨਿਸਚੇ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਯਤਨ ਸਮਝ ਸੋਚਕੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇਖ ਕੇ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਅਤ੍ਰਿਯ ਦੇ ਮਤ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆਕੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ॥੨੦੭॥੨੦੮॥

ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਮੁਨਿ ਮੇਘਰਾਜ ਬਿਰਚਤੇ ਨਾੜੀ
ਪਰੀਛਯਾਦਿ ਨਾਮ ਪ੍ਰਿਥਮੋਂ ਧਯਾਇ ॥ ੧ ॥
॥ ਪ੍ਰਥਮ ਅਧਯਾਯ ਸਮਾਪਤ ॥ ੧ ॥

ਅਥ ਦੁਤਿਯ ਅਧਯਾਯ

ਜ੍ਵਰਾਧਿਕਾਰ–ਚੌਪਈ

ਈਸ਼੍ਵਰ ਕਾ ਕੀਨਾ ਅਪਮਾਨ। ਦੱਛ ਰਾਇ ਨੇ ਜਾਨੋ ਗਯਾਨ।
ਈਸ਼ਰ ਲੀਨੋ ਊਭੋ ਸਾਸ। ਤਾਂਤੇ ਜੁਰ ਏ ਆਠ ਪ੍ਰਕਾਸ ॥੧॥
ਆਮਾਸ਼ਯ ਕਾ ਦੋਖ ਬਿਚਾਰ। ਮਿਥਯਾਹਾਰ ਬਿਹਾਰ ਸੰਭਾਰ।
ਉਦਰ ਅਗਨ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਾਇ। ਤਾਪ ਨਿਦਾਨ ਕਹਯੋ ਮਨੁ ਲਾਇ॥੨॥
ਸਭਨਿ ਰੋਗ ਕਾ ਏਹੁ ਨਿਦਾਨ। ਘਨੀ ਮੈਲੁ ਜਿਸ ਉਦਰ ਮਧਯਾਨ।
ਅਥਵਾ ਪਾਪ ਕੀਓ ਜਿਨ ਘਨਾ। ਤਾਕੋ ਤਾਪ ਹੋਤ ਹੈ ਭਨਾ ॥ ੩ ॥

ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਦੱਛ ਪਰਜਾ ਪਤੀ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੇ ਹਾਹੁਕੇ ਭਰੇ। ਤਿਨ੍ਹ ਹਾਹੁਕਿਆਂ ਤੋਂ ੮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਾਪ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ॥ ੧॥ ਆਮ ਆਸ਼ਯ ਦਾ ਦੋਖ। ਮਿਥਿਆ ਹਾਰ ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਪੇਟ ਦੀ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਵੇ, ਤਿਸਨੂੰ "ਤਾਪ" ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਪ ਦਾ ਨਿਦਾਨ ਹੈ॥ ੨॥ ਸਾਰਿਆਂ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਏਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸਦੇ ਪੇਟ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤੀ ਮੈਲ ਵਧ ਜਾਵੇ ਯਾ ਜਿਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਾਪ ਕੀਤੇ ਹੋਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ॥੩॥

ਮਿਥਯਾਹਾਰ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਸਮੇ ਬਿਨਾ ਮਾਤ੍ਰਾ ਅਧਿਕਾਇ। ਬਸਤ ਅਹਿਤ ਜੋ ਬਹੁਤੀ ਖਾਇ।
ਬਿਖਮਾਸਨ ਬੈਠਤ ਨਰ ਥਾਇ। ਮਿੱਥਯਾਹਾਰ ਜੁ ਲੱਛਣ ਗਾਇ॥੪॥

ਨਿਯਮਿਤ ਸਮਯ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਹੁਤਾ ਖਾਣਾ, ਨਾ ਸੁਖੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੇਵਨ ਅਰ ਵਿਖਮਾਸਨ ਬੈਠਣਾ ਇਹ ਮਿਥਿਆਹਾਰ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ॥੪॥

ਮਿਥਯਾ ਵਿਹਾਰ—ਚੌਪਈ

ਕਰਤ ਖੀਨ ਜੋ ਬਹੁਤਾ ਕਾਮ। ਆਪ ਨਿਬਲੁ ਭਾਰੀ ਜਗ ਕਾਮ।
ਮਿਥਯਾ ਏਹ ਬਿਹਾਰ ਕਹਾਇ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੇ ਦੀਓ ਬਤਾਇ॥੫॥

ਮਾੜਾ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਆਪ ਨਿਰਬਲ ਹੋ ਕੇ ਭਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪਵੇ। ਇਉਂ ਮਿਥਿਆ ਬਿਹਾਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ॥੫॥

ਕੱਚੇ ਜਵਰ ਦੇ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਰਕਤ ਬਦਨ ਹਿਯ ਭਾਰ ਬਮਿ, ਮੰਦਾਗਨਿ ਮੁਖ ਫੀਕ।
ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਬਪੁ ਭਾਰੀ ਸਕਲ, ਬੂਲਪਨਾ ਇਹ ਠੀਕ॥ ੬॥
ਮੂਤਰ ਆਵਤ ਛਿਨ ਛਿਨੈ, ਅੰਨੈ ਤੇ ਕੰਪਾਇ।
ਕਾਚਾ ਜ਼ੁਰ ਇਮ ਜਾਨਿਯੇ, ਮੂਲ ਨ ਔਖਧ ਦਾਇ॥ ੭॥
ਜਿਉਂ ਪਯ ਪਾਈਐ ਉਰਗ ਮੁਖ,ਹੋਵਤ ਵਿਖ ਤਿਸੁ ਭਾਇ।
ਤਿਉਂ ਕਾਚੇ ਜੁਰ ਅਹਿ ਮੁਖੇ, ਔਖਧ ਔਗਨ ਥਾਇ॥ ੮॥

ਮੂੰਹ ਦਾ ਰੰਗ ਲਾਲ, ਕਲੇਜਾ ਭਾਰਾ, ਉਬਾਕ ਔਣੇ, ਮੰਦਾਗਨੀ, ਮੂੰਹ ਦਾ ਸਵਾਦ ਫਿਕਫਿਕਾ, ਬਹੁਤੀ ਨੀਂਦ, ਦੇਹ ਭਾਰੀ, ਮੋਟਾਪਨ॥੬॥ ਛਿਨ ੨ ਵਿਖੇ ਮੂਤ ਆਵੇ, ਅੰਨ ਵਲੋਂ ਕੰਪਾਇਮਾਨ ਭਾਵ ਖਾਣ ਨੂੰ ਮਨ ਨਾ ਚਾਹੇ,ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਚਾ ਤਪ ਜਾਨਣਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਪ ਦੇ ਮੂੰਹ ਪਾਇਆ ਦੁਧ ਜ਼ਹਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਚੇ ਤਾਪ ਵਿਚ ਦਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਭੀ ਔਗੁਣਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ॥੭॥੮॥

ਪੱਕ ਜਵਰ ਦੇ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਕੋਮਲ ਜਵਰ ਲਘੁ ਦੇਹੀ ਜਾਨ। ਪਾਕੀ ਮੈਲ ਗਿਰਤ ਸੁਖ ਨਾਨ।
ਤਾਕੋ ਔਖਧ ਦੇਹੁ ਬਨਾਇ। ਘਟਤ ਰੋਗੁ ਪਾਰਸ ਅਯ ਭਾਇ॥੯॥

ਧਾਤ ਪਾਕ ਤੇ ਰੋਗੀ ਮਰੈ। ਮਲੁ ਪਾਕੇ ਰੋਗੀ ਸੁਖ ਧਰੈ।
ਤਾਕਾ ਕਰੀਓ ਸਮਝ ਬਿਚਾਰ। ਮਾਧਵ ਮਾਹੈ ਤਾਕੀ ਸਾਰ ॥੧੦॥

ਮੱਠਾ ਜੇਹਾ ਤਪ, ਦੇਹ ਹਲਕੀ, ਮੈਲ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਝੜੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੋਗੀ ਦਵਾਈ ਦੇਣੇ ਯੋਗਜ ਹੈ ॥ ੯ ॥ ਧਾਤੂ ਵਿਚ ਤਾਪ ਪੱਕੇ ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਮ੍ਰਿਤ ਹੋਵੇ, ਮਲ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਤਾਂ ਬਚ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਦਾ ਭਤ ਮਾਧਵ ਵਿਚੋਂ ਸਮਝਕੇ ਫਿਰ ਦਵਾਈ ਕਰੇ ॥੧੦॥

ਧਾਤੁ ਪਾਕ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਹ੍ਰਿਦ ਸਥੰਭ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਨਹੀਂ, ਬਿਸਟੰਭੀ ਬਪੁ ਭਾਰ।
ਨਿਬਲ ਅਰੁਚਿ ਆਰਤਘਨੀ, ਧਾਤੁ ਪਾਕ ਮ੍ਰਿਤ ਕਾਰ ॥੧੧॥

ਹਿਰਦਾ ਰੁਕੇ, ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਵੇ, ਕਬਜ਼ੀ ਰਹੇ, ਸਰੀਰ ਭਾਰਾ, ਨਿਰਬਲਤਾ, ਅਰੁਚੀ, ਅਚਵੀ ਬਹੁਤ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਾਤੂ ਪਾਕ (ਜਵਰ) ਮ੍ਰਿਤੂ ਕਾਰਕ ਹੈ ॥੧੧॥

ਮਲ ਪਾਕ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਦੋਖ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਦੋਨੋ ਫਿਰਤ, ਲਘੁ ਬਪੁ ਥੋਰੇ ਤਾਪ।
ਸਭ ਇੰਦ੍ਰੀ ਆਨੰਦ ਸੋਂ, ਮਲ ਪਾਕੇ ਪਰਤਾਪ ॥੧੨॥

ਦੋਖ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੋਨੋ ਮੁੜ ਪੈਣ, ਹਲਕੀ ਦੇਹ, ਥੋੜਾ ਤਾਪ; ਅਰ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਹੋਣ ਤਾਂ ਪੱਕੇ ਦੋਖ ਦੇ ਲੱਛਣ ਜਾਣੇ ॥੧੨॥

ਜਵਰਪੱਕ ਮਿਰਯਾਦਾ (ਸਾਰੰਸਗ੍ਰਹਾਤ)—ਸ਼ਿਕਰਛੰਦ

ਦਿਵਸ ਸਾਤੇ ਬਾਤ ਪਾਕੇ, ਦਸਹਿ ਪਿੱਤ ਜਵਰ ਜਾਨ।
ਕਫਹਿ ਦਵਾਦਸ ਦਿਵਸ ਭਾਖੈ, ਬਾਤ ਸਾਚੀ ਮਾਨ।
ਪਿੱਤ ਅਨਿਲ ਦੁੰਦਜ ਨਵ ਦਿਨੇ ਮੈ, ਪਾਕ ਹੈ ਜ੍ਵਰ ਸੋਇ।
ਅਨਿਲ ਕਫ ਦਿਨ ਕਹੇ ਦਸ ਹੈ, ਪਿਤ ਕਫ ਪਚ ਹੋਇ ॥੧੩॥
ਦਸ ਦਿਹਾੜੇ ਤੀਨ ਦੋਖੀ, ਸੰਨ ਇਕ ਹੈ ਪਾਖ।
ਏ ਕਹੀ ਔਆ ਸਾਰਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਮੇਘ ਮੁਨਿ ਇਮ ਭਾਖ।
ਦੋਖ ਜਾਨੋ ਮਨਹਿ ਆਨੋ, ਕਰੋ ਤਿਸੁ ਉਪਚਾਰ।
ਮੋਕੋ ਨ ਕੋਈ ਦੋਸੁ ਦੀਜੇ, ਅਪਰ ਬਾਤ ਅਪਾਰ ॥੧੪॥

ਬਾਤੇ ਦਾ ਤਾਪ ੭ ਦਿਨ ਵਿਖੇ, ਪਿੱਤ ਦਾ ੧੦ ਦਿਨ, ਕਫ ਦਾ ੧੨ ਦਿਨ, ਪਿਤ ਬਾਤ ਦਾ ਦੁੰਦਜ ੯ ਦਿਨ, ਬਾਤ ਕਫ ਦਾ ੧੦ ਦਿਨ, ਪਿਤ ਕਫ ਦਾ ੫ ਦਿਨ, ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦਾ ੧੦ ਦਿਨ ਅਰ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦਾ ੧੫ ਦਿਨ ਵਿਚ ਤਾਪ ਪੱਕਦਾ ਜਾਣੇ। ਇਉਂ ਸਭ ਸੋਚ ਕੇ ਫਿਰ ਯਤਨ ਕਰੇ ।੧੩।੧੪।

ਅੰਦਰ ਜਵਰ ਦੇ ਲੱਛਣ—ਸੋਰਠਾ

ਅੰਤਰਿ ਅਤਹੀ ਦਾਹ, ਤ੍ਰਿਖਾ ਸੂਲ ਸੰਧਿ ਸ੍ਵੇਦ ਬਹੁ॥
ਬਿਸਟੰਭੀ ਭ੍ਰਮ ਸਾਹ, ਅੰਤਰ ਜ੍ਵਰ ਲੱਛਣ ਭਨੈ॥ ੧੫॥

ਅੰਦਰ ਬਹੁਤਾ ਦਾਹ, ਪਜਾਸ, ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਸੂਲ, ਬਹੁਤਾ ਪਸੀਨਾ, ਕਬਜ਼ੀ, ਭ੍ਰਮ ਅਰ ਸਾਸ ਇਹ ਅੰਦਰ ਜ੍ਵਰ ਦੇ ਲੱਛਣ ਜਾਨਣੇ॥ ੧੫॥

ਬਾਹਰ ਜਵਰ ਦੇ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਤਾਪ ਅਧਿਕ ਮੁਖ ਸੋਖ ਤਿਆਸ। ਅੰਨ ਨ ਭਾਵਤ ਦਿਲੈ ਉਦਾਸ।
ਬਾਹਰ ਜ੍ਵਰ ਕੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ। ਮਾਧਵ ਤੇ ਮੁਨਿ ਮੇਘੈ ਲਹੇ॥੧੬॥

ਤਾਪ ਦਾ ਜ਼ੋਰ, ਮੂੰਹ ਸੁਕਣਾ, ਪਿਆਸ, ਅੰਨ ਖਾਣਾ ਅੱਛਾ ਨਾ ਲੱਗਣਾ ਅਰ ਦਿਲ ਵਿਖੇ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਇਹ ਲੱਛਣ ਬਾਹਰ ਤਾਪ ਵਾਲੇ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ॥ ੧੬॥

ਜਵਰ ਪੂਰਬ ਰੂਪ–ਦੋਹਰਾ

ਜ੍ਰਿੰਭਾ ਭ੍ਰਮ ਬਮੁ ਭਾਰ ਹੀ, ਤਿਮਰ ਹੋਤ ਰੋਮ ਕੰਪ।
ਫੁਟਤ ਹਾਡ ਬਹੁ ਸੀਤ ਹੁਇ, ਉਪਜਤ ਜ੍ਵਰ ਇਮ ਜੰਪ॥੧੭॥

ਉਬਾਸੀਆਂ, ਭ੍ਰਮ, ਉਬਾਕ, ਹਿਰਦੇ ਵਿਖੇ ਭਾਰ, ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਅਗੇ ਅੰਧਕਾਰ, ਰੋਮਾਂਚ, ਕਾਂਬਾ ਹਡਫੁਟਣੀ ਅਰ ਬਹੁਤਾ ਸੀਤ ਲਗਣਾ, ਇਹ ਲੱਛਣ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜਾਨਣਾ ਕਿ ਤਾਪ ਹੋ ਜਾਇਗਾ॥ ੧੮॥

ਜਵਰ ਸਰੂਪ–ਚੌਪਈ

ਸ੍ਵੇਦਨ ਇੰਦ੍ਰੀ ਮਨ ਸੰਤਾਪ। ਗ੍ਰਿਹਨ ਅੰਗ ਅਰੁ ਤਪਤ ਬਿਲਾਪ।
ਯਾਕਾ ਨਾਮ ਸੁ ਜ੍ਵਰ ਹੈ ਭਾਖਿਆ। ਮਾਧਵ ਤੇ ਮੇਘੈ ਮੁਨਿ ਆਖਿਆ॥੧੮॥

ਦੋਹਰਾ

ਜੰਭਾਈ ਜੁਰ ਬਾਤ ਤੈ, ਨੈਨ ਦਾਘ ਜੁਰ ਪੀਤ।
ਅੰਨ ਨ ਭਾਵਤ ਕਫਜੁਰੀ, ਕਹਿਤ ਮੇਘ ਸੁਨ ਮੀਤ॥੧੯॥

ਪਸੀਨੇ ਬਿਨਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਮਨ ਨੂੰ ਦੁੱਖ, ਅੰਗਾ ਦਾ ਜਕੜਨਾ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਾਉ ਅਰ ਬਕਾਬਾਦ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ "ਜ੍ਵਰ ਦਾ ਸ੍ਵਰੂਪ" ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ॥੧੮॥ ਬਾਤ ਵਿੱਚ ਉਬਾਸੀਆਂ, ਪਿਤ ਜ੍ਵਰ ਵਿਖੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਮੇਂ ਦਾਹ ਅਰ ਕਫ ਜ੍ਵਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅੰਨ ਨਹੀਂ ਭਾਉਂਦਾ॥੧੯॥

ਜਵਰ ਮੁਕਤ ਲੱਛਣ–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਸੂਨ ਸ੍ਵੇਦ ਤ੍ਰਿਟ ਭ੍ਰਮੁ ਕੰਪ ਛੂਟਤ, ਮੈਲੁ ਉਦਰ ਗਿਰਾਇ।
ਨਿਰਗੰਧ ਉਦਰ ਜੁ ਸਬਦ ਕਰਤਾ, ਦਾਹ ਲਘੁ ਤਨ ਥਾਇ।
ਸੀਸ ਕੰਡੂ ਸਵੇਦ ਛਿੱਕਾ, ਪਾਕ ਹੈ ਮੁਖ ਜਾਸ।

ਭੂਖ ਲਾਗਤ ਜਵਰ ਜੁ ਭਾਗਤ, ਕਹੇ ਲੱਛਣ ਤਾਸ ॥੨੦॥

ਪਸੀਨਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਪਿਆਸ ਭ੍ਰਮ, ਕਾਂਬਾ, ਪੇਟ ਦੀ ਮੈਲ ਨਿਕਲ ਜਾਣੀ, ਦੁਰਗੰਧੀ ਹੀਣ, ਪੇਟ ਬੋਲਣਾ, ਦਾਹਿ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਥੋੜੀ ਹੋਵੇ, ਸਿਰ ਵਿਖੇ ਖੁਰਕ ਤੇ ਪਸੀਨਾ, ਛਿੱਕਾਂ ਦਾ ਔਣਾ, ਹੋਠਾਂ ਦਾ ਪਾਟ ਜਾਣਾ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੁਖ ਲਗ ਪੌਣੀ, ਇਹ ਜ੍ਵਰ ਹਟ ਗਏ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੨੦ ॥

ਜਵਰ ਦੇ ੧੦ ਉਪਦ੍ਰਵ ਤ੍ਰਿਭੰਗੀਛੰਦ

ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਅਤਿਸਾਰੰ, ਸਵਾਸ ਬਿਕਾਰੰ, ਮੂਰਛਾ ਧਾਰੰ, ਅਬਿਕਾਰੰ।
ਜੋ ਰੁਚਿ ਨਹਿ ਜਾਨੰ, ਛਰਦ ਬਿਧਾਨੰ, ਹਿਚਕੀ ਠਾਨੰ, ਲਖੁ ਸਾਰੰ।
ਬਿਟਗ੍ਰਹਿ ਜੋ ਕਾਸੰ, ਅੰਗ ਦੁਖਾਸੰ, ਦਸ ਹੀ ਭਾਸੰ, ਏ ਨਾਮੰ।
ਉਪੱਦ੍ਰਵ ਜਾਨੋ, ਬੈਦਕ ਠਾਨੋ, ਮਨ ਮਹਿ ਆਨੋ, ਇਨ ਠਾਮੰ ॥੨੧॥

੧ ਪਜਾਸ, ੨ ਦਸਤ, ੩ ਸ੍ਵਾਸ, ੪ ਮੂਰਛਾ, ੫ ਅਰੁਚੀ, ੬ ਉਬਾਕ, ੭ ਹਿੜਕੀ, ੮ ਕਬਜ਼ੀ, ੯ ਖਾਂਸੀ ਅਰ ੧੦ ਅੰਗ ਅੰਗ ਦੁਖਣੇ, ਇਹ ਜ੍ਵਰ ਦੇ ਦਸ ਉਪਦ੍ਰਵ ਹਨ ॥ ੨੧ ॥

ਬਾਤ ਜਵਰ ਲੱਛਣ—ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਕੰਪ ਬੇਗ ਜੋ ਬਿਖਮ ਸੋਖਤ, ਅਧਰ ਕੰਠ ਮੁਖਾਸ।
ਖਿਵ ਸਤੰਭ ਨਾਸੈ ਨੀਂਦ ਜ੍ਰਿੰਭਨ, ਰੂਖ ਤਨ ਹੁਇ ਜਾਸ।
ਕਬਜ ਪੀੜਾ ਸੀਸ ਗਾਤੈ, ਹਿਯਾ ਮੁਖ ਅਤਿ ਫੀਕ।
ਹੋਵੈ ਅਫਾਰਾ ਸੂਲ ਪੀਰਾ, ਬਾਤ ਜਵਰ ਲਖ ਠੀਕ ॥੨੨॥

ਕਾਂਬਾਂ, ਵਿਖਮ (ਘਟ ਵਧ) ਬੇਗ, ਹੋਠ, ਕੰਠ ਤਾਲੂ ਸੁਕਣਾ, ਛਿੱਕਾਂ ਅਰ ਨੀਂਦ ਨਾ ਔਣੀ, ਉਬਾਸੀਆਂ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋਣਾ, ਕਬਜ਼ੀ, ਸਰੀਰ, ਹਿਰਦੇ ਵਿਖੈ ਪੀੜਾ, ਮੂੰਹ ਬੇਸ੍ਵਾਦ, ਅਫਾਰਾ ਅਰ ਪੇਟ ਪੀੜਾ, ਇਹ ਸਭ ਬਾਤ ਜ੍ਵਰ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ ॥ ੨੨ ॥

ਉਪਾਯ—ਸੋਰਠਾ

ਮਰਚ ਪੀਪਰੀ ਲੌਇ, ਚਿੱਤ੍ਰਾ ਲੌਂਗ ਜੁ ਪਾਈਏ।
ਸੈਂਧਾ ਸੁੰਠੀ ਦੇਇ, ਕੜੂ ਮਿਲਾਵੋ ਤਾਸ ਮੇ ॥੨੩॥
ਚੂਰਨ ਕਰੋ ਬਨਾਇ, ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੰਗ ਕਰਖ ਸਮ।
ਖਾਵੈ ਜਵਰ ਨਸ ਜਾਇ, ਬਾਤ ਨਾਮ ਹੈ ਜਾਸ ਕੋ ॥੨੪॥

੧–ਮਿਰਚ, ਮਘ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਲੌਂਗ, ਸੇਧਾਲੂਣ, ਸੁੰਡ ਅਰ ਕੋੜ, ਇਹ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਕੁੱਟ ਕੇ ਚੂਰਣ ਕਪੜ ਛਾਣ ਕਰ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਇਕ ਤੋਲਾ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਜ੍ਵਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੩ ॥ ੨੪ ॥

*ਕਵਾਥ–ਚੌਪਈ

ਸੁੰਠ ਪੀਪਰਾ ਮੂਰ ਮਗਾਇ। ਆਨ ਕੁੰਡਲੀ ਮਾਹਿ ਮਿਲਾਇ।
ਕਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪੀਜੈ ਏਹ। ਬਾਤ ਤਾਪ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਹ ॥੨੫॥

੭–ਸੁੰਢ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ ਤੇ ਗਿਲੋਯ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਦਰੜਾ ਕਰੇ, ਫਿਰ ੪ ਤੋਲੇ ਇਸੀ ਵਿਚੋਂ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ (੨ ਵੇਲੇ) ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੨੫ ॥

ਮੋਥ ਧਮਾਹਾ ਸੁੰਠ ਗਿਲੋਇ। ਕਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਦੇਵੈ ਸੋਇ।
ਬਾਤ ਤਾਪ ਕਾ ਕਰਤਾ ਨਾਸ। ਕਹਿਤ ਮੇਘ ਇਹ ਔਖਧ ਖਾਸ ॥੨੬॥

੮–ਮੋਥਾ, ਧਮਾਹਾ, ਸੁੰਡ ਤੇ ਗਿਲੋਯ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ੪ ਤੋਲੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਬਾਤ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਂ ਰਹੇ ॥ ੨੧ ॥

ਲੇਹੁ ਸਾਰਵਾ ਸਾਲ ਜੁ ਪਰਨੀ। ਛਿੰਨਰੁਹਾ ਬਲਾਬੀਜ ਸੁ ਧਰਨੀ।
ਦਾਖ ਪਹਾੜੀ ਕਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਪੀਤ ਬਾਤ ਜੁਰ ਨਾਸਤ ਸਾਇ ॥੨੭॥

੯–ਸਾਰਵਾ–ਉਸ਼ਬਾ, ਸਾਲਪਰਣੀ, ਗਿਲੋਯ, ਖਰੈਟੀ ਦੇ ਬੀਜ ਅਰ ਪਹਾੜੀ ਕਿਸਮਿਸ–ਸੌਗੀ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਯਾਂ ਬਾਤ ਦੇ ਤਾਪ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥ ੨੭ ॥

ਕਟਫਲ ਪਾਠਾ ਕਟੁਕੀ ਆਨ। ਮੋਥਾ ਇੰਦ੍ਰਜਵ ਕਾੜ੍ਹਾ ਠਾਨ।
ਪੀਤ ਬਾਤ ਜੁਰ ਨਾਸੇ ਸਹੀ। ਮੇਘੈ ਸਾਰੰਗਧਰ ਤੇ ਕਹੀ ॥੨੮॥

੧੦–ਕਾਯਫਲ, ਪਾਠਾ, ਕੌੜ ਮੋਥਾ ਅਰ ਮਿਠੇ ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦਾ ਤਾਪ ਮਿਟੇ ॥ ੨੮ ॥

ਚੂਰਨ (ਕਾਲਗਯਾਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਸੁੰਠੀ ਪਥਯਾ ਮਰਚ ਲੈ, ਸੋਂਚਰ ਕਣਾ ਕਿਰਾਂਤ।
ਕੜੂ ਕੂਟ ਚੂਰਨ ਕਰੋ, ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋਂ ਖਾਤ ॥੨੯॥
ਅਨਿਲ ਤਾਪ ਕੋ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਸੁਖ ਪਾਵੈ ਸਭੁ ਦੇਹ।
ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੇ ਮੇਘ ਭਨ, ਕਾਲ ਗਯਾਨ ਕੀ ਏਹ॥ ੩੦ ॥

੧੧–ਸੁੰਡ, ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਮਿਰਚ, ਸੰਚਰ ਲੂਣ ਮਘ, ਚਰੈਤਾ ਅਰ ਕੜੂ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਕੁੱਟਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ੧ ਤੋਲਾ ਭਰ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਛਕੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੇ ਤਾਪ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੨੯ ॥ ੩੦ ॥

---

*ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਕਾੜ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੇਕੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੪ ਤੋਲੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ੩੨ ਤੋਲੇ ਜਲ ਵਿਚ ਮੰਦ ੨ ਅੱਗ ਤੇ ਕਾੜ੍ਹੇ, ਜਦ ੪ ਤੋਲੇ ਆਣ ਰਹੇ ਤਾਂ ਪੁਣਕੇ ਕੁਛ ਕੁਛ ਗਰਮ, ਰੋਟੀ ਹਜਮ ਹੋਈ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਪਿਲਾਵੇ, ਕਾੜ੍ਹਨੇ ਵਕਤ ਪਾਤ੍ਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨ ਢੱਕੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾੜ੍ਹਾ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਨੰਗਾ ਕਾੜ੍ਹੇ। ਦੇਖੋ ਸਾਰੰਗਧਰ।

ਸੇਕ ਸੁੰਠ ਟੰਕ ਚਾਰ ਲੈ, ਸੈਂਧਾ ਮਾਸੇ ਦੋਇ।
ਉਸਨੋਦਕ ਸੋ ਖਾਈਏ, ਬਾਤ ਤਾਪ ਨਾਂ ਹੋਇ ॥ ੩੧ ॥

੧੨–*ਸੁੰਡ ਸੇਕ ਕੇ ੧੬ ਮਾਸੇ ਲਵੇ, ਵਿਚ ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਪਾਕੇ ਫੱਕੇ ਪਿਛੋਂ ਗਰਮ ਜਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦਾ ਤੁਰਤ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥ ੩੧ ॥

ਪਿੱਤ ਜਵਰ ਲੱਛਣ–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਬੇਗ ਤੀਖਨ ਨਾਸ ਨਿੰਦ੍ਰਾ, ਬਮਨ ਸਵੇਦ ਪ੍ਰਲਾਪ।
ਕੰਠ ਬਦਨ ਜੁ ਅਧਰ ਨਾਸਾ, ਪਕੈ ਮੁਖ ਕਟ ਤਾਪ।
ਦਾਹ ਬਿਹਬਲ ਤ੍ਰਿਖਾ ਹੋਵਤ, ਪੀਤ ਦ੍ਰਿਗ ਬਿਟ ਮੂਤ।
ਹੋਇ ਭ੍ਰਮ ਪਿਤ ਜਵਰ ਬਖਾਨਯੋ, ਮਾਧਵੈ ਤੇ ਸੂਤ ॥੩੨॥

ਤਾਪ ਦਾ ਬੇਗ ਤੀਖਣ, ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਵੇ, ਕੈ, ਪਸੀਨਾ, ਬਕਾਬਾਦ, ਕੰਠ, ਮੂੰਹ, ਹੋਠ ਅਤੇ ਨਾਸਾਂ ਇਹ ਪੱਕਣੇ, ਮੂੰਹ ਦਾ ਸ੍ਵਾਦ ਕੋੜਾ, ਦਾਹ ਬੇਚੈਨੀ, ਪਯਾਸ ਲੱਗਣੀ, ਅੱਖਾਂ, ਝਾੜਾ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਅਰ ਭ੍ਰਮ ਇਹ ਪਿਤ ਜ੍ਵਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੩੨ ॥

ਪਿੱਤ ਜਵਰ ਉਪਾਇ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਬਾਂਸਾ ਧਮਾਸਾ ਅਰੁ ਕਿਰਾਤੈ, ਪਿੱਤ ਪਾਪਰ ਠਾਨ।
ਪ੍ਰਿਯੰਗ ਪਾਈ ਕਵਾਥ ਕੀਜਤ, ਪਾਇ ਮਿਸਰੀ ਪਾਨ।
ਪਿੱਤ ਜਵਰ ਤ੍ਰਿਟ ਦਾਹ ਜਾਵਤ, ਪੀਤ ਦਗਧ ਮਿਟਾਇ।
ਕਹੈ ਸਾਰੰਗਧਰ ਬਖਾਨੀ, ਮੇਘ ਮੁਨਿ ਇਮ ਗਾਇ ॥੩੩॥

੧੩–ਬਾਂਸਾ, ਧਮਾਹਾਂ, ਚਿਰੈਤਾ, ਪਿੱਤ ਪਾਪੜਾ ਅਰ ਪ੍ਰਯੰਗੂ–ਗੋਂਦਣੀ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਮਿਸਰੀ ਪਾਇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦਾ ਤਾਪ ਅਵੱਸ਼ ਜਾਵੇ (ਕਾੜ੍ਹਾ ੨ ਵਾਰਾਂ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਲਵੇ) ਇਹ ਦਾਹ (ਸੜਨ) ਅਰ ਪਿੱਤ ਸੜ ਗਏ ਨੂੰ ਭੀ ਗੁਣਕਾਰ ਹੈ ॥੩੩॥

ਕਵਾਥ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਮੋਥਾ ਪੱਥਯਾ ਕਟੁਕੀ ਦ੍ਰਾਖ। ਗਿਰਦ ਨਲੀ ਪਿਤ ਪਾਪਰ ਰਾਖ।
ਕਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪੀਜਤ ਏਹ। ਪਿੱਤ ਤਾਪ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਹ ॥੩੪॥
ਤ੍ਰਿਖਾ ਮੂਰਛਾ ਰੁਧਰ ਬਿਕਾਰ। ਲੋਹੂ ਨਕ ਮੁਖ ਸਿਰ ਕਾ ਭਾਰ।
ਮੈਲ ਟਰਤ ਤਨ ਦਾਹ ਮਿਟਾਇ। ਭੂਖ ਲਗਤ ਸਾਰੰਗਧਰ ਭਾਇ॥੩੫॥

੧੪–ਮੋਥਾ, ਜੰਗਹਰੜ, ਕੌੜ, ਮੁਣੱਕਾ, ਅੰਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ ਅਰ ਪਿੱਤਪਾਪੜਾ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਕਾਹੜਾ ਕਰੇ ਤੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਜਵਰ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਪਯਾਸ, ਮੂਰਛਾ, ਰਕਤਬਿਕਾਰ, ਨੱਕੋਂ ਮੂੰਹੋਂ

---

*ਸੁੰਢ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਅਧਭੁੰਨੀ ਕਰ ਲਵੇ।

ਲਹੂ ਦਾ ਔਣਾ ਅਰ ਕਬਜ਼ੀ ਨੂੰ ਹਟਾਕੇ ਭੁੱਖ ਲਗਾਵੇ ॥ ੩੪ ॥ ੩੫ ॥

ਪਿਤ ਪਾਪੜਾ ਮਾਸੇ ਆਠ। ਨਿਸ ਕੋ ਰਾਖੇ ਜਲ ਮਹਿ ਮਾਠ।
ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਪੀਵੇ ਘੋਟ ਛਨਾਇ। ਪਿੱਤ ਤਾਪ ਅਰੁ ਦਾਘ ਮਿਟਾਇ ॥੩੬॥

੧੫-ਪਿੱਤਪਾਪੜਾ ੮ ਮਾਸੇ ਲੈ ਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਲ ਵਿਚ ਭਿਉਂ ਛਡੇ, ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਸਰਦਾਈ ਵਾਂਗ ਘੋਟ ਕੇ ਪੁਣੇ ਅਰ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦਾ ਤਾਪ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਹ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੩੬ ॥

(ਕਾਲਗਯਾਨਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਚੰਦਨ ਲੋਚਨ ਬਾਲਾ ਆਨ। ਪੀਤ ਪਾਪਰਾ ਮੋਥਾ ਠਾਨ।
ਸੋਂਠ ਉਸੀਰ ਨੀਰ ਸੋ ਧੀਰ। ਖਾਵਤ ਪਿੱਤ ਤਾਪ ਮਿਟ ਪੀਰ ॥੩੭॥
ਦਾਘ ਤ੍ਰਿਖਾ ਸਭ ਤਨ ਕੀ ਜਾਇ। ਕਾਲ ਗਯਾਨ ਮੈਂ ਮਾਖੀ ਲਯਾਇ।
ਖਰੀ ਔਖਧੀ ਭਾਖੀ ਏਹ। ਪੰਡਿਤ ਦੇਖੇ ਗੁਨ ਇਸ ਜੇਹ ॥੩੮॥

੧੬-ਚੰਦਨ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਪਿੱਤਪਾਪੜਾ, ਮੋਥਾ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਖੱਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੂਰਨ ਕਰ ਕੇ ਫੱਕੇ ਯਾ ਸਰਦਾਈ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਟ ਕ ਪੀਵੇ। ਪਿਤ ਦਾ ਤਾਪ ਦਾਹ ਅਰ ਪਯਾਸ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰੋਂ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਸਰੇਸ਼ਟ ਔਖਧੀ ਪਰੀਛਾ ਕਰਨੇ ਯੋਗਯ ਹੈ ॥੩੭॥੩੮॥

ਦੋਹਰਾ

ਕੁੜ ਕਿਰਾਂਤ ਜੁ ਪਾਪਰਾ, ਕੰਟਾਰੀ ਮੁਥ ਜਾਨ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਇਸ ਪੀਜੀਏ, ਹੋਤ ਪਿੱਤ ਜੁਰ ਹਾਨ ॥੩੯॥

੧੭-ਕੜੂ, ਚਿਰੈਤਾ, ਪਾਪੜਾ, ਕੰਡਿਆਰੀ ਅਰ ਮੋਥਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੯॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਚੰਦਨ ਪਰਪਟ ਕਮਲ ਉਸੀਰ। ਆਨ ਕਿਰਾਂਤ ਕੁੰਡਲੀ ਧੀਰ।
ਧਨੀਆਂ ਮੇਲੀ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਪੀਵਤ ਪਿਤ ਤਾਪ ਜੁ ਮਿਟਾਇ ॥੪੦॥

੧੮-ਚੰਦਨ, ਪਾਪੜਾ, ਕਮਲਡੋਡੇ, ਖੱਸ, ਚਿਰੈਤਾ, ਗਿਲੋਇ ਅਰ ਧਨੀਆਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹ ਕਰੇ, ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾ ਰਹੇ ॥ ੪੦ ॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)-ਸੋਰਠਾ

ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ ਕਰਿ ਕਵਾਹ, ਸ਼ਹਤ ਘਾਲ ਬਿਚ ਪੀਜੀਏ।
ਮਿਟਤ ਪਿੱਤ ਜੁਰ ਤਾਹ, ਬੰਗਸੇਨ ਮਤ ਉਚਰੈ ॥ ੪੧ ॥

੧੯-ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦਾ ਤਾਪ ਜਾਵੇਂ ।੪੧।

ਮੁਹਲੱਠੀ ਧਨਜਾਕ, ਪਟੋਲ ਪਾਤ ਮਿਲ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ।

ਪਾਇ ਪਿਵੈ ਮਧੁ ਤਾਕ, ਪਿੱਤ ਤਾਪ ਦੂਰੈ ਭਜਤ ॥ ੪੨ ॥

੨੦–ਮੁਲੱਠੀ, ਧਨੀਆਂ ਤੇ ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ, ਤਿੰਨੇ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਸ਼ਹਿਤ ਪਾ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੪੨ ॥

ਧਨੀਆਂ ਪਾਨਕ (ਗੁਣ ਰਤਨਮਾਲਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਧਨੀਏ ਕੇਰਾ ਕਲਕ ਬਨਾਇ। ਸਿਤਾ ਕਪੂਰ ਜੁ ਦੇ ਭੁਰਕਾਇ।
ਪਿੱਤ ਤਾਪ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਜਾਇ। ਕਹਤ ਰਤਨ ਗੁਨਮਾਲਾ ਸਾਇ ॥੪੩॥

੨੧–ਧਨੀਏ ਦਾ*ਕਲਕ ਕਰੇ ਤੇ ਵਿਚ ਮਿਸਰੀ ਪਾਵੇ, ਉੱਤੇ ਮੁਸਕਪੂਰ ਬਰੂਰ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦਾ ਤਾਪ ਅਤੇ ਦੁਖਮੂਤ੍ਰਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੪੩ ॥

ਚੂਰਣ (ਕਾਲਗਜਾਨਾਤ)–ਸੋਰਠਾ

ਮਿਸ੍ਰੀ ਜੀਰਾ ਸਵੇਤ, ਕੂਟੀ ਜਲ ਤਾਜੈ ਫਕੇ।
ਮਿਟਤ ਪਿੱਤ ਜੁਰ ਦੇਤ, ਕਾਲਗਜਾਨ ਮੈਂ ਇਮ ਕਹਯੋ ॥੪੪॥

੨੨–ਚਿੱਟਾ ਜੀਰਾ ਰਗੜ ਕੇ ਬਰੀਕ ਕਰੇ ਅਰ ਮਿਸਰੀ ਪਾ ਕੇ ਤਾਜ਼ੇ ਜਲ ਨਾਲ ਫੱਕੇ, ਪਿਤ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੪੪ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਪਥਯਾ ਕਟੂ ਚਿਰਾਇਤਾ, ਅਰੁ ਤੋਰੀ ਕੋ ਫੂਲ।
ਸਭ ਸਮ ਮਿਸ੍ਰੀ ਪਾਇ ਫਕ, ਜਾਵਤ ਪਿਤ ਜੁਰ ਸੂਲ ॥੪੫॥

੧੩– ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਕੌੜ, ਚਿਰੈਤਾ, ਤੋਰੀਆ ਦੇ ਫੁਲ, ਬਰੀਕ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਸਭ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਿਸ੍ਰੀ ਪਾ ਕੇ ਫੱਕੇ, ਤਾਂ ਪਿਤ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੪੫ ॥

ਕਫਜ੍ਵਰ ਲੱਛਣ–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਹੁਇ ਅੰਗ ਆਕੜ ਬੇਗ ਰੋਕਤ. ਬਦਨ ਮੀਠਾ ਜਾਨ।
ਮੁਖ ਲਿਪਤ ਸੇਵਦੈ ਹਰਖ ਰੋਮੈ, ਭੂਖ ਮੰਦ ਸੁ ਠਾਨ।
ਮੂਤ੍ਰ ਪੁਰੀਖੈ ਸ੍ਵੇਤ ਆਲਸ, ਸੀਤ ਬਮ ਰੁਚਿ ਨਾਹਿ।
ਦ੍ਰਿਗ ਸ੍ਵੇਤ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਬਹੁਤ ਜਾਨੋ, ਕਫੀ ਜੁਰ ਲਖ ਤਾਹਿ ॥੪੬॥

ਆਕੜਾਂ ਔਣੀਆਂ, ਬੇਗਰਕਣੇ, ਮੂੰਹ ਦਾ ਸ੍ਵਾਦ ਮਿਠਮਿਠਾ ਤੇ ਲੇਸਦਾਰ ਮੁੜ੍ਹਕਾ, ਰੋਮ ਖੜੇ ਹੋਣੇ, ਭੁਖ ਨਾ ਲਗਣੀ, ਮੂਤ, ਵਿਸਟਾ ਚਿੱਟਾ, ਆਲਸ, ਸੀਤ, ਅੰਨ ਵਲੋਂ ਅਰੁਚੀ, ਨੇਤ੍ਰ ਚਿੱਟੇ ਅਰ ਨੀਂਦ ਬਾਹਲੀ ਹੋਏ ਤਾਂ ਇਹ ਕਫ ਜ੍ਵਰ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ ॥ ੪੬ ॥

---

*ਕਲਕ ਇਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਵਾਈ ੪ ਤੋਲੇ, ਉਸ ਵਿਚ ੩੨ ਤੋਲੇ ਜਲ ਪਾ ਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭਿਉਂ ਛਡੇ, ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਕਾੜ੍ਹ ਕੇ ੮ ਤੋਲੇ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਛਾਣ ਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ॥

ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਸੁੰਠ ਪੀਪਰੀ ਬਾਂਸਾ ਜਾਨ। ਹਰੜ ਭਰਿੰਗੀ ਸਮਕਰ ਠਾਨ।
ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦੀਜਤ ਤਤਕਾਲ। ਕਫੀ ਤਾਪ ਕੋ ਕਰਤ ਬਿਹਾਲ ॥੪੭॥

੨੪–ਸੁੰਡ, ਮਘ, ਬਾਂਸਾ, ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ ਅਰ ਭੜਿੰਗੀ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਫ ਦੇ ਤਾਪ ਨੂੰ ਸ਼ੀਘਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੪੭ ॥

ਕ੍ਵਾਥ (ਕਾਲਗਯਾਨਾਤ)–ਸੋਰਠਾ

ਕਣਾਂ ਕੁੰਡਲੀ ਆਨ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਤਿਸ ਪੀਜੀਏ।
ਹੋਤ ਕਫੀ ਜੂਰ ਹਾਨ, ਕਾਲਗਯਾਨ ਤੈ ਜਾਨਿਯੋ ॥ ੪੮ ॥

੨੫– ਮਘ ਤੇ ਗਿਲੋਯ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੪੮ ॥

ਕ੍ਵਾਥ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਧਾਤ੍ਰੀ ਅਭਯਾ ਚਿਤ੍ਰਕ ਕਣਾ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪੀਵਨ ਭਣਾ।
ਕਫ ਕਾ ਜਵਰ ਨਾਸਤ ਤਤਕਾਰ। ਭੇਦੀ ਦੀਪਨ ਪਾਚਨ ਸਾਗ॥੪੯॥

੨੬–ਆਵਲੇ, ਹਰੜ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਅਰ ਮਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਪੀਤਾ ਕਫ ਜੂਰ ਦਾ ਤਤਕਾਲ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਇਹ ਦਸਤਾਵਰ ਅਰ ਪਾਚਨ ਭੀ ਹੈ ॥ ੪੯ ॥

ਕਵਾਥ–ਚੌਪਈ

ਤਿਕਤਾ ਨਾਗਰ ਨਿਸਾ ਸੁ ਜਾਨ। ਸੁੰਠ ਪੀਪਰੀ ਮਰਚਾਂ ਠਾਨ।
ਸੌਂਫ ਮਿਲਾਇ ਜੁ ਕਾਢਾ ਕਰੋ। ਪੀਵਤ ਕਫ ਜੁਰ ਤਨ ਤੇ ਹਰੇ ॥੫੦॥

੨੭–ਕੌੜ, ਸੁੰਢ, ਹਲਦੀ, ਸੂੰਢ, ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ ਅਰ ਸੌਂਫ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੁੰਡ ਦੋ ਬਾਰ ਹੋਣ ਤੇ ਦੂਣੀ ਹੈ ॥ ੫੦ ॥

ਸੋਰਠਾ

ਕਵਾਥ ਸੰਭਾਲੂ ਕਾਰ, ਕਣਾ ਬੂਰਕ ਪੀਵਨ ਕਰੋ।
ਕਫ ਕਾ ਤਾਪ ਬਿਡਾਰ, ਬੰਗਸੈਨ ਕਾ ਬਚਨ ਯਹਿ ॥੫੧॥

੨੮–ਸੰਭਾਲੂ ਦੇ ਪੱਤਾਂ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਪਰ ਮਘਾਂ ਧੂੜ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਜੁਰ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਇਹ ਵੰਗਸੈਨ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ॥ ੫੧ ॥

ਚਟਣੀ–ਦੋਹਰਾ

ਕਟੂ ਫਲ ਪੁਸਕਰ ਪੀਪਰਾ, ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਮਧੁ ਸੌਂ ਚਾਟ।
ਕਫ ਕਾ ਜੁਰ ਸਭ ਜਾਤ ਹੈ, ਹੋਇ ਸੁ ਬਾਰਾਂ ਬਾਟ ॥੫੨॥

੨੯–ਕਾਇਫਲ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਮਘ ਕਕੜਸਿੰਗੀ ਪੀਹ ਕੇ ਬਰੀਕ ਕਰੇ ਅਰ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾ ਕੇ

ਚਟਣੀ ਕਰਕੇ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਤਾਪ ਬਾਰਾ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਕੇ ਜਾਵੇ ॥ ੫੨ ॥

ਛੁੱਦ੍ਰਾ ਨਾਗਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ, ਔਰ ਮਿਲਾਇ ਗਿਲੋਇ।
ਕਾਢਾ ਕਰਿਕੈ ਪੀਜੀਏ, ਨਾਸ ਕਫੀ ਜੁਰ ਹੋਇ ॥੫੩॥

੩੦–ਕੰਡਜਾਰੀ, ਸੁੰਢ, ਮਘ ਅਰ ਗਿਲੋਇ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਤਾ ਕਫ ਜ੍ਵਰ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥ ੫੩ ॥

ਚਟਣੀ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਹਰੜ ਬਹੇੜਾ ਪੀਪਰ ਜਾਨ। ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲ ਪੀਸੇ ਸਭ ਛਾਨ।
ਸ਼ਹਿਤ ਸੰਗ ਚਾਟਨ ਕੋ ਦੇਇ। ਸ੍ਵਾਸ ਕਫੀ ਜੁਰ ਕਾਸ ਗਮੇਇ ॥ ੫੪ ॥

੩੧–ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਮਘ, ਆਵਲੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟਨੀ ਕਰਕੇ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਤਾਪ ਦਮਾ, ਖਾਂਸੀ ਸਮੇਤ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥ ੫੪ ॥

ਮੁਸਤਾ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਪੁਹਕਰ ਮੂਲ। ਕੜੂ ਕਾਇਫਲ ਮੇਲ ਕਚੂਰ।
ਪੀਸੀ ਚੂਰਨ ਕਰੋ ਮਹੀਨ। ਸ਼ਹਿਤ ਮਾਹਿ ਤਾਕੋ ਲੈ ਦੀਨ ॥੫੫॥
ਅਦ੍ਰਕ ਰਸ ਤਿਸ ਮਾਹਿ ਪਵਾਹਿ। ਤਾਕੋ ਘੋਲੀ ਦੇਹ ਚਟਾਇ।
ਸੂਲਵਾਤ ਬਮਿ ਸਵਾਸ ਜੁ ਖਈ। ਕਫ ਕਾ ਜੁਰ ਨਾਸਤ ਇਸਲਈ॥੫੬॥

੩੨–ਮੋਥਾ ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਕੌੜ, ਕਾਇਫਲ, ਕਚੂਰ ਅਰ ਸ਼ਹਿਤ ਚਟਣੀ ਕਰੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਦ੍ਰਕ ਦੀ ਰਸਾ ਪਾ ਕੇ ਘੋਲ ਕੇ ਚੱਟੇ ਕਫ ਦਾ ਤਾਪ, ਬਾਦੀ, ਸੂਲ ਕੈ ਦਮਾਂ ਖਈ ਆਦਿ ਸੱਭੋ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੫੫ ॥ ੫੬ ॥

ਕਵਾਥ (ਬੀਰਸਿੰਘਾਵਿਲੋਕਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਮੁਸਤ ਸੁਪਾਰੀ। ਅਮਲਤਾਸ ਕਾਲਿੰਗ ਬਿਚਾਰੀ।
ਕੜੂ ਪਟੋਲ ਪਤੀਸ ਮਗਾਈ। ਇਨਕੋ ਕੂਟੀ ਕਵਾਥ ਕਰਾਈ ॥੫੭॥
ਸਹਤ ਪਾਇ ਪੀਵਤ ਦੋ ਕਾਲ। ਕਫੀ ਤਾਪ ਕੋ ਕਰਤ ਬਿਹਾਲ।
ਕਾਸ ਗਲਾਮਯ ਰੋਗ ਨਸਾਇ। ਕਹਤ ਮੇਘ ਜਾਨੋ ਸਤਿ ਭਾਇ ॥੫੮॥

੩੩–ਚਿਤ੍ਰੇ ਦੀ ਛਿੱਲ; ਤ੍ਰਿਫਲਾ; (ਹਰੜਾ, ਬਹੇੜਾ ਆਵਲੇ), ਮੋਥਾ, ਸੁਪਾਰੀਆਂ ਅਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ, ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ ਮਿੱਠੇ, ਕੌੜੇ, ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ ਤੇ ਪਤੀਸ ਕੁਟ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ; ਉਸ ਵਿਚ ਫੇਰ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਦੋਨੋਂ ਵਕਤ ਪੀਵੇ, ਤਾਂ ਖਫ ਦੇ ਤਾਪ, ਖੰਘ ਤੇ ਗਲ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੇ ॥੫੭॥੫੮॥

ਨਸਵਾਰ–ਸੋਰਠਾ

ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਛਿਕਨੀ ਪਾਇ, ਮੇਲ ਕਾਇਫਲ ਪੀਸੀਏ।
ਤਾਕੀ ਨਾਸ ਦਿਵਾਇ, ਜਾਤ ਕਫੀ ਜੁਰ ਜਾਨਿਯੋ।

੩੪-ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ (ਨਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ) ਨਕਛਿਕਣੀ ਬੂਟੀ ਅਰ ਕਾਇਫਲ ਪੀਹਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੫੯॥

ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਜੁਰ ਲੱਛਣ-ਦ੍ਵੈਯਾਛੰਦ

ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਭ੍ਰਮ ਮੂਰਛਾ ਨਹਿ ਨਿੰਦ੍ਰਾ, ਦਾਹ ਅੰਗ ਸਿਰ ਪੀਰਾ।
ਕੰਠ ਬਦਨ ਸੂਕਤ ਬਮਿ ਤਮ ਹੈ, ਗੰਠ ਗੰਠ ਦੁਖ ਧੀਰਾ।
ਰੋਮ ਹਰਖ ਮੰਦਾਗਨਿ ਜ੍ਰਿੰਭਾ, ਬਾਤ ਪਿਤ ਜੁਰ ਭਾਖਯਾ।
ਕਹਤ ਮੇਘ ਏ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੇ, ਮਾਧਵ ਤੇ ਮੈ ਆਖਯਾ ॥ ੯੦ ॥

ਪਯਾਸ, ਭ੍ਰਮ, ਮੂਰਛਾ, ਨਿੰਦ੍ਰਾਨਾਸ, ਅੰਗਦਾਹ, ਸਿਰ ਪੀੜ, ਤਾਲੂ, ਮੂੰਹ ਦਾ ਸੁੱਕਣਾ, ਕੈ, ਅੰਧਕਾਰ, ਜੋੜ ਜੋੜ ਦੋਖਣਾ, ਰੋਮਾਂਚ, ਮੰਦਾਗਨੀ ਤੇ ਉਬਾਸੀਆਂ ਇਹ ਬਾਤ ਪਿਤ ਤਾਪ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੯੦॥

ਬਾਤਪਿਤ ਜ੍ਵਰ ਉਪਾਇ-ਦੋਹਰਾ

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਅੰਮਲਤਸ ਬ੍ਰਿਖ, ਸਾਲਮਲੀ ਆਗਸਤ।
ਕਾਢਾ ਕਰਿਕੈ ਪੀਜੀਏ, ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਜੁਰ ਸ੍ਵਸਤ ॥ ੯੧ ॥

੩੫-ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ), ਅੰਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ, ਬਾਂਸਾ, ਸਿੰਮਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿੱਲ ਤੇ *ਅਗਸਤ ਬ੍ਰਿਖ ਦੀ ਛਿੱਲ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ,ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਦੇ ਤਾਪ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ।੯੧।

ਚਿੱਤ੍ਰਾ ਦ੍ਰਾਖਾਂ ਆਮਲੇ, ਕਣੂ ਕਚੂਰ ਕਿਰਾਤ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਗੁੜ ਪਾਇ ਪਿਵ, ਬਾਤ ਪਿਤ ਜੁਰ ਘਾਤ ॥ ੯੨ ॥

੩੬-ਚਿੱਤ੍ਰਾ, ਦਾਖ, ਆਵਲੇ, ਕੌੜ, ਕਚੂਰ ਅਰ ਚਿਰੈਤਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਗੁੜ ਪਾ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਜ੍ਵਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੯੨॥

ਬਲਾ ਭਾਰਗੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ, ਚੰਦਨ ਰੁਵਕ ਉਸੀਰ।
ਪੀਪਰ ਪਰਪਟ ਬੇਰਹ੍ਰੀ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪਿਵ ਬੀਰ ॥ ੯੩ ॥
ਪਰਵਭੇਦ ਸਿਰ ਪੀਰ ਹੀ, ਕੰਪ ਬਾਤ ਪਿਤ ਬਾਤ।
ਬੰਗਸੈਨ ਇਮ ਭਾਖਜੋ, ਸਕਲ ਹਰਤ ਸੰਤਾਪ ॥ ੯੪ ॥

੩੭-ਖਿਰੇਟੀ, ਭੜਿੰਗੀ, ਗਿਲੋਯ, ਚੰਦਨ, ਅਰਿੰਡ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਖੱਸ ਮਘਾਂ, ਪਾਪੜਾ ਤੇ ਹਊਬੇਰ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਣ ਨਾਲ ਅੰਗ ਪੀੜਾ,ਸਿਰ ਪੀੜਾ,ਕੰਪਬਾਤ ਤੇ ਪਿੱਤ ਜੁਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।੯੩।੯੪।

ਕ੍ਵਾਥ-ਪੰਚਭਦ੍ਰ

ਛਿੰਨਾ ਪਰਪਟ ਜਲਧਰਾ, ਸੌਂਠੀ ਮੇਲ ਕਿਰਾਤ।

---

*ਪੂਰਬ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਬ੍ਰਿਛ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ।

ਪੰਚ ਭੱਦ੍ਰ ਏ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ, ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਜੁਰ ਘਾਤ ॥੬੫॥

੩੮–ਗਿਲੋਯ, ਪਾਪੜਾ, ਮੋਥਾ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਚਿਰੈਤਾ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਪੰਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੋਣ ਤੇ ਪੰਚ ਭਦ੍ਰ ਕਾੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਦੇ ਤਾਪ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੬੫॥

ਕ੍ਵਾਥ [ਵੰਗਸੇਨਾਤ]

ਬਲਾ ਪਦਮਨੀਲੇ ਗਹੋ, ਪਰਖ ਦਾਖ ਵਿਚ ਪਾਇ।
ਖਸ ਪਦਮਾਖ ਜੁ ਕਾਸਨੀ, ਯਸ੍ਟੀ ਤਾਂਹਿ ਮਿਲਾਇ ॥੬੬॥
ਗੁਲਖੈਰੇ ਕੇ ਫੂਲ ਠਵ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪਾਇ।
ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਜੁਰ ਜਾਤ ਹੈ, ਬੰਗਸੈਨ ਕੇ ਭਾਇ ॥੬੭॥

੩੯–ਖਰੈਟੀ, ਨੀਲੋਫਰ (ਯਾ ਨੀਲੇਕਮਲ), ਫਾਲਸਾ, ਦਾਖ, ਖਸ, ਪਦਮਾਖ ਲਕੜੀ, ਕਾਸ਼ਨੀ ਮੁਲੱਠੀ ਤੇ ਗੁਲਖੈਰੇ ਦੇ ਫੁੱਲ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਬਾਤ ਪਿਤ ਦੇ ਤਾਪ ਨੂੰ ਨਿਸਚੇ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੬੬॥੬੭॥

ਨੀਂਬ ਗਲੋਇ ਪਟੋਲ ਲੈ, ਮੇਲੋ ਕਦੂ ਲਿਯਾਇ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪੀਜੀਏ, ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਜੁਰ ਜਾਇ ॥੬੮॥

੪੦–ਨਿਮ, ਗਿਲੋ,ਪਟੋਲ ਅਰ ਕਦੂ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਪੀਤਾ ਬਾਤ ਪਿਤ ਜ੍ਵਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।੬੮।

ਬਾਤ ਸਲੇਖਮ ਜ੍ਵਰ ਲੱਛਣ–ਪਰਹਾ

ਆਕੜ ਗੰਠੀ ਪੀਰ, ਨੀਂਦ ਸਿਰ ਭਾਰ ਹੈ।
ਭਾਰੀ ਤਨ ਸੰਤਾਪ, ਜੁਕਾਮ ਬਿਕਾਰ ਹੈ।
ਖਾਂਸੀ ਸ੍ਵੇਦਨ ਹੋਇ, ਬੇਗ ਮੱਧਮ ਕਹੇ॥
ਬਾਤ ਸਲੇਖਮ ਤਾਪ, ਲੱਛਣਾ ਏ ਲਹੇ ॥੬੯॥

ਅਕੜੇਮੇ, ਜੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਦ, ਬਹੁਤੀ ਨੀਂਦ, ਸਿਰ ਭਾਰੀ, ਦਾਹ, ਜ਼ੁਕਾਮ, ਖਾਂਸੀ ਹੋਵੇ, ਪਸੀਨਾ ਆਵੇ, ਤਾਪ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਉ ਦਰਮਿਆਨਾ ਹੋਇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਕਫ ਦਾ ਤਾਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੬੯॥

ਬਾਤ ਸਲੇਖਮ ਜ੍ਵਰ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਨਾਗਰ ਪੁਸਕਰ ਚਿੱਤ੍ਰਾ ਜਾਨ। ਪੀਪਰ ਛੁੱਦ੍ਰਾ ਆਨੀ ਠਾਨ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪੀਵਤ ਜੁਰ ਜਾਇ। ਬਾਤ ਸਲੇਖਮ ਜਾਕਾ ਨਾਇ ॥੭੦॥

੪੧–ਸੁੰਢ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਮਘ ਅਰ ਕੰਡਿਆਰੀ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਕਫ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੭੦॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਪਦਮ ਕੰਟਾਰੀ ਚੰਦਨ ਲੇਇ। ਘਨ ਗਲੋਇ ਕਿਰਾਤ ਸਦੇਇ।

ਪਰਪਟ ਬਾਂਸਾ ਪੁਸਕਰ ਮੂਰ। ਕੂੜਾ ਕੜੂ ਪਿਚਮੰਦ ਜੁ ਚੂਰ ॥੭੧॥
ਸੁੰਠੀ ਭਾਰਗੀ ਧਨੀਯਾ ਆਨ। ਪਤ੍ਰ ਪਟੋਲਹਿ ਤਾਂ ਮੈਂ ਠਾਨ।
ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਿਕੇ ਪੀਜਤ ਏਹ। ਬਾਤ ਸਲੇਖਮ ਜ੍ਵਰ ਨਾਸੇਇ ॥੭੨॥
ਮੂਰਛਾ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਆਰੁਚ ਸ੍ਵਾਸ। ਸੂਲ ਅਨਾਹ ਬਮੀ ਅਰੁ ਕਾਸ।
ਹਿਚਕੀ ਸੰਨ ਸੁ ਗਲਗ੍ਰਹਿ ਦਾਹਿ। ਸੀਸਪਰ ਮਿਟਹੈ ਸਭ ਤਾਹਿ ॥੭੩॥

੪੨–ਕਮਲਡੋਡੇ, ਕੰਡਿਆਰੀ, ਚੰਦਨ, ਮੋਥਾ, ਗਿਲੋਇ, ਚਿਰੈਤਾ, ਪਿਤਪਾਪੜਾ, ਬਾਂਸਾ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਕੂੜਾਸੱਕ, ਕੌੜ, ਨਿੰਮ, ਸੁੰਢ, ਭੜਿੰਗੀ, ਧਨੀਆਂ ਅਰ ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਕਫ ਦਾ ਤਾਪ, ਮੂਰਛਾ, ਪਯਾਸ, ਅਰੁਚੀ, ਸ੍ਵਾਸ, ਸੂਲ, ਅਫਾਰਾ, ਵਮਨ, ਖਾਂਸੀ, ਹਿੜਕੀ ਸੰਨਿਪਾਤ੍ਰ, ਕੰਠ ਦਾ ਦਾਹ ਤੇ ਸਿਰ ਦੀ ਪੀੜ ਸਭ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰੇ ਹੈ ॥੭੧॥੭੨॥੭੩॥

ਮੁਸਤਾ ਸੁੰਠੀ ਪਰਪਟ ਛਿੰਨਾ। ਮੇਲ ਧਮਾਸਾ ਕ੍ਵਾਥ ਜੁ ਕਿੰਨਾ।
ਪੀਵਤ ਬਾਤ ਕਫੀ ਜ੍ਵਰ ਜਾਇ। ਦਾਹ ਸੋਖ ਬਮ ਦੂਰ ਕਰਾਇ ॥੭੪॥

੪੩–ਮੋਥਾ, ਸੁੰਢ, ਪਾਪੜਾ, ਗਿਲੋਯ ਤੇ ਧਮਾਹਾਂ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਕਫ ਦੇ ਤਾਪ ਨੂੰ, ਦਾਹ ਨੂੰ, ਸੋਖੀ ਨੂੰ ਤੇ ਕੈ ਨੂੰ ਭੀ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਕੜੂ ਗਲੋਇ। ਨਿੰਬ, ਕਿਰਾਤ ਕੜੂ ਬ੍ਰਿਖ ਸੋਇ।
ਮੁਸਤ ਪਟੋਲ ਕੜੂ ਲੈ ਪਾਤ। ਇਨਕਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਸਮਾਤ ॥੭੫॥
ਬਾਤ ਸਲੇਖਮ ਕਾ ਤਪ ਜਾਇ। ਔਰ ਤਾਪ ਸਗਲੇ ਮਿਟਵਾਇ।
ਵੰਗਸੈਨ ਮਤ ਭਾਖਾ ਕਹੀ। ਮੇਘਬਿਨੋਦੈ ਸਾਚੀ ਸਹੀ ॥੭੬॥

੪੪--ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ, ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ, ਕੌੜ ਤੇ ਗਿਲੋਇ ਵਾ:--
੪੫--ਨਿੰਮ, ਚਰੈਤਾ, ਕੌੜ ਤੇ ਬਾਂਸਾ, ਵਾ:-
੪੬--ਮੋਥਾ, ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ ਤੇ ਕੜੂ ਪਾਵੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਖੋ ਵਖਰਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਬਲਗਮ ਦਾ ਤਪ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭੇ ਤਾਪ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੭੫॥੭੬॥

ਗ੍ਰੰਥਕ ਮੁਸਤਾ ਤਿਕਤਾ ਜਾਨ। ਅਮਲਤਾਸ ਹਰੜੈ ਪਰਧਾਨ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪੀਵਤ ਮਿਟ ਜਾਇ। ਕਫੀ ਬਾਤ ਕਾ ਤਾਪ ਕਹਾਇ ॥੭੭॥
ਦੀਪਨ ਪਾਚਨ ਕਰਤਾ ਏਹ। ਕਫੀ ਸੂਲ ਅਰ ਆਮ ਨਸੇਹ।
ਸਾਚੀ ਬਾਤ ਬਖਾਨੀ ਸਹੀ। ਬੰਗਸੈਨ ਮਤਿ ਮੇਘੈ ਲਹੀ ॥੭੮॥

੪੭--ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਮੋਥਾ, ਕੌੜ, ਅਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ ਅਤੇ ਹਰੜਾਂ ਦੀ ਛਿਲ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਬਾਤ ਦਾ ਤਾਪ, ਕਫ ਦਾ ਸੂਲ ਅਤੇ ਆਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਹਾਰਾ ਅਰ ਦੀਪਨ ਪਾਚਨ ਹੈ ॥੭੭॥੭੮॥

ਚਵਕ ਸੁ ਚਿੱਤ੍ਰਾ ਪੀਪਰ ਮੂਰ। ਸੁੰਠੀ ਪੀਪਰ ਲੈ ਸਮ ਪੂਰ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਇਸ ਪੀਵਨ ਦੇਇ। ਕਫੀ ਬਾਤ ਤਪ ਦੂਰ ਕਰੇਇ ॥੭੯॥

੪੮–ਚਬ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਮਘ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਫ ਬਾਤ ਤੇ ਤਾਪ ਦਾ ਨਾਸ਼ਕ ਹੈ ॥੭੯॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਪੀਪਰ ਪਾਨੀ ਉਸਨ ਫਕਾਇ। ਬਾਤ ਕਫੀ ਜੁਰ ਨਾਸ ਕਰਾਇ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਪੀੜਾ ਮਿਟ ਜਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਭਾਖੀ ਸਤਭਾਇ ॥੮੦॥

੪੯–ਮਘ ਤੱਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਫਕਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਕਫ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਹੋਰ ਦਮਾ, ਖਾਂਸੀ ਭੀ ਹਟਾਵੇ ॥੮੦॥

ਨਿੰਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਕਟੁਫਲ ਦਾਰੁ। ਕਟੁਕੀ ਸੁੰਠੀ ਮੇਲੋ ਬਾਰ।
ਕਾਢਾ ਕਰਿ ਪੀਵਤ ਸੁਕ ਪਾਇ। ਬਾਤ ਸਲੇਖਮ ਤਪ ਨਸ ਜਾਇ ॥੮੧॥

੫੦–ਨਿੰਮ, ਗਿਲੋ, ਕਾਯਫਲ; ਦੇਵਦਾਰ ਕੌੜ ਅਰ ਸੁੰਢ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਬਲਗਮ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੮੧॥

ਸਲੇਖਮ ਕਫ ਪਿਤ ਜ੍ਵਰ ਲੱਛਣ–ਸੋਰਠਾ

ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਮੋਹੁ ਜੁ ਕਾਸ, ਮੁਖ ਲੀਪਤ ਕੌੜਾ ਰਹਿਤ।
ਤ੍ਰਿਖਾ ਅਰੁਚਿ ਪਰਕਾਸ, ਸੀਤ ਲਗਤ ਬਿਟ ਬੰਦ ਹੀ ॥੮੨॥
ਸ੍ਵੇਦ ਛਰਦ ਅਚਵਾਇ, ਅਤਿ ਹੀ ਤਨ ਤਪਤਾ ਰਹਿਤ।
ਕਫੀ ਪਿੱਤ ਜੁਰ ਸਾਇ, ਜਾਮੈ ਏ ਲੱਛਣ ਭਵਤਿ ॥੮੩॥

ਨਿੰਦ੍ਰਾ, ਮੋਹ, ਖੰਘ, ਮੂੰਹ ਲਿਪਿਆ ਜੇਹਾ ਤੇ ਕੌੜਾ ਜੇਹਾ, ਪਜਾਸ, ਅਰੁਚੀ, ਠੰਢ ਲੱਗਣੀ, ਕਬਜੀ ਪਸੀਨਾ, ਕੈ, ਅਚੋਆਈ, ਬਹੁਤੀ ਸਰੀਰ ਪਰ ਤਪੈਸ਼ ਹੋਵੇ, ਸੋ ਇਹ ਕਫ ਪਿੱਤ ਦਾ ਤਪ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ॥੮੨॥੮੩॥

ਸਲੇਖਮ ਪਿਤ ਜ੍ਵਰ ਉਪਾਇ–ਸੋਰਠਾ

ਧਨੀਆ ਨਿੰਬ ਗਿਲੋਇ, ਪਦਮ ਸਵੇਤ ਚੰਦਨ ਗਹੋ।
ਪਿਵੋ ਕਵਾਥ ਕਰਿ ਸੋਇ, ਕਫ ਜੁਰ ਪਿੱਤੈ ਤਾਪ ਹਰਿ ॥੮੪॥

੫੧–ਧਨੀਆਂ, ਨਿੰਮ, ਗਿਲੋਯ, ਕਮਲਡੋਡੇ, ਚੰਦਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਪਿਤ ਕਫ ਦੇ ਤਾਪ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੮੪॥

ਕੜੂ ਗੜੂਚੀ ਆਣ, ਧਨੀਆਂ ਨਿੰਬ ਜੁ ਆਨਿਯੈ।
ਚੰਦਨ ਕਟੁਕੀ ਠਾਨ, ਕਵਾਥ ਕਰੀ ਪੀਵਨ ਦਰੋ ॥੮੫॥

ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਮਿਟ ਹੈ ਦਾਹਿ, ਛਰਦ ਅਰੋਚਕ ਜਾਤ ਹੈ।
ਜੁਰ ਕਫ ਪਿੱਤੀ ਤਾਹਿ, ਕਹੀ ਮੇਘ ਜੀ ਏ ਪ੍ਰਬਲ ॥੮੬॥

੫੨–ਕੌੜ, ਗਿਲੋ, ਧਨੀਆਂ, ਨਿੰਮ, ਚੰਦਨ ਤੇ ਕੌੜ ਪਾ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਪੀਤਿਆਂ ਪਯਾਸ ਦਾਹ, ਕੈ, ਅਰੁਚੀ ਤੇ ਕਫ ਪਿਤ ਦਾ ਤਾਪ ਇਹ ਸਭ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੮੫ ॥ ੮੬ ॥

ਚੰਦਨ ਯਸਟਿ ਗਿਲੋਇ, ਨਿੰਬ ਕਹੀ ਧਨੀਯਾ ਗਹੋ।
ਕਰੋ ਕ੍ਵਾਥ ਪਿਵ ਸੋਇ, ਕਫ ਪਿਤੈ ਜੁਰ ਨਾਸ ਹੁਇ ॥੮੭॥

੫੩–ਚੰਦਨ, ਮੁਲੱਠੀ, ਗਿਲੋਯ, ਨਿੰਮ ਅਰ ਧਨੀਆਂ ਇਹ ਕਾੜ੍ਹਾ ਪਿਤਾ ਕਫ ਪਿਤ ਦੇ ਤਾਪ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥ ੮੭ ॥

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਨਿੰਬ ਮਗਾਇ, ਮੁਹਲੇਠੀ ਸੁ ਪਟੋਲ ਦਲ।
ਦੀਜੈ ਬਲਾ ਠਵਾਇ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪੀਵੈ ਰੁਜੀ ॥੮੮॥
ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਦਾਹ ਮਿਟਾਇ, ਤਾਪ ਜਾਇ ਕਫ ਪਿਤ ਕੋ।
ਮੇਘੇ ਦਈ ਬਤਾਇ, ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਆਨ ਕੈ ॥੮੯॥

੫੪–ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਨਿੰਮ, ਮੁਲੱਠੀ, ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ ਤੇ ਖਰੈਟੀ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਤੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਯਾਸ, ਦਾਹ ਅਤੇ ਪਿਤ ਦਾ ਕਫ ਦਾ ਤਾਪ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੮੮ ॥ ੮੯ ॥

ਚੰਦਨ ਤਿਕਤਾ ਪਾਇ, ਪਾਠਾ ਮੂਰਵਾ ਆਨਿਯੋ।
ਪਟੋਲ ਦਲੇ ਜੁ ਮਿਲਾਇ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੋ ਆਛੀ ਜੁਗਤ ॥੯੦॥
ਦੀਜੈ ਤੁਰਤ ਪਿਵਾਇ, ਕਛੁ ਸਿਯਰਾ ਕਛੁ ਤਪਤ ਹੀ।
ਛਰਦ ਅਰੁਚਿ ਮਿਟ ਜਾਇ,ਤਾਪ ਮਿਟਤ ਕਫ ਪਿੱਤ ਛਿਨ ॥੯੧॥

੫੫–ਚੰਦਨ, ਕੌੜ, ਪਾਠਾ, ਮੋੜਿਉਂ ਅਰ ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕੋਸਾ੨ ਹੀ ਪਿਲਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕੈ, ਅਰੁਚੀ ਅਤੇ ਕਫ ਪਿਤ ਦੇ ਤਾਪ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੯੦ ॥ ੯੧ ॥

ਸਿਤਾ ਕਤੂ ਦੋ ਆਨ, ਪੀਸੀ ਚੂਰਨ ਟੰਕ ਦ੍ਵੈ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਕਰਿ ਪਾਨ, ਪਿੱਤ ਸਲੇਖਮ ਜਾਤ ਤਪ ॥੯੨॥

੫੬– ਮਿਸਰੀ, ਕੌੜ, ਦੁਹਾਂ ਦਾ ਚੂਰਨ ੮ ਮਾਸੇ ਤੱਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਕਫ ਦੇ ਤਾਪ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥ ੯੨ ॥

(ਬੰਗਸੇਨਾਤ)

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਕਟੁਕੀ ਦਾਖ, ਤ੍ਰਾਯਮਾਨ ਬਿਲ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ।
ਬੰਗਸੈਨ ਮਤਿ ਸਾਖ, ਤਾਪ ਜਾਇ ਕਫ ਪਿੱਤ ਕੋ ॥੯੩॥

੫੭–ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਂਵਲੇ), ਕੌੜ, ਮੁਨੱਕਾ ਅਰ ਤ੍ਰਾਹਮਾਣ ਅਰਥਾਤ

ਤੁਖਮਜਰਜਰ ਅਭਾਵ ਮੈਂ ਬਨਖਸ਼ਾ ਪਾ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਪਿਤ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੯੩॥

ਕੁੜਾ ਕਮਲ ਲੈ ਸੁੰਠ, ਚੰਦਨ ਛਿੰਨਾ ਧਾਨਿਯਾ।
ਦਲ ਪਟੋਲ ਲੈ ਗੁੰਠ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪੀਵਨ ਕਰੋ ॥੯੪॥
ਦਾਹ ਸੂਲ ਮਿਟ ਜਾਇ, ਹਸਤ ਪਾਦ ਕੀ ਦਾਹ ਹਰ।
ਕਫੀ ਪਿਤ ਜ੍ਵਰ ਜਾਇ, ਨਾਸਤ ਸੋ ਤਤਕਾਲ ਹੀ ॥੯੫॥

੫੮-ਕੁੜਾਸਕ, ਕਮਲਡੋਡੇ, ਸੁੰਢ, ਚੰਦਨ, ਗਿਲੋਯ, ਧਨੀਆਂ ਤੇ ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ ਪਾ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਹੱਥਾਂ, ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਦਾਹ ਸਮੇਤ ਸੂਲ ਅਤੇ ਪਿਤ ਕਫ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੯੪॥ ੯੫॥

ਪਰਗ ਟਧਨੀਯਾ ਜਾਨਿ, ਇੰਦ੍ਰਜਵੈ ਸੁ ਪਟੋਲ ਦਲ।
ਕ੍ਵਾਥ ਸਹਿਤ ਸੰਗ ਪਾਨਿ, ਪਿਤ ਸਲੇਖਮ ਤਾਪ ਰਿਪੁ ॥੯੬॥

੫੯-ਪਿਤ ਪਾਪੜਾ, ਧਨੀਆਂ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ ਮਿੱਠੇ ਤੇ ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾ ਕੇ ਪੀਤਾ ਹੋਯਾ ਪਿਤ ਕਫ ਦੇ ਤਾਪ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥ ੯੬ ॥

ਕ੍ਵਾਥ (ਛਿੰਨਾਸਟਕ)

ਕੜੂ ਪਟੋਲ ਗਿਲੋਇ, ਸੁੰਠੀ ਚੰਦਨ ਨਿੰਬ ਮੁਥ।
ਕੁੜਾ ਬੀਜ ਲੈ ਦੋਇ, ਕਣਾ ਭੁਰਕਿਯੇ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ ॥੯੭॥
ਪੀਵਤ ਤ੍ਰਿਟ ਬਮਿ ਜਾਇ, ਲਗਤ ਭੂਖ ਅਰੁ ਦਾਹ ਹਰਿ।
ਛਿੱਨਾਸਟਕ ਕਹਿਵਾਇ, ਹਰਤ ਤਾਪ ਕਫ ਪਿੱਤ ਕੋ ॥੯੮॥

੬੦-ਕੌੜ, ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ, ਗਿਲੋਯ, ਸੁੰਡ, ਲਾਲ ਚੰਦਨ, ਨਿੰਮ, ਮੋਥਾ, ਕੁੜਾਸਕ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ ਮਿਠੇ ਲੈ ਕੇ ੪ ਤੋਲੇ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਉਪਰ ਮਘ ਦਾ ਚੂਰਨ ਧੂੜ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਖਾ, ਕੈ, ਪਿਤ ਕਫ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ ਕਰੇ ਅਰ ਭੁਖ ਲਗਾਵੇ, ਦਾਹ ਦੂਰ ਕਰੇ ॥ ੯੭ ॥ ੯੮ ॥

ਬਾਂਸਾ ਪਾਂਚੋਂ ਅੰਗ, ਸਿਤਾ ਸਹਿਤ ਸੋਂ ਚਾਟਿਯੇ।
ਮਿਟਤ ਰੁਧਰ ਕੋ ਰੰਗ, ਕਫੀ ਪਿੱਤ ਜੁਰ ਨਾ ਰਹਤ ॥੯੯॥

੬੧-ਬਾਂਸੇ ਦਾ *ਪੰਚਾਂਗ ਲੈਕੇ ਬ੍ਰੀਕ ਪੀਹ ਕੇ ਮਿਸਰੀ ਪਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟਾਯਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਫ ਪਿਤ ਦਾ ਤਾਪ ਤੇ ਖੂਨ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਇਹ ਸਭ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੯੯ ॥

[ਬੰਗਸੇਨਾਤ]

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਬਰਚ ਪਟੋਲ, ਨੀਂਬ ਮੁਲੱਠੀ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ।
ਦੀਜਤ ਛਾਨੀ ਘੋਲ, ਤਾਪ ਹਰਤ ਕਫ ਪਿੱਤ ਭਨ ॥੧੦੦॥

*ਜੜ ਪਤ੍ਰ ਫਲ, ਫੁਲ ਤੇ ਛਿਲ ਸਭੇ ਨੂੰ ਪੰਚਾਂਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੬੨-ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ), ਵਚ, ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ, ਨਿੰਮ ਅਰ ਮੁਲੱਠੀ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਵਿਚੋਂ ੪ ਤੋਲੇ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਕਫ ਦੇ ਤਾਪ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਪਰੰਤੂ ਖੰਡ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ॥ ੧੦੦ ॥

ਕੰਟਕਾਰੀ ਕ੍ਵਾਥ-(ਬੰਗਸੇਨਾਤ)

ਰੁਦ੍ਰ ਛਿੰਨਾ ਨਿੰਬ, ਭ੍ਰਿੰਗੀ ਸੁੰਠ ਚਰਾਇਤਾ।
ਕੁੜਾ ਬੀਜ ਮੁਥ †ਕਿੰਬ, ਬਾਂਸਾ ਕੜੂ ਪਟੋਲ ਦਲ ॥੧੦੧॥
ਪਿੱਤ ਕਫੀ ਜੁਰ ਜਾਇ, ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਰੁਚਿ ਬਮਿ ਕਾਸ ਨੁਤ।
ਹਿਯਾ ਰੋਗ ਮਿਟਵਾਇ, ਦਾਹ ਹਰਤ ਅਰੁ ਸੂਲ ਦੁਖ ॥੧੦੨॥
ਛੁਦ੍ਰਾ ਆਦਿ ਕਹਾਇ, ਬੰਗਸੈਨ ਕੇ ਬਚਨ ਕਰਿ।
ਮੇਘੇ ਦਈ ਦਿਖਾਇ, ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਅਨੰਦ ਮੋ ॥੧੦੩॥

੬੩-ਕੰਡਯਾਰੀ, ਗਿਲੋਯ, ਨਿੰਮ, ਭੜਿੰਗੀ, ਸੁੰਢ ਚਿਰੇਤਾ, ਮਿਠੇ ਇੰਦ੍ਰਜੋਂ, ਮੋਥਾ, ਬਾਂਸਾ ਕੌੜ, ਅਰ ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ੪ ਤੋਲੇ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਅਰ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਤਾਪ, ਪਿਆਸ, ਅਰੁਚੀ, ਕੈ, ਖਾਂਸੀ, ਹ੍ਰਿਦਯ ਰੋਗ, ਦਾਹ, ਸੂਲ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਇਹ ਕੰਟਕਾਰੀ ਕ੍ਵਾਥ ਰਸਰਤਨਾਕਾਰ ਵਿਚ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ॥ ੧੦੧ ਤੋਂ ੧੦੩ ॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਜ੍ਵਰ ਲੱਛਣ-ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਕਫ ਸੋਖ ਕੰਠ ਕਠੋਰ ਜਿਹਵਾ, ਹੋਇ ਤੰਦ੍ਰਾ ਸ੍ਵਾਸ।
ਪੀਠ ਸੀਸਹਿ ਪੀਰ ਭਨ ਸੁਨਿ, ਸ੍ਵੇਦ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਜਾਸ।
ਭੂਖ ਮੰਦ ਜੁ ਭੰਗ ਗ੍ਰੀਵਾ, ਅਲਪ ਤਾਪ ਸਰੀਰ।
ਲੱਛਨ ਤ੍ਰਿਦੋਖੀ ਤਾਪ ਕੇ, ਭਾਖੇ ਸੁ ਤੁਮ ਸੁਨਿ ਬੀਰ ॥੧੦੪॥

ਕਫ ਨਾਲ ਕੰਠ ਦਾ ਸੁਕਣਾ, ਜ਼ਿਹਬਾ ਕਰੜੀ ਹੋਣੀ, ਤੰਦ੍ਰਾ ਸ੍ਵਾਸ, ਪਿਠ, ਸਿਰ ਨੂੰ ਪੀੜ, ਪਸ਼ੀਨਾ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਬਹੁਤ, ਭੁਖ ਨਾ ਲਗਣੀ, ਗਰਦਨ ਟੁਟਣੀ, ਅਲਪ ਜਿਹਾ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਾਪ ਇਹ ਸਭ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਜ੍ਵਰ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੧੦੪ ॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਜ੍ਵਰ ਉਪਾਇ-ਦੋਹਰਾ

ਕਣਾ ਕਿਰਾਤ ਪਿਸਾਇਕੈ, ਅਦਰਕ ਰਸ ਸੌਂ ਦੇਇ।
ਤਾਪ ਤ੍ਰਿਦੋਖੀ ਜਾਤ ਹੈ, ਕਹੀ ਬਾਤ ਸੁਨਿ ਲੇਇ ॥੧੦੫॥

੬੪-ਮਘ ਤੇ ਚਰੈਤਾ ਪੀਹ ਕੇ ਅਦ੍ਰਕ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਜ੍ਵਰ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥ ੧੦੫ ॥

---

†ਕਿੰਬ-ਕਿਬਾ ਭਾਵ ਅਥਵਾ ਹੈ

ਅੰਜਨ

ਮਰਚ ਗਿਰੀ ਜੀਯਪੋਤ ਕੀ, ਤੁਲਸੀ ਰਸਹਿ ਪਿਸਾਇ।
ਅੰਜਨ ਦ੍ਰਿਗ ਮਹਿ ਪਾਈਏ, ਤਾਪ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਮਿਟਾਇ ॥੧੦੬॥

੬੫- ਮ੍ਰਿਚ ਤੇ ਜੀਏਪੋਤੇ ਦੀ ਗਿਰੀ ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਘੋਟ ਕੇ ਨੇਤ੍ਰੀਂ ਅੰਜਨ ਪਾਵੇ, ਇਹ ਅੰਜਨ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੇ ਤਾਪ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਹਾਰਾ ਹੈ ॥ ੧੦੬ ॥

ਛੁਦ੍ਰਾ ਛਿੰਨਾ ਸੁੰਠ ਲੈ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੋ ਮਨ ਲਾਇ।
ਪੀਪਰ ਭੁਰਕੀ ਪੀਜੀਏ, ਤਾਪ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਨਸਾਇ ॥੧੦੭॥

੬੬-ਕੰਡਯਾਰੀ, ਗਿਲੋਯ ਅਰ ਸੁੰਢ ਲੈ ਕੇ ੪ ਤੋਲੇ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਮਘਾਂ ਧੂੜਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੧੦੭ ॥

(ਚਿੰਤਾਮਣਿ ਰਸ) ਗੋਲੀ

ਗੰਧਕ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਪੰਚ ਲਵਨ, ਸੱਜੀਖਾਰ ਸੁਹਾਗ।
ਦੋ ਜ਼ੀਰੇ ਬਿਖੁ ਗਗਨ ਲੇ, ਦੋ ਦੋ ਟੰਕ ਸੁਭਾਗ ॥੧੦੮॥
ਟੰਕ ਏਕ ਪਾਰਾ ਗਹੋ, ਪੀਸੀ ਖਰਲ ਕਰਾਇ।
ਅਦ੍ਰਕ ਰਸ ਪੁਟ ਸਾਤ ਕਰਿ, ਸਪਤ ਪਾਨ ਰਸ ਥਾਇ ॥੧੦੯॥
ਕੋਕਨ ਸਮ ਗੋਲੀ ਕਰੋ, ਜੁਰ ਕੋ ਤੁਲਸੀ ਸੰਗ।
ਕਣਾ ਲੌਂਗ ਸੋ ਦੀਜੀਏ, ਤਾਪ ਤ੍ਰਿਦੋਖੀ ਭੰਗ ॥੧੧੦॥
ਜੇ ਜੀਰੇ ਸੰਗ ਦੀਜੀਏ, ਤਾਪ ਜਾਇ ਸੰਨਿਪਾਤ।
ਰਸ ਚਿੰਤਾਮਣਿ ਏ ਕਹੀ, ਔਖਧ ਭਲੀ ਬਿਖਯਾਤ ॥੧੧੧॥

੬੭-ਆਵਲੇਸਾਰਗੰਧਕ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ(ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ ਸੁੰਗ), ਪੰਜੇ ਲੂਣ (ਸੇਂਧਾ ਸਮੁੰਦ੍ਰੀ, ਸੌਂਚਰ, ਸਾਂਬਰ, ਕਚ), ਸਜੀ, ਸੁਹਾਗਾ, ਦੋਨੋਂ ਜੀਰੇ, ਸੁਧ ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ ਅਰ ਮ੍ਰਿਤ ਅਭ੍ਰਕ ਇਹ ਸਭ ਅੱਠ ੨ ਮਾਸੇ ਤੇ ਪਾਰਾ ੪ ਮਾਸੇ, ਪਹਿਲੇ ਪਾਰੇ ਗੰਧਕ ਦੀ ਕਜਲੀ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਵਖੋ ਵਖ ਘੋਟੀਆਂ ਸਭ ਦਵਾਵਾਂ ਕਜਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਖਰਲ ਕਰੇ, ਉਪਰ ਅਦ੍ਰਕ ਦਾ ਰਸ ਪਾ ਕੇ ੭ ਪੁਠਾ ਦੇਵੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੭ ਪੁਠਾਂ ਪਾਠ ਦੇ ਰਸ ਦੀਆਂ ਘੋਟ ਘੋਟ ਕੇ ਫਿਰ ਕੋਕਨ ਬੇਰ ਜੇਡੀ ਗੋਲੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਖ ਲਵੇ, ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਪ ਵਾਸਤੇ ਦੇਣੀ ਕਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਦੇ ਜੀਰੇ ਦੇ ਚੂਰਣ ਨਾਲ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤਕ ਤਪ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਗੋਲੀ ਹੈ ॥ ੧੦੮ ਤੋਂ ੧੧੧ ॥

ਅਜੀਰਣ ਜ੍ਵਰ ਲਛਣ-ਦੋਹਰਾ

ਉਦਰ ਪੀਰ ਅਰੁ ਛਰਦ ਹੁਇ, ਲਗਤਿ ਬਿਰੇਚ ਬਿਕਾਰ।
ਆਜੀਰਣ ਜੁਰ ਚਿੰਨ ਏ, ਅਤ੍ਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਮਝਾਰ ॥੧੧੨॥

ਪੇਟ ਪੀੜ੍ਹੇ, ਉਬਾਕ ਤੇ ਦਸਤ ਲਗਣੇ ਇਹ ਲਛਣ ਅਜੀਰਣ ਜੂ੍ਰ ਦੇ ਜਾਨਣੇ ॥ ੧੧੨॥

ਅਜੀਰਣ ਜੂ੍ਰ ਉਪਾਇ ਦੋਹਰਾ

ਹਰੜ ਲੇਹ ਅਜਮੋਦ ਕੋ, ਸੌਚਰ ਲੂਣ ਮਿਲਾਇ।
ਤਪਤ ਨੀਰ ਸੌਂ ਖਾਤ ਹੀ, ਅਜੀਰਣ ਜੁਰ ਜਾਇ ॥੧੧੩॥

੬੮–ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਅਜਮੋਦ ਸੌਂਚਰਲੂਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੂਰਣ ਤੱਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜੀਰਣ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੧੩ ॥

ਅੰਜਨ

ਬੀਜ ਸਿਰਸ ਸੇਂਧਵ ਮਿਰਚ, ਰਚਨੀ ਕਣਾ ਬਨਾਇ।
ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਘਸਿ ਅੰਜੀਏ, ਤਾਪ ਅਜੀਰਣ ਜਾਇ ॥੧੧੪॥

੬੯–ਸਰੀਂਹ ਦੇ ਬੀਜ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਮ੍ਰਿਚ ਹਲਦੀ ਅਰ ਮਘ, ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਘਿਸਾ ਕੇ ਨੇਤ੍ਰੀ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜੀਰਣ ਜੂ੍ਰ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੧੪ ॥

ਚੂਰਣ-ਪਰਹਾ

ਸੌਂਚਰ ਸੇਂਧਾ ਹਰੜ, ਪੀਪਰੀ ਮੂਰਹੀ।
ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਖਾਟੀ ਛਾਛ, ਮਾਹਿ ਲੈ ਚੂਰਹੀ।
ਧੂਪ ਦੇਇ ਉਕਲਾਇ, ਜੁ ਪਿਛੇ ਸੁਕਾਈਏ।
ਟੰਕ ਏਕ ਪਰਮਾਨ, ਨਿਤੈ ਉਠ ਖਾਇਏ॥ ੧੧੫ ॥
ਅਥਵਾ ਗੁਟੀ ਬਨਾਇ, ਟੰਕ ਇਕ ਖਾਵ ਹੈ।
ਆਜੀਰਨ ਜੁਰ ਜਾਇ, ਬਹੁਤ ਸੁਖ ਪਾਵ ਹੈ।
ਕਾਸ ਸ੍ਵਾਸ ਅਰੁ ਖਾਂਸੀ, ਕਫ ਸਭ ਭਾਗ ਹੈ।
ਲਗਤ ਭੂਖ ਗੁਨ ਜਾਨ, ਕਹੈ ਏ ਵਾਗ ਹੈ॥ ੧੧੬ ॥

੭੦–ਸੌਂਚਰਲੂਣ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ ਤੇ ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ, ਖੱਟੀ ਲੱਸੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਧੁਪੇ ਧਰ, ਖੰਬੀਰ ਉਠਵਾਇ ੪ ਮਾਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਖਾਵੇ, ਯਾ ੪–੪ ਮਾਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਗੋਲ਼ੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜੀਰਣ, ਜੂ੍ਰ, ਖਾਂਸੀ ਸ੍ਵਾਸ, ਖਈ ਤੇ ਕਫ ਦੂਰ ਕਰੇ ਅਰ ਭੁਖ ਲਗਾਵੇ ॥ ੧੧੫ ॥ ੧੧੬ ॥

ਸੁੰਠ ਪੀਪਰ ਮਰਚ ਸੌਂਚਰ ਹਰੜ ਨਿੰਮ ਲੈ ਮੇਲ।
ਲੈ ਜਵਾਨੀ ਲੌਂਗ ਸਭ ਸਮ, ਕਰੋ ਇਕਨਾ ਬੇਲ।
ਨਿੰਬੂ ਸੁ ਕਚਰੀ ਦੁਗਨ ਸਭ ਤੇ. ਤਪਤ ਨੀਰ ਸੁ ਖਾਇ।

ਜੁਰ ਅਜੀਰਨ ਜਾਤ ਛਿਨ ਮੈਂ ਭੂਖ ਬਹੁਤ ਲਗਾਇ ॥ ੧੧੭ ॥

੭੧-ਸੁੰਢ, ਮਘ, ਸੌਂਚਰਲੂਣ, ਹਰੜ, ਨਿੰਮ, ਜਵੈਣ, ਲੌਂਗ ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਸਮਾਨ, ਨਿੰਬੂ ਦੀਆਂ ਕਚਰੀਆਂ ਦੂਣੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾ ਲਵੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਗਰਮ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜੀਰਣ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ ਕਰੇ ਤੇ ਭੁਖ ਵਧਾਵੇ ॥ ੧੧੭ ॥

ਸੁੰਠ ਪੀਪਰ ਹਰੜ ਆਨੋ, ਤ੍ਰਿਵੀ ਤਾਹਿ ਮਿਲਾਇ।
ਨਿੰਬੂ ਜੁ ਕਚਰੀ ਪੀਸ ਛਾਨੋ, ਟੰਕ ਦੋਇ ਖਵਾਇ।
ਤਪਤ ਨੀਰੇ ਖਾਇ ਰੋਗੀ, ਲਗਤ ਭੂਖ ਸੁਜਾਨ।
ਮਿਟ ਹੈ ਅਜੀਰਨ ਤਾਪ ਤਨ ਤੇ, ਹੋਇ ਤਨ ਕਲਯਾਨ ॥੧੧੮॥

੭੨-ਸੁੰਢ, ਮਘ, ਹਰੜ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਨਿੰਬੂ ਦੀਆਂ ਕਚਰੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੂਰਣ ਬਣਾਵੇ ਤੇ ੮ ਮਾਸੇ ਤੱਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਭੁਖ ਵਧਾਵੇ ਤੇ ਅਜੀਰਣ ਦੇ ਤਾਪ ਭੀ ਦੂਰ ਕਰੇ ॥ ੧੧੮ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਸੌਚਰ ਹਰੜ ਕਚੂਰ ਲੈ, ਅਜਮੋਦਾ ਜੁ ਮਿਲਾਇ।
ਚੂਰਣ ਕਰਿ ਅਰ ਉਸਨਕੰ, ਆਜੀਰਨ ਜੁਰ ਜਾਇ ॥੧੧੯॥

੭੩-ਸੌਂਚਰਲੂਣ, ਹਰੜ ਕਚੂਰ ਤੇ ਅਜਮੋਦ ਲੈਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾਵੇ ਅਰ ਫਿਰ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਯਾ ਕਰੇ, ਇਹ ਅਜੀਰਣ ਦੇ ਤਾਪ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨਹਾਰਾ ਹੈ ॥ ੧੧੯ ॥

ਧਾਤ੍ਰੀ ਪਥਯਾ ਪੀਪਰੀ, ਸੌਚਰ ਚਿੱਤ੍ਰਾ ਪਾਇ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋ ਫਾਕਿਯੇ, ਆਜੀਰਨ ਤਪ ਜਾਇ ॥੧੨੦॥

੭੪-ਆਵਲੇ, ਹਰੜ, ਮਘ, ਸੌਂਚਰਲੂਣ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਾ, ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਅਜੀਰਣ ਜ੍ਵਰ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥ ੧੨੦ ॥

ਰਜਨੀ ਸੇਕੀ ਟੰਕ ਦ੍ਵੈ, ਬੱਛੀ ਮੂਤਰ ਸੰਗ।
ਪੀਵਤ ਹੀ ਸੋ ਹੋਤ ਹੈ, ਆਜੀਰਨ ਜੁਰ ਭੰਗ ॥ ੧੨੧॥

੭੫-ਹਲਦੀ ੮ ਮਾਸੇ ਸੇਕ ਕੇ ਵੱਛੀ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਅਜੀਰਣ ਜ੍ਵਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥ ੧੨੧ ॥

ਤੇਲ ਸਿਧਾਰਦ ਗਰਮ ਕਰਿ, ਅੰਗਹਿ ਮਰਦਨ ਕੀਜ।
ਤਾਪ ਅਜੀਰਨ ਜਾਤ ਹੈ, ਇਸਕਾ ਇਹ ਗੁਨ ਲੀਜ ॥੧੨੨॥

੭੬-ਸਰਸੋਂ ਦਾ ਤੇਲ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਅੰਗਾਂ ਪਰ ਮਲੇ ਤਾਂ ਅਜੀਰਣ ਦਾ ਤਾਪ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇ ॥ ੧੨੨ ॥

ਮਲ ਤਾਪ ਲੱਛਣ-ਚੌਪਈ

ਕੰਠ ਸੋਖ ਭ੍ਰਮ ਦਾਹ ਸਰੀਰ। ਪਰਲਾਪੀ ਅਰੁ ਸਿਰ ਸਭ ਪੀਰ।

ਇਨ ਲੱਛਣ ਤੇ ਮਲਜੁਰ ਜਾਨ। ਕਰੋ ਉਪਾਇ ਸੁ ਸਮਝੀਆਨ॥੧੨੩॥

ਕੰਠ ਸੁਕਣਾ, ਭ੍ਰਮ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦਾਹ, ਬਕਣਾ, ਸਿਰ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦਰਦ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਮਲ ਜੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੧੨੩ ॥

ਮਲ ਜੂਰ ਉਪਾਇ (ਭੇਦਗੰਥਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਵੀ ਮੁਸੱਬਰ ਅੰਬਲਤਾਸ। ਹਰੜੈਂ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਦੇ ਤਾਸ॥

ਜੁਰ ਨਾਸਤ ਮਲ ਕਾ ਜੋ ਹੋਇ। ਭੇਡਕ ਗੰਥਹਿ ਕਾ ਮਤਿ ਸੋਇ॥੧੨੪॥

੬੭–ਤ੍ਰਿਵੀ, ਏਲੂਆ, ਅੰਬਲਤਾਸ ਅਰ ਹਰੜ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਮਲ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥ ੧੨੪ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਜੁਗ ਜੀਰੇ ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਸਿਵਾ, ਔਰ ਜਵਾਨੀ ਪਾਇ।

ਨਿੰਬੂ ਕਚਰੀ ਪੀਸ ਫਕ, ਮਲ ਜੁਰ ਛਿਨ ਮੈ ਜਾਇ॥੧੨੫॥

੬੮–ਦੋਨੋਂ ਜੀਰੇ ਚਿਤ੍ਰਾ, ਹਰੜ, ਜੁਵੈਣ ਅਰ ਨਿੰਬੂ ਦੀਆਂ ਕਚਰੀਆਂ ਪਾਕੇ ਪੀਹੇ, ਫਿਰ ਫੱਕੇ ਤਾਂ ਮਲ ਜੂਰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ।। ੧੨੫ ॥

ਲੇਪ (ਹਰੀਤਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਸਿਵਾ ਮੁਸੱਬਰ ਔਰ ਕਿਰਾਤ। ਕਣਾ ਕਡੂ ਪੀਸੋ ਜਲ ਘਾਤ।

ਤਪਤ ਕਰੀਨੈ ਲੇਪੋ ਪੇਟ। ਮਲਜੁਰ ਕੇ ਏ ਲੈ ਸਭ ਮੇਟ॥੧੨੬॥

ਭਸਮ ਹੋਤ ਤਾਕਾ ਮਲ ਸਹੀ। ਅਥਵਾ ਰੇਚਨ ਹੋਵੈ ਯਹੀ।

ਕਹੀ ਹਰੀਤ ਬਾਤ ਏ ਖਰੀ। ਮੇਘ ਲਖੀ ਈਹਾਂ ਲੇ ਧਰੀ॥੧੨੭॥

੬੯–ਹਰੜ, ਏਲੂਆ, ਚਿਰੈਤਾ, ਮਘ ਤੇ ਕੌੜ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪੀਹ ਕੇ ਗਰਮਾ ਗਰਮ ਪੇਟ ਤੇ ਲੇਪ ਕਰੇ, ਇਹ ਲੇਪ ਮਲਜੁਰ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਮਲ ਦੀ ਭਸਮ ਕਰੇ ਯਾ ਦਸਤਾਂ ਰਾਹ ਕੱਢ ਦੇਵੇ ॥ ੧੨੬ ॥ ੧੨੭ ॥

(ਕਾਲਗਯਾਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਕਣਾਮੂਰ ਮੁਸਤਾ ਕਿਰਮਾਲ। ਕਟੁਕੀ ਪੱਥਪਾ ਲੀਜਤ ਲਾਲ।

ਕ੍ਵਾਥਕਰੀ ਪਿਵ ਮਲ ਜੂਰ ਜਾਇ।ਕਹੀ ਕਾਲ ਇਹੁ ਗਜਾਨੇ ਭਾਇ।੧੨੮।

੭੦–ਪਿਪਲਾਮੂਲ ਮੋਥਾ, ਅਮਿਲਤਾਸ, ਕੌੜ ਅਰ ਹਰੜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਏ ਤਾਂ ਮਲਜੁਰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥

ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਜੂਰ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਪੀਤ ਬਰਨ ਤਨ ਬਮਿ ਦ੍ਰਿਗ ਨੀਲ। ਉਦਰ ਪੀਰ ਮੂਰਛਾ ਦੁਖ ਭੀਲ।

ਜੂੰਭਾ ਪੀਰ ਸੀਸ ਦ੍ਰਿਗ ਦਾਹ। ਦ੍ਰਿਸਟ ਜੁਰੀ ਕੇ ਲੱਛਨ ਮਾਹ॥੧੨੯॥

ਸਰੀਰ ਦੀ ਰੰਗਤ ਪੀਲੀ, ਵਮਨ ਔਣੀ, ਨੇਤ੍ਰ ਨੀਲੇ ਜੇਹੇ, ਪੇਟ ਵਿਚ ਪੀੜ, ਮੂਰਛਾ, ਉਬਾਸੀਆ ਸਿਰ ਪੀੜ ਅਤੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਦਾਹ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦ੍ਰਿਸਟ ਜ੍ਵਰ ਜਾਨਣਾ ੧੨੯ ॥

ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਜ੍ਵਰ ਉਪਾਯ–ਦੋਹਰਾ

ਹਿੰਗ ਮਰਚ ਸੁੰਠ ਪੀਪਰ, ਪੀਸੋ ਮੇਲ ਕਿਰਾਤ।
ਚੂਰਨ ਖਾਵੋ ਨੀਰ ਸੋ, ਦਿਸਟ ਤਾਪ ਕੋ ਘਾਤ ॥੧੩੦॥

੮੧–ਹਿੰਙ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ, ਮਘ ਤੇ ਚਿਰੈਤਾ ਪੀਹ ਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾ ਕੇ ਰਖੇ ਅਰ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਦ੍ਰਿਸਟ ਤਾਪ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੩੦ ॥

ਚੌਪਈ

ਸੁੰਠੀ ਸੌਂਚਰ ਪੀਪਰ ਮੂਰ। ਸੇਂਧਾ ਅਜਵਾਨੀ ਦੇ ਪੂਰ।
ਚਿਤ੍ਰਾ ਧਾਤ੍ਰੀ ਸਿਵਾ ਮਿਲਾਇ। ਪੁਸਕਰਮੂਰ ਸਤਾਵਰ ਲਜਾਇ ॥੧੩੧॥
ਲਘੁ ਏਲਾ ਸਭ ਚੂਰਨ ਕਰੋ। ਦੋਇ ਟੰਕ ਕਾ ਮਾਨ ਸੁ ਧਰੋ।
ਤਪਤ ਨੀਰ ਸੋ ਖਾਵੇ ਏਹ। ਉਦਰਪੀਰ ਜੁਰ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਹਰੇਹ ॥ ੧੩੨॥

੮੨– ਸੁੰਢ, ਸੌਂਚਲ ਨਿਮਕ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ, ਅਜਵਾਇਣ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਆਵਲ, ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਸਤਾਵਰ ਤੇ ਇਲਾਹੀ ਬ੍ਰਜੀ ਪਾ ਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾ ਰਖੇ, ਦੋ ਟੰਕ (੮ ਮਾਸੇ) ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪੇਟ ਅਰ ਦ੍ਰਿਸਟ ਜ੍ਵਰ ਇਹ ਸਭ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੧੩੧॥੧੩੨॥

ਕਾਲ ਜ੍ਵਰ ਲੱਛਣ

ਚੌਪਈ

ਪਰਘਲ ਚਲਤ ਸ੍ਵੇਦ ਬਹੁ ਅੰਗ। ਸੀਤ ਹੋਤ ਕਰ ਪਰ ਮਸਤੰਗ।
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੰਤ ਨਕ ਸ੍ਵਾਸ ਜੁ ਸੀਤ। ਕਾਲ ਤਾਪ ਏ ਲੱਛਨ ਮੀਤ॥੧੩੩॥

ਬਹੁਤਾ ਪਸੀਨਾ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿਘਾਲ ਤੁਰੇ, ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਮੱਥਾ ਠੰਢੇ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਦੰਦ ਕਾਲੇ, ਪੈ ਜਾਣ, ਨੱਕ ਤੇ ਸ੍ਵਾਸ ਸੀਤਲ ਹੋ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਲ ਜ੍ਵਰ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ ॥ ੧੩੩ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਰੋਗੀ ਤਨੇ ਉਪਾਇ ਬਹੁ, ਕੋਇ ਉਪਾਇ ਨ ਕਾਲ।
ਜਬ ਲਗ ਸ੍ਵਾਸ ਸਰੀਰ ਮੈਂ, ਜਤਨ ਕਰੀਜੈ ਲਾਲ ॥ ੧੩੪ ॥

ਰੋਗ ਦੇ ਅਨੇਕ ਉਪਾਉ ਹਨ, ਕਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਾਉ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਭੀ ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸ੍ਵਾਸ ਹਨ, ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ॥ ੧੩੪ ॥

ਕਾਲਜ੍ਵਰ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਰਾਮ ਨਾਮ ਕੀ ਭੇਖਜੀ, ਬੈਦ ਸਾਧੁ ਜੋ ਦੇਇ।
ਰੋਗ ਘਟਤ ਸੁਖ ਪਾਵ ਹੈ, ਮਰਤੈ ਸੁਰਗ ਕਰੇਇ ॥੧੩੫॥

੯੨ (ੳ)-ਸਾਧੂ- ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਵੈਦਯ, ਰਾਮ ਨਾਮ ਦੀ ਦਵਾਈ ਦੇਵੇ, ਰੰਗ ਘਟੇ ਤਾਂ ਸੁਖ ਪਾਵੇਂ ਅਰ ਜੇ ਮ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸੁਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ॥ ੧੩੫ ॥

ਸੁੰਠ ਭੰਗ ਦੋਨੋ ਪਿਸੀ, ਕਰ ਪਦ ਮਸਲੋ ਏਹ।
ਜੋ ਜੀਵਤ ਹੈ ਤਾਸ ਕੋ, ਤੌ ਚੇਤੰਨ ਕਰੇਹਿ ॥੧੩੬॥

੯੩- ਸੁੰਢ ਤੇ ਭੰਗ ਦੋਨੋਂ ਪੀਹ ਕੇ ਹੱਥਾਂ, ਪੈਰਾਂ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ, ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਸ੍ਵਾਸ ਬਾਕੀ ਹਨ ਤਾਂ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ॥ ੧੩੬ ॥

ਲਘੂ ਸੂਚਿਕਾ ਭਰਣਰਸ(ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)-ਦੋਹਰਾ

ਮੀਠਾ ਪਲ ਟੰਕ ਸੂਤ ਲੈ, ਸੂਕੇ ਖਰਲ ਕਰਾਇ।
ਸੰਪੁਟ ਮੈਂ ਧਰ ਲੇਪੀਏ, ਕਾਚ ਪਘਾਰੀ ਲਾਇ ॥੧੩੭॥
ਸੰਪੁਟ ਕਰੀਜੇ ਕਾਚ ਕੋ, ਚੂਲੈ ਦੇਹੁ ਚਢਾਇ।
ਮੰਦ ਅਗਨਿ ਤਿਹ ਬਾਰੀਏ,ਭਲੇ ਦਿਵਸ ਸੁਭ ਥਾਇ॥੧੩੮॥
ਜੁਗਲ ਜਾਮ ਲੌ ਜਾਨਿਯੋ,ਉਡੀ ਲਗੈ ਪਰ ਸੂਤ।
ਖੋਲੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਝਾੜ ਲੈਂ, ਊਪਰ ਤੇ ਸਾਬੂਤ ॥੧੩੯॥
ਧੂਮ ਸਾਰਖਾ ਰੰਗ ਹੁਇ, ਪਾਵੋ ਸੀਸੀ ਮਾਹਿ।
ਸੂਈ ਕੈ ਮੁਖ ਲਾਇਕੇ, ਪਾਨ ਪਾਤ ਰਸ ਖਾਹਿ ॥ ੧੪੦॥
ਤਾਲੂ ਮੈ ਦੇ ਪਛਨੇ, ਤਾਮਹਿ ਮਰਦਨ ਕਾਰ।
ਮਿਟਤ ਕਾਲ ਜੁਰ ਜਾਨਿਯੋ, ਜੋ ਕਿਰਪਾ ਕਰਤਾਰ॥੧੪੧॥
ਸੰਨਿਪਾਤ ਤੇਰਾ ਮਿਟੇ, ਸਾਰੰਗਧਰ ਕੀ ਬਾਤ।
ਤਾਤੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਕਾਲ ਨ ਕਰ ਹੈ ਘਾਤ ॥ ੧੪੨॥

੯੪-ਸੁੱਧ ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ ੪ ਤੋਲੇ ਤੇ ਪਾਰਾ ੪ ਮਾਸੇ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਕਿਆਂ ਖਰਲ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਪੁਟ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਲਿਪੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਚ ਪਘਾਰ ਕੇ ਲੇਪੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਯਾਲੀਆਂ ਵਿਕ ਕੱਚ ਦਾ ਪਘਾਰ ਕੇ ਪੋਚਾ ਦਿਤਾ ਹੋਯਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਕੱਚ ਦਾ ਸੰਪੁਟ ਕਰਕੇ ਚੂਲੇ ਪਰ ਚੜਾਵੇ। ਉਸ ਹੇਠ ਮੱਠੀ ੨ ਅੱਗ ਜਗਾਵੇ ਅੱਛੇ ਦਿਨ ਇਹ ਕੰਮ ਆਰੰਭੇ। ਅਗ ਦੋ ਪਹਿਰ ਅਰਥਾਤ ੬ ਘੰਟੇ ਜਲਾਵੇ, ਜਦ ਪਾਰਾ ਉਡਕੇ ਉਪਰ ਜਾ ਲਗੇ, ਉਸ ਦਾ ਧੂਏਂ ਵਾਂਗ ਕਾਲਾ ਰੰਗ ਦੇਖ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਪਾ ਰੱਖੇ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸੂਈ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਜਿਤਨਾ ਲਗੇ ਉਤਨਾ ਪਾਨ ਪਤ੍ਰ ਪਾਕੇ ਖੁਲਾਵੇ ਅਰ ਤਾਲੂ ਦੇ ਰੋਮ ਮੁਨ ਕੇ ਚਮੜੀ ਵਿਚ ਪੱਛ ਲਾ ਕੇ ਇਤਨਾ ਹੀ ਰਸ ਓਤੇ ਲਾ ਕੇ ਮਲੇ ਤਾਂ ਕਾਲ ਜੁਰ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਕਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਤੇਰਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਇਹ ਕੱਚਜਾਸਾਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਪੁਟ ਨਹੀਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦਾ।੧੩੭।ਤੋਂ।੧੪੨।

ਸੀਤ ਜ੍ਵਰ ਲਛਣ—ਚੌਪਈ

ਮੰਦਾਗਨਿ ਮੁਖ ਫੇਨ ਜੁ ਤਾਪ। ਛਰਦ ਸ੍ਵੇਦ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਪਰਲਾਪ।
ਲਾਗੇ ਪਾਲਾ ਕੰਪ ਸਰੀਰ। ਸੀਤ ਤਾਪ ਲੱਛਣ ਸੁਨਿ ਬੀਰ ॥੧੪੧॥

ਅਗਨਿ ਮੰਦ, ਮੁਖੋਂ ਝੱਗ ਆਉਣੀ, ਤਾਪ, ਕੈ ਨਿੰਦ੍ਰਾ, ਪਸੀਨਾ, ਬਕਣਾ, ਪਾਲਾ ਲਗਣਾ ਅਰ ਸਰੀਰ ਕੰਬਣਾ, ਇਹ ਸੀਤਜ੍ਵਰ ਦੇ ਲਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੧੪੩ ॥

ਸੀਤ ਜ੍ਵਰ ਉਪਾਇ—ਦੋਹਰਾ

ਨਵਸਾਦਰ ਇਕ ਮਾਂਖਹੀ, ਪਾਨ ਪਾਤ ਸੋ ਦੇਇ।
ਚਢਨ ਸਮੈ ਤਪ ਚਾਵਲੈ, ਸੀਤ ਤਾਪ ਨ ਰਹੇਇ॥੧੪੪॥

੯੫—ਇਕ ਸਾਸ਼ਾ ਨੌਸ਼ਾਦ੍ਰ ਪਾਨ ਦੇ ਪਤ੍ਰ ਵਿਚ ਤਾਪ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਸੀਤ ਤਾਪ ਨਾ ਚੜ੍ਹੇ ॥ ੧੪੪ ॥

ਗੁੰਮੇ ਕੀ ਸਿਹਜਾ ਕਰੇ, ਸੋਵਤ ਰੋਗੀ ਸੋਇ।
ਤਾਪ ਮਿਟਤ ਜੋ ਸੀਤ ਕੋ, ਰੋਗੀ ਆਨੰਦ ਹੋਇ ॥੧੪੫॥

੯੬—ਗੁੰਮੇ ਤੇ ਬਿਛਾਉਣੇ ਪਰ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਸਲਾਉਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਤਾਪ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀਤ ਜ੍ਵਰ ਹੈ ॥੧੪੫॥

ਗੁਲਾਬੀ ਜੁਰੰਕਸ—ਚੌਪਈ

ਸ੍ਵੇਤ ਸੰਖੀਆ ਸਿੰਗਰਫ ਜਾਨ। ਪੀਸੇਂ ਪਾਨੀ ਸੋਂ ਸਮ ਆਨ।
ਟੀਕੀ ਕਰ ਚੁਲੈ ਪਰ ਰਾਖ। ਤਬੈ ਹੇਠ ਜੋ ਅਗਨ ਬਲਾਖ ॥੧੪੬॥
ਫੂਲੈ ਟੀਕੀ ਲੇਹੁ ਉਤਾਰ। ਪੀਸੀ ਤਾਕੋ ਬੀਲੇ ਡਾਰ।
ਪਾਇ ਪਤਾਸੇ ਤੁੰਦਲ ਏਕ। ਸੀਤ ਜੁਰੀ ਕੇ ਮੁਖ ਮੈ ਟੇਕ ॥੧੪੭॥
ਦੁਗਧ ਭਾਤ ਕਾ ਪੱਥ ਕਰਾਇ। ਸੀਤਤਾਪ ਦੂਰੇ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਔਰ ਤਾਪ ਸਗਲੇ ਹੀ ਹਰੈ। ਕਹਤ ਮੇਘ ਬਹੁਤ ਗੁਨ ਕਰੈ ॥ ੧੪੮ ॥

੯੭—ਚਿੱਟਾ ਸੰਖੀਆ ਤੇ ਸਿੰਗ੍ਰਫ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਟਿੱਕੀ ਕਰੇ, ਤਵੇ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਚੁੱਲੇ ਚਾੜ੍ਹੇ, ਹੇਠ ਅੱਗ ਬਾਲੇ। ਜਦ ਟਿੱਕੀ *ਫੂਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਪੀਸ, ਬਿਲ ਵਿੱਚ ਪਾ ਰਖੇ। ਇਕ ਚਾਵਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪਤਾਸੇ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਸੀਤ ਤਾਪ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੇਵੇ। ਦੁਧ ਚਾਵਲ ਦਾ ਪੱਥ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸੀਤ ਤਾਪ ਅਰ ਹੋਰ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਾਪ ਨਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਭੀ ਅਨੇਕ ਗੁਣ ਕਰੇ ਹੈ ॥੧੪੬॥੧੪੭॥੧੪੮॥

ਸੀਤ ਜੁਰ ਅੰਜਨ—ਦੋਹਰਾ

ਮਰਚਾਂ ਸੇਂਧਾ ਲੂਣ ਲੇ, ਔਰ ਧਮਾਸਾ ਮੇਲ।

---

*ਜੇ ਨਾ ਫੂਲੇ ਤਾਂ ਭੀ ਹਰਜ ਨਹੀਂ।

ਏਕ ਦੋਇ ਤ੍ਰਿਕ ਭਾਂਗ ਲੈ, ਜਲ ਪੀਸੀ ਦ੍ਰਿਗ ਠੇਲ ॥੧੪੯॥
ਸੀਤ ਤਾਪ ਸਭ ਜਾਤ ਹੈ, ਕਹਤ ਮੇਘ ਇਮ ਸਾਰ।
ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੇ ਮੇਘ ਨੈ, ਭਾਖਾ ਕਹੀ ਬਿਚਾਰ ॥੧੫੦॥

੮੮-ਮਿਰਚ ੧ ਭਾਗ, ਸੇਂਧਾਨਿਮਕ ੨ ਭਾਗ ਘਰ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ੩ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਨੇਤ੍ਰੀਂ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀਤ ਤਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥੧੪੯॥੧੫੦॥

ਸੀਤਾਰਿਰਸ (ਬੈਦਕੰਤੂਹਲਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਫੂਲਯਾ ਟੰਕਨ ਗੰਧਕ ਕਣਾ। ਟੰਕ ਟੰਕ ਸਭ ਲੈਵਣ ਭਣਾ।
ਦੰਤੀ ਬੀਜ ਟੰਕ ਪ੍ਰਮਾਨ ੧' ਜੰਭੀਰੀ ਰਸ ਪੀਸੋ ਆਨ ॥੧੫੧॥
ਏਕ ਦਿਵਸ ਲੌ ਖਰਲ ਕਰਾਇ। ਦੋ ਗੁੰਜਾ ਖਾਵਨ ਕੋ ਦਾਇ।
ਸੀਤਤਾਪ ਸਭਹੀ ਮਿਟ ਜਾਇ। ਬੈਦ ਕੰਤੂਹਲ ਇਮ ਕਹਿ ਭਾਇ॥੧੫੨॥

੮੯-ਫੁਲਾਯਾ ਸੁਹਾਗਾ, ਗੰਧਕ ਆਵਲੇਸਾਰ, ਮਘ, ਜਮਾਲ ਗੋਟਾ ੪-੪ ਮਾਸੇ, ਗਲਗਲ (ਖਟੇ) ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਇਕ ਦਿਨ ਪੀਹ ਕੇ ੨ ਰਤੀਆਂ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀਤ ਤਾਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੧੫੧॥੧੫੨॥

ਰਕਤ ਜ੍ਵਰ ਲੱਛਣ (ਕਾਲਗਜਾਨਾਤ)-ਦੋਹਰਾ

ਊਰਧ ਸ੍ਵਾਸ ਬਮਿ ਅੰਗ ਦੁਖ, ਰੁਧਰ ਚਲਤ ਮੁਖ ਨਾਕ।
ਰਕਤ ਤਾਪ ਲੱਛਣ ਕਹੇ, ਕਾਲਗਜਾਨ ਕੇ ਬਾਕ ॥੧੫੩॥

ਉੱਭੇ ਸਾਹ, ਉਲਟੀਆਂ, ਅੰਗ ਦੁਖਣੇ ਅਤੇ ਨਕੋਂ ਮੂੰਹੋਂ ਲਹੂ ਦਾ ਜਾਣਾ, ਇਹ ਲੱਛਣ ਰਕਤ ਜੁਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੧੫੩॥

ਰਕਤ ਜ੍ਵਰ ਉਪਾਇ (ਕਾਲਗਯਾਨਾਤ)-ਦੋਹਰਾ

ਸੁੰਠ ਕਰੀਰ ਜੁ ਕੂਪਲਾ, ਮਧੁ ਸੋ ਪੀਸ ਚਟਾਇ।
ਕਾਲਗਯਾਨ ਮੈ ਯੌ ਕਹਯੋ, ਰਕਤ ਤਾਪ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੧੫੪॥

੯੦-ਸੁੰਢ ਤੇ ਕਰੀਰ ਦੀਆਂ ਕੂੰਮਲੀਆਂ, ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਵਿਕਾਰ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੫੪॥

ਸੰਕਰਛੰਦ

ਪੱਨੀ ਜਟਾ ਪਰਪਾਟ ਬਾਲਾ, ਫੁਨਿ ਪ੍ਰਿਯੰਗਹਿ ਫੂਲ।
ਬਾਲਯੋ ਜੁ ਚੰਦਨ ਕਾਇਫਲ, ਤਜ ਧਰੋ ਧਾਵੇ ਫੂਲ।
ਸਮ ਪੀਸ ਸਭਹੀ ਲੇਹੁ ਮਿਸ੍ਰੀ, ਸੋਲ ਗੁਨ ਕੇ ਭਾਇ।
ਦੋ ਟੰਕ ਚੂਰਨ ਖਾਇ ਜਲ ਸੋਂ, ਰਕਤ ਜੁਰ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੧੫੫॥

੯੧--ਪੰਨ੍ਹੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਅਰਥਾਤ ਖਸ, ਪਿਤਪਾਪੜਾ, *ਹਲਦੀ, ਗੋਂਦਣੀ ਦੇ ਫੁਲ, ਮੁਸ਼ਕਬਾਲਾ, ਰਕਤ ਚੰਦਨ, ਕਾਯਫਲ, ਤਜ ਅਤੇ ਧਾਵਿਆਂ ਦੇ ਫੁਲ ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਪੀਹ ਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੋਲੀਂ ਗੁਣਾਂ ਮਿਸਰੀ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੮ ਮਾਸੇ ਜਲ ਨਾਲ ਨਿਤ ਖਾਯਾ ਕਰੇ ਯਾਂ ਰਕਤ ਵਿਕਾਰ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੫੫॥

ਦੋਹਰਾ

ਦਾਖ ਮੁਨੱਕਾ ਬ੍ਰਿਖ ਕਹਯੋ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਨੇਤ੍ਰਹਿ ਮਾਲ।
ਦਾਂੜਮ ਕੂਟੀ ਚੂਰ ਕਰਿ, ਟਾਂਕ ਏਕ ਮੁਖ ਘਾਲ ॥੧੫੬॥
ਅਜਾ ਦੂਧ ਊਪਰ ਪਿਵੈ, ਰਕਤ ਤਾਪ ਨਹਿ ਦੀਸ।
ਪਿੱਤ ਤਾਪ ਭੀ ਜਾਤ ਹੈ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਤ ਜਗਦੀਸ ॥੧੫੭॥

੯੨--ਕਿਸਮਿਸ, ਮੁਨੱਕਾ, ਬਾਂਸਾ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ ਤੇ ਅਨਾਰ ਦਾਣਾ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਕੁਟ ਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾ ਲਵੇ, ੪ ਮਾਸੇ ਬਕਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਅਰ ਪਿਤ ਤਾਪ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੫੬॥੧੫੭॥

ਅਵਲੇਹ (ਚਟਣੀ) [ਯੋਗਚਿੰਤਾਮਣੀਮਤਾਤ]—ਸੰਕਰਛੰਦ

ਲੇ ਟਾਂਕ ਸੋਲਾਂ ਸਰਕਰਾ, ਏਲਾ ਜੁ ਟੰਕ ਪ੍ਰਮਾਨ।
ਆਠ ਮਾਸੇ ਜਰਨ ਤਿਤਨੀ, ਔ ਮੁਲੱਠੀ ਠਾਨ।
ਸ੍ਵੇਤ ਚੰਦਨ ਟੇਕ ਚਾਰੇ, ਸਭੀ ਕੂਟ ਰਲਾਇ।
ਗੋ ਆਜ ਮਧ ਸੰਗੇ ਚਟਾਵੇ, ਜੁਰ ਜੁ ਰਕਤ ਮਿਟਾਇ ॥੧੫੮॥
ਸ੍ਵਾਸ ਖਾਂਸੀ ਪਿਤ ਜਾਵਹਿ, ਖਈ ਤਾਪ ਨਸਾਇ।
ਦਾਹ ਭਾਗਤ ਹਾਥ ਪਗ ਕੀ, ਸੂਲ ਸਭ ਨਸ ਜਾਇ।
ਸੂਕੀ ਜੁ ਰਸਨਾ ਹੋਇ ਗੀਲੀ, ਲਗਤ ਭੂਖ ਅਘਾਇ।
ਗੁਨ ਕਹਤ ਪੰਡਿਤ ਯੋਗ ਚਿੰਤਾ, ਮਤੇ ਬਾਤ ਸੁਹਾਇ ॥੧੫੯॥

੯੩–ਮਿਸਰੀ ੬੪ ਮਾਸੇ, ਇਲਾਚੀ ੪ ਮਾਸੇ, ਜੀਰਾ ੮ ਮਾਸੇ, ਮੁਲੱਠੀ ੮ ਮਾਸੇ ਤੇ ਸਫੈਦ ਚੰਦਨ ੨੬ ਮਾਸੇ ਕੁਟਕੇ ਕਪੜ ਛਾਣ ਕਰੇ, ਗੌਕੇ ਘਿਉ ਤੇ ਸ਼ਹਤ ਵਿਚ ਮਿਲਾਕੇ ਚਟਣੀ ਕਰੇ, ਇਹ ਚਟੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਜ੍ਵਰ, ਸ੍ਵਾਸ, ਖਾਂਸੀ, ਪਿਤ, ਖਈ, ਤਾਪ, ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਦਾਹ, ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਕੜੇਵਾਂ ਹਟੇ ਅਰ ਭੁਖ ਲਗੇ ਹੋਰ ਭੀ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਣ ਕਰੇ ॥੧੫੮॥੧੫੯॥

ਸ੍ਰੀ ਖੰਡਾਦਿ ਚੂਰਨ (ਯੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣਿ ਮਤਾਤ)—ਦਵੈਯਾਛੰਦ

ਸੁੰਠੀ ਚੰਦਨ ਰਕਤ ਤਮਾਲਹਿ,ਸ੍ਰੀ ਖੰਡ ਅਉ ਦ੍ਰਿਗ ਬਾਲਾ।
ਮਰਚ ਲਵੰਗ ਕਣਾ ਤਜ ਕੇਸਰ, ਹਲਦ ਮੁਲਠਿ ਪਯਾਲਾ।

*ਬਾਲਾ--ਹਲਧੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਸਾਲਿਗ੍ਰਾਮੌਖਧਿਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੧੦।

ਦਾਖ ਛੁਹਾਰਾ ਜੀਰਾ ਧਨੀਆ, ਜਾਤੀ ਫਲ ਖਸ ਖਾਸਾ।
ਪੀਪਰ ਮੂਰ ਸਭੀ ਲੈ ਕੂਟੇ, ਚੂਰਨ ਕਰੇ ਉਲਾਸਾ ॥੧੯੦॥
ਸੋਲ ਗੁਨੀ ਮਿਸਰੀ ਲੇ ਪਾਵੇ, ਖਾਵੇ ਟੰਕ ਪ੍ਰਮਾਨਾ।
ਤਾਜਾ ਪਾਨੀ ਊਪਰ ਪੀਜਤ, ਰਕਤ ਤਾਪ ਕੀ ਹਾਨਾ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਖਯ ਬਿਖਮ ਜੁ ਨਾਸੈ, ਅਤੀਸਾਰ ਪਰਮੇਹਾ।
ਬਧਹੈ ਬੀਜ ਭਗੰਦਰ ਸੋਖਾ, ਜਾਵੈ ਗੁਨ ਇਸ ਏਹਾ ॥੧੯੧॥

ਦੋਹਰਾ

ਰਕਤ ਪਿੱਤ ਅਰੁ ਅਰਸ ਦੁਖ, ਮਿਟਤ ਦਾਹ ਬਲ ਪੁਸਟ।
ਕਹੀ ਜੋਗ ਇਹ ਚਿੰਤਾਮਨਿ, ਘਨੇ ਰੋਗੁ ਹੋਇ ਸੁਸਟ ॥੧੯੨॥

੯੪–ਸੁੰਢ, ਰਕਤਚੰਦਨ, ਤਮਾਲਪਤ੍ਰ, ਚਿਟਾ ਚੰਦਨ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਮ੍ਰਿਚ, ਲੌਂਗ, ਮਘ, ਤਜ, ਕੇਸਰ, ਹਲਦੀ, ਮੁਲੱਠੀ, ਚਿਰੌਂਜੀ, ਸੌਂਗੀ, ਛੁਹਾਰੇ, ਜ਼ੀਰਾ, ਧਨੀਆਂ, ਜਾਫਲ, ਖਸਖਾਸ ਤੇ ਪਿਪਲਾਮੂਲ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਣ ਭਾਗ ਲਵੇ ਅਰ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾਵੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਸੋਲਾਂ ਗੁਣੀ ਮਿਸ਼ੀ ਪਾਕੇ ਨਿਤ ੪ ਮਾਸੇ ਖਾਵੇ, ਉਪਰੋਂ ਤਾਜ਼ਾ ਪਾਣੀ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤਜ, ਤਾਪ, ਸ੍ਵਾਸ, ਖਾਂਸੀ, ਖਈ, ਵਿਖਮਤਾਪ, ਅਤੀਸਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਮੇਹ, ਸਭ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਹੋਰ ਰਕਤ ਪਿਤ, ਬਵਾਸੀਰ, ਦਾਹ ਨਾਸ ਕਰੇ ਤੇ ਬਲ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰੇ ॥੧੯੦॥੧੯੧॥੧੯੨॥

ਖੇਦ ਜ੍ਵਰ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਬਹੁ ਜ੍ਰਿੰਭਨਿ ਸਭ ਗਾਂਠੇ ਪੀਰ। ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਆਲਸ ਸ੍ਵੇਦ ਸਰੀਰ।
ਸਰਬ ਅਸਥ ਮੈਂ ਪੀਰਾ ਹੋਇ। ਖੇਦ ਤਾਪ ਆਖਯੈ ਹੈ ਸੋਇ ॥੧੯੩॥

ਬਹੁਤੀਆਂ ਉਬਾਸੀਆਂ, ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜ, ਨੀਂਦ, ਆਲਸ, ਪਸੀਨਾ ਅਤੇ ਸਭ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹੇ ਲੱਛਣਾ ਵਾਲਾ ਖੇਦ ਜ੍ਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੧੯੩॥

ਖੇਦ ਜ੍ਵਰ ਉਪਾਇ (ਬ੍ਰਿੰਦਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਤੇਲ ਮਿਸਟ ਲੈ ਕਾਯਫਲ, ਮਰਦਨ ਅੰਗ ਕਰਾਇ।
ਮਿਟਤ ਤਾਪ ਸਭ ਖੇਦ ਕੋ, ਬ੍ਰਿੰਦੈ ਚੀਯੈ ਬਤਾਇ ॥੧੯੪॥

੯੫–ਮਿਠੇ ਤੇਲ ਵਿਚ ਕਾਯਫਲ ਪਾ ਕੇ ਅੰਗਾਂ ਪਰ ਮਰਦਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਖੇਦ ਜ੍ਵਰ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੯੪ ॥

(ਕਾਲਗਯਾਨਾਤ)–ਸੋਰਠਾ

ਮਿਸਟ ਤੇਲ ਮਰਦਾਇ, ਪੀਛੇ ਮੱਜਨ ਉਸਨ ਜਲ।
ਖੇਦ ਤਾਪ ਮਿਟ ਜਾਇ, ਕਾਲਗ੍ਯਾਨ ਕੇ ਬਚਨ ਏ ॥੧੯੫॥

੯੬-ਮਿਠੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਪਰ ਮਾਲਸ਼ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੇ, ਪਿਛੋਂ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਸ਼ਨਾਨ ਕਰੈ ਤਾਂ ਖੇਦ ਜ੍ਵਰ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੬੫ ॥

ਖੇਦ ਜ੍ਵਰ ਕੋ ਤੇਲ-ਸ਼ੰਕਰ

ਬਾਲਯੇ ਮੁਲੇਠੀ ਮੋਥ ਚੰਦਨ, ਖਸਾ ਲੈ ਪਦਮਾਖ।
ਲੇਯ ਸਰਲ ਕਚੂਰ ਏਲਾ, ਦਾਰ ਧਾਵੇ ਰਾਖ।
ਨਾਗਕੇਸਰ ਬਕਮ ਹਲਧੀ, ਕੜੂ ਲਵੰਗ ਮਜੀਠ।
ਕੰਕੋਲ ਨਖ ਲੈ ਸਾਰਵਾ, ਕ੍ਰਿਸਨਾਗਰਾ ਤਜ ਦੀਠ ॥੧੬੬॥
ਕੇਸਰ ਤਮਾਲਾ ਕਮਲ ਨੰਤਾ, ਪਾਪਰਾ ਪੁਨ ਰਾਲ।
ਲੈ ਛਲੀਰਾ ਸਭੈ ਚੌਗੁਨ, ਤੇਲ ਤਿਲਕਾ ਕਾਲ।
ਤੇਲ ਦਾਰੂ ਸਮ ਸਮਗਾਵੇ ਲਾਖ ਕੋ ਰਸ ਜਾਨ।
ਤੇ ਸਭੋ ਮੇਲੀ ਧਰ ਕੜਾਹੈ, ਅਗਨਿ ਮੰਦ ਪਕਾਨ ॥੧੬੭॥
ਰਹਯੇ ਤੇਲ ਉਤਾਰ ਰਾਖੋ, ਚਿਕਨ ਭਾਂਜਨ ਪਾਇ।
ਤਾਪ ਭਾਗੈ ਖੇਦ ਕੋ ਸਭ, ਅੰਗ ਮਰਦ ਜੁ ਬਾਇ।
ਬਿਖਮ ਤਾਪੈ ਮ੍ਰਿਗੀ ਜਾਵੈ, ਬਾਇ ਪਿਤ ਬਿਨਾਸ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸੈ ਗੁਨ ਕਰੰਤਾ, ਲਾਖ ਤੇਲ ਜੁ ਭਾਸ ॥੧੬੮॥

੯੭-ਬਾਲਯੇ-ਮੁਸ਼ਕਬਾਲਾ, ਮੁਲੱਠੀ, ਮੋਥਾ, ਰਕਤਚੰਦਨ, ਖਸ, ਪਦਮਾਖਲਕੜੀ, ਬੂਪ ਲਕੜੀ ਕਚੂਰ, ਲਾਚੀਆਂ, ਦੇਵਦਾਰ, ਧਾਵਿਆਂ ਦੇ ਫੂਲ, ਨਾਗਕੇਸਰ, ਵਕਮ, ਹਲਦੀ, ਕੌੜ, ਲੌਂਗ, ਮਜੀਠ, ਕੰਕੋਲ-ਸਰਦ ਚੀਨੀ, ਨਖੂ, ਉਸ਼ਬਾ, ਕਾਲਾ ਚੰਦਨ, ਤਜਸਕ, ਕੇਸਰ, ਤਮਾਲ ਪੱਤ੍ਰ, ਕਮਲ ਦੇ ਫੂਲ ਯਾ ਫਲ, ਧਮਾਹਾ, ਪਿਤਪਾਪੜਾ, ਰਾਲ ਤੇ ਛੜ, ਇਹ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲਵੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੌਗੁਣਾ ਕਾਲੇ ਤਿਲਾਂ ਦਾ ਤੇਲ, ਤੇਲ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਔਖਧੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸਮ ਭਾਗ ਲਾਖ ਦਾ ਰਸ ਮੰਗਾ ਕੇ ਪਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਕੇ ਕੜਾਹੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਮੱਠੀ ਮੱਠੀ ਅੱਗ ਹੇਠ ਜਲਾ ਕੇ ਤੇਲ ਪਕਾਵੇ। ਗਦ ਹਰ ਸਭ ਸੜ ਜਾਣ ਤੇਲ ਮਾਤ੍ਰ ਆਣ ਰਹੇ ਤਾ ਹੇਠ ਉਤਰਕੇ ਪੁਣਕੇ ਚੀਕਣੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚਭਰ ਰਖੇ ਫਿਰ ਇਸ ਦੀ ਮਾਲਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਖੇਦ ਜ੍ਵਰ ਨਾਸ ਹੋਵੇ, ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਵਾਯੂ ਨਾਂ ਰਹੇ, ਹੋਰ ਵਿਖਮ ਤਾਪ, ਮ੍ਰਿਗੀ, ਬਾਤ ਪਿਤ, ਸਭੋ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਨੂੰ ਭੀ ਗੁਣਕਾਰ ਹੈ, ਇਹ ਲਾਖ ਦਾ ਤੇਲ ਹੋਰ ਭੀ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਣ ਕਰਨ ਹਾਰਾ ਹੈ ॥ ੧੬੬ ॥੧੬੭ ॥ ੧੬੮ ॥

ਮਾਨਸੀਜ੍ਵਰ ਲੱਛਣ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਈਰਖਾ ਬਿਖ ਬਾਦ। ਉਪਜਤ ਸੋਕ ਦੋਖ ਤਿਸ ਬਾਦ।
ਸਾਰੰਗਧਰੈ ਕਹੀ ਇਹ ਬਾਤ। ਮਾਨਸ ਜੁਰ ਭਾਖਯੋ ਬਿਖਯਾਤ ॥੧੬੯॥

ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਈਰਖਾ, ਬਿਖ ਝਗੜਾ ਤੇ ਸ਼ੋਕ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਖਾਂ ਤੇ ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਸੋ ਮਾਨਸੀਜ੍ਵਰ ਕਿਹਾ **ਜਾਂਦਾ ਹੈ** ॥ ੧੬੯ ॥

ਮਾਨਸੀਜ੍ਵਰ ਉਪਾਇ–ਸੋਰਠਾ

ਮੀਠੇ ਬੈਨ ਸੁਨਾਇ, ਜਾਤੇ ਮਨ ਸੰਤੋਖ ਹੁਇ।
ਬਹੁਤੇ ਪਾਨ ਚਬਾਇ, ਦਾਨ ਮਾਨ ਕਰਿ ਤਪ ਮਿਟਤ ॥੧੭੦॥

੯੮–ਮਿਠੀਆ ੨ ਬਾਤਾਂ ਸੁਣਾਵੇ' ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਤੋਖ ਹੋਵੇ, ਬਹੁਤ ਪਾਨ ਬੀੜੇ ਚਬਾਵੇ ਦਾਨ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮਾਨਸੀ ਤਾਪ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੭੦ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਚੰਦਨ ਖਸ ਧਨੀਆ ਸਿਤਾ, ਮੁਸਤ ਔਰ ਹ੍ਰੀ ਬੇਰ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪੀਜੀਏ ਮਾਨਸ ਜੁਰ ਕੋ ਘੇਰ ॥੧੭੧॥

੯੯–ਚੰਦਨ, ਖਸ ਧਨੀਆਂ, ਮਿਸਰੀ, ਮੋਥਾ ਤੇ *ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ (ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਤੁਰੀਆਂ) ਇਨਾ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਪੀਵੈ ਤਾਂ ਮਾਨਸੀ ਤਾਪ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੭੧ ॥

ਭੂਤ ਜ੍ਵਰ ਲੱਛਣ–ਸ਼ੰਕਰ

ਹੋਇ ਆਰਤ ਸੋਖ ਤ੍ਰਿਸਨਾ, ਬੇਪੱਥ ਹ੍ਰਿਦ ਉਦਗਾਰ।
ਪੀਰ ਹ੍ਰਿਦਜ ਜਵ ਮੂਰਛਾ, ਐ ਤਾਪ ਦਾਹ ਸੁਕਾਰ।
ਬਦਨ ਬਿਰਸਹਿ ਭੰਗ ਗਾਤਨ,ਪਰ ਵਸਹਿ ਬਕਬਾਇ।
ਭੂਤ ਜੁਰ ਲੱਛਣ ਬਖਾਨੇ, ਸੁਣੋ ਸਭ ਚਿਤ ਲਾਇ ॥੧੭੨॥

ਅਚਵੀ–ਬੇਚੈਨੀ, ਸੁਕਣਾ, ਪਯਾਸ, ਕਾਂਬਾ ਕਲੇਜੇ ਵਿਖੇ ਪੀੜ, ਡਕਾਰ ਔਣੇ, ਜੜਤਾ, ਮੂਰਛਾ (ਗਸ਼ੀ), ਤਾਪ, ਸੜਨ, ਮੂੰਹਦਾ ਬੇਰਸ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਟੁਟਣਾ, ਪਰਵਸ, ਬਕਾਬਾਦ, ਇਹ ਸਭ ਲੱਖਣ ਭੂਤ ਜ੍ਵਰ ਦੇ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥ ੧੭੨ ॥

ਭੂਤ ਜ੍ਵਰ ਧੂਪ (ਸਾਰਉਦਾਰਾਤ)

ਮੋਰਪੰਖਾ ਬੰਸਲੋਚਨ, ਗੋਂਗਣੀ ਗਿਰਬੀਲ।
ਸੁਨਹੀ ਗੁਗਲ ਕੰਚੁਲੀ ਅਹਿ, ਅਰੁ ਭਿਲਾਵਾ ਨੀਲ।
ਚੂਹਾ ਮੰਜਾਰੀ ਕੇਸ ਜਵਤੁਸ, ਹੀਂਗ ਦੇਵ ਜੁ ਦਾਰ।
ਚੰਡਾਲਕੇ ਕਚ ਅਰੁ ਸੰਭਾਲੂ, ਦੇਹੁ ਅਗਨਿ ਜੁ ਕਾਰ ॥੧੭੩॥
ਕਰੋ ਧੂਪ ਇਕੰਤ ਬੈਠੀ, ਬੀਜ ਕਾਰ ਕਪਾਸ।
ਭੂਤ ਜੁਰ ਕਾ ਨਾਸ ਹੋਵੈ, ਸਰਬ ਤਨ ਸੁਖ ਬਾਸ।

---

*ਹਉਬੇਰ–ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ ਹੈ. ਦੇਖੋ ਆਯੁਰਵੇਦੀ ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਦ੍ਰਬ ਦਰਪਣ।

ਜਿੰਨ ਭੂਤ ਚੁੜੇਲ ਡਾਯਣ, ਜਾਇ ਔਰ ਖਬੀਸ।
ਕਹੀ ਸਾਰਉਦਾਰ ਕੈ ਮਤਿ, ਮੇਘ ਭਾਖੀ ਦੀਸ॥੧੭੪॥

੧੦੦-ਮੋਰ ਦੇ ਖੰਭ, ਤਬਾਸੀਰ, ਕੰਡਿਆਰੀ, ਬਿਲਗਿਰੀ, ਥੋਹਰ ਗੁਗਲ, ਸਪ ਦੀ ਕੁੰਜ, ਬਿਲਾਵੇ, ਨੀਲ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ; ਚੂਹੇ ਤੇ ਬਿਲੀ ਦੀ ਵਿਸਟਾ ਛੜ, ਜੌਂ, ਧਾਨਾਂ ਦੇ ਤੋਹ ਹਿੰਗ, ਦੇਵਦਾਰ, ਚੂਹੜੇ ਦੇ ਕੇਸ ਸੰਭਾਲੂ, *ਅਗਨਿ-ਨਿੰਬੂ ਅਤੇ ਵੜੇਮੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਵੇਕਲਾ ਬੈਜ ਕੇ ਧੂਪ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਭੂਤ ਜੁਰ, ਜਿੰਨ. ਖਵੀਸ ਤੇ ਡੈਣ ਆਦਿ ਸਭ ਦਾ ਦੁਖ ਦੂਰ ਕਰੇ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ॥੧੭੩॥੧੭੪॥

ਕ੍ਵਾਥ (ਸਾਰਉਦਾਰਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਬੀਜੌਰਾ ਜੜ ਬਾਂਸਾ ਲੇਇ। ਲਸਨ ਨੀਂਬ ਅਜਵਾਇਣ ਦੇਇ।
ਖਸ ਏਲਾ ਕੰਕੋਲ ਮਿਲਾਇ। ਬਲਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੋ ਚਿਤ ਲਾਇ॥੧੭੫॥
ਅਸਟ ਬਿਸੇਖੀ ਕੀਜੈ ਏਹ। ਭੂਤਕ ਬਹੁਰਿ ਨ ਤਨਹਿ ਰਹੇਹ।
ਨਿਤਯਤਾਪ ਦੁਤੀਆ ਜੁਰਜਾਇ। ਸਾਰਉਦਾਰੇ ਦੀਆ ਬਤਾਇ॥੧੭੬॥

੧੦੧-ਖਟੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਬਾਂਸਾ, ਲਸਨ, ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ, ਅਜਵਾਇਣ, ਖਸ, ਲਾਚੀਆਂ, ਸਰਦ ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਬਾਲਾ ਸਭੇ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਅਰ ਜਦ ਅਠਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਸੜ ਕੇ ਬਾਕੀ ਆਣ ਰਹੇ ਤਾਂ ਛਾਣਕੇ ਕੋਸਾ ੨ ਪਿਲਾਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭੂਤ ਤਾਪ, ਨੇਤਕੀ ਤਾਪ, ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਤਾਪ, ਸਭੇ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੧੭੫॥੧੭੬॥

ਕਾਮ ਜੂਰ ਲੱਛਣ

ਕਟੁਕ ਬਦਨ ਭ੍ਰਮ ਸੀਤ ਜੁ ਕੰਪ। ਰੋਮ ਹਰਖ ਸਿਰ ਪੀਰਾ ਜੰਪ।
ਕੰਠ ਸੋਖ ਜੁਰ ਭਾਖਯਾ ਕਾਮ। ਰਾਮ ਬਿਨੋਦੈ ਇਸਕਾ ਨਾਮੁ॥੧੭੭॥

ਮੂੰਹ ਕੌੜਾ, ਭ੍ਰਮ, ਸੀਤ ਕਾਂਬਾ, ਰੋਮਾਂਚ, ਸਿਰ ਦਰਦ ਅਰ ਕੰਠ ਦਾ ਸੁਕਣਾ ਇਹ ਸਭ ਲਛਣ ਕਾਮ ਜਵਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੧੭੭॥

ਉਪਾਇ (ਵੈਦਜੀਵਨਾਤ)-ਦੋਹਰਾ

ਸਯਾਮਾ ਤ੍ਰਿਯ ਸੰਗ ਭੋਗ ਕਰਿ, ਚੰਦਨ ਲੇਪ ਸਰੀਰ।
ਸਿੱਜਯਾ ਕਦਲੀ ਪਾਨ ਕਰ, ਮਿਟਤ ਕਾਮ ਜੁਰ ਪੀਰ॥੧੭੮॥

੧੦੨-ਚੰਦਨ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰ ਕੇ, ੧੬ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਜੋਬਨਵਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਭੋਗ ਕਰਾਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਕਮਲ ਦੇ ਪਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਹੇਠ ਸੇਜ ਬਿਛਾ ਲਵੇ, ਇਉਂ ਕਾਮਜੁਰ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਲੇ ਦੇ ਪਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸਿਹਜਾ ਪਰ ਬਿਰਾਜੇ ਤਾਂ ਕਾਮਜਰ ਦੀ ਤਪਤ ਜਾਵੇ ॥੧੭੮॥

---

*ਅਗਨੀ-ਨਿੰਬੂ ਹੈ, ਦੇਖ ਸਾਲਿਗ੍ਰਾਮੇ :॥ ਅਗ ਦਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਗੇ "ਕਰੋ ਧੂਪ" ਵਖਰਾ ਹੈ।

ਪਾਂਚ ਬਿਖਮ ਜ੍ਵਰ ਨਿਦਾਨ (ਮਾਧਵਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਕਾਚੇ ਜ੍ਵਰ ਜੋ ਔਖਧ ਦੇਇ। ਤਾਕੋ ਸੋਧਨ ਬਮਨ ਕਰੇਇ।
ਬਿਖਮ ਤਾਪ ਤਾਂਤੇ ਹੁਇ ਜਾਇ। ਮਾਧਵ ਤੇ ਭਾਖਯਾ ਮੈ ਲਜਾਇ॥੧੭੯॥

ਕੱਚੇ ਤਾਪ ਵਿਚ ਦਵਾਈ ਦੇਵੇ ਅਰ ਜੁਲਾਬ, ਕੈ ਕਰਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਖਮ ਤਾਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ॥ ੧੭੯॥

ਬਿਖਮ ਜ੍ਵਰ ਲੱਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਕਬੀ ਹੋਤ ਕਵਿ ਛਿਪ ਰਹਿਤ, ਕਬੀ ਉਸਨ ਕਬਿ ਸੀਤ।
ਬੇਗ ਬਿਖਮਤਾ ਜਾਨਿਯੋ, ਲੱਛਨ ਬਿਖਮ ਸੁ ਮੀਤ॥੧੮੦॥

ਕਦੇ ਚੜ੍ਹੇ, ਕਦੇ ਛਿਪ ਜਾਵੇ, ਕਦੀ ਸਰੀਰ ਗਰਮ, ਕਦੀ ਸਰਦ ਹੋਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਖਮ ਤਾਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ॥ ੧੮੦॥

ਪੰਚ ਬਿਖਮ ਜ੍ਵਰ ਦੇ ਨਾਮ–ਚੌਪਈ

ਸੰਤਤ ਸਤਤ ਅਨੇਦ੍ਯ ਨਾਮ। ਤੀਜਾ ਚੌਥਾ ਜਾਨੋ ਆਮ।
ਤਪ ਕੇ ਮਾਹਿ ਜੁ ਖਾਇ ਕੁਪੱਥ। ਬਿਖਮਤਾਪ ਕੇ ਜਾਨੋ ਅੱਥ॥੧੮੧॥

ਸੰਤਤ ਜੁਰ (੭*ਯਾ ੧੨ ਵੇਂ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਆਣ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ) ਸਤਤ ਜ੍ਵਰ (੧ ਬਾਰ ਰਾਤ, ੧ ਬਾਰ ਦਿਨੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ) ਅਨੇਦ੍ਯ (ਰਾਤ ਦਿਨ ਵਿਚ ੧ ਬਾਰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ) ਤੇਈਆ (ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਚੜਦਾ ਹੈ) ਚੌਥਾ (ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਤਪਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਮਜ੍ਵਰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਪ ਵਿਚ ਕੁਪੱਥ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭੀ ਵਿਖਮ ਤਾਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ॥੧੮੧॥

ਸੰਤਤ ਜ੍ਵਰ ਲੱਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਰਸ ਧਾਤੇ ਸੰਤਤ ਬਸਤ, ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਪਰ ਹੋਇ।
ਅਥਵਾ ਦ੍ਵਾਦਸ ਦਿਨੈ ਮੈਂ, ਆਵਤ ਮੁੜ ਫਿਰ ਸੋਇ॥ ੧੮੨॥

ਸੰਤਤ ਤਾਪ ਰਸ ਧਾਤੂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ ਅਰ ੭ ਵੇਂ, ੧੨ ਵੇਂ ਦਿਨ ਮੁੜ ਆਣ ਚੜਦਾ ਹੈ॥੧੮੨॥

ਉਪਾਇ (ਬੀਰ ਸਿੰਘਾਵਿਲੋਕਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਮੁਹਲੱਠੀ ਸੋ ਪਟੋਲ ਦਲ, ਕਤ੍ਰੂ ਆਂਬ ਕਾ ਬੀਜ।
ਹਰੜ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰ ਪੀਜੀਏ, ਸੰਤਤ ਜੁਰ ਹੁਇ ਖੀਜ॥੧੮੩॥

੧੦੩–ਮੁਲੱਠੀ, ਪਟੋਲ ਪੱਤ੍ਰ, ਕੌੜ, ਅੰਬ ਦੀ ਗਿਟਕ ਅਰ ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਣਾ ਸੰਤਤ ਜ੍ਵਰ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ॥੧੮੩॥

---

*ਅਲਪ ਦੋਖ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਿਤਯ ਤਾਪ ਦੀ ਦੋਖ ਵਿਚ ਸਾਮਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸੋ ਸਤਵੇਂ ਬਾਰਵੇਂ ਦਿਨ ਪੂਰਨ ਦੋਖ ਹੋਕੇ ਤਾਪ ਚਾੜ੍ਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਫੂਲ ਫਟਕਰੀ ਗੁੰਜ ਤ੍ਰਿਕ, ਲੌਂਗ ਸਾਥ ਲੈ ਖਾਇ।
ਸੰਤਤ ਤਾਪ ਸੂ ਨਾਂ ਰਹਿਤ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਤ ਜਗ ਰਾਇ ॥੧੯੪॥

੧੦੪–ਫਟਕੜੀ ਦੀ ਖਿੱਲ ੩ ਰੱਤੀਆਂ ਲੌਂਗਾਂ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਭੀ ਸੰਤਤ ਜੂਰ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥੧੯੪॥

ਸਤਤ ਜੂਰ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਏਕ ਬਾਰ ਦਿਨ ਕੋ ਚਢ ਜਾਇ। ਰਾਤ ਸਮੈਂ ਫਿਰ ਕਰ ਤਪ ਥਾਇ।
ਧਾਤੁ ਰਕਤ ਮੈਂ ਬਾਸਾ ਤਾਂਹਿ। ਤਾਪ ਸਤਤ ਤੁਮ ਜਾਨੋ ਤਾਹਿ ॥੧੯੫॥

ਇਕ ਵਾਰੀ ਦਿਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹੇ ਅਰ ਰਕਤ ਧਾਤੂ ਵਿੱਚ ਜਿਸਦਾ ਵਾਸਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਤ ਜੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੧੯੫॥

ਸਤਤ ਜੂਰ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਕਡੂ ਪਟੋਲੀ ਸਾਰਵਾ, ਮੁਸਤਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ।
ਪੀਤ ਸਤਤ ਜੁਰ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਮੇਘੇ ਦੀਜੋ ਬਤਾਇ ॥੧੯੬॥

੧੦੫–ਕੜੂ, ਪਟੋਲ ਪੱਤ੍ਰ, ਉਸ਼ਬਾ ਤੇ ਮੋਥਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਤਤ ਤਾਪ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੯੬॥

ਅਨੇਦਯੁ ਜੂਰ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਮਾਸ ਧਾਤ ਮੈਂ ਬਾਸਾ ਕਰੈ। ਦਿਨ ਰਾਤ੍ਰੀ ਮੈ ਇਕ ਬਰ ਚਰੈ।
ਮਾਧਵ ਲੱਛਣ ਭਾਖੇ ਏਹ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਕਹੈ ਸੁਨ ਲੇਹ ॥੧੯੭॥

ਮਾਸ ਧਾਤੂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰੇ, ਅਰ ਰਾਤ ਦਿਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਚੜ੍ਹੇ ਇਹ ਲੱਛਣ ਅਨੇਦਯੁ ਤਾਪ ਦੇ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੧੯੭॥

ਉਪਾਇ

ਛਿੰਨਾ ਰੁਹਾ ਘਨ ਧਾਤ੍ਰੀ ਲੇਹੁ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪੀਵਨ ਦੇਹੁ।
ਅਨੇਦੂ ਤਪ ਨਾਸੇ ਸਹੀ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਭਾਖਾ ਕਹੀ ॥੧੯੮॥

੧੦੬–ਗਿਲੋਯ, ਮੋਥਾ, ਆਵਲੇ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰ ਕੇ ਪੀਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਅਨਯੇਦਯੁ ਤਾਪ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੯੮॥

ਤ੍ਰਿਤੀਯ ਜੂਰ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਮੇਦ ਧਾਤ ਮੈ ਬਾਸਾ ਜਾਨ। ਚਢਤ ਤੀਸਰੈ ਦਿਨ ਸੋ ਆਨ।
ਜਾਤ ਤੀਨ ਤੇਈਆ ਜੁਰ ਹੋਇ। ਕਮਰ ਦੂਖੇ ਕਫਪਿੱਤੀ ਜੋਇ ॥੧੯੯॥
ਕਫੀ ਬਾਤ ਕਾ ਪੀਠ ਦੁਖਾਇ। ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਸਿਰ ਪੀਰ ਕਰਾਇ।

ਮਾਧਵ ਬਚਨ ਸੁਨਾਵੈ ਏਹ। ਭਾਖੇ ਮੇਘ ਈਹਾਂ ਲੈ ਤੇਹ ॥੧੯੦॥

ਮੇਦ ਧਾਤੂ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਆਕੇ ਚੜ੍ਹੇ, ਸੋ ਤੇਈਆ ਤਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ-੧ ਪਿੱਤ ਕਫ ਦਾ ਕਮਰ ਨੂੰ ਦਰਦ ਕਰੇ, ੨ ਬਾਤ ਕਫ ਦਾ ਪਿੱਠ ਨੂੰ ਦਰਦ ਕਰੇ, ੩ ਬਾਤ ਪਿਤ ਦਾ ਸਿਰ ਨੂੰ ਦਰਦ ਕਰਕੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਹਨ।੧੮੯।੧੯੦।

ਤੇਈਏ ਤਾਪ ਦਾ ਉਪਾਇ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਪਰਪਟ ਧਨੀਆ ਪਾਵ ਗਲੋਇ। ਬਿਲਗਿਰੀ ਖਸ ਕੁੜਾ ਸੁ ਢੋਇ।
ਮੋਥਾ ਚੰਦਨ ਰਕਤ ਪਤੀਸ। ਨੇਤ੍ਰ ਮਾਲਾ ਸੁੰਠ ਜਗੀਸ ॥੧੯੧॥
ਇੰਦ੍ਰ ਜਵਹਿ ਪੁਨ ਮੇਲ ਕਿਰਾਤ। ਕਾਢ੍ਹਾ ਕਰ ਪੀਜਤ ਪਰਭਾਤ।
ਪੀਵਤ ਕਾੜ੍ਹਾ ਸ਼ਹਿਤ ਮਿਲਾਇ। ਤੇਈਆਜੁਰ ਨਾਸਤ ਸਤ ਭਾਇ।੧੯੨।
ਰਕਤ ਪਿਤ ਜੁਰ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜਾਇ। ਅਤੀਸਾਰ ਜੁਰ ਦਾਹ ਮਿਟਾਇ।
ਸਾਰੰਗਧਰ ਤੇ ਜਾਨੋ ਸਹੀ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਮੇਘੇ ਕਹੀ ॥੧੯੩॥

੧੦੭-ਪਾਪੜਾ, ਧਨੀਆਂ, ਗਿਲੋਯ, ਬਿਲਗਿਰੀ, ਖਸ, ਕੁੜਾਸਕ, ਮੋਥਾ, ਪਤੀਸ, ਨੇਤ੍ਰਮਾਲਾ, ਸੁੰਢ, ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ ਅਰ ਚਿਰੈਤਾ ਮਿਲਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਫਿਰ ਉਸ ਕਾੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਤੇਈਆ ਤਾਪ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਹੋਰ ਰਕਤ ਪਿਤ ਜ੍ਵਰ ਤਪਾ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਾਪ, ਪਜਾਸ, ਦਸਤ ਤੇ ਦਾਹ ਆਦਿ ਸਭ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੧੯੧ ਤੋਂ ੧੯੩॥

ਚੰਦਨ ਘਨ ਛਿੱਨਾ ਜੁ ਉਸੀਰ। ਧਨੀਯਾਂ ਸੁੰਠੀ ਮੇਲੋ ਨੀਰ।
ਕਾਢ੍ਹਾ ਕਰਿ ਪੀਵਤ ਜੁਰ ਜਾਇ। ਜੋ ਜਗ ਮੈਂ ਤ੍ਰਿਤਯਕ ਕਹਾਇ।੧੯੪।

੧੦੮-ਚੰਦਨ, ਮੋਟਾ, ਗਿਲੋਯ, ਖਸ, ਧਨੀਆ ਅਰ ਸੁੰਢ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਪਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ਤੇਈਆ ਤਾਪ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥੧੯੪॥

ਨਾਗਰ ਮੁਸਤਾ ਦਾਖ ਕਿਰਾਤ। ਛਿੱਨਰੁਹਾ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਨਿੰਬ ਘਾਤ।
ਇੰਦ੍ਰਜਵਾ ਸੁ ਪਟੋਲਹਿ ਪਾਤ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪਿਵ ਤੇਈਆ ਜਾਤ॥੧੯੫॥

੧੦੯-ਸੁੰਢ, ਮੋਥਾ, ਮੁਨੱਕਾ ਚਿਰੈਤਾ, ਗਿਲੋਯ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ) ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ, ਇੰਦਰ ਜੌਂ ਤੇ ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਪੀਤਾ ਭੀ ਤੇਈਏ ਤਾਪ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੧੯੫॥

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਨਿੰਬ ਜੁ ਦਾਖ। ਮੁਸਤਾ ਨਿੰਬ ਪਟੋਲ ਜੁ ਰਾਖ।
ਕ੍ਵਾਥਕਰੀ ਵਿਚ ਸਿਤਾ ਪਵਾਇ। ਪੀਵਤ ਤਾਪ ਜੁ ਤੇਈਆ ਜਾਇ।੧੯੬।

੧੧੦-ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ, ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ, ਨਿੰਮ, ਮੁਨੱਕਾ, ਮੋਥਾ, ਨਿੰਮ ਅਰ ਪਟੋਲ-ਪੱਤ੍ਰ ਦਾ ਕਾਮ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਤੇਈਆ ਤਾਪ ਨਿਸਚੇ ਜਾਵੇ ॥੧੯੬॥

ਚੰਦਨ ਪੀਪਰ ਧਨੀਆਂ ਆਨ। ਮੁਸਤਾ ਪੀਤ ਪਾਪਰਾ ਠਾਨ।
ਸੁੰਠੀ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੋ ਮਨੁ ਲਾਇ। ਸਿਤਾ ਪਾਇ ਪੀਵਤ ਜੁਰ ਜਾਇ॥੧੯੭॥

੧੧੧–ਚੰਦਨ, ਮਘ, ਧਨੀਆਂ, ਮੋਥਾ, ਪਾਪੜਾ ਤੇ ਸੁੰਢ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਪੀਏ ਤਾਂ ਤੇਈਆ ਤਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ॥੧੯੭॥

ਚੌਥੇ ਤਾਪ ਦੇ ਲੱਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਚਾਤੁਰਥਕ ਹੈ ਜਾਤ ਤ੍ਰੈ, ਬਸਤ ਅਸਥ ਅਰੁ ਮੱਜ।
ਚਢਤ ਜੁ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਬਿਖੈ, ਏਹ ਚਤੁਰਥਕ ਕੱਜ ॥੧੯੮॥
ਸਿਰ ਤੇਚਢਤ ਤ ਬਾਤ ਕੋ, ਮੱਧਜ ਚਢਤ ਤੌ ਪੀਤ।
ਪਗ ਤੇ ਚਢਤ ਤੁ ਕਫ ਕਹੀ, ਜਾਨੋ ਲੱਛਣ ਮੀਤ ॥੧੯੯॥
ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਸਮ ਜਾਸ ਕੋ, ਕਫ ਹੋਵੈ ਜਿਸ ਹੀਨ।
ਤੌ ਜੁਰ ਦਿਨ ਕੌ ਹੀ ਚਢਤ, ਨਰ ਕੋ ਕਰਤ ਸੁ ਦੀਨ ॥੨੦੦॥
ਬਾਤ ਸਲੇਖਮ ਹੁਇ ਬਹੁਤ, ਪਿੱਤ ਖੀਨ ਹੁਇ ਜਾਇ।
ਤਾਂਹਿ ਨਿਸਾ ਕੋ ਜੁਰ ਚਢਤ, ਕਹੀ ਬਾਤ ਮਨੁ ਲਾਇ ॥੨੦੧॥

ਚੌਥਾ ਤਾਪ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ, ਹੱਡੀ ਤੇ ਮੱਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਵਾਤ ਦਾ ਸਿਰ ਰਸਤੇ, ਪਿੱਤ ਦਾ ਕਮਰ ਰਸਤੇ, ਕਫ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਰਸਤੇ ਚੜਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਤ ਪਿਤ ਸਮ ਭੇ ਕਫ ਹੀਨ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਤਪ ਦਿਨ ਨੂੰ ਚੜਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਤ ਕਫ ਅਧਿਕ ਹੋਣ ਅਰ ਪਿਤ ਘਟ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਤੀ ਤਾਪ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ॥੧੯੮ ਤੋਂ ੨੦੧॥

ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਚੂਨਾ ਪਲ ਦੋ ਕਰਖ ਹਰਤਾਲ। ਕੰਨਯਾ ਰਸ ਪੀਸੋ ਤੁਮ ਲਾਲ।
ਚਨਕ ਸਮਾਨ ਗੁਟੀ ਕਰਿ ਖਾਇ। ਊਪਰ ਘ੍ਰਿਤ ਰੋਟੀ ਕੋ ਪਾਇ॥੨੦੨॥
ਤਾਪ ਚਤੁਰਥਕ ਜਾਵਤ ਸਹੀ। ਔਰ ਤਾਪ ਤੇਈਆ ਭੀ ਕਹੀ।
ਕਰੀ ਕਰਾਈ ਦੇਖੀ ਨੈਨ। ਤੌ ਮੁਨਿ ਮੇਘੇ ਭਾਖੇ ਬੈਨ ॥੨੦੩॥

੧੧੨–ਚੂਨਾ ਕਲੀ ੪ ਤੋਲੇ, ਵਰਕੀਆ ਹੜਤਾਲ ੨ ਤੋਲੇ; ਕੁਆਰ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਘੋਟ ਕੇ ਚਣੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀ ਕਰ ਕੇ ਖਾਵੇ, ਪਥ ਘਿਓ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਚੌਥੇ ਤੇਈਏ ਆਦਿ ਤਾਪ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੦੨॥੨੦੩॥

ਸੁੰਠ ਮੋਥਰਾ ਕੜੂ ਕਿਰਾਤ। ਚੰਦਨ ਛਿੱਨਾ ਧਾਤ੍ਰੀ ਘਾਤ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪੀਵਤ ਜੁਰ ਜਾਇ। ਨਾਮ ਚਤੁਰਥਕ ਜਾਕੋ ਥਾਇ ॥੨੦੪॥

੧੧੩–ਸੁੰਢ, ਮੋਥਾ, ਕੜੂ, ਚਿਰੈਤਾ, ਚੰਦਨ, ਗਿਲੋਯ, ਆਵਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਪੀਣੇ ਨਾਲ ਦੀ ਚੌਥਾ ਤਾਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੨੦੪॥

ਸ਼ੰਕਰ

ਲੈ ਦਾਰ ਹਰੜੈਂ ਸਾਲਪਰਣੀ, ਸੁੰਠ ਪਰਪਟ ਪਾਂਇ।
ਦ੍ਰਿਗ ਜੁ ਬਾਲਾ ਬ੍ਰਿਖ ਠਵਾਵੇ, ਕ੍ਰਾਥ ਬਿਧਿ ਕਰਵਾਇ।
ਭੁਰਕ ਮਿਸ੍ਰੀ ਖਾਇ ਰੋਗੀ, ਤਾਪ ਚੌਥੋ ਜਾਇ।
ਭੂਖ ਲਾਗਤ ਸ੍ਵਾਸ ਭਾਗਤ, ਕਹੀ ਮਨ ਚਿਤ ਲਾਇ ॥੨੦੫॥

੧੧੪–ਦੇਵਦਾਰ, ਹਰੜ, ਸਾਲਪਰਣੀ, ਸੁੰਢ, ਪਾਪੜਾ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਬਾਂਸਾ ਏਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਾਥ ਕਰੇ ਤੇ ਮਿਸਰੀ ਪਾ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਚੌਥਾ, ਤੇਈਆ ਤਾਪ ਤੇ ਸ੍ਵਾਸ ਨਾਸ ਕਰੇ ਅਰ ਭੁਖ ਲਗਾਵੇ ॥੨੦੫॥

ਨਸਵਾਰ (ਵੈਦਜੀਵਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਜੀਰਨ ਘ੍ਰਿਤ ਸੋ ਨਾਸ ਦੈ, ਆਛੀ ਲੇ ਕਰ ਹਿੰਗ।
ਤਾਪ ਚੁਥਾਈ ਜਾਤ ਹੈ, ਸੁਖ ਪਾਵਤ ਸਭ ਅੰਗ ॥੨੦੬॥

੧੧੫–ਖਰੀ ਹਿੰਗ ਦੀ ਪੁਰਾਣੇ ਘਿਓ ਵਿਚ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਚੌਥਾ ਤਾਪ ਮਿਟੇ ॥੨੦੬॥

ਧੂਪ–ਚੌਪਈ

ਨੀਲ ਬਸਨ ਉਲੂ ਪਰ ਪਾਇ। ਗੁੱਗਲ ਮੇਲੀ ਧੂਪ ਕਰਾਇਂ।
ਜਾਵਤ ਜੁਰ ਚੌਥਾਈ ਨਾਮ। ਕਹਿਤ ਮੇਘ ਜੋ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ॥੨੦੭॥

੧੧੬–ਨੀਲਾ ਕਪੜਾ, ਉਲੂ ਦਾ ਖੰਭ ਤੇ ਗੁਗਲ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਧੂੰਣੀ ਦੇਣ ਨਾਲ ਭੀ ਚੌਥਾ ਤਾਪ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੨੦੭॥

ਨਸਵਾਰ–ਦੋਹਰਾ

ਅਗਸਤ ਪਾਤ ਰਸ ਨਾਸ ਦੇ, ਜਾਇ ਚਤੁਰਥਕ ਤਾਪ।
ਕਹਤ ਵੈਦ ਜੀਵਨ ਬਿਖੇ, ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਜਿਮ ਪਾਪ ॥੨੦੮॥

੧੧੭–ਅਗਸਤ ਬ੍ਰਿਛ (ਪੂਰਬ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ) ਉਸ ਦੇ ਪੱਤਾਂ ਦਾ ਰਸਾ ਕੱਢ ਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਚੌਥਾ ਤਾਪ ਜਾਵੇ ॥੨੦੮॥

ਸਰਬ ਜ੍ਵਰ ਕੇ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੂਰਨ–ਦਵੈਯਾਛੰਦ

ਜੁਗਮ ਨਿਸਾ ਕੰਟਾਰੀ ਦੋਨੋਂ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਆਨੋ।
ਛਿੱਨ ਰੁਹਾ ਕਟੁਕੀ ਜੁ ਕਚੂਰਾ, ਪਰਪਟ ਮੂਰਬਾ ਠਾਨੋ।
ਕਣਾ ਮੂਰ ਔ ਬਾਂਸਾ ਮੁਸਤਾ, ਬਾਲਾ ਲੈ ਤ੍ਰਾਹਿਮਾਨਾ।
ਨਿੰਬ ਪੁਸਕਰਾ ਮੂਰ ਕੂੜਾ ਬਚ, ਮਧੁ ਯਸਟੀ ਜੁ ਬਖਾਨਾ ॥੨੦੯॥
ਭ੍ਰਿੰਗੀ ਇੰਦ੍ਰ ਜਵੈ ਤਜ ਚੰਦਨ, ਸ੍ਰਿੰਗੁ ਬੀਜ ਅਜਵਾਨੀ।
ਖਰੀ ਫਟਕੜੀ ਅਤਿ ਬਿਖ ਚਬਯੰ,ਪਦਮਕ ਤਗਰੰ ਠਾਨੀ

ਪ੍ਰਿਸਟਪਰਣਿ ਸਾਲਪਰਣੀ ਖਸਹੈ, ਬਾਇਬੜਿੰਗ ਮੰਗਾਈ।
ਦਾਰੁਪੱਤ੍ਰ ਪਟੋਲੀ ਚਿੱਤ੍ਰਕ, ਜੀਵਕ ਰਿਖਵ ਠਵਾਈ ॥੨੧੦॥
ਕਵਲ ਬੀਜ ਕਾਂਕੋਲੀ ਪੱਤ੍ਰਜ, ਜਾਵੱਤ੍ਰੀ ਤਾਲੀਸੰ।
ਨੇਤਰਬੰਸ ਲਵੰਗ ਬਰਾਬਰ, ਆਛੀ ਸਭ ਮਤਿ ਪੀਸੰ।
ਸਭ ਤੇ ਆਧਾ ਮੇਲ ਕਿਰਾਤੰ, ਚੂਰਨ ਕਰੋ ਉਪਾਈ।
ਤਾਜੇ ਜਲ ਵਾ ਉਸਨ ਖਵਾਵੇ, ਮਾਸੇ ਦਸ ਲੇ ਭਾਈ ॥੨੧੧॥
ਸਰਬ ਤਾਪ ਸੰਨਿ ਭ੍ਰਮ ਭਾਗਤ, ਤੰਦ੍ਰਾ ਤ੍ਰਿਖਾ ਜੁ ਕਾਸੰ।
ਪਾਂਡੂ ਹਿਯਾ ਗਦ ਸੂਲ ਕਾਮਲਾ, ਬਾਤ ਸਰਬ ਹਿਕ ਸ੍ਵਾਸੰ।
ਜੈਸੇ ਚੱਕ੍ਰ ਸੁਦਰਸਨ ਮਾਰੇ, ਜਿਤੇ ਜਗਤ ਮੇ ਦੈਤਾ।
ਤਿਮੇ ਰੋਗ ਸਭਹੀ ਹੈ ਭਾਗਤ, ਇਸ ਚੂਰਨ ਕੇ ਲੈਤਾ।

੧੧੯-ਹਲਧੀ, ਦਾਰਹਲਧੀ, ਕੰਡਿਆਰੀ, ਵਡੀ ਕੰਡਿਆਰੀ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਂਵਲੇ, ਮ੍ਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ, ਗਿਲੋਯ, ਕੌੜ, ਕਚੂਰ, ਪਾਪੜਾ, ਮੋੜਿਉ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਬਾਂਸਾ, ਮੋਥਾ, ਮੁਸ਼ਕਬਾਲਾ, ਤ੍ਰਾਯਾਮਾਣ ਅਰਥਾਤ ਤੁਖਮ ਜਰਜਰ, ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਕੁੜਾ ਦਾ ਸਕ, ਵਚ, ਮੁਲਠੀ, ਭੜਿੰਗੀ, ਮਿਠੇ ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਤਜਪੱਤ੍ਰ, ਚੰਦਨ, ਸੁਹਾਵਣੇ ਦੇ ਬੀਜ, ਅਜਵਾਇਣ, ਫਟਕੜੀ ਦੀ ਖਿਲ, ਪਤੀਸ, ਚਵ, ਕਮਲ ਦੇ ਫੁਲ, ਤਗਰ, ਪ੍ਰਿਸਟਪਰਣੀ, ਸਾਲਪ੍ਰਣੀ, ਖਸ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਦੇਵਦਾਰ, ਪਟੋਲਪੱਤ੍ਰ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਜੀਵਕ, ਰਿਖਭ, ਕਮਲਡੋਡੇ, ਸਰਦ ਚੀਨੀ, ਤਜਸਕ, ਜਾਵਿਤ੍ਰੀ, ਤਾਲੀਸ, ਤਵਾਸ਼ੀਰ ਤੇ ਲੌਂਗ ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਸਮਾਨ, ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਧਾ ਚਿਰੈਤਾ ਲੈ ਕੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀਹ ਕੇ ਕਪੜਛਾਣ ਕਰਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੧੦ ਮਾਸੇ ਸੱਜਰੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਅਥਵਾ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਾਪ, ਸੰਨਿਪਾਤ, ਭ੍ਰਮ, ਤੰਦ੍ਰਾ, ਪਯਾਸ, ਖਾਂਸੀ, ਪਾਂਡੂ, ਹ੍ਰਿਦਯਰੋਗ ਸੂਲ, ਕਾਮਲਾ, ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਯੂ, ਹਿਡਕੀ ਦਮਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਰੋਗ ਇਸ ਚੂਰਣ ਦੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਇਉਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਦ੍ਰਸ਼ਨ ਚਕ੍ਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਦੈਂਤ ਰਫੂ ਚਕ੍ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੨੦੯॥੨੧੦ ॥੨੧੧॥੨੧੨॥

ਬਤੀਸਾ ਚੂਰਣ ਸਰਬ ਜ੍ਵਰ ਕੋ (ਵੈਦਕੌਤੂਹਲਾਤ)–ਦੂਜਾ

ਸੁੰਠ ਕਟਾਈ ਪੁਸਕਰਿ ਮੂਰਾ, ਕੜੂ ਕਚੂਰਾ ਸ੍ਰਿੰਗੀ।
ਲੀਜੈ ਸਾਲ ਜੁ ਪਰਨੀ ਯਸਟੀ, ਛਿੰਨ ਰੁਹਾ ਅਤਿ ਚੰਗੀ।
ਕਣਾ ਮਿਰਚ ਕਲੌਂਜੀ ਪਰਪਟ, ਪੱਤ੍ਰਜ ਅਗਰ ਧਮਾਸਾ।
ਕੁੜਾ ਲੋਚਨਾ ਬਾਲਾ ਮੋਥਾ, ਤੱਜ ਆਮਲਾ ਖਾਸਾ ॥੨੧੩॥
ਦਾਰੁ ਪਟੋਲ ਪਤੀਸ ਮੂਰਵਾ, ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਅੱਭਯਾ ਆਨੀ।

ਪੀਪਰ ਮੂਰ ਜਵਾਨੀ ਸਭ ਸ੍ਮ, ਪੀਸੋ ਕਪੜੇ ਛਾਨੀ।
ਸਭ ਤੇ ਆਧ ਭਾਗ ਨੈਪਾਲੀ, ਚੂਰਣ ਤਾਤੇ ਨੀਰੰ।
ਕਰਖ ਏਕ ਕਾ ਵਜਨ ਖਵਾਵੇ,ਸਭ ਜੁਰ ਜਾਵਤ ਪੀਰੰ ॥੨੧੪॥
ਮੋਹ ਤੰਦਰਾ ਪਾਂਡੁ ਹਿਯਾਗਦ, ਦਾਹ ਕਮਲਾ ਪਯਾਸੰ।
ਸੰਨ ਸੂਲ ਭ੍ਰਮ ਡਾਕੀ ਜਾਵੈ, ਔਰ ਸ੍ਵਾਸ ਅਰ ਕਾਸੰ।
ਬਾਤ ਚੌਰਾਸੀ ਰੋਗ ਅਨੇਕਾਂ, ਜਾਵੈ ਛਿਨ ਨਾ ਲਾਵੈ।
ਵੈਦ ਕੰਤੂਹਲ ਇਹ ਬਿਧਿ ਭਾਖੀ, ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਸੁਹਾਵੈ ॥੨੧੫॥

੧੧੯–ਸੁੰਢ, ਕੜਿਆਰੀ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਕੜੂ, ਕਚੂਰ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਸਾਲਪਰਣੀ, ਮੁਲੱਠੀ, ਗਿਲੋਯ, ਮੱਘ, ਮਿਰਚ, ਕਲੌਂਜੀ, ਪਾਪੜਾ, ਤੇਜਪੱਤ੍ਰ ਅਗਰ, ਧਮਾਹਾ, ਕੁੜਾਸਕ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਮੋਥਾ, ਤਜਸਕ, ਆਵਲੇ, ਦੇਵਦਾਰ, ਪਟੋਲਪੱਤ੍ਰ ਪਤੀਸ, ਮੋੜਿਉਂ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਹਰੜਾਂ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ ਤੇ ਅਜਵਾਇਣ ਸਭ ਸਮ, ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਚਿਰੈਤਾ ਪੀਹਕੇ ਕਪੜਛਾਣ ਕਰਕੇ ੧੦ ਮਾਸੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਾਪਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਦੂਰ ਕਰੇ ਤੇ ਮੋਹ, ਤੰਦ੍ਰਾ, ਪਾਂਡੂ ਰੋਗ, ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ, ਦਾਹ, ਕਮਲਾ, ਪਯਾਸ, ਸੰਨਿਪਾਤ ਸੂਲ ਭ੍ਰਮ ਡਾਕੀ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਚੌਰਾਸੀ ਬਾਤ ਦੇ ਰੋਗ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਚੂਰਣ ਚੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੨੧੩ ਤੋਂ ੨੧੫॥

ਸਰਬ ਜੂਰ ਕੋ ਖੋੜਸਾਗ ਚੂਰਣ (ਵੈਦਕੰਤੂਹਲਾਤ)–ਸ਼ੰਕਰ

ਮੋਥ ਦੰਤੀ ਹਰੜ ਸੇਂਧਾ, ਪੀਪਰੀ ਲੈ ਮੂਰ।
ਕਟੁਕੀ ਕਟਾਰੀ ਦੋਇ ਸੁੰਠੀ, ਪੀਪਰੀ ਕਾਚੂਰ।
ਪਾਪਰਾ ਪਾਟੋਲ ਛਿੰਨਾ, ਪੁਸਕਰਾ ਨੈਪਾਲ।
ਦੋ ਟੰਕ ਚੂਰਨ ਪੀਸ ਪੀਜੇ,ਤਪਤ ਨੀਰ ਸੁ ਘਾਲ॥੨੧੬॥
ਸਰਬ ਤਾਪ ਜੁ ਨਿਤ ਕੋ,ਜੁਰ ਦੂਜ ਤੀਜਾ ਜਾਇ।
ਚੌਥ ਪੰਚਮ ਛੈਹ ਸਾਤਮ, ਆਠਮੋ ਸੁ ਬਿਲਾਇ।
ਬਿਖਮ ਪਾਂਚੋ ਭਾਗ ਜਾਵੈ, ਕਰਤ ਗੁਨ ਜਨ ਏਹ।
ਔਰ ਰੋਗ ਅਨੇਕ ਭਾਜੈਂ, ਜਾਨ ਬੈਦ ਸੁ ਤੇਹ ॥੨੧੭॥

੧੨੦–ਮੋਥਾ ਜਮਾਲਗੋਟੇ ਦੀ ਜੜ ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਪਿਪਲਾਮੂਲ ਕੋੜ ਦੋਨੋਂ ਕੰੜਿਆਰੀਆਂ ਸੁੰਢ ਮਘ ਕਚੂਰ ਪਿਤਪਾਪੜਾ ਪਟੋਲਪੱਤ੍ਰ ਗਿਲੋਯ ਪੁਹਕਰਮੂਲ ਅਤੇ ਚਿਰੈਤਾ ਇਹ ਸਭੋ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾ ਲਵੇ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੮ ਮਾਸੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰਾਂ ਦੇ ਤਾਪ ਨੇਤਕੀ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਛੇਵੇਂ ਦਿਨ ਅਤੇ ਸਤਵੇਂ ਦ੍ਰਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਸਭੋ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਪੰਜੇ ਵਿਖਨ ਜੁਰ ਭੀ ਦੂਰ ਕਰੇ। ਹੋਰ ਭੀ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਣ ਕਰਨਹਾਰਾ ਇਹ ਚੂਰਣ ਹੈ ॥੨੧੬॥੨੧੭॥

ਸਰਬ ਜ੍ਵਰ ਕੋ (ਨਿੰਮਾਦਿ ਚੂਰਨ)–ਚੌਪਈ

ਦ੍ਵਾਦਸ ਟੰਕ ਨਿੰਬ ਕੇ ਪਾਤ। ਸੁੰਠ ਪੀਪਰੀ ਮਿਰਚਾਂ ਘਾਤ।
ਹਰੜ ਬਹੇੜਾ ਧਾਤ੍ਰੀ ਛਲਾ। ਟੰਕ ਟੰਕ ਲੀਜਤ ਸਭ ਭਲਾ ॥੨੧੮॥
ਤੀਨ ਲਵਨ ਸੱਜੀ ਜਵਖਾਰ। ਟੰਕ ਦੋਇ ਦੁਇ ਲੀਜੈ ਭਾਰ।
ਚਾਰ ਟੰਕ ਅਜਵਾਇਨ ਮੇਲ। ਚੂਰਨ ਕੀਜੈ ਸਭ ਹੀ ਠੇਲ ॥੨੧੯॥
ਤਪਤ ਨੀਰ ਸੌਂ ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਖਾਹਿ। ਨਿੱਤਯ ਦੂਸਰਾ ਜੁਰ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਤਿਈਯਾ ਚੌਥਾ ਸਭ ਜੁਰ ਹਰੈ। ਨੀਂਬ ਆਦਿ ਏਤੇ ਗੁਨ ਕਰੈ ॥੨੨੦॥

੧੨੧–ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ ੧੨ ਟੰਕ ਅਰਥਾਤ ੪ ਤੋਲੇ, ਸੁੰਢ ਮਘ ਮਿਰਚ ਹਰੜ ਬਹੇੜਾ ਤੇ ਆਵਲੇ ਇਹ ੧–੧ ਟੰਕ ਅਰਥਾਤ ਚਾਰ ੨ ਮਾਸੇ ਤਿੰਨੇ ਲੂਣ (ਸੇਂਧਾ ਵਿੜ ਤੇ ਸੇਂਚਲ) ਸਜੀ ਜੌਂਖਾਰ ਇਹ ਦੋ ਦੋ ਟੰਕ ਅਰਥਾਤ ਅੱਠ ੨ ਮਾਸੇ ਅਰ ੧੬ ਮਾਸੇ ਅਜਵਾਇਣ ਪਾਕੇ ਕੁਟ ਛਾਣ ਚੂਰਣ ਕਰ ਲਵੇ ਫਿਰ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਦਿਆ ਕਰੇ ਤਾਂ ਨਿਤ ਦਾ ਤਾਪ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦਾ ਤੇਈਆ ਚੌਥਾ ਆਦਿ ਸਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੧੮ ਤੋਂ ੨੨੦॥

ਸਰਬ ਜ੍ਵਰ ਕੋ ਰਸ–ਚੌਪਈ

ਪਾਰਾ ਇਕ ਗੰਧਕ ਦੋ ਭਾਗ। ਬਿਖ ਮਿਰਚਾਂ ਤ੍ਰਿਕ ਤ੍ਰਿਕ ਲੈ ਭਾਗ।
ਅਭਰਕ ਚਾਰ ਤੀਨ ਲੇ ਤਾਮਾਂ। ਛੜ ਲੇ ਏਕ ਭਾਗ ਅਭਿਰਾਮਾਂ॥੨੨੧॥
ਨਿੰਬੂ ਰਸ ਸੌਂ ਮਰਦਨ ਕਰੋ। ਦੋਇ ਜਾਮ ਸੌਂ ਪੀਸਨ ਧਰੋ।
ਮਧੁ ਸੰਗੈ ਦੋ ਰੱਤੀ ਖਾਇ। ਸਨਬ ਤਾਪ ਦੂਰੇ ਨਸ ਜਾਇ ॥ ੨੨੨॥

੧੨੨–ਪਾਰਾ ੧ ਤੋਲਾ, ਗੰਧਕ ੨ ਤੋਲੇ, ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ ੩ ਤੋਲੇ, ਮ੍ਰਿਚਾਂ ੩ ਤੋਲੇ, ਅਭ੍ਰਕ ੪ ਤੋਲੇ, ਤਾਂਬਾ ੩ ਤੋਲੇ ਤੇ ਛੜ ੧ ਤੋਲਾ ਲੈ ਕੇ ਨਿੰਬੂ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ੨ ਪਹਿਰ ਤਕ ਖਰਲ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਸਹਿਤ ਨਾਲ ੨ ਰਤੀਆਂ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁਖਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ਪਰੰਤੂ ਪੁਰਾਣੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ੩–੪ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ "ਅਭ੍ਰਕ ਚਾਰ ਤੀਨ ਲੇ ਤਾਮਾ। ਛੜ ਲੈ ਕੇ ਏਕ ਭਾਗ ਅਭਿਰਾਮਾ ਅਸਾ ਇਹੋ ਪਾਠ ਮੁਖ ਸਮਝਕੇ ਅਰਥ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਿਤ ਜ੍ਵਰ ਕੋ ਜ੍ਵਰਾਂਕੁਸ਼ (ਬ੍ਰਿੰਦਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਟੰਕ ਦਸ ਕਲੀ ਚੂਨਾ ਲਯਾਇ। ਤਾਕੇ ਸਮ ਹਰਤਾਲ ਮੰਗਾਇ।
ਰਸ ਕੁਮਾਰ ਸੌਂ ਮਰਦੋ ਸਹੀ। ਚਾਰ ਜਾਮ ਲੌ ਮਾਨੋ ਕਹੀ ॥੨੨੩॥
ਸੰਪੁਟ ਧਰਕੈ ਗਜਪੁਟ ਕਾਰ। ਸੀਤਲ ਕਰਕੈ ਲੇਹੁ ਨਿਕਾਰ।
ਖੰਡ ਸਾਥ ਦੋ ਰੱਤੀ ਦੇਇ। ਊਪਰ ਤਾਤਾ ਨੀਰ ਪਿਵੇਇ ॥੨੨੪॥
ਨਿੱਤ ਇਕਾਂਤਰ ਤੇਇਆਂ ਜਾਇ। ਚੌਥੇ ਜੁਰ ਕਾ ਨਾਮ ਨ ਥਾਇ।

ਬਿੰਦਸਾਰ ਕੀ ਬਾਤ ਬਖਾਨੀ। ਮੇਘਬਿਨੋਦੇ ਮੇਘੈ ਆਨੀ ।੨੨੫॥

੧੨੩–ਕਲੀ ਚੂਨਾ ੧੦ ਟੰਕ–੪੦ ਮਾਸੇ, ਇਤਨੀ ਹੀ ਵਰਕੀਆ ਹੜਤਾਲ, ਚਾਰ ਪਹਿਰ ਤਕ ਕੁਰਿ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਘੋਟੇ। ਫਿਰ ਸੰਪੁਟ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਗਜਪੁਟ ਦੇਕੇ ਭਸਮ ਕਰੇ, ਠੰਡੀ ਹੋਈ ਕੱਢਕੇ ਰਖੇ ਅਰ ਦੋ ਰਤੀਆਂ ਖੰਡ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਵੇ। ਉਪਰੋਂ ਤੱਤਾ ਜਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਨਿਤ ਦਾ ਤਾਪ, ਇਕਾਂਤਰ ਤੇਈਆ ਤੇ ਚੋਥਾ ਤਾਪ ਸਭੇ ਦੂਰ ਕਰੇ ॥ ੨੨੩ ॥ ੨੨੪ ॥ ੨੨੫ ॥

ਸਰਬ ਤਾਪ ਕੋ ਜੂਰੰਕੁਸ਼–ਚੌਪਈ

ਸੁੰਠ ਮਰਚ ਮਾਗਧੀ ਪਤੀਸ। ਗੰਧਕ ਪਾਰਾ ਸੁੱਧ ਸੁ ਦੀਸ।
ਬੀਜ ਧਤੂਰੇ ਪਲ ਪਲ ਆਨ। ਮੀਠਾ ਸੋਧੀ ਪੈਸਾ ਠਾਨ ॥੨੨੬॥
ਅਦਰਕ ਰਸ ਸੇ ਗੋਲੀ ਕਰੋ। ਮਰਚਾਂ ਭਾਰ ਸੁਕਾਈ ਧਰੇ।
ਅਦਰਕ ਰਸ ਸੌਂ ਬਾਦੀ ਜਾਇ। ਬੁਜੀ ਏਲਾ ਸੌਂ ਪਿਤ ਦਾਇ ॥੨੨੭॥
ਅਥਵਾ ਪਿਤੈ ਸੰਗ ਪਤਾਸੇ। ਪਾਨ ਸੰਗ ਕਫ ਤਾਪ ਬਿਨਾਸੇ।
ਮਘਾ ਸਿਤਾ ਸੰਗ ਭੂਖ ਲਗਾਇ। ਹਰੜੈ ਸੇਤੀ ਆਪਚ ਜਾਇ ॥੨੨੮॥

੧੨੪–ਸੁੰਢ, ਮਿਰਚ ਮਘ, ਪਤੀਸ, ਆਂਵਲੇ ਸਾਰ ਗੰਧਕ, ਪਾਰਾ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਸੁਧ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਧਤੂਰੇ ਦੇ ਬੀਗ ਇਹ ਸਭ ਚਾਰ ੨ ਤੋਲੇ ਲਵੇ। ਸੁਧ ਮਿਠਾ ਤ੍ਰੇਲੀਆ ਪੈਸਾ ਭਰ ਪਾ ਕੇ ਅਦ੍ਰਕ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਘੋਟ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲ਼ੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸੁਕਾ ਰਖੇ ਅਦ੍ਰਕ ਰਸ ਨਾਲ ਇਕ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਬਾਦੀ ਦਾ, ਬੁਜੀ ਇਲਾਚੀ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦਾ ਅਥਵਾ ਪਿਤ ਤਾਪ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾਸੇ ਨਾਲ, ਕਫ ਦੇ ਤਾਪ ਨੂੰ ਪਾਨ ਵਿਚ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਜੇ ਕਦੇ ਮਘ ਮਿਸਰੀ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਭੁਖ ਲਗਾਵੇ। ਹਰੜ ਨਾਲ ਇਸ ਰਸ ਨੂੰ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਅਪਚੀ ਦੂਰ ਕਰੇ ॥ ੨੨੬ ॥ ੨੨੭ ॥ ੨੨੮ ॥

ਪੁਨਾ–ਸਰਬ ਤਾਪ ਕੋ ਜੁਰੰਕਸ਼–ਚੌਪਈ

ਇਕ ਸਿਰਸਾਹੀ ਮਨਸਿਲ ਪਾਇ। ਤਾਤੇ ਦੂਨਾ ਚੂਨਾ ਥਾਇ।
ਨੀਲਾਥੋਥਾ ਟੰਕ ਦੁ ਜਾਨ। ਜਲ ਸੋ ਪੀਸੀ ਟੀਕੀ ਬਾਨ ॥੨੨੯॥
ਹਾਂਡੀ ਧਰ ਮੁੱਦ੍ਰ ਮੁਖ ਦਾਇ। ਚਾਰ ਘੜੀ ਪਾਵਕ ਜਾਲਾਇ।
ਪਿਛੇ ਉਤਾਰੀ ਰੱਤੀ ਦੇਇ। ਤੀਨ ਕਸੀਰਾ ਖੰਡ ਸੁ ਹੋਇ ॥੨੩੦॥
ਪ੍ਰਾਤ ਸਮੈ ਲੈ ਜਲ ਕੇ ਸੰਗ। ਤੰਦੁਲ ਪਯ ਪਥ ਜੁਰ ਭੰਗ।
ਰੁੱਦ੍ਰ ਮੁਨੀ ਨੇ ਭਾਖਯਾ ਏਹ। ਅਪਨੇ ਸੁਤ ਕੇ ਕਾਰਨ ਤੇਹ ॥੨੩੧॥

੧੨੫ ਮਨਸਿਲ ੨। ਤੋਲੇ. ਚੂਨਾ ਕਲੀ ੪॥ ਤੋਲੇ ਨੀਲਾ ਥੋਥਾ ੮ ਮਾਸੇ ਪਾ ਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਖਰਲ ਕਰਕੇ ਟਿਕੀ ਬਣਾਵੇ। ਟਿਕੀ ਹਾਂਡੀ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਪੇ, ਚੁਲ੍ਹੇ ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ੪ ਪਹਿਰ ਹੇਠਾਂ ਅੱਗ ਜਲਾਵੇ। ਪਿਛੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਰੱਖ ਛਡੇ। ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੨ ਰਤੀਆਂ ਇਕ ਤੋਲਾ ਖੰਡ ਵਿਚ ਰਖਕੇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਜਲ ਨਾਲ ਨਿਗਲਾਵੇ। ਦੁਧ ਚਾਵਲ ਦਾ ਪਥ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ। ਇਹ ਰੁਦ੍ਰ ਮੁਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤ੍ਰ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਹਾ ਹੋਯਾ ਹੈ ॥ ੨੨੯ ॥ ੨੩੦ ॥ ੨੩੧ ॥

ਕਾਲਾ ਰਸ ਸੀਤਜ੍ਵਰ ਕੋ (ਰਸ ਚਿੰਤਾਮਣਿਯਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਇਕ ਪਾਰਾ ਗੰਧਕ ਦੋ ਭਾਗੁ। ਪੀਪਰ ਮੀਠਾ ਲੌਂਗ ਸੁਹਾਗ।
ਜਾਤੀਫਲ ਜਾਵੱਤ੍ਰੀ ਪਾਇ। ਮਿਰਚਾਂ ਧੂਰਤ ਬੀਜ ਮੰਗਾਇ ॥੨੩੨॥
ਗੰਧਕ ਸਮ ਕਾ ਵਜਨ ਕਰਾਇ। ਅਦ੍ਰਕ ਰਸ ਸੋਂ ਖਰਲ ਠਵਾਇ।
ਤੀਨ ਦਿਵਸ ਲੌ ਮਰਦੋ ਖਰੀ। ਕਾਲਾ ਰਸ ਲੈ ਬਿੱਲੈ ਧਰੀ ॥੨੩੩॥
ਪਾਨੋ ਅਦਰਕ ਰਸ ਸੋ ਖਾਇ। ਸੀਤ ਤਾਪ ਮੂਰਛਾ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਬਾਤ ਸਰਬ ਕਾ ਕਰਤਾ ਨਾਸ। ਰਸ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਕਹਯੋ ਬਿਲਾਸ॥੨੩੪॥

੧੨੬– ਪਾਰਾ ੧ ਭਾਗ, ਗੰਧਕ ੨ ਭਾਗ ਅਰ ਮਘ, ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਲੌਂਗ ਸੁਹਾਗਾ, ਜਾਫਲ ਜਵੈਣ, ਮ੍ਰਿਚਾਂ ਤੇ ਧਤੂਰੇ ਦੇ ਬੀਜ ਇਸ ਸਭ ਗੰਧਕ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਰਥਾਤ ਦੋ ਦੋ ਭਾਗ ਲਵੇ। ਫਿਰ ਅਦ੍ਰਕ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ੩ ਦਿਨ ਤਕ ਖ੍ਰਲ ਕਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲਾ ਰਸ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇਸਨੂੰ ਬਿਲ ਵਿਚ ਪਾ ਰਖੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਪਾਨ ਯਾ ਅਦ੍ਰਕ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸੀਤ ਤਾਪ, ਮੂਰਛਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਤ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੨੩੨॥੨੩੩॥੨੩੪॥

ਜ੍ਵਰੰਕੁਸ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਸੁੱਧ ਸੂਧ ਗੰਧਕ ਬਿਖ ਜਾਨ। ਤੀਨੋ ਸਮ ਧੂਰਤ ਬੀਜਾਨ।
ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਲੇ ਚਾਰੋਂ ਤੇ ਦੂਨਾ। ਅਦਰਕ ਰਸ ਸੋਂ ਖਰਲ ਠਵੂਨਾ ॥੨੩੫॥
ਗੁੰਜਾ ਜੁਗ ਅਦ੍ਰਕ ਰਸ ਘਾਲ। ਰੋਗੀ ਕੋ ਤੁਰਤ ਪਿਯਾਲ।
ਸਰਬ ਤਾਪ ਕਾ ਕਰਤਾ ਨਾਸ। ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਭਾਖਯੋ ਖਾਸ ॥੨੩੬॥

੧੨੭–ਸੁਧ ਪਾਰਾ, ਸੁਧਗੰਧਕ, ਸੁਧ ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਤੈਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਧਤੂਰੇ ਦੇ ਬੀਜ, ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ. ਚੌਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣੇ ਫਿਰ ਅਦ੍ਰਕ ਦਾ ਰਸ ਪਾ ਕੇ ਖਰਲ ਕਰੇ, ਰੋਗੀ ਨੂੰ ੨ ਰਤੀਆਂ ਅਦ੍ਰਕ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਦੇ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਾਪ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੩੫॥੨੩੬॥

ਵਿਖਮ ਜ੍ਵਰ ਕੋ ਵਿਸ੍ਵ ਤਾਪ ਹਰਣਰਸ(ਵੈਦਜੀਵਨਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਅਰਕ ਭਸਮ ਬਿਖ ਦੰਤੀ ਬੀਜ। ਪਾਰਾ ਗੰਧਕ ਤ੍ਰਿਵਤਾ ਲੀਜ।
ਕਣੂ ਕਣਾ ਪੱਬਜਾ ਤਿੰਤੜੀਕ। ਵਜਨ ਬਰਾਬਰ ਸਭਕਰ ਠੀਕ॥੨੩੭॥
ਧੂਰਤ ਰਸ ਮੋਂ ਮਰਦਨ ਕਰੋ। ਬੱਲ ਏਕ ਦੋਇ ਖਾਵਨ ਧਰੇ।
ਅਦਰਕ ਰਸ ਸੋਂ ਖਾਵੇ ਜੋਇ। ਮੂੰਗ ਭਾਤ ਕਾ ਪੱਥ ਸੁ ਹੋਇ ॥੨੩੮॥
ਬਿਖਮ ਤਾਪ ਸਾਰੇ ਮਿਟ ਜਾਇ। ਔਰ ਤਾਪ ਕਾ ਨਾਮ ਨ ਥਾਇ।

ਬਿਖਮ ਤਾਪ ਮੈਂ ਹੋਇ ਉਪੱਦ੍ਰਵ ਤਾਕੀ ਔਖਧ ਕਰੇ ਨ ਅੱਜੂਝਿ॥੨੩੯॥

੧੨੮–ਮਾਰਿਆ ਤਾਂਬਾ, ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਜੈਪਾਲ, ਪਾਰਾ, ਗੰਧਕ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਕੜੂ, ਮਘ, ਹਰੜ ਤੇ ਇਮਲੀ ਸਭੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਧੂਤਰੇ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਖਰਲ ਕਰੇ, ਦੋ ਰਤੀਆਂ ਅਦ੍ਰਕ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਦੇਵੇ, ਮੂੰਗੀ ਦੀ ਦਾਲ ਤੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦਾ ਪਥ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਵਿਖਮ ਤਾਪ ਹੋਰ ਸਭੇ ਤਾਪ ਨਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਖਮ ਤਾਪ ਵਿਚ ਉਪਦ੍ਰਵ ਉਠ ਪੈਣ ਤਾਂ ਅਸਾਧਜ ਹੈ, ਦਵਾਈ ਛਡ ਦੇਵੇ ॥ ੨੩੭ ॥ ੨੩੮ ॥ ੨੩੯ ॥

ਵਿਖਮ ਜ੍ਵਰ ਪੰਜ ਉਪਦ੍ਰਵ–ਚੌਪਈ

ਸ੍ਵਾਸ ਮੂਰਛਾ ਅਰੁ ਅਤਿਸਾਰ । ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਬਿਨ ਚੇਤਨ ਧਾਰ ।
ਪਾਂਚ ਉਪਦ੍ਰਵ ਬਿਖਮੀ ਤਾਪ । ਤਾਕੋ ਹਾਥ ਨ ਪਾਵੇ ਆਪ ॥੨੪੦॥

ਸ੍ਵਾਸ, ਮੂਰਛਾ, ਅਤੀਸਾਰ, ਮੂਤ੍ਰਕ੍ਰਿਛ ਅਤੇ ਹੋਸ਼ ਬਿਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਪੰਜ ਵਿਖਮ ਤਾਪ ਦੇ ਉਪਦ੍ਰਵ ਹਨ । ਜਿਸ ਵਿਖੇ ਹੋਣ ਹਥ ਨਾਂ ਪਾਵੇ ॥ ੨੪੦ ॥

ਰੋਗੀ ਦੀ ਸਿਹਜਾ ਗੁਣ (ਗੁਣਰਤਨਮਾਲਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਪੂਰਬ ਸਿਰ ਤੈ ਔਖਾ ਬਧੈ । ਦੱਛਨ ਤੈ ਸੁਖ ਸ਼ੰਪਤ ਸਧੈ ।
ਪਸਚਮ ਤੇ ਦੁਖ ਚਿੰਤਾ ਜਾਨ । ਉੱਤਰ ਸੀਸੇ ਭੈ ਮ੍ਰਿਤੁ ਠਾਨ ॥੨੪੧॥

ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਸਿਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਯੂ ਵਧੇ, ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੁਖ ਸੰਪਦਾ ਵਧੇ । ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੁਖ ਚਿੰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰੇ । ਜੇਕਰ ਉਤ੍ਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਸਿਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੌਤ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ॥ ੨੪੧ ॥

ਸੀਤ ਪਾਨੀ ਗੁਣ– ਚੌਪਈ

ਦਾਹ ਪਿੱਤ ਮੂਰਛਾ ਬਮਿ ਤਮਕ । ਰੋਗ ਮਦਾਤਯ ਬਿਖ ਭ੍ਰਮੁ ਕ੍ਰਿਮਕ ।
ਰੁਧਰ ਰੋਗ ਇਨਕੇ ਹਿਤਜਾਨ । ਪਾਨੀ ਸੀਤ ਤਨਾ ਗੁਨਮਾਨ ॥੨੪੨॥

੧੨੯–ਦਾਹ, ਪਿੱਤ, ਮੂਰਛਾ, ਕੈ, ਤਮਕਸ੍ਵਾਸ, ਮਦਾਤਯਾਯ, ਵਿਖ ਰੋਗ, ਭ੍ਰਮ ਕ੍ਰਿਮਿ ਤੇ ਰੁਧਰ ਵਿਕਾਰ, ਇਤਨੇ ਰੋਗਾਂ ਪਰ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਉਣਾ ਗੁਣਕਾਰ ਹੈ ॥ ੨੪੨ ॥

ਉਸਨ (ਗਰਮ) ਜਲ ਗੁਣ

ਪਾਰਸ ਸੂਲ ਪ੍ਰਤੀਸਯਾ ਬਾਤ । ਕਫੈ ਜੁਗਲ ਗ੍ਰਹ ਰੇਚਨ ਸਾਤ ।
ਪੇਟ ਅਫਾਰਾ ਨੌਤਨ ਜੁਰੀ । ਤਪਤ ਨੀਰ ਇਨਕੋ ਗੁਨਕਰੀ ॥੨੪੩॥

੧੩੦–ਪਸਲੀ ਦਾ ਸੂਲ (ਜਾਤੁਲਜੰਬ) ਰੇਸ਼ਾ, ਬਾਤ ਰੋਗ ਕਫਰੋਗ, ਗਲ ਦਾ ਰੁਕਾਉ, ਜੁਲਾਬ ਲਏ ਪਰ, ਪੇਟ ਦੇ ਅਫਾਰੇ ਅਤੇ ਨਏ ਤਾਪ ਨੂੰ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦੇਣਾ ਗੁਣਕਾਰ ਹੈ ॥ ੨੪੩ ॥

ਮੰਦੇ ਪਾਨੀ ਗੁਣ

ਮੁਖ ਪਰ ਸੇਕ ਅਰੋਚਕ ਜਾਨ । ਪਤੀਸਯਾਇ ਮੰਦਾਗਨਿ ਠਾਨ ।
ਸੋਥ ਤਾਪ ਨੇਤ੍ਰਹਿ ਦੁਖ ਕਹਜੇ । ਮੰਦ ਉਸਨ ਏਤੇ ਗੁਨ ਲਹਜੇ ॥੨੪੪॥

੧੩੧-ਮੁਖ਼ ਪਰੇਸਕ-ਲਾਲਾਂ ਬਹਾਨੇ ਪਰ, ਅਰੁਚੀ, ਰੇਸੇ ਮੰਦਾਗਨੀ, ਸੋਜ, ਤਾਪ ਤੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਦੁਖਣੇ ਵਾਲੇ ਇਤਨਿਆਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦੇਣਾ ਗੁਣਕਾਰ ਹੈ ॥ ੨੪੪ ॥

ਅਤੀਉਸ਼ਨ (ਬਹੁਤ ਗਰਮ) ਜਲ ਗੁਣ-ਚੌਪਈ

ਕਫੈ ਅਜੀਰਨ ਪਵਨ ਨਸਾਇ। ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਜੋ ਜਲ ਪੀਵਾਇ।
ਫੇਣ ਰਹਤ ਜਲ ਸੁੱਧ ਸੁਜਾਣ। ਰੋਗ ਦੇਖਕੇ ਦੀਜੋ ਪਾਨ ॥੨੪੫॥
ਪਾਦਹੀਨ ਜਲ ਬਾਤ ਨਸਾਇ। ਅਰਧ ਹੀਨ ਪਿਤੈ ਦੁਖ ਜਾਇ।
ਪਾਦ ਸੇਖ ਕਫ ਨਾਸੈ ਸਹੀ। ਪਾਨੀ ਕੀ ਬਿਧ ਆਛੀ ਕਹੀ ॥੨੪੬॥
ਦਿਨ ਕਾ ਕੀਤਾ ਦਿਨ ਹੀ ਪੀਯ। ਰਾਤ੍ਰੀ ਕੋ ਕਰ ਰਾਤ੍ਰੀ ਦੀਜ।
ਦਿਨ ਕਾ ਰਾਤੀ ਰਾਤ ਦਿਵਾਇ। ਦੇਵੈ ਤੌ ਅਤਿ ਰੋਗ ਬਢਾਇ ॥੨੪੭॥

੧੩੨ ਕਫ, ਅਜੀਰਣ ਤੇ ਵਾਯੂ ਰੋਗ ਦੇ ਨਾਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਤੱਤਾਂ ਪਾਣੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪੀਣਾ ਗੁਣਕਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਝਗ ਰਹਿਤ ਪਾਣੀ ਸੁਧ ਸਮਝੋ ਪਰੰਤੂ ਰੋਗ ਸਮਝਕੇ ਪੀਣ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਇਹ ਵੈਦਯ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਸੜਕੇ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਰਿਹਾ ਜਲ ਬਾਤ ਨੂੰ, ਅੱਧਾ ਰਿਹਾ ਪਿੱਤ ਨੂੰ ਤੇ ਤਿਹਾਈ ਰਿਹਾ ਕਫ ਨੂੰ ਗੁਣਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਨ ਲਵੇ। ਦਿਨ ਦਾ ਕੀਤਾ ਗਰਮ ਜਲ ਦਿਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦਾ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਅੱਛਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਦੇ ਦਿਨ ਦਾ ਤੱਤਾ ਜਲ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤੇ ਰਾਤ ਦਾ ਦਿਨ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਰੋਗ ਵਧੌਂਦਾ ਹੈ ॥ ੨੪੫ ॥ ੨੪੬ ॥ ੨੪੭ ॥

ਉਸਨ ਸੀਤ ਪਾਨੀ ਗੁਣ-ਚੌਪਈ

ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਕਫ ਛਰਦ ਪਿਪਾਸ। ਧਾਤ ਛੀਨ ਅਤਿਸਾਰੇ ਸ੍ਵਾਸ।
ਪਿੱਤ ਤਾਪ ਅਰੁ ਸੰਨ ਜੁ ਪਾਤ। ਉਸਨਸੀਤ ਏ ਗੁਨ ਬਿਖਯਾਤ॥੨੪੮॥
ਅਧਕ ਤਪਤ ਪਾਨੀ ਕੋ ਲੇਇ। ਤੀਨ ਦੋਖ ਜੁਰ ਦੂਰ ਕਰੇਇ।
ਅਲਪ ਅਲਪ ਦੀਜੈ ਸੌ ਬਾਰ। ਸੇਕ ਬਾਰ ਬਹੁ ਦੇਇ ਬਿਕਾਰ ॥੨੪੯॥
ਪ੍ਰਾਨੀ ਕਾ ਏ ਜੀਵਨ ਪਾਨੀ। ਯਾਂਹੀ ਕੀ ਉਤਪਤਿ ਸਭ ਜਾਨੀ।
ਹਰਿਕਾ ਰੂਪ ਜੁ ਹਰਿ ਹੀ ਜਾਨੋ।ਮੀਤਮਿਲਤ ਤਨ ਸਭ ਦੁਖ ਭਾਨੋ॥੨੫੦
ਜਲ ਬਿਨੁ ਅੰਨ ਪਚੈ ਨਹੀਂ ਜਾਨ। ਪਾਨੀ ਬਿਨ ਨਹੀਂ ਜੋਤ ਸੁ ਮਾਨ।
ਅੰਨ ਪਚਾਵੈ ਬੁਧਿ ਭਾ ਕਰੈ। ਔਰ ਅਨੇਕ ਤਨੋਂ ਦੁਖ ਹਰੈ ॥੨੫੧॥
ਪਹਰ ਆਧ ਤਾਤਾ ਜਲ ਪਚੈ। ਏਕ ਜਾਮ ਸੀਤਲ ਜਲ ਖਚੈ।
ਪੀਵਨ ਕ੍ਵਾਬੈ ਕੂਪ ਸੁ ਨੀਰ। ਜਹਾਂ ਤਹਾ ਤਾਜਾ ਜਲ ਭੀਰ ॥੨੫੨॥
ਸੂਰਜ ਅਗਨਿ ਪਖਾਨ ਜੁ ਲੋਹ। ਸੋਨਾ ਰੁਪਾ ਮਾਟੀ ਸੋਇ।

ਤਪਤ ਕਰੀ ਜਲ ਮਾਹਿ ਬੁਝਾਇ। ਪੱਥ ਰਹਤ ਸਭ ਰੋਗ ਗਵਾਇ॥੨੫੩॥
ਘ੍ਰਿਤ ਪਾਨੀ ਪਾਕ ਬਯੰਜਨ ਤੇਲ। ਕਾਢਾ ਔਰ ਬਸਤ ਸਭ ਮੇਲ।
ਉਸਨ ਸੀਤ ਪੁਨ ਤਪਤ ਕਰਾਇ। ਬਿਖਕੇ ਗੁਨਸਭ ਤਿਸ ਮੈ ਥਾਇ॥੨੫੪॥

੧੩੩–ਬਾਤ, ਪਿਤ, ਕਫ, ਕੇ ਪਿਆਸ, ਧਾਤੂਖੀਣ, ਅਤੀਸਾਰ, ਦਮਾ, ਪਿਤ, ਤਾਪ ਤੇ ਸੰਨਿਪਾਤ ਏਤਨਿਆਂ ਰੋਗਾਂ ਉਤੇ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਠੰਢਾ ਕੀਤਾ ਹੋਯਾ ਪਾਣੀ ਗੁਣਕਾਰ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਤਤਾ ਪਾਣੀ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੇ ਤਾਪ ਨੂੰ ਥੋੜਾ ੨ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਦੇਣਾ ਉਤਮ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਬਹੁਤ ਦੇਣਾ ਬੁਰਾ ਹੈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਪਾਣੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਜਲ ਤੋਂ ਸਭ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਲ ਇਕ ਮਿਤ੍ਰ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਮਿਲਣੇ ਤੇ ਸਭ ਦੁਖ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਲ ਬਿਨਾ ਅੰਨ ਨਹੀਂ ਪਚਦਾ। ਜਲ ਬਿਨਾਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਜਲ ਅੰਨ ਨੂੰ ਪਚਾਵੇ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਵਧਾਵੇ ਅਰ ਹੋਰ ਭੀ ਅਨੇਕਾਂ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨੇਹਾਰਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਘੜੀਆਂ ਤਕ ਤਤਾ ਪਾਣੀ ੯ ਘੜੀਆਂ ਤਕ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪਚਦਾ ਹੈ। ਪੀਣ ਵਾਸਤੇ ਮਿਟੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਤਤੇ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਲ ਵਿਚ ਬੁਝਾਵੇ, ਇਹ ਫਿਰ ਜਲ ਪਥ ਰੂਪ ਸਭ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਾਰਨਹਾਰਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸੋ ਦੇਖ ਕੇ ਜਰੂਰਤ ਵੇਲੇ ਐਸਾ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੇਉ ਜਲ ਪਾਕ (ਪਿੰਨੀਆਂ ਆਦਿ) ਭੋਜਨ, ਤੇਲ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਭੀ ਕੋਈ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼, ਗਰਮ ਕੀਤੀ ਹੋਈ, ਠੰਢੀ ਹੋਵੇ, ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤੀ ਕਰਕੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਸਮਾਨ ਔਗੁਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਬਾਰ ਤਤੀ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਖਾਵੇ ॥੨੪੯ ਤੋਂ ॥੨੫੪॥

ਅਥ ਕ੍ਵਾਥ ਕਲਪਨਾ–ਚੌਪਈ

ਜਲ ਖੋੜਸ ਗੁਣ ਦ੍ਵਹਿ ਦੇਇ। ਕਾਢੀ ਪੈਸੇ ਚਾਰ ਰਖੇਇ।
ਚੌਥਾ ਅਠਮਾ ਖੋੜਸ ਅੰਸ। ਸਿਤਾ ਸਿਹਤ ਵਾ ਪਾਵੈ ਤੰਸ॥੨੫੫॥
ਜੀਰਾ ਗੁਗਲ ਲੂਨ ਜੁ ਹਿੰਗ। ਸਿਲਾਜੀਤ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਲੈ ਅੰਗ।
ਜਵਾਖਾਰ ਏ ਟੰਕ ਪ੍ਰਮਾਨ। ਮੇਲੋ ਕਾੜੇ ਮਾਹਿ ਸੁ ਆਨ॥੨੫੬॥
ਤੇਲ ਸੁ ਘੀਉ ਮੂਤ੍ਰ ਗੁੜ ਖੀਰ। ਔਰ ਦ੍ਰਬਯ ਭਿੰਨ ਕਰਖੈ ਭੀਰ।
ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਕਫ ਰੋਗ ਨਸਾਇ। ਪੰਡਿਤ ਬੈਦ ਜੁ ਦੇਵੈ ਆਇ॥੨੫੭॥
ਨਮੇਂ ਤਾਪ ਮੇ ਦੇਹੁ ਨ ਏਹ। ਕਾਢਾ ਸੋਧਨ ਬਮਨ ਜੁ ਤੇਹ।
ਜੇ ਦੇਵੈ ਬਲ ਘਟਤਾ ਜਾਇ। ਬਿਖਮ ਤਾਪ ਵਾ ਨਰ ਮਰਜਾਇ॥੨੫੮॥
ਮੈਥੁਨ ਭੋਜਨ ਪੂਰਬ ਬਾਤ। ਦਿਨ ਕਾ ਸੋਨਾ ਸ੍ਰਮ ਬਹੁ ਬਾਤ।
ਸਨਾਨ ਕ੍ਵਾਥ ਅਰੁ ਕ੍ਰੋਧ ਅਭਯੰਗ। ਨਮੇ ਤਾਪ ਮੈ ਬਰਜੇ ਸੰਗ॥੨੫੯॥

੧੩੪–ਕਾੜ੍ਹੇ ਵਿਖੇ ਜਲ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੋਲਵਾਂ ਹਿਸਾ ਪਾਵੇ। ਕੜ੍ਹਕੇ ਬਾਕੀ ੪ ਪੈਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰਿਹਾ ਲਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਵਾ ਕਹੀਏ ਵਿਕਲ ਕਰਕੇ ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਸ਼ਹਤ ਪਾਵੇ, ਸੋ–ਬਾਤ ਮੈਂ ਚੋਥੀ ਅੰਸ ਪਿਤ ਵਿਖੇ ਅੱਠਵੀਂ ਅੰਸ ਅਤੇ ਕਫ ਵਿਖੇ ਸੋਲਵੀਂ ਅੰਸ ਮਿਸਰੀ ਪਾਵੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਤ ਵਿਖੇ,

ਸੋਲਵਾਂ ਹਿਸਾ, ਪਿਤ ਵਿਖੇ ਅਠਵਾਂ ਹਿਸਾ, ਅਤੇ ਕਫ ਵਿਖੇ ਚੌਥਾ ਹਿਸਾ, ਸ਼ਹਤ ਪਾਵੇ। ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇਖੇ ਵੈਸਾ ਅੰਸ ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਸ਼ਹਤ ਪਾਵੇ। ਜੀਰਾ, ਗੁਗਲ, ਲੂਣ, ਹਿੰਗ, ਸਿਲਾਜੀਤ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਤੇ ਜੌਂਖਾਰ, ਇਹ ਕਾੜੇ ਵਿਚ ਪੌਣੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ੧ ਟੰਕ ਅਰਥਾਤ ੪ ਮਾਸੇ ਪਾਵੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਲ ਘਿਓ, ਮੂਤ੍ਰ, ਗੁੜ ਤੇ ਦੁਧ ਹੋਰ ਪਤਲੇ ਪਦਾਰਥ ਕਲਕ ਚੂਰਣਾਦਿ ੧ ਤੋਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪਾਵੇ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬਾਤ, ਪਿਤ ਤੇ ਕਫ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦੇ ਪੰਡਿਤ ਵੈਦ ਜਨ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਨਏ ਤਾਪ ਵਿਚ ਕਾੜ੍ਹਾ, ਜੁਲਾਬ ਤੇ ਉਲਟੀ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਜੇ ਕਦੇ ਭੁਲ ਕੇ ਦੇ ਭੀ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਬਲ ਘਟਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਿਖਮ ਤਾਪ ਹੋ ਜਾਵੇ ਯਾ ਰੋਗੀ ਮਰ ਜਾਵੇ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੰਗ, ਭੋਜਨ, ਪੂਰਬ ਦੀ ਹਵਾ, ਦਿਨ ਦਾ ਸੌਣਾ, ਸੂਮ ਬਹੁਤੀ ਵਾਯੂ, ਸਨਾਨ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਮਾਲਸ਼, ਇਹ ਸਭ ਨਵੇਂ ਤਾਪ ਵਿਚ ਵਰਜ ਦੇਵੇ ॥ ੨੫੫ ਤੋਂ ੨੫੯॥

ਲੰਘਨ ਗੁਣ—ਦੋਹਰਾ

ਦ੍ਰਿਗ ਛਾਤੀ ਸਿਰ ਰੋਗ ਕੋ, ਬ੍ਰਣੀ ਪਾਚਮੋਂ ਤਾਪ।
ਇਨਕੋ ਲੰਘਨ ਖੂਬ ਹੈ, ਮਿਟਤ ਸਰਬ ਸੰਤਾਪ ॥੨੬੦॥

੧੩੫—ਨੇਤ੍ਰ ਰੋਗ, ਹ੍ਰਿਦਯ ਰੋਗ, ਸਿਰ ਰੋਗ, ਬ੍ਰਿਣ ਰੋਗ ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਤਾਪ ਰੋਗ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਲੰਘਣ (ਫਾਕਾ) ਕਰੇ ਤਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ਅਰ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਪਾਂ ਦੇ ਨਾਸ ਕਾਰਨਹਾਰਾ ਹੈ ॥੨੬੦॥

ਲੰਘਨ ਔਗੁਣ—ਚੌਪਈ

ਪਰਬ ਭੇਦ ਮੁਖ ਸੋਖ ਪਿਪਾਸ। ਕ੍ਰਿਸ ਮੰਦਾਗਨਿ ਭ੍ਰਮ ਅਰ ਕਾਸ।
ਨੇਤਰ ਕਾਨ ਹਾਨ ਬਲ ਬੋਲ। ਅਤਿ ਲੰਘਨ ਤੇ ਏਹ ਕਲੋਲ ॥੨੬੧॥

੧੩੬—ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਭੇਦਨੇ ਜਿਹੀ ਪੀੜਾਂ, ਮੂੰਹ ਦਾ ਸੁਕਣਾ, ਪਯਾਸ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਤਾ, ਮੰਦਾਗਨੀ, ਭ੍ਰਮ ਖਾਂਸੀ, ਨੇਤ੍ਰ ਰੋਗ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਰੋਗ ਬਲਹੀਣਤਾ ਤੇ ਸੁਰਭੰਗ, ਇਹ ਰੋਗ ਬਹੁਤ ਲੰਘਨ (ਫਾਕਾ) ਕਰਨੇ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੨੬੧॥

ਹੀਣ ਲੰਘਨ ਗੁਣ—ਚੌਪਈ

ਛਰਦ ਕਾਸ ਤੰਦ੍ਰ ਸੁ ਅਚੈਨੀ। ਗਰਭਨ ਬੂਢਾ ਬਾਲਕ ਧੈਨੀ।
ਥਕਜੋ ਹੀਨ ਬਲ ਕ੍ਰਿਸ ਤਨਜਾਸ। ਜਾਕੋ ਲੰਘਨ ਨਹੀ ਸੁਭਾਸ।੨੬੨।

੧੩੭—ਕੈ, ਖਾਂਸੀ, ਤੰਦ੍ਰਾ, ਬੇਚੈਨੀ, ਗਰਭਣੀ, ਬ੍ਰਿਧ, ਬਾਲਕਾ, ਥਕਿਆ ਹੋਯਾ ਬਲਹੀਣ ਤੇ ਲਿੱਸਾ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੰਘਣ ਕਰਨਾ ਹਛਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ॥ ੨੬੨ ॥

ਸੁੱਧ ਲੰਘਨ ਗੁਣ—ਚੌਪਈ

ਸੁੱਧ ਬਾਤ ਮੂਤਰ ਬਿਟ ਸ੍ਰਾਵ। ਹਲਕਾ ਤਨ ਅਰੁ ਭੂਖ ਪ੍ਰਭਾਵ।
ਸ੍ਵੇਦ ਪਿਪਾਸਾ ਸੁੱਧ ਡਿਕਾਰ। ਜਾਨੋ ਲੰਘਨ ਸੁੱਧ ਬਿਚਾਰ ॥੨੬੩॥
ਲੰਘਨ ਭਾਖਯਾ ਖਟ ਜੁ ਪ੍ਰਕਾਰ। ਲੰਘਨ ਬਮਨਿ ਬਿਰੇਚ ਬਿਚਾਰ।
ਸ੍ਵੇਦਨ ਪਾਨੀ ਤਾਂਤਾ ਪਾਨ। ਰਕਤ ਨਿਕਾਰਨ ਖਟ ਏ ਮਾਨ॥੨੬੪॥

ਹਰਿ ਕਾਹੂ ਨਾ ਕੀਜੈ ਏਹ । ਲੰਘਨ ਬਮਨਿ ਬਿਰੇਚਨ ਤੇਹ ।
ਜੋਗ ਜਾਨਕੈ ਕਰੀਓ ਜੋਗ । ਰਕਤ ਨਿਕਾਰਨ ਔਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ॥੨੬੫॥

੧੩੮–ਹਵਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੇ, ਮੂਤ੍ਰ, ਬਿਸ਼ਟਾ, ਖੁਲਾਸਾ ਆਵੇ । ਸਰੀਰ ਹਲਕਾ, ਭੁਖ ਲਗੇ, ਪਸੀਨਾ, ਪਯਾਸ, ਡਕਾਰ ਠੀਕ ਆਵੇ । ਇਹ ਸੁਧ ਲੰਘਨ ਦੇ ਗੁਣ ਹਨ । ਲੰਘਨ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ– ਫਾਕਾ, ਕੈ, ਦਸਤ, ਪਸੀਨਾ, ਤੱਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੀਣਾ ਅਤੇ ਫਸਤ ਕਰੇਣਾ ਇਹ ਛੇ ਜਾਣ ਲਵੇ । ਹਰ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਂ ਕਰੇ, ਫਾਕਾ ਤੇ ਦਸਤ ਯੋਗਤਾ ਜਾਣ ਕੇ ਕਰੇ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸਤ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਣਾ ਭੀ ਜਾਣ ਲਵੇ ॥੨੬੩ ਤੋਂ ੨੬੫॥

ਅਥ ਬਸਤ੍ਰ ਗੁਣ (ਗੁਨਰਤਨਮਾਲਾਤ)

ਸ੍ਵੇਤ ਬਸਨ ਪਿਤੋਂ ਕੋ ਜੀਤ । ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਦਾਹ ਸਮੇ ਹਿਤ ਮੀਤ ।
ਓਜ ਬ੍ਰਿਧ ਕਫ ਬੀਰਜ ਕਰੈ । ਸ੍ਵੇਤ ਬਸਨ ਏਤੇ ਗੁਨ ਧਰੈ ॥੨੬੬॥
ਦਾਹ ਉਸਨ ਮੰਜਿਸਟ ਕਰਾਵੈ । ਬਾਤ ਸਲੇਖਮ ਸਭ ਹਟ ਜਾਵੈ ।
ਸੰਨਪਾਤ ਪਟ ਵਸਤਰ ਹਰੈ । ਪਸਮੀਨਾ ਬਾਦੀ ਪਰ ਕਰੈ ॥੨੬੭॥

੧੩੯–ਚਿੱਟਾ ਬਸਤ੍ਰ ਪਿਤ ਨੂੰ, ਪਿਆਸ ਨੂੰ ਤੇ ਦਾਹ ਨੂੰ ਜਿਤਣਹਾਰਾ ਹੈ । ਓਜ, ਕਫ ਅਤੇ ਬੀਰਜ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ॥ ੨੬੬ ॥

ਮੰਜੀਠੀ ਰੰਗ ਦਾ ਬਸਤ੍ਰ ਦਾਹ, ਗਰਮੀ ਕਰਨਹਾਰਾ ਤੇ ਵਾਯੂ, ਬਲਗਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਰੇਸ਼ਮੀ ਬਸਤ੍ਰ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦਾ ਨਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪਸਮੀਨੇ ਦਾ ਬਸਤ੍ਰ ਬਾਦੀ ਨੂੰ ਪਰੇ ਕਰਨਹਾਰਾ ਅਰਥਾਤ ਨਾਸ਼ਕ ਹੈ ॥ ੨੬੭ ॥

ਬੀਂਜਨਾ (ਪਖਾ) ਗੁਣ–ਚੌਪਈ

ਅਨਿਲ ਸ੍ਵੇਦ ਮੂਰਛਾ ਤ੍ਰਿਟ ਦਾਹ । ਸਮਨ ਬਿਯਾਮ ਗੁਣਾ ਪਖਿਯਾਹ ।
ਤਾੜ ਪੱਤ੍ਰ ਸਭ ਦੁਖ ਕੋ ਹਰੈ । ਬੰਸ ਬੀਂਜਨਾ ਗਰਮੀ ਕਰੈ ॥੨੬੮॥
ਬਯੰਜਨ ਚਾਮਰ ਓਜ ਕਰਾਇ । ਮਾਖੀ ਮਾਰਤ ਤਨ ਸੁਖ ਥਾਇ ।
ਬੈਤ ਬਸਨ ਅਰੁ ਪੂੰਛੀ ਮੋਰ । ਤੀਨ ਦੋਖ ਕੀ ਜਾਨੋ ਬੋਰ ॥ ੨੬੯ ॥

੧੪੦–ਪੱਖੇ ਦੀ ਵਾਯੂ, ਪਸੀਨਾ, ਮੂਰਛਾ ਪਯਾਸ, ਦਾਹ ਅਤੇ ਦੰਡ ਪੇਲਣ ਦੇ ਥਕੇਵੇਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਗੁਣ ਪੱਖੇ ਦਾ ਹੈ । ਤਾੜ ਦਾ ਪੱਤ੍ਰ ਦਾ ਪੱਖਾ ਝਲੇ ਤਾਂ ਸਭ ਦੁਖ ਨਾਸ ਕਰਨਹਾਰਾ ਹੈ । ਬਾਂਸ ਦਾ ਪਖਾ ਗਰਮੀ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਪੱਖਾ ਝਲੇ ਤਾਂ ਸਭ ਦੁਖ ਨਾਸ ਮਖੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਬੈਂਤ ਦੇ ਬਸਤ੍ਰ ਅਰ ਮੋਰ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਦਾ ਪਖਾ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਨਾਸ਼ਕ ਹਨ ॥ ੨੬੮ ॥ ੨੬੯ ॥

ਜ੍ਵਰ ਪਥ–ਚੌਪਈ

ਕੁਲਥ ਮੂੰਗ ਜੌਂ ਮੋਠ ਮਸੂਰ । ਚਣਕ ਕਰੇਲੇ ਦਾੜਮ ਪੂਰ ।

ਸੱਠੀ ਚਾਵਲ ਬੈਂਗਨ ਦਾਖ। ਸ੍ਰਿਗਫਲੀ ਸੁ ਕਕੌੜਾ ਭਾਖ ॥੨੭੦॥
ਲਘੁ ਮੂਲੀ ਕਾ ਪਿੱਥ ਚੌਲਾਈ। ਬਾਥੂ ਪਾਲਕ ਪੱਥ ਕਰਾਈ।
ਕਫੀ ਬਾਤ ਜੋ ਹਰਵੈ ਦ੍ਰਵ। ਦੇ ਜ੍ਵਰ ਕੋ ਭਾਖਜੋ ਕਰਤੱਵ ॥੨੭੧॥

੧੪੧–ਕੁਲਥ, ਮੂੰਗੀ, ਮੋਠ, ਮਸਰ, ਛੋਲ, ਕਰੇਲੇ, ਅਨਾਰ, ਸਠੀ ਦੇ ਚਾਵਲ, ਵਤਾਊਂ, ਅੰਗੂਰ, ਸੁਹਾਵਣੇ ਦੀਆਂ ਫਲੀਆਂ, ਬਨ ਕਰੇਲੇ, ਛੋਟੀ ਮੂਲੀ, ਕੈਥਫਲ, ਚੋਲਾਈ ਦਾ ਸਾਗ। ਬਾਥੂ ਤੇ ਪਾਲਕ ਇਹ ਸਭ ਆਣੇ ਪਥ ਰੂਪ ਹਨ। ਕਫ ਬਾਤ ਨਾਸ਼ਕ ਪਦਾਰਥ ਇਹ ਸਭ ਤਾਪ ਵਿਖੇ ਦੇਣੇ ਯੋਗ ਹਨ ॥੨੭੦॥੨੭੧॥

ਸ਼ੁਭ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ–ਚੌਪਈ

ਪਾਠਕ ਘੋੜਾ ਬੈਦ ਚਕੋਰ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਰਸੋਈਆ ਮੋਰ।
ਤ੍ਰਿਯ ਅਪਨੀ ਇਨ ਦੇਖਤ ਦੇਇ। ਕਾੜ੍ਹਾ ਭੋਜਨ ਪੱਥ੍ਯ ਕਰੇਇ॥੨੭੨॥

ਪਾਠ ਕਰਨਹਾਰਾ, ਘੋੜਾ, ਵੈਦ, ਚਕੋਰ, ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਰਸੋਈਆ, ਮੋਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੇਖਦਿਆਂ, ਕ੍ਵਾਥ ਭੋਜਨ ਆਦਿ ਪਥ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ॥੨੭੨॥

ਅਸ਼ੁਭ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ–ਚੌਪਈ

ਜੋਗੀ ਬੱਧਕ ਬਿੱਲਾ ਬ੍ਯਾਲ। ਡਾਯਨ ਨਾਯਨ ਨੇਉਲ ਸ੍ਯਾਲ।
ਨੀਚ ਪੁਰਖ ਅਰੁ ਨਾਰੀ ਜਾਨ। ਖੋਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਬਖਾਨੀ ਆਨ ॥੨੭੩॥

ਕੰਨ ਪਾਟਾ ਜੋਗੀ, ਬਧਕ, ਚਿੜੀਮਾਰ, ਬਿੱਲਾ, ਸਪ, ਡੈਣ, ਕਲੇਜਾ ਕਢਣ ਵਾਲੀ, ਨੈਣ, ਨਿਉਲਾ, ਗਿਦੜ, ਨੀਚ ਪੁਰਖ ਤੇ ਵਿਭਚਾਰਨੀ ਰੰਨ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਖੋਟੀ ਕਹੀ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੇਖਦਿਆਂ ਕੁਝ ਨਾ ਦੇਵੇ, ਨਾ ਖਾਵੇ ॥੨੭੩॥

ਕੁਪਥ–ਚੌਪਈ

ਅਤਿਸ੍ਯਾਤਮ ਅਤਿ ਭੋਜਨ ਬਮੀ। ਬੇਗ ਬਿਰੁੱਧਾਹਾਰ ਸੁ ਦਮੀ।
ਬਿਦਾਹੀ ਗੁਰ ਜਾਨੋ ਅੰਨ। ਪੱਤ੍ਰ ਸਾਕ ਪਿੰਨ੍ਯਾਕ ਸੁ ਮੰਨ ॥੨੭੪॥
ਗੰਧਲਾ ਪਾਨੀ ਖਾਰਾ ਨੀਰ। *ਲਕੁਚਿ ਕੁਲਿੰਗੈ ਫਲ ਸੁਨ ਬੀਰ।
ਪੀਠਿ ਮਸਰ ਤੋਰੀ ਨਾ ਖਾਇ। ਅਲਪ ਕੁਪੱਥ ਕਹੇ ਮੈ ਲਯਾਇ॥੨੭੫॥

੧੪੨–ਬਹੁਤਾ ਬੇਹਾ ਪਦਾਰਥ, ਅਤਯੰਤ ਭੋਜਨ, ਕੈ, ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਬਿਰੁੱਧਾਹਾਰ, ਸੜਿਆ ਹੋਜਾ, ਭਾਰਾ ਅੰਨ, ਪੱਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਸਾਗ, ਕੁਲਰ, ਮੋਟਾ ਤੇ ਖਾਰਾ ਪਾਣੀ, ਢੇਊ, ਹਦਵਾਣਾ, ਪੀਠੀ, ਮਸਰ ਤੇ ਤੋਰੀਆਂ ਨਾ ਖਾਵੇ ਇਹ ਕੁਪੱਥ ਹਨ ॥ ੨੭੪ ॥ ੨੭੫॥

ਜ੍ਵਰ ਗਏ ਪੀਛੇ ਕੁਪੱਥ–ਦੋਹਰਾ

ਮੱਜਨ ਸ੍ਰਮ ਤ੍ਰਿਯ ਸੰਗ ਹੀ, ਫਿਰਨਾ ਔਰ ਬਿਆਮ।

---

*ਲਕੁਚ–ਢੇਊ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਦ੍ਰਬ ਦਰਪਣ।

ਚਿਕਨੀ ਭਾਰੀ ਬਸਤ ਸਭ, ਏ ਜੁਰ ਕੈ ਨਹਿ ਕਾਮ ॥੨੭੬॥
ਔਰੋ ਬਾਤ ਅਨੇਕ ਹੈ, ਕਿਹ ਲੌ ਕਰੋਂ ਬਖਾਨ।
ਬੈਦਕ ਗ੍ਰੰਥ ਸਮੁਦ੍ਰ ਹੈ, ਤਾਕਾ ਲਖੋਂ ਨ ਗਯਾਨ ॥ ੨੭੭ ॥

੧੪੩-ਇਸ਼ਨਾਨ, ਖੇਚਲ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸੰਗਤ, ਬਹੁਤ ਫਿਰਨਾ, ਦੰਡ ਪੇਲਣਾ, ਚਿਕਨੀ ਤੇ ਭਾਰੀ ਚੀਜ਼ ਖਾਣੀ ਏਹ ਜੂਰ ਵਾਲੇ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਨਹੀਂ, ਕੁਪੱਥ ਹਨ। ਹੋਰ ਭੀ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਤਾਂ ਹਨ, ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਕਹਾਂ, ਇਹ ਥੋੜੇ ਮਾਤ੍ਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ॥ ੨੭੭ ॥

ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਮੁਨਿ ਮੇਘਰਾਜ
ਬਿਰਚਤੇ ਜੁਰਾਦਿ ਦ੍ਵਿਤੀਯੋ ਧਯਾਯ ॥੨॥

ਦੂਜਾ ਧਯਾਯ ਸਮਾਪਤ ॥੨॥

ਅਥ ਤ੍ਰਿਤੀਓ ਅਧਯਾਯ

ਤੇਰਾ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਿਦਾਨ-ਦੋਹਰਾ

ਸਭ ਕਵਿਤਨ ਕੇ ਚਰਨ ਹੀ, ਬੰਦਤ ਮੇਘ ਸੁਜਾਨ।
ਤਿਨ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਅਬ ਸੰਨਿ ਕੀ, ਭਾਖਾ ਰਚੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ॥ ੧ ॥

ਸਭਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਸੰਨਿਪਾਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾਂ ਹਾਂ ॥ ੧ ॥

ਨਿਦਾਨ ਯਥਾ-ਦ੍ਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਉਸਨ ਖਟਾਈ ਚਿਕਨਾ ਕੌੜਾ, ਰੂਖਾ ਮਧੁਰ ਸੁਰਾ ਹੈ।
ਅਤਿ ਤੀਖਨ ਅਰੁ ਕ੍ਰੋਧ ਜੁ ਪਾਲਾ, ਸੋਕ ਬਿਯਾਮ ਬੁਰਾ ਹੈ।
ਚਿੰਤਾ ਗ੍ਰਹਿ ਗਣ ਮਾਸ ਅਹਾਰਾ, ਬਹੁਤ ਤਿਯਾ ਕਾ ਸੰਗੀ।
ਅਹਿਤ ਸੁਖਾਵੈ ਸਰਦ ਬਸਤ ਤੈ, ਬਰਖਾ ਰੁਤਿ ਬਹੁ ਰੰਗੀ ॥੨॥

ਰਾਖਸ ਧਰਖਿਤ ਔਰ ਨਿਸਾਚਰ,ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਬਹੁ ਪਾਪਾ।
ਬ੍ਰਾਹਮਨ ਰਾਖਸ ਔਰ ਪਿਸਾਚੇ, ਗੁੱਝਕ ਕਾ ਬੈਲਾਪਾ।
ਗੁਰ ਦੇਵੀ ਨਹਿ ਪੂਜਾ ਕੀਨੀ, ਬਾਰ ਨਿਛਤ੍ਰਹਿ ਜਾਨੋ।
ਸਾਧ ਸਰਾਪ ਲਗਯੋ ਹੈ ਉਤਪਤ,ਸੰਨਿ ਜੁ ਪਾਤ ਬਖਾਨੋ ॥੩॥

ਗਰਮ, ਖੱਟੀਆਂ, ਚੀਕੁਣੀਆਂ, ਕੋੜੀਆਂ, ਖੁਸ਼ਕ, ਮਿਠੀਆਂ, ਸ਼ਰਾਬ ਅਤਯੰਤ ਤਿੱਖੀਆਂ ਬਸਤਾਂ ਖਾਵੇਂ, ਕ੍ਰੋਧ, ਸਰਦੀ, ਸੋਕ, ਕਸਰਤ, ਚਿੰਤਾ, ਗ੍ਰਹਦੋਸ਼, ਮਾਂਸ ਦਾ ਖਾਣਾ, ਬਹੁਤਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਗ, ਅਹਿਤ ਅਰਥਾਤ ਨਾਂ ਸੁਖੌਣ ਵਾਲੇ ਖਾਣੇ, ਅਤਯੰਤ ਠੰਢੀਆਂ ਬਸਤਾਂ ਖਾਣੇ ਤੇ, ਵਰਸਾਤ ਦੇ ਵਿਗਾੜ ਕਰਕੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾਰਖਸ਼, ਪਿਸ਼ਾਚ, ਗੁਹਯੁਕ, ਬਿਰਲਾਪ ਤੇ ਵਾ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਕੇ ਬੈਤਾਲ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਤੇ, ਹੋਰ ਗੁਰੂ, ਦੇਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨ ਕਰਨੇ ਤੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਖਿਧ ਦਿਨ, ਨਿਖਧਿ ਨਛਤ੍ਰ, ਅਤੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਸ੍ਰਾਪ ਤੇ ਸੰਨਿਪਾਤ ਰੋਗ ਉਤਪਤਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥ ੨ ॥ ੩ ॥

ਤੇਰਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਮ—ਦ੍ਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਸੰਧਕ ਅੰਤਕ ਹੈ ਰੁਗਦਾਹਾ, ਚਿੱਤ ਬਿਭ੍ਰਮਾ ਕਹਿਯੈ।
ਹੈ ਸੀਤਾਂਗੀ ਤੰਦ੍ਰਕ ਕੰਠੰ, ਕੁਬਜ ਕਰਨਕਾ ਲਹਿਯੈ।
ਨੇਤ੍ਰੈ ਭਗਨ ਰਕੰਤ ਸਟੀਵੀ, ਨਾਮ ਪ੍ਰਲਾਪਕ ਜਾਨੋ।
ਜਿਹਵਕ ਜੋ ਅਭਿਨਯਾਸ ਤੇਰਮੋ, ਹਾਰਿਦ੍ਰਿਕ ਮਨ ਆਨੋ ॥੪॥

੧ ਸੰਧਕ, ੧ ਅੰਤਕ, ੩ ਰੁਗਦਾਹਕ, ੪ ਚਿਤਭ੍ਰਮ, ੫ ਸੀਤਾਂਗ, ੬ ਤੰਦ੍ਰਿਕ, ੧ ਕੰਠਕੁਬਜ, ਕਰਣਕ, ੯ ਨੇਤ੍ਰ ਭਗਨ, ੧੦ ਰਕਤਸਟੀਵੀ, ੧੧ ਪ੍ਰਲਾਪਕ, ੧੨ ਜਿਹਬਕ, ੧੩ ਅਭਿਨਯਾਸ, ਇਹ ਤੇਰਾਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਹਾਰਦ੍ਰਿਕ ੧੪ ਵਾਂ ਭੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਸੋ ਇਹ ਸਭ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ ॥੪॥

ਸਰਬ ਸੰਨਿਪਾਤੇ ਜਿਹਵਾ ਲੱਛਣ—

ਪਰਹਾ

ਸੰਧਿਕ ਜਿਹਵਾ ਲਾਲ ਰੰਗ ਤਿਸ ਜਾਨਯੋ।
ਭਾਰੀ ਹੋਵੈ ਸ੍ਵੇਤ, ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਗ ਮਾਨਿਯੋ।
ਅਤਕ ਪਤਰ ਸਾਕ, ਲਿਪਤ ਰੁਗ ਦਾਹਕੀ।
ਤੰਦ੍ਰਕ ਮੰਡਲ ਲਾਲ, ਕਰੀ ਹੈ ਯਾਹਿਕੀ ॥੫॥
ਕੰਠ ਕੁਬਜ ਕੀ ਸਯਾਮ, ਕਰਣਕੈ ਲਾਲ ਹੈ।
ਰਕਤ ਸਟੀਵੀ ਸੰਧਿਕ, ਸ੍ਵੇਤ ਜੁ ਭਾਲ ਹੈ।
ਪਰਲਾਪੀ ਕੀ ਸੂਨਜ, ਜਿਹਵ ਕੇ ਕੰਟ ਹੈ।

ਚਕ੍ਰਤ ਹੈ ਅਭਿਨਯਾਸ, ਬਿਭ੍ਰਮਾ ਬੰਟ ਹੈ ॥੬॥
ਸੰਨਿਪਾਤ ਸਾਮੁਦ੍ਰੈਂ, ਜੋ ਨਰ ਬਹਿ ਗਯੋ।
ਤਾਕੋ ਕਾਢਨ ਹਾਰ, ਜਗਤ ਮੈ ਕੋ ਭਯੋ।
ਜੋ ਕਾਢੈ ਤਿਸ ਬੈਦ, ਸੁ ਬੈਦ ਨ ਜਾਨਿਯੋ।
ਰਾਮ ਕਹਯੋ ਹੈ ਸੋਇ, ਜੁ ਮਾਂਗਤ ਦਾਨਿਯੋ ॥ ੭ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਸੰਨਿਪਾਤ ਅਜਗਰ ਗ੍ਰਸਯੋ, ਬੈਦ ਛਡਾਵੈ ਜੋਇ।
ਤਾਂਤੇ ਜੀਯ ਨ ਰਾਖਿਜੈ, ਕੰਚਨ ਕਿਤ ਗੁਨ ਹੋਇ ॥ ੮ ॥
ਸੰਨਿਪਾਤ ਕੀ ਦਾਹ ਮੈ, ਦੇਵੈ ਸੀਤ ਜੁ ਵਾਰ।
ਤਾਕੋ ਬੈਦ ਨ ਜਾਨਿਯੋ, ਸੋ ਜੀਵਨ ਪਰਹਾਰ ॥ ੯ ॥
ਸੰਨਿਪਾਤ ਏ ਕਾਲ ਮਲ, ਘੁਲੀ ਬੈਦ ਲੈ ਜੀਤ।
ਤਾਂਕੇ ਮੈਂ ਬੰਦੋਂ ਚਰਨ, ਸੋ ਹੈ ਹਮਰਾ ਮੀਤ ॥੧੦॥
ਪਵਨ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਹੈ, ਕਫ ਕੋ ਦੇਹੁ ਸੁਕਾਇ।
ਪਿੱਤ ਨ ਸੋਖਤ ਕੀਜੀਯੋ,ਜਯੋਂ ਆਤਮ ਜਸ ਥਾਇ ॥੧੧॥

ਸੰਧਕ ਵਾਲੇ ਦੀ ਜੀਭ ਲਾਲ, ਨੇਤ੍ਰਭਗਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਭਾਰੀ ਤੇ ਸਫੇਦ, ਅੰਤਕ ਦੀ ਸਾਗ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰੁਗਦਾਹਕ ਦੀ ਲਿੰਬੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਤੰਦ੍ਰਕ ਦੀ ਲਾਲ ਚਕਤਿਆਂ ਵਾਲੀ ਜੀਭ ਦੀ ਰੰਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੰਠ ਕੁਬਜ ਦੀ ਕਾਲੀ,ਕਰਣਕ ਦੀ ਲਾਲ, ਰਕਤਸਟੀਵੀ ਦੀ ਤੇ ਸੰਧਕ ਦੀ ਚਿਟੀ,ਪ੍ਰਲਾਪਕ ਦੀ ਸੂੰਨਯ, ਜਿਹਵਕ ਦੀ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਲੀ, ਅਭਿਨਯਾਸ ਦੀ ਚਕ੍ਰਾਂ ਵਾਲੀ, ਵਿਭ੍ਰਮ ਦੀ ਗੰਢਾਂ ਵਾਲੀ ਜੀਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜੇਹੜਾ ਰੁੜ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਕਢਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜੇਹੜਾ ਕਢਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੈਦ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਤੂ ਰਾਮ ਰੂਪ ਜਾਨਣਾ, ਓਹ ਜੋ ਮੰਗੇ ਸੋ ਦੇ ਦੇਣਾ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਅਜਗਰ (ਸੱਪ) ਦੇ ਗ੍ਰਸੇ ਹੋਏ ਪਾਸੋਂ ਜੇਹੜਾ ਵੈਦ ਛੁਡਾਵੇ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਣ ਮੰਗੇ ਤਾਂ ਦੇ ਦੇਵੇ, ਹੋਰ ਸੋਨਾ ਚੀਜ ਹੀ ਕੀ ਹੈ *ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੇ ਦਾਹ ਵਿਚ ਜੇਹੜਾ ਸੀਤਲ ਪਾਣੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਵੈਦ ਨਹੀਂ ਜਾਨਣਾ, ਕਿੰਤੂ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮਾਰਨੇ ਵਾਲਾ ਵੈਧਕ ਜਾਨਣਾ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਕਾਲ ਮੱਲ ਨਾਲ ਘੁਲਕੇ ਜੇਹੜਾ ਵੈਦ ਜਿਤ ਜਾਵੇ, ਉਸਦੇ ਚਰਨ ਪੂਜਣੇ ਜੋਗਯ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਡਾ ਮਿਤ੍ਰ ਹੈ ਪਵਨ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਹ ਕਫ ਨੂੰ ਸੁਤੇ ਹੀ ਸੁਕਾਵੇ ਹੈ, ਪਰ ਹੇ ਵੈਦਯ! ਤੁਸਾਂ ਪਿਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁਕਾਉਣਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦਾ ਯਸ ਹੋਵੇਗਾ ॥੮ ਤੋਂ ੧੧॥

ਸੰਨਿਪਾਤ ਕੋ ਲੰਘਨ–ਦੋਹਰਾ

ਤੀਨ ਪੰਚ ਦਿਨ ਸਾਤ ਹੀ, ਲੰਘਨ ਕਰੀਏ ਜਾਨ।

---

*ਵਿਸ਼ੇਖ ਨਿਰਨਾ ਮੇਰੇ ਬਣਾਏ ਸਟੀਕ ਯਤੀ ਨਿਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖੋ।

ਬਾਤ ਸਲੇਖਮ ਸੋਖੀਏ ਉਸਨ ਨੀਰ ਦੈ ਪਾਨ ॥੧੨॥

੧੪੩ (ੳ)–ਤਿੰਨ, ਪੰਜ ਅਤੇ ਸਤ ਦਿਨ ਦਾ ਫਾਕਾ ਰਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਲਗਮ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਰ ਗਰਮ ਜਲ ਪੀਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ॥੧੨॥

ਸੰਧਕ ਲੱਛਣ–ਸ਼ੰਕਰ

ਸੂਲ ਸੋਫ ਸੁ ਦਾਹ ਬੇਦਨ, ਅੰਗ ਸਾਰੇ ਥਾਇ।
ਤਾਪ ਹੀ ਬਲਿ ਹਾਨਿ ਜਾਗਰ, ਅਰੁ ਸਲੇਖਮ ਸਾਇ।
ਏ ਜਾਨ ਲੱਛਣ ਸੰਧਿਕੈ, ਦਿਨ ਤੀਨ ਲੰਘਨ ਦਾਇ।
ਉਪਚਾਰ ਪਾਛੇ ਕਰੋ ਪੰਡਿਤ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਬਤਲਾਇ ॥੧੩॥

੧੪੩ (ਅ)–ਸੂਲ, ਸੋਜਾ, ਦਾਹ, ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜ, ਤਾਪ ਬਲਹੀਣਤਾ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਨਾਸ ਤੇ ਕਫ ਦਾ ਜ਼ੋਰ, ਇਹ ਸੰਧਕ ਦੇ ਲਛਣ ਦੇਖ ਕੇ ੩ ਦਿਨ ਤਕ ਲੰਘਣ ਕਰਾਵੇ, ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਉਪਰੋਕਤ ਯਤਨ ਕਰੇ ॥੧੩॥

ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਪੰਚ ਮੂਲ ਕੋ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰ, ਪੀਪਰ ਭੁਰਕੀ ਪੀਯ।
ਸੇਂਧਾ ਸੁੰਠੀ ਕੁਲਥ ਵਾ, ਸੰਧਿਕ ਸੰਨ ਜੁ ਖੀਯ ॥੧੪॥

੧੪੪–ਪੰਜੇ ਮੂਲ (ਬਿੱਲ, ਅਰਣੀ, ਗੁਲਾਬ, ਸਯੋਨਾਕ ਤੇ ਕਨੇਰ) ਦਾ ਕਾਹੜਾ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਮਘ ਧੂੜ ਕੇ ਪਿਲਾਵੇ। ਯਾ:–

੧੫੪(ੳ)–ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਕੁਲਥ,ਇਹ ਕਾੜ੍ਹਾ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸੰਧਕਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ।੧੪।

ਸ਼ੰਕਰ

ਸੁੰਠ ਦਾਰੁ ਗਲੋਇ ਰਾਸਨ, ਅਰੁ ਸਤਾਵਰ ਪਾਇ।
ਸਟਿ ਲੈ ਬਿਧਾਰਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕੀਜੈ, ਪਿਛੈ ਗੁੱਗਲ ਸਾਇ।
ਬਾਤ ਭਾਗੈ ਕਫ ਮਿਟਾਵੈ, ਮਿਟੈ ਸੰਧਿਕ ਪੀਰ।
ਕਹੀ ਔਖਧ ਮਾਨ ਲੀਜੈ, ਜੌ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਘੁਬੀਰ ॥੧੫॥

੧੫੫–ਸੁੰਢ, ਦੇਵਦਾਰ, ਗਿਲੋਜ, ਰਾਸਨਾ, ਸਤਾਵਰ, ਕਚੂਰ ਤੇ ਵਿਧਾਰਾ ਲੈਕੇ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੇ, ਕਾੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ਫਿਰ ਗੁਗਲ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਅਤੇ ਕਫ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ਅਰ ਸੰਧਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੧੫॥

ਪਰਹਾ

ਤ੍ਰਿਵਤਾ ਦੰਤੀ ਬਿੱਲ, ਜੁ ਅੰਮਲਤਾਸ ਹੈ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੌ ਮਨੁ ਲਾਇ, ਸਹੀ ਦੁਖ ਤ੍ਰਾਸ ਹੈ।
ਬਸਮਾ ਭੁਰਕੀ ਦੇਇ, ਦਸਤ ਤਿਸ ਲਾਗ ਹੈ।

ਸੰਧਿਕ ਤਾਪ ਮਿਟਾਇ, ਭਲੇ ਜੇ ਭਾਗ ਹੈ।

੧੪੬–ਤ੍ਰਿਵੀ, ਜਮਾਲਗੋਟੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਬਿਲਗਰੀ ਤੇ ਅੰਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਉਤੇ ਵਸਮਾ ਧੂੜ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦਸਤ ਲਗਾਵੇ ਅਰ ਸੰਧਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੧੬॥

ਕ੍ਵਾਥ (ਕਲਕਾਤ ਸੰਨਿਪਾਤ)–ਸ਼ੰਕਰ

ਸੁੰਠੀ ਜੁ ਰੁਹਕ ਗਿਲੋਇ ਸੁਰਤਰ, ਰਾਸਨਾ ਲੇ ਧੀਰ।
ਏ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੈ ਖਾਇ ਰੋਗੀ, ਜਾਇ ਸੰਧਕ ਪੀਰ।
ਚਾਰ ਅੱਸੀ ਬਾਤ ਜਾਵੈ, ਤਾਪ ਸਕਲ ਮਿਟਾਇ।
ਸੰਨਿਪਾਤ ਬਖਾਨ ਕਲਕਾ, ਮੇਘ ਮੁਨਿ ਇਮ ਗਾਇ ॥੧੭॥

੧੪੭–ਸੁੰਡ, ਅੰਰੰਡਗਿਰੀ, ਗਿਲੋਯ, ਦੇਵਦਾਰ ਤੇ ਰਾਸਨਾ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸੰਧਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ, ਹੋਰ ੮੪ ਬਾਤ ਤੇ ਤਾਪ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੭॥

ਧੂਪ

ਤੁਚ ਨਿੰਬ ਬਿਜਿਯਾ ਕੁਸਟ ਸਰਸੋਂ, ਪੀਪਰੀ ਲੈ ਮੂਰ।
ਲੈ ਔਰ ਬੀਜ ਕਪਾਸ ਕੇ, ਤੇ ਅਰ ਸੰਭਾਰੂ ਪੂਰ।
ਤਗਰ ਇੰਦ੍ਰਹਿ ਜਵ ਜਟਾ, ਰਵਿ ਦਾਰੁ ਲਾਖ ਛਲੀਰ।
ਸਰਪ ਕੁੰਜ ਸ਼ਰਾਬ ਮਧੁ ਲੈ, ਧੂਪ ਸੰਨਿ ਬਹੀਰ ॥੧੮॥

੧੪੮– ਨਿੰਮ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਭੰਗ, ਕੁਠ, ਸਰੋਂ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਵੜੇਵੇਂ, ਸੰਭਾਲੂ, ਗੁਗਲ ਤਗਰ, ਇੰਦਰਜੌਂ, ਅੱਕ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਦੇਂਵਦਾਰ, ਲਾਖ, ਛੜ, ਸਪ ਦੀ ਕੁੰਜ, ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਸ਼ਹਤ, ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਧੂਪ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੮ ॥

ਕ੍ਵਾਥ–ਚੌਪਈ

ਗ੍ਰੰਥਕ ਪਥਯਾ ਸਿਵਾ ਜੁ ਬਾਰ। ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲ ਬ੍ਰਿਖ ਛਿੰਨਾ ਕਾਰ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੇ ਲੇਹੁ ਛਨਾਇ। ਤਾਂ ਮੈਂ ਏਰੰਡ ਤੇਲ ਪਵਾਇ ॥੧੯॥
ਭਲੇ ਸਗਨ ਮੈਂ ਪੀਵਨ ਦੇਇ। ਸੰਧਿਕ ਸੰਨ ਰਹੈ ਨਹਿ ਤੇਇ।
ਔਰ ਤਾਪ ਚੌਰਾਸੀ ਬਾਤ। ਕਹਿਤ ਮੇਘ ਏ ਛਿਨ ਮੈਂ ਜਾਤ ॥੨੦॥

੧੪੯–ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਜੰਗਹਰੜ, ਹਰੜ, ਦੇਵਦਾਰ, ਆਵਲੇ, ਬਾਂਸਾ ਤੇ ਗਿਲੋਯ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਜਲ ਪੁਣ ਲਵੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਧਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ਅਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਯੂ ਭੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੯ ॥ ੨੦ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਰਾਸਨ ਸੁੰਠੀ ਪੀਲਾ ਬਾਸਾ, ਛਿੰਨ ਰੁਹਾ ਜਲ ਭੀਰੂ।

ਆਛੀ ਹਰੜੇ ਸੁਕਲਾ ਬਾਂਸਾ, ਦਾਰ ਸਕੀ ਲੈ ਧੀਰੂ।
ਪੰਚਮੂਲ ਹਰਨੌਲੀ ਕਾਂਢੋ, ਸੰਨਿ ਜੁ ਸੰਧਿਕ ਜਾਈ।
ਅੰਗ ਪੀੜ ਜੁਰ ਸਾਰੇ ਜਾਵੈ, ਆਛੀ ਬਾਤ ਬਤਾਈ ॥੨੧॥

੧੫੦–ਰਾਸਨਾ, ਸੁੰਢ, ਪੀਲਾਬ਼ਾਂਸਾ, ਗਿਲੋਜ, *ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, †ਕਿੜਿਆਰੀ, ਹਰੜਾਂ, ‡ਵਿਦਾਰੀ ਕੰਦ, ਬਾਂਸਾ, ਦੇਵਦਾਰ, ਕਚੂਰ, ਪੰਜੇ ਮੂਲ (ਖਿਲ, ਅਰਣੀ, ਗੁਲਾਬ, ਸਯੋਨਾਕ ਤੇ ਕਨੇਰ) ਤੇ ਅਰਿੰਡ ਦੀ ਗਿਰੀ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸੰਧਿਕ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਅੰਗ ਪੀੜਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਪ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੧ ॥

(ਚਿੰਤਾਮਣਿਰਸ)–ਚੌਪਈ

ਰਸ ਗੰਧਕ ਮ੍ਰਿਤ ਤਾਬਾ ਪਾਈ। ਅਭਰਕ ਮਾਰਿਆ ਤ੍ਰਿਫਲ ਥਾਈ।
ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਦੰਤੀ ਬੀਜ ਮੰਗਾਇ। ਦ੍ਰੋਣ ਪੁਖਪਿ ਰਸ ਮਰਦੋ ਸਾਇ ॥੨੨॥
ਏਕ ਗੁੰਜ ਵਾ ਦੋਨੋ ਖਾਇ। ਸਰਬ ਤਾਪ ਸਭ ਸੂਲ ਨਸਾਇ।
ਅਜੀਰਨ ਅਰੁ ਆਮ ਜੁ ਬਾਤ। ਸੰਧਿਕ ਜ੍ਵਰ ਕਾ ਕਰਤਾ ਘਾਤ ॥੨੩॥

੧੫੯–ਪਾਰਾ, ਗੰਧਕ, ਮ੍ਰਿਤਤਾਂਮ੍ਰ ਮ੍ਰਿਤਅਭ੍ਰਕ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ, (ਹਰੜ, ਬਹੇੜੇ, ਆਵਲੇ) ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, (ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਡ) ਤੇ ਜਮਾਲਗੋਟਾ ਲੈਕੇ ਦ੍ਰੋਣਪੁਸ਼ਪੀ (ਗੁੰਮੇ) ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਘੋਟ ਕੇ ੧ ਰੱਤੀ ਯਾਂ ੨ ਰੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਪ, ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਲ, ਅਜੀਰਣ, ਆਮਬਾਤ ਅਤੇ ਸੰਧਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੨੨ ॥ ੨੩ ॥

ਰਾਮ ਬਾਣ ਰਸ–ਚੌਪਈ

ਰਸ ਗੰਧਕ ਮਿਠਾ ਲਾਵੰਗ। ਗੰਧਕ ਦੂਨਾ ਰਸ ਤੇ ਅੰਗ।
ਜਾਤੀਫਲ ਰਸ ਤੇ ਲੈ ਦੂਣਾ। ਮਰਚਾਂ ਆਛੀ ਪਾਵੋ ਗੂਣਾ ॥੨੪॥
ਤਿਤੜੀਕ ਫਲ ਰਸ ਮਰਦਾਇ। ਆਮਬਾਤ ਕਰਨਕ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਰਾਮ ਬਾਣ ਖਰਦੂਖਨ ਹਰੈ । ਸੰਧਕ ਤਪ ਯਾਂਹੀ ਤੇ ਡਰੈ ॥੨੫॥

੧੫੨-ਪਾਰਾ, ਗੰਧਕ, ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਲੌਂਗ ਗੰਧਕ ਪਾਰੇ ਤੋਂ ਦੂਣੀ, ਪਾਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਦੂਣਾ ਜਾਫਲ, ਮਿਰਚ, ਇਮਲੀ ਫਲ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਖਰਲ ਕਰਕੇ ਰਸ ਬਣਾ ਰਖੇ ਅਰ ਫਿਰ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਆਮਬਾਤ, ਕਰਨਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਸ ਕਰੇ ਜਿਸਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਬਾਣ ਨੇ ਖਰਦੂਖਣ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਅਰ ਸੰਧਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦਾ ਤਾਂ ਨਾਸਕ ਹੈ ਹੀ ॥੨੪॥੨੫॥

---

*ਜਲ ਨੇਤਰਬਾਲਾ ਹੈ ਨਤ੍ਰਬਾਲਾ ਨਾਮ ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦਾ ਹੈ।
†ਭੀਰੂ–ਕੰਡਿਆਰੀ ਹੈ।
‡ਸੁਕਲਾ–ਵਿਦਾਰੀਕੰਦ ਹੈ।
} ਦੇਖੋ ਚਕਿਤਸਾ ਕੋਸ਼ ਤੇ ਦ੍ਰਵ ਦਰਪਣ।

(ਦੁਤੀਯ ਚਿੰਤਾਮਣਿ ਰਸ)

ਦੋ ਜੀਰਾ ਕਣ ਸੁੰਠੀ ਪਾਰਾ। ਪੰਚ ਲਵਨ ਮਾਰੀਚ ਤਿਖਾਰਾ।
ਗੰਧਕਗਗਨ ਜੁਬਿਖ ਇਕਆਧੀ। ਅਦ੍ਰਕ ਪਾਨ ਰਸੇ ਕੁਟ ਸਾਧੀ।੨੬।
ਖਰਲੀ ਗੁੰਜਾ ਪਾਚ ਜੁ ਖਾਇ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਜੁਰ ਆਮ ਨਸਾਇ।
ਮੋਹ ਉਦਾਬਤ ਸੰਧਿਕ ਟਰੈ। ਚਿੰਤਾਮਨ ਰਸ ਏ ਗੁਨ ਕਰੈ ॥੨੭॥

੧੫੩–ਦੋਨੋ ਜੀਰੇ, ਮਘ, ਸੁੰਢ, ਪਾਰਾ, ਪੰਜੇ ਲੂਣ (ਸੇਂਧਾ, ਸਾਂਬਰ, ਸੋਂਚਰ, ਕਚ, ਵਿੜ), ਮ੍ਰਿਚ ਤਿੰਨ ਖਾਰਾਂ (ਸੱਜੀ, ਜੇਂਖਾਰ, ਸੁਹਾਗਾ), ਗੰਧਕ, ਅਬਰਕ, ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਇਕ ਨਾਲੋਂ ਅੱਧਾ ਲਵੇ ਅਰ ਅਦਰਕ ਦੇ ਪਾਨ ਦੇ ਯਾ ਰਸ ਨਾਲ ਘੋਟ ਕੇ ਰਸ ਸਿੱਧ ਕਰੇ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੫ ਰੱਤੀਆਂ ਖਾਵੇ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੇ ਆਮਜੂਰ, ਮੋਹ, ਉਦਾਵਰਤ, ਸੰਧਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਇਹ ਚਿੰਤਾਮਣਿ ਰਸ ਦੇ ਗੁਣ ਕਹੇ ਹਨ।।੨੬।।੨੭।।

ਅੰਤਕ ਲੱਛਣ–ਸ਼ੰਕਰ

ਏ ਕਰਤ ਦਾਹਾ ਤਾਪਨੰ, ਪਰ ਮੋਹ ਰੁਦ ਧੀ ਸੀਸ।
ਬਹੁ ਕੰਪ ਸੀਸੇ ਹੋਤ ਹਿੱਕ੍ਰਾ, ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਸਦੀਸ।
ਨਾਮ ਅੰਤਕ ਕਾਲ ਕੋ ਹੈ, ਇਹੀ ਕਾਲ ਪ੍ਰਮਾਨ।
ਰਾਮ ਨਾਮੈ ਔਖਦੀ, ਇਸ ਹੋਇ ਅੰਤਕ ਹਾਨ ॥੨੮॥

੧੫੪–ਹਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਦਾਹ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੜਨ, ਮੋਹ, ਰੋਣਾ, ਸਿਰ ਦਰਦ, ਸਿਰ ਕੰਪ, ਹਿੜਕੀ, ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ, ਅੰਤਮ ਨਾਮ ਕਾਲ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਹ ਭੀ ਕਾਲ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਤੇ ਰਾਮ ਨਾਮ ਦੀ ਦਵਾਈ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਤਕ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਭੀ।।੨੮।।

ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਸੁੰਠੀ ਪੁਸਕਰ ਮੂਰ ਭੜੰਗੀ। ਦਸੇ ਮੂਲ ਮੇਲੋ ਸਮ ਅੰਗੀ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਚਤੁਰਾਂਸਾ ਦੇਇ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਅੰਤਕ ਨ ਰਹੇਇ ॥੨੯॥

੧੫੫–ਸੁੰਢ, ਪੋਹਕਰਮੂਲ, ਭੜਿੰਗੀ, ਦਸੇਮੂਲ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਚੌਥਾ ਭਾਗ ਰਹੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਅੰਤਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੇ ਤਾਪ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵੇ ।।੨੯।

ਕਾਲਾਂਕੁਸ਼ ਰਸ (ਵੈਦਕੰਤੂਹਲਾਤ)

ਗੰਧਕ ਮਰਚਾਂ ਟੰਕਣ ਚਿੱਤਾ। ਜਾਤੀਫਲ ਲੀਜੇ ਸੁਭ ਮਿੱਤਾ।
ਕਰਖ ਕਰਖ ਏ ਪਾਚੋ ਜਾਨ। ਚਾਰ ਕਰਖ ਲਾਵੰਗ ਮਿਲਾਨ ॥੩੦॥
ਤੀਨ ਕਰਖ ਸਿਵ ਭਖ ਲੇ ਬੀਜ। ਕਣਾ ਕਰਖ ਦਸ ਆਛੀ ਦੀਜ।
ਅਦਰਕ ਰਸ ਵਾ ਪਾਨ ਸਨੀਰ। ਤੀਨ ਦਿਵਸ ਲੈ ਖਰਲੋ ਧੀਰ॥੩੧॥

ਅਦਰਕ ਰਸ ਵਾ ਪਾਨੋ ਪਾਤ। ਗੁੰਜਾ ਇਕ ਵਾ ਦੋਨੋ ਖਾਤ।
ਸੰਨਿਪਾਤ ਮਹਾਂਘੋਰ ਮਿਟਾਇ। ਮੂਰਛਾ ਦਾਹਨ ਸਭ ਹੀ ਥਾਇ ॥੩੨॥
ਅਪਸਮਾਰ ਨਾਸੈ ਉਨਮਾਦ। ਸੰਨਿ ਸੀਤਾਂਗਹਿ ਕਰਤਾ ਬਾਦ।
ਆਰੋਚਕ ਪ੍ਰਤਿਸਾਯ ਜੁ ਕਾਸ। ਹਨੂਸਥੰਭ ਖਯ ਜਾਨੋ ਸ੍ਵਾਸ ॥੩੩॥
ਸਰਬ ਰੋਗ ਅਰੁ ਸਿਰ ਕਾ ਰੋਗ। ਰੋਗ ਪ੍ਰਸੂਤਕ ਇਹ ਭੀ ਖੋਗ।
ਬਾਤ ਗਲੱਗ੍ਰਹ ਕਰਤਾ ਨਾਸ। ਬੈਦਕੰਤੂਹਲ ਏ ਗੁਨ ਭਾਖ ॥੩੪॥

੧੫੬– ਗੰਧਕ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁਹਾਗਾ, ਚਿਤ੍ਰਾ ਤੇ ਜਾਫਲ ਇਹ ਪੰਜੇ ਤੋਲਾ ਤੋਲਾ, ਲੌਂਗ ੪ ਤੋਲੇ, ਧਤੂਰੇ ਦੇ ਬੀਜ ੩ ਤੋਲੇ ਤੇ ਮਘਾਂ ੧੦ ਤੋਲੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਦ੍ਰਕ ਦੇ ਰਸ ਯਾ ਪਾਨਾਂ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ੩ ਦਿਨ ਤਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਰਲ ਕਰੇ। ਫਿਰ ਅਦ੍ਰਕ ਦੇ ਰਸ ਯਾ ਪਾਨਾਂ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ੧ ਯਾ ੨ ਰੱਤੀਆਂ ਤਕ ਖੁਲਾਵੇ, ਤਾਂ ਮਹਾਂ ਘੋਰ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਮੂਰਛਾ, ਦਾਹ, ਅਪਸਮਾਰ, ਉਨਮਾਦ (ਮਾਲੀ-ਖੌਲੀਆ), ਸੀਤਾਂਗ, ਸੰਨਿਪਾਤ, ਅਰੁਚੀ, ਰੇਸ਼ਾ, ਖਾਂਸੀ, ਜਬਾੜਿਆਂ ਦਾ ਆਕੜਨਾ, ਦਮਾ, ਹੋਰ ਸਭ ਰੋਗ, ਸਿਰ ਦੇ ਰੋਗ, ਪ੍ਰਸੂਤ ਰੋਗ, ਵਾਯੂ ਤੇ ਗਲ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਆਦਿ ਨਾਸ਼ ਕਰ ॥ ੩੦ ਤੋਂ ੩੪ ॥

ਸੰਜੀਵਨੀ ਗੁਟਕਾ (ਵੈਦਕੰਤੂਹਲਾਤ)

ਪੀਪਰ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਸੁੰਠ ਬਿੜੰਗ। ਮਿੱਠਾ ਬਚ ਛਿੰਨਾ ਲੈ ਅੰਗ।
ਸੋਖਕਾਰ ਗੋ ਮੂਤ ਪਿਸਾਇ। ਗੁੰਜਾ ਸਮ ਗੋਲੀ ਕਰਿ ਖਾਇ ॥੩੫॥
ਏਕ ਗੁਟੀ ਮੰਦਾਗਨਿ ਦੇਇ। ਸਰਪ ਦਸਟ ਕੋ ਦੋ ਲੈ ਵੇਇ।
ਦੋਨੋ ਦੇਵੋ ਸੂਤਕ ਰੋਗ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਕੇ ਚਾਰ, ਸਹੋਗ ॥੩੬॥
ਬੈਦਕੰਤੂਹਲ ਮਤਿ ਤੇ ਲਹੀ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੇ ਮੇਘੇ ਕਹੀ।
ਇਸਕੇ ਮੋ ਹੈ ਗੁਨ ਜੁ ਅਨੇਕ। ਮੈ ਨਾ ਭਾਖਯੋ ਹੈ ਗੁਣ ਏਕ ॥੩੭॥

ਦੋਹਰਾ

ਜਬ ਲਗ ਘਟ ਮੇਂ ਸ੍ਵਾਸ ਹੈ, ਤਬ ਲਗ ਕਰੋ ਉਪਾਇ।
ਏ ਗ੍ਰੰਥਨ ਕੀ ਰੀਤ ਹੈ, ਸਤਿਗੁਰ ਦਈ ਬਤਾਇ ॥ ੩੮ ॥

੧੫੭–ਮਘ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ, ਸੁੰਢ ਬਾਵੜਿੰਗ, ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਵਿਚ, ਗਿਲੋਯ ਤੇ ਤ੍ਰਿਲਾਵੇ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਖਰਲ ਕਰੇ। ਫਿਰ ੧ ਗੋਲੀ ਰਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਕਰੇ। ਮੰਦਾਗਨੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਗੋਲੀ ਸਪ ਦੇ ਡਸੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ, ਸੂਤਕ ਰੋਗ ਪਰ ਭੀ ਦੋ ਗੋਲਿਆਂ, ਸੰਨਿਪਾਤ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ੪ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਗੋਲੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਣ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਜਦ ਤਕ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸ੍ਵਾਸ ਹਨ, ਤਦ ਤੀਕ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਗਜ਼ਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਇਦ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੩੫ ਤੋਂ ੩੮ ॥

ਰੁਗਦਾਹਕ ਲੱਛਣ–ਪਰਹਾ

ਪਰਤਾਪਨ ਬਹੁ ਮੋਹ, ਘਾਮ ਪਰਲਾਪ ਹੈ।
ਬੇਦਨ ਸ੍ਰਮ ਭ੍ਰਮ ਕੰਠ, ਪੀਰ ਬਹੁ ਤਾਪ ਹੈ।
ਸ੍ਵਾਸ ਸੂਲ ਸੋਂ ਬਯਾਕੁਲ, ਤ੍ਰਿਖਾ ਜੁ ਜਾਨਿਯੈ।
ਸੰਨਯਾਹ ਰੁਗਦਾਹ, ਲੱਛਣਾ ਮਾਨਿਯੈ ॥੩੯॥

ਦੋਹਰਾ

ਸੰਨਿਪਾਤ ਕਲਕਾ ਵਿਖੈ, ਕਸਟ ਸਾਧਯ ਰੁਗਦਾਹ।
ਅਧਿਕ ਪਿੱਤ ਯਾਂ ਮੈ ਬਸਤ, ਪੰਡਿਤ ਕਰੋ ਉਪਾਹ ॥੪੦॥

ਤਪਾਇਸ਼ ਬਹੁਤ, ਮੋਹ, ਗਰਮਾਈ, ਬਕਾਬਾਦ, ਪੀੜਾ ਸ੍ਰਮ, ਭ੍ਰਮ, ਕੰਠ ਪੀੜਾ, ਬਹੁਤੀ ਤਕਲੀਫ ਦਮਾ. ਸੂਲ ਤੇ ਤ੍ਰਿਖਾ ਕਰਕੇ ਅਤਯੰਤ ਬਿਆਕੁਲ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੱਛਣ ਰੁਦਗਾਹ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੇ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਿਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ ॥ ੩੯ ॥ ੪੦॥

ਉਪਾਇ—ਦਵੈਯਾ

ਮੁਕਤਾਹਲ ਮਾਲਾ ਚੰਦਨ ਲੇਪਨ, ਅਉਰ ਕੁਸਮ ਸੁਭ ਬਾਸਾ।
ਸ੍ਵੇਤ ਬਸਨ ਭੂਖਤ ਸਭ ਅੰਗੰ, ਗਹਿਨੇ ਜਰੇ ਜੁ ਖਾਸਾ।
ਖੋੜਸ ਬਰਸੀ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪੰ, ਗੌਰ ਬਰਨ ਤਸ ਛਾਜੈ।
ਕਰੋ ਅਲਿੰਗਨ ਆਛੀ ਬਿਧਿ ਸੋ, ਰੁਗਦਾਹੀ ਸੰਨਿ ਭਾਜੈ ॥੪੧॥

੧੫੮–ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾਵੇ, ਚੰਦਨ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰੇ, ਸੁਗੰਧਿਤ ਫੁੱਲ ਸੁੰਘਾਵੇ, ਚਿਟੇ ਬਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਜੜਾਊ ਗਹਿਣੇ ਸਭਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਨਾਵੇ। ਸੋਲਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪਵੰਤੀ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਕੇਲ ਅਲਿੰਗਨ ਆਦਿ ਕਰਾਵੇ ਤਾਂ ਰੁਦਗਾਹ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੪੧ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਲੈ ਕਦਲੀ ਦਲ ਨਾਭ ਪਰ, ਰਾਖੇ ਪੰਡਿਤ ਆਨ।
ਚੰਦਨ ਲੇਪ ਕਪੂਰ ਕੋ, ਸਯਾਮਾ ਸੰਗਮ ਠਾਨ ॥੪੨॥

੧੪੯--ਕੇਲੇ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ ਲੇ ਕੇ ਧੁੰਨੀ ਪਰ ਰਖੇ ਅਰ ਫਿਰ ਚੰਦਨ ਤਥਾ ਮੁਸ਼ਕਪੂਰ ਨਾਲ ਲੇਪੀ ਹੋਈ ਸੁੰਦਰੀ ਨਾਲ ਸੰਗ ਕਰੇ ਤਾਂ ਰੁਗਦਾਹ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥ ੪੨ ॥

ਸਿੱਜਜਾ ਕਦਲੀ ਪਾਤਕੀ, ਛੁਟਤ ਫੁਹਾਰਾ ਨੀਰ।
ਰੰਗ ਰਾਗ ਰੁਗਦਾਹ ਹਰ, ਮਿਟਤ ਦਾਹ ਕੀ ਪੀਰ ॥੪੩॥

੧੬੦--ਯਾ ਉਥੇ ਕੇਲਿਆਂ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸੇਜਾ, ਵਿਛਾਵੇ, ਜਿਥੇ ਜਲ ਦੇ ਫੁਹਾਰੇ ਚਲ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਨਾਲ ਹੀ ਰੰਗ ਰਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭੀ ਰੁਗਦਾਹ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੀ ਪੀੜਾ ਮਿਟਦੀ ਹੈ ॥ ੪੩ ॥

ਮੁਗਦਾਮਲ ਕਾ ਯੂਖ ਲੈ, ਦੀਪਨ ਸੀਤਲ ਜਾਨ।

ਬ੍ਰਣ ਕ੍ਰਿਮ ਰੁਗਦਾਹੈ ਹਰਨ, ਕਫ ਪਿੱਤੀ ਜ੍ਵਰ ਹਾਨ ॥੪੪॥

੧੬੧--ਯਾ ਮੂੰਗੀ, ਆਵਲਿਆਂ ਦਾ ਯੂਖ ਪਿਲਾਵੇ, ਹੋਰ ਦੀਪਨ ਠੰਢੇ ਪਦਾਰਥ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਿਣ ਅਰ ਕ੍ਰਿਮਿ ਦੀ ਰੁਗਦਾਹ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੀ ਪੀੜਾ, ਹੋਰ ਕਫ ਪਿਤ ਦਾ ਤਾਪ ਇਹ ਸਭ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੪੪ ॥

ਕ੍ਵਾਥ (ਬ੍ਰਹਮੀ)–ਸੰਕਰ

ਲੈ ਭਾਰਤੀ ਜਲਧਰ ਜੁ ਦਾਖਾ, ਭੀਰ ਪੱਥਯਾ ਅੱਛ।
ਤਿਕਤਾ ਕੁਸਾਤਿਕ ਆਮਲੇ, ਸਮਯਾਕ ਬਚ ਲੈ ਰੱਛ।
ਤੁਚਿ ਨਿੰਬ ਭੂ ਨਿੰਬ ਦਸ ਜੁ ਮੂਲੈ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੈ ਪੀਯ।
ਪਵਨ ਬਯਾਧ ਜੁ ਸੰਧਿ ਭਾਗੈ, ਮਿਟੈ ਰੁਗਦਾਹੀਯ ॥੪੫॥

੧੬੨–ਬ੍ਰਹਮੀ, ਮੋਥਾ, ਮੁਣੱਕਾ, ਸਤਾਵਰ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਕੌੜ, ਕੱਚੇ †ਪਟੋਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਆਵਲੇ, ਮਮਾਕ, ਵਚ, ਨਿੰਮ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਚਿਰੈਤਾ ਅਰ ਦਸਮੂਲ ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਤੋਲੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤੇ ਸੰਧੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਵਾਯੂ ਅਤੇ ਰੁਗਦਾਹ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੪੫ ॥

ਦਾਰੁ ਚੰਦਨ ਕਮਲ ਕਟੁ ਫਲ, ਕੜੂ ਬਾਂਸਾ ਡਾਰ।
ਤੀਨ ਫਲ ਕਰਿ ਕ੍ਵਾਥ ਕੀਜੈ, ਦਾਹਿ ਸੰਨਿ ਬਿਡਾਰ।
ਰੁਗਦਾਹ ਤਾਪ ਜੁ ਬਿਖਮ ਭਾਗੈ, ਗੁਨ ਕਹੇ ਇਸ ਏਹ।
ਸਕਲ ਔਰ ਜੁ ਤਾਪ ਜਾਵੈ, ਜੋ ਬਿਧਹਿ ਕਰਿ ਦੇਹ ॥੪੬॥

੧੬੩–ਦੇਵਦਾਰ, ਚੰਦਨ, ਕਮਲ, ਕਾਯਫਰ, ਕੌੜ, ਬਾਂਸਾ, ਹਰੜ ਤੇ ਆਵਲੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਦਾਹ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਰੁਗਦਾਹ ਸੰਨਿ, ਵਿਖਮ ਜ੍ਵਰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਪ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੬॥

ਚੌਪਈ

ਰੀਠਾ ਬੇਰੀ ਪੱਤ੍ਰਹਿ ਫੇਨ। ਸ੍ਰੀ ਖੰਡ ਖਸ ਲੇਪ ਜੁ ਦੇਨ।
ਮਿਟਤ ਸੰਨਿ ਰੁਗਦਾਹੀ ਜਾਨ। ਦਾਹ ਮਿਟਤ ਜੋ ਕਰ ਅਨੁਪਾਨ ॥੪੭॥

੧੬੪–ਰੀਠੇ ਫਲ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਬੇਰੀ ਦੇ ਪੱਤਾਂ ਦਾ ਝੱਗ, ਚੰਦਨ ਤੇ ਖਸ ਲੇਕੇ ਗਲ ਨਾਲ ਘਸਾ ਕੇ ਸਰੀਰ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਰੁਗਦਾਹ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੪੭॥

ਰੁਗਦਾਹੀ ਕੋ ਦਾਹ ਜੁ ਹੋਇ। ਸੀਤਲ ਪਾਨੀ ਦੇਹੁ ਨ ਕੋਇ।
ਰਾਖੇ ਮੁਖ ਮੈ ਆਨ ਕਪੂਰ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਰੁਗਦਾਹੇ ਚੂਰ ॥੪੮॥

---

†ਕੋਸਾਂਤਿਕ–ਕਚੇ ਪਟੋਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਯਾ ਪੁਟਕੰਡਾ ਹੈ ਏਥੇ ਤੋਰੀ ਦਾ ਵਾਚਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤਸੱਲੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਮੇਦਨੀ ਕੋਸ਼ ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਅਮਰ ਕੋਸ਼, ਟੀਕਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਿ: ੨੯੮ ਛਾਪਾ ਬੰਬਈ ਸੰਨ ੧੮੯੬

੧੬੫--ਜੇ ਕਦੇ ਰੁਗਦਾਹ ਸੰਨਿਪਾਤ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦਾਹ ਲੱਗ ਤੁਰੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਨਾਂ ਦੇਵੇ, ਕਿੰਤੂ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਕਪੂਰ ਰੱਖੇ । ਇਉਂ ਰੁਗਦਾਹ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੪੮॥

ਮੁਸਤਾ ਚੰਦਨ ਅਗਰ ਕਪੂਰ । ਬਿਜੈਸਾਰ ਸੇਲਾਰਸੁ ਸਲਾਰਾ ਚੂਰ ।
ਨਖ ਦ੍ਰਿਗ ਮਾਲਾ ਮਧਖਿਪ ਧੂਪ । ਰੁਗਦਾਹੈ ਮਿਟਹੈ ਮੁਨਿ ਭੂਪ ॥੪੯॥

੧੬੬–ਨਾਗਰ ਮੋਥਾ, ਚੰਦਨ, ਅਗਰ, ਕਪੂਰ, ਬਿਜਯਸਾਰ (ਕਮਰਕਸ) *ਸਿਲਾਰਸ, ਨਖੂ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਧੂਪ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਰੁਗਦਾਹ ਸੰਨਿਪਾਤ ਮਿਟੇ ॥੪੯॥

ਖੜਾਂਗ ਪਾਨੀ (ਸੰਨਿਪਾਤ ਕਲਕਾਤ)

ਮੁਸਤਾ ਪਰਪਟ ਚੰਦਨ ਖਸਾ । ਸੁੰਠੀ ਨੇਤਰ ਮਾਲਾ ਧਸਾ ।
ਇਨਕਾਸ੍ਰਿਤਸੀਤਲ ਜਲ ਪਯਾਇ ਦਾਹ ਔਰ ਰੁਗਦਾਹ ਮਿਟਾਇ॥੫੦॥
ਜੀਰਨ ਜੁਰ ਮੰਦਾਗਨਿ ਮਿਟੈ। ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਕੀ ਪੀਰਾ ਘਟੈ।
ਸੰਨਿਪਾਤ ਕਲਕਾ ਇਮ ਕਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਹੋਇ ਸੁ ਗੁਨ ਕੋ ਲਹੈ॥੫੧॥

੧੬੭–ਮੋਥਾ, ਪਾਪੜਾ, ਚੰਦਨ, ਖਸ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾ ਕੇ ਕਾੜਿਆ ਹੋਯਾ ਜਲ ਠੰਢਾ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਦਾਹ ਅਤੇ ਰੁਗਦਾਹ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ । ਪੁਰਾਣਾ ਤਾਪ, ਮੰਦਾਗਨੀ ਸ੍ਵਾਸ ਤੇ ਕਾਸ ਇਹ ਭੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੫੦॥੫੧॥

ਕ੍ਵਾਥ–ਸ਼ੰਕਰ

ਦਾਖ ਸਟਿ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਜੁ ਨਾਗਰ, ਕਤੂ ਮੁਸਤ ਗਿਲੋਇ।
ਲਾਲ ਚੰਦਨ ਪਾਵ ਲੀਜੈ, ਨੰਤ ਭੂਨਿੰਬ ਸੋਇ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ ਪੀਵਤ ਜੋ ਰੋਗੀ, ਮਿਟੈ ਸੰਨਿ ਰੁਗਦਾਹ।
ਬਿਖਮ ਸ੍ਵਾਸਰੁ ਕਾਸ ਭਾਗੈ, ਮਿਟੈ ਸਗਰੀ ਦਾਹ ॥੫੨॥

੧੬੮–ਮੁਣੱਕਾ, ਕਚੂਰ, ਕੱਕੜਸਿੰਗੀ, ਸੁੰਢ, ਕੜੂ, ਮੋਥਾ, ਗਿਲੋਯ, ਲਾਲ ਚੰਦਨ, ਜਵਾਂਹਾਂ ਤੇ ਚਿਰੈਤਾ ਕਾੜਾ ਕਰ ਕੇ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਪਿਲਾਵੇ. ਰੁਗਦਾਹਕ, ਸੰਨਿਪਾਤ, ਵਿਖਮ ਤਾਪ, ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ ਤੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਹ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੫੨॥

ਚਿਤਭ੍ਰਮ ਲੱਛਣ–ਗੀਤਕਾ

ਜਿਸ ਦਾਹ ਪੀਰਾ ਬਿਕਲ ਭ੍ਰਮ ਹੈ,ਔਰ ਮਦਹਿ ਅਚੇਤ ਹੈ।
ਉਨਮਾਦ ਬਿਕਟ ਜੁ ਨੈਨ ਜਾਂਕੇ, ਤਾਪ ਪਰ ਮ੍ਰਿਤ ਹੇਤ ਹੈ।
ਹਸਤ ਗਾਵਤ ਗਾਰ ਦੇਵਤ, ਹੋਇ ਤਨ ਪਰਲਾਪ ਹੀ।

---

*ਸਿਲਾਰਸ–ਸਿਲਕ ਬ੍ਰਿਛ ਦਾ ਗੂੰਦ, ਪਕੇ ਲਸੂੜੇ ਦੇ ਰਸ ਸਮਾਨ ਚੀਕੁਣਾ, ਸੁਗਧੀਦਾਰ ਧ ਰੰਗਾ ਗੂੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰ: ਪ੍ਰਿ: ੧੭੮।

ਪਰ ਚਿਤ ਭ੍ਰਮ ਸੰਨਿਪਾਤ ਲਛਣ, ਕਹਯੋ ਹੈ ਸੰਤਾਪ ਹੀ ॥੫੩॥

ਦਾਹ, ਪੀੜ, ਬਿਕਲਤਾ, ਭ੍ਰਮ, ਘੂਕੀ, ਅਚੇਤਤਾ, ਉਨਮਾਦ ਤੇ ਨੇਤ੍ਰ ਟੇਢੇ, ਇਹ ਤਾਪ ਮ੍ਰਿਤੂ ਕਰਨੇਹਾਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਰੋਗੀ ਹੱਸਦਾ, ਗਾਉਂਦਾ, ਗਾਲੀਆਂ ਦਿੰਦਾ, ਬਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿਤ ਭ੍ਰਮ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣਹਾਰੇ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੫੩॥

ਉਪਾਇ—ਪਰਿਹਾ

ਪਰਪਟ ਕਟੁਕੀ ਦਾਖ, ਜੁ ਪਥਯਾ ਦਾਰੁ ਹੀ।
ਮੋਥਾ ਅੰਮਲਤਾਸ, ਕਿਰਾਤੈ ਡਾਰਹੀ।
ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲ ਜੁ ਪਟੋਲ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ ਪੀਜੀਏ।
ਚਿੱਤ ਭ੍ਰਮ ਸੰਨਿ ਜਾਇ, ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਜੀਜੀਏ ॥੫੪॥

੧੬੯—ਪਾਪੜਾ, ਕੌੜ, ਮੁਣੱਕਾ, ਜੰਗ ਹਰੜਾਂ, ਦੇਵਦਾਰ, ਮੋਥਾ, ਅੰਬਲਤਾਸ; ਚਿਰੈਤਾ, ਆਵਲੇ ਤੇ ਪਟੋਲਪੱਤ੍ਰ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਵੇ। ਚਿਤ ਭ੍ਰਮ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ਅਰ ਰੋਗੀ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਜੀਵੇ ॥ ੫੪ ॥

ਦਵੈਯਾ

ਹਰੜੈਂ ਪਰਪਟ ਕੁਸਮ ਦੁਪਹਰੀ, ਕਟੁਕੀ ਨੇਤਰਮਾਲਾ।
ਦਾਖ ਭਾਰਗੀ ਅੰਮਲਤਾਸਾ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਮੁਖ ਘਾਲਾ।
ਜਾਵੈ ਤਾਪ ਮਿਟੈ ਚਿਤ ਭਰਮਾ, ਸੰਨਪਾਤ ਜਿਸ ਨਾਮੈ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਅਰੁ ਦਾਹ ਬਿਨਾਸੈ, ਜੋ ਰੋਗੈ ਸੋ ਜਾਮੈ ॥੫੫॥

੧੭੦—ਹਰੜ, ਪਿਤਪਾਪੜਾ, ਗੁਲਦੁਪਹਰੀ ਦਾ ਫੂਲ, ਕੌੜ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਮੁਣੱਕਾ, ਭੜਿੰਗੀ ਅਰ ਅੰਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਚਿਤਭ੍ਰਮ, ਸੰਨਿਪਾਤ, ਤਾਪ, ਦਮਾ, ਖਾਂਸੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਹ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ॥ ੫੫ ॥

ਅਵਲੇਹ (ਚਟਣੀ)—ਚੌਪਈ

ਪੀਪਰ ਆਨੀ ਮੇਲ ਕਿਰਾਤ। ਮਧੁ ਸੰਗੈ ਚਟਣੀ ਕਰ ਖਾਤ।
ਚਿੱਤ ਭਰਮ ਸੰਨਪਾਤ ਮਿਟਾਇ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਦਈ ਬਤਾਇ ॥੫੬॥

੧੭੧—ਮਘ, ਚਿਰੈਤਾ ਕੁਟ ਛਾਣ ਸ਼ਹਿਤ ਮਿਲ ਕੇ ਚਟਣੀ ਕਰ ਰਖੇ, ਅਰ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਚਿਤ ਭ੍ਰਮ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੫੬ ॥

ਨਸਵਾਰ—ਦੋਹਰਾ

ਮਧੂਕ ਸਾਰ ਰਸ ਪੀਪਰੀ, ਬੀਜੇ ਨਾਵਨ ਏਹ।
ਸੰਨਪਾਤ ਚਿਤ ਭਰਮ ਹੀ, ਜਾਵਤ ਛਿਨ ਮੈ ਤੇਹ ॥੫੭॥

੧੭੨—ਮਹੂਆ ਰਸ [illegible] ਮਘ ਪੀਹ ਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਚਿਤ ਭ੍ਰਮ ਸੰਮਿਪਾਤ ਨਾਸ

ਹੋਵੇ ॥ ੫੭ ॥

ਅੰਜਨ

ਪੀਪਰ ਮਰਚਾ ਬਚ ਕਹੀ, ਗੋਮੂਤਰ ਘਸ ਆਨ।
ਦ੍ਰਿਗ ਪਾਵੇ ਚਿੱਤ ਭ੍ਰਮ ਕੈ, ਛਿਨਮਹਿ ਹੋਇ ਕਲਯਾਨ॥੫੮॥

੧੭੩-ਮਘ, ਮਿਰਚ ਤੇ ਵਚ ਲੈ ਕ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਘਸਾ ਕੇ ਨੇਤ੍ਰੀ ਅੰਜਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਚਿਤ ਭ੍ਰਮ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੫੮ ॥

ਕ੍ਵਾਥ-ਚੌਪਈ

ਤਿਕਤਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਬਰਚ ਭੜਿੰਗੀ। ਨੈਪਾਲਾ ਸੁ ਬਿਸਾਲਾ ਚੰਗੀ।
ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਬ੍ਰਹਮੀ ਰਹਸਣਿ ਨੰਤਾ॥ ਦਾਰੁ ਹਰਦ ਘਨ ਦਾਰਵੀ ਸੰਤਾ॥੫੯॥
ਤ੍ਰਾਹਿਮਾਨ ਬਾਂਸਾ ਜੁ ਕਟਾਰੀ। ਬੀਜ ਸੰਭਾਰੂ ਨਿੰਬ ਜੁ ਕਾਰੀ।
ਤ੍ਰਿਵੀ ਪਤੀਸ ਪਟੋਲ ਜੁ ਪਾਤ। ਪੁਸਕਰ ਕਕਰਾ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਘਾਤ ॥੬੦॥
ਛਿੰਨਾ ਇਟਸਿਟ ਪਾਟਲ ਲੇਇ। ਕੁੜਾ ਬੀਜ ਸਮ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੇਇ।
ਚਿੱਤ ਭਰਮ ਸੰਨਿ ਅੰਗੈ ਪੀਰ। ਭ੍ਰਮ ਉਨਮਾਦਿ ਦਸਨ ਕੀ ਭੀਰ ॥੬੧॥
ਬਿਕਲ ਪ੍ਰਲਾਪ ਮਿਟੈ ਬਕਬਾਇ। ਸਿੰਘ ਦੇਖ ਜਿਮ ਗਜ ਨਸ ਜਾਇ।
ਰਾਮ ਨਾਮ ਅਘ ਸਾਰੇ ਕਟੈ। ਚਿਤ ਭ੍ਰਮਾ ਯਾਂਤੇ ਤਿਮ ਹਟੈ ॥੬੨॥

੧੭੪-ਕੌੜ, ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ, ਵਚ, ਭੜਿੰਗੀ ਚਿਰੈਤਾ, ਤ੍ਰਾਜੀ ਤੁੰਮੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ, ਬ੍ਰਹਮੀ, ਰਾਸਨਾ.ਜਵਾਹਾਂ, ਦੇਵਦਾਰ ਹਲਦੀ.ਮੱਥਾ,ਦਾਰਹਲਦੀ,ਤ੍ਰਾਯਮਾਣ,ਬਾਂਸਾ, ਕੰਡਿਆਰੀ, ਸੰਭਾਲੂ ਦੇ ਬੀਜ, ਨਿੰਮ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਪਤੀਸ ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਗਿਲੋਅ, ਇਟਸਿਟ, ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁਲ ਅਰ ਮਿਠੇ ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਸਭੇ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਲੈਕੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਵਾਸਤੇ ੪ ਤੋਲੇ ੬੪ ਤੋਲੇ ਜਲ ਵਿਚ ਪਕਾਵੇ, ਜਦ ੮ ਤੋਲੇ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕੋਸਾ ਜਿਹਾ ਪਿਲਾਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਚਿਤ ਭ੍ਰਮ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਪੀੜ, ਭ੍ਰਮ ਉਨਮਾਦ, ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਪੀੜ, ਬਿਕਲਤਾ, ਅਨਰਥ ਬੋਲਨਾ ਤੇ ਬਕਬਾਦ ਇਹ ਸਭ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਰ ਤੋਂ ਹਾਥੀ ਨੱਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥ ੫੯ ਤੋਂ ੬੨ ॥

ਸੀਤਾਂਗ ਲੱਛਣ-ਪਰਿਹਾ

ਸੀਤ ਸਲੇਖਮ ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ ਅਤਿ ਪਯਾਸਹੀ।
ਅੰਗ ਸਿਥਲ ਬਮਿ ਛੀਕਾਂ, ਤਨ ਤਪ ਤਾਸਹੀ।
ਗੁੱਦਾ ਭ੍ਰਸਟ ਅਤਿ ਹੋਇ, ਮੂਰਛਾ ਜਾਨਿਯੇ।
ਸਕਲ ਸੀਤ ਤਨ ਹੋਇ, ਸੀਤਾਂਗ ਬਖਾਨਿਯੇ ॥੬੩॥

ਸਰਦੀ, ਕਫ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਬਹੁਤੀ ਤਰਾਸ ਅੰਗਸਿਥਲ ਕੈ ਛਿਕਾਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਾਪ ਅਤੀਸਾਰ, ਬਹੁਤੀ ਮੂਰਛਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਠੰਢਾ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਸੀਤਾਂਗ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ ॥ ੬੩ ॥

ਉਪਾਇ—ਦੋਹਰਾ

ਮੀਠਾ ਭਾਗ ਜੁ ਏਕ ਲੈ, ਬੰਗ ਭਾਗ ਦੋ ਦੇਇ।
ਮਿਰਚਾਂ ਖਟ ਜੁ ਬਖਾਨੀਏ, ਦ੍ਵਾਦਸ ਫਟਕਰਿ ਲੇਇ ॥੬੪॥
ਪੀਸੀ ਰੱਤੀ ਚਾਰ ਲੈ, ਅਦਰਕ ਰਸ ਮਹਿ ਘਾਲ।
ਸੀਤਬਾਤ ਮੂਰਛਾ ਬਿਕਲ, ਸੰਨਿ ਸੀਤਾਂਗੈ ਟਾਲ ॥੬੫॥

੧੭੫—ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ ੧ ਭਾਗ, ਮ੍ਰਿਤਵੰਗ ੨ ਭਾਗ, ਮ੍ਰਿਚਾਂ ੬ ਭਾਗ ਅਤੇ ੧੨ ਭਾਗ ਫਟਕੜੀ ਸਭੇ ਲੈਕੇ ਪੀਹਕੇ ਚਾਰ ਰੱਤੀਆਂ ਅਦ੍ਰਕ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸੀਤਬਾਤ, ਮੂਰਛਾ, ਬਿਕਲ-ਤਾਈ ਅਰ ਸੀਤਾਂਗ ਸੰਨਿਪਾਤ ਇਹ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੬੪ ॥ ੬੫ ॥

ਗੋਲੀ

ਪਾਰਾ ਇਕ ਗੰਧਕ ਜੁਗਮ, ਮੀਠਾ ਗੰਧ ਸਮਾਨ।
ਸਹ ਤੈ ਦੂਨਾ ਗੁੜ ਗਹੇ, ਗੁਟਕਾ ਕੋਕਨ ਮਾਨ ॥੬੬॥
ਪ੍ਰਾਤ ਸਾਂਝ ਨਿਤ ਖਾਈਏ, ਸੰਨਿ ਜਾਇ ਸੀਤਾਂਗ।
ਮੂਰਛਾ ਤਜ ਚੇਤਨ ਲਹੈ, ਰੋਗੀ ਹੋਵੈ ਚਾਂਗ ॥੬੭॥

੧੭੬—ਪਾਰਾ ੧ ਭਾਗ, ਗੰਧਕ ੨ ਭਾਗ, ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ ਗੰਧਕ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੇ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣਾ ਗੁੜ ਪਾ ਕੇ ਕੋਕਨਬੇਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬੰਨ੍ਹ ਲਵੇ, ਦੋਨੋਂ ਵਕਤ ਇਕ ਇਕ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸੀਤਾਂਗ ਸੰਨਿਪਾਤ ਮੂਰਛਾ ਦੂਰ ਕਰੇ ਚੇਤੰਨਤਾ ਹੋਵੇ ॥ ੬੬ ॥ ੬੭ ॥

ਪੰਚਾਨਨ ਗੋਲੀ

ਗੰਧਕ ਦੁਇ ਇਕ ਸੂਤ ਲੈ, ਮੀਠਾ ਟੰਕ ਪ੍ਰਮਾਨ।
ਮੋਥਾ ਚਿੱਤ੍ਰਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟ ਹੀ, ਬਾਇ ਬਿੜੰਗ ਸੁ ਠਾਨ ॥੬੮॥
ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਸਭ ਸਮ ਆਨਿਯੇ, ਦੂਨਾ ਗੁੜ ਸਭ ਤੇਇ।
ਗੁੰਜਾ ਗੋਲੀ ਕਰਿ ਭਖੇ, ਤੁਲਸੀ ਲੌਂਗ ਠਵੇਇ ॥੬੯॥
ਸ਼ੁੱਧ ਕੁਸਟ ਅਤਿਸਾਰ ਹੀ, ਗੁਲਮ ਸੂਲ ਸੀਤਾਂਗ।
ਕਫ ਖਾਂਖੀ ਕ੍ਰਿਮ ਜਾਤਿ ਹੈ, ਰੋਗੀ ਹੋਵਤ ਚਾਂਗ ॥੭੦॥

੧੭੭—ਗੰਧਕ ੮ ਮਾਸੇ, ਪਾਰਾ ੪ ਮਾਸੇ, ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ ੪ ਮਾਸੇ, ਮੋਥਾ, ਚਿਤ੍ਰਾ ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ, ਬਾਇਬੜਿੰਗ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ ਤੇ ਆਵਲੇ, ਇਹ ਸਭ ਪਿਛਲੀਆਂ ਦਵਾਇਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦੂਨਾ ਗੁੜ ਪਾਕੇ ਰੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਰਖੇ ਅਰ ਫਿਰ ਲੌਂਗ ਤੇ ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਰਸ

ਨਾਲ ਖੁਲਾਯਾ ਕਰੇ, ਪੇਟ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਅਤੀਸਾਰ, ਗੋਲਾ, ਸੂਲ, ਸੀਤਾਂਗ, ਸੰਨਿਪਾਤ, ਕਫ ਅਤੇ ਖਾਂਸੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਮਿ ਇਤਨੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੬੮ ॥ ੬੯ ॥ ੭੦ ॥

ਬ੍ਰਹਮੀ ਗੋਲੀ—ਦਵੈਯਾ

ਬ੍ਰਹਮੀ ਤਜ ਲਵੰਗ ਕੇਸਰਾ, ਪੀਪਰ ਪੀਪਰ ਮੂਰਾ।
ਸੁੰਠ ਸਤਾਵਰ ਜਾਤੀਫਲ ਲੈ, ਜਾਵਤ੍ਰੀ ਲੈ ਪੂਰਾ।
ਮਿਰਚ ਪੁਸਕਰਾ ਸੰਖਾਹੋਲੀ, ਬਰਚ ਕਿਰਾਤ ਜੁ ਏਲਾ।
ਗਜਕੇਸਰ ਅਜਮੋਦ ਚਿਤਰਾ, ਅਜਵਾਇਨ ਲੈ ਮੇਲਾ ॥੭੧॥
ਪਾਨ ਜਟਾ ਸੁ ਤਮਾਲੈ ਪੱਤ੍ਰ, ਸੋਵੈ ਸਾਰ ਮਿਲਾਵੈ।
ਅਕਰਕਰਾ ਅਭਰਕ ਲੈ ਮਾਰਯ, ਤੇਜਬਲਾ ਸਮ ਪਾਵੈ।
ਸਭ ਤੇ ਦੂਨੀ ਦਾਖ ਮੁਨਕਾ, ਕੂਟੀ ਗੋਲੀ ਤੰਕੈ।
ਖਾਇ ਪ੍ਰਭਾਤਹਿ ਸੀਤਾਂਗ ਭਾਗੈ, ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਵਾਇ ਵੰਕੈ ॥੭੨॥

੧੭੮—ਬ੍ਰਹਮੀ, ਤਜਸਕ, ਲੌਂਗ, ਕੇਸਰ. ਮਘ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਸੁੰਢ, ਸਤਾਵਰ, ਜਾਫਲ, ਜਾਵ੍ਰਿਤੀ ਗੁਗਲ, ਮ੍ਰਿਚ ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਭੇੜਭੜਿੰਗ, ਵਚ, ਚਿਰੈਤਾ, ਇਲਾਚੀ, ਨਾਗਕੇਸਰ, ਅਜਮੋਦ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਅਜਵਾਯਣ, ਪਾਨ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਤਮਾਲ ਪੱਤ, ਸੋਏ, ਮ੍ਰਿਤਲੋਹਾ, ਅਕਰਕਰਾ, ਅਭ੍ਰਕ ਦੀ ਭਸਮ ਅਰ ਤੇਜਬਲ ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਸਮਾਨ, ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣੀ ਸੌਗੀ ਯਾ ਮੁਣੱਕਾ ਪਾ ਕੇ ਕੁਟ ਕੇ ਗੋਲੀ ੪ ਮਾਸੇ ਦੀ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਾਤਾ ਖੁਲਾਯਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸੀਤਾਂਗ, ਸਨਿਪਾਤ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਵਾਯੂ ਸਭੋ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੭੧ ॥ ੭੨ ॥

ਧੂੜਾ—ਚੌਪਈ

ਸੋਏ ਤਿਕਤਾ ਬਚਾ ਕਿਰਾਤ। ਕਟੁਚਲ ਮੇਲੀ ਧੂਰੋ ਗਾਤ।
ਸੰਨਪਾਤ ਸੀਤਾਂਗ ਮਿਟਾਇ। ਚੂਰਨ ਪੀਸੋ ਮਨ ਚਿਤ ਲਾਇ ॥੭੩॥

੧੭੯—ਸੋਏ, ਕੌੜ, ਵਚ, ਚਿਰੈਤਾ ਤੇ ਕਾਯਫਲ ਬਰੀਕ ਪੀਹ ਕੇ ਸ਼ਰੀਰ ਪਰ [illegible] ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੭੩॥

ਸੁੰਠ ਪੀਪਰੀ ਮਰਚ ਕਿਰਾਤ। ਕੁਠ ਸੁ ਕਤ੍ਰੂ ਲੋਧ੍ਰ ਲੈ ਘਾਤ।
ਇੰਦ੍ਰ ਜਵਹਿ ਪੱਥਯਾ ਸੁੰਢਿ ਪਾਇ। ਪੀਸੀ ਰੋਗੀ ਤਨ ਧੂਰਾਇ ॥੭੪॥
ਸੀਤ ਤਾਪ ਅਰੁ ਸ੍ਵੇਦ ਸੀਤਾਂਗ। ਕੰਠ ਰੋਧ ਮਰਦਨ ਤੇ ਚਾਂਗ।
ਸਾਧਜ ਭਾਵ ਛੂਟਤਿ ਤਿਯ ਸੰਗ। ਔਖਧ ਦਰਸਨ ਤੇ ਰੁਜ ਭੰਗ ॥੭੫॥

੧੮੦—ਸੁੰਢ, ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਚਿਰੇਪਾ, ਕੁਠ, ਕੜੂ, ਲੋਧ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਹਰੜ ਤੇ ਸੁੰਢ ਪੀਹ ਕੇ ਸਰੀਰ ਪਰ ਧੂੜੇ ਤਾਂ ਸੀਤਤਾਪ, ਮੁੜ੍ਹਕਾ, ਸੀਤਅੰਗ, ਕੰਠ ਦਾ ਰੁਕਣਾ, ਇਹ ਚਾਰ ਰੋਗ ਇਉਂ ਨਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਉਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਯਤ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥੭੪॥੭੫॥

ਚਣਕ ਖੀਲ ਗੋਹੇ ਕੀ ਰਾਖ। ਕਟੁਫਲ ਵਚਾ ਕਿਰਾਤ ਸੁ ਭਾਖ।
ਹਾਥੀ ਇਸਟਾ ਪੀਸੀ ਬ੍ਰੂਰ। ਰੋਗ ਸੀਤਾਂਗਹਿ ਕਰਹੈ ਚੂਰ ॥੭੬॥

੧੯੧–ਛੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖਿੱਲਾਂ, ਗੋਹੇ ਦੀ ਭਸਮ, ਕਾਯਫਲ, ਵਚ ਚਿਰੈਤਾ, ਹਾਥੀ ਦੀ ਲਿੱਦ, ਇਹ ਸਭ ਬਰੀਕ ਕਰਕੇ ਧੂੜਾ ਅੰਗਾਂ ਪਰ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਸੀਤਾਂਗ ਸੰਨਿਪਾਤ ਚਕਨਾਚੂਰ ਹੋਵੇ ॥੭੬॥

ਕੁੰਕਮਾਦਿ ਗੋਲੀ

ਕੇਸਰ ਪੀਪਰ ਅਕਰਕਰਾਇ। ਰਾਮਸੈਨ ਅਰੁ ਲੌਂਗ ਠਵਾਇ।
ਅਦਰਕ ਰਸ ਸੋ ਗੋਲੀ ਕਰੈ । ਕੋਕਨ ਬੇਰ ਬਰਾਬਰ ਧਰੈ ॥੭੭॥
ਸੰਨਪਾਤ ਸੀਤਾਂਗ ਮਿਟਾਇ । ਮੂਰਛਾ ਤੰਦ੍ਰਾ ਭੁਕਤੈ ਜਾਇ।
ਕਫ ਬਾਦੀ ਉਨਮਾਦੈ ਹਰੈ । ਕੁੰਕਮਾਦਿ ਏਤੇ ਗੁਨ ਕਰੈ ॥੭੮॥

੧੯੨–ਕੇਸਰ, ਮਘ, ਅਕਰਕਰਾ, ਚਿਰੈਤਾ ਅਤੇ ਲੌਂਗ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਅਦ੍ਰਕ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਘੋਟ ਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ਕੋਕਨਬੇਰ ਬਰਾਬਰ ਬਣਾ ਰਖੇ। ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਸੀਤਾਂਗ, ਸੰਨਿਪਾਤ, ਮੂਰਛਾ ਤੰਦ੍ਰਾ ਅਰ ਕਫ, ਬਾਦੀ, ਉਨਮਾਦ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੭੭॥੭੮॥

ਲਵੰਗਾਦਿ ਚੂਰਣ

ਲੌਂਗ ਅਕਰਕਰ ਤ੍ਰਿਫੂਖਨ ਪਾਇ। ਕਨਕ ਬੀਜ ਪੀਸੋ ਸ਼ਮ ਭਾਇ।
ਗੁੰਜ ਏਕ ਸੀਤਾਂਗ ਗਵਾਇ। ਤਾਪਸ੍ਵੇਦ ਤਨ ਰਹਤ ਨ ਸਾਇ ॥੭੯॥

੧੯੩–ਲੌਂਗ, ਅਕਰਕਰਾ, ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਧਤੂਰੇ ਦੇ ਬੀਜ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਬਰੀਕ ਪੀਹੋ ਅਰ ਚੂਰਣ ਬਣਾ ਰਖੇ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਫੇਰ ਇਕ ਰਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਖੁਆਵੇ ਤਾਂ ਸੀਤਾਂਗ, ਸੰਨਿਪਾਤ, ਤਾਪ, ਪਸੀਨਾ ਸਭ ਨਸ਼ਟ ਕਰੇ ॥੭੯॥

ਲਘੁ ਬ੍ਰਹਮੀ ਗੋਲੀ

ਕੁੰਕਮ ਪੀਪਰ ਮੂਰ ਮੰਗਾਇ। ਕਣਾ ਅਕਰਕਰ ਲੌਂਗ ਠਵਾਇ।
ਦੁਗਨੀ ਦਾਖਹਿ ਗੋਲੀ ਕਰੋ । ਦੋਨੋ ਕਾਲਹਿ ਖਾਵਨ ਧਰੋ ॥੮੦॥
ਸੀਤ ਗਾਤ ਅਤਿ ਸੀਤ ਜੁ ਤਾਪ। ਬਾਤ ਚੌਰਾਸੀ ਮਿਟ ਸੰਤਾਪ।
ਲਘੁ ਬ੍ਰਹਮੀ ਯਾਹੀ ਕਾ ਨਾਮ। ਕਰਤੀ ਜਗ ਮੈ ਬਹੁਤੇ ਕਾਮ ॥੮੧॥

੧੯੪–ਕਸਰ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਮਘ, ਅਕਰਕਰਾ ਤੇ ਲੌਂਗ ਦੂਣੀ ਦਾਖ ਅਰਥਾਤ ਮੁਣੱਕਾ ਪਾਕੇ ੪ ਮਾਸੇ ਦੀ ਗੋਲੀ ਬੰਨ੍ਹ ਰਖੇ, ਫਿਰ ਗੋਲੀ ਦੋਨੋਂ ਵਕਤ ਖੁਆਯਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਠਢੇ ਰਹਿਣਾ, ਬਹੁਤੇ ਸੀਤ ਦਾ ਲਗਣਾ, ਸੀਤ ਤਾਪ ਅਤੇ ਚੌਰਾਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਯੂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ "ਲਘੂ ਬ੍ਰਹਮੀ ਗੋਲੀ" ਇਹ ਬਹੁਤੇ ਰੋਗਾਂ ਪਰ ਕੰਮ ਦੇਣਹਾਰੀ ਹੈ ॥੮੦॥੮੧॥

ਰੋਟੀ–ਚੌਪਈ

ਅਕਰਕਰਾ ਕੁਠ ਰਾਈ ਜਾਨ। ਕਨਕ ਬੀਜ ਕਟੁਫਲ ਕੋ ਠਾਨ।
ਮਿਠਾ ਮੇਥੀ ਪੁਸਕਰਮੂਰ। ਲਸਨ ਮਗਾਵੇ ਪਲ ਪਲ ਚੂਰ ॥੯੨॥
ਮਾਖ ਚੂਨ ਪਲ ਪੰਚ ਪ੍ਰਮਾਨ। ਸਭੀ ਪੀਸ ਕਪੜੇ ਮੈ ਛਾਨ।
ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਸੋ ਰੋਟੀ ਕਰੋ। ਸੇਕ ਬਿਨਾ ਨਿਸ ਸੀਸ ਸੁ ਧਰੋ ॥੯੩॥
ਸੀਸ ਰੋਗ ਮਿਰਗੀ ਉਨਮਾਦਿ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਸੀਤਾਂਗ ਜੁ ਬਾਦ।
ਮੂਰਛਾ ਔਰ ਮੂਕਤ ਨਸਾਇ। ਸੀਸ ਬਾਤ ਸਾਰੀ ਨਸ ਜਾਇ ॥੯੪॥

੧੯੫–ਅਕਰਕਰਾ, ਕੁੱਠ, ਰਾਈ, ਧਤੂਰੇ ਦੇ ਬੀਜ, ਕਾਯਫਲ, ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਮੇਥੀ ਦੇ ਬੀਜ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ ਅਤੇ ਲਸਨ ਇਹ ਸਭ ੪–੪ ਤੋਲੇ, ਮਹਾਂ ਦਾ ਆਟਾ ੨੦ ਤੋਲੇ ਲਵੇ। ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰੀਕ ਕਰਕੇ ਕਪੜੇ ਵਿਚ ਛਾਣ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਗੋਕੇ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਪਕਾ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਸੇਕੇ ਤੋਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਤਾਂ ਸਿਰ ਦੇ ਰੋਗ, ਮ੍ਰਿਗੀ, ਮਾਲੀਖੌਲੀਆ, ਸੀਤਾਂਗ, ਸੰਨਿਪਾਤ, ਵਾਯੂ. ਮੂਰਛਾ, ਗੁੰਗਪੁਣਾ ਅਤੇ ਸਿਰ ਦੀ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਯੂ ਤਮਾਮ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ।੯੨।੯੩।੯੪।

ਦਸ਼ ਮੂਲ ਕ੍ਵਾਥ–ਚੌਪਈ

ਬਿੱਲ ਕੱਥ ਅਰਨੀ ਸਯੋਨਾਕ। ਪਾਟਲ ਸਿਬਰਾ ਕੁਬੇਰਨ ਥਾਕ।
ਪ੍ਰਿਸਟਪਰਨਿ ਤ੍ਰੈ ਕੰਟਕ ਜਾਨ। ਦੋਇ ਕੰਟਾਰੀ ਦਿਗ ਜੜਮਾਨ ॥੯੫॥
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪੀਪਰ ਭੁਰਕੇਇ। ਸੰਨਪਾਤ ਸੀਤਾਂਗ ਨਸੇਇ।
ਛਰਦੈ ਤੰਦ੍ਰਾ ਪਾਰਸ ਸੂਲ। ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਕਾ ਭਾਜਤ ਮੂਲ ॥੯੬॥

੧੯੬–ਬਿਲਗਿਰੀ, ਅਰਣੀ, ਸਿਓਨਾਕ, ਗੁਲਾਬ, ਸਾਲਪ੍ਰਣੀ, ਕਨੇਰ ਪ੍ਰਿਸਟਪਣੀ, ਭਖੜਾ ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਕੰਡਿਆਰੀਆਂ ਇਹ ਦਸ ਮੂਲ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਪਿਲਾਵੇ, ਉਪਰ ਮਘਾਂ ਧੂੜ ਲਵੇ ਤਾ ਸੀਤਾਂਗ, ਸੰਨਿਪਾਤ, ਉਲਟੀਆਂ, ਤੰਦ੍ਰਾ, ਪਸਲੀ ਦੀ ਪੀੜ, ਤਾਪ, ਸ੍ਵਾਸ ਤੇ ਖਾਂਸੀ ਆਦਿ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥ ੯੫ ॥ ੯੬ ॥

ਜ਼ਾਵਕ ਫਟਕਰਿ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਜੀਰ। ਤਿਕਤ ਕਿਰਾਤ ਬਚਾ ਲੈ ਬੀਰ।
ਕੌੜੀ ਤੂੰਬੀ ਬੀਜ ਮਗਾਇ। ਜੀਰਨ ਗੋਹਾ ਰਾਖ ਰਲਾਇ ॥੯੭॥
ਪੀਸੀ ਲੈ ਜੋ ਬਸਨੈ ਛਾਨ। ਰੁਜੀਗਾਤ ਧੂਰੋ ਸੁਭ ਜਾਨ।
ਸ੍ਵੇਦ ਤਾਪ ਸੀਤਾਂਗ ਨਸਾਇ। ਉੱਤਮ ਧੂਰਾ ਦੀਆ ਬਤਾਇ ॥੯੮॥

੧੯੭–*ਕੁਲਥ, ਫਟਕੜੀ; ਮਘ, ਜੀਰਾ ਕੌੜ, ਚਿਰੈਤਾ, ਵਚ †ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਕੋੜੀ ਤੂੰਬੀ ਦੇ ਬੀਜ, ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗੋਹੇ ਦੀ ਭਸਮ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀਸ ਕੇ ਕਪੜ ਛਾਣ ਕਰੇ ਅਰ ਫਿਰ ਰੋਗੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਧੂੜੇ ਤਾਂ ਮੁੜਕਾ, ਸੰਨਿਪਾਤ, ਸੀਤਾਂਗ ਤੇ ਤਾਪ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੯੭॥੯੮॥

---

*ਯਾਵਕ–ਕੁਲਥ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਸਾਲਿਗ੍ਰਾਮ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੩੨

†ਬੀਰ–ਪੁਹਕਰਮੂਲ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਅਮਰ ਕੋਸ਼ ਤੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਧੂੜਾ–ਚੌਪਈ

ਕਟੁਫਲ ਸੇਂਧਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟ ਕਿਰਾਤ। ਕ੍ਰਿਸਨ ਜੀਰ ਬਿਚ ਮੇਲੀ ਬਾਤ।
ਪੀਸੀ ਧੂੜਾ ਗਾਤਹਿ ਪਾਇ। ਸ੍ਵੇਦ ਸੰਨਿ ਸੀਤਾਂਗ ਮਿਟਾਇ ॥੮੯॥

੧੮੯–ਕਾਯਨਲ, ਸ਼ੇਂਧਾਲੂਣ, ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ, ਚਿਤਰਾ ਤੇ ਕਾਲਾ ਜੀਰਾ ਬਰੀਕ ਕਪੜ ਛਾਣ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਪਰ ਧੂੜੇ ਤਾਂ ਮੁੜਕਾ, ਸੰਨਿ, ਸੀਤਾਂਗ ਦਾ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥੮੯॥

ਧੂੜਾ

ਭਾਗ ਅਸਟ ਧੂਰਤ ਫਲ ਰਾਖ। ਮਰਚ ਆਨਕੈ ਚਾਰ ਸੁ ਭਾਖ।
ਏਕ ਭਾਗ ਮਿੱਠਾ ਬਿਚ ਪਾਇ । ਚੂਰਨ ਕੀਜੈ ਪੀਸ ਛਨਾਇ ॥੯੦॥
ਗਾਤਨ ਪਰ ਮਰਦਨ ਇਸ ਕਰੋ। ਸੰਨਪਾਤ ਸੀਤਾਂਗੈ ਹਰੋ।
ਸ੍ਵੇਦ ਤਾਪ ਬਾਤ ਕਫ ਮਿਟੇ। ਰਾਮ ਨਾਮ ਤੇ ਜਿਮ ਅਘ ਘਟੇ ॥੯੧॥

੧੯੯–ਧਤੂਰੇ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਰਾਖ ੮ ਭਾਗ, ਮਿਰਚ ੪ ਭਾਗ ਤੇ ਤੇਲੀਆ ੧ ਭਾਗ ਸਭ ਨੂੰ ਪੀਹ ਕੇ ਚੂਰਨ ਕਰ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਸਰੀਰ ਪਰ ਧੂੜੇ ਤਾਂ ਸੀਤਾਂਗ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਮੁੜ੍ਹਕਾ, ਤਾਪ, ਕਫ ਤੇ ਬਾਤ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੯੦॥੯੧॥

ਮਹਾਂ ਜੀਰਕਾਦਿ ਗੁਟੀ

ਸੇਤ ਅਸੇਤ ਜੁ ਪਲ ਪਲ ਜੀਰੇ। ਅਜਵਾਨੀ ਕਾਲੌਂਜੀ ਭੀਰੇ।
ਪਲ ਪਲ ਮਾਤ੍ਰਾ ਇਨਕੀ ਲੇਇ। ਏਲਾ ਲੌਂਗ ਕਣਾ ਸਭ ਦੇਇ ॥੯੨॥
ਮਿਰਚ ਅਕਰਕਰ ਪਲ ਪਲ ਜਾਨ। ਖਸਾ ਬੀਜ ਬਿਸ੍ਵਾ ਕੋ ਠਾਨ।
ਤੀਨ ਤੀਨ ਪਲ ਦੋਨੋਂ ਕਹੇ। ਕਣਾ ਮੂਰ ਪਲਮਾਤ੍ਰ ਸੁ ਲਹੇ ॥੯੩॥
ਪਲ ਬਿਸੰਤ ਗੁੜ ਯਾਮੈ ਪਾਇ। ਕੁੜਵ ਏਕ ਗੋ ਘ੍ਰਿਤ ਬਿਚ ਥਾਇ।
ਕਰਖ ਏਕ ਗੋਲੀ ਇਹੁ ਕਰੋ। ਦੋਨੋਂ ਬਖਤੇ ਖਾਵਨ ਧਰੋ ॥੯੪॥
ਸੰਨਪਾਤ ਸੂਕਤ ਜੋ ਸੀਤ । ਅਸਥਿਸੂਰ ਅਰੁ ਦਾਹ ਬਿਦੀਤ।
ਸੀਤ ਤਾਪ ਸੀਤਾਂਗ ਮਿਟਾਇ। ਜੀਰਕਾਦਿ ਇਹ ਬਟੀ ਕਹਾਇ ॥੯੫॥

੧੯੦–ਕਾਲਾ ਤੇ ਚਿੱਟਾ ਦੋਨੋਂ ਜੀਰੇ, ਅਜਵਾਇਣ, ਕਲੌਂਜੀ, ਇਲਾਚੀ, ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਅਕਰਕਰਾ ਇਹ ਸਭ ੪-੪ ਤੋਲੇ, ਖੱਸ ਦੇ ਬੀਜ ਤੇ ਸੁੰਢ ਇਹ ੧੨-੧੨ ਤੋਲੇ। ਪਿਪਲਾਮੂਲ ੪ ਤੋਲੇ, ਗੁੜ ੧ ਸੇਰ ਪੱਕਾ ਤੇ ਗੋਕਾ ਘਿਉ ੩੨ ਤੋਲੇ ਲੈ ਕੇ ਪਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਮਿਲਾ ਕੇ ੧ ਤੋਲੇ ਦੀ ਗੋਲੀ ਬਣਾਵੇ ਅਰ ਦੋਨੋਂ ਵਕਤ (ਪ੍ਰਾਤਾ ਸ਼ਾਮ) ਇਕ ਇਕ ਗੋਲੀ ਖਾਯਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਗੂੰਗਪੁਣਾ, ਸਰਦੀ, ਹੱਡੀ ਦਾ ਸੂਲ, ਦਾਹ, ਸੀਤ ਤਾਪ ਅਰ ਸੀਤਾਂਗ, ਸੰਨਿਪਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜੀਰਕਾਦਿ ਗੋਲੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੯੨ ਤੋਂ ੯੫॥

ਤ੍ਰਿਪੁਰ ਭੈਰਵ ਰਸ

ਮੀਠਾ ਟੰਕ ਏਕ ਪਰਮਾਨ। ਟੰਕਨ ਤੀਨ ਚਾਰ ਮਿਰਚਾਨ।
ਚਾਰ ਟੰਕ ਸੁੰਠੀ ਸਭ ਪੀਸ। ਅਦਰਕ ਰਸ ਮਰਦੋ ਸੁ ਜਗੀਸ ॥੯੬॥
ਗੁੰਜ ਏਕ ਨਿੰਬੂ ਰਸ ਖਾਇ। ਬਾਤ ਚੌਰਾਸੀ ਛਿਨ ਮੈ ਜਾਇ।
ਬੀਸ ਸਲੇਖਮ ਜੁਰ ਪਚ ਬੀਸ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਸੀਤਾਂਗ ਨ ਦੀਸ ॥੯੭॥

੧੯੧–ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ ੪ ਮਾਸੇ, ਸੁਹਾਗਾ ੧੨ ਮਾਸੇ, ਮਿਰਚ ੧੬ ਮਾਸੇ, ਸੁੰਢ ੧੬ ਮਾਸੇ, ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਅਦ੍ਰਿਕ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਖਰਲ ਕਰਕੇ ੧ ਰਤੀ ਦੀ ਗੋਲੀ ਬੰਨ੍ਹ ਰਖੇ ਤੇ ਨਿੰਬੂ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ੮੪ ਬਾਤ, ੨੦ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਫ ਦੇ ਰੋਗ, ੨੫ ਜੁਰ, ਸੀਤਾਂਗ, ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਿਸਚੇ ਨਾਸ ਕਰੇ।੯੬।੯੭।

ਕਨਕ ਸੁੰਦ੍ਰੀ ਰਸ

ਮਰਚਾਂ ਮਿੱਠਾ ਅਕਰਕਰਾਇ। ਬੀਜ ਧਤੂਰੇ ਮੇਲੋ ਲਯਾਇ।
ਭ੍ਰਿੰਗਰਾਜ ਰਸ ਬਟੀ ਕਰਾਇ। ਸਰਸਵ ਤੀਨ ਜੁ ਦਾਨੇ ਭਾਇ ॥੯੮॥
ਸੰਨਿਪਾਤ ਕਫ ਬਾਤ ਬਿਨਾਸ। ਸੀਤ ਤਾਪ ਸੀਤਾਂਗ ਜੁ ਜਾਸ।
ਗੁਪਤ ਕਰੀਨੈ ਰਾਖੋ ਏਹ। ਸੰਨਿ ਸਰਪ ਕਾ ਮੰਤ੍ਰ ਜੁ ਤੇਹ ॥੯੯॥

੧੯੨–ਮ੍ਰਿਚਾਂ, ਤੇਲੀਆ, ਅਕਰਕਰਾ ਤੇ ਧਤੂਰੇ ਦੇ ਬੀਜ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਭੰਗਰੇ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਘੋਟ ਕੇ ੩ ਸਰੋਂ ਦੇ ਦਾਣਿਆਂ ਸਮਾਨ ਗੋਲੀ ਬੰਨ੍ਹੇ, ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਕਫ ਵਾਯੂ, ਸੀਤਤਾਪ ਅਰ ਸੀਤਾਂਗ, ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਿਸਚੇ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਪਰੰਤੂ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਅਨੁਪਾਨ ਕਲਪੇ: ਹਰ ਸਮਯ ਪਾਨੀ ਯਾ ਅਰਕ ਅਥਵਾ ਕਿਸੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਆਦਿ ਨਾਲ ਦੇਵੇ, ਇਹ ਸੰਨਿਪਾਤ ਰੂਪੀ ਸਪ ਦਾ ਛੂਮੰਤ੍ਰ ਹੈ, ਲਕੋਕੇ ਰੱਖਣਾ ॥੯੮॥੯੯॥

ਤੰਦ੍ਰਿਕ ਸੰਨਿ ਸੰਨਿ ਲੱਛਣ–ਸ਼ੰਕਰ

ਬਹੁ ਨੀਂਦ ਤੰਦ੍ਰਾ ਜੁਰ ਪਿਪਾਸਾ, ਕਫੀ ਹੁਇ ਅਤੀਸਾਰ।
ਸੁਸਕ ਪ੍ਰਿਥੁਲਾ ਕਠਿਨ ਕੰਟਕ, ਜੀਭ ਕੋ ਜੁ ਬਿਚਾਰ।
ਮੋਹ ਸ੍ਰੂਤ ਰੁਜ ਕੰਠ ਕੰਡੂ, ਜਾਨ ਤੰਦ੍ਰਕ ਏਹ।
ਪ੍ਰਿਥਮ ਜੁਰ ਉਤਪੱਤ ਮੈਂ, ਤਮ ਦ੍ਰਿਗਨਿ ਮਾਹੈ ਦੇਹ ॥੧੦੦॥

ਬਹੁਤੀ ਨੀਂਦ, ਤੰਦ੍ਰਾ, ਤਾਪ, ਪਯਾਸ, ਕਫ ਦੇ ਦਸਤ, ਸੁਕੀ ਕਰੜੀ ਤੇ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਲੀ ਜੀਭ ਹੋਵੇ, ਘੂਕੀ, ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਪੀੜ, ਕੰਠ ਵਿਚ ਜਲੂਣ, ਇਹ ਤੰਦ੍ਰਿਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਤਾਪ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੋਂ ਅੰਧੇਰ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ॥੧੦੦॥

ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਪੁਸਕਰ ਪਥਯਾ ਭਾਰਗੀ, ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਸੁੰਠ ਗਿਲੋਇ।

ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪਿਵ ਤੰਦਕੈ, ਤੁਰਤਹਿ ਨਾਸ ਕਰੋਇ।

੧੯੩-ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਹਰੜ, ਭੜਿੰਗੀ, ਕੌੜਿਆਰੀ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਗਿਲੋਯ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਤੰਦ੍ਰਿਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਸ਼ੀਘ੍ਰ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ॥੧੦੧॥

ਅੰਜਨ-ਪਰਿਹਾ

ਕੁਸ਼ਟ ਗਵਾਖੀ ਨਾਗਰ, ਮਨਸਿਲ ਬਚ ਗਹੋ।
ਵਤਸਕ ਮਰਚਾ ਪੀਪਰ, ਆਛੀ ਬਿਧਿ ਲਹੋ।
ਪੀਸੋ ਬਾਰ ਮਿਲਾਇ, ਜੁ ਅੰਜਨ ਦ੍ਰਿਗ ਭਰੋ।
ਤੰਦ੍ਰਕ ਸੰਨਿ ਮਿਟਾਇ, ਔਖਧੀ ਚਿਤ ਧਰੋ ॥੧੦੨॥

੧੯੪-ਕੁੱਠ, ਤੁੰਮੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਸੁੰਢ, ਮਨਸਿਲ, ਵਚ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਮ੍ਰਿਚ ਤੇ ਮਘ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਰਗੜਕੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਖੇ ਅੰਜਨ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਤੰਦ੍ਰਿਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੦੨॥

ਚੌਪਈ

ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਮਨਸਿਲ ਲੈ ਹਰਤਾਲ। ਪੱਤ੍ਰ ਕਨੇਰਾ ਰਸ ਬਿਚ ਡਾਰ।
ਪੀਸੀ ਅੰਜਨ ਨੈਨੈ ਦੇਇ। ਤੰਦ੍ਰਕ ਸੰਨਿ ਮਿਟੈ ਸੁਖ ਲੇਇ ॥੧੦੩॥

੧੯੫-ਮਘ, ਮਨਸਿਲ, ਵਰਕੀਆ ਹੜਤਾਲ ਤੇ ਕਨੇਰ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਰਸ ਪਾਕੇ ਪੀਹੇ, ਨੇਤ੍ਰੀਂ ਅੰਜਨ ਕਰੇ, ਤੰਦ੍ਰਿਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਜਾਵੇ ॥੧੦੩॥

ਕ੍ਵਾਥ (ਸੰਨਿਪਾਤ ਕਲਕਾਤ)

ਚੰਦਨ ਛਿੰਨਾ ਪਦਮ ਮਿਲਾਇ। ਇੰਦ੍ਰ ਜਵਹਿ ਸੁ ਜਵਾਸਾ ਪਾਇ।
ਅੱਭਯਾ ਅਰਗਵਦਾ ਓਸੀਰ। ਪਾਠਾ ਧਨੀਆ ਮੋਥਾ ਭੀਰ ॥੧੦੪॥
ਕੜੂ ਮੇਲ ਜੋ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਊਪਰ ਪੀਪਰ ਭੁਰਕੇ ਲਯਾਇ।
ਤੰਦ੍ਰਾ ਸੰਨਿ ਪਿਪਾਸਾ ਕਾਸ। ਦਾਹ ਤਾਪ ਬਿਸਟੰਭੀ ਸ੍ਵਾਸ ॥੧੦੫॥
ਤੀਨ ਦੋਖ ਮੂਤ੍ਰਾਨਿਲ ਜਾਇ। ਦੀਪਨ ਪਾਚਨ ਗੁਨ ਬਹੁ ਥਾਇ।
ਕਹਯੋ ਗਡੂਚੀ ਆਦਿ ਜੁ ਕ੍ਵਾਹ। ਸੰਨਪਾਤ ਕਲਿਕਾ ਮੈ ਯਾਹਿ ॥੧੦੬॥

੧੯੬-ਚੰਦਨ, ਗਿਲੋਯ, ਕਮਲ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਜਵਾਂਹਾ, ਜੰਗੀਹਰੜ, ਅੰਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁਦਾ, ਖਸ, ਪਾਠਾ, ਧਨੀਆਂ, ਮੋਥਾ, ਸਤਾਵਰ। ਕੌੜ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਵਾਥ ਉਤੇ ਮਘਾਂ ਬਰੂਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਤੰਦ੍ਰਾ, ਸੰਨਿਪਾਤ ਪਯਾਸ, ਖਾਸੀ, ਦਾਹ, ਤਾਪ, ਕਬਜੀ, ਦਮਾ, ਤ੍ਰਿਦੋਖ, ਮੂਤ੍ਰ ਰੋਗ ਤੇ ਵਾਯੂ ਰੋਗ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਦੀਪਨ ਪਾਚਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੧੦੪॥੧੦੫॥੧੦੬॥

ਨੱਸਯ (ਨਸਵਾਰ)

ਸੇਤ ਮਰਚ ਸੇਂਧਾ ਕੁਠ ਮੇਲ। ਸਰਸੋ ਗੋਮੂਤ੍ਰਹਿ ਬਿਚ ਠੇਲ।

ਪੀਸੀ ਨਾਵਨ ਦੀਜੈ ਏਹ। ਸੰਨਪਾਤ ਤੰਦ੍ਰਕ ਨਸ ਜੇਹ ॥੧੦੭॥

੧੯੭–ਭੂਰੀਆਂ ਮਿਰਚਾਂ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਕੁੱਠ ਤੇ ਸਰਸੋਂ, ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਪੀਹਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ ਤੰਦ੍ਰਿਕ ਨਾਸ ਕਰ ॥੧੦੭॥

ਅੰਜਨ

ਕੁਰਕਟ ਬਿਸਟਾ ਪੀਸੇ ਆਨ। ਮਧੁ ਸੋਂ ਅੰਜਨ ਦ੍ਰਿਗ ਮੋਂ ਠਾਨ।
ਤੰਦ੍ਰਾ ਜਾਵੈ ਮਿਟ ਸੰਨਿਪਾਤ। ਨਾਂਠਤ ਜ੍ਵਰ ਸੁ ਉਪੱਦ੍ਰਵ ਘਾਤ॥੧੦੮॥

੧੯੮–ਕੁਕੜ ਦੀ ਵਿਠ ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਤ ਨਾਲ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਖੇ ਅੰਜਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਤੰਦ੍ਰਾ ਸੰਨਿਪਾਤ ਅਤੇ ਜ੍ਵਰ ਦੇ ਉਪਦ੍ਰਵ ਸਭ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੧੦੮॥

ਕ੍ਵਾਥ–ਸ਼ੰਕਰ

ਕਕਰਾ ਸੁ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਦਾਰੁ ਅੱਭਯਾ, ਭਾਰਗੀ ਕੈਰਾਤ।
ਜਰਨ ਪੀਪਰ ਪਰਪਟਾ, ਬਚ ਕੁਸਟ ਬਾਂਸਾ ਘਾਤ।
ਕਾਯਫਲ ਲੈ ਸੁੰਠ ਸੁਕਲਾ, ਕਡ਼ੂ ਬਤਸਕ ਬੀਜ।
ਸਟੀ ਪਾਠਾ ਰੇਣੁਕਾ, ਗਜ ਪੀਪਰੀ ਨਿਸ ਦੀਜ ॥੧੦੯॥
ਚਵਕ ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਪੀਪਰੀ, ਜਰ ਕ੍ਰਿਸਨ ਜੀਰਾ ਮੇਲ।
ਧਨੀਯਾ ਬਿਸਾਲਾ ਸੋਮਰਾਜੀ, ਹਰਦ ਦਾਰ ਸੁ ਠੇਲ।
ਪਾਤਸਿਗ੍ਰ ਅਰੁ ਬਿਧਾਰਾ, ਰੋਦਨੀ ਗਾਲੋਇ।
ਬਾੜਿੰਗ ਰਾਈ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ, ਪਿਵ ਹਿੰਗ ਅਦਰਕ ਦੋਇ ॥੧੧੦॥
ਭੁਰਕ ਪੀਜੈ ਜਾਇ ਤੰਦ੍ਰਕ, ਔਰ ਮਿਟ ਅਨਯਾਸ।
ਸਨ ਤੇਰਾਂ ਕਰਨ ਮੂਲ ਸੁ, ਦਾਹ ਹਿਚਕੀ ਨਾਸ।
ਮੂਰਛਾ ਤ੍ਰਿਟ ਸੀਤ ਤਾਪਾ, ਸੁਸਕ ਜਿਹਵਾ ਬਾਇ।
ਪ੍ਰਿਸਟ ਭੰਗ ਜੁ ਸੀਸ ਬੇਦਨ, ਔਰ ਧਨਖ ਸੁ ਬਾਇ ॥੧੧੧॥

੧੯੯–ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਦੇਵਦਾਰ,, ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ। ਭੜਿੰਗੀ, ਚਿਰੈਤਾ, ਗੀਰਾ, ਮਘ, ਪਾਪੜਾ, ਵਚ, ਕੁੱਠ, ਬਾਂਸਾ ਕਾਯਫਲ, ਸੁੰਢ, *ਵਿਦਾਰੀਕੰਦ, ਕਮੂ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਕਚੂਰ, ਪਾਠਾ, ਸੰਭਾਲੂ ਦੇ ਬੀਜ ਲੰਬੀ ਮਘ, ਹਲਦੀ, ਚਵ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਕਾਲਾਜੀਰਾ, ਧਨੀਆਂ, ਤੁੰਮੇ ਦੀ ਜੜ, ਬਾਵਚੀ, ਦਾਰਹਲਧੀ, ਸੁਹਾਂਵਣੇ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ, ਵਿਧਾਰਾ, †ਧਮਾਹਾ, ਗਿਲੋਯ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ ਤੇ ਰਾਈ ਸੱਭੇ ਸਮਾਨ

---

*ਸੁਕਲਾ–ਵਿਦਾਰੀਕੰਦ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਔਸ਼ਧੀ ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੨੬੭

†ਰੋਦਨੀ–ਧਮਾਹਾਂ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾਵ੍ਰ ਪ੍ਰਿ: ੨੨੦ ਤੇ ਦੇਖੋ ਅਮਰਕੋਸ਼ ਸਰਗ ੨ ਸਲੋਕ ੬੨ ਆਲੋਮੁਹਾਰੀਆ ਰੋਦਨੀ ਦਾ ਅਰਥ 'ਰੁੰਦੰਤੀ' ਜੋ ਜਹਾਨੋਂ ਅਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਮਨਘੜਤ ਦਸਦਾ ਹੈ।

ਲੈ ਕੇ ਅਰ ਫਿਰ ੪ ਤੋਲੇ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੁਣਕੇ ਉਸ ਪਰ ਹਿੰਗ ਅਰ ਅਦ੍ਰਿਕ ਭੁਰਕਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਤੰਦ੍ਰਿਕ ਅਭੀਨਯਾਸ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਤੇਰਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ ਹੀ ਪਰੰਤੂ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਦੀ ਸੜਨ, ਹਿਡਕੀ ਮੂਰਛਾ, ਤ੍ਰਿਖਾ, ਸੀਤਜ੍ਵਰ, ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਸੁਕੇ ਰਹਿਣਾ, ਵਾਂਯੂ, ਪਿੱਠ ਦੀ ਪੀੜ, ਸਿਰ ਪੀੜ ਅਤੇ ਧਨਖ ਵਾਯੂ ਇਹ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੦੯॥੧੧੦॥੧੧੧॥

ਸਟਕਾਦਿ ਕ੍ਵਾਥ–ਚੌਪਈ

ਸਟੀ ਖਯਾਘ੍ਰੀ ਪੁਸਕਰ ਲੈ ਮੂਰ। ਸੁੰਠੀ ਪਾਠਾ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਚੂਰ।
ਕੜੂ ਕਿਰਾਂਤ ਧਮਾਹ ਗਲੋਇ। ਕਾਢਾ ਕਰਿ ਤੁਮ ਪੀਜੋ ਸੋਇ ॥੧੧੨॥
ਸੰਨਿਪਾਤ ਤੰਦ੍ਰਕ ਮਿਟ ਜਾਇ। ਕਾਸ ਹ੍ਰਿਦੈ ਗ੍ਰਹਿ ਤੰਦ੍ਰਾ ਜਾਇ।
ਸੂਲ ਪਸੁਲੀ ਜਾਵੈ ਸ੍ਵਾਸ। ਸਟਿਆਦਿ ਇਹ ਬਰਗ ਸੁ ਖਾਸ।੧੧੩।

੨੦੦–ਕਚੂਰ, ਕੰਡਿਆਰੀ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਸੁੰਡ, ਪਾਠਾ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਕੜੂ, ਚਿਰੈਤਾ, ਧਮਾਹਾ ਤੇ ਗਿਲੋਯ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਤੰਦ੍ਰਿਕ, ਖਾਂਸੀ, ਹ੍ਰਿਦੇਰੋਗ, ਤੰਦ੍ਰਾ, ਪਸ਼ਲੀ ਦੀ ਪੀੜ ਦਮਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੧੨ ॥ ੧੧੩ ॥

ਨੱਸਯ–ਦੋਹਰਾ

ਮਾਲਕੰਗੁਨੀ ਤੇਲ ਘਸਿ, ਪਿੰਡਾਰਕ ਜੜ ਲੇਇ।
ਨਾਵਨ ਤੰਦ੍ਰਾ ਜਾਤ ਹੈ, ਸੰਨਿਪਾਤ ਮਿਟ ਤੇਇ ॥੧੧੪॥

੨੦੧–ਮਾਲਕੰਗੁਨੀ ਦੇ ਤੇਲ ਵਿਚ †ਪਿੰਡਾਰਕ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਘੋਟ ਕੇ ਨਸਾਵਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਤੰਦ੍ਰਿਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੧੪॥

ਅੰਜਨ–ਚੌਪਈ

ਸਿਰਸ ਬੀਜ ਸੇਂਧਵ ਲੈ ਕਣਾ। ਮਿਰਚ ਰਸੋਨ ਰਸੇ ਦ੍ਰਿਗ ਠਣਾ।
ਲਸਨ ਬਰਚ ਮਨਸਿਲ ਘਸਪਾਇ। ਅੰਜਨ ਦੋਨੋ ਤੰਦ੍ਰਕ ਜਾਇ॥੧੧੫॥

੨੦੨–ਸਰੀਂਹ ਦੇ ਬੀਜ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਮਘ ਤੇ ਮਿਚ, ਲਸਨ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਰਗੜਕੇ ਨੇਤ੍ਰੀ ਪਾਵੇ। ਯਾ:–

੨੦੩–ਲਸਨ, ਵਚ ਤੇ ਮਨਸਿਲ ਘਿਸਾਕੇ ਅੰਜਨ ਦੋਹਾਂ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਕਰੇ ਤਾ ਤੰਦਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਜਾਵੇ ॥੧੧੫॥

ਚਟਣੀ(ਸੰਨਿਪਾਤ ਕਲਕਾਤ)

ਪੀਪਰ ਮਧੁ ਅਦਰਕ ਰਸ ਘਾਲ। ਚਟਨੀ ਚਾਟੇ ਸੰਨਿ ਬਹਾਲ।
ਸੰਨਿਪਾਤ ਤੇਰਾਂ ਮਿਟ ਜਾਹਿ। ਕਹੀ ਔਖਧੀ ਕਲਕਾ ਮਾਹਿ ॥੧੧੬॥

੨੦੪–ਮਘ ਤੇ ਸ਼ਹਤ ਅਦ੍ਰਿਕ ਦਾ ਰਸ ਪਾਕੇ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਤੇਰਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੂਰ ਕਰੇ ॥੧੧੬॥

---

‡ਪਿੰਡਾਰਕ–ਫਲ ਦਾ ਸਾਗ ਹੈ, ਪੂਰਬ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੩੨੩

ਕੰਠਕੁਬਜ ਸੰਨਿ ਲੱਛਣ–ਪਰਿਹਾ

ਸਿਰੋ ਬਰਤਿ ਗ੍ਰਹਿ ਕੰਠ, ਕੰਪ ਅਤਿ ਦਾਹ ਹੀ।
ਰਕਤ ਸਮੀਰਨ ਤਾਪ, ਮੋਹ ਦੁਖ ਜਾਹ ਹੀ।
ਹਨੂਗ੍ਰਹਿ ਮੂਰਛਾ ਹੋਇ, ਘਨੋ ਬਿਲਲਾਪ ਹੈ।
ਕੰਠ ਕੁਬਜ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਕਹਯੋ ਪਰਤਾਪ ਹੈ ॥੧੧੭॥

੨੦੫–ਸਿਰ ਨੂੰ ਕਫ਼, ਗਲਘੋਟੂ, ਕਾਂਬਾ, ਅਤਯੰਤ ਜਲਨ, ਚਿਹਰੇ ਪਰ ਲਾਲੀ, ਤਾਪ, ਘੂਕੀ, ਜਬਾੜੇ ਰੁਕਣੇ, ਮੂਰਛਾ ਬਹੁਤ ਤੇ ਬਿਰਲਾਪ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਦੁਖ ਦੇਣਹਾਰਾ ਕੰਠ ਕੁਬਜ ਸੰਨਿਪਾਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੧੧੭॥

ਕੰਠ ਕੁਬਜ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਕੁੜਾ ਜੁ ਕਟੁਕੀ ਜਾਨ। ਹਰੜ ਬਹੇੜਾ ਆਮਲ ਠਾਨ।
ਬਾਸਾ ਰਜਨੀ ਜੁਗਮ ਮਿਲਾਇ੍ਇਕ੍ਰਾਥ ਕਰੀ ਪਿਵ ਕੁਬਜਕ ਜਾਇ੧੧੮।

੨੦੬–ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ, ਕੁੜਾਸਕ, ਕੌੜ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ,ਬਾਂਸਾ ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਹਲਦੀਆਂ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਪੀਏ ਤਾਂ ਕੰਠ ਕੁਬਜ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੂਰ ਹੋਏ ॥੧੧੮॥

ਦੰਦ ਮਰਦਨਾਦਿ–ਦੋਹਰਾ

ਊਖਣ ਲਵਨ ਚਿਰਾਇਤਾ, ਪੀਸੀ ਦਸਨ ਮਿਲਾਇ॥
ਸੰਨਪਾਤ ਕੁਬਿਜਕ ਹਰਿਤ, ਅਪਨੇ ਘਰ ਸੁਧ ਆਇ ॥੧੧੯॥

੨੦੭–*ਮ੍ਰਚਾਂ, ਲੂਣ ਤੇ ਚਿਰੈਤਾ ਪੀਹਕੇ, ਦੰਦਾਂ ਤੇ ਮਲੇ ਤਾਂ ਕੁਬਜਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੂਰ ਹੋਕੇ ਚੇਤੰਨਤਾਂ ਹੁਇ ਆਵੇ ॥ ੧੧੯ ॥

ਅਸਟਦਸਾਂਗ ਕ੍ਰਾਥ–ਦਵੈਯਾ

ਦਸ ਮੂਲੀ ਸਟਿ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਪੁਸਕਰ, ਭਾਰਗੀ ਮੇਲ ਧਮਾਹਾ।
ਕੁੜਾ ਬੀਜ ਪਾਟੋਲੀ ਕਟੁਕੀ, ਅਸਟਾ ਦਸ ਗਿਨ ਆਹਾ।
ਕ੍ਰਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪੀਵਨ ਦੇਵੈ, ਸੰਨਿਪਾਤ ਮਿਟ ਜਾਈ।
ਕਾਸ ਜੁ ਉਰਗ੍ਰਹਿ ਹਿਚਕੀ ਸੂਲਾ, ਪਾਰਸ ਵਮੀ ਮਿਟਾਈ ॥੧੨੦॥

੨੦੮–ਦਸੇਮੂਲ, ਕਚੂਰ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਭਰਿੰਗੀ, ਧਮਾਹਾਂ, ਇੰਦਜੌਂ, ਪਟੋਲ ਤ ਕੌੜ, ਇਹ ੧੮ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਾਥ ਕਰਕੇ ਪੀਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਖਾਂਸੀ, ਉਰੁਗ੍ਰਹਿ, ਸੂਲ, ਵੱਖੀ ਦਰਦ ਵਗੈਰਾ ਸਭੇ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੧੨੦ ॥

---

*ਊਖਣ–ਕਾਲੀ ਮ੍ਰਿਚ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆ: ਅੰ: ਕੋਸ਼ ਪੁਨਾ ਦੇਖੋ ਨਿਰਮਲ ਕੋਸ ਪੰਗਤੀ ਉੜੇ ਦੀ। ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿ:੧੪੧ ਪਰੰਤੂ ਤ੍ਰਿਊਖਣ–ਨਾਮ ਤ੍ਰਿਕੁਟੇ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਖੁਦ੍ਰਾਦਿ ਕ੍ਵਾਥ

ਲੈ ਛੁਦ੍ਰਾ ਚੰਦਨ ਘਨ ਛਿੰਨਾ, ਪਦਮਕ ਮੇਲ ਕਿਰਾਤੰ।
ਪਰਪਟ ਤਿਕਤਾ ਪੁਸਕਰਮੂਰੰ, ਦਲਾ ਪਟੋਲੇ ਘਾਤੰ।
ਭਾਰੰਗੀ ਸੰਠੀ ਨਿੰਬ ਜੁ ਬਾਂਸਾ, ਇੰਦ੍ਰਜਵਾ ਲੈ ਧਨੀਯਾ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪੀਵਤ ਰੋਗੀ, ਸੰਨਿਪਾਤ ਗਤਿ ਗਨੀਯਾ ॥੧੨੧॥

ਦੋਹਰਾ

ਬਮਨਿ ਸੁ ਕਾਸ ਅਨਾਹ–ਹਿਕ੍ਵਾ,ਤ੍ਰਿਖਾ,ਸੁ ਸਿਰ ਕੀ ਪੀਰ।
ਸੂਲ ਤ੍ਰਿਤੀ ਜੁਰ ਜਾਤ ਹੈ, ਕੁਬਜ ਕੰਟ ਹਟ ਧੀਰ ॥੧੨੨॥

੨੦੯–ਕੰਡਿਆਰੀ, ਰਕਤਚੰਦਨ, ਮੋਥਾ, ਗਿਲੋਯ, ਕਮਲ, ਚਿਰੈਤਾ, ਪਾਤੜਾ, ਕੌੜ, ਪੁਹਕਰ-ਮੂਲ, ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ, ਭੜਿੰਗੀ, ਸੁੰਡ, ਨਿੰਮ, ਬਾਂਸਾ, ਇੰਦਜੌਂ ਤੇ ਧਨੀਆਂ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕੈ, ਖਾਂਸੀ, ਅਫਾਰਾ, ਹਿਡਕੀ, ਪਜਾਸ, ਸਿਰ ਦਰਦ, ਸੂਲ, ਤੇਈਆ ਤਾਪ ਤੇ ਕੰਠਕੁਬਜ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਸਭ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੨੧ ॥ ੧੨੨ ॥

ਮੋਥਾਦਿ–ਕ੍ਵਾਥ–ਚੌਪਈ

ਮੁਸਤਾ ਪਰਪਟ ਸੁੰਠੀ ਦਾਰੁ। ਤ੍ਰਿਫਲ ਧਮਾਹਾ ਖਸ ਲੈ ਡਾਰੁ।
ਤ੍ਰਿਵ ਕੰਬੀਲਾ ਤਿਕਤ ਕਿਰਾਤ। ਨੇਤਰਮਾਲਾ ਯਸਟੀ ਘਾਤ ॥੧੨੩॥
ਕਣਾ ਮੂਰ ਲੈ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਸੰਨਪਾਤ ਸਿਰ ਰੋਗ ਗਵਾਇ।
ਕੰਠ ਕੁਬਜ ਕੀ ਜਾਵਤ ਪੀਰ। ਜਾਨੋ ਗੁਨ ਇਸਕੇ ਤੁਮ ਬੀਰ ॥੧੨੪॥

੨੧੦–ਮੋਥਾ, ਪਾਪੜਾ, ਸੁੰਢ ਦੇਵਦਾਰ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜੇ, ਆਵਲੇ), ਧਮਾਹਾਂ, ਖਸ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਕੰਬੀਲਾ, ਕੌੜ, ਚਿਰੈਤਾ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਮੁਲੱਠੀ ਤੇ ਪਿਪਲਾਮੂਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪਿਵਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਸਿਰਰੋਗ, ਕੰਠ ਕੁਬਜ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੨੩ ॥ ੧੨੪ ॥

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾਦ ਕ੍ਵਾਥ–ਦੋਹਰਾ

ਛਿੰਨਾ ਲੈ ਦਸਮੂਲ ਕੋ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਦੇਇ।
ਕੰਠ ਕੁਬਿਜ ਸੰਨਿ ਜਾਤ ਹੈ, ਤਾਪ ਸਕਲ ਨਸ ਜੇਇ ॥੧੨੫।

੨੧੧–ਗਿਲੋਯ ਤੇ ਦਸਮੂਲ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕੰਠ ਕੁਬਜ ਸੰਨਿਪਾਤ ਤੇ ਸਭੇ ਤਾਪ ਨਾਸ ਕਰ ॥ ੧੨੫ ॥

ਸ੍ਰਿੰਗਯਾਦਿ ਕ੍ਵਾਥ–ਦਵੈਯਾ

ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਬਤਸਕ ਅਭਯਾ ਘਣ ਸਟਿ,ਬਾਂਸਾ ਮੇਲ ਭੜਿੰਗੀ।
ਪੁਸਕਰ ਤਿਕਤਾ ਭੂ ਨਿੰਬ ਹਰਦੀ, ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਚਵਕਾ ਚੰਗੀ।

ਕਣਾ ਕਟੁਫਲਾ ਧਾਤ੍ਰੀ ਮਰਚਾਂ, ਬਜਾਘ੍ਰੀ ਦੇਵ ਜੁ ਦਾਰਾ।
ਆਨ ਬਹੇਰੇ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਵੈ, ਊਪਰ ਪੀਪਰ ਧਾਰਾ ॥੧੨੬॥

ਦੋਹਰਾ

ਸੰਨਿਪਾਤ ਟਰ ਜਾਤ ਹੈ, ਕੰਠ ਕੁਬਜ ਜਿਸ ਨਾਮ।
ਔਖਧਿ ਗੁਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੈ, ਜੌ ਕੋਪਯੋ ਹੁਇ ਰਾਮ ॥੧੨੭॥

੨੧੨–ਕੱਕੜਸਿੰਗੀ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਹਰੜ, ਮੋਥਾ, ਕਚੂਰ, ਬਾਂਸਾ, ਭੜਿੰਗੀ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਕੌੜ, ਚਿਰੈਤਾ, ਹਲਦੀ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਚਬਕ, ਮਘ, ਕਾਯਫਲ, ਆਵਲੇ ਮ੍ਰਿਚ, ਕੰਡਿਆਰੀ, ਦੇਵਦਾਰ ਅਰ ਬਹੇੜੇ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ, ਉਪਰ ਮਘ ਬਰੂਰ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕੰਠਕੁਬਜ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਿਸਚੇ ਨਾਸ ਹੋਵੇ॥੧੨੬॥੧੨੭॥

ਨਸਜ

ਅਪਾਮਾਰਗ ਕੇ ਬੀਜ ਲੈ, ਨਾਸ ਦੇਹੁ ਜਲ ਸੰਗ।
ਕਟੁ ਤੂੰਬੀ ਰਸ ਤ੍ਰੈਕੁਟਾ, ਦੋਨੋਂ ਸੰਨਿ ਕੋ ਭੰਗ ॥੧੨੮॥

੨੧੩–ਪੁਠਕੰਡੇ ਦਾ ਬੀਜ ਲੈ ਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਘੋਟਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ, ਯਾ:–

੨੧੪–ਕੌੜੀ ਤੂੰਬੀ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ ਸੁੰਢ ਪੀਹਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ॥੧੨੮॥

ਕਰਣਕ ਸੰਨਿ ਲੱਛਣ

ਰੁਧਿਰ ਕੋਪ ਪਰਲਾਪ ਜੁਰ, ਕੰਠ ਗਲਗ੍ਰਹਿ ਪੀਰ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕੰਪ ਪਰਸੇਕ ਅਤਿ, ਅਤੀਸਾਰ ਸੁਨਿ ਬੀਰ ॥੧੨੯॥
ਕਾਨ ਪਿਛੈ ਜੋ ਗੰਠ ਹੁਇ, . ਕਹੈਂ ਕਨੇਡੂ ਤਾਹਿ।
ਕਰਨਕ ਸੰਨਿ ਸੁ ਜਾਨਿਯੇ, ਕਸਟ ਦੇਤ ਜ੍ਵਰ ਜਾਹਿ ॥੧੩੦॥
ਜੁਰ ਕੇ ਆਦਿ ਜੁ ਸੋਥ ਹੁਇ, ਕਹਯੋ ਅਸਾਧ ਬਖਾਨ।
ਜੁਰ ਕੈ ਮੱਧੇ ਹੋਤ ਜੋ, ਕਸਟ ਸਾਧ ਤਿਸ ਮਾਨ ॥੧੩੧॥
ਜੁਰ ਅੰਤਹਿ ਜੋ ਹੋਵਈ, ਸੋ ਤੋ ਤੁਰਤ ਮਿਟਾਇ।
ਸਾਧਯ ਕਹੀ ਮਾਧਵ ਬਿਖੈ, ਜਿਹ ਜੁਰ ਕੋ ਹੈ ਭਾਇ ॥੧੩੨॥

ਲਹੂ ਦਾ ਕੋਪ, ਬ੍ਰਿਲਾਪ, ਤਾਪ, ਗਲਾ ਰੁਕਣਾ, ਪੀੜਾ ਦਮਾਂ, ਕਾਂਬਾ ਬਹੁਤਾ ਪਸੀਨਾ, ਦਸਤ, ਕੰਨਾਂ ਪਿਛੇ ਗੰਡਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਨੇਡੂ ਆਖਦੇ ਹਨ) ਅਰ ਤਾਪ ਦਾ ਜ਼ੋਰ, ਇਹ ਲਛਣ ਕਰਨਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਨੇਡੂ ਤਾਪ ਦੇ ਆਦਿ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਸਾਧ, ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਸ਼ਟ ਸਾਧ ਅਰ ਅੰਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਲਦੀ ਅਰਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੧੨੯ ਤੋਂ ੧੩੨ ॥

ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਦਸੇ ਮੂਲ ਅੱਭਯਾ ਲੈ ਦਾਰੁ। ਅਦਰਕ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਮੁਖ ਡਾਰੁ।
ਸੀਤ ਉਸਨ ਕਛੁ ਪੀਜੈ ਏਹ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਕਰਨਕ ਨਸ ਜੇਹ ॥੧੩੩॥

੨੧੫–ਦਸਮੂਲ, ਜੰਗੀਹਰੜ, ਦੇਵਦਾਰ ਤੇ ਅਦ੍ਰਿਕ ਇਨ੍ਹਾ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਕੋਸਾ ਜਿਹਾ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ ਕਰਨਕ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੩੩ ॥

ਕ੍ਵਾਥ–ਪਵੰਗਮ ਛੰਦ

ਪੁਸਕਰ ਕਟੁਕੀ ਮੋਥ, ਸਿਵਾ ਲੈ ਰਾਸਨਾ।
ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਜਾਨ, ਗਲੋਯ ਜੁ ਆਸਨਾ।
ਭਾਰਗੀ ਬਚ ਕਰਿ ਕ੍ਵਾਥ, ਪੀਜੀਏ ਏਹਨੋ।
ਕਰਨਕ ਜਾਵਤ ਸੰਨਿ, ਹੋਤ ਸੁਖ ਦੇਹਨੋ ॥੧੩੪॥

੨੧੬–ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਕੌੜ, ਮੋਥਾ, ਹਰੜ, ਰਾਸਨਾ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਕੰਡਿਆਰੀ, ਗਿਲੋਯ *ਬਿਜਯਸਾਰ (ਕਮਰਕਸ), ਭਰਿੰਗੀ ਤੇ ਵਚ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਕਰਨਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੩੪ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਦਸੇ ਮੂਲ ਮਰਚਾ ਕੜੂ, ਪੀਪਰ ਸੁੰਠ ਕਿਰਾਤ।
ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਕ੍ਵਾਥ ਜੁ ਕਰ ਪਿਵੈ, ਕਰਨਕ ਮਿਟ ਸੰਨਿਪਾਤ ॥੧੩੫॥

੨੧੭–ਦਸ ਮੂਲ, ਮ੍ਰਿਚ, ਕੌੜ, ਮਘ, ਸੁੰਢ, ਚਿਰੈਤਾ ਤੇ ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਕਰਨਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੩੫ ॥

ਰਕਤ ਕਢਾਵੈ ਜੋਕ ਕਾ, ਘ੍ਰਿਤ ਮਿਰਚਾਂ ਕਰਿ ਪਾਨ।
ਕਰਨਕ ਗੰ੍ਥ ਜੁ ਨਾਸ ਹ੍ਵੈ, ਗੰ੍ਥੈ ਜੋਗ ਠਵਾਨਿ ॥੧੩੬॥

੨੧੮–ਗੰਢਾਂ ਤੇ ਜੋਕਾਂ ਲਗਾ ਕੇ ਲਹੂ ਕਢਾ ਦੇਵੇ, ਪਿਛੋਂ ਮ੍ਰਿਚਾਂ ਚਬਾ ਕੇ ਘਿਉ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਕਰਨਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੩੬ ॥

ਲੇਪ–ਚੌਪਈ

ਸੈਂਧਾ ਈਂਗਰ ਨਿਸਾ ਬਿਸਾਲਾ। ਸੁਰਤਰੁ ਕੁਸਟੈ ਮੇਲੇ ਲਾਲਾ।
ਦੂਧ ਸੋਂ ਪਯ ਲੇਪ ਲਗਾਇ। ਕਰਨਕ ਗੰ੍ਥ ਮਿਟੈ ਸੁਖ ਪਾਇ ॥੧੩੭॥

੨੧੯–ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਸ਼ਿੰਗ੍ਰਫ, ਹਲਦੀ, ਤੁੰਮਾਂ, ਦੇਵਦਾਰ, ਕੁੱਠ, ਅੱਕ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਕੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਪਰ ਲੇਪ ਲਗਾਵੇ ਤਾਂ ਕਰਨਗ੍ਰੰਥਿ ਨਾਸ ਹੋਵੇ (ਏਹੋ ਲੇਪ ਪਲੇਗ ਪਰ ਭੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ) ॥ ੧੩੭ ॥

ਕੁੰਭੀ ਕੁਸਟ ਕੁੜਾ ਲੈ ਚਿੱਤਾ। ਕਾਲਮੇਖ ਕਾ ਕਾਹੀ ਲਿੱਤਾ।

---

*ਆਸਨ–ਬਿਜਯਸਾਰ ਅਰਥਾਤ ਕਮਰਕਸ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਿ: ੨੫੩

ਅਰਕ ਸੁਨਹੀ ਪਜ ਲੇਪ ਜੁ ਜਾਸਾ।ਕਰਨਕਗ੍ਰੰਥ ਮਿਟਤ ਸੁਖਤਾਸਾ।੧੩੮।

੨੨੦–†ਗੁੱਗਲ, ਕੁੱਠ, ਕੁੜਾ ਦਾ ਸੱਕ, ਚਿੱਤ੍ਰਾ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਕਾਲੀ ਜੀਰੀ, ਸੁਰਖ ਕਾਹੀ, ਅੱਕ ਅਰ ਥੋਹਰ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਰਨਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੩੮ ॥

ਪੁਸਕਰ ਦੰਤੀ ਕੁੜਾ ਲੈ ਚਿੱਤਾ। ਕਾਹੀ ਕੁਸਟ ਮਿਲਾਵੇ ਮਿਤਾ।
ਕਾਂਜੀ ਰਵਿ ਪਯ ਲੇਪ ਲਗਾਇ। ਕਰਨਕ ਸੋਥ ਮਿਟੈ ਸੁਖ ਥਾਇ।੧੩੯।

੨੨੧–ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਜਮਾਲਗੋਟਾ; ਕੁੜਾ, ਚਿੱਤ੍ਰਾ, ਕਾਹੀ ਤੇ ਕੁੱਠ ਕਾਂਜੀ ਤੇ ਅੱਕ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਰਨਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੀ ਗੰਢ ਮਿਟੇ ॥ ੧੩੯ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਬੀਜੋਰਾ ਜਟ ਅਰਿਣ ਹੀ, ਗੋ ਜਲ ਲੇਪਨ ਕਾਰ।
ਕਰਨਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥਕ ਮਿਟਤ, ਰੁਧਰੈ ਜਾਇ ਬਿਕਾਰ ॥੧੪੦॥

੨੨੨–ਬਿਜੌਰੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਅਰਨੀ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰਨ ਤੇ ਭੀ ਕੰਨ ਮੂਲ ਦੀ ਸੋਜ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ॥ ੧੪੦ ॥

ਚੌਪਈ

ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਰਜਨੀ ਮੇਲ ਧਮਾਹਾ। ਸਰਸੋਂ ਸੁੰਠੀ ਸੈਂਧਵ ਆਹਾ।
ਬਚ ਪਯ ਸੰਗੇ ਲੇਪ ਲਗਾਇ। ਕਰਨਕ ਪੀਰਾ ਦੂਰ ਕਰਾਇ॥ ੧੪੧॥

੨੨੩–ਚਿਤ੍ਰਾ, ਹਲਦੀ, ਧਮਾਹਾਂ, ਸਰ੍ਹੋਂ ਸੁੰਢ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਤੇ ਵਚ, ਦੁਧ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕੀਤਾ ਭੀ ਕਰਨਕ ਦੀ ਸੋਜ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਜ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੪੧ ॥

ਸੁੰਠੀ ਸਰਸਵ ਸਿਗ ਦਾਰ। ਇਟਸਿਟ ਪੀਸੇ ਕਾਂਜੀ ਬਾਰ।
ਸਰਬ ਸੋਥ ਕਾ ਨਸਾ ਕਰਾਇ। ਕਰਨਕ ਗ੍ਰੰਥ ਮਿਟੈ ਸੁਖਦਾਇ।।੧੪੨।।

੨੨੪–ਸੁੰਢ, ਸਰੋਂ, ਸੁਹਾਂਵਣਾ, ਦੇਵਦਾਰ ਤੇ ਇਟਸਿਟ ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਘਿਸਾਕੇ ਲੇਪ ਲਗਾਵੇ ਤਾਂ ਕਰਨਕ ਦੀ ਸੋਜ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੪੨॥

ਕਨੇੜੂ ਪਾਕੇ ਦਾ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਧਾਵੇ ਅਰਜੁਨ ਜਾਨਿਯੇ, ਅਉਰ ਕਦੰਬੈ ਲੇਪ।
ਪਾਕ ਸੋਫ ਸਭ ਜਾਤ ਹੈ, ਕਰਨਕ ਦੁਖ ਸੰਖੇਪ ॥੧੪੩॥

੨੨੫–ਧਾਵੇਬ੍ਰਿਛ, ਕਉਬ੍ਰਿਛ ਅਤੇ ਕਦੰਬਬ੍ਰਿਛ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਿਲ ਦਾ ਲੇਪ ਜਲ ਨਾਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਨੇੜੂ ਪਾਕ ਅਤੇ ਸੋਜ ਸਭ ਤਰਾਂ ਦੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ਅਰ ਕਰਨਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੪੩॥

ਕਰਨਕ ਨਖਿਧ–ਸ਼ੋਕਰ

ਸੰਗ ਜੋਖਿਤ ਸੁਪਨ ਦਿਨ ਕਾ, ਬਹੁਤ ਪੀਵਨ ਨੀਰ।

---

†ਕੌਸ਼ੀ–ਗੁਗਲ ਹੈ, ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੩੫

ਸੀਤ ਨਿਸ ਮੈ ਜਾਗਨਾ, ਅਰੁ ਦਯਾਮ ਮਾਖ ਸਭੀਰ।
ਗੋ ਧੂਮ ਤਿਲ ਪਿੰਨਯਾਕ ਮਸੁਰੀ, ਤ੍ਰੈਪੁਟਾ* ਜਮ ਜਾਨ।
ਤੇਲ ਏਤੀ ਬਸਤ ਤਯਾਗੋ, ਕਰਨ ਕੇ ਦੁਖ ਜਾਨ ॥੧੪੪॥

ਦੋਹਰਾ

ਬੈਂਗਨ ਸੂਰਨ ਲਸਨ ਹੀ, ਤਜੋ ਕੰਦ ਸਭ ਜਾਤ।
ਆਮਿਖ ਸੂਕਾ ਸਾਕ ਸਭ, ਲੇਹੁ ਨ ਹੋਇ ਬਿਖਯਾਤ ॥੧੪੫॥

੨੨੬--ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੰਗ, ਦਿਨੇ ਸੌਣਾ, ਬਹੁਤ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ, ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਰਿਹੈਸ਼, ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਗਣਾ, ਕਸਰਤ ਕਰਨੀ, ਮਾਹ, ਕਣਕ, ਤਿਲਾਂ ਦੀ ਕੁਲਰ, ਮਸਰ, *ਮਟਰ, ਜੌਂ ਤੇ ਤੇਲ, ਇਤਨੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਖਾਣੀਆਂ, ਇਹ ਸਭ ਕਰਨਕ ਸਨਿ ਵਿਚ ਵਰਜ ਦੇਵੇ, ਦੁਖਦਾਈ ਅਰ ਨਖਿਧ ਹਨ। ਬਤਾਊਂ ਜਿਮੀਕੰਦ, ਲਸਨ ਹੋਰ ਸਭੋ ਕੰਦ (ਸ਼ਲਗਮ, ਭੇਂ ਆਦਿ ਸਭ ਕੰਦ ਹਨ) ਇਹ ਸਭ ਵਰਜ ਛਡੇ, ਹੋਰ ਸੁਕੇ ਹੋਏ ਮਾਂਸ ਤੇ ਸਾਗ ਭੀ ਨਾ ਖਾਵੇ॥ ੧੪੪ ॥ ੧੪੫ ॥

ਯੋਗ ਬਸਤੂ—ਦੋਹਰਾ

ਪੇਠਾ ਤੋਰੀ ਸਾਲੀਆ, ਅਦਰਕ ਸੋਏ ਲਯਾਇ।
ਸੰਨਪਾਤ ਕਰਨਕ ਬਿਖੈ, ਇਨਕਾ ਬਯੰਜਨ ਖਾਇ ॥੧੪੬॥

੨੨੭-ਪੇਠਾ, ਤੋਰੀਆਂ, ਸਿਆਲੀਆਂ, ਅਦ੍ਰਿਕ ਤੇ ਸੌਂਏ ਇਹ ਕਰਨਕ ਸੰਨਿ ਵਾਲੇ ਖਾਣ ਯੋਗ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ॥ ੧੪੬ ॥

ਉਪਾਇ

ਸੀਤਲ ਜਲ ਪੀਯ ਨਾਸ ਮਗ, ਉਠੀ ਨਰ ਪਰਭਾਤ।
ਕਰਨ ਸੋਧ ਕਰਨਕ ਮਿਟਤ, ਜਾਨੋ ਸੰਨ ਜੁ ਪਾਤ ॥੧੪੭॥

੨੨੮-ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਨਕ ਰਸਤੇ ਤੜਕੇ ਉਠਕੇ ਪੀਵੇ, ਤਾਂ ਕੰਨਾ ਦੀ ਸੋਜ ਕਰਨਕ ਸੰਨਪਾਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੪੭॥

ਕਟੁਫਲਾਦਿ ਕ੍ਵਾਥ—ਦਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਕਟੁਫਲ ਮੋਥਾ ਧਾਵੇ ਜਾਤੀ, ਪੁਸਕਰ ਬਚ ਕੈਰਾਤੰ।
ਪਰਪਟ ਦਾਰਵੀ ਅੱਭਯਾ ਸ੍ਰਿੰਗੀ, ਨਾਗਰ ਪੀਪਰ ਘਾਤੰ।
ਕਡੂ ਸਟੀ ਕਾਲਿੰਗ ਰੌਦ੍ਰੀ, ਭਾੜਿੰਗੀ ਲੈ ਧਨੀਆਂ।
ਕ੍ਵਾਥ ਤਰੀ ਅਦਰਕ ਸਿੰਗ ਪਾਵੇ,ਕਰਣਗ੍ਰੰਥ ਗਤਿ ਗਨੀਆ॥੧੪੮।
ਮੱਨਯਾਗਲ ਕਫ ਸ੍ਵਾਸਾ ਜਾਵੈ, ਤਾਪ ਮਿਟੈ ਸਭ ਰੋਗਾ।

---

*ਤ੍ਰੈਪੁਟਾ-ਮਟਰ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਨਿਰਮਲਕੋਸ਼ ਤੇ ਮਟਰ ਨਾਮ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ।

ਗੰਡਮਾਲ ਗਲਗੰਡਾ ਜਾਵੈ, ਸੀਸ ਤਨਾ ਦੁਖ ਸੋਗਾ।
ਬਧਰ ਕਾਸ ਹਿਕ੍ਹਾ ਸੁਰਭੰਗਾ, ਔਰ ਸੰਨਿਭਿੰਨਜਾਸਾ।
ਜੇ ਦਸ ਮੂਲਾ ਮਾਹਿ ਮਿਲਾਵਤ, ਬਾਤ ਚੌਰਾਸੀ ਨਾਸਾ ॥੧੪੯॥

੨੨੯–ਕਾਇਫਲ, ਮੋਥਾ ਧਾਵੇ, ਜਾਫਲ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਵਚ, ਚਿਰੈਤਾ, ਪਾਪੜਾ ਦਾਰਹਲਦੀ, ਹਰੜ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਸੁੰਢ, ਮਘ, ਕੜੂ, ਕਚੂਰ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਬੋਹੜ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ, ਭੜਿੰਗੀ ਤੇ ਧਨੀਆ ਕਵਾਥ ਕਰਕੇ ਅਦ੍ਰਕ ਤੇ ਹਿੰਗ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ, ਕਰਣਕ ਸੰਨਿ ਦੀ ਗੁੰਬੀ ਦੂਰ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਜਬਾੜਿਆਂ ਦਾ ਆਕੜਨਾ, ਗਲ ਦਾ ਰੁਕਣਾ, ਕਫ, ਸੁਆਸ, ਤਾਪ ਦੇ ਸਭ ਰੋਗ, ਗੰਡਮਾਲਾ, ਗਲਗੰਡ (ਗਿਲੜ) ਸਿਰਦਰਦ, ਬੋਲਾਪਨ, ਖ਼ਾਂਸੀ, ਹਿੜਕੀ, ਗਲਾ ਬੈਠਣਾ, ਹੋਰ ਸੰਨਿ ਅਭਿਨਯਾਸ ਇਤਨੇ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦਸ ਮੂਲ ਮਿਲਾਕੇ ਇਹੋ ਕ੍ਵਾਥ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਚੌਰਾਸੀ ਤਰਾਂ ਦੀ ਵਾਯੂ ਦੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ਹੈ॥੧੪੮॥੧੪੯॥

ਲੇਪ–ਚੌਪਈ

ਹਾਲੋਂ ਕਟਫਲ ਸੁੰਠੀ ਸੋਏ। ਪਾਨੀ ਸੋ ਕਰ ਤਪਤ ਸਮੋਏ।
ਲੇਪ ਕਰੋ ਇਸ ਬਾਰੰਬਾਰ। ਕਰਨ ਸੋਥ ਕੋ ਦੂਰ ਬਿਡਾਰ ॥੧੫੦॥

੨੩੦–ਹਾਲੋਂ, ਕਾਇਫਲ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਸੋਏ, ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਤਤੇ ਕਰਕੇ ਝਟ ਝਟ ਪਿਛੋਂ ਲੇਪ ਕਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਰਨਕ ਦੀ ਸੋਜ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ॥੧੫੦॥

ਕ੍ਵਾਥ

ਬੀਜੌਰਾ ਜੜ ਅਰਣੀ ਦਾਰੁ। ਸੁੰਠੀ ਸੈਂਧਵ ਰਾਸਨ ਡਾਰ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਜੇ ਪੀਵਤ ਕੋਇ। ਅਥਵਾ ਲੇਪੋ ਸੰਨਿ ਨ ਹੋਇ॥੧੫੧॥

੨੩੧–ਬਿਜੋਰੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਅਰਣੀ, ਦੇਵਦਾਰ, ਸੁੰਢ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਤੇ ਰਾਸਨਾ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਪੀਵੇ ਯਾਂ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਭੀ ਸੰਨਿ ਦਾ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ॥੧੫੧॥

ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਸਟ ਲੱਛਣ–ਪਰਹਾ

ਜੁਰ ਪਰਲਾਪ ਬਿਲਾਪ, ਅਚੇਟਨ ਸ੍ਵਾਸ ਹੀ
ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਸਟ ਭ੍ਰਮ ਮੋਹ, ਜੁ ਕੰਪਨਿ ਤਾਸ ਹੀ
ਸੂਨਜ ਸੋਜ ਹੋਇ ਪੀਰਾ, ਕੰਠਹਿ ਮਾਨਿਯੇ।
ਦ੍ਰਿਸਟ ਭਗਨ ਸੰਨਿਪਾਤਾ ਲੱਛਣ ਜਾਨਿਯੇ॥ ੧੫੨ ॥

ਤਾਪ, ਅਨਰਥ ਬੋਲਣਾ, ਕੀਰਣੇ, ਬਿਹੋਸ਼ੀ, ਦਮਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਾਸ, ਭ੍ਰਮ ਅਗਿਆਨ, ਕਾਂਬਾ, ਸੁੰਨਾਂਪਨ ਤੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪੀੜਾ, ਇਹ ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੧੫੨॥

ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਨਿੰਬ ਪਟੋਲ ਕੜੂ ਦੋ ਨਿਸਾ। ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਖੁਦ੍ਰਾ ਘਨ ਲੈ ਮਿਸਾ।

ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪੀਵਤ ਸੰਨਿ ਜਾਇ। ਭਗਨ ਨੇਤ੍ਰ ਕੀ ਪੀਰ ਪਰਾਇ।੧੫੪।

੨੩੨–ਨਿੰਮਪਤ੍ਰ, ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ, ਕੜੂ, ਦੋਨੋਂ ਹਲਦੀਆਂ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ)' ਕੇਡਯਾਰੀ, ਮੋਥਾ ਤੇ ਸੋਂਫ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਪੀਤਾ ਭੀ ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ।੧੫੩॥

ਕ੍ਵਾਥ

ਧਨੀਆਂ ਨਿੰਬ ਪਟੋਲੀ ਦਾਰੁ। ਕਟੁਕੀ ਅਭਯਾ ਘਨ ਲੈ ਡਾਰ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪਿਵ ਸੰਨਿ ਮਿਟਾਇ।ਪਿੱਤਤਾਪ ਮੋਹਭਗਨਦਿਗਾਇ੧੫੪।

੨੩੩–ਧਨੀਆਂ, ਨਿੰਮ, ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ, ਦੇਵਦਾਰ, ਕੌੜ, ਜੰਗਹਰੜ ਤੇ ਮੋਥਾ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਗਰਮੀ ਦਾ ਤਾਪ, ਪ੍ਰਮੇਹ, ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।੧੫੪॥

ਅਵਲੇਹ (ਚਟਣੀ)–ਦੋਹਰਾ

ਸੋਵਨ ਮਾਖੀ ਪੀਪਰਾ, ਤਾਮਹਿ ਮੇਲ ਕਿਰਾਤ।
ਸਹਿਤ ਸੰਗ ਚਾਟਨ ਕਰੋ, ਭਗਨ ਨੈਨ ਸੰਨਿਘਾਤ॥ ੧੫੫॥

੨੩੪–ਸੋਨਮਖੀ ਦੀ ਭਸਮ, ਮਘ ਤੇ ਚਿਰੈਤਾ ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾ ਕੇ ਚਟਣੀ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਭਗਨ-ਨੇਤ੍ਰ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੂਰ ਹੋਵੇ।੧੫੫॥

ਅੰਜਨ–ਸੋਰਠਾ

ਪੀਪਰ ਮਨਸਿਲ ਲੈਇ, ਮਰਚ ਮੇਲਿ ਦ੍ਰਿਗ ਅੰਜੀਏ।
ਜਲ ਸੰਗੇ ਏ ਦੋਇ, ਸੰਨਿ ਜਾਤ ਹੈ ਭਗਣ ਦ੍ਰਿਗ॥੧੫੬॥

੨੩੫–ਮਘ, ਮਨਸ਼ਿਲ ਤੇ ਮਿਰਚ ਮਿਲਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਪੀਹੇ ਅਰ ਫਿਰ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਜਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਭਗਨਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ।੧੫੬॥

ਸੋਰਠਾ

ਬਚ ਮਰਚਾਂ ਕਣ ਹਿੰਗ, ਮਹੁਵਾ ਸੇਂਧਾ ਜਲ ਘਸੋ।
ਦ੍ਰਿਗ ਮਹਿ ਅੰਜਤਿ ਸੰਗ, ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਗਾ ਸੰਣਿ ਨਾਂ ਰਹਿਤ॥੧੫੭॥

੨੩੬–ਵਚ, ਮ੍ਰਿਚ, ਮਘ, ਹਿੰਗ, ਮਹੂਆ ਤੇ ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਜਲ ਨਾਲ ਘੋਟਕੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂਜਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ।੧੫੭॥

ਨਸਵਾਰ–ਚੌਪਈ

ਮਿਰਚਾਂ ਬਚ ਸੁ ਸਮੁੰਦਰ ਝਾਗ। ਕ੍ਰਿਸਨਾਂ ਉਗ੍ਰਗੰਧਾ ਸੋਭਾਗ।
ਲਸਨ ਨੀਰ ਵਾ ਮੋਥਾ ਨੀਰ। ਭਾਵਨ ਦੀਜੈ ਤਾਕੋ ਬੀਰ॥੧੫੮॥
ਨਾਵਨ ਤੇ ਚੈਤੰਨ ਸੁ ਥਾਇ। ਮੂਰਛਾ ਤਜੈ ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਗ ਜਾਇ।
ਸਿਧ ਜੋਗ ਭਾਖਿਆ ਹੈ ਸਹੀ। ਰੋਗ ਦੇਖ ਕੈ ਦੀਜੈ ਕਹੀ॥੧੫੯॥

੨੩੭–ਮ੍ਰਿਚ, ਵਚ, ਸਮੁੰਦ੍ਰਝਗ. ਮਘ ਤੇ ਹਿੰਗ, ਲਸਨ ਦੇ ਪਾਣੀ ਯਾ ਮੱਥੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਂ ਦੇਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਚੈਤੰਨਤਾ ਹੋਇ, ਮੂਰਛਾ, ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਨਿਪਾਤ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਸਿਧ ਜੋਗ ਹੈ, ਸੋਚਕੇ ਦੇਵੇ ॥੧੫੮॥੧੫੯॥

ਲੇਪ–ਦੋਹਰਾ

ਪੀਪਰ ਮੇਲ ਚਰਾਇਤਾ, ਮਧੁ ਸੰਗੈ ਲਿਪ ਨੈਨ।
ਭਗਨ ਨੇਤ੍ਰ ਸੰਨਿ ਜਾਤ ਹੈ, ਭਾਖੀ ਔਖਧ ਐਨ ॥ ੧੬੦ ॥

੨੩੮–ਮਘ, ਚਿਰੈਤਾ, ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਨਿਪਾਤ ਮਿਟੇ ॥੧੬੦॥

ਅੰਜਨ–ਚੌਪਈ

ਮਿਰਚਾਂ ਮਨਸਿਲ ਲੇ ਹਰਤਾਲ। ਸੇਂਧਾ ਪੀਪਰ ਪੀਸੋ ਸਾਰ।
ਲਸਨ ਨੀਰ ਸੋ ਅੰਜਨ ਕਰੋ। ਭਗਨ ਨੈਨ ਸੰਨਿ ਤਨ ਤੇ ਹਰੋ॥੧੬੧।

੨੩੯–ਮ੍ਰਿਚਾਂ, ਮਨਸਿਲ, ਵਰਕੀਆਹੜਤਾਲ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਤੇ ਮਘ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀਹਕੇ ਲਸਨ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਅੰਜਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਨਿਪਾਤ ਜਾਵੇ ॥੧੬੧॥

ਨਸਵਾਰ (ਸੰਨਿਪਾਤ ਕਲਕਾਤ)–ਸੋਰਠਾ

ਸੁੰਠ ਦੁਪਹਰੀ ਫੂਲ, ਬਚ ਮੇਲੀ ਨਸਵਾਰ ਦੈ।
ਮਿਟਤ ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਗ ਸੂਲ, ਸੰਨਿਪਾਤ ਕਲਿਕਾ ਬਚੈ ॥੧੬੨॥

੨੪੦–ਸੁੰਢ, ਗੁਲਦੁਪਹਿਰੀ ਤੇ ਵਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੧੬੨॥

ਚੌਪਈ

ਲਸਨ ਦੁਪਹਿਰੀ ਫੂਲ ਮੰਗਾਇ। ਮਰਚ ਤੁਗੂ ਗੰਧਾ ਭੀ ਥਾਇ।
ਕਣਾ ਤੂੰਬੜੀ ਕਟ ਲੈ ਬੀਜ। ਅਦਰਕ ਬਚ ਪੀਸੋ ਸਮਲੀਜ ॥੧੬੩॥
ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋ ਨਾਵਨ ਦੇਇ। ਭਗਨ ਨੈਨ ਕੀ ਪੀਰ ਹਰੇਇ।
ਸਿਧ ਜੋਗ ਧਨਵੰਤਰ ਭਾਖਯਾ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਮੇਘੈ ਰਾਖਯਾ ॥੧੬੪॥

੨੪੧–ਲਸਨ, ਦੁਪਹਿਰੀ ਦਾ ਫੁਲ, ਮ੍ਰਿਚ, ਅਸਗੰਧ, ਮਘ, ਕੌੜੀ ਤੂੰਬੀ ਦੇ ਬੀਜ, ਅਦ੍ਰਿਕ ਤੇ ਵਚ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਪੀਹੇ, ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੬੩।੧੬੪॥

ਕ੍ਵਾਥ

ਦਸੋ ਮੂਲ ਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਪੀਪਰ ਪੁਸਕਰ ਦੇ ਭੁਰਕਾਇ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਕਫ ਤਪ ਹੀ ਹਰੈ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਦ੍ਰਿਗ ਭਗਨੈ ਟਰੈ ॥੧੬੫॥

੨੪੨–ਦਸਮੂਲ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਮਘ ਤੇ ਪੋਹਕਰਮੂਲ ਧੂੜ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਾਸ, ਕਾਸ, ਕਫ, ਤਪ, ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾ ਰਹੇ ॥੧੬੫॥

ਦਸੇ ਮੂਲ ਊਖਨ ਸਟਿ ਛਿੰਨਾ। ਲੇਹੁ ਭੜਿੰਗੀ ਕ੍ਵਾਥ ਜੁ ਕਿੰਨਾ।
ਸੰਨਪਾਤ ਭਾਗਤ ਭਗਨੈਨ। ਮਿਟੈ ਤਾਪ ਅਰੁ ਤਨ ਸਭ ਚੈਨ ॥੧੬੬॥

੨੪੩–ਦਸਮੂਲ, ਮ੍ਰਿਚਾਂ, ਕਚੂਰ, ਗਿਲੋਯ ਤੇ ਭੜਿੰਗੀ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਯਾਂ ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੧੬੬॥

ਅਸਟਾਦਸਾਂਗ ਕ੍ਵਾਥ–ਦਵੈਯਾ

ਨਿੰਬ ਪੁਸਕਰਾ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਦਾਖਾ, ਸਟੀ ਗਲੋਇ ਮੰਗਾਵੈ।
ਸੁੰਠੀ ਮੁਸਤਾ ਕੁਟਕੀ ਪਾਠਾ, ਔਰ ਕਿਰਾਤ ਠਵਾਵੈ।
ਨੇਤਰਬਾਲਾ ਮੇਲ ਧਮਾਹਾ, ਪਦਮਕ ਧਨੀਯਾ ਪਾਵੈ।
ਚੰਦਨ ਸੁਰਖ ਉਸੀਰ ਕੰਟਾਰੀ, ਇਨਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਵੈ ॥੧੬੭॥

ਦੋਹਰਾ

ਜੀਰਨ ਜੁਰ ਮੰਦਾਗਨੀ, ਜਾਵਤ ਸ੍ਵਾਸਰੁ ਕਾਸ।
ਸ੍ਵੇਦ ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਗ ਜਾਤ ਹੈ, ਪਿਵਤ ਔਖਧੀ ਜਾਸ ॥੧੬੮॥

੨੪੪–ਨਿੰਮ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਮੁਨੱਕਾ, ਕਚੂਰ, ਗਿਲੋਯ, ਸੁੰਢ, ਮੋਥਾ, ਕੌੜ, ਪਾਠਾ, ਚਿਰੈਤਾ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਧਮਾਹਾ, *ਪਦਮਾਖ ਲਕੜੀ, ਧਨੀਆਂ, ਲਾਲਚੰਦਨ, ਖਸ ਤੇ ਕੰਡਿਆਰੀ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰ ਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਤਾਪ, ਮੰਦਾਗਨੀ, ਸ੍ਵਾਸ, ਚਾਸ, ਮੁੜ੍ਹਕਾ, ਭਗਨਨੇਤ੍ਰ ਸੰਨਿਪਾਤ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੬੭॥੧੬੮॥

ਦਸਾਂਗ ਕ੍ਵਾਥ

ਕੜੂ ਕਲਿੰਗ ਜੁ ਸੁੰਠ ਕਿਰਾਤ। ਧਨੀਯਾ ਗਜਪੀਪਰ ਲੈ ਘਾਤ।
ਦੇਵਦਾਰੁ ਘਨ ਦਸੇ ਜੁ ਮੂਰ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪੀਵੋ ਉਠ ਸੂਰ ॥੧੬੯॥
ਭਗਨ ਨੈਨ ਜੁਰ ਸੰਨਿ ਮਿਟਾਇ। ਕਾਸ ਸੁ ਉਰਗ੍ਰਹ ਸ੍ਵਾਸਹਿ ਜਾਇ।
ਛਰਦ ਪੱਸੁਲੀ ਜਾਵੈ ਸੂਰ। ਸੁਖ ਪਾਵੈ ਦੁਖ ਨਾਸੈ ਦੂਰ ।੧੭੦।

੨੪੫–ਕੌੜ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਸੁੰਢ, ਚਿਰੈਤਾ, ਧਨੀਆਂ, ਵਡੀ ਮਘ, ਦੇਵਦਾਰ, ਮਥਾ ਤੇ ਦਸਮੂਲ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਚ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਖਾਂਸੀ, ਉਰੂਗ੍ਰਹਿ, ਦਮਾ, ਕੈ, ਪਸਲੀਆਂ ਦਾ ਦਰਦ ਸਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੬੯॥੧੭੦॥

---

*ਪਦਮਕ–ਪਦਮਾਖ ਹੈ। ਇਸ ਬ੍ਰਿਛ ਪਰ ਫਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ, ਲਕੜੀ ਕੰਮ ਆਂਦੀ ਹੈ। ਭਾ: ਪ੍ਰ: ਪ੍ਰਿ: ੧੧੫।

ਰਕਤਸਟੀਵੀ ਲੱਛਣ—ਰਸਾਵਲ

ਰਕਤ ਸ੍ਰਵੈ ਮੁਖ ਨਾਕ, ਛਰਦ ਤ੍ਰਿਟ ਤਾਪ ਦਿਖਾਵਤ।
ਉਦਰ ਸੂਲ ਅਤਿਸਾਰ, ਅਰੁਚਿ ਪਰਲਾਪ ਹਿਕਾਵਤ।
ਜਿਹਵਾ ਸਯਾਮ. ਅਚੇਤ, ਰਕਤ ਮੰਡਲ ਹੈ ਰਸਨਾ।
ਹੋਤ ਮੋਹ ਭ੍ਰਮ ਤਾਸ, ਜਾਨਿਯੋ ਤਾਕੈ ਲੱਛਨਾ ॥੧੭੧॥

ਨਾਸਾਂ ਅੰਤੇ ਮੂੰਹ ਰਸਤੇ ਲਹੂ ਦਾ ਵਗਣਾ. ਕੇ, ਪਯਾਸ, ਤਾਪ, ਪੇਟ ਪੀੜਾ, ਅਤੀਸਾਰ, ਅਰੁਚੀ, ਪ੍ਰਲਾਪ, ਹਿਡਕੀ, ਜ਼ਬਾਨ ਕਾਲੇ, ਲਾਲ ਚਕਤਿਆਂ ਵਾਲੀ, ਨਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ, ਮੋਹ, ਭ੍ਰਮ, ਇਹ ਰਕਤਸਟੀਵੀ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੧੭੧॥

ਉਪਾਇ—ਚੌਪਈ

ਪਰਪਟ ਧਨੀਯਾ ਦੋਨੋ ਬਾਂਸਾ। ਕਮੂ ਕਿਰਾਤ ਜੁ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਸਾ।
ਪਾਈ ਮਿਸਰੀ ਪੀਵਨ ਦੇਇ। ਰਕਤਸਚੀਵੀ ਸੰਨਿ ਹਰੇਇ ॥੧੭੨॥

੩੪੯—ਪਿਤਪਾਪੜਾ, ਧਨੀਆਂ, ਦੋਨੋਂ ਬਾਂਸੇ (ਪੀਲਾ ਤੇ ਚਿਟਾ), ਕੜੂ ਤੇ ਚਿਰੈਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਪੀਪਾ ਰਕਤ ਸਟੀਵੀ ਸੰਨਪਾਤ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੧੭੨॥

ਨੇਤ੍ਰ ਮਾਲਾ ਪਰਪਟ ਨੱਖਯ। ਚੰਦਨ ਛਿੰਨਾ ਬਰੀ ਸੁ ਰੱਖਯ।
ਜਵ ਮਧੂਕ ਮੁਹਲੇਠੀ ਘਨਾ। ਚੰਦਨ ਰਕਤ ਸੁ ਆਨੀ ਭਨਾ ॥੧੭੩॥
ਕਾਢਾ ਕਰਿ ਇਸ ਲੀਜੈ ਨੀਰ। ਰਕਤ ਸਟੀਵੀ ਜਾਵੈ ਪੀਰ।
ਨਾਕ ਬਦਨ ਕਾ ਲੋਹੂ ਮਿਟੈ। ਰਾਮ ਸਿਮਰ ਜਯੋਂ ਅਘ ਸਭ ਕਟੈ।੧੭੪।

੨੪੨—ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਪਾਪੜਾ, ਨਖ੍ਹ, ਰਕਤਚੰਦਨ, ਗਿਲੋਯ, ਸਤਾਵਰ ਪਿਪਲ ਦੀ *ਲਾਖ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਮਹੂਆ, ਮੁਲਠੀ, ਮੋਥਾ ਤੇ ਲਾਲ ਚੰਦਨ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤਸਟੀਵੀ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੇ ਨਕੋਂ ਮੂੰਹੋਂ ਲਹੂ ਆਉਣੇ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਦੂਰ ਕਰੇ ਹੈ ॥੧੭੩॥੧੭੪॥

ਕੁੰਕਮਾਦਿ ਅਵਲੇਹ—ਪਰਹਾ

ਕੁੰਕਮ ਤ੍ਰਿਕਟਾ ਸਿੰਗੀ, ਪੁਸਕਰ ਕਟੁ ਫਲਾ।
ਏਲਾ ਤੋਖਾ ਖੀਰ, ਤਮਾਲਾ ਅਤਿ ਭਲਾ।
ਕਸਤੂਰੀ ਗਜ ਕੇਸਰ, ਦਾਲ ਜੁ ਚੀਨਹੀ।
ਮਧੁ ਸੰਗੇ ਇਹ ਚਾਟੇ, ਸੰਨਿ ਜੁ ਹੀਨਹੀ ॥੧੭੫॥

---

*ਰਖਯਾ—ਨਾਮ ਲਾਖ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਆ: ਅੰ: ਕੋਸ਼: ਪਿ: ੧੩੬ ਪੰ: ੭ ਦੇਖੋ ਗੁਣ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪ੍ਰ: ੧੬੧।

ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਕਫ ਤ੍ਰਿਸਨਾ; ਜੀਭ ਜੁ ਫੂਟੀਆ।
ਹਿੱਕ੍ਹਾ ਸ੍ਵਾਸਾ ਕਾਸ, ਖਈ ਜੁਰ ਛੂਟੀਆ।
ਦਗਧ ਹਰੀ ਕਰ ਹੋਇ, ਪਿੱਤ ਇਮ ਜਾਨਿਯੋ।
ਕਹੀ ਕੁੰਕਮਾ ਆਦਿਕ, ਚਟਨੀ ਮਾਨਿਯੋ ॥੧੭੬॥

੨੪੮–ਕੇਸਰ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਕਾਇਫਲ, ਲਾਚੀਆਂ, ਤੇਖਾਖੀਰ (ਇਹ ਇਕ ਸਫੈਦ ਮਿਟੀ ਹੈ), ਤਮਾਲਪੱਤ੍ਰ, ਕਸਤੂਰੀ, ਨਾਗਕੇਸਰ, ਤੇ ਦਾਰਚੀਨੀ ਬਰੀਕ ਪੀਹ ਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟਣੀ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਬਾਤ, ਪਿਤ, ਕਫ, ਪਯਾਸ, ਜੀਭ ਦਾ ਫੁਟਣਾ, ਹਿਡਕੀ ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ, ਖਈ ਤੇ ਤਾਪ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਸੜੀ ਕਫ ਹਰੀ ਹੋਵੇ, ਪਿਤ ਹਰੇ ਹੋਣ, ਇਹ ਚਟਣੀ ਬਹੁਤ ਗੁਣਕਾਰ ਹੈ ॥੧੭੫॥੧੭੬॥

ਕਾੜ੍ਹਾ–ਚੌਪਈ

ਬਾਂਸੇ ਕੇਰਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਛਾਨੀ ਤਾ ਮੈ ਸਹਿਤ ਮਿਲਾਇ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਰਕਤਾ ਸੰਨਿ ਜਾਇ। ਰਕਤ ਸਮੁੰਦ੍ਰਹਿ ਪਾਲ ਬੰਧਾਇ।੧੭੭।

੨੪੯–ਬਾਂਸੇ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰ ਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾ ਕੇ ਪੀਏ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ, ਰਕਤ-ਸਟੀਵੀ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨੂੰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਦੂਰ ਕਰੇ ॥੧੭੭॥

ਕ੍ਵਾਥ

ਬਾਂਸਾ ਪਰਪਟ ਨਿੰਬ ਜੁ ਦਾਰੁ। ਪ੍ਰਿਸਟ ਪਰਨਿ ਘਨ ਸੁੰਠੀ ਡਾਰੁ।
ਇੰਦ੍ਰਜਵ ਬਚ ਪੀਪਰ ਮੂਰ। ਮੇਲ ਭੱਖੜਾ ਕਰਿਯੋ ਚੂਰ ॥੧੭੮॥
ਕ੍ਵਾਥ ਕਥੀ ਪੀਵਨ ਕੋ ਦੇਇ। ਰਕਤ ਸਟੀਵੀ ਸੰਨ ਹਰੇਇ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਜਾਵੈ ਅਤਿਸਾਰ। ਮੰਦਾਗਨਿ ਤਨ ਸੂਰ ਬਿਡਾਰ ॥੧੭੯॥

੨੫੦–ਬਾਂਸਾ, ਪਾਪੜਾ, ਨਿੰਮ, ਦੇਵਦਾਰ, ਪਿਸਟਪਰਨੀ, ਮੋਥਾ, ਸੁੰਢ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਵਚ, ਪਿਪਲਾ ਮੂਲ ਅਰ ਭਾਖੜਾ ਦਰੜਕੇ ੪ ਤੋਲੇ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਤੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਸਟੀਵੀ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ, ਅਤੀਸਾਰ, ਮੰਦਾਗਨਿ ਅਰ ਸੂਲ ਨਿਸਚੇ ਦੂਰ ਕਰੇ ॥੧੭੮॥੧੭੯॥

ਨਸਵਾਰ–ਦੋਹਰਾ

ਕੁਸਮ ਦਾੜਿਮੀ ਦੂਬ ਜਲ, ਨਾਵਨ ਨਾਕ ਚਢਾਇ।
ਰਕਤ ਸਟੀਵੀ ਜਾਤਿ ਹੈ, ਮੋਘੇ ਦਈ ਬਤਾਇ ॥੧੮੦॥

੨੫੧–ਅਨਾਰ ਦੇ ਫੁਲ, ਖੱਬਲ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਟਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਸਟੀਵੀ ਸੰਨਿਪਾਤ ਜਾਵੇ ॥੧੮੦॥

ਚੌਪਈ

ਪਾਹਨ ਭੇਦ ਜੁ ਗੋ ਘੀ ਪਾਇ। ਰੋਗੀ ਦੀਜੈ ਨਾਸ ਬਨਾਇ।

ਨਾਕ ਬਦਨ ਲੋਹੂ ਥੰਭਾਇ। ਰਕਤ ਸਟੀਵੀ ਸੰਨਿ ਮਿਟਾਇ ॥੧੯੧॥

੨੫੨–‡ਪਖਾਣਭੇਦ ਵਿਚ ਗੌਕਾ ਘਿਉ ਮਿਲਾਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਨਕ ਮੂੰਹ ਦਾ ਖੂਨ ਬੰਦ ਕਰੇ ਤੇ ਰਕਤ ਸਟੀਵੀ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੧੯੧॥

ਤੂੰਮਾ ਜੜ ਦ੍ਵਾਦਸ ਲੈ ਟੰਕ। ਤਾਹੀ ਸਮ ਪੋਸਤ ਜੜ ਅੰਕ।
ਗਉ ਦੂਧ ਸੋ ਦੇਹੁ ਪਿਵਾਇ। ਰਕਤ ਸਟੀਵੀ ਸੰਨਿ ਮਿਟਾਇ ॥੧੯੨॥

੨੫੩–ਤੁੰਮੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ੪ ਤੋਲੇ, ਪੋਸਤ ਦੀ ਜੜ ੪ ਤੋਲੇ ਘੋਟਕੇ ਗੋਕੇ ਦੂਧ ਨਾਲ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਸਟੀਵੀ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੯੨॥

ਪਰਲਾਪਕ ਲੱਛਣ–ਸ਼ੰਕਰ

ਕੰਪ ਤਨ ਪਰਲਾਪ ਅੰਦਰ, ਦਾਹ ਬਾਹਰ ਹੋਇ।
ਕੰਠ ਪੀਰਾ ਸੋਜ ਮੁਖ ਤੇ, ਭਾਖਤਾ ਬਹੁ ਸੋਇ।
ਮਤ ਬਿਨਾ ਬਕਬਾਇ ਕਰਤਾ, ਭੂਤ ਜਿਮ ਹੈ ਬੈਨ।
ਕਾਠੋਰ ਜਿਹਵਾ ਸੂਨਯਤਾ ਹੁਇ, ਜਾਨ ਲੱਛਣ ਐਨ ॥੧੯੩॥

ਦੋਹਰਾ

ਦੌਰ ਦੌਰ ਬਾਹਰ ਭਜੈ, ਭਾਖਤ ਬੈਨ ਅਨੇਕ
ਕਹੇ ਕਿ ਮੁਝਕੋ ਜਾਨ ਦਯੋ, ਤਾਂ ਤੇ ਬੈਦ ਬਿਬੇਕ ॥੧੯੪॥

ਕੰਬਣਾ, ਬਿਅਰਥ ਬਕਣਾ, ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਜਲਨ, ਗਲ ਵਿਚ ਪੀੜ, ਮੂੰਹ ਤੇ ਸੋਜ, ਬਹੁਤ ਬੋਲਣਾ, ਬੇਮਤਲਬ ਬਕਬਾਦ, ਭੂਤ ਚਿੰਬੜੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਕਾਹਟ, ਕਰੜੀ ਜ਼ਬਾਨ ਅਰ ਜਕੜੀ ਜੇਹੀ ਤੇ ਦੌੜ ੨ ਬਾਹਰ ਭਜਣਾ ਇਤਯਾਦੀ ਪ੍ਰਲਾਪਕ ਸੰਨਿ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੧੯੪॥੧੯੪॥

ਉਪਾਇ–ਸ਼ੰਕਰ

ਤਗਰ ਅਸਗੰਧ ਪਰਪਟਾ ਲੈ ਸੰਖਹੋਲੀ ਪਾਇ।
ਦਸ ਜੁ ਮੂਲੀ ਤਿਰਕੁਟਾ, ਤਿਕਤਾ ਮੁਨੱਕਾ ਬਾਇ।
ਭਾਰਤੀ ਘਨ ਭੂਤ ਕੇਸੀ, ਹਰੜ ਅਮਲਤਾਸ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ ਕੈ ਪੀਜੀਏ, ਪਰਲਾਪ ਸੰਨ ਜੁ ਨਾਸ ॥੧੯੫॥

੨੫੪–ਤਗਰ, ਅਸਗੰਧ, ਪਾਪੜਾ, ਭੇਡਭੜਿੰਗ, ਦਸਮੂਲ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਕੌੜ, ਮੁਨੱਕਾ, ਬ੍ਰਹਮੀ, ਮੋਥਾ, ਛੜ, ਹਰੜ ਤੇ ਅਮਲਤਾਸ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤੇ ਪ੍ਰਲਾਪਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੯੫॥

---

‡ਪਖਾਨਭੇਦ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਬ੍ਰਿਛ ਜਿਸਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ ਗੌਸ਼ਾਦ ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪਥਰ ਇਸ ਨੂੰ "ਹੁਜਰਲ ਯਹੂਦ" ਯੂਨਾਨੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਏਥੇ ਬ੍ਰਿਛ ਅਰਥਾਤ ਲਕੜੀ ਗੌਸ਼ਾਦ ਹੀ ਲਵੇ।

ਚੌਪਈ

ਮੂਰ ਦਸੋ ਪਟੋਲੀ ਦਾਰ। ਸੁੰਠ ਕਿਰਾਤ ਗੜੂਚੀ ਧਾਰ।
ਪਾਠਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪੀਇ। ਪਰਲਾਪਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨ ਥੀਇ ॥੧੮੬॥

੨੫੫–ਦਸਮੂਲ, ਪਟੋਲ, ਦੇਵਦਾਰ, ਸੁੰਢ, ਚਿਰੈਤਾ, ਗਿਲੋਂਯ ਤੇ ਪਾਠਾ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਲਾਪਕ ਸੰਨਿ ਜਾਵੇ ॥੧੮੬॥

ਮੁਸਤਾਦਿ ਕ੍ਵਾਥ–ਪਰਹਾ

ਘਨ ਦਸਮੂਲੀ ਸੁੰਠੀ, ਐ ਦ੍ਰਿਗ ਮਾਲ ਹੀ।
ਚੰਦਨ ਪਰਪਟ ਬਾਂਸਾ, ਖਸਾ ਸੁ ਘਾਲ ਹੀ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਦੈ ਪੀਵਨ, ਜਾਤ ਪ੍ਰਲਾਪ ਹੈ।
ਇਸ ਔਖਧ ਕਾ ਜਾਨੋ, ਬਡ ਪਰਤਾਪ ਹੈ ॥੧੮੭॥

੨੫੬–ਮੋਥਾ, ਦਸਮੂਲ, ਸੁੰਢ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਚੰਦਨ, ਪਾਪੜਾ, ਬਾਂਸਾ ਤੇ ਖਸ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪੀਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰਲਾਪਕ ਸੰਨਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੧੮੭॥

ਪਿਪਲਾਦਿ ਕ੍ਵਾਥ–ਦ੍ਰਿਫਪਟਾ ਛੰਦ

ਪੀਪਰ ਪੀਪਰ ਮੂਲ ਚਵ, ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਬਚ ਜਾਜੀ।
ਸੁੰਠੀ ਆਨ ਪਤੀਸ ਕੌੜ, ਪਾਠਾ ਲੈ ਸਾਜੀ।
ਕੁੜਾ ਰੇਣੁਕਾ ਤਿਕਤਕੰ, ਮੂਰਵਾ ਬਾੜਿੰਗੀ।
ਸਰਖਪ ਮਿਰਚਾਂ ਪੁਸਕਰਾ, ਲੈ ਕੁੜਾ ਜੁ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ॥੧੮੮॥
ਅਰਕ ਮੂਲ ਕਟੁਕੀ ਗਹੋ, ਗਜ ਪੀਪਰ ਆਨੋ।
ਦੋਨੋਂ ਮੋਲ ਕੰਟਾਰੀਆਂ, ਭਾੜਿੰਗੀ ਜਾਨੋ।
ਦੋ ਅਜਵਾਇਨ ਆਨੀਏ, ਸੁਕਨਾਸ ਧਮਾਹਾ।
ਹੀਸ ਮਿਲਾਈ ਕ੍ਵਾਥ ਏ, ਪੀਵਨ ਦੈ ਤਾਹਾ ॥੧੮੯॥
ਬਾਤ ਸਲੇਖਮ ਜਾਤ ਜੁਰ, ਬਾਈ ਚੌਰਾਸੀ।
ਸੰਨਿ ਪ੍ਰਲਾਪਕ ਨਿੰਦ੍ਰਾ, ਹਰਖਾ ਕਚ ਜਾਸੀ।
ਸੂਨਯ ਸੀਤ ਬਕਬਾਦ ਹੀ, ਸਭਹੀ ਕਾ ਨਾਸਾ।
ਅਸਟਾ ਬਿਸੰਤ ਕ੍ਵਾਥ ਏ, ਮੁਨਿ ਮੇਘੇ ਭਾਸਾ ॥੧੯੦॥

੨੫੭–ਮਘ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਚੱਵ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਵਚ, ਜੀਰਾ, ਸੁੰਢ, ਪਤੀਸ, ਕੌੜ, ਪਾਠਾ, ਕੂੜਾ ਦਾ

ਸੱਕ, ਰੇਣੁਕਾ (ਗੋਲ ਦਾਣੇ) ਮੋੜਿਓਪੱਤ੍ਰ, *ਪਟੋਲਪੱਤ੍ਰ ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਸਰੋਂ, ਮਿਰਚ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਕੱਕੜਸਿੰਗੀ ਅੱਕ, ਬੀ ਜੜ੍ਹ, ਕੁਟਕੀ, ਲੰਬੀ ਮਘ, ਛੋਟੀ ਕੰਡਯਾਰੀ, ਵਡੀ ਕੰਡਯਾਰੀ, ਭੜਿੰਗੀ ਅਜਵਾਇਣ ਦੇਸੀ, ਅਜਵਾਇਣ ਖੁਰਾਸਨੀ, ਸੋਨਾਕ, ਧਮਾਹਾਂ ਤੇ ਹੀਸ, ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਵਿਚੋਂ ੪ ਤੋਲੇ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ੬੪ ਤੋਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾੜ੍ਹੇ। ਜਦ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਸੜ ਕੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਸੀਤ ਗਰਮ ਪਿਲਾਵੇ। ਇਹ ਬਾਤ ਕਫ਼, ਤਾਪ, ਚੌਰਾਸੀ ਵਾਯੂ, ਪ੍ਰਲਾਪਕ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਨਿਦ੍ਰਾ, ਰੋਮਾਂਚ, ਸੁੰਨਤਾ, ਸਰਦੀ ਤੇ ਬਕਾਬਾਦ, ਸਭ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਇਹ ਕ੍ਵਾਥ ਅਸ਼ਟਾਬਿੰਸਨ ਅਰਥਾਤ ਅਠਾਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਜੇਕਰ ਅਜਵਾਇਣਾਂ ਤੇ ਕੰਡਯਾਰਿਆਂ ਇਕ ਇਕ ਗਿਣੀਏ ਤਾਂ ੨੮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ॥ ੧੮੮ ॥ ੧੮੯ ॥ ੧੯੦ ॥

ਜਾਇਫਲਾਦਿ ਚੂਰਣ–ਸ਼ੰਕਰ

ਜਾਇਫਲ ਜਲਵੱਤਰੀ ਤਜ, ਇਲਾ ਬਾਇਬੜਿੰਗ।
ਚੋਪਚੀਨੀ ਲੌਂਗ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਪੀਪਰੀ ਜੜ ਅੰਗ।
ਨਾਗਕੇਸਰ ਫਲ ਬਿਭੀਤਕ, ਦੋਇ ਲੈ ਅਜਵਾਨ।
ਕੱਥ ਅਭਰਕ ਅਰੁ ਨੈਪਾਲਾ, ਪੋਸਤੈ ਜੜ ਠਾਨ ॥੧੯੧॥
ਸਾਰ ਮਿਠਾ ਖੂਬ ਪੀਸੇ, ਕਰੋ, ਚੂਰਣ ਏਹ।
ਟੰਕ ਦੁਇ ਮਧੁ ਸੰਗ ਖਾਵੇ, ਪ੍ਰਾਤ ਸੰਧਯਾ ਤੇਹ।
ਮਿਟਤ ਹੈ ਪਰਲਾਪ ਤਪ ਸਭ, ਜਾਇ ਤਨ ਕੀ ਪੀਰ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਜੁ ਬਾਇ ਭਾਗਤ, ਹੋਇ ਸੁਖਦ ਸਰੀਰ ॥੧੯੨॥

੨੫੮–ਜਾਯਫਲ, ਜਾਵਤ੍ਰੀ, ਤੇਜਪੱਤ੍ਰ, ਇਲਾਚਿਆਂ ਬਾਯਵੜਿੰਗ, ਚੋਬਚੀਨੀ, ਲੌਂਗ, ਮਘ ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਨਾਗਕੇਸਰ, ਬਹੇੜਾ, ਦੇਸੀ ਤੇ ਖੁਰਾਸਾਨੀ ਅਜਵਾਇਣਾਂ, ਕੱਥ, ਮ੍ਰਿਤਅਭਕ ਚਰੈਤਾ, ਪੋਸਤ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਮ੍ਰਿਤਲੋਹ ਅਰ ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਸਭ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਪੀਹ ਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾ ਲਵੇ। ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ੮ ਮਾਸੇ ਪ੍ਰਾਤਾ ਅਤੇ ਸੰਧਯਾ ਸਮੇਂ ਖਾਯਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਲਾਪ ਸੰਨਿਪਾਤ ਸਾਰ, ਗੀਰ ਦੀ ਪੀੜਾ, ਦਮਾ ਖਾਂਸੀ ਅਤੇ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਯੂ ਦੇ ਰੋਗਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੯੧ ॥ ੧੯੨ ॥

ਸਾਰਦੂਲ ਗੁਟਕਾ (ਚਰਕਾਤ)–ਦਵੈਯਾ

ਸੇਂਧਾ ਜੀਰਾ ਬਰਚ ਪੀਪਰੀ, ਲੈ ਮਰਚਾਂ ਬਾੜਿੰਗੀ।
ਸੁੰਠੀ ਕੁੱਠ ਸਿਵਾ ਕੈਰਾਤੀ, ਅਜਮੋਦਾ ਭਾੜਿੰਗੀ।
ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਸਭ ਤੇ ਦੂਨਾ ਗੁੜ ਲੈ, ਸੌਪਾਰੀ ਸਮ ਗੁਟਕਾ।
ਬਾਤ ਚੌਰਾਸੀ ਅਰ ਪਰਲਾਪਾ, ਸੰਨ ਫਿਰੈ ਜਗ ਭਟਕਾ ॥੧੯੩॥
ਅਰਸ ਭਗੰਦਰ ਗੁਲਮਾ ਬਾਦੀ, ਤਾਪ ਬਾਤ ਕਾ ਜਾਵੈ।

‡ਤਿਕਤਕ–ਪਟੋਲਪੱਤ੍ਰ ਹਨ, ਦੇਖੋ ਆ ਅੰ: ਪ੍ਰਿ: ੬੮ ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੨੮੦

ਰਿਦੈ ਰੋਗ ਅਰੁ ਸਾਕਨਿ ਦੋਖਾ, ਭੂਤਰੁ ਪ੍ਰੇਤ ਭਗਾਵੈ।
ਸੂਲ ਬਿਸੂਚੀ ਮੰਤ੍ਰ ਤੰਤ੍ਰ ਐ, ਰਾਖਸ ਔਰ ਪਿਸਾਚਾ।
ਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਬਿਖ ਸਭ ਭਾਗੈ, ਚਰਕ ਦੀਜੋ ਇਹ ਬਾਚਾ ।੧੯੪।

੨੫੯–ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਜੀਰਾ, ਵਚ, ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਸੁੰਢ, (ਮਿੱਠੀ), ਕੂਠ, ਹਰੜ, ਚਿਰੈਤਾ, ਅਜਮੋਦ, ਭਗ੍ਰਿੰਗੀ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਾ ਸਭੇ ਸਮਾਨ, ਸਭਨਾ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਗੁੜ ਪਾਕੇ ਸੁਪਾਰੀ ਸਮਾਨ ਗੋਲੀ ਕਰੇ। ਖਾਵੇ ਤਾਂ ੮੪ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਤ ਪ੍ਰਲਾਪਕ, ਸੰਨਿਪਾਤ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਬਵਾਸੀਰ, ਭਗੰਦਰ, ਗੋਲਾ, ਬਾਦੀ, ਵਾਤਜੁਰ, ਹਿਰਦੇਰੋਗ, ਸਾਕਨੀਦੋਖ, ਭੂਤਪਰੇਤ, ਸੂਲ ਅਤੇ ਹੈਜ਼ਾ ਭੀ ਦੂਰ ਹੋਇ, ਮੰਤ੍ਰ, ਤੰਤ੍ਰ, ਰਾਖਸ਼, ਪਿਸਾਚ ਅਸਥਾਵਰ ਤੇ ਜੰਗਮ, ਵਿਖ ਸਭ ਦੂਰ ਹੋਏ ॥੧੯੩॥੧੯੪॥

ਜਿਹਵਕ ਲੱਛਣ–ਪਰਿਹਾ

ਕੰਠ ਤਾਲਵੈ ਰਸਨਾਂ, ਜਾਕੈ ਲਾਗ ਹੈ।
ਕੰਟੇ ਰਸਨ ਕਠੋਰ, ਰਾਤ ਦਿਨ ਜਾਗ ਹੈ।
ਕਾਸ ਸ੍ਵਾਸ ਤਪ ਮੂਕ, ਸੁਨੈ ਨਹਿ ਕਾਹੂਕੀ।
ਜਿਹਵਕ ਸੰਨਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਕ੍ਰਿਯਾ ਕਰਿ ਤਾਹੂਕੀ ॥੧੯੫॥

ਗਲ, ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਰਸਨਾ ਲਗ ਜਾਵੇ, ਉਪਰ ਕੰਡੇ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨ ਕਰੜੀ ਹੋਵੇ, ਰਾਤ ਜਾਗਦਾ ਰਹੇ, ਖਾਂਸੀ, ਦਮਾਂ, ਤਪ, ਗੁੰਗਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਾਂ ਸੁਣੇ, ਅਜਿਹੇ ਜਿਹਵਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੧੯੫॥

ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਕਟੁਕਾ ਸੁਰਤਰੁ ਨਿਸਾ ਜੁ ਦੋਇ। ਨਿੰਬ ਬਹੇਰਾ ਅਭਯਾ ਢੋਇ।
ਸੁੰਠੀ ਬਾਸਾ ਪੁਸਕਰ ਮੂਰ। ਮੁਸਤ ਪਟੋਲ ਗਡੂਚੀ ਚੂਰ ॥੧੯੬॥
ਸਭ ਸਮਾਨ ਕਾਢਾ ਕਰਿ ਖਾਇ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਜਿਹਵਕ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਕੰਟੇ ਜਾਵੈ ਮਿਟ ਹੈ ਤਾਪ। ਰਾਮ ਕਰੈ ਕਿਰਪਾ ਜਬ ਆਪ ॥੧੯੭॥

੨੬੦–ਕੁਟਕੀ, ਦੇਵਦਾਰ, ਹਲਦੀ, ਦਾਰਹਲਦੀ, ਨਿੰਮ, ਬਹੇੜਾ ਹਰੜ, ਸੁੰਢ, ਬਾਂਸਾ, ਪੋਹਕਰ ਮੂਲ, ਮੋਥਾ, ਪਟੋਲਪੱਤ੍ਰ, ਗਿਲੋਯ ਤੇ ਕਪੂਰ ਸਭੇ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ ਜਿਹਵਕ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਕੰਡੇ ਸਭ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੧੯੬॥੧੯੭॥

ਕ੍ਵਾਥ–ਚੌਪਈ

ਪੰਚ ਮੂਲ ਪਾਟੋਲ ਪਤੀਸ। ਮੁਸਤਾ ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਦੋਇ ਜਗੀਸ਼।
ਨਿੰਬ ਕਿਰਾਤ ਜੁ ਕਾਢਾ ਕਰੈ। ਪੀਵਤ ਜਿਹਵਕ ਸੰਨਿ ਸੁ ਹਰੇ ॥੧੯੮॥

੨੬੧–ਪੰਜੇਮੂਲ, ਪਟੋਲ, ਪਤੀਸ, ਮੋਥਾ, ਦੋਨੋਂ ਕੰਡਯਾਰੀਆਂ, ਨਿੰਮ ਤੇ ਚਿਰੈਤਾ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਪੀਏ ਤਾਂ ਜਿਹਵਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ॥੧੯੮॥

ਅਵਲੇਹ

ਕਸਤੂਰੀ ਗ੍ਰੰਥਕ ਲੇ ਕਣਾ। ਕੇਸਰ ਲੌਂਗ ਤੀਸੀਏ ਘਨਾ।
ਅਦਰਕ ਰਸ ਸੌਂ ਚਾਟਨ ਦੇਈ। ਜਿਹਵਕ ਸੰਨਿ ਜੁ ਦੂਰ ਕਰੇਈ।੧੯੯।

੨੬੨-ਕਸਤੂਰੀ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਮਘ, ਕੇਸਰ ਤੇ ਲੌਂਗ ਚੰਗਾ ਪੀਹ ਕੇ ਫਿਰ ਅਦ੍ਰਿਕ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਭੀ ਜਿਹਵਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥੧੯੯॥

ਲੇਪ-ਦੋਹਰਾ

ਊਖਣ ਸੇਂਧਾ ਅਕਰਕਰ, ਅਦਰਕ ਰਸ ਮਰਦਾਇ।
ਘਰਖਣ ਕੀਜੈ ਜੀਭ ਪਰ, ਜਿਹਵਕ ਕੰਟ ਨਸਾਇ ॥੨੦੦॥

੨੬੩-ਮ੍ਰਿਚਾਂ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਤੇ ਅਕਰਕਰਾ, ਅਦ੍ਰਿਕ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਘੋਟ ਕੇ ਜ਼ਬਾਨ ਪਰ ਮਲੇ ਤਾਂ ਕੰਡੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੦੦॥

ਲੇਪ

ਪੀਪਰ ਸੇਂਧਾ ਮੇਲ ਕਿਰਾਤ। ਨੀਕੀ ਪੀਸੋ ਅਦਰਕ ਘਾਤ।
ਲੇ ਜਿਹਵਾ ਪਰ ਮਰਦਨ ਕਰੋ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਸਭ ਜਿਹਵਕ ਹਰੋ॥੨੦੧॥

੨੬੪-ਮਘ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਤੇ ਚਿਰੈਤਾ, ਅਦ੍ਰਿਕ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀਹਕੇ ਜ਼ਬਾਨ ਪਰ ਮਲੇ ਤਾਂ ਜਿਹਬਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੦੧॥

ਲੇਪ-ਦੋਹਰਾ

ਮਰਚਾਂ ਤੁਲਸੀ ਬੀਜ ਲੇ, ਸੁੰਠੀ ਅਕਰ ਕਰਾਇ।
ਇੰਦਰਜਵ ਚੈਰਾਇਤਾ, ਬੀਜਪੂਰ ਰਸ ਪਾਇ ॥੨੦੨॥

੨੬੫-ਮ੍ਰਿਚ, ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਬੀਜ, ਅਕਰਕਦਾ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਚਿਰੈਤਾ ਤੇ ਬਿਜੌਰੇ ਦਾ ਰਸ ਪਾਕੇ ਲੇਪ ॥੨੦੨॥ ਯਾ:-

ਮਰਚਾਂ ਸੇਂਧਾਲੂਨ ਲੇ, ਬੀਜੌਰੇ ਰਸ ਪੀਸ।
ਲੇਪ ਕਰੋ ਜਿਹਵਾ ਬਿਖੈ,ਜਿਹਵਕ ਜਾਇ ਜਗੀਸ॥੨੦੩॥
ਲੇਪ ਕਰੋ ਜਿਹਵਾ ਪਰੈ, ਨੀਕਾ ਪੀਸੀ ਏਹ।
ਸੰਨਿਪਾਤ ਜਿਹਵਕ ਘਟਤ,ਸੁਖ ਪਾਵਤ ਸਭ ਦੇਹ।੨੦੪।

੨੬੬-ਮ੍ਰਿਚ, ਸੇਂਧਾਨਿਮਕ, ਬਿਜੌਰੇ ਦਾ ਰਸ, ਰਸਨਾ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜਿਹਵਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਮਿਟੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰੇ ਜਾਂ ਮਲੇ ॥੨੦੩॥੨੦੪॥

ਗੋਲੀ-ਪਰਹਾ

ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਕੇਸਰ ਲੌਂਗ, ਜਵਤ੍ਰੀ ਆਨਿਯੇ।

ਖਯਰ ਕਾਢ ਰਸ ਪੀਸੋ, ਆਛੀ ਛਾਨਿਯੇ।
ਗੋਲੀ ਕੋਕਨ ਮਾਨ, ਜੁ ਮੁਖ ਮੈਂ ਰਾਖਿਯੈ।
ਜਿਹਵਕ ਕੇਰੀ ਹਾਨ, ਧਨੰਤਰੁ ਦਾਖਿਯੈ ॥੨੦੫॥

੨੬੭-ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, (ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ), ਕੇਸਰ, ਲੌਂਗ ਤੇ ਜਵਿਤ੍ਰੀ ਕੱਥੇ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਗੋਲੀ ਕੋਕਨ ਬੇਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਜਿਹਵਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੦੫॥

ਕੁਰਲਾ

ਸੁੰਠੀ ਚਿਤ੍ਰਾ ਚਵਕ, ਲਾਇਚੀ ਪੀਪਰਾ।
ਚੰਬੇ ਪੱਤ੍ਰ ਜੁ ਧਨੀਯਾ, ਨਿੰਬ ਜੁ ਈਪਰਾ।
ਗੂੰਥਕ ਤਿਲਕਾ ਤੇਲ, ਬਿਜੈਸਾਰ ਪਾਵਹੀ।
ਬਾਲਯੋ ਕਲਕ ਕਰਾਇ,ਬ੍ਰਿਹਤਿ ਰਸ ਲਯਾਵਹੀ॥੨੦੬॥
ਦੋਨੋ ਦੇਹੁ ਰਲਾਇ, ਸੂ ਕੁਰਲਾ ਕੀਜੀਏ।
ਸੰਨਿਪਾਤ ਇਹ ਜਿਹਵਕ, ਛਿਨ ਮਹਿ ਛੀਜੀਏ।
ਜਿਹਵਾ ਕੰਟੇ ਨਾਸ, ਸੁੱਧ ਤਨ ਹੋਵਹੀ।
ਸਾਚੀ ਬਾਤ ਬਖਾਨ, ਮੇਘ ਕਹਿ ਜੋਵਹੀ ॥੨੦੭॥

੨੬੮-ਸੁੰਢ, ਚਿੱਤ੍ਰਾ. ਚੱਬਕ, ਲਾਇਚੀ. ਮਘਾਂ; ਚੰਬੇ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ, ਧਨੀਆਂ, ਨਿੰਮਪਤਰ ਪਿਪਲਾ ਮੂਲ, ਤਿਲਾਂ ਦਾ ਤੇਲ, ਬਿਜੈਸਾਰ ਤੇ *ਮੁਸ਼ਕਬਾਲਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕੀਤੇ ਜਲ ਵਿਚ, ਕੰਡਯਾਰੀ ਦਾ ਰਸ ਪਾਕੇ ਦੋਨੋਂ ਰਲਾਇਕੇ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ ਜਿਹਵਕ,ਜਿਹਵਾ ਦੇ ਕੰਡੇ ਭੀ ਨਾਸ ਕਰੇ।੨੦੬।੨੦੭।

ਅਭਿਨਯਾਸ ਲੱਛਣ-ਸ਼ੰਕਰ

ਬਦਨ ਚਿਕਨਾ ਬਿਕਲਤਾ ਹੈ, ਬਕੈ ਬੈਨ ਕਠੋਰ।
ਬਾਤ ਪਿਤੈ ਨੀਂਦ ਬਹੁਤੀ, ਕਫਿ ਕਰਤ ਅਤਿ ਸੋਰ।
ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਰਹਤ ਸ੍ਵਾਸਾ, ਹੋਤ ਬਲਿ ਅਤਿ ਛੀਨ।
ਸੋ ਕਾਲ ਕੇ ਸਮ ਜਾਨਿਯੋ, ਅਭਿਨਯਾਸ ਸੰਨਿ ਸਦੀਨ ॥੨੦੮॥

ਮੂੰਹ ਚੀਕਨਾ, ਬਿਆਕੁਲਤਾਈ, ਕਠੋਰ ਰਚਨ, ਬਾਤ ਪਿੱਤ।ਤੇ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਬਹੁਤ, ਕਫ ਦਾ ਖੜਕਾਰ ਬਿਹੋਸ਼ੀ, ਸ੍ਵਾਸ ਹੈ ਬਲ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਲੱਛਣ ਅਭਿਨਯਾਸ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੇ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੨੦੮॥

ਉਪਾਇ ਅਵਲੇਹ-ਸੋਰਠਾ

---

*ਬਾਲਯੋ-ਮੁਸ਼ਕਬਾਲਾ ਦੇਖੋ ਨਿਰਮਲ ਕੋਸ਼ ਪ: (ਬ)

ਰਾਮਠ ਨਾਗਰ ਭ੍ਰਿੰਗ ਰਸੇ ਸਹਿਤ ਮੁਖ ਪਾਈਏ।
ਕਟੂ ਤਿਕਤਾ ਜੁ ਕਤਿੰਗ, ਮੁਖ ਸੋਧਨ ਏਹੀ ਕਰਤ॥ ੨੦੯॥

੨੬੯–ਹਿੰਗ ਤੇ ਸੁੰਢ, ਭੰਗਰੇ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਪਾਵੇ, ਇਹ ਕੌੜੀ ਤੇ ਤੀਖਣ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਸ਼ੋਧਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ।।੨੦੯।।

ਨਸਯ (ਨਸਵਾਰ)–ਦੋਹਰਾ

ਮਰਚ ਲਵਨ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਛੜਾ, ਮਹੁਵਾ ਤਾਤੇ ਨੀਰ।
ਨਾਸ ਨਾਸ ਕੋ ਕਰਤ ਹੈ, ਅਭਿਨਯਾਸਹਿ ਕੀ ਪੀਰ॥ ੨੧੦॥

੨੧੦–ਮ੍ਰਿਚ ਨਮਕ, ਮਘ, ਛੜ ਤੇ ਮਹੂਆ ਪੀਹਕੇ ਤੱਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਅਭਿਨਯਾਸ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੧੦ ॥

ਨੇਤ੍ਰਾਂਜਨ–ਚੌਪਈ

ਲਸਨ ਮਰਚਕ੍ਰਿਸਨਾ ਬਚ ਜਾਨ। ਸੇਂਧਾ ਸੁੰਠੀ ਸਿਰਸ ਬੀਜਾਨ।
ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਅੰਜਨ ਦ੍ਰਿਗ ਦੇਇ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਅਭਿਨਯਾਸ ਹਰੇਇ।੨੧੧।

੨੧੧–ਲਸਨ, ਮ੍ਰਿਚ, ਮਘ, ਵਚ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਸਰੀਹ ਦੇ ਬੀਜ, ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਨੇਤ੍ਰਾਂਜਨ ਕੀਤਾ, ਅਭਿਨਯਾਸ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥ ੨੧੧ ॥

ਕ੍ਵਾਥ

ਦਾਰਵਿ ਘਨ ਤਿਕਤਾ ਫਲ ਤੀਨ। ਕੰਟਾਰੀ ਸੁ ਪਟੋਲ ਜੁ ਲੀਨ।
ਰਜਨੀ ਨਿੰਬ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰ ਦੇਇ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਅਭਿਨਯਾਸ ਗਵੇਇ੨੧੨।

੨੧੨–ਦਾਰਹਲਦੀ, ਮੋਥਾ, ਕੌੜ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ) ਕੰਡਯਾਰੀ ਪਟੋਲਪੱਤ੍ਰ ਹਲਦੀ ਤੇ ਨਿੰਮ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਅਭਿਨਯਾਸ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੧੨॥

ਲੇਪ

ਕੇਸਰ ਮਾਤਲੰਗ ਰਸ ਜਾਨ। ਸੇਂਧਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਅਦਰਕ ਠਾਨ।
ਦੋਨੋ ਜੋਗ ਘਰਖੀਏ ਬਦਨ। ਤਾਲੂ ਜਿਹਵਾ ਕੰਠੈ ਦਸਨ ॥੨੧੩॥
ਸੁੱਧ ਹੋਤ ਮੁਖ ਰਸਨਾ ਲਹੀ। ਬਾਤ ਸਲੇਖਮ ਕੰਟੇ ਰਹੀ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਅਭਿਨਯਾਸ ਮਿਟਾਇ੨੧੪।

੨੧੩–ਕੇਸਰ, ਬਿਜੌਰੇ (ਨਿੰਬੂ) ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ, ਜਾਂ :–

੨੧੩–(ੳ)–ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ (ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ) ਤੇ ਅਦਰਕ ਦਾ ਰਸ ਪਾ ਕੇ ਏਹ ਦੋਨੋਂ ਨੁਸਖੇ ਮੂੰਹ, ਤਾਲੂ, ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਦੰਦਾਂ ਤੇ ਮਲੇ ਤਾਂ ਦਮਾਂ, ਖਾਂਸੀ, ਅਭਿਨਯਾਸ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ॥ ੨੧੩ ॥ ੨੧੪ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਉਖਣ ਪੱਖਜਾ ਚਵਕ ਲੈ, ਸੇਂਧਾ ਮਲੋ ਜਿਵਾਨ।
ਮਿਟਭਿਨਯਾਸ ਮੁਹੁ ਸੁਧ ਹੁਇ, ਸਾਚੀ ਕਹੀ ਬਖਾਨ ॥੨੧੫॥

੨੧੪-ਮ੍ਰਿਚ, ਹਰੜ, ਚਬ ਤ ਸੈਂਧਾਲੂਣ, ਜ਼ਬਾਨ ਪਰ ਮਲੇ ਤਾਂ ਅਭਿਨਯਾਸ ਸੰਨਿਪਾਤ ਜਾਵੇ ॥ ੨੧੫ ॥

ਦਾਗ ਕਰਨੰ-ਚੌਪਈ

ਸੀਤਲ ਹੋਵੈ ਸਾਰੀ ਗਾਤ। ਸ੍ਵੇਦ ਬਹਿਤ ਤਿਸਨੋ ਦਿਨ ਰਾਤ।
ਪੱਤ੍ਰ ਫਲ ਵਾ ਬਾਲੁਕ ਸ੍ਵੇਦ। ਕਰੋ ਕਰਾਹੂ ਸਿਰ ਕੋ ਲੇਦ ॥੨੧੬॥
ਜੇ ਇਸਤੇ ਚੇਤਨ ਨਹ ਥਾਇ। ਲੋਹ ਸਲਾਕਾ ਗਰਮ ਕਰਾਇ।
ਪਾਦ ਦਾਗ ਤੇ ਲਹਈ ਚੇਤ। ਬਾਮ ਅੰਗੁਸਟਹਿ ਦਾਗ ਤੁ ਦੇਤ॥੨੧੭॥
ਅਥਵਾ ਮਣਿ ਬੰਧ ਹਿਜੈਕਾਰ। ਇਨ ਦਾਹੇ ਤੇ ਚੇਤਨ ਧਾਰ।
ਇਨ ਦਾਝੇ ਜੁ ਅਚੇਤੈ ਰਹੈ। ਪਗ ਜੁਗ ਭਾਲ ਸੀਸ ਕੋ ਦਹੈ ॥੨੧੮॥

ਦੋਹਰਾ

ਕਾਲ ਨ ਦਾਰੂ ਕੋ ਜਗਤ, ਦਾਰੂ ਰੋਗ ਨਿਵਾਰ।
ਬੈਦ ਨ ਦੇਵੋ ਦੇਸ ਕੋ, ਦੇਇ ਤ ਮੂਢ ਗਵਾਰ ॥੨੧੯॥
ਜੋ ਉਤਪਤ ਤਾਕੀ ਖਪਤ, ਆਦਿ ਅੰਤ ਯੋ ਜਾਣ।
ਰਾਮ ਚੰਦ ਦਸ ਸੀਸ ਏ, ਕਾਲ ਕੀਏ ਕਵਲਾਨਿ ॥੨੨੦॥
ਕਾਲ ਜਤਨ ਜੇ ਹੋਵਤੋ, ਕਯੋਂ ਮਰਤੋ ਲੁਕਮਾਨ।
ਬੈਦ ਧਨੰਤਰ ਜੀਵਤੇ, ਸਭ ਤੈ ਜਮ ਬਲਵਾਨ ॥੨੨੧॥

੨੧੫-ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਠੰਢਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਦਿਨ ਰਾਤ ਮੁੜ੍ਹਕਿਉਂ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਚਲੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਤ੍ਰਾਂ ਫੁਲਾਂ ਤੇ ਰੇਤੇ ਨਾਲ ਸ੍ਵੇਦਨ ਕਰੇ (ਭਾਵ ਬਿਛੂਆਬੂਟੀ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ ਗਜੂਲੀ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰੋਮ ਲਗਾਵੇ ਯਾਂ ਤੱਤਾ ਰੇਤਾ ਪਾਵੇ ਯਾਂ ਕਰੇ ਕੜਾਹ ਸਿਰ ਨੂੰ ਗਰਮਾਂ ਗਰਮ ਲੇਪ ਕਰੇ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਨੇ ਤੇ ਭੀ ਹੋਸ਼ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਸਲਾਈਆਂ ਤਾ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਦਾਗ ਦੇਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਖੱਬੇ ਅੰਗ ਅੰਗੂਠੇ ਨੂੰ ਸਾੜੇ, ਗੁੱਟ ਸਾੜੇ ਯਾ ਹਿਰਦਾ ਸਾੜੇ, ਜੁ ਫਿਰ ਭੀ ਹੋਸ਼ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਦੋਨੋਂ ਪੈਰ, ਸਿਰ, ਤਾਲੂ ਤੇ ਦਾਗ ਕਰੇ, ਜੇ ਫਿਰ ਭੀ ਨਾਂ ਜਾਗੇ, ਤਾਂ ਅੰਤ ਨੀਂਦ ਨਾਲ ਸੁੱਤਾ ਜਾਣੇ। ਭਾਈਓ! ਕਾਲ ਦਾ ਦਾਰੂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵੈਦ ਨੂੰ ਕੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ, ਇਹੀ ਅਗਾਧ ਗਤੀ ਹੈ। ਕਾਲ ਦਾ ਦਾਰੂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਰਾਮ ਜੀ, ਰਾਵਣ, ਧਨੰਤਰ, ਲੁਕਮਾਨ ਕਿਉਂ ਮਰਦੇ? ॥੨੧੯ ਤੋਂ ੨੨੧ ॥

ਉਪਾਇ-ਚੌਪਈ

ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਧਨੀਯਾ ਸਟੀ ਜਵਾਂਸਾ। ਪੁਸਕਰ ਭਾਰਗੀ ਮੇਲੋ ਬਾਂਸਾ।

ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪਿਵ ਕਫ਼ ਕੋ ਨਾਸ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਮਿਟਤਾਭਿਨਯਾਸ॥੨੨੨॥

੨੭੬–ਕੱਕੜਸਿੰਗੀ, ਧਨੀਆਂ, ਕਚੂਰ, ਜਵਾਹਾਂ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਭੜਿੰਗੀ ਤੇ ਬਾਂਸਾ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਅਤੇ ਅਭਿਨਯਾਸ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੨੨॥

ਸ੍ਵੇਦ ਕੋ–ਦੋਹਰਾ

ਕੁਲਥ ਭੂਨ ਚੂਰਨ ਕਰੋ, ਗਾਤਰ ਕੌ ਮਰਦਾਇ।
ਸ੍ਵੇਦ ਜਾਤ ਸਭ ਗਾਤ ਕੋ, ਉੱਤਮ ਏਹੁ ਉਪਾਇ ॥੨੨੩॥

੨੭੭–ਕੁਲਥ ਭੁੰਨ ਕੇ ਆਟਾ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਲੇ ਅਰਥਾਤ ਬਰੂਰੇ ਤਾਂ ਪਸੀਨਾ ਆਉਣਾ ਬੰਦ ਹੋਵੇ ॥੨੨੩॥

ਕ੍ਵਾਥ–ਚੌਪਈ

ਮੰਜਿਸਟਾ ਮੂਲਕ ਬਿਲਗਿਰੀ। ਸਟੀ ਕਰੰਜੂ ਹਰਦੀ ਧਰੀ।
ਸੁੰਠੀ ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਤ੍ਰਾਯੁ ਜੁ ਮਾਨ। ਬਾਂਸਾ ਮਰਚਾਂ ਪੀਪਰ ਠਾਨ ॥੨੨੪॥
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪੀਵਨ ਕੋ ਦੇਇ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਅਭਿਨਯਾਸ ਹਰੇਇ।
ਸਭ ਜੁਰ ਕਾ ਇਹ ਕਰਤਾ ਨਾਸ। ਕਹਤ ਮੇਘ ਔਖਧ ਏ ਖਾਸ ॥੨੨੫॥

੨੭੮–ਮਜੀਠ, ਮੂਲੀ, ਬਿਲਗਿਰੀ, ਕਚੂਰ, ਮੀਚਕਾ, ਹਲਦੀ, ਸੁੰਢ, ਕੰਡਿਆਰੀ, ਤ੍ਰਾਯਮਾਨ (ਤੁਖਮ ਜਰਜਰ), ਬਾਂਸਾ, ਮਿਰਚ ਤੇ ਮਘ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਵਾਥ ਅਭਿਨਯਾਸ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨੂੰ ਚੂਰ ਕਰੇ ॥੨੨੪॥੨੨੫॥

ਬਾਂਸਾਦੀ ਕ੍ਵਾਥ (ਸੰਨਿਪਾਤ ਕਲਿਕਾਤ)

ਬਾਸਾ ਸੇਂਧਾ ਬਿੱਲ ਅਰੰਡ। ਸੁੰਠ ਪਖਾਨਹਿ ਭੇਦ ਜੁ ਅੰਗ।
ਪਾਠਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਦੇਇ। ਤਿਸ ਮਾਹੇ ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਮਿਲੇਇ ॥੨੨੬॥
ਕਫ ਖਾਂਸੀ ਨੈ ਜਾਵੈ ਕਾਸ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਜਾਵੈ ਅਭਿਨਯਾਸ।
ਸੰਨਿਪਾਤ ਕਲਕਾ ਤੇ ਲਹੀ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਮੇਘੈ ਕਹੀ ॥੨੨੭॥

੨੭੯–ਬਾਂਸਾ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਬਿਲ, ਅਰਿੰਡ ਦੀ ਜੜ, ਸੁੰਢ, ਪਖਾਨਭੇਦ ਤੇ ਪਾਠਾ ਪਾਕੇ ਕਾਹੜ ਕਰੇ ਅਰ ਗਊ ਮੂਤਰ ਮਿਲਾਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਬਲਗਮ, ਖਾਂਸੀ, ਖਈ ਅਰ ਅਭਿਨਯਾਸ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਸ਼ਟ ਕਰੇ ॥੨੨੬। ੨੨੭॥

ਕ੍ਵਾਥ

ਤ੍ਰਾਯੰਤੀ ਪੁਸਕਰ ਦਸਮੂਰ। ਸੁੰਠ ਭੜਿੰਗੀ ਏਰੰਡ ਚੂਰ।
ਸੋਇ ਛਿੰਨਾ ਬਾਸਾ ਲੇਇ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਮਿਲੇਇ ॥੨੨੮॥
ਰੋਗੀ ਪੀਵੇ ਉਠ ਪਰਭਾਤ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਅਭਿਨਯਾਸ ਜੁ ਘਾਤ।

ਕਫ ਬਾਦੀ ਅਰੁ ਜਾਵਤ ਕਾਸ। ਤਪਤ ਜਾਤ ਚੇਤਨ ਪਰਕਾਸ ॥੨੨੯॥

੨੯੦–ਤ੍ਰਯਮਾਣ (ਤੁਖਮ ਜਰਜਰ) ਅਭਾਵਮੇਂ ਬਨਖਸ਼ਾ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਦਸਮੂਲ, ਸੁੰਢ, ਭੜਿੰਗੀ, ਅਰਿੰਡਜੜ੍ਹ, ਕਚੂਰ, ਸੋਏ, ਗਿਲੋਇ ਤੇ ਦਾਂਸਾ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ, ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਪਾਇਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਅਭਿਨਯਾਸ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਕਫ, ਵਾਯੂ, ਖਾਂਸੀ ਆਦਿ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੨੮॥੨੨੯॥

ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਇਟ ਸਿਟ ਮੇਲ ਧਮਾਹਾ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪੀਵਨ ਕੋ ਆਹਾ।
ਕਫ ਜੁਰ ਅਰੁ ਅਭਿਨਯਾਸਮਿਟਾਇ।ਹ੍ਰਿਦੈ ਬੇਦਨਾ ਤਾਪ ਨਸਾਇ॥੨੩੦॥

੨੯੧–ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਇਟਸਿਟ ਤੇ ਧਮਾਹਾ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫਜੁਰ ਅਭਿਨਯਾਸ, ਹ੍ਰਿਦਯਪੀੜਾ ਅਰ ਤਾਪ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੩੦॥

ਬਯਾਘ੍ਰੀ ਸੁੰਠੀ ਸਟੀ ਧਮਾਹਾ। ਭਾਰਗੀ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਪੁਸਕਰ ਤਾਹਾ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪਿਵ ਹਰਿ ਅਮਿਨਯਾਸ। ਰਿਦੈਰੋਗ ਅਰ ਕਫਜੁਰ ਨਾਸ॥੨੩੧॥

੨੯੨–ਕੰਡਿਆਰੀ, ਸੁੰਢ, ਕਚੂਰ, ਧਮਾਹਾਂ, ਭੜਿੰਗੀ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ ਤੇ ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਕਾਹੜਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਅਭਿਨਯਾਸ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ ਅਰ ਕਫ ਦਾ ਤਾਪ ਇਤਨੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੩੦ ॥

ਸ਼ੰਕਰ

ਰਾਸਨਾ ਘਨ ਨਾਗਰੀ, ਦਸਮੂਰ ਪੀਪਰ ਜਾਨ।
ਭਾਰਗੀ ਜੋ ਪੁਸਕਰੇ, ਬਿਲ ਲੈ ਸੁ ਕਾਢਾ ਠਾਨ।
ਹਿੰਗੁ ਅਦਰਕ ਪੀਪਰੀ, ਜੋ ਪੀਸ ਕੈ ਬੁਰਕਾਇ।
ਸੂਲ ਬੱਖੀ ਜੁਰ ਅਫਾਰੈ,ਸੰਨਿਅਭਿਨਯਾਸ ਜਾਇ॥੨੩੨॥

੨੯੩-ਰਾਸਨਾ, ਮੋਥਾ, ਸੁੰਢ, ਦਸ ਮੂਲ, ਮਘ, ਭੜਿੰਗੀ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ ਤੇ ਬਿਲ ਲੈ ਕੇ ਕਾਹੜਾ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਹਿੰਗ: ਅਦ੍ਰਿਕ, ਮਘਾਂ ਧੂੜ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਜਾਤੁਲਜੰਭ, ਅਭਿਨਯਾਸ ਸੰਨਿਪਾਤ ਤਾਪ ਅਰ ਅਫਾਰਾ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੩੨॥

ਚੌਪਈ

ਹਿੰਗ ਸੁੰਠ ਅਦਰਕ ਰਸ ਘਾਲ। ਪੀਵਨ ਕੋ ਦੀਜੈ ਤਤਕਾਲ।
ਮਿਟੈ ਸੰਮਿ ਅਭਿਨਯਾਸਾ ਨਾਮ।ਜਿਮ ਅਘ ਕਾਟੈ ਸਿਮਰਯੋ ਰਾਮ॥੨੩੩॥

੨੯੪–ਹਿੰਗ ਤੇ ਸੁੰਢ ਅਰ ਅਦਰਕ ਦਾ ਰਸ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਅਭਿਨਯਾਸ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ॥੨੩੩॥

ਕੁੰਕਮਾਦਿ ਬ੍ਰਿਧ ਗੁਟੀ–ਸ਼ੰਕਰ

ਕਰਾਹਟ ਕੇਸਰ ਮਾਲਤੀਸੁਤ, ਛੜ ਉਟੰਗਨ ਬੀਜ।

ਭੂ ਨਿੰਬੂ ਲੇ ਜਾਵੱਤਰੀ, ਅਰੁ ਦਾਰਚੀਨੀ ਲੀਜ।
ਸੰਖ ਪੁਖਪੀ ਭੱਖੜਾ, ਲੈ ਭਾਰਗੀ ਲਾਵੰਗ।
ਲੈ ਜਵਾਨੀ ਤੇਜਬਲ, ਅਰੁ ਪੁਸਕਰਾ ਸਮ ਅੰਗ ॥੨੩੪॥
ਦਾਖ ਸੋਂ ਗੋਲੀ ਬਨਾਵੇ, ਟੰਕ ਏਕ ਪ੍ਰਮਾਨ।
ਸੰਨ ਤੇਰਾਂ ਬਾਤ ਕਫ ਸਭ, ਜਾਤ ਹੈ ਇਸ ਖਾਨ।
ਸੀਸ ਬੇਦਨ ਭੁਜਾ ਪੀਠੈ, ਕੰਪ ਬਯਾਧ ਨਸਾਇ।
ਸ੍ਵੇਦ ਪੰਡੂ ਮੂਰਛਾ ਕਫਿ, ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਮਿਟਾਇ ॥੨੩੫॥

੨੯੫–*ਮੈਨਫਲ, ਕੇਸਰ, ਜਾਜਫਲ, ਛੜ, ਉਟੰਗਣ ਦੇ ਬੀਜ, ਚਿਰੈਤਾ, ਜਵਿਤ੍ਰੀ, ਦਾਰਚੀਨੀ, ਭੇੜਭੜਿੰਗ, ਭਖੜਾ, ਬ੍ਰਹਮੀ, ਲੌਂਗ, ਅਜਵਾਇਣ, ਤੇਜਬਲ ਤੇ ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਦੂਨਾ ਮੁਨੱਕਾ ਦਾਣੇ ਕੱਢ ਕੇ ਪਾਏ, ਗੋਲੀ ੪ ਮਾਸੇ ਦੀ ਬੰਨ੍ਹੇ, ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਯਾ ਦੋਨੋਂ ਕਾਲ ਖੁਲਾਯਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਤੇਰਾਂ ਹੀ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਵਾਯੂ, ਕਫ ਦੇ ਰੋਗ, ਸਿਰ ਦੀ ਪੀੜ, ਕੰਪ ਵਾਯੂ, ਕਮਰ ਪੀੜ, ਪਸੀਨਾ ਔਣਾ, ਪਾਂਡੂ, ਮੂਰਛਾ, ਦਮਾਂ ਤੇ ਖਾਂਸੀ ਇਹ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੩੪॥੨੩੫॥

ਨਾਸਕੇਤ ਰਸ–ਚੌਪਈ

ਰਸ ਗੰਧਕ ਬਿਖ ਬਯੋਖ ਮੰਗਾਇ। ਔਖਧ ਲੀਜੈ ਚਢਤੇ ਭਾਇ।
ਪੀਸੀ ਨਾਸ ਨਾਕ ਦੈ ਰਤੀ। ਅਭਿਨਯਾਸ ਮੂਰਛਾ ਸੰਨਿਹਤੀ॥੨੩੬॥

੨੯੬–ਪਾਰਾ ੧ ਭਾਗ, ਗੰਧਕ ੨ ਭਾਗ, ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ ੩ ਭਾਗ ਤੇ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ (ਮਘ. ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ), ਇਹ ੪ ਭਾਗ, ਫਿਰ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀਹ ਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਅਭਿਨਯਾਸ ਸੰਨਿਪਾਤ ਮੂਰਛ, (ਗਸ਼ੀ) ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੩੬॥

ਨਸਯ–ਚੌਪਈ

ਤੀਨ ਲਵਨ ਅਦਰਕ ਰਸ ਪਾਇ। ਬੀਜੌਰਾ ਰਸ ਗਰਮ ਕਰਾਇ।
ਨਾਕ ਮਾਂਹਿ ਦੀਜੈ ਨਸਵਾਰ। ਸੰਨਿ ਅਭਿਨਯਾਸ ਮਿਟੈ ਤਤਕਾਰ॥੨੩੭॥

੨੯੭–ਤਿਨਿਲੂਣ (ਸੇਂਧਾ, ਵਿੜ, ਸੌਂਚਲ) ਅਦ੍ਰਿਕ ਦਾ ਰਸ, ਤੇ ਬਿਜੌਰੇ (ਨਿੰਬੂ) ਦਾ ਰਸ ਪਾ ਕੇ ਗਰਮ ਕਰੇ, ਅਰ ਫਿਰ ਨਕ ਵਿਚ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵ ਤਾਂ ਅਭਿਨਯਾਸ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੩੭॥

ਹਰਿਦ੍ਰਕ ਸੰਨਿ–ਲੱਛਣ

ਕਫ ਕੋ ਸੋਖੈ ਜਬ ਹੀ ਬਾਇ। ਤਬਹਿ ਪਿੱਤ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਾਇ।
ਤਾਤੈ ਉਪਜਤ ਜਾਨੋ ਸਹੀ। ਹਰਿਦ੍ਰਕ ਨਿਸੈ ਗ੍ਰੰਥ ਇਹ ਕਹੀ ॥੨੩੮॥

---

*ਕਰਹਾਟ–ਮੈਨਫਲ (ਰਾੜਾ) ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆ: ਔ: ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੨੪ ਤੇ ਭਾ: ਪ੍ਰ: ਪ੍ਰਿ: ੧੫੬। ਗਿਰੀ ਕੱਢ ਕੇ ਪਾਵੇ।

ਅਥ ਲੱਛਣ–ਪਰਹਾ

ਨਖ ਨੇਤ੍ਰ ਬਪੁ ਮੂਤ, ਬਿਸਟ ਕਰ ਪੀਤ ਹੀ।
ਤੁਚਾ ਪੀਤ ਸੋ ਪੀਲਾ, ਥੂਕ ਜੁ ਮੀਤ ਹੀ।
ਜਾਨੋ ਘਨਾ ਅਸਾਧਯ, ਦਾਹ ਜਿਸ ਹੋਵਹੀ।
ਕਹੈ ਲੱਛਣਾ ਏਹ, ਮੇਘ ਮੁਨਿ ਜੋਵਹੀ ॥੨੩੯॥

ਜਦੋਂ ਬਾਤ ਕਫ ਨੂੰ ਸੁਕਾ ਲਵੇ, ਤਦੋਂ ਪਿਤ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਹਰਿਦ੍ਰਿਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਹੁੰ, ਨੇਤ੍ਰ, ਸਰੀਰ, ਮੂਤ੍ਰ ਤੇ ਬਿਸ਼ਟਾ ਇਹ ਪੀਲੇ, ਚਮੜੀ ਪੀਲੀ, ਪੀਲਾ ਹੀ ਥੁਕ ਜਿਸਦਾ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਬਹੁਤ ਅਸਾਧਯ ਹੈ ॥੨੩੮॥੨੩੯॥

ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਹਾਰਿਦ੍ਰਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਕੋ, ਦੇਵੋ ਘਨੇ ਬਰੇਚ।
ਇਸ ਕਾ ਦਾਰੂ ਏ ਕਹਯਾ, ਜਾਨ ਲੇਹੁ ਤੁਮ ਪੇਚ ॥੨੪੦॥

੨੮੮–ਹਰਿਦ੍ਰਿਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦਸਤ ਦੇਣੇ ਸਰਸ਼ਟ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਇਤਨਾ ਹੀ ਪੇਚ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਦਵਾਈ ਸਰੇਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ॥੨੪੦॥

ਕਾੜ੍ਹਾ

ਦਾਖ ਪਾਪਰਾ ਖਸ ਕਹੀ, ਧਨੀਯਾ ਛਿੰਨ ਕਿਰਾਤ।
ਕੜੂ ਮਾਲ ਦ੍ਰਿਗ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ, ਪਚੀ ਹਰਿਦ੍ਰਕ ਜਾਤ ॥੨੪੧॥

੨੮੯–ਮੁਣੱਕਾ, ਪਾਪੜਾ, ਖਸ, ਧਨੀਆਂ, ਗਿਲੋਯ, ਚਿਰੈਤਾ, ਕੌੜ ਅਤੇ ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ ਕਾਹੜਾ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਹਰਿਦ੍ਰਿਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੪੧॥

ਕ੍ਵਾਥ (ਸੰਨਿਪਾਤ ਕਲਿਕਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਾਯੰਤੀ ਮਾਧੂਕ ਗਲੋਇ। ਪੀਪਰਜਰ ਵਾਸਾ ਘਨ ਹੋਇ।
ਨਿੰਬਕਿਰਾਤ ਕੜੂ ਲੇ ਪਾਇ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਵਿਚ ਸਹਿਤ ਮਿਲਾਇ।੨੪੨।
ਸੀਤਲ ਕਰਕੈ ਪੀਵਨ ਦੇਇ। ਸੰਨ ਹਰਿੱਦ੍ਰਕ ਤਾਪ ਮਿਟੇਇ।
ਮਿਟਤ ਪਯਾਸ ਪੀਲੱਤਨ ਜਾਇ।ਸੰਨਿਪਾਤ ਕਲਕਾ ਇਮ ਗਾਇ।੨੪੩।

੨੯੦–ਤ੍ਰਾਯਮਾਣ (ਤੁਖਮ ਜਰਜਰ) *ਮਹੂਆ, ਗਿਲੋਯ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਬਾਂਸਾ, ਮੋਥਾ ਨਿੰਮ, ਚਿਰੈਤਾ ਅਤੇ ਕੜੂ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹਰਿਦ੍ਰਿਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਤਾਪ ਪਿਆਸ ਤੇ ਪੀਲਾ ਪਨ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੪੨॥੨੪੩॥

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਛਿੰਨਾ ਨਿੰਬ ਕਿਰਾਤ। ਬਾਂਸਾ ਦਾਰਵੀ ਕ੍ਵਾਥ ਸਮਾਤ।

*ਮਧੂਕ–ਮਹੂਆ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਚਕਿਤਸਾ ਕੋਸ਼

ਹਾਰਿਦ੍ਰਕ ਸੰਨਿ ਪਾਂਡੂ ਪਰਾਇ। ਪਿੱਤ ਅਰਸ ਦੁਖ ਦੂਰੈ ਜਾਇ ॥੨੪੪॥

੨੯੧–ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਗਿਲੋਯ, ਨਿੰਮ, ਚਿਰੈਤਾ, ਬਾਂਸਾ ਤੇ ਦਾਰਹਲਦੀ, ਕਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਹਰਿਦ੍ਰਿਕ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਪਾਂਡੂ, ਪਿਤ ਦੀ ਬਵਾਸੀਰ, ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੪੪॥

ਤ੍ਰਿਵਤ ਬਿਸਾਲਾ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਦਾਰੂ। ਕਟੂਕ ਰੋਹਨੀ ਤ੍ਰਿਕਤਾ ਡਾਰ।
ਗਿਰਦਨਲੀ ਕਰ ਕ੍ਵਾਥ ਮਿਲਾਇ।ਹਾਰਦ੍ਰਿਕ ਪੀਵਤ ਸੰਨਿ ਜਾਇ।੨੪੫।

੨੯੨–ਤ੍ਰਿਵੀ, ਤੁੰਮੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਦੇਵਦਾਰ, †ਕੁਟਕੀ, ‡ਪਿਤਪਾਪੜਾ ਅਰ ਅੰਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੈ ਤਾਂ ਹਰਿਦ੍ਰਿਕ ਸੰਨਪਾਤ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੨੪੫॥

ਜ੍ਵਰਾਕੁਸ਼ ਹਾਰਿਦ੍ਰ ਅਰ ਪਿਤ ਜ੍ਵਰ ਕੋ–ਚੌਪਈ

ਮਿਸਟ ਤੇਲ ਮੈ ਸੋਧੀ ਸੀਸਾ। ਗਰਮ ਕਰੀ ਸਤ ਬਾਰ ਕਰੀਸਾ।
ਸੋ ਸੀਸਾ ਪੈਸਾ ਭਰ ਏਕ। ਤਾਹੀ ਸਮ ਪਾਰਾ ਲੈ ਟੇਕ ॥੨੪੬॥
ਦੋਨੋ ਕੋ ਛਲਬੇਦ ਕਰਾਇ। ਤਾਸ ਮਾਹਿ ਔਖਧ ਲੈ ਪਾਇ।
ਬਡੀ ਲਾਇਚੀ ਲੌਂਗ ਜੁ ਕਣਾ। ਭੰਗ ਸੁੰਠ ਕੀਜੈ ਖੂਲ ਭਨਾ ॥੨੪੭॥
ਕਰਖ ਕਰਖ ਲੀਜੈ ਸਭ ਏਹ। ਸਭੀ ਮੇਲਕੇ ਖਰਲ ਕਰੇਹ।
ਤੀਨ ਦਿਵਸ ਲੌ ਖਰਲ ਕਰਾਇ। ਸਿਤਾਸੰਗ ਰੱਤੀ ਦੁਇ ਖਾਇ।੨੪੮।
ਸੀਤਲ ਸੰਗ ਸੀਤ ਗੁਨ ਕਾਰ। ਗਰਮ ਸੰਗ ਗਰਮੀ ਗੁਨਧਾਰ।
ਸੰਨਹਰਿਦ੍ਰਕ ਪਿਤ ਜੁਰ ਜਾਇ। ਜੋ ਸੰਗਤ ਤੈਸਾ ਗੁਨ ਥਾਇ ॥੨੪੯॥

ਦੋਹਰਾ

ਅਨੂਪਾਨ ਬਿਨ ਔਖਧੀ, ਰਿਕਤ ਕਟੋਰੈ ਤੇਲ।
ਨੀਰ ਬਿਨਾ ਪਸਰਤ ਨਹੀ, ਅਨੂਪਾਨ ਹਰਿ ਮੇਲ ॥੨੫੦॥

੨੯੩–ਮਿਠੇ ਤੇਲ ਵਿਚ ਤਪਾਇਕੇ ਸੈ ਬਾਰਾਂ ਬੁਝਾਯਾ ਹੋਯਾ ਸਿੱਕਾ ੧ ਪੈਸਾ ਭਰ, ਪਾਰਾ੧ ਪੈਸਾ ਭਰ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਰਲਾਕੇ ਕਤਰ ਲਵੇ, ਅਰ ਫਿਰ ਡੋਡਾ ਲਾਇਚੀ, ਲੌਂਗ, ਮਘ, ਭੰਗ ਅਰ ਸੁੰਢ ਇਹ ਸਭ ਤੋਲਾ ਲੈਕੇ ਮਿਲਾਵੇ ਅਰ ੩ ਤਿਨ ਦਿਨ ਤਕ ਸੁਕੇ ਖਰਲ ਕਰਕੇ ਰਖੇ, ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੨ ਮਿਸਰੀ ਨਾਲ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਦੇਵੇ। ਜੇਕਰ ਠੰਢੇ ਅਨੂਪਾਨ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਠੰਢਾ ਗੁਣ ਕਰੇ ਅਰ ਗਰਮ ਅਨੂਪਾਨ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਗਰਮ ਗੁਣ ਕਰੇ। ਇਹ ਹਰਿਦ੍ਰਿਕ ਸੰਨਪਾਤ ਅਰ ਪਿਤ ਤਾਪ ਨੂੰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਅਨੂਪਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਦਵਾਈ ਦੇਣੀ ਇਉਂ ਜਾਨੋ, ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਖਾਲੀ ਕਟੋਰੇ ਵਿਚ ਤੇਲ ਦੀ ਬੂੰਦ ਪਾਈ ਪਸਰਦੀ ਨਹੀਂ। ਅਨੂਪਾਨ ਇਕ ਜਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਪਰ ਬੂੰਦ ਪਾਈ ਪਸਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥੨੪੬ ਤੋਂ ੨੫੦॥

---

†ਕਟੂਕ ਰੋਹਣੀ–ਕੁਟਕੀ ਹੈ, ਦੇਖ ਆ: ਆ: ਐ: ਕੋ: ਪ੍ਰ: ੨੦
‡ਤ੍ਰਿਕਤਾ ॥ ਪਿੱਤਪਾਪੜਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਉਕਤ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੬੮.

ਸੰਨਿਪਾਤ ਕੋ ਪਾਨੀ

ਸੰਧਕ ਸੀਤਲ ਗਾਤ ਕੋ, ਕੰਠ ਕੁਬਿਜ ਅਭਿਨਯਾਸ।
ਕਰਨਕ ਕੋ ਇਨ ਤਪਤ ਜਲ, ਸੇਖ ਸੀਤ ਸ੍ਰੁਤ ਭਾਸ॥ ੨੫੧॥

੨੯੪-ਸੰਨਕ, ਸੀਤਾਂਗ, ਕੰਠਕੁਬਜ, ਅਭਿਨਯਾਸ ਤੇ ਕਰਨਕ ਸੰਨਿਪਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਤਾ ਜਲ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਦੇਵੇ, ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾੜ੍ਹਕੇ ਜਲ ਠੰਢਾ ਕੀਤਾ ਦੇਣਾ ਯੋਗ ਹੈ ।।੨੫੧।।

ਸੰਨਿਪਾਤ ਆਯੂ-ਚੌਪਈ

ਸੰਧਿਕ ਸਪਤ ਰਾਤ ਹੈ ਆਯੂ। ਦਸ ਦਿਨ ਅੰਤਕ ਕੇ ਕਹਿਵਾਯੂ।
ਬੀਸ ਦਿਵਸ ਰੁਗਦਾਹੀ ਕਹੈ। ਬਰਖ ਤੀਨ ਚਿਤ ਬਿਭ੍ਰਮ ਲਹੈ।੨੫੨।
ਪੱਕ ਏਕ ਜਾਨੋ ਸੀਤਾਂਗ। ਤੰਦ੍ਰਿਕ ਕੇ ਦਿਨ ਪੱਚੀ ਆਂਗ।
ਕੰਠਕੁਬਜ ਕੀ ਤੇਰਾਂ ਰਾਤ। ਕਰਨਕ ਕੇ ਤ੍ਰਿਕ ਮਾਸ ਬਿਖਯਾਤ।੨੫੩॥
ਭਗਨ ਨੈਨ ਦਿਨ ਆਠ ਪ੍ਰਮਾਨ। ਰਕਤ ਸਟੀਵੀ ਦਸ ਦਿਨ ਜਾਨ।
ਦ੍ਵਾਦਸ ਦਿਨ ਪਰਲਾਪਕ ਭਾਲ।ਜਿਹਵਕ ਕੇ ਦਿਨ ਸੋਲਾਂ ਲਾਲ।੨੫੪।
ਪੰਦ੍ਰਾਂ ਦਿਨ ਅਭਿਨਜਾਸੈ ਕਹੈ। ਅਥਵਾ ਜੀਵਤ ਵਾ ਮਿਟਤ ਲਹੈ।
ਸੰਨਿਪਾਤ ਸਭ ਕਾਲ ਸਮਾਨ। ਕੋਊ ਦੁਸਾਧ ਅਸਾਧਯ ਬਖਾਨ।੨੫੫।

ਦੋਹਰਾ

ਰਕਤਸਟੀਵੀ ਭਗਨ ਦ੍ਰਿਗ, ਪਰਲਾਪਕ ਸੀਤਾਗ।
ਅੰਤਕ ਅਰੁ ਅਭਿਨਯਾਸ ਹੀ, ਕਹੇ ਅਸਾਧ ਖਟਾਂਗ ॥੨੫੬॥

ਸੰਧਕ ਦੀ ੭, ਅੰਤਕ ਦੀ ੨੦, ਰੁਗਦਾਹੀ ਦੀ ੨੦ ਦਿਨ, ਇਸੇਰਾਂ ਚਿਤਭ੍ਰਮ ਸਨਿਪਾਤ ਦੀ ਆਯੂ ੩ ਸਾਲ ਦੀ ਕਹੀ ਹੈ। ਸੀਤਾਂਗ ਦੀ ੧੫ ਦਿਨ, ਤੰਦ੍ਰਿਕ ਦੀ ੨੫, ਕੰਠਕੁਬਜ ਦੀ ੧੩,ਕਰਨਕ ਦੀ ੯੦, ਭਗਨ ਨੇਤ੍ਰ ਦੀ ੮ ਰਕਤਸਟੀਵੀ ਦੀ ੧੦, ਪ੍ਰਲਾਪਕ ਦੀ ੧੨, ਜਿਹਵਕ ਦੀ ੧੬ ਅਤੇ ਅਭਿਨਜਾਸ ਦੀ ੧੫ ਦਿਨ ਦੀ ਆਯੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਜਾਣੋ। ਇਤਨੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰੋਗੀ ਬਚੇ ਯਾ ਮਰੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੰਨਿਪਾਤ ਸਭੇ ਹੀ ਕਾਲ ਸਮਾਨ ਕਸ਼ਟ ਸਾਧਯ ਹਨ, ਫਿਰ ਭੀ ਕਈ ਕਸ਼ਟ ਤੇ ਅਸਾਧ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਕਤ ਸਟੀਵੀ ਭਗਨ ਨੇਤਰ, ਪਰਲਾਪਕ, ਸੀਤਾਂਗ, ਅੰਤਕ ਅਤੇ ਅਭਿਨਜਾਸ ਇਹ ਅਸਾਧ ਹਨ।।੨੫੨ ਤੋਂ ੨੫੬।।

ਸੰਨਿਪਾਤ ਪਥ-ਚੌਪਈ

ਕਨਕ ਪੁਰਾਤਨ ਚਾਵਲ ਜਾਨ। ਗੋਕਾ ਦੂਧ ਦਹੀ ਘ੍ਰਿਤ ਠਾਨ।
ਚੌਲਾਈ ਪਟੋਲ ਕੇ ਫਲਾ। ਸੇਂਧਾ ਘੀਆ ਮੁਗਦਾਂ ਭਲਾ ॥੨੫੭॥
ਨਾਲੀਏਰ ਕਾ ਪਾਨੀ ਜਾਨ। ਦਾੜਮ ਦਾਖਾ ਕਦਲੀ ਠਾਨ।

ਅਭਯੰਗਨਿ ਲਾਖਾਦਿਕ ਤੇਲ। ਔਰ ਨਰਾਇਨ ਤੇਲ ਸੁ ਮੇਲ ॥੨੫੮॥
ਜਥਾ ਜੋਗ ਸੀਤੋ ਉਪਚਾਰ। ਜੋ ਦੇਵੈ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕੋ ਟਾਰ।
ਸੀਤ ਦੋਖ ਤੌ ਉਸਨ ਉਪਾਇ। ਸੰਨਿਪਾਤ ਕੋ ਲੰਘਨ ਦਾਇ ॥੨੫੯॥
ਕਹਯੋ ਹੈ ਸੈਂਧਕ ਔਰ ਖਜੂਰ। ਮਸਤਕ ਸੀਤ ਨੀਰ ਸੋਂ ਪੂਰ।
ਗ੍ਰੰਥ ਰੀਤ ਮੈਂ ਬਾਤ ਬਖਾਨੀ। ਮੁਗਧ ਮੋਠ ਕੋ ਯੂਖ ਠਬਾਨੀ ॥੨੬੦॥

੨੯੫–ਪੁਰਾਣੀ ਕਣਕ, ਚੌਲ, ਗੋਕਾ ਦੁਧ, ਦਹੀਂ, ਘਿਉ, ਚੌਲਾਈ ਦਾ ਤੇ ਪਟੋਲ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਸਾਗ, ਸੇਂਧਾ ਲੂਣ, ਘੀਆ, ਮੂੰਗੀ, ਨਰੇਲ ਦਾ ਪਾਣੀ, ਅਨਾਰ, ਦਾਖ, ਕੇਲਾ, ਲਾਖਾਦੀ ਤੇਲ ਦੀ ਮਾਲਸ਼, ਏਹ ਪਥ ਹਨ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਮੂਜਬ ਠੰਢਾ ਇਲਾਜ ਜੇਹੜਾ ਤ੍ਰੇਹ ਰੋਕਦਾ ਦੇਵੇ ਕਰੇ,ਠੰਢਾ ਵਿਕਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗਰਮ ਉਪਾਇ ਕਰੇ, ਪਰ ਸੰਨਿ ਨੂੰ ਦ੍ਰਤ (ਫਾਕਾ) ਅਛਾ ਹੈ। ਨਾਲੀਏਰ, ਜਲ, ਖਜੂਰੇ, ਸਿਰ ਪਰ ਠੰਢੇ ਜਲ ਦਾ ਤਰੇੜਾ, ਮੂੰਗੀ, ਮੋਠਾਂ ਦਾ ਰਸ ਏਹ ਦੇਣਾ ਗ੍ਰੰਥਾਂਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਅੱਛਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ॥੨੫੭ ਤੋਂ ੨੬੦॥

ਕੁਪਥ–ਪਰਹਾ

ਬੈਂਗਨ ਪੇਠਾ ਮਾਖ, ਮਟੁਰ ਮਸੂਰ ਹੀ।
ਸਰਸੋਂ ਤਿਲ ਅਸਨਾਨ, ਜੁ ਕਾਂਜੀ ਦੂਰ ਹੀ।
ਬਿਸਟੰਭੀ ਜੋ ਭੋਜਨ, ਤਿਯ ਕਾ ਸੰਗ ਹੀ।
ਕਦਲੀ ਰਲ ਕੋ ਤਯਾਗੋ, ਸੰਨ ਜੁ ਭੰਗ ਹੀ ॥੨੬੧॥

੨੯੩–ਵਤਾਊਂ, ਪਠਾ, ਮਾਂਹ ਮਟਰ, ਮਸਰ, ਸਰ੍ਹੋਂ, ਤਿਲ, ਸਨਾਨ, ਕਾਂਜੀ, ਅਰ ਕਬਜੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੋਜਨ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਗ ਤੇ ਕੇਲਾ ਫੁਲ ਇਹ ਸੰਨਿਪਾਤਾਂ ਵਾਲਾ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ ॥੨੬੧॥

ਮਧੌਰਾ ਲੱਛਣ–ਸੰਕਰ

ਦਾਹ ਭ੍ਰਮ ਤਪ ਬਮਨ ਤ੍ਰਿਸਨਾ, ਨੀਂਦ ਬਹੁ ਅਤਿਸਾਰ।
ਦੰਤ ਰਸਨਾ ਸਯਾਮ ਕੰਠਾ, ਰਕਤ ਕੇ ਮੁਖ ਭਾਰ।
ਪਿੱਤ ਕੋਪ ਜੁ ਬਿਕਲ ਦੀਸੈ ਸ੍ਰਵਤ ਬਹੁ ਲਘੂ ਨੀਤ।
ਗ੍ਰੀਵ ਮੱਧੇ ਸਰਖਪਾ ਸਮ, ਹੋਹਿ ਪਿੜਕਾ ਮੀਤ ॥੨੬੨॥

ਚੌਪਈ

ਮਧੌਰਾ ਕੀ ਜਾਤਾਂ ਤੀਨ। ਕਾਲੀ ਪੀਲੀ ਸ੍ਵੇਤਾ ਕੀਨ।
ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਕਫ ਕਾ ਬਿਸਥਾਰ। ਜਾਨੋ ਪੰਡਿਤ ਏਹ ਬਿਚਾਰ ॥੨੬੩॥

ਦਾਹ, ਭ੍ਰਮ, ਤਪ, ਉਕਾਰੀਆਂ, ਪਿਆਸ, ਨੀਂਦ, ਦਸਤ, ਦੰਦ ਤੇ ਜੀਭ ਦੋਨੋ ਕਾਲੇ ਕੰਠ, ਮੂੰਹ ਲਹੂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਿਤ ਦਾ ਕੋਪ, ਬਿਕਲਤਾਈ, ਚੋਆ ੨ ਮੂਤ੍ਰ, ਧੌਣ ਵਿਖੇ ਸਰੋਂ ਦੇ ਦਾਣਿਆਂ

ਸਮਾਨ, ਫਿਨਸੀਆਂ, ਇਹ ਮਧੌਰਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਮਧੌਰਾ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ਕਾਲੀ, ਪੀਲੀ ਅਤੇ ਚਿੱਟੀ ਸੋ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਾਰ ਜਾਣੋ ॥ ੨੬੨ ॥ ੨੬੩ ॥

ਕਾਲੀ ਮਧੌਰਾ—ਲੱਛਣ

ਕਾਸ ਸ੍ਵਾਸ ਤਪ ਨੇਤ੍ਰੈ ਸ੍ਰਾਵ। ਛਾਛ ਰਾਵ ਪਰ ਚਾਲੈ ਭਾਵ।
ਹੋਠ ਦੰਤ ਕਾਲੀ ਹੈ ਰਸਨਾ। ਕਾਲੀ ਫੁਨਸੀ ਜਾਨੇ ਲੱਛਨਾ ॥੨੬੪॥

ਖਾਂਸੀ, ਦਮਾ, ਤਾਪ, ਨੇਤ੍ਰ ਸ੍ਰਾਵ, ਲਸੀ ਤੇ ਰਾਬ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਨਾਂ, ਹੋਠ ਤੇ ਦੰਦ ਕਾਲੇ, ਤੇ ਜੀਭ ਪਰ ਭੀ ਕਾਲੀਆਂ ਫਿਨਸੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ ॥ ੨੬੪ ॥

ਉਪਾਇ

ਖੈਰਸਾਰ ਅਰੁ ਦਾੜਮ ਸਾਰ। ਚਾਰ ਚਾਰ ਟੰਕ ਲੀਜੈ ਭਾਰ।
ਮਾਸਾ ਏਕ ਕਪੂਰ ਮੰਗਾਇ। ਨਾਗਰਬੇਲ ਰਸੇ ਮਰਦਾਇ ॥੨੬੫॥
ਚਨਕ ਏਕ ਗੋਲੀ ਕਾ ਮਾਨ। ਮੁਖ ਮੈ ਰਾਖੇ ਗੋਲੀ ਆਨ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਮੁਧੌਰਾ ਕਾਲਾ। ਮਿਟਤ ਜਾਨਿਯੋ ਬੈਦ ਸਲਾਲਾ ॥੨੬੬॥

੨੬੭—ਕਥ, ਅਨਾਰ ਦੇ ਫੁਲ ਸੋਲਾਂ ਸੋਲਾਂ ਮਾਸੇ, ਕਪੂਰ ੧ ਮਾਸਾ ਪਾਨਾਂ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਘੋਟਕੇ ਚਣੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਲਵੇ ਅਰ ਫਿਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ੧ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖੇ ਤਾਂ ਦਮਾਂ, ਖਾਂਸੀ ਤੇ ਕਾਲੀ ਮਧੌਰਾ ਮਿਟਾਵੇ ॥ ੨੬੫ ॥ ੨੬੬ ॥

ਪੀਲੀ ਮਧੌਰਾ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਫਟਤ ਜੀਭ ਰੇਖਾ ਜਰਦ, ਫੁਨਸੀ ਰੰਗ ਜੁ ਲਾਲ।
ਪਿੱਤ ਬੇਦਨਾ ਜਾਨਿਯੋ, ਤ੍ਰਿਯ ਸੇਵਾ ਮਨ ਲਾਲ ॥੨੬੭॥

ਜੀਭ ਤੇ ਫਟਕੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਪੈਣੀਆਂ, ਪਿਤ ਦੀ ਪੀੜਾ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਸੰਗ ਨੂੰ ਮਨ ਚਾਹੇ ॥ ੨੬੭ ॥

ਉਪਾਇ—ਦੋਹਰਾ

ਚਦਨ ਘਨ ਮਲਯਾਗਰਾ, ਪਰਪਟ ਨੇਤ੍ਰੈਮਾਲ।
ਬਾਲਾ ਸੁੰਠ ਕਿਰਾਤ ਲੈ, ਕਰੋ ਕ੍ਵਾਥ ਸਮ ਲਾਲ ॥੨੬੮॥
ਪੀਵਤ ਛਿਨ ਮਹਿ ਜਾਤ ਹੈ, ਮੁਧੌਰਾ ਅਰੁ ਦਾਹ।
ਪਿਤ ਬੇਦਨਾ ਸਭ ਮਿਟਤ, ਕਹੀ ਸਾਚੁ ਸੁਨ ਯਾਹ ॥੨੬੯॥

੨੬੮—ਰਕਤਚੰਦਨ ਮੋਥਾ, ਮਲਿਆਗਰ ਚੰਦਨ, (ਜਿਸਦੀ ਗੰਧ ਨਾਲ ਨਿੰਮ ਚੰਦਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਪਾਪੜਾ ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ *ਹਲਦੀ, ਸੁੰਢ ਤੇ, ਚਿਰੈਤਾ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਮਧੌਰਾ ਦਾਹ ਤੇ ਪਿਤ

---

*ਬਾਲਾ—ਹਲਦੀ ਹੈ ਦੇਖੋ ਆ: ਔ: ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੧੧੦

ਦੀ ਪੀੜਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ॥ ੨੬੮ ॥ ੨੬੯ ॥

ਚੰਦਨ ਬਾਲਾ ਜੀਰੇ ਦੋਇ । ਕਾਸਮੀਰ ਪਰਪਟ ਘਨ ਢੋਇ।
ਮੁਹਲੇਠੀ ਅਰੁ ਕਮਲ ਜੁ ਦਾਖ। ਅਸਟ ਬਸੇਖ ਜੁ ਕਾਢਾ ਭਾਖ॥੨੭੦॥
ਸਹਤ ਟਾਂਕ ਇਕ ਮਾਂਹ ਮਿਲਾਇ। ਪਿਤ ਮੁਧੌਰਾ ਛਿਨ ਮੈਂ ਜਾਇ।
ਬਮਨਿ ਮੂਰਛਾ ਦਾਹ ਭਿ ਜਾਇ॥ ਸਿੱਧ ਜੋਗ ਪੰਡਿਤ ਕਹਿਵਾਇ॥੨੭੧॥

ਚੌਪਈ

੨੯੯–ਚੰਦਨ, ਹਲਦੀ, ਦੋਨੋਂ ਜੀਰੇ *ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਪਾਪੜਾ, ਮੋਥਾ ਮੁਲੱਠੀ, ਕਮਲ, ਤੇ ਮੁਨਕਾ ਕਾੜਾ ਕਰੇ। ਅਠਵਾਂ ਹਿਸਾ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ੪ ਮਾਸੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾ ਕੇ ਪੀਵੇ ਪਿਤ, ਮਧੌਰਾ ਕੈ, ਮੂਰਛਾ ਤੇ ਦਾਹ ਨਿਸਚੇ ਜਾਵੇ ॥ ੨੭੦ ॥ ੨੭੧ ॥

ਸ੍ਵੇਤੁ ਮਧੌਰਾ ਲੱਛਣ (ਸਾਰ ਉਧਾਰਾਤ)

ਹੋਠ ਸ੍ਵੇਦ ਅਰੁ ਜਿਹਵਾ ਸ੍ਵੇਤ। ਫੁਨਸੀ ਮੋਤੀ ਦਾਨ ਸਹੇਤ।
ਕਫ ਅੰਗੈ ਮੁਧੌਰਾ ਜਾਨ। ਸਾਰਉਧਾਰ ਕਹਤ ਇਮ ਬਾਨਿ ॥੨੭੨॥

ਹੋਠ ਤੇ ਜੀਭ ਦੀ ਰੰਗਤ ਦੀ ਚਿਟੀ ਹੋਵੇ, ਅਰ ਜੀਭ ਉਪਰ ਮੋਤੀਆਂ ਦੇ ਦਾਣਿਆਂ ਸਮਾਨ ਚਿੱਟੀਆਂ ਫਿਨਸੀਆਂ ਭੀ ਹੋਣ ਅਜੇਹੀ ਮਧੌਰਾ ਕਫ ਦੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥ ੨੭੨ ॥

ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਮਿਰਚਾਂ ਜੀਰਾ ਸ੍ਵੇਤ ਲੈ, ਤੁਲਸੀ ਰਸਹਿ ਪਿਸਾਇ।
ਸ੍ਵੇਤ ਮੁਧੌਰਾ ਜਾਤ ਹੈ, ਉੱਤਮ ਏਹ ਉਪਾਇ ॥੨੭੩॥

੩੦੦–ਮ੍ਰਿਚ ਤੇ ਚਿੱਟਾ ਜੀਰਾ, ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਚਿੱਟੀ ਮਧੌਰਾ ਜਾਵੇ ॥ ੨੭੩ ॥

ਸਰਬ ਮਧੌਰਾ–ਉਪਾਇ

ਨਾਲੇਰੀ ਖਸਖਾਸ ਹੀ, ਕੱਛੂ ਲੇਹ ਕਪਾਲ।
ਏਲਾ ਤੁਲਸੀ ਪਾਨ ਸੌਂ, ਗੋਬਰ ਰਸ ਘਸ ਡਾਲ ॥੨੭੪॥
ਪ੍ਰਾਤ ਉਠੀਨੈ ਪਜਾਈਏ, ਮਿਟਤ ਮਧੌਰਾ ਰੋਗ।
ਤਨਿ ਸੁਖ ਪਾਵਤ ਅਤਿਘਨਾ, ਭੋਗਤ ਘਨੇ ਸੁ ਭੋਗ ॥੨੭੫॥

੩੦੧–ਨਲਿਯੇਰ, ਖਸਖਸ, ਕਛੂ ਦੀ ਖੋਪਰੀ, ਇਲਾਇਚੀ, ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਪੱਤੇ ਤੇ ਗੋਹ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਘੋਟ ਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰਾਂ ਦਾ ਮਧੌਰਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੨੭੪ ॥ ੨੭੫ ॥

ਮਿਰਤਕ ਮਾਖੀ ਜਰਨ ਸਿਤ, ਗੋਬਰ ਰਸੇ ਪਿਵਾਇ।

---

*ਕਾਸ਼ਮੀਰ–ਪੁਹਕਰਮੂਲ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆ: ਔ: ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੨੨ ਅਤੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰ: ਪ੍ਰਿ: ੧੫੯.

ਮੁੱਧੌਰਾ ਕੋ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਸਾਚਾ ਕਹਯਾ ਉਪਾਇ ॥੨੭੬॥

੩੦੨–ਮੁਈ ਮੱਖੀ (ਦੇ ਖੰਭ ਲਾਹਕੇ) ਚਿੱਟਾ ਜੀਰਾ ਤੇ ਗੋਹੇ ਦਾ ਰਸ ਪਾਕੇ ਘੋਟਕੇ ਪੀਣ ਨਾਲ ਭੀ ਮਧੌਰਾ ਸਭ ਨਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ॥ ੨੭੬ ॥

ਬਾਰਾਂ ਸਿੰਗਾ ਜਰਨ ਲੈ, ਚੰਦਨ ਜਲ ਪੀਸਾਇ।
ਘੁਟੀ ਦੀਜੈ ਜੁਗਤ ਸੌਂ, ਰੋਗ ਮੁਰਧੌ ਜਾਇ ॥੨੭੭॥

੩੦੩–ਬਾਰਾਂਸਿੰਙਾ, ਜੀਰਾ ਤੇ ਚੰਦਨ, ਜਲ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਚਮਚੇ ਨਾਲ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਦੇਂ ਤਾਂ ਮਧੌਰਾ ਜਾਵੇ ॥ ੨੭੭ ॥

ਚੌਪਈ

ਜੀਰਾ ਛਿੰਨਾ ਲੈ ਪਦਮਾਖ। ਕੁੜਾ ਬੀਜ ਨੈਪਾਲਾ ਰਾਖ।
ਏਲਾ ਜਲ ਸੌਂ ਦੇਹ ਪਿਸਾਇ। ਰੋਗ ਮੁਧੌਰਾ ਦੂਰ ਪਰਾਇ ॥੨੭੮॥

੩੦੪–ਜੀਰਾ, ਗਿਲੋਯ, ਕਮਲਡੋਡੇ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਚਿਰੈਤਾ ਤੇ ਲਾਇਚੀ ਪਾਨੀ ਨਾਲ ਪੀਹ ਕੇ ਦੇਵੈ ਤਾਂ ਮਧੌਰਾ ਜਾਵੇ ॥੨੭੮॥

ਦੋਹਰਾ

ਗਰਧਬ ਲੇਡਾ ਰਸ ਗਹੀ, ਪੀਸੀ ਜੀਰਾ ਦੇਇ।
ਰੋਗ ਮੁਧੌਰਾ ਜਾਤ ਹੈ, ਸਾਰ ਉਧਾਰੇ ਤੇਇ ॥੨੭੯॥

੩੦੫–ਗਧੇ ਦੇ ਤਾਜ਼ੇ ਲੇਡੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਕਢਕੇ ਜੀਰਾ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਮਧੌਰਾ ਜਾਵੇ ॥੨੭੯॥

ਚੌਪਈ

ਕੀਕਰ ਫੂਲ ਭਾਂਗਰਾ ਜਾਨ। ਨਿੰਬ ਟੰਕ ਏ ਪਚ ਪਚ ਆਨ।
ਦਾਰਨਿਸਾ ਟੰਕ ਤੀਨ ਪ੍ਰਮਾਨ। ਸੋਹਾਗਾ ਫਟਕਰ ਪਰਧਾਨ ॥੨੮੦॥
ਸਹਤ ਸੰਗ ਦਿਨ ਸਾਤ ਚਟਾਇ। ਲਘੁ ਦੀਰਘ ਕੌਂ ਦੇਖੀ ਭਾਇ।
ਰੋਗ ਮੁਧੌਰਾ ਪੀਲਾ ਸਯਾਮ। ਰਕਤਬਰਨ ਨਾਠਤ ਅਭਿਰਾਮ ॥੨੮੧॥
ਸੰਨਿਪਾਤ ਮੁਧੌਰਾ ਦੇਇ। ਤੀਜੇ ਧਯਾਇ ਯਹੀ ਮੈ ਸੇਇ।
ਆਗੈ ਧਯਾਯ ਚਤੁਰਥਕ ਜਾਨ। ਕਹਤ ਮੇਘ ਸਭ ਕੋ ਸੁਖਦਾਨ॥੨੮੨॥

੩੦੬–ਕਿਕਰ ਦੇ ਫੁਲ, ਭੰਗਰਾ ਤੇ ਨਿੰਮ ਇਹ ੨੦-੨੦ ਮਾਸੇ, ਦਾਰਹਲਦੀ, ਸੁਹਾਗਾ, ਫਟਕੜੀ, ਇਹ ਤੋਲਾ ਤੋਲਾ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ੭ ਦਿਨ ਛੋਟੇ ਵਡੇ ਸਭ ਨੂੰ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਧੌਰਾ ਜਾਵੇ ॥੨੮੦ ਤੋਂ ੨੮੨ ॥

ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਮੁਨਿ ਮੇਘ ਰਾਜ ਬਿਚਰਤੇ
ਸੰਨਿਪਾਤਾਦਿ ਨਾਮ ਤ੍ਰਿਤੀਯੇ ਧਯਾਇ ॥੩॥
ਤੀਸਰਾ ਧਯਾਯ ਸਮਾਪਤ ॥ ੩ ॥

੦੦

ਅਥ ਚਤੁਰਥੋ ਧਯਾਯ

ਅਤੀਸਾਰ ਨਿਦਾਨ—ਦਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਭਾਰੀ ਚਿਕਨਾ ਰੂਖਾ ਬਹੁਤਾਂ ਖਾਵੈ ਜੋ ਅਹਾਰਾ।
ਸੁਰਾਪਾਨ ਖੋਟਾ ਜਲ ਪੀਵੈ, ਰਿਤ ਵਿਪਰੀਤ ਵਿਕਾਂਰਾ।
ਜਲ ਕ੍ਰੀੜਾ ਅਰੁ ਬੇਗ ਬਿਘਾਤਨ, ਕ੍ਰਿਮ ਮਿਥਯਾ ਅਹਾਰਾ।
ਬਿਖਮਯ ਸ਼ੋਕੋ ਉਤਪਤ ਜਾਨੋ, ਪੰਡਿਤ ਏ ਅਤਿਸਾਰਾ ॥ ੧ ॥

ਬੋਝਲ, ਚੀਕਟਾਂ, ਖੁਸ਼ਕ, ਬਹੁਤਾ ਖਾਵੇ, ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਖਰਾਬ ਪਾਣੀ ਪੀਵੇ, ਰੁਤ ਬਦਲਨੇ ਜਲ ਕੇਲ, ਬੇਗਾਂ ਦੇ ਰੋਕਣੇ, ਕ੍ਰਿਮੀ ਰੋਗ, ਮਿਥਯਾ ਹਾਰ, ਵਿਖ, ਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾਦਿ ਤੇ ਅਤੀਸਾਰ ਰੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥੧॥

ਅਤੀਸਾਰ ਲੱਛਣ—ਪਰਹਾ

ਸ੍ਵਾਸ ਮੂਰਛਾ ਦਾਹ ਬਮੀ ਤ੍ਰਿਟ ਸੂਲ ਹੀ।
ਅਤੀਸਾਰ ਪਗ ਸੋਥ, ਜੁ ਹਿਕ੍ਵਾ ਮੂਲ ਹੀ।
ਗੁਦਾ ਦੂਖ ਜੁਰ ਜਾਨ, ਲੱਛਣਾ ਏ ਕਹੈ।
ਕਹਯੋ ਅਸਾਧ ਪ੍ਰਮਾਨ, ਜੁ ਔਖਧ ਨਾ ਦਹੈ ॥ ੨ ॥

ਸ੍ਵਾਸ, ਮੂਰਛਾ, ਦਾਹ, ਕੈ, ਪਯਾਸ, ਸੂਲ, ਅਤੀਸਾਰ, ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਸੋਜਾ, ਹਿਡਕੀ, ਗੁਦਾ ਦੁਖਣੀ ਤੇ ਤਾਪ ਇਹ ਅਸਾਧਯ ਅਤੀਸਾਰ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੨॥

ਬਾਤ ਅਤੀਸਾਰ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਉਦਰ ਸੁ ਬੰਧ ਅਪਚ ਹੈ ਆਮ। ਸਬਦ ਕਰਤ ਉਦਰੈ ਦੂਖ ਬਾਮ।
ਬੈਠਤ ਝੜੈ ਬਾਰੰਬਾਰ। ਲੱਛਣ ਬਾਤ ਕਹੇ ਅਤੀਸਾਰ ॥੩॥

ਪੇਟ ਬੰਦ, ਅਪਚੀ, ਆਮ, ਪੇਟ ਦਾ ਗੁੜ ਗੁੜ ਕਰਨਾ, ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦਰਦ ਤੇ ਬਾਰੰਬਾਰ ਝਾੜੇ ਬੈਠਣਾਂ। ਇਹ ਬਾਤ ਅਤੀਸਾਰ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ॥੩॥

ਸੂਲ ਅਤੀਸਾਰ ਕੇ ਤਾਲੀਸਾਦਿਚੂਰਣ—ਚੌਪਈ

ਏਲਾ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਹਰੜ ਕਚੂਰ। ਦਾਖ ਤਲੀਸ ਤਮਾਲ ਖਜੂਰ।
ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਦਾੜਮ ਤਜ ਦੁਇ ਜੀਰ। ਕਰ ਕੇਸਰ ਜਾਤੀਫਲ ਭੀਰ ॥ ੪ ॥
ਬੰਸਜ ਲੌਂਗ ਪੀਸ ਸਭ ਛਾਨ। ਸਭ ਕੈ ਸਮ ਮਿਸਰੀ ਲੈ ਠਾਨ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਖਯ ਅਰਸ ਜੁ ਸੂਰ। ਅਤੀਸਾਰ ਮੰਦਾਗਨਿ ਚੂਰ ॥ ੫ ॥

ਰਕਤ ਪਿੱਤ ਭ੍ਰਮ ਮਦ ਅਰੁ ਪੰਡ। ਅਮਲਪਿੱਤ ਆਰੋਚਕ ਖੰਡ।
ਜਠਰ ਰੋਗ ਜੁਰ ਸਭ ਮਿਟ ਜਾਇ। ਤਾਲੀਸਾਦਿਕ ਨਾਮ ਕਹਾਇ॥੬॥

੩੦੭–ਇਲਾਯਚੀ, ਕੱਕੜਸਿੰਗੀ, ਹਰੜ, ਕਚੂਰ, ਮੁਣੱਕਾ, ਤਲੀਸ, ਤਮਾਲਪਤ੍ਰ, ਖਜੂਰ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਅਨਾਰਦਾਣਾ, ਤਜ, ਦੋਨੋਂ ਜੀਰੇ, ਨਾਗ ਕੇਸਰ, ਜਾਫਲ, *ਕੰਡਜਾਰੀ, ਤਵਾਸੀਰ ਤੇ ਲੌਂਗ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ। ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਿਸਰੀ, ਚੂਰਨ ਕਰਕੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ, ਖਈ, ਬਵਾਸੀਰ, ਸੂਲ, ਅਤੀਸਾਰ, ਮੰਦਾਗਨੀ, ਰਕਤ ਪਿੱਤੀ, ਭ੍ਰਮ, ਘੂਕੀ, ਪਾਂਡੂ, ਅਮਲਪਿੱਤੀ, ਅਰੁਚੀ ਅਰ ਹੋਰ ਪੇਟ ਦੇ ਰੋਗ ਤੇ ਤਾਪ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪॥੫॥੬॥

ਚੂਰਣ (ਭੇੜ ਗੰ੍ਥਾਤ)

ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਘਨ ਕਟੁਕੀ ਜੁ ਪਤੀਸ। ਸੂੰਠੀ ਪਾਠਾ ਸੈਂਧਾ ਲੀਸ।
ਹਿੰਗੁ ਮੋਥ ਨੀਕੇ ਸਭ ਪੀਸ। ਤਪਤ ਨੀਰ ਸੋਂ ਖਾਵਨ ਦੀਸ॥੭॥
ਅਤੀਸਾਰ ਜਾਵੈ ਜੋ ਬਾਇ। ਆਮ ਬਾਤ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ।
ਭੇੜ ਗੰ੍ਥ ਕੀ ਬਾਤ ਬਖਾਨੀ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਮੋਘੇ ਆਨੀ॥੮॥

੩੦੮--ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, (ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ) ਮੋਥਾ, ਕੌੜ, ਪਤ਼ੀਸ. ਸੁੰਢ, ਪਾਠਾ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਹਿੰਗ ਅਰ ਮੋਥਾ ਸਭ ਪੀਹਕੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਫਕਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਈ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਆਮ ਬਾਤ ਦੀ ਸਭ ਪੀੜਾ ਜਾਵੇ ॥੭॥੮॥

ਉਪਾਇ-ਪਰਹਾ

ਕਟੁਕੀ ਪੀਪਰ ਮੂਰ, ਬਚਾ ਖੁਰਸਾਨ ਕੀ।
ਪੱਥਯਾ ਸੁੰਠੀ ਬੱਨਿ, ਕੁੜਾ ਬਜਾਨ ਕੀ।
ਪਾਠਾ ਚੂਰਨ ਨੀਰ, ਉਸਨ ਸੋਂ ਖਾਵ ਹੈ।
ਅਤੀਸਾਰ ਜੋ ਬਾਤ, ਅਫਾਰਾ ਜਾਵ ਹੈ॥੯॥

੩੦੯--ਕੌੜ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਖੁਰਾਸਾਨੀ ਵਚ, ਹਰੜ, ਸੁੰਢ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ ਅਰ ਪਾਠਾ ਚੂਰਨ ਕਰਕੇ ਤੱਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵ ਤਾਂ ਬਾਤ ਅਤੀਸਾਰ ਤੇ ਅਫਾਰਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੯॥

ਕੁੜਾ ਬੀਜ ਸੌਂਚਰ ਲੈ ਹਿੰਗ। ਅਤਿਬਿਖ ਅੱਭਜਾ ਸੁੰਠੀ ਚੰਗ।
ਪੀਸੀ ਚੂਰਨ ਜਲ ਸੋਂ ਖਾਇ। ਅਤੀਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਨੀ ਜਾਇ॥੧੦॥

੩੧੦--ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਸੌਂਚਰ ਨਿਮਕ, ਹਿੰਗ, ਪਤੀਸ, ਜੰਗ ਹਰੜ ਤੇ ਸੁੰਢ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣਕਰੇ ਅਰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਅਤੀਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੧੦॥

ਕ੍ਵਾਥ (ਹਰੀਤਕਾਲ)–ਚੌਪਈ

---

†ਭੀਰੁ ਨਾਮ ਕੰਡਿਆਰੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆ: ਐ: ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੧੩ ਪੰ: ੧੧.

ਬਚ ਪਤੀਸ ਸੁੰਠੀ ਦ੍ਰਿਗ ਮਾਲਾ। ਮੋਥ ਪਾਪਰਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਲਾ।
ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜੁਰ ਅਤਿਸਾਰਹਿ ਬਾਇਹਰੀਤਕ ਮਤ ਮੈਂ ਦਈ ਬਤਾਇ੧੧।

੩੧੧--ਵਚ, ਪਤੀਸ, ਸੁੰਢ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਮੋਥਾ ਤੇ ਪਾਪੜਾ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਯਾਸ, ਜੁਰ, ਬਾਈ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੧॥

ਬਿਲਕਥ ਅੱਭਯਾ ਗੋਖਰੁ ਲੇਇ। ਮੁਹਲੇਠੀ ਇੰਦ੍ਰਜਵ ਦੇਇ।
ਪੀਸ ਇਰੰਡੈ ਕਾਂਜੀ ਸੰਗ। ਬਾਤ ਸੂਲ ਅਤਿਸਾਰੈ ਭੰਗ ॥੧੨॥

੩੧੨--ਬਿਲਗਿਰੀ, ਜੰਗਹਰੜ, ਭਖੜਾ, ਮੁਲਠੀ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਅਰਿੰਡ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਘੋਟਕੇ ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤਸੂਲ ਅਰ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੈ ॥੧੨॥

ਚੂਰਣ–(ਬਿੰਦ੍ਰਾਤ)

ਗਜ ਕਨ ਪੀਪਰ ਗੰ੍ਥਕ ਰਾਲਾਚਵਕ ਸਿਲਾਜਿਤ ਬਿਲ ਕਥ ਘਾਲ।
ਸੁਠ ਚਿੱਤਰਾ ਪੀਸੀ ਛਾਨ । ਤਪਤੋਦਕ ਸੋਂ ਖਾਵੇ ਆਨ ॥੧੩॥
ਅਤੀਸਾਰ ਅਰੁ ਆਮ ਨਸਾਇ। ਬਾਦੀ ਕਫ ਕਾ ਪਾਚਨ ਥਾਇ।
ਕਹਤ ਬਿੰ੍ਦ ਏ ਸਾਚੀ ਬਾਤ। ਅਤੀਸਾਰ ਜਾਵਤ ਸੋ ਬਾਤ ॥੧੪॥

੩੧੩--ਗਜਪਿਪਲੀ, ਮਘ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਰਾਲ, ਚਬਕ, ਸਿਲਾਜੀਤ, ਬਿਲਗਿਰੀ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਾ, ਪੀਸ ਕਪੜ ਛਾਣ ਕਰਕੇਂ ਚੂਰਨ ਕਰ ਲਵੇ ਅਰ ਫਿਰ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਏ ਤਾਂ ਅਤੀਸਾਰ ਆਮਵਾਯੂ ਕਫ ਦੂਰ ਕਰਕੈ ਪਾਚਨ ਕਰੇ ਹੈ ॥੧੩॥੧੪॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਬਿੱਲ ਕਪਿੱਥ ਚੰਗੇਰੀ ਆਨ । ਪੰਚਮੂਲ ਤੱਕ੍ਰਹਿ ਸੋਂ ਪਾਨ।
ਅਤੀਸਾਰ ਜਾਵਤ ਸੋ ਬਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਭਾਖੀ ਲਜਾਇ ॥੧੫।

੩੧੪--ਬਿਲਗਿਰੀ, ਕੈਥ, ਚੰਗੇਰੀ (ਸਲੂਣਕ ਤੇ ਪੰਜੇ ਮੂਲ, ਲਸੀ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਈ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਜਾਵੇ ॥੧੫॥

ਦੋਹਰਾ

ਪੰਚ ਮੂਲ ਧਨੀਯਾ ਕਮਲ, ਬਿਲਗਿਰ ਤੱਕ੍ਰਹਿ ਸੰਗ।
ਪੀਵਤ ਹੀ ਦੁਖ ਜਾਤ ਹੈ, ਬਾਤ ਅਤੀਸਾਰ ਅੰਗ ॥੧੬॥

੩੧੫–ਪੰਜੇਮੂਲ, ਧਨੀਆਂ, ਕਮਲ, ਬਿਲਗਿਰੀ ਲਸੀ ਨਾਲ ਖਾਏ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੈ ॥ ੧੬ ॥

ਅਨੰਦ *ਭੈਰਵ ਰਸ–ਚੌਪਈ

---

*ਬਹੁਮੂਤ੍ਰ ਪਰ ਤੇ ੮੪ ਬਾਤ ਪਰ ਅਨੰਦ ਭੈਰਵ ਰਸ ਬੜੇ ਲਾਭ ਵਾਲਾ ਸਿਧ ਹੋਯਾ ਹੈ।

ਸਿੰਗਰਫ ਮਿੱਠਾ ਮਰਚ ਸੁਹਾਗਾ। ਪੀਪਰ ਪੀਸੋ ਸਮ ਹੀ ਭਾਗਾ।
ਗੁੰਜ ਏਕ ਵਾ ਦੋ ਲੇ ਦੇਇ। ਕੁੜਾ ਕ੍ਵਾਥ ਵਾ ਮਧੁ ਸੋ ਦੇਇ ॥੧੭॥
ਮਠਾ ਭਾਤ ਕਾ ਪਥਯ ਕਰਾਇ। ਅਤੀਸਾਰ ਬਾਈ ਕਾ ਜਾਇ।
ਸੰਗ੍ਰਹਿਨੀ ਸਾਤੋ ਅਤੀਸਾਰ। ਸਾਰੰਗਧਰ ਕੈ ਏ ਅਨੁਸਾਰ ॥੧੮॥

੩੧੬-ਸਿੰਗ੍ਰਫ ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਮਿ੍ਚ, ਸੁਹਾਗਾ ਤੇ ਮਘਾਂ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੇ ਕੇ (ਅਦ੍ਰਿਕ ਦੇ ਰਸ ਵਿੱਚ) ਪੀਹੇ ੧ ਯਾਂ ੨ ਰਤੇਆ ਕੁੜਾ ਦੇ ਕ੍ਵਾਥ ਵਾ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਦੇਵੇ। ਮਠੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦਾ ਪਥਯ ਕਰੇ ਤਾਂ ਬਾਈ ਅਤੀਸਾਰ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਹੋਰ ਸਤੇ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੭ ॥ ੧੮ ॥

ਪਿਤ ਅਤੀਸਾਰ ਲੱਛਣ

ਪੀਤ ਮੀਰ ਰੁਧਰੈ ਹੰਗਾਰ। ਮੂਰਛਾ ਤ੍ਰਿਟ ਉਦਰੈ ਦੁਖਕਾਰ।
ਅੰਨੁ ਨ ਪਚਤਾ ਅਰੁ ਹੈ ਦਾਹ ਅਤੀਸਾਰ ਪਿੱਤਾਂ ਕਾ ਯਾਹ ॥੧੯॥

ਪੀਲਾ ਪਾਣੀ ਜੇਹਾਂ ਯਾਂ ਲਹੂ ਦਾ ਹਗਣ ਆਵੇ, ਪਯਾਸ, ਮੂਰਛਾ ਪੇਟ ਦਰਦ, ਅੰਨ ਨਾਂ ਪਚਣਾ ਦਾਹ ਹੋਣਾ ਇਹ ਪਿਤ ਅਤੀਸਾਰਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੧੯॥

ਉਪਾਇ ਗੋਲੀ-ਚੌਪਈ

ਧਾਵੇ ਬਿੱਲ ਕੁੜੇ ਕੇ ਬੀਜ। ਲੋਧ ਮੋਚਰਸ ਮੋਥਾ ਲੀਜ।
ਗੁੜ ਸੇਂ ਗੋਲੀ ਕਰੀ ਸੁਖਾਇ। ਅਤੀਸਾਰ ਪਿੱਤਾਂ ਕਾ ਜਾਇ ॥੨੦॥

੩੧੭-ਧਾਵੇ ਦੇ ਫੁਲ, ਬਿਲਕਥ, ਇੰਦ੍ਰਜੋਂ, ਲੋਧ, ਮੋਚਰਸ ਤੇ ਮੋਥਾ ਗੁੜ ਨਾਲ ਅਨੁਪਾਨ ਮਾਫਕ ਗੋਲੀ ਕਰਕੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੦॥

ਕਲਕ (ਚਰਕਾਤ)

ਧਾਵੇ ਸੌਚਰ ਔ ਬਿਲਗਿਰੀ। ਕੰਟਾਰੀ ਮਜੀਠ ਜੁ ਭਿਰੀ
ਦਾੜਮ ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਬਿਚ ਪਾਇ। ਕਲਕ ਕਰੀਨੈ ਪੀਵਨ ਦਾਇ॥੨੧॥
ਜਾਵਤ ਪਿੱਤਾਂ ਕੋ ਅਤਿਸਾਰ। ਮਿਟੈ ਅਪਚ ਸੋਂ ਭੂਖੈ ਕਾਰ।
ਚਰਕ ਬਾਤ ਐਸੇ ਕਰਿ ਕਹੀ। ਕਹਤ ਮੇਘ ਸਾਚੀ ਏ ਸਹੀ ॥੨੨॥

੩੧੮-ਧਾਵਿਆਂ ਦੇ ਫੂਲ, ਸੌਂਚਲ ਲੂਣ, ਬਿੱਲ ਕੱਥ, ਕੰਡਿਆਰੀ,ਮੰਜੀਠ ਅਰ ਅਨਾਰ ਦਾਣਾ, ਇਹ ਸਭੇ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੪ ਤੋਲੇ ਦਵਾਈ ੩੨ ਤੋਲੇ ਜਲ ਵਿਚ ਰਾਤ ਭਿਉਂ ਰੱਖੇ, ਦਿਨੇ ਕਾੜ੍ਹਕੇ ਜਦ ੮ ਤੋਲੇ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਪਿਲਾਵ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਅਤੀਸਾਰ, ਅਪਚੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ਤੇ ਭੁਖ ਲਗਾਵੇ ॥੨੧॥੨੨॥

ਲਘੂ ਗੰਗਾਧਰ ਚੂਰਣ-ਚੌਪਈ

ਜਾਮਨ ਗਿਟਕ ਬਿੱਲਕਥ ਪੂਰ। ਸੁੰਗਾਟਕ ਸੋ ਪੱਤ੍ਰ ਕਚੂਰ।

ਦ੍ਰਿਗਮਾਲਾ ਦਾੜਮ ਕੀ ਕਲੀ। ਸੁੰਠ ਮਥੋਰਾ ਸਭ ਸਮ ਰਲੀ ॥ ੨੩ ॥
ਪੀਸੀ ਚੂਰਨ ਕਪੜੇ ਛਾਨ। ਜਲ ਸੀਤਲ ਸੰਗ ਦੀਜੈ ਖਾਨ।
ਗੰਗਾ ਕੋ ਰੋਕਤ ਪਰਵਾਹ। ਅਤੀਸਾਰ ਪਿੱਤਾਂ ਕਾ ਜਾਹ ॥੨੪॥

੩੧੯–ਜਾਮਨੂੰ ਦੀ ਗਿਟਕ, ਬਿਲਕੱਥ, ਸੰਘਾੜੇ, ਕਮਲਡੋਡੇ, ਕਚੂਰ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ (ਕਾਲਾ ਅਗਰ), ਅਨਾਰ ਦੀ ਕਲੀ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਮੋਥਾ ਸਭ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਨ ਕਰੇ ਅਰ ਠੰਢੇ ਜਲ ਨਾਲ ਫਕੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਮਾਨ ਚਲਦੇ ਪਿੱਤ ਦੇ ਅਤੀਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।੨੩।੨੪।

ਬ੍ਰਿਧ ਗੰਗਾਧਰ ਚੂਰਣ–ਦੋਹਰਾ।

ਮੋਥਾ ਕਟੁਕੀ ਪਾਨ ਲੈ, ਲੋਧ ਕੁੜਾ ਕੇ ਬੀਜ।
ਫੂਲ ਧਾਇ ਸੁੰਠੀ ਕਹੀ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਬਿੱਲ ਜੁ ਲੀਜ ॥੨੫॥
ਮੁਹਲੱਠੀ ਫਲ ਨੂਤ ਕੋ, ਜਾਮਨ ਫਲ ਜੁ ਪਤੀਸ।
ਤੰਦਲ ਜਲ ਪੀਸੀ ਫਕੋ, ਅਤੀਸਾਰ ਪਿਤ ਖੀਸ ॥੨੬॥

੩੨੦–ਮੋਥਾ, ਕੌੜ, ਪਾਠਾ, ਲੋਧ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਧਾਵੇ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਸੁੰਢ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ ਆਵਲੇ) ਬਿਲਗਿਰੀ, ਮੁਲੱਠੀ, ਅੰਬ ਦੀ ਤੇ ਜਾਮਨੂੰ ਦੀ ਗਿਟਕ ਅਰ ਪਤੀਸ ਪੀਹਕੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਇਹ ਚੂਰਣ ਫੱਕੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦੇ ਅਤੀਸਾਰ ਨਿਸਚੇ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੨੫॥੨੬॥

ਕ੍ਵਾਥ–ਸੋਰਠਾ

ਕੁੜਾ ਬੀਜ ਜੁ ਪਤੀਸ, ਘਨ ਸੁੰਠੀ ਅਰੁ ਕਾਇਫਲ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪੀਸ, ਅਤੀਸਾਰ ਪਿਤੈ ਮਿਟਤ ॥ ੨੭ ॥

੩੨੧–ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਪਤੀਸ, ਮੋਥਾ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਕਾਇਫਲ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਜਾਵੇ ॥੨੭॥

ਚੂਰਨ (ਯਾ ਕ੍ਵਾਥ)–ਦੋਹਰਾ

ਬਿਲ ਪਤੀਸੈ ਫੂਲਿਧਵਿ, ਸੁੰਠ ਕੁੜਾ ਕੇ ਬੀਜ।
ਰਸਵਤ ਤੰਦੁਲ ਨੀਰ ਪਿਵ, ਅਤੀਸਾਰ ਪਿਤ ਖੀਜ ॥੨੮॥

੩੨੨–ਬਿੱਲਗਿਰੀ, ਪਤੀਸ, ਧਾਵੇ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਸੁੰਢ, ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ ਤੇ ਰਸੌਂਤ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੨੮॥

ਕ੍ਵਾਥ (ਬ੍ਰਿੰਦਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਬਿਲ ਮਜੀਠ ਜੁ ਦਾੜਮ ਦਾਨ। ਤਿੰਤੜੀਕ ਧਾਵੇ ਫੁਲ ਆਨ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਪਾਇ। ਅਤੀਸਾਰ ਪੀਵਤ ਪਿਤ ਜਾਇ ॥੨੯॥
ਸੂਲ ਰੋਗ ਅਰੁ ਰਕਤ ਜੁ ਆਮ। ਆਪਚ ਮਿਟਤ ਜਾਨਿਯੋ ਕਾਮ।

ਕਹਤ ਬ੍ਰਿੰਦ ਸਾਚੀ ਲਖ ਏਹ। ਕਹਤ ਮੇਘ ਭਾਖੀ ਲੈ ਤੇਹ ॥ ੩੦ ॥

੩੨੩–ਬਿਲਗਿਰੀ, ਮਜੀਠ, ਅਨਾਰਦਾਣਾ, ਇਮਲੀ ਅਰ ਧਾਵਿਆਂ ਦੇ ਫੂਲ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਇਸ ਕਾੜੇ ਵਿਚ ਫਿਰ ਚੌਲਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦੇ ਅਤੀਸਾਰ, ਸੂਲ. ਰਕਤ, ਆਮ ਅਰ ਅਪਚੀ ਇਹ ਸਭੋ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੯॥੩੦॥

ਸੋਰਠਾ

ਕੁੜਾ ਪਤੀਸ ਮੰਗਾਇ, ਖੌਦਰ ਤੰਦੁਲ ਨੀਰ ਮਿਲ।
ਪੀਵਤ ਮਨ ਚਿਤ ਲਾਇ, ਜਾਵਤ ਪਿਤ ਅਤੀਸਾਰ ਹੀ ॥੩੧॥

੩੨੪–ਕੁੜਾਸੱਕ, ਪਤੀਸ, ਸ਼ਹਿਤ ਅਤੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਾਕੇ ਕ੍ਵਾਥ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਅਤੀ-ਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੧॥

ਚੌਪਈ

ਕਾਲਮੇਖ ਕਾ ਸੇਂਧਾ ਧਾਇ। ਬਿੜ ਜੁ ਲੂਨ ਲੈ ਸ਼ਹਿਤ ਮਿਲਾਇ।
ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਸੰਗ ਪੀਵਨ ਕਰੈ। ਪਿੱਤ ਆਦਿ ਅਤੀਸਾਰ ਜੁ ਹਰੈ॥੩੨॥

੩੨੫–ਮਜੀਠ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਧਾਵੇ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਬਿੜਲੂਣ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸਹਿਤ ਪਾਕੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ (ਕ੍ਵਾਥ ਯਾ ਚੂਰਣ) ਲਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੨॥

ਪਰਹਾ

ਚੰਦਨ ਭੂ ਨਿੰਬ ਬਾਲਾ, ਮੁਸਤਾ ਜਾਨਿਯੇ।
ਮੇਲ ਧਮਾਹਾ ਆਨ, ਜੁ ਕ੍ਵਾਥ ਠਾਨਿਯੇ।
ਪੀਵਤ ਉਠ ਪਰਭਾਤ, ਤੰਦੁਲਾ ਨੀਰ ਹੀ।
ਮਿਟਤ ਪਿੱਤ ਅਤੀਸਾਰ, ਸੁਨੋਂ ਤੁਮ ਬੀਰ ਹੀ ॥੩੩॥

੩੨੬–ਚੰਦਨ ਚਿਰੈਤਾ, ਮੁਸ਼ਕਬਾਲਾ, ਮੋਥਾ ਤੇ ਧਮਾਹਾਂ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਫਿਰ ਵਿਚ ਚਾਵਲਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਮ ਕਰੇ ॥੩੩॥

ਚੌਪਈ

ਚੰਦਨ ਲੋਧਰ ਸੁੰਠ ਉਸੀਰ। ਬਿੱਲ ਕਮਲ ਅਛਤ ਦੇ ਨੀਰ।
ਜਾਵਤ ਛਿਨ ਮਹਿ ਪਿਤ ਅਤਿਸਾਰ। ਬੰਗਸੈਨ ਮੈ ਬਚਨ ਪ੍ਰਕਾਰ॥੩੪॥

੩੨੭–ਚੰਦਨ ਲੋਧ, ਸੁੰਢ, ਖਸ, ਬਿਲਗਿਰੀ ਤੇ ਕਮਲ ਡੋਦੇ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾ ਰਹੇ ॥੩੪॥

ਦੋਹਰਾ

ਦਾਰਵੀ ਮੇਲ ਦੁਰਾਲਭਾ, ਬਾਲਾ ਚੰਦਨ ਲਾਲ।
ਪੀਵਤ ਹੀ ਤੰਦੁਲ ਸਲਲ, ਪਿਤ ਅਤਿਸਾਰ ਬਿਹਾਲ ॥੩੫॥

੩੨੮–ਦਾਰਹਲਦੀ, ਜਵਾਹਾਂ, ਮੁਸਕਬਾਲਾ ਅਤੇ ਰਕਤ ਚੰਦਨ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਚਾਵਲਾਂ

ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪੀਤੇ ਪਿਤ ਅਤੀਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਅਸਲ ਵਿਚ ੨੬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੩੫ ਤਕ ਕਲਕ ਹੀ ਹਨ) ॥੩੫॥

ਕਫ ਅਤੀਸਾਰ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਆਮ ਸੁਕਲ ਅਰੁ ਨੀਰ ਸਮਾਨ। ਅਤੀਸਾਰ ਬਹੁ ਫੇਨ ਸਠਾਨ।
ਬਹਤੀ ਬਾਰੰਬਾਰ ਹਗਾਰ। ਕਫ ਕਾ ਭਾਖਯਾ ਯਹਿ ਅਤੀਸਾਰ ॥੩੬॥

ਆਮ ਸਮੇਤ ਚਿਟੇ ਯਾ ਜਲ ਜੇਹੇ ਅਤੀਸਾਰ ਬਹੁਤੀ ਝੱਗਦਾਰ, ਇਸ ਤਰਾਂ ਬਹੁਤੀ ਬਾਰ ਔਣ ਤਾਂ ਇਹ ਕਫ ਦੇ ਅਤੀਸਾਰ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੩੬॥

ਉਪਾਇ ਚੂਰਨ—ਦੋਹਰਾ

ਸੌਂਚਰ ਸੇਂਧਾ ਹਿੰਗ ਬਚ, ਹਰੜ ਪਤੀਸ ਮੰਗਾਇ।
ਤਪਤ ਨੀਰ ਚੂਰਨ ਭਖੇ, ਕਫ ਅਤੀਸਾਰ ਮਿਟਾਇ ॥੩੭॥

੩੨੯—ਸੋਂਚਰਲੂਣ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਹਿੰਗ, ਵਚ, ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ ਤੇ ਪਤੀਸ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਤਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਫਕੇ ਤਾਂ ਕਫ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੭॥

ਸੌਂਚਰ ਸੇਂਧਾ ਹਿੰਗ ਪਤੀਸ। ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਹਰੜੇ ਬਚ ਲੈ ਪੀਸ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋਂ ਪਾਨ ਕਰਾਇ। ਅਤੀਸਾਰ ਕਫ ਕਾ ਜੁ ਨਸਾਇ॥੩੮॥

੩੩੦—ਸੌਂਚਰਲੂਣ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਹਿੰਗ, ਪਤੀਸ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਹਰੜ, ਵਚ, ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੮॥

ਚੂਰਨ (ਖਯਾਰਪਾਣਾਤ)

ਕੜੂ ਕੁੱਠ ਪਾਠਾ ਬਚ ਗਹੋ। ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਪੀਸ ਉਸਨ ਜਲ ਲਹੋ।
ਅਤੀਸਾਰ ਕਫ ਦੂਰ ਨਸਾਇ। ਖਾਰਪਾਨ ਮੈਂ ਦਈ ਬਤਾਇ ॥੩੯॥

੩੩੧—ਕੌੜ, ਕੁਠ, ਪਾਠਾਂ, ਵਚ, ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ ਤੇ ਸੁੰਢ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾ ਰਖੇ, ਅਰ ਫਿਰ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੇ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੯॥

ਸੋਰਠਾ

ਬਿੱਲ ਕੁੜੇ ਕੇ ਬੀਜ, ਸੁੰਠਿ ਬਿਖਾ ਸਮ ਜਾਨਿਯੋ।
ਇਕ ਤੇ ਦੁਗਨੋਂ ਲੀਜ, ਧਾਵੇ ਫੂਲ ਸੁ ਕਲਕ ਕਰ ॥੪੦॥
ਕਪੜ ਛਾਨ ਜਲ ਲੇਇ,ਸੀਤ ਉਸਨ ਕਛੁ ਪੀਜੀਏ।
ਕਫਿ ਅਤਿਸਾਰ ਹਰੇਇ, ਖਾਰ ਪਾਨ ਬਿਧ ਏ ਕਹੀ ॥੪੧॥

੩੩੨—ਬਿਲਕਥ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਪਤੀਸ ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਸਮਾਨ ਅਰ ਇਕ ਨ੍ਹਾਲੋਂ ਦੂਣੇ ਧਾਵਿਆਂ ਦੇ ਫੂਲ ਅਰ ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੪ ਤੋਲੇ ੩੨ ਤੋਲੇ ਜਲ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭਿਉਂਕੇ ਦਿਨੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਅਰ ਜਦ ੮ ਤੋਲੇ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕੋਸਾ ਜਿਹਾ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੇ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੦॥੪੧॥

ਚਿਤ੍ਰਕਾਦਿ ਗੋਲੀ–ਚੌਪਈ

ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਚਬਕ ਪੀਪਰਾ ਮੂਲ। ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਲਵਨ ਪਾਂਚ ਲੈ ਚੂਰ।
ਅਜਮੋਦਾ ਜੋ ਹਿੰਗੁ ਦੁ ਖਾਰ। ਗੁਟਕਾ ਦਾੜਮ ਫਲ ਰਸ ਕਾਰ ॥੪੨॥
ਅਥਵਾ ਬੀਜੌਰੇ ਰਸ ਕਰੋ। ਟੰਕ ਦੋਇ ਕਾ ਮਾਨ ਸੁ ਧਰੋ।
ਕਫ ਕਾ ਜਾਵਤ ਜੋ ਅਤਿਸਾਰ। ਤੀਨ ਦੋਖ ਸੰਗ੍ਰਹਨਿ ਬਿਡਾਰ ॥੪੩॥

੩੩੩–ਚਿਤ੍ਰਾ, ਚਬ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਪੰਜੇਲੂਣ, ਅਜਮੋਦਾ, ਹਿੰਗ, ਦੋਨੋਂ ਖਾਰਾਂ (ਜੌਂ ਖਾਰ, ਸੁਹਾਗਾ) ਅਨਾਰਦਾਣੇ ਦੇ ਰਸ ਯਾਂ ਖਟੇ ਨਿੰਬੂ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ੮ ਮਾਸੇ ਦੀ ਗੋਲੀ ਕਰੇ ਅਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੇ ਅਤੀਸਾਰ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਅਰ ਸੰਗ੍ਰਹਣੀ ਆਦਿ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੨॥

ਦੋਹਰਾ

ਸੁੰਠ ਸੌਂਫ ਅਰੁ ਖੰਡ ਲੈ, ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੌਂ ਖਾਇ।
ਅਤੀਸਾਰ ਕਫ ਕਾ ਮਿਟਤ, ਤਨ ਸਭ ਕੋ ਸੁਖ ਥਾਇ ॥੪੪॥

੩੩੪–ਸੁੰਢ, ਸੌਂਫ ਤੇ ਖੰਡ ਇਕ ਸਮਾਨ ਮਿਲਾਕੇ ੧ ਤੋਲਾ ਤਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੪॥

ਬਾਤ ਪਿਤ ਅਤੀਸਾਰ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਰੁਧਰ ਫੇਨ ਬਿਸ੍ਰਾ ਰੰਗ ਪੀਤ। ਚਲਤ ਘਨੀ ਦੁਰਗੰਧਾ ਮੀਤ।
ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਅਤਿਸਾਰ ਕਹਾਇ। ਜੋ ਇਨ ਲੱਛਨ ਮਾਹੇ ਆਇ ॥ ੪੫॥

ਲਹੂ ਝਗ ਸਮੇਤ, ਵਿਸਟਾ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਆਵੇ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁਰਗੰਧੀ ਆਵੇ। ਇਹ ਲਛਣ ਬਾਤ ਪਿਤ ਅਤੀਸਾਰਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੪੫॥

ਉਪਾਇ ਚੂਰਣ–ਦੋਹਰਾ

ਮੂਹਲੇਠੀ ਨਸਪਾਲ ਲੈ, ਲੋਧ ਕਾਇਫਲ ਪਾਇ।
ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਫਾਕਤ ਮਿਟਤ, ਅਤੀਸਾਰ ਪਿਤ ਬਾਇ ॥ ੪੬ ॥

੩੩੫–ਮੁਲੱਠੀ. ਨਸਪਾਲ, ਲੋਧ ਤੇ ਕਾਇਫਲ ਚੂਰਨ ਕਰਕੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ ਫੱਕੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਹੋਂਵੇ ॥੪੬॥

ਕਲਕ–[ਬ੍ਰਿੰਦਾਤ]

ਮੋਥ ਕਾਇਫਲ ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਬਿਖਾ ਹਰੜ ਨਸਪਾਲ।
ਕਲਕ ਅਰੋ ਤੰਦੁਲ ਜਲੇ, ਆਛੀ ਬਿਧਿ ਸੌਂ ਲਾਲ ।੪੭
ਬਾਤ ਪਿਤ ਅਤਿਸਾਰ ਹੀ, ਮਿਟਤ ਨ ਲਾਗਤ ਬਾਰ।
ਕਹਤ ਬ੍ਰਿੰਦ ਸਾਚੇ ਬਚਨ, ਸਭ ਜਗ ਕੇ ਹਿਤਕਾਰ ॥੪੮॥

੩੩੬–ਮੋਥਾ, ਕਾਇਫਲ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਪਤੀਸ, ਹਰੜ, ਨਸਪਾਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਕ ਕਰਕੇ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਪਿਤ ਅਤੀਸਾਰ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇ ।।੪੭।।੪੮।।

ਕੁੜਾ ਦਾਰ ਘਨ ਬਰਚ ਪਤੀਸ। ਕਲਕ ਕਰੀ ਤੰਦਲ ਜਲ ਦੀਸ।
ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਅਤਿਸਾਰ ਮਿਟਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਮਤਿ ਇਮ ਕਹਿਵਾਇ॥੪੯॥

੩੩੭–ਕੁੜੇ ਦਾ ਸੱਕ, ਦੇਵਦਾਰ, ਮੋਥਾ ਵਚ ਤੇ ਪਤੀਸ, *ਕਲਕ ਕਰਕੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ।।੪੯।।

ਪਿੱਤ ਸਲੇਖਮ ਅਤੀਸਾਰ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਨੀਲੀ ਸ੍ਵੇਤ ਆਮ ਬਹੁ ਗਿਰੈ। ਰਕਤ ਅਪਚ ਬਹੁ ਭਾਰੈ ਕਰੈ।
ਕਫੀ ਪਿੱਤ ਅਤਿਸਾਰੀ ਏਹ। ਕਹਤ ਬ੍ਰਿੰਦ ਸਾਚੀ ਲਖ ਲੇਹ ॥੫੦॥

ਨੀਲੀ, ਚਿੱਟੀ, ਆਮ ਗਿਰੇ, ਲਹੂ, ਅਪਚੀ, ਪੇਟ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇਵੇ ਕਫ ਪਿੱਤ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਜਾਣੇ ।।੫੦।।

ਚਟਣੀ–(ਬ੍ਰਿੰਦਾਤ)

ਪ੍ਰਿਸਟਪਰਨਿ ਘਨ ਨਿਸਾ ਮੁਲੱਠ। ਕੁੜਾ ਪੀਸ ਮਧੁ ਮਿਲਵੈ ਕੱਠ।
ਕਫਪਿਤੀ ਅਤਿਸਾਰ ਚਟਾਇ। ਕਹਤ ਬ੍ਰਿੰਦ ਤਨ ਕੌਂ ਸੁਖ ਥਾਇ।੫੧।

੩੩੮–ਪ੍ਰਿਸਟਪਰਣੀ, ਮੋਥਾ, ਹਲਦੀ, ਮੁਲੱਠੀ ਤੇ ਕੁੜ ਦਾ ਸੱਕ ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾ ਕੇ ਚਟਣੀ ਕਰਕੇ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਕਫ ਪਿੱਤ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ।।੫੧।।

ਕਲਕ

ਘਨ ਬਚ ਸੁੰਠੀ ਕੁੜਾ ਪਤੀਸ। ਦਾਰਨਿਸਾ ਇਸ ਕਲਕ ਕਰੀਸ।
ਸ਼ਹਿਤ ਸੰਗ ਖਾਵੈ ਅਤਿਸਾਰ। ਕਫੀ ਪਿੱਤ ਅਤਿਸਾਰ ਬਿਡਾਰ ॥੫੨॥

੩੩੯–ਮੋਥਾ, ਵਚ, ਸੁੰਢ, ਕੁੜਾ, ਪਤੀਸ ਤੇ ਦਾਰਹਲਦੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਕ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਪਿਤ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ।।੫੨।।

[ਵੰਗਸੇਨਾਤ]

ਮੂਰਬਾ ਕੁੜਾ ਜੁ ਘਨਾ ਪਤੀਸ। ਬਚ ਕਾਢਾ ਕਰਿ ਸਹਿਤ ਮਿਲੀਸ।
ਪੀਵਤ ਰੋਗੀ ਉਠ ਪਰਭਾਤ। ਕਫ ਪਿਤੀ ਅਤਿਸਾਰੈ ਜਾਤ ॥੫੩॥

੩੪੦--ਮੋਰਿਓਂ, ਕੁੜਾਸਕ, ਮੋਥਾ, ਪਤੀਸ ਤੇ ਵਚ, ਕਲਕ ਕਰਕੇ ਸਹਿਤ ਪਾਇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਪਿੱਤ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ।।੫੩।।

ਚੂਰਣ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

---

*ਕਲਕ ਦੀ ਵਿਧੀ ਬਾਰਵੇਂ ਅਧਯਾਯ ਵਿਚ ਦੇਖੋ। ਯਾਂ ਇਸੇ ਅਧਯਾਯ ਦਾ ਨੰ: ੨੪੭੧ ਤੇ ਦੇਖੋ

ਸਮੰਗਾ ਬਿਲ ਧਾਵੇ ਲੋਧਰ, ਆਂਬ ਬੀਜ ਗਿਰ ਪਾਵੇ।
ਪਦਮ ਕੇਸਰਾ ਮੋਚਰਸਾ ਲੈ, ਕੂੜਾ ਇੰਦ੍ ਜੌ ਠਾਵੇ।
ਕਲਕ ਕਰੀ ਵਾ ਚੂਰਨ ਦੇਵੇ, ਤੰਦੁਲਜਲ ਵਿਚ ਪਾਈ।
ਪਿੱਤ ਕਫੀ ਅਤਿਸਾਰ ਮਿਟਾਵੈ, ਬੰਗਸੈਨ ਮੈਂ ਗਾਈ ॥੫੪॥

੩੪੧–†ਲਾਜਵੰਤੀ, ਬਿੱਲਕੱਥ, ਧਾਵੇ, ਲੋਧ, ਅੰਬ ਦੀ ਗਿਟਕ, ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਤਰੀਆਂ, ਮੋਚਰਸ, ਕੂੜਾ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਕਲਕ ਯਾਂ ਚੂਰਨ ਕਰੇ, ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਜਲ ਵਿਚ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਪਿਤ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਜਾਵੇ ॥੫੪॥

ਪਰਹਾ

ਲੋਦ ਚੰਦਨਾ ਯਸਟਿ, ਦਾਰਵੀ ਜਾਨੀਏ।
ਪਾਠਾ ਕਮਲ ਜੁ ਸ੍ਵੇਤ, ਪੀਸ ਕਰਿ ਛਾਨੀਏ।
ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਸੌਂ ਖਾਇ, ਰੁਜੀ ਪਰਭਾਤ ਹੀ।
ਅਤੀਸਾਰ ਕਫ ਪਿੱਤ, ਜੁ ਛਿਨ ਮੈਂ ਜਾਤ ਹੀ ॥ ੫੫ ॥

੩੪੨–ਲੋਧ, ਚੰਦਨ, ਮੁਲਠੀ, ਦਾਰਹਲਦੀ, ਪਾਠਾ ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਕਮਲ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਤਾਨੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਪਿਤ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੫੫॥

ਬਾਤ ਸਲੇਖਮ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਉਦਰ ਬੀਚ ਤੇ ਆਮ ਜੁ ਪਰੈ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਝਾੜੇ ਸੋ ਫਿਰੈ।
ਜਠਰਸੂਲ ਤਿਸ ਛਿਨ ਛਿਨ ਹੋਇ। ਕਰ ਬਾਤੈ ਅਤੀਸਾਰੈ ਜੋਇ ॥੫੬॥

ਪੇਟ ਵਿਚੋਂ ਆਮ ਗਿਰੇ, ਬਾਰੰਬਾਰ ਝਾੜੇ ਬੈਠੇ ਬਾਰੰਬਾਰ ਸੂਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਫ ਬਾਂਤ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੫੬॥

ਉਪਾਇ

ਪਾਠਾ ਹਿੰਗੁ ਸਿਵਾ ਬਿਲ ਕੱਥ। ਕੂੜਾ ਬੀਜ ਪੀਸੋ ਸਭ ਸੱਥ।
ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਸੌਂ ਖਾਵੈ ਏਹ। ਕਫ ਬਾਤੈ ਅਤਿਸਾਰ ਹਰੇਹ ॥ ੫੭ ॥

੩੪੩–ਪਾਠਾ, ਹਿੰਗ, ਹਰੜ, ਬਿਲਕੱਥ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ ਪੀਹਕੇ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਬਾਤ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੫੭॥

ਬਿੱਲ ਕੱਥ ਧਾਵੇ ਲੈ ਕਣਾ। ਤਿੰਤੜੀਕ ਅਜਮੋਦਾ ਭਣਾ।
ਦਾੜਮ ਦਾਰਾ ਤੂਯ ਤੂਯ ਟੰਕ। ਆਠ ਭਾਗ ਕਪਿੱਥ ਲੈ ਅੰਕ ॥ ੫੮ ॥

†ਲਾਜਵੇਤੀ ਭਾਵ ਲਾਜਵੰਤੀ ਬੂਟੀ ਦਸਤ ਬੰਦ ਕਰਨਹਾਰੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।

ਮਿਸਰੀ ਪਾਵੈ ਖਟ ਲੈ ਭਾਗ। ਪੀਸੀ ਚੂਰਨ ਕਰੇ ਸੁ ਭਾਗ।
ਕਫ ਬਾਤੈ ਕਾ ਅਤੀ ਜੁ ਸਾਰਾ। ਮਿਟਤ ਨ ਲਾਗੈ ਜਾਨੋ ਬਾਰਾ ॥੫੯॥

੩੪੪–ਬਿਲਕਥ, ਧਾਵੇ, ਮਘਾਂ, ਇਮਲੀ, ਅਜਮਦ ਤੇ ਅਨਾਰਦਾਣਾ ਇਕ ਇਕ ਤੋਲਾ ਅਣਵਾਂ ਭਾਗ ਕੈਂਥ: ਮਿਸਰੀ ੬ ਭਾਗ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਨ ਕਰ ਲਵੇ ਖਾਣੇ ਤੇ ਕਫ ਬਾਦੀ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੫੮॥੫੯॥

ਸੋਰਠਾ

ਸੁੰਠੀ ਘਨੈ ਪਤੀਸ, ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਬਿੱਲ ਜੁ ਬਾਲ ਹੀ।
ਕਟੁਫਲ ਪੱਥਜਾ ਦੀਸ, ਕੁੜਾ ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ ਮੇਲੀਜੈ ॥੬੦॥
ਚੂਰਨ ਕਰ ਫਕਵਾਇ, ਤੰਦੁਲ ਨੀਰ ਵ ਉਸਨ ਜਲ।
ਮਿਟਤ ਸਲੇਖਮ ਬਾਇ, ਅਤੀਸਾਰ ਇਕ ਨਾਸਹੀ ॥੬੧॥

੩੪੫–ਸੁੰਢ, ਮੋਥਾ, ਪਤੀਸ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਕਚੇ ਬਿਲ ਦੀ ਗਿਰੀ, ਕਾਇਫਲ ਜਗ ਹਰੜ, ਕੁੜਾਸਕ ਅਰ ਇੰਦ੍ਰ ਜੋ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਚੂਰਨ ਕਰਕੇ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਯਾ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਫਕੇ ਤਾਂ ਕਫ ਬਾਤ ਦਾ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰ ॥੬੦॥੬੧॥

ਚੋਪਈ

ਪੂਤਿਦਾਰ ਲੋਧਰ ਲੈ ਕੁੜਾ। ਸੁੰਠੀ ਦਾੜਮ ਦਾਨਾ ਜੁੜਾ।
ਤੱਕ੍ਰਹਿ ਸੋਂ ਪਿਵ ਬਾਤ ਕਫਾਇ। ਅਤੀਸਾਰ ਛਿਨ ਮਾਹਿ ਮਿਟਾਇ॥੬੨॥

੩੪੬–ਦੇਵਦਾਰ, ਲੋਧ, ਕੁੜਾ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਅਨਾਰਦਾਣਾ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਲਸੀ ਨਾਲ ਖੁਆਵੇ ਤਾ ਕਫ ਦਾਂ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੬੨॥

ਛਰਦ ਅਤੀਸਾਰ ਉਪਾਇ

ਪਟੋਲ ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ ਧਨੀਆਂ ਪਾਇ। ਕ੍ਰਾਥ ਕਰੀ ਮਧੁ ਸਿਤਾ ਮਿਲਾਇ।
ਪੀਵਤ ਸੀਤਲ ਕਰਕੈ ਏਹ। ਅਤੀਸਾਰ ਅਰ ਬਮੀ ਨਸੇਹ ॥੬੩॥

੩੪੭–ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ, ਇੰਦ੍ਰਜੋਂ ਤੇ ਧਨੀਆਂ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਠੰਢਾ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਮਿਸਰੀ ਮਿਲਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕੇ, ਅਤੀਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੬੩॥

ਦੋਹਰਾ

ਮੁਸਤਾ ਔਰ ਪ੍ਰਿਯੰਗੁ ਲੈ, ਕਮਲ ਬੀਜ ਕਰਿ ਕ੍ਵਾਹ।
ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਮਧੁ ਪਾਇ ਪਿਵ, ਅਤੀਸਾਰ ਬਮਿ ਜਾਹ ॥੬੪॥

੩੪੮–ਮੋਥਾ, ਗੋਂਦਣੀ ਤੇ ਕਮਲ ਡੋਡੇ, ਕ੍ਰਾਥ ਕਰਕੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਅਰ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਇਕੇ ਪੀਤਾ ਅਤੀਸਾਰ ਤੇ ਕੇ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੬੪॥

ਚੌਪਈ

ਆਂਬ ਜਾਮਨੂੰ ਕੇ ਲੈ ਪਾਤ। ਬਟ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਅਬਰੋਹਾ ਘਾਤ।

ਮੇਲ ਉਸੀਰੇ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੇਇ। ਤਾਂ ਮੈ ਸਿਤਾ ਸਹਿਤ ਕੇ ਦੇਇ ॥੬੫॥
ਅਤੀਹਾਰ ਬਮਿ ਮੂਰਛਾ ਜਾਇ। ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਰੋਗ ਘਟੈ ਸੁਖ ਪਾਇ।
ਬੰਗਸੈਨ ਮਤਿ ਜਾਨੋ ਸਹੀ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੇ ਮੇਘੇ ਕਹੀ ॥ ੬੬॥

੩੪੯–ਅੰਬ, ਜਾਮਨ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ, ਬੋਹੜ ਦੀ ਦਾੜੀ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ *ਗਿਲੋਯ, ਤੇ ਖਸ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਫਿਰ ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਸਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਅਤੀਸਾਰ, ਬਮਨ, ਮੂਰਛਾ ਤੇ ਪਯਾਸ ਵਗੈਰਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੬੫॥੬੬॥

ਸੋਥ ਅਤੀਸਾਰ ਉਪਾਇ

ਬਿਖਾ ਬੜਿੰਗ ਕਲਿੰਗੈ ਦਾਰੁ। ਘਨ ਪਾਠਾ ਮਰਚਾਂ ਲੈ ਧਾਰ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪੀਵਨ ਦੇਇ। ਅਤੀਸਾਰ ਜੁਤ ਸੋਥ ਹਰੇਇ ॥ ੬੭॥

੩੫੦–ਪਤੀਸ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਦੇਵਦਾਰ, ਮੋਥਾ ਪਾਠਾ ਤੇ ਮਿਰਚਾਂ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਅਤੀਸਾਰ ਅਰ ਸੋਥ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੬੭॥

ਸੋਰਠਾ

ਛਿੰਨਾ ਮਰਚ ਕਿਰਾਤ, ਚੰਦਨ ਧਨੀਯਾਂ ਘਨ ਗਹੋ।
ਅਤੀਸਾਰ ਸੁਥ ਘਾਤ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪੀਜੀਏ ॥੬੮॥

੩੫੧–ਗਿਲੋਯ, ਮਿਰਚਾਂ, ਚਿਰੈਤਾ, ਚੰਦਨ, ਧਨੀਆਂ ਤੇ ਮੋਥਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪੀਤਾ ਅਤੀਸਾਰ ਤੇ ਸੋਜ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੬੮॥

ਆਮ ਅਤੀਸਾਰ ਲੱਛਣ (ਰਾਮਬਿਨੋਦਾਤ)–ਦੋਹਰਾਂ

ਕਟਿ ਪੇਡੂ ਗਰਦਨ ਦੁਖੈ, ਹੋਤ ਘਨੋ ਅਤਿ ਭਾਰ।
ਆਮ ਕਹਯੋ ਅਤਿਸਾਰ ਹੀ, ਰਾਮ ਬਿਨੋਦ ਸੁ ਧਾਰ ॥੬੯॥

ਕਮਰ, ਪੇਡੂ, ਗਰਦਨ ਦੁਖੇ, ਦਸਤ ਬਹੁਤ ਆਵਣ ਇਹ ਆਮ ਅਤੀਸਾਰ ਦੇ ਲਛਣ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੬੯॥

ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਘਨ ਧਨੀਯਾ ਦ੍ਰਿਗਮਾਲਾ ਪਾਇ। ਬਿੱਲ ਪਤੀਸ ਜੁ ਸੁੰਠੀ ਥਾਇ।
ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਸੋਂ ਪੀਵਨ ਦੇਇ। ਅਤੀਸਾਰ ਅਰੁ ਆਮ ਨਸੇਇ ॥੭੦॥

੩੫੨–ਮੋਥਾ, ਧਨੀਆਂ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਬਿਲਗਿਰੀ, ਪਤੀਸ ਤੇ ਸੁੰਢ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਪੀਹੇ ਅਰ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਅਤੀਸਾਰ ਅਰ ਆਮ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੭੦॥

ਸੁੰਠ ਮਜੀਠ ਜੁ ਪਾਠਾ ਕੁੜਾ। ਅਜਮੋਦਾ ਪੀਸੇ ਸਭ ਜੁੜਾ।

---

*ਅਬਰੋਹਾ–ਗਿਲੋਯ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਨਿਰਮਲ ਕੋਸ਼

ਸੀਤਲ ਜਲ ਸੋ ਖਾਵਨ ਕਹੀ। ਆਮ ਨਿਬਾਹੀ ਜਾਵੈ ਸਹੀ ॥੭੧॥

੩੫੩–ਸੁੰਢ, ਮਜੀਠ, ਪਾਠਾ ਕੁੜਾ ਤੇ ਅਜਮੋਦ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀਹੇ ਅਰ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਆਮ ਅਤੀਸਾਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ॥੭੧॥

ਸਿਲਾਜੀਤ ਬਿਲਕਥ ਬਿੜ ਲੂਨ। ਲੋਧ ਪੀਸ ਕੀਜੈ ਸਮ ਗੂਨ।
ਤੇਲ ਸੰਗ ਲੀਜੈ ਅਵਲੇਹ। ਮਿਟਤ ਨਿਬਾਹੀ ਆਮ ਸਹੇਹ ॥੭੨॥

੩੫੪–ਸਿਲਾਜੀਤ, ਬਿਲਕਥ, ਬਿੜਲੂਣ ਤੇ ਲੋਧ, ਸਮ ਭਾਗ ਪੀਹਕੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਚਟਣੀ ਬਣਾਕੇ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਆਮ ਅਤੀਸਾਰ ਅਰ ਨਿਵਾਹੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੭੨॥

(ਸਿਧਸਾਰਾਤ)

ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਮਧੁ ਕੈ ਸੰਗਿ ਚਟਾਇ। ਆਮ ਨਿਬਾਹੀ ਛਿਨ ਮਹਿ ਜਾਇ।
ਮੈਦਾ ਚੀਜ ਨ ਖਾਵੈ ਸਹੀ। ਸਿੱਧਸਾਰ ਗ੍ਰੰਥਹਿ ਤੇ ਕਹੀ ॥੭੩॥

੩੫੫–ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ ਬਰੀਕ, ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਤ ਨਾਲ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਆਮ ਨਿਵਾਹੀ ਤੁਰਤ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਦੇ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਬੰਦ ਕਰੇ, ਨਾਂ ਖਾਵੇ ॥੭੩॥

ਰਕਤ ਅਤੀਸਾਰ ਨਿਦਾਨ–ਦੋਹਰਾ

ਗਰਮ ਬਸਤੁ ਕੇ ਖਾਨ ਤੈ, ਜਾਂਤੇ ਉਪਜੈ ਪਿੱਤ।
ਤਾਂਤੇ ਉਪਜਤ ਰਕਤ ਹੀ, ਅਤੀਸਾਰ ਸੁਨ ਮਿੱਤ ॥੭੪॥

ਗਰਮ ਵਸਤੂ ਦੇ ਖਾਣ ਤੇ ਪਿਤ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਪਿਤ ਦੇ ਵਧਣੇ ਤੇ ਰਕਤ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਇਸਤੇ ਫਿਰ ਰਕਤ ਅਤੀਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥੭੪॥

ਲੱਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਗੁਦਾ ਪਾਕ ਲੋਹੂ ਪੜਤ, ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਘਨੀ ਜੁ ਦਾਹ।
ਫਿਰਤ ਸੀਸ ਰੰਗ ਪੀਤ ਹੁਇ, ਅਤੀਸਾਰ ਉਕਤਾਹ ॥੭੫॥

ਗੁਦਾ ਪਕ ਜਾਵੇ, ਲੋਹੂ ਆਵੇ, ਪਿਆਸ ਬਹੁਤ ਲਗੇ, ਦਾਹ ਹੋਵੇ, ਸਿਰ ਚਕ੍ਰਾਵੇ, ਪੀੜਾ ਹੋਵੇ ਇਹ ਰਕਤ ਅਤੀਸਾਰ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੭੫॥

ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਕੁੜਾ ਪਤੀਸ ਰਸਾਂਜਨ ਪਾਇ। ਇੰਦ੍ਰਜਵ ਸੁੰਠੀ ਲੇ ਧਾਇ।
ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਮਧੁ ਸੋਂ ਲੈ ਖਾਇ। ਅਤੀਸਾਰ ਲੋਹੂ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੭੬॥

੩੫੬–ਕੁੜਾ, ਪਤੀਸ, ਰਸੌਂਤ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ ਸੁੰਢ ਤੇ ਧਾਵੇ ਦੇ ਫੂਲ ਪੀਹਕੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਲਵੇ ਤਾਂ ਅਤੀਸਾਰ ਲਹੂ ਦੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੭੬॥

ਬੱਦ੍ਰੀਫਲ ਕਾ ਕਲਕ ਕਰਾਇ। ਅਥਵਾ ਤਿਲਕ ਕਲਕ ਠਢ਼ਾਇ।

ਸਹਤ ਖੀਰ ਸੋਂ ਦੋਨੋ ਯੋਗ। ਅਤੀਸਾਰ ਲੋਹੂ ਕੇ ਖੋਗ ॥ ੭੭ ॥

੩੦੭–ਕਚੇ ਬੇਰਾਂ ਦਾ ਕਲਕ ਬਕਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਦੇਵੇ, ਯਾਂ–

੩੫੮–ਤਿਲਾਂ ਦਾ ਕਲਕ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਬਕਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਲਹੂ ਦੇ ਦਸਤ ਬੰਦ ਕਰੇ ॥ ੭੭ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਮੁਹਲੱਠੀ ਲੈ ਸਯਾਮ ਤਿਲ, ਪਦਮ ਕੇਸਰਾ ਪਾਇ।
ਉਤਪਲ ਖੌਦਰ ਖੰਡ ਮਿਲ, ਖਾਵਤ ਰੋਗੀ ਸਾਇ ॥੭੮॥
ਅਤੀਸਾਰ ਲੋਹੂ ਮਿਟਤ, ਸੰਗ੍ਰਹਨੀ ਟਰ ਜਾਇ।
ਬੰਗਸੈਨ ਮਤਿ ਏ ਕਹੀ, ਕਹੀ ਮੇਘ ਮਨ ਲਾਇ ॥੭੯॥

੩੫੯–ਮੁਲੱਠੀ, ਕਾਲੇ ਤਿਲ, ਕਮਲ, ਕਮਲ ਡੋਡੇ, ਸ਼ਹਿਤ ਤੇ ਖੰਡ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਲਹੂ ਦੇ ਦਸਤ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵੰਗਸੇਨਾਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ॥ ੭੮ ॥ ੭੯ ॥

[ਵੰਗਸੇਨਾਤ]–ਚੌਪਈ

ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਤ ਮਿਲਾਇ। ਪ੍ਰਿਯੰਗੁ ਕ੍ਵਾਥ* ਜਲ ਇਨਮੈਂ ਪਾਇ।
ਅਤੀਸਾਰ ਰਕਤੈ ਮਿਟ ਜਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਮਤ ਭਲਾ ਸੁਹਾਇ ॥੮੦॥

੩੬੦–ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਜਲ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਅਰ ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚ ਗੋਂਦਣੀ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਦਾ ਜਲ ਪਾਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੮੦ ॥

ਕੁੜਾ ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ ਬਿਖਾ ਮੰਗਾਇ। ਧਾਵੇ ਨਾਗਰ ਰਸਵਤ ਪਾਇ।
ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਸੋਂ ਖਾਵੇ ਏਹ। ਸੂਲ ਰਕਤ ਅਤੀਸਾਰ ਗਮੇਹ ॥੮੧॥

੩੬੧–ਕੁੜਾ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਪਤੀਸ, ਧਾਵੇ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਰਸੌਂਤ ਇਹ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਫੱਕੇ ਤਾਂ ਸੂਲ ਤੇ ਲਹੂ ਅਤਿਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੮੧ ॥

ਬਾਂਸਾ ਕੁੜਾ ਸਤਾਵਰ ਆਲ। ਈਸਬੰਦ ਸੰਖ ਪੁਖਪੀ ਡਾਲ।
ਦਾੜਮ ਫੂਲ ਸਿਤਾ ਸਭ ਦੂਨੀ। ਪੀਸੀ ਚੂਰਨ ਕਰੀਓ ਗੂਨੀ ॥੮੨॥
ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਲੌ ਖਾਵੇ ਏਹ। ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਸੌਂ ਮੇਲੀ ਤੇਹ।
ਅਤੀਸਾਰ ਲੋਹੂ ਮਿਟ ਜਾਇ। ਜਾਇ ਸੰਗ੍ਰਹਨੀ ਦਈ ਬਤਾਇ ॥੮੩॥

੩੬੨–ਬਾਂਸਾ, ਕੁੜਾ, ਸਤਾਂਵਰ, ‡ਮਗਜ਼ਕਦੂ, ਹਰਮਲ, ਭੋਂੜ ਭੜਿੰਗ ਤੇ ਅਨਾਰ ਦੇ ਫੂਲ

---

*ਪ੍ਰਯੰਗੁ ਦਾ ਅਰਥ ਮਦਨ ਪਾਲ ਨਿਘੰਟੂ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਟਕਸਾਲ ਨਿਵਾਸੀ ਨੇ ਗੋਂਦਣੀ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਤੇ ਅਸਾਂ ਵੀ ਗੋਂਦਣੀ ਸਹੀ ਰਖਕੇ ਅਰਥ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੋਂਦਣੀ ਬ੍ਰਿਛ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਜੋ ਲਸੂੜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

‡ਆਲ ਕਰਕੇ ਕਦੂ ਦੇ ਮਗਜ਼ ਪਾਵੇ।

ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਦੂਨੀ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ੭ ਦਿ.੭ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਲਹੂ ਦੇ ਅਤੀਸਾਰ, ਸੰਗ੍ਰਿਹਣੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੯੨ ॥ ੯੩ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਰਾਲ ਸੁਪਾਰੀ ਤ੍ਰੀਨ ਫਲ, ਕੱਥ ਲੌਂਗ ਸਭ ਪੀਸ।
ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਪਿਵ ਰਕਤ ਹੀ, ਅਤੀਸਾਰ ਸਭ ਖੀਸ ॥੯੪॥

ਤਰਜਮਾ–ਰਾਲ, ਸੁਪਾਰੀਆਂ, ਹਰੜ ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ, ਕਥ ਤੇ ਲੌਂਗ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰੀਕ ਪੀਹਕੇ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਫੱਕੇ ਤਾਂ ਲਹੂ ਦਾ ਅਤਿਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੯੪ ॥

ਪਰਵਾਹੀ ਉਤਪਤੀ

ਪੌਨ ਪਰੇਰਤ ਹੇਠ ਕੋ, ਅਪੱਥ ਜੁ ਖਾਵੇ ਕੋਇ।
ਅਤੀਸਾਰ ਤੇ ਹੋਤ ਹੈ, ਪਰਵਾਹੀ ਲਖਿ ਸੋਇ ॥੯੫॥

ਅਤੀਸਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਜੇ ਕਦੇ ਅਪਥ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸੇਵਨ ਕਰਦਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਯੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੇਠਾਂ ਧਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ 'ਪ੍ਰਾਵਹੀ' ਰੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੯੫ ॥

ਲੱਛਣ

ਅਲਪੋ ਅਲਪ ਹਗਾਰ ਹੀ, ਮੈਲ ਰਕਤ ਅਰੁ ਫੈਨ।
ਪਰਵਾਹੀ ਤਾਂਕੋ ਕਹੈ, ਮਾਧਵ ਮੈ ਇਵ ਬੈਨ ॥੯੬॥
ਬਾਤ ਨਿਬਾਹੀ ਸੂਲ ਸੌਂ, ਪਿਤ ਨਿਬਾਂਹੀ ਦਾਹ।
ਕਫੈ ਨਿਬਾਹੀ ਕਫ ਕਹੀ, ਰੁਧਰੈ ਰੁਧਰ ਨਿਵਾਹ ॥੯੭॥
ਚਾਰ ਜਾਤਿ ਕੀ ਜਾਨਿਯੋ, ਲੱਛਣ ਦੀਏ ਬਤਾਇ।
ਤਾਂਕੀ ਸਮਝ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕਰੋ, ਜਿਮ ਗ੍ਰੰਥਨਿ ਮਤਿ ਗਾਇ ॥੯੮॥

ਹੱਗਣ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਆਵੇ, ਉਹ ਮੈਲ, ਰਕਤ ਅਰ ਝਗ ਸਮੇਤ ਬਹੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਬਾਤ ਦੇ ਨਿਵਾਹੀ ਵਿਚ ਸੂਲ, ਪਿਤ ਦੇ ਨਿਵਾਹੀ ਵਿਚ ਸੜਨ, ਕਫ ਦੇ ਨਿਵਾਹੀ ਵਿਖੇ ਕਫ ਅਤੇ ਰਕਤ ਦੀ ਨਿਵਾਹੀ ਵਿਚ ਖੂਨ ਔਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਭਾਂਤ ਦਾ *ਨਿਵਾਹੀ ਰੋਗ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਯਤਨ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ॥੯੬ ਤੋਂ ੯੮॥

ਬਾਤ ਨਿਵਾਹੀ ਉਪਾਇ ਚਟਨੀ–ਚੌਪਈ

ਧਾਵੇ ਬਿਲਗਿਰ ਮੋਚ ਰਸਾਇ। ਅੰਬ ਅਸਥ ਟੰਕ ਜੁਗ ਜੁਗ ਪਾਇ।
ਆਫੂ ਟੰਕ ਸਹਤ ਬਿਚ ਪਾਇ। ਦ੍ਵਾਦਸ ਰਤੀ ਚਟਨੀ ਖਾਇ ॥੯੯॥
ਮਿਟਤ ਨਿਬਾਹੀ ਜੋ ਹੈ ਬਾਇ। ਅਤੀਸਾਰ ਸਭ ਛਿਨ ਮੇਂ ਜਾਇ।

---

*ਪਵਾਹੀ ਅਰ ਨਿਵਾਹੀ ਇਕ ਹੀ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਬੋਲਣ ਦਾ ਭੇਦ ਹੈ।

ਸਾਚੀ ਬਾਤ ਬਖਾਨੀ ਸਹੀ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਭਾਖੈ ਕਹੀ ॥੯੦॥

੩੯੪–ਧਾਵਿਆਂ ਦੇ ਫੁਲ, ਬਿਲਗਿਰੀ, ਮੋਚਰਸ ਤੇ ਅੰਬ ਦੀ ਗਿਟਕ, ਇਹ ਸਭ ੮–੮ ਮਾਸੇ, ਅਫੀਮ ਪਕੀ ੪ ਮਾਸੇ ਨਿਲਾਕੇ ਚਟਨੀ ਬਣਾ ਲਵੇ, ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੧੨ ਰਤੀਆਂ ਚਟੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੇ ਨਿਵਾਹੀ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਹੋਰ ਭੀ ਸਭਨਾਂ ਅਤੀਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਨਾਸ ਕਰੈ ॥੮੯॥੯੦॥

ਘ੍ਰਿਤੇ ਤਲਾਵੇ ਫੂਲ ਕਚਨਾਰ। ਤਾਕੇ ਸਮ ਖੰਡ ਆਛੀ ਡਾਰ।
ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਸੌਂ ਫੱਕੀ ਖਾਇ। ਬਾਤ ਨਿਬਾਹੀ ਛਿਨ ਮਹਿ ਜਾਇ।੯੧।

੩੯੫–ਕਚਨਾਰ ਦੇ ਫੁਲ ਘਿਉ ਵਿਚ ਤਲੇ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਖੰਡ ਮਿਲਾਕੇ ਫੱਕੀ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਨੀ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਨਿਵਾਹੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੯੧॥

ਫਲ ਕਰੀਰ ਪੀਸੀ ਲੈ ਛਾਨ। ਤਾਂਕੇ ਸਮ ਸਿਤ ਖੰਡਹਿ ਠਾਨ।
ਗੋਤੱਕ੍ਰਹਿ ਸੌਂ ਪੀਵਨ ਦੇਇ। ਬਾਤ ਨਿਬਾਹੀ ਦੂਰ ਕਰੇਇ ॥ ੯੨ ॥

੩੯੬–ਡੇਲੇ ਪੀਹਕੇ ਛਾਣਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਖੰਡ ਪਾਕੇ ਗਕੀ ਲਸੀ ਨਾਲ ਫਕੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਨਿਵਾਹੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੯੨॥

ਪਿਤ ਨਿਵਾਹੀ

ਧਾਵੈ ਮੋਚਰਸਾ ਨਸਪਾਲ । ਪੀਸੀ ਮਧੁ ਮਹਿ ਦੇਵੋ ਡਾਲ।
ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਾਤ ਕੋ ਖਾਵਨ ਧਰੋ। ਪਿੱਤ ਨਿਬਾਹੀ ਮਿਟ ਸੁਖੁ ਭਰੋ ।੯੩॥

੩੯੭–ਧਾਵਿਆਂ ਦੇ ਫੁਲ, ਮੋਚਰਸ ਤੇ ਨਸਪਾਲ ਪੀਹਕੇ ਸਹਿਤ ਮਿਲਾਕੇ ਦੋਨੋਂ ਵੇਲੇ ਦੇਵੇ, ਪਿਤ ਨਿਵਾਹੀ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੯੩॥

ਗਾਜਨ ਮਾਟੀ ਕਾਚੇ ਬੇਰ। ਮੋਚਰਸਾ ਤਾਮੈ ਲੈ ਭੇਰ।
ਪੋਸਤ ਜਲ ਸੌਂ ਗੁਟੀ ਬਧਾਇ। ਏਕ ਟੰਕ ਕਾ ਜਾਨੋ ਭਾਇ ॥੯੪॥
ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਸੌਂ ਗੋਲੀ ਖਾਇ। ਪਿਤ ਨਿਬਾਹੀ ਮਿਟੈ ਸੁਭਾਇ।
ਅਤੀਸਾਰ ਰਕਤਾ ਅਤਿਸਾਰ। ਮਿਟਤ ਨ ਲਾਵਹਿ ਜਾਨੋ ਬਾਰ ॥੯੫॥

੩੯੮–ਗਾਜਨੀ ਮਿਟੀ, ਕੱਚੇ ਬੇਰ ਤੇ ਮੋਚਰਸ ਕੁਟਕੇ ਬਰੀਕ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਪੋਸਤ ਦੇ ਡੋਡੇ ਭਿਉ ਕੇ ਉਸ ਜਲ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ੪ ਮਾਸੇ ਦੀ ਕਰੇ ਅਰ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਨਿਵਾਹੀ ਅਤੇ ਲਹੂ ਦੇ ਅਤੀਸਾਰ ਸ਼ੀਘਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੯੪॥੯੫॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਬੇਰਪੱਤ੍ਰ ਧਾਂਵੈ ਕਾਪਿੱਥ। ਰਸਵਤ ਲੋਦ ਪੀਸ ਮਧੁ ਮੱਥ।
ਪਿਤ ਨਿਬਾਹੀ ਜਾਵਤ ਸਹੀ। ਬੰਗਸੈਨ ਮਤਿ ਸਾਚੀ ਕਹੀ ॥ ੯੬ ॥

੩੯੯–ਬੇਰੀ ਦੇ ਪਤ੍ਰ, ਧਾਵਿਆਂ ਦੇ ਫੁਲ, ਕੈਥਫਲ, ਰਸੌਂਤ ਅਤੇ ਲੋਧ ਪੀਹਕੇ ਫਕੀ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਨਿਵਾਹੀ ਤੁਰਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੯੬॥

ਕਫ ਨਿਵਾਹੀ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਮਰਚ ਪੀਪਰੀ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਦੁਗਧ ਸੰਗ ਪੀਵਨ ਕੋ ਦਾਇ।
ਜਾਤ ਨਿਬਾਹੀ ਕਫ ਕੀ ਜੋਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਮਤ ਭਾਖੀ ਸੋਇ॥ ੯੭ ॥

੩੭੦–ਮਿਰਚ, ਮਘ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਫਿਰ ਕਾੜ੍ਹਾ ਦੁਧ ਵਿਚ ਮਿਲਾਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਨਿਵਾਹੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ੯੭॥

ਦੋਹਰਾ

ਲੋਧ ਬਿਲਗਿਰੀ ਤੇਲ ਗੁੜ, ਮਰਚ ਪਾਇ ਕੈ ਚਾਟ।
ਕਫਹਿ ਨਿਬਾਹੀ ਜਾਤ ਹੈ, ਹੋਵਤ ਬਾਰਾਂ ਬਾਟ ॥੯੮॥

੩੭੧–ਲੋਧ, ਬਿਲਗਿਰੀ, ਤੇਲ ਗੁੜ ਤੇ ਮ੍ਰਿਚ ਸਭੋ ਮਿਲਾਕੇ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਕਫ ਨਿਵਾਹੀ ਬਾਰ ਟੁਕੜੇ ਹੋਕੇ ਜਾਵੇ ॥੯੮॥

ਰਕਤ ਨਿਵਾਹੀ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਨਾਗਰ ਬਿੱਲ ਬਿਖਾ ਹ੍ਰੀਬੇਰ। ਘਨ ਧਨੀਯਾ ਪੀਵੇ ਸਮ ਭੇਰ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋਂ ਪੀਵਨ ਦੇਇ। ਕਰ ਪਰਵਾਹੀ ਦੂਰ ਕਰੇਇ ॥੯੯॥
ਦਾਹ ਸੋਥ ਪਾਚਨ ਹੋਇ ਆਮ। ਰਕਤ ਤਾਪ ਮੇਟਨ ਸੁਖ ਠਾਮ।
ਬੰਗਸੈਨ ਭਾਖਾ ਕਰਿ ਕਹੀ। ਮੇਘ ਕਹਤ ਤੁਮ ਜਾਨੋ ਸਹੀ ॥੧੦੦॥

੩੭੨–ਸੁੰਢ, ਬਿਲਗਿਰੀ, ਪਤੀਸ ਸੁਗੰਧਬਾਲਾ, ਮੋਥਾ ਤੇ ਧਨੀਏਂ ਦੇ ਬੀਜ, ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਪੀਹਕੇ ਫਕੀ ਕਰੇ, ਫਕੀ ਫਿਰ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ੧ ਤੋਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਪ੍ਰਵਾਹੀ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਹੋਰ ਦਾਹ, ਸੋਜ, ਲਹੂ ਤੇ ਤਾਪ ਹਟਾਕੇ ਪਾਚਨ ਭੀ ਅਛਾ ਕਰੇ ੯੯॥੧੦੦॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਮੋਚਰਸਾ ਪੀਪਰ ਸ੍ਰਿੰਗ ਬੇਰ। ਸੌਂਫ ਖੰਡ ਸਭ ਕੇ ਸਮ ਸੇਰ।
ਤੱਕ੍ਰਹਿ ਸੰਗ ਸੁ ਪਾਨ ਕਰਾਇ। ਰਕਤ ਨਿਬਾਹੀ ਤਤਛਿਨ ਜਾਇ੧੦੧।

੩੭੩–ਮੋਚਰਸ, ਮਘ, ਸੁੰਢ, ਸੌਂਫ ਤੇ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਪਾਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਗੋਕੀ ਲਸੀ ਨਾਲ ਫਕੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਨਿਵਾਹੀ ਅਵਸ਼ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੦੧ ॥

(ਬ੍ਰਿੰਦਾਤ)

ਸੋਏ ਸੁੰਠੀ ਦਧ ਘ੍ਰਿਤ ਸਿਤਾ। ਤੇਲ ਸਹਿਤ ਮੇਲੋ ਸਮ ਇਤਾ।
ਸਰਬ ਘੋਲ ਕੈ ਤਾਨ ਕਰਾਇ। ਆਮ ਨਿਬਾਹੀ ਛਿਨ ਮੈਂ ਜਾਇ॥੧੦੨॥
ਅਤੀਸਾਰ ਅਰੁ ਰਕਤ ਨਿਬਾਹੀ। ਯਾਂਤੇ ਸਭ ਹੀ ਮਿਟ ਕਰ ਜਾਹੀ।
ਕਹਤ ਬ੍ਰਿੰਦ ਇਸਕੇ ਗੁਨ ਘਨੇ। ਜਾਨ ਲੇਹੁ ਮੈ ਨਾਹੀ ਭਨੇ ॥੧੦੩॥

੩੭੪-ਸੋਏ, ਸੁੰਢ, ਦਹੀਂ ਘਿਤ, ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲਵੇ, ਮਿਲਾ ਕੇ ਘੋਲ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਆਮ ਨਿਵਾਹੀ ਤੁਰਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ,ਹੋਰ ਅਤੀਸਾਰ, ਰਕਤ ਨਿਵਾਹੀ ਭੀ ਨਾਸ ਕਰੇ।੧੦੨।੧੦੩

ਜ੍ਵਰ ਅਤੀਸਾਰ ਲੱਛਣ-ਦੋਹਰਾ

ਸਭ ਲੱਛਣ ਅਤਿਸਾਰ ਕੇ, ਅਰੁ ਜੁਰ ਹੋਵੈ ਤਾਹਿ।
ਤਾਕੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਾਂ ਭਲੀ, ਕਰੋ ਕ੍ਰਿਯਾ ਜਗ ਮਾਹਿ ॥੧੦੪॥

ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਅਤੀਸਾਰਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੋਣ, ਫਿਰ ਤਾਪ ਹੋਵੇ ਤਾਂ .ਇਸਦੀ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਮੁਖੋਂ ਸੁਣੀ ਕਰੇ, ਅੰਨਥਾ ਅਤਾਰੀਆਂ ਪਸਾਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਨਾਂ ਦੇਵੇ ॥ ੧੦੪ ॥

ਉਪਾਇ (ਲੋਲਮਰਾਜਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਘਨ ਕਿਰਾਤ ਅਰੁ ਸੁੰਠ ਗਲੋਇ। ਇੰਦ੍ਰ ਜਵਾ ਪਤੀਸ ਜੁ ਹੋਇ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪਿਵ ਮਧੁ ਕੋ ਪਾਇ। ਜੁਰ ਅਤਿਸਾਰੈ ਨਾਸ ਕਰਾਇ।੧੦੫।

੩੭੫-ਮੋਥਾ, ਚਿਰੈਤਾ, ਸੁੰਢ, ਗਿਲੋਯ, ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ ਤੇ ਪਤੀਸ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਜ੍ਵਰ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੦੫ ॥

ਚੰਦਨ ਖਸ ਇੰਦ੍ਰ ਜੌ ਕੁੜਾ। ਪਾਠਾ ਧਨੀਯਾ ਪਦਮਕ ਜੁੜਾ।
ਮੋਥਾ ਚਿੱਤ੍ਰਾ ਬਿੱਲ ਪਤੀਸ। ਨੇਤ੍ਰਹਿ ਬਾਲਾ ਸੁੰਠ ਜੁ ਲੀਸ ॥੧੦੬॥
ਮੇਲ ਕਿਰਾਤ ਜੁ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਸਹਿਤ ਮੇਲ ਕੈ ਪੀਵਨ ਦਾਇ।
ਹਿਯਰੁਜ ਤ੍ਰਿਸਨਾਬਮਨਿ ਅਰੁਚਾ। ਜੁਰ ਅਤਿਸਾਰੀ ਯਾਕੋ ਭੁਚਾ॥੧੦੭॥

੩੭੬-ਚੰਦਨ, ਖਸ, ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ, ਕੁੜਾਸਕ, ਪਾਠਾ, ਧਨੀਆਂ, ਪਦਮ ਕਾਠ ਅਭਾਵ ਮੈ ਕਮਲ ਡੋਡੇ, ਮੋਥਾ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਬਿਲਗਿਰੀ, ਪਤੀਸ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਚਿਰੈਤਾ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਹ੍ਰਿਦਯ ਰੋਗ, ਪਯਾਸ, ਕੈ, ਅਰੁਚੀ ਜ੍ਵਰ ਅਤੀਸਾਰ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ

ਚੌਪਈ

ਪਾਠਾ ਮੋਥਾ ਲੈ ਦਸਮੂਰ। ਕੌੜ ਗਿਲੋਇ ਬਲਾ ਖਸ ਪੂਰ।
ਇੰਦ੍ਰਜਵ ਸੁੰਠੀ ਬਿਲਗਿਰੀ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਨਰ ਪੀਵਨ ਧਰੀ ॥੧੦੮॥
ਅਤੀਸਾਰ ਜੁਰ ਸੂਲ ਜੁ ਸ੍ਵਾਸ। ਕਾਸ ਰੋਗ ਕਾ ਕਰਤਾ ਨਾਸ।
ਪਯਾਸ ਮਿਟੈ ਤਨਕੋਂ ਸੁਖਦਾਇ। ਜੌ ਕਿਰਪਾ ਕਰਿ ਹੈ ਰਘੁਰਾਇ।੧੦੯।

੩੭੭-ਪਾਠਾ, ਮੋਥਾ *ਦਸੇ ਮੂਲ, ਕੌੜ, ਗਿਲੋਯ, ਖਿਰੈਂਟੀ, ਖੱਸ, ਅਤਰ ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਬਿਲਗਿਰੀ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਅਤੀਸਾਰ ਜ੍ਵਰ, ਸੂਲ ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ, ਪਯਾਸ, ਸਭ ਵਾਸਤੇ ਉਤਮ ਹੈ ॥ ੧੦੮ ॥ ੧੦੯ ॥

ਸੋਰਠਾ

---

*ਬਿਲ, ਸਯੋਨਾਕ ਖੰਭਾਰੀ ਪਾਟਲ ਅਰਣੀ, ਸਵਰਨ ਪਿਠਵਨ ਦੋਨੋਂ ਕੰਡਯਾਰੀਆਂ ਤੇ ਭਖੜਾ।

ਸੁੰਠ ਕੁੜਾ ਕੇਰਾਤ, ਬਿਖਾ ਜਵਾਸਾ ਘਨ ਗਹੇ।
ਅਤੀਸਾਰ ਜੁਰ ਜਾਤ, ਚੂਰਨ ਜਲ ਸੰਗਹਿ ਅਚੋ ॥੧੧੦॥

੩੭੮–ਸੁੰਢ, ਕੁੜਾ, ਚਿਰੈਤਾ, ਪਤੀਸ, ਜਵਾਹਾਂ ਤੇ ਮੋਥਾ, ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਅਤਿਸਾਰ ਜੁਰ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੧੦ ॥

(ਬੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਦਾਰੂ ਕਰੂ ਗਜਪੀਪਰ ਪਾਠ। ਪੀਪਰ ਧਨੀਯਾ ਬਿੱਲ ਕਮਾਠ।
ਅਜਵਾਨੀ ਗੋ ਕੰਟਾ ਪਾਇ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪਿਵ ਆਛੈ ਭਾਇ ॥੧੧੧॥
ਜਾਵਤ ਜੁਰ ਅਤਿਸਾਰਹਿ ਸੰਗ। ਦਾਹ ਮਿਟਤ ਅਰੁ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਭੰਗ।
ਆਛੀ ਬਿਧ ਸੋ ਔਖਧ ਦੇਇ। ਯੌ ਸੁਖ ਪਾਂਵਤ ਰੋਗੀ ਦੇਹ ॥੧੧੨॥

੩੭੯–ਦੇਵਦਾਰ, ਕੌੜ, ਗਜ, ਮਘ ਧਨੀਆਂ, ਬਿੱਲਕੱਥ, ਜਵੈਣ ਤੇ ਭਖੜਾ ਪਾਕੇ ਕਾੜਾ ਕਰੇ ਤੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਤਾਪ, ਅਤੀਸਾਰ, ਦਾਹ, ਪਯਾਸ ਜਾਵੇ ॥ ੧੧੧ ॥ ੧੧੨ ॥

ਪਦਮ ਕੇਸਰਾ ਕਮਲ ਖਿਪ, ਅਰੁ ਮੇਲੋ ਨਸਪਾਲ।
ਜਲ ਤੰਦੁਲ ਸੰਗ ਪੀਵਤੇ, ਅਤੀਸਾਰ ਜੁਰ ਟਾਲ ॥੧੧੩॥

੩੮੦–ਕਮਲ, ਕੇਸਰ, ਕਮਲ ਤੇ ਨਸਪਾਲ, ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਤਾਪ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ (ਖਿਪ–ਪਾਵੇ)॥ ੧੧੩ ॥

ਘਨ ਉਸੀਰ ਬਾਲਾ ਗਹੇ, ਧਨੀਯਾ ਬਿੱਲ ਜੁ ਧਾਇ।
ਲੋਧ ਮੰਜਿਸਟਾ ਸੁੰਠ ਲੈ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੋ ਸੁ ਬਨਾਇ ॥੧੧੪॥
ਪੀਵਤ ਪਾਚਨ ਕਰਤ ਹੈ, ਅਤੀਸਾਰ ਜੁਰ ਸੰਗ।
ਕਬਜ ਬੇਦਨਾ ਜਾਤ ਹੈ, ਅਤੀਸਾਰ ਸਭ ਭੰਗ ॥੧੧੫॥

੩੮੧–ਮੋਥਾ, ਖੱਸ, ਮੁਸਕਬਾਲਾ, ਧਨੀਆਂ, ਬਿੱਲਗਿਰੀ, ਧਾਵੇ, ਲੋਧ, ਮਜੀਠ ਤੇ ਸੁੰਢ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਾਚਨ ਕਰੇ, ਤਾਪ, ਅਤੀਸਾਰ ਤੇ ਕਬਜ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੧੧੪ ॥ ੧੧੫ ॥

ਸਰਬ ਅਤੀਸਾਰੇ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਲੱਛਣ–ਸੋਰਠਾ

ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਕਫ ਜਾਨ, ਤੀਨੋ ਕੇ ਲੱਛਣ ਮਿਲਤ।
ਨਿਸਚੈ ਮਨ ਮੈ ਆਨ, ਤੀਨ ਦੋਖ ਅਤਿਸਾਰ ਬਹੁ ॥੧੧੬॥

ਬਾਤ ਦੇ, ਪਿੱਤ ਦੇ, ਕਫ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਕ ਥਾਂ ਮਿਲ ਜਾਨ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੇ ਅਤੀਸਾਰ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ॥੧੧੬॥

ਅਤੀਸਾਰ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਅਤਿਬਿਖ ਮੁਸਤਾ ਸੁੰਠੀ ਧਾਇ। ਮਜੀਠ ਗੁ੍ਾ ਹ੍ਰੀਬੇਰ ਕਹਾਇ।

ਬਿਲ ਕੁੜਾ ਇੰਦ੍ਰ ਜੌ ਦੇਇ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪੀਵਨ ਕੋਂ ਲੇਇ ॥੧੧੭॥
ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਕਫ ਮਿਟ ਅਤਿਸਾਰ। ਸੋਥ ਸੂਲ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਸੁਖਕਾਰ।
ਅਤੀਸਾਰ ਜੁਰ ਜਾਵਤ ਸਹੀ। ਬੰਗ ਸੈਨ ਤੇ ਮੋਘੈ ਕਹੀ ॥੧੧੮॥

੩੯੨-ਪਤੀਸ, ਮੋਥਾ, ਸੁੰਢ ਧਾਵੇ, ਮਜੀਠ, ਸੁਗੰਧਬਾਲਾ, ਬਿਲਕਥ, ਕੁੜਾ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਕਾਹੜਾ ਕਰਕੇ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖਾਤੀਸਾਰ, ਸੋਜ, ਸੂਲ, ਪਜਾਸ, ਜ੍ਵਰਾਤਿਸਾਰ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ॥੧੧੭॥੧੧੮॥

ਹਰੜ ਨਾਗਰਾ ਘਨ ਗੁੜ ਪਾਇ। ਗੁਟੀ ਕਰੀਨੈ ਖਾਵੈ ਸਾਇ।
ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਕਫ ਮਿਟ ਅਤਿਸਾਰ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਲਈ ਨਿਕਾਰ॥੧੧੯॥

੩੯੩-ਹਰੜ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਮੋਥਾ, ਦੂਣਾ ਗੁੜ ਪਾਕੇ ਗੋਲੀ ਬੰਨੇ ਅਰ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੇ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੧੯॥

ਊਖਣਾ ਚਿੱਤ੍ਰਾ ਕੜੂ ਪਤੀਸ। ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ ਨੈਪਾਲੀ ਦੀਸ।
ਨਿੰਬ ਭੰਗਰਾ ਪਾਠਾ ਜਾਨ। ਦਾਲਨਿਸਾ ਜੋ ਬਲਾ ਸਮਾਨ ॥੧੨੦॥
ਸਭਨਿ ਸਮਾਨ ਕੁੜਾ ਲੈ ਪਾਇ। ਚੂਰਨ ਕੀਜੈ ਬਿਧ ਸੋ ਲਯਾਇ।
ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਵਾ ਮਧੁ ਸੋਂ ਚਾਟ। ਅਤੀਸਾਰ ਸਭ ਬਾਰਾ ਬਾਟ ॥੧੨੧॥
ਪਾਚਨ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜੁਰ ਅਤੀਸਾਰ। ਕਮਲਬਾਤ ਗ੍ਰਹਨੀ ਦੁਖ ਹਾਰ।
ਗੁਲਾਮ ਅਫਾਰਾ ਪਾਂਡੂ ਜੋ ਰੋਗ। ਮੋਹ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸਾ ਕੇ ਖੋਗ ॥੧੨੨॥

੩੯੪-†ਮ੍ਰਿਚ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਕੜੂ ਪਤੀਸ, ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ, ਚਿਰੈਂਤਾ, ਨਿੰਮ, ਭਾਂਗਰਾ, ਪਾਠਾ, ਦਾਰਹਲਦੀ ਤੇ ਖਰੈਂਟੀ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ। ਸਭ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕੁੜਾ ਦਾ ਸੱਕ ਪਾ ਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰ ਅਰ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਯਾ ਸਹਿਤ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਪਾਚਨ ਕਰੇ, ਪਯਾਸ, ਤਾਪ, ਅਤੀਸਾਰ ਘੂਕੀ, ਵਾਯੂ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਗੋਲਾ, ਅਫਾਰਾ, ਅਫਾਰਾ, ਪਾਂਡੂ, ਮੋਹ, ਸਵਾਸ, ਖਾਂਸੀ ਇਤਯਾਦੀ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੧੨੦॥੧੨੧॥੧੨੨॥

ਗੋਲੀ

ਪੱਤਰ ਬੇਰੀ ਗੁਰੂ ਆਨ। ਜੀਰਨ ਖੋਪਾ ਜਾਫਲ ਠਾਨ।
ਆਂਮਬੀਜ ਅਹਿਫੇਨ ਮਗਾਇ। ਪੋਸਤਜਲ ਸੋਂ ਗੁਟੀ ਬੰਧਾਇ ॥੧੨੩॥
ਰਤੀ ਤੀਨ ਗੋਲੀ ਕਾ ਮਾਨ। ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਸੋਂ ਕਰਿ ਜੋ ਪਾਨ।
ਅਤੀਸਾਰ ਸਾਰੇ ਟਰ ਜਾਂਹਿ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਭਾਖੀ ਯਾਹਿ ॥੧੨੪॥

੩੯੫-ਬਰੀ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ, ਗੇਰੂ, ਪੁਰਾਣਾ ਖੋਪਾ ਅਰਥਾਤ ਗਰੀ, ਜਾਯਫਲ, ਅੰਬ ਦੀ ਗਿਟਕ ਤੇ ਅਫੀਮ, ਪੋਸਤ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ੩ ਰਤੀ ਦੀ ਗੋਲੀ ਕਰਕੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ

†ਊਖਣ ਕਰਕੇ ਮਿਰਚ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਏਥੇ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਪਾਵੇ।

ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੨੩॥੧੨੪॥

ਸਰਬ ਅਤੀਸਾਰੇ ਗੰਗਾਧਰ ਨਾਮ ਰਸ

ਗੰਧਕ ਪਾਰਾ ਛਰਾ ਪਤੀਸ। ਕੁਸਮ ਕੀਕਰੀ ਆਫੂ ਲੀਸ।
ਬਿਲਕਥ ਲੋਧ ਜਲਦ ਲੈ ਧਾਇ।ਜਵ ਇੰਦਰ ਅਬ ਗਿਟਕ ਥਾਇ।
ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ ਮੋਚਰਸਾਇ। ਜਾਤੀ ਫਲ ਮੇਲੋ ਸਮ ਭਾਇ।
ਪੀਸ ਪੋਸਤ ਜਲਪੁਟ ਚਾਰ। ਤੀਨ ਦਿਵਸਲੌ ਖਰਲ ਬੀਚਾਰ ॥੧੨੫॥
ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਸੌ ਬਲ ਪਰਮਾਨ। ਮਠਾ ਭਾਤ ਦੀਜੈ ਨਿਸ ਖਾਨ।
ਅਤੀਸਾਰ ਸਭ ਹੀ ਮਿਟ ਜਾਇ। ਸੰਗ੍ਰਹਨੀ ਕੀ ਜਰ ਕਟਵਾਇ ॥੧੨੬॥

੩੯੬–ਗੰਧਕ, ਪਾਰਾ, ਛੜ, ਪਤੀਸ, ਕਿਕਰ ਦੇ ਫੁਲ, ਅਫੀਮ, ਬਿਲਕਥ, ਲੋਧ, ਮੋਥਾ ਧਾਵੇ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਅੰਬ ਦੀ ਗਿਟਕ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਮੋਚਰਸ ਤੇ ਜਾਫਲ ਪੀਹਕੇ ਪੋਸਤ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ੪ ਪੁਠਾਂ ਦੇਵੇ, ੩ ਦਿਨ ਤਕ ਖ੍ਰਲ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਹੀ ੩ ਰਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਖੁਲਾਵੇ ਅਰ ਦਹੀਂ ਚੌਲ ਪਥ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਭੇ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੨੫॥੧੨੬॥

ਲੀਲਾਵਤੀ ਗੋਲੀ ਸਰਬ ਅਤੀਸਾਰੇ–ਦੋਹਰਾ

ਮਰਚ ਮਸਤਕੀ ਖਰੈਹਟੀ, ਲੋਧ ਲੋਚਨਾ ਬੰਸ।
ਆਂਬ ਬੀਜ ਦਾਰਮ ਕਲੀ, ਮਾਜੂ ਮਾਈ ਤੰਸ ॥ ੧੨੭ ॥
ਧਾਇ ਕੱਥੁ ਬਤਸਕ ਗਹੋ, ਟੰਕ ਟੰਕ ਸਭ ਲੇਇ।
ਟੰਕ ਤੀਨ ਆਫੂ ਕਹੀ, ਪੋਸਤ ਜਲੈ ਪਿਸੇਇ ॥੧੨੮॥
ਕੋਕਨ ਸਮ ਗੋਲੀ ਕਰੋ, ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਸੇ ਖਾਇ।
ਅਤੀਸਾਰ ਸਭ ਹੀ ਮਿਟਤ, ਸਾਚੀ ਕਹੀ ਬਨਾਇ ॥ ੧੨੯ ॥

੩੯੭–ਮਿਰਚ, ਮਸਤਕੀ, ਖਰੈਟੀ, ਲੋਧ, ਤਬਾਸੀਰ, ਅੰਬ ਦੀ ਗਿਟਕ, ਅਨਾਰ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ ਮਾਜਫੂਲ, ਮਾਂਈਂ, ਧਾਵੇ ਦੇ ਫੂਲ, ਕਥ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ ਇਹ ਸਭ ੪–੪ ਮਾਸੇ ਅਰ ਅਫੀਮ ੧੨ ਮਾਸੇ ਪਾਕੇ ਪੋਸਤ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ ਘੋਟਕੇ ਕੋਕਨ ਬੇਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀ ਬਣਾ ਰਖੇ, ਸਮਯ ਪਰ ਇਕ ਗੋਲੀ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖੁਆਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੨੭॥੧੨੮॥੧੨੯॥

ਅਨੰਦ ਭੈਰਵ ਰਸ ਸਰਬ ਅਤੀਸਾਰ ਕੋ–ਪਰਹਾ

ਸਿੰਗਰਫ ਮਰਚਾ ਪੀਪਰ ਆਨ ਸੁਹਾਗਹੀ।
ਮਿਠਾ ਪੀਸੋ ਜਾਨ, ਦਿਵਸ ਤ੍ਰਿਕ ਲਾਗਹੀ।
ਕੁੜਾ ਕ੍ਰਾਥ ਸੰਗਿ ਦੇਇ, ਜੁ ਗੁੰਜਾ ਦੋ ਕਹੀ।
ਅਤੀਸਾਰ ਸਭ ਜਾਇ, ਸੁ ਜਾਨੋ ਏ ਸਹੀ ॥ ੧੩੦ ॥

੩੮੮–ਸਿੰਗ੍ਰਫ, ਮਿਰਚਾਂ, ਮਘਾਂ, ਸੁਹਾਗਾ, ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ ਲੈਕੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ੩ ਦਿਨ (ਅਦ੍ਰਿਕ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ) ਖਰਲ ਕਰੇ ਫਿਰ ਕੁੜਾ ਦੇ ਕ੍ਵਾਥ ਨਾਲ ੨ ਰਤੀਆਂ ਖੁਆਵੇ, ਸਭੇ ਅਤੀਸਾਰ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੩੦॥

ਅਤੀਸਾਰ ਕੋ ਪਾਨੀ–ਦੋਹਰਾ

ਅਰਧ ਅੰਸ ਚਤੁਰਾਂਸ ਅਠ, ਅਤੀਸਾਰ ਜਲ ਜਾਨ।
ਜਿਮ ਚੜਤਾ ਜਲ ਦੀਜੀਏ ਅਤੀਸਾਰ ਗੁਨ ਠਾਨ ॥੧੩੧॥
ਕਨਕ ਘੁੰਘਨੀ ਮਸੂਰਕਾ, ਅੱਖਯਤ ਕਾ ਜਲ ਦੇਇ।
ਸਰਬ ਜਾਤ ਅਤੀਸਾਰ ਹੀ, ਇਨਹੀ ਕੋ ਹਿਤ ਲੇਇ ॥ ੧੩੨ ॥

੩੮੯–ਸੜਕੇ ਅੱਧਾ ਰਿਹਾ,ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਬਾਕੀ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅਠਵਾਂ ਹਿਸਾ ਰਿਹਾ ਪਾਣੀ ਅਤੀਸਾਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੀਣ ਦੇਣਾ ਸਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਘੁੰਗਣੀਆਂ ਦਾ ਜਲ, ਰਿੰਨੇ ਮਸਰਾਂ ਦਾ ਜਲ ਅਤੇ ਭੇਵੇਂ ਚਾਵਲਾਂ ਦਾ ਜਲ ਭੀ ਅਤੀਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਥ ਰੂਪ ਹੈ ॥੧੩੧॥੧੩੨॥

ਅਤੀਸਾਰਾਂ ਕੋ ਪੱਥ–ਸੰਕਰ

ਲੈ ਮੂੰਗ ਚਾਵਲ ਮਠਾ ਮਸੁਰੀ, ਬਿੱਲ ਜੀਰ ਪਨੀਰ।
ਲਵਨ ਸੇਂਧਾ ਪਿੱਛ ਤੱਕ੍ਰਹਿ, ਬਮਨ ਲੰਘਨ ਭੀਰ।
ਜਾਮਣੂ ਸੱਠੀ ਪੁਰਾਨੀ, ਬੋਝ ਰਹਤ ਅਨਾਜ।
ਦਾੜਮ ਚੰਗੇਰੀ ਨੀਂਦ ਰਾਤਰ, ਇਹੀ ਪੱਥ ਸੁ ਸਾਜ ॥੧੩੩॥

੩੯੦–ਮੂੰਗੀ, ਚਾਵਲ, ਮਠਾ, ਮਸਰ, ਬਿਲਗਿਰੀ, ਜੀਰਾ, ਪਨੀਰ, ਸੈਂਧਾਲੂਣ, ਪਿਛ, ਲਸੀ, ਕੈ, ਫਾਕਾ, ਜਾਮਣ, ਪੁਰਾਣੀ ਸਠੀ, ਹਲਕੇ ਅੰਨ, ਅਨਾਰ, ਸੌਂਚਲ ਦਾ ਸਾਗ, ਰਾਤ ਦਾ ਸੌਣਾ, ਇਹ ਅਤੀਸਾਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੇਵਨ ਕਰਨੇ ਪਥਯ ਹਨ ॥੧੩੩॥

ਮਾਖ ਪਿਸਟੀ ਮਦਯ ਭਾਰੀ, ਅੰਨ ਮੂਰ ਨਾ ਖਾਇ।
ਸ੍ਰਮੁ ਜੁ ਮਾਰਗ ਰਕਤ ਮੋਖਨ, ਚਿਕਨ ਅਗਨ ਤਪਾਇ।
ਸੰਗ ਬਨਤਾ ਮਰਦਨੰ ਅਵਗਾਹਨੰ ਇਸਨਾਨ।
ਜੁੱਧ ਕ੍ਰੋਧ ਬਿਯਾਮ ਜਾਗਨ, ਆਪਥਹਿ ਇਮ ਮਾਨ ॥੧੩੪॥

੩੯੧–ਮਾਂਹ ਦੀ ਪੀਠੀ, ਮਦਰਾ, ਭਾਰਾ ਅੰਨ, ਥਕੇਵਾਂ, ਪੈਂਡਾ ਤੁਰਨਾ, ਲਹੂ ਕਢਾਣਾ, ਚੀਕਣਾ ਭੋਜਨ, ਅੱਗ ਸੇਕਣਾ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਗ, ਮਾਲਸ਼, ਤਰਨਾ, ਇਸ਼ਨਾਨ, ਜੁਧ, ਕ੍ਰੋਧ, ਕਸਰਤ ਤੇ ਜਾਗਣਾ ਇਹ ਅਤੀਸਾਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਪਥ ਹਨ ॥੧੩੪॥

ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਰੋਗ ਨਿਦਾਨ–ਚੌਪਈ

ਕੌੜਾ ਤਿਕਤ ਕਸੈਲਾ ਸੀਤ। ਅਤੀਸਾਰ ਤੇ ਜਾਨੋ ਮੀਤ।
ਰੂਖਾ ਚਿਕਨਾ ਬਹੁਤਾ ਖਾਇ। ਪੰਚ ਜਾਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿਨੀ ਥਾਇ।੧੩੫।

ਕੌੜਾ, ਤਿਕਤ, ਕਸੇਲੇ ਤੇ ਠੰਢੇ ਪਦਾਰਥ, ਅਤੀਸਾਰ ਹਟੇ ਪਿਛੋਂ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ਯਾ ਖੁਸ਼ਕ ਚੀਕਣੇ ਬਹੁਤੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸਤੇ ੫ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ॥੧੩੫॥

ਬਾਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਲੱਛਣ

ਸੂਕੀ ਗੀਲੀ ਮੈਲ ਪੜਾਇ। ਦੁਖ ਸੋਂ ਝਾਗ ਸਬਦ ਕਰਵਾਇ।
ਵਾ ਪਤਲੀ ਵਾ ਬਾਰਹਿ ਬਾਰ। ਪੀਰਤ ਗ੍ਰਹਨੀ ਬਾਤ ਸੁ ਧਾਰ ।੧੩੬।
ਅੰਨ ਨ ਪਚਤਾ ਉਦਰ ਮਝਾਰ। ਤਾਂ ਤੇ ਕਾਚੀ ਹੋਇ ਹਗਾਰ।
ਮਾਧਵ ਤੇ ਲੱਛਨ ਏ ਕਹੇ। ਐਸੇ ਮੁਖ ਗੁਰ ਕੇ ਤੇ ਲਹੇ ॥੧੩੭॥

ਸੁੱਕੀ ਕਦੇ ਗਿੱਲੀ ਮਲ ਝੜੇ, ਦੁਖ ਨਾਲ ਝੱਗਦਾਰ ਕਦੇ ਗੁੜ ੨ ਯਾ ਪਿੜ ੨ ਸ਼ਬਦ ਕਰਦਾ ਯਾਂ ਪਤਲੀ ਯਾਂ ਬਾਰ ੨ ਝੜੇ ਤਾਂ ਇਹ ਬਾਤ ਸੰਗ੍ਰਹਣੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੇਟ ਵਿਚ ਅੰਨ ਨਹੀਂ ਪਚਦਾ ਇਸ ਤੇ ਹੱਗਣ ਕੱਚਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥੧੩੬॥੧੩੭॥

ਬਾਤ ਸੰਗ੍ਰਹਣੀ ਉਪਾਇ(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)ਪੀਪਰਾਦਿ ਚੂਰਣ

ਪੀਪਰ ਬਜਾਘ੍ਰੀ ਬ੍ਰਹਤੀ ਪਾਠ। ਜਵਹਿਖਾਰ ਕਾਲਿੰਗ ਕਮਾਠ।
ਸਟੀ ਸਾਰਵਾ ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਜਾਨ। ਪਾਂਚ ਲੂਨ ਮੇਲੋ ਤੁਮ ਆਨ ॥੧੩੮॥
ਚੂਰਨ ਕਰ ਤੱਕ੍ਰਹਿ ਸੋਂ ਖਾਇ। ਜਾਵਤ ਗ੍ਰਹਿਨੀ ਜੋ ਹੈ ਬਾਇ।
ਮਿਟਤ ਅਪਚਿ ਅਰੁਭੂਖਲਗਾਇਚੂਰਨ ਪੀਪਰ ਆਦਿ ਕਹਾਇ੧੩੯॥

੩੯੨-ਮਘ, ਛੋਟੀ ਤੇ ਵਡੀ, ਦੋਨੋਂ ਕੰਡਿਆਰੀਆਂ, ਪਾਠਾ, ਜੌਂਖਾਰ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਕਚੂਰ, ਉਸ਼ਬਾ ਚਿਤਰੇ ਦੀ ਛਿਲ ਅਤੇ ਪੰਜੇ ਲੂਣ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਕੁਟਕੇ ਚੂਰਨ ਕਰ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਲਸੀ ਨਾਲ ਖੁਆਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ, ਅਪਚੀ ਹਟਾਕੇ ਭੁਖ ਲਗਾਏ ॥੧੩੮॥

ਪਰਹਾ

ਧਨੀਯਾਂ ਨੇਤ੍ਰਮਾਲ, ਪਤੀਸ ਜਵਾਇਨੀ।
ਸੰਠੀ ਬਾਲਾ ਮੁਸਤਾ, ਬਿੱਲ ਮੰਗਾਇਨੀ।
ਲਿਹੁ ਪਰਨੀ ਦੋ ਜਾਨ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ ਦੀਜੀਏ।
ਪਾਚਨ ਬਾਤ ਜੁ ਗ੍ਰਹਨੀ, ਛਰਦ ਮਿਟੀਜੀਏ ॥੧੪੦॥

੩੯੩-ਧਨੀਆਂ,ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ,ਪਤੀਸ, ਅਜਵਾਇਣ,ਸੁੰਢ, ਸੁਗੰਧਬਾਲਾ, ਨਾਗਰ ਮੋਥਾ ਬਿਲਗਿਰੀ ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਪਰਣੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਸਾਲਪਰਣੀ ਤੇ ਪ੍ਰਿਸਟਪਰਣੀ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਕਾਹੜਾ ਕਰੇ ਅਰ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਾਚਨ ਕਰੇ ਅਰ ਬਾਤ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਹਣੀ ਅਤੇ ਉਲਟੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੪੦॥

ਸੋਰਠਾ

ਹਿੰਗੁ ਜੁ ਕੁੜਾ ਪਤੀਸ, ਬਚ ਸੌਂਚਰ ਅਨੁਪਾ ਗਹੋ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਪਿਵ ਪੀਸ, ਗਹਨੀ ਬਾਤ ਜੁ ਛਰਦ ਮਿਟ ॥੧੪੧॥

੩੯੪–ਹਿੰਗ ਦੀ ਭੁੰਨੀ ਹੋਈ, ਕੁੜਾਸਕ, ਪਤੀਸ, ਵਚ ਸੌਂਚਲਲੂਣ ਤੇ *ਧਨੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀਹਕੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਅਰ ਉਲਟੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰੇ॥੧੪੧॥

ਸ਼ੰਕਰ

ਬੀਜ ਕੁਟਜੰ ਪੀਪਰੀ ਲੈ, ਨਾਗਰੰ ਜਵਖਾਰ।
ਦੋਇ ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਸਾਰਵਾ, ਪਚ ਲੂਣ ਪਾਠਾ ਧਾਰ।
ਅਗਨ ਪੀਸੀ ਦਧ ਸੁਰਾਮੰਡ, ਆਰਨਾਲੈ ਸੰਗ।
ਬਾਤ ਗ੍ਰਹਿਨੀ ਜਾਤ ਅਪਕ, ਸੁ ਭਲੋ ਚੂਰਨ ਰੰਗ ॥੧੪੨॥

੩੯੫–ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਮਘਾਂ, ਸੁੰਢ, ਜੌਂਖਾਰ ਦੋਨੋਂ ਕੰਡਿਆਰੀਆ, ਉਸ਼ਬਾ ਪੰਜੇ ਲੂਣ, ਪਾਰਾ ਤੇ ਚਿਤਰਾ ਪੀਹ ਕੇ ਦਹੀਂ, ਸ਼ਰਾਬ, ਪਿਠ ਜਾਂ ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਅਪਚੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੪੨॥

ਚੂਰਣ–ਚੌਪਈ

ਬਰੋਖ ਹਿੰਗੁ ਜੀਰੇ ਜੁਗ ਪਾਇ। ਸੈਂਧਾ ਅਜਵਾਨੀ ਮੰਗਵਾਇ।
ਨੀਰਹਿ ਸੰਗ ਅਪਚ ਕੋ ਭੰਗ। ਬਾਤ ਜੁ ਗ੍ਰਹਿਨੀ ਜਾਵਤ ਰੰਗ॥੧੪੩॥

੩੯੬–ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ, ਹਿੰਗ, ਦੋਨੋਂ ਜੀਰੇ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਅਜਵੈਣ ਪੀਹਕੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਫਕੇ ਤਾਂ ਅਪਚੀ ਬਾਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਜਾਵੇ ॥੧੪੩॥

ਗੋਲੀ

ਪੀਪਰ ਗੁੜ ਬਿਜੀਆ ਲੈ ਪਾਇ। ਤਾਂਕੀ ਗੋਲੀ ਕਰੋ ਬਨਾਇ।
ਘੀਉ ਸਹਿਤ ਤਿਸ ਪਾਨ ਕਰਾਇ। ਸੰਗ੍ਰਹਨੀ ਜਾਵਤ ਜੋ ਬਾਇ॥੧੪੪॥

੩੯੭–ਮਘ, ਗੁੜ ਤੇ ਭੰਗ ਪੀਹਕੇ ਗੋਲੀ ਕਰੇ, ਘਿਉ ਸਮੇਤ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਦੂਰ ਕਰੇ ॥੧੪੪॥

ਚਿਤ੍ਰਕਾਦਿ †ਗੋਲੀ–ਚੌਪਈ

ਲਵਨ ਪਾਂਚ ਦੋ ਖਾਰ ਮਿਲਾਇ। ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਹਿੰਗੁ ਬਨਾਇ।
ਅਜਮੋਦਾ ਗ੍ਰੰਥਕ ਚਬ ਕਾਨ। ਮਾਤਲੁੰਗ ਦਾੜਮ ਰਸ ਠਾਨ ॥੧੪੫॥
ਗੋਲੀ ਕੀਜੈ ਪੀਸ ਬਨਾਇ। ਕਰਖ ਏਕ ਕਾ ਵਜਨ ਕਰਾਇ ॥
ਪਚਤਆਮ ਸੰਗ੍ਰਹਨੀ ਬਾਇ। ਅਤੀਸਾਰ ਸਭ ਦੂਰ ਪਰਾਇ ॥੧੪੬॥

---

*ਅਨੁਪਾ-ਦੇ ਥਾਂ ਲਿਖਤ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪਾਠ 'ਧਨੀਆਂ' ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਨੁਪਾ ਨਾਮ ਭੀ ਧਨੀਏ ਦਾ ਹੀ ਹੈ।

†ਨਿ: ੩੯੮ ਤੋਂ ੪੦੫ ਤਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੰਗਸੇਨ ਦੇ ਹਨ।

੩੯੮–ਪੰਜੇ ਲੂਣ, ਦੋਨੋਂ ਖਾਰਾਂ (ਸਜੀ, ਜੌਂਖਾਰ) ਚਿਤ੍ਰਾ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਹਿੰਗ, ਅਜਮੋਦਾ, ਪਿਪਲਾ ਮੂਲ, ਚਬ, ਚਕੋਧਰੇ ਤੇ ਅਨਾਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਗੋਲੀ ੧ ਤੋਲੇ ਦੀ ਕਰੇ, ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਤੀਸਾਰ ਦੂਰ ਕਰੇ ॥੧੪੦॥੧੪੬॥

ਪੰਜ ਲਵਨ–ਚੂਰਣ

ਸੈਂਧਾ ਸੌਂਚਰ ਬਿੜ ਲੈ ਸਾਗਰ। ਸਾਂਭਰ ਮੇਲੀ ਅਗਨ ਪਕਾਕਰ।
ਪੀਵੈ ਤੱਕ੍ਰਹਿ ਸੰਗ ਮਿਲਾਇ। ਬਾਤ ਸੰਗ੍ਰਹਨੀ ਛਿਨ ਮੈਂ ਜਾਇ॥੧੪੭॥

੩੯੯–ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਸੌਂਚਰਲੂਣ, ਬਿੜਲੂਣ, ਸਮੁੰਦ੍ਰਲੂਣ ਤੇ ਸਾਂਭਰ ਲੂਣ ਮਿਲਾਕੇ ਅਗਨੀ ਤੇ ਪਕਾਕੇ ਫਿਰ ਲਸੀ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੪੭॥

ਕ੍ਵਾਥ–ਸੋਰਠਾ

ਸਾਲਪਰਣਿ ਲੈ ਸੁੰਠ, ਧਨੀਯਾਂ ਬਿੱਲ ਬਲਾ ਗਹੇ।
ਪੀਵੇ ਕ੍ਵਾਥੀ ਗੁੰਠ, ਬਾਤ ਜੁ ਗ੍ਰਹਿਨੀ ਜਾਤ ਹੈ ॥ ੧੪੮ ॥

੪੦੦–ਸਾਲ ਪਰਣੀ, ਸੁੰਢ, ਧਨੀਆਂ, ਬਿਲਗਿਰੀ, ਖਰੈਟੀ, ਕਾਹੜਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਜਾਵੇ ॥੧੪੮॥

ਪਿਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਲੱਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਤੀਖਨ ਕਟੁਕ ਜੁ ਦਾਹ ਤ੍ਰਿਟ, ਪੀਤ ਨੀਲ ਬਿਟ ਜਾਨ।
ਹ੍ਰਿਦੈ ਕੰਠ ਮੈ ਦਾਹ ਅਤਿ, ਪਿਤ ਸੰਗ੍ਰਹਨੀ ਠਾਨ ॥ ੧੪੯ ॥

ਤੀਛਣ, ਕੌੜਾ, ਦਾਹ ਕਾਰਕ, ਖਾਣ ਤੇ ਪਯਾਸ ਲਗੇ, ਪੀਲੀ ਨੀਲੀ ਰੰਗਤ ਝਾੜੇ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਹ੍ਰਿਦਯ ਤੇ ਗਲ ਵਿਚ ਸੜਨ, ਇਹ ਪਿਤ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੧੪੯॥

ਪਿਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਨਾਗਰ ਮੁਸਤਾ ਧਾਨਕੀ, ਰਸਵਤ ਬਿਖਾ ਮਿਲਾਇ।
ਕੁੜਾ ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ ਬਿੱਲ ਲੈ, ਪਾਠਾ ਕਟੂ ਮਿਲਾਇ।
ਚੂਰਨ ਕਰ ਔਖਧਤ ਸਲਲ, ਮਧੁ ਮੈ ਲੀਜੈ ਖਾਇ।
ਸੰਗ੍ਰਹਿਨੀ ਪਿਤੈ ਹਰਤ, ਅਰਸ ਪ੍ਰਵਾਹੀ ਜਾਇ ॥੧੫੧॥

੪੦੧–ਸੁੰਢ, ਮੋਥਾ, ਧਨੀਆਂ ਰਸੌਂਤ, ਪਤੀਸ, ਕੁੜਾ, ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ, ਬਿਲਗਿਰੀ, ਕੜ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਚੂਰਨ ਕਰੇ, ਚੋਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾ ਕੇ ਪੀਤਾ, ਪਿਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਬਵਾਸੀਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੧੫੦॥੧੫੧॥

ਭੂਨਿੰਬਾਦਿ ਚੂਰਨ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਭੂ ਨਿੰਬ ਕਟੁਕੀ ਮੋਥ ਮਗਾਇ। ਬਜੋਖ ਕੁੜਾ ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ ਲਯਾਇ।

ਏਕੈ ਦੁਗਨਾ ਚਿਤ੍ਰਕ ਦੇਇ। ਚੂਰਨ ਕੀਜੈ ਇਨ ਕੋ ਲੇਇ ॥੧੫੨॥
ਗੁੜ ਸੀਤਲ ਜਲ ਪਾਨ ਕਰਾਇ। ਗੁਲਮ ਕਾਮਲਾ ਮੇਟ ਮਿਟਾਇ।
ਅਤੀਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਨੀ ਪੀਤ। ਇਸ ਔਖਧ ਸੇਂ ਜਾਵਤ ਮੀਤ ॥੧੫੩॥

੪੦੨–ਚਿਰੈਤਾ, ਕੌੜ, ਮੋਥਾ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਕੁੜੇ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ ਤੇ ਇਕ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣਾ ਚਿਤ੍ਰਾ ਪਾ ਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਗੁੜ ਦੇ ਸ਼ਰਬਤ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਗੋਲਾ, ਕਾਮਲਾ (ਯਰਕਾਨ) ਪ੍ਰਮੇਹ, ਅਤੀਸਾਰ ਤੇ ਪਿੱਤ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੫੨॥੧੫੩॥

ਪਾਠਾਦਿ ਚੂਰਨ (ਵੰਗਸੈਨਾਤ)–ਪਰਹਾ

ਪਾਠਾ ਬਯੋਖ ਪਤੀਸ, ਚਿੱਤਰਾ ਦਾਰਵੀ।
ਜੰਬੂ ਦਾਰਮ ਮੁਸਤਾ, ਧਾਵੇ ਆਨਵੀ।
ਕਟੁਕੀ ਭੂਨਿੰਬ ਪੀਸ, ਕੀਜੀਏ ਚੂਰਨਾ।
ਕੁੜਾ ਕ੍ਵਾਥ ਮਧੁ ਅੱਖਯਤ, ਲੈ ਜਲ ਪੂਰਨਾ ॥੧੫੪॥
ਖਾਵਤ ਤੀਨੋਂ ਸਾਥ, ਜੁ ਚੂਰਣ ਏਹਨੋ।
ਛਰਦ ਸੂਲ ਅਤਿਸਾਰ, ਜੁਰੀ ਸੁਖ ਭੇਹਨੋ।
ਹਿਯ ਗਦ ਗ੍ਰਹਿਨੀ ਪਿੱਤ, ਅਰੋਚਕ ਜਾਤ ਹੈ।
ਪਾਠਾਦਿਕ ਏ ਚੂਰਨ, ਜੋ ਜਗ ਖਾਤ ਹੈ ॥੧੫੫॥

੪੦੩–ਪਾਠਾ, ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ, ਪਤੀਸ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਦਾਰ ਹਲਦੀ, ਜਾਮਨ ਦੀ ਛਿਲ, ਅਨਾਰ ਦਾਣਾ, ਮੋਥਾ, ਧਾਵੇ, ਕੌੜ ਤੇ ਚਿਰੈਤਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਕੁੜਾਂਸਕ ਦੇ ਕ੍ਵਾਥ ਯਾ ਸ਼ਹਿਤ ਵਾ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਕੈ, ਸੂਲ, ਦਸਤ, ਤਪ, ਹ੍ਰਿਦਯ ਰੋਗ, ਪਿਤ ਦੀ ਸੰਗਹਿਣੀ ਤੇ ਅਪਚੀ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੫੪॥੧੫੫॥

ਕਫ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਚਰਦ ਅਰੋਚਕ ਖਾਂਸੀ ਹੋਇ। ਮੁਖ ਪੀਠਾ ਲੀਪਯਾ ਸਾ ਹੋਇ।
ਥੂਕੇ ਹਿਰਦੈ ਪੀਰਾ ਜਾਨ। ਨਾਕ ਬੰਦ ਅਕਰਯੋ ਉਦਰਾਨ ॥੧੫੬॥
ਭਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸਟਟ ਮਧੁਰ ਡੀਕਾਰ। ਅੰਗ ਸਿਥਲ ਕਫ ਹੋਤ ਹਗਾਰ।
ਦੁਰਬਲ ਦੇਹੀ ਆਲਸ ਘਨਾ। ਕਫ ਸੰਗ੍ਰਹਿਨੀ ਲੱਛਣ ਭਨਾ ॥੧੫੭॥

ਕੈ, ਅਰੁਚੀ, ਖਾਂਸੀ ਮੂੰਹ ਮਿਠਾ ਮਿਠਾ, ਲਿਪਯਾ ਜਿਹਾ, ਥੁਕਣਾ, ਕਲੇਜ ਦਰਦ, ਨਕਬੰਦ,ਪੇਟ ਆਕੜਿਆ ਰਹਿਣਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮੰਦ, ਮਿਠੇ ਮਿਠੇ ਡਕਾਰ, ਅੰਗ ਮੁਰਝਾਏ ਜਿਹੇ, ਝਾੜੇ ਰਾਹ ਕਫ ਆਵੇ; ਸਰੀਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਆਲਸ, ਇਹ ਕਫ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੧੫੬॥੧੫੭॥

ਕਫ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਸੋਰਠਾ

ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਸੁੰਠ ਪਤੀਸ, ਗੰਥਕ ਪੱਥਯਾ ਕੁਸਟ ਬਚ।
ਮੁਸਤ ਬਿੜੰਗ ਜਗੀਸ, ਚੂਰਨ ਕੀਜੈ ਪੀਸਕੇ ॥੧੫੮॥
ਸੁਰਾ ਤੱਕਰਾ ਬਾਰ, ਪੀਵਤ ਗ੍ਰਹਨੀ ਕਫ ਹਰਤ।
ਉਦਰ ਭੂਖ ਬਹੁਕਾਰ, ਪਾਚਨ ਕਰਤਾ ਆਮ ਕੋ ॥੧੫੯॥

੪੦੪-੫-ਚਿਤ੍ਰਾ, ਸੁੰਢ, ਪਤੀਸ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਹਰੜ, ਕੁਠ, ਵਚ, ਮਿਥਾ, ਬਾਵੜਿੰਗ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਨ ਕਰੇ। ਸ਼ਰਾਬ, ਲਸੀ ਯਾ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਦੂਰ ਕਰੇ, ਭੁਖ ਲਗਾਵੇ ਅਰ ਆਮ ਨੂੰ ਪਾਚਨ ਕਰਨੇਹਾਰਾ ਹੈ ॥੧੫੮॥੧੫੯॥

ਕੜੂ ਪਟੋਲ ਕਿਰਾਤ, ਨਿੰਬ ਪਰਪਟਾ ਮੇਲਿਯੇ।
ਮਹਿਖ ਮੂਤ ਸੋਂ ਖਾਤ, ਕਫ ਗ੍ਰਹਿਨੀ ਮਿਟ ਹੈ ਅਰੁਚਿ ॥੧੬੦॥

੪੦੬-ਕੜੂ, ਪਟੋਲ, ਚਿਰੈਤਾ, ਨਿੰਮ, ਪਾਪੜਾ ਪੀਹਕੇ ਮਹੀਂ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਕਫ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਤੇ ਅਰੁਚੀ ਜਾਵੇ ॥੧੬੦॥

ਪਿਪਲਾਦਿਕ ਚੂਰਣ-ਦੋਹਰਾ

ਕਣਾ ਮੂਲ ਲੈ ਪੀਪਰਾ, ਜੁਗਮਖਾਰ ਪਚਲੂਣ।
ਮਾਤਲੁੰਗ ਅਭਯਾ ਗਹੇ, ਸਟੀ ਮਰਚ ਸਮ ਗੂਨ ॥੧੬੧॥
ਸੁੰਠੀ ਮੇਲੋ ਰਾਸਨਾ, ਪੀਸ ਸੀਤ ਜਲ ਖਾਇ।
ਕਫ ਗ੍ਰਹਿਨੀ ਦੂਖ ਜਾਤ ਹੈ,ਪਿਪਲਾਦਿਕ ਕਹਿਵਾਇ੧੬੨।

੪੦੭-ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਮਘਾਂ, ਦੋਨੋਂ ਖਾਰਾਂ (ਸਜੀ ਤੇ ਜੌਂਖਾਰ), ਪੰਜੇ ਲੂਣ, ਚਕੋਧਰਾ, ਜੰਗ ਹਰੜ, ਕਚੂਰ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਰਾਸਨਾ ਪੀਹਕ ਠੰਢੇ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਨਾ ਰਹੇ ॥੧੬੧॥ ੧੬੨॥

ਕ੍ਵਾਥ-ਚੌਪਈ

ਪਲਾਸ ਚਿੱਤਕੰ ਚਵਕ ਮੰਗਾਇ। ਮਾਤਲੁੰਗ ਪੀਪਰ ਲੈ ਪਾਇ।
ਹਰੜ ਪੀਪਰੀ ਮੂਲ ਜੁ ਲਹੋ। ਬਰੁਨਾ ਸੁੰਠੀ ਸਭ ਸਮ ਗਹੋ ॥੧੬੩॥
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਜੈ ਪੀਵਨ ਦੇਇ। ਕਫ ਸੰਗ੍ਰਹਿਨੀ ਦੂਰ ਕਰੇਇ।
ਲਾਗਤ ਭੁਖ ਅਪਚ ਮਿਟ ਜਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਭਾਖੀ ਲਜਾਇ॥੧੬੪॥

੪੦੮-ਛਿਛਰੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਚਵਕ, ਚਕੋਧਰਾ, ਮਘਾਂ, ਹਰੜ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਬਰਨਾ ਤੇ ਸੁੰਢ ਸਭ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਤੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਦੂਰ ਕਰੇ, ਭੁਖ ਲਗਾਵੇ ਅਪਚੀ ਨਾਸ ਕਰ ॥੧੬੩॥੧੬੪॥

ਆਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਲੱਛਣ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਆਮ ਪਿੱਛ ਸੀ ਚਿਕ੍ਨ ਹਗਾਰ। ਹਰਤ ਪੀਤ ਅਰੁ ਸ੍ਵੇਤ ਦਿਦਾਰ।
ਸਬਦ ਬੋਦਨਾ ਉਦਰ ਕਰਾਇ। ਕਟੀ ਪੀਰ ਏ ਆਮ ਸੁਭਾਇ ॥੧੬੫॥

ਕੱਚੀ ਪਿਛ ਜਿਹੀ ਬਿਸਟਾ, ਹਰੀ, ਪੀਲੀ, ਚਿੱਟੀ ਤੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਪੀੜ, ਗੁੜ ੨ ਸ਼ਬਦ ਕਰੇ, ਕਮਰ ਪੀੜ, ਇਹ ਆਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ ॥੧੬੫॥

ਆਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੈਨਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਬਿਲਗਿਰ ਸੁੰਠੀ ਮੂਲ ਅਕੋਲ। ਧਾਵੇ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੋ ਇਸ ਘੋਲ।
ਕੁੱਖ ਰੋਗ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਆਮ। ਰੋਗ ਘਟਤ ਸੁਖ ਹੋਗ ਅਰਾਮ ॥੧੬੬॥

੪੦੯—ਬਿਲਗਿਰੀ, ਸੁੰਢ,*ਅਕੋਲ—ਢੇਰਾ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿੱਲ ਤੇ ਧਾਵਿਆਂ ਦੇ ਫੁਲ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਫਿਰ ਠੰਢਾ ਕਰ ਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਵਖੀ ਦੀ ਪੀੜ (ਜਾਤਲਜੰਮ) ਅਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਅਥਵਾ 'ਇਸ ਘੋਲ' ਪਾਠ ਤੋਂ ਇਹ ਅਰਥ ਜਾਣੋ ਕਿ ਘੋਲ ਨਾਮ ਹੈ ਉਸ ਮੱਠੇ ਲਸੀ ਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਪਾਣੀ ਪਾਏ ਰਿੜਕੇ ਸੋ ਕ੍ਵਾਥ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਘੋਲ ਲਸੀ ਪਾਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ॥੧੬੬॥

ਦੋਹਰਾ

ਬਾਲ ਬਿੱਲ ਧਾਵੇ ਬਲਾ, ਸੁੰਠੀ ਮੁਸਤ ਧਨਯਾਕ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪਿਵ ਆਮਕੀ, ਗ੍ਰਹਿਨੀ ਜਾਵਤ ਬਾਕ ॥੧੬੭॥

੪੧੦—ਕਚੇ ਬਿਲ ਦੀ ਗਿਰੀ, ਧਾਵੇ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਖਿਰੈਟੀ, ਸੁੰਢ, ਮੋਥਾ ਤੇ ਧਨੀਆਂ, ਇਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਵੈ ਤਾਂ ਆਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੬੭॥

ਚੌਪਈ

ਜੰਬੂ ਦਾਰਮ ਪਾਠਾ ਲੇਇ। ਸ੍ਰਿੰਗੂ ਕੰਚਟ ਪਲਵ ਦੇਇ।
ਆਮੈ ਗ੍ਰਹਿਨੀ ਅਰੁ ਅਤੀਸਾਰ। ਕ੍ਵਾਥਕਰੀ ਪਿਵ ਤਨ ਸੁਖਕਾਰ।੧੬੮।

੪੧੧—ਗਿਟਕ ਜਾਮਨ ਦੀ, ਅਨਾਰਦਾਣਾ, ਪਾਠਾ, ਸੁਹਾਂਵਣੇ ਦੀ ਜੜ ਤੇ ਜਲ †ਚੌਲਾਈ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ ਪਾ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਆਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਅਰ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੬੮॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਲੱਛਨ—ਦੋਹਰਾ

ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਕਫ ਜਾਨਿਯੋ, ਮਿਲਤ ਜੂ ਲਛਣ ਤੀਨ।

---

*ਅੰਕੋਲ—ਢੇਰਾ ਬ੍ਰਿਛ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਬੜੇ ੨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੰਗਲ ਬਨ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਉਪਰ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਤੇ ੧ ਉਂਗਲ ਚੌੜੇ ਤੇ ੫ ਜਾਂ ੬ ਅੰਗਲ ਲਮੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫੁਲ ਚਿਟੇ, ਫਲ ਕਚੇ ਨੀਲੇ, ਪਕ ਜਾਣੇ ਪਰ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਕਾਲ ਪਨ ਝਲਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਬ੍ਰਿਛ ਪਰ ਕੰਡੇ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਜੜ ਦੀ ਛਿੱਲ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

†ਕੰਚਟ—ਜਲ ਚੌਲਾਈ, ਸਾਗ ਭੇਦ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆ: ਐ: ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੨੦, ਬੋਹੜ ਆਦਿ ਟਪਲੇ ਮਾਰਨੇ ਅਗਯਾਤਤਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਪਾਠਾਂਤ੍ਰ "ਸਿੰਗ੍ਰ ਜਟ ਬਟ ਪਲਵ ਦੇਇ" ਹੈ, ਏਥੇ ਸੁਹਾਵਣੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਬੋਹੜ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ ਅਰਥ ਹੈ।

ਤੀਨ ਦੋਖ ਕੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਏ, ਮਾਧਵ ਬਚਨ ਪ੍ਰਵੀਨ ॥੧੬੯॥

ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਬਾਤ, ਪਿਤ ਅਤੇ ਕਫ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਮਿਲ ਜਾਣ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਐਸਾ ਜਾਣੋ ॥੧੬੯॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਉਪਾਇ—ਚੌਪਈ

ਸੇਂਧਾ ਰਾਖ ਸੰਬੂਕ ਮੰਗਾਇ। ਪੀਸੀ ਮਾਸੇ ਚਾਰ ਖਵਾਇ।
ਸਹਤ ਸੰਗ ਚਟਨੀ ਕਰ ਖਾਇ। ਸਭ ਸੰਗ੍ਰਹਨੀ ਦੂਰ ਕਰਾਇ ॥੧੭੦॥

੪੧੨—ਸੇਂਧਾ ਲੂਣ ਤੇ †ਘੋਗੇ ਦੀ ਸੁਆਹ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾ ਕੇ ਚਟਣੀ ਬਣਾਵੇ ਅਰ ਫਿਰ ੪ ਮਾਸੇ ਚਟੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਜਾਵੇ ॥੧੭੦॥

ਸਰਬ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਕਨਕ ਸੁੰਦ੍ਰੀਰਸ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)—ਪਰਹਾ

ਹਿੰਗਲੂ ਮਰਚਾਂ ਗੰਧਕ, ਟੰਕਣ ਬਿਖ ਕਹੀ।
ਕਣਾ ਧਤੂਰੇ ਬੀਜ, ਸਮਾਨੈ ਸਭ ਲਹੀ।
ਬਿਜੀਯਾਂ ਸੌਂ ਖਰਲਾਇ, ਚਨਕ ਸਮ ਦੀਜੀਏ।
ਅਤੀਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਨੀ, ਸਭਹੀ ਛੀਜੀਏ ॥੧੭੧॥

੪੧੩—ਸਿੰਗ੍ਰਫ, ਮਿਰਚ, ਗੰਧਕ, ਸੁਹਾਗਾ, ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਮਘ ਤੇ ਧਤੂਰੇ ਦੇ ਬੀਜ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਲੇਕੇ ਭੰਗ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਘੋਟੇ ਅਰ ਫਿਰ ਚਣੇ ਬਰਾਬਰ ਗੋਲੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਰਖੇ, ਫਿਰ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਅਤੀਸਾਰ ਅਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੭੧ ॥

[ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ]—ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਊਖਣ ਟੰਕਣ ਕੌਡੀ ਰਾਖ। ਗੰਧਕ ਬਿਖੁ ਪਾਰਦ ਲੈ ਰਾਖ।
ਜੰਭੀਰੀ ਰਸ ਮਰਦਨ ਕਰੋ। ਮਰਚ ਘੀਉ ਸੋ ਬੱਲ ਸੁ ਧਰੋ ॥੧੭੨॥
ਸਭ ਸੰਗ੍ਰਹਿਨੀ ਮਿਟ ਅਤਿਸਾਰ। ਲਗਤ ਭੂਖ ਅਰੁ ਅਰਸ ਬਿਡਾਰ।
ਮਿਟਤ ਤਾਪ ਅਦਰਕ ਰਸ ਦੇਇ। ਉਦਰ ਰੋਗ ਸਭ ਦੂਰ ਕਰੇਇ੧੭੩॥

੪੧੪—ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ, ਸੁਹਾਗਾ, ਕੌਡੀਆਂ ਦੀ ਭਸਮ, ਗੰਧਕ, ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਪਾਰਾ। ਪਹਿਲੇ ਪਾਰੇ ਗੰਧਕ ਦੀ ਕਜਲੀ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਸਭ ਮਿਲਾਕੇ ਘੋਟੇ, ਅਰ ਫਿਰ ਗਲਗਲ ਦਾ ਰਸ ਪਾਕੇ ਖਰਲ ਕਰੇ, ਇਉਂ ਰਸ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਰਖ ਲਵੇ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਫਿਰ ਤ੍ਰੈ ਰੱਤੀਆਂ ਘਿਉ ਮਿਰਚਾਂ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ਅਰ ਭੁਖ ਲਗਾਵੇ। ਬਵਾਸੀਰ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਜੇ ਕਰ ਅਦ੍ਰਿਕ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਰਤੀਆ ਖਾਯਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਤਾਪ ਅਰ ਸਭ ਰੋਗ ਪੇਟ ਦੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੭੨ ॥ ੧੭੩ ॥

ਬਿਜਯ ਭੈਰਵੀ ਗੋਲੀ (ਰਸ ਮੰਜਰੀਆਤ)—ਚੌਪਈ

---

†ਘੋਗਿਆਂ ਨੂੰ ਭੰਗ ਦੇ ਨੁਗਦੇ ਵਿਚ ਫੂਕ ਲਵੇਂ

ਪਾਰਾ ਗੰਧਕ ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਸਾਰ। ਬਿਖੁ ਬੜਿੰਗ ਘਨ ਬੇਲਾ ਡਾਰ।
ਕੇਸਰ ਪੱਤ੍ਰ ਪੱਤ੍ਰਜ ਆਨ। ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਰੇਨਕ ਜਾਨ ॥੧੭੪॥
ਸੁਲ ਭਸਮੈ ਸਭਤੇ ਗੁੜ ਦੂਨਾ। ਜੁਗ ਗੁੰਜਾ ਤਿਸ ਬਟੀ ਕਰੂਨਾ।
ਬਟਕਾ ਦੋ ਖਾਵੈ ਉਠ ਪ੍ਰਾਤ। ਸ੍ਵਾਸ਼ ਕਾਸ ਛਯ ਮੇਹ ਬਿਘਾਤ ॥੧੭੫॥
ਰਾਜ ਜਖਮ ਬਿਖਮਾਜੁਰ ਜਾਇ। ਭੂਤ ਦੋਖ ਸੰਗ੍ਰਹਿਨਿ ਮਿਟਾਇ।
ਅਗਨਿ ਮੰਦ ਅਰੁ ਸੂਲ ਜੁ ਪਾਂਡ੍ਹ।ਹਸਤ ਪਾਦ ਕਾ ਰੁਜ ਸਭ ਖਾਂਡ੍ਹ।੧੭੬।

੪੧੫–ਪਾਰਾ, ਗੰਧਕ, ਚਿਤ੍ਰੇ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਮ੍ਰਿਤ ਲੋਹਾ, ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਮੋਥਾ, ਇਲਾਚੀ, ਕੇਸਰ, ਤਜਪਤ੍ਰ, ਤਮਾਲ ਪਤ੍ਰ, ਹਰੜ ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ, ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ, ਸੰਭਾਲੂ ਦੇ ਬੀਜ ਤੇ ਤਾਮੇ ਦੀ ਭਸਮ ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲਵੇ, ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰੀਕ ਕਰ ਲਵੇ ਅਰ ਦੂੰਣਾ ਗੁੜ ਪਾ ਕੇ ੨ ਰੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀਆਂ ਬਣਾ ਲਵੇ ੧ ਗੋਲੀ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਖਾ ਲਿਆ ਕਰੇ ਤਾਂ ਦਮਾਂ, ਖਾਸੀ, ਖਈ, ਪ੍ਰਮੇਹ, ਰਾਜ ਜ਼ਖਮ, ਵਿਖਮਜੁਰ, ਭੂਤ ਦੋਖ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਮੰਦਾਗਨੀ, ਸੂਲ, ਪਾਂਡੂ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਦਾਹ ਇਹ ਸਭ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੧੭੪ ਤੋਂ ੧੭੬॥

ਲਘੂ ਗੰਗਾਧਰ ਰਸ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)–ਪਰਹਾ

ਗੰਧਕ ਪਾਰਾ ਬਿਜੀਯਾ, ਅਭਰਕ ਪਾਈਏ।
ਤੀਨ ਖਾਰ ਬਚ ਮੇਲੋ, ਆਛੀ ਲਯਾਈਏ।
ਮੋਚਰਸਾ ਪਲ ਅਧਿ ਅਧਿ, ਸਭੀ ਪਿਸਾਈਏ।
ਭੰਗ ਰਸ ਜੰਭੀਰੀ, ਖਰਲ ਕਰਾਈਏ ॥੧੭੭॥
ਮਧ ਸੰਗ ਰੱਤੀ ਚਾਰ, ਦਿਵਸ ਲੈ ਸਾਤ ਹੀ।
ਵਾ ਚੌਦਾ ਦਿਨ ਖਾਵਤ, ਗ੍ਰਹਨੀ ਜਾਤ ਹੀ।
ਊਪਰ ਪੀਵਤ ਛਾਛ, ਜਾਤ ਅਤੀਸਾਰ ਹੈ।
ਜੁਰ ਜਾਵਤ ਯਾ ਸੰਗ, ਔ ਪੇਟ ਬਿਕਾਰ ਹੈ॥੧੭੮॥

੪੧੬–ਗੰਧਕ, ਪਾਰਾ, ਭੰਗ ਅਭ੍ਰਿਕ, ਭਸਮ, ਸਜੀ, ਸੁਹਾਗਾ, ਜੌਂਖਾਰ, ਵਚ ਤ ਮੋਚਰਸ ਇਹ ਸਭ ੨–੨ ਤੋਲੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਘੋਟਕੇ ਫਿਰ ਭੰਗ ਅਰ ਗਲਗਲ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਰਲ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਲਵੇ ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ੪ ਰੱਤੀਆਂ ੭ ਯਾ ੧੪ ਦਿਨ ਤਕ ਖੁਲਾਵੇ। ਉਪਰੋਂ ਲੱਸੀ ਪਥ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਅਤੀਸਾਰ, ਤਾਪ ਅਰ ਪੇਟ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੭੭॥੧੭੮॥

ਸੰਖਯੇਦ੍ਰ ਰਸ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਇਕ ਟੰਕ ਪਾਰਾ ਜੁਗਮ ਗੰਧਕ, ਤੀਨ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਡਾਰ।
ਦੋ ਜਰਨ ਟੰਕ ਉਟੰਗਨੰ, ਇਕ ਤੇਲੀਆ ਲੈ ਧਾਰ।

ਹਿੰਗੁ ਧਨੀਯਾਂ ਲੈ ਜਵਾਠੀ, ਸੌਂਚਰਾ ਟੰਕ ਟੰਕ।
ਸੰਗ ਭਸਮਾ ਰਾਖ ਕੌਡੀ, ਟੰਕ ਤੇਰਾਂ ਅੰਕ ॥੧੭੯॥
ਪੀਸ ਸੂਕੇ ਦਿਵਸ ਸਾਤੇ, ਖਾਇ ਮਾਸੇ ਦੋਇ।
ਬਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣੀ ਸਕਲ ਜੁਰ, ਸਭ ਉਦਰ ਰੋਗ ਨ ਹੋਇ।
ਅਤੀਸਾਰ ਮਿਟਾਇ ਦੇਵਤ, ਭਲੋ ਅੱਛਤ ਨੀਰ।
ਭੂਖ ਲਾਗੈ ਰੋਗ ਭਾਗੈ, ਸੁਨੋ ਬੈਦ ਸੁ ਬੀਰ ॥੧੮੦॥

੪੧੭–ਪਾਰਾ ੧ ਟੰਕ, ਗੰਧਕ ੨ ਟੰਕ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ੩ ਟੰਕ, ਜੀਰਾ ੨ ਟੰਕ, ਉਟੰਗਣ ਦੇ ਬੀਜ ੧ ਟੰਕ, ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ ੧ ਟੰਕ, ਹਿੰਗ ੧ ਟੰਕ, ਧਨੀਆਂ ੧ ਟੰਕ, ਅਜਵਾਇਣ ੧ ਟੰਕ, ਸੰਚਰ ਲੂਣ ੧ ਟੰਕ, ਸੰਖ, ਭਸਮ ਤੇ ਕੌਡੀਆਂ ਦੀ ਭਸਮ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ੧੩ ਟੰਕ। ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਕੀਆਂ ੭ ਦਿਨ ਪੀਹੋ, ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੨ ਮਾਸੇ ਖਾਇਆ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਾਪ, ਪੇਟ ਰੋਗ, ਅਰ ਅਤੀਸਾਰ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਪਰੰਤੂ ਅਨੁਪਾਨ ਪਿਛੋਂ ਚਾਵਲਾਂ ਦਾ ਜਲ ਦਿਆ ਕਰੇ ਤੇ ਇਹ ਭੁਖ ਭੀ ਵਧਾਵੇ ॥੧੭੯॥੧੮੦॥

ਪਥ *(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਚਾਵਲ ਸੱਠੀ ਮੂੰਗ ਲੈ, ਗੋਕੀ ਤੱਕ੍ਰ ਮਸੂਰ।
ਅੰਨ ਨ ਭਾਰੀ ਯੂਖ ਤਿਸ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਨੀ ਰੁਜ ਪੂਰ ॥੧੮੧॥

੪੧੮–ਸਠੀ ਦੇ ਚਾਵਲ, ਮੂੰਗੀ, ਗੋਕੀ ਲੱਸੀ ਅਤੇ ਮਸੁਰ ਇਹ ਖਾਣੇ ਅਛੇ ਹਨ। ਭਾਰੀ ਅੰਨ ਤਥਾ ਭਾਰੀ ਅੰਨਾਂ ਦੇ ਯੂਖ ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਵਾਲਾ ਰੋਗੀ ਨਾਂ ਖਾਵੇ ਇਹ ਰੋਗ ਨੂੰ ਪਰੀ ਪੂਰਣ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਹਨ ॥੧੮੧॥

ਅਪੱਥ–ਸੋਰਠਾ

ਮੱਦ ਮਾਸ ਅਰੁ ਮਾਖ, ਬਿਸੰਟਭੀ ਭਾਰੀ ਬਸਤੁ।
ਇਹੀ ਕੁਪੱਥ ਜੁ ਭਾਖ, ਔਰ ਬਾਤ ਅਤਿਸਾਰ ਜਿਮ॥੧੮੨॥

੪੧੯–ਸਰਾਬ, ਮਾਸ, ਮਾਂਹ, ਕਬਜ਼ੀ ਕਾਰਕ, ਭਾਰੀ ਬਸਤੂਆਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਪੱਥ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਬਾਤ ਅਤੀਸਾਰ ਦੇ ਕੁਪਥਾਂ ਸਮਾਨ ਤਿਆਗਣੇ ॥੧੮੨॥

ਅਸਾਧ ਸੰਗਹਿਣੀ ਲਛਣ–ਦਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਦਸ਼ ਦਿਨ ਪਾਖ ਮਹੀਨੇ ਪੀਛੋਂ, ਹੋਵਤ ਮਿਟ ਫਿਰ ਹੋਈ।
ਚਲੈ ਆਕਰੇ ਆਂਦ੍ਰੂ ਬੋਲੈ, ਆਲਸ ਦੁਖ ਸਿਥਲੋਈ।
ਦਿਨ ਕੋ ਕੋਪੈ ਨਿਸ ਕੋ ਲੋਪੈ, ਸੂਲ ਹਾਥ ਪਗ ਸੋਜੈ।

---

*ਵੰਗਸੇਨ ਵਿਚ ਹੁਣ ਹੈ ਨਹੀਂ

ਘਟੀ ਸਬਦ ਏ ਆਂਮਹਿ ਹੋਵਤ, ਕਹਯੋ ਅਸਾਧਯ ਸਖੋਜੈ॥੧੯੩॥

ਦੋਹਰਾ

ਇਸਕੋ ਦੇਖ ਅਸਾਧ ਹੀ, ਬੈਦ ਨ ਔਖਦ ਦੇਹੁ।
ਮਾਧ ਦੇਖ ਉਪਚਾਰ ਕਰ, ਜਗ ਮਾਹੇ ਜਸ ਲੇਹੁ॥੧੯੪॥

੧੫ ਯਾ ੧੫ ਅਥਵਾ ੩੦ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਹਟ ਕੇ ਫਿਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਪੇਟ ਚਲੇ ਅਰ ਆਂਦਰਾਂ ਬੋਲਿਆ ਕਰਨ, ਆਲਸ, ਦੁਖ ਅਰ ਢਿਲਿਆਈ ਬਹੁਤ ਹੋਵੇ। ਦਿਨੇ ਵਧੇ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਟੇ, ਸੂਲ ਹੋਵੇ ਅਰ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਸੋਜ ਹੋਵੇ ਹਲਟ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਵਾਂਗ ਪੇਟ ਵਿਚ ਗੜ ੨ ਸ਼ਬਦ ਹੋਵੇ। ਸੋ ਐਸੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਅਸਾਧ ਹੈ, ਅਸਾਧ ਨੂੰ ਦਵਾਈ ਨਾ ਦੇਵੇਂ ਅਰ ਸਾਧ ਦੇਖਕੇ ਔਸ਼ਧੀ ਕਰੈ ॥੧੯੩॥੧੯੪॥

ਅਰਸ਼ (ਬਵਾਸੀਰ) ਨਿਦਾਨ–ਚੌਪਈ

ਕੌੜਾ ਤੀਖਨ ਰੂਖ ਕਖਾਇ। ਠੰਨਾ ਹਲਕਾ ਥੋੜਾ ਖਾਇ।
ਮੱਦਯਪਾਨ ਮੈਥੁਨ ਅਤਿ ਕਰੈ। ਦੇਸ ਕਾਲ ਬਿਪਰੀਤ ਸੁ ਧਰੈ॥੧੯੫॥
ਲੰਘਨ ਸੀਤਲ ਡੰਡ ਜੁ ਬਯਾਮ। ਅਗਨਿ ਸੇਕ ਅਰੁ ਧੂਪ ਜੁ ਠਾਮ।
ਸੋਕ ਬਾਤ ਸੀਤਲ ਕਛੁ ਖਾਇ। ਬਾਤ ਮਵੇਸੀ ਇਨਤੇ ਥਾਇ॥੧੯੬॥
ਕੌੜਾ ਖੱਟਾ ਲੂਣ ਬਿਯਾਮ। ਉਸਨ ਅਗਨਿ ਮਦ ਧੂਪੇ ਠਾਮ।
ਕ੍ਰੋਧ ਗਰਮ ਅਤਿ ਖਾਵੈ ਸਹੀ। ਪਿੱਤ ਅਰਸ ਏ ਉਤਪਤ ਕਹੀ॥੧੯੭॥
ਮਿੱਠਾ ਭਾਰੀ ਚਿਕਨਾ ਸੀਤ। ਖਟਾ ਬਯਾਮ ਕਫੀ ਭਖੁ ਮੀਤ।
ਪੂਰਬ ਬਾਤ ਦਿਵਸ ਕੋ ਸੋਵੈ। ਯਾਤੇ ਕਫ ਕੀ ਅਰਸ ਸੁ ਹੋਵੈ॥੧੯੮॥
ਖਸਟ ਪ੍ਰਕਾਰਹਿ ਅਰਸ ਬਖਾਨੀ। ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਕਫ ਤੀਨੋ ਜਾਨੀ।
ਤੀਨ ਦੋਖ ਅਰੁ ਰੁਧਰ ਕਹਾਇ। ਛਟੀ ਕਹਾਵੈ ਸਹਿਜੇ ਭਾਇ॥੧੯੯॥

ਕੌੜਾ, ਤੀਕਣ, ਖੁਸ਼ਕ, ਕਸੈਲਾ, ਠਢਾ, ਹਲਕਾ ਥੋੜਾ ਖਾਵੇ, ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਵੇ, ਬਹੁਤ ਭੋਗ ਕਰੇ, ਦੇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਬਦਲਨੇ ਤੇ, ਬ੍ਰਤ ਕਰਕੇ, ਠੰਢਾ ਲਗਨੇ ਤੇ, ਬਹੁਤੀ ਕਸਰਤ, ਅੱਗ ਸੇਕਣੀ, ਧੁੱਪੇ ਫਿਰਨਾ, ਸ਼ੋਕ, ਵਾਯੂਕਾਰਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਬਰਫ ਖਾਣ ਤੇ ਬਾਤ ਦੀ ਬਵਾਸੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕੌੜਾ, ਖੱਟਾ, ਲੂਣ ਵਾਲਾ, ਕਸਰਤ ਕਰਨੀ, ਗਰਮੀ, ਅਗਨੀ, ਸ਼ਰਾਬ ਅਧਿਕ ਸੇਵਨ ਕਰਨੀ, ਧੁਪ' ਕ੍ਰੋਧ, ਗਰਮਾਂ ਗਰਮ ਖਾਣਾ ਤੇ ਅਤਯੰਤ ਖਾਣਾ, ਇਸ ਤੇ ਪਿਤ ਦੀ ਬਵਾਸੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਠਾ, ਭਾਰਾ, ਚੀਕੁਣਾ, ਠੰਢਾ, ਖੱਟਾ, ਕਸਰਤ ਕਫਕਾਰਕ ਖਾਵੇ, ਪੁਰੇ ਦੀ ਪੌਣ ਲਵੇ ਅਰ ਦਿਨੇ ਸਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਬਵਾਸੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਵਾਸੀਰ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ–ਵਾਤ ੧, ਪਿਤ ੨, ਕਫ ੩, ਤ੍ਰਿਦੋਖ ੪, ਰੁਧਰਜ ੫ ਤੇ ੬ ਸਹਜਾ, ਇਉਂ ਛੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮੁਖ ਖੁਸ਼ਕ ਤੇ ਤਰ ਦੋ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ॥੧੯੫ ਤੋਂ ੧੯੯॥

ਬਾਤ ਅਰਸ਼ ਲੱਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਸਰਸਵ ਬੇਰ ਖਜੂਰ ਫਲ, ਰਾਈ ਔਰ ਕਪਾਸ।

ਤਿਸ ਅਕਾਰ ਅੰਕੁਰ ਹੁਵੈ, ਕਟ ਸਿਰ ਪੀਰਾ ਭਾਸ ॥ ੧੯੦॥
ਚਿਮ ਚਿਮਾਟ ਹੀਯਾ ਦੁਖੈ, ਅਕੜਯੋ ਰਹੇ ਅੰਕੂਰ ।
ਸੱਥਲ ਸੂਲ ਜੁ ਚੂਲ ਮੈ, ਬਾਤ ਅਰਸ ਦੁਖ ਪੂਰ ॥ ੧੯੧ ॥

ਸਰੋਂ, ਬੇਰ, ਖਜੂਰਫਲ, ਰਾਈ ਦੇ ਦਾਣੇ ਅਰ ਕਪਾਹ ਦੇ ਫਲ (ਟੀਂਡੇ) ਸਮਾਨ ਮਹੁਕੇ ਹੋਣ, ਅਰ ਕਮਰ, ਸਿਰ ਵਿਚ ਪੀੜ ਹੋਵੇ । ਗੁਦਾ ਵਿਚ ਚਿਮ ਚਿਮਾਹਟ ਹੋਵੇ, ਹਿਰਦਾ ਦੁਖੇ, ਮਹੁਕੇ ਆਕੜੇ ਰਹਿਣ। ਪੱਟਾਂ ਵਿਚ ਸੂਲ ਅਰ ਚੂਲਿਆ ਵਿਚ ਦਰਦ ਰਹੇ, ਇਹ ਬਾਤ ਦੀ ਬਵਾਸੀਰ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੧੯੦॥੧੯੧॥

ਬਾਤ ਅਰਸ਼ ਉਪਾਇ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਬਚਾ ਹਿੰਗੁ ਬਾੜਿੰਗ ਮੰਗਾਇ। ਸੇਂਧਾ ਜੀਰਾ ਨਾਗਰ ਪਾਇ।
ਮਰਚ ਪੀਪਰੀ ਕੁਸਟ ਜੁ ਲੇਇ। ਹਰੜ ਚਿੱਤ੍ਰਾ ਆਨੀ ਦੇਇ ॥੧੯੨॥
ਅਜਮੋਦਾ ਉੱਤਰ ਲੈ ਭਾਗ। ਦੁਗਨਾ ਗੁੜ ਪਾਵੈ ਤਿਸ ਲਾਗ।
ਕਰਖ ਉਸਨਜਲ ਨਿਤਉਠਖਾਇ।ਬਾਤਅਰਸ ਦੁਖਛਿਨਮੈਜਾਇ੧੯੩।

੪੨੦—ਵਚ, ਹਿੰਗ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ, ਜੀਰਾ, ਸੁੰਢ, ਮਿਰਚ, ਮਘ, ਕੁੱਠ, ਮਿਠੀ, ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਚਿਤਰੇ ਦੀ ਜਿੱਲ, ਅਰ ਅਜਮੋਦ ਇਹ ਸਭ ਉਤਰ ਦੇ ਭਾਗ ਲਵੇ ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲੀ ਨਾਲੋਂ ਦੂਜੀ ਅੱਧੀ, ਦੂਜੀ ਨਾਲੋਂ ਤੀਜੀ ਅੱਧੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਰ ਕੁਟ ਛਾਣਕੇ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣਾ ਗੁੜ ਤਾਕੇ ਰਖੇ, ਨਿਤ ੧ ਤੋਲਾ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਬਵਾਸੀਰ ਨਾਸ ਹੋਵੇ॥੧੯੨॥੧੯੩॥

ਪਿਤ ਅਰਸ਼ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਪਿੱਤ ਅੰਕੂਰੇ ਛੋਟੇ ਜਾਨ। ਸਿਥਲ ਗੁਦਾ ਨੈ ਬਹੁ ਦੁਖ ਠਾਨ।
ਰਕਤ ਨੀਲ ਪੀਲਾ ਅੰਕੂਰ। ਗੁਦਾ ਪਾਕ ਅਰੁ ਦਾਹ ਜੁ ਸੂਲ।੧੯੪।

ਪਿਤ ਦੇ ਮਹੁਕੇ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪੱਟਾਂ ਅਰ ਗੁਦਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰ ਮਹੁਕਿਆਂ ਦੀ ਰੰਗਤ ਲਾਲ, ਨੀਲੀ ਤੇ ਪੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਦਾ ਪਕੀ ਰਹੇ ਤੇ ਸੜ ਅਰ ਸੂਲ ਹੋਵੇ ਇਹ ਪਿਤ ਦੀ ਬਵਾਸੀਰ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੧੯੪॥

ਪਿਤ ਅਰਸ਼ ਉਪਾਇ(ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)—ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਮ੍ਰਿਤ ਸੂਤ ਅਭ੍ਰਕ ਹੇਮ ਅਰਕੈ, ਤੀਖਨੰ ਮਾਂਡੂਰ।
ਮੂੰਡ ਮਾਖੀ ਜ੍ਰਨ ਗੰਧਕ, ਕੰਨਜਾ ਰਸ ਪੂਰ।
ਪੀਸ ਅੰਧੇ ਮੂਖ ਪਾਵੈ, ਦਿਵਸ ਤ੍ਰਿਕ ਪੁਟ ਦਾਇ।
ਤੀਨ ਅਗਨਿ ਸੁ ਦੀਜੀਏ, ਤਬ ਬੀਲ ਮੈ ਲੈ ਪਾਇ ॥੧੯੫॥
ਮਾਖ ਮਾਤਰ ਸੰਗ ਮਿਸਰੀ, ਖਾਇ ਰੋਗੀ ਏਹ।

ਪਿੱਤ ਅਰਸ ਮਿਟਾਇ ਦੇਵੈ, ਦਿਵਸ ਇੱਕੀ ਲੇਹ।
ਸਹਿਤ ਸੰਗ ਖਾਵਇ ਰੋਗੀ, ਮਿਟਤ ਪਿਤ ਬਿਕਾਰ।
ਨਾਮ ਤੀਖਨ ਮੁਖਰਸਾ, ਇਹ ਕਟਤ ਅਰਸ ਜੁ ਧਾਰ ॥੧੯੬॥

੪੨੧–ਮ੍ਰਿਤਪਾਰਾ, ਮ੍ਰਿਤਅਬ੍ਰਕ, ਮ੍ਰਿਤਸੋਨਾ, ਮ੍ਰਿਤਤਾਂਬਾ, ਮ੍ਰਿਤ ਤੀਖਣ ਕਹੀਏ ਕਾਂਤੀ ਦਾ *ਲੋਹਾ, ਮ੍ਰਿਤਮਨੂਰ, ਮ੍ਰਿਤਮੁੰਡਜਾਤੀ ਦਾ ਲੋਹਾ, ਸੋਨਮਖੀ ਅਰ ਆਵਲੇਸਾਰ ਗੰਧਕ, ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕੁਆਰ ਦੇ ਰਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦਿਨ ਘੋਟਕੇ, ‡ਅੰਧਮੂਖਾਜੰਤ੍ਰ ਦਵਾਰੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਕਾਵੇ ਅਰ ਫਿਰ ਕੱਢਕੇ ਬਰੀਕ ਕਰਕੇ ਬਿੱਲ ਵਿਚ ਪਾ ਰੱਖੇ, ਲੈਣ ਵੇਲੇ ੧ ਮਾਸਾ ਮਿਸਰੀ ਨਾਲ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦੀ ਬਵਾਸੀਰ ੨੧ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ਇਹ 'ਤੀਖਣ ਮੁਖ ਰਸ' ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਵਿਚ ਬਵਾਸੀਰ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ॥੧੯੫॥੧੯੬॥

ਕਫ ਅਰਸ਼ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਭਾਰੀ ਅੰਕੁਰ ਥੋਰੀ ਪੀਰ। ਸਪਿੱਛਲ ਗੁਦ ਮੈ ਪੀਰ।
ਹਾਥ ਸੁਖਾਵੈ ਤਨ ਰੰਗ ਸ੍ਵੇਤ। ਗੋਕੁਚ ਮਹੁਕਾ ਸਮ ਹੈ ਹੇਤ ॥ ੧੯੭ ॥

ਮਹੁਕੇ ਮੋਟੇ ਹੋਣ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜਾ ਥੋਮੀ, ਖੁਰਕ, ਪਿੱਛ ਜੇਹੇ ਹੋਣ, ਅਰ ਗੁਦਾ ਵਿਚ ਪੀੜ ਹੋਵੇ। ਹੱਥ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਸੁਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਰੰਗਤ ਸਫੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰ ਮਹੁਕੇ ਮੁਣੱਕੇ ਦੇ ਅਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਲੱਛਣ ਕਫ ਬਵਾਸੀਰ ਦੇ ਕਹੀਦੇ ਹਨ ॥੧੯੭॥

ਕਫ ਅਰਸ਼ ਉਪਾਯ [ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ]–ਚੌਪਈ

---

*ਲੋਹੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੰਡ, ਤੀਖਣ ਤੇ ਕਾਂਤ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੰਡ ਲੋਹਾ, ਮ੍ਰਿਚ, ਕੁੰਡ ਤੇ ਕੁੰਡਾਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੇਦਾਂ ਦਵਾਰਾ ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ,ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਰਣੇ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਵੰਗਸੈਨ ਪ੍ਰਿ: ੧੫੦ (ਅਰਸ਼ਾਧਿਕਾਰ) ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁੰਡ ਜਾਤੀ ਦਾ ਮਿਦ ਲੋਹਾ ਉਤਮ, ਨਰਮ ਕਫ, ਸੂਲ, ਆਮਸੂਲ, ਤ੍ਰਮੇਹ, ਬਵਾਸੀਰ ਪਾਂਡੂ ਰੋਗ, ਗੁਲਮ, ਸੂਜਨ ਆਦਿ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਨਾਸਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਮੁੰਡ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਪੈਣਾ ਵੱਖਰਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਖਣ ਜਾਤੀ ਦਾ ਲੋਹਾ ਭੀ ੬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਹੈ ਸੋ ਵਖਰਾ ਪੈਣਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਨ ਲੋਹੇ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣੇ ਗੁਣ ਉਗ੍ਰ ਲੋਹੇ ਵਿਚ. ਇਸ ਨਾਲੋਂ ੧੦ ਅਧਿਕ ਕਲਿੰਗ ਲੋਹ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਦਸ ਗੁਣ ਵਧ ਭੱਦ ਲੋਹੇ ਵਿਚ, ਭਦ੍ਰ ਨਾਲੋਂ ਹਜਾਰ ਗੁਣ ਵਧ ਬਜ੍ਰ ਲੋਹੇ ਵਿਚ, ਬਜ੍ਰ ਤੋਂ ਸੱਠ ਗੁਣ ਵਧ ਪਾਂਡਜ ਲੋਹੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਕ੍ਰੋੜ ਗੁਣ ਵਧ ਕ੍ਰਾਂਤਿ ਲੋਹੇ ਵਿਚ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਕੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਲੋਹਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਹੁਣ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਘਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਤੇ ਮ੍ਰਿਤਲੋਹਾ ਦੂਣਾ ਪਾਕੇ ਕੰਮ ਰੋੜ੍ਹ ਲਵੇ। ਅਗਯਾਨੀਆਂ ਨੇ ਮਨਕਥੇ ਕਈ ਜੱਟਲ ਮਾਰੇ ਹਨ। ਸੋ ਦੇਖਣੇ ਪੜਤਾਲਨੇ ਯੋਗਯ ਹਨ।

‡ਦੋ ਪਯਾਲਿਆ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਸੰਪੁਟ ਲਿਪ ਕਪੜੌਤੀ ਕਰਕੇ ਸੁਕਾਵੇ ਅਰ ਫਿਰ ਧਾਨਾਂ ਅਰਥਾਤ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਤੋਹਾਂ ਵਿਚ ਰਖਕੇ ਅੱਗ ਦੇਵੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗ ਦੇਣ ਨੂੰ 'ਅੰਧਮੁਖਾ ਯੰਤ੍ਰ' ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਨਿਰਨਾ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਦੇਖੋ ਦ੍ਰਬ ਦਰਪਣ ਪ੍ਰਿ: ੨੭, ਰਸਰਾਜ ਸੁੰ: ਪ੍ਰਿ: ੩੪੬ ਤੇ ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਜਿਸ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਿ: ੧੯੧.

ਪੀਪਰ ਮਰਚਾਂ ਸਿੰਗਰਫ ਜਾਨ। ਟੰਕਨ ਮਿੱਠਾ ਸਭ ਸਮ ਆਨ।
ਇਨਕਾ ਚੂਰਨ ਕਰੋ ਬਨਾਇ। ਅਨੰਦ ਭੈਰਵੀ ਰਸ ਕਹਿਵਾਇ॥੧੯੮॥
ਅਤੀਸਾਰ ਮੈਂ ਪਾਛਾ ਕਹਯਾ। ਮਤਲਬ ਹੇਤ ਇਹਾਂ ਭੀ ਲਹਯਾ।
ਤਾ ਸਮ ਮਾਰਯਾ ਤਾਂਬਾ ਪਾਇ। ਦੋਨੋ ਪੀਸੀ ਫੇਰ ਰਲਾਇ॥੧੯੯॥
ਗੁੰਜਾਤ੍ਰਿਕ ਖਾਵੈ ਪਤ ਪਾਨ। ਕਫ ਅਰਸੈ ਕੀ ਕਰਤਾ ਹਾਨ।
ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਭਾਖੀ ਏਹ। ਮੋਰੀ ਬਾਤ ਨ ਜਾਨੋ ਵੇਹ॥੨੦੦॥

੪੨੨–ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸਿੰਗ੍ਰਫ, ਸੁਹਾਗਾ ਅਰ ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਅਨੰਦ ਭੈਰਵੀ ਰਸ' ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਪਿਛੇ ਅਤੀ-ਸਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਭੀ ਮਤਲਬ ਵਾਸਤੇ ਦੋਬਾਰਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਕਤ ਚੂਰਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮ੍ਰਿਤਤਾਂਵਾ ਮਿਲਾਕੇ ਫਿਰ ਘੋਟੇ ਅਰ ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੩ ਰੱਤੀਆਂ ਪਾਨਪੱਤ੍ਰ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਬਵਾਸੀਰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ।।੧੯੮ ਤੋਂ ੨੦੦।।

ਰਕਤ ਅਰਸ਼ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਰਕਤ ਮਵੇਸੀ ਤਿਤ ਕੀ ਜਾਨ। ਪਰਬਾਲੀ ਬਟ ਕੂੰਪਲ ਠਾਨ।
ਲੋਹੂ ਕੀ ਪਰਤੀ ਬਹੁ ਧਾਰ। ਰੰਗ ਸ੍ਵੇਤ ਤਨ ਕ੍ਰਿਸ ਬਹੁਕਾਰ॥੨੦੧॥

ਰਕਤ ਦੀ ਬਖਾਸੀਰ ਪਿੱਤ ਸਮਾਨ ਜਾਣੇ। ਮਹੁਕੇ (ਮੱਸੇ) ਗੁਲੀਆਂ,ਅਰ ਬੋਹੜ ਦੀਆਂ ਕੂੰਮਲਾਂ ਦੇ ਅਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਓਨਾਂ ਵਿਚ ਲਹੂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਧਾਰਾ ਹੀ ਵਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਰੰਗ ਸਫੈਦ ਅਰ ਲਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ॥੨੦੧॥

ਰਕਤ ਅਰਸ਼ ਉਪਾਇ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਬੀਜ ਭਲਾਤਕ ਲੀਜੀਏ, ਅਰੁ ਇਰੰਡ ਕੇ ਬੀਜ।
ਪੀਸੀ ਭਾਵਨ ਕੀਜੀਯੋ, ਇਨ ਬੂਟੀ ਰਸ ਦੀਜ॥੨੦੨॥
ਗੁੰਜਾ ਮੁੰਡੀ ਭੰਗਰਾ, ਸਿੰਬਲ ਕੇਤਕ ਜਾਨ।
ਛਿੰਨਾ ਪੁਟ ਖਟੁ ਦੇ ਕਰੀ, ਦੋ ਮਾਸੇ ਨਿਤ ਖਾਨ॥੨੦੩॥
ਰਕਤ ਅਰਸ ਮਿਟ ਜਾਤ ਹੈ, ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਭਾਸ਼।
ਕਹਤ ਮੇਘ ਪੰਡਿਤ ਲਖੋ, ਔਖਧ ਭਲੀ ਸੁ ਖਾਸ॥੨੦੪॥

੪੨੩–ਭਿਲਾਵੇ ਦੇ ਬੀਜ ਤੇ ਅਰਿੰਡ ਦੇ ਬੀਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਂਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀਹਕੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾ ਦੇਵੇ–ਰਤਕਾਂ, ਮੁੰਡੀ, ਭੰਗਰਾ, ਸਿੰਮਲ, ਕੇਤਕੀ ਅਰ ਗਿਲੋਯ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇਆਂ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ੬ ਭਾਵਨਾ ਦੇਕੇ ਰੱਖੇ ਅਰ ਫਿਰ ੨ ਮਾਸੇ ਨਿੱਤ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਦੀ ਬਵਾਸੀਰ ਮਿਟਦੀ ਹੈ॥੨੦੨॥੨੦੩॥੨੦੪॥

ਉਪਾਇ (ਬ੍ਰਿੰਦਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਤਿਲ ਨਵਨੀਤ ਪ੍ਰਭਾਤ ਸਮਿ, ਆਠ ਟਾਂਕ ਨਿਤ ਖਾਇ।
ਅਰਸ ਰਕਤ ਕੀ ਜਾਤ ਹੈ, ਕਹਤ ਬ੍ਰਿੰਦ ਸਚੁ ਭਾਇ ॥੨੦੫॥

੪੨੪–ਤਿਲ ਤੇ ਮੱਖਣ, ਦੋਨੋਂ ਸਵੇਰੇ ਬੇਨਾਗਾ ੩੨ ਮਾਸ਼ੇ ਨਿੱਤ ਨਿਗਲੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਬਵਾਸੀਰ ਅਰਥਾਤ ਖੂਨ ਦਾ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰੇ ॥੨੦੦॥

ਸੋਰਠਾ

ਕਰਿ ਕੇਸਰ ਨਵਨੀਤ, ਮਿਸਰੀ ਮਿਲ ਤੀਨੋ ਭਖੋ।
ਅਰਸ ਰਕਤ ਮਿਟ ਮੀਤ, ਕਹੈ ਬ੍ਰਿੰਦ ਸਾਚੀ ਕਥਾ ॥੨੦੬॥

੪੨੫–ਨਾਗਕੇਸਰ, ਮੱਖਨ ਅਰ ਮਿਸਰੀ ਮਿਲਾ ਕੇ ਤਿੰਨੇ ਖਾਵੇ, ਤਾਂ ਰਕਤ ਬਵਾਸੀਰ ਮਿਟੇ ॥ ੨੦੬ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਚੰਦਨ ਤਿਲ ਅਰੁ ਮੋਚਰਸ,ਕਮਲ ਮਜੀਠ ਮੰਗਾਇ।
ਪਿੱਤ ਪਾਪਰਾ ਦੂਧ ਸੋਂ ਬਕਰੀ ਕੈ ਲੇ ਖਾਇ ॥੨੦੭॥
ਤੀਨ ਟੰਕ ਨਿਤ ਖਾਈਏ, ਅਰਸ ਰਕਤ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਚੂਰਨ ਏਹੁ ਪਰ ਸੱਤ ਹੈ, ਸਾਚੀ ਦਈ ਸੁਨਾਇ ॥੨੦੮॥

੪੨੬–ਚੰਦਨ, ਤਿਲ, ਮੋਚਰਸ, ਕਮਲਡੋਡੇ, ਮਜੀਠ ਅਰ ਪਾਪੜਾ ਪੀਹ ਕੇ ੧ ਤੋਲਾ ਚੂਰਣ ਨਿਤ ਬਕਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਬਵਾਸੀਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ਇਹ ਚੂਰਣ ਬਹੁਤ ਸਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ॥੨੦੭॥੨੦੮॥

ਚੌਪਈ

ਤੀਨ ਕਸੀਰੇ ਰਾਈ ਆਨ। ਕੂਟੀ ਗੋ ਤੱਕ੍ਰਹਿ ਸੰਗ ਪਾਨ।
ਰਕਤ ਮਲੇਸੀ ਜਾਵੈ ਸਹੀ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਮੇਘੈ ਕਹੀ ॥੨੦੯॥

੪੨੭–ਰਾਈ ੩ ਪਸ ਭਰ ਕੁਟਕੇ ਗੌਕੀ ਲਸੀ ਨਾਲ ਪਾਨ ਕਰੇ ਰਕਤ ਬਵਾਸੀਰ (ਖੂਨ ਜਾਣਾ) ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੦੯॥

ਸੋਰਠਾ

ਗੋਭੀ ਘ੍ਰਿਤਹਿ ਪਕਾਇ, ਕਨਿਕ ਰੋਟਿ ਸੋ ਖਾਈਏ।
ਅਰਸ ਰਕਤ ਮਿਟ ਜਾਇ,ਦਿਨ ਇਕ ਬੀਸ ਪ੍ਰਮਾਨ ਕਰ ॥੨੧੦॥

੪੨੮–ਗੋਭੀ ਘਿਉ ਵਿਚ ਪਕਾਕੇ ਕਣਕ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨਾਲ ੨੧ ਦਿਨ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਖੂਨ ਗਿਰਨਾ ਬੰਦ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਰਕਤ ਬਵਾਸੀਰ ਮਿਟੇ ॥੨੧੦।

ਕੀਕਰ ਫਲੀ ਨਿਬੀਜ, ਛਾਵ ਸੁਕਾਈ ਕਰਖ ਸਮ।

ਜਲ ਸੀਤਲ ਸੋ ਲੀਜ, ਅਰਸ ਰਕਤ ਸਭ ਜਾਇ ਟਰ ॥੨੧੧॥

੪੨੯–ਕੱਚੀਆਂ ਕਿਕਰ ਦੀਆਂ ਫਲੀਆਂ ਛਾਵੇਂ ਸੁਕਾਕੇ ਪੀਹੇ ਅਰ ੧ ਤੋਲਾ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ (੧ ਮਹੀਨਾ) ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਬਵਾਸੀਰ ਜਾਵੇ ॥੨੧੧॥

ਕਚੀ ਨਿਸਾ ਜੋ ਟੰਕ, ਦੋ ਖਾਵੈ ਗੁੜ ਮੇਲਕੈ ।
ਦਿਨ ਇਕ ਬੀਸਰੁ ਅੰਕ, ਅਰਸ ਰਕਤ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ ॥੨੧੨॥

੪੩੦–ਕੱਚੀ ਹਲਦੀ ੮ ਮਾਸ ਗੁੜ ਨਾਲ ੨੧ ਦਿਨ ਖਾਵੇ ਤਾ ਰਕਤ ਬਵਾਸੀਰ ਜਾਵੇ ।੨੧੨।

ਦੋਹਰਾ

ਜੰਗੀ ਹਰੜ ਰਸੌਤ ਲੈ, ਗੇਰੂ ਕੁੜਾ ਮਕੋਇ ।
ਈਸਦਗੋਲ ਸਭ ਸਭੈ, ਖਾਇ ਘਰੜ ਸੰਗ ਕੋਇ ॥੨੧੩॥

੪੩੧–ਜੰਗ ਹਰੜ, ਰਸੌਤ, ਗੇਰੀ, ਕੁੜਾਸਕ, ਮਕੋ ਦੇ ਪੱਤ੍ ਅਰ ਈਸਬਗੋਲ ਸਭੋ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਬਰੀਕ ਪੀਹੇ ਅਰ ਫਿਰ ਅਧਰਿੜਕੇ ਨਾਲ ੧ ਤੋਲੇ ਤਕ ਨਿਤ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਬਵਾਸੀਰ ਮਿਟੇ ॥੨੧੩॥

ਚੋਪਈ

ਸੂਰਨ ਸੋਲਾ ਟੰਕ ਮਗਾਇ । ਟੰਕ ਆਠ ਗੁੜ ਮਾਹਿ ਰਲਾਇ ।
ਸਾਤ ਟਾਂਕ ਨਿਤ ਖਾਵੈ ਸਹੀ । ਅਰਸ ਮਵੇਸੀ ਜਾਵਤ ਕਹੀ ॥੨੧੪॥

੪੩੨–*ਸੁਧ ਕੀਤਾ ਜਿਮੀਕੰਦ ੬੪ ਮਾਸੇ ਤੇ ਗੁੜ ੩੨ ਮਾਸੇ ਰਲਾਕੇ ੨੮ ਮਾਸੇ ਨਿਤ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਬਵਾਸੀਰ (ਖੂਨ ਜਾਂਦਾ) ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੧੪॥

ਸਰਬ ਅਰਸ਼ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਨੀਲਾਥੋਥਾ ਫਟਕਰਿ ਜਾਨ । ਸੋਹਾਗਾ ਜਵਖਾਰ ਸੁ ਆਨ ।
ਸੰਮਲਫਾਰ ਨਿਸਾਦਰ ਸਹੀ । ਨਿੰਬੂ ਰਸ ਸੋਂ ਗੋਲੀ ਕਹੀ ॥੨੧੫॥
ਚਨਕ ਸਮਾਨ ਗੁਟੀ ਕਰ ਖਾਇ । ਪ੍ਰਾਤਸਾਂਝ ਇਕ ਏਕੋ ਥਾਇ ।
ਕਾਟਾ ਖਾਰਾ ਬਰਜੇ ਸਹੀ । ਅਰਸ ਸਕਲ ਮਿਟ ਜਾਵਤ ਲਹੀ ॥੨੧੬॥

੪੩੩–ਨੀਲਾਥੋਥਾ, ਫਟਕੜੀ, ਸੁਹਾਗਾ, ਜੌਂਖਾਰ, ਸੰਖੀਆ ਅਰ ਨੌਸ਼ਾਦਰ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਨਿੰਬੂ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਘੋਟ ਕੇ ਚਣੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀਆਂ ਕਰੇ, ੧ ਇਕ ਗੋਲੀ ਸ਼ਾਮ, ੧ ਗੋਲੀ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਨਿਤ ਖਾਵੇ, ਖੱਟਾ ਤੇ ਖਾਰਾ ਬਰਜ ਰਖੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾ ਦੀ ਬਵਾਸੀਰ ਨਾਸ ਕਰੇ । (ਪਰੰਤੂ ਜ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਖਬਰਦਾਰ ਸੋਚਕੇ ਦੇਵੇ) ॥੨੧੫॥੨੧੬॥

---

*ਜਿਮੀਕੰਦ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਿਟੀ ਨਾਲ ਲਿਪਕੇ ਭੁਬਲ ਵਿਚ ਪਕਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸੁਧ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਕਰਾਚੀ ਵਲੋਂ ਇਕ ਜਿਮੀਂਕੰਦ ਔਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਵਿਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸੁਧ ਕਰਨੇ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਲਸਨਾਦਿ–ਗੋਲੀ

ਨਿੰਬੋਲੀ ਗਿਰ ਸੱਜੀ ਹਿੰਗ। ਲਸਨ ਗੁਲੀ ਟੰਕ ਪੰਚ ਪੰਚ ਅੰਗ।
ਬੀਸ ਟਾਂਕ ਗੁੜਮੇਲ ਕੁਟੇਇ। ਤੀਨਟੰਕ ਕੀ ਗੁਟੀ ਬੰਧੇਇ ॥੨੧੭॥
ਪ੍ਰਾਤ ਸਾਂਝ ਖਾਵਤ ਇਕੁ ਏਕੁ। ਖਟ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀ ਅਰਸ ਕਟੇਕ।
ਉਦਰ ਸੂਰ ਨਾਸੈ ਇਸ ਖਾਤ। ਲਸਨਾਦਿਕਏ ਗੁਟੀ ਬਿਖਯਾਤ॥੨੧੮॥

੪੩੪–ਨਿਮ ਦੀ ਗਿਰੀ, ਸਜੀ. ਹਿੰਗ ਤੇ ਲਸਨ ਦੀਆਂ ਗੁਲੀਆਂ ਇਹ ਸਭ ੨੦–੨੦ ਮਾਸੇ ਇਸ ਵਿਚ ੮੦ ਮਾਸੇ ਗੁੜ ਪਾਕੇ ਕੁਟੇ ਅਰ ਫਿਰ ੧ ਤੋਲੇ ਦੀ ਗੋਲੀ ਬੰਨ੍ਹ ਰਖ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੧ ਪ੍ਰਾਤਾ ੧ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਖੁਲਾਜਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ੬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਵਾਸੀਰ ਤੇ ਪੇਟ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਇਹ ਲਸਨਾਦਿ ਗੋਲੀ ਦੂਰ ਕਰੇ ਹੈ ॥੨੧੭॥੨੧੮॥

ਧੂੰਣੀ–ਚੌਪਈ

ਅਪਮਾਰਗ ਕੇ ਕਾਟੇ ਲੇਇ। ਬੀਸ ਟਾਂਕ ਕਾ ਵਜਨ ਕਰੇਇ।
ਪਾਂਚ ਟਾਂਕ ਲੈ ਲੌਂਗ ਮਿਲਾਇ। ਗੁਦਾ ਬੀਚ ਧੂਨੀ ਕਰਵਾਇ॥੨੧੯॥
ਮਾਰੁਤ ਬਿਨੁ ਅਸਥਾਨ. ਬੈਠਾਇ। ਨਾਂਗੋ ਮੁਖ ਬਪੁ ਬਸਨ ਛਪਾਇ।
ਦਿਨ ਇਕ ਬਿਸੰਤ ਕਰੋ ਉਪਾਇਅਰਸ ਰੋਗ ਸਭੀ ਝੜ ਪਾਇ੨੨੦।

੪੩੫–ਪੁਟਕੰਡੇ ਦੇ ਕੰਡੇ ੮੦ ਮਾਸੇ ਤੇ ਲੌਂਗ ੨੦ ਮਾਸੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਧੂੰਣੀ ਗੁਦਾ ਵਿਚ ਦੇਵੇ, ਜਿਥੇ ਹਵਾ ਨਾ ਲਗੇ, ਅਜਿਹੇ ਥਾਂ ਬੈਠਕੇ। ਅਰ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਬਸਤ੍ਰ ਨਾਲ ਢਕ ਲਵੇ, ਸਿਰਫ ਮੂੰਹ ਨੰਗਾ ਰਖੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੨੧ ਦਿਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਬਵਸੀਰ ਦੇ ਮਹੁਕੇ ਝੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੨੧੯॥੨੨੦॥

ਧੂਪ–ਚੌਪਈ

ਜੰਗਲ ਗੋਹਾ ਆਨ ਭਖਾਇ। ਊਪਰ ਮੂੰਡੀ ਬੂਟੀ ਪਾਇ।
ਗੁਦਾ ਬੀਚ ਤਿਸ ਧੂੰਆਂ ਦੇਇ। ਜੜ ਕਾਟੀ ਮਹੁਕਾ ਝੜ ਪੇਇ॥੨੨੧॥

੪੩੬–ਜੰਗਲੀ ਲੋਹਾ ਅਰਥਾਤ ਏਰਨੇ ਗੋਹੇ ਦੀ ਅੰਗਿਆਰੀ ਪਰ ਮੁੰਡੀ ਬੂਟੀ ਦਾ ਚੂਰਣ ਪਾਕੇ ਗੁਦਾ ਵਿਚ ਧੂੰਣੀ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮਹੁਕੇ ਝੜਕੇ ਜੜ੍ਹ ਕੱਟੀ ਜਾਵੇ ॥੨੨੧॥

ਊਪਰ ਲਾਵੇ ਉਪਲਾ ਤੇਲ। ਬਵਾਸੀਰ ਸਭ ਦੂਰੈ ਠੇਲ।
ਵਕਤ ਅਰਸ ਕਾ ਕਰਤਾ ਨਾਸ। ਭਲਾ ਜੋਗੁ ਮੈ ਕੀਨਾ ਭਾਸ ॥੨੨੨॥

੪੩੭–ਜੰਗਲੀ ਗੋਹੇ ਅਰਥਾਤ ਏਰਨਿਆਂ ਦਾ ਤੇਲ ਪਤਾਲਜੰਤ੍ਰ ਨਾਲ ਕੱਢਕੇ ਮਹੁਕਿਆਂ ਉਪਰ ਲਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਦੀ ਬਵਾਸੀਰ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਇਹ ਯੋਗ ਸਰੇਸ਼ਟ ਹੈ (ਹਰੀਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ) ॥੨੮੨॥

ਸੋਰਠਾ

ਕਰੀ ਦੰਤ ਕਾ ਬੂਰ, ਧੂਪ ਦੇਹੁ ਅਗ ਪਾਇਕੇ ॥

ਬਵਾਸੀਰ ਸਭ ਦੂਰ, ਗੁਦਾ ਮਾਹਿ ਜੋ ਜਾਵਹੀ ॥੨੨੩॥

੪੩੮–ਹਾਥੀ ਦੇ ਦੰਦ ਦਾ ਬੂਰਾ ਅੱਗ ਪਰ ਪਾਕੇ ਗੁਦਾ ਵਿਚ ਧੂੰਣੀ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਵਾਸੀਰ ਨਾਸ ਕਰ ॥੨੨੩॥

ਕਕੜ ਤਮਾਖੂ ਆਨ, ਸਿੰਗਰਫ ਨੀਲਾ ਥੋਥ ਲੈ ।
ਧੂਪ ਦੇਹੁ ਗੁਦ ਠਾਨ, ਅਰਸ ਸੂਕ ਸਭਹੀ ਗਿਰਤ ॥੨੨੪॥

੪੩੯–ਗਿਦੜ ਤਮਾਕੂ, ਸਿੰਗ੍ਰਫ ਤੇ ਨੀਲਾ ਥੋਥਾ ਲੈਕੇ ਪੀਹੇ ਅਰ ਧੂੰਣੀ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਬਵਾਸੀਰ ਦੇ ਮਹੁਕੇ ਸੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੨੨੪॥

ਗੋਲੀ–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਚਾਰ ਗੰਧਕ ਤ੍ਰਿਕੁਟ ਚੌਬੀ, ਚਿੱਤਰਾ ਦਸ ਆਨ ।
ਸਾਤ ਸੇਂਧਾ ਭਾਗ ਲੀਜੈ, ਗੁਟੀ ਨਿੰਬੂ ਠਾਨ ।
ਗੁਟੀ ਕੋਕਨ ਸਮ ਕਰਾਵੇ, ਪ੍ਰਾਤ ਸੰਧਯਾ ਖਾਇ ।
ਅਰਸ ਖਸਟ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਵਤ, ਤਨ ਘਨਾ ਸੁਖ ਪਾਇ ॥੨੨੫॥

੪੪੦–ਗੰਧਕ ੪, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ੨੪, ਚਿੱਤ੍ਰਾ ੧੦ ਤੇ ਸੇਂਧਾਲੂਣ ੭ ‡ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਨਿੰਬੂ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਕੋਕਨਬੇਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਰੇ, ੧ ਪ੍ਰਾਤਾ, ੧ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਖਾਯਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਵਾਸੀਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੨੫॥

ਲੇਪ–ਸੋਰਠਾ

ਕਟੁ ਤੋਰੀ ਕੋ ਆਨ, ਨਿਸਾ ਤੇਲ ਸਰਸਵ ਗਹੀ ।
ਲੇਪੁ ਮਵੇਸੀ ਜਾਨ ਜੜ ਕਾਟਤ ਏ ਅਰਸ ਕੀ ॥ ੨੨੬ ॥

੪੪੧–ਕੌੜੀ ਤੋਰੀ, ਹਲਦੀ ਤੇ ਤੇਲ ਸਰੋਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਪ ਭੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮਹੁਕਿਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕੱਟਦਾ ਹੈ ॥੨੨੬॥

ਦੋਹਰਾ

ਪੱਤ੍ਰ ਪੀਚਕਾ ਆਨਕੈ, ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਸੰਗ ਲੇਪ ।
ਭਲੋ ਜੁਗ ਏ ਜਾਨਿਯੋ. ਸਕਲ ਅਰਸ ਸੰਖੇਪ ॥ ੨੨੭ ॥

੪੪੨–ਮੀਚਕੇ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਭੀ ਬਵਾਸੀਰ ਦੇ ਮਹੁਕੇ ਹਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥ ੨੨੭ ॥

ਗੋਲੀ

ਤਿਲੁ ਗੁੜ ਹਰੜ ਭਲਾਤਕਾ, ਸਮ ਕਰ ਗੋਲੀ ਖਾਇ ।

---

‡ਇੱਕ ਇੱਕ ਤੋਲਾ, ਭਾਵੇਂ ਇੱਕ ਇੱਕ ਮਾਸਾ ਲਵੇ ।

ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਜੁਰ ਪਾਂਡੋ ਲੀਹ, ਏਤੇ ਰੋਗ ਗਵਾਇ ॥੨੨੮॥

੪੪੩–ਤਿਲ, ਗੁੜ, ਹਰੜ ਤੇ ਭਿਲਾਵੇ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਘੋਟਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਰਖੇ ਅਰ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਦਮਾ, ਖਾਂਸੀ, ਜੁਰ ਪਾਂਡੂ ਤੇ ਲਿਫ ਇਤਨੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੨੮ ॥

ਸੂਰਨ ਗੋਲੀ–ਚੌਪਈ

ਮਰਚ ਏਕ ਸੁੰਠੀ ਲੇ ਦੋਇ। ਚਿੱਤ੍ਰਾ ਆਠ ਭਾਗ ਲੈ ਢੋਇ।
ਸੂਰਨ ਸੋਲਾਂ ਭਾਗ ਠਵੇਇ। ਸ਼ਭ ਤੇ ਦੂਨਾ ਗੁੜ ਲੈ ਦੇਇ ॥੨੨੯॥
ਗੋਲੀ ਕਰਿ ਇਕੁਨਿਤਪ੍ਰਤਿ ਖਾਇਗੁਲਮ ਅਫਾਰਾ ਸਭ ਮਿਟ ਜਾਇ
ਦੁਸਟ ਮਵੇਸੀ ਸਗਲੀ ਮਿਟੈ। ਰਾਮ ਨਾਮ ਤੇ ਜਯੋਂ ਅਘਘਟੇ॥੨੩੦॥

੪੪੪–ਮਿਰਚ ੧, ਸੁੰਢ ੨, ਚਿੱਤ੍ਰਾ ੮ ਜਿਮੀਕੰਦ ੧੬ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਦੂਣਾ ਗੁੜ ਪਾਕੇ ੧ ਤੋਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗੋਲੀ ਬੰਨ੍ਹੇ ਅਰ ਇਕ ਰੋਜ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਗੋਲਾ ਅਫਾਰਾ ਅਰ ਦੁਸ਼ਟ ਬਵਾਸੀਰ ਦੇ ਮਹੁਕੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੨੯ ॥ ੨੩੦ ॥

ਬਿਜਯ ਚੂਰਣ(ਵੰਗਸੇਨਾਤ]–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਤ੍ਰਯਗੰਧ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟ ਚਵਕਾ, ਸੌਂਫ ਨਿਸ ਲੈ ਦੋਇ।
ਬੜਿੰਗ ਪਾਠਾ ਲਵਨ ਪਾਂਚੋਂ, ਕੌੜ ਬਿਲ ਗਿਰ ਢੋਇ।
ਅਜਮੋਦ ਪੀਪਰ ਮੂਰ ਰਾਮਠ, ਮੇਲ ਦੋਨੋ ਖਾਰ।
ਬਚ ਪੀਸ ਚੂਰਨ ਟੰਕ ਚਾਰੇ, ਉਸਨ ਜਲ ਸੋਂ ਧਾਰ ॥੨੩੧॥
ਏਰੰਡ ਤੇਲੁ ਮਿਲਾਇ ਖਾਵੈ, ਅਰਸ ਪਾਰਸ ਸੂਰ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸਾ ਮੇਹ ਪਾਂਡੋ, ਗੁਦਾ ਕ੍ਰਿਮ ਜੁਰ ਮੂਰ।
ਕਾਮਲਾ ਹ੍ਰਿਦ ਉਦਾਵਰਤਕ, ਔਰ ਆਮ ਜੁ ਬਾਤ।
ਬਸਤ ਸੂਲਾ ਗ੍ਰਹਨਿ ਜਾਵੈ, ਮਿਟੈ ਸਕਲੀ ਬਾਤ ॥੨੩੨॥
ਭਾਗੰਦ੍ਰਾ ਅਰੁ ਆਂਦ ਕੁਜਤ, ਮਿਟੇ ਦੋਖ ਜੁ ਭੂਤ।
ਭੂਖ ਲਾਗੈ ਦੋਖ ਭਾਗੈ, ਤਨ ਸਕਲ ਸਭੁ ਸੂਤ।
ਬਿਜਯ ਚੂਰਨ ਨਾਮ ਜਾਨੋ, ਘਟਤ ਸਗਲੇ ਰੋਗ।
ਜਯੋਂ ਸਾਧ ਕੇ ਗੁਨ ਜਾਤ ਮਿਟ ਹੈਂ, ਲਲਿਤ ਤਿਯ ਕੇ ਭੋਗ॥੨੩੩॥

੪੪੫–ਦਾਲਚੀਨੀ, ਇਲਾਚੀ, ਤਮਾਲਪੱਤ੍ਰ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ, ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ, ਚਵਾਂ ਸੌਂਫ, ਦਾਰਹਲਦੀ, ਬਾਇਬੜਿੰਗ, ਪਾਠਾ, ਪੰਜੇਲੂਣ, ਕੌੜ, ਬਿਲਗਿਰੀ, ਅਜਮੋਦ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਹਿੰਗ ਸੱਜੀ ਖਾਰ, ਜੌਂਖਾਰ ਤੇ ਵਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਚੂਰਣ ਕਰ ਲਵੇ, ਫਿਰ ੧੬ ਮਾਸੇ ਨਿੱਤ ਗਰਮ ਜਲ

ਨਾਲ ਅਰ ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਵਾਸੀਰ, ਵੱਖੀ ਦੀ ਪੀੜ. ਦਮਾ, ਖਾਂਸੀ, ਪ੍ਰਮੇਹ, ਪਾਂਡੂ, ਗੁਦਾ ਦੇ ਕ੍ਰਿਮਿ, ਤਾਪ, ਕਾਮਲਾ, ਹ੍ਰਿਦਯ ਰੋਗ, ਉਦਾਵਰਤ, ਆਮਬਾਤ,ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਦਾ ਸੂਲ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਸਰਬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਯੂ, ਭਗੰਦਰ, ਆਂਦ੍ਰਾਂ ਦਾ ਬੋਲਣਾ, ਭੂਤਦੋਖ ਅਰ ਭੂਤਆਦਿ ਦਾ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਰੋਗ ਇਹ ਬਿਜਯ ਚੂਰਣ ਨਾਸ ਕਰੇ ਅਰ ਭੁਖ ਲਗਾਵੇ, ਦੋਖ ਆਦਿ ਸਰੀਰ ਮਾਤ੍ਰ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ਇਹ ਬਿਜਯ ਚੂਰਣ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀ ਸਪਰਸ਼ ਤੇ ਸਾਧਪਣਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਉਂ ਸਭ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੨੩੧॥੨੩੨॥੨੩੩॥

ਬਵਾਸੀਰ ਪੱਥ–ਚੌਪਈ

ਰੇਚ ਲੇਪ ਅਰੁ ਰਕਤ ਕਢਾਵਨ। ਖਾਰ ਅਗਨਿ ਹਥਯਾਰ ਕਟਾਵਨ।
ਸੱਠੀ ਚਾਵਲ ਕੁਲਥ ਪਟੋਲ। ਜੌਂ ਸੂਰਨ ਪਾਲਕ ਲੈ ਘੋਲ ॥੨੩੪॥
ਇਟਸਿਟ ਸਰਸੋਂ ਤੇਲ ਸੌਬੀਰ। ਅਗਨ ਕਾਰ ਸਭ ਅੰਨ ਲੈ ਭੀਰ।
ਲਸਨ ਚਿੱਤਰਾ ਪੱਥ ਬਖਾਨ। ਪੱਥਯਾਪਥ ਜੁ ਇਹਬਿਧ ਠਾਨ॥੨੩੫॥

੪੪੯–ਜੁਲਾਬ, ਲੇਪ, ਲਹੂ ਕਢੌਣਾ, ਖਾਰ, ਤਿਜ਼ਾਬ ਆਦਿ ਲਗਾਉਣੀ, ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਸਾੜਣਾਂ, ਹਥਯਾਰ ਨਾਲ ਕੱਟਨਾ, ਸੱਠੀ ਦੇ ਚਾਵਲ, ਕੁਲਥ, ਪਟੋਲ, ਜੌਂ, ਜਿਮੀਕੰਦ, ਪਾਲਕ, *ਘਰੜ ਇਟਸਿਟ ਦਾ ਸਾਗ, ਸਰੋਂ ਦਾ ਤੇਲ, ‡ਕਾਂਜੀ, ਅਗਨੀ ਵਰਧਕ ਸੱਭੇ ਅੰਨ ()ਗੰਨੇ, ਲਸਨ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਾ ਇਹ ਸਭ ਪੱਥ ਰੂਪ ਹਨ ॥੨੩੪॥੨੩੫॥

ਅਪੱਥ–ਦਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਉਤਕਟ ਆਸਨ ਸਰਤਾ ਜਲੁ ਭਨਿ, ਬੇਗ ਰੋਧ ਤਿਯ ਸੰਗੀ॥
ਗਾਡੀ ਘੋੜਾ ਜਾਨ ਬੁਰੇ ਹੈ, ਕਰਤ ਮਵੇਸੀ ਜੰਗੀ।
ਆਮਖ ਮਤਸ ਪਿਨਯਾਕ ਮਾਟੁਰੀ,ਮਾਖ ਆਂਬ ਜੁ ਬਿਵਾਤੀ॥
ਬਿਸ੍ਰੰਭੀ ਗੁਰੁ ਏ ਸਭ ਤਯਾਗੋ, ਕਹੇ ਕੁਪੱਥ ਬਿਖਜਾਂਤੀ ॥੨੩੬॥

੪੪੯(ੳ)–ਪੈਰਾਂ ਭਾਰ ਬੈਠਣਾਂ, ਨਦੀ ਦਾ ਜਲ, ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਗ, ਗੱਡੀ ਘੋੜੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ, ਮਾਸ, ਮੱਛੀ ਕੁਲਰ, ਮਟਰ, ਮਾਂਹ, ਅੰਬ, ਬਾਤ ਕਾਰੀ ਚੀਜਾਂ, ਕਾਬਜ ਤੇ ਭਾਰੇ ਅੰਨ ਇਹ ਸਭ ਬਰਜ ਦੇਵੇ, ਕੁਪੱਥ ਹਨ ॥ ੨੩੬ ॥

ਮੰਦਾਗਨਿ ਨਿਦਾਨ–ਚੌਪਈ

ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਕੈ ਅਧਿਕੀ ਹੋਇ। ਕਫੀ ਅਧਿਕ ਭੁੰਜੈ ਬਹੁ ਕੋਇ
ਜੀਮੈ ਊਪਰ ਜੀਮੈ ਅੰਨ। ਬਾਢਤ ਮੈਲੁ ਉਦਰ ਮੈ ਮੰਨ ॥ ੨੩੭ ॥

---

*ਘੋਲ–ਮਠਾ ਘਰੜ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।
‡ਸੌਬੀਰ–ਕਾਂਜੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆ: ਅੰ: ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੯੮੭।
()ਭੀਰ–ਗੰਨੇ ਹਨ। ਦੇਖੋ ਆ: ਅੰ: ਪ੍ਰਿ: ੧੧੩।

ਅਤ ਪੀਵਨ ਅਤ ਖਾਵਨ ਜਾਨ ।ਵਿਖਮਾਸਨ ਜਾਗਨ ਨਿਸਮਾਨ ।
ਬੇਗਮੂਤ ਰੋਧਨ ਜੋ ਕਰੈ । ਆਜੀਰਨ ਯਾਤੇ ਉਤਪਰ ॥ ੨੩੮ ॥

ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਦੇ ਵਧ ਜਾਣ ਤੇ ਅਥਵਾ ਕਫ ਕਾਰਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਖਾਣ ਤੇ, ਖਾਏ ਪਰ ਖਾਣੇ ਤੇ, ਪੇਟ ਵਿਚ ਮੈਲ ਦੇ ਵਧ ਜਾਣੇ ਤੇ, ਅਤਯੰਤ ਪੀਣ ਅਤਯੰਤ ਖਾਣੇ ਤੇ, ਵਿਖਮਾਸਨ ਕਹੀਏ ਵਕਤੋਂ ਕੁਵਕਤ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਤੇ ਯਾਂ ਪੈਰ ਉਕੇ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਸੌਣੇ ਤੇ, ਯਾ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਸੰਭੋਗ, ਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਜਾਗਣੇ ਤੇ ਅਰ ਮੂਤ੍ਰਾਦਿ ਵੇਗਾਂ ਦੇ ਰੋਕਣੇ ਤੇ ਇਹ ਅਜੀਰਣ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇ ਹੈ ॥ ੨੩੮ ॥

ਲੱਛਣ–ਰਸਵਾਲ

ਬਮਨ ਪਿਪਾਸਾ ਸੂਲ, ਮੂਰਛਾ ਭ੍ਰਮ ਹੋਇ ਕੰਪਾ ।
ਅਤੀਸਾਰ ਜੰਭਾਇ, ਦਾਹਿ ਉਦਾਗਰ ਸੁ ਜੰਪਾ ।
ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਹੋਇ ਬਿਨਾਸ, ਸ੍ਵਾਸ ਅਰੁ ਬਹੁ ਹੈ ਭਾਰਾ ।
ਕਹੈ ਜੁ ਮਾਧਵ ਏਮ, ਅਗਨਿ ਮੰਦ ਹੈ ਜੋ ਚਾਰਾ ॥੨੩੯॥

ਕੈ ਪਯਾਸ, ਸੂਲ, ਮੂਰਛਾ, ਭ੍ਰਮ, ਕਾਂਬਾ, ਅਤੀਸਾਰ, ਉਬਾਸੀਆਂ, ਦਾਹ, ਡਿਕਾਰ, ਨਿਦ੍ਰਾਨਾਸ, ਸ੍ਵਾਸ ਤੇ ਪੇਟ ਭਾਰੀ । ਇਸ ਤਰਾਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮੰਦਾਗਨੀ ਕਹੀ ਹੈ ॥ ੨੩੯ ॥

ਮੰਦਾਗਨਿ ਅਸਾਧ ਲੱਛਣ–ਰਸਵਾਲਛੰਦ

ਘਨੀ ਜੁ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਹੋਇ, ਔਰ ਆਰਤ ਬਹੂ ਭਾਖੀ
ਕੰਪੈ ਮੂਤ ਨਿਰੋਧ, ਔਰ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨਹਿ ਆਖੀ
ਕਹੀ ਅਸਾਧ ਬਖਾਨ, ਅਗਨਿ ਮੰਦਾ ਜੁ ਅਜੀਰਨ ।
ਬਿਸੂਚਕ ਆਲਸਕਾ, ਬਿਲੰਬਕ ਜਾਨ ਸਭੀਰਨ ॥ ੨੪੦ ॥

ਬਹੁਤੀ ਨੀਂਦ, ਬਹੁਤੀ ਬੇਚੈਨੀ, ਕਾਂਬਾ, ਮੂਤ੍ਰ ਰੁਕਣਾ, ਚੇਸ਼ਟਾ ਰੁਕਣੀ, ਇਹ ਮੰਦਾਗਨੀ ਅਸਾਧ ਕਹੀ ਹੈ । ਅਜੀਰਣ, ਬਿਸੂਚਕਾ, ਆਲਸਕ ਤੇ ਬਿਲੰਬਕਾ ਭੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ ॥ ੨੪੦ ॥

ਮੰਦਾਗਨੀ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਸੌਂਚਰ ਸੁੰਠੀ ਹਰੜੈ ਕਣਾ । ਤ੍ਰਿਵੀ ਮੇਲ ਸਮ ਪੰਚ ਹੈ ਭਨਾ ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਖਾਵੇ ਮਿਟ ਸੂਰ ॥ਅਰਸ ਅਨਾਹਜੁ ਆਮ ਨ ਮੂਰ॥੨੪੧।

੪੪੬(ਅ) ਸੌਂਚਰਲੂਣ, ਸੁੰਢ, ਹਰੜ, ਮਘ ਤੇ ਤ੍ਰਿਵੀ ਇਹ ਪੰਜੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲਵੇ ਅਰ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਯਾ ਗਰਮ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸੂਲ, ਬਵਾਸੀਰ, ਅਫਾਰਾ ਤੇ ਆਮ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੪੧।

ਅਗਨਿ ਮੁਖ ਚੂਰਣ–ਛਪੈ

ਏਕ ਹੀਂਗ ਦੁਇ ਬਰਚ, ਤੀਨ ਪੀਪਰ ਸੁੰਠੀ ਚਤੁ ।
ਪੰਚ ਜਵਾਨੀ ਚਿੱਤ੍ਰ, ਛੇਹ ਹਰੜੇ ਆਨੀ ਸਤ ।

ਆਠ ਕੁਸਟ ਏ ਭਾਗ, ਪੀਸ ਚੂਰਣ ਕਰੀਯੋ ਇਸੁ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਦਧ ਮੇਲ, ਖਾਇ ਰੋਗੀ ਜਾਨੋ ਤਿਸੁ।
ਬਾਤ ਉਦਰ ਬਿਖੁ ਅਰਸ ਹਿਕ੍ਰ,ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਕਫ ਖਈ ਭਨਿ।
ਅਜੀਰਨ ਮੰਦਅਗਨਿ ਪਲੀਹ,ਰੋਗਸੂਲ ਸਭ ਇਨਨਿ ਹਨਿ।੨੪੨।

੪੪੭–ਹਿੰਗ ੧, ਵਚ ੨, ਮਘਾਂ ੩, ਸੁੰਢ ੪, ਅਜਵਾਇਣ ੫, ਚਿਤ੍ਰਾ ੬, ਹਰੜਾਂ ੭,ਤੇ ਕੁੱਠ ਮਿਠੀ ੮ ਭਾਗ ਲਵੇ ਅਰ ਏਨਾਂ ਦਾ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਜਾ ਦਹੀਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤਰੋਗ, ਬਿਖ ਰੋਗ, ਬਵਾਸੀਰ, ਹਿੜਕੀ, ਸਵਾਸ, ਕਾਸ, ਕਫ, ਖਈ, ਅਜੀਰਣ, ਮੰਦਾਗ਼ਨੀ, ਲਿਫ ਤੇ ਉਦਰ ਰੋਗ ਅਰ ਸਭਨਾਂ ਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ॥੨੪੨॥

ਸੋਰਠਾ

ਹਰੜ ਪੀਪਰੀ ਮੇਲ, ਸੋਂਧਾ ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਉਸਨ ਜਲੁ।
ਮੰਦਾਗਨਿ ਕੋ ਠੇਲ, ਭੂਖ ਲਗਤ ਪਾਚਨ ਕਰਤ ॥ ੨੪੩ ॥

੪੪੮–ਹਰੜ, ਮਘ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਾ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਏ ਤਾਂ ਮੰਦਾਗਨੀ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਭੁੱਖ ਲਗਾਵੇ ॥੨੪੩॥

ਪੀਪਰ ਹਰੜ ਮਿਲਾਇ, ਅਜਮੋਦਾ ਸੁੰਠੀ ਲਵਨ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋਂ ਖਾਇ, ਮੰਦਾਗਨਿ ਮਿਟ ਸੁਖੁ ਕਰਤ ॥੨੪੪॥

੪੪੯–ਮਘਾਂ, ਹਰੜ, ਅਜਮੋਦ, ਸੁੰਢ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਲੈਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਮੰਦਾਗਨੀ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਸੁਖ ਦੇਵੇ ਹੈ ॥੨੪੪॥

ਫੱਕੀ (ਯੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀਮਤਾਤ)–ਪਰਹਾ

ਹਿੰਗੁ ਏਕ ਬਚ ਦੋਇ, ਜੁ ਬਿੜ ਲੈ ਤੀਨਹੀ।
ਚਾਰ ਸੁੰਠ ਪੰਚ ਜੀਰਾ, ਛੇ ਹਰੜੀਨ ਹੀ।
ਸਾਤ ਪੁਸਕਰਾ ਆਠ, ਜੁ ਕੌਬੇਰੀ ਗਹੋ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਭਖ ਗਯੋ, ਅਜੀਰਨ ਤੇ ਸਹੋ ॥ ੨੪੫ ॥
ਗੁਲਮ ਬਿਸੂਚੀ ਜਾਇ, ਘਟੇ ਤਨ ਸੂਰਹੀ।
ਲਗਤ ਭੂਖ ਮਿਟ ਜਾਇ, ਜੁ ਬਾਤੇ ਮੂਰਹੀ।
ਕਹਤ ਜੋਗ ਏ ਚਿੰਤਾਮਨਿ, ਮਤ ਏ ਸਹੀ।
ਭਾਖਾ ਕੀਨੀ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ, ਮੈ ਕਹੀ ॥ ੨੪੬ ॥

੪੫੦–ਹਿੰਗ ੧, ਵਚ ੨. ਬਿੜਲੂਣ ੩, ਸੁੰਢ ੪, ਜੀਰਾ ੫, ਹਰੜ ੬, ਪੁਹਕਰਮੂਲ ਤੇ ਕੁੱਠ (ਮਿੱਠੀ) ੭ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜੀਰਣ ਨਾਸ ਕਰੇ;

ਹੋਰ ਗੋਲਾ, ਵਿਸੂਚੀ (ਹੈਜ਼ਾ) ਸੂਲ ਭੀ ਦੂਰ ਕਰੇ, ਭੁੱਖ ਲਗਾਵੇ ਅਰ ਵਾਯੂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕੱਟ ਦੇਵੇ ॥੨੪੫ ॥੨੪੬॥

ਸੋਰਠਾ

ਅਭਯਾ ਪੀਪਰ ਆਨ, ਸੌਂਚਰ ਤਪਤ ਜੁ ਨੀਰ ਹੀ।
ਬਿਸੂਚਕ ਜੋ ਹਾਨ, ਮਿਟਤ ਅਜੀਰਨ ਤਤ ਛਿਨੈ ॥੨੪੭॥

੪੫੧–ਹਰੜ, ਮਘ ਤੇ ਸੌਂਚਰਲੂਣ ਤੱਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਲਵੇ ਤਾਂ ਹੈਜ਼ਾ, ਅਜੀਰਣ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੪੭॥

ਅਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ ਗੋਲੀ–ਛਪਯ

ਖਾਰਹਿ ਤੀਨ ਲਵੰਗ. ਮਰਚ ਅੱਭਯਾਕੀ ਲੈ ਛਿਲ।
ਦਾੜਮ ਪੀਪਰ ਮੂਲ, ਲੂਨ ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਧਨੀਯਾਂ ਬਿਲ।
ਤਿੰਤੜੀਕ ਅਜਮੋਦ, ਜਰਨ ਸੁੰਠੀ ਮਘਧਾ ਸਮ।
ਪੀਸ ਭਾਵਨਾ ਦੇਕ, ਰਸਾ ਜੰਭੀਰ ਨਿਤਾ ਕ੍ਰਿਮ।
ਗੁਟੀ ਬਨਾਵੋ ਟੰਕ ਜੁਗ, ਖਾਵਤ ਉਠ ਪਰਭਾਤ ਨਿਤ।
ਮੰਦਾਗਨਿ ਬਮਿ ਸੂਰ ਮਿਟ,ਲਗਤ ਭੂਖ ਤਿਸੁ ਜਾਨ ਮਿਤ॥੨੪੮॥

੪੫੨–ਤਿੰਨ ਖਾਰਾਂ (ਸੱਜੀ ਸੁਹਾਗਾ ਜੌਂਖਾਰ) ਲੌਂਗ, ਮਿਰਚ ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ ਅਨਾਰਦਾਣਾ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਲੂਣ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਧਨੀਆਂ, ਬਿਲਗਿਰੀ *ਸਮਾਕ, ਅਜਮੋਦ, ਜੀਰਾ ਸੁੰਢ ਤੇ ਮਘਾਂ, ਸੱਭੇ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਪੀਹਕੇ ਗਲਗਲਾਂ ਦੇ ਰਸ ਦੀ ੧ ਪੁੱਠ ਦੇਕੇ ਗੋਲੀ ੮ ਮਾਸੇ ਦੀ ਕਰ ਲਵੇ ਅਰ ਪ੍ਰਾਤਾ-ਕਾਲ ਉਠਕੇ ਬੇਨਾਗਾ ੧ ਗੋਲੀ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਮੰਦਾਗਨੀ ਤੇ ਸੂਲ ਨਾਸ ਕਰੇ ਅਰ ਬਹੁਤ ਭੁੱਖ ਲਗਾਵੇ ॥ ੨੪੮ ॥

ਬ੍ਰਿਧ ਅਗਨੀ ਮੁਖ ਚੂਰਨ (ਰਾਮਬਿਨੋਦਾਤ)–ਦਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਪਾਠਾ ਛਾਰ ਜੁਗਮ ਬਚ, ਲਵਨ ਕਰੰਜੁ ਭੜਿੰਗੀ।
ਏਲਾ ਪੁਸਕਰ ਤ੍ਰਿਵਤਾ ਮੋਥਾ, ਇੰਦ੍ਰ ਜਵਾ ਸੁੰਠ ਹਿੰਗੀ।
ਸਟੀ ਕਬੀਲਾ ਦਾਰਵੀ ਪੱਤ੍ਰਜ, ਤਿੰਤੜੀਕ ਦ੍ਰਿਗੁ ਮਾਲਾ।
ਅਭਯਾ ਜੀਰਾ ਫਲੁ ਲੈ ਧਾਤ੍ਰੀ, ਦਾਰਮਦਾਨਾ ਡਾਲਾ ॥੨੪੯॥
ਚੋਪਚੀਨੀ ਅਮਲੀ ਤਿਲ ਪੀਪਰ,ਮਰਚ ਆਮਲਹਿ ਬੇਤਾ।
ਅਜਵਾਯਣ ਅਜਮੋਦ ਭਲਾਵਾ, ਦਾਰਮ ਜੀਰਾ ਸ੍ਵੇਤਾ।

---

*ਸਮਾਕ = ਖੱਟੇ ਮਸਰ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਿਲ ਪਾਵੇ, ਬੀਜ ਫੈਂਕ ਦੇਖੋ, ਅਭਾਵ ਮੇ ਇਮਲੀ ਪਾਵੇ ।

ਏਲਾ ਗਿਰਦ ਨਲੀ ਹੌਬੇਰਪਤੀਸੈ,ਸ੍ਰਿੰਗ ਫਲੀ ਲੈ ਲਾਣਾ
ਸਜਾਹਿ ਤ੍ਰਿਵੀ ਪਲਾਸ ਪਾਪਰਾ, ਤਾਲਮਖਾਨਾ ਆਣਾ ॥੨੫੦॥
ਪੀਸੀ ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਪੁਟ ਤੀਨੋ, ਅਦ੍ਰਕ ਪੁਟ ਤ੍ਰਿਕਦਾਈ।
ਬੀਜੌਰੇ ਰਸ ਕੀ ਪੁਟ ਤੀਨੋ, ਸੂਕੈ ਫੇਰ ਪਿਸਾਈ।
ਦੋਇ ਟਾਂਕ ਚੂਰਨ ਨਿਤ ਖਾਵੈ, ਉਸਨ ਨੀਰ ਕੈ ਸੰਗੇ।
ਅਜੀਰਨ ਕਫ ਅਰਸ ਮੰਦਾਗਨਿ, ਪੇਟ ਕੁਰਕਰੀ ਭੰਗੇ ॥੨੫੧॥
ਗੁਲਮ ਪਲੀਹਾ ਬਾਤ ਬ੍ਰਿਥਾ ਬਮਿ,ਸੂਲ ਰੋਗੁ ਟਰ ਜਾਵੈ।
ਲਗੇ ਭੂਖ ਜੁਰ ਸਾਰੇ ਜਾਵੈ, ਅੰਨ ਬਹੁਤਿ ਤਿਸ ਭਾਵੈ।
ਬ੍ਰਿਧ ਅਗਨਿ ਮੁਖ ਚੂਰਨ ਭਾਖਯਾ,ਰਾਮ ਬਿਨੋਦ ਸੁਨਾਈ
ਤਿਨ ਨੈ ਆਨਯੋ ਬ੍ਰਿੰਦ ਮਤੈ ਤੇ, ਮੇਘ ਇਹਾਂ ਲੇ ਗਾਈ ॥੨੫੨॥

੪੫੩–ਚਿੱਤ੍ਰਾ, ਪਾਠਾ, ਸੱਜੀ, ਜੌਂਖਾਰ, ਵਚ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਮੋਚਕਾ, ਭੜਿੰਗੀ, ਇਲਾਯਚੀ, ਬੁੱਜੀ, ਪੁਹਕਰ ਮੂਲ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਮੋਥਾ, ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ, ਸੁੰਢ, ਹਿੰਗ, ਕਚੂਰ, ਕਮੀਲਾ, ਦਾਰਹਲਦੀ, ਤੇਜ ਪਤ੍ਰ, ਸਮਾਕ, ਨੇਤ੍ਰ ਬਾਲਾ, ਹਰੜ, ਕਾਲਾਜੀਰਾ, ਆਵਲੇ, ਅਨਾਰਦਾਨਾ, ਚੋਪਚੀਨੀ, ਇਮਲੀ, ਤਿਲ, ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਅਮਲਵੇਤ, ਅਜਵਾਇਨ, ਅਜਮੋਦ, ਭਿਲਾਵੇ, †ਦਾਰਮ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਚਿਟਾਜੀਰਾ, ਦਾਣਾ ਇਲਾਯਚੀ, ਅਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ, ਹਊ ਬੇਰ, ਪਤੀਸ, ਸੁਹਾਵਣੇ ਦੀ ਫਲੀ, ਲਾਣਾ, ਕਾਲੀ ਤ੍ਰਿਵੀ, ਢੱਕ ਦੇ ਬੀਜ ਤੇ ਤਾਲਮਖ ਨਾ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਬਰੀਕ ਪੀਹਕੇ ੩ ਪੁੱਠਾਂ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਪੁੱਠਾਂ ਅਦ੍ਰਿਕ ਦੇ ਰਸ ਦੀਆਂ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੩ ਪੁੱਠਾਂ ਨਿੰਬੂ ਦ ਰਸ ਦੀਆਂ ਦੇਕੇ ਰਖੇ, ਜਦ ਮੁੜ ਸੁੱਕ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾ ਲਵੇ ਅਰ ਫਿਰ ਵਕਤ ਪਰ ੮ ਮਾਸੇ ਇਹ ਚੂਰਣ ਨਿੱਤ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜੀਰਣ, ਕਫ, ਬਵਾਸੀਰ, ਮੰਦਾਗਨੀ, ਪੇਟ ਦੀ ਕੁਰਕੁਰੀ, ਪੇਟ ਦਾ ਗੋਲਾ, ਲਿਫ, ਬਾਤ ਰੋਗ, ਵਮਨ ਰੋਗ ਤੇ ਸੂਲ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਭੁਖ ਲਗਾਵੇ, ਤਾਪ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਬਹੁਤਾ ਅੰਨ ਖਾ ਸਕੇ, ਇਹ ਚੂਰਣ ਰਾਮ ਬਿਨੋਦ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਬ੍ਰਿੰਦ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ॥ ੨੪੯ ਤੋਂ ੨੫੨ ॥

*ਰਵਿਲਵਣ (ਬ੍ਰਿੰਦਾਤ)–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਲੈ ਕ੍ਰਿਸਨ ਜੀਰਾ ਪੀਪਰਾ, ਧਨੀਯਾ ਜੁ ਪੀਪਰਮੂਰ।
ਬੜਿੰਗ ਸੇਂਧਾ ਪਤਿ ਤਲੀਸੈ, ਨਾਗ ਕੇਸਰ ਪੂਰ।
ਏ ਪਲੁ ਜੁ ਦੋ ਦੋ ਮਿਰਚ ਜੀਰਾ, ਸ੍ਵੇਤ ਸੌਂਚਰ ਸੁੰਠ।
ਪਲੁ ਪਲੁ ਮੰਗਾਵੈ ਏ ਸਕਲ, ਤਜ ਅਧਿ ਪਲੈ ਲੈ ਗੁੰਠ ॥੨੫੩॥

†ਦਾਰਮ–ਇਸ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਛ ਹੈ, ਏਸਦੀ ਛਿੱਲ ਪਾਵੇ। ਦੇਖੋ ਆ: ਐ: ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੭੬ ਅਭਾਵ ਮੈਂ ਅਨਾਰਦਾਨਾ ਪਾਵੇ।

*ਰਵਿਲਵਣ–ਅਰਥਾਤ ਲਵਣ ਭਾਸਕਰ।

ਲਾਇਚੀ ਅਧ ਪਲ ਜੁ ਪ੍ਰੈਸੇ, ਦਸੇ ਦਾਰਮਦਾਨ।
ਅਮਲਬੇਤ ਸੁ ਪਲ ਜੁਗਮ ਲੈ, ਤੋਲ ਆਛੋ ਠਾਨ।
ਅਧ ਸੇਰ ਪਾਕਾ ਲੂਣ ਆਛੇ, ਪੀਸ ਸਕਲੈ ਛਾਨ।
ਦੋ ਟੰਕ ਖਾਵੇ ਸ੍ਵਾਸ ਜਾਵੇ, ਬਾਤ ਗੁਲਾਮਾ ਹਾਨ ॥੨੫੪॥
ਕਫ ਕਾਸ ਗ੍ਰਹਨੀ ਸੋਫ ਫੀਹਾ, ਅਰਸ ਕ੍ਰਿਮ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਛਾਛ ਸੰਗ ਜੁ ਖਾਇ ਰੋਗੀ, ਭੂਖ ਬਹੁਤੀ ਥਾਇ।
ਮਿਟ ਹੈ ਅਜੀਰਨ ਮੰਦ ਅਗਨੀ, ਅਰ ਭਗੰਦਰ ਰੋਗੁ।
ਬ੍ਰਿੰਦ ਭਾਖੈ ਮੇਘ ਆਖੈ, ਲਵਨ ਰਵਿ ਏ ਜੋਗੁ ॥੨੫੫॥

੪੫੪–ਕਾਲਾ ਜੀਰਾ, ਮਘ, ਧਨੀਆਂ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਤਾਲੀਸਪਤ੍ਰ ਤੇ ਨਾਗਕੇਸਰ ਇਹ ਸਭ ੮-੮ ਤੋਲੇ, ਮ੍ਰਿਚ ਜੀਰਾ ਚਿਟਾ, ਸੌਂਚਰਲੂਣ ਤੇ ਸੁੰਢ, ਇਹ ਸਭ ੪–੪ ਤੋਲੇ, ਤਜਪਤ੍ਰ ਤੇ ਲਾਚੀਆਂ ਇਹ ੨–੨ ਤੋਲੇ ਅਨਾਰਦਾਨਾ ੧੦ ਪੈਸੇ ਭਰ, ਅਮਲਵੇਤ ੮ ਤੋਲੇ ਤੇ ਲੂਣ ਅਧ ਸ਼ੇਰ ਪਕਾ ਲਵੇ ਫਿਰ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀਹਕੇ ਕਪੜਛਾਣ ਕਰੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੮ ਮਾਸੇ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ. ਤਾਂ ਦਮਾਂ, ਵਾਯੂ ਦਾ ਗੋਲਾ, ਕਫ, ਖਾਂਸੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਸੋਜ, ਲਿਫ, ਬਵਾਸੀਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਮੀ ਸਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਗੋਕੋ ਲਸੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤੀ ਭੁਖ ਲਗਾਵੇ। ਅਜੀਰਣ, ਮੰਦਾਗਨੀ ਅਤੇ ਭਗੰਦ੍ਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਨਹਾਰਾ ਇਹ ਰਵਿਲਵਣ ਹੈ ॥ ੨੫੩ ॥ ੨੫੪ ॥ ੨੫੫ ॥

ਪੂਦਨਾਦਿ ਫਕੀ–ਚੌਪਈ

ਲੈ ਜੁ ਪੂਦਨਾ ਪਲੁ ਸੁਭ ਪੰਚ। ਬਮਰਾ ਤ੍ਰਿਕ ਸਿਰਸਾਹੀ ਸੰਚ।
ਸਿਰਸਾਹੀ ਪਚ ਦਾਰਮਬੀਜ। ਟੰਕਨ ਕਰਖਿ ਸਮਾਨ ਧਰੀਜ॥੨੫੬॥
ਨਵਸਾਦਰ ਲੈ ਕਰਖ ਪ੍ਰਮਾਨ। ਅਰਧ ਪਈਸਾ ਲੌਂਗ ਜੁ ਠਾਨ।
ਹਰੜ ਜਵਾਨੀ ਪਲੁ ਪਲੁ ਦੇਇ। ਸੌਚਰ ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਰਾਈ ਲੇਇ॥੨੫੭॥
ਕਣਾ ਬੀਜ ਮੂਲੀ ਕੇ ਪਾਇ। ਖਗਾ ਤ੍ਰਿਵੀ ਜੁ ਏਲਾ ਲਯਾਇ।
ਕਮਲ ਬੀਜ ਹੌਬੇਰ ਵੜਿੰਗ। ਕਾਲਰਿ ਸੁੰਚਰ ਚਿੱਤਕ ਅੰਗ॥੨੫੮॥
ਮੋਰ ਸਿਖਾ ਸਭ ਪੈਸਾ ਪੈਸਾ। ਕੂਟੀ ਕਪੜੇ ਛਾਨੇ ਐਸਾ।
ਟੰਕ ਦੋਇ ਖਾਵੈ ਨਿਤ ਪ੍ਰਾਤ। ਆਜੀਰਨ ਅੱਨਾਹ ਮਿਟਾਤ॥੨੫੯॥
ਮੰਦਾਗਨਿ ਸੁ ਬਿਸੂਚੀ ਸੂਰ। ਪੇਟ ਬੰਧ ਕਾ ਜਾਵੈ ਮੂਰ।
ਉਦਰ ਕੁਰਕਰੀ ਜਠਰ ਬਿਕਾਰ। ਪੂਦਨਾਦਿ ਫੱਕੀ ਗੁਨਕਾਰ॥੨੬੦॥

੪੫੫–ਪੂਦਨਾਂ ੨੦ ਤੋਲੇ,*ਖੁਰਾਸਾਨੀ ਅਜਵਾਇਣ ੩ ਸਰਸਾਈਆਂ, ਅਨਾਰਦਾਣਾ ੫ ਸਰਸਾਹੀ, ਸੁਹਾਗਾ ੧ ਤੋਲਾ ਨੌਸ਼ਾਦ੍ਰ ੧ ਤੋਲਾ ਲੌਂਗ ੬ ਮਾਸ਼, ਹਰੜ ਤੇ ਅਜਵਾਇਣ ੪–੪ ਤੋਲੇ, ਸੌਂਚਰਲੂਣ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਰਾਈ, ਮਘ, ਮੂਲੀ ਦੇ ਬੀਜ, ਪਲਾਹ ਦੇ ਬੀਜ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਇਲਾਚੀ, ਕਮਲਡੋਡੇ, ਹਉਬੇਰ ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਕਲਰ ਨਿਮਕ, ਸੌਂਚਲ ਨਿਮਕ, ਚਿਤ੍ਰਾ, †ਮੋਰ ਸਿਖਾ, ਇਹ ਸਭ ਪੈਸਾ ਪੈਸਾ ਭਰ ਲੈਕੇ ਕੁਟ ਕਪੜ ਛਾਣ ਕਰਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾ ਰਖੇ, ਅਰ ੯ ਮਾਸੇ ਨਿਤ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਜਲ ਨਾਲ ਖੁਆਵੇ ਤਾਂ ਅਜੀਰਣ, ਮੰਦਾਗਨੀ, ਬਿਸੂਚੀ (ਹੈਜਾ) ਸੂਲ, ਪੇਟ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਤੇ ਪੇਟ ਦੀ ਜਲੂਣ ਆਦਿ ਸਭ ਰੋਗ ਇਹ ਪੂਦਨਾਦਿ ਫਕੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਲਦੀ ਨਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ॥੨੫੬ ਤੋਂ ੨੬੦॥

ਅਜੀਰਣ ਕੰਟਕੋ ਰਸ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)–ਸੋਰਠਾ

ਗੰਧਕ ਬਿਖੁ ਲੈ ਸੂਤ, ਮਰਚ ਧਰੋ ਤਿਨ ਤੀਨ ਸਮ।
ਕੰਟਾਰੀ ਫਲ ਹੂਤ, ਤਾਹਿ ਰਸੈ ਮਰਦਨ ਕਰੋ ॥੨੬੧॥

ਪੁਰ ਇਕ ਬਿੰਸਤ ਦਾਇ, ਬਟੀ ਗੁੰਜ ਤ੍ਰਿਕ ਖਾਈਏ।
ਮਿਟੀ ਅਜੀਰਨ ਜਾਇ, ਮੰਦਾਗਨਿ ਜੁ ਬਿਸੂਚਿਕਾ ॥੨੬੨॥

੪੫੬–ਗੰਧਕ, ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ ਅਰ ਪਾਰਾ, ਇਹ ਸਭੋ ਇਕ ਸਮਾਨ ਫਿਰ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀਆਂ ਮਿਰਚਾਂ ਪਾਕੇ ਕੰਡਿਆਰੀ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਘੋਟ ੨ ਕੇ ੨੧ ਪੁਠਾਂ ਦੇਵੇ,ਫਿਰ ੩ ਰਤੀ ਦੀ ਗੋਲੀ ਬਣਾ ਰਖੇ, ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜੀਰਣ; ਮੰਦਾਗਨੀ, ਤੇ ਹੈਜ਼ਾ, ਸਭੋ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੬੧॥੨੬੨॥

ਬ੍ਰਿੱਧ ਤਾਲੀਸਾਦਿ ਚੂਰਣ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਤਾਲੀਸ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਤ੍ਰਿਕੁਟ ਪਥਜਾ, ਦਾਖ ਲੌਂਗ ਖਜੂਰ।
ਬੀਜ ਦਾਰਮ ਦਾਰ ਚੀਨੀ, ਨਾਗਕੇਸਰ ਪੂਰ।
ਦੋ ਜਰਨ ਏਲਾ ਦ੍ਰਿਗੁ ਜੁ ਮਾਲਾ, ਤਵਾਖੀਰ ਤਮਾਲ।
ਬੰਸ ਲੋਚਨ ਸਟੀ ਸਭ ਸਮ, ਆਨ ਮਿਸਰੀ ਘਾਲ ॥੨੬੩॥
ਦੋ ਟੰਕ ਚੂਰਨ ਖਾਇ ਨਿਤਪ੍ਰਤਿ, ਖਈ ਅਰਸ ਮਿਟਾਇ।
ਸ੍ਵਾਸਕਾਸਾ ਜਠਰ ਰੋਗਾ, ਪਾਂਡੁ ਜੁਰ ਬਮਿ ਜਾਇ।
ਸੂਲ ਅਗਨੀ ਮੰਦ ਭ੍ਰਮ ਜੁ, ਅਰੁਚੀ ਜਾਵੈ ਰੋਗੁ।
ਰਕਤ ਪਿੱਤੀ ਅਰੁ ਅਜੀਰਨ, ਸਭਨਿ ਕੈ ਹਿਤ ਜੋਗੁ ॥ ੨੬੪ ॥

---

*ਛਮਰਾ–ਖੁਰਾਸਾਨੀ ਅਜਵਾਇਣ ਹੈ, ਯੂਨਾਨੀ, 'ਬਜ਼ਰੁਲ ਬੇਜਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ, ਦੇਖੋ ਦ੍ਰਬ ਦਰਪਣ ਤੇ ਮਖਜ਼ਨ ਹਿਕਮਤ ਪ੍ਰਿ: ੯.

‡ਮੋਰ ਸਿਖਾ-ਇਕ ਬੂਟੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੋਰ ਦੀ ਕਲਗੀ ਵਾਂਗ ਸਿਰ ਪਰ ਕਲਗੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਯੂਨਾਨੀ 'ਸਸਨਾਨੋ' 'ਅਲਸਾਨੋ' ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ 'ਸਲਿਆਰਾ' ਦਸਿਆ ਹੈ।

੪੫੭–ਤਾਲੀਸਪਤ੍ਰ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ ਹਰੜ, ਮੁਣੱਕਾ, ਲੌਂਗ, ਛੁਹਾਰਾ, ਅਨਾਰਦਾਣਾ, ਦਾਰਚੀਨੀ, ਨਾਗਕੇਸਰ, ਦੋਨੋਂ ਜੀਰੇ, ਲਾਚੀਆਂ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਤੇਖਾਖੀਰ, ਤਮਾਲ ਪੱਤ੍ਰ, ਤਵਾਸੀਰ ਤੇ ਕਚੂਰ ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲਵੇ। ਸਭਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚਾਰਗੁਣੀ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾ ਰਖੇ, ਫਿਰ ੯ ਮਾਸੇ ਨਿਤ ਚੂਰਣ ਖਾਜਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਖਈ, ਬਵਾਸੀਰ, ਦਮਾਂ, ਖਾਂਸੀ, ਪੇਟ ਰੋਗ, ਪਾਂਡੂ, ਤਾਪ ਕੈ, ਸੂਲ, ਮੰਦਾਗਨੀ, ਭ੍ਰਮ, ਅਰੁਚੀ, ਰਕਤ ਪਿਤੀ ਅਰ ਅਜੀਰਣ ਸਭੋ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੬੩॥੨੬੪॥

ਲਘੂ ਤਾਲੀਸਾਦਿ ਚੂਰਣ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)–ਪਰਹਾ

ਪਾਤ ਤਲੀਸਾ ਸੁੰਠੀ, ਮਰਚਾਂ ਪੀਪਰੀ।
ਲੋਚਨਬੰਸ ਜੁ ਬਢਤੇ, ਪਾਂਚੋ ਏ ਭਰੀ।
ਏਕੈ ਜੁਗਮ ਸੁ ਤੀਨ, ਚਾਰ ਪਚ ਕਰਖ ਹੀ।
*ਤੁਚ ਏਲਾ ਅਧ ਕਰਖ,ਜੁ ਮਾਹੈ ਰਾਖ ਹੀ ॥੨੬੫॥
ਸਿਤਾ ਅਸਟਪਲ ਦੇ, ਜੁ ਚੂਰਨ ਕੀਜੀਏ।
ਰੋਚਨ ਦੀਪਨ ਭੂਖ, ਕਰੈ ਇਹ ਦੀਜੀਏ।
ਅਥਵਾ ਮਿਸਰੀ ਪਾਤ, ਗੁਟੀ ਕਰ ਖਾਵ ਹੈ।
ਧਾਤ ਕਰੈ ਬਹੁ ਪੁਸਟ, ਮਹਾਂ ਸੁਖ ਪਾਵ ਹੈ ॥੨੬੬॥
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਜੁਰ ਛਰਦ,ਜਾਇ ਅਤਿਸਾਰ ਹੀ॥
ਕਫ ਖਾਂਸੀ ਅਧਮਾਨ,ਸਕਲ ਰੁਜ ਟਾਰ ਹੀ।
ਗ੍ਰਹਣੀ ਗੁਲਮਾ ਪਾਂਡੁ, ਖਈ ਸਭ ਜਾਤ ਹੈ।
ਰਕਤ ਪਿੱਤ ਕਾ ਨਾਸ, ਗ੍ਰੰਥ ਬਿਖਯਾਤ ਹੈ ॥੨੬੭॥

੪੫੮–ਤਾਲੀਸਪੱਤ੍ਰ ੧ ਤੋਲਾ, ਸੁੰਢ ੨ ਤੋਲੇ, ਮ੍ਰਿਚ ੩ ਤੋਲੇ ਮਘ ੪ ਤੋਲੇ, ਤਬਾਸ਼ੀਰ ੫ ਤੋਲੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਨਾਲੋਂ ਅਗਲੀ ਦੂਣੀ ਲਵੇ. ਦਾਲਚੀਨੀ ੬ ਮਾਸੇ, ਇਲਾਚੀ ੬ ਮਾਸੇ। ਮਿਸਰੀ ੩੨ ਤੋਲੇ ਲੈ ਕੇ ਬਰੀਕ ਕਪੜ ਛਾਣ, ਚੂਰਣ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਹ ਚੂਰਣ ਰੁਚੀਕਾਰਕ, ਅਗਨੀ ਤੇਜ ਕਰਨਹਾਰਾ ਤੇ ਭੁਖ ਵਧਾਣਹਾਰਾ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਮਿਸ੍ਰੀ ਦੀ ਪਤ ਕਰਕ ਬਾਕੀ ਚੂਰਣ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਤੋਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਰਖੇ। ਖਾਂਵੇ ਤਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਸ਼ਟੀ (ਤਾਕਤ) ਤੇ ਸੁਖ ਦੇਣਹਾਰਾ ਹੈ। ਖਾਂਸੀ, ਦਮਾ, ਤਪ, ਕੈ, ਅਤੀਸਾਰ, ਬਲਗਮੀ, ਖੰਘ, ਅਫਾਰਾ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਪੇਟ ਦਾ ਗੋਲਾ, ਪਾਂਡੂ, ਖੀਣਤਾ ਤੇ ਰਕਤ ਪਿਤੀ ਆਦਿ ਸਭੋ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਇਹ ਚੂਰਣ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ॥੨੬੫॥੨੬੬॥੨੬੭॥

ਪੰਚਕੋਲ ਚੂਰਣ–ਚੌਪਈ

ਸੁੰਠ ਕਣਾ ਚਵ ਪੀਪਰ ਮੂਰ। ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਉਸਨੌਦਕੁ ਭਖੁ ਪੂਰ।

*ਤੁਚ–ਦਾਲਚੀਨੀ ਹੈ। ਤਜ ਨਹੀਂ ਦੇਖੋ ਸਾਰੰਗਧਰ।

ਦੀਪਨ ਪਾਚਨ ਗੁਲਮਾ ਸੂਰ। ਕਫ ਆਰੁਚਿ ਮੰਦਾਗਨਿ ਚੂਰ॥੨੬੮॥

੪੫੯–ਸੁੰਢ, ਵਘ, ਚਵ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ ਤੋਂ ਕਿਤ੍ਰਾ, ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖੁਆਵੇ ਤਾਂ ਦੀਪਨਪਾਚਨ ਹੈ, ਗੋਲਾ, ਸੂਲ, ਕਫ, ਅਰੁਚੀ ਅਰ ਮੰਦਾਗਨੀ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੬੮॥

ਤ੍ਰਿਫਲਾਦਿ ਚੂਰਣ–ਸੋਰਠਾ

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਪੀਪਰ ਚਾਰ, ਮਧੁ ਸੰਗਹਿ ਚਟੁ ਭੂਖ ਬਹੁ!
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਜੁਰ ਹਾਰ, ਮੰਦਾਗਨਿ ਕਫ ਨਾਸ ਹੋਇ ॥੨੬੯॥

੪੬੦–ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ ਤੇ ਮਘ ਇਹ ਚਾਰੇ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟੇ ਸਵਾਸ, ਕਾਸ, ਤਪ, ਮੰਦਾਗਨੀ ਅਤੇ ਕਰ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੬੯॥

ਅਗਨਿਕੁਠਾਰ ਰਸ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)–ਸਰਾਸੀ ਛੰਦ

ਸੁੰਠ ਪਾਰਾ ਬਿਖੁ ਜੁ ਗੰਧਕ, ਤ੍ਰਿਫਲ ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਲਿਠਏ।
ਜੌਖਾਰ ਸੱਜੀ ਖਾਰ ਸੇਂਧਾ, ਜਰਨ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਕਠਏ।
ਲੂਨ ਸੌਂਚਰ ਅਰ ਸਮੁੰਦ੍ਰ, ਮੇਲੁ ਬਾਇਬੜਿੰਗਏ।
ਜਬੀਰ ਰਸੁ ਸੇ ਮੇਲ ਕਰੀਏ, ਗੁੰਜ ਗੁਟਕਾ ਅੰਗਏ ॥੨੭੦॥
ਪਰਭਾਤ ਖਾਵੈ ਭੂਖ ਲਾਵੈ, ਲਗੈ ਸ੍ਵਾਦ ਸੁ ਅੰਨਏ।
ਪੀਰ ਉਦਰ ਬਿਕਾਰ ਜਾਵੈ, ਬਾਤ ਸਕਲਾ ਹੰਨਏ।
ਅਗਨਿ ਜਾਰਤ ਕਾਠ ਕੋ ਜਿਮ, ਭੋਜਨੇ ਤਿਮ ਜਾਰਏ।
ਔਰ ਰੋਗ ਅਨੇਕ ਜਾਵੈ, ਗੁਲਮ ਔਰ ਅਫਾਰਏ ॥੨੭੧॥

੪੬੧–ਸੁੰਢ, ਪਾਰਾ, ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਗੰਧਕ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਜੌਂਖਾਰ, ਸਜੀ ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਜੀਰਾ, ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ, ਸੌਂਚਲਲੂਣ, ਸਮੁੰਦ੍ਰਲੂਣ ਤੇ ਬਾਇਵੜਿੰਗ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਖਰਲ ਕਰਕੇ ਨਿੰਬੂ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ੧ ਰਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀ ਕਰੇ, ਅਰ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਭੁਖ ਲਾਵੇ ਅੰਨ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸ੍ਵਾਦ ਆਵੇ, ਪੇਟ ਪੀੜ, ਪੇਟ ਰੋਗ, ਚੋਰਾਸੀ ਬਾਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਅਗਨੀ ਲਕੜੀਆਂ ਫੂਕਦੀ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਇਹ ਅੰਨ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰਨੇਹਾਰਾ ਹੈ ॥੨੭੦॥੨੭੧॥

ਭਸਮ ਰੋਗ ਨਿਦਾਨ–ਚੌਪਈ

ਪਿੱਤ ਘਨੋ ਮੰਦਾਗਨਿ ਹੋਇ। ਕਫ ਕੋ ਛੀਨ ਕਰਤ ਪਿੱਤ ਜੋਇ।
ਪੀਛੈ ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਸ੍ਵਜ ਠੌਰ। ਬਢਤ ਅਗਨਿ ਭਸਮਾਕ੍ਰਿਤ ਜੋਰ॥੨੭੨॥

ਜਦ ਪਿਤ ਬਹੁਤ ਵਧ ਜਾਵੇ, ਅਗਨੀਮੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਓਹ ਪਿਤ ਕਫ ਨੂੰ ਘਟਾ ਦੇਵੇ ਪਿਛੇ ਫਿਰ ਵਾਯੂ ਅਰ ਪਿਤ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਪਰ ਵਧ ਕੇ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਜੁਲਤ ਕਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਭਸਮਕ ਰੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੨੭੨॥

ਭਸਮ ਰੋਗ ਲਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਤ੍ਰਿਖਾ ਸ੍ਵੇਦ ਅਤਿ ਦਾਹ ਹੋਇ, ਸਾਤ ਧਾਤ ਜਰ ਜਾਇ।
ਮੂਰਛਾ ਅਤਿ ਹੀ ਅਗਨਿ ਬਲੁ, ਅੰਨ ਜਰਤ ਛਿਨ ਸਾਇ॥੨੭੩॥

ਪਿਆਸ, ਪਸੀਨਾ, ਬਹੁਤਾ ਦਾਹ, ਸਤੇ ਧਾਤਾਂ ਸੜ ਜਾਵਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੂਰਛਾ ਹੋਵੇ, ਅਗਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੰਨ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਭਸਮੀ ਭੂਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ॥੨੭੩॥

ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਗੁੱਲਰ ਤੁਚਾ ਮੰਗਾਇਕੈ, ਨਾਰੀ ਪਯ ਪਿਵ ਸੰਗ।
ਭਸਮ ਰੋਗ ਕਾ ਨਾਸ ਹੋਇ, ਸੁਖ ਪਾਵਤ ਸਭ ਅੰਗ॥੨੭੪॥

੪੯੨–ਗੁਲਰ ਦੀ ਛਿਲ ਲੈਕੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਫਕਾਵੇ ਤਾਂ ਭਸਮ ਰੋਗ ਮਿਟੇ ॥੨੭੪॥

ਚੌਪਈ

ਸ੍ਵੇਤ ਕਮਲ ਸਿਤ ਚਾਵਲ ਪਾਇ। ਛਾਗ ਖੀਰ ਸੌ ਖੀਰ ਰਿਧਾਇ।
ਸਿਤਾ ਘੀਉ ਪਾਈ ਨੈ ਖਾਇ। ਬਹੁਤ ਭੂਖ ਕੋ ਦੇਇ ਗਵਾਇ॥੨੭੫॥

੪੯੩–ਚਿਟੇ ਕਮਲ, ਬਾਸਮਤੀ ਦੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੀ ਬਕਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਵਿਚ ਖੀਰ ਰਿੰਨ੍ਹਕੇ ਮਿਸਰੀ ਅਰ ਘਿਉ ਪਾਕੇ ਖੁਆਵੇ ਤਾਂ ਭਸਮ ਰੋਗ ਦੀ ਭੁਖ ਹਟਾਵੇ ॥੨੭੫॥

ਚੌਪਈ

ਬਿਦਾਰੀ ਰਸੁ ਦੂਧ ਰਲਾਇ। ਅਸਟ ਭਾਗ ਬਿਚ ਘੀਉ ਪਚਾਇ।
ਸੂਕੇ ਰਸ ਤਬ ਦੇਹੁ ਖਵਾਇ। ਅਤਿ ਖੁੱਧਯਾ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ॥੨੭੬।

੪੯੪–ਸਿਆਲੀਆਂ ਦਾ ਰਸ ਤੇ ਦੁਧ ਰਲਾਵੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਠਵਾਂ ਹਿਸਾ ਘਿਉ ਪਾਕੇ ਰਿੰਨੇ ਜਦ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਖੁਆਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤੀ ਭੁਖ ਦਾ ਲਗਣਾ ਬੰਦ ਕਰੇ ॥੨੭੬॥

(ਮੰਦਾਗਨੀ, ਅਜੀਰਣ, ਆਲਸਕ ਅਤੇ ਬਿਲੰਬਕ)

ਪਥ—ਸ਼ੰਕਰ

ਬਮਨ ਕਫ ਕੋ ਪਿੱਤ ਰੇਚਨ, ਬਾਤ ਸ੍ਵੇਦਨ ਜਾਨ।
ਬਯਾਮ ਦੀਪਨ ਲਘੁ ਜੁ ਅੰਨੈ, ਮੁਗਦ ਸਾਠੀ ਠਾਨ।
ਲਾਜ ਮੰਡ ਬਿਲੇਪ ਬਾਥੂ, ਲਸਨ ਮੂਲੀ ਧਾਰ।
ਨਵੀਨ ਕਦਲੀ ਫਲ ਜੁ ਪੇਠਾ, ਸੇਉ ਭੋਜਨ ਕਾਰ॥੨੭੭॥
ਆਮਲੇ ਬਿਰਤਾਕ ਦਾਰਮ, ਨਾਗਰੇ ਜੋ ਪਟੋਲ।
ਆਦਾ ਕਕੋਰਾ ਲੈ ਕਰੇਲਾ, ਮਾਤ ਲੁੰਗ ਜੁ ਝੋਲ।

ਮਰਕ ਮੇਥੀ ਜਰਨ ਤੱਕਰ, ਰਾਮਠੰ ਨਵਨੀਤ।
ਸੌ ਬੀਰ ਘ੍ਰਿਤ ਨਿੰਬੂ ਜੁ ਅਮਲੀ, ਇਹੀ ਪੱਥ ਸੁ ਮੀਤ॥੨੭੮॥

੪੬੫–ਕਫ ਨੂੰ ਉਲਟੀ, ਪਿਤ ਨੂੰ ਜੁਲਾਬ ਅਤੇ ਬਾਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪਸੀਨਾ ਦੇਵੇ, ਕਸਰਤ, ਦੀਪਨ, ਹਲਕੇ ਅੰਨ ਮੂੰਗੀ, ਸਠੀ ਦੇ ਚਾਵਲ, ਫੁਲੀਆਂ ਦਾ ਮੰਡ, ਪਿਛ, ਵਿਲੇਪੀ=ਮੂੰਗੀ ਆਦਿ ਦੇ ਯੂਖ, ਬਾਥੂ, ਲਸਨ, ਮੂਲੀ, ਕੱਚੇ ਕੇਲੇ ਦੇ ਫਲ, ਪੇਠਾ, ਸੁਹਾਂਵਣਾ, ਆਵਲੇ, ਵਤਾਊਂ, ਅਨਾਰਾ, ਸੁੰਢ, ਪਟੋਲਫਲ, ਅਦਰਕ, ਕਕੋੜੇ, ਕਰੇਲੇ, ਵਿਜੌਰਾ (ਨਿੰਬੂ), *ਅਮਲਤਾਸ ਮਿਰਚਾਂ, ਮੇਥੀ, ਜੀਰਾ, ਲੱਸੀ, ਹਿੰਗ, ਮੱਖਣ, ਕਾਂਜੀ, ਘਿਉ, ਕਾਗਜੀ ਨਿੰਬੂ ਅਰ ਇੰਮਲੀ ਇਹ ਸਭ ਪਥ ਰੂਪ ਹਨ ॥੨੭੭॥੨੭੮॥

ਅਪੱਥ

ਮੂਤ ਬਿਸਟਾ ਧਾਰਨੰ, ਬਿਖਮਾਸਨੰ ਝਖ ਮਾਸ।
ਪੀਠ ਜੰਬੂ ਕੂਚਿਕਾ, ਅਰੁ ਮੋਰਟੈ ਪਯ ਤਾਸ।
ਬਿਸੰਟਭ ਰਕਤ ਨਿਕਾਰਨਾ,ਤਾਲਾਸਿਥ ਭਾਰਿ ਕਿਲਾਟ।
ਜਲ ਦੁਸਟ ਸਰ ਸਭ ਲਛਨਾ,ਹੈ ਜਾਨ ਕੁਪੱਥਹਿ ਘਾਟ॥੨੭੯॥

੪੬੬–ਮੂਤ੍ਰ, ਵਿਸ਼ਟੇ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਵਿਖਮਾਸਨ, ਮਛੀ, ਮਾਸ, ਪੀਠੀ, ਜਾਮਣੂ, ‡ਕੂਰਚਿਕ ਕਹੀਏ ਦਹੀਂ ਪਾ ਕੇ ਗਾੜ੍ਹਾ ਪੀਤਾ ਹੋਯਾ ਦੁਧ, ()ਮੋਰਟ ਕਹੀਏ ਦੁਧ ਦਾ ਪਾਣੀ,ਕਬਜੀ ਕਾਰਕ ਭੋਜਨ ਫਸਦ ਖੋਲਨਾ, [ ]ਤਾਲ ਫਰ ਦੀ ਗਿਟਕ ਖਾਣੀ, ਬੋਝਲ ਪਦਾਰਥ,)[ਕਲੇਡੀ ਦੁਸਟ ਜਲ, ਤਾਲ ਆਦਿ ਦਾ ਯਾ ਮਰ ਕਰਕੇ ਤਾਲ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਮਲਕੰਦ ਆਦਿ ਜਾਨਣੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਪਥ ਦੇ ਘਾਟ ਹਨ। ੨੬੯॥

ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਮੁਨਿ ਮੇਘਰਾਜ ਬਿਰਚਤੇ
ਅਤੀਸਾਰ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਨੀ, ਅਰਸ਼, ਮੰਦਾਗਨਿ ਨਿਦਾਨ
ਲੱਛਨ ਉਪਾਇ ਪੱਥਯਾਪੱਥ ਨਾਮ ਚਤੁਰਥੋ ਧਯਾਇ ॥੪॥
ਚੌਥਾ ਅਧਯਾਯ ਸਮਾਪਤ ॥ ੪ ॥

---

*ਝੱਲ–ਅਮਲਤਾਸ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਦ੍ਰਬ ਪ੍ਰਿ: ੨੬੯. ਪਰੰਤੂ ਪਥਯਾਪਥਾਨੁਸਾਰ ਅਨਲਵੇਤ ਚਾਹੀਏ

‡'ਕੂਰਚਿਕਾ ਅਰ ਮੋਰਟੈਪਤਤਾਸ' ਇਸ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦਾ ਅਰਥ ਇਉਂ ਹੈ ਕਿ ਦੁਧ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦਹੀਂ ਪਾਕੇ ਪਕਾਵੇ, ਉਸ ਕਾੜੇ ਹੋਏ ਨੂੰ 'ਕੂਰਚਿਕਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ. ਇਹ ਲੂਣ ਯਾ ਮਿਠਾ ਪਾਕੇ ਖਾਯਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ. ਦੇਖੋ ਮਦਨਪਾਲ ਨਿਘੰਟ ਪ੍ਰਿ: ੨੫੭,

()ਮੋਰਟੈ ਪਯਤਾਸ ਅਰਥਾਤ ਮੋਰਟ ਦੁਧ ਉਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇਹੜਾ ਦੁਧ ਫਟਾਕੇ ਪਾਣੀ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਜੇਜਟ ਦਾ ਮਤ ਹੈ. ਇਹ ਜਲ ਮਿਸ੍ਰੀ ਯਾ ਖੰਡ ਪਾ ਕੇ ਖਾਯਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਸੱਲੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਭਾ. ਪ੍ਰਿ: ੩੬੬ ਅਰ ਮਦਨਪਾਲ ਨਿਘੰਟੂ ਪ੍ਰਿ: ੨੦੬ ਅਰ ਆ: ਅੰ: ਕੋ ਪ੍ਰਿ: ੩੭ ਪਥਯਾਪਥ ਪ੍ਰਿ: ੧੫ ਅਰ ਨਿਰਮਲਕੋਸ਼। ਲੁਚੀਆਂ ਆਦਿ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਟਪਲੇ ਮਾਰਨੇ ਅਗਯਾਨਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਸਿਧ ਗਮਗੁੱਲੇ ਹਨ।

[ ]ਤਾਲਸਥ–ਤਾਲ ਫਲ ਦੀ ਗਿਟਕ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਪਥਯਾਰਥ ਪ੍ਰਿ: ੧੪।

)[ਦੋਹਰਾ–ਦੁਧ ਤਕ੍ਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰੇ, ਪਾਣੀ ਦੀਜੇ ਡਾਰ।
ਟਿਕੀ ਧੁਪੇ ਸੁਕਾਈਏ, ਨਾਮ 'ਕਲੇਡੀ' ਧਾਰ।

ਅਥ ਪੰਚਮੋ ਅਧਯਾਯ

ਅਥ ਕ੍ਰਿਮਿ ਰੋਗ ਨਿਦਾਨ—ਚੌਪਈ

ਮੀਠਾ ਖਾਟਾ ਗੀਲਾ ਖਾਇ। ਪੀਠੀ ਗੁੜ ਦਿਨ ਕਉ ਸੌਂ ਜਾਇ।
ਕਰਤ ਬਿਰੁੱਧਾਹਾਰ ਜੁ ਕੋਇ। ਤਾਂਤੇ ਕ੍ਰਿਮ ਉਤਪਤਿ ਹੈ ਹੋਇ॥ ੧ ॥

ਮਿੱਠਾ, ਖੱਟਾ, ਗਿੱਲਾ, ਪੀਠੀ ਤੇ ਗੁੜ ਇਹ ਖਾਣੇ, ਦਿਨ ਦਾ ਸੌਣਾ, ਵਿਰੁਧ ਭੋਜਨ ਦੇ ਕਰਨੇ ਆਦਿ ਤੇ ਕ੍ਰਿਮੀ ਰੋਗ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ॥੧॥

ਕ੍ਰਿਮਿ ਲਛਣ

ਅਗਨਿਮੰਦ ਬਮਿ ਜੁਰ ਅਤਿਸਾਰ। ਪੀਤ ਬਰਨ ਹੀਯੇ ਦੁਖਕਾਰ।
ਖਾਵਤ ਦੋਖ ਹੋਤ ਹੈ ਸੂਰ। ਗੁਦਾ ਖਾਜ਼ ਜਾਨੋ ਕ੍ਰਿਮ ਮੂਰ।
ਪਾਨੀ ਸੇਤੀ ਮੁਖ ਭਰ ਆਇ। ਚਟੈ ਕਲੇਜਾ ਕ੍ਰਿਮ ਜਬ ਸਾਇ।
ਕਛੁਕ ਖਾਇ ਤਬ ਦਿਲ ਪ੍ਰਸੰਨ। ਕ੍ਰਿਮ ਕੇ ਲੱਛਣ ਲੀਜੈ ਮੰਨ ॥ ੩ ॥

ਮੰਦਾਗਨੀ, ਵਮਨ, ਤਪ, ਅਤੀਸਾਰ, ਰੰਗ ਪੀਲਾ, ਹ੍ਰਿਦਯਪੀੜਾ, ਦੁਖਦਾਈ ਭੋਜਨ ਦੇ ਖਾਣ ਤੇ ਦੋਖ ਦੁਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੂਲ ਹੋਵੇ। ਗੁਦਾ ਵਿੱਚ ਖੁਰਕ, ਸੁੱਤਿਆਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਾਨੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਣਾ, ਕਲੇਜੇ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਮਿ ਚੱਟਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਕੁਛ ਉਸ ਵਕਤ ਖਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਅਨੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕ੍ਰਿਮਿ ਰੋਗ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੨॥੩॥

ਕ੍ਰਿਮਿ ਉਪਾਇ ਕੀਟ ਮਰਦ ਰਸ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਸੁੱਧ ਸੂਤ ਇੰਦ੍ਰਜਵ ਆਨ। ਅਜਮੋਦਾ ਮਨਸਿਲ ਲੈ ਠਾਨ।
ਏਲਾ ਸਮ ਚੂਰਨ ਸਭ ਕਰੋ। ਦੇਵਦਾਲ ਰਸੁ ਮਰਦਨ ਕਰੋ ॥ ੪ ॥
ਟੰਕ ਏਕ ਨਿੱਤ ਖਾਵੈ ਏਹ। ਮੂਸੇ ਕਰਨੀ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੇਹ।
ਪਾਈ ਮਿਸਰੀ ਊਪਰ ਪੀਤ। ਕ੍ਰਿਮ ਕਾ ਰੋਗੁ ਸਕਲ ਮਿਟ ਮੀਤ ॥ ੫ ॥
ਵਾ ਮਧੁ ਕੇ ਸੰਗ ਚਾਟਨ ਦੇਇ। ਕ੍ਰਿਮ ਕੀ ਪੀਰਾ ਤੁਰਤ ਹਰੇਇ।
ਕੀਟ ਮਰਦ ਰਸੁ ਯਾਕੋ ਨਾਮ। ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਭਾਖਯੋ ਆਮ ॥ ੬ ॥

ਅਰਥ—ਸੁੱਧ ਪਾਰਾ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਅਜਮੋਦ, ਮਨਸਿਲ ਅਰ ਛੋਟੀ ਇਲਾਚੀ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਮਨਸਿਲ ਤੇ ਪਾਰਾ ਖਰਲ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਸੱਭੋ ਮੇਲਕੇ ਘੱਘਰਵੇਲ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਖਰਲ ਕਰੇ ਅਰ ਚੂਰਣ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਖੇ ਫਿਰ ੧ ਤੋਲੇ ਤਕ ਖਾਵੇ, ਪਿਛੋਂ ਮੂਸੇਕੰਨੀ ਬੂਟੀ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ

ਉਪਰ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਪੀ ਲਵੇ ਯਾ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟ ਲਿਆ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਮਿ ਦਾ ਦੁਖ ਅਵੱਸ਼ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਨਾਮ "ਕੀਟ ਮਰਦਰਸ" ਹੈ ਅਤੇ ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ॥੪॥੫॥੬॥

ਕ੍ਵਾਥ (ਯੋਗਸਤਾਤ)

ਖਦਰ ਇੰਦ੍ਰਜਵ ਨਿੰਬੁ ਮੰਗਾਇ। ਬਚ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਲੈ ਪਾਇ।
ਤ੍ਰਿਵੀ ਮੇਲ ਕੈ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਛਾਨੀ ਬਿਚ ਗੋ ਮੂਤ ਮਿਲਾਇ ॥ ੭ ॥
ਪੀਵਤ ਰੋਗੀ ਉਠ ਪਰਭਾਤ। ਕ੍ਰਿਮ ਅਨੇਕ ਕਾ ਕਰਤਾ ਘਾਤ।
ਆ ਚੂਰਨ ਗੋ ਮੂਤ ਮਿਲਾਇ। ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਲੌ ਕ੍ਰਿਮ ਨਿਕਰਾਇ ॥੮॥

੪੬੮–ਕੱਥ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ, ਵਚ, ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ ਅਰ ਤ੍ਰਿਵੀ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਅਰ ਛਾਣਕੇ ਪਿਛੋਂ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਪਾਕੇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਪਿਲਾਯਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਿਮਿ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਅਥਵਾ ਇਹ ਚੂਰਣ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਹੀ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸੱਤ ਦਿਨ ਤੱਕ ਕ੍ਰਿਮਿ ਨਿਕਾਲ ਦੇਵੇ ਹੈ ॥ ੭ ॥ ੮ ॥

ਕਾੜ੍ਹਾ (ਯੋਗਸਤਾਤੇ)

ਮੋਥਾ ਮੂਸੇ ਕਰਨੀ ਦਾਰ ॥ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਸਿੱਗ੍ਰੂ ਕਾ ਲੈ ਛਾਰ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪੀਪਰ ਸੁ ਬੜਿੰਗ। ਭੁਰਕੀ ਪੀਵੇ ਔਖਧ ਚੰਗ ॥ ੯ ॥
ਗੁਦਾ ਬਦਨ ਮਗੁ ਕ੍ਰਿਮ ਨਿਕਲਾਇ।ਕ੍ਰਿਮ ਕੀ ਪੀਰਾ ਛਿਨ ਮੈ ਜਾਇ।
ਕਹਤ ਜੋਗ ਸਤ ਏ ਪਾਠਾਂਤਰ। ਕ੍ਰਿਮ ਕਾ ਸਤ੍ਰ ਕ੍ਵਾਥ ਸੋ ਭਾਤਰ ॥੧੦॥

੪੬੯–ਮੋਥਾ, ਚੂਹੇਕੰਨੀ. ਦੇਵਦਾਰ, ਹਰੜ ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ ਤੇ ਸੁਹਾਂਵਣੇ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਮਘਾਂ ਯਾ ਬਾਵੜਿੰਗ ਉਪਰ ਭੁਰਕਾ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਗੁਦਾ ਮੂੰਹ ਰਸਤੇ ਕ੍ਰਿਮਿ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੯॥੧੦॥

[ਬੀਰ ਸਿੰਘਾਬਿਲੋਕਾਤ]–ਦੋਹਰਾ

ਦਾਰਮ ਛਾਲ ਜੁ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰ, ਤੇਲੁ ਤਿਲਾਂ ਕਾ ਪਾਇ।
ਤੀਨ ਦਿਵਸ ਪੀਵਨ ਕਰਤ, ਕ੍ਰਿਮ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ ॥ ੧੧ ॥

੪੭੦–ਅਨਾਰ ਦੀ ਛਿੱਲ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਤਿਲਾਂ ਦਾਂ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ੩ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਕ੍ਰਿਮਿ ਕੱਢ ਦੇਵੇ ॥੧੧॥

ਚੂਰਣ[ਜੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀਮਤਾਤ]–ਪਰਹਾ

ਬਚ ਅਜਮੋਦ ਪਲਾਸ, ਬੀਜ ਲੈ ਹਿੰਗੁ ਹੀ।
ਤ੍ਰਿਵੀ ਕਬੀਲਾ ਪੀਸ, ਉਸਨ ਜਲ ਸੰਗ ਹੀ।
ਪੀਵਤ ਕ੍ਰਿਮ ਸਭ ਜਾਇ, ਮਿਟੈ ਤਨ ਰੋਗੁ ਹੀ।

ਜੋਗ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਮਾਹਿ, ਕਹਯੋ ਏ ਜੋਗ ਹੀ ॥ ੧੨ ॥

੪੭੧–ਵਚ, ਅਜਮੋਦ, ਪਲਾਹ ਬੀਜ ਹਿੰਗ, ਤ੍ਰਿਵੀ ਤੇ ਕਮੀਲਾ ਚੂਰਨ ਕਰਕੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਿਮ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੧੨॥

ਦੋਹਰਾ

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਦੰਤੀ ਤ੍ਰਿਵਤ ਵਚ, ਕੰਬੀਲਾ ਸਮ ਪੀਸ।
ਪਾਂਚ ਦਿਵਸ ਗੋ ਮੂਤ ਸੋ, ਪੀਵਤ ਕ੍ਰਿਮ ਸਭ ਖੀਸ ॥ ੧੩ ॥

੪੭੨–ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਦੰਤੀ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਵਚ ਤੇ ਕੰਮੀਲਾ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਨ ਕਰਕੇ ਪੰਜ ਦਿਨ ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਪੀਏ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਮਿ ਸਭ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੧੩॥

[ਰਾਮਬਿਨੋਦਾਤ] ਸੋਰਠਾ

ਸੰਧਯਾ ਕੋ ਗੁੜ ਖਾਇ, ਤੀਨ ਕਸੀਰੇ ਭਾਰਈ।
ਖਟ ਪੈਸਾ ਜੁ ਮੰਗਾਇ, ਕੰਬੀਲਾ ਸਭ ਛਾਨ ਕੈ ॥ ੧੪ ॥
ਦਧ ਪੈਸੇ ਦਸ ਦੋਇ, ਤਾ ਮੈ ਮੇਲੀ ਪ੍ਰਾਤ ਪਿਵ।
ਕ੍ਰਿਮ ਨਾਸੈ ਸਭ ਕੋਇ, ਘ੍ਰਿਤ ਖਿਚਰੀ ਕਾ ਪਥ ਕਰ ॥ ੧੫ ॥

੪੭੩–ਸੰਧਯਾ ਨੂੰ* ੩ ਕਸੀਰੇ ਭਰ ਗੁੜ ਖਾਕੇ ਸੌਂ ਜਾਵੇ, ਦਿਨੇ ੬ ਪੈਸੇ ਭਰ ਕੰਬੀਲਾ ਚੰਗਾ ਛਾਣਕੇ ਦਹੀਂ ੧੨ ਪੈਸੇ ਭਰ ਵਿਚ ਘੋਲਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਿਮਿ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਖਿਚੜੀ ਦਾ ਪਥ ਕਰੇ ॥੧੪॥੧੫॥

ਚੂਰਣ [ਬ੍ਰਿੰਦਾਤ]--ਚੌਪਈ

ਸੇਂਧਾ ਹਰੜ ਜੁ ਬਾਇਬੜਿੰਗ। ਕੰਬੀਲਾ ਜਵਖਾਰ ਜੁ ਅੰਗ।
ਗਊ ਤਕ੍ਰ ਸੋ ਪੀਵਨ ਦਾਇ। ਸਭਿਨ ਕ੍ਰਿਮਨ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ॥੧੬॥

੪੭੪–ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਹਰੜ ਦੀ ਛਿਲ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਕਮੀਲਾ ਤੇ ਜੌਖਾਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਗੌਕੀ ਲਸੀ ਨਾਲ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕ੍ਰਿਮਿ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੬॥

ਪਿਪਲਾਦਿ ਚੂਰਣ [ਵੰਗਸੇਨਾਤ]–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਕਣਾ ਪੀਪਰ ਮੂਰ ਸੇਂਧਾ, ਕ੍ਰਿਸਨ ਜੀਰ ਤਲੀਸ।
ਚਬਕ ਚਿਤ੍ਰਕ ਨਾਗਕੇਸਰ, ਪਲ ਜੁ ਦੋ ਦੋ ਲੀਸ।
ਪੰਚ ਪਲ ਸੌਬਰਚਲੰ, ਸੁੰਠੀ ਸੁ ਜਾਜੀ ਸੇਤ।
ਏਕ ਇਕ ਪਲ ਬੀਜ ਦਾਰਮ, ਕੁੜਵ ਇਕ ਲੈ ਦੇਤ ॥ ੧੭ ॥
ਲੈ ਅਮਲਬੇਤ ਸੁ ਪਲ ਜੁਗਮ, ਸਭ ਪੀਸ ਚੂਰਨ ਕੀਜ।

*ਤਿੰਨ ਕਸੀਰਾ ਭਰ ਤੋਲ (੪॥) ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਮਾਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਪਿਪਲਾਦਿਕ ਏ ਬਖਾਨਯੋ, ਪ੍ਰਾਤ ਉਠਕ ਲੀਜ।
ਅਰਸ ਗ੍ਰਹਿਨੀ ਗੁਲਮ ਕ੍ਰਿਮ, ਰੁਜ ਨਸਟ ਆਗ ਦਿਪਾਇ।
ਏਕੰਡ ਅਰੁ ਭਾਗੰਦਰਾ, ਮਿਟ ਬੰਗਸੈਨ ਕਰਾਇ॥੧੮॥

੪੭੫–ਮਘ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਕਾਲਾ ਜੀਰਾ, ਤਾਲੀਸਪੱਤ੍ਰ, ਚਵ, ਚਿਤ੍ਰਾ ਤੇ ਨਾਗਕੇਸਰ, ਇਹ ਸਭ ੮–੮ ਤੋਲੇ। *ਕਾਲਾ ਨਿਮਕ ੨੦ ਤੋਲੇ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਚਿੱਟਾ ਜੀਰਾ, (‡ਮ੍ਰਿਚ), ਇਹ ੩–੪ ਤੋਲੇ, ਅਨਾਰਦਾਣਾ ੩੨ ਤੋਲੇ, ਅਮਲਵੇਤ ੮ ਤੋਲੇ ਲੈਕੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਉਠਕੇ ਖਾਵੇ, ਬਵਾਸੀਰ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਗੋਲਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਮਿ ਪੇਟ ਦੇ ਇਹ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੭॥੧੮॥

ਕ੍ਰਿਮਿ ਰੋਗ ਦੇ ਪੱਖ–ਦਵੈਯਾ

ਖਸਟਕ ਚਾਵਲ ਲਸਨ ਪਟਲਾ, ਪਾਲਕ ਸਰਖਪ ਕੇਲਾ।
ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਪਥਯਾ ਤੇਲੁ ਤਿਲਾਂ ਕਾ, ਕਾਂਜੀ ਰੇਚਨ ਏਲਾ।
ਗਵ ਮੂਤਰ ਘ੍ਰਿਤ ਪੈ ਲੈ ਖਾਰਾ, ਅਜਮੋਦਾ ਪੁਣ ਪਾਨੀ।
ਉਸਟ ਮੂਤ ਦੂਧ ਲੈ ਖਦਰੰ, ਬਦਰੰ ਬਸਤਕ ਜਾਨੀ॥੧੯॥

੪੭੬–ਸਠੀ ਦੇ ਚੌਲ, ਲਸਨ, ਪਟੋਲ, ਪਾਲਕ, ਸਰੋਂ ਦਾ ਸਾਗ, ਕੇਲਾ, ਕੰਡਿਆਰੀ, ੦ਚਿਬੜ, ਤਿਲਾਂ ਦਾ ਤੇਲ, ਕਾਂਜੀ, ਦਸਤ ਦੇਣੇ, ਲਾਚੀਆਂ, ਗਊਮੂਤ੍ਰ, ਘ੍ਰਿਤ, ਦੁਧ, ਖਾਰਾ, ਅਜਮੋਦ, ਪਾਨ, ਊਠ ਦਾ ਮੂਤਰ, ਕਥ, ਬੇਰ ਤੇ ਕੜਾਸਕ ਇਹ ਦੇਣੇ ਕ੍ਰਿਮਿ ਰੋਗ ਵਿਖੇ ਪਥ ਹਨ ॥੧੯॥

ਕੁਪੱਥ–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਛਰਦ ਬੇਗ ਬਿਧਾਰਨੰ, ਸੁ ਬਿਰੁੱਧਹਾਰਾ ਆਨ।
ਬੰਨਿ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਪਿਸਟ ਮਾਖਾ, ਦਹੀ ਮਾਸੈ ਜਾਨ।
ਘ੍ਰਿਤ ਪਕ ਪਤਰ ਸਾਕ ਅਮਲੰ, ਮਧੁਰ ਭੋਜਨ ਖਾਇ।
ਖੀਰਾਨ ਏਹ ਕੁਪਥ ਭਾਖੇ, ਦੀਏ ਮੇਘ ਦਿਖਾਇ॥੨੦॥

੪੭੭–ਕੈ ਦਾ ਬੇਗ ਰੋਕਣਾ, ਬਿਰੁੱਧ ਭੋਜਨ ਖਾਣਾ, ਅਗ ਸੇਕਣੀ, ਸੌਣਾ, ਮਹਾਂ ਦੀ ਪੀਠੀ, ਦਹੀਂ, ਮਾਸ, *ਪਕਾਘ੍ਰਿਤ, ਪੱਤਾਂ ਦਾ ਸਾਗ, ਖਟਾਈ, ਮਿਠਾ ਤੇ ਖੀਰ ਦਾ ਭੋਜਨ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਪੱਥ ਹਨ॥ ੨੦॥

ਅਤਿਭੋਜਨ ਅਤਿ ਭਾਰੀ ਖਾਇ। ਜੀਮੈ ਊਪਰ ਜੀਮੈ ਸਾਇ।
ਬਿਖਮਾਸਨ ਉਪਜਤ ਏ ਕਹੀ। ਆਰੁਚਿ ਮਾਧਵ ਮੈ ਇਮ ਸਹੀ॥੨੧॥

---

*ਸੌਂਬਰਚੋਲ-ਕਾਲਾ ਨਿਮਕ ਹੈ ਇਹ ਸੌਂਚਲਲੂਣ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਹੈ।
‡ਮੂਲ ਵਿਚ ਮਿਰਚ ਭੀ ਹੈ।
੦ਪਥਯਾ–ਏਥੇ ਚਿਬੜ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆ: ਔ: ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੯੩.

ਬਹੁਤਾ ਅਨ, ਭਾਰੀ ਅੰਨ ਖਾਣੇ ਤੇ, ਖਾਣੇ ਪਰ ਫਿਰ ਖਾਣ ਤੇ, ਵਿਖਮਾਸਨ ਆਦਿ ਕਾਰਣਾਂ ਤੇ ਅਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥ ੨੧ ॥

ਅਰੁਚੀ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਦਾਹ ਸੋਖ ਕਫ ਤ੍ਰਿਟ ਕਹੀ। ਭੋਜਨ ਕੋ ਨਹਿ ਚਾਹ।
ਬਪੁ ਪੀਰਤ ਹੀਯ ਸੂਰ ਹੀ, ਏ ਲਛਣ ਰੁਚ ਯਾਹ ॥ ੨੨ ॥

ਸੜਨਾਂ, ਸੁਕਣਾਂ; ਬਲਗਮ, ਪਯਾਸ, ਭੋਜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾਂ ਹੋਣੀ ਸਰੀਰ ਪੀੜ ਅਜਿਹਾ ਰਹਿਣਾ, ਹ੍ਰਿਦੇ ਸੂਲ ਹੋਣਾ। ਇਹ ਸਭ ਅਰੁਚੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੨੨॥

ਉਪਾਇ—ਸੋਰਠਾ

ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਪਾਇ, ਨਿਸਾ ਪੀਸ ਮਧੁ ਸੰਗ ਚਟ।
ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਲੌ ਖਾਇ, ਮਿਟਤ ਅਜੀਰਨ ਅਰੁਚਿ ਇਮ ॥ ੨੩ ॥

੪੭੮—ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ ਤੇ ਹਲਦੀ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਫਿਰ ਸਤ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟੇ ਤਾਂ ਅਜੀਰਣ ਤੇ ਅਰੁਚੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੩॥

ਚੌਪਈ

ਸੌ ਪੀਪਰ ਮ੍ਰਿਚਾਂ ਸੌ ਦੋਇ। ਮਿਸ੍ਰੀ ਪਲ ਇਕ ਮਾਹਿ ਜੁ ਢੋਇ।
ਟਾਂਕ ਦੋਇ ਪੀਸੀ ਪ੍ਰਭਾਤ। ਖਾਵਤ ਅਰੁਚਿਕ ਖਿਨ ਮਹਿ ਜਾਤ॥੨੪॥

੪੭੯—ਮਘ ੧੦੦, ਮ੍ਰਿਚ ੨੦੦ ਤੇ ਮਿਸਰੀ ੪ ਤੋਲੇ ਚੂਰਨ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ੮ ਮਾਸੇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਨਿਤ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਅਰੁਚੀ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੨੪॥

ਸੋਰਠਾ

ਮਰਚ ਕਲੌਂਜੀ ਦਾਖ ਦਾਰਮ ਸੌਚਰ ਜਰਨ ਗੁੜ।
ਤਿੰਤੜੀਕ ਮਧੁ ਭਾਖ, ਗੋਲੀ ਕੀਜੈ ਪੀਸ ਕੇ ॥ ੨੫ ॥
ਏਕ ਏਕ ਨਿਤ ਖਾਇ, ਮਿਟੈ ਅਜੀਰਨ ਅਰੁਚਿ ਗਦ।
ਲਗਤ ਭੂਖ ਸੁਖ ਪਾਇ, ਸਾਚੀ ਕਹੀ ਬਨਾਇਕੈ ॥ ੨੬ ॥

੪੮੦—ਮਿਰਚਾਂ, ਕਲੌਂਜੀ, ਮੁਨੱਕਾ, ਅਨਾਰਦਾਣਾ, ਸੌਂਚਰਲੂਣ, ਜੀਰਾ, ਗੁੜ ਤੇ ਇਮਲੀ ਇਹ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਸਭ ਦੀ ਗੋਲੀ ਕਰੇ ਨਿਤ ਇਕ ਇਕ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜੀਰਣ, ਅਰੁਚੀ ਦਾ ਰੋਗ ਮਿਟੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਭੁਖ ਲਗੇ ॥੨੫॥੨੬॥

ਗੋਲੀ (ਵੈਦ ਕੰਤੂਹਲਾਤ)—ਪਰਹਾ

ਸੇਂਧਾ ਸੁੰਠੀ ਆਨ, ਜੁ ਗੰਧਕ ਪਾਈਏ।
ਸਮ ਪੀਸੀ ਪੁਟ ਦੇਹੁ, ਜੁ ਨਿੰਬੂ ਲਯਾਈਏ।

*ਮਖਣ ਕੁਪੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਗੋਲੀ ਮਾਸਾ ਦੋਇ, ਸਮਾਨ ਕਰਾਈਏ।
ਅਰੁਚਿ ਔਰ ਮੰਦਾਗਨਿ, ਤੁਰਤ ਗਵਾਈਏ॥ ੨੭॥

੪੯੧–ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਸੁੰਠ ਤੇ ਆਵਲੇਸਾਰ ਗੰਧਕ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਪੀਹਕੇ ਨਿੰਬੂ ਦੇ ਰਸ ਦੀ ਪੁਠ ਦੇਕੇ ੨ ਮਾਸੇ ਦੀ ਗੋਲੀ ਕਰੇ, ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਅਰੁਚੀ, ਮੰਦਾਗਨੀ ਤੁਰਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੭॥

ਖੁਧੇਂਦ੍ਰ ਰਸ (ਵੈਦਕੰਤੂਹਲਾਤ)–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਭ੍ਰਿਸਟ ਟੰਕਣ ਦਰਦ ਸੇਂਧਵ, ਚਿਤ੍ਰਕੰ ਸਮ ਲੇਇ।
ਸੁੰਠ ਦ੍ਵਾਦਸ ਭਾਗ ਮਰਚ,ਾਂ ਦਸ ਸੁ ਆਨੀ ਦੇਇ।
ਪੀਸ ਨਿੰਬੂ ਰਸੇ ਇਕ ਦਿਨ, ਪਾਨ ਸੰਗ ਚੌ ਮਾਖ।
ਖਾਇ ਗ੍ਰਹਿਨੀ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸੰ, ਅਰੁਚਿ ਬਿਸੂਚੀ ਭਾਖ॥ ੨੮॥
ਜਾਇ ਅਜੀਰਨ ਅਰੁ ਮੰਦਾਗਨਿ, ਮਿਟੈ ਹੈ ਯਹ ਜੋਇ।
ਜਠਰ ਫੀਹਾ ਗੁਲਮ ਹਿਕ੍ਵਾ, ਸੂਰ ਮੂਰ ਨ ਹੋਇ।
ਤਾਪ ਜਾਵੈ ਬਹੁਤ ਖਾਵੈ, ਕਰਤ ਬਲ ਅਤਿ ਜੋਰ।
ਕਹਤ ਬੈਦ ਜੁ ਇਮ ਕੰਤੂਹਲ ਭੂਖ ਕੋ ਰਸ ਘੋਰ॥ ੨੯॥

੪੯੨–ਭੁੰਨਿਆਂ ਸੁਹਾਗਾ, ਸ਼ਿੰਗ੍ਰਫ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਾ ਸਮਾਨ ਲਵੇ ਅਰ ਸੁੰਢ ੧੨ ਭਾਗ ਤੇ ਮਿਰਚਾਂ ੧੦ ਭਾਗ, ਨਿੰਬੂ ਦ ਰਸ ਨਾਲ ੧ ਦਿਨ ਘੋਟਕੇ ਪਾਨ ਨਾਲ ਚਾਰ ਮਾਸੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ, ਅਰੁਚੀ, ਹੈਜ਼ਾ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਹੋਰ ਅਜੀਰਣ, ਮੰਦਾਗਨੀ, ਲਿਫ, ਪੇਟ ਦਾ ਗੋਲਾ, ਹਿੜਕੀ, ਸੂਲ, ਤਾਪ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਭੁਖ ਤੇ ਬਲ ਬਹੁਤ ਪੈਦਾ ਕਰੇ ॥੨੮॥੨੯॥

ਪੁਨਾ ਖੁਧਜੇਂਦ੍ਰ ਰਸ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਦੁਰਰਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ*ਵਿਮਲ ਪਲਪਲ, ਪਲ ਦੁ ਟੰਕਣ ਡਾਰ।
ਮਰਚ ਪਲ ਚਤੁ ਪੀਸ ਨਿੰਬੂ, ਨੀਰ ਸੋ ਪੁਟਕਾਰ।
ਸਾਤ ਪੁਟ ਦੈ ਪਾਨ ਪਾਤੈ, ਗੁੰਜ ਇਕ ਨਿਤ ਖਾਇ।
ਭੂਖ ਲਾਗੈ ਸ੍ਵਾਸ ਭਾਗੈ, ਛਰਦ ਰੋਗ ਮਿਟਾਇ॥ ੩੦॥

੪੯੩-ਸਿੰਗ੍ਰਫ, *ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ, †ਰੂਪਾਮੱਖੀ ਇਹ ੪–੪ ਤੋਲੇ, ਸੁਹਾਗਾ ੮ ਤੋਲੇ ਤੇ ਮਿਰਚ ੧੬ ਤੋਲੇ ਬਰੀਕ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਖਰਲ ਵਿਚ ਨਿੰਬੂ ਦਾ ਰਸ ਪਾਕੇ ੭ ਪੁਠਾਂ ਦੇਵੇ, ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਪਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਰਤੀ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਭੁਖ ਪੈਦਾ ਕਰੇ। ਸ੍ਵਾਸ, ਕੈ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਇਹ ਰਸ ਭੁਖ ਦਪੈਣ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਸਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ॥੩੪॥

---

*ਅਮ੍ਰਿਤ–ਮਿਥ ਤੇਲੀਆ ਹੈ ਦੇਖੋ ਭਾ: ਪ੍ਰ: ਪ੍ਰਿ: ੨੮੮. ਔਖਧੀ ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੧੫੩.
†ਵਿਮਲ–ਰੂਪਾ ਮਖੀ ਹੈ।

ਪੱਥ–ਸੋਰਠਾ

ਦਾਰਮ ਰਸਾ ਪਿਵਾਇ, ਅੰਨ ਜੁ ਹਲਕਾ ਖਾਈਏ।
ਚਾਵਲ ਮੂੰਗ ਦਿਵਾਇ, ਮਰਚ ਪੀਪਰੀ ਮੰਡੂ ਦੈ॥ ੩੧॥

੪੯੪–ਅਨਾਰਾਂ ਦਾ ਰਸ ਪੀਵੇ, ਹਲਕਾ ਅੰਨ ਖੁਲਾਵੇ, ਚਾਵਲ ਮੂੰਗੀ ਦੇਵੇ ਅਰ ਮਿਰਚਾਂ,ਮਘਾਂ ਪਾਕੇ ਪਿੱਛ ਪੀਵੇ, ਇਹ ਸਭ ਪੱਥ ਰੂਪ ਹਨ ॥੩੧॥

ਕੁਪੱਥ–ਸੋਰਠਾ

ਮਾਖਾ ਪਿਸਟ ਨ ਖਾਇ, ਬਿਸਟੰਭੀ ਝਖ ਮਾਸ ਤਜ।
ਕ੍ਰੋਧ ਦਹੀ ਜੁ ਨ ਖਾਇ; ਕਹੇ ਕੁਪੱਥ ਜੁ ਅਲਪ ਇਤ॥ ੩੨॥

੪੯੫–ਮਹਾਂ ਦੀ ਪੀਠੀ, ਕਾਬਜ਼ ਵਸਤਾਂ; ਮੱਛੀ ਦਾ ਮਾਸ,ਕ੍ਰੋਧ ਨਾ ਕਰੇ, ਦਹੀਂ ਨਾ ਖਾਵੇ, ਇਹ ਕੁਪੱਥ ਸਨ ॥੩੨॥

ਪਾਂਡੂ ਰੋਗ ਨਿਦਾਨ–ਸਾਰਸਛੰਦ

ਖਾਇ ਮਾਟੀ ਦਿਵਸ ਸੋਵੈ, ਔਰ ਤੀਖਨ ਬਯਾਮਏ।
ਮਦਯ ਪੀਵੈ ਰੋਕ ਰਾਖੈ; ਬਿਟ ਜੁ ਮੂਖ ਸਨਾਮਏ।
ਉਸਨ ਮੈ ਕਛੁ ਸੀਤ ਖਾ,ਵੈ ਧੂਪ ਮੈ ਕਛੁ ਬਾਤ ਏ।
ਉਤਪੱਤ ਪਾਂਡ ਸੁ ਰੋਗ ਯਾਤੇ; ਮਾਧਵੇ ਬਿਖਯਾਤਏ॥ ੩੩॥

ਮਿੱਟੀ ਖਾਵੇ, ਦਿਨੇ ਸੌਂਵੇਂ, ਤੀਛਣ ਖਾਵੇ, ਕਸਰਤ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਵੇ, ਮੂਤ੍ਰ ਬਿਸਟਾ ਰੋਕੇ, ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਠੰਢੀਆਂ ਤੇ ਧੁੱਪ ਵਿਖੇ ਬਾਤ ਕਾਰਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਾਂਡੂ (ਭੁਸ) ਰੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੩੩॥

ਬਾਤ ਪਾਂਡੂ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਤੁਚਾ ਮੂਤ੍ਰ ਦ੍ਰਿਗ ਰੂਖੇ ਹੋਇ। ਕ੍ਰਿਸਨ ਅਰੁਨ ਤਨ ਆਭਾ ਜੋਇ।
ਭ੍ਰਮਰੁ ਅਫਾਰਾ ਤਨ ਮੈ ਪੀਰ। ਬਾਤ ਪਾਂਡ ਤੁਮ ਜਾਨੋ ਬੀਰ॥੩੪॥

ਚਮੜੀ, ਮੂਤ੍ਰ ਤੇ ਨੇਤ੍ਰ ਖੁਸ਼ਕ; ਕਾਲੀ ਲਾਲ ਪ੍ਰਭਾ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹੋਵੇ। ਭਵਾਲੀਆਂ, ਅਫਾਰਾ, ਸਰੀਰ ਵਿਖੇ ਪੀੜਾ, ਇਹ ਸਭ ਬਾਤ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੩੪॥

ਪਿੱਤ ਪਾਂਡੂ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਬਿਟ ਮੂਤਰ ਦ੍ਰਿਗ ਜਾਨੋ ਪੀਤ। ਤ੍ਰਿਖਾ ਦਾਹ ਜੁਰ ਹੋਵਤ ਮੀਤ।
ਬਿਸਟਾ ਸ੍ਵੇਦਨ ਟੂਕਮੀ ਆਇ। ਪਿਤ ਪਾਂਡੁ ਏ ਦੀਓ ਬਤਾਇ॥੩੫॥

ਵਿਸ਼ਟਾ, ਮੂਤ੍ਰ, ਨੇਤ੍ਰ ਪੀਲੇ, ਪਯਾਸ, ਦਾਹ ਤੇ ਜ੍ਵਰ ਹੋਣਾ, ਵਿਸ਼ਟਾ *ਸ੍ਵੇਦਨ ਕਹੀਏ ਗਿੱਲੀ

---

*ਸ੍ਵੇਦਨ ਦਾ ਅਰਥ ਗਿੱਲਾ ਹੈ,ਪਸੀਨਾ ਯਾ ਚਿੱਟਾ ਵਿਸ਼ਟਾ ਅਰਥ ਅਯੁਕਤ ਹੈ। ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।

ਭਾਵ ਪਤਲੀ ਤੇ ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਔਣੀ, ਇਹ ਪਿੱਤ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ ॥੩੫॥

ਕਫ ਪਾਂਡੂ ਲੱਚਣ—ਚੌਪਈ

ਕਫ ਹੋਵੈ ਲਾਲਾ ਮੁਖ ਪਰੈ। ਤੰਦ੍ਰਾ ਆਲਸ ਸ੍ਵਾਸ ਉਚਰੈ।
ਨੈਨ ਮੂਤ ਤੁਚ ਰੰਗ ਹੈ ਸ੍ਵੇਤ। ਤਨ ਭਾਰੀ ਏ ਕਫ ਕੋ ਹੇਤੁ॥ ੩੬॥

ਕਫ, ਮੂੰਹੋਂ ਲਾਲਾਂ, ਤੰਦ੍ਰਾ, ਆਲਸ, ਸ੍ਵਾਸ, ਨੇਤ੍ਰ, ਖੱਲੜੀ ਦਾ ਸਫੈਦ ਰੰਗ ਤੇ ਸਰੀਰ ਭਾਰਾ, ਇਹ ਕਫ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੩੬॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਪਾਂਡੂ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਤੀਨ ਮਿਲ, ਹੁਇ ਲੱਛਨ ਇਕ ਥਾਨ।
ਸੋਇ ਤ੍ਰਿਦੋਖੀ ਪਾਂਡੂ ਲਖੁ, ਮਾਧਵ ਕਰਤ ਬਖਾਨ ॥੩੭॥

ਜਿਥੇ ਬਾਤ, ਪਿੱਤ, ਕਫ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਪਾਏ ਜਾਣ, ਉਹ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦਾ ਪਾਂਡੂ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ॥੩੭॥

ਮਿਟੀ ਪਾਂਡੂ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਕਰ ਪਦ ਨਾਭ ਦ੍ਰਿਗਨ ਕੇ ਕੂਨ। ਗੰਡ ਭੌਹਨ ਇਨ ਠੌਰੇ ਸੂਨ।
ਰੁਧਰ ਸਲੇਖਮ ਸੋ ਮਲ ਦ੍ਵੈ। ਮਾਟੀ ਪਾਂਡੂ ਸੁ ਇਮ ਉਚਰਵੈ ॥੩੮॥
ਕਹਯੋ ਅਸਾਧਯ ਸੁ ਮਾਧਵ ਮਾਹਿ। ਤਾਕੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰੀਓ ਨਾਹਿ।
ਹਾਥ ਨ ਪਾਵੇ ਤਾਕੋ ਜਾਨ। ਜੋ ਪਾਵੈ ਤੋ ਜਸ ਕੀ ਹਾਨ ॥੩੯॥

ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਧੁੰਨੀ, ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਕੋਏ, ਗੱਲ੍ਹਾਂ, ਭ੍ਰਵੱਟੇ, ਇਨ੍ਹੀਂ ਥਾਈਂ ਸੋਜ, ਜਦ ਮਲ ਆਵੇ ਤਾਂ ਲਹੂ ਕਫ ਨਾਲ ਆਵੇ, ਇਹ ਮਿੱਟੀ ਖਾਏ ਤੋਂ ਹੋਏ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ, ਇਹ ਅਸਾਧ ਹੈ ਹੱਥ ਨਾਂ ਪਾਵੋ ॥੩੮॥੩੯॥

ਕਾਮਲਾ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਬਿਸਟਾ ਮੂਤਰ ਪੀਲਾ ਲਾਲ। ਹਰੇ ਨੈਨ ਮੰਦਾਗਨਿ ਸਾਲ।
ਦੁਰਬਲ ਦਾਹ ਜੁ ਮੀਂਡਕ ਰੰਗ। ਨਿਹਤੇਜੀ ਕਾਮਲ ਦੁਖ ਸੰਗ ॥੪੦॥

ਵਿਸਟਾ, ਮੂਤ੍ਰ ਪੀਲਾ ਯਾ ਲਾਲ, ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਰੰਗਤ ਹਰੀ, ਮੰਦਾਗਨੀ, ਦੁਰਬਲਤਾ ਅਤੇ ਦਾਹ ਡੱਡੂ ਜੇਹੀ ਰੰਗਤ, ਤੇਜ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਐਸੀ ਕਾਮਲਾ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ ॥੪੦॥

ਕੁੰਭ ਕਾਮਲਾ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਛਰਦ ਅਰੋਚਕ ਜੁਰ ਬਮਿ ਕਾਸ। ਰਕਤ ਨਿਵੀਹੀ ਬਿਟ ਭਿਦ ਸ੍ਵਾਸ।
ਮਰਤ ਕਾਮਲਾ ਕੁੰਭਕ ਰੋਗੀ। ਤਾਕੋ ਹਾਥ ਨਾ ਪਾਵੇ ਜੋਗੀ॥੪੧॥

ਕੈ, ਅਰੁਚੀ, ਤਾਪ, ਸੁੱਕੀਆਂ ਉਕਾਰੀਆਂ, ਖਾਂਸੀ, ਰਕਤ ਦੇ ਨਿਵਾਹੀ, ਵਿਸਟਾ ਪਤਲਾ ਆਵੇ

ਅਰ ਸ੍ਵਾਸ ਹੋਵੇ, ਐਸੀ ਕੁੰਭ ਕਾਮਲਾ ਵਾਲਾ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੪੧॥

ਹਲੀਮਕ ਲੱਛਣ–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਤੇ ਪਾਂਡੁ ਬਰਨ ਸਰੀਰ ਪੀਲਾ, ਰਕਤ ਸ਼ਯਾਮ ਜੁ ਹੋਇ।
ਜੋ ਮੰਦ ਜੁਰ ਮੰਦਾਗਨਹਿ, ਤਿਯ ਸੰਗ ਮਨ ਨਹਿ ਜੋਇ।
ਬਹੁ ਨੀਂਦ ਸ੍ਵਾਸਾ ਰੁਚਿ ਜੁਭ੍ਰਮਅੰਗ,ਮਰਦ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜਾਨ।
ਪਿਤ ਬਾਤ ਤੇ ਸੁ ਹਲੀਮਵੈ, ਏ ਹੇਤ ਮਾਧਵ ਬਾਨਿ ॥ ੪੨ ॥

(ਉਕਤ ਪਾਂਡੂ ਵਾਲੇ ਦਾ ਸਰੀਰ) ਪੀਲਾ, ਲਾਲ, ਕਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਮੱਠਾ ੨ ਤਾਪ ਤੇ ਮੰਦਾਗਨੀ ਹੋਵੇ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਮਨ ਨ ਚਾਹੇ, ਨੀਂਦ ਬਹੁਤੀ ਆਵੇ, ਸਾਸ, ਅਰੁਚੀ ਭ੍ਰਮ, ਅੰਗ ਦਲੇ ਮਲੇ ਅਤੇ ਖਯਾਸ ਹੋਵੇ। ਅਜੇਹੇ ਹਲੀਮਕ ਦੇ ਲੱਛਣ ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਵਾਲੇ ਦੇ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੪੨॥

ਪਾਂਡੂ ਰੋਗੇ ਮੰਡੂਰਾਦਿ ਬਟੀ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਮਗਧਾ ਮੂਰ। ਚਿਤ੍ਰਕ ਸੁਰਿਦਾਰੇ ਲੈ ਚੂਰ।
ਸੋਵਨਮਾਖੀ ਘਨ ਤਜ ਪਾਇ। ਦਾਰਵੀ ਚਵਕ ਬਿੜੰਗ ਮੰਗਾਇ॥੪੩॥
ਕਰਖ ਕਰਖ ਲੀਜੇ ਸਭ ਏਹ। ਦੁਗਨਾ ਚੂਰਨ ਲੋਹ ਕਰੇਹ।
ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਅਠ ਗੁਨਾ ਮਿਲਾਇ। ਅਗਨ ਸੰਗ ਪੀਸੀ ਪਕਵਾਇ ॥੪੪॥
ਗੁਟਤਾ ਬਾਂਧੇ ਬੈਦ ਸੁਜਾਨ। ਗੋ ਤਕ੍ਰ ਸੋ ਕਰਿਯੇ ਪਾਨ।
ਅਰਸ ਪਾਂਡੁ ਫਿਹ ਕਾਮਲ ਬਾਇ। ਆਜੀਰਨ ਪਰਮੇਹ ਗਵਾਇ॥੪੫॥
ਉਰੂਸਥੰਭ ਕਲੈਜਾ ਦਾਹ। ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਗੁਲਮ ਸਭੀ ਮਿਟ ਜਾਹ।
ਕਹੀ ਮੰਡੂਰਾਦਿਕ ਇਹ ਬਟੀ। ਸਾਰੰਗਧਰ ਤੇ ਆਨੀ ਠਟੀ॥ ੪੬॥

੪੩-੪੬–ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ), ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ (ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ) ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਦੇਵਦਾਰ, ਸੋਨਮਖੀ, ਮੋਥਾ, ਤਜ, ਦਾਰ ਹਲਦੀ, ਚਵ ਤੇ ਬਾਇਵੜਿੰਗ ਇਹ ਸਭ ੧-੧ ਤੋਲਾ ਅਤੇ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਦੂਨਾ ਅਰਥਾਤ ੩੦ ਤੋਲੇ ਮ੍ਰਿਤ *ਲੋਹਚੂਨ ਪਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਅੱਠ ਗੁਣਾ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਪਾ ਕੇ ਅੱਗ ਪਰ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਪਕਾਵੇ ਤੇ ਘੋਟੇ। ਫਿਰ ਗੋਲੀ ਬਣਾ ਕੇ (ਬਲਅਨੁਸਾਰ) ਖੁਲਾਵੇ ਉਪਰੋਂ ਗੋਕੀ ਲੱਸੀ ਪਿਲਾਵੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਛ ਦਿਨ ਸੇਵਨ ਨਾਲ ਬਵਾਸੀਰ, ਪਾਂਡੂ, ਲਿੱਫ, ਕਾਮਲਾ, ਵਾਯੂ ਅਜੀਰਣ, ਪ੍ਰਮੇਹ, ਉਰੂਸਤੰਭ' ਹ੍ਰਿਦੇ ਦਾ ਦਾਹ (ਸੜਨ) ਪਯਾਸ ਤੇ ਪੇਟ ਦਾ ਗੋਲਾ ਇਹ ਸੱਭ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੩ ਤੋਂ ੪੬॥

ਕ੍ਵਾਥ (ਬੀਰਸਿੰਘਾਵਿਲੋਕਾਤ)

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਬਾਂਸਾ ਤਿਕਤ ਗਿਲੋਇ। ਭੂਨਿੰਗ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਮਧੁ ਢੋਇ।

---

*ਲੋਹਚੂਨ ਯਾ ਲੋਹਚੂਰਣ ਮਨੂਰ ॥ ਦੇਖੋ ਆ: ਔ: ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੪੩ ਪੰਨਾ ੧੬.

ਪੀਵਤ ਪਾਂਡੂ ਕਾਮਲਾ ਜਾਇ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੇ ਦਈ ਬਤਾਇ ॥੪੭॥

੪੮੭–ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਬਾਂਸਾ, ਕੌੜ, ਗਿਲੋਯ ਤੇ ਚਿਰੈਤਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾ ਪਾਡੂ ਕਾਮਲਾ ਜਾਵੇ ॥੪੭॥

ਇਟਸਿਟ ਨਿੰਬ ਪਟੋਲ ਗਿਲੋਇ। ਤਿਕਤਾ ਸੁੰਠੀ ਪਥਯਾ ਹੋਇ।
ਦਾਰੁਨਿਸਾ ਸਮ ਕਰੋ ਕਥਾਇ। ਪੀਵਤ ਪਾਂਡੂ ਸੋਥ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੪੮॥
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਅਰ ਰਕਤ ਪਰਾਇ। ਉਦਰ ਸੋਥ ਪੀੜਾ ਘਟ ਜਾਇ।
ਕਹਤ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲੋਕ। ਔਰ ਸਧੇ ਯਾਤੇ ਸਭ ਥੋਕ ॥੪੯॥

੪੮੮–ਇਟਸਿਟ, ਨਿੰਮ, ਪਟੋਲ, ਗਿਲੋਯ, ਕੌੜ, ਸੁੰਢ, ਜੰਗਹਰੜ ਤੇ ਦਾਰਹਲਦੀ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਤੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਾਂਡੂ, ਸੋਜਾ, ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ, ਖੂਨ ਦਾ ਪੈਣਾ, ਪੇਟ ਦੀ ਸੋਜਾ ਤੇ ਪੀੜਾ ਸਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੮॥੪੯॥

ਚਟਣੀ (ਬੀਰਸਿੰਘਾਵਿਲੋਕਾਤ)

ਮਡੂਰ ਚਿਤ੍ਰਾ ਬਾਇਬੜਿੰਗ। ਪਥਯਾ ਬਯੋਖ ਇੰਦ੍ਰਜਵ ਅੰਗ।
ਸਭ ਕੈ ਸਮ ਲੈ ਤਾਪਯ ਮਿਲਾਇ। ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਮਧੁ ਲੇਹੁ ਮਿਲਾਇ ॥ ੫੦ ॥
ਕਰ ਅਵਲੇਹੀ ਚਾਟਨ ਦੇਇ। ਪਾਂਡੂ ਕੀ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕਟੇਇ।
ਸੋਥ ਮਿਟਤ ਤਨ ਸੁਖ ਕੋ ਲਹੈ। ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਵਲੋਕ ਜੁ ਕਹੈ ॥੫੧॥

੪੮੯–ਮੰਡੂਰ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ. ਹਰੜ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ ਮਿਠੇ, ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੁਧ ਸੋਇਨਮਖੀ ਲਵੇ, ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪਕਾਕੇ ਚਟਣੀ ਕਰੇ ਅਰ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਪਾਂਡੂ ਤੇ ਸੋਜਾ ਦੂਰ ਕਰੇ ॥੫੦॥੫੧॥

ਚੂਰਣ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਚਿਤ੍ਰਕ ਅਜਮੋਦਾ ਲੈ ਸੁੰਠ। ਸੇਂਧਾ ਮਰਚਾਂ ਚੂਰਨ ਗੁੰਠ।
ਗੋ ਤਕਰ ਤਿਵ ਪਾਂਡੂ ਪਰਾਇ। ਅਰਸਿ ਮੰਦਾਗਨਿ ਨਾਮ ਨਥਾਇ॥੫੨॥

੪੯੦–ਚਿਤ੍ਰਾ, ਅਜਮੋਦ, ਸੁੰਢ. ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਤੇ ਮਿਰਚਾਂ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਗੋਕੀ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਪਾਂਡੂ, ਬਵਾਸੀਰ, ਮੰਦਾਗਨੀ ਸਭ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੫੨॥

ਚੂਰਣ

ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਪੁਟ ਸਾਤ ਕਰਾਇ। ਲੈ ਮਾਂਡੂਰ ਪੁਰਾਨਾ ਸਾਇ।
ਪਯਸੰਗ ਪੀਵਤ ਪਾਂਡੂ ਨਸਾਇ। ਪੂਤੀਸਯਾਇਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ॥੫੩॥

੪੯੦–ਪੁਰਾਣਾ ਮਨੂਰ ਲੈਕੇ ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ੭ ਪੁਠਾਂ ਦੇਵੇ ਦੂਧ ਨਾਲ, ਕੱਢ ਮੁਜਬ ਫਕਾਵੇ ਪਾਂਡੂ ਤੇ ਨਜ਼ਲਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੫੩॥

ਸ਼ਿਕਰ

ਤ੍ਰਯੂਖਣੰ ਗਜ ਪੀਪਰੀ, ਨਿਸਾਦਰ ਚਿਤ੍ਰਕ ਦਾਖ।
ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਨਲਨੀਫਲ ਮੰਜਿਸਟਾ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ ਘਨ ਭਾਖ।
ਸਤਮੂਲ ਸਿਗ੍ਰੂ ਬੀਜ ਕਟੁਕੀ, ਸਾਲ ਪਰਨੀ ਜਾਨ।
ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਕੰਟਾਰੀ ਪ੍ਰਿਸਟਪਰਨੀ, ਪਾਠ ਅਭਯਾ ਠਾਨ ॥ ੫੪ ॥
ਜਵਖਾਰ ਸਭ ਸਮ ਕੂਟਿ ਪਾਵੇ, ਗਊ ਮੂਤਰ ਪੀਸ।
ਅਖਯ ਮਾਤਰ ਗੁਟੀ ਤੰਦੁਲ; ਮੀਰ ਸੇ ਭਖੁ ਈਸ।
ਪਾਂਡ ਕ੍ਰਿਮ ਅਰੁ ਕੁਸਟ ਮੇਹਾ, ਜਾਇ ਗ੍ਰਹਨੀ ਰੋਗੁ।
ਅਰਸ ਭਾਗੈ ਬੰਗਸੈਨੈ; ਭਾਖਿਯੋ ਇਹ ਜੋਗੁ ॥ ੫੫ ॥

੪੯੨–ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ; ਲੰਬੀ ਮਘ, ਦਾਰਹਲਦੀ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਮੁਨੱਕਾ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ ਕਮਲਡੋਡੇ, ਮਜੀਠ, ਮਿਠੇ ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਮੋਥਾ, ਸਤਾਵਰ, ਸੁਹਾਂਜਣੇ ਦੇ ਬੀਜ, ਕੌੜ, ਸਾਲਪਰਨੀ, ਦੋਨੋਂ ਕੰਡਿਆਰੀਆਂ, ਪ੍ਰਿਸਟਪਰਨੀ, ਪਾਠਾ, ਹਰੜ ਤੇ ਜੌਂਖਾਰ ਸਭ ਸਮਾਨ ਲੈਕ ਕੁਟੇ। ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਪਾਕੇ ਤੋਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀ ਬਣਾਵੇ ਫਿਰ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖੁਲਾਵੇ ਤ੍ਰਾਂ ਪਾਂਡੂ ਕ੍ਰਿਮਿ, ਕੁਸ਼ਟ, ਪ੍ਰਮੇਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਤੇ ਬਵਾਸੀਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੫੪॥੫੦॥

ਕਾਮਲਾ ਰੋਗ ਉਦਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਬਯੋਖ ਆਮਲੇ ਲੋਹ ਰਜ, ਨਿਸਾ ਸਿਤਾ ਮਧੁ ਪਾਇ।
ਚਾਟੇ ਨਿਤ ਉਠ ਪ੍ਰਾਤ ਹੀ, ਰੋਗੁ ਕਾਮਲਾ ਜਾਇ ॥੫੬॥

੪੯੩–ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ ਆਵਲੇ ਲੋਹਚੂਰਣ, ਹਲਦੀ, ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਕਾਮਲਾ ਰੋਗ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੫੬॥

ਲਹਰਜਾ ਨਿਸ ਦੋਇ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਚੂਨ ਕਰਿ।
ਘ੍ਰਿਤ ਮਧੁ ਸੋ ਲੈ ਸੋਇ, ਰੋਗੁ ਕਾਮਲਾ ਜਾਤ ਹੈ ॥ ੫੭ ॥

੪੯੪–ਮ੍ਰਿਤ ਲੋਹਚੂਨ, ਦੋਨੋਂ ਹਲਦੀਆਂ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤੇ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਚੂਰਣ ਕਰ ਕੇ ਘਿਉ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਚਟੇ ਤਾਂ ਕਾਮਲਾ ਜਾਵੇ ॥੫੭॥

(ਬੀਰਸਿੰਘਾਵਿਲੋਕਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਦਾਰਵੀ ਨਿੰਬ ਗਿਲੋਇ। ਭੇਮੀ ਰਾਖੇ ਜਲ ਨਿਸ ਸੋਇ।
ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਪੀਵੇ ਸਹਿਤ ਮਿਲਾਇ। ਰੋਗੁ ਕਾਮਲਾ ਛਿਨ ਮਹਿ ਜਾਇ॥੫੮।

੪੭੫–ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਨਿੰਮ ਤੇ ਗਿਲੋਯ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭਿਉਂ ਰਖੇ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਾਮਲਾ ਰੋਗ ਸ਼ੀਘਰ ਜਾਵੇ ॥੫੮॥

ਕਾਮਲਾ ਕੋ ਅੰਜਨ (ਬੀਰਸਿੰਘਾਵਿਲੋਕਾਤ)–ਸੋਰਠਾ

ਦ੍ਰੋਣ ਪੁਸਪ ਰਸੁ ਆਨ, ਅੰਜਨ ਕੀਜੈ ਦ੍ਰਿਗਨ ਮੈ।
ਰੋਗੁ ਕਾਮਲਾ ਹਾਨ, ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਵਲੋਕ ਭਨ॥ ੫੯॥

੪੯੬–ਗੁੰਮੇ ਦੇ ਫੁਲਾਂ ਦੇ ਰਸ ਦਾ ਅੰਜਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਾਮਲਾ ਜਾਵੇ ॥੫੯॥

ਗੇਰੂ ਨਿਸਾ ਮਿਲਾਇ, ਮੇਲ ਆਮਲੇ ਨੀਰ ਸੇ॥
ਅੰਜਨ ਦ੍ਰਿਗਹਿ ਪਿਵਾਇ, ਰੋਗੁ ਕਾਮਲਾ ਜਾਤ ਮਿਟ ॥੬੦॥

੪੯੭–ਗੇਰੀ ਤੇ ਹਲਦੀ ਆਵਲਿਆਂ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਘੋਟਕੇ ਨੇਤ੍ਰੀਂ ਅੰਜਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਾਮਲਾ ਜਾਵੇ ॥੬੦॥

ਨਸਵਾਰ (ਬੈਦਜੀਵਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਬ੍ਰਿੰਦਾਲੀ ਫਲ ਆਨ ਕੇ, ਨਾਵਨ ਦੀਜੇ ਨਾਕ।
ਰੋਗੁ ਕਾਮਲਾ ਜਾਤ ਹੈ, ਬਡੇ ਬੈਦ ਕੇ ਬਾਕ॥ ੬੧॥

੪੯੮–ਘੱਘਰਵੇਲ ਦਾ ਫਲ ਲੈਕੇ ਇਸ ਦੇ ਰਸ ਦੀ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਾਮਲਾ ਰੋਗ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੬੧ ॥

ਗੇਰੂ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਮਜ ਲੈ, ਨਿਸਾ ਨੀਰ ਘਸ ਅੰਜ।
ਰੋਗੁ ਕਾਮਲਾ ਜਾਤ ਹੈ, ਸੁਰ ਅਸੁਰਾ ਜਿਮ ਭੰਜ ॥੬੨॥

੪੯੯–ਗੇਰੀ, ਤ੍ਰਿਫਲੇ ਦੀ ਗਿਰੀ ਤੇ ਹਲਦੀ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਘਿਸਾ ਕੇ ਨੇਤ੍ਰੀਂ ਅੰਜਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਾਮਲਾ ਜਾਵੇ ॥ ੬੨ ॥

ਸੋਰਠਾ

ਗਊ ਦੂਧ ਸੋ ਪੀਤ, ਸੁੰਠੀ ਆਠੀ ਪੀਸ ਕੈ।
ਰੋਗੁ ਕਾਮਲਾ ਜੀਤ, ਲੋਲੰਬੈ ਜੋ ਰਾਜ ਭਨ॥ ੬੩॥

੫੦੦–ਸੁੰਢ ਪੀਹਕੇ ਗੋਕੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਾਮਲਾ ਜਾਵੇ ॥੬੩॥

ਦੋਹਰਾ

ਦਾਰਨਿਸਾ ਨਿੰਬੁ ਰਸ ਲਈ, ਮੇਲ ਸਹਿਤ ਕਰ ਪਾਨ।
ਰੋਗੁ ਕਾਮਲਾ ਜਾਤ ਹੈ, ਪਾਡੁ ਰੋਗੁ ਕੀ ਹਾਨ॥ ੬੪॥

੫੦੧–ਦਾਰ ਹਲਦੀ, ਨਿਮ ਦਾ ਰਸ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਏ ਤਾਂ ਕਾਮਲਾ ਤੇ ਪਾਂਡੂ ਜਾਵੇ ॥੬੪॥

ਨਸਯ (ਨਸਵਾਰ)

ਨਾਸ ਦੀਜੀਏ ਸਾਤ ਦਿਨ, ਕਟੁ ਤੂੰਬੀ ਰਸੁ ਲੇਇ।
ਮਿਟਤ ਕਾਮਲਾ ਰੋਗ ਸਭ, ਚਨਕ ਦਾਲ ਪਥੁ ਦੇਇ ॥੬੫॥

੫੦੨–ਕੌੜੀ ਤੂੰਬੀ ਦੇ ਰਸ ਦੀ ੭ ਦਿਨ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ, ਅਰ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀ ਦਾਲ ਦਾ ਪੱਥ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਕਾਮਲਾ ਰੋਗ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੬੫॥

ਸੋਰਠਾ

ਖਰ ਮੀਂਗਨ ਰਸ ਕਾਢ, ਗੋ ਤੱਕ੍ਰਹਿ ਸਿਤ ਜਰਨ ਮਿਲ।
ਰੋਗ ਕਾਮਲਾ ਬਾਢ, ਪਾਨ ਕਰਤ ਜਬ ਏ ਤ੍ਰਿਕੈ ॥ ੬੬ ॥

੫੦੩–ਖੋਤੇ ਦੇ ਤਾਜੇ ਲੇਡਣਿਆਂ ਦਾ ਰਸ ਕੱਢ ਕੇ ਗੋਕੀ ਲੱਸੀ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਫਿਰ ਚਿੱਟਾ ਜੀਰਾ ਪਾਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਜਦ ਮੇਲਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਵਧਿਆ ਹੋਯਾ ਭੀ ਕਾਮਲਾ ਰੋਗ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੬੬॥

ਕੁੰਭ ਕਾਮਲਾ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਸਿਲਾਜੀਤ ਆਛਾ ਸੁਧ ਆਨ। ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਸੰਗ ਕਰ ਜੋ ਪਾਨ।
ਕੁੰਭ ਕਾਮਲਾ ਰੋਗੁ ਨਸਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਕੇ ਜਾਨੋ ਭਾਇ ॥ ੬੭ ॥

੫੦੪–ਅੱਛੀ ਸੁੱਧ ਸਿਲਾਜੀਤ ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕੁੰਭ ਕਾਮਲਾ ਜਾਵੇ ॥੬੭॥

ਧਾਤੁ ਮਾਖਕੰ ਹਰਨ ਜੁ ਬੀਠ। ਦਗਧ ਕਰੀ ਗੋਮੂਤਰ ਪੀਠ।
ਅਸਟ ਬਾਰ ਭਾਵਨ ਗੋਮੂਤ। ਤੌ ਹੋਵੈ ਖਾਵਨ ਕੇ ਸੂਤ ॥ ੬੮ ॥
ਮਧਹੁ ਸੰਗਿ ਇਸ ਚਾਟਨ ਕਰੇ। ਕੁੰਭ ਕਾਮਲਾ ਤਨ ਤੇ ਹਰੇ।
ਮਿਟਤ ਪਾਂਡੂ ਕਾ ਜਾਨੋ ਰੋਗ। ਬੰਗਸੈਨ ਕਾ ਏਹੈ ਜੋਗੁ ॥ ੬੯ ॥

੫੦੫–ਧਾਤੂਮਾਖ–ਕਹੀਏ ਸੋਨਮਖੀ ਹਰਣਜ–ਕਹੀਏ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੈਲ, ਬੀਠ-ਕਹੀਏ ਮਨੂਰ,ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪੀਹੇ ਪਰੰਤੂ (ਮਾਰੇ ਇਉਂ ਕਿ ਬਹੇੜੇ ਦੀਆ ਲਕੜਾਂ ਦੀ ਅਗ ਵਿਚ ਤਪਾ ਤਪਾ ੮ ਬਾਰ ਗਊ ਮੂਤਰ ਵਿਕ ਬੁਝਾਵੇ ਤਾਂ ਖਾਣ ਯੋਗ ਬਣੇ) ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਬਲਾਨੁਸਾਰ ਚਟੇ ਤਾਂ ਕੁੰਭਕਾਮਲਾ ਤੇ ਪਾਂਡੂ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੰਗਸੇਨ ਦਾ ਹੈ ॥੬੮॥੬੯॥

ਨੋਟ–ਕਈ ਸੋਨਮਖੀ ਤੇ ਭਿੰਨ "ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੈਲ ਕੁਛ ਬਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ" ਆਖਦੇ ਹਨ, ਸੋ ਉਹ ਵੰਗਸੇਨ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਵਾਦ ਕਰਨ,ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਭੀ ਹਰਣਜ ਬੀਠ ਕਰਕੇ ਹਰਣੀਦ ਵਿਸਟਾ ਅਰਥ ਕਰਨਾ ਅਗਜਾਨਤਾ ਹੈ। ਰਹੋ ਅਧਿਕ ਵਿਚਾਰ। ਜਿਸ ਖਾਣ ਵਿਚੋਂ ਸੋਨਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮਯ ਸੋਨਾ ਢਾਲਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜੋ ਮੈਲ ਨਿਕਲੇ ਓਹੋ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੈਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਨੇ ਚੀਨ ਯਾਤ੍ਰਾ ਸਮੇਂ ਪਾਂਗ ਦੇ ਟਾਪੂ ਦੇਖੀ ਸੀ।

ਹਲੀਮਕ ਰੋਗ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਸੋਰਠਾ

ਖਦਰ ਤੋਇਕੈ ਸੰਗ; ਰਜ ਲੋਹਾ ਮਦ ਪੀਜੀਏ।
ਮਿਟਤ ਹਲੀਮਕ ਅੰਗ, ਵੰਗਸੈਨ ਇਮ ਉਚਰੈ ॥ ੭੦ ॥

੫੦੬–ਖੈਰ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ ਲੋਹਚੂਨ ਤੇ ਮਦਰਾ (ਸ਼ਰਾਬ) ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਹਲੀਮਕ ਜਾਵੇ, ਇਉਂ ਵੰਗਸੈਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ॥੭੦॥

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਰਜਨੀ ਦੋਇ, ਚੰਦਨ ਰਕਤ ਸੁ ਪੀਸ ਕੂਟ।
ਮਧੁ ਘ੍ਰਿਤ ਸੋ ਚਟੂ ਸੋਇ, ਰੋਗ ਹਲੀਮਕ ਜਾਤ ਮਿਟ ॥੭੧॥

੫੦੭–ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਦੋਨੋਂ ਹਲਦੀਆਂ ਤੇ ਲਾਲਚੰਦਨ ਕੁਟ ਪੀਹ ਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਤੇ ਘਿਉ ਨਾਲ ਚਟੇ ਤਾਂ ਹਲੀਮਕ ਜਾਵੇ ॥ ੭੧ ॥

ਛਿੰਨਾ ਕਲਕ ਕਰਾਇ, ਚਤੁਰ ਗੁਨਾ ਘ੍ਰਿਤ ਦੂਧ ਭਿਲ।
ਰਹਤ ਘੀਉ ਜੋ ਆਇ; ਪੀਵਤ ਹਾਲੀਮਕ ਮਿਟਤ ॥ ੭੨ ॥

੫੦੮–ਗਿਲੋਯ ਦਾ ਸੁਰਸ ਯਾ ਕਲਕ ਕਰਕੇ ੪ ਹਿਸੇ ਘਿਉ ਤੇ ਦੂਧ ਪਾਕੇ ਪਕਾਵੇ, ਜਦੋਂ ਘਿਉ ਨਿਰੋਲ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਉਤਾਰ ਛਾਣਕੇ ਘ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਹਲੀਮਕ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੭੨ ॥

ਅਭਯਾਦਿ ਗੋਲੀ ਸਰਬ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਪਾਂਡੂ ਮਾਟੀਭੁਸ ਰੋਗੇ
ਰਾਮਬਿਨੋਦਾਤ–ਸ਼ੰਕਰ

ਹਰੜ ਪੀਪਰਮੂਰ ਮਰਚਾਂ, ਨਾਗਰੰ ਸੁ ਤਮਾਲ।
ਤੱਜ ਮੋਥਾ ਆਮਲੇ, ਬਾੜਿੰਗ ਟੰਕ ਟੰਕ ਘਾਲ।
ਦੋ ਟੰਕ ਦੰਤੀ ਸਿਤਾ ਖਟ ਟੰਕ, ਪਲੁ ਤ੍ਰਿਵੀ ਲੈ ਦੋਇ।
ਬਾਂਧ ਗੋਲੀ ਟੰਕ ਤ੍ਰੈ ਕੀ, ਸਹਿਤ ਸੰਗੈ ਸੋਇ ॥ ੭੩ ॥
ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਾਤ ਦੁ ਖਾਇ ਗੋਲੀ, ਸੀਤ ਜਲ ਕੈ ਸੰਗ।
ਪਾਂਡੂ ਕੁਸਟ ਭਗੰਦਰਾ ਕ੍ਰਿਮਿ, ਸੋਥ ਦਾਹ ਸੁ ਭੰਗ।
ਸੂਲ ਸਿਰ ਕੀ ਪੀਰ ਮਿਰਗੀ, ਮਿਟਤ ਅਪਜੁਸਮਾਰ।
ਮਿਟਤ ਮੂਤਰ ਕ੍ਰਿਛ ਲਾਗਹਿ, ਰੇਚਨਾ ਸੁਖਕਾਰ ॥੭੪॥

੫੦੯–ਹਰੜ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਮਿਰਚਾਂ, ਸੁੰਢ, ਤਮਾਲ ਪੱਤ੍ਰ, ਤਜ, ਮੋਥਾ, ਆਵਲੇ ਤੇ ਬਾਇ-ਬੜਿੰਗ, ਇਹ ਚਾਰ ੨ ਮਾਸ਼ੇ, ੮ ਮਾਸ਼ੇ ਦੰਤੀ, ਦੋ ਤੋਲੇ ਮਿਸਰੀ ਤੇ ੮ ਤੋਲੇ ਤ੍ਰਿਵੀ ਘਟਕੇ ਗੋਲੀ ੧ ਤੋਲੇ ਦੀ ਕਰੇ, ਸਹਿਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਤ ਸੰਧਯਾ ਇਕ ਇਕ ਖਾਵੇ, ਉਪਰੋਂ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਾਂਡੂ, ਭੁਸ, ਕੋੜ, ਭਗੰਦਰ, ਕ੍ਰਿਮਿ, ਸੋਜ, ਦਾਹ ਸੁਰਭੰਗ, ਸੂਲ, ਸਿਰ ਪੀੜ, ਮਿਰਗੀ, ਅਪਜਮਾਰ ਤੇ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ੍ਰਾਦਿ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ਤੇ ਦਸਤ ਚੰਗੇ ਲਗਾਵੇ ॥੭੩॥੭੪॥

ਨਵਰਸਾਦਿ ਗੋਲੀ (ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਰਸਾਤ)–ਦਵੈਯਾ

ਚਿਤ੍ਰਕ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਮੋਥ ਬੜਿੰਗੀ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਸਭ ਸਮ ਪਾਇ।
ਮਧੁ ਘ੍ਰਿਤ ਸੋ ਲੈ ਚਾਟਨ ਕਰੀਓ, ਵਾ ਗੁੜ ਗੁਟੀ ਬਨਾਈ।
ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਵਾ ਤਕ੍ਰ ਖੁਲਾਵੈ, ਪਾਂਡੂ ਭਗੰਦਰ ਕਾਸਾ।
ਹ੍ਰਿਦ ਕੋਸਟ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਅਰਸਾ, ਮਿਟੈ ਮੰਦਾਗਨਿ ਸ੍ਵਾਸਾ ॥ ੭੫ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਕ੍ਰਿਮ ਕੀ ਪੀਰਾ ਸੂਰ ਸਭ, ਮਿਟਤ ਨਾ ਲਾਗੈ ਬਾਰ।

ਕਹੀ ਨਵਰਸਾ ਆਦਿ ਗੁਟਿ, ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਰਸ ਸਾਰ ॥ ੭੬ ॥

੫੧੦-ਚਿਤ੍ਰਾ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਮੋਥਾ, ਬਾਇਬੜਿੰਗ ਤੇ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਲਵੇ, ਕੁਟਕੇ ਸਹਿਤ ਤੇ ਘ੍ਰਿਤ ਪਾਕੇ ਚੱਟੈ ਜਾ ਗੁੜ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਕਰਕੇ ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਯਾ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਾਂਡੂ, ਭਗੰਦ੍ਰ, ਖਾਂਸੀ, ਹ੍ਰਿਦਯ ਰੋਗ, ਕੁਸ਼ਟ ਰੋਗ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਬਵਾਸੀਰ, ਮੰਦਾਗਨੀ, ਦਮਾਂ, ਕ੍ਰਿਮਿ ਤੇ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੂਲ ਇਹ ਨਵਰਸਾਦਿ ਗੋਲੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ।੭੫॥੭੬॥

ਬ੍ਰਿਧ ਨਵਰਸਾਦਿ ਗੋਲੀ [ਯੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਮਤਾਤ] ਸਾਰਸੀ ਛੰਦ

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਤਜ ਜੁ ਮੋਥਾ, ਆਨ ਬਾਇਬੜਿੰਗਏ ।
ਲੈ ਬੰਸਲੋਚਨ ਪਤ ਤਮਾਲਹਿ, ਨਾਗ ਕੇਸਰ ਅੰਗਏ ।
ਲਘੁ ਇਲਾਚੀ ਅਰੁ ਸੁਮਨ ਮਾਖੀ, ਸਾਰ ਤੋਖਾ ਖੀਰਏ ।
ਸ੍ਵੇਤ ਮਿਸਰੀ ਸਮ ਕੁਟਾਵੇ, ਪੀਸ ਛਾਨੋ ਚੀਰਏ ॥ ੭੭ ॥
ਮਧੁ ਸੰਗ ਗੋਲੀ ਟੰਕ ਤ੍ਰੈਟ ਕੀ, ਖਾਇ ਜਾਇ ਪ੍ਰਮੇਹਏ ।
ਸੋਫ ਪਾਂਡੁ ਹਲੀਮ ਕਾਮਲ, ਗੁਲਮੁ ਸ੍ਵਾਸ ਸਨੇਹਏ ।
ਕੋੜ੍ਹ ਕਾਸਾ ਬਿਖਮ ਜੁਰ ਸਭ, ਜਾਤ ਲਗਤ ਨ ਵਾਰਏ ।
ਜੋਗੁ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਬਖਾਨੀ, ਮੇਘ ਮੁਨਿ ਏ ਕਾਰਏ ॥ ੭੮ ॥

੫੧੧-ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਤਜਸਕ, ਮੋਥਾ, ਬਾਇਬੜਿੰਗ, ਤਬਾਸੀਰ, ਤਮਾਲਪਤ੍ਰ ਨਾਗ ਕੇਸਰ, ਛੋਟੀਲਾਚੀ, ਸੋਨਮਖੀ, ਲੋਹਾ, ਤੋਖਾਖੀਰ ਤੇ ਸਫੈਦ ਮਿਸਰੀ ਸਭ ਸਮਾਨ ਕੁਟਕੇ ਕਪੜਛਾਣ ਕਰੇ । ਸਹਿਤ ਨਾਲ ੧ ਤੋਲੇ ਦੀ ਗੋਲੀ ਕਰਕੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮੇਹ, ਸੋਜ, ਪਾਂਡੂ, ਹਲੀਮਕ, ਕਾਮਲਾ, ਗੋਲਾ, ਸ੍ਵਾਸ, ਕੁਸ਼ਟ, ਕਾਸ ਤੇ ਵਿਖਮਤਾਪ, ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੭੭॥੭੮॥

ਵਿਦਯਾਧਰ ਰਸ (ਵੈਦਕੰਤੂਹਲਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਗੰਧਕ ਤਾਂਬਾ ਭਸਮ ਮਗਾਇ । ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਦੰਤੀ ਬਿਖ ਲੈ ਪਾਇ ।
ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਹੇਮ ਅਰਕਜਰ ਥਾਇ । ਕਟੁਕੀ ਤ੍ਰਿਵਤਾ ਸੂਤ ਰਲਾਇ ॥੭੯॥
ਟੰਕਣ ਸਭ ਕੈ ਸਮ ਜੋ ਕਹਯਾ । ਦੰਤੀ ਫਲੁ ਸੋਧਯਾ ਸੋ ਲਹਯਾ ।
ਸੁਨਹੀ ਛੀਰ ਮਰਦੋ ਚਿਤੁ ਲਾਇ । ਦੰਤੀ ਕ੍ਵਾਥੈ ਅਧਗੁੰਜ ਖਾਇ ॥੮੦॥
ਪਾਂਡ ਗੁਲਮ ਅਰਸਾ ਮਿਟ ਸੂਹ । ਜਠਰ ਰੋਗੁ ਗ੍ਰਹਿਨੀ ਕਾ ਮੂਰ ।
ਆਂਮਬਾਤ ਕ੍ਰਿਮਕੋਰ ਮਿਟਾਇ । ਮਿਟ ਮੰਦਾਗਨਿ ਭੂਖ ਲਗਾਇ॥੮੧॥

੫੧੨-ਗੰਧਕ, ਮ੍ਰਿਤਤਾਂਬਾ, ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ, ਜਮਾਲਗੋਟੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ, ਧਤੂਰੇ ਤੇ ਅਕ ਦੇ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਕੋੜ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਪਾਰਾ ਤੇ ਸੁਹਾਗਾ, ਇਹ ਸਭੇ ਇਕ ਸਮਾਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੋਧਿਆ ਜਮਾਲਗੋਟਾ ਪਾਕੇ ਚੌਹਰ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਤਗੀ ਤਰਾ ਖਰਲ

ਕਰਕੇ ਰਸ ਤਿਆਰ ਰਖੇ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਅਧੀ ਰਾਤ ਜਮਾਲਗੋਟੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਕਾੜੇ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਪਾਂਡੂ, ਪੇਟ ਦਾ ਗੋਲਾ, ਬਵਾਸੀਰ, ਸੂਲ, ਸਭੇ ਪੇਟ ਦੇ ਰੋਗ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਆਮਬਾਤ, ਪੇਟ ਦੇ ਕ੍ਰਿਮੀ ਤੇ ਮੰਦਾਗਨੀ ਸਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ਤੇ ਭੁਖ ਵਧਾਵੇ ॥੮੯॥੯੦॥੯੧॥

ਸਰਬ ਪਾਂਡੂ ਕੋ ਮਨੂਰ—ਛਪਜ

ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਨਿਸਾ, ਜੁਗਮ ਜੰਤਯਘਨ ਦਾਰੁ ਧਰਿ।
ਗੰ੍ਰਥਕ ਚਵਕਾ ਕਡੂ, ਮੋਥ ਹੇਮ ਮਾਖੀ ਸਮ ਕਰਿ।
ਛਿੰਨਾ ਸਭ ਪੀਸਾਇ, ਛਾਨੀਓ ਆਨ ਬਸਨ ਤਰੁ।
ਸਭ ਕੈ ਸਮ ਮੰਡੂਰ, ਪਾਈਜੇ ਸੁੱਧ ਕਰੋ ਭਰਿ।
ਗੋਤੱਕਰ ਸੋ ਟਾਂਕ ਤ੍ਰਿਕ, ਖਾਵਤ ਉਠ ਪਰਭਾਤ ਨਿਤ।
ਖਾਇ ਅਲੋਨੀ ਰੋਟਿ ਘ੍ਰਿਤ, ਪਾਂਡੁ ਮਿਟਤ ਸਭ ਜਾਤ ਮਿਤ ॥ ੯੨ ॥

੫੧੩—ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਦੋਨੋ ਹਲਦੀਆਂ, ਬਾਇਬੜਿੰਗ, ਦੇਵਦਾਰ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਚਵ, ਕੜੂ, ਮੋਥਾ, ਸੋਨਮਖੀ ਤੇ ਗਿਲੋਯ, ਸਭੇ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਪੀਹਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ, ਮਨੂਰ ਪਰੰਤੂ ਸੁਧ ਕੀਤਾ ਹੋਯਾ ਮਿਲਾਕੇ ਘੋਟ ਰਖੇ। ਫਿਰ ਗੋਕੀ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ੧ ਤੋਲਾ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਖਾਵੇ। ਪਥ-ਅਲੂਣੀ ਰੋਟੀ ਘਿਉ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਂਡੂ ਰੋਗ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੯੨॥

ਪਾਂਡੂ ਪੱਥ (ਬੀਰਸਿੰਘਾ ਬਿਲੋਕਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਛਰਦ ਬਿਰੇਚਨ ਜੀਰਨ ਜਵਾ। ਗੋਹੂੰ ਸਾਠੀ ਮਸਰੇ ਲਵਾ।
ਮੂੰਗ ਮਟਰ ਕੀ ਪਥ ਬਖਾਨ। ਬੀਰਸਿੰਘ ਅਬਿਲੋਕੇ ਠਾਨ ॥੯੩॥

੫੧੪—ਕੈ ਦਸਤ, ਪੁਰਾਣੇ ਜੌਂ, ਕਣਕ, ਸਠੀ ਦੇ ਚਾਵਲ, ਮਸਰ, ਮੂੰਗੀ ਤੇ ਮਟਰ ਇਹ ਸਭ ਖਾਣੇ ਪਥ ਹਨ ॥੯੩॥

ਕੁਪਥ—ਚੌਪਈ

ਧੂਮ ਪਾਨ ਮੈਥਨ ਮਦ ਪਾਨ। ਭਾਰੀ ਅੰਨ ਜੁ ਘੋਰਾ ਜਾਨ।
ਕ੍ਰੋਧ ਧੂਪ ਅਰੁ ਦਧਿ ਹੈ ਕਹਯਾ। ਕਹੈ ਕੁਪਥ ਜੁ ਪਾਂਡੇ ਸਹਯਾ ॥੯੪॥

੫੧੫—ਹੁਕਾ ਪੀਣਾ, ਮੈਥੁਨ, ਦਾਰੂ ਪੀਣਾ, ਭਾਰੇ ਅੰਨ ਖਾਣੇ, ਘੋੜੇ ਪਰ ਚੜ੍ਹਨਾਂ, ਕ੍ਰੋਧ, ਧੁਪ ਤੇ ਦਹੀਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਪੱਥ ਹਨ ॥੯੪॥

ਰਕਤ ਪਿਤ ਨਿਦਾਨ—ਚੌਪਈ

ਘਰ ਸ਼ੋਕ ਤੀਆ ਅਤਿ ਸੰਗ। ਲਵਨ ਖਾਰ ਸ੍ਰਮੁ ਮਾਰਗ ਭੰਗ।
ਉਸਨ ਕਟੁਕ ਅਰੁ ਤੁਰਸ ਬਿਯਾਮ। ਪਿਤ ਬਿਗੁਨਤਾ ਜਾਨੋ ਆਮ ॥੯੫॥
ਰਕਤ ਪਿਤ ਦੋ ਜਾਨੋ ਜਾਤ। ਅਧੋ ਊਰਧ ਮਾਰਗ ਬਿਖਯਾਤ।

ਊਚੇ ਕਫ ਕਾ ਜਾਨੋ ਜੋਗੁ। ਨੀਚੇ ਬਾਤ ਤਨਾ ਸੋ ਰੋਗ॥੮੬॥

ਧੁੱਪੇ ਫਿਰਨਾ, ਸ਼ੋਕ ਕਰਨਾ, ਅਤਯੰਤ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਗ, ਲੂਣ ਖਾਰਾਂ, ਬਹੁਤੇ ਸੇਵਨ ਕਰਨੇ, ਥਕੇਵਾਂ, ਰਸਤੇ ਦਾ ਅਧਿਕ ਤੁਰਨਾ, ਗਰਮ, ਕੌੜੇ, ਤੁਰਸ਼ ਖਟੇ ਖਾਣੇ, ਬਹੁਤੀ ਕਸਰਤ, ਪਿਤ ਦਾ ਵਿਗਾੜ ਇਤਯਾਦੀ ਕਾਰਣਾਂ ਤੇ ਰਕਤ ਪਿਤ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇ, ਸੋ ਇਸਦੀਆਂ ਦੋ ਜਾਤਾਂ ਹਨ। ਇਕ ਦਾ ਗੁਦਾ ਰਸਤੇ, ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਰਸਤੇ ਖੂਨ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਕਫ ਦਾ ਉਪਰ ਨੂੰ, ਵਾਯੂ ਦਾ ਹੇਠ ਨੂੰ ਖੂਨ ਵਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰਕਤ ਪਿਤ ਰੋਗ ਆਖਦੇ ਹਨ ॥੮੫॥੮੬॥

ਰਕਤ ਪਿਤ ਅਸਾਧ ਲੱਛਣ—ਸ਼ੰਕਰ

ਖੀਨ ਦੁਰਬਲ ਦੇਹ ਪੀੜੇ, ਦਾਹ ਜੁਰ ਅਰੁ ਕਾਸ।
ਤ੍ਰਿਖਾ ਅਗਨਿ ਜੁ ਮੰਦ ਅਰੁਚੀ, ਰਕਤ ਨਿਕਸੈ ਸ੍ਵਾਸ।
ਬਦਨ ਨਾਸਾ ਗੁਦਾ ਮੇਢਰ, ਰਕਤ ਨਿਕਸੈ ਰਾਹ।
ਰਕਤ ਪਿੱਤ ਬਖਾਨ ਕੀਨੋ, ਲਛਨਾ ਹੈ ਯਾਹ।

ਖੀਣ, ਬਲਹੀਣ, ਸਰੀਰ ਪੀੜਦਾ ਰਹੇ, ਸੜਨ, ਤਾਪ, ਖਾਂਸੀ, ਪਯਾਸ, ਮੰਦਾਗਨੀ, ਅਰੁਚੀ, ਸੁਾਸ ਮੂੰਹ, ਨਾਸਾ, ਗੁਦਾ ਤੇ ਲਿੰਗੇਂਦ੍ਰੀ ਰਸਤੇ ਲਹੂ ਦਾ ਨਿਕਲਣਾ, ਇਹ ਰਕਤ ਪਿਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੮੭॥

ਰਕਤ ਪਿਤ ਉਪਦ੍ਰਵ

ਖੀਨ ਤਨ ਜੁਰ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸਾ, ਬਮਨਿ ਮਦ ਰੰਗ ਪੀਤ।
ਦਾਘ ਮੂਰਛਾ ਬਡੀ ਪੀਰਾ, ਤ੍ਰਿਖਾ ਸਿਰ ਦੂਖ ਮੀਤ।
ਥੂਕ ਮੈ ਦੁਰਗੰਧ ਭਾਵੈ, ਨਹੀ ਅੰਨ ਬਿਕਾਰ।
ਏ ਉਪਦ੍ਰਵ ਰਕਤ ਪਿਤੈ, ਬਹਤ ਰੁਧਰੈ ਥਾਰ॥ ੮੮॥

ਖੀਣ, ਸਰੀਰ, ਤਾਪ, ਸੁਾਸ, ਕਾਸ, ਕੈ, ਥੁਕੀ, ਪੀਲਾ ਰੰਗ, ਦਾਹ, ਮੂਰਛਾ, ਪੀੜਾ ਬਹੁਤ, ਪਯਾਸ, ਸਿਰ ਦੁਖਣਾਂ, ਥੁੱਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਦਬੋ ਔਣੀ ਤੇ ਅਨ ਵਲੋਂ ਅਰੁਚੀ, ਇਹ ਸਭ ਰਕਤ ਪਿਤ ਦੇ ਉਪਦ੍ਰਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੮੮॥

ਰਕਤ ਪਿਤ ਉਪਾਇ (ਰਸਰਤਨਾਕ੍ਰਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਲਾਜਾ ਦਾਖ ਜੁ ਲੈ ਸਿਤਾ, ਮਾਖਨ ਸੰਗੈ ਖਾਇ।
ਮਸਤਕ ਮਲੀਏ ਘੀਯ ਕੋ, ਰਕਤ ਪਿਤ ਮਿਟ ਜਾਇ॥ ੮੯॥

ਪਾਰਥ—ਫੁੱਲੀਆਂ, ਮੁਨੱਕਾ ਤੇ ਮਿਸਰੀ ਮੱਖਣ ਨਾਲ ਖਾਵੇ, ਸਿਰ ਪਰ ਘਿਉ ਦੀ ਮਾਲਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿਤ ਮਿਟੇ ॥੮੯॥

ਹਾਰ ਹੂਰ ਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰ, ਊਪਰ ਸਿਤਾ ਪਵਾਇ।
ਪੀਵਤ ਰੋਗੀ ਪ੍ਰਾਤ ਉਠ, ਰਕਤ ਪਿਤ ਨ ਰਹਾਇ॥ ੯੦॥

੫੧੭-*ਦਾਖ (ਮੁਨੱਕੇ) ਦਾ ਕ੍ਰਾਥ ਕਰਕੇ ਉਪਰੰ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿਤ ਜਾਵੇ ॥੯੦॥

ਬਾਂਸਾ ਰਸੁ ਮਧੁ ਸਿਤਾ ਠਵ, ਔਰ ਧਾਨ ਕੀ ਖੀਲ।
ਚਾਟਤ ਭਾਜਤ ਰਕਤ ਪਿਤ, ਤ੍ਰਿਟ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜੁਰ ਹੀਲ ॥ ੯੧ ॥

੫੧੮-ਬਾਂਸੇ ਦਾ ਰਸ, ਸ਼ਹਿਤ ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਧਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫੁੱਲੀਆਂ ਮਿਲਾਕੇ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੯੧॥

ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ—ਸੋਰਠਾ

ਪੀਸ ਆਮਰੇ ਛਾਨ, ਤਾ ਸਮ ਸਿਤਾ ਮਿਲਾਈਏ।
ਰਕਤ ਪਿਤ ਕੀ ਹਾਨ, ਜੋ ਖਾਵਤ ਜਲ ਟੰਕ ਦੁਇ ॥ ੯੨ ॥
ਤ੍ਰਿਟ ਜੁਰ ਜਾਵੈ ਦਾਹ, ਮੋਹ ਮਿਟੈ ਮੂਰਛਾ ਸਕਲ।
ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਯਾਹ, ਮੇਘ ਕਹੀ ਯਹ ਆਨਿਕੈ ॥ ੯੩ ॥

੫੧੯-ਆਵਲੇ ਪੀਹ ਕੇ ਛਾਣਕੇ ਫੱਕੀ ਕਰੇ ਅਰ ਮਿਸਰੀ ੪ ਮਾਸੇ ਪਾਕੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿਤ,ਪਯਾਸ,ਦਾਹ ਤੇ ਮੂਰਛਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੯੨॥੯੩॥

(ਰਾਮਬਿਨੋਦਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤ੍ਰਿਵਤਾ ਪੀਪਰੀ, ਮਿਸਰੀ ਮੇਲ ਪਤੀਸ।
ਸਹਿਫ ਸੰਗ ਚਟੁ ਟੰਕ ਦੋ, ਰਕਤ ਪਿਤ ਨਹਿ ਦੀਸ ॥ ੯੪ ॥

੫੨੦-ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਮਘ, ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਪਤੀਸ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ੧੬ ਮਾਸੇ ਨਿੱਤ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੯੪॥

ਸੋਰਠਾ

ਪਤਰ ਆਨ ਤਲੀਸ, ਸਹਿਤ ਸੰਗ ਕੂਟ ਚਾਟਿਯੈ।
ਰਕਤ ਪਿਤ ਜੁਰ ਖੀਸ, ਖਈ ਰੋਗ ਤਨ ਤੇ ਮਿਟਤ ॥ ੯੫ ॥

੫੨੧-ਤਲੀਸ ਦੇ ਪਤ੍ਰ ਕੁੱਟਕੇ ਸ਼ਹਤ ਨਾਲ ਚਟੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿਤ ਜ੍ਵਰ ਤੇ ਖਈ ਰੋਗ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੯੫॥

ਚੌਪਈ

ਆਨ ਸਤਾਵਰ ਔਰ ਤ੍ਰਿਕੰਟ। ਪੀਸੀ ਛਾਨੋ ਕਪੜੇ ਬੰਟ।
ਅਜਾ ਦੁਗਧ ਸੋ ਪੀਵਨ ਕਰੋ। ਰਕਤ ਪਿਤ ਕਾ ਨਾਸੁ ਸੁ ਕਰੋ ॥੯੬॥

੫੨੨-ਸਤਾਵਰ ਤੇ ਭਖੜਾ ਕੁਟਕੇ ਕੱਪੜ ਛਾਣ ਕਰੇ ਤੇ ਫੱਕੀ ਬੱਕਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿਤ ਮਿਟੇ ॥੯੬॥

---

*ਹਰ ਹੂਰ-ਦਾਖ ਹੈ ਦੇਖੋ ਆ: ਔ: ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੯੨, ਤੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੨੭੬.

ਦੋਹਰਾ

ਬਾਂਸਾ ਪਥਯਾ ਪੀਸਕੈ, ਚਾਟੈ ਮਧੁ ਕੈ ਸੰਗ।
ਰਕਤ ਪਿਤ ਦੂਰੇ ਟਰਤ, ਦਾਹ ਤ੍ਰਿਖਾ ਕੋ ਭੰਗ॥ ੯੭॥

੫੨੩–ਬਾਂਸਾ ਤੇ ਹਰੜਾਂ ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿਤ, ਦਾਹ ਤੇ ਪਯਾਸ ਨਾਸ ਹੋਵੇ॥ ੯੭॥

ਸੋਰਠਾ

ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਮਧੁ ਸੋ ਚਾਟ, ਦਿਨ ਚੌਦਾਂ ਲੈ ਆਨ ਕੈ।
ਰਕਤ ਪਿਤ ਦੁਖ ਕਾਟ,ਦਾਹ ਮਿਟਤ ਜੁਰ ਬਿਖਮ ਹੀ॥੯੮॥

੫੨੪–ਮਘਾਂ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ੧੪ ਦਿਨ ਵਿਚ ਰਕਤ ਪਿਤ ਦਾਹ ਤੇ ਵਿਖਮ ਤਾਪ ਨਾਸ ਹੋਵੇ॥ ੯੮॥

ਰਕਤ ਛਰਦਿ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਅਭਯਾ ਬਾਂਸਾ ਦਾਖ ਭਿਲ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਮਧੁ ਘਾਲ।
ਸਿਤਾ ਮੇਲਕੈ ਪੀਜੀਏ, ਰਕਤ ਛਰਦ ਸਭ ਟਾਲ॥ ੯੯॥

੫੨੫–ਹਰੜ, ਬਾਸਾ ਤੇ ਮੁਣੱਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਦੀ ਕੈ ਨਾਸ ਕਰੇ॥ ੯੯॥

ਮਧੁ ਸੋ ਅਭਯਾ ਚਾਟ, ਟੰਕ ਚਾਰ ਦਿਨ ਚਾਰ ਹੀ।
ਰਕਤ ਛਰਦ ਕੋ ਕਾਟ, ਦਾਹ ਮਿਟਤ ਜੁਰ ਘਟਤ ਹੈ॥੧੦੦॥

੫੨੬–ਹਰੜ ੧੬ ਮਾਸੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ੪ ਦਿਨ ਚਟੇ। ਲਹੂ ਦੀ ਕੈ, ਦਾਹ, ਤਾਪ ਹਟ ਜਾਵੇ॥ ੧੦੦॥

ਰਕਤ ਪਿਤ ਮੁਖ ਨਾਸਾ ਰੁਧਰ ਪੜਤੇ ਕੋ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਅਭਯਾ ਮਿਸ੍ਰੀ ਦਾੜਮ ਕਲੀ। ਦੂਰਬਾ ਰਸ ਪੀਸੇ ਸਰਮਲੀ।
ਤੀਨ ਦਿਵਸ ਲੌ ਨਾਸ ਦਿਵਾਇ। ਮੁਖ ਨਾਸਾਂ ਕਾ ਰੁਧ੍ਰ ਥੰਭਾਇ॥੧੦੧॥

੫੨੭–ਹਰੜ, ਮਿਸਰੀ, ਅਨਾਰ ਦੀ ਕਲੀ ਤੇ ਚਿਟੇ ਘਾਹ ਦਾ ਰਸ ਮਿਲਾਕੇ ੩ ਦਿਨ ਨਸਵਾਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਮੂੰਹ, ਨਾਸਾ ਦਾ ਲਹੂ ਜਾਣਾ ਰੁਕੇ॥ ੧੦੧॥

ਹੁਰਮਜੁ ਸੁਰਮਾ ਮੇਲ ਪ੍ਰਯੰਗ। ਲੋਧਰ ਬਾਂਸਾ ਰਸ ਸਮ ਅੰਗ।
ਸਹਿਤ ਸੰਗ ਉਠ ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਖਾਇ ਮੁਖ ਨਾਸਾਂ ਕਾ ਰੁਧਰ ਮਿਟਾਇ॥੧੦੨॥
ਯੋਨਿ ਪ੍ਰਦਰ ਰਕਤਾ ਘਟ ਜਾਇ। ਲਿੰਗ ਰੁਧਰ ਕਾ ਨਾਮ ਨ ਥਾਇ।
ਰਕਤ ਬਹਿਤ ਤਨ ਘਾਉ ਮਝਾਰ ਤਾਕੋ ਮਿਟਤ ਨ ਲਾਗਤ ਬਾਰ॥੧੦੩॥

੫੨੮–ਹਿਰਮਚੀ ਮਿਟੀ, ਸੁਰਮਾ, ਗੋਂਦਣੀ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਲੋਧ ਤੇ ਬਾਂਸੇ ਦਾ ‡ਰਸ ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਖਾਵੇ, ਤਾਂ ਮੂੰਹ, ਨਾਸਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਜਾਂਦਾ ਰੁਕੇ ਅਤੇ ਯੋਨੀ ਰਸਤੇ ਲਹੂ ਜਾਣਾ, ਰਕਤ ਦਾ ਪ੍ਰਦ੍ਰ, ਲਿੰਗ ਰਸਤੇ ਲਹੂ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੀ ਘਾਉ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਦਾ ਵਗਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਟਾਣ ਵਿਚ ਦੇਰੀ ਨਾਂ ਲਾਵੇ ॥੧੦੨॥੧੦੩॥

ਦੋਹਰਾ

ਪੀਸ ਆਮਰੇ ਨੀਰ ਸੋ, ਲੇਪੇ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਭਾਲ।
ਨਾਕ ਬਦਨ ਲੋਹੂ ਥੰਭੈ, ਸਤ ਬਚਨ ਏ ਲਾਲ ॥੧੦੪॥

੫੨੯–ਆਵਲੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਭਰਵੱਟੇ ਤੇ ਮੱਥੇ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਨਕ, ਮੂੰਹ ਦਾ ਚਲਦਾ ਲਹੂ ਬੰਦ ਹੋਵੇ ॥੧੦੪॥

ਭੂਤ ਫਟਕਰੀ ਪੀਸ ਕੈ, ਨਾਵਨ ਰਤੀ ਸਾਤ।
ਬਦਨ ਨਾਕ ਪਰਤਾ ਰਹਤ, ਰੁਧਰ ਘਟੈ ਬਿਖਯਾਤ ॥੧੦੫॥

੫੩੦–ਫਟਕੜੀ ਫੁਲਾ ਕੇ ੭ ਰਤੀਆਂ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਨਕ, ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਲਹੂ ਥੰਮੇ ॥ ੧੦੫ ॥

ਸੋਰਠਾ

ਰਕਤ ਦਰਯਾਈ ਰਾਖ, ਨਾਵਨ ਦੀਜੈ ਛਿਨ ਛਿਨੈ।
ਬੈਦ ਸਕਲ ਇਮ ਭਾਖ, ਰੁਧਰ ਮਿਟਤ ਮੁਖ ਨਾਸਕਾ ॥੧੦੬॥

੫੩੧–ਲਾਲ ਦਰਿਆਈ ਦੀ ਸੁਆਹ ਪਲ ਪਲ ਪਿਛੋਂ ਨਸਵਾਰ ਚਾੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਮੂੰਹ, ਨਕ ਦਾ ਵਗਦਾ ਖੂਨ ਰੁਕੇ ॥ ੧੦੬ ॥

ਹ੍ਰੀ ਬੇਰਾਦਿ ਕ੍ਵਾਥ [ਵੈਦ ਕੌਤੂਹਲਾਤ]–ਚੌਪਈ

ਲੈ ਹ੍ਰੀਬੇਰ ਜੁ ਕਮਲ ਮਿਲਾਇ। ਧਨੀਆਂ ਚੰਦਨ ਰਕਤ ਠਵਾਇ।
ਮੁਹਲਠੀ ਖਸ ਬ੍ਰਿਖਹਿ ਗਿਲੋਇ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਮਧੁ ਸਿਤਾ ਸੁ ਦੋਇ॥੧੦੭॥
ਰਕਤ ਪਿਤ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜੁਰ ਦਾਹ। ਪੀਵਤ ਹੀ ਛਿਨ ਮਹਿ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਬੈਦ ਕੌਤੂਹਲ ਭਾਖੀ ਏਹ। ਮੁਨਿ ਮੇਘੈ ਭਾਖੀ ਲੈ ਤੇਹ ॥੧੦੮॥

੫੩੨–ਸੁਗੰਧ ਬਾਲਾ, ਕਮਲਡੋਡੇ ਯਾ ਕਮਲ ਫੁਲ, ਧਨੀਆਂ, ਲਾਲ ਚੰਦਨ, ਮੁਲੱਠੀ, ਖੱਸ, ਬਾਂਸਾ, ਗਿਲੋਯ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਸ਼ਹਿਤ ਤੇ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿੱਤ, ਪਯਾਸ, ਤੇ ਤਾਪ ਖਿਨ ਵਿਚ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੦੭ ॥ ੧੦੮ ॥

ਕ੍ਵਾਥ [ਵੈਦਕੌਤੂਹਲਾਤ]–ਚੌਪਈ

ਬਾਂਸਾ ਸੁੰਠੀ ਬਿਖਾ ਕਿਰਾਂਤ। ਕੁੜਾ ਬੀਜ ਛਿੰਨਾ ਲੈ ਘਾਤ।

---

‡ਕਿਤੇ ਰਸ ਕਰਕੇ ਰਸੌਂਤ ਭੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੋਥਾ ਲੋਧਰ ਬਿਲ ਜੁ ਗਿਰੀ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਬਿਚ ਮਧੁ ਕੋ ਧਰੀ ॥੧੦੯॥
ਰਤ ਪਿਤ ਜੁਰ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਸ੍ਵਾਸ। ਦਾਹ ਮਿਟੈ ਅਰੁ ਜਾਵਤ ਕਾਸ।
ਬੈਦ ਕੰਤੂਹਲ ਕਹੀ ਬਖਾਨ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਮੈਘੇ ਆਨ ॥੧੧੦॥

੫੩੩–ਬਾਸਾ, ਸੁੰਢ, ਪਤੀਸ, ਚਿਰੈਤਾ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ ਮਿੱਠੇ, ਗਿਲੋਯ, ਮੋਥਾ, ਲੋਧ ਤੇ ਬਿਲਗਿਰੀ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿੱਤ,ਤਾਪ,ਸ੍ਵਾਸ,ਦਾਹ ਤੇ ਖਾਂਸੀ ਦੂਰ ਹੋਵੇ।।੧੦੯।।੧੧੦।।

ਚੂਰਣ (ਬੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਕਮਲ ਪੀਪਰੀ ਪਤ੍ਰ ਤਮਾਲ। ਚੰਦਨ ਰਕਤ ਆਮਲੇ ਡਾਰ।
ਸੁੰਠੀ ਮਾਸੀ ਏਲਾ ਜਾਨ। ਤਜ ਪੀਸਕੈ ਚੂਰਨ ਛਾਨ ॥੧੧੧॥
ਸਿਤ ਸਹਿਤ ਸੋ ਖਾਵਨ ਦੇਹ। ਰਕਤ ਪਿਤ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਹ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਕ੍ਰਿਛ੍ਰ ਮੂਤਰੁ ਜਾਇ। ਖਈ ਰੋਗ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ ॥੧੧੨॥

੫੩੪–ਕਮਲਫੁਲ, ਮਘ, ਤਮਾਲਪੱਤ੍ਰ, ਲਾਲ ਚੰਦਨ, ਆਵਲੇ, ਸੁੰਢ, ਛੜ, ਇਲਾਚੀ, ਤੇ ਤਜ ਸਭ ਪੀਹ ਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਫਿਰ ਮਿਸਰੀ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿਤ, ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ, ਮੂਤ੍ਰ, ਕ੍ਰਿਛ ਤੇ ਖਈ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ।।੧੧੧।।੧੧੨।।

ਚੰਦਨਾਦਿ ਚੂਰਣ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਚੰਦਨ ਨੇਤਰ ਮਾਲ ਉਸੀਰ। ਲੋਧ ਪਦਮ ਕੇਸਰ ਬਿਲਗੀਰ।
ਮੁਸਤਾ ਕੇਸਰ ਨਾਗ ਮਿਲਾਇ। ਇੰਦ੍ਰਜਵਾ ਹ੍ਰੀਬੇਰ ਰਲਾਇ ॥੧੧੩॥
ਪਾਠਾ ਸੁੰਠੀ ਅਤਿ ਬਿਖ ਮੇਲੁ। ਧਾਵੇ ਦਾਰਵੀ ਆਨੀ ਠੇਲ।
ਆਂਬ ਜਾਮਨੂ ਬੀਜ ਮਗਾਇ। ਮੋਚਰਸਾ ਛਿੰਨਾ ਭੀ ਥਾਇ ॥੧੧੪॥
ਸਮੰਗਾ ਨੀਲੋਤਪਲ ਕਹ੍ਯਾ। ਸੂਖਮ ਏਲਾ ਆਛੀ ਲਹ੍ਯਾ।
ਨਾਸਪਾਲ ਮਿਸਰੀ ਬਿਚ ਪਾਇ। ਏ ਔਖਧ ਚੌਬੀਸ ਕਰਾਇ ॥੧੧੫॥
ਤੰਦਲੋਦਕੁ ਮਧੁ ਕੈ ਲੈ ਸੰਗ। ਰਕਤ ਪਿਤ ਕਾ ਹੋਵਤ ਭੰਗ।
ਅਰਸ ਤਾਪ ਮੂਰਛਾ ਤਿਟ ਦਾਹ। ਅਤੀਸਾਰ ਬਮਿ ਦੂਰੈ ਜਾਹ ॥੧੧੬॥

੫੩੫–ਚੰਦਨ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਖਸ, ਲੋਮ, ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਤੁਰੀਆਂ, ਬਿਲਗਿਰੀ,ਮੋਥਾ, ਨਾਗਕੇਸਰ ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਸੁਗੰਧਬਾਲਾ, ਪਾਠਾ, ਸੁੰਢ, ਪਤੀਸ, ਧਾਵੇ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਦਾਰਹਲਦੀ, ਅੰਬ ਦੀ ਗਿਟਕ, ਜਾਮਣ ਦੀ ਗਿਟਕ, ਮੋਚਰੰਸ, ਗਿਲੋਯ, ਲਾਜਵੰਤੀ, ਨੀਲੇ ਕਮਲ ਦੇ ਫੁਲ, ਖੁੱਜੀ ਇਲਾਚੀ, ਨਸਪਾਲ ਤੇ ਮਿਸਰੀ ਇਹ ੨੪ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕੁੱਟ ਛਾਣ ਚੂਰਨ ਬਣਾ ਰਖੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਅਥਵਾ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿਤ, ਬਵਾਸੀਰ, ਤਾਪ, ਮੂਰਛਾ, ਪਯਾਸ, ਦਾਹ, ਅਤੀਸਾਰ ਅਤੇ ਉਲਟੀਆਂ ਸਭਨਾ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ।।੧੧੩ ਤੋਂ ੧੧੬।।

ਚੂਰਣ (ਕਾਲਗਜਾਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਕਥੁ ਸੁਪਾਰੀ ਰਾਲ। ਲੌਂਗ ਪੀਸ ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਨਾਲ।
ਏਕ ਕਸੀਰਾ ਖਾਵੈ ਨਿਤ। ਮੁਖ ਕਾ ਰੁਧਿਰ ਥੰਭੈ ਸੁਨ ਮਿਤ ॥੧੧੭॥

ਪੜ੍ਹ੬–ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਕੱਥ, ਸੁਪਾਰੀ, ਰਾਲ ਤੇ ਲੌਂਗ ਪੀਹ ਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਦਮੜੀ ਭਰ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਦਾ ਜਾਂਦਾ ਲਹੂ ਥੰਮੇ ॥੧੧੭॥

ਕਟੁਕੀ ਬਾਂਸਾ ਈਸ ਜੁ ਬੰਦ। ਕਕਰਾ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਪੀਸੋ ਛੰਦ।
ਇਨਤੇ ਦੂਨੀ ਸਿਤਾ ਮਿਲਾਇ।ਰਕਤਪਿਤ ਮਿਟ ਦਿਨ ਤਿਨ ਖਾਇ।੧੧੮।
ਖਈ ਕਾਸ ਜੁਰ ਕਫ ਕਾ ਨਾਸ। ਦਾਹ ਤ੍ਰਿਖਾ ਅਰ ਸ੍ਵਾਸੇ ਕਾਸ।
ਮੁਖ ਤੇ ਪਰਤਾ ਰੁਧਰ ਥੰਭਾਇ। ਨਾਕ ਰੁਧਰ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ ॥੧੧੯॥

ਪੜ੍ਹ੭–ਕੌੜ, ਬਾਂਸਾ: ਹਰਮਲ ਤੇ ਕੱਕੜ ਸਿੰਗੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣੀ ਮਿਸਰੀ ਮਿਲਾਕੇ ਚੂਰਨ ਕਰੇ ਅਰ ੩ ਦਿਨ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿਤ, ਖਈ ਦੀ ਖਾਂਸੀ, ਤਾਪ, ਕਫ, ਦਾਹ, ਪਯਾਸ, ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ, ਮੂੰਹ, ਨੱਕ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਲਹੂ ਬੰਦ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੧੮ ॥ ੧੧੯ ॥

ਬੁਜੀ ਇਲਾਚੀ ਨੇਤ੍ਰ ਮਾਲਾਂ। ਪੀਪਲ ਪੱਤ੍ਰ ਨੀਂਬ ਕੀ ਛਾਲਾ।
ਬੰਸ ਦ੍ਰਿਗਨ ਸਭ ਕਪੜੇ ਛਾਨ। ਸਭ ਤੇ ਦੁਗਨੀ ਮਿਸਰੀ ਆਨ।੧੨੦।
ਸਭਿ ਰਲਾਇ ਦਿਵਸ ਲੈ ਸਾਤ। ਦੋਇ ਟੰਕ ਕੀ ਜਾਨੋ ਮਾਤ।
ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਸੋ ਖਾਵਤ ਜੋਇ। ਰਕਤ ਪਿਤ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੋਇ ॥੧੨੧॥

ਪੜ੍ਹ੮–ਬੁੱਜੀ ਇਲਾਚੀ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ, ਨਿੰਮ ਦੀ ਛਿੱਲ ਤਵਾਸੀਰ ਸਭੇ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਕੱਪੜਛਾਨ ਕਰੇ, ਦੂਣੀ ਮਿਸਰੀ ਲੈਕੇ ਰਲਾਵੇ ਫਿਰ ੮ ਮਾਸੇ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ੭ ਦਿਨ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿੱਤ ਸ਼ੀਘਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੨੦ ॥ ੧੨੧ ॥

ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਬਿਲਪਤਰ ਨੀਂਬ ਤੁਚ ਲੈ ਮੇਲ ਈਸ ਜੁ ਬੰਦ।
ਕੜੂ ਬਿਲਗਿਰ ਕਪਿਥ ਫਲ ਲੈ, ਨੇਤ੍ਰ ਬਾਲਾ ਛੰਦ।
ਪਤ੍ਰ ਪੀਪਲ ਪੀਸ ਸਭ ਸਮ, ਦੁਗਨਿ ਮਿਸਰੀ ਪਾਇ।
ਰਕਤ ਪਿਤ ਸੁ ਦਾਹ ਜੀਤੈ, ਨੀਰ ਤੰਦੁਲ ਖਾਇ ॥੧੨੨॥

ਪੜ੍ਹ੯–ਬਿੱਲਪਤ੍ਰ, ਨਿੰਮ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਹਰਮਲ, ਕੜੂ, ਬਿਲਗਿਰੀ, ਕੈਥ ਫਲ ਦਾ ਗੁੱਦਾ, ਨੇਤ੍ਰ-ਬਾਲਾ, ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ ਸਭ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣੀ ਮਿਸ੍ਰੀ ਪਾਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰ ਰਖੇ ਅਰ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿੱਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੨੨ ॥

ਬਿਲਗਿਰੀ ਲੈ ਅਪਾਮਾਰਗ, ਨੈਨ ਬਾਲਾ ਪਾਇ।

ਬਾਵਚੀ ਸੁੰਢ ਕਮਲ ਕੇਸਰੁ, ਲੌਂਗ ਏਲਾ ਥਾਇ।
ਸਭ ਪੀਸ ਦੁਗਨੀ ਸਿਤਾ ਮੇਲੋ, ਤੰਦਲੈ ਜਲ ਪਾਨ।
ਏ ਰਕਤ ਪਿਤੀ ਦਾਹ ਮੁਖ ਕਾ, ਰੁਧਰ ਪਰਤਾ ਹਾਨ ॥੧੨੩॥

੫੪੦–ਬਿਲਗਿਰੀ, ਘੁਟਕੰਡਾ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਬਾਬਚੀ, ਸੁੰਢ, ਕਮਲ ਦਾ ਕੇਸਰ, ਲੌਂਗ ਤੇ ਇਲ-ਾਚੀ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਪੀਹੇ, ਦੂਣੀ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿੱਤ, ਦਾਹ ਤੇ ਮੂੰਹ ਲਹੂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰੇ ॥੧੨੩॥

ਆਲਜੜ ਈਸਬੰਦ ਬਾਂਸਾ, ਕੜੂ ਦਾਰਮ ਫੂਲ।
ਲੈ ਸੰਖਹੋਲੀ ਅਰੁ ਸਤਾਵਰ, ਪੀਸ ਸਮ ਲੈ ਮੂਲ।
ਦੁਗਨ ਸਿਤ ਸਭ ਤੇ ਮਿਲਾਵੇ, ਖਾਇ ਤੰਦੁਲ ਨੀਰ।
ਰਕਤ ਪਿਤ ਸੁ ਦਾਹ ਤ੍ਰਿਸਨਾ, ਜਾਤ ਹੈ ਸੁਨ ਬੀਰ ॥੧੨੪॥

੫੪੧–*ਅੱਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਹਰਮਲ, ਬਾਂਸਾ, ਕੌੜ, ਅਨਾਰ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਸੰਖਾਹੋਲੀ– (ਭੇੜਭੜਿੰਗ] ਤੇ ਸਤਾਵਰ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਪੀਹੇ, ਦੂਣੀ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿੱਤ, ਦਾਹ ਪਯਾਸ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ॥ ੧੨੪ ॥

ਚੌਪਈ

ਬਾਂਸਾ ਕਟੁਕੀ ਈਸ ਜੁ ਬੰਦ। ਕਕਰ ਸਿੰਗੀ ਬਾਲਾ ਛੰਦ।
ਬਿਲਗਿਰੀ ਘਨ ਚੰਦਨ ਲੇਇ। ਕਪਿਥਫਲਾ ਏਲਾ ਬ੍ਰਿਧ ਦੇਇ॥੧੨੫॥
ਦਮਨ ਮੂਰਵਾ ਜੀਰਾ ਸ੍ਵੇਤ। ਨਾਰੰਗੀ ਸਤਬਰਗ ਸਲੇਤ।
ਲੈ ਕੰਕੋਲਿ ਸਭਨ ਸਮ ਪੀਸ। ਮਿਸਰੀ ਸਭ ਤੇ ਦੁਗਨੀ ਦੀਸ॥੧੨੬॥
ਤੰਦੁਲ ਜਲੁ ਮਧੁ ਸੰਗ ਚਟਾਇ। ਰਕਤ ਪਿਤ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ।
ਖਈ ਸ੍ਵਾਸ ਖਾਸੀ ਜੁਰ ਜਾਇ।ਕਫਤ੍ਰਿਸਨਾ ਅਰ ਦਾਹ ਮਿਟਾਇ॥੧੨੭॥

੫੪੨–ਬਾਂਸਾ, ਕੌੜ, ਹਰਮਲ, ਕੱਕੜ ਸਿੰਗੀ, ਮੁਸ਼ਕਬਾਲਾ, ਬਿਲਗਿਰੀ, ਮੋਥਾ, ਚੰਦਨ, ਕੈਥ-ਫਲ, ਵੱਡੀ ਇਲਾਚੀ, ਦੌਨੇ ਦੇ ਫੁਲ,ਮਰੋੜਫਲੀ,ਚਿੱਟਾ ਜੀਰਾ, ਨਰੰਗੀ, ਸਤਵਰਗ ਦੇ ਫੂਲ ਤੇ ਸਰਦ-ਚੀਨੀ ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਪੀਹਕੇ ਛਾਣੇ ਅਰ ਦੂਣੀ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾ ਰਖੇ, ਫਿਰ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਜਲ ਯਾ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ਤਾ ਰਕਤ ਪਿਤ, ਖਈ ਸ੍ਵਾਸ, ਖਾਸੀ, ਜੂਰ, ਕਫ ਪਯਾਸ ਦਾਹ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੨੫ ॥ ੧੨੭ ॥

ਸੋਰਠਾ

ਏਲਾ ਦਾਖ ਖਜੂਰ, ਕੰਦ ਕੇਲ ਕੰਦ ਅਰੁ ਕਮਲ ਫਲ।
ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ ਚੂਰ, ਔਰ ਬਾਬਚੀ ਸਮ ਪਿਸੇ ॥੧੨੮॥

---

*ਅੱਲ–ਘੀਆ ਕੱਦੂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੱਰ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਦੁਗਨੀ ਸਿਤਾ ਮਿਲਾਇ, ਖਾਵਤ ਜੋ ਜਲੁ ਚਾਵਲੈ।
ਰਕਤ ਪਿਤ ਮਿਟ ਜਾਇ, ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਦਾਹ ਸੁ ਤਾਪ ਬਮਿ ॥੧੨੯॥

੫੪੩-ਇਲਾਚਿਆਂ, ਮੁਨੱਕਾ, ਖਜੂਰਾਂ ਕੇਲੇ ਦਾ ਫਲ, ਕਮਲਡੋਡੇ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਕਚੂਰ ਅਤੇ ਬਾਬਚੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਪੀਹੇ, ਫਿਰ ਦੂਣੀ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾਕੇ ਰਖੇ, ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ਤਾ ਰਕਤਪਿਤ, ਪਜਾਸ, ਦਾਹ, ਤਾਪ ਅਤੇ ਕੈ, ਸਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੨੮ ॥ ੧੨੯ ॥

ਰਕਤ ਪਿਤੇ ਨਸਵਾਰ—ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਫੂਲ ਦਰਮ ਲੋਧ ਬਾਲਾ, ਲੌਂਗ ਮੋਤੀ ਜਾਨ।
ਲੈ ਪ੍ਰਬਾਲੀ ਏਲਚੀ ਸਮ, ਪੀਸ ਨਾਵਨ ਠਾਨ।
ਰਕਤ ਪਿਤੀ ਦਾਹ ਤ੍ਰਿਸਨਾ, ਜਾਤ ਹੈ ਨਕਸੀਰ।
ਕਹਤ ਕਾਲ ਸੁ ਗਯਾਨ ਐਸੇ, ਜਾਨੀਓ ਤੁਮ ਬੀਰ ॥੧੩੦॥

੫੪੪—ਅਨਾਰ ਦੇ ਫੂਲ, ਲੋਧ, *ਹਲਦੀ, ਲੌਂਗ, ਅਣਵਿਧ ਮੋਤੀ, ਗੁਲੀਆਂ ਏਲਾਯਚੀ ਸਮਾਨ ਪੀਹਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪਿਤ, ਦਾਹ, ਪਜਾਸ, ਤੇ ਨਕਸੀਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੩੦॥

ਚੌਪਈ

ਬਾਲਾ ਬਿਲਪੱਤਰ ਲੈ ਨੀਲ। ਸਰਪੰਖਾ ਕੰਕੋਲ ਜੁ ਮੌਲ।
ਬੰਸਲੋਚਨਾ ਸਟੀ ਕਪੂਰ। ਸਮ ਪੀਸੀ ਲੈ ਨਾਕੈ ਪੂਰ ॥੧੩੧॥
ਜਲ ਸੈ ਨਾਵਨ ਕਰੀਏ ਏਹ। ਮੁਖ ਕਾ ਨਾਸਾ ਰੁਧਰ ਥੰਭੇਹ।
ਰਕਟ ਪਿਤ ਕਾ ਰੋਗੁ ਗਵਾਇ। ਕਾਲਗਯਾਨ ਤੇ ਭਾਖੀ ਲਯਾਇ॥੧੩੨॥

੫੪੫—ਕੱਚਬਿਲ, ਨੀਲ ਦੇ ਪਤ੍ਰ, ਸਰਪੰਖਾ, ਸਰਦਾਰੀਨੀ, ਤਵਾਸ਼ੀਰ, †ਕਚੂਰ ਤੇ ਕਪੂਰ ਇਹ ਸਭੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲਵੇ, ਪੀਹਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਨਸਵਾਰ ਨੱਕ ਵਿਖੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਤਾਂ ਮੂੰਹ, ਨਾਸਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਰੁਕੇ ਤੇ ਰਕਤ ਪਿਤ ਭੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੩੧॥੧੩੨॥

ਈਸ ਬੰਦ ਦਾਰਮ ਕੇ ਬੀਜ। ਸੰਖਾਹੋਲੀ ਲੋਧਰ ਲੀਜ।
ਊਧਾ ਹੋਲੀ ਏਲਾ ਪਾਇ। ਪੀਪਲਪਤ੍ਰ ਸੁ ਬਚ ਪੀਸਾਇ ॥੧੩੩॥
ਸਭ ਤੇ ਦੂਨੀ ਮਿਸ਼ਰੀ ਲਯਾਇ। ਪਾਨੀ ਸੇਤੀ ਨਾਵਨ ਦਾਇ।
ਨਾਕ ਰੁਧਰ ਅਰੁ ਮੁਖ ਕਾ ਜਾਨ। ਕਹੈ ਧਨੰਤਰੁ ਰੁਜ ਕੀ ਹਾਨ॥੧੩੪॥

੫੪੬—ਹਰਮਲ, ਅਨਾਰਦਾਣਾ, ਸੰਖਾਹੋਲੀ, ਲੋਧ, ‡ਊਧਾਹੋਲੀ, ਇਲਾਇਚੀ, ਪਿਪਲ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ

---

*ਬਾਲਾ ਹਲਦੀ ਹੈ ਦੇਖੋ ਅ: ਅ: ਕੋ:

†ਚੂਰ ਕਚੂਰ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਨਿਰਮਲ ਕੋਸ਼।

‡ਊਧਾਹੋਲੀ ਬੂਟੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਫੂਲ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੇਠ ਨੂੰ ਮੁਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਤੇ ਵਚ, ਸਮਾਨ ਲਵੇ ਤੇ ਪੀਹੇ, ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣੀ ਮਿਸ਼ਰੀ ਪਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਸਵਾਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਨੱਕ ਦਾ ਲਹੂ ਥਮ ਜਾਵੇ ॥੧੩੩,।੧੩੪॥

ਪਰਹਾ

ਬੇਰ ਜਟਾ ਦ੍ਰਿਗਮਾਲਾ, ਲੌਂਗ ਕੰਕੋਲ ਹੀ।
ਏਲਾ ਜੜ ਲੈ ਧ੍ਰੇਕ ਭਲੀ ਬਿਧ ਜੋ ਲਹੀ।
ਬਾਂਸਾ ਪੀਤ ਮਗਾਇ, ਸਭਨ ਕੋ ਪੀਸੀਏ।
ਦੁਗਨੀ ਸਿਤਾਂ ਮਿਲਾਇ, ਨਾਕ ਮੈ ਦੀਸੀਏ ॥੧੩੫॥

ਦੋਹਰਾ—ਨਾਸ ਦੇਤ ਤੇ ਜਾਤ ਮਿਟ, ਜਾਨੋ ਤੁਮ ਨਕਸੀਰ।
ਮੁਖ ਕਾ ਰੁਧਰ ਥੰਭਾਤ ਹੈ, ਰਕਤ ਪਿੱਤ ਮਿਟ ਪੀਰ ॥੧੩੬॥

੫੪੭—ਬੇਰੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਲੌਂਗ, ਸਰਦਚੀਨੀ, ਲਾਚੀਆਂ, ਡੇਕ (ਧ੍ਰੇਕ) ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਪੀਲਾ ਬਾਂਸਾ, ਸਭੇ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਪੀਹੇ, ਦੂਣੀ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾ ਮੂੰਹ ਨਾਸਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਔਂਦਾ, ਨਕਸੀਰ ਤੇ ਰਕਤ ਪਿੱਤ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ॥੧੩੫॥੧੩੬॥

ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਬੀਜ ਪੂਰਕ ਬਕਲ ਬਿਲਗਿਰ, ਸਦਾ ਫਲ ਕੀ ਛਾਲ।
ਕੈਥ ਫਲੁ ਲੈ ਚੂਕ ਪਾਵੇ, ਮੋਚ ਰਸੁ ਸਭ ਡਾਲ।
ਅਜਮੋਦ ਸਮ ਤੇ ਦੁਗਨਿ ਮਿਸਰੀ, ਪੀਸ ਨਾਵਨ ਦੇਇ।
ਮੁਖ ਨਾਸ ਲੋਹੂ ਮਿਟੈ ਸੀਘਰ, ਰਕਤ ਪਿਤ ਹਰੇਇ ॥੧੩੭॥

੫੪੮—ਬਿਜੌਰਾ, ਮੌਲਸ੍ਰੀ, ਬਿਲਗਿਰੀ, *ਨਲਿਯੇਰ ਦੀ ਜ਼ੱਤ, ਕੈਥ ਫਲ ਦਾ ਗੁੱਦਾ, ਚੂਕਾ, ਮੋਚਰਸ ਅਤੇ ਅਜਮੋਦ ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਸਮਾਨ ਤੇ ਦੂਣੀ ਮਿਸਰੀ ਪੀਹਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਨੱਕ ਦਾ ਲਹੂ ਗਿਰਦਾ ਬੰਦ ਕਰੇ ਅਰ ਰਕਤ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੩੭॥

ਬਿਲਗਿਰ ਕਕੜਾ ਜੁ ਸੰਗੀ, ਈਸ ਬੰਦ ਮਿਲਾਇ।
ਕੜੂ ਫੁਲ ਲੈ ਸੇਵਤੀ ਕਾ, ਬ੍ਰਿਖ ਜੁ ਕੂਪਲ ਪਾਇ।
ਲੈ ਸਿਤਾ ਦੁਗਨੀ ਸਭਨ ਹੀ ਤੇ, ਪੀਸ ਨਾਵਨ ਦੀਜ।
ਨਾਕ ਮੁਖ ਕਾ ਰੁਧਰ ਭਾਜੈ, ਰਕਤ ਪਿਤ ਖਸੀਜ ॥੧੩੮॥

੫੪੯--ਬਿਲਗਿਰੀ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਹਰਮਲ, ਕੰਡ,‡ਸੇਵਤੀ ਦੇ ਫੁਲ ਤੇ ਬਾਂਸੇ ਦੀਆਂ ਕੁੰਮਲੀਆਂ ਅਰ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣੀ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਪੀਹ ਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਨਕ ਮੂੰਹ ਦਾ ਆਉਂਦਾ ਲਹੂ ਰੁਕੇ ਤੇ ਰਕਤ ਪਿਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੪੮ ॥

---

*ਸਦਾ ਫਲ ਨਲਿਯੇਰ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।

‡ਸੇਵਤੀ ਸਫੈਦ ਗੁਲਾਬ, ਕੂਜਾ ਨਾਮ ਸੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ।

ਰਕਤ ਪਿਤ ਪੱਥ–ਸੰਕਰ ਛੰਦ

ਸਾਲ ਖਸਟਕ ਜਵ ਪ੍ਰਯੰਗਹਿ, ਮੁਗਦ ਮਸਰੀ ਖਾਇ।
ਚਨਕ ਕੋਦਾ ਚਿਰ ਭਟੀ ਲੈ, ਸਾਮਕੰ ਘ੍ਰਿਤੁ ਪਾਇ।
ਅਜਾ ਗੋਕਾ ਦੂਧ ਪੇਠਾ, ਦਾੜ ਮੈਂ ਮਧੁ ਲੇਹ।
ਮੁਕਤ ਮਣ ਸਿਤ ਬਸਨ ਪਹਰੋ, ਕੂਪ ਕਾ ਜਲੁ ਦੇਹ ॥੧੩੯॥

੫੫੦–ਸਠੀ ਦੇ ਚਾਵਲ, ਜੌਂ ਕੰਗਣੀ ਅੰਨ ਮੂੰਗੀ, ਮਸਰ ਛੋਲੇ, ਕੋਦਾ, *ਤਰ ਸ੍ਵਾਂਕ, ਘਿਉ, ਬਕਰੀ, ਗਊ ਦਾ ਦੁੱਧ, ਪੇਠਾ, ਅਨਾਰ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਖਾਣ ਅੱਛੇ ਹਨ, ਮੋਤੀ, ਮਣੀਆਂ ਤੇ ਸਫੈਦ ਕਪੜੇ ਓਢਣੇ ਅਰ ਖੂਹ ਦਾ ਜਲ ਇਹ ਸਭ ਰਕਤ ਪਿਤ ਦੇ ਪੱਥ ਹਨ।

ਕੁਪਥ

ਬਯਾਮ ਅਧਵਨਿ ਧੂਪ ਘੋਰਾ, ਹਸਤਿ ਕੀਜੇ ਯਾਨ।
ਸ੍ਵੇਦ ਅਸ੍ਰ ਸ੍ਰਤਿ ਕ੍ਰੋਧੰ, ਸੋ ਰਤਿ ਧੂਪ ਕਾ ਪਾਨ।
ਕੁਲਥ ਗੁੜ ਤਿਲ ਸਰਖ ਪਾ ਦਧ, ਖਾਰ ਬੈਂਗਨ ਏਹ।
ਮਾਖ ਪਾਨੈ ਮਦ ਲਸਨੰ, ਏ ਕੁਪਥ ਹੈ ਤੇਹ॥ ੧੪੦॥

੫੫੧–ਕਸਰਤ, ਰਸਤਾ, ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾ, ਘੋੜੇ ਹਾਥੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ, ਪ੍ਰਸੀਨਾ ਅਸ੍ਰਸ੍ਰਤਿ ਕਹੀਏ ਲਹੂ ਕਢਾਣਾ, ਕ੍ਰੋਧ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੰਗ, ਧੂੰਮ੍ਰ ਪੀਣਾ, ਕੁਲਥ, ਗੁੜ, ਤਿਲ, ਸਰਸੋਂ ਦਹੀ, ਖਾਰ ਵਤਾਊਂ, ਮਾਂਹ, ਮਦਰਾ, ਪਾਨ ਤੇ ਲਸਨ, ਇਹ ਸਭ ਖਾਣੇ ਅਰ ਸੇਵਨੇ ਕੁਪਥ ਹਨ ॥ ੧੪੦।

ਅਥ ਰਾਜਯਖਮ ਨਿਦਾਨ–ਚੌਪਈ

ਬੇਗ ਰੋਕਨੈ ਸਾਹਸ ਜਾਨ। ਬਿਖਮਾਸਨ ਅਤਿ ਮੈਥੁਨ ਠਾਨ॥
ਸਾਤ ਧਾਤ ਕਾ ਛੈ ਜੋ ਹੋਇ। ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਤੀਨੋ ਜੋਇ ॥੧੪੧॥
ਮੈਥਨ ਮਾਰਗ ਸੋਕ ਬਯਾਮ। ਬ੍ਰਿਧ ਪਣਾ ਛਤਛਾਤੀ ਠਾਮ।
ਧਾਤ ਯਾਹਿ ਤੇ ਖ੍ਯਤਖਯ ਹੋਇ। ਰਾਜਜਖਮ ਪੰਡਿਤ ਭਨ ਸੋਇ੧੪੨।

ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਸਾਹਸ = ਅਰਥਾਤ ਆਪ ਤੋਂ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਸੈਂ ਕਰਨੇ, ਤੇ ਵਿਖਆਸਨ, ਅਤਯੰਤ ਮੈਥੁਨ ਕਰਨ ਤੇ ਸਤ ਧਾਤੂਆ ਦੇ ਖਯ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ, ਬਾਤ ਪਿਤ ਦੇ ਕਫ ਕਰਕੇ ਤਿਨਾਂ ਦੋਖਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣੇ ਤੇ, ਮਜਲੋਂ ਆਕੇ ਤੁਰੰਤ ਭੋਗ ਕਰਨੇ ਤੇ, ਸ਼ੋਕ ਤਥਾ ਕਸਰਤ ਬਹੁਤੀ ਤੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾ ਬੁਢਾਪੇ ਤੇ, ਛਾਤੀ ਵਿਖੇ ਜ਼ਖਮ ਤੇ, ਅਰਥਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਜਦ ਧਾਤੂ ਖਯ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਜ਼ਖਮ ਜੈਸਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਲੋਕ "ਰਾਜ ਯਖਮ" ਐਸਾ ਆਖਦੇ ਹਨ ॥੧੪੧॥੧੪੨॥

ਲੱਛਨ

*ਚਿਰਭਟੀ–ਚਿਬੜ ਅਰਥ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕਕੜੀ (ਤਰ) ਕੋਸ਼ਾਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਅਰਥ ਜਾਣੇ।

ਤਾਪ ਦਾਹ ਅਤਿ ਸੋਖ ਜੁ ਕਾਸ। ਰਕਤ ਪਿਤ ਬਮਿ ਕਫ ਹੈ ਸ੍ਵਾਸ।
ਕ੍ਰਿਸ ਤਨ ਪਾਡੂ ਭੂਖ ਅਤਿਮੰਦ। ਕੰਪਤ ਬਲ ਨਹਿ ਜਾਨੋ ਛੰਦ॥੧੪੩॥
ਬਾਜਸ ਤੋਤਾ ਸਲਾ ਜਾਨ। ਗਰਮ ਗ੍ਰਿਝ ਕਿਰਲਾ ਕਪਿ ਠਾਨ।
ਨਦੀ ਤਰ ਸੂਕਾ ਤਰੁ ਦੇਖ। ਰਾਜਜਖਮ ਸੁਪਨੇ ਮੈ ਪੇਖ ॥੧੪੪॥

ਤਾਪ, ਦਾਹ, ਸੁਕਣਾ, ਖਾਂਸੀ ਰਕਤ ਪਿਤ, ਵਮਨ, ਕਫ, ਦਮਾਂ, ਸਰੀਰ ਲਿੱਸਾ, ਪਾਂਡੂ, ਭੁੱਖ ਨਾ ਲੱਗੇ, ਕਾਂਪਾ, ਬਲਨਾਸ, ਕਾਂ, ਤੋਤੇ, ਟਿੱਡੇ, ਗਰੜ, ਗਿਰਝ, ਕਿਰਲੇ ਤੇ ਬਾਂਦਰ ਇਹ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਦੇਖਣੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਥੱਲੇ ਖੜਸੁਕ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇਖਣੇ, ਇਹ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਰਾਜ ਯਖਮੀ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ॥੧੪੩॥੧੪੪॥

ਰਾਜ ਯਖਮ ਅਸਾਧ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਅਤੀਸਾਰ ਖਾਂਸੀ ਕੁਖ ਸੂਰ। ਜੁਰ ਅਰੁਚੀ ਸੁਰ ਭੇਦੈ ਪੂਰ।
ਤੀਨ ਲਿੰਗ ਜੁਰ ਪੀਰਤ ਹੋਇ। ਮੁਖ ਤੇ ਰੁਧਰ ਨਿਕਾਰੇ ਸੋਇ ॥੧੪੫॥
ਸੂਕਾ ਤਨੁ ਪੀਰਤ ਲੈ ਸ੍ਵਾਸ। ਘਟਤ ਜੋਰੁ ਅਰੁ ਰੂਪ ਸਮਾਸ।
ਬੈਦ ਚਹੈ ਜਸੁ ਅਪਨੋ ਜੋਇ। ਇਹ ਰੋਗੀ ਨਹਿ ਅਵਖਧੁ ਕੋਇ॥੧੪੬॥

ਅਤੀਸਾਰ, ਖਾਂਸੀ, ਵੱਖੀ ਦਾ ਸੂਲ, ਤਾਪ, ਅਰੁਚੀ ਸੁਰਭੰਗ, ਤ੍ਰਿਦੋਖ, ਜ੍ਵਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਪਣੇ, ਮੂੰਹੋਂ ਲਹੂ ਨਿਕਲਨਾ, ਸਰੀਰ ਸੁਕਦਾ ਜਾਣਾ, ਸ੍ਵਾਸ ਦੁਖ ਨਾਲ ਆਉਣਾ, ਜ਼ੋਰ, ਰੂਪ ਤੇ ਮਾਸ ਇਹ ਘਟਣੇ, ਇਹ ਲੱਛਣ ਦੇਖਕੇ ਜੇ ਵੈਦ ਆਪਣਾ ਜੱਸ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਰੋਗ ਦੀ ਕੋਈ ਦਵਾਈ ਨਾਂ ਕਰੇ ਅਰਥਾਤ ਅਸਾਧਯ ਜਾਣੇ ॥੧੪੫॥੧੪੬॥

ਰਾਜ ਜਖਮ ਉਪਾਇ—ਚੌਪਈ

*ਸਿਰਸਾਹੀ ਪਚ ਬਚ ਖੁਰਸਾਨ।ਦਾੜਮ ਦਾਨਾ ਪਲਤ੍ਰਿਕ ਆਨ।
ਬਲ ਜਵਾਇਨ ਟੰਕ ਚੌਬੀਸ। ਏਹ ਦਾਰੂ ਨੀਕਾ ਸਭ ਪੀਸ॥੧੪੬॥
ਅਰਕ ਫੂਲ ਦੂਨੇ ਇਸ ਪਾਇ। ਪਲ ਡੇਢ ਇਕ ਲਵਨ ਮੰਗਾਇ।
ਕੂਟੀ ਕੋਰੀ ਹਾਂਡੀ ਪਾਇ। ਊਪਰ ਚਪਨੀ ਮੁਦਰਾ ਲਾਇ॥੧੪੭॥
ਘਰੀ ਚਾਰ ਪਾਵਕ ਹਿਠਕਰੋ। ਚੂਲੇ ਚਾਢੀ ਬਿਧ ਇਮ ਧਰੋ।
ਸੀਤਲ ਕਰਕੇ ਲੇਹੁ ਉਤਾਰ। ਮਿਰਚ ਪੀਪਰਾ ਲੌਂਗ ਸੁਧਾਰ ॥੧੪੯॥
ਅਧ ਅਧ ਪਲ ਏ ਤੀਨੋ ਪਾਇ। ਸਭੋ ਮੇਲ ਦੋ ਟੰਕ ਨਿਤ ਖਾਇ।
ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਾਤ ਖਾਵਨ ਕੋ ਦੇਇ। ਖਈ ਖੈਨ ਕਫ ਨਾਸ ਕਰੇਇ ॥੧੫੦॥

*ਇਭ ਸਰਸਾਹੀ ੨। ਤੋਲੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਫੀਹਾ ਖਾਂਸੀ ਸ੍ਵਾਸ ਅਨਾਹ। ਗੁਲਮ ਰੋਗ ਕੀ ਜੜ ਮਿਟ ਜਾਹ।
ਜਠਰ ਰੋਗੁ ਕੋਈ ਨਾ ਰਹੈ। ਸਕਲ ਗ੍ਰੰਥ ਇਮ ਸਾਚੀ ਕਹੈ ॥੧੫੧॥

੫੫੨–ਪੰਜ ਸਰਾਹੀਆਂ, ਖੁਰਾਸਾਨੀਵਚ, ਅਨਾਰਦਾਣਾ ੧੨ ਤੋਲੇ ਤੇ ਬਲ ਅਜਵਾਇਣ ੯ ਤੋਲੇ ਏਹ ਦਾਰੂ ਬਰੀਕ ਪੀਹੇ, ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਣੇ ਅੱਕ ਦੇ ਫੂਲ ਤੇ ੬ ਤੋਲੇ ਲੂਣ ਭੀ ਕੁਟ ਕੇ ਪਾਵੇ ਅਰ ਫਿਰ ਕੋਰੀ ਹਾਂਡੀ ਵਿਚ ਭਰ ਦੇਵੇ ਉਪਰ ਚਪਣੀ ਦੇਕੇ ਸੰਪੁਟ ਕਰਕੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ੪ ਘੜੀ ਤਕ ਹੇਠਾਂ ਅੱਗ ਜਲਾਵੇ, ਠੰਢੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਤਾਰਕੇ ਮਿਰਚਾਂ, ਮਘਾਂ ਤੇ ਲੌਂਗ ਦੋ ਦੋ ਤੋਲੇ ਪਾਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ੯ ਮਾਸੇ ਨਿੱਤ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਤੇ ਸੰਧਯਾ ਵੇਲੇ ਜਲ ਨਾਲ ਫਕੇ। ਖਈ ਕਫ, ਲਿਫ ਖਾਂਸੀ, ਸ੍ਵਾਸ, ਅਫਾਰਾ, ਪੇਟ ਦਾ ਗੋਲਾ ਤੇ ਹੋਰ ਪੇਟ ਦੇ ਸਭ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਇਹ ਨਿਸਚਿਤ ਬਾਤ ਹੈ, ਇਹ ਰਾਜ ਯਖਮ ਰੋਗ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਔਖਧੀ ਹੈ ॥੧੪੭ ਤੋਂ ੧੫੧॥

ਸੋਰਠਾ

ਕਣਾਂ ਸਿਤਾ ਲੈ ਦਾਖ, ਪੀਸੀ ਭਖੁ ਤ੍ਰਿਕ ਟੰਕ ਹੀ।
ਕਰ ਖਾਂਸੀ ਖੈ ਭਾਖ, ਰਾਜ ਜਖਮ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ ॥੧੫੨॥

੫੫੩–ਮਘਾਂ, ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਮੁਨੱਕਾ ਪੀਹ ਕੇ ੧ ਤੋਲਾ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਤੇ ਖਈ ਰਾਜ ਜਖਮ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੫੨॥

ਦੋਹਰਾ

ਪਾਨ ਜਟਾ ਇਕ ਟੰਕ ਹੀ, ਮਧੁ ਘ੍ਰਿਤ ਸੰਗੈ ਖਾਇ।
ਖੈ ਜੁ ਕਾਸ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਰਾਜਜਖਮ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੧੫੩॥

੫੫੪–ਪਾਨ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਚਾਰ ਮਾਸੇ, ਸ਼ਹਿਤ ਤੇ ਘਿਉ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਖਈ ਖਾਂਸੀ ਰਾਜ ਜ਼ਖਮ ਨਾ ਰਹੇ ॥੧੫੩॥

ਮਿਸਰੀ ਅਸਗੰਧ ਪੀਪਰਾ, ਸਹਤ ਸੰਗ ਚਟਵਾਇ।
ਖਈ ਸ੍ਵਾਸ ਕਫ ਕਾਸ ਕਾ, ਤੁਰਤੈ ਮੂਰ ਗਵਾਇ ॥੧੫੪॥

੫੫੫–ਮਿਸਰੀ, ਅਸਗੰਧ, ਮਘਾਂ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਖਈ, ਖਾਂਸੀ, ਕਫ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਦਾ ਮੂਲ ਗਵਾਵੇ ॥੧੫੪॥

ਮੁਹਲੇਠੀ ਮਿਸਿ ਕੁਠ ਜੌ ਦਾਰੁ। ਜੁਵਾਹਾ ਮਿਸਰੀ ਮਧੁ ਡਾਰ।
ਮੇਲ ਘੀਉ ਚਾਟੇ ਅਵਲੇਹੁ। ਰਜਜਖਮ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਹੁ ॥੧੫੫॥

੫੫੬–ਮੁਲੱਠੀ, ਸੌਂਫ, ਕੁਠ, ਦੇਵਦਾਰ, ਜੁਵਾਹਾਂ ਮਿਸਰੀ ਸ਼ਹਿਤ ਤੇ ਘਿਉ ਮਿਲਾਕੇ ਚਟਣੀ ਚਟੇ ਤਾਂ ਰਾਜ ਜ਼ਖਮ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ॥੧੫੫॥

ਆਸਗੰਧ ਗੋਖਰੁ ਮਧੁ ਪਾਇ। ਅਜਾ ਦੂਧ ਸੋ ਪੀਵਨ ਦਾਇ।
ਰਾਜ ਜਖਮ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ। ਸਿਧ ਜੋਗ ਮੈ ਦੀਆ ਬਤਾਇ॥੧੫੬॥

੫੫੭–ਅਸਗੰਧ, ਭਖੜਾ, ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਬਕਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਪੀਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜ ਜ਼ਖਮ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਿਧ ਜੋਗ ਹੈ ॥੧੫੬॥

ਸੋਰਠਾ

ਅਰਕ ਕੁਸਮ ਅਸਗੰਧ, ਸਮ ਕਰਿ ਮੇਲੋ ਸਹਿਤ ਕੋ।
ਰਾਜ ਜਖਮ ਕੇ ਬੰਧ ਭੇਡ ਦੁਗਧ ਸੋ ਚਾਟ ਨਿਤ ॥੧੫੭॥

੫੫੮- ਅੱਕ ਦੇ ਫੁਲ ਤੇ ਅਸਗੰਧ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਚਟੇ, ਪਿਛੋਂ ਭੇਡ ਦਾ ਦੁਧ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜ ਜ਼ਖਮ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੨੭॥

ਪਰਹਾ

ਪੈਸ਼ੇ ਚਾਰ ਜੁ ਫੂਲ, ਅਰਕ ਕੇ ਆਨਿਯੇ।
ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਤਾਹਿ ਸਮਾਨ, ਗੁਟੀ ਗੁੜ ਠਾਨਿਯੇ।
ਅਖ ਸਮਾਨੈ ਦਾਇ, ਸਾਝ ਅਰ ਪ੍ਰਾਤ ਹੀ।
ਰਾਜ ਜਖਮ ਖੈ ਤਾਪ, ਕਾਸ ਮਿਟ ਜਾਤ ਹੀ॥ ੧੫੮ ॥

੫੫੯–ਅਕ ਦੇ ਫੁਲ ੪ ਪੈਸੇ ਭਰ, ਇਤਨਾ ਹੀ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਇਹ ਫਿਰ ਗੁੜ ਨਾਲ ੪ ਮਾਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੋਨੋਂ ਸਮਯ ਖਾਵੇ ਤਾ ਰਾਜ ਜ਼ਖਮ, ਖਈ, ਤਾਪ ਤੇ ਖਾਂਸੀ ਜਾਵੇ ॥੧੫੮॥

ਚੌਪਈ

ਅਸਗੰਧ ਦਸ ਮੂਲ ਪਤੀਸ। ਬਾਂਸਾ ਪੁਸਕਰ ਮੂਲ ਬਰੀਸ।
ਛਿੰਨਾ ਪੀਸ ਟੰਕ ਤ੍ਰੈ ਖਾਇ। ਅਜਾ ਦੂਧ ਸੋ ਜਾਨੋ ਭਾਇ ॥ ੧੫੯ ॥
ਦਿਨ ਇਕ ਤੀਸ ਖਾਈਏ ਏਹ। ਰਾਜ ਜਖਮ ਖਯ ਨਾਸ ਕਰੇਹ।
ਪੜਤਾ ਲੋਹੂ ਮੁਖ ਥੰਭਾਇ। ਸਾਚੀ ਬਾਤ ਕਹੀ ਮਨ ਲਾਇ ॥੧੬੦॥

੫੬੦–ਅਸਗੰਧ, ਦਸੇਮੂਲ, ਪਤੀਸ, ਬਾਂਸਾ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਸਤਾਵਰ ਤੇ ਗਿਲੋਯ ਪੀਹਕੇ ੧ ਤੋਲਾ ਬਕਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ੩੧ ਦਿਨ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਜ਼ਖਮ, ਖਈ, ਮੂੰਹੋਂ ਆਉਂਦਾ ਲਹੂ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੫੯॥੧੬੦॥

ਭਸਮਾਰਕ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਪੰਚਫਲ ਤੁੰਮਾ ਜੁ ਲੀਜੈ, ਪਾਂਚ ਪਤ੍ਰ ਕੁਮਾਰ।
ਹਾਥ ਤ੍ਰਯ ਥੋਹਰ ਮੰਗਾਵੇ, ਪਾਂਚ ਬੈਂਗਨ ਧਾਰ।
ਕੇਤਕਾਰੀ ਫਲ ਪਚਾਸਕ,ਕਨਕ ਫਲ ਦਸ ਆਨ।
ਦਸੇ ਪਤ ਅਰਕ ਕੇ ਲੇ, ਆਨ ਮੇਲੇ ਜਾਨ ॥ ੧੬੧ ॥
ਸੇਰ ਡੇਢਕ ਪੰਜ ਲਵਨਾ,ਤਾਹਿ ਸਮ ਅਜਵਾਨ।
ਕੂਟ ਹਾਂਡੀ ਮਾਹਿ ਪਾਵੇ, ਕਰੇ ਲੇਪ ਬਨਾਨ।
ਗਢਾ ਹਾਥ ਜੁ ਚਾਰ ਖੋਦੇਂ, ਭਰੇ ਉਪਲੇ ਸਾਥ।

ਬੀਚ ਤਾਂਕੇ ਹਾਂਡੀਆਂ ਕੋ, ਗਾਢਿ ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਹਾਥ ॥ ੧੯੨ ॥
ਚਾਰ ਜਾਮ ਜੁ ਅਗਨਿ ਦੀਜੈ, ਪਿਛੈ ਸੀਤ ਨਿਕਾਰ।
ਟੰਕ ਏਕ ਜੁ ਖਾਇ ਰੋਗੀ, ਅਜਵਾਇਨੀ ਬਿਚ ਡਾਰ।
ਨੀਰ ਬਾਸੀ ਪੀਤ ਉਪਰੈ, ਖਾਇ ਦਿਨ ਬੱਤੀਸ।
ਰਾਜ ਜ਼ਖਮ ਇਕਾਰ ਫੀਹਾ, ਗੁਲਮ ਜਾਵਤ ਖੀਸ ॥੧੯੩॥

ਦੋਹਰਾ—ਗ੍ਰਹਿਨੀ ਸੂਲ ਅਜੀਰਨਾ, ਗਲਗ੍ਰਹਿ ਸ੍ਵਾਸ ਸੀਤੰਗ।
ਹ੍ਰਿਦੈ ਰੋਗ ਕਫ ਖਾਸਿ ਖਯ, ਇਤਨੇ ਕਰਤ ਜੁ ਭੰਗ ॥੧੯੪॥

ਪ੯੧—ਤੁੰਮੇ ਦੇ ਫਲ ੫, ਪਤਰੇ ਕੁਆਰ ਦੇ ੫, ਥੋਹਰ ਡੰਡਾ ੩ ਹਥਲੰਮਾ, ਵਤਾਊਂ ੫, ਕੰਡਿਆਰੀ ਦੇ ਫਲ ੫੦, ਧਤੂਰੇ ਦੇ ਫਲ ੧੫, ਪੰਜੇ ਲੂਣ ੧॥ (ਡੇਢ) ਸੇਰ, ਇਤਨੀ ਹੀ ਅਜਵਾਇਣ ਸਭ ਕੁਟਕੇ ਹਾਂਡੀ ਵਿਚ ਭਰੇ ਅਰ ਸੰਪੁਟ ਕਰਕੇ ੪ ਹੱਥ ਲੰਬਾ, ਚੌੜਾ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਟੋਆ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹਾਂਡੀ ਰੱਖਕੇ ਗੋਹਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦੇਵੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੪ ਪਹਿਰ ਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਕੇ ਠੰਢੀ ਕਰਕੇ ਕੱਢ ਰਖੇ ਅਰ ਫਿਰ ਨਿਤ ੪ ਮਾਸੇ ਇਹ ਅਜਵਾਇਣ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਖਾਵੇ, ਉਪਰੋਂ ਬੇਹਾ ਪਾਣੀ ਪੀਵੇ, ਇਉਂ ੩੨ ਦਿਨ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜ ਜ਼ਖਮ, ਲਿਫ, ਗੋਲਾ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਸੂਲ, ਅਜੀਰਣ, ਗਲ ਦਾ ਰੁਕਣਾ, ਸਵਾਸ, ਸੀਤਾਂਗ, ਸੰਨਿਪਾਤ, ਕਫ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਤੇ ਖਈ ਇਤਨੇ ਰੋਗ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੧੯੧॥੧੯੪॥

ਰਸ—ਚੌਪਈ

ਬ੍ਰਿਧ ਸੰਖ ਸੁਕਤੀ ਫੁਨ ਦੇਇ। ਦੋਇ ਟੰਕ ਕਾ ਬਜਨ ਕਰੇਇ।
ਟੰਕ ਸੂਤ ਗੰਧਕ ਟੰਕ ਚਾਰ। ਕਜਲੀ ਪ੍ਰਥਮਹਿ ਕਰੋ ਸਵਾਰ ॥੧੯੫॥
ਅਰਕ ਦੂਧ ਸੋ ਸਭ ਮਿਲ ਪੀਸ। ਟਿਕੀ ਕਰ ਸੰਪੁਟ ਜੁ ਧਰੀਸ।
ਊਪਰ ਮਾਟੀ ਲਾਇ ਸੁਕਾਇ। ਦੋਇ ਜਾਮ ਕੀ ਅਗਨ ਕਰਾਇ॥੧੯੬॥
ਸੀਤਲ ਕਰ ਇਕ ਗੁੰਜਾ ਖਾਇ। ਚਾਲੀ ਮਿਰਚਾ ਸੰਗ ਦਿਵਾਇ।
ਗੋ ਘ੍ਰਿਤ ਸੇਤੀ ਖਾਇ ਪ੍ਰਭਾਤ। ਰਾਜਜ਼ਖਮ ਖਜ ਸ੍ਵਾਸਹਿ ਜਾਤ॥੧੯੭॥

ਪ੯੨—ਵੱਡਾ ਸੰਖ ਤੇ ਸਿੱਪੀਆ ਇਹ ੮-੮ ਮਾਸੇ, ਸੁਧ ਪਾਰਾ ੪ ਮਾਸੇ, ਸੁਧ ਗੰਧਕ ੧੬ ਮਾਸੇ। ਪਹਿਲੇ ਪਾਰ ਗੰਧਕ ਦੀ ਕਜਲੀ ਕਰ, ਫਿਰ ਸਭੇ ਮਿਲਾਕੇ ਅੱਕ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਘੋਟੇ ਤੇ ਟਿੱਕੀ ਕਰਕੇ ਸੰਪੁਟ ਕਰੇ, ਉੱਪਰ ਮਿਟੀ ਲਾਕੇ ਸੁਕਾ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਦੋ ਪਹਿਰ ਦੀ ਅੱਗ ਦੇਕੇ ਠਢੀ ਹੋਈ ਕੱਢ ਰਖੇ, ਫਿਰ ਰੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ੪੦ ਮਿਰਚਾਂ ਨਾਲ ਖਾਕੇ ਉਪਰੋਂ ਗੋਕਾ ਘਿਉ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜ ਜ਼ਖਮ, ਖਈ, ਦਮਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੯੫॥੧੯੬॥

ਖਯਘਨ ਬਟੀ (ਵੈਦ ਕੌਤੂਹਲਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਅਰਕ ਫੂਲ ਅਰੁ ਲੌਂਗ ਲੈ, ਬਟੀ ਗੁੰਜ ਕਰ ਤੀਨ।

ਮੁਖ ਧਾਰਤ ਖਯ ਸ੍ਵਾਸ ਹਰਿ, ਰਾਜ ਜਖ਼ਮ ਹੁਇ ਖੀਨ ॥੧੬੮॥

ਪ੬੬੩–ਅੱਕ ਦੇ ਫੁਲ ਤੇ ਲੌਂਗ ਲੈਕੇ ੩ ਰੱਤੀਆਂ ਦੀ ਗੋਲੀ ਕਰਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖੇ ਤਾਂ ਖਈ, ਸ੍ਵਾਸ ਤੇ ਰਾਜ ਜ਼ਖਮ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ॥੧੬੮॥

ਮ੍ਰਿਗਾਂਕ ਰਸ–ਪਰਹਾ

ਪਾਰਦ, ਸੋਨਾ ਆਣ, ਸਮਾਨ ਕਰਾਈਏ।
ਦੁਗਨੇ ਮੋਤੀ ਲੇਹੁ, ਦੋਊ ਤੈ ਪਾਈਏ।
ਗੰਧਕ ਤੀਨ ਸਮਾਨ, ਸੁ ਮਾਹਿ ਮਿਲਾਵਹੀ।
ਚੋਥਾ ਭਾਗ ਸੁਹਾਗਾ, ਕਾਂਜਿ ਮਰਦਵਾਹੀ ॥ ੧੬੯ ॥
ਲਵਣੈ ਭਾਂਡੇ ਮਾਹਿ, ਜੋ ਲੇਪ ਲਗਾਈਏ।
ਕਪੜਾ ਮਾਟੀ ਸਾਤ, ਸੁ ਧੂਪ ਧਰਾਈਏ।
ਗਜ ਪੁਟ ਜਾਮ ਜੁ ਚਾਰ, ਸੀਤ ਹ੍ਵੈ ਲੀਜੀਏ।
ਪਾਨ ਸੰਗ ਇਕ ਗੁੰਜਾ, ਖਾਵਨ ਦੀਜੀਏ ॥ ੧੭੦ ॥
ਦਿਨ ਚਾਲੀ ਲੌ ਖਾਇ, ਧਾਤ ਖਯ ਸ੍ਵਾਸ ਹੀ।
ਰਾਜਜਖਮ ਖਯ ਕਾਸ, ਛਾਤ ਸਭ ਖਾਸ ਹੀ।
ਪਾਂਡੂ ਹਿਯ ਗਦ ਲੋਹੂ, ਛਾਤ ਤੋੜ ਹੀ।
ਜਾਵਤ ਏਤੇ ਰੋਗ, ਕਹਯੋ ਇਸ ਜੋੜ ਹੀ ॥ ੧੭੧ ॥

ਪ੬੬੪–ਪਾਰਾ ਤੇ ਸੋਨਾ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ੧ ਸਮਾਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣੇ ਮੋਤੀ, ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਗੰਧਕ ਅਤੇ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਚੌਥਾ ਹਿਸਾ ਸੁਹਾਗਾ ਪਾਕੇ ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਖਰਲ ਕਰਕੇ ਟਿੱਕੀ ਬੰਨੇ ਅਰ ਫਿਰ ਇਕ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਲੂਣ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਰੱਖ ਕੇ ਫਿਰ ਭਾਂਡੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰੇ। ਉਸ ਉਤੇ ਕਪੜ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਸਤ ਲੇਪ ਕਰੇ। ਧੁਪੇ ਰਖ ਕੇ ਸੁਕਾ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਗਜਪੁਠ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਅੱਗ ਦੇਵੇ ਜੇਹੜੀ ੪ ਪਹਿਰ ਤਕ ਰਹੇ, ਫਿਰ ਠਢੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਢ ਰਖੇ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰੱਤੀ ਪਾਨ ਬੀੜ ਵਿਚ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਅਰ ੪੦ ਦਿਨ ਤਕ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਧਾਤੂਖਯ ਸ੍ਵਾਸ ਰਾਜ ਜ਼ਖਮ, ਖਈ, ਖਾਂਸੀ, ਪਾਂਡੂ, ਹ੍ਰਿਦਯ ਰੋਗ ਅਤੇ ਛਾਤੀ ਤੋੜਨੇ ਵਾਲਾ ਲਹੂ ਔਂਦਾ ਇਤਨੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੬੯ ॥ ੧੭੦ ॥ ੧੭੧ ॥

ਰਸ (ਰਸਰਤਨਾਕ੍ਰਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਤੀਨ ਭਾਗ ਲੈ ਮਾਰਯਾ ਸੂਤ। ਮਾਰਯਾਂ ਹੇਮ ਜੁ ਏਕੈ ਹੂਤ।
ਤਾਲ ਜੁ ਤਾਂਬਾ ਗੰਧਕ ਆਨ। ਮਨਸਿਲ ਇਕਇਕ ਮੇਲੋਜਾਨ ।੧੭੨।
ਸਰਬ ਪੀਸ ਕੈ ਚੂਰਨ ਕਰੋ। ਆਨ ਬਰਾਟੀ ਮੁਖ ਮੈਂ ਭਰੋ।

ਅਜਾ ਖੀਰ ਸੋ ਟੰਕਨ ਪੀਸ। ਮੁਖ ਲਾਯੋ ਕੌਡੀ ਕਾ ਈਸ ॥੧੭੩॥
ਮਾਂਟੀ ਭਾਂਜਨ ਧਰੋ ਸੁਕਾਇ। ਮੁਦ੍ਰਾ ਕਰਿ ਗਜਪੁਟ ਜੁ ਧਰਾਇ।
ਸੀਤਲ ਲੇਵੇ ਰਾਜ ਮ੍ਰਿਗੰਕ। ਗੁੰਜਾ ਚਾਰ ਖਾਵੇ ਤਿਸ ਅੰਕ॥੧੭੪॥
ਉਨਤੀਸੇ ਮਰਚਾਂ ਦਸ ਕਣਾ। ਸਹਿਤ ਸੰਗ ਖਾਵਨ ਸੋ ਭਨਾ।
ਅਥਵਾ ਘ੍ਰਿਤ ਕੈ ਸੰਗ ਖਵਾਇ। ਰਾਜਜਖਮ ਖਜਨਾਸ ਕਰਾਇ॥੧੭੫॥

ਪ੬੬੫–ਮਾਰਿਆ ਪਾਰਾ ੩ ਭਾਗ, ਮ੍ਰਿਤਸੋਨਾ ੧ ਭਾਗ, ਹਰਤਾਲ, ਮ੍ਰਿਤ ਤਾਂਬਾ, ਗੰਧਕ ਤੇ ਮਨਸਿਲ ਇਹ ਸਭ ਇਕ ੨ ਭਾਗ ਘੋਟਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਤੇ ਸਭੇ ਪੀਲੀਆਂ ਕੌਡੀਆਂ ਵਿਚ ਭਰੇ ਪਿਛੋਂ ਬਕਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਸੁਹਾਗਾ ਪੀਹਕੇ ਕੌਡੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਲਾਵੇ ਸੁਕਾ ਕੇ ਮਿਟੀ ਦੀ ਹਾਂਡੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਸੰਪੁਟ ਕਰੇ ਤੇ ਗਜਪੁਠ ਦੇਕੇ ਫੂਕੇ। ਠੰਢੀ ਹੋਣ ਤੇ ਕੱਢ ਕੇ ਰਖੇ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਰਾਜ ਮ੍ਰਿਗਾਂਕ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਖੁਰਾਕ ੪ ਰਤੀ ਦੀ ਹੈ ਅਰ ਨਾਲ ੨੯ ਮਿਰਚਾਂ ਤੇ ੧੦ ਮਘਾਂ ਕੁਟਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਯਾ ਘਿਓ ਦੀ ਚਟਣੀ ਕਰੇ, ਰਾਜਜ਼ਖਮ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕੱਟ ਦੇਵੇ ॥੧੭੨ ਤੋਂ ੧੭੫॥

ਮਹਾ ਤਾਲੀਸਾਦਿ ਚੂਰਣ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਸ਼ੰਕਰ

ਤਾਲੀਸ ਚਿਤ੍ਰਕ ਬਘੋਖ ਦਾਰਮ, ਤਿੰਤੜੀਕ ਮਗਾਇ।
ਪਲ ਪਲ ਜੁ ਸਾਤ੍ਰਾ ਸਭਨ ਕੀ, ਇਨ ਕੂਟ ਕਪੜ ਛਨਾਇ।
ਦੀਪਯ ਕੋ ਗਜ ਪੀਪਰੀ, ਚਬ ਆਨ ਮੇਲੁ ਜਿਵਾਨ।
ਬੜਿੰਗ ਗੂੰਥਕੰ ਕੇਸਰੈ, ਤਜ ਹਾਪੁਖਾ ਲੈ ਠਾਨ ॥੧੭੬॥
ਜਰਨ ਧਨੀਆਂ ਜਾਇਫਲ, ਤ੍ਰੈਗੰਧ ਮੇਲ ਲਵੰਗ।
ਕਣਾ ਸ਼ੁਭ ਏ ਕਰਖ ਕਰਖੈ, ਸਭਨਿ ਇਮ ਲੈ ਅੰਗ।
ਮੇਲੁ ਮਿਸਰੀ ਦੁਗਨਿ ਸਭ ਤੇ, ਪੀਸ ਖਾਇ ਦੁਟੰਕ।
ਰਾਜਯਖਮਨਿ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛੈ, ਪੀਨਸੇ ਰੁਜ ਅੰਕ ॥ ੧੭੭ ॥
ਹਿਯ ਰੋਗ ਅਪਤੰਤ੍ਰੈ, ਨੈਨ ਗਦ ਸਭ ਬਾਇ।
ਪਿਤ ਚਾਲੀ ਬੀਸ ਕਫ ਰੁਜ, ਬੀਸ ਮੇਹ ਮਿਟਾਇ।
ਤਾਪ ਅਰਸਾ ਸੂਲ ਗਲ ਗ੍ਰਹਿ, ਸੋਖ ਹਨੁਗ੍ਰਹਿ ਏਹ।
ਹਲੀਮਕਾ ਉਰੁ ਸਥੰਭ ਨਾਸੈ, ਜਾਤ ਬਾਤ ਸਨੇਹ ॥੧੭੮॥

ਪ੬੬੬–ਤਲੀਸਪਤ੍ਰ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਅਨਾਰਦਾਨਾ ਤੇ ਇਮਲੀ ੪–੪ ਤੋਲੇ। ਅਜਮੋਦ, ਲੰਬੀ ਮਘ ਚਬ, ਅਜਵਾਇਣ, ਬਾਇਬੜਿੰਗ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਕੇਸਰ, ਤਜ-ਪਤ੍ਰ, *ਹਊਬੇਰ, ਜੀਰਾ, ਧਨੀਆਂ,

*ਹਪੁਖਾ–ਹਊਬੇਰ ਅਰਥਾਤ ਉਨਾਬ ਹਨ, ਦੇਖੋ ਆ: ਐ: ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੯੦,

ਧਨੀਆਂ, ਜਾਇਫਲ, ਤ੍ਰੈਗੰਧ,ਦਾਲਚੀਨੀ, ਤਮਾਲਪਤ੍ਰ ਅਤੇ ਇਲਾਜਚੀ, ਲੌਂਗ, ਮਘ, ਅਰ ਤਵਾਸੀਰ ਇਹ ਸਭ ੧-੧ ਤੋਲਾ ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲਵੇ ਤੇ ਮਿਸਰੀ ‡ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣੀ ਪਾ ਕੇ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਨਿਤ ੮ ਮਾਸੇ ਖਾਯਾ ਕਰੇ, ਉਪਰੋਂ ਜਲ ਦਾ ਘੁਟ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜ ਜਖਮਿ, ਮੂਤ੍ਰਕ੍ਰਿਛ, ਰੇਸ਼ਾ, ਹ੍ਰਿਦਯ ਰੋਗ, ਅਪਤੰਤ੍ਰਕਵਾਯੂ, ਨੇਤ੍ਰ ਰੋਗ, ੮੪ ਬਾਤ, ੪੦ ਪਿਤ ਦੇ ਰੋਗ, ੨੦ ਕਫ ਦੇ ਰੋਗ, ੨੦ ਪ੍ਰਮੇਹ, ਤਾਪ, ਬਵਾਸੀਰ, ਸੂਲ, ਗਲ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ, ਸੁਕਣਾਂ, ਜਬਾੜੇ ਆਕੜਨੇ, ਹਲੀਮਕ ਤੇ ਉਰੁਸਤੰਭ, ਇਤਨੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੭੬॥੧੭੭॥੧੭੮॥

ਕਪੂਰਾਦਿ ਚੂਰਣ-ਦੋਹਰਾ

ਕਪੂਰ ਕੰਕੋਲਿ ਜੁ ਜਇਫਲ, ਲੌਂਗ ਨਾਗਰਾ ਮੇਲ।
ਪੀਪਰ ਮਰਚਾਂ ਤਜ ਜੁ ਛੜ, ਸਭ ਸਮਾਨ ਸਿਤ ਠੇਲ ॥੧੭੯॥
ਖਾਵਤ ਹੀਯਾ ਰੋਗ ਖਯ, ਕਾਸ ਰੋਚਨਾ ਜਾਨ।
ਗੁਲਮ ਛਰਦਿ ਕੰਠਾਮ ਯਹਿ, ਇਨ ਰੋਗਨ ਕੀ ਹਾਨ ॥੧੮੦॥

ਪ੪੭-ਕਪੂਰ, ਸਰਦਚੀਨੀ, ਜਾਯਫਲ, ਲੌਂਗ, ਸੁੰਢ, ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਤਜਪਤ੍ਰ ਤੇ ਛੜ, ਏਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਤੇ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਖਾਏ ਤਾਂ ਹ੍ਰਿਦਯ ਰੋਗ, ਖਈ, ਕਾਸ, ਗੁਲਮ, ਕੈ ਤੇ ਕੰਠ ਰੋਗ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਵਧੇਰੇ ਅੰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧਾਵੇ ॥੧੭੯॥੧੮੦॥

ਜਵਾਨਯਾਦਿ ਚੂਰਨ-ਚੌਪਈ

ਅਜਵਾਇਨ ਜੋ ਆਮਲਬੇਤ। ਤਿੰਤੜੀਕ ਨਾਗਰ ਲੈ ਦੇਤ।
ਦਾਰਮ ਬਦਰੀ ਅਮਲੀ ਪਾਇ। ਕਰਖ ਕਰਖ ਸਭ ਏਹ ਮਗਾਇ।੧੮੧।
ਧਨੀਆਂ ਸੌਚਰ ਜਾਜੀ ਤੁਕਾ। ਅਰਧ ਅਰਧ ਏ ਕਰਖ ਜੁ ਦੁਕਾ।
ਸੌ ਪੀਪਰ ਮਰਚਾਂ ਸੈ ਦੋਇ। ਮਿਸਰੀ ਚਾਲ ਪਲੰ ਲੈ ਢੋਇ।੧੮੨।
ਖਾਵਤ ਜਿਹਵਾ ਸੋਧਨ ਕਰੈ। ਹੀਯਾ ਰੋਗ ਅਰੋਚਕ ਹਰੈ।
ਪਲੀਹਾ ਪਾਰਸ ਸੂਲ ਮਿਟਾਇ।ਸਰਬ ਰੋਗ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ।੧੮੩॥
ਦਾਹ ਸ੍ਵਾਸ ਬਮ ਕਾਸ ਨਸਾਇ। ਗ੍ਰਹਣੀ ਔਰ ਵਬੰਧ ਗਵਾਇ।
ਕਹਯੋ ਜਵਾਨੀ ਆਦਿਕੁ ਏਇ। ਰਾਜਜਖਮ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਇ ॥੧੮੪।

ਪ੪੮-ਅਜਵਾਇਣ, ਅਮਲਵੇਤ, ਸਮਾਕ, ਸੁੰਢ, ਅਨਾਰਦਾਣਾ, ਕਚ (ਖਟੇ) ਬੇਰ ਤੇ ਇਮਲੀ ਏਹ ਸਭ ਤੋਲਾ ਤੋਲਾ, ਧਨੀਆਂ, ਸੌਂਚਰਲੂਣ, ਜੀਰਾ ਤੇ ਦਾਰਚੀਨੀ ਏਹ ਛੇ ਛੇ ਮਾਸੇ ੧੦੦ ਮਘ ਅਰਥਾਤ ੪ ਤੋਲੇ, ੨੦੦ ਮਿਰਚ ਅਰਥਾਤ ੮ ਤੋਲ ਤੇ ਮਿਸਰੀ ੧੬ ਤੋਲੇ ਪਾਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਖਾਏ ਤਾਂ

---

‡"ਕਣਾ ਸਰ ਏ ਕਰਖ ਕਰਖੇ" ਸੁਧ ਪਾਠ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ "ਸੁਭ" ਤਵਾਸੀਰ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ ੧੫੦, ਪ: ੧. ਔਰ ਦੇਖੋ ਆ: ਐ: ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੬੭. ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਬੰਗਸੇਨ ਪ੍ਰਿ: ੨੨੮. ਕਿਤਨੀ ਅਗਯਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭ-ਤਵਾਸੀਰ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਅਰਥ "ਸਭ" ਕਰ ਦੇਣਾ।

ਜਿਹਬਾ ਸੋਧਨ ਕਰੇ, ਹ੍ਰਿਦਯ ਰੋਗ, ਅਰੁਚੀ, ਲਿਫ ਤੇ ਜਾਤੁਲਜੰਮ ਆਦਿ ਸਭ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ਅਰ ਦਾਹ, ਸ੍ਵਾਸ, ਕੈ, ਖਾਂਸੀ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਤੇ ਪੇਟ ਦਾ ਗੁੰਮ ਰਹਿਣਾ ਇਹ ਜਵਾਨੀਆਂ ਦੇ ਚੂਰਨ ਸਭ ਦੇ ਨਾਸ ਕਰਨਹਾਰਾ ਫਿਰ ਭੀ ਰਾਜਜ਼ਖਮ ਦਾ ਤਾਂ ਹਰਨੇਹਾਰਾ ਹੈ ॥੧੮੧ ਤੋਂ ੧੮੪॥

ਚੂਰਣ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਸੋਰਠਾ

ਕਪਿ ਪਲੁ ਸੂਕਾ ਆਨ, ਪੀਸ ਕਰੋ ਚੂਰਨ ਤਿਸੈ।
ਅਜਾ ਛੀਰ ਸੋ ਪਾਨ, ਰਾਜ ਜਖਮ ਛਯ ਜਾਤ ਹੈ ॥੧੮੫॥

੫੬੯–ਬਾਂਦਰ ਦਾ ਮਾਸ ਸੁਕਾ ਪੀਹ ਕੇ ਬਕਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਜ਼ਖਮ ਤੇ ਖਈ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੮੫॥

ਹਰਨ ਛਾਂਗ ਕੇ ਸਾਸ, ਸੂਕਾ ਚਰਨ ਪੀਸ ਇਹ।
ਅਜਾ ਦੂਧ ਸੋ ਖਾਇ, ਰਾਜਜਖਮ ਜਾਤਾ ਰਹੈ ॥੧੮੬॥

ਹੋਰ ਹਰਨ ਤੇ ਬਕਰੇ ਦਾ ਮਾਸ ਭੀ ਸੁਕਾ ਚੂਰਨ ਕਰਕੇ ਬਕਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜ ਜ਼ਖਮ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੧੮੬॥

ਰਾਜਯਖਮ ਪੱਥ–ਦਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਤੰਦੁਲ ਖਸਟਕ ਮੁਗਦਾ ਚਨਕਾ, ਮਾਖਨ ਕਨਕੇ ਖਾਵੇ।
ਮਦਿਰਾ ਸਿਖਰਨ ਘ੍ਰਿਤ ਪਜਛਾਂਗਾ, ਸਿਗ੍ਰ ਦਾਖਾ ਪਾਵੇ।
ਮਨਿ ਮੋਤੀ ਕੀ ਮਾਲਾ ਪਹਿਰੇ, ਸੋਨੇ ਜਰੌਤ ਕਰਾਈ।
ਸੂਰਜ ਕਿਰਨਾ ਮ੍ਰਿਗਮਦ ਚੰਦਨ, ਲੇਪਨ ਪਥ ਬਤਾਈ ॥੧੮੭॥

੫੭੦–ਸਠੀ ਦੇ ਚੌਲ, ਮੂੰਗੀ, ਚਣੇ, ਮਾਂਹ, ਕਣਕ ਮਦਿਰਾ, †ਸਿਖਰਣਿ (ਰਸਾਲਾ) ਘੋਉ, ਬਕਰੀ ਦਾ ਦੁਧ, ਸੁਹਾਵਣਾ, ਮੁਣੱਕਾ ਖਾਣਾ, ਮਣੀਆਂ, ਮੋਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਲਾਂ ਪਹਿਰਨੀਆਂ, ਸੋਨੇ ਜੜਾਊ ਗਹਿਲੇ ਪੌਣੇ. ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਣਾਂ, ਕਸਤੂਰੀ, ਚੰਣਨ ਦਾ ਲੇਪ, ਇਹ ਸਭ ਪਥ ਹਨ ॥੧੮੭॥

ਕੁਪਥ–ਦਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਰੇਚਨ ਬੇਗ ਬਿਧਾਰਨ ਸ੍ਰੰਮ ਅਤਿ, ਅੰਜਨੁ ਸ੍ਵੇਦਨ ਜਾਨੋ।
ਜਾਗਨ ਸਾਹਸ ਤਿਯ ਕਾ ਸੰਗੀ, ਬਿਖਮ ਸਨ ਕੁਲ ਥਾਨੋ।
ਪੇਠਾ ਮਾਖਾ ਲਸਨੰ ਬਿੰਬੀ, ਕਰਿਕੋਟਕ ਕਾਰੇਲੇ।

---

†ਸਿਖਰਣਿ-ਰਸਾਲਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਹੀਂ ਦਾ ਤਾਜਾ ਦੁਧ ੫੧੨ ਤੋਲੇ ਲੈ ਕੇ ਕੋਰੀਆਂ ਦੋ ਹਾਂਡੀਆਂ ਅਧੀਆਂ ਅਧੀਆਂ ਰਖਕੇ ਜਮਾ ਦੇਵੇ, ਦਿਨੇ ਉਸ ਦਾ ਖੱਟਾ ਪਾਣੀ ਕਢ ਕੇ ਫਿਰ ੨੫੬ ਤੋਲੇ ਖੰਡ ਦਾ ਬੂਰਾ ਕਪੜੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਦੂਸਰੀ ਹਾਂਡੀ ਦਾ ਦਹੀਂ ਪ੍ਰਲਟ ਕੇ ਮਲ ੨ ਕੇ ਬੂਰੇ ਸਮੇਤ ਛਾਣ ਦੇਵੇ, ਸੋ ਅਛੇ ਪਾਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਲਾਚੀ, ਲੌਂਗ, ਕਪੂਰ ਤੇ ਮਿਰਚ, ਮਾਫਕ ਸਿਜਾਜ਼ ਪਾਕੇ ਖਾਵੇ। ਇਹੀ ਸਿਖਰਣਿ, ਇਹੀ ਰਸਾਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੩੫੧

ਅਮਲੀ ਰਾਮਠ ਪਤ੍ਰ ਸਾਕੰ, ਕਹੇ ਕੁਪੱਥ ਜੁ ਏਲੇ ॥੧੮੮॥

੫੭੧-ਦਸਤ ਲੈਣੇ, ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਅਤਯੰਤ ਥਕੇਵਾਂ, ਸੁਰਮਾ ਪੌਣਾ, ਪਸੀਨਾ ਲੈਣਾ, ਰਾਤ ਦਾ ਜਾਗਣਾ, ਸਾਹਸ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਗ, ਵਿਖਮ ਭੋਜਨ, ਕੁਲਥ; ਪੇਠਾ, ਮਾਂਹ, ਲਸਨ, ਕਦੂਰੀਆਂ, ਕਕੌੜੇ, ਕਰੇਲੇ, ਇੰਮਲੀ, ਹਿੰਗ ਤੇ ਪਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਸਾਗ ਇਹ ਸਭ ਕੁਪਥ ਹਨ ॥੧੮੮॥

ਅਥ ਕਾਸ(ਖਾਂਸੀ) ਰੋਗ ਨਿਦਾਨ- ਪਰਹਾ

ਧੂਮ ਘਾਤ ਰਜ ਧੂਲਾ, ਮੁਖ ਮੈ ਜਾਤ ਹੈ।
ਬਯਾਮ ਰੂਖ ਅੰਨ ਖਾਵੈ, ਮਾਰਗ ਸਾਤ ਹੈ।
ਬੇਗ ਰੋਕਨਾ ਭੋਜਨੁ, ਚਿਕਨਾ ਜਾਨਿਜੇ।
ਉਪਜਤ ਕਾਸ ਸੁ ਰੋਗੁ, ਜੁ ਪੰਚ ਬਖਨਿਯੋ ॥ ੧੮੯॥
ਕਾਂਸੀ ਫੂਟਾ ਭਾਂਜਨ ਸਬਦਿ ਜੁ ਕਰਤ ਹੈ।
ਤਯੋਂ ਨਰ ਬੋਲਤ ਬੈਨ, ਸਬਦਿ ਸੋ ਧਰਤ ਹੈ।
ਥੂਕੇ ਬਾਰੰਬਾਰ, ਸੁ ਖਾਂਸੀ ਆਖੀਏ।
ਮਾਧਵ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹੀ ਬ੍ਰਿਧਿ ਰਾਖੀਏ॥੧੯੦॥

ਧੂੰਏਂ ਯਾ ਧੂੜ ਦੇ ਕੰਠ ਨਾਲ ਚੋਟ ਲਗਣੇ ਤੇ ਯਾ ਧੂੜੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪੈਣ ਤੇ, ਕਸਰਤ ਕਰਨੇ, ਰੁਖੇ ਭੋਜਨ ਖਾਣੇ, ਰਸਤੇ ਦੇ ਥਕੇਵੇਂ, ਬੇਗਾਂ ਦੇ ਰੋਕਣੇ ਅਤੇ ਚੀਕਣ ਭੋਜਨਾਂ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਸ (ਖਾਂਸੀ) ਪਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਂਸੀ (ਕਹੇਂ) ਦੇ ਟੁਟੇ ਭਾਂਡੇ ਵਾਂਗ ਆਦਮੀ ਬਾਰ ੨ ਬੋਲਦਾ, ਥੁਕਦਾ, ਬਾਰੰਬਾਰ ਖੰਘਦਾ ਹੈ ਸੋ ਉਹ ਕਾਸ (ਖਾਂਸੀ) ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥੧੮੯॥੧੯੦॥

ਅਸਾਧ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਸੂਲ ਤਾਪ ਦੁਰਬਲ ਅਤਿ ਛੀਨ। ਮੋਹ ਦਾਹ ਲਵ ਗੰਧ ਮਲੀਨ।
ਨੀਲੀ ਪੀਲੀ ਰਕਤ ਸਥੂਕੈ। ਦਿਨ ਦਿਨ ਰੋਗੀ ਕਾ ਤਨ ਸੂਕੈ॥੧੯੧॥
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਕਰ ਪੀਰਤ ਅੰਗ। ਸੋ ਰੋਗੀ ਨਿਹਚੈ ਹੁਇ ਭੰਗ।
ਇਸਕਾ ਬੈਦ ਨਾ ਕਰੋ ਉਪਾਇ। ਜੌ ਕਰਿਹੌਂ ਤੌ ਜਸੁ ਮਿਟ ਜਾਇ॥੧੯੨॥

ਸੂਲ, ਤਾਪ, ਕਮਜ਼ੋਰੀ, ਖੀਣਤਾ, ਮੋਹ, ਦਾਹ, ਥੁਕ ਵਿਚੋਂ ਦੁਰਗੰਧੀ ਤੇ ਨੀਲੀ, ਪੀਲੀ, ਲਾਲ ਥੁਕ ਹੋਵੇ ਦਿਨ ਦਿਨ ਰੋਗੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸੁਕਦਾ ਜਾਣਾ, ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ ਨਾਲ ਅੰਗ ਮੁਰਝਾਏ ਜਾਣੇ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਾਲਾ ਰੋਗੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਉਪਾਯ ਕਰਨਾ ਯਸ ਦਾ ਨਾਸਕ ਹੈ।੧੯੧।੧੯੨।

ਬਾਤ ਕਾਸ ਲੱਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਕੁਖ ਸੀਸ ਹਿਯ ਸੂਲ ਹੁਇ, ਸੁਰਭੰਗ ਹੋਵੇ ਕਾਸ।
ਸੂਕਾ ਤਨ ਬੋਲੈ ਉਠਤ, ਬਾਤ ਕਾਸ ਏ ਭਾਸ॥੧੯੩॥

ਵਖੀਆਂ, ਸਿਰ ਤੇ ਰਿਦੇ ਵਿੱਚ ਸੂਲ, ਖਾਂਸੀ ਨਾਲ ਸੁਰ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ, ਸਰੀਰ ਸੁਕਦਾ ਜਾਣਾ ਅਰ ‡ਬੋਲਣੇ ਤੇ ਖਾਂਸੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਠਦੀ, ਇਹ ਬਾਤ ਖਾਂਸੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ ॥੧੯੩॥

ਕਾਸ ਉਪਾਇ

ਟੰਕ ਗਹੋ ਪੁਰ ਏਕ ਸੁਧ, ਆਫੂ ਗੁੰਜਾ ਚਾਰ।
ਕਾਲ ਕੁੰਚਕਾ ਟੰਕ ਦੋਇ, ਗੋਥਨ ਟੰਕ ਚੌ ਡਾਰ ॥੧੯੪॥
ਗੋਲੀ ਗੁੰਜਾ ਸਮ ਕਰੋ, ਨਿਸ ਕੋ ਮੁਖ ਮਹਿ ਡਾਰ।
ਜਾਇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਂਸਿ ਖਯਤ, ਗੋਲੀ ਸਿਧ ਬਿਚਾਰ ॥੧੯੫॥

੫੭੨–ਗੁਗਲ ੪ ਮਾਸੇ, *ਸੁਧ ਪੱਕੀ ਅਫੀਮ ੪ ਰੱਤੀਆਂ, ਕਾਲਾ ਜੀਰਾ ੮ ਮਾਸੇ ਤੇ ਮੁਣੱਕਾ ੧੬ ਮਾਸੇ ਲੈਕੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਖਰਲ ਕਰਕੇ ਰਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀ ਬੰਨ੍ਹ ਰਖੇ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖਕੇ ਰਸਾ ਚੂਸੇ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਖਾਂਸੀ, ਖਈ ਖਤ (ਜ਼ਖਮ) ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਸਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਇਹ ਸਿਧ ਯੋਗ ਹੈ ॥ ੧੯੪ ॥ ੧੯੫ ॥

(ਬੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਪਾਂਚ ਮੂਲ ਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਊਪਰ ਪਾਵੇ ਕਨਾ ਪਿਸਾਇ।
ਬਾਤ ਕਾਸ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਦਿਯੋ ਬਤਾਇ ॥੧੯੬॥

੫੭੩–ਪੰਜ ਮੂਲ (ਸੋਨਾਕ, ਬਿਲ, ਕੰਡਿਆਰੀ, ਪਾਟਲਾ, ਅਰਣੀ) ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਮਘਾਂ ਧੂੜ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਜਾਵੇ ॥੧੯੬॥

(ਬੰਗਸੇਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਪੀਪਰ ਭਾਰੰਗੀ, ਬਾਂਸਾ ਸਟੀ ਗਿਲੋਇ।
ਗੁੜ ਮਧੁ ਤੇਲ ਸੇ ਚਾਟਿਯੇ, ਬਾਤ ਕਾਸ ਨਾ ਹੋਇ ॥੧੯੭॥

੫੭੪–ਕੱਕੜਸਿੰਗੀ, ਮਘ, ਭੜਿੰਗੀ, ਬਾਂਸਾ, ਕਚੂਰ, ਗਿਲੋਜ਼ ਤੇ ਗੁੜ, ਸ਼ਹਿਤ, ਤੇਲ ਮਿਲਾਕੇ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਜਾਵੇ ॥੧੯੭॥

ਦਾਖ ਭਾਰਗੀ ਪੀਪਰੀ, ਨਾਗਰ ਸ੍ਰਿੰਗ ਕਚੂਰ।
ਚਾਟੇ ਗੁੜ ਅਰੁ ਤੇਲ ਸੋਂ, ਕਾਸ ਬਾਤ ਕੋ ਚੂਰ ॥ ੧੯੮ ॥

੫੭੫–ਮੁਣੱਕਾ, ਭੜਿੰਗੀ, ਮਘ, ਸੁੰਢ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ ਤੇ ਕਚੂਰ, ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਗੁੜ ਅਰ ਤੇਲ ਵਿਚ ਰਲਾਕੇ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ੀਘਰ ਬਾਤ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਮਿਟੇ ॥੧੯੮॥

ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਦੁਸਯਪ੍ਰਸ ਨਾਗਰੰ, ਸਿਤਾ ਸਟੀ ਜੋ ਦਾਖ।

---

‡ਖਾਂਸੀ-ਬੋਲਣ ਤੇ ਉਠਦੀ ਹੈ, ਉਚਿਤ ਅਨੁਚਿਤ ਅਰਥ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਅਗਯਾਨਤਾ ਹੈ। ਭ੍ਰਮਨਿ ਬ੍ਰਿਤੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਵੰਗਸੇਨ ਦੇਖਕੇ ਕਰੋ।

*ਅਫੀਮ ਨੂੰ ੨੧ ਵਾਰ ਅਦ੍ਰਕ ਦ ਰਸ ਵਿਚ ਘੋਟੇ, ਹਰ ਇਕ ਪੁਟ ਦਿੰਦਾ ਸੁਕਾਈ ਜਾਵੇ. ਇਹ ਅਫੀਮ ਸੁਧ ਯੋਗ ਵਿਚ ਪੌਣ ਦੇ ਲਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਬਨ ਔ: ਵਿਗਯਾਨ, ਪ੍ਰਿ: ੯.

ਤੇਲ ਸੰਗ ਚਾਟਨ ਕਰੇ, ਬਾਤ ਕਾਸ ਮਿਟ ਭਾਖ॥ ੧੯੯॥

੫੭੬–ਕਕੜ ਸਿੰਗੀ, ‡ਜਵਾਹਾਂ, ਸੁੰਢ, ਮਿਸਰੀ, ਕਚੂਰ ਤੇ ਮੁਣੱਕਾ ਸਮ ਪੀਹਕੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਤੁਰਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੯੯॥

ਪੰਚ ਕੋਲ ਅਰੁ ਲਵਨ ਪਚ, ਸੁੰਠੀ ਦੋਨੋ ਖਾਰ।
ਸਟੀ ਮਰਚ ਏ ਪੀਸਕੈ, ਦੀਜੇ ਘ੍ਰਿਤ ਮੈ ਡਾਰ॥ ੨੦੦॥
ਪ੍ਰਾਤ ਉਠੀ ਚਾਟਨ ਕਰਤ, ਮਿਟਤ ਬਾਤ ਕੋ ਕਾਸ।
ਕਫ ਹਿਕ੍ਵਾ ਦੂਰੈ ਭਜਤ, ਔਖਧ ਭਲੀ ਸੁ ਖਾਸ॥ ੨੦੧॥

੫੭੭–*ਪੰਜਕੋਲ (ਮਘ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਚੱਬ, ਚਿਤ੍ਰਾ ਤੇ ਸੁੰਢ), ਪੰਜ ਲੂਣ (ਕਚ, ਸੇਂਧਾ, ਸਮੁੰਦ੍ਰ, ਸੌਂਚਰ ਤੇ ਕਾਲਾ) ਸੁੰਢ, ਦੋਨੋਂ ਖਾਰਾਂ (ਸੱਜੀ, ਜੌਂਖਾਰ) ਕਚੂਰ ਤੇ ਮਿਰਚਾਂ, ਇਹ ਪੀਹਕੇ ਘੋਉ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਵੇ। ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਉਠ ਕੇ ਹੱਟੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਬਲਗਮ ਹਿੜਕੀ ਭੀ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ॥੨੦੦॥੨੦੧॥

ਸੁੰਠ ਦੁਰਾਲਭ ਦਾਖ ਸਟਿ, ਤੋਖਾਖੀਰ ਮਿਲਾਇ।
ਤੇਲ ਸੰਗ ਚੂਰਨ ਭਖੇ, ਬਾਤ ਕਾਸ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੨੦੨॥

੫੭੮–ਸੁੰਢ, ਧਮਾਹਾਂ, ਮੁਣੱਕਾ, ਕਚਰ ਤੇ ਤੋਖਾਖੀਰ ਪੀਹਕੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਜਾਵੇ ॥੨੦੨॥

ਬਯੋਖ ਜਰਨ ਜਾਤੀਫਲਾ, ਮਧੁ ਸੋ ਚਾਟਨ ਥਾਇ।
ਊਰਧ ਸ੍ਵਾਸ ਤਮਕੈ ਕਸਨ, ਬਾਤ ਰੋਗੁ ਨ ਰਹਾਇ ॥੨੦੩॥

੫੭੯–ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ, ਜੀਰਾ ਤੇ ਜਾਫਲ ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟੇ ਤਾਂ ਊਰਧ ਸ੍ਵਾਸ, ਤਮਕ ਸ੍ਵਾਸ ਤੇ ਬਾਤ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਨਾ ਰਹੇ ॥੨੦੩॥

ਪਿਤ ਕਾਸ (ਖਾਂਸੀ) ਲੱਛਣ

ਦਾਘ ਤ੍ਰਿਖਾ ਬਮਿ ਛਰਦ ਭ੍ਰਮ, ਨਿਸਟੀਵਨ ਹੁਇ ਅਲਪ।
ਪੀਤ ਬਰਨ ਸਿਰ ਸੂਲ ਅਤਿ, ਪਿਤ ਕਾਸ ਇਮ ਕਲਪ॥੨੦੪॥

ਹ੍ਰਿਦਯ ਸੜਨਾ, ਪਯਾਸ, ਵਮਨ, ਸੁਕੇ ਉਬੱਤ †ਨਿਸਟੀਵਨ ਕਹੀਏ ਤੁਕਣਾ, ਸੋ ਮੂੰਹ ਰਸਤੇ

---

‡ਦੁਸਪਰਸ–ਜਵਾਹਾਂ ਹੈ ਦੇਖੋ ਆ: ਐ: ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ ੭੯ ਅਮਰ ਕੋਸ਼ ਸਲੋਕ ੯੧ ਸਰਗ ੨, ਏਥ ਕੰਡਿਆਰੀ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ।

*ਪੰਜ ਕੋਲ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਾਸਤੇ, ਦੇਖੋ ਮੇਘ ਦਾ ੧੨ਵਾਂ ਅਧਯਾਯ, ਨ੍ਰਿਘੰਟ, ਆ: ਐ: ਕੋ: ਪ੍ਰਿ:੯੧ ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨ੍ਰਿਘੰਟ।

†ਨਿਸਟੀਵਨ–ਥੁਕਣਾ: ਸੋ ਮੂੰਹ ਰਸਤੇ ਬਲਗਮ ਦੇਖੋ ਆ: ਐ: ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੬੮. ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੯੬੬ ਅਗਯਾਨੀ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਿਸਟੀ ਦਾ ਅਰਥ ਨਕਸੀਰ ਤੇ ਵਨ-ਬਾ ਅਰਥ ਅਗਨੀ ਕਰਕੇ ਅਗਜਾਨਤਾ ਜਣਾਈ ਹੈ।

ਅਲਪ ਬਲਗਮ ਦਾ ਨਿਕਲਨਾ, ਪਾਂਡੂ ਰੋਗ, ਅਤਯੰਤ ਸਿਰ ਵਿਚ ਸੂਲ, ਇਹ ਪਿਤ ਖਾਂਸੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੨੦੪॥

ਉਪਾਇ–ਸੋਰਠਾ

ਬੰਸ ਦ੍ਰਿਗਨ ਤਵਖੀਰ, ਪੀਪਰ ਮਧੁ ਸੰਗਹਿ ਚਟੋ।
ਘ੍ਰਿਤ ਭੀ ਤਾਮਹਿ ਭੀਰ, ਪਿੱਤ ਕਾਸ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ॥੨੦੫॥

੫੯੦–ਤਵਾਸ਼ੀਰ ਤੇਖਾਖੀਰ ਤੇ ਮਘ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਘਿਉ੍ ਪਾਕੇ ਚਟੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਜਾਵੇ ॥ ੨੦੫ ॥

ਯਸਟੀ ਗ੍ਰੰਥਕ ਦਾਖ, ਦੂਰਬ ਪੀਪਰ ਮਧੁ ਸਰਪਿ।
ਪਿਤ ਕਾਸ ਮਿਟ ਭਾਖ, ਜੌ ਨਿਤ ਚਾਟੇ ਪ੍ਰਾਤ ਉਠ॥੨੦੬॥

੫੯੧–ਮੁਲੱਠੀ, ਪਿਪਲਾ ਮੂਲ, ਮੁਣੱਕਾ, ਖੱਬਲ ਘਾਹ, ਮਘ, ਸ਼ਹਿਤ ਤੇ ਘਿਉ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਚੱਟਣ ਤੇ ਪਿਤ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥੨੦੬॥

ਦੋਹਰਾ

ਮਾਤਲੁੰਗ ਰਸ਼ ਹਿੰਗ ਮਧੁ, ਸੀਤਾ ਤਿਨ ਫਲ ਪਾਇ।
ਸੈਂਧਾ ਸਭ ਪੀਸੇ ਚਟੈ, ਪਿਤ ਕਾਸ ਮਿਟ ਜਾਇ॥ ੨੦੭ ॥

੫੯੨–ਚਕੋਧਰੇ ਦਾ ਰਸ, ਹਿੰਗ, ਸ਼ਹਿਤ, ਮਿਸਰੀ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤੇ ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਸਭ ਪੀਹਕੇ ਚਟੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥੨੦੭॥

ਕਣਾ ਦਾਖ ਅਰ ਲਾਖੁ ਲੈ, ਧਾਤ੍ਰੀ ਲਾਜਾ ਪਾਇ।
ਸਿਤੋਲਪਾਸ ਮਧੁ ਚਾਟੀਏ ਪਿਤ ਕਾਸ ਨ ਰਹਾਇ ॥੨੦੮॥

੫੯੩–ਮਘ, ਮੁਣੱਕਾ, ਪਿਪਲ ਦੀ ਲਾਖ, ਆਵਲੇ, ਧਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫੁਲੀਆਂ ਤੇ ਕੁੱਜੇ ਦੀ ਮਿਸਰੀ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਜਾਵੇ ॥੨੦੮॥

(ਬੰਗਸੇਨ)–ਦੋਹਰਾ

ਕਾਂਕੋਲੀ ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਬ੍ਰਿਖਨਿ, ਸੁੰਠੀ ਮੇਦਾ ਦੋਇ।
ਅਜਾ ਦੂਧ ਸੋ ਪੀਜੀਏ, ਪਿਤ ਕਾਸ ਨਾ ਹੋਇ ॥੨੦੯॥

੫੯੪–*ਕਾਂਕੋਲੀ (ਸਕਾਕਲ) ਕੰਡਯਾਰੀ, ਬਾਂਸਾ, ਸੁੰਢ, ਮੇਦਾ, ਮਹਾ ਮੇਦਾ ਅਭਾਵ ਮੇਂ ਸਫੇਦ ਤੇ ਸੁਰਖ ਬ੍ਰਹਮਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਵਾਥ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ ਬਕਰੀ ਦਾ ਦੁਧ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੀਤਾ, ਪਿਤ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੨੦੯॥

ਬਾਂਸਾ ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਦਾਖ ਘਨ, ਬਾਲ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰ ਪੀਯ।
ਸਹਿਤ ਸਿਤਾ ਤਾਂਮਹਿ ਬਿਲੋ, ਪਿਤ ਕਾਸ ਹਰਨੀਯ ॥੨੧੦॥

---

*ਕੰਕੋਲੀ=ਸਕਾਕਲ ਲਵੇ, ਸਰਦਚੀਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

੫੯੫–ਬਾਂਸਾ, ਕੰਡਯਾਰੀ, ਮੁਣੱਕਾ, ਮੱਥਾ ਤੇ ਖਰੈਟੀ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੧੦॥

ਸਟੀ ਸਰਕਰਾ ਬੇਰ ਹ੍ਰੀ, ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਸੁੰਠ ਮਗਾਇ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਘ੍ਰਿਤ ਸਹਿਤ ਭਿਲ, ਪਿਤ ਕਾਸ ਮਿਟ ਜਾਇ॥੨੧੧॥

੫੯੬–ਕਚ, ਖੰਡ, *ਸੁਗੰਧਬਾਲਾ, ਕੰਡਯਾਰੀ ਤੇ ਸੁੰਢ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਘਿਉ, ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੧੧॥

ਚੌਪਈ

ਪੀਪਰ ਦਾਖਾ ਮੇਲ ਖਜੂਰ। ਮਾਸੀ ਸਿਤਾ ਸੁ ਲਾਜਾ ਪੂਰ।
ਸਰਪਿ ਸਹਿਤ ਸੋ ਚਾਟਨ ਦੇਇ। ਪਿਤ ਕਾਸ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਇ॥੨੧੨॥

੫੯੭–ਮਘ, ਮੁਣੱਕਾ, ਖਜੂਰ, ਛੜ, ਮਿਸਰੀ, ਧਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫੁਲੀਆਂ ਤੇ ਘਿਉ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੧੨॥

ਦੋਹਰਾ

ਪੀਪਰ ਮਿਰਚਾਂ ਦਾਖ ਲੈ, ਮੇਲੋ ਮਧੁਕ ਖਜੂਰ।
ਆਜਯ ਸਹਿਤ ਮਿਲ ਖਾਇਯੇ, ਪਿਤ ਕਾਸ ਹੁਇ ਦੂਰ ॥ ੨੧੩ ॥

੫੯੮–ਮਘ. ਮਿਰਚ, ਮੁਣੱਕਾ ਮੁਲੱਠੀ, ਖਜੂਰ, ਘਿਉ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਮਿਲਾਕੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੧੩॥

ਕਫ ਖਾਂਸੀ ਲਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਕਫ ਲਿਪਤਾ ਮੁਖ ਸੀਸ ਦੁਖ, ਕਫ ਸੋ ਪੂਰੇ ਦੇਹ।
ਭੂਖ ਮੰਦ ਗੌਰਵ ਸਦਨ, ਕਫ ਖਾਂਸੀ ਲਖ ਤੇਹ ॥੨੧੪॥

ਮੂੰਹ ਕਫ ਨਾਲ ਲਿਪਟਿਆ ਰਹੇ, ਸਿਰ ਪੀੜ, ਦੇਹ ਕਫ ਨਾਲ ਪੂਰਤ, ਭੁਖ ਮੰਦ ਤੇ ਸਰੀਰ ਭਾਰੀ, ਇਹ ਕਫ ਖਾਂਸੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੨੧੪॥

ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਘਨ ਅਭਯਾ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਬਿਖਾਂ, ਸੁੰਠੀ ਸਟੀ ਮਿਲਾਇ।
ਪੀਸ ਸਿਲਾ ਪਰ ਨੀਰ ਸੋਂ, ਸੇਂਧਾ ਰਾਮਠ ਪਾਇ ॥੨੧੫॥
ਪੀਵਤ ਸ੍ਵਾਸੇ ਕਾਸ ਕੋ, ਕਫ ਪਾਰਸ ਕੋ ਸੂਲ।
ਤਨ ਤੇ ਜੁਰ ਸਭ ਜਾਤ ਹੈ, ਕਫੀ ਕਾਸ ਮਿਟ ਮੂਲ ॥ ੨੧੬ ॥

੫੯੯–ਮੋਥਾ, ਹਰੜ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਪਤੀਸ, ਸੁੰਢ, ਕਚੂਰ, ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਘੋਟ ਕੇ ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਹਿੰਗ ਪਾਕੇ ਸਰਦਾਈ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਦਮਾਂ, ਕਫ ਦੀ ਖਾਂਸੀ, ਵਖੀ ਦੀ ਪੀੜ ਤੇ ਤਾਪ ਇਹ ਸਭ ਨਾਸ

*ਹ੍ਰਿਬੇਰ–ਸੁਗੰਧਬਾਲਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਕ੍ਵਾਵ ਪ੍ਰਿ: ੧੯੩ ਚਕਿਤਸਾ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੯੪

ਕਰੇ ॥੨੧੫॥੨੧੬॥

ਸਟੀ ਰਾਸਨਾ ਦਾਰੁ ਬ੍ਰਿਖ, ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਧਨੀਆ ਪਾਇ।
ਤੇਲ ਛੌਦ੍ਰ ਜੁਤ ਚਾਟੀਜੇ, ਕਾਸ ਸਲੇਖਮ ਜਾਇ॥ ੨੧੭॥

੫੯੦–ਕਚੂਰ, ਰਾਸਨ (ਜੰਜ਼ਬੀਲਸ਼ਾਮੀ), ਦੇਵ ਦਾਰ, ਬਾਂਸਾ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ ਤੇ ਧਨੀਆ ਤੇਲ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਚੱਟ ਤਾਂ ਬਲਗ਼ਮੀ ਖਾਂਸੀ ਜਾਵੇ ॥੨੧੭॥

ਬਯੋਖ ਪੁਸਕਰਾ ਦਾਖ ਸਟਿ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਚਿਤ੍ਰਕ ਘਾਲ।
ਸਹਿਤ ਤੇਲੁ ਅਵਲੇਹ ਕਰਿ, ਕਫ ਕਾ ਕਾਸ਼ ਬਿਹਾਲ ॥੨੧੮॥

੫੯੧–ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਮੁਣੱਕਾ, ਕਚੂਰ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਸ਼ਹਿਤ ਤੇ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਚਟਣੀ ਕਰੇ, ਚਟੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੧੮॥

ਕਣਾ ਗਜਕਣਾ ਬੰਨਿ ਲੈ ਗ੍ਰੰਥਕ ਪੀਸ ਛਨਾਇ।
ਮਧੁ ਸੰਗੇ ਅਵਲੇਹ ਇਸ, ਕਫ ਕੀ ਕਾਸ ਮਿਟਾਇ॥ ੨੧੯॥

੫੯੨–ਮਘ; ਲੰਬੀ ਮਘ, ਚਿਤ੍ਰਾ ਤੇ ਪਿਪਲਾਮੂਲ ਪੀਸ ਛਾਣ ਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟਣੀ ਚਟੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੧੯॥

ਤਜ ਏਲਾ ਪੁਸਕਰ ਜਟਾ, ਦਾਖ ਪੀਪਰੀ ਮੂਰ।
ਬਯੋਖ ਉਸਮ ਜਲ ਪੀਜੀਏ ਜਾਇ ਕਾਸ ਕਫ ਦੂਰ॥ ੨੨੦॥

੫੯੩–ਤਜਪਤ੍ਰ, ਲਾਚੀਆਂ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਛੜ, ਮੁਣੱਕਾ, ਪਿਪਲਾ ਮੂਲ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਪੀਹਕੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਜਾਵੇ ॥੨੨੦॥

ਸਟੀ ਰਾਂਸਨਾ ਆਮਰੇ, ਬਭਨੀਤਕ ਮਧੁ ਘੀਇ।
ਸਿਤਾ ਮੇਲ ਚਾਟੇ ਰੁਜੀ, ਕਫ ਕਾ ਨਾਸ ਨ ਥੀਇ॥ ੨੨੧॥

੫੯੪–ਕਚੂਰ, ਰਾਸਨਾ, ਆਂਵਲੇ, ਬਹੇੜਾ, ਸ਼ਹਿਤ, ਘਿਉ ਤੇ ਮਿਸਰੀ ਪਾ ਕੇ ਚਟੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੨੧॥

ਬਾਤ ਕਫ ਕਾਸ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਕਟਫਲ ਕਤ੍ਰਿਣ ਭਾਰਗੀ, ਪਰਪਟ ਸੁੰਠ ਧਨਾਇ।
ਬਲਾਭਯਾ ਸ੍ਰਿਗੀ ਦਾਰ ਮੁਥ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰ ਜਲ ਪਾਇ॥੨੨੨॥
ਸਹਿਤ ਹਿੰਗ ਪਾਈ ਪਿਵੈ, ਕਾਸ ਬਾਤ ਕਫ ਜਾਇ।
ਕਟ ਬੰਧਨ ਰੁਜ ਸੂਲ ਹੀ, ਹਿਕ੍ਵਾ ਜ੍ਵਰ ਸ੍ਵਸ ਘਾਇ ॥੨੨੩॥

੫੯੫–ਕਾਯਫਲ, *ਕਤ੍ਰਿਣ ਕਹੀਏ ਖਵੀਆਸ, ਭਰਿੰਗੀ, ਪਾਪੜਾ, ਸੁੰਢ, ਧਨੀਆਂ, ਬਲਾਕੜਾ

---

*ਕਤ੍ਰਿਣ=ਰੋਹਿਸ਼ ਘਾਸ, ਪ੍ਰਸਿਧ ਖਵੀ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਅਜ਼ਖ਼ਰ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਜ-ਪੂਤਾਨੇ ਅਰ ਵੈਰੋਵਾਲ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਵਲ ਹੈ।

ਕਹੀਏ ਖਰੈਟੀ ਤੇ ਹਰੜ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਦੇਵਦਾਰ ਅਰ ਮੋਥਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਲ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਹਿਤ ਅਰ ਹਿੰਗ ਧੂੜਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਖਾਂਸੀ, ਬਾਤ ਖਾਂਸੀ, ਕਫ, ਕੰਠ ਅਰ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ, ਪੀੜਾ, ਸੂਲ, ਹਿੜਕੀ, ਤਾਪ ਅਰ ਸ੍ਵਾਸ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ।।੨੨੨।।੨੨੩।।

ਲਘੁ ਲਵੰਗਾਦੀ ਚੂਰਨ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਪਰਹਾ

ਲੌਂਗ ਜਾਇਫਲ ਪੀਪਰ, ਸਮ ਏ ਆਨੀਏ।
ਮਰਚ ਪਲਾ ਪਲ ਚਾਰ, ਮਹੌਖਧ ਠਾਨੀਏ।
ਸਭ ਸਮਾਨ ਸਿਤ ਪਾਇ, ਖਾਇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਤ ਹੀ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਕਫ ਮੇਹ, ਗੁਲਮ ਜੁਰ ਜਾਤ ਹੀ ॥੨੨੪॥

ਦੋਹਰਾ

ਅਗਨ ਮੰਦ ਗ੍ਰਹਨੀ ਬਿਖਮ, ਔਰ ਅਰੋਚਕ ਜਾਇ।
ਆਦਿ ਲਵੰਗ ਕੁ ਏ ਕਹਯੋ, ਬੰਗਸੈਨ ਲਘੁ ਭਾਇ ॥੨੨੫॥

ਪ੯੬-੯੭—ਲੌਂਗ, ਜਾਯਫਲ ਤੇ ਮਘ ਇਕ ਇਕ ਤੋਲਾ, ਮਿਰਚ ਅੱਧਾ ਤੋਲਾ ਤੇ ਸੁੰਢ ੧੬ ਤੋਲੇ, ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਿਸਰੀ ਮਿਲਾਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ, ਕਫ, ਪ੍ਰਮੇਹ ਗੋਲਾ, ਤਾਪ, ਮੰਦਾਗਨੀ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਦੀ ਵਿਖਮਤਾਈ ਤੇ ਅਰੁਚੀ ਨਾਸ ਕਰੇ (ਇਹ ਅਰਥ ਮੂਲ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਬੰਗਸੈਨ ਪ੍ਰਿ: ੨੪੭) ॥੨੨੪॥੨੨੫॥

ਪਿਤ ਕਫ ਖਾਂਸੀ ਉਪਾਇ—ਦੋਹਰਾ

*ਹੀਂਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਮਧੁ ਪਾਇ।
ਪੀਵਤ ਕਫ ਅਰ ਪਿਤ ਕੋ, ਕਾਸ ਛਈ ਜੁਰ ਜਾਇ ॥੨੨੬॥

ਪ੯੮—†ਹੀਂਸ, ਗਿਲੋਯ ਤੇ ਕੰਡਯਾਰੀ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਕਫ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਤੇ ਖਈ, ਤਾਪ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੨੨੬॥

ਬਾਂਸਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ ਕੈ, ਮਧੁ ਮੈ ਲੀਨੈ ਪੀਇ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਕਫ ਪਿਤ ਜੁਰ, ਖਈ ਰਕਤ ਮਿਟ ਸੀਇ ॥੨੨੭॥

ਪ੯੯-ਬਾਂਸੇ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ, ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ, ਕਫ, ਪਿਤ, ਤਾਪ, ਖਈ ਅਰ ਰਕਤ ਮਿਟਾਵੇ ॥੨੨੭॥

ਖਯਤ ਕਾਸ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਪਰਬ ਭੇਦ ਜੁਰ ਸ੍ਵਾਸ ਤ੍ਰਿਟੁ, ਹਿਯ ਮੈ ਹੋਵੈ ਸੂਰ।
ਲਗਤ ਚੋਟ ਜਿਸ ਠੌਰ ਮੈਂ, ਸੋ ਖਯਤ ਦੁਖ ਕੋ ਮੂਰ ॥੨੨੮॥

---

†ਹੀਂਸ ਦਾ ਬ੍ਰਿਛ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਗਰਨੇ ਮਾਫਕ ਫਲ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਸਬਦ ਪਰਾਵਤ ਜਿਉਂ ਕਰਤ ਖਾਂਸੀ ਅਤਿਸੈ ਹੋਇ।
ਸੋ ਖਯਤ ਕਾਸ ਸੁ ਆਖੀਏ ਮਾਧਵ ਮਹਿ ਲੈ ਜੋਇ॥ ੨੨੯॥

ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਵਿੰਨ੍ਹਣੇ ਜੇਹੀ ਪੀੜ, ਤਾਪ, ਸ੍ਵਾਸ, ਤਰੇਹ, ਹ੍ਰਿਦੇਸੂਲ ਜਿਸ ਥਾਂ ਸੱਟ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ, ਦੁਖੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੋਟ ਲਗਣ ਤੇ ਜੇਹੜੀ ਖਾਂਸੀ ਹੋਵੇ ਉਹ "ਖਯਤਕਾਸ" ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਕਬੂਤਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਟਕਦਾ ਤੇ ਖਾਂਸੀ ਅਤਯੰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਖਯਤ ਖਾਸ ਕਹੀਦੀ ਹੈ ॥੨੨੮॥੨੨੯॥

ਉਪਾਯ–(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਯਸਟੀ ਪੀਪਰ ਲਾਖਾ ਦਾਖ। ਸ੍ਰਿੰਗਿ ਸਤਾਵਰ ਸਮ ਏ ਭਾਖ।
ਇਨਤੇ ਦੂਨਾ ਦ੍ਰਿਗ ਲੈ ਬੰਸ। ਸਬ ਕੈ ਸਮ ਮਿਸਰੀ ਲੈ ਤੰਸ ॥੨੩੦॥
ਮਿਸਰੀ ਮਧੁ ਘ੍ਰਿਤ ਚਾਟੇ ਪਾਇ। ਖਯਤ ਕਾਸਾ ਸਬ ਦੇਇ ਗਵਾਇ।
ਚੋਟ ਦਰਦ ਸਭ ਨਾਸੈ ਸਹੀ। ਬੰਗਸੈਨ ਨੇ ਇਹ ਬਿਧ ਕਹੀ ॥੨੩੧॥

੬੦੦–ਮੁਲੱਠੀ, ਮਘ, ਪਿਪਲ ਦੀ ਲਾਖ, ਮੁਣੱਕਾ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ ਤੇ ਸਤਾਵਰ ਇਹ ਸਭੇ ਸਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਣੀ ਤਵਾਸੀਰ, ਸਭਨਾਂ ਸਮਾਨ ਮਿਸ੍ਰੀ, ਫਿਰ ਮਿਸਰੀ ਸ਼ਹਿਤ ਤੇ ਘਿਉ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚਟੇ ਤਾਂ ਖਤ ਖਾਂਸੀ, ਹੋਰ ਸਭ ਖਾਂਸੀ ਚੋਟ ਦੀ ਦਰਦ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਪਰੰਤੂ ਬੰਗਸੈਨ ਵਿਚ ਮਿਸਰੀ ਚਾਰਗੁਣਾਂ ਪੌਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ॥੨੩੦॥੨੩੧॥

ਦੋਹਰਾ

ਪਦਮਕ ਪੀਪਰ ਦਾਖ ਲੈ ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਫਲ ਪਰਪਕ।
ਮਧ ਘ੍ਰਿਤ ਚਾਟੇ ਪ੍ਰਾਤ ਉਠ ਖਤ ਖਯ ਕਾਸਾ ਥਕ ॥੨੩੨॥

੬੦੧–‡ਪਦਮ ਕਾਠ ਯਾ ਕੁਠਮਿਟੀ, ਮਘ, ਮੁਣੱਕਾ, ਪੱਕੇ ਕੰਡਿਆਰੀ ਦੇ ਫਲ ਪੀਹ ਕੇ ਘਿਉ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟਣੀ ਚਟੇ ਤਾਂ ਖਤ ਖਈ, ਖਾਂਸੀ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਿੱਠੀ ਕੁਠ ਲਵੇ ਤਾਂ ਪਦਮ ਕਾਠ ਨਾਲੋਂ ਗੁਣਵੰਤੀ ਹੈ, ਕਈ ਕਮਲ ਡੋਡੇ "ਪਦਮਕ" ਦਾ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸੋ ਅਯੁਕਤ ਹੈ ॥ ੨੩੨ ॥

ਚੌਪਈ

ਪਾਠਾ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਅੰਜਨ ਸਯਾਮ। ਨਿਸਾ ਨਿੰਬ ਜੜ ਮੂਰਬਾ ਆਮ।
ਕਾਲ ਮੇਖ ਕਾ ਮਧੁ ਸੋ ਚਾਟ। ਖਤ ਕਾਸਾ ਬਾਰਾਂ ਹੋਇ ਬਾਟ ॥੨੩੩॥

੬੦੧–ਪਾਠਾ, ਮਘ, ਕਾਲਾ ਸੁਰਮਾ, ਹਲਦੀ, ਨਿੰਮ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਮਰੋੜ ਫਲੀ ਤੇ †ਮਜੀਠ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟ ਤਾਂ ਖਤ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਟੋਟੇ ਕਰਕੇ ਕਢ। ਕਈ ਕਾਲਮੇਖਕਾ ਦਾ ਅਰਥ ਕਾਲੀ ਜੀਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸੋ ਅਯੁਕਤ ਹੈ ॥੨੩੩॥

ਕਾਸ ਸ੍ਵਾਸ ਉਪਾਯ–ਚੌਪਈ

---

‡ਪਦਮਕ–ਪਦਮ ਕਾਠ ਵਾ ਕੁਠ। ਦੇਖੋ ਆ: ਔ: ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੬੫ ਪੰ: ੪੨.
†ਕਾਲਮੇਖਕਾ–ਮਜੀਠ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆ: ਔ: ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੩੧, ਪੰ: ੯ ਅਮਰਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੮੦

ਨਾਗਰ ਭੰਜੀ ਆਨ ਗਿਲੋਇ। ਮੇਲੁ ਬਯਾਘ੍ਰੀ ਪਰਨੀ ਸੋਇ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਭੁਰਕਾਇ। ਕਾਸ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ॥੨੩੪॥

੬੦੩-ਸੁੰਢ, †ਭਰਿੰਗੀ, ਗਿਲੋਯ, ਕੰਡਿਆਰੀ ਤੇ ਸਾਲ ਪਰਣੀ, ਸਭ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਮਘਾਂ ਧੂੜਕੇ ਪੀਵੇ, ਕਾਸ, ਸ੍ਵਾਸ, ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੩੪ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਸੁੰਠ ਭੜਿੰਗੀ ਸਿੰਘ ਕਾ ਕੁਲਥ ਮੂਲ ਕਾ ਪਾਇ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਠਵੇ ਕਾਸ ਸ੍ਵਾਸ ਸਬ ਜਾਇ ॥ ੨੩੫ ॥

੬੦੪-ਸੁੰਢ, ਭੜਿੰਗੀ, ਕੰਡਯਾਰੀ, ਕੁਲਥ ਤੇ ਪੁਹਕਰਮੂਲ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਮਘਾਂ ਧੂੜ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੩੫॥

ਸੋਰਠਾ

ਅਦਰਕ ਰਸਾ ਮਗਾਇ, ਸਹਿਤ ਸੰਗ ਮੇਲੀ ਚਟੋ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਮਿਟ ਜਾਇ,' ਬੰਗਸੈਨ ਇਮ ਉਚਰੈ ॥ ੨੩੬ ॥

੬੦੫-ਅਦਰਕ ਦਾ ਰਸ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਚਟੇ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਜਾਵੇ ॥੨੩੬॥

ਦੋਹਰਾ

ਪਥਯਾ ਸੁੰਠੀ ਘਨ ਗੁੜੈ ਗੋਲੀ ਕਰੋ ਬਨਾਇ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਸਭ ਜਾਤ ਮਿਟ ਦੀਜਤ ਮੁਖ ਰਖਵਾਇ ॥੨੩੭॥

੬੦੬-ਹਰੜ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਮੋਥਾ ਦੀ ਗੁੜ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਕਰ ਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖੇ ਤਾਂ ਸਭ ਦੀ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਜਾਵੇ ॥੨੩੭॥

ਚੌਪਈ

ਪੀਪਰ ਪੁਸਕਰ ਪਥਯਾ ਸਟੀ। ਸੁੰਠੀ ਘਨ ਗੁੜ ਸੋ ਗੁਟਿ ਠਟੀ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਕਾ ਰੋਗ ਮਿਟਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਨੇ ਦਈ ਬਤਾਇ ॥੨੩੮॥

੬੦੭-ਮਘ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਹਰੜ, ਕਚੂਰ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਮੋਥਾ, ਗੁੜ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਕਰਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੩੮॥

ਪੰਚਕੋਲ ਚੂਰਣ-ਦੋਹਰਾ

ਸੁੰਠੀ ਮਗਧਾ ਮੂਲ ਲੈ ਚਿਤ੍ਰਕ ਮਗਧਾ ਚਬ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪਿਵ ਖੀਰ ਸੋ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਮਿਟ ਸਬ ॥੨੩੯॥

੬੦੮--ਢ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਮਘ ਤੇ ਚਬ, ਇਨ੍ਹਾ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਦੁਧ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੩੯॥

---

†ਭੰਜੀ-ਭੜਿੰਗੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆ: ਔ: ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੧੦੬ ਤੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੫੯

ਏਕ ਬਿਭੀਤਕ ਬਦਨ ਧਰ ਵਾ ਪਥਯਾ ਸੇ ਸੁੰਠ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਸਭ ਜਾਤ ਹੈ ਬੰਗਸੇਨ ਇਮ ਗ੍ਰੰਠ ॥੨੪੦॥

੬੦੯–ਬਹੇੜਾ ੧ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖੇ। ਯਾ–
੬੧੦–ਹਰੜ ਤੇ ਸੁੰਢ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਜਾਵੇ ॥੨੪੦॥

ਖਯਕਾਸ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਦੁਰਬਲ ਖੀਨ ਮਾਸ ਹੈ ਜਾਸ। ਰੁਧਰ ਪੂਤ ਮੁਖਤੇ ਨਿਕਲਾਸ।
ਸਰਬ ਲਿੰਗ ਤ੍ਰਿਦੋਖੀ ਰੰਗ। ਖਯ ਕਾਸਾ ਨਰ ਕਰ ਹੈ ਭੰਗ ॥੨੪੧॥

ਬਲਹੀਣਤਾ, ਮਾਸ ਦਾ ਘਟਦਾ ਜਾਣਾ, ਮੂੰਹ ਰਸਤੇ ਪਾਕ ਤੇ ਲਹੂ ਨਿਕਲੇ, ਸਾਰੇ ਲੱਛਣ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੇ ਪਾਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਖਯਕਾਸ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਸੋ ਮਾਰਨਹਾਰੀ ਹੈ ॥੨੪੧॥

ਖਯਕਾਸ ਉਪਾਯ–ਚੌਪਈ

ਮਰਚ ਪੀਪਰੀ ਪੁਸਕਰ ਮੂਰ। ਬੀਜ ਕੰਟਾਰੀ ਬਾਂਸਾ ਪੂਰ।
ਸਹਤ ਸੰਗ ਚਾਟਨ ਦੇ ਏਹ। ਖਈ ਕਾਸ ਨਾਸੈ ਸਬ ਤੇਹ ॥੨੪੨॥

੬੧੧–ਮ੍ਰਿਚਾਂ, ਮਘ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਕੰਡਯਾਰੀ ਦੇ ਬੀਜ਼, ਬਾਂਸਾ ਅਰ ‡ਊਦ ਲਕੜੀ। ਇਹ ਸਭ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟੇ ਤਾਂ ਖਈ ਕਾਸ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਖਾਂਸੀ ਨਾਸ ਕਰੇ। ੨੪੨॥

ਸਰਬ ਕਾਸ (ਖਾਂਸੀ) ਉਪਾਯ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)
ਜੀਵੰਤੀ ਆਦਿ ਚੂਰਣ–ਦੋਹਰਾ

ਜੀਵੰਤੀ ਪਾਠਾ ਤ੍ਰਿਫਲ ਤ੍ਵਕ ਖੀਰੀ ਭਾੜ੍ਹਿੰਗ।
ਜਸਿਟ ਸਟੀ ਘਨ ਪੀਪਰੀ ਚਾਖ ਬਿਭੀਤਕ ਅੰਗ ॥੨੪੩॥
ਯੁਗ ਕੰਟਾਰੀ ਸਾਰਿਵਾ ਪੁਸਕਰ ਮੂਰ ਰਸੌਤ।
ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਇਟਮਸਿਟ ਲੋਹ ਰਜ ਤ੍ਰਾਯਮਾਨ ਲੈ ਦੋਤ ॥੨੪੪॥
ਅਜਵਾਨੀ ਤਮਾਲ ਬ੍ਰਿਧ ਨੰਤਾ ਹਿੰਗੁ ਬੜਿੰਗੁ।
ਤਵਾਖੀਰ ਚਿਤ੍ਰਕ ਧਰੇ ਅਮਲਬੇਤ ਕੋ ਅੰਗ ॥੨੪੫॥
ਬਜੋਖ ਦਾਰੁ ਸਬ ਪੀਸਕੈ ਮਧੁ ਘ੍ਰਿਤ ਕਰਿ ਅਵਲੇਹ।
ਟੰਕਮਾਨ ਹੈ ਯਾਸ ਕੋ ਕਹਯੋ ਜਿਵੰਤੀ ਏਹ॥ ੨੪੬ ॥
ਪੰਚ ਜਾਤ ਕੇ ਕਾਸ ਕੋ ਬਿਖਮ ਸੂਲ ਜ੍ਵਰ ਜਾਇ।

---

‡ਪੂਰ–ਦਾਹ ਅਗਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ "ਊਦ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭੂਖ ਲਗਤ ਗ੍ਰਹਿਨੀ ਮਿਟਤ ਉਦਰੈ ਗੁਲਮ ਮਿਟਾਇ॥੨੪੭॥

੬੧੨-*ਸੋਨਰੰਗੀ ਹਰੜ, ਪਾਠਾ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ, ਤਵਾਸੀਰ, ਭਗਿੰਗੀ, ਮੁਲੱਠੀ, ਕਚੂਰ, ਮੋਥਾ, ਮਘ, ਮੁਨੱਕਾ, ਬਹੇੜਾ, ਦੋਨੋ ਕੰਡਯਾਰੀਆਂ, ਉਸ਼ਬਾ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਰਸੌਂਤ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਇਟਸਿਟ, ਮ੍ਰਿਤਲੌਹਾ, ਤ੍ਰਾਯਮਾਨ, (ਤ੍ਰਖਮ ਜਰਜਰ), ਅਜਵਾਯਨ, ਤੇਜਪ, ਰਿਧੀ (ਯਾਂ ਬਾਂਸਾਂ), ਜਵਾਹਾਂ ਹਿੰਗ, ਬਾਇਬੜਿੰਗ, ਜੌਂਖਾਰ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਅਮਲਵੇਤ ਤੇ ਦੇਵਦਾਰ ਸਭੇ ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਤੇ ਘਿਉ ਨਾਲ ਚਟਣੀ ਕਰੇ, ਫਿਰ ੪ ਮਾਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਖਾਵੇ, ਇਹ ਜੀਵੰਤੀ ਆਦਿ ਚੂਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ੫ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਦੀ ਵਿਖਮਤਾ ਤੇ ਸੂਲ, ਤਾਪ ਨੂੰ ਭੀ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੂਚਨਾ-ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੜਬੜ ਹੈ, ਅਸਾਂ ਕਈ ਮੇਘਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤੇ ਮੂਲ ਬੰਗਸੇਨ ਪ੍ਰਿ: ੨੫੪ ਕਾਸਾਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ ਅਰਥ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੇਘ ਦਾ ਪਾਠ ਠੀਕ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਉਂ ਹੈ ਕਿ-

"ਅਜਵਾਨੀ ਤਾਮਲ ਕਿਰਧਿ, ਨੰਤਾ ਹਿੰਗ ਬੜਿੰਗ। ਜਵਾਖਾਰ ਚਿਤ੍ਰਕ ਧਰੇ, ਅਮਲਵੇਤ ਕੇ ਅੰਗ। ਦੇਵਦਾਰ ਸਭ ਪੀਸਕੇ ਮਧੁ ਘ੍ਰਿਤ ਕਰ ਅਵਿਲੇਹ" ਮੂਲ ਵਿਚ ਤਾਮਲਕੀ-ਭੂੰਮੀ ਆਵਲਾ, ਸੋ ਨਾ ਮਿਲਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਤੇਜਪਤ੍ਰ, ਰਿਧੀ ਨਾ ਮਿਲਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਂਸਾ ਅਭਾਵ ਮੇਂ ਲੈਣਾ ਅਯੁਕਤ ਨਹੀਂ।

ਬਜੌਖਪਦ ਦੇ ਥਾਂ ਦੇਵਦਾਰ ਪਾਠ ਹੈ, ਮੂਲ ਵਿਚ ਸੁੰਢ ਜਾਂ ਤ੍ਰਿਕੁਟੇ ਦਾ ਨਾਮ ਭੀ ਨਹੀਂ, ਰਹੇ ਅਧਿਕ ਵਿਚਾਰ ॥੨੪੩ ਤੋਂ ੨੪੭॥

ਪਦਮਕਾਦਿ ਚੂਰਣ-ਚੌਪਈ

ਪਦਮਕ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਬਯੋਖ ਬੜਿੰਗ। ਦੇਵਦਾਰ ਚੂਰਨ ਕਰ ਚੰਗ।
ਮਧੁ ਘ੍ਰਿਤ ਚਾਟੇ ਜਾਵਤ ਕਾਸ।ਸਬੀ ਜਾਤ ਕਾ ਕੁਸਟ ਬਿਨਾਸ॥੨੪੮॥

੬੧੩-‡ਪਦਮਾਖ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਬਾਇਬੜਿੰਗ, ਦੇਵਦਾਰ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਨ ਕਰੇ, ਸ਼ਹਿਤ ਘਿਉ ਨਾਲ ਚੱਟੇ, ਖਾਂਸੀ ਜਾਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਸ ਬਿਨਾਸ ਕਹਿਣੇ ਤੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਰੂਪ ਕੁਸਟ ਜਾਵੇ ॥੨੪੮॥

ਰਸ(ਰਸਤਨਾਕਰਾਤ)-ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਸੂਤ ਗੰਧਕ ਸਾਰ ਟੰਕਣ ਰਾਸਨਾ ਜੁ ਬੜਿੰਗ।
ਤ੍ਰਿਫਲ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਦਾਰ ਛਿੰਨਾ ਪਦਮਕੰ ਬਿਖ ਅੰਗ।
ਕੰਟਕਾਰੀ ਰਸੁ ਪਿਸਾਵੇ ਦਿਵਸ ਤ੍ਰਿਕ ਗੁੰਜ ਤੀਨ।
ਪਾਨ ਪਤ੍ਰਹਿ ਸੰਗਿ ਖਾਵੈ ਕਾਸ ਦੁਖ ਸਭ ਹੀਨ॥ ੨੪੯ ॥

੬੧੪-ਪਾਰਾ, ਗੰਧਕ, ਮ੍ਰਿਤਲੋਹਾ ਸੁਹਾਗਾ, ਰਾਸਨਾ ਬਾਯਬੜਿੰਗ: ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਦੇਵਦਾਰ, ਗਿਲੋਯ, ਕੂਠ ਤੇ ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਕੰਡਯਾਰੀ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਖਰਲ ਕਰਕੇ ਰਖੇ, ੩ ਰਤੀ

---

*ਸੋਰਠ ਦੇਸ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੁਰਣ ਰੰਗੀ ਹਰੜ ਹੈ।

ਪਦਮਕ--ਪਦਮਾਖ ਤੇ ਬੜੇ ੨ ਬ੍ਰਿਛ ਬਦ੍ਰੀ ਨਰਾਯਣ ਕੇਦਾਰ ਨਾਥ ਵਲ ਹਿਮਾਲਯ ਪਰਬਤ ਪਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪੱਤੇ ਛੋਟੇ ੨ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਫੁਲ ਆਕੇ ਡਿਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਫਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ। ਇਸਤੇ ਲਕੜੀ ਦਵਾਈ ਵਿਚ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,ਕਮਲਡੰਡੇ ਅਰਥ ਨਹੀਂ;ਦੇਖੋ ਬੰ:ਸੇ:ਪ੍ਰਿ:੧੭੫

ਪਾਨ ਪਤ੍ਰ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਂਸੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੪੯ ॥

ਬਟੀ (ਬੈਦਕੰਤੂਹਲਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਭਾਰਗੀ ਬਚ ਨਸਪਾਲ। ਪੀਪਰ ਬਾਂਸੇ ਕੋ ਰਸਘਾਲ।
ਗੁਟੀ ਕਰੀ ਮੁਖ ਮੈ ਲੈ ਧਾਰ। ਕਫ ਕਾਸੈ ਕਾ ਹੈ ਪਰਹਾਰ ॥ ੨੫੦ ॥

੬੧੫—ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਭੜਿੰਗੀ, ਵਚ, ਨਸਪਾਲ ਤੇ ਮਘ, ਬਾਂਸੇ ਦਾ ਰਸ ਪਾ ਕੇ ਗੋਲੀ ਕਰੇ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਜਾਵੇ ॥ ੨੫੦ ॥

ਕਾਸਰਸ (ਵੈਦਕੰਤੂਹਲਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਕੰਟਾਰੀ ਫਲ ਪਲ ਲੈ ਦੋਇ। ਦੋਇ ਸੁ ਤਿਕਤ ਮਰੀਚਕ ਹੋਇ।
ਸਿਰਸਾਹੀ ਲੈ ਅਹਿ ਕੀ ਫੇਨ। ਬਿਮਲਾ ਸੁੰਠੀ ਟੰਕਨ ਦੇਨ ॥ ੨੫੧ ॥
ਪਲ ਪਲ ਮਾਤ੍ਰਾ ਇਨ ਕੀ ਲੇਇ। ਸ੍ਰਿੰਗਬੇਰ ਰਸ ਪੁਟ ਕਰਵੇਇ।
ਪਾਂਚ ਦਿਵਸ ਲੌ ਖਰਲ ਕਰਾਇ।ਗੁੰਜ ਮਾਤ੍ਰ ਇਕ ਬਟੀ ਬਨਾਇ।੨੫੨।
ਦੋਨੋ ਕਾਲੇ ਖਾਵਤ ਸਹੀ। ਕਾਸ ਰੋਗ ਕੀ ਪੀਰਾ ਵਹੀ।
ਬਿਖਮ ਰੋਗੁ ਅਰ ਕਫ ਜੁਰ ਜਾਇ। ਬੈਦਕੰਤੂਹਲ ਦਈ ਬਤਾਇ।੨੫੩।

੬੧੬—ਕੰਡਿਆਰੀ ਦੇ ਫਲ ੨ ਪਲ ਅਰਥਾਤ ੮ ਤੋਲੇ ਦੋ ਪਲ ਹੀ ਅਰਥਾਤ ੮ ਤੋਲੇ *ਨਿਰਮਲੀ ਬੂਟੀ ਦੇ ਦਾਣ, ਸਵਾ ਦੋ ਤੋਲੇ ਅਫੀਮ, ਸੋਨ ਮਖੀ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਸੁਹਾਗਾ ਇਹ ਪਲ ਪਲ ਅਰਥਾਤ ੪-੪ ਤੋਲੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਦ੍ਰਿਕ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਖਲ ਕਰਕੇ ਪੰਜ ਦਿਨ ਪੁਠਾਂ ਦੇਵੇ ਅਰਥਾਤ ਰਸ ਪਾਪਾ ਘੋਟਦਾ ਜਾਵੇ, ਪਿਛੋਂ ਰਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਰਖੇ। ਪ੍ਰਾਤਾ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਖਾਯਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਖਾਂਸੀ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਵਿਖਮ ਰੋਗ ਅਰ ਕਫ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾਸ ਕਰੇ।

(ਇਸ ਵਿਚ ਤਿਕਤ ਦਾ ਅਰਥ ਪਾਪੜਾ, ਕੜ ਤੇ ਸਿਪੀਆਂ। ਮਰੀਚਦਾ ਅਰਥ ਮਿਰਚਾਂ ਕਈ ਅਗਯਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਹੈਰਾਨੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਦ ਨੂੰ ਬਦੋ ਬਦੀ ਦੋ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਭੀ ਅਰਥੋਂ ਅਨਰਥ ਕਰਕੇ ਘੁਮੰਡ ਦਿਖੋਂਦੇ ਹਨ। ਭਲਾ ਜੇ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ "ਦੋ ਦੋ ਤਿਕਤ ਮਰੀਚਕ ਹੋਏ" ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ, ਜਦ ਸੰਖਯਾ ਇਕ ਹੈ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੋ ਕਿਸਤਰਾਂ ? ਇਸਤੇ ਤਿਕਤ ਮਰੀਚ ਨਾਮ ਨਿਰਮਲੀ ਬੂਟੀ ਦਾ ਹੀ ਨਿਰਸੰਸੇ ਹੈ ॥੨੫੧ ਤੋਂ ੨੫੩॥

ਦੋਹਰਾ

ਬਾਂਸਾ ਜਗ ਮੈ ਇਮ ਕਹਤ ਜਬ ਲੌ ਜਗ ਮਮਬਾਸ।
ਕਿਉਂ ਦੁਖ ਪਾਵੈਂ ਨਰ ਜਗਤ ਜਾਕੇ ਖ੍ਯ ਤਬ ਕਾਸ ॥੨੫੪॥

੬੧੭—ਬਾਂਸਾ ਜਗਤ ਵਿਖੇ ਇਉਂ ਆਖਦਾ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਮੇਰਾ ਨਿਵਾਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਹੈ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਖਾਂਸੀ ਵਾਲੇ ਦੁਖ ਪੌਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਫ ਦੀ ਖਾਂਸੀ ਹੋਵੇ ਕਾੜ੍ਹਕੇ ਪੀਵੇ ॥੨੫੪॥

---

*ਤਿਕਤ ਮਰੀਚਕ—ਤਿਕ ਫਲ (ਨਿਰਮਲੀ ਬੂਟੀ) ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆ: ਅ: ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੬੯੫ ਪ -੨੦ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੨੭੬ ਪੂਠਾ ਨਿਰਮਲ ਕੋਸ਼ ਪੰ: (ਤਿ) ਦੀ।

ਪਥ–ਦਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਸ੍ਵੇਦ ਵਿਰੇਚਨ ਬਮਨ ਧੂਮ ਹੈ ਖਸਿਟਕ ਜਵ ਘ੍ਰਿਤ ਲਾਜਾ।
ਸਾਮਕ ਕੋਦਾ ਕਨਕ ਅੰਜਾ ਪਯ ਪਾਲਕ ਬੈਂਗਨ ਸਾਜਾ।
ਦਾਖ ਬਿਜੌਰਾ ਤਾਤਾ ਨੀਰੰ ਦਿਵਸ ਨੀਂਦ ਨਹਿ ਕੀਜੈ।
ਪਥ ਬਤਾਏ ਪਥਜਾ ਪਥੈ ਕਾਸ ਰੋਗ ਹਿਤ ਦੀਜੈ ॥੨੫੫॥

੬੧੮–ਪਸੀਨਾ, ਜੁਲਾਬ, ਕੈ, ਹੁੱਕਾ ਪਿਲੌਣਾ, ਸੱਠੀ ਦੇ ਚੌਲ, ਜੌਂ, ਘਿਉ, ਫੁੱਲੀਆਂ, ਸ੍ਵਾਂਕ, ਕੋਦਾ, ਬਕਰੀ ਦਾ ਦੁਧ, ਪਾਲਕ ਵਤਾਊਂ, ਅੰਗੂਰ, ਬਿਜੌਰਾ ਤੱਤਾਪਾਣੀ ਤੇ ਦਿਨਦਾ ਸੌਣਾ ਇਹ ਖਾਂਸੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਥ ਹਨ।੨੫੫।

ਅਪਥ–ਦਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਬਸਤ ਨਸਯ ਅਸ੍ਰਿੰਗ ਕਾ ਮੋਖਨ, ਦੰਤ ਘਰਖਨੰ ਬਯਾਮੰ।
ਆਤਪ ਦੁਸਟ ਪਵਨ ਰਜ ਮਾਰਗ, ਬਿਸਟੰਭੀ ਅੰਨ ਆਮੰ।
ਬੇਗ ਬਿਧਾਰਨ ਸਰਖਪ ਤੂੰਬੀ, ਦੁਸਟ ਨੀਰ ਗੁਰ ਸੀਤੰ।
ਮਤਸ ਕੰਦ ਪਲ ਸਭ ਹੀ ਤਯਾਗੌ, ਕਹੇ ਅਪਥ ਸੁ ਮੀਤੰ ॥੨੫੬॥

੬੧੯–ਪਿਚਕਾਰੀ, ਨਸਵਾਰ, ਫਸਤ ਖੋਲਨਾ, ਦੰਦਾਂ ਦਾ ਰਗੜਨਾ, (ਦਾਤੁਨ), ਕਸਰਤ, ਧੁਪ, ਖ਼ਾਬ ਪੌਣ, ਧੂੜੀ, ਰਸਤੇ ਤੁਰਨਾ, ਕਾਬਜ ਸਭੋ ਅੰਨ, ਬੇਗ ਰੋਕਣੇ, ਸਰੋਂ, ਤੂੰਬੀ, ਖਰਾਬ ਪਾਣੀ, ਭਾਰੀ ਤੇ ਠੰਢੀ ਚੀਜ਼, ਮਛੀ ਫਲ ਤੇ ਸਭੋ ਮਾਸ ਬਰਜ ਦੇਵੇ, ਇਹ ਅਪੱਥ ਹਨ ॥੨੫੬॥

ਹਿਕ੍ਵਾ (ਹਿੜਕੀ) ਰੋਗ ਨਿਦਾਨ–ਚੌਪਈ

ਦਾਹ ਘਨੀ ਭਾਰੀ ਬਿਸਟੰਭ। ਮਲਮੂਤਰ ਰਾਖਤ ਜੋ ਥੰਭ।
ਅਭਯੰਦੀ ਭੋਜਨ ਜੋ ਕਰੈ। ਸੀਤ ਪਾਨ ਭੋਜਨ ਚਿਤ ਧਰੈ ॥੨੫੭॥
ਧੂੰਮ ਧੂਪ ਰਜ ਬਾਤ ਸਨਾਨ। ਬਯਾਮ ਭਾਰ ਮਾਰਗ ਦੁਖ ਠਾਨ।
ਹਿਚਕੀ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਏ ਤੀਨ। ਉਪਜਤ ਇਤਨੇ ਜਾਨ ਪ੍ਰਬੀਨ ॥੨੫੮॥

ਦਾਹ ਬਹੁਤ, ਕਬਜ਼ੀ, ਮਲ ਮੂਤ੍ਰ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਖਾਏ ਤੇ ਖਾਣਾ, ਠੰਢਾ ਪੀਣਾ ਤੇ ਖਾਣਾ; ਧੂੰਆਂ, ਧੁਪੇ, ਧੂੜੀ ਵਾਲੀ ਪਵਨ, ਕਸਰਤ, ਭਾਰ ਚੁਕਣੇ, ਸਨਾਨ, ਥਕੇਵੇਂ, ਇਤਨੇ ਕਾਰਣਾਂ ਤੇ ਹਿੜਕੀ, ਦਮਾ, ਖਾਂਸੀ, ਇਹ ਤਿਨ ਉਤ੍ਰਪਤਿ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ॥੨੫੭॥੨੫੮॥

ਪਾਂਚ ਹਿਕ੍ਵਾ ਨਾਮ

ਪੰਚ ਜਾਤ ਕੀ ਹਿਚਕੀ ਕਹੀ। ਪ੍ਰਿਥਮੇ ਅਨਜਾ ਜੁਮਲਾ ਸਹੀ।
ਤੀਜੀ ਖੁਦ੍ਰਾ ਚੋਥ ਗੰਭੀਰ। ਪੰਚਮ ਮਹਿਤਾ ਜਾਨੋ ਬੀਰ ॥੨੫੯॥

ਅਨਿਲ ਪਾਛਲੈ ਕਫ ਜਬ ਹੋਇ। ਹਿਚਕੀ ਪਾਂਚ ਕਹਤ ਹੈ ਸੋਇ।
ਹਿਕ੍ਰਾ ਸਭ ਜਮ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ। ਜਮ ਹਿਕ੍ਰਾ ਏਕੋ ਆਕਾਰ ॥੨੬੦॥

ਹਿਡਕੀ ੫ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ:-ਅਨਜਾ ੧, ਜ਼ੁਮਲਾ ੨, ਖੁਦ੍ਰਾ ੩, ਗੰਭੀਰਾ ੪ ਤੇ ਮਹਿਤਾ ੫ ਇਉਂ ਪੰਜ ਹਨ। ਪਵਨ ਪਿੱਛੇ ਕਫ ਜਦੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ੫ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿਡਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸੋ ਯਮ ਰੂਪ ਹੈ ॥੨੫੯॥੨੬੦॥

ਪਾਂਚੋਂ ਕੇ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਚਾਹਨ ਹੀ ਜਾਕੋ ਅਤਿ ਨੀਰ। ਤਾਤ ਕਾਲ ਕਰਤੀ ਸੋ ਪੀਰ।
ਬਾਤ ਕਰੀ ਊਪਰ ਕੋ ਆਇ। ਲਛਨ ਏ ਅਨਜਾ ਕਹਵਾਇ ॥੨੬੧॥

ਜਿਸਦਾਂ ਚਾਹੁਣਾ ਹੀ ਅਤਯੰਤ ਪਾਣੀ ਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਬਹੁਤਾਂ ਜਲ ਪੀਨ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲ ਹੀ ਬਾਤ ਕਰਕੇ "ਹਿਕ, ਹਿਕ" ਉਜਰ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕਰੇਂਦੀ ਹੈ, ਸੋ "ਅੰਨਜਾ" ਹੈ ॥੨੬੧॥

ਦੋਹਰਾ

ਚਿਰ ਪੀਛੇ ਜੋ ਆਵਹੀ, ਗ੍ਰੀਵ ਸ਼ੀਸ ਕੰਪਾਇ।
ਤਿਸ ਨੋ ਜ਼ਮਲਾ ਕਹਿਤ ਹੈਂ, ਮਾਧਵ ਦਈ ਦਿਖਾਇ ॥੨੬੨॥

ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਆਵੇ, ਧੌਣ, ਸਿਰ, ਕੰਪਾ ਦੇਵੇ ਤਿਸਨੂੰ "ਜ਼ੁਮਲਾ" ਆਖਦੇ ਹਨ ॥੨੬੨॥

ਸੋਰਠਾ

ਰਹਤ ਅਲਪ ਸੋ ਕਾਲ, ਬੇਗ ਮੰਦ ਸੋ ਕਰਤ ਹੈ।
ਖੁਦ੍ਰਾ ਜਾਨੋ ਲਾਲ, ਮਾਧਵ ਕਹੀ ਬਿਚਾਰ ਕੈ ॥ ੨੬੩ ॥

ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਰਹੇ, ਮਾੜਾ ਬੇਗ ਕਰੇ, ਇਸ ਨੂੰ "ਖੁਦ੍ਰਾ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੨੬੩॥

ਚੌਪਈ

ਨਾਭ ਉਠੀ ਹਿਜ ਮਾਹਿ ਸਿਧਾਵੈ। ਬਡਾ ਗੰਭੀਰ ਸੁ ਸਬਦ ਕਰਾਵੈ।
ਜਾਮਹਿ ਘਨੋ ਉਪਦਵ ਜਾਨੋ। ਸੋ ਗੰਭੀਰਾ ਲਛਨ ਮਾਨੋ ॥੨੬੪॥

ਧੁੰਨੀਓਂ ਉੱਠਕੇ ਕਲੇਜੇ ਨੂੰ ਆਵੇ ਵੱਡਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ਬਦ ਕਰੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਉਪਦ੍ਰਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤੇ ਇਹ "ਗੰਭੀਰਾ" ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥੨੬੪॥

ਮਰਮ ਸਥਾਨ ਕੋ ਪੀੜਤ ਕਰਹੀ। ਜਾਨ ਨਿਰੰਤਰ ਦੁਖ ਕੋ ਧਰਹੀ।
ਸੋ ਵਹਿ ਮਹਿਤਾ ਨਾਮ ਕਹਾਵਤ। ਸਕਲ ਸਰੀਰਹਿ ਕੋ ਕੰਪਾਵਤ।੨੬੫।

ਮਰਮ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕਰੇ, ਨਿਰੰਤ੍ਰ ਦੁਖ ਦੇਵੇ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੰਬਾ ਦੇਵੇ ਸੋ 'ਮਹਤਾ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ ॥ ੨੬੫ ॥

ਅਸਾਧ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਅਹਾਰ ਛੇਦ ਤਨ ਖੀਨ ਦ੍ਰਿਧ, ਬਕਤ ਪ੍ਰਲਾਪੀ ਮੋਹ।

ਆਰਤ ਤ੍ਰਿਟ ਨਰ ਨਾ ਲਖਤ, ਜਮ ਘਰ ਬਸ ਹੈ ਸੋਇ ॥੨੬੬॥

ਅਹਾਰ ਛੁਟ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਸਰੀਰ ਖੀਣ ਤੇ ਬੁਢਾ ਹੋਵੇ, ਅਨਰਥ ਬਚਨ, ਅਗਯਾਨ ਬੇਚੈਨੀ ਪਯਾਸ ਅਰ ਆਦਮੀ ਨਾ ਪਛਾਣੇ, ਸੋ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੨੬੬॥

ਉਪਾਯ, ਨਸਵਾਰਾਂ *(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਮਧੁਕੰ ਮਧੁ ਸੰਜੁਗਤ ਲਖ, ਸਿਤਾ ਪੀਪਰੀ ਜੋਗੁ।
ਨਾਗਰ ਗੁੜ ਹਿਕ੍ਾ ਹਰਤ, ਤੀਨੋ ਨਾਵਨ ਜੋਗੁ ॥੨੬੭॥

੬੨੦—ਮੁਲੱਠੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ, ਯਾ:—
੬੨੧—ਮਘ ਤੇ †ਖੰਡ ਯਾ:—
੬੨੨—ਸੁੰਢ ਤੇ ਗੁੜ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਵਖੋ ਵਖ ਨਸਵਾਰਾਂ ਦੇਣ ਤੇ ਹਿਚਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥੨੬੭॥

ਮਾਖੀ ਬਿਸਟਾ ਤਿਜ ਦੁਗਧ, ਦੂਜੀ ਯਾਵਕ ਦੇਇ।
ਗੁੜ ਪਯ ਨਾਰੀ ਨਾਸ ਤ੍ਰਿਕ, ਹਿਕ੍ਾ ਰੋਗ ਹਰੇਇ ॥੨੬੮॥

੬੨੩—ਮਖੀਆ ਦੇ ਹਗੇਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਯਾ—
੬੨੪—ਪਿਪਲ ਦੀ ਲਾਖ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਯਾ—
੬੨੫—ਗੁੜ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ, ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਵਖੋਂ ਵਖ ਨਸਵਾਰਾਂ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਹਿਚਕੀ ਜਾਵੇ ॥੨੬੮॥

ਮਧੁ ਸੈਂਧਾ ਰਸੁ ਮਾਤਲੁੰਗ, ਚਾਟੇ ਰੋਗੀ ਏਹ।
ਹਿਕ੍ਾ ਨਾਸਤ ਪਾਂਚ ਬਿਧਿ,ਸੁਖ ਪਾਵਤ ਸਬ ਦੇਹ ॥੨੬੯॥

੬੨੬—ਸ਼ਹਿਤ ਤੇ ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਖਿਜੋਰੇ ਦਾ ਰਸ ਪਾਕੇ ਚਟੇ ਤਾਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿਚਕੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੬੯॥

ਚਟਣੀ

ਸੁੰਠ ਆਮਰੇ ਪੀਪਰਾ, ਭਿੰਨ ਜੋਗੁ ਤ੍ਰਿਕ ਜਾਨ।
ਸਹਿਤ ਸੰਗ ਚਾਟਨ ਕਰੋ, ਹਿਕ੍ਾ ਕੇਰੀ ਹਾਨ ॥ ੨੭੦ ॥

੬੨੭—ਸੁੰਢ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ, ਜਾ—
੬੨੮—ਆਵਲੇ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ, ਯਾ—
੬੨੯—ਮਘ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ, ਇਹ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਚਟਣੀ ਬਣਾਕੇ ਚਟੇ ਤਾਂ ਹਿਚਕੀ ਜਾਵੇ ॥ ੨੭੦ ॥

ਪ੍ਰਵਾਲੀ ਚੂਰਣ—ਚੌਪਈ

ਪ੍ਰਵਾਲੀ ਸੰਖ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਜਾਨ। ਚੂਰਨ ਕਰ ਮਧੁ ਸੰਗ ਚਟਾਨ।

---

*ਦੇਖੋ ਬੰਗਸੇਨ ਪ੍ਰਿ. ੨੬੨,
†ਸਿਤਾ—ਖੰਡ (ਚੀਨੀ) ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆ: ਐ: ਐ. ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੭੮,

ਕੁਛਕ ਘੀਉ ਤਿਸ ਬੀਚ ਪਵਾਇ। ਚਾਟਤ ਹਿਕ੍ਵਾ ਰੋਗ ਨਸਾਇ॥੨੭੧॥

੬੩੦–ਮ੍ਰਿਤ ਮੂੰਗਾ, ਮ੍ਰਿਤ ਸੰਖ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ ਤੇ ਆਵਲੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ੪ ਮਾਸੇ ਚਟੇ, ਪਰੰਤੂ ਥੋੜਾ ਸ਼ਹਿਤ ਤੇ ਘਿਉ ਮਿਲਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਹਿਡਕੀ ਜਾਵੇ ॥੨੭੧॥

ਦੋਹਰਾ

ਪੀਪਰ ਗੇਰੂ ਮਧੁ ਸਹਿਤ, ਚਾਟਤ ਹਿਕ੍ਵਾ ਜਾਇ।
ਕੁਸਾ ਘੀਉ ਹਿਕ੍ਵਾ ਪਿਵੇ, ਬਿਨੁ ਜਲੁ ਹਿਕ੍ਵ ਗਵਾਇ ॥੨੭੨॥

੬੩੧–ਮਘ, ਗੇਰੂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਚਟਾਵੇ ਯਾ–

੬੩੨–ਚਕੋਧਰੇ ਦਾ *ਰਸ ਘ੍ਰਿਤ ਪਾ ਕੇ ਬਿਨਾ ਜਲ ਦੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਹਿਡਕੀ ਜਾਵੇ ॥੨੭੨॥

ਚੌਪਈ

ਅੰਜਨਬੇਰ ਗਿਰੀ ਪੁਨ ਲਾਜਾ। ਤਿਕਤਾ ਕਾਂਚਨ ਗੈਰਕ ਸਾਜਾ।
ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਧਾਤ੍ਰੀ ਸੁੰਠੀ ਸਿਤਾ। ਕਾਸੀਸੰ ਦਧਿ ਲੇ ਦੋ ਇਤਾ ॥੨੭੩॥
ਪਾਠਲ ਹਾਪੁਖ ਆਛੀ ਆਨ। ਮੁਸਤ ਖਜੂਰੀ ਕੇਲੇ ਜਾਨ।
ਮਧੁ ਸੰਗ ਚਾਟੇ ਹਿਕ੍ਵਾ ਜਾਇ। ਏਕੋ ਚਰਨੈ ਜੋਗ ਕਹਾਇ ॥੨੭੪॥

੬੩੩–ਸੁਰਮਾਂ, ਕਚੇ ਬੇਰਾਂ ਦੀ ਗਿਟਕ, ਧਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੱਲਾਂ, ਯਾ–

੬੩੪–ਕੁਟਕੀ ‡ਨਾਗਕੇਸਰ ਤੇ ਗੇਰੂ, ਯਾ–

੬੩੫–ਮਘ, ਆਵਲੇ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਮਿਸਰੀ, ਯਾ–

੬੩੬–ਕਸੀਸ ਤ ()ਕੈਥ ਦਾ ਗੁਦਾ, ਯਾ–

੬੩੭–ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁਲ ਤੇ ਹਊਬੇਰ, ਜਾ–

੬੩੮–ਮੋਥਾ, ਖਜੂਰ ਤੇ ਕੇਲਾ, ਪਾਠਾਂਤ੍ਰ ਕੇਲੇ ਦੇ ਥਾਂ "ਕ੍ਰਿਸਨਾ" ਪਾਠ ਹੈ, ਸੋਈ ਮੂਲਾਨੁਸਾਰ 0ਮਘਾਂ ਠੀਕ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਚਰਣ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਯੋਗ ਹੈ, ਸੋ ਇਹ ਛੇਆਂ ਯਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਭੀ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਹਿਡਕੀ ਜਾਵੇ ॥੨੭੩॥੨੭੪॥

ਧੂਮ੍ਰ ਪਾਨ–ਦੋਹਰਾ

ਮਾਖ ਤੁਸੀ ਧਰ ਆਗ ਮੈ, ਬਦਨੈ ਧੂਪ ਦਿਵਾਇ।
ਵਾ ਹੁੱਕੇ ਮੈ ਪੀਜੀਏ, ਹਿਕ੍ਵਾ ਰੋਗੁ ਮਿਟਾਇ ॥ ੨੭੫ ॥

---

*ਕੁਸਾ–ਚਕੋਧਰਾ (ਨਿੰਬੂ) ਦੇਖੋ ਆ: ਔ: ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੩੬ ਅਰ ਚਕੋਧਰੇ ਦਾ ਗੁਣ ਭੀ ਹਿਡਕੀ ਨਾਸਕ ਹੈ ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੨੭੯.

‡ਕਾਂਚਨ–ਨਾਗਕੇਸਰ ਦੇਖੋ ਆ: ਔ: ਕੋ ਪ੍ਰਿ: ੨੯.

() ਦਧਿ–ਕੈਥ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆ: ਔ. ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੯੫। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਤਨੇ ਨਾਮ ਦਹੀਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਤਨੇ ਨਾਮ ਕੈਥ ਦੇ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਤੇ ਏਥੇ ਦਹੀਂ ਅਰਥ ਨਹੀਂ, ਤਸੱਲੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਵੰਗਸੇਨ ਪ੍ਰਿ: ੨੬੩।

0ਦੇਖੋ ਵੰਗਸੇਨ ਪ੍ਰਿ: ੨੫–੨੬.

੬੩੯–ਮਹਾਂ ਦੇ ਝੋਹ ਅਗ ਵਿਚ ਧਰਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਧੂੰਆਂ ਲਵੇ ਤਾਂ ਹੁਕੇ ਦੁਆਰਾ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਹਿਚਕੀ ਜਾਵੇ ॥੨੭੫॥

ਨੈਪਾਲੀ ਪਤੀਸ ਲੈ, ਰਾਲ ਧੂਮ ਕਰਿ ਪੀਇ।
ਹਿਕ੍ਵਾ ਨਾਸਤ ਤਤ ਛਿਨੈ, ਬੰਗਸੈਨ ਕਹਿ ਦੀਇ॥ ੨੭੬ ॥

੬੪੦–*ਮਨਸਿਲ ()ਪਤੀਸ ਤੇ ਰਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਹਿਚਕੀ ਜਾਵੇ ॥੨੭੬॥

ਹਿਕ੍ਵਾ ਮਿਟ ਮਦ ਪਾਨ ਤੇ, ਤੁਰਤੈ ਤਨ ਸੁਖ ਥਾਇ।
ਮੋਰ ਪਾਂਖ ਹੁਕੈ ਪਿਵਤ, ਹਿਕ੍ਵਾ ਤੁਰਤ ਨਸਾਇ॥ ੨੭੭ ॥

੬੪੧–ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਤੇ ਤੁਰਤ ਹਿਚਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਾ–
੬੪੨–ਮੋਰ ਦੇ ਖੰਭ ਹੁਕੇ ਵਿਚ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਹਿਚਕੀ ਜਾਵੇ ॥੨੭੭॥

ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਯ ਪਯ ਚੰਦਨ ਨਾਵਨ ਦਾਇ। ਹਿਚਕੀ ਰੋਗੁ ਮਿਟਤ ਸੁਖ ਪਾਇ।
ਮਾਖੀ ਬਿਸਟਾ ਜਾਵਕ ਮੇਲ। ਨਾਵਨ ਨੀਰੇ ਹਿਕ੍ਵਾ ਠੇਲ ॥੨੭੮॥

੬੪੩–ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਵਿਚ ਚੰਦਨ ਦੀ, ਯਾ–
੬੪੪–ਮੱਖੀ ਦੇ ਹਜੇਰ ਵਿਚ ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਲਾਖ ਪਾਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵ ਤਾਂ ਹਿਚਕੀ ਜਾਵੇ।੨੭੮।

ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਆਨ। ਪੰਚਲਵਨ ਭੜ੍ਹਿੰਗੀ ਠਾਨ।
ਕੰਟਾਰੀ ਲੈ ਪੁਸਕਰਮੂਲ। ਟਾਂਕ ਦੋਇ ਖਾਵੈ ਇਸ ਚੂਰ॥ ੨੭੯॥
ਤਾਤੇ ਪਾਨੀ ਸੰਗਹਿ ਖਾਇ। ਹਿਕ੍ਵਾ ਸ੍ਵਾਸ ਖਈ ਸਭ ਜਾਇ।
ਕਫ ਖਾਂਸੀ ਪੀਨਸ ਮਿਟ ਜਾਇਕਹੀ ਔਖਧੀ ਮਨਚਿਤ ਲਾਇ॥੨੮੦॥

੬੪੫–ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਪੰਜੇ ਲੂਣ, ਭਙਿੰਗੀ, ਕੰਡਿਆਰੀ ਤੇ ਪੁਹਕਰ ਮੂਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ੮ ਮਾਸੇ ਰੋਜ਼ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਹਿਚਕੀ, ਸ੍ਵਾਸ, ਕਫ, ਖਈ ਤੇ ਰੇਸ਼ਾ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੭੯॥੨੮੦॥

ਦੋਹਰਾ

ਪਾਨ ਜਟਾ ਕੋ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰ, ਪੀਵਤ ਜੋ ਨਰ ਛਾਨ।
ਪਾਂਚ ਭਾਂਤ ਹਿਕ੍ਵਾ ਮਿਟਤ, ਤਨ ਅਤਿ ਲਹਤ ਕਲਯਨ ॥੨੮੧॥

੬੪੬–ਪਾਨ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਜੇਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੀਵੇ, ਓਸਦੀ ੫ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿਚਕੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੮੧॥

ਚੌਪਈ

*ਨੈਪਾਲੀ=ਮਨਸਿਲ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਵੰਗ ਸੈ: ਪ੍ਰਿ: ੨੬੩।
()ਪਤੀਸ=ਪਤੀਸ ਦੇ ਥਾਂ ਕੁਠ ਭੀ ਅਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਬਲਾ ਜੁ ਬੀਜ ਮੁਖ ਮਾਂਹਿ ਲਖਾਇ। ਹਿਕ੍ਹਾ ਛਿਨ ਮਹਿ ਦੂਰ ਨਸਾਇ।
ਤੁਲਸੀ ਰਸ ਏਲਾ ਪੀਸਾਇ। ਪੀਵਤ ਹਿਚਕੀ ਭਾਗੀ ਜਾਇ॥੨੯੨॥

੬੪੭–ਲਾਚੀ ਦੇ ਦਾਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖੇ, ਹਿੜਕੀ ਛਿਨ ਵਿਚ ਜਾਵੇ, ਜਾ–
੬੪੮–ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਲਾਚੀ ਪੀਹਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਹਿੜਕੀ ਜਾਵੇ ॥੨੯੨॥

ਗੋਲੀ

ਏਲਾ ਚੰਦਨ ਮੁਸਤਾ ਕਣਾ। ਗਜਕੇਸਰ ਸੁਰ ਕੁਸਮਾ ਭਣਾ।
ਫੂਲ ਕਪਾਹ ਲਾਜਾ ਸਿਤ ਸਿਤਾ।ਬਿਲਗਿਰੀ ਮਧੁ ਗੋਲੀ ਕ੍ਰਿਤਾ॥੨੯੩॥
ਪੁੰਗੀ ਸਮ ਗੋਲੀ ਕਾ ਮਾਨ। ਖਾਵਤ ਰੋਗੀ ਸੰਧ ਬਿਹਾਨ।
ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਾ ਬਦਨ ਠਵਾਇ। ਹਿਚਕੀ ਰੋਗੁ ਸੁ ਦੂਰ ਪਰਾਇ॥੨੯੪॥

੬੪੯–ਲਾਚੀ, ਚੰਦਨ, ਮੋਥਾ, ਮੇਘ, ਨਾਗ ਕੇਸਰ, ਲੌਂਗ, ਕਪਾਹ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਫੁਲੀਆਂ, ਸਫੇਦ ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਬਿਲਗਿਰੀ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਸੁਪਾਰੀ ਸਮਾਨ ਗੋਲੀ ਕਰੇ, ਦੋਨੋਂ ਸਮਾਂ ਖਾਵੇ ਜਾ ਮੁੜ ਮੁੜ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖੇ ਤਾਂ ਹਿੜਕੀ ਜਾਵੇ ॥੨੯੪॥

ਹਿੜਕੀ ਪਥ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਧੂਮਪਾਨੰ ਸ੍ਵੇਦ ਬਮਨੰ, ਬਿਰਚ ਖਸਟਕ ਸਾਲ।
ਕੁਲਥ ਜੀਰਨ ਕਨਿਕ ਤੁਲਸੀ, ਉਸਨ ਜਲ ਮਦ ਲਾਲ।
ਕਫ ਬਾਤ ਹਰੀ ਦੂਬ ਮਧੁ ਲੈ, ਤ੍ਰਾਸਨੰ ਜਰ ਧਾਰ।
ਸੋਇ ਦਿਨ ਨਿਸ ਪਥ ਭਾਖੈ, ਰੋਗ ਹਿਕ੍ਹਾ ਸਾਰ॥੨੯੫॥

੬੫੦–ਧੂੰਆਂ ਖਿਚਣਾ, ਪਸੀਨਾ, ਕੈ, ਜੁਲਾਬ, ਸਠੀ ਦੇ ਚੌਲ, ਪੁਰਾਣੇ ਕੁਲਥ, ਕਣਕ, ਤੁਲਸੀ, ਗਰਮ ਜਲ, ਮਦਿਰਾ, ਕਫ ਬਾਤ ਨਾਸਕ ਵਸਤਾਂ, ਸ਼ਹਿਤ, ਭੈ ਦੇਣਾ, ਜਲਧਾਰਾ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਸੌਣਾ ਇਹ ਹਿੜਕੀ ਦੇ ਪਥ ਹਨ ॥੨੯੫॥

ਅਪੱਥ

ਬੇਗ ਧਾਰਣ ਚਣਕ ਮਾਖਾ, ਜਲਚਰਾ ਕੇ ਮਾਸ।
ਬਿਸਟੰਭ ਰੂਖਾ ਕਫੀ ਮਟੁਰਾ, ਤੁਰਸ ਤੇਲ ਨ ਖਾਸ।
ਸੀਤ ਗੁਰੁ ਜੋ ਅੰਨ ਪਾਨੰ, ਖਲ ਬਿਦਾਹੀ ਜੋਇ।
ਤੇਲ ਤਲਿਆ ਏ ਕੁਪਥਹਿ, ਖਾਇ ਤੇ ਦੁਖੁ ਹੋਇ॥ ੨੯੬॥

੬੫੧–ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਛੋਲੇ, ਮਾਹ, ਜਲ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਮਾਸ, ਕਬਜ਼ੀ ਕਾਰਕ, ਖੁਸ਼ਕ, ਕਫਕਾਰੀ ਪਦਾਰਥ, ਮਟਰ, ਤੁਰਸ਼, ਤੇਲ, ਠਢੇ ਤੇ ਭਾਰੀ, ਅੰਨ, ਜਲ, ਇਹ ਨ ਸੇਵੇ, ਕੁਲਰ, ਦਾਹ ਕਾਰਕ ਅਤੇ ਤੇਲ ਦੇ ਤਲੇ ਪਦਾਰਥ ਇਹ ਸਭ ਕੁਪਥ ਹਨ ॥੨੯੬॥

ਸ੍ਵਾਸ ਰੋਗ ਨਿਦਾਨ—ਚੌਪਈ

ਕਫ ਆਗੈ ਜਬ ਹੋਇ ਸਮੀਰ। ਸ੍ਵਾਸ ਰੋਗੁ ਤਬ ਦੇਇ ਉਦੀਰ।
ਮਹਾਂ ਊਰਧ ਛਿਨਾ ਤ੍ਰਿਕ ਜਾਨ। ਤਮਕ ਖ੍ਰੁਦ ਏ ਪਾਂਚ ਬਖਾਨ ॥੨੮੭॥

ਕਫ ਜਦੋਂ ਵਾਯੂ ਦੇ ਅਗੇ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਦ ਸ੍ਵਾਸ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇ ਹੈ ਤਦ ੧ ਮਹਾ ਸ੍ਵਾਸ, ੨ ਊਰਧ ਸ੍ਵਾਸ, ੩; ਛਿਨਾ ਸ੍ਵਾਸ, ੪ ਤਮਕ ਸ੍ਵਾਸ ਤੇ ੫ ਛੁਦ੍ਰ ਸ੍ਵਾਸ ਇਹ ਪੰਜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇ ॥੨੮੭॥

ਮਹਾ ਸ੍ਵਾਸ ਲਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਮਤ ਬ੍ਰਿਖਭ ਜਿਮ ਬੋਲਤਾ, ਮੁਖ ਤੈ ਊਰਧ ਸ੍ਵਾਸ।
ਗਯੋ ਗਯਾਨ ਬਿਗਯਾਨ ਸਭ, ਭ੍ਰਾਂਤਿ ਸਹਿਤ ਦ੍ਰਿਗ ਭਾਸ ॥੨੮੮॥
ਬਧ ਮੂਤਰ ਬਿਟਿ ਹੋਤ ਹੈ, ਪਸਰਯੋ ਮੁਖ ਅਰੁ ਨੈਨ।
ਸ੍ਵਾਸ ਲੇਤ ਦੂਰੈ ਸੁਨੀ, ਮਹਾ ਸ੍ਵਾਸ ਜਮ ਸੈਨ ॥੨੮੯॥

ਮਤੇ—ਮਸਤ ਹੋਏ ਬੈਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ (ਘੰਘੋਂ) ਉੱਭੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲੇ। ਗਯਾਨ ਵਿਗਯਾਨ ਸਭ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇ। ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਅਗੇ ਭਵਾਲੀਆਂ, ਮੂਤਰ ਵਿਸ਼ਟਾ ਰੁਕੇ, ਮੂੰਹ ਖੁਲ੍ਹਾ ਰਹੇ, ਸ੍ਵਾਸ ਲੈਂਦਾ ਦੂਰੋਂ ਸੁਣਿਆਂ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਮਹਾਂ ਸ੍ਵਾਸ ਯਮ ਦੀ ਫੌਜ ਹੈ ॥੨੮੮॥੨੮੯॥

ਊਰਧ ਸ੍ਵਾਸ ਲਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਊਰਧ ਸ੍ਵਾਸ ਫਿਰ ਨ ਹਟਤ, ਕਫ ਬਯਾਪਤ ਸਭ ਸ੍ਰੋਤ।
ਊਚ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਦ੍ਰਿਗ ਭ੍ਰਾਂਤ ਸੋ, ਅਧੋ ਸ੍ਵਾਸ ਨਹਿ ਹੋਤ ॥੨੯੦॥
ਮਹਾਂ ਬੇਦਨਾਂ ਸੁਸਕ ਮੁਖ, ਆਰਤ ਲਾਂਬਾ ਸਵਾਸ।
ਅੰਧੋ ਸਵਾਸ ਰੋਕੀ ਚਲਤ, ਊਰਧ ਸਵਾਸ ਗੁਨਿ ਭਾਸ ॥੨੯੧॥

ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਕਫ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਦੋਂ ਊਰਧ ਸ੍ਵਾਸ ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਹਟਦਾ। ਉੱਚੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਅਗੇ ਭ੍ਰਮ, ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਔਂਦਾ। ਮੋਹ, ਪੀੜਾ, ਮੂੰਹ ਸੁਕਣਾ, ਅਕਵੀ, ਲੰਬੇ ਸ੍ਵਾਸ. ਹੇਠਲਾ ਸ੍ਵਾਸ ਰੁਕ ਕੇ ਆਉਣਾ, ਇਸ ਨੂੰ "ਊਰਧ ਸ੍ਵਾਸ" ਆਖਦੇ ਹਨ ॥੨੯੦॥੨੯੧॥

ਛਿੰਨਾ ਸਵਾਸ ਲਛਣ—ਚੌਪਈ

ਉਠਤ ਸਵਾਸ ਸਭ ਜੋਰੁ ਲਗਾਇ। ਮਰਮ ਛੇਦ ਪੀਰਾ ਕਰਵਾਇ।
ਮੂਰਛਾ ਸਵੇਦ ਅਫਾਰਾ ਖੀਨ। ਮੂਤ੍ਰ ਸ਼ੈ ਮੈ ਜਲਨਿ ਪ੍ਰਬੀਨ ॥੨੯੨॥
ਆਰਤ ਦ੍ਰਿਗ ਤੇ ਪਾਨੀ ਝਰੈ। ਸਵਾਸ ਲੇਤ ਦ੍ਰਿਗ ਲਾਲੀ ਕਰੈ।
ਬਰਨ ਬਿਬਰਨ ਸੁ ਬਕੈ ਅਚੇਤ। ਮੁਖ ਸੂਖਾ ਛਿੰਨਾ ਸਵਸ ਹੇਤੁ॥੨੯੩॥

ਸਾਰਾ ਜੋਰ ਲਗ ਕੇ ਸ੍ਵਾਸ ਔਣਾ, ਮਰਮਾਂ ਵਿਚ ਛੇਕ ਕਰਨੀ ਜਿਹੀ ਪੀੜਾ, ਮੂਰਛਾ, ਪਸੀਨਾ, ਖੀਣਤਾ ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਵਿਚ ਸੜਨ, ਬੇਚੈਨੀ, ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਔਣਾ, ਸ੍ਵਾਸ ਲੈਂਦਿਆਂ ਨੇਤ੍ਰ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਣੇ,

ਰੋਗੀਂ ਕੁਰੰਗ, ਬਕਾਬਾਦ, ਬਿਹੋਸ਼ੀ ਤੇ ਮੂੰਹ ਸੁਕੇ ਇਹ ਲੱਛਣ ਛਿੰਨਾ ਸ੍ਵਾਸ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ॥੨੯੨॥੨੯੩॥

ਤਮਕ ਸ੍ਵਾਸ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਪਵਨ ਬਹਤ ਜਬ ਹੁਇ ਬਿਪਰੀਤ।ਸਭੀ ਸ੍ਰੋਤ ਮੈ ਤਬ ਇਮ ਰੀਤ।
ਗ੍ਰੀਵਾ ਸੀਸ ਬੇਦਨਾ ਕਰੈ। ਕਫ ਉਦੀਰ ਨਾਸਾਂ ਬੰਦ ਭਰੈ॥੨੯੪॥
ਸਬਦ ਘੁਰਘੁਰਾ ਤੀਬ੍ਰ ਸੁ ਬੇਗ। ਗਲਾਨ ਬੇਗ ਤੇ ਡਰਤਾ ਸੇਗ।
ਖਾਂਸਤ ਕੋ ਅਤਿ ਮੋਹ ਉਪਾਇ। ਬਾਰੰਬਾਰ ਕਫੀ ਗਿਰ ਪਾਇ॥੨੯੫॥
ਸੋਵਤ ਦੁਖ ਜਾਗ੍ਰਤ ਸੁਖ ਥਾਇ। ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਤਾਕੋ ਮੂਲ ਨ ਆਇ।
ਉਸਨੈ ਸੁਖ ਦੁਖ ਸੀਤ ਜੁ ਖਾਇ।ਮਸਤਕ ਬੇਦ ਸ੍ਵਾਸ ਲੈ ਆਇ॥੨੯੬॥
ਬਾਰੰਬਰ ਸੁ ਲੇਵਤ ਸ੍ਵਾਸ। ਮੇਘ ਨੀਰ ਅਰੁ ਸੀਤ ਬਿਲਾਸ।
ਪੂਰਬ ਪਵਨ ਇਨਿਹਿ ਕਫ ਬਧੈ।ਤਮਕਸ੍ਵਾਸ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿ ਸਧੈ॥੨੯੭॥

ਸਰੀਰ ਦੀ ਪਵਨ ਜਦ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਛੱਡਕੇ ਦੂਸਰੇ ਰਾਹ ਨਾੜੀਆਂ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਚਲੇ ਤਾਂ ਗਰਦਨ, ਸਿਰ ਜਕੜ ਕੇ, ਕਫ ਵਧਾਕੇ ਨਾਸਾਂ ਵਿਚ ਭਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਤਦੋਂ ਘੁਰੜ ਘੁਰੜ ਸ਼ਬਦ ਅਧਿਕ ਬੇਗ ਵਾਲਾ ਕਰੇ, ਗਿਲਾਨੀ ਹੋਵੇ, ਬੇਗ ਤੋਂ ਸੇਹ ਵਾਂਗ ਡਰ ਆਵੇ। ਖੰਘਦਿਆਂ ਅਤਜੰਤ ਬਿਹੋਸ਼ੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, (ਜੇ ਕਫ ਨਾ ਨਿਕਲੇ) ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਮੂਰਛਾ ਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੁੱਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਜਾਗਣੇ ਤੇ ਕੁਛ ਸੁਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੱਥੇ ਤੇ ਪਸੀਨਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦਿਆਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਬਾਰੰਬਰ ਮੂੰਹ ਸੁੱਕਦਾ ਤੇ ਸ੍ਵਾਸ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਵਰਖਾ ਵਰਖਣੇ ਤੇ ਠੰਢੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਕਰਨੇ ਤੇ, ਪੂਰਬ ਦੀ ਪਵਨ ਲੈਣ ਤੇ ਕਫ ਵਧਦੀ ਹੈ।ਪੰਡਿਤ ਜਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਮਕ ਸ੍ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸਾਧਿਆ ਜਾਂਦਾ॥੨੯੪ ਤੋਂ ੨੯੭॥

ਖੁਦ੍ਰ ਸ੍ਵਾਸ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਰੂਖਾ ਉਦਯਮ ਇਨ ਤੈ ਹੋਇ। ਖੁਦ੍ਰਬਾਤ ਉਦੀਰਤ ਸੋਇ।
ਨਿਵਲ ਧਾਤ ਕੇ ਖਜ ਤੇ ਜਾਨ। ਸੋ ਤੋ ਸਾਧਕ ਭਾਖਯੋ ਮਾਨ॥੨੯੮॥

ਖੁਸ਼ਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਅਤੇ ਪਰੀਸ਼੍ਰਮ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਵਾਯੂ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨ੍ਰਿਬਲ, ਧਾਤੂ ਖਯ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਰੋਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਧਯ ਕਿਹਾ ਹੈ॥੨੯੮॥

ਸ੍ਰਬ ਸ੍ਵਾਸ ਕੋ ਉਪਾਯ—ਚੌਪਈ

(ਸ੍ਵਾਸਾਰੀਬਟੀ)

ਪੀਪਰ ਮਰਚਾਂ ਸੁੰਠੀ ਜਾਨ। ਹਰੜ ਬਹੇੜਾ ਧਾਤ੍ਰੀ ਠਾਨ।
ਤਜ ਰੇਨਕਾ ਪੀਪਰਮੂਰ। ਪਤ੍ਰਜ ਚਿਤ੍ਰਕ ਲੋਹਾਚੂਰ॥੨੯੯॥
ਗਜਕੇਸਰ ਏਲਾ ਛੜ ਨਾਗ। ਪਾਰਾ ਗੰਧਕ ਸਮ ਭਾਗ।

ਗੁੜ ਸੋ ਗੋਲੀ ਕੋਕਨ ਬੇਰ। ਸ੍ਵਾਸ ਰੋਗ ਕੋ ਲੇਤੀ ਘੇਰ ॥੩੦੦॥
ਗੁਲਮ ਕ੍ਰਿਛ ਮੂਤਰ ਪਰਮੇਹ। ਪਾਂਡੁ ਸੰਨਿ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਹ।
ਖਾਸਿ ਸੂਲ ਕੀ ਵਾਇ ਨਸਾਇ। ਖਈ ਰੋਗ ਹਿਕ੍ਵਾ ਨਸ ਜਾਇ ॥੩੦੧॥

੬੫੨–ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ ਆਵਲੇ, ਤਜਸਕ, †ਰੇਣੁਕਾ (ਸੰਭਾਲੂ ਦੇ ਬੀਜ), ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਤਜਪੱਤ੍ਰ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਮ੍ਰਿਤਲੋਹਾ, ਨਾਗਕੇਸਰ, ਇਲਾਚੀ, ਛੜ, ਮ੍ਰਿਤਸਿਕਾ, ਪਾਠਾ ਤੇ ਗੰਧਕ ਆਵਲਸਾਰ, ਸਭ ਸਮਾਨ ਲਵੇ। ਪਹਿਲੇ ਪਾਰੇ ਗੰਧਕ ਦੀ ਕਜਲੀ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਸਭ ਦਵਾਈਆਂ ਪੀਸ ਛਾਣਕੇ ਪਾਇ ਮਿਲਾਵੇ। ਗੁੜ ਨਾਲ ਕੋਕਨ ਬੇਰ ਬਰਾਬਰ ਗੋਲੀ ਕਰੇ, ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵ ਤਾ ਸ੍ਵਾਸ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਗੋਲਾ, ਮੂਤ੍ਰਕ੍ਰਿਛ, ਪਰਮੇਹ, ਪਾਂਡੂ, ਸੰਨਿਪਾਤ, ਖਾਂਸੀ, ਸੂਲ ਵਾਯੂ ਖਈ ਤੇ ਹਿਡਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੯੯ ਤੋਂ ੩੦੧॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਸਟੀ ਰਾਸਨਾ ਦਸ ਲੇ ਮੂਲ। ਪੀਪਰ ਬਿਸ੍ਵਾ ਪੁਸਕਰ ਮੂਲ।
ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਆਮਲ ਕੀ ਭਾੜਿੰਗ। ਛਿੰਨਾ ਸੁੰਠੀ ਸਮ ਸਭ ਅੰਗ ॥੩੦੨॥
ਯਵਾਗੂ ਬਿਧਿ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਪੀਵਤ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਹਿਯ ਗਦ ਹਿਕ੍ਵਾ ਦੂਰੈ ਜਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਆਖੀ ਲਯਾਇ ॥੩੦੩॥

੬੫੩–ਕਚੂਰ, ਰਾਸਨਾ, ਦਸੇਮੂਲ ਮਘ, ਸੁੰਢ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ, †ਭੂੰਮੀ ਆਵਲਾ, ਭੜਿੰਗੀ, ਗਿਲੋਯ ਤੇ ਸੁੰਢ, ਸੱਭੇ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ‡ਯਵਾਂਗੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਵਾਥ ਬਣਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ, ਹ੍ਰਿਦਯ ਰੋਗ, ਹਿਡਕੀ ਨਾਸ ਕਰੇ (ਅਰ ਜਾਤੁਲਜੰਮ ਵਾਸਤੇ ਭੀ ਉਤਮ ਹੈ)। ੩੦੨॥੩੦੩॥

ਕੁਲਥ ਬਯਾਘ੍ਰੀ ਬਾਸਾ ਸੁੰਠ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਛਾਨੀ ਜਲ ਗੁੰਠ।
ਪੀਵਤ ਪਾਰਸ ਸੂਲ ਗਦ, ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੩੦੪॥

੬੫੪–ਕੁਲਥ, ਕੰਡਯਾਰੀ, ਬਾਂਸਾ ਤੇ ਸੁੰਢ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਲਵੇ, ਉਸ ਪਰ ਪੁਹਕਰਮੂਲ ਦਾ ਚੂਰਣ ਬਰੂਰਕ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੦੪॥

ਦੋਹਰਾ

ਦਸ ਮੂਲੀ ਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰ, ਪੁਸਕਰ ਦੇ ਭੁਰਕਾਇ।
ਪੀਵਤ ਪਾਰਸ ਸੂਲ ਗਦ, ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਨ ਰਹਾਇ ॥੩੦੫॥

---

†ਰੇਣੁਕਾ–ਮ੍ਰਿਚ ਬਰ ਬਰ ਗੋਲ ਬੀਜ, ਦੇਖੋ ਆ. ਐ. ਕੋ. ਪ੍ਰਿ. ੧੩੯ ਤੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਸੰਭਾਲੂ ਦੇ ਬੀਜ) ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਿ. ੧੩੬. ਪਿਤਪਾਪੜਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ।

†ਭੂਮੀਆਵਲਾ–ਇਸਦੇ ਛੋਟੇ ੨ ਝਾੜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਰਾਈ ਬਰਾਬਰ ਇਸਦੇ ਦਾਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਭਾਵ ਮੇਂ ਪੱਕੀ ਇਮਲੀ ਪਾਵੇ। ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰ. ਪ੍ਰਿ. ੨੩੨ ਖੰਡ ੧।

‡ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸੋਲਾਂ ਗੁਣਾਂ ਪਾਣੀ ਜਿਆਦਾ ਪਾਵੇ, ਜਦ ਅੱਧਾ ਸੜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਛਾਣਕੇ ਇਹ ਪਾਣੀ ਦੇਵੇ, ਇਉਂ ਯਵਾਂਗੂ ਕਿਹਾ ਜਾਦਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਸਾਰੰਗਧਰ ਪ੍ਰਿ. ੧੦੧ ਪੰਨਾ ੨੦॥

੬੫੫–ਦਸ ਮੂਲ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਉੱਪਰ ਪੁਹਕਰਮੂਲ ਭੂਰਕੇ,ਫਿਰ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਵਖੀ ਦੀ ਪੀੜਾ, ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।।੩੦੫।।

ਰੰਭਾ ਕੁੰਦ ਸਰੀਖ ਤ੍ਰਿਕ, ਇਨਕੇ ਫੂਲ ਮਗਾਇ।
ਕਣਾ ਪੀਸ ਤੰਦੁਲ ਉਦਕ, ਪੀਵਤ ਸ੍ਵਾਸ ਮਿਟਾਇ ।।੩੦੬।।

੬੫੬–ਕੇਲੇ ਦੇ, ਕੁਦ (ਮਰਤਵਾਨ) ਦੇ, ਤੇ ਸਰੀਂਹ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਫੂਲ ਤੇ ਮਘਾਂ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਜਾਵੇ ।।੩੦੬।।

ਸੋਰਠਾ

ਬਯਾਘ੍ਰੀ ਬਚ ਸੁਰ ਦਾਰ, ਸੁੰਠ ਕਟੁਫਲਾ ਪੌਸਕਰ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪਿਵਵਾਰ, ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਜ੍ਵਰ ਕਾਟਯੋ ।।੩੦੭।।

੬੫੭–੦ਕੰਡਜਾਰੀ, ਵਚ, ਦੇਵਦਾਰ, ਸੁੰਢ, ਕਾਯਫਲ ਤੇ ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਤੇ ਤਾਪ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ।।੩੦੭।।

ਚੌਪਈ

ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਸੁੰਠ ਕਣਾ ਘਨ ਪੁਸਕਰ। ਮਰਚ ਸਰਕਰਾ ਪੀਸੇ ਸਮ ਕਰ।
ਪੰਚਮੂਲ ਬ੍ਰਿਖੁ ਕਾਢਾ ਕਰੀਏ। ਛਾਨੀਜਲੁ ਤਾਮੈ ਸਭ ਧਰੀਏ ।।੩੦੮।।
ਪੰਚਮੂਲ ਬ੍ਰਿਖੁ ਕ੍ਵਾਥ ਪਿਵਾਇ। ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ।
ਹਿਕ੍ਵਾ ਨਾਸਤ ਸਾਚੈ ਕਹੀ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਜਾਨੋ ਸਹੀ ।।੩੦੯।।

੬੫੮–ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਮਘ, ਮੋਥਾ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, (ਕਚੂਰ) ਮਿਰਚ, ਖੰਡ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਪੀਹੇ, ਫਿਰ ਪੰਜਮੂਲ *(ਗਿਲੋਯ) ਬਾਂਸੇ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ, ਛਾਣਕੇ ਉਸ ਜਲ ਵਿਚ ਉਕਤ ਚੂਰਨ ਪਾਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਮੂਲ ਤੇ ਬਾਂਸੇ ਦੇ ਕ੍ਵਾਥ ਨਾਲ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਤੇ ਹਿਡਕੀ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਇਸ ਇਕ ਜੋਗ ਨੂੰ ਕਈ ਦੋ ਕਰਕੇ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਗਯਾਨੀ ਸਮਝਾਣੇ ਤੇ ਉਲਟੇ ਕ੍ਰੋਧੀ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਹੋ ਜਾਣ, ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਜੇ ਹਠ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਮੂਲ ਬਾਂਸੇ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਬੰਗਸੇਨ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਨਯਾਰਾ ਦਸ ਦੇਣ ? ਸੋ ਹੈ ਨਹੀਂ ਬਾਤ ਸਿਰਫ ਇਤਨੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਮੂਲ ਬਿਖ ਕ੍ਵਾਥ "ਪਿਵਾਇ" ਦੇ ਥਾਂ ਪਾਠ "ਕਰਾਇ" ਬਹੁਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ– ਇਹੀ ਭ੍ਰਮ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਕ ਵਿਚਾਰ ਰਹੇ ।।੩੦੮।।੩੦੯।।

ਕੂਖ ਮਾਂਡ ਸਿਤ ਚੂਰਨ ਕਰੋ ਉਸਨ ਨੀਰ ਭਖ ਸ੍ਵਾਸਹਿ ਹਰੋ।
ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਘ੍ਰਿਤ ਮਧੁ ਚਾਟਨਦੇਇ। ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਕੀ ਪੀਰ ਹਰੇਇ।।੩੧੦।।

੬੫੯–ਪੇਠਾ ਤੇ ‡ਮਿਸਰੀ ਦਾ ਚੂਰਨ ਕਰਕੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਫੱਕੇ, ਜਾਂ–
੬੬੦–ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਘਿਉ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਨਾਸ ਕਰੇ ।।੩੧੦।।

੦ਬੰਗਸੇਨ ਵਿਚ ਕੰਡਯਾਰੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਭੜਿੰਗੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਵੈ. ਸੇ. ਪ੍ਰਿ: ੨੯੨ ਸ: ੩੭।
*ਮੂਲ ਵਿਚ ਕਚੂਰ ਤੇ ਗਿਲੋਯ ਦੋ ਅਧਿਕ ਹਨ। ਦੇਖੋ ਵੈ. ਸੇ. ਪ੍ਰਿ: ੨੯੮
‡ਇਥੇ ਸਿਤ–ਸੁੰਢ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮੂਲ ਵਿਚ ਸਿਤਾ ਕਰਕੇ ਮਿਸਰੀ ਹੈ ਦੇਖੋ ਵੈ: ਸੇ: ੨੯੯।

ਧਰਹਾ

ਭਾਰਗੀ ਨੰਤਾ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਬਿਲ ਜੁ ਗਿਰ ਕਹੀ।
ਮੇਲ ਭਖੜਾ ਕ੍ਵਾਥ, ਕਰੀ ਪਿਵ ਏ ਸਹੀ।
ਸ੍ਰਿਤ ਸੀਤਲ ਕਰਿ ਪਾਨ, ਪ੍ਰਾਤ ਉਠ ਏਹਨੋ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਪੀਰਾਹਿ, ਮਿਟੈ ਮੁਖ ਦੇਹਨੋ ॥ ੩੧੧॥

੯੯੧-ਭੜਿੰਗੀ ਧਵਾਹਾਂ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ ਬਿਲਗਿਰੀ ਤੇ ਭੱਖੜਾ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਸੀਤ ਗਰਮ ਪੀਤਾ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੩੧੧॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)-ਦੋਹਰਾ

ਸੂਕੀ ਮੂਲੀ ਆਨਕੈ, ਕਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪਾਇ।
ਸਵਾਸ ਕਾਸ ਹਿਕਵਾ ਟਰਤ, ਬੰਗਸੈਨ ਕਹਿ ਦਾਇ ॥੩੧੨॥

੯੯੨-ਸੁਕਾਈ ਮੂਲੀ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ ਹਿੜਕੀ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੩੧੨॥

ਚੌਪਈ

ਦਾਖ ਹਰੜ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਲੈ ਸ੍ਰਿੰਗੀ। ਨੰਤਾ ਮਧੁ ਘ੍ਰਿਤ ਚਾਟੇ ਚੰਗੀ।
ਸਵਾਸ ਕਾਸ ਦਾਰੁਨ ਮਿਟ ਜਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਨੇ ਦਈ ਬਤਾਇ॥੩੧੩॥

੯੯੩-ਮੁਣੱਕਾ, ਹਰੜ, ਮਘ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ ਅਰ ਧਮਾਹਾਂ ਸਭ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾਵੇ ਅਰ ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਤ ਘਿਓ ਪਾਕੇ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੧੩॥

ਦੋਹਰਾ

ਕਟੁਕ ਤੇਲ ਸੋ ਗੁੜ ਸਹੀ, ਚਾਟਤ ਇਕ ਦਿਨ ਬੀਸ।
ਸਵਾਸ ਕਾਸ ਹਿਕਵਾ ਮਿਟਤ, ਕਰਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਜਗਦੀਸ ॥੩੧੪॥

੯੯੪-ਕੌੜੇ ਤੇਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗੁੜ ਮਿਲਾਕੇ ਚਟਣੀ ਕਰੇ, ੨੧ ਦਿਨ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਤੇ ਹਿੜਕੀ ਜਾਵੇ ॥੩੧੪॥

ਚੌਪਈ

ਨਿਸਾ ਮਰਚ ਦਾਖਾ ਗੁੜ ਪਾਇ। ਕਣਾ ਸਟੀ ਅਰੁ ਰਾਸਨ ਥਾਇ।
ਤੇਲ ਸੰਗ ਇਸ ਚਾਟਨ ਕਰੋ। ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਕੀ ਪੀਰਾ ਹਰੋ ॥੩੧੫॥

੯੯੫-ਹਲਦੀ, ਮਿਰਚ, ਮੁਣੱਕਾ, ਗੁੜ, ਮਘ, ਕਚੂਰ ਤੇ ਰਾਸਨਾ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਬਰੀਕ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਤੇਲ ਨਾਲ ਚੱਟ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਕਰੇ ॥ ੩੧੫ ॥

ਮੁਕਤਾਦਿ ਚੂਰਣ (ਚਰਕਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਵਾਲ ਬੇਡੂਰਜ ਪਾਇ। ਸੰਖ ਸਫਟਕ ਸੁਅੰਜਨ ਦਾਇ।

ਸਸਾਰ ਕਾਚ ਗੰਧਾ ਕਸੁਲੇਇ। ਸੂਛਮ ਏਲਾ ਲਵਣ ਦੋ ਦੇਇ॥੩੧੬॥
ਤਾਮ੍ਰ ਅਯ ਰਜ ਰੂਪਾ ਆਨ। ਸੌਗੰਧਕ ਕਾਸੇਰੁਕ ਠਾਨ।
ਜਾਤੀਫਲਸਫਲਾ ਏਹ ਕਹਿਆ।ਅਪਾਮਾਰਗ ਕਰਤੰਦੁਲਲਹਿਆ॥੩੧੭॥
ਟੰਕ ਏਕ ਪੀਸੀ ਨਿਤ ਖਾਇ। ਮਧੁ ਘ੍ਰਿਤ ਕੈ ਏ ਸਾਥ ਮਿਲਾਇ।
ਸਵਾਸ ਕਾਸ ਹਿਕਵਾਂ ਨਾ ਰਹੈ। ਮੁਕਤਾਦਿਕ ਏਤੇ ਗੁਨ ਕਹੈ॥੩੧੮॥
ਅਤਿ ਪੀਸੀ ਅੰਜਨ ਦ੍ਰਿਗੁ ਭਰੈ। ਏਤੇ ਰੋਗ ਤਊ ਏ ਹਰੈ।
ਤਿਮਰਕਾਚ ਅਰੁ ਨੀਲੀਵਾਇ।ਪਿਸਟਕ ਅਭਿਖਯੰਦੀਗੁਨ ਥਾਇ॥੩੧੯॥
ਪੈਤਕ ਕੰਡੂ ਮੋਤੀਯਬਿੰਦ। ਦੂਰ ਕਰਤ ਜਾਨੋ ਦੁਖ ਦੁੰਦ।
ਖਾਂਵਤ ਕਾਸ ਖਈ ਮਿਟ ਜਾਇ ਦ੍ਰਿਗਖਾਵਤ ਦ੍ਰਿਗਰੁਜ ਜੁ ਪਰਾਇ॥੩੨੦॥

੬੬੬-ਮੋਤੀ, ਮੂੰਗਾ, ਬੈਡੂਰਯ ਅਰਥਾਤ ਨੀਲਮਣੀ, ਸੰਖ, ਸਫਟਕ, (ਬਿਲੌਰ) ਕਾਲਾ ਸੁਰਮਾਂ, ‡ਸੰਸਾਰ—ਪੰਜ ਸੰਗਕਰਤਨ, ਕੱਚ, ਗੰਧਕ, ਅੱਕ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਛੋਟੀ ਇਲਾਯਚੀ ਦੇ ਬੀਜ, ਦੋਨੋਂ ਲੂਣ (ਸੇਂਧਾ ਤੇ ਸੌਂਚਲ) ਤੇ ਤਮੇਸਵਰ, ਮ੍ਰਿਤਲੋਹਾ, ਮਾਰੀ ਚਾਂਦੀ, ‡ਸੌਗੰਧਕ—ਮਾਣਕ, ਕਸੇਰੂ, ਜਾਫਲ, ਸਣ ਦੇ ਬੀਜ ਅਤੇ ਪੁਟਕੰਡੇ ਦੇ ਚਾਵਲ, (ਏਥੇ ਤਾਂਦੂਲਾ ਯਾ ਚੌਲਾਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਅਰਥ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਭਾਲ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਨਾਲ ਹਨ) ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਪੀਹੋ, ਫਿਰ ਵਿਚੋਂ ੧ ਟੰਕ ਨਿੱਤ ਲੈਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਘਿਉ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ(ਦਮਾਂ) ਕਾਸ (ਖਾਂਸੀ) ਤੇ ਹਿਡਕੀ ਇਹ ਮੁਕਤਾਦਿ ਚੂਰਣ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਜੇ ਕਦੇ ਬਹੁਤ ਬ੍ਰੀਕ ਪੀਹਕੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਜਨ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਤਿਮਰ, (ਧੁੰਧ) ਕਾਚ, ਨੀਲਵਾਇ, ਪਿਸਟਿਕ ਨਖੂਨ ਅਰਥਾਤ ਕਾਕਨ ਹੋਦਰ, ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਦੁਖਣਾ, ਪਿੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਰੋਗ, ਖੁਰਕ ਤੇ ਮੋਤੀਆ ਬਿੰਦ, ਇਤਨੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਅਤੇ ਨੇਤ੍ਰ ਅੰਜਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੧੬ ਤੋਂ ੩੨੦॥

ਅਥ ਧੂੰਮਪਾਨ ਵਿਧੀ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਨਿਸਾ ਲਾਖ ਮਨਸਿਲ ਲੈ ਪਾਇ। ਏਰੰਡ ਮੂਲ ਅਰੁ ਪਤ੍ਰ ਲਯਾਇ।
ਦੇਵਦਾਰ ਘਨਮਾਸੀ ਜਾਨ। ਘ੍ਰਿਤਸੇਤੀ ਤਿਸੁ ਬਟੀ ਬਨਾਨ॥੩੨੧॥
ਤਾਕਾ ਧੂਪ ਲੇਹੁ ਮੁਖ ਮਾਹਿ। ਜਿਜੁ ਜਤਨੈ ਕਰਿ ਭੀਤਰ ਜਾਹਿ।
ਹਿਕ੍ਵਾ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਮਿਟ ਜਾਇ। ਧੂਮਪਾਨਕੀ ਵਿਧਿ ਕਹਿਵਾਇ॥੩੨੨॥

੬੬੭-ਹਲਦੀ, ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਲਾਖ, ਮਨਸਿਲ, ਅਰਿੰਡ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਅਰ ਪਤ੍ਰ, ਦੇਵਦਾਰ, ਮੱਥਾ

---

‡ਅਗਨੀ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ੩੬ ਪਰਕਾਰ ਦ ਰਤਨ ਕਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਸਾਰ ਅਤੇ ਸੌਗੰਧਕ ਭੀ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸਤ ਏਥੇ ਸੌਗਧਕ ਦਾ ਅਰਥ ਕਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਿੱਤਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਏਥੇ ਚਰਕ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਭੀ ਟਪਲਾ ਖਾਧਾ ਹੈ, ਅਰਥ ਵਿਵਰਣ ਸਹਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ।

ਤੇ ਛੜ, ਬਰੀਕ ਪੀਸਕੇ ਘ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਬੱਟੀ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਮੁਖ ਵਿਚ ਲਵੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੂੰਆਂ ਅੰਦਰ ਜਾ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਹਿਡਕੀ, ਸ੍ਵਾਸ ਅਰ ਕਾਸ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਧੂੰਮ ਪਾਨ ਦੀ ਵਿਧਿ ਕਹੀ ਹੈ ॥੩੨੧॥੩੨੨॥

ਚੂਰਣ–ਚੌਪਈ

ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟ ਵਤਾਰ। ਬਜਾਘ੍ਰੀ ਪੁਸਕਰ ਜਟਾ ਸੁਧਾਰ।
ਪਾਂਚ ਲਵਨ ਚੂਰਨ ਸਮ ਕਰੋ। ਹਿੱਕ੍ਵਾ ਸ੍ਵਾਸ ਉਸਨ ਜਲੁ ਹਰੋ॥੩੨੩॥

੬੬੮–ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ, (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਂਵਲੇ) ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ (ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ) *ਭੜਿੰਗੀ, ਕੰਡਿਆਰੀ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ ਅਰ ਪੰਜੇਲੂਣ, ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਪੀਸ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾ ਹਿਡਕੀ ਅਰ ਸ੍ਵਾਸ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੨੩॥

ਕੰਟਕਾਰੀ ਕੋ ਪੀਸ ਕੈ, ਅਦਰਕ ਹਿੰਗੁ ਮਿਲਾਇ।
ਮਧੁ ਸੋ ਚਾਟੈ ਛਿਨ ਛਿਨੈ, ਹਿਕ੍ਵਾ ਸ੍ਵਾਸ ਮਿਟਾਇ ॥੩੨੪॥

੬੬੯–ਕੰਡਿਆਰੀ ਸੁਕਾ ਕੇ ਪੀਹੇ ਫਿਰ ਅਦ੍ਰਕ ਦਾ ਰਸ ਤੇ ਹਿੰਗ ਪਾਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਬਾਰੰਬਾਰ ਚਟਣੀ ਚਟੇਤਾ ਹਿਡਕੀ ਅਰ ਸ੍ਵਾਸ ਜਾਵੇ ॥੩੨੪॥

ਤਮਕ ਸਵਾਸ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਭਲਾਤਕ ਮਧੁ ਪਰਣ ਲੈ, ਸਿਵਾ ਮੂਲ ਦਸ ਮੇਲ।
ਸੁੰਠੀ ਕਵਾਥ ਕਰੀ ਪਿਵੈ, ਤਮਕ ਸਵਾਸ ਕੋ ਠੇਲ ॥੩੨੫॥

੬੭੦–ਭਿਲਾਵੇ, †ਗਿਲੋਯ, ਹਰੜ, ਦਸੇਮੂਲ ਅਰ ਸੁੰਢ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਤਮਕ ਸ੍ਵਾਸ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੨੫॥

ਪੁਨਾ–ਚੌਪਈ

ਸਿਵਾ ਕ੍ਵਾਥ ਪੀਪਰ ਸੋ ਦੇਇ। ਮਾਰਕ੍ਵ ਕੁਟਜ ਜੁ ਮਧੁ ਸੋ ਲੇਇ।
ਪੁਸਕਰ ਬਾਂਸਾ ਸੁੰਠੀ ਖਾਰ। ਤੀਨ ਜੋਗ ਏ ਸਵਾਸ ਬਿਡਾਰ ॥੩੨੬॥

੬੭੧–ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪਿਛੋਂ ਮਘ ਧੂੜਕੇ ਪੀਵੇ, ਜਾ–
੬੭੨–ਭੰਗਰੇ ਦਾ ਰਸ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ ਦਾ ਚੂਰਣ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਚੱਟੇ। ਜਾ–
੬੭੩–ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਬਾਂਸਾ, ਸੁੰਢ ਅਰ ਜੌਂਖਾਰ ਪੀਹਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਲਵੇ, ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ੍ਵਾਸ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਹਾਰੇ ਹਨ ॥੩੨੬॥

ਸਟਕਾਦਿ ਚੂਰਣ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਸਟੀ ਪੁਸਕਰ ਤਜ ਜੁ ਮੁਸਤਾ, ਪੁਸਕਰਾ ਸੁਰਦਾਰ।

---

*ਵਾਤਾਰ–ਭੜਿੰਗੀ, ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
†ਮਧੂਪਰਣਿ–ਗਿਲੋਯ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਿਲੋਯ ਨਾਮਾਤ

ਤਾਲੀਸ ਏਲਾ ਪੀਪਰੀ, ਗਜ ਬਾਲਕੰ ਸਮ ਭਾਰ।
ਅਸਟ ਗੁਨ ਲੈ ਸਰਕਰਾ, ਸਿਤ ਪੀਸ ਚੂਰਨ ਪਾਇ।
ਤਮਕ ਸ੍ਵਾਸੈ ਕਾਸ ਹਿਕਵਾ, ਮਿਟਤ ਹੈ ਸੁਖ ਥਾਇ॥੩੨੭॥

ਦੋਹਰਾ

ਸਵਾਸ ਜਾਸ ਮੈ ਜਵਰ ਹੁਵੈ,ਮੂਰਛਾ ਬਯਾਪਤ ਹੋਇ।
ਤਮਕ ਸਵਾਸ ਤਾਕੌ ਕਹਿਤ, ਮਾਧਵ ਮੈ ਲਖ ਸੋਇ॥ ੩੨੮॥

੬੭੪-ਕਚੂਰ, *ਕੁੱਠ, ਦਾਲਚੀਨੀ, ਮੋਥਾ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ()ਤੁਲਸੀ, ਭੂੰਮੀਆਵਲਾ, ਸੁੰਢ, ਮਘ, ਅਗਰ, ਸੁਗੰਧਬਾਲਾ, ਸਭ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲਵੇ;ਪੀਹਕੇ ਬਰੀਕ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਅੱਠਵਾਂ ਭਾਗ ਸਫੇਦ ਮਿਸ਼ਰੀ ਮਿਲਾਕੇ ਰੱਖੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਤਮਕ ਸ੍ਵਾਸ, ਖਾਂਸੀ ਅਰ ਹਿਡਕੀ ਦੂਰ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਸਵਾਸ ਰੋਗ ਵਿਖੇ ਤਾਪ ਅਰ ਮੂਰਛਾ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਤਮਕ ਸਵਾਸ ਆਖਦੇ ਹਨ॥੩੨੭॥੩੨੮॥

ਸਰਬ ਸਵਾਸ ਪਰ ਸੂਰਯਾਵਰਤ ਰਸ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਪਾਰਾ ਪਰ ਸਰਸਾਹੀ ਗੰਧਕ। ਰਸ ਕੂਮਾਰੀ ਪੀਸੋ ਸੰਧਕ।
ਸਿਰਸਾਹੀ ਤ੍ਰਿਕ ਤਾਂਬਾ ਪਤ੍ਰ। ਤਾਕੋ ਲੇਪੋ ਦੋਨੋ ਅੰਤ੍ਰ॥੩੨੯॥
ਤਾਕੋ ਹਾਂਡੀ ਯੰਤ੍ਰ ਪਚਾਇ। ਸੀਤਲ ਹੋਇ ਤ ਪੀਸ ਛਨਾਇ।
ਦੋ ਗੁੰਜਾ ਜਾ ਮਧੁ ਸੋ ਖਾਇ। ਸਵਾਸ ਰੋਗ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ॥੩੩੦॥
ਤ੍ਰਿਕੁਟ ਬਿਸਾਲਾ ਲੈ ਸੁਰਦਾਰ। ਕਵਾਥ ਕਰੀ ਮਧੁ ਮਾਹਿ ਜੁ ਡਾਰ।
ਇਨ ਸੋ ਗੁੰਜਾ ਦੋ ਰਸੁ ਦੇਇ। ਸਵਾਸ ਕਾਸ ਕੀ ਪੀਰ ਹਰੇਇ॥੩੩੧॥

੬੭੫-ਪਾਰਾ ੪ ਤੋਲੇ ਇਸੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਰਥਾਤ ੪ ਤੋਲੇ ਹੀ ਗੰਧਕ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਆਰ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ੨ ਪਹਿਰ ਘੋਟੇ, ਫਿਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਕੰਟਕ ਭੇਦੀ ਨਾਮੇ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ ਪਰ ਇਹ ਲਿਪ ਦੇਵੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਹਾਂਡੀ 0ਜੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪਚਾਵ। ਠਢੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੱਢਕੇ ਛਾਣ ਰੱਖੇ। ਦੋ ਰੱਤੀਆਂ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਵਾਸ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਪਰੰਤੂ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਤੁੰਮਾ ਤੇ ਦੇਵਦਾਰ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਰੱਤੀਆਂ ਰਸ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਝਾੜੇ, ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਕਾੜਾ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਵਾਸ ਕਾਸ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ॥੩੨੯ ਤੋਂ ੩੩੧॥

ਸਵਾਸ ਕੁਠਾਰ ਰਸ (ਵੈਦਕੰਤੂਹਲਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਪਾਰਦ ਗੰਧਕ ਬਿਖੁ ਅਰ ਕਣਾ। ਇਕ ਤੇ ਦੂਨੀ ਸੁੰਠੀ ਭਣਾ।

---

*ਪੁਸਕਰ–ਕੂਠ ਹੈ, ਦਖੋ ਅੌਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼

()ਸੁਰਸਾ=ਨਾਮ ਤੁਲਸੀ ਦਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਚਕਿਤਸਾ ਕੋਸ਼

0ਪੱਤ੍ਰ ਲਿਪੇ ਹੋਏ ਹਾਂਡੀ ਵਿਚ ਧਰਕੇ ਸੰਪੁਟ ਕਰਕੇ ੧ ਦਿਨ ਚੁਲ੍ਹੇ ਪਰ ਤਪੌਣ ਨੂੰ "ਹਾਂਡੀ ਯੰਤ੍ਰ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਜੁ ਪਾਨੋ ਕੇ ਖਰਲ ਕਰਾਇ। ਏਕ ਦਿਵਸ ਵਾ ਅਦਰਕ ਪਾਇ॥੩੩੨॥
ਗੁੰਜ ਏਕ ਵਾ ਖਾਵੈ ਦੋਇ। ਪਾਨ ਵਾਤ ਵਾ ਅਦਰਕ ਜੋਇ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਕਫ ਜਾਵਤ ਸਹੀ। ਬੈਦ ਕੌਤੂਹਲ ਸਾਚੀ ਕਹੀ ॥੩੩੩॥

੬੭੬–ਪਾਰਾ ੧ ਤੋਲਾ ਗੰਧਕ ੧ ਤੋਲਾ, ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ ੧ ਤੋਲਾ, ਮਘ ੧ ਤੋਲਾ ਤੇ ਸੁੰਢ ੨ ਤੋਲੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਨਾਂ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਜਾ ਅਦ੍ਰਕ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ੧ ਦਿਨ ਖਰਲ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਛਡੇ ਵਕਤ ਪਰ ੧ ਯਾ ੨ ਰੱਤੀਆਂ ਪਾਨ ਦੇ ਬੀੜੇ ਵਿਚ ਰਖਕੇ ਯਾ ਅਦ੍ਰਕ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਘੋਲਕੇ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਅਤੇ ਕਫ ਨਿਸਚੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੩੨॥੩੩੩॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਹਿਕ੍ਵਾ ਕੀ ਜੇ ਔਖਦੀ, ਬਾਤ ਹਰਨ ਜਗ ਜਾਨ।
ਸੋਈ ਦੀਜੇ ਸ੍ਵਾਸ ਕੋ, ਬੰਗਸੈਨ ਮਤ ਠਾਨ ॥੩੩੪॥

੬੭੭–ਹਿਚਕੀ ਵਾਸਤੇ ਜੇਹੜੀ ਦਵਾਈ ਅਥਵਾ ਵਾਯੂ ਦੇ ਨਾਸ ਕਰਨ ਹਾਰੀ ਹੋਵੇ, ਸੋਈਓ ਸ੍ਵਾਸ ਰੋਗ ਵਿਚ ਦੇਵੇ, ਇਹ ਮਤ ਵੰਗਸੇਨ ਦਾ ਹੈ ॥੩੩੪॥

ਸ੍ਵਾਸ ਦੇ ਪੱਥ–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਸ੍ਵੇਦ ਰੇਚਨ ਧੂਮ ਪਾਨੋ, ਸ੍ਵਪਤ ਦਿਨ ਬਮਿ ਠਾਨ।
ਰਕਤ ਅਖਯਤ ਕਨਿਕ ਖਸਟਕ, ਜਵ ਅਜਾਪਯ ਪਾਨ।
ਘਿਰਤ ਕੁਲਥਾ ਸੁਰਾ ਦ੍ਰਾਖਾ, ਤੰਦੁਲੀਯ ਪਟੋਲ।
ਲਸਨ ਬੈਂਗਨ ਮਾਤਲੁੰਗੀ, ਅਪਰ ਬਾਥੂ ਘੋਲ ॥੩੩੫॥
ਤਰ ਨਰੰਗੀ ਉਸਨ ਪਾਨੀ, ਔਰ ਗਵ ਕਾ ਮੂਤ।
ਲੈ ਜੰਬੀਰੀ ਕਫ ਜੁ ਹਰਤਾ, ਸ੍ਵਾਸ ਕੈ ਸਭ ਸੂਤ।
ਘ੍ਰਿਤ ਪੁਰਾਨਾ ਖਾਇ ਸ੍ਵਾਸੀ, ਕਟੈ ਸਭ ਦੁਖ ਜਾਲ।
ਕਹੇ ਪਥ ਬਿਚਾਰ ਦੇਖੋ, ਪਥਯਾਪਥ ਹੈ ਲਾਲ ॥੩੩੬॥

੬੭੮–ਪਸੀਨਾ ਦੇਣਾ, ਦਸਤ ਦੇਣੇ, ਧੂੰਮ ਪਿਲਾਉਣਾ, ਦਿਨ ਦਾ ਸੌਣਾ, ਕੈ ਕਰੌਣੀ, ਖਾਣ ਨੂੰ ਧਾਨਾਂ ਦੇ ਚਾਵਲ, ਕਣਕ ਵਾਸਮਤੀ ਦੇ ਚਾਵਲ, ਜੌਂ, ਬਕ੍ਰੀ ਦਾ ਦੁਧ, ਪਾਨ ਘਿਉ, ਕੁਲਥ, ਸ਼ਰਾਬ, ਪਕੇ ਅੰਗੂਰ, *ਚੋਲਾਈ ਦਾ ਸਾਗ, ਪਟੋਲ, ਲਸਨ, ਵਤਾਊਂ, ਬਜੋਰਾ, ਚਕੋਦਾਂ, ਬਾਥੂਦਾਸਾਗ, ‡ਘੋਲ ਕਹੀਏ ਓਹ ਮਠਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਿੜਕਨ ਸਮਜ ਪਾਣੀ ਨਾ ਪਾਕੇ ਰਿੜਕਿਆ ਹੋਵੇ, ਪੱਕੀ ਤਰ (ਕਕੜੀ) ਨੁਰੰਗੀ, ਗਰਮ ਜਲ, ਗੋਮੂਤ੍ਰ, ਜੰਬੀਰੀ (ਨਿੰਬੂ) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕਫ ਨਾਸ਼ਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਹ ਸਭੇ ਸ੍ਵਾਸ

*ਤੰਡਲੀਯ–ਚੋਲਾਈ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੬੫

‡ਘੋਲ–ਮੱਠਾ ਲੱਸੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ਪਰ ਸ੍ਵਾਸ ਵਿਚ ਪੱਥ ਭੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੩੭੦ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੱਠੇ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ, ਸੋ ਦੇਖੋ।

ਰੋਗ ਦੇ ਰੋਕਣ ਹਾਰੇ ਪਥ ਹਨ। ਅਰ ਸ੍ਵਾਸ ਰੋਗ ਵਾਲਾ ਘਿਉ ਪੁਰਾਣਾ ਖਾਵੇ ਇਹ ਸਭਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖ ਨਾਸ ਕਰਨ ਹਾਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਤਾਂ ਪਥਯਾਪਥ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ॥੩੩੫॥੩੩੬॥

ਕੁਪਥ—ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਮੂਤ੍ਰੋਦ ਗਾਰੈ ਛਰਦ ਤ੍ਰਿਟ ਹੈ, ਸਨਾਨ ਨਾਵਨ ਜਾਨ।
ਦੰਤ ਧਵਨ ਰਕਤ ਮੋਖਨ, ਬਾਤ ਪੂਰਬ ਠਾਨ।
ਭੈਸ ਘ੍ਰਿਤ ਪਯ ਦੁਸਟ ਪਾਨੀ, ਮਤਸ ਸਰਖਪ ਸੀਤ।
ਕਫੀ ਸ੍ਰਮ ਅਰੁ ਕੰਦ ਬਰਜੋ, ਏ ਕੁਪਥ ਭਨਿ ਮੀਤ॥ ੩੩੭॥

੬੭੯—ਮੂਤ੍ਰ, ਡਕਾਰ, ਕੈ, ਪਯਾਸ (ਦਾ ਰੋਕਣਾ) ਸਨਾਨ, ਨਸਵਾਰ. ਦਾਤੁਣ, ਫਸਤ ਖੁਲ੍ਹਾਨਾ, ਪੁਰੇ ਦੀ ਪੌਣ, ਮਹੀਂ ਦਾ ਦੁਧ ਤੇ ਘਿਉ, ਗਦਲਾ ਪਾਣੀ. ਮਛੀ, ਸਰੋਂ ਦਾ (ਸਾਗ ਤੇ ਤੇਲ), ਸਰਦ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਕਫ ਕਾਰਕ, ਤਕੇਵਾਂ, †ਕੰਦ ਕਹੀਏ ਸ਼ਲਗਮ (ਯਾ ਸਭੀਫਲ) ਬੰਦ ਕਰੇ, ਇਹੁ ਕੁਪਥ ਹਨ।੩੩੭।

ਸ੍ਵਰਭੰਗ (ਅਵਾਜ ਬੈਠ ਜਾਣ) ਦਾ ਨਿਦਾਨ—

ਚੌਪਈ

ਊਚੇ ਬੋਲੈ ਬਿਖੁ ਜੋ ਖਾਇ। ਊਚਾ ਪਢਤਾ ਚੋਟ ਲਗਾਇ।
ਕੁਪਤ ਬਾਤ ਸ੍ਰੋਤਰ ਮੈ ਬ੍ਰਹੈ। ਖਟ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਰ ਭੰਗ ਜੁ ਲਹੈ ॥੩੩੮॥

ਉਚੀ ਬੋਲਣੇ, ਵਿਖ ਖਾਣ ਤੇ ਉਚੀ ਪੜ੍ਹੇ ਯਾਂ ਸਟ ਲਗੇ ਤਾਂ ਕ੍ਰੋਧਤ ਵਾਯੂ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਭਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ੬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਰਭੰਗ (ਗਲਾ ਬੈਠਨਾ] ਰੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੩੩੮॥

ਬਾਤ ਸੁਰਭੰਗ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਮੂਤਰ ਬਿਸਟਾ ਭੇਦ ਹੋਇ, ਬਦਨ ਨੈਨ ਰੰਗ ਸਯਾਮ।
ਰਾਸਭ ਜਿਮੋ ਕਠੋਰ ਬਚ, ਬਾਤ ਸੁਰੈ ਭੰਗ ਆਮ ॥੩੩੯॥

ਮੂਤ੍ਰ, ਬਿਸਟਾ ਰੁਕੇ, ਮੂੰਹ ਤੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਕਾਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗਧੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੜਾ ਬਚਨ ਨਿਕਲੇ, ਇਹ ਬਾਤ ਦਾ ਸੁਰਭੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੩੩੯॥

ਪਿਤ ਸੁਰਭੰਗ ਲਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਬਿਸਟਾ ਮੂਤ੍ਰ ਮੁਖ ਦ੍ਰਿਗਨ, ਪੀਤ ਰੰਗ ਅਤਿ ਜਾਨ।
ਦਾਹ ਘਨੀ ਬੋਲਤ ਗਲੇ, ਪਿਤ ਸੁਰੈ ਭੰਗ ਮਾਨ ॥੩੪੦॥

ਬਿਸਟੇ, ਮੂਤ੍ਰ, ਮੂੰਹ ਤੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਬੋਲਣੇ ਵਕਤ ਬਹੁਤਾ ਦਾਹ, ਅਰ ਗਲ ਵਿਚ ਬੋਲੇ ਇਹ ਪਿਤ ਸੁਰਭੰਗ ਜਾਨਣਾ ॥੩੪੦।

ਕਫ ਸੁਰਭੰਗ ਲਛਣ

---

†ਕੰਦ—ਸ਼ਲਗਮ ਯਾ ਜਿਮੀਕੰਦ, ਦੇਖੋ ਆ. ਅੰ: ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੨੨

ਮੰਦ ਸ਼ਬਦ ਕਫ ਬਦਨ ਲਿਪ, ਕਫ ਰੋਕਯੋ ਬਹੁ ਕੰਠ।
ਕਫ ਸੁਰਭੰਗੀ ਏ ਕਹਯੋ, ਮਾਧਵ ਬਚਨ ਸੁ ਗੁੰਠ ॥ ੩੪੧ ॥

ਮੰਦਾ ਸ਼ਬਦ, ਕਫ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਲਿਪਿਆ ਰਹੇ, ਕੰਠ ਕਫ ਨਾਲ ਰੁਕਿਆ ਰਹੇ, ਇਹ ਕਫ ਦਾ ਸੁਰਭੰਗ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ॥੩੪੧॥

ਅਸਾਧਯ ਸੁਰਭੰਗ ਲਛਣ—ਚੌਪਈ

ਤੀਨ ਦੋਖ ਅਰ ਖੈ ਤੇ ਹੋਇ। ਬਚਨ ਭੰਗ ਮੁਖ ਬਚਨ ਨ ਸੋਇ।
ਤ੍ਰਿਖਾ ਖੀਨ ਚਿਰ ਪੀਛੇ ਬੋਲੈ। ਸੋ ਸੁਰਭੰਗੀ ਜਮਸਰ ਡੋਲੈ ॥੩੪੨॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਅਰ ਖਈ ਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੁਰ ਟੁਟਕੇ ਨਿਕਲੇ, ਬਾਣੀ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਬੋਲਨੇ ਵਕਤ ਤ੍ਰਿਖਾ ਨਾਲ ਬਜਾਕੁਲ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਨਿਕਲੇ, ਇਸ (ਮੇਦ ਦੇ) ਸੁਰਵੰਗ ਵਾਲਾ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੩੪੨॥

ਸੁਰਭੰਗ ਉਪਾਇ

ਤਜ ਬਿਭੀਤਕ ਸੁੰਠੀ ਕਣਾ। ਸੇਂਧਾ ਗੋ ਤਕ੍ਰ ਸੋ ਭਨਾ।
ਚੂਰਣ ਮਾਸੇ ਨਿਤ ਲੈ ਚਾਰ। ਸੁਰਭੰਗਾ ਕੀ ਪੀਰਾ ਟਾਰ ॥੩੪੩॥

੬੯੦—ਤਜਸਕ, ਛਿੱਲਬਹੇੜਾ, ਸੁੰਢ, ਮਘ ਤੇ ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੂਰਣ ਕਰ ਕੇ ੪ ਮਾਸੇ ਗੋਕੀ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਨਿੱਤ ਲਵੇ ਤਾਂ ਸੁਰਭੰਗ ਜਾਵੇ ॥੩੪੩॥

(ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਮਾਤਲੁੰਗ ਰਸੁ ਆਸਗੰਧ, ਪਚ ਗੋ ਮੂਤ੍ਰਹਿ ਸੰਗ।
ਕਰਖ ਰੋਜ ਉਠ ਖਾਈਏ, ਮਿਟ ਜਾਵਤ ਸੁਰ ਭੰਗ ॥ ੩੪੪॥

੬੯੧—ਬਿਜੌਰੇ ਨਿੰਬੂ ਦਾ ਰਸ ਤੇ ਅਸਗੰਧ, ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਪਚਾਕੇ ੧੦ ਮਾਸ਼ੇ ਨਿੱਤ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸੁਰਭੰਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੪੪॥

ਜਾਤੀ ਪਤ੍ਰੀ ਪੀਪਰੀ, ਮਾਤਲੁੰਗ ਦਲ ਮੇਲ।
ਲਾਜਾ ਪਲ ਮਧੁ ਚਾਟੀਏ, ਸੁਰ ਭੰਗੀ ਦੁਖ ਠੇਲ ॥ ੩੪੫ ॥

੬੯੨—( )ਜਾਵਿੱਤ੍ਰੀ, ਮਘ, ਬਿਜੌਰੇ, ਨਿੰਬੂ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ, ਧਾਨਾਂ ਦੀਆ ਖਿੱਲਾਂ, ਬਕਰੇ ਦਾ †ਮਾਸ ਸੁਕਾਯਾ ਹੋਯਾ, ਇਹ ਸਭ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਸੁਰਭੰਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੪੫॥

(ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਕਣਾ ਬਸੋਖ ਮਿਸਿ ਪਤ੍ਰ ਜੋ ਦਾਰ। ਬਚ ਨਿਸ ਸੇਂਧਾ ਔ ਸ੍ਰਿੰਗਬਾਰ।

( )ਜਾਤੀਪਤ੍ਰੀ ਚੰਬੇਲੀ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਤੂ ਜਵਤ੍ਰੀ ਲਵੇ, ਇਸੇ ਵਿਚ ਗੁਣ ਹੈ।
†ਪਲ—ਨਰਕ ਮਾਸ ਲਵੇ, ਪਲ ਤੋਲ ਦਾ ਵਾਚਕ ਨਹੀਂ।

ਕਰਖ ਏਕ ਮਧੁ ਘ੍ਰਿਤ ਸੋ ਖਾਇ। ਏਕ ਮਾਸ ਲੌ ਕਰੋ ਉਪਾਇ ॥੩੪੬॥
ਜੁਰ ਭੰਗਹਿ ਕੀ ਪੀਰਾ ਮਿਟੈ। ਕਫ ਕਾ ਰੋਗ ਸਭੀ ਮੁਖ ਘਟੈ।
ਕੰਠ ਸੁਧ ਕਿੰਨਰ ਜਿਮ ਗਾਇ। ਰਸ ਰਤਨਾਕਰ ਏਮ ਕਹਾਇ॥੩੪੭॥

੬੯੩-0ਕਾਲਾ ਜੀਰਾ, ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ, ਸੌਂਫ, ਤੇਜਪੱਤ੍ਰ, ਦੇਵਦਾਰ, ਵਚ, ਹਲਦੀ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਤੇ ਕਕੜਾਸਿੰਗੀ, ਸੱਭੇ ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ੧ ਤੋਲਾ ਘ੍ਰਿਤ ਮਿਲਾਕੇ ੧ ਮਹੀਨਾ ਚਟੇ ਤਾਂ ਸੁਰਭੰਗ. ਕਫ ਦਾ ਰੋਗ ਹਟਕੇ ਮੂੰਹ ਸੁੱਧ ਤੇ ਕਿੰਨਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾ ਸਕੇ ॥੩੪੬॥੩੪੭॥

ਦੋਹਰਾ

ਨਿਰਗੁੰਡੀ ਚੂਰਨ ਕਰੀ, ਮਿਸਟ ਤੇਲ ਅਵਲੇਹ।
ਕਰਖ ਕਰਖ ਨਿਤ ਚਾਟੀਏ, ਸ੍ਵਰ ਭੰਗ ਜਾਵਤ ਏਹ ॥੩੪੮॥

੬੯੪-ਸੰਭਾਲੂ ਦਾ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਮਿੱਠੇ ਤੇਲ ਵਿਚ ਚਟਣੀ ਕਰਕੇ ਤੋਲਾ ਤੋਲਾ ਨਿੱਤ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਸੁਰਭੰਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੪੮॥

ਚੂਰਨ ਕਰਿ ਲੈ ਆਮਰੇ ਅਜਾ ਦੂਧ ਜੋ ਪਾਨ।
ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਵਾ ਚਤੁਰ ਦਸ, ਸ੍ਵਰ ਭੰਗ ਕੇਰੀ ਹਾਨ ॥ ੩੪੯ ॥

ਸੋਰਠਾ

੬੯੫-ਆਵਲਿਆਂ ਦਾ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਬੱਕਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ੭ ਦਿਨ ਯਾ ੧੪ ਦਿਨ, ਤਾਂ ਸੁਰਭੰਗ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੩੪੯॥

ਆਦ੍ਰਕ ਕਰੁੰਡ ਭ੍ਰਿੰਗ, ਬਚ ਬਾਵਚਿ ਬ੍ਰਹਮੀ ਗਹੋ।
ਪਲ ਪਲ ਬਾਰਿਣ ਸੰਗ, ਕਿਸ਼ਨ ਮਾਘ ਕੀ ਚੌਦਸਹਿ ॥੩੫੦॥
ਤਾਂ ਦਿਨ ਤੇ ਲਗ ਖਾਨ; ਦੋ ਸਾਤੇ ਲਗ ਖਾਈਏ।
ਸੁਰਭੰਗ ਰੁਜ ਕੀ ਹਾਨ, ਕੋਕਲ ਸੁਰ ਜਿਮ ਗਾਵਹੈ ॥੩੫੧॥

੬੯੬-ਅਦ੍ਰਕ []ਕਰੁੰਡ, ਅਤੀਸ, ਵਚ ਬਾਵਚੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੀ, ਇਹ ਸਭ ੪-੪ ਤੋਲੇ ਲਵੇ, ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਮਾਘ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੇਰੀ ਚੌਦੇਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲੱਗੇ, ਦੋ ਸਾਤੇ ਤਕ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸੁਰਭਗ ਨਾਸ ਹੋਕੇ, ਕੋਇਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ॥੩੫੦॥ ੩੫੧॥

ਗੋਲੀ [ਕਵਿਬਿਨੋਦਾਤ]-ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਅਮਲ ਬੇਤ ਬਿਯੋਖ ਚਬਕਾ, ਤਿੰਤੜੀਕ ਤਲੀਸ।
ਤੁਗਾਖੀਰੀ ਦਾਲਚੀਨੀ, ਜਰਨ ਕੇਸਰ ਪੀਸ।
ਬਾਧ ਗੁੜ ਸੋ ਗੁਟੀ ਖਾਵੇ, ਸੁਰਹਿ ਭੰਗ ਕਿ ਹਾਨ।

0ਕਣਾ-ਕਾਲਾ ਜੀਰਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਚਕਿਤਸਾ ਕੋਸ਼

[]ਕਰੁੰਡ ਪੀਲਾ ਬਾਸਾ ਹੈ।

ਭੂਖ ਲਾਗਤ ਕਫ ਜੁ ਭਾਗਤ, ਸ੍ਵਾਸ ਪੀਨਸ ਜਾਨ ॥੩੫੨॥

੬੯੭-ਅਮਲਵੇਤ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ [ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ) ਚਵ, ਸਮਾਕ ਦਾਣੇ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਤਾਲੀਸ ਪੱਤ੍ਰ, ਤਵਾਸੀਰ, ਦਾਲਚੀਨੀ, ਚਿੱਟਾ ਜੀਰਾ ਤੇ ਕੇਸਰ, ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਪੀਹਕੇ ਗੁੜ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਬਣਾਵੇ ਅਰ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸੁਰਭੰਗ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਭੁਖ ਲਗਾਵੇ, ਕਫ, ਸ੍ਵਾਸ, ਰੇਸ਼ਾ ਏਹ ਸੱਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੫੨॥

ਸੁਰ ਭੰਗ ਪਥ- ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਸ੍ਵੇਦ ਬਸਤ ਬਿਰੇਕ ਨਾਵਣ, ਸਿਰਾਬਿਧਿ ਜਵ ਏਹ।
ਧੂਮ੍ਰ ਪਾਨੰ ਕਮਲ ਗ੍ਰਹਨੰ, ਬਾਲ ਮੂਲਕ ਲੇਹ।
ਦਾਖ ਲਸਨੰ ਲਵਨ ਅਦਰਕ, ਮਾਤਲੁੰਗ ਤੰਬੂਲ।
ਮਦਯ ਮਰਚਾਂ ਖਾਇ ਰੋਗੀ, ਏ ਸੁ ਪਥ ਕਬੂਲ ॥ ੩੫੩॥

੬੯੮-ਪਸੀਨਾ ਦੇਣਾ, ਹੁਕਨਾ ਕਰਨਾ, ਦਸਤ ਦੇਣੇ, ਨਸਵਾਰ ਚਾੜ੍ਹਨੀ, ਵਸਤ ਖੋਲਣਾ, ਜੌਂ ਖਾਣੇ, ਧੂੰਆਂ ਪਿਲਾਨਾ, *ਕਵਲ ਧਾਰਣ ਕਰੌਣਾ, ਛੋਟੀ ਮੂਲੀ ਖਾਣੀ, ਦਾਖ, ਲਸਨ, ਲੂਣ, ਅਦ੍ਰਕ, ਬਿਜੌਰਾ ਨਿੰਬੂ, ਪਾਨ ਬੀੜੇ, ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਮਿਰਚਾਂ ਇਹ ਸਭ ਖਾਣੇ ਪਥ ਰੂਪ ਹਨ ॥੩੫੩॥

ਕੁਪੱਥ-ਸ਼ੰਕਰ

ਆਂਬ ਬਕਲੰ ਜਾਮਨੂ ਵਮਿ ਸ੍ਵਪਨ ਜਲਪਨ ਭਾਲ
ਆਨ ਪਾਨ ਬਿਰੁਧ ਅਸਨੰ, ਐ ਕੁਪਥ ਜੁ ਲਾਲ।
ਸਾਲੂਕ ਤਿੰਦਕ ਕਟਕ ਭਾਖੇ, ਹੈ ਕੁਪਥ ਏ ਭਾਸ।
ਰੋਗੁ ਦੇਖੀ ਜੋਗ ਕੀਜੈ, ਬੈਦ ਬਚਨ ਜੁ ਸ੍ਵਾਸ ॥ ੩੫੪ ॥

੬੯੯-ਅੰਬ ਚੂਸਣੇ, ਮੌਲਸਰੀ, ਜਾਮਣ, ਇਹ ਖਾਣੇ, ਬਹੁਤ ਸੌਣਾ, ਬਹੁਤ ਬਕਣਾ, ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਵਿਰੁਧ ਖਾਣੇ ਪੀਣੇ ਅਤੇ ‡ਕਮਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ()ਤੇਂਦੂਵਲ ‡ਸਮੁੰਦ੍ਰੀ ਲੂਣ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਪਥ ਹਨ ਨਾ ਖਾਵੇ ॥੩੫੪॥

ਇਤੀ ਸ੍ਰੀ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਮੁਨਿ ਮੇਘ ਰਾਜ ਬਿਰਚਤੇ
ਕ੍ਰਿਮਿ, ਅਰੁਚਿ, ਪਾਂਡੂ, ਰਕਤ, ਪਿਤ, ਰਾਜ, ਜਖਮ, ਕਾਸ; ਹਿਕ੍ਵਾ, ਸ੍ਵਾਸ; ਸੁਰਭੰਗਾਦਿ
ਨਾਮ ਪੰਚਮੋ ਧਿਆਇ ੫
ਪੰਜਵਾਂ ਧਯਾਯ ਸਮਾਪਤ ॥

---

*ਦਵਾਈ ਦਾ ਗ੍ਰਾਸ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖਣਾ। ਦੇਖੋ ਪਥਯਾ ਪ੍ਰਿ: ੨੭

‡ਸਾਲੂਕ-ਕਮਲ ਦੀ ਹੜ੍ਹ, ਕਮਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਅਗ੍ਰ ਭਾਗ ਸਾਲੂਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸਾਗ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਡੰਡੀ ਵਲੋਂ ਭੇਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਦੇਖੋ ਮਦਨ ਪਾਲ ਨਿਘੰਟ, ਤੇ ਪੱਥਯਾਪੱਥ, ਹੋਰ ਆ: ਔ: ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੬੯

()ਤਿੰਦੁਕ-ਤੇਂਦੂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਬਨੂਸ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਦੇਖੋ ਆ: ਔ: ਪ੍ਰਿ: ੬੯ ਭਾਵ ਪ੍ਰਿ:੨੬੯

‡ਕਟਕ-ਸਮੁੰਦਰ ਲੂਣ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆ: ਔ: ਪ੍ਰਿ: ੨੦ ਤੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਿ: ੧੬੯

ਅਥ ਛੇਵਾਂ ਅਧਯਾਯ

ਛਰਦ (ਕੈ) ਨਿਦਾਨ–ਚੌਪਈ

ਚਿਕਨਾ ਗੀਲਾ ਲਵਨੈ ਖਾਇ। ਅਤਿ ਭੋਜਨੁ ਕੁਸਮੈ ਭੁੰਚਾਇ।
ਭੈ ਸ੍ਰਮ ਕ੍ਰਿਮ ਅਜੀਰਨ ਜਾਨ। ਬਿਭਤਸਾ ਉਦ੍ਵੇਗ ਬਖਾਨ ॥ ੧ ॥
ਗਰਭਵਤੀ ਨਾਰੀ ਕਾ ਸੰਗ। ਘਰੀ ਘਰੀ ਖਾਵਤ ਬਹੁ ਰੰਗ।
ਯਾਂਤੇ ਉਪਜਤ ਛਰਦ ਬਿਕਾਰ। ਪਾਂਚ ਜਾਤ ਹੈ ਕਰੋ ਨ ਰਾਰ ॥ ੨ ॥
ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਤੀਨੋ ਏਹ। ਚੌਥੀ ਤੀਨ ਦੋਖ ਮੈ ਲੇਹ।
ਪੰਚਮ ਵਿਭਸਾਂ ਦੇਖਤ ਹੋਇ। ਤਾਂਕੇ ਲਛਣ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜੋਇ ॥ ੩ ॥

ਚੀਕਣਾ, ਗਿੱਲਾ, ਅਤਯੰਤ ਨਮਕੀਨ, ਅਤਯੰਤ ਭੋਜਨ, ਬੇਵਕਤ ਖਾਣਾ, ਭਯ, ਥਕੇਵਾਂ, ਕ੍ਰਿਮ ਰੋਗ, ਅਜੀਰਣ ਗਿਲਾਨੀ, ਉਦ੍ਵੇਗ ਤੇ ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਗਰਭ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੇ, ਬਾਰ ਬਾਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਣ ਤੇ, ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਛਰਦਿ (ਕੈ) ਪੈਦਾ ਹੋਇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਬਾਤ ਦੀ, ਪਿਤ ਦੀ, ਕਫ ਦੀ, ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ, ਗਿਲਾਨੀ ਦੀ ਇਉਂ ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਲਛਣ ਜੁਦੇ ਜੁਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੧ ॥ ੨ ॥ ੩ ॥

ਉਪਦ੍ਰਵ–ਦੋਹਰਾ

ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਵੈਚਿਤਯ ਜ੍ਵਰ, ਹਿਕ੍ਵਾ ਤ੍ਰਿਟ ਹਿਯ ਰੋਗੁ।
ਅੰਧਕਾਰ ਦ੍ਰਿਗ ਆਵਹੀ, ਛਰਦ ਉਪਦ੍ਰਵ ਸੋਗੁ ॥ ੪ ॥

ਸ੍ਵਾਸ, ਖਾਂਸੀ, ਬਿਹੋਸ਼ੀ, ਤਾਪ, ਹਿੜਕੀ, ਪਯਾਸ, ਹ੍ਰਿਦਯ ਰੋਗ ਤੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਅਗ ਅੰਧੇਰਾ ਹੋਣਾ, ਇਹ ਛਰਦਿ (ਕੈ) ਦੇ ਉਪਦ੍ਰਵ ਹਨ ॥ ੪ ॥

ਬਾਤ ਛਰਦਿ ਲਛਣ–ਪਰਹਾ

ਹ੍ਰਿਦੈ ਪਸਲੀ ਪੀਰ, ਪੀਰ ਸਿਰ ਨਾਸਕਾ।
ਖਾਂਸੀ ਸ੍ਵਰ ਕਾ ਭੇਦ, ਤੋਦ ਕਛ ਸ੍ਵਾਸਕਾ।
ਮੁਖ ਸੂਕਾ ਡੀਕਾਰ, ਸਬਦ ਝਗੁ ਸਹਿਤ ਹੀ।
ਪਤਲ ਕਸੈਲਾ ਬਮਿਨ, ਬਾਤ ਕਾ ਕਹਿਤ ਹੀ ॥ ੫ ॥

ਹ੍ਰਿਦਯ, ਪਸੂਲੀਆਂ, ਸਿਰ, ਨਾਸਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜਾ, ਖਾਂਸੀ, ਸੁਰ ਨਾਸ, ਤੋੜਨੇ ਜੇਹੀ ਪੀੜਾ, ਕਫ, ਸ੍ਵਾਸ, ਮੂੰਹ ਸੁਕੇ, ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਡਕਾਰ ਝੱਗ ਸਮੇਤ ਆਵੇ। ਪਤਲੀ, ਕਸੈਲੀ ਵਮਨ ਆਵੇ, ਇਹ

ਬਾਤ ਦੀ ਕੈ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥ ੫ ॥

ਉਪਾਯ–ਦੋਹਰਾ

ਘ੍ਰਿਤ ਸੇਂਧਾ ਚਾਟੇ ਮਿਟੈ, ਤੀਨ ਲਵਨ ਕੇ ਜੋਗੁ।
ਊਖਨ ਜਲ ਉਸਨੈ ਭਖੋ, ਮਿਟੈ ਛਰਦ ਬਿਵ ਰੋਗੁ ॥੬॥

੬੯੦–ਘ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਮਿਲਾਕੇ ਚਟੇ, ਯਾ–

੬੯੧–ਤਿੰਨੇ ਲੂਣ (ਸੇਂਧਾ, ਸੋਚਰ, ਕਾਲਾ) ਤੇ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਮੇਲਕੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ (ਯਾ *ਦੁਧ ਨਾਲ) ਪੀਵੇਂ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਕੈ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੬॥

ਸੋਰਠਾ

ਮਨਸਿਲ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਆਨ, ਮਰਚ ਕੈਥ ਕੇ ਨੀਰ ਭਖ।
ਲਾਜਾ ਮਧੁ ਸੋ ਪਾਨ, ਦੋਇ ਜੋਗੁ ਬਮਿ ਬਾਤ ਹਰਿ ॥੭॥

੬੯੨–ਮਨਸਿਲ, ਮਘ ਤੇ ਮ੍ਰਿਚ ਕੈਥ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਪੀਵੇ, ਯਾ–

੬੯੩–ਧਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੱਲਾਂ ਸਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਵਾਯੂ ਦੀ ਕੈ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੭ ॥

ਪਿੱਤ ਲਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਮਸਤਕ ਤਾਲੂ ਅਖ ਦੂਖ, ਤਮ ਭ੍ਰਮ ਤ੍ਰਿਟ ਮੁਖ ਸੋਖ।
ਹਰਤ ਪੀਤ ਤੀਖਨ ਗਰਮ, ਬਮਨਿ ਕਰਤ ਦੁਖ ਦੋਖ।
ਘਨਾ ਧੂਮ ਕੇ ਰੰਗ ਬਮਿ, ਮੂਰਛਾ ਪੀਰਤ ਜਾਨ।
ਪਿਤ ਰੋਗ ਬਮਿ ਜਾਨਿਓ, ਮਾਧਵ ਬਚਨ ਪ੍ਰਮਾਨ ॥ ੯ ॥

ਮੱਥਾ, ਤਾਲੂ ਨੇਤ੍ਰ ਦੁਖਣੇ ਅੰਧੇਰਾ, ਭ੍ਰਮ, ਤੇਹ ਮੂੰਹ ਸੁਕਣਾ, ਹਰੀ ਪੀਲੀ, ਤੀਛਣ ਤੇ ਗਰਮ ਕੈ ਹੋਣੀ, ਗਾੜ੍ਹੀ ਧੂਏਂ ਰੰਗੀ ਕੈ ਤੇ ਮੂਰਛਾ ਦਾਹ ਨਾਲ ਕਲੇਸ਼, ਇਹ ਪਿੱਤ ਦੀ ਕੈ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥੮।੯।

ਉਪਾਯ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਚੰਦਨ ਅਖ ਪ੍ਰਮਾਨ ਗਹਿ, ਆਮਲ ਕੇ ਰਸ ਸੰਗ।
ਸਹਿਤ ਸੰਗ ਚਾਟੇ ਤੁਰਤ, ਪਿਤ ਛਰਦ ਦੁਖ ਭੰਗ ॥ ੧੦ ॥

੬੯੪–ਚੰਦਨ†੧੦ ਮਾਸੇ ਲੈਕੇ ਆਵਲੇ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਘੋਟਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਮਿਲਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦੀ ਕੈ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੦ ॥

ਕਮਲ ਨਾਲ ਚੰਦਨ ਤਗਰ, ਬ੍ਰਿਖ ਬਾਲਕ ਲੈ ਪੀਸ।
ਅਖਤ ਜਲ ਮਧੁ ਮੇਲ ਭਖੁ, ਪਿਤ ਛਰਦ ਦੁਖ ਖੀਸ ॥ ੧੧ ॥

---

*ਵੰਗਸੇਨ ਵਿਚ ਦੁਧ ਭੀ ਹੈ ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਿ: ੨੮੦

†ਅਖ–ਦਸ ਮਾਸ਼ੇ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆ: ਐ: ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੪, ਦੇਖੋ ਵੰਗ ਸੇ: ਪ੍ਰਿ ੨੮੧ ਬਹੇੜਾ ਨਹੀਂ।

੬੯੫–ਕਮਲ ਦੀ ਨਾਲ (ਭੇਂ) ਚੰਦਨ, ਤਗਰ, ਬਾਂਸਾ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕ ਬਾਲਾ, ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ ਘੋਟਕੇ *ਕਲਕ ਕਰੇ, ਸਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਛਰਦ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੧ ॥

ਪਿਤ ਪਾਪਰਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ, ਪੀਵਤ ਸਹਿਤ ਮਿਲਾਇ।
ਪਿਤ ਛਰਦ ਕਾ ਨਾਸ ਹ੍ਵੈ, ਕਰਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਘੁਰਾਇ ॥ ੧੨ ॥

੬੯੬–ਪਿਤ ਪਾਪੜੇ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦੀ ਕੈ ਨਾਸ ਕਰੇ॥੧੨॥

ਹਰੜ ਪੀਸ ਨੀਕੀ ਕਰੇ, ਪੀਵਤ ਮਧੁ ਕੈ ਸੰਗ।
ਅਥਵਾ ਚਾਟੈ ਮੇਲਕੈ, ਪਿੱਤ ਛਰਦ ਹੁਇ ਭੰਗ ॥ ੧੩ ॥

੬੯੭–ਹਰੜ ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਪੀਵੇ, ਯਾ–
੬੯੮–ਹਰੜ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਪਾ ਕੇ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਕੈ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੩ ॥

ਤ੍ਰਿਫਲ ਪਟੋਲੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ, ਨਿੰਬ ਮੇਲ ਕਰਿ ਕ੍ਵਾਥ।
ਮਧੁ ਮੇਲੀ ਪੀਵੈ ਤੁਰਤ, ਪਿਤ ਛਰਦ ਕੀ ਹਾਥ ॥ ੧੪ ॥

੬੯੯–ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਪਟੋਲ ਪੱਤ੍ਰ, ਗਿਲੋਯ ਤੇ ਨਿੰਮ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦੀ ਛਰਦਿ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੪॥

ਚੰਦਨ ਸਿਤਾ ਜੁ ਮਧੁ ਗਹੀ, ਚਾਟਨ ਦੇਵੈ ਏਹ।
ਘ੍ਰਿਤ ਮਿਸਰੀ ਮਧੁ ਚਾਟੀਏ,ਪਿਤ ਛਰਦ ਮਿਟਵੇਹ ॥ ੧੫ ॥

੭੦੦–ਚੰਦਨ ਤੇ ਮਿਸਰੀ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਚੱਟੇ ਯਾ–
੭੦੧–ਘਿਉ ਮਿਸਰੀ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਕੈ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੫॥

ਮਾਟੀ ਲਾਲ ਜੁ ਚੁਲੇ ਕੀ, ਪਾਨੀ ਬੀਚ ਭਿਗੋਇ।
ਨਿਤਾਰ ਪਿਵੈ ਜਲ ਤਾਸ ਕੋ,ਪਿਤ ਛਰਦ ਨਹਿ ਹੋਇ ॥੧੬॥

੭੦੨–ਚੁੱਲੇ ਦੀ ਲਾਲ ਮਿੱਟੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਭਿਉਂ ਛੱਡੋ, ਨਿਤਾਰ ਕੇ ਜਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦੀ ਛਰਦਿ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੬॥

ਮਾਟੀ ਭਮਰੀ ਗੇਹ ਕੀ, ਖਾਵਤ ਅਖਤ ਨੀਰ।
ਪਿਤ ਛਰਦ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ,ਅਪਰ ਛਰਦ ਮਿਟ ਪੀਰ ॥੧੭॥

੭੦੩–ਘਰੋਣੀ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ ਫੱਕੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦੀ ਛਰਦਿ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੭॥

ਕਫ ਛਰਦਿ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਕਫ ਲਾਲਾ ਅਹਾਰ ਨ ਖਾਇ। ਮੁਖ ਮੀਠਾ ਭਾਰੀ ਚਿਕਨਾਇ।

---

‡ਕਲਕ ਸਰਦਾਈ ਵਾਂਗ ਘੋਟਕੇ ਭੀ ਪੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾ: ਪ੍ਰ: ਪ੍ਰਿ: ੩੯੪ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਵੈ: ਸੇ: ਪ੍ਰਿ: ੨੮੧.

ਸਘਨ ਅਲਪ ਬਮਿ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਨਾਸ। ਅਰੁਚੀ ਕਫ ਬਮਿ ਲਛਨ ਭਾਸ॥੧੮॥

ਕਫ ਦੀਆਂ ਮੂੰਹੋਂ ਲਾਲਾਂ, ਭੋਜਨ ਕੁਛ ਨਾ ਖਾਵੇ, ਮੂੰਹ ਮਿੱਠਾ, ਭਾਰੀ, ਚੀਕੁਣਾ ਜਿਹਾ, ਗਾੜ੍ਹੀ ਤੇ ਥੋੜੀ ਕੈ; ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਵੇ, ਅਰੁਚੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਕਫ ਦੀ ਕੈ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੧੮॥

ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਸੁੰਠੀ ਵਾਇਵੜਿੰਗ। ਪੀਸੀ ਚੂਰਨ ਮਧੁ ਜੋ ਚੰਗ।
ਪੀਵਤ ਕਫਕੀ ਛਰਦ ਮਿਟਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਦਈ ਬਤਾਇ ॥੧੯॥

੭੦੪–ਹਰੜ ਬਹੇੜਾ ਆਵਲੇ ਸੁੰਢ ਤੇ ਬਾਯਵੜਿੰਗ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਕੈ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੧੯॥

ਬਾਇਬੜਿੰਗ ਜੁ ਪਿਲਖਨ ਲੇਇ। ਸੁੰਠੀ ਪੀਸੀ ਮਧੁ ਮੈ ਦੇਇ।
ਕਫ ਕ੍ਰੀ ਛਰਦ ਬਿਨਾਸੈ ਸਹੀ। ਬੰਗਸੈਨ ਨੇ ਇਹ ਬਿਧਿ ਕਹੀ॥੨੦॥

੭੦੫–ਬਾਯਵੜਿੰਗ, ਪਿਲਖਣ ਦੀ ਨਰਮ ਛਿੱਲ ਯਾ ਕੂੰਮਲਾਂ ਤੇ ਸੁੰਢ, ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਕੈ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ। ੨੦॥

ਦੋਹਰਾ

ਬੇਰਗਿਰੀ ਮਧੁ ਦੀਜੀਏ, ਵਾ ਘਨ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਦੇਇ॥
ਨੰਤ ਮਧੁ ਮੇਲੀ ਚਟੇ, ਕਫਿ ਬਮਿ ਤੀਨ ਹਰੇਇ॥ ੨੧ ॥

੭੦੬–ਕੱਚੇ ਬੇਰ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਖਾਵੇ, ਯਾ–
੭੦੭–ਮੋਥਾ ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਯਾ–
੭੦੮–ਧਮਾਹਾਂ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਵਮਨ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੧ ॥

ਸਰਖਪ ਸੇਂਧਾ ਪੀਪਰੀ, ਘਨ ਮਧੁ ਸੰਗ ਚਟਾਇ।
ਕਾਫੀ ਬਮਨਿ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਕਹਤ ਮੇਘ ਸੁਨਿ ਭਾਇ ॥੨੨ ॥

੭੦੯–ਸਰ੍ਹੋਂ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਮਘ ਤੇ ਮਥਾ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਛਰਦ ਨਾਸ ਕਰੇ॥ ੨੨ ॥

ਚੌਪਈ

ਜਰਨ ਸਰਕਰਾ ਸੇਂਧਾ ਮਿਰਚ। ਪੀਸੀ ਜਲ ਸੋ ਖਾਵਨ ਧਰਚ।
ਕਫੀ ਛਰਦ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੰਤਾ। ਸਕਲ ਸਰੀਰੇ ਸੁਖ ਬਹੁ ਹੰਤਾ ॥੨੩॥

੭੧੦–ਜੀਲਾ, ਖੰਡ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਤੇ ਮਿਰਚ ਪੀਹਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਕੈ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੩॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਛਰਦ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਰੋਮ ਹਰਖ ਬਮਿ ਸੂਲ ਪਯਾਸ। ਮੋਹ ਪ੍ਰਬਲ ਅਰੁਚੀ ਅਰੁ ਸ੍ਵਾਸ।

ਅੰਨ ਨ ਪਚਤਾ ਬਮਿ ਤ੍ਰਿਦੋਖ। ਮਾਧਵ ਤੇ ਮੈ ਭਾਖਯੋ ਘੋਖ ॥੨੪॥

ਰੋਮਾਂਚ, ਵਮਨ ਵੇਲੇ ਸੂਲ, ਪਯਾਸ ਅਤਯੰਤ ਮੋਹ ਅਰੁਚੀ ਸ੍ਵਾਸ ਅੰਨ ਨਾ ਪਚੇ (ਖਟੀ ਨੀਲੀ ਕੈ ਆਵੇ) ਇਹ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ ਕੈ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੨੪॥

ਉਪਾਇ ਏਲਾਦੀ ਚੂਰਣ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)–ਸੋਰਠਾ

ਲਘੁ ਏਲਾ ਸੁ ਲਵੰਗ, ਕ੍ਰਿਸਮਾ ਘਨ ਚੰਦਨ ਗਹੇ।
ਬੇਰਹਿ ਗਿਰੀ ਪ੍ਰਿਯੰਗ, ਲਾਜਾ ਮਿਸਰੀ ਪੀਜੀਏ ॥ ੨੫ ॥
ਮਧੁ ਸੋ ਲੈ ਅਵਲੇਹ, ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਬਮਿ ਮਿਟਤ।
ਸੁੰਠੀ ਮਧੁ ਸੋ ਦੇਹ, ਬਮਨਿ ਮਿਟਤ ਤਿਰਦੋਖ ਕੋ ॥ ੨੬ ॥

੭੧੧–ਬ੍ਰਜੀ ਲਾਚੀ; ਲੌਂਗ ਮਘ ਮੋਥਾ ਸਫੇਦ ਚੰਦਨ ਕਚੇ ਬੇਰ ਪ੍ਰਯੰਗ (ਗੰਦਣੀ ਦੇ ਫੁਲ) ਧਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੱਲਾਂ ਮਿਸਰੀ ਦੇ (†ਨਾਗ ਕੇਸਰ) ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟਣੀ ਕਰਕੇ ਚਟਾਵੇਂ ਤਾਂ ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਦੀ ਕੈ ਮਿਟ ਜਾਵੇ ਯਾ–

੭੧੨–ਸੁੰਢ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟਾਵੇ, ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ ਕੈ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੫॥੨੬॥

ਲਾਖ ਆਮਰੇ ਸਰਕਰਾ, ਮਧੁ ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਚਾਟ।
ਤੀਨ ਦੋਖ ਕੀ ਛਰਦ ਕੋ, ਕਰਿ ਹੈ ਬਾਰਾਂ ਬਾਟ ॥ ੨੭ ॥

੭੧੩–ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਲਾਖ, ਆਵਲੇ ਤੇ ਖੰਡ, ਸ਼ਹਿਤ ਚੌਲਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਾਕੇ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ ਕੈ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੭॥

ਬਾਂਸਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇਕੈ, ਮਧ ਸੋ ਪੀਵਤ ਜੋਇ।
ਤੀਨ ਦੋਖ ਕੀ ਛਰਦ ਕਾ, ਦੁਖੁ ਨ ਰਹਿਹੈ ਕੋਇ ॥ ੨੮ ॥

੭੧੪–ਬਾਂਸੇ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ ਕੈ ਨਾਸ ਕਰ ॥੨੮॥

ਸਤੂ ਮਸਰੀ ਸਹਿਤ ਸੋਂ, ਦਾਰਮ ਮੈ ਘੋਲ।
ਪੀਵਤ ਤੀਨ ਸੁ ਦੋਖ ਕੀ, ਛਰਦ ਭਾਗ ਹੈ ਡੋਲ ॥ ੨੯ ॥

੭੧੫–*ਮਸਰਾਂ ਦੇ ਸਤੂ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਅਨਾਰ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਘੋਲਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ ਵਮਨ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੯॥

ਕਰਿਕੈ ਕ੍ਵਾਥ ਗਲੋਇ ਕੋ, ਤਾ ਮੈ ਸਹਤ ਮਿਲਾਇ।
ਮਿਟਤ ਤ੍ਰਿਦੋਖੀ ਛਰਦ ਦੁਖ, ਜੋ ਕਿਰਪਾ ਰਘੁਰਾਇ ॥ ੩੦ ॥

੭੧੬–ਗਿਲੋਯ ਦੇ ਕ੍ਵਾਥ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ ਕੈ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੩੦॥

---

†ਸਾਰੰਗਧਰ ਵਿਚ ਨਾਗਕੇਸਰ ਭੀ ਹੈ ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਿ: ੧੨੫ ਸ: ੩੧, ੩੨

*ਪਰੰਤੂ ਆਲਮਹਾਰੀ ਮਸਰੀ ਦੇ ਥਾਂ ਮਿਸਰੀ ਪਾਠ ਅਸ਼ੁਧ ਪੜ੍ਹਕੇ ਅਰਥ ਉਲਟਾ ਮਿਸਰੀ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਤਸੱਲੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਾਣਾ ਵੈਰਾਗੇਨ ਪ੍ਰਿ: ੨੮੩

ਕੋਲ ਆਮਰੇ ਮੱਜਲੈ, ਸਹਿਤ ਸਿਤਾ ਸਭ ਮੇਲ।
ਪੀਪਰ ਮੇਲੀ ਚਾਟੀਏ, ਤੀਨ ਦੋਖ ਬਮਿ ਠੇਲ ॥ ੩੧ ॥

੭੧੭–ਕਚੇ ਬੇਰ, ਆਵਲੇ ਦੀ ‡ਛਿੱਲ ਬਰੀਕ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਮਘ ਤੇ ਚੌਲਾਂ ਸਮੇਤ ਚਟੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ ਕੈ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੧॥

ਮਨਸਿਲ ਮਾਗਧ ਮਰਚ ਲੈ, ਲਾਜਾ ਕਾਪਿਥ ਨੀਰ।
ਅਮਲੀ ਰਸੁ ਮਧੁ ਚਾਟ ਲੈਂ, ਸਭੀ ਬਮਿਨ ਮਿਟ ਬੀਰ ॥ ੩੨ ॥

੭੧੮–ਮਨਸਿਲ, ਮਘਾਂ, ਮਿਰਚਾਂ ਧਾਨਾਂ ()ਦੀਆਂ ਖਿੱਲਾਂ, ਕੈਥ ਦਾ ਰਸ ਤੇ ਇੰਬਲੀ ਦਾ ਰਸ ਮਿਲਾਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟਾਵੇ. ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ ਵਮਨ ਨਾ ਰਹੇ ॥ ੩੨ ॥

ਪੀਪਲ ਤੁਚਾ ਜਲਾਇਕੈ, ਜਲਿ ਮਹਿ ਦੇਹੁ ਰਲਾਇ।
ਪੀਜੌ ਨਿਤਾਰੀ ਨੀਰ ਸੌ, ਬਮਿਨ ਸਕਲ ਨਸ ਜਾਇ ॥ ੩੩ ॥

੭੧੯–ਪਿਪਲ ਦੀ ਛਿੱਲ ਸਾੜਕੇ ਜਲ ਵਿਚ ਭਿਉਂ ਦੇਵੇ. ਫਿਰ ਨਿਤਾਰ ਕੇ ਜਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੈ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੩੩॥

(ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ) ਕ੍ਵਾਥ–ਚੌਪਈ

ਬਿਲ ਮੂਲ ਕੀ ਤੁਚਾ ਮੰਗਾਇ। ਟੂਕਰੈ ਕਰਿਕੈ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ।
ਮਧੁ ਸੰਗੇ ਤੇ ਪੀਵਨ ਦਾਇ। ਸਭੀ ਛਰਦ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ ॥੩੪॥

੭੨੦–ਬਿਲ ਜੜ ਦੀ ਛਿੱਲ ਕੁਤਰ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਮਨ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੪॥

ਕ੍ਵਾਥ ਵਿਧੀ–ਚੌਪਈ

ਔਖਧ ਲੀਜੈ ਇਕ ਸਿਰਸਾਹੀ। ਸੋਲ ਗੁਨਾ ਜਲ ਮੇਲੋ ਤਾਹੀ।
ਮਾਟੀ ਭਰ ਤੈ ਭਾਂਜਨ ਪਾਇ। ਨੀਚੈ ਮੰਦ ਅਗਨਿ ਕਰਵਾਇ ॥੩੫॥
ਅਠਵਾਂ ਭਾਗ ਰਹਿਤ ਜੋ ਆਇ। ਮੁਖ ਸਹਿਤਾ ਰੋਗੀ ਕੋ ਪਯਾਇ।
ਔਖਧ ਤੇ ਚੌਥਾ ਲੈ ਭਾਗ। ਮਧੁ ਮਿਸਰੀ ਪਾਵੋ ਤਹਿ ਬਾਗ ॥੩੬॥
ਸਭੀ ਕ੍ਵਾਥ ਕੀ ਬਾਤ ਬਖਾਨੀ॥ਸਾਰੰਗਧਰ ਤੇ ਇਹ ਬਿਧਿ ਆਨੀ।
ਇਸੀ ਤਰਾਂ ਸਭ ਕਰੀਓ ਕ੍ਵਾਥ। ਸਭ ਰੋਗਨ ਕੀ ਕਰੀਓ ਹਾਂਥ ॥੩੭॥

---

‡ਮਜ ਕਰਕੇ ਗਿਟਕ ਨਹੀਂ ਕਿੰਤੂ ਛਿੱਲ ਲਵੇ।

()ਵੰਗਸੇਨ ਵਿਚ ਖਿੱਲਾਂ ਸਭ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀਆਂ ਪੈਣੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਮਲੀ ਦੇ ਥਾਂ ਨਿਬੂ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਿ: ੨੯੫ ਸਲੋਕ ੪੭.

੭੨੧–ਦਵਾਈ *ਸਵਾ ਦੋ ਤੋਲੇ ਲਵੇ, ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਸੋਲਾਂ ਗੁਣ ਜਲ ਪਾਕੇ ਮਿਟੀ ਜਾਂ ਭਰਤ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਮੰਦ ਮੰਦ ਅਗਨੀ ਪਰ ਜਲਾਵੇ, ਜਦੋਂ ਅੱਠਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਬਾਕੀ ਜਲ ਰਹੇ ਤਾਂ ਦਵਾਈ ਨਾਲੋਂ ਚੌਥਾ ਹਿਸਾ ਸ਼ਹਿਤ ਤੇ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਸੁਖਾਂਦਾ ਭਾਵ ਕੋਸਾ ਜਿਹਾ ਪਿਲਾਵੇ, ਇਹ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਵਾਥਾਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਾਰੰਗਧਰ ਤੋਂ ਕਹੀ ਹੈ ।।੩੫ ਤੋਂ ੩੭।।

ਕੌਂਚਪਤ੍ਰ ਅਰੁ ਮਾਖੀ ਬਿਸਟਾ। ਬਿਲ ਪਤ੍ਰ ਪੁਨ ਬੋਲ ਸਵਿਸਟਾ।
ਦੋਇ ਟੰਕ ਪਾਨੀ ਸੌ ਪਰਜਾਇ। ਸਭੀ ਛਰਦ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ ॥੩੮॥

੭੨੨–ਕੌਂਚਬੀਜ, ਤਜਪੱਤ੍ਰ, ਮੱਖੀ ਦੇ ਹਗੇਰ, ਬਿੱਲ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ ਤੇ ਬੋਲਗੂੰਦ ਸਭ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੀਹਕੇ ੮ ਮਾਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾ ਦੀ ਕੈ ਨਾਸ ਕਰੇ ।।੩੮।।

(ਕਾਲਗਯਾਨਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਸਠੀ ਤੰਦੁਲ ਦੂਬ ਮਿਲਾਇ। ਏਲਾ †ਗੰਡ ਦੂਰਵਾ ਲਯਾਇ।
ਅਮਲੀ ਪਤ੍ਰ ਵਾ ਲੈ ਬੀਜ। ਬਾਸੀ ਜਲ ਦੁਇ ਟੰਕ ਸੁ ਲੀਜ ॥੩੯॥
ਕਾਲ ਗਯਾਨ ਤੇ ਚੂਰਨ ਆਨੀ। ਬਮਨ ਹਰਨ ਸਭ ਹੀ ਕੈ ਮਾਨੀ।
ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਛਰਦ ਮਿਟਾਇ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਦਈ ਬਤਾਇ ॥੪੦॥

੭੨੩–ਧਾਨਾਂ ਦੇ ਚੌਲ, ਖੱਬਲ ਘਾਹ, ਇਲਾਚੀ, ਖਸ ਤੇ ਇਮਲੀ ਦੇ ਪਤੇ ਯਾ ਬੀਜ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਬੇਹੇ ਜਲ ਨਾਲ ੮ ਮਾਸ ਲਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਮਨ ਜਾਂਦੀ ਰਹੇ ।।੩੯।।੪੦।।

ਪੀਪਰ ਪੁਸਕਰ ਅਮਲੀ ਛਾਲ। ਜਾਮਨ ਨੀਂਬ ਤੁਚਾ ਲੈ ਡਾਲ।
ਪਾਨੀ ਸੇਤੀ ਚੂਰਨ ਦੇਇ। ਸਭੀ ਬਮਨਿ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਇ ॥੪੧॥

੭੨੪–ਮਘ, ०ਕੁੱਠ, ਇਮਲੀ, ਜਾਮਣ ਦੀ ਛਿੱਲ ਤੇ ਨਿੰਬ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਮਨ ਜਾਵੇ ।।੪੧।।

ਦੋਹਰਾ

ਮਨਸਿਲ ਹਰਧੀ ਪੀਸਕੈ, ਕਾਗਦ ਪੁੜੀ ਬਧਾਇ।
ਧੂਪ ਦੀਜੀਏ ਬਦਨ ਮੇ, ਬਮਨਿ ਸਕਲ ਮਿਟਾਇ ॥ ੪੨ ॥

੭੨੫–ਮਨਸਿਲ ਤੇ ਹਲਦੀ ਪੀਹਕੇ ਕਾਗਜ਼ ਵਿਚ ਵੱਟੀ ਦੀ ਤਰਾਂ ਪੁੜੀ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਅਗ ਲਾਕੇ ਧੂੰਆਂ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੈ ਜਾਵੇ ।।੪੨।

ਮਰਚ ਕਸੀਰਾ ਏਕ ਲੈ, ਦਮਰੀ ਭਰ ਲੈ ਲੂਨ।

---

*ਇਕ ਸਿਰਸਾਹੀ ੨ ਤੋਲੇ ਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ 'ਪਲ' ਦਾ ਤੋਲ ੪ ਤੋਲੇ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਂਦਾ ਹੈ।

†ਗੰਡਦੂਰਵਾ–ਖਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਇਹ ਉਪਰੋਂ ਲਵੇ ਤਾਂ ਓਹ ਗੰਡਦੂਰਬਾ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੜ੍ਹ ਲਵੇ ਤਾਂ ਖਸ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਸੱਲੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਭਾ: ਪ੍ਰ: ਪ੍ਰਿ: ੨੨੫

०ਪੁਸਕਰ–ਕੁਠ ਹੈ ਦੇਖੋ ਆ: ਔ: ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੧੦੨.

ਪੀਸ ਖਾਇ ਬਮਿ ਜਾਤ ਹੈ, ਨੀਰ ਸੰਗ ਸਿਰ ਭੂਨ ॥ ੪੩ ॥

੭੨੬–ਸਵਾ ਤੋਲਾ ਮਿਰਚ, ੧॥ ਮਾਸਾ ਲੂਣ ਮਿਲਾਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਛਕੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਮਨ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੩॥

ਚੌਪਈ

ਕਵਲ ਬੀਜ ਜੜ ਪਾਨ ਮਗਾਇ। ਲਾਜਾ ਬੇਰ ਗਿਰੀ ਨਿਕਲਾਇ।

ਭਸਮ ਮੋਰ ਕੇ ਪੰਖੋ ਜਾਨ। ਲਘੁ ਏਲਾ ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲ ਠਾਨ ॥੪੪॥

ਦਾੜ੍ਹੀ ਜਾਲ ਨਲੇਰੇ ਕੇਰੀ। ਸਭ ਪੀਸਕੈ ਸਹਿਤਹਿ ਭੇਰੀ।

ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਾਤ ਚਾਟਨ ਜੋ ਕਰੈ। ਸਕਰ ਬਮਨ ਦੁਖ ਦੂਰਹਿ ਟਰੈ॥੪੫॥

੭੨੭–ਕਮਲਡੋਡੇ, ਪਾਨ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਖਿੱਲਾਂ, ਬੇਰ ਦੀ ਗਿਰੀ, ਮੋਰ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਦੀ ਸੁਆਹ, ਬੁੱਜੀ ਲਾਚੀ ਆਵਲੇ ਤੇ ਨਲਿਯੇਰ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਸਾੜਕੇ, ਸਭ ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਮਿਲਾਕੇ ਦੋਨੋਂ ਸਮਯ ਚਟੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਮਨਿ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੪॥੪੫॥

ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਛਰਦਿ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਆਂਬ ਜਾਮਨੂ ਪਤ੍ਰ ਲੈ, ਬੜ ਕੀ ਜਟਾ ਉਸੀਰ।

ਫਾਂਟ ਕਰੀਨੈ ਦੀਜੀਏ, ਤ੍ਰਿਖਾ ਛਰਦ ਮਿਟ ਪੀਰ ॥੪੬॥

੭੨੮–ਅੰਬ ਤੇ ਜਾਮਣੂ ਦੇ ਪੱਤੇ, ਬੋਹੜ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਖਸ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਾਂਟ ਕਰ ਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਖਾ ਵਮਨ ਨਸ਼ਟ ਕਰੇ ॥੪੬॥

ਫਾਂਟ ਵਿਧੀ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਔਖਧ ਨੀਕੀ ਪੀਸ ਕਰ, ਪਲ ਲੇ ਦੋ ਇਕ ਮਾਨ।

ਪਲੁ ਆਠੇ ਜਲੁ ਮੇਲੀਐ, ਅਤੀ ਉਸਨ ਕਰਿ ਜਾਨ ॥ ੪੭ ॥

ਮਸਲ ਕਰੀ ਤੇ ਹਾਥ ਸੋਂ, ਕਪੜੇ ਘਾਲ ਨਿਚੋਇ।

ਸੋ ਪਾਨੀ ਕਹਯੋ ਫਾਟ ਹੈ, ਇਸ਼ ਬਿਧਿ ਫਾਟ ਸੁ ਹੋਇ ॥ ੪੮ ॥

ਚੀਜ਼ਾ ਚੰਗੀਆਂ ਪੀਹਕੇ ੮ ਤੋਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਵੇ, ਮਿਟੀ ਦੇ ਪਾਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪਾਕੇ, ਪਿਛੋਂ ਅਤਯੰਤ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ੩੨ ਤੋਲੇ ਪਾਕੇ ਢੱਕ ਦੇਵੇ, ਸਰਦ ਹੋਣੇ ਪਰ ਹਥ ਨਾਲ ਮਲ ਕੇ ਕਪੜੇ ਵਿਚ ਛਾਣ ਲਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਫਾਂਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੪੭॥੪੮॥

ਪਲ ਦੁਇ ਜਾਨੋ ਫਾਂਟ ਹੀ, ਮਿਸਰੀ ਸਹਿਤ ਮਿਲਾਇ।

ਗੁੜ ਸੇ ਪੁਨ ਯਹਿ ਦੀਜੀਏ, ਅਨੂਪਾਨ ਬਿਧਿ ਯਾਇ ॥ ੪੯ ॥

ਇਸ ਫਾਂਟ ਦੇ ਪੀਣ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ੮ ਤੋਲੇ ਦੀ ਹੈ, ਮਿਸਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਯਾ ਗੁੜ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ॥੪੯॥

ਚੌਪਈ

ਬਲਾ ਪ੍ਰਵਾਲੀ ਮਰਚਾ ਆਂਨ। ਯਸਟੀ ਨੀਲ ਕਮਲ ਪੁਨ ਠਾਂਨ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪੀਵਨ ਕਉ ਦੇਇ।ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਛਰਦ ਨ ਕਬਹੂ ਰਹੇ॥੫੦॥

੭੨੯–ਖਰੈਟੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਨਿੰਮ ਦੀਆ ਕੂੰਮਲਾਂ, ਮਿਰਚ ਕਾਲੀ, ਮੁਲੱਠੀ ਤੇ ਨੀਲੇ ਕਮਲਾਂ ਦੇ ਫੁਲ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਫਿਰ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਯਾਸ ਤੇ ਕੈ ਕਦੇ ਨ ਰਹੇ ॥੫੦॥

ਦੋਹਰਾ—ਆਂਮ ਜਾਮਨੂ ਛਾਲਕਾ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਮਧੁ ਪਾਇ।
ਸਰਬ ਛਰਦ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਘਟਤੁ, ਬੰਗਸੈਨ ਕਹਿਵਾਇ॥੫੧॥

੭੩੦–ਅੰਬ ਤੇ ਜਾਮਣ ਦੀ ਛਿੱਲ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਯਾਸ ਤੇ ਵਮਨ ਜਾਵੇ ॥੫੧॥

ਮਨਸਿਲ ਬਟਕੀ ਕੂੰਪਲਾਂ, ਯਸਟੀ ਲੋਧ ਅਨਾਰ।
ਮਧੁ ਤੰਦੁਲ ਕੇ ਨੀਰ ਸੋਂ, ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬਮਿਨ ਨਿਵਾਰ॥ ੫੨॥

੭੩੧--ਮਨਸਿਲ, ਬੋਹੜ ਦੀ ਕੂੰਮਲੀ, ਮੁਲੱਠੀ, ਲੋਧ ਤੇ ਅਨਾਰ ਦਾਣਾ, ਚੌਲਾਂ ਦਾ ਜਲ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਯਾਸ, ਵਮਨ ਨਾ ਰਹੇ ॥੫੨॥

ਸਠੀ ਚਾਵਲ ਰੀਂਧਕੈ, ਮਧੁ ਸੋ ਖਾਵਤ ਕੋਇ।
ਤ੍ਰਿਟ ਬਮਿ ਨਾਸਤ ਜਾਨੀਓ, ਬੰਗਸੈਨ ਮਤਿ ਜੋਇ॥ ੫੩॥

੭੩੨--ਧਾਨਾਂ ਦੇ ਚੌਲ ਰਿੰਨ੍ਹਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਯਾਸ, ਵਮਨ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੫੩॥

ਕ੍ਵਾਥ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਧਨੀਆਂ ਬਾਲਾ ਚੰਦਨ ਦਾਖ। ਮੇਲ ਸਾਰਵਾ ਸਭ ਸਮ ਆਖ।
ਸਭ ਕੇ ਸਮ ਲਾਜਾ ਲੈ ਪਾਇ। ਸਭ ਤੇ ਚੌਗਨ ਜਲ ਮੇਲਾਇ ॥੫੪॥
ਪਾਦ ਸੇਖ ਕਰਿ ਪੀਵੋ ਕ੍ਵਾਥ। ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬਮਿਕੀ ਕਰਿ ਹੈ ਹਾਥ।
ਨਾਸਤ ਹੈ ਜੁਰ ਅਰੁ ਅਤਿਸਾਰ। ਰਸ ਰਤਨਾਕਰ ਗ੍ਰੰਥ ਬਿਚਾਰ ॥੫੫॥

੭੩੩--ਧਨੀਆਂ, ਮੁਸ਼ਕਬਾਲਾ, ਚੰਦਨ, ਦਾਖ ਤੇ ਉਸ਼ਵਾ ਸਭੇ ਸਮਾਨ, ਸਭਨਾਂ ਸਮਾਨ ਖਿੱਲਾਂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਚੌਗਣਾ ਪਾਣੀ ਪਾਕੇ ਪਕਾਵੇ। ਜਦ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਸੜਕੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਪੀਵੇ, ਪਯਾਸ, ਵਮਨ ਤਾਪ ਤੇ ਅਤੀਸਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੫੪॥੫੫॥

ਕਵਾਥ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)

ਦਾਖ ਸਾਰਵਾ ਚੰਦਨ ਮੇਲ। ਘਨ ਬਦਰੀ ਫਲ ਮਜਾ ਠੇਲ।
ਇਨਕੇ ਸਮ ਧਾਨੋ ਕੀ ਖੀਲ। ਸੋਲਗੁਨਾ ਜਲ ਦੇਵੋ ਮੀਲ॥ ੫੬॥
ਕਵਾਥ ਕਰੀ ਜਲੁ ਅਰਧ ਰਖਾਇ। ਤਾਮਹਿ ਮਿਸਰੀ ਸਹਿਤ ਮਿਲਾਇ।
ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬਮਿ ਨਾਸਤ ਤਤਕਾਰ। ਰਸਰਤਨ ਕਰ ਭਾਖੀ ਸਾਰ॥ ੫੭॥

੧੩੪--ਮੁਨੱਕਾ, ਉਸ਼ਬਾ, ਚੰਦਨ, ਮੋਥਾ ਤੇ ਬੇਰ ਦੀ ਗਿਟਕ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਧਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੱਲਾਂ ਪਾਕੇ ਸੋਲਾਂ ਗੁਣਾਂ ਜਲ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਜਦ ਅੱਧਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਮਿਸਰੀ ਅਰ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਯਾਸ, ਵਮਨ ਸ਼ੀਘਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੫੬॥੫੭॥

ਜਵਰ ਤ੍ਰਿਸਨਾਂ ਛਰਦਿ ਉਪਾਇ (ਬੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਘਨ ਲਾਜਾ ਪੀਪਰ ਲੇ ਪਾਇ। ਕਵਲ ਬੀਜ ਅਰ ਸਹਿਤ ਮੰਗਾਇ।
ਪ੍ਰਾਤ ਸਾਂਝ ਕੋ ਚਾਟਨ ਕਰੈ। ਜੁਰ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬਮਿ ਸਾਰੇ ਟਰੈ ॥ ੫੮ ॥

੧੩੫–ਮੋਥਾ, ਖਿੱਲਾਂ, ਮਘ ਤੇ ਕਮਲਡੋਡੇ ਪੀਹਕੇ ਸਹਿਤ ਪਾਕੇ ਦੋਨੋਂ ਵਕਤ ਚਟੇ ਤਾਂ ਤਾਪ ਪਯਾਸ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੫੮॥

ਛਰਦਿਰੋਗੇ ਪੱਥ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਛਰਦ ਰੇਚਨ ਲਾਜ ਮੰਡੰ, ਔਰ ਬ੍ਰਤ ਇਸਨਾਨ।
ਸਾਲ ਖਸਟਿਕ ਮੁਗਧ ਮਟਰਾ, ਕਨਕ ਯਵ ਕਰਿ ਪਾਨ।
ਬੀਜ ਪੂਰਕ ਦਾਰਮੀ ਫਲ, ਦਾਖ ਯੂਖ ਸੁਖੰਡ।
ਕੋਲ ਨੂਤ ਕਖਾਇ ਰੋਗੀ, ਪਥ ਬਮਿਨੋ ਮੰਡ ॥ ੫੯ ॥

੧੩੬–ਵਮਨ, ਜੁਲਾਬ, ਖਿੱਲਾਂ ਦਾ †ਮੰਡ, ਬ੍ਰਤ, ਸਨਾਨ, ਬਾਸਮਤੀ ਦੇ ਚਾਵਲ, ਮੂੰਗੀ, ਮਟਰ, ਕਣਕ, ਪੁਰਾਣੇ ਜੌਂ ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੀਣ ਦੇ (ਮਾਸ ਰਸ ਤੇ ‡ਜੂਖ) ਬਿਜੌਰਾ ਨਿੰਬੂ ਅਨਾਰ ਫਲ, ਦਾਖ ਖੰਡ ਦਾ ()ਯੂਖ, ਬੇਰ ਅੰਬ, ਕਸੈਲੇ ਰਸ ਖਾਣੇ ਵਮਨ ਤੇ ਪਥ ਹਨ ॥੫੯॥

ਅਪੱਥ–ਚੌਪਈ

ਸ੍ਵੇਦਨ ਨਾਵਨ ਬਸਤ ਬਿਧਾਨ। ਸਨੇਹ ਪਾਨ ਅਸਿਰਕ ਕਢਵਾਨ।
ਦੰਤ ਕਾਠ ਅੰਜਨ ਬਯਾਯਾਮ। ਕਹੇ ਕੁਪੱਥ ਜੁ ਬਮਨੇ ਠਾਮ ॥੬੦॥

੧੩੭--ਪਸੀਨਾ ਦੇਣਾ, ਨਸਵਾਰ, ਵਸਤੀ ਕਰਮ (ਹੁਕਨਾ),ਸਨੇਹ ਪਾਨ, ਲਹੂ ਕਢਾਣਾ,ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਦਾਤੁਣ, ਸੁਰਮਾਂ ਤੇ ਕਸਰਤਾਦਿ ਕੁਪਥ ਹਨ ॥੬੦॥

ਬਿਸੂਚੀ (ਹੈਜ਼ਾ) ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਮੂਰਛਾ ਬਮਿ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਅਤਿਸਾਰ। ਸੂਲ ਜੰਭਾਈ ਭ੍ਰਮੁ ਅਤਿਕਾਰ।

---

†ਮੰਡ--ਲਾਜਾਮੰਡ, ਧਾਨ ਕਚੇ ਯਾ ਭੁਜੇ ਲੈਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਚੌਦਾਂ ਗੁਣਾਂ ਪਾਣੀ ਪਾਕੇ ਰਿੰਨ੍ਹੇ, ਫਿਰ ਨਿਚੋੜਕੇ ਪਿੱਛ ਕਢੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਸੁੰਢ ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ। ਇਹ ਲਾਜਾਮੰਡ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਸਾਰੰਗਧਰ ਪ੍ਰਿ: ੧੦੩.

‡ਯੂਕ ਵਿਧੀ=ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦਾ ਕਲਕ ੪ ਤੋਲੇ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਮਘ ੪ ਮਾਸੇ, ੬੪ ਤੋਲੇ ਜਲ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹੇ, ਜਦ ਅੱਧਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਪੀਵੇ। ਦੇਖੋ ਮੇਘ ੧੨ ਅਧਯਾਯ।

()ਕਲਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਖੰਡ' ਕਾੜਕੇ ਪੀਵੇ।

ਦਾਘ ਸਰੀਰ ਜੁਬਰਨ ਬਿਬਰਨ। ਪੇਟ ਮਾਹਿ ਹੋਵੈ ਅਤਿ ਅੜਨ ॥੬੧॥
ਏ ਲਛਨ ਬਿਸੂਚਕਾ ਜਾਨ। ਨਿਦਾਨ ਕਹਯੋ ਮੰਦਾਗਨਿ ਮਯਾਨ।
ਤਿਸੀ ਠੌਰ ਮੈ ਪਥ ਬਤਾਇ। ਇਸ ਕੇ ਉਸਕੇ ਏਕ ਕਹਾਇ ॥੬੨॥

ਮੂਰਛਾ, ਕੈ, ਪਯਾਸ, ਅਤੀਸਾਰ, ਪੇਟ ਸੂਲ, ਉਬਾਸੀਆਂ, ਅਤਯੰਤ ਭ੍ਰਮ, ਸਰੀਰ ਮੇਂ ਸੜਨ ਰੂਪੋਂ ਕਰੂਪ ਤੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਅਕੜੇਮਾਂ,ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਬਿਸੂਚਿਕਾ(ਹੈਜ਼ੇ) ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮੰਦਾਗਨੀ ਵਿਚ ਬਰਨਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਪਥ ਅਪਥ ਭੀ ਓਥੇ ਕਹੇ ਹਨ ॥੬੧॥੬੨॥

ਉਪਾਇ (ਕਾਲਗਯਾਨਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਕਰ ਪਦ ਨਾਭੇ ਤੇਲੁ ਮਲਾਇ। ਅਛਾ ਤਿਲਕਾ ਸੇਕ ਕਰਾਇ।
ਮਿਟਤ ਬਿਸੂਚੀ ਰੋਗ ਜੋ ਆਮ। ਕਾਲਗਯਾਨ ਹੈ ਇਸ ਹੈ ਕੀ ਠਾਮ॥੬੩॥

੭੩੮—ਚੰਗਾ ਤਿਲਾਂ ਦਾ ਤੇਲ ਹਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਨਾਭੀ ਉਪਰ ਮਲਨਾ ਤੇ ਸੇਕਣਾ, ਬਿਸੂਚੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੬੩॥

ਦੋਹਰਾ

ਸੇਂਧਾ ਕੁਠ ਜੁ ਚੋਕ ਤ੍ਰਿਕ, ਤੇਲੁ ਤਿਲਾ ਕਾ ਪਾਇ।
ਗਰਮ ਕਰੀ ਪਰ ਪਦ ਮਲੋ, ਰੋਗ ਬਿਸੂਚੀ ਜਾਇ ॥ ੬੪ ॥

੭੩੯—ਸੇਂਧਾ ਲੂਣ, ਕੁਠ ਤੇ ਚੋਕ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਤਿਲਾਂ ਦੇ ਤੇਲ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਗਰਮ ਕਰੇ, ਪੈਰਾਂ ਹਥਾਂ ਪਰ ਫਿਰ ਮਲੇ (ਬਿਸੂਚੀ ਨਾਸ ਕਰੇ) ॥੬੪॥

ਸੌਚਰ ਪਥਯਾ ਮਘਾ ਲੈ, ਚੂਰਨ ਕਰੋ ਬਨਾਇ।
ਰੋਗ ਬਿਸੂਚੀ ਜਾਤ ਹੈ, ਤਪਤੋਦਕ ਸਿਉਂ ਖਾਇ॥ ੬੫ ॥

੭੪੦—ਸੌਂਚਰਲੂਣ, ਜੰਗ ਹਰੜ ਤੇ ਮਘ ਚੂਰਨ ਕਰਕੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਹੈਜ਼ਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੬੫॥

ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ (ਪਯਾਸ) ਨਿਦਾਨ—ਚੌਪਈ

ਭਯ ਸ੍ਰਮ ਬਲ ਅਤਿ ਹੋਵਤ ਖੀਨਾ। ਪਿਤ ਬਧਾਵਨ ਦਰਬੈ ਲੀਨਾ।
ਪਿਤ ਬਾਤ ਸੈ ਕੁਪ ਹੈ ਜਬੈ। ਤ੍ਰਿਖਾ ਰੋਗ ਉਪਜਤ ਹੈ ਤਬੈ ॥੬੬॥
ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਤੀਨੋ ਜਾਨ। ਚੌਥੀ ਚੋਟ ਪ੍ਰਹਾਰੇ ਮਾਨ।
ਖਯ ਤੇ ਪੰਚਮ ਛਠੀ ਆਮ। ਸਾਤਮ ਭੋਜਨ ਤੇ ਲਖ ਨਾਮ ॥੬੭॥

ਖੌਫ, ਥਕੇਵਾਂ, ਬਹੁਤਾ ਬਲ ਖੀਣ ਹੋਣੇ ਤੇ, ਪਿਤਾਂ ਦੇ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਖਾਣ ਤੇ ਵਧਿਆ ਜੇਹੜਾ ਪਿੱਤ ਉਹ ਵਾਯੂ ਨੂੰ ਸਾਥ ਲੈਕੇ (ਉਰਧਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ, ਤਾਲੂ ਵਿਚ) ਜਾਕੇ ਤ੍ਰਿਖਾ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਸੋ ਸਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਬਾਤ ਦੀ ੧ ਪਿਤ ਦੀ ੨ ਕਫ ਦੀ ੩ ਚੋਟ ਦੀ ੪ ਖਯ ਦੀ ੫ ਆਮ ਦੀ ੬ ਤੇ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਦੀ ੭ ਹੈ ॥੬੬॥੬੭॥

ਉਪੱਦ੍ਰਵ

ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਸੋਖਨ ਜੁਰ ਖਯ ਮੋਹੁ। ਕਾਸ ਸ੍ਵਾਸ ਅਰੁਚ ਲਖ ਹੋਇ।
ਬਮਿਣ ਕਰੈ ਉਪਦ੍ਰਵ ਕਹੈ। ਹਾਥ ਨ ਪਾਵਨ ਸੋ ਜਸੁ ਚਹੈ ॥੬੮॥

ਤ੍ਰਿਖਾ ਵਿਚ ਸੋਖ, ਤਾਪ, ਖਈ, ਮੋਹ, ਕਾਸ, ਸ੍ਵਾਸ ਅਰੁਚੀ ਤੇ ਕੈ ਹੋਇ ਇਹ ਉਪਦ੍ਰਵ ਹਨ। ਐਸੇ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਹਥ ਨਾ ਪਾਵੇ ਜੇ ਯਸ ਦੀ ਇਛਾ ਹੋਵੇ ॥੬੮॥

ਬਾਤ ਤ੍ਰਿਖਾ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਤੋਦ ਪੀੜ ਮੁਖ ਖਾਮਤਾ, ਮੂਰਛਾ ਬਦਨ ਬਿਰਸ।
ਹੋਤ ਬੇਦਨਾ ਪੁੜਪੁੜੀ, ਸ੍ਰੋਤ ਬੰਦ ਹੈ ਤਸ ॥ ੬੯ ॥
ਅੰਨ ਨ ਬਾਂਛਤ ਨਿਸਦਿਨੇ, ਸੀਤਲ ਬਸਤ ਨ ਖਾਇ।
ਜੋ ਖਾਵਤ ਤੌ ਬਹੁ ਤ੍ਰਿਖਾ, ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬਾਤ ਬਤਾਇ ॥ ੭੦ ॥

ਤੋੜ ਖੋਹੀ, ਪੀੜ, ਮੂੰਹ ਮਲੀਨ ਜਿਹਾ, ਮੂਰਛਾ, ਮੂੰਹ ਬੇਸ੍ਵਾਦ, ਪੁੜਪੁੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪੀੜ, ਸ੍ਰੋਤ੍ਰ ਰੁਕਣੇ, ਅੰਨ ਨੂੰ ਰਚੀ ਨਾ ਹੋਣੀ, ਰਾਤ ਦਿਨ ਠੰਢੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ (ਕਿਉਂਕਿ ਠੰਢੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਾਣ ਤੇ ਪਯਾਸ ਵਧਦੀ ਹੈ ਸੋ ਬਾਤ ਦੀ ਤ੍ਰਿਖਾ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥੬੯॥੭੦॥

ਪਿਤ ਪਯਾਸ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਮੂਰਛਾ ਅੰਨ ਬਿਦ੍ਵੇਖ ਮਿਲਾਇ। ਦਾਹ ਰਕਤ ਦ੍ਰਿਗ ਸੂਕੈ ਆਇ।
ਕਟਕ ਬਦਨ ਸੀਤਲ ਕੀ ਚਾਹ। ਤ੍ਰਿਸਨਾਪਤਿ ਬਖਾਨੀ ਯਾਹਿ ॥੭੧॥

ਮੂਰਛਾ, ਅੰਨ ਵਲੋਂ ਅਰੁਚੀ, ਦਾਹ, ਨੇਤ੍ਰ ਲਾਲ, ਸੋਖਣ, ਮੂੰਹ ਕੌੜਾ ਤੇ ਠੰਢੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵਾਂਛਾ, ਇਹ ਪਿਤ ਦੀ ਪਯਾਸ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ ॥੭੧॥

ਕਫ ਪਯਾਸ ਲੱਛਣ

ਮਧੁਰ ਬਦਨ ਅਰੁ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਘਨੀ। ਉਦਰ ਭਾਰ ਕਫ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਭਨੀ।
ਦਾਰਦ ਚੋਟ ਲੋਹੂ ਤਨ ਜਾਇ। ਪ੍ਰਹਾਰ ਤ੍ਰਿਖਾ ਚੌਥੀ ਏ ਥਾਇ ॥੭੨॥

ਮੂੰਹ ਮਿਠਾ ਮਿਠਾ, ਬਹੁਤੀ ਨੀਂਦ, ਪੇਟ ਭਾਰੀ ਇਹ ਕਫ ਦੀ ਪਯਾਸ ਦੇ ਲਛਣ ਹਨ ॥੭੨॥

ਖਤਜ ਪਯਾਸ ਲੱਛਣ

ਖਈ ਆਮ ਭੋਜਨ ਤੇ ਤੀਨ। ਇਨ ਕੇ ਲਛਣ ਸਮਝ ਸੁ ਲੀਨ।
ਮਤਲਬ ਕਾਰਨ ਥੋਰੇ ਕਹੇ। ਇਨਕੇ ਲਛਣ ਮਾਧਵ ਲਹੇ ॥ ੭੩ ॥

ਚੋਟ ਸਥਾਨ ਦਰਦ ਤੇ, ਲਹੂ ਸਰੀਰੋਂ ਜਾਣ ਤੇ ਤ੍ਰਿਖਾ ਹੋਇ ਸੋ ਖਤਜ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਖਈਜ, ਆਮਜ, ਭੋਜਨਜ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਲਛਣ ਕੁਛ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਮਿਲਤ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋਨੋਂ ਤ੍ਰਿਖਾ, ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਵਾਂਤਰ ਕਹੇ ਕਿੰਚਿਤ ਲਛਣ ਜਾਣ ਲੈਣੇ ॥੭੩॥

ਬਾਤ ਤ੍ਰਿਖਾ ਉਪਾਇ (ਗੁਣਰਤਨਮਾਲਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਰਜਤ ਸ੍ਵਰਨ ਲੋਹਾਦਿਕੰ, ਤਪਤ ਕਰੀ ਜਲ ਮੇਲ।
ਸੋ ਜਲ ਪਿਆਵੈ ਰਾਤ ਦਿਨ, ਤ੍ਰਿਖਾ ਦੂਰ ਹੋਇ ਬੇਲ ॥੭੪॥
ਜਬ ਮਾਂਗੇ ਤਬ ਹੀ ਦਿਵੈ, ਸੰਕਾ ਕਰੈ ਨ ਕੋਇ।
ਬਾਤ ਤ੍ਰਿਖਾ ਕੋ ਹਰਤ ਹੈ, ਰਤਨਮਾਲ ਮਹਿ ਜੋਇ ॥ ੭੫ ॥

੭੪੧—ਚਾਂਦੀ, ਸੋਨਾ, ਲੋਹਾ (ਮਿਟੀ ਦਾ ਢੇਲਾ, ਰੇਤ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਤਤਾ ਕਰਕੇ ਜਲ ਵਿਚ ਬੁਝਾਵੇ, ਉਹ ਜਲ ਕੋਸਾ ਕੋਸਾ ਰਾਤ ਦਿਨ ਪਿਲਾਵੇ। (ਜਾ ਠੰਢਾ ਕਰਕੇ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਪਿਲਾਵੇ) ਰੋਗੀ ਜਦ ਜਦ ਜਲ ਮੰਗੇ ਤਦ ਤਦ ਦੇਵੇ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਜਲ ਬਾਤ ਦੀ ਤ੍ਰਿਖਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੭੪॥੭੫॥

ਪਿਤ ਤ੍ਰਿਖਾ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਸ੍ਵਾਦ ਤਿਕਤ ਸੀਤਲ ਸੁ ਜਲ, ਜੋ ਜਗ ਮੈ ਹੈ ਦ੍ਰਬਯ।
ਸੋਈ ਹਰਿ ਹੈ ਪਿਤ ਤ੍ਰਿਟ, ਬੰਗਸੇਨ ਭਨ ਭਬਯ ॥ ੭੬ ॥

੭੪੨—ਸ੍ਵਾਦ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਮਿਠੇ, ਕੌੜੇ, ਠੰਢੇ ਤੇ ਪਤਲੇ ਜਿਤਨੇ ਦ੍ਰਵ ਹਨ, ਇਹ ਸਭ ਪਿਤ ਦੀ ਪਯਾਸ ਹਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ॥੭੬॥

ਕਾਸ਼ ਮਰਯ ਮਿਸਰੀ ਜੁਗਤ, ਚੰਦਨ ਧਾਨਯ ਉਸੀਰ।
ਦਾਖ ਦੁਪਹਿਰੀ ਫੂਲ, ਤ੍ਰਿਕ ਜੋਗ ਭਲੇ ਇਮ ਬੀਰ ॥ ੭੭ ॥
ਸੀਤਲ ਜਲ ਸੋ ਪੀਜੀਏ, ਤੀਨ ਚਰਨ ਤ੍ਰਿਕ ਜੋਗ।
ਪਿਤ ਤ੍ਰਿਖਾ ਮਿਟ ਜਾਤ ਹੈ, ਰਹਤ ਨ ਕੋਊ ਰੋਗੁ ॥ ੭੮ ॥

੭੪੩—*ਕਾਸ਼ਮਰਯ, ਕੁੰਭਾਰੀ ਅਰਥਾਤ ਜ਼ਰਿਸ਼ਕ ਦੇ ਫਲ, ਮਿਸਰੀ ਨਾਲ, ਯਾ:-
੭੪੪—ਚੰਦਨ, ਧਨੀਆਂ, ਖਸ ਯਾ—
੭੪੫—ਮੁਨੱਕਾ †ਗੁਲਦੁਪਹਿਰੀ ਦੇ ਫੂਲ, ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਯੋਗ [ਨੁਸਖੇ] ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਠੰਢੇ ਜਲ ਨਾਲ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦੀ ਪਯਾਸ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ॥੭੭॥੭੮॥

ਚੌਪਈ

ਚੰਦਨ ਖਸ ਮਧੁ ਦਾਖ ਖਜੂਰ। ਤੰਦਲੋਦਕ ਸੋ ਪੀਵੈ ਪੂਰ।

---

*ਕਾਸ਼ਮਰਯ—ਖੰਭਾਰੀ, ਕੁੰਭੇਰ ਫਲ ਅਰਥਾਤ ਜਰਿਸ਼ਕ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਬੜਾ ਬ੍ਰਿਛ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਤੇ ਪਿਪਲ ਦੇ ਪਤਿਆਂ ਸਮਾਨ ਫੂਲ ਫਲ ਪੀਲੇ, ਛਿਲ ਚਿੱਟੀ ਵਿਚੋਂ ਦੁਧ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੀ ਜਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਸਮਯ ਚਮਨ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਇਹ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇਖੇ ਸਨ। ਇਹ ਹਵਾਲ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੯੨ ਤੇ ਅਮਰ ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੭੦ ਦੇਖ ਕੇ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

†ਗੁਲਦੁਪਹਿਰੀ—ਜਪਾਕੁਸਮ (ਮਧੂਕ) ਜਿਸ ਦੇ ਬੀਜ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ 'ਤੁਖਮਹਯਾਤ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਦੇਖੋ ਦ੍ਰਬ ਪ੍ਰਿ: ੨੪੦

ਪਿਤ ਤ੍ਰਿਖਾ ਛਿਨ ਮਹਿ ਘਟ ਜਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਨੇ ਦਈ ਬਤਾਇ।੭੯।

੭੪੬–ਚੰਦਨ, ਖੱਸ ਮੁਲੱਠੀ, ਮੁਣੱਕਾ ਤੇ ਖਜੂਰ ਫਲ, ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਭੇਂਵੇਂ ਜਲ ਨਾਲ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦੀ ਤ੍ਰਿਖਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੭੯॥

ਕਫ ਪਯਾਸ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਪੰਚ ਕੋਲ ਬਿਲਜਾਦਿਕੀ, ਤਾਮਹਿ ਕੁਸਾ ਮਿਲਾਇ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪੀਜੀਏ, ਕਫ ਕੀ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜਾਇ ॥ ੮੦ ॥

੭੪੭–ਪੰਜਕੋਲ (ਮਘ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਚਵ, ਚਿਤ੍ਰਾ ਤੇ ਸੁੰਢ] ਬਿਲਗਿਰੀ*ਹਰਹਰ (ਤੋਰ) (†ਧਾਵਿਆਂ ਦੇ ਫੂਲ) ਅਰ ਧਮ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਤ੍ਰਿਖਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੮੦॥

ਨਿੰਬ ਕ੍ਵਾਥ ਮੈ ਪੀਸ ਖਿਪ, ਜੀਰਾ ਅਦਰਕੁ ਏਹ।
ਸੁੰਚਰ ਪਾਈ ਪੀਜੀਏ, ਕਫ ਤ੍ਰਿਟ ਜਾਵੈ ਤੇਹ ॥ ੮੧ ॥

੭੪੮–ਨਿੰਮ ਦੇ ਕ੍ਵਾਥ ਵਿਚ ਜੀਰਾ ਤੇ ਸੌਂਚਰਲੂਣ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਪਯਾਸ ਨਾਂ ਰਹੇ ॥੮੧॥

ਗਜ ਕੇਸਰ ਮਿਸਰੀ ਜਰਨ, ਦਾਰਮ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਮੇਲ।
ਸਿਤਾ ਖੌਦ੍ਰ ਘ੍ਰਿਤ ਪਾਇ ਚਟੁ, ਕਫ ਤ੍ਰਿਸਨਾਂ ਕੋ ਠੇਲ ॥੮੨॥

੭੪੯–‡ਨਾਗਕੇਸਰ, ਮਿਸਰੀ, ਜੀਰਾ, ਅਨਾਰ, ਮਘ, ਫਿਰ ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਘਿਉ ਪਾਕੇ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਪਯਾਸ ਨਾ ਰਹੇ ॥੮੨॥

ਦਾਖ ਇਖ ਰਸ ਯਸਟਿ ਮਧੁ, ਉਤਪਲਿ ਤੋਖਾਖੀਰ।
ਫੂਲ ਦੁਪਹਿਰੀ ਚਾਟੀਏ, ਕਫ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜੁ ਤਗੀਰ ॥੮੩॥

੭੫੦–ਮੁਣੱਕਾ, ਗੰਨਿਆਂ ਦਾ ਰਸ, ਮੁਲੱਠੀ, ਸ਼ਹਿਤ, ਕਮਲ, ਤੇਖਾਖੀਰ ਤੇ ਗੁਲ-ਦੁਪਹਿਰੀ (ਤੁਖਮ ਹਯਾਤ ਦਾ ਫੂਲ) ਪੀਹਕੇ ਚਟੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਪਯਾਸ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੮੩॥

ਸਰਬ ਤ੍ਰਿਖਾ ਉਪਾਇ–ਸੋਰਠਾ

ਖਰਾ ਆਮਰਾ ਆਨ, ਮੁਖ ਮੇਲੋ ਤ੍ਰਿਟ ਜਾਸ ਨਰ।
ਤ੍ਰਿਖਾ ਸੋਖ ਮੁਖ ਮਾਨ, ਏਕੋ ਹੀ ਏਹ ਹਰਤ ਹੈ ॥੮੪॥

੭੫੧–ਬਨਾਰਸੀ ਆਵਲਾ ਲੈਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖਾਵੇ, ਇਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਪਯਾਸ ਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਸੁਕਣੇ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੮੪॥

---

*ਆਰਕੀ–ਹਰਹਰ–ਤੋਰ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੨੫.

†ਧਾਵੇ ਦੇ ਫੁੱਲ ਭੀ ਮੂਲ ਵਿਚ ਕਹੇ ਹਨ ਦੇਖੋ ਵੰ: ਸੰ: ਪ੍ਰਿ: ੨੧੯

‡ਗਜਕੇਸਰ–ਨਾਗਕੇਸਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਹੁਲੀਆ ਨਾਗਕੇਸਰ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਵਿਚ ਮੇਘ ਦੇ ਨ੍ਰਿਘੰਟ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖੋ। ਅਗਯਾਤ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਗਜਕੇਸਰ ਇਕ ਲਕੜ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ।

ਆਵਲਾਦਿ ਗੁਟੀ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਧਾਤ੍ਰੀ ਡੋਡੇ ਕੁਠ ਮਗਾਇ। ਪਲਵ ਬਟ ਕੇ ਲਾਜਾ ਪਾਇ।
ਮਧੁ ਸੰਗੈ ਗੁਟਕਾ ਮੁਖ ਧਾਰ। ਤ੍ਰਿਖਾ ਦਾਹ ਮੁਖ ਸੋਖ ਨਿਵਾਰ ॥੯੫॥

੭੫੨–ਆਵਲੇ, ਕਮਲਡੋਡ, ਮਿੱਠੀ ਕੁੱਠ, ਬੋਹੜ ਦੇ ਨਰਮ ਪੱਤੇ (ਕੂੰਮਲੀਆਂ) ਤੇ ਧਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਕਰਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਯਾਸ, ਦਾਹ ਤੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਸੁਕਣਾ ਸਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੯੫॥

ਆਨ ਮਹੋਕੜ ਮੁਖ ਮਹਿ ਰਾਖ। ਮਿਟੈ ਤ੍ਰਿਖਾ ਜਗ ਜਾਨੈ ਸਾਖ।
ਛੁਹਾਰਾ ਗਿਟਕ ਮੁਖਮਹਿ ਪਾਇ ਵਾ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਸਭਜਾਇ॥੯੬॥

੭੫੩--*ਮੁਣੱਕਾ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਯਾਸ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਇਹ ਗੱਲ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

੭੫੪--ਛੁਹਾਰੇ ਦੀ ਗਿਟਕ ਆਣਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖੇ, ਯਾ--

੭੫੫--ਮਘ ਰਖੇ ਤਾਂ ਪਯਾਸ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੯੬॥

ਮੁਖ ਸੋਖ ਉਪਾਇ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਪੁਨਰਨਵਾ ਵਾਗੇਕਾ ਮੂਰ। ਸ੍ਵੇਤ ਸਯਾਮ ਜੀਰੇ ਦ੍ਵੈ ਪੂਰ।
ਪੀਸ ਤਕ੍ਰ ਸੋ ਖਾਵੈ ਸਹੀ। ਸੋਖ ਤ੍ਰਿਖਾ ਮਿਟ ਦਾਹੈ ਤਹੀ ॥੯੭॥

੭੫੬--ਇਟਸਿਟ, ਪੁਟਕੰਡੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਕਾਲਾ ਤੇ ਚਿੱਟਾ 'ਦੋਨੋਂ ਜੀਰੇ' ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਦਾ ਸੁਕਣਾ, ਦਾਹ ਤੇ ਪਯਾਸ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੯੭॥

ਗੋਲੀ–ਦੋਹਰਾ

ਤੁੰਬਹਿ ਗ੍ਰੰਥਕ ਨਿੰਬ ਤੁਚ, ਸ੍ਰਿੰਗ ਸੋਠ ਗੁਟਿਕਾਰ।
ਬਦਨ ਸੋਖ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਮਿਟਤ, ਜੋ ਮੁਖ ਮੈ ਇਹੁ ਧਾਰ ॥੯੮॥

†੭੫੭–ਧਨੀਆਂ, ਪਿਪਲਾ ਮੂਲ, ਨਿੰਮ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿੱਲ ਤੇ ਸੁੰਢ ਦੀ ਗੋਲੀ ਕਰੇ। ਮੂੰਹ ਦਾ ਸੁਕਣਾਂ, ਪਯਾਸ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖਣੇ ਤੇ ਹੀ ਜਾਵੇ ॥੯੮॥

ਚਟਣੀ

ਇਲਾ ਸਤੂ ਮਧ ਸਿਤਾ, ਚਾਟਤ ਨਰ ਜੋ ਕੋਇ।
ਤ੍ਰਿਖਾ ਦਾਹ ਜੋ ਸੋਖ ਮੁਖ, ਇਨ ਕੀ ਪੀਰ ਨ ਹੋਇ ॥੯੯॥

੭੫੮–ਇਲਾਚੀ ਤੇ ਸਤੂ, ਸ਼ਹਿਤ, ਮਿਸਰੀ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਦਾਹ, ਪਯਾਸ, ਮੂਹ ਸੁੱਕਣਾ

---

*ਮਹੋਕੜਿ–ਮੁਣੱਕਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆਇਨਾ ਅਦਵੀਆਤ ਪ੍ਰਿ: ੩੭੭

†ਤੁੰਬਹਿ–ਧਨੀਆਂ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆ: ਐ: ਕੋ: ਪ੍ਰਿ: ੭੦। ਭਾ: ਪ੍ਰ: ਪ੍ਰਿ: ੧੪੫ ਤ੍ਰਿਖਾ ਦਾਹ ਨਾਸਕ ਭੀ ਹੈ। ਤੁੰਬੀ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੮੯॥

ਤ੍ਰਿਖਾ ਪਥ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਬਮਿਨਿ ਸੋਧਨ ਕਵਲ ਧਾਰਨ, ਨੀਂਦ ਅਰੁ ਅਸਨਾਨ।
ਸਾਲ ਮੰਡ ਬਿਲੇਪ ਪਯਾ, ਲਾਜ ਸਾਤੂ ਠਾਨ।
ਸਿਤਾ ਜਵ ਜੰਭੀਰ ਚਨਕਾ, ਮੁਗਦ ਮਸੂਰੀ ਦਾਖ।
ਫੂਲ ਕੇਲਾ ਚੰਦ ਚੰਦ੍ਰਿਕ, ਆਮਲੇ ਲੈ ਰਾਖ॥ ੯੦॥
ਸੀਤ ਪਾਨੀ ਸਹਤ ਚੰਦਨ, ਏਲਚੀ ਕਰਿ ਪੂਰ।
ਬਰਫ ਲੇਪਨ ਦਾਰਮੀ ਫਲ, ਪਾਨ ਪਤ੍ਰ ਖਜੂਰ।
ਕੂਲ ਜਲ ਕਾਪਿਥ ਪੇਠਾ, ਅਵਰ ਮੂੰਗਾ ਜਾਨ।
ਕਹੇ ਏਹੈ ਪਥ ਤ੍ਰਿਸਨਾ, ਬਦਨ ਸੋਖੈ ਠਾਨ॥॥ ੯੧॥

੭੫੯–ਕੈ ਜੁਲਾਬ ਮੂੰਹ ਮੇਂ *ਗ੍ਰਾਸ ਧਾਰਨਾ, ਨੀਂਦ, ਸਨਾਨ, ਚੌਲਾਂ ਦੀ ਪਿੱਛ, †ਬਿਲੇਪੀ ਦੁਧ, ਖਿੱਲਾਂ ਦੇ ਸੱਤੂ, ਮਿਸਰੀ, ਜੌਂ, ਜੰਬੀਰੀ, ਨਿੰਬੂ, ਚਣੇ, ਮੂੰਗੀ, ਮਸਰ, ਮੁਣੱਕਾ, ਕੇਲੇ ਦਾ ਫੁਲ, ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਦੀ ਚਾਂਦਨੀ. ਆਵਲੇ, ਸੀਤਲ ਜਲ, ਸ਼ਹਿਤ, ਚੰਦਨ, ਇਲਾਚੀ, ‡ਵਰਫ ਦਾ ਲੇਪ, ਅਨਾਰ ਫਲ, ਪਾਨ ਪੱਤ੍ਰ, ਖੂਹ ਦਾ ਜਲ, ਕੈਥ, ਪੇਠਾ ਤੇ ਮੂੰਗੇ ਆਦਿ ਦਾ ਪਹਰਨਾ ਇਹ ਸਭ ਪਯਾਸ ਮੂੰਹ ਸੋਖ ਦੇ ਪੱਥ ਹਨ ॥੯੦॥੯੧॥

ਕੁਪੱਥ–ਪਰਹਾ

ਸ੍ਵੇਦਨ ਅੰਜਨ ਨਸਯਾ, ਧੂਪ ਜੋ ਪਾਨ ਹੈ।
ਸਨੇਹਨ ਆਤਪ ਬਪਾਮ, ਲਵਨ ਨਾ ਖਾਨ ਹੈ।
ਭਾਰੀ ਅੰਨ ਕਖਾਇ, ਦੰਤ ਜੋ ਧਾਵਨਾ।
ਤੀਖਨ ਦੂਸਟਾ ਨੀਰ, ਕੁਪਥ ਤ੍ਰਿਖਾਵਨਾ॥ ੯੨॥

੭੬੦–ਪਸੀਨਾ, ਸੁਰਮਾ, ਨਸਵਾਰ, ਹੁਕਾ ਪੀਣਾ, ਸਨੇਹਨ, ਧੁਪ, ਕਸਰਤ ਲੂਣ ਖਾਣਾ, ਬੋਝਲ ਅੰਨ, ਕਸੈਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਦਾਤੁਣ, ਕੌੜੇ ਰਸ, ਖਰਾਬ ਜਲ, ਇਹ ਤ੍ਰਿਖਾ ਕੁਪਥ ਹਨ ਨਾਂ ਸੇਵੇ ॥ ੯੨ ॥

ਭੂਖ ਉਪਾਯ ਲਘੂ ਦਾੜ ਮਾਸ੍ਰਕ ਚੂਰਣ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਦੋ ਪਲ ਦਾਰਮ ਬੀਜ ਮੰਗਾਇ। ਮਿਸ੍ਰੀ ਪਲ ਆਠਹਿ ਜੁ ਰਲਾਇ।

---

*ਗ੍ਰਾਸ. ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਰਸ ਚੂਸਨ।
†ਬਿਲੇਪਿ–ਅੰਨ ਤੇ ਚੌਗੁਣਾ ਜਲ ਪਾਕੇ ਪਕਾਵ ਤੇ ਦੇਵੇ, ਦੇਖੋ ਸ਼ਾ: ਧ: ਪ੍ਰਿ: ੧੦੩
‡ਦੇਖੋ ਧਥਯਾ: ਪ੍ਰਿ: ੩੨

ਤਜ ਇਲਾਇਚੀ ਪਤ੍ਰ ਤਮਾਲ। ਇਕਇਕ ਪਲ ਲੈ ਇਨਕੋ ਡਾਲ।੯੩।
ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਪਲ ਮੇਲੋ ਤਿਹੁ ਤੀਨ। ਚੂਰਨ ਕਰਿ ਟੰਕ ਪੰਚ ਸੁ ਦੀਨ।
ਦੀਪਨ ਕਰਤਾ ਮਿਸਟ ਸੁਰ ਹੋਇ। ਕਫ ਖਾਂਸੀ ਤਪ ਨਾਸੈ ਜੋਇ ॥੯੪॥
ਖਈ ਗੁਲਮ ਗ੍ਰਹਿਨੀ ਅਤੀਸਾਰ। ਲਾਗਤ ਭੂਖ ਦਾਰ ਮਜਸਾਰ।
ਦਾੜਮਾਸ਼ਟ ਕਾ ਚੂਰਨ ਏਹ। ਅੰਨ ਜਰਤ ਬਹੁਤ ਭੂਖ਼ ਕਰੇਇ ॥੯੫॥

੭੬੧-ਅਨਾਰ ਦਾਣਾ ੮ ਤੋਲੇ, ਮਿਸਰੀ ੩੨ ਤੋਲੇ, ਤਜਸਕ ਚਾਰ ਤੋਲੇ, ਲਾਚੀ ੪ ਤੋਲੇ, ਤਮਾਲ ਪੱਤ੍ਰ ੪ ਤੋਲੇ ਤੇ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ੧੨ ਤੋਲੇ, ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ੭੦ ਮਾਸੇ ਖੁਲਾਵੇ, ਅਗਨੀ ਤੇਜ ਕਰੇ, ਸੁਰ ਸਾਫ ਕਰੇ, ਬਲਗਮੀ ਖੰਘ, ਤਾਪ, ਖਈ, ਪੇਟ ਦਾ ਗੋਲਾ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਤੇ ਦਸਤ ਨਾਸ ਕਰਕੇ ਭੁਖ ਲਗਾਵੇ, ਅੰਨ ਬਹੁਤ ਛਕੇ ॥੯੩॥੯੪॥੯੫॥

ਬ੍ਰਿਹਦ ਦਾੜਮਾਸਟਕ ਚੂਰਣ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)

ਅਠਪਲ ਦਾੜਮ ਲੀਜੈ ਬੀਜ। ਤਿਸੀ ਸਮਾਨ ਸੁ ਮਿਸਰੀ ਦੀਜ।
ਕਣਾ ਮਰਚ ਅਰ *ਦੇ ਅਜਵਾਨ। ਜੀਰਾ ਗ੍ਰੰਥਕ ਸੁੰਠੀ ਠਾਨ ॥੯੬॥
ਧਨੀਆਂ ਪਲਪਲ ਲੇਹੁ ਮਿਲਾਇ। ਤੁਗਾਖੀਰ ਏਲਾ ਲਘੁ ਪਾਇ।
ਦਾਰਚਿਨੀ ਕੇਸਰ ਗਜ ਆਨ। ਕਰਖ ਕਰਖਇਹ ਸਭ ਲੈ ਠਾਨ॥੯੭॥
ਸਭਹਿ ਪੀਸ ਚੂਰਣ ਕਰਵਾਇ। ਖਾਵਤ ਭੂਖ ਲਗੈ ਬਹੁ ਆਇ।
ਅਤੀਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿਨੀ ਖਈ। ਰਾਮ ਨਾਮ ਤੇ ਅਘੁ ਜਿਮ ਜਈ ॥੯੮॥

੭੬੨-ਅਨਾਰਦਾਨਾ ੭ ਪਲ ਅਰਥਾਤ ੩੨ ਤੋਲੇ, ਮਿਸਰੀ ੩੨ ਤੋਲੇ, ਮਘ, ਮਿਰਚ, *ਅਜਵਾਇਣ, ਜੀਰਾ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਧਨੀਆਂ; ਇਹ ਸਭ ੪-੪ ਤੋਲੇ। ਤਵਾਸੀਰ, ਬੂਜੀ ਇਲਾਚੀ, ਦਾਰਚੀਨੀ ਤੇ ਨਾਗਕੇਸਰ ਇਹ ਸਭ ੧-੧ ਤੋਲਾ ਲੈਕੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰੀਕ ਪੀਹ ਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰ ਲਵੇ, ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਭੁਖ ਬਹੁਤੀ ਲਗਾਵੇ, ਅਤੀਸਾਰ ਅਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮ ਨਾਮ ਜਪਣੇ ਤੇ ਪਾਪ ਭਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ॥ ੯੬ ਤੋਂ ੯੮॥

ਭੂਖ ਕੇ ਮਹਾਖਾਂਡਵ ਚੂਰਣ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)

ਗਜਕੇਸਰ ਮਰਚਾ ਪੰਚ ਲੂਨ। ਪਤ੍ਰ ਤਲੀਸੈ ਇਕ ਇਕ ਗੂਨ।
ਗ੍ਰੰਥਕ ਚਿਤ੍ਰਕ ਤਜ ਤਮਾਲ। ਜਾਜ ਤਿੰਤੜੀ ਦੋ ਦੋ ਡਾਲ ॥੯੯॥
ਧਨੀਆਂ ਸੁੰਠੀ ਆਮਲ ਬੇਤ। ਕੋਕਨ ਬੇਰੀ ਜੜ ਤੁਚ ਲੇਤ।
ਘਨ ਅਜਮੋਦਾ ਏਲਾ ਬ੍ਰਿਧ। ਤ੍ਰਿਗੁਨਾ ਭਾਗ ਇਨੋ ਕਾ ਸਿਧ ॥੧੦੦॥

---

*"ਦੇ ਅਜਵਾਨ" ਪਾਠ ਦੇ ਥਾਂ ਦੋ ਅਜਵਾਨ ਅਰਥ ਆਲੰਮੁਹਾਰੀ ਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖੋ ਸਾਰੰਗਧਰ ਪ੍ਰਿ: ੧੧੬.

ਸਭ ਔਖਧ ਤੇ ਚੌਥਾ ਭਾਗ। ਦਾਰਮ ਬੀਜ ਰਲਾਵੇ ਛਾਗ।
ਸਭ ਚੂਰਨ ਤੇ ਆਧੀ ਸਿਤਾ। ਮਹਾ ਖੰਡ ਯਹ ਚੂਰਨ ਕਿਤਾ ॥੧੦੧॥
ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਖਾਵਤ ਭੂਖ ਲਗਾਇ। ਉਦਰ ਅੰਨ ਸਭ ਹੀ ਜਰ ਜਾਇ।
ਰਿਦੈ ਕੰਠ ਕਫ ਅਰੁ ਅਤਿਸਾਰ। ਪੇਟ ਸੋਜ ਖਾਂਸੀ ਤ੍ਰਿਟਧਾਰ॥੧੦੨॥
ਅਰਸ ਮੂਰਛਾ ਗੁਲਮ ਜੁ ਆਂਮ। ਬਮਿ ਫੀਹਾ ਅਰੁ ਸ੍ਵਾਸ ਜੁ ਖਾਮ।
ਟਾਂਕ ਚਾਰ ਖਾਵਤ ਜੋ ਨਿਤ। ਨਾਸੈ ਰੋਗ ਘਨੇਰੇ ਮਿਤ ॥ ੧੦੩ ॥
ਮਠੇ ਸੰਗ ਵਾ ਤਾਤੇ ਖੀਰ। ਕੋਠ ਬੰਦ ਕੀ ਜਾਵਤ ਪੀਰ।
ਵਿਸਟੰਭੀ ਗੋ ਤਕ੍ਰਹਿ ਨਾਲ। ਮਹਾਂ ਖੰਡ ਏ ਕਹਜੋ ਬਿਸਾਲ ॥੧੦੪॥

੭੬੩–ਨਾਗਕੇਸਰ, ਮਿਰਚ, ਪੰਜੇ ਲੂਣ, ਤਾਲੀਸਪਤ੍ਰ ਇਕ ਇਕ ਭਾਗ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਤਜਸਕ, ਤਮਾਲਪੱਤ੍ਰ, ਜੀਰਾ, ਇਮਲੀ ਦੀ ਛਿੱਲ ਇਹ ਦੋ ਦੋ ਭਾਗ। ਧਨੀਆਂ, ਸੁੰਢ, ਅਮਲਵੇਤ, ਨਲ੍ਹੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿੱਲ,ਮੋਥਾ, ਅਜਮੋਦ ਡੋਡਾਇਲਾਚੀ ਇਹ ਸਭੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਭਾਗ। ਸਭ ਦਵਾਈਆਂ ਨਾਲੋਂ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਅਨਾਰਦਾਣਾ, ਸਾਰੇ ਚੂਰਣੋਂ ਅੱਧੀ ਮਿਸਰੀ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਮਹਾਂਖਾਂਡਵ ਚੂਰਣ' ਹੈ, ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਭੁਖ ਲਗਾਵੇ। ਪੇਟ ਦਾ ਖਾਧਾ ਅੰਨ ਭਸਮੀ ਭੂਤ ਕਰੇ। ਹਿਰਦੇ ਕੰਠ ਦੀ ਕਫ, ਅਤੀਸਾਰ, ਪੇਟ ਦੀ ਸੋਜ, ਖਾਂਸੀ, ਪਿਆਸ ਬਵਾਸੀਰ, ਮੂਰਛਾ, ਗੋਲਾ, ਆਮ ਵਮਨ, ਲਿੱਫ, ਸ੍ਵਾਸ ਤੇ ਖੀਣਤਾ ਇਤਯਾਦਿ ਬਹੁਤੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਇਸ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ੪ ਟੰਕ ਅਰਥਾਤ ੧੬ ਮਾਸੇ ਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਮੱਠੇ ਨਾਲ ਯਾ ਤੱਤੇ ਜਲ ਨਾਲ ਜਾਂ ਦੂਧ ਗਰਮ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਠੇ ਦੇ ਬੰਦ ਰਹਿਣੇ ਦੀ ਪੀੜਾ ਗਵਾਵੇ। ਜੇ ਕਦੇ ਕਬਜ਼ੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਤੁਰਤ ਗੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥ ੯੯ ਤੋਂ ੧੦੪ ॥

ਭੂਖ ਕੋ ਅਮਲਕਾਦਿ ਚੂਰਣ–ਤ੍ਰਿਭੰਗੀ ਛੰਦ

ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲ ਲੀਜੈ ਚਿਤ੍ਰਾ ਦੀਜੈ, ਹਰੜ ਗਨੀਜੈ ਮਘ ਪਿਪਰਾ।
ਸੇਂਧਾ ਲੈ ਲੂਨੰ ਸਮ ਸਭ ਹੂੰਨੰ, ਕਰਸਹਿ ਚੂਨੰ ਭਖਿ ਇਪਰਾ।
ਤੋਲਾ ਇਕ ਮਾਨੰ ਕਰਿ ਜਲ ਪਾਨੰ, ਸਜਰਾ ਆਨੰ ਨਰ ਚਤੁਰਾ।
ਕਫ ਤਪ ਪਰਹਾਰੀਭੂਖਸੁਕਾਰੀ,ਮੈਲ ਬਿਹ ਰੀ ਇਹ ਸਿਤਰਾ॥੧੦੫।

੭੬੪–ਆਵਲੇ, ਚਿੱਤ੍ਰਾ, ਹਰੜ, ‡ਮਘ ਤੇ ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਫਿਰ ੧ ਤੋਲਾ ਸੱਜਰੇ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ, ਤਾਪ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਭੁਖ ਲਗਾਵੇ ਤੇ ਮੈਲ ਕੱਢੇ ॥੧੦੫॥

ਅਥ ਦਾਹ ਰੋਗ ਨਿਦਾਨ–ਚੌਪਈ

ਤੁਚਾ ਮਾਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜੋ ਹੋਇ। ਪ੍ਰਾਨ ਊਖਮਾ ਜਾਨੋ ਸੋਇ।

---

‡ਮਘ ਦੇ ਅਗੇ ਪਿਪਰਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਪੀ–ਨਿਸਚੇ ਕਰਕੇ, ਪਰ ਅਰਥਾਤ ਪਾਵੇ ਹੈ। ਪਿਪਲਾ ਮੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੂਰਛਿਤ ਪਿਤ ਰੁਧਰ ਕੋ ਕਰੈ। ਦਾਹ ਬੇਦਨਾ ਘੋਰ ਸੁ ਧਰੈ ॥੧੦੬॥

ਪ੍ਰਾਣ (ਪਵਨ) ਦੀ ਹਵਾੜ (ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਰਾਬਾਦਿ ਪੀਣ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋਇ) ਤੁਚਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਕੇ. ਪਿਤ ਤੇ ਲਹੂ ਨੂੰ ਮੁਰਝਾਕੇ ਦਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇ ਹੈ ॥੧੦੬॥

ਦਾਹ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਖਾ ਦਾਹ ਤਨੁ ਤਾਵੇ ਰੰਗ। ਧੁਖਤ ਰਹੈ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅੰਗ।
ਮੁਖ ਤੈ ਗੰਧ ਰੁਧਿਰ ਸਮ ਜਾਨ। ਰਕਤ ਨੈਨ ਤਾਂਬੇ ਰੰਗ ਠਾਨ॥੧੦੭॥
ਰਕਤ ਪਿਤ ਰਿਤ ਭੇਦ ਬਖ ਨ। ਤ੍ਰਿਖਾ ਪਿਤ ਅਰੁ ਧਾਤਜ ਖਾਂਨ।
ਮਰਮ ਘਾਉ ਲੋਹ ਕਾ ਭਾਰ। ਦਾਹ ਜੁ ਕਹੀਏ ਸਾਤ ਪ੍ਰਕਾਰ॥੧੦੮॥

ਪਯਾਸ, ਦਾਹ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਤਾਂਮੇਂ ਜੇਹੀ ਰੰਗਤ। ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਧੁਖਧੁਖੀ, ਮੂੰਹੋਂ ਲਹੂ ਸਮਾਨ ਗੰਧੀ ਆਵੇ, ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਰੰਗਤ ਭੀ ਤਾਂਬੇ ਸਮਾਨ, ਰਕਤ ਪਿੱਤ ਤੇ ੧, ਰਿਤੂਭੇਦ ਤੇ ੨, ਤ੍ਰਿਖਾ ਤੋਂ ੩ ਪਿੱਤ ਤੇ ੪ ਧਾਤੂ ਖਯ ਤੇ ੫, ਮਰਮ ਪਰ ਘਾਉ ਲਗਣੇ ਤੇ ੬ ਰਕਤ ਵਿਕਾਰ ਤੇ ੭, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੱਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੧੦੭॥੧੦੮॥

ਅਸਾਧ ਦਾਹ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਸੁਕਤ ਤਾਲੂ ਗਲ ਅਰ ਹੋਠ। ਕਾਢ ਜੀਭ ਕੰਪੈ ਤਨ ਸੌਠ।
ਰੁਧਰ ਸਹਤ ਕੋਠਾ ਭਰ ਜਾਇ। ਤ੍ਰਿਖਾ ਮੂਰਛਾ ਮਾਨ ਕਰਾਇ ॥੧੦੯॥

ਗਲ, ਤਾਲੂ ਤੇ ਹੋਠ ਸੁਕਣੇ, ਜੀਭ ਕੱਢ ਕੇ ਕੰਬੇ ਅਰ ਸ਼ਰੀਰ ਲਕੜੀ ਸਮਾਨ ਆਕੜ ਜਾਵੇ ਦਾਹ ਸਮੇਤ ਲਹੂ ਦਾ ਕੋਠਾ ਭਰ ਜਾਵੇ, ਪਯਾਸ ਅਤੇ ਮੂਰਛਾ ਹੋਵੇ ਸੋ ਐਸਾ ਦਾਹ ਮ੍ਰਿਤੂ ਕਾਰਕ ਹੈ ॥੧੦੯॥

ਦਾਹ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਸੌ ਬਾਰੀ ਘ੍ਰਿਤ ਧੋਇਕੇ, ਸੀਤਲ ਜਲ ਕੈ ਸੰਗ।
ਹਾਥ ਚਰਨ ਲੇਪਨ ਕਰੋ, ਸਰਬ ਦਾਹ ਕੋ ਭੰਗ ॥ ੧੧੦ ॥

੭੬੫–ਠੰਢੇ ਜਲ ਨਾਲ ੧੦੫ ਬਾਰ ਧੋਕੇ ਘ੍ਰਿਤ, ਹੱਥਾਂ, ਪੈਰਾਂ ਪਰ ਮਲੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਹ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੧੦॥

ਚੌਪਈ

ਤਾੜ ਬ੍ਰਿਖ ਕਾ ਪਖਾ ਕਰੋ। ਕਦਲੀ ਪਤਰ ਸਿਜਯਾ ਧਰੋ।
ਸੀਤਲਧਰ ਸੀਤਲ ਜ਼ਲ ਪਾਨ। ਲੇਪ ਕਪੂਰਹਿ ਦਾਹ ਸੁ ਹਾਨ॥੧੧੧॥

੭੬੬–ਤਾੜ ਪੱਤ੍ਰ ਦਾ ਪੱਖਾ ਝਲੇ ਯਾ–
੭੬੭–ਕੇਲੇ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸੇਜਾ ਉਪਰ ਲਿਟਾਵੇ ਯਾ–
੭੬੮–ਠੰਢੀ ਧਰਤੀ ਪਰ ਲਿਟਾਵੇ ਯਾ–
੭੬੯–ਠੰਢੇ ਜਲ ਬਰਫਾਦਿ) ਦੇ ਪੀਵੇ, ਯਾ–

੭੭੦-ਸਰੀਰਉੱਪ੍ਰ ਮੁਸ਼ਕਪੂਰ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰੇ, ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਹ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੧੧੧॥

ਕਾਂਜੀ ਸੇਤੀ ਬਸਨ ਭਿਗਾਇ। ਰਾਖੇ ਹਿਰਦੇ ਦਾਹ ਮਿਟਾਇ।
ਮਰੁਵਾ ਚੰਦਨ ਅੰਬ ਸੁ ਪੀਸ। ਲੇਪੁ ਹਿਜੇ ਤਨ ਦਾਹ ਜੁਖੀਸ ॥੧੧੨॥

੭੭੧-(ਪਕੌੜਿਆਂ ਦੇ) ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਬਸਤ੍ਰ ਭਿਉਂਕੇ ਹ੍ਰਿਦੇ ਪਰ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਦਾਹ ਮਿਟੇ।

੭੭੨-ਮਰੂਏ ਦੇ ਫੂਲ ਯਾਂ ਪਤ੍ਰ, ਚੰਦਨ ਤੇ ਅੰਬ ਦੀਆਂ ਕੂੰਮਲਾਂ ਘੋਟ ਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਹ੍ਰਿਦੇ ਸਰੀਰ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਦਾਹ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੧੧੨॥

ਦੋਹਰਾ

ਭਸਮ ਏਰਨੇ ਆਨਿਕੈ, ਕਾਸਿ ਕਟੋਰੈ ਪਾਇ।
ਜਲੁ ਭੇਮੀ ਛਾਤੀ ਧਰੇ, ਤਨ ਹਿਯ ਦਾਹ ਮਿਟਾਇ ॥੧੧੩॥

੭੭੩-ਏਰਨੇ ਗੋਹੇ ਦੀ ਸੁਆਹ ਲੈਕੇ ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਕਟੋਰੇ ਵਿਚ ਭਿਉਂਕੇ ਛਾਤੀ ਪਰ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਹ੍ਰਿਦੇ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਦਾਹ ਮਿਟੇ ॥੧੧੩॥

ਚੌਪਈ

ਮਸਕ ਨੀਰ ਕੀ ਧਾਰ ਬੰਧਾਇ। ਦਾਹ ਮਿਟੈ ਜੋ ਸਿਰ ਪਰ ਜਾਇ।
ਚੰਦਨ ਧਵਲਾ ਲੇਪ ਕਰਾਇ। ਦਾਹ ਰੋਗ ਸਭ ਤਨ ਤੇ ਜਾਇ ॥੧੧੪॥

੭੭੪-ਮਸ਼ਕ ਵਿਚੋਂ ਜਲ ਦੀ ਧਾਰ ਸਿਰ ਪਰ ਕਰਾਵੇ, ਯਾ-

੭੭੫-ਚਿੱਟਾ ਚੰਦਨ ਸਰੀਰ ਪਰ ਲੇਪੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦਾਹ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੧੧੪॥

ਚੰਦਨ ਘਸ ਕਰਿਪੂਰ ਮਿਲਾਇ। ਲੇਪ ਕਰਤ ਤਨ ਦਾਹਿ ਮਿਟਾਇ।
ਖਸ ਡੋਡੇ ਚੰਦਨ *ਹ੍ਰੀਬੇਰ। ਚੂਰਨ ਜਲ ਅਰ ਦਾਹ ਸਘੇਰ॥੧੧੫॥

੭੭੬-ਯਾ ਚੰਦਨ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਪੂਰ ਘੋਟਕੇ ਸਰੀਰ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਦਾਹ ਮਿਟੇ।

੭੭੭-ਖੱਸ ਕਮਲਡੋਡੇ ਤੇ *ਸੁਗੰਧਬਾਲਾ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਫਕੇ ਤਾਂ ਦਾਹ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੧੫॥

ਸੋਰਠਾ

ਸੀਤਲ ਨੀਰ ਮੰਗਾਇ, ਸਿਤਾ ਮੇਲ ਸਰਬਤ ਕਰੋ।
ਪੀਵਤ ਦਾਹ ਮਿਟਾਇ, ਸਾਤ ਜਾਤ ਕੀ ਛਿਨਕ ਮਹਿ ॥੧੧੬॥

੭੭੮-ਠੰਢੇ ਜਲ ਵਿਚ ਮਿਸਰੀ ਦਾ ਸ਼ਰਬਤ ਪਿਲਾਵੇ ੭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦਾਹ ਨਾਸ ਹੋਵੇ॥੧੧੬॥

(ਵੈਦਜੀਵਨਾਤ)-ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਸਕਲ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਰੰਭਾ, ਬਰਸ ਖੋੜਸ ਜਾਨ।
ਆਭਰਨ ਪਹਿਰੇ ਸ੍ਵੇਤ ਬਸਤ੍ਰ, ਨੈਨ ਮ੍ਰਿਗ ਸੇ ਠਾਨ।

---

*ਹ੍ਰੀਬੇਰ-ਸੁਗੰਧਬਾਲਾ ਆ: ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼: ਪ੍ਰਿ. ੧੯੦.

ਤਿਸ ਤਿਯ ਕਾ ਸੰਗ ਕਦਲਸਿਜਯਾ, ਗਰੇ ਮੋਤੀ ਮਾਲ।
ਲੇਪ ਚੰਦਨ ਸੀਤ ਘਰ ਮੈ, ਦਾਹ ਰੁਜ ਸਭ ਟਾਲ ॥ ੧੧੭ ॥

੭੮੯–ਸਭ ਅੰਗ ਪ੍ਰਤਯੰਗ ਵਿਚ ਸੋਹਣੀ, ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪੱਛਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਕਰੇ, ਸੋਲਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਭੂਖਨ ਪਾਏ, (ਰੇਸ਼ਮੀ) ਸਫੈਦ ਬਸਤ੍ਰ ਪਹਿਰੇ ਹੋਈ, ਮ੍ਰਿਗਨੈਨੀ, ਅਜੇਹੀ ਅਨੋਖੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਗ, ਕੇਲੇ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸੇਜ਼ ਪਰ ਪਾਕੇ ਕਰੇ, ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਭੀ ਗਲ ਵਿਚ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ, ਚੰਦਨ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰਕੇ, ਠੰਢੇ ਘਰ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦਾਹ ਰੋਗ ਜਾਵੇ ॥੧੧੭॥

ਦੋਹਰਾ

ਨੀਂਬ ਜੁ ਕੂੰਪਲ ਪੀਸਕੈ, ਤਨ ਕੋ ਲੇਪੁ ਲਗਾਇ।
ਸਕਲ ਦਾਹ ਤਨ ਤੇ ਹਰਤ, ਮੇਘੈ ਦਈ ਬਤਾਇ ॥ ੧੧੮ ॥

੭੯੦–ਨਿੰਮ ਦੀਆਂ ਕੂੰਮਲਾਂ ਦਾ ਪੀਹਕੇ ਸਰੀਰ ਪਰ ਲੇਪ ਕੀਤਾ ਭੀ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਾਹ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੧੧੮॥

ਰਸ ਰਸ ਗਲੋਇ ਆਨਕੈ, ਪੀਵਤ ਮਿਸਰੀ ਪਾਇ।
ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਦੋਇ ਕਾਲ ਕਰਿ, ਦਾਹ ਮਿਟਤ ਸੁਖਦਾਇ ॥੧੧੯॥

੭੯੧–ਗਿਲੋਯ ਦਾ ਰਸ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ੭ ਦਿਨ ਦੋਨੋਂ ਵਕਤ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਦਾਹ ਨਾਸ ਕਰੇ॥੧੧੯॥

(ਬੀਰਸਿੰਘਾਵਿਲੋਕਾਤ)

ਪਿਤ ਰੋਗੁ ਉਪਚਾਰ ਜੋ, ਸੋਇ ਦਾਹ ਕੈ ਜੋਗੁ।
ਬੀਰ ਸਿੰਗ ਅਵਿਲੋਕ ਨੈ, ਕਹਯੋ ਦਾਹ ਪਿਤ ਰੋਗ ॥੧੨੦॥

੭੯੨–ਪਿੱਤ ਰੋਗ ਦੇ ਜਿਤਨੇ ਯਤਨ ਹਨ, ਸੋਈ ਇਸ ਵਿਖੇ ਕਰੇ ਇਹ ਭੀ ਦਾਹ ਦੇ ਨਾਸ ਕਰਨ ਹਾਰੇ ਹਨ ॥੧੨੦॥

ਗਲ ਦਾਹ ਉਪਾਇ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਸੈਂਧਵ ਨਿਸ ਬਚ ਮਰਚ ਲੇ, ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋ ਖਾਇ।
ਕਰਖ ਏਕ ਗਲ ਦਾਹ ਕੋ, ਤੁਰਤੈ ਦੇਹ ਗਵਾਇ ॥੧੨੧॥

੭੯੩–ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ, ਹਲਦੀ, ਵਚ ਤੇ ਮਿਰਚ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ, ਮਾਤ੍ਰਾ ੧੦ ਮਾਸੇ ਦੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਗਲ ਦਾ ਦਾਹ ਤਰਤ ਫੁਰਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੨੧॥

ਬੀਜ ਕਰੰਜੂ ਮਜ ਲੈ, ਟੰਕ ਉਸਨ ਜਲ ਪਾਨ।
ਗਲ ਕੀ ਦਾਹ ਮਿਟੈ ਸਹੀ, ਵਾ ਮਧੁ ਪਥਯਾ ਖਾਨ॥੧੨੨॥

੭੯੪–ਮੀਚਕੇ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਗਿਰੀ ੪ ਮਾਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਫੱਕੇ, ਯਾ–
੭੯੫–ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਗਲ ਦਾ ਦਾਹ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੨੨॥

ਚੌਪਈ

ਗੰਧਕ ਅਭਯਾ ਨਿੰਬ ਜੁ ਬੀਜ। ਸਹਿਤ ਸੰਗ ਸੋ ਚਾਟਨ ਦੀਜ।
ਪਰਪਟ ਰਸ ਖੰਦਰਸੋ ਖਾਇ। ਦੋਊ ਜੋਗ ਗਲ ਦਾਹਿ ਮਿਟਾਇ॥੧੨੩॥

੭੮੬–ਆਂਵਲੇਸਾਰ ਗੰਧਕ, ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ ਤੇ ਨਿੰਮ ਦੇ ਬੀਜਾ ਦੀ ਗਿਰੀ, ਇਹ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟੇ, ਯਾ–

੭੮੭–ਪਿੱਤਪਾਪੜੇ ਦਾ ਰਸ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਲਵੇ, ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗਲ ਦਾ ਦਾਹ ਨਾਸ ਕਰਨ ਹਾਰੇ ਹਨ ॥੧੨੩॥

ਦਾਹ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਮੁਖ ਸੋਖ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਪਲੁ ਚੰਦਨ ਤਿੰਸਤਿ ਪਲੁ ਨੀਰ। ਅਰਧ ਸੇਖ ਕ੍ਵਾਥੀ ਲੈ ਬੀਰ।
ਪੀਵਤ ਦਾਹ ਤਾਪ ਤ੍ਰਿਟ ਸੋਖ। ਮੁਖ ਕਾ ਜਾਵਤ ਕਰੇ ਨ ਰੋਖ ॥੧੨੪॥

੭੮੮–ਚੰਦਨ ੪ ਤੋਲੇ ਤੇ ਜਲ ੧੨੦ ਤੋਲੇ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਸੜ ਕੇ ਜਦ ਅੱਧਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਪੁਣਕੇ ਪਿਲਾਵੇ। ਦਾਹ, ਤਾਪ, ਪਯਾਸ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਸੁੱਕਣਾ ਸਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੨੪॥

ਆਛੇ ਬਾਗ ਬਗੀਚੇ ਲਾਇ। ਤਹਾ ਜੁ ਜਲੁ ਜੰਤਰ ਕਰਵਾਇ।
ਦਾਹ ਸਹਿਤ ਨਰ ਬੈਠੇ ਜਾਇ ਨ੍ਰਿਤ ਗੀਤ ਲਖ ਦਾਹ ਮਿਟਾਇ॥੧੨੫॥

੭੮੯–ਅੱਛੇ ਬਾਗ ਬਗੀਚੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਲ ਦੇ ਫੁਹਾਰੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕੁਛ ਕੁਛ ਗੀਤ ਨਾਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਓਥੇ ਦਾਹ ਵਾਲਾ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ, ਐਸਾ ਰੰਗਰਾਗ ਦੇਖਣੇ ਮਾਤ੍ਰ ਸੇ ਹੀ ਦਾਹ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੧੨੫॥

ਦਾਹ ਦੇ ਪੱਥ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਸਾਲ ਖਸਟਿਕ ਮੁਗਧ ਮਸਰੀ, ਚਨਕ ਯਵ ਨਵ ਨੀਤ।
ਪਨਸ ਕੇਲਾ ਕਰਕਟੀ, ਪਯ ਸਿਤਾ ਸਾਤੂ ਮੀਤ।
ਸੌਂਫ ਧਨੀਆਂ ਪਦਮ ਧਵਲੇ, ਬਸਨ ਗਾਵਨ ਨੀਰ।
ਗ੍ਰਿਹ ਤੀਯ ਸੰਗ ਕਪੂਰ ਮਜਨ, ਪਥ ਏ ਲਖ ਧੀਰ ॥੧੨੬॥

੨੯੦–ਬਾਸਮਤੀ ਦੇ ਚਾਵਲ, ਮੂੰਗ, ਮਸਰ, ਚਣੇ, ਜੌਂ, ਮੱਖਣ, ਕਟਹਲ ਫਲ, ਕੇਲਾ, ਤਰ ਦੁਧ, ਮਿਸਰੀ, ਸੱਤੂ, ਸੌਂਫ, ਧਨੀਆਂ, ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਸੇਜਾ, ਸਫੇਦ ਬਸਤ੍ਰ, ਗਾਇਨ, ਨੀਰ; ਗ੍ਰਿਹ ਜਲ ਘਰ–ਜਿਸ ਜਗਾ ਫੁਹਾਰੇ ਚਲਦੇ ਹੋਣ, ਓਥੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਗ–ਕਪੂਰ ਦਾ ਲੇਪਨ, ਅਰ ਸ਼ਨਾਨ ਏਹ ਸਭ ਦਾਹ ਵਿਖੇ ਪਥ ਹਨ ॥੧੨੬॥

ਕੁਪੱਥ–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਕ੍ਰੋਧ ਪਿੱਤ ਕਰਾਨਿ ਬਸਤੂ, ਬੇਗ ਧਾਰਨ ਜਾਨ।
ਅਸ੍ਵ ਹਸਤੀ ਯਾਨ ਮਾਰਗ, ਖਾਰ ਆਤਪ ਮਾਨ।
ਹਿੰਗੁ ਤਕ੍ਰਹਿ ਅਰੁ ਬਿਰੁੱਧਾ, ਅੰਨ ਪਾਨੀ ਏਹ।

ਤ੍ਰਿਕਤ ਉਸਨਾ ਬਜਾਮ ਕਟਕੰ, ਏ ਕੁਪਥ ਜੁ ਤੇਹ ॥੧੨੭॥

੨੯੧–ਕ੍ਰੋਧ ਕਰਨਾ, ਪਿੱਤ ਕਾਰਕ ਚੀਜਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ, ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਘੋੜਾ, ਹਾਥੀ ਆਦਿ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਰਸਤਾ, ਖਾਰਾ, ਧੁੱਪ, ਹਿੰਗ, ਲੱਸੀ ਬਿਰੁਧ ਭੋਜਨ ਤੀਖਣ ਗਰਮ ਖਾਣੇ ਪੀਣੇ ਕਸਰਤ ਅਰ ਕੌੜੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਪੱਥ ਹਨ ॥੧੨੭॥

ਅਥ ਮੂਰਛਾ = ਗਸ਼ੀ ਨਿਦਾਨ–ਪਰਹਾ

ਕਰਤ ਬਿਰੁੱਧਹਾਰ, ਘਟੈ ਤਨ ਬਲੁ ਸਹੀ।
ਸੋਕ ਤਾਪ ਭਯ ਦੋਖ, ਰੁਧਰ ਪਵਨੈ ਕਹੀ।
ਮੂਤ੍ਰ ਬਿਸਟ ਰੁਕੈ, ਚੋਟ ਲਕਟਾਦਿਕੰ।
ਕਹਯੋ ਮੂਰਛਾ ਹੇਤੁ, ਬੈਦ ਇਤਯਾਦਿਕੰ ॥ ੧੨੮ ॥

ਵਿਰੁਧ ਭੋਜਨ ਖਾਣੇ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਬਲ ਘਟ ਜਾਵੇ, ਸ਼ੋਕ, ਤਾਪ, ਭਯ. ਖੂਨ ਦੋਖ. ਵਾਜੂ, ਦੋਸ਼ ਮਲ ਮੂਤ੍ਰ ਦੇ ਰੋਕਣੇ ਤੇ, ਲਾਠੀ ਆਦਿ ਦੀ ਚੋਟ ਲਗਣੇ ਤੇ ਇਤ੍ਯਾਦਿ ਕਰਕੇ ਮੂਰਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਮੂਰਛਾ (ਗਸ਼ੀ] ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਨ ॥੧੨੮॥

ਸੰਖਯਾ

ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਤੀਨੋ, ਲੋਹੂ ਚਾਰ ਹੈ।
ਪੰਚਮ ਮਦ ਤੈ ਛਟੀ,ਜੁ ਜਹਰ ਬਿਕਾਰ ਹੈ।

੧ ਬਾਤ ਦੀ, ੨ ਪਿਤ ਦੀ ੩ ਕਫ ਦੀ ੪ ਲੋਹੂ ਦੀ ੫ ਮਦ ਦੀ ੬ ਵਿਖ ਆਦਿ ਦੀ ਇਉਂ ਮੂਰਛਾ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ।

ਪੂਰਬ ਰੂਪ

ਹਿਰਦੈ ਪੀਰ ਜੰਭਾਈ, ਦੂਬਲ ਗਿਲਾਨ ਹੈ।
ਅਲਪ ਸੰਗਯਾ ਪੂਰਬ, ਰੂੰਪ ਨਿਦਾਨ ਹੈ॥ ੧੨੯ ॥

ਹ੍ਰਿਦਯ ਵਿਖੇ ਪੀੜਾ, ਉਬਾਸੀਆਂ, ਦੁਰਬਲਤਾ; ਗਿਲਾਨੀ, ਅਰ ਅਲਪ ਸੰਗਯਾ ਇਹ ਮੂਰਛਾ ਦਾ ਪੂਰਬ ਰੂਪ ਹੈ ॥੧੨੯॥

ਬਾਤ ਮੂਰਛਾ ਲੱਛਣ

ਰਕਤ ਨੀਲ ਆਕਾਸ, ਦੇਖ ਮੂਰਛਤ ਹੁਵੈ।
ਅੰਗ ਮਰਦ ਅਰੁ ਕੰਪ, ਪੀਰ ਹੀਯੈ ਸੁਵੈ।
ਦੂਰਬਲ ਕਾਲੀ ਲਾਲ, ਛਾਇ ਜੋ ਦੇਖ ਹੈ।
ਬਾਤ ਮੂਲਛਾ ਏਹ, ਲਛਨਾ ਏਖ ਹੈ॥ ੧੩੦ ॥

ਲਾਲ, ਨੀਲਾ ਅਕਾਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਵੇ, ਫਿਰ ਮੂਰਛਾ ਹੋਵੇ ਔਰ ਅੰਗ ਦਲੇ ਮਲੇ ਜਾਹੇ, ਕਾਂਬਾ

ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪੀੜਾ, ਦੁਰਬਲਤਾ, ਲਾਲ, ਕਾਲੀ ਛਾਯਾ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਆਵੇ, ਇਹ ਸਭ ਲੱਛਣ ਬਾਤ ਮੂਰਛਾ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੧੩੦॥

ਪਿਤ ਮੂਰਛਾ ਲੱਛਣ

ਰਕਤ ਹਰਤ ਆਕਾਸ, ਦੇਖ ਮੂਰਛਾ ਲਹੈ।
ਅਥਵਾ ਪੀਲਾ ਦੇਖ, ਅੰਧੇਰੇ ਮੈ ਬਹੈ।
ਜਾਗੈ ਸ੍ਵੇਦ ਸੰਜੁਗਤ, ਤ੍ਰਿਖਾ ਸੰਤਾਪ ਹੈ।
ਪੀਤ ਰਕਤ ਦ੍ਰਿਗ ਪੀਲੀ, ਸੋਭਾ ਬਜਾਪ ਹੈ ॥੧੩੧॥

ਲਾਲ, ਹਰਾ ਅਕਾਸ਼ ਦੇਖਦਾ ਮੂਰਛਾ ਹੋਵੇ, ਅਥਵਾ ਪੀਲਾ ਦੇਖਦਾ ਹੀ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਗਰਕ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਵੇ ਤਾਂ ਪਸੀਨਾ, ਪਯਾਸ ਅਰ ਕਸ਼ਟ ਜਾਪੇ, ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਲਾਲ ਪੀਲੀ ਪ੍ਰਭਾ ਹੋਵੇ ॥ ੧੩੧ ॥

ਪਿੱਤ ਮੂਰਛਾ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਅਤੀਸਾਰ ਮੁਖ ਪੀਤ ਰੰਗ, ਪੀਤ ਨਜਰ ਸਭ ਆਇ।
ਪਿਤ ਮੂਰਛਾ ਏ ਕਹੀ, ਮਾਧਵ ਤੇ ਇਤ ਲਜਾਇ ॥ ੧੩੨ ॥

ਅਤੀਸਾਰ ਹੋਣੇ, ਮੂੰਹ ਦਾ ਆਭਾ ਪੀਲੀ ਅਰ ਪੀਲਾ ਹੀ ਸਭ ਕੁਛ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਵੇ, ਇਹ ਪਿੱਤ ਦੀ ਮੂਰਛਾ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥ ੧੩੨ ॥

ਕਫ ਮੂਰਛਾ ਲੱਛਣ—ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਮੇਘ ਬਰਨ ਅਕਾਸ ਦੇਖੀ, ਦ੍ਰਿਗਨ ਮੈ ਤਮ ਆਇ।
ਚੇਤਨਾ ਚਿਰ ਤੇ ਸੁ ਲਹਿਤਾ, ਅੰਗ ਭਾਰੀ ਥਾਇ।
ਆਦ੍ਰ ਚਾਂਮ ਲਪੇਟਿਓ, ਤਨ ਲਖੇ ਅਪਨੋ ਜੋਇ।
ਲਾਲ ਪਰਤੀ ਜੀਵ ਕਾਚਾ, ਕਫੀ ਮੂਰਛਤ ਸੋਇ ॥੧੩੩॥

ਅਕਾਸ਼*ਬਦਲਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਦੇਖੇ, ਅਰ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਅਗੇ ਅਨ੍ਹੇਰਾ ਜੇਹਾ ਆ ਕੇ ਮੂਰਛਿਤ ਹੋਵੇ, ਅਰ ਹੋਸ਼ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਆਵੇ, ਅੰਗ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਣ, ਗਿੱਲੇ ਚਮੜੇ ਵਿਚ ਲਪੇਟੇ ਵਾਂਗ ਸਰੀਰ ਜਾਣੇ। ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਲਾਲਾ ਅਰ ਜੀ ਕਚਕਚਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਕਫ ਮੂਰਛਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੧੩੩ ॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਮੂਰਛਾ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਤੀਨ ਮਿਲੇ ਤੇ ਸੰਨ ਕਹਾਇ। ਤਾਕੋ ਬੈਦ ਨ ਹਾਥ ਲਗਾਇ।
ਮ੍ਰਿਗੀ ਸਾਰਖੇ ਲਛਨ ਹੋਇ। ਮਰ ਹੈ ਰੋਗੀ ਨਿਸਚੈ ਸੋਇ ॥੧੩੪॥
ਰੁਧਰ ਗੰਧ ਤੇ ਰੁਧਰ ਕਹਾਇ। ਬਿਖ ਤੇ ਬਿਖ ਕੀ ਜਾਨੋ ਸਾਇ।

---

*ਮੇਘ—ਬਦਲ ਕਹਣੇ ਤੇ ਚਿਟੇ ਬਦਲ ਕਫ ਕਰਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸੁਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਮਤ ਹੈ।

ਮਦ ਤੇ ਪੀਵਤ ਮੂਰਛਤ ਹੋਇ। ਔਰ ਕਹਾਂ ਲਗ ਭਾਖੋਂ ਸੋਇ॥੧੩੫॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੇ ਮਿਲਨੇ ਕਰਕੇ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੀ(ਮੂਰਛਾ) ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਿਸ ਐਸੀ ਮੂਰਛਾ ਨੂੰ ਵੈਦ ਹੱਥ ਨਾ ਲਗਾਵੇ ਅਰਥਾਤ ਦਵਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਕਰੇ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਗੀ ਸਮਾਨ (ਝੱਗ ਕੰਪ ਆਦਿ) ਲੱਛਣ ਹੋਣ, ਸੋ ਐਸਾ ਰੋਗੀ ਨਿਸਚੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੧੩੪॥ ਰੁਧਰ ਸਮਾਨ ਗੰਧੀ ਔਣ ਤੇ ਰੁਧਰ ਦੀ ਮੂਰਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਖ ਦੀ (ਵਿਖ ਸਮਾਨ) ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲੀ ਵਿਖ ਮੂਰਛਾ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਦ (ਸ਼ਰਾਬ) ਦੇ ਪੀਣ ਤੇ ਭੀ ਮੂਰਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੋ ਮਦ ਮੂਰਛਾ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਭੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮੂਰਛਾ ਹੈ. ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਕਹੀ ਜਾਵੇ। (ਮੂਰਛਾ ਮੇਂ ਪਿਤ ਅਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ॥ ੧੩੪ ॥ ੧੩੫ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਰਜ ਦੇਖੈ ਪਿਤੇ ਪ੍ਰਬਲ, ਪਿਤ ਬਾਤ ਭ੍ਰਮ ਹੋਇ।
ਕਫ ਬਾਤੈ ਤਮ ਨੀਂਦ ਕਫ, ਜਾਨੋ ਲਛਣ ਸੋਇ ॥ ੧੩੬ ॥

ਰਜੋਗੁਣ ਪਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਕਰਕੇ ਜਾਣੇ, ਸੋ ਪਿੱਤ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਮਿਲਣੇ ਤੇ †"ਭ੍ਰਮ" ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਫ ਬਾਤ ਅਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਮਿਲਣੇ ‡"ਤੰਦ੍ਰਾ" ਅਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਤੇ ਕਫ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ "ਨੀਂਦ" ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣੇ ॥ ੧੩੬ ॥

ਸਰਬ ਮੂਰਛਾ ਉਪਾਇ-ਸੋਰਠਾ

ਮਰਚ ਉਸੀਰ ਮਗਾਇ, ਬੇਰ ਗਿਰੀ ਗਜ ਕੇਸਰੀ।
ਸੀਤਲ ਜਲ ਸੋਂ ਖਾਇ, ਮੂਰਛਾ ਤਜੈ ਸੁਚੇਤ ਹੁਇ ॥੧੩੭॥

੭੯੨-ਮਿਰਚ, ਖੱਸ, ਬੇਰ ਦੀ ਗਿਰੀ, ਨਾਗਕੇਸਰ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਪੀਹਕੇ ਠੰਢੇ ਜਲ ਨਾਲ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਮੂਰਛਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇ ॥ ੧੩੭ ॥

ਕ੍ਵਾਥ-ਚੌਪਈ

ਗ੍ਰੰਥਕ ਸੁੰਠੀ ਦਾਖ ਗਿਲੋਇ। ਪੁਸਕਰ ਕਲਕ ਕਰੋ ਸਮ ਸੋਇ।
ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਮੇਲੀ ਪੀਵਨ ਦੇਇ। ਮੂਰਛਾ ਤਜੀ ਸੁ ਚੇਤਨ ਹੋਇ ॥੧੩੮॥

੭੯੩-ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਸੁੰਢ, ਮੁਨੱਕਾ, ਗਿਲੋਯ ਤੇ ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਇਹ ਸਭੋ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ

---

†ਰਜੋਗੁਣ, ਪਿਤ ਵਾਯੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਇ ਤੇ ਭ੍ਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਐਸਾ ਨ ਸਮਝੇ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਵਲ ਪਿਤ ਜ੍ਵਰ ਵਿਖੇ ਭੀ ਭ੍ਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚਕਰ ਪਰ ਚੜੇ ਸਭੀ ਪਦਾਰਥ ਘੁੰਮਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਭੌਂਦਾ ਦੇਖੇ ਉਸਨੂੰ ਭ੍ਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‡ਨੀਂਦ ਨਾਲ ਘੇਰੇ ਹੋਏ ਦੀ ਸਮਾਨ ਸਰੀਰ ਵਿਖੇ ਭਾਰੀਪਨ ਤਥਾ ਕਲਮ (ਗਿਲਾਨੀ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਤੰਦ੍ਰਾ" ਆਖਦੇ ਹਨ।

()ਜਦ ਮਨ ਕਲਪ (ਗਿਲਾਨੀ)ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਕੇ ਥੱਕੀ ਹੋਈ ਗਿਆਨੇਂਦ੍ਰਿਆਂ ਅਰ ਕਰਮੇਂਦ੍ਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਗ੍ਰਹਣ ਵਲੋਂ ਰੁਕ ਜਾਵੇ ਤਦ ਮਨੁੱਖ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਕਲਕ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਛਾਣਕੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਮਧ ਮਿਲਾਕੇ ਲਵੇ ਤਾਂ ਮੂਰਛਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹੋਸ਼ ਮੇਂ ਆਵੇ ॥ ੧੩੮ ॥

ਚਟਣੀ–ਦੋਹਰਾ

ਸੁੰਠ ਮੁਨੱਕਾ ਦਾਖ ਲੈ, ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲੈ ਪਿਸਾਇ।
ਮਧੁ ਸੰਗੇ ਚਾਟਨ ਕਰੋ, ਮੂਰਛਾ ਰੋਗੁ ਪਰਾਇ ॥ ੧੩੯ ॥

੨੬੪–ਸੁੰਢ, ਮੁਣੱਕਾ, ਸੌਗੀ ਤੇ ਆਂਵਲੇ ਲੈਕੇ ਪੀਹੇ ਅਰ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਮੂਰਛਾ ਜਾਵੇ ॥ ੧੩੯ ॥

ਕ੍ਵਾਥ–(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਪਾਂਚ ਮੂਲ ਲਘੁ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ। ਸਿਤਾ ਸਹਿਤ ਬਿਚ ਪਾਇ।
ਪੀਵਤ ਹੀ ਮੂਰਛਾ ਤਜਤ, ਤਨ ਕੋ ਅਤਿ ਸੁਖ ਥਾਇ ॥੧੪੦।

੨੬੫–ਲਘੁ ਪੰਜ ਮੂਲ (ਸਰਵਨ, ਪਿਠਵਨ, ਦੋਨੋਂ ਕੰਡਯਾਰੀਆਂ, ਅਰ ਭੱਖੜਾ) ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਇ ਪੀਏ ਤਾਂ ਮੂਰਛਾ ਮਿਟੇ ॥ ੧੪੦ ॥

ਮੂਰਛਾ ਦੇ ਪੱਥ–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਸੇਕ ਅਵਿਗਾਹਨ ਜੁ ਮਜਨੰ, ਗਲਹਾਰ ਬੀਂਜਨ ਬਾਤ।
ਸੀਤਲ ਜਲ ਸੁਗੰਧ ਧਾਰਾ, ਗ੍ਰਿਹ *ਮਰੀਚ ਸੁਭਾਤ।
ਧੂਮ ਅੰਜਨ ਨੱਸ ਮੋਖੰ, ਰੁਧਰ ਸੂਚੀ ਤੋਦ।
ਛਰਦ ਰੇਚਨ ਲੰਘਨਾ ਭਜ, ਕ੍ਰੋਧ ਕਥਾ ਵਿਨੋਦ ॥ ੧੪੧ ॥
ਮੁਗਦ ਮਟਰੀ ਰਕਤ ਰਾਵਲ, ਮੰਡ ਲਾਜਾ ਜਾਨ।
ਜਵ ਪੁਰਾਤਨ ਛਾਂਗ ਪਯ, ਮਧੁ ਕਦਲ ਹਿਮ ਕੋ ਠਾਨ।
ਗੀਤ ਵਾਤ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਦਾਰਮੁ, ਅਰੁ ਚੁਲਾਈ ਖਾਇ।
ਕਪੂਰ ਚੰਦਨ ਲੇਪੁ ਮਿਸਰੀ, ਲਘੁ ਸੁ ਪਥ ਕਹਾਇ ॥੧੪੨॥

੨੬੬–ਸੇਕਣਾ, ਛਿੜਕਣਾ, ਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ, ਗਲ ਵਿਚ ਹਾਰ ਪੌਣਾ, ਪੱਖੇ ਦੀ ਹਵਾ, ਠੰਢੀ ਸੁਗੰਧੀਦਾਰ ਜਲ ਪਿਲਾਨਾ, ਫੁਹਾਰੇ ਦਾਰ ਘਰਾ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ, ਸਰੇਸ਼ਟ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ* ਦੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ, ਧੂਮ੍ਰ ਪਾਨ, ਤੀਖਣ ਅੰਜਨ, ਨਸਵਾਰਾਂ, ਲਹੂ ਕਢਾਣਾ, ਸੂਈਆਂ ਚੋਭਣੀਆਂ, ਕੈ, ਦਸਤ ਦੇਣੇ, ਬ੍ਰਤ ਰਖਾਣਾ, ਭਜ ਦੇਣਾ, ਕ੍ਰੋਧ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਕਹਿਣੀਆਂ, ਹਾਸੇ ਦੀਆਂ ਕਥਾਂ, ਮੂੰਗ, ਮਟਰ, ਰਤੜੂ ਦੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮੰਡ, ਖਿੱਲਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਜੌਂ, ਬਕਰੀ ਦਾ ਦੁਧ, ਸ਼ਹਿਤ, ਕੇਲਾ, ਬਰਫ, ਗੀਤ, ਵਾਜੇ ਬਚਿਤ੍ਰ ਤਰਾਂ ਦੇ, ਅਨਾਰ, ਚੁਲਾਈ ਖਾਣੇ, ਕਪੂਰ, ਚੰਦਨ ਦਾ ਲੇਪ, ਮਿਸ਼ਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਹਲਕੇ ਪਦਾਰਥ ਮੂਰਛਾ ਦੇ ਵਿਚ ਪੱਥ ਕਹੇ ਹਨ ॥ ੧੪੧ ॥ ੧੪੨ ॥

* "ਮਰੀਚ ਸੁਭਾਤ" ਕਹੀਏ ਸਰੇਸ਼ਟ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਣਾਂ ਦੇਖੋ ਪਥਯਾਪਥ ਪ੍ਰਿ. ੩੪

ਕੁਪੱਥ—ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਤਾਂਬੂਲ ਪਤ੍ਰ ਸਾਕ ਘਰਖਨ, ਦੰਤ ਆਤਪ ਛਾਹ।
ਬਿਰੁਧਅੰਨ ਜੁ ਪਾਨ ਸ੍ਵੇਦਨ, ਕਟੁਕ ਤ੍ਰਿਟ ਲਘੁ ਯਾਹ।
ਨੀਂਦ ਬੇਗ ਬਿਰੋਧ ਜਾਨੋ, ਮੂਰਛਾ ਹਿਤ ਨਾਹਿ।
ਏ ਕੁਪਥ ਜੁ ਪਥਯਾਪਥੈ, ਕਹੇ ਤਾਂਕੈ ਮਾਹਿ ॥੧੪੩॥

੭੬੭—ਪਾਨ ਬੀੜੇ, ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਸਾਗ, ਦਾਤੁਣ, ਧੁੱਪ, ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਛਾਯਾ (ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਦ ਪੂਰਕ ਹੈ) ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਨ, ਪਾਨ, ਪਸੀਨਾ, ਕੌੜੀ ਬਸਤੂ, ਪਿਆਸ ਦਾ ਲਗਦਾ, ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਦਾ ਬੇਗ ਰੋਕਣਾ, ਜਾਣੋ ਕਿ ਇਹ ਮੂਰਛਾ ਦੇ ਹਿਤੂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਕੁਪੱਥ ਹਨ ॥੧੪੩॥

ਮਦਾਤਜਯ ਰੋਗ ਨਿਦਾਨ—ਚੌਪਈ

ਜੋ ਬਿਖ ਕੇ ਔਗਨ ਹੈਂ ਜੇਤੇ। ਮਦਯ ਮਾਹਿ ਜਾਨੋ ਸੋ ਤੇਤੇ।
ਅਤਿ ਸ਼ਰਾਬ ਜੇ ਪੀਵਤ ਕੋਈ। ਤਾਂਤੇ ਰੋਗੁ ਮਦਾਤਯ ਹੋਈ ॥੧੪੪॥

ਜਿਤਨੇ ਵਿਖ ਵਿਚ ਔਗਣ ਹਨ, ਉਤਨੇ ਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਚ ਔਗਣ ਜਾਨਣੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮਦਾਤਯ ਰੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੧੪੪ ॥

ਮਦਾਤਜਯ ਲੱਛਣ—ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਬਕਤ ਮੁਖ ਤੇ ਬਮਿਨ ਹੋਵਤ, ਅੰਗ ਕਛੁ ਬਿਨ ਚੇਤ।
ਮਾਤ ਭਗਨੀ ਭਾਰਜਾ ਕੋ, ਏਕ ਸਮਕਰਿ ਲੇਤ।
ਪ੍ਰਗਟ ਗੁਹਜ ਜੁ ਕਹਤ ਬਦਨੈ, ਭਖਯਾਭਖ ਜੁ ਖਾਇ।
ਨਿਰਤ ਗੀਤ ਅਨੇਕ ਰੰਗੀ, ਲਗੀ ਜਾਨ ਬਲਾਇ ॥੧੪੫॥

ਮੂੰਹ ਆਈ ਬਕਦਾ ਤੇ ਕੈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਕੋਚ, ਹੋਸ਼ ਬਿਨਾਂ, ਮਾ ਭੈਣ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਗਟ ਸਭ ਬਕਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਭਸ ਖੇਹ ਖਾਂਦਾ ਪੀਂਦਾ ਹੈ। ਨੱਚਦਾ, ਗੌਂਦਾ, ਅਨੇਕਾਂ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋਯਾ, ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਉਂ ਕੁਛ ਚਿੰਬੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੧੪੫ ॥

ਮਦਾਤਯਯ ਰੋਗ ਉਪਾਇ *(ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਦ੍ਰਾਤ੍ਰਿੰਸਤ ਪਲ ਨੀਰ ਲੈ, ਪਲ ਇਕ ਬਾਲਾ ਲੈ ਪਾਇ।
ਪਾਦ ਸੇਖ ਜਲ ਲੀਜੀਏ, ਸੁਭਰ ਬਸਨ ਛਿਨਾਇ ॥ ੧੪੬ ॥
ਤਾ ਮੈ ਲਾਜਾ ਸਕਤੁ ਮਧੁ, ਸਿਤਾ ਮੇਲ ਅਵਲੇਹ।

*ਰੋਗ ਦਾ ਨਾਮ ਤੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਦਾਹ ਸੁ ਤ੍ਰਿਖਾ ਮਦਾਤਯਜਾ, ਤੀਨੋ ਨਾਸ ਕਰੇਹਿ ॥ ੧੪੭ ॥

੭੯੮–ਜਲ ੩੨ ਪਲ ਅਰਥਾਤ ੧੨੮ ਤੋਲੇ, ਇਸ ਵਿਚ ੪ ਤੋਲੇ ਸੁਗੰਧਬਾਲਾ ਪਾਕੇ ਪਕਾਵੇ, ਜਦ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਸੜਕੇ ਆ ਰਹੇ ਤਾਂ ਬਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪੁਣਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਫੁੱਲੀਆਂ ਦੇ ਸੱਤੂ ਸ਼ਹਿਤ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰੀ ਪਾ ਕੇ ਚਟਣੀ ਬਣਾ ਲਵੇ. ਅਰ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਦਾਹ, ਤ੍ਰਿਖਾ ਤੇ ਮਦਾਤਯਜ ਤਿੰਨੇ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੧੪੬ ॥ ੧੪੭ ॥

ਸੋਂਧਾ ਟੰਕ ਜੁ ਦੀਜੀਏ, ਮਦ ਚਤਰਾ ਪਲ ਸੰਗ।
ਮਦਜ ਪਾਨ ਮਦ ਜਾਤ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਦਾਹ ਤਰੰਗ ॥੧੪੮॥

੭੯੯–ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ ੧ ਟੰਕ, ਅਰਥਾਤ ੪ ਮਾਸ਼ੇ, ਇਸ ਵਿਚ ੧੬ ਤੋਲੇ ਸ਼ਰਾਬ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਮਦ ਪੀਵੇ,ਮਦ ਪਾਨ ਦਾ ਮਦਾਤਯਜ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ,ਹੋਰ ਪਯਾਸ ਅਤੇ ਦਾਹ ਭੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੪੮॥

ਚੌਪਈ

ਦਧਿ ਮਸਤ ਗੁੜ ਖੌਦ੍ਰ ਸੁ ਜਾਨ। ਮਦ ਤੋਇ ਆਮਲਕ ਕੌ ਠਾਨ।
ਕਾਂਜੀ ਘ੍ਰਿਤ ਸਤੂ ਕੋ ਖਾਇ। ਮਦਯ ਰੋਗੁ ਇਕ ਏਕੁ ਗਵਾਇ॥੧੪੯॥

੮੦੦–੧ ਦਹੀਂ, ੨ ਮੱਠਾ, ੩ ਗੁੜ, ੪ ਸ਼ਹਿਤ, ੫ ਸ਼ਰਾਬ, ੬ ਆਂਵਲੇ ਦਾ ਜਲ, ੭ ਕਾਂਜੀ, ੮ ਘਿਉ, ੯ ਸੱਤੂ, ਇਹ ਸਭ ਇਕ ' ਇਕ ਮਦ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮਦਾਤਯਜ ਰੋਗ ਨੂੰ ਗੁਆਵੇ ॥ ੧੪੯ ॥

ਜਵਲਾਜਾ ਸਤੂ ਲੈ ਆਇ। ਸੇਂਧਾ ਸੌਚਰ ਜਰਨ ਪਿਸਾਇ।
ਪਾਨੀ ਸੰਗੇ ਪੀਵਤ ਕੋਇ। ਰੋਗ ਮਦਾਤਜਯ ਕਬੂ ਨ ਹੋਇ ॥੧੫੦ ॥

੮੦੧–ਜੌਂ, ਲਾਜਾਂ ਦੇ ਸੱਤੂ, ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ, ਸੌਂਚਰ ਨਿਮਕ ਤੇ ਜੀਰਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਮਦਾਤਯਜ ਰੋਗ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੧੫੦॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਚਵਕ ਬਿਜੌਰਾ ਸੌਚਰ ਲੇਇ। ਰਾਮਠ ਸੁੰਠੀ ਦੀਪਕ ਦੇਇ।
ਚੂਰਨ ਮਦ ਕੇ ਸੰਗ ਪਿਰਾਇ। ਰੋਗੁ ਮਦਾਤਯਜ ਤਨ ਤੇ ਜਾਇ॥੧੫੧॥

੮੦੨–ਚੱਵ, ਬਿਜੌਰਾ, ਸੌਂਚਰ ਨਿਮਕ, ਹਿੰਙ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਅਜਮੋਦ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਚੂਰਣ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮਦਾਤਯਜ ਰੋਗ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੫੧॥

ਦੋਹਰਾ

ਗੁੜ ਅਦਰਕ ਵਾ ਮਧੁ ਤ੍ਰਿਫਲ, ਖਾਵਤ ਉਠ ਪਰਭਾਤ।
ਮੂਰਛਾ ਕਾਮਲ ਮਦ ਪ੍ਰਬਲ, ਅਰੁ ਉਨਮਾਦਹਿ ਘਾਤ ॥੧੫੨॥

੮੦੩–ਗੁੜ, ਅਦ੍ਰਕ ਯਾ–

੮੦੪–ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਨਿਤ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਖਾਯਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮੂਰਛਾ (ਗਸ਼ੀ) ਕਾਮਲਾ, ਉਨਮਾਦ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਮਦਾਤਯਜ ਸਭੋ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੫੨॥

ਪੇਠੇ ਕੇ ਰਸ ਸੰਗ ਗੁੜ, ਖਾਵਤ ਮਿਟ ਮਦ ਰੋਗੁ।
ਸਿਤਾ ਦੂਧ ਪਿਵ ਮਦ ਮਿਟਤ, ਸਿਵ ਭਖ ਕੇ ਇਮ ਜੋਗੁ ॥੧੫੩॥

੮੦੫-ਪੇਠੇ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਗੁੜ ਖਾਯਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮਦ ਪੀਣ ਦਾ ਮਦਾਤਯਯ ਰੋਗ ਨਾਸ ਹੋਵੇ।

੮੦੬-ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਦੁਧ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਮਦਾਤਯਯ ਰੋਗ ਨਾਸ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਯੋਗ ਧਤੂਰੇ ਖਾਏ ਤੇ ਭੀ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ॥੧੫੩॥

ਧਨੀਆਂ ਦਾਖ ਕੁਪਿਥ ਲੈ, ਦਾਰਮ ਅਮਲੀ ਦੇਇ।
ਏਤੇ ਜੋਗੁ ਮਦਾਤ ਹਿਤ, ਮਦ ਹੰਤਾ ਯਹ ਦੇਇ ॥ ੧੫੪ ॥

੮੦੭-ਧਨੀਆਂ, ਦਾਖ, ਕੈਥ, ਅਨਾਰਦਾਣਾ ਤੇ ਇਮਲੀ ਇਤਨੇ ਯੋਗ ਇਹ ਮਦਾਤਜਯ ਦੇ ਨਾਸ ਕਰਨ ਹਾਰੇ ਹਨ, ਇਸ ਤੇ ਮਦ ਮੂਰਛਤ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ॥੧੫੪॥

ਮਦਾਤਜਯ ਦੇ ਪੱਥ-ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਵਮਨ ਸੋਧਨ ਸੁਪਨ ਲੰਘਨ, ਸ੍ਰਮ ਪੁਰਾਨੇ ਸਾਲ।
ਖਸਟਿਕਾ ਜਵ ਮੁਗਦ ਮਾਖਾ, ਕਨਿਕ ਮਟੁਰੀ ਲਾਲ।
ਖਜੂਰ ਦਾਰਮ ਫਾਲਸਾ, ਸੁ ਬਿਜੌਰ ਦਾਖ ਨਲੇਰ।
ਤੰਦੁਲੀਯੰ ਆਮਰੇ, ਜੁ ਪੁਰਾਤਨੰ ਘ੍ਰਿਤ ਭੇਰ ॥ ੧੫੫ ॥
ਸਿਸਰ ਪਵਨ ਕਪੂਰ ਮਣਯੋ, ਔਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੰਗ।
ਖੋਮ ਬਸਤ੍ਰ ਗੀਤ ਬਾਜੇ, ਚੰਦ ਪਾਦਾ ਰੰਗੁ।
ਸਕਲ ਸੁੰਦਰ ਤੀਯ ਕਾ ਸੰਗ, ਔਰ ਦਾਰਾ ਗੇਹ।
ਪਥ ਭਾਖੇ ਹੈ ਮਦਾਤਯ, ਸਕਲ ਹਿਤ ਸਭ ਤੇਹ ॥ ੧੫੬ ॥

੮੦੮-ਕੈ, ਦਸਤ, ਨੀਂਦ, ਬ੍ਰਤ, ਕਸਰਤ, ਪੁਰਾਣੇ ਬਾਸਮਤੀ ਦੇ ਚਾਵਲ, ਜੌਂ, ਮੂੰਗੀ, ਮਾਹ, ਕਣਕ, ਮਟਰ, ਲਾਲ ਕਰਕੇ ਅਨਾਰ, ਦਾਖ ਸਮੇਤ ਮੂੰਗਾਂ ਦਾ ਯੂਖ, ਖਜੂਰ, ਅਨਾਰ, ਫਾਲਸਾ, ਬਿਜੌਰਾ, ਦਾਖ, ਨਲਿਯੇਰ, ਚੁਲਾਈ, ਆਵਲੇ, ਪੁਰਾਣਾ ਘਿਉ, ਠੰਢੀ ਪਵਨ, ਕਪੂਰ, ਮਣੀਆਂ ਦਾ ਧਾਰਨਾ, ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਸੰਗਤ, ਖੁੰਬੀ (ਸਫੇਦ) ਬਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਓਢਣਾ, ਗੀਤ, ਵਾਜੇ ਚੰਦਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ, ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ੇ, ਸ਼ਕਲ ਸੁੰਦਰ ਕਰਕੇ, ਅੰਗ ਪ੍ਰਤਯੰਗ, ਹਾਵ ਭਾਵ ਤਥਾ ਟੀਪ ਟਾਪ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਇਹ ਸਭ ਮਦਾਤਜਯ ਰੋਗ ਦੇ ਪੱਥ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ ॥ ੧੫੬ ॥

ਕੁਪੱਥ-ਚੌਪਈ

ਸ੍ਵੇਦਨ ਅੰਜਨ ਧੂਮ ਜੁ ਪਾਨ। ਨਾਵਨ ਦੰਤ ਘਰਖਨਾ ਜਾਨ।
ਪਾਨ ਪਾਤ ਕੁਪੱਥ ਬਖਾਨ। ਪਥਜਾਪਥੈ ਮਤਿ ਇਤ ਆਨ ॥੧੫੭॥

੮੦੯-ਪਸੀਨਾ, ਨੇਤਰਾਂਜਨ, ਹੁੱਕਾ ਪੀਣਾ, ਨਸਵਾਰ, ਦਾਤੁਣ ਤੇ ਪਾਨ ਚੱਬਣੇ ਇਹ ਸਭ

ਕੁਪੱਥ ਹਨ ॥ ੧੫੭ ॥

ਉਨਮਾਦ ਨਿਦਾਨ-ਚੌਪਈ

ਬਿਰੁਧ ਅੰਨ ਅਰੁ ਪਾਨੀ ਜਾਨ। ਅਸੁਚ ਭੋਜਨ ਕੋ ਕਰ ਹੈ ਪਾਨ।
ਦੇਵਦੇਵੀ ਗੁਰਦ੍ਵਿਜ ਸੰਤਾਪ। ਕਰਧਨਿ ਭਛਨ ਗੁਰਮੁਖ ਆਪ ॥੧੫੮॥
ਯਾਤੇ ਹੋਈ ਰੁਜ ਉਨਮਾਦਿ। ਸਾਤ ਜਾਤ ਕਫ ਪਿਤੈ ਬਾਦ।
ਚੌਥਾ ਸੰਨਿ ਰੁਧਰ ਬਿਖ ਸੁਰਾ। ਕਹੇ ਸਾਤ ਉਨਮਾਦ ਸੁ ਬੁਰਾ ॥੧੫੯॥

ਵਿਰੁਧ ਅੰਨ ਪਾਣੀ, ਅਪਵਿਤਰ ਭੋਜਨ ਖਾਣੇ ਤੇ ਪੀਣੇ, ਦੇਵਤਾ, ਦੇਵੀ, ਗੁਰੂ, ਦਿਜ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇਣੇ ਤੇ, ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਧਨ ਆਪ ਖਾਣੇ ਤੇ ਇਸ ਤੇ ਉਨਮਾਦ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੋ ੧ ਬਾਤ ਦਾ, ੨ ਪਿਤ ਦਾ, ੩ ਕਫ ਦਾ, ੪ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦਾ, ੫ ਲਹੂ ਦਾ, ੬ ਵਿਖ ਦਾ, ੭ ਦੇਵਤਾ ਦਾ, ਇਉਂ ਸਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ॥ ੧੫੮ ॥ ੧੫੯ ॥

ਅਸਾਧ ਲੱਛਣ

ਮੁਖ ਊਚੇ ਵਾ ਨੀਚੈ ਰਹੈ। ਮਾਸ ਜੋਰ ਹੀਨਾ ਹੋਇ ਤਹੈ।
ਜਾਗਤ ਘਨਾ ਦਾਹ ਹੈ ਜਾਸ। ਤਿਸ ਉਨਮਾਦੀ ਕਾ ਜੁ ਬਿਨਾਸ॥੧੬੦॥

ਮੂੰਹ ਹੇਠ ਨੂੰ ਯਾ ਉਪਰ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਹੇ। ਮਾਸ ਤੇ ਬਲ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇ, ਬਹੁਤਾ ਜਾਗੇ (ਨੀਂਦ ਨ ਆਵੇ) ਅਰ ਦਾਹ (ਸੜਨ) ਬਹੁਤ ਹੋਵੇ। ਤਿਸ ਐਸਾ ਉਨਮਾਦ ਵਾਲੇ ਦਾ ਵਿਸਾਹ (ਭਰੋਸਾ) ਨਹੀਂ ਹੈ ॥ ੧੬੦ ॥

ਬਾਤ ਉਨਮਾਦ ਲੱਛਣ-ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਹਾਸ ਨਾਚਨ ਜਾਵਨਾ ਬਹੁ, ਦੇਹ ਹੋਇ ਬਿਖੇਪ।
ਰੋਵਨਾ ਜੁ ਕਠੋਰ ਤਨ, ਤਿਸ ਸਯਾਮ ਰਕਤ ਸਹੇਪ।
ਜਬ ਘਟਤ ਰੁਜ ਤਬ ਜੋਰ ਹੋਵੈ,ਬਾਤ ਕਾ ਉਨਮਾਦ।
ਕਹਤ ਮੇਘ ਬਖਾਨ ਕੀਨੋ, ਮਾਧਵੈ ਤੇ ਆਦਿ ॥੧੬੧॥

ਕਾਰਣ ਬਿਨਾਂ ਹੱਸਣਾ, ਨਚਣਾ, ਗੌਣਾ, ਬਹੁਤਾ ਦੇਹ ਨੂੰ ਇਧਰ ਉਧਰ ਫੈਂਕਣਾ, ਰੋਣਾ, ਸਰੀਰ ਰੁਖਾ ਹੋਣਾ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਰੰਗਤ ਕਾਲੀ, ਲਾਲ ਹੋਵੇ ਜਦ ਫਿਰ ਰੋਗ ਘਟੇ ਤਾਂ ਜ਼ੋਰ ਰੋਗ ਦਾ ਵਧੇ। ਇਹ ਸਭ ਬਾਤ ਉਨਮਾਦ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੧੬੧ ॥

ਪਿਤ ਉਨਮਾਦ ਲੱਛਣ-ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਕਟਕ ਤੀਖਨ ਤੁਰਸ਼ ਦਾਹੀ, ਗਰਮ ਭੋਜਨ ਖਾਇ।
ਫਿਕਰ ਔਰ ਅਜੀਰਨੈ ਤੇ, ਪਿੱਤ ਉਨਮਦ ਥਾਇ।
ਛਾਇ ਸੀਤਲ ਧਰੈ ਮਨਸਾ, ਨੈਨ ਮੁਖ ਤਨ ਪੀਤ।

ਪਿੱਤ ਕਾ ਉਨਮਾਦ ਲੱਛਣ, ਜਾਨੀਓ ਤੁਮ ਮੀਤ ॥੧੬੨॥

ਕੌੜਾ, ਤੀਖਣ, ਤੁਰਸ਼, ਦਾਹ ਕਾਰਕ ਤੇ ਗਰਮ ਭੋਜਨ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੇ; ਫਿਕਰ-ਕਰਨਾ, ਅਜੀਰਣ ਹੋਣ ਤੇ, ਇਉਂ ਪਿੱਤ ਦਾ ਉਨਮਾਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਠੰਢੀ ਛਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨੇਤਰ ਮੂੰਹ ਤੇ ਸਰੀਰ ਪੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪਿਤ ਉਨਮਾਦ ਦੇ ਲਛਣ ਹੁੰਦੇ ਜਾਨਣੇ ॥ ੧੬੨ ॥

ਕਫ ਉਨਮਾਦ ਲੱਛਣ

ਮੰਦ ਅਗਨਿ ਜੁ ਤੀਯ ਜਾਨੋ, ਠੌਰ ਇਕੰਤ ਸੁਹਾਇ।
ਨੀਂਦ ਬਸ ਮੁਖ ਲਾਲ ਪਰਤੀ, ਭੋਜਨੈ ਬਲ ਥਾਇ।
ਬਚਨ ਮੰਦ ਸਫੈਦ ਨਖ ਮੁਖ, ਸ੍ਵੇਤ ਬਰਨ ਸਰੀਰ।
ਕਫੀ ਏ ਉਨਮਾਦ ਲੱਛਨ, ਕਰਤ ਮੇਘ ਸੁ ਬੀਰ ॥੧੬੩॥

ਮੰਦਾਗਨੀ,ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਚਾਹ,ਏਕਾਂਤ ਸਥਾਨ ਚੰਗਾ ਜਾਪਣਾ,ਬਹੁਤੀ ਨੀਂਦ. ਲਾਲਾਂ ਵਗਣੀਆਂ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਰੋਗ ਦਾ ਬਲ ਵਧਣਾ, ਹੌਲੇ ਵਚਨ, ਨਹੁੰ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰੰਗਤ ਸਫੇਦ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਕਫ ਕਰਕੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਨਮਾਦ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ ਹਨ ॥ ੧੬੩ ॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਉਨਮਾਦ ਲਛਣ-ਚੌਪਈ

ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਕਫ ਲੱਛਣ ਤੀਨ। ਸੰਨਪਾਤ ਉਨਮਾਦ ਮਲੀਨ।
ਸੋ ਤੋ ਘੋਰ ਬਤਾਯਾ ਜਾਨ। ਕਠਨ ਰੁਜੀ ਕੀ ਜਾਨੋ ਹਾਨ ॥ ੧੬੪ ॥

ਬਾਤ ਪਿਤ ਤੇ ਕਫ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਮਿਲਕੇ ਹੋਵੇ ਸੋ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦਾ ਉਨਮਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਭਯਾਨਕ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਸਭ ਦਵਾਈ ਉਲਟੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਰੇ ॥ ੧੬੪ ॥

ਮਾਨਸੀ ਵਾ ਰੁਧਰ ਉਨਮਾਦ ਲਛਣ-ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਰਾਜ ਅਨਚਰ ਚੋਰ ਅਥਵਾ, ਤਾਹਿਤੇ ਡਰ ਪਾਇ।
ਮਾਤ ਤਾਤੇ ਭ੍ਰਾਤ ਮਰਨੈ, ਘਨੋ ਨਰ ਬਿਲਲਾਇ।
ਅਨਮਿਲਤ ਤੀਯ ਕੀ ਬਾਛ ਚਿਤ ਮੈ,ਵਾ ਬਡੀ ਪਰਿਹਾਰ।
ਮਾਨਸੀ ਉਨਮਾਦ ਭਾਖਯੋ, ਰੁਧਰ ਤੇ ਵਾਕਾਰ ॥ ੧੬੫ ॥

ਰਾਜਾ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ, ਚੋਰ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸ ਦੇਣ ਤੇ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਭ੍ਰਾਤਾ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਬਹੁਤਾ ਬਿਲਾਪ ਕਰਨੇ ਤੇ, ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਯੋਗ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਦੈਵ ਚਾਹ ਲਗੀ ਰਹਿਣ ਤੇ ਅਥਵਾ ਕਿਸੇ ਬਹੁਤਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਾਨਸੀ ਉਨਮਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ੂਨ ਵਿਕਾਰ ਤੇ ਭੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੧੬੫ ॥

ਵਿਖ ਉਨਮਾਦ ਲਛਣ-ਚੌਪਈ

ਰੁਦਨ ਗਾਵਨਾ ਹਸੈ ਅਚੇਤ। ਰਕਤ ਨੈਨ ਮੁਖ ਜਾਨ ਅਸੇਤ।

ਅਤਿ ਮੂੜ੍ਹ ਵਿਖੁ ਖਾਵਤ ਜੋਇ। ਲੱਛਨ ਬਿਖ ਉਨਮਾਦੀ ਸੋਇ॥੧੬੬॥

ਰੋਂਦਾ, ਗੌਂਦਾ ਅਚੇਤ ਹੋਯਾ ਹਸਦਾ ਹੈ । ਨੇਤਰ ਲਾਲ, ਮੂੰਹ ਸ਼ਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਅਤਯੰਤ ਪਾਗਲ, ਵਿਖ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵਿਖ ਖਾਣ ਕਰਕੇ ਉਨਮਾਦ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੧੬੬ ॥

ਸੂਰਾ ਉਨਮਾਦ ਲਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਪੀਵਤ ਮਦਯ ਬਿਕਾਰ ਹੁਇ, ਹਸੈ ਰੁਦਨ ਬਿਲਲਾਪ।
ਛਿਨ ਮੂਰਛਤ ਛਿਨ ਚਪਲ ਮਤਿ,ਉਨਮਾਦੀ ਮਦ ਆਪ ॥੧੬੭॥

ਮਦ (ਸ਼ਰਾਬ) ਪੀਣ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਤੇ ਹਸਦਾ ਰੋਂਦਾ, ਵਿਲਾਪ ਨਾਲ ਛਿਨ ਛਿਨ ਮੂਰਛਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਚਪਲ ਬੁਧੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਮਦ ਪੀਤੇ ਉਨਮਾਦ ਦੇ ਲਛਣ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥ ੧੬੭ ॥

ਭੂਤੋਨੁਮਾਦ ਲਛਣ–ਸ਼ਿਕਰਛੰਦ

ਨਰਨਿ ਕੈ ਸਮ ਬਚਨ ਨਾਹੀ, ਹੋਇ ਬਿੱਕ੍ਰਮ ਧੀਰ।
ਗਯਾਨ ਅਰੁ ਬਿਗਯਾਨ ਬਲੁ ਸਭ,ਨਾਹਿ ਨਰ ਸਮ ਬੀਰ।
ਲਰਯੋ ਹੈ ਜਿਸ ਭੂਤ ਤਾਕੋ, ਭੂਤ ਲਛਣ ਹੋਇ।
ਸੋ ਭੂਤ ਹੈ ਉਨਮਾਦ ਲਛਨ, ਕਹੇ ਮੇਘ ਸੁ ਜੋਇ ॥੧੬੮॥

ਆਦਮੀਆਂ ਜੇਹੇ ਬਚਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਬਲ, ਧੀਰਜ ਭੀ ਅਨੋਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ (ਸਮਰਣ ਸ਼ਕਤੀ) ਵਿਗਿਆਨ (ਧਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀ) ਤੇ ਬਲ ਭੀ ਨਰਾਂ ਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਸਨੂੰ ਭੂਤ ਚਿੰਬੜਿਆ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦੇ ਭੂਤਾਂ ਜੇਹੇ ਲਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੋਈਓ ਭੂਤ ਉਨਮਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੧੬੮ ॥

ਦੇਵਤਾ ਉਨਮਾਦ ਲੱਛਣ–ਪਰਿਹਾ

ਭੋਜਨ ਬਿਨੁ ਹੈ ਤ੍ਰਿਪਤ, ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਰਹੈ।
ਦਿਬਯ ਮਾਲ ਸੁਭ ਗੰਧ, ਚਹੈ ਨਿੰਦਾ ਨ ਹੈ।
ਨੇਤ੍ਰ ਸਿਥਰ ਅਰੁ ਤੇਜ. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ ਹੈ।
ਵਰ ਦੇਵੈ ਉਨਮਾਦ, ਦੇਵਤਾ ਆਸ ਹੈ ॥ ੧੬੯ ॥

ਬਿਨਾਂ ਭੋਜਨ ਕੀਤੇ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਵਿਖੇ ਰਹੇ, ਦਿਵਯ ਮਾਲਾ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੌਂਦਾ ਨਹੀਂ, ਨੇਤਰ ਸਥਿਰ ਅਰ ਤੇਜੱਸਵੀ ਮੂੰਹੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਵਰਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਨਮਾਦ ਦੇਵਤਾ ਗੁਸੇ ਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੧੬੯ ॥

ਦੈਂਤ ਉਨਮਾਦ ਲੱਛਣ–

ਸ੍ਵੇਦ ਹੋਇ ਭਯ ਤ੍ਰਿਪਤਿ, ਨਹੀ ਜਲੁ ਪਾਨਹੀ।
ਗੁਰੁ ਦ੍ਵਿਗ ਦੇਵਹਿ ਦੋਖ, ਸੁ ਕਰਤ ਬਖਾਨਹੀ।

ਦੁਸਟ ਬੇਦ ਕੋ ਦੋਖੀ, ਲਛਣ ਜਾਨਿਯੇ।
ਦੈਤ ਕਹਯੋ ਉਨਮਾਦ, ਮਨੇ ਮਹਿ ਆਨਿਯੋ ॥੧੭੦॥

ਪਸੀਨਾ ਘਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਿਡਰ, ਅਰ ਜਲਪਾਨ ਨਾਲ ਰਜਦਾ ਨਹੀਂ, ਗੁਰ ਦਿਵਜ, ਦੇਵਤਾ ਵਿਚ ਦੂਸ਼ਣ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਦੁਸਟ ਕੰਮ ਕਰਨਹਾਰਾ, ਵੇਦ ਵਿਰੋਧੀ, ਅਜੇਹੇ ਲਖਣਾਂ ਵਾਲਾ ਦੈਂਤ ਉਨਮਾਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੧੭੦ ॥

ਗੰਧ੍ਰਬ ਉਨਮਾਦ ਲੱਛਣ–ਪਰਹਾ

ਖੁਸ਼ੀ ਆਤਮਾ ਰਹਤ, ਸਰਬ ਬਨ ਸੇਵ ਹੈ।
ਗੰਧ ਮਾਲ ਮਹਿ ਪ੍ਰੀਤ, ਚਹਤ ਹਸ ਏਵ ਹੈ।
ਅਪਨਾ ਕਹੈ ਅਚਾਰ, ਸਬਦਿ ਅਤਿ ਅਲਪ ਹੀ।
ਏ ਉਨਮਾਦ ਗੰਧਰਬ, ਜੁ ਲਛਨ ਕਲਪ ਹੀ ॥੧੭੧॥

ਪ੍ਰਸੰਨ ਆਤਮਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਬਨ ਉਪਬਨ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਸੁਗੰਧਿਤ ਮਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤੀ ਅਰ ਚਾਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸਕੜੌਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਉੱਤਮ ਅਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਧੀਮਾਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੰਧ੍ਰਬ ਉਨਮਾਦ ਦੇ ਲੱਛਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੧੭੧ ॥

ਯਖਯ ਉਨਮਾਦ ਲੱਛਣ–ਦੂੈਯਾਛੰਦ

ਤਨ ਪਤਲਾ ਅਰੁ ਲਾਲ ਬਸਨ ਹਿਤ, ਤਾਂਬਰ ਰੰਗ ਸਨੈਨਾ।
ਸੀਘਰ ਗਤਿ ਗੰਭੀਰ ਤੇਜ ਸਹਿ, ਬਚਨ ਅਲਪ ਕਛੁ ਸੈਨਾ
ਕਯਾ ਦੇਵਾ ਕਿਸਨੋ ਜੋ ਆਖੈ, ਸਮਝ ਬਾਤ ਨਰ ਏਹੀ।
ਕਹਯੋ ਜੱਖ ਉਨਮਾਦ ਬਿਚਾਰੈ, ਲੱਛਣ ਮਾਧਵ ਤੇਹੀ ॥੧੭੨॥

ਸਰੀਰ ਪਤਲਾ, ਲਾਲ ਬਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਰੁਚੀ, ਤਾਂਬੇ ਰੰਗ ਨੇਤ੍ਰ, ਸ਼ੀਘਰ ਗਤੀ ਵਾਲਾ ਗੰਭੀਰ, ਤੇਜ ਸੰਯੁਕਤ. ਧੀਮੇ ਬਚਨ, ਕੁਛ ਸਨਤ ਮਾਤ੍ਰ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਦਿਆ ਜੋ ਕਹੇ ਸੋ ਦਿਆਂ, ਇਤਯਾਦੀ ਲੱਛਣ ਯਖ ਉਨਮਾਦ ਵਾਲ ਦੇ ਕਹੇ ਹਨ ॥ ੧੭੨ ॥

ਪਿਤ੍ਰ ਉਨਮਾਦ ਲੱਛਣ–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਪਿੰਡਾਇ ਪ੍ਰੇਤ ਜੁ ਪਿੰਡ ਦੇਵੈ, ਸ਼ਾਂਤ ਆਤਮ ਜਾਨ।
ਤਰਫ ਖਬੀ ਬਸਤ੍ਰ ਪਹਿਰੈ, ਮਾਸ ਤਿਲ ਗੁੜ ਖਾਨ।
ਖੀਰ ਬਾਂਛਾ ਰਹੈ ਨਿਸ ਦਿਨ, ਪਿਤਰ ਕੈ ਉਨਮਾਦ।
ਕਹੈ ਮਾਧਵ ਜਾਨ ਲੀਜੈ, ਨਾਹਿ ਕਪਉ ਵਾਦ ॥੧੭੩॥

ਬਨਾਇਕੇ ਪਰੇਤ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਿੰਦਾ, ਸ਼ਾਂਤ ਆਤਮਾ, ਖੱਬੀ ਤਰਫ ਬਸਤ੍ਰ ਪਹਿਰਨ ਵਾਲਾ ਮਾਸ, ਤਿਲ, ਗੁੜ ਖਾਦਾ ਹੈ, ਖੀਰ ਦੀ ਨਿਤ ਪ੍ਰਤਿ ਚਾਹ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪਿਤ੍ਰ ਉਨਮਾਦ ਦੇ ਲੱਛਣ

ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥ ੧੭੩ ॥

ਨਾਗ ਕੁਮਾਰ, ਉਨਮਾਦ ਲੱਛਣ—ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਭੂਮ ਮੈ ਸੋ ਪਸਰ ਪਰਤਾ, ਨਾਗ ਕੀ ਜਿਮ ਜਾਨ।
ਜੀਭ ਸੋ ਚਾਟੈ ਬਰਾਛਾ, ਕ੍ਰੋਧ ਕਰ ਹੈ ਮਾਨ।
ਦੂਧ ਗੁੜ ਅਰੁ ਖੀਰ ਬੰਛੈ, ਕਹਯੋ ਨਾਗਕੁਮਾਰ।
ਉਨਮਾਦ ਕੇ ਲਛਨ ਬਖਾਨੇ, ਬੈਦ ਕੈ ਹਿਤਧਾਰ ॥ ੧੭੪ ॥

ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਪਰ ਛਾਤੀ ਭਾਰ ਪਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਗ ਤੁਰਦਾ ਹੈ, ਜੀਭ ਨਾਲ ਹੋਂਠ ਚੱਟਦਾ, ਕ੍ਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦੁਧ, ਗੁੜ ਦੀ ਖੀਰ ਦੀ ਵਾਂਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਾਗ ਕੁਮਾਰ ਉਨਮਾਦ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ ਹਨ ॥੧੭੪॥

ਰਾਖਸ਼ ਉਨਮਾਦ ਲੱਛਣ

ਰੁਧਰ ਮਦੁ ਪਲ ਚਾਹ ਕਰਤਾ, ਅਰੁਚਿ ਹੈ ਜੋ ਬਿਕਾਰ।
ਕਠੋਰ ਕ੍ਰੋਧੀ ਸੂਰਮਾ ਬਲ, ਘਨੋ ਤਾਹਿ ਬਿਚਾਰ।
ਸੁਧ ਪਵਿਤ੍ਰ ਦੋਖ ਕਰਤਾ, ਹੋਤ ਨਹਿ ਤਿਸ ਲਾਜ।
ਏ ਰਾਖਸੀ ਉਨਮਾਦ ਲੱਛਣ, ਕਹਤ ਮੇਘ ਸੁ ਰਾਜ ॥ ੧੭੫ ॥

ਖੂਨ, ਮਦ, ਮਾਸ ਦੀ ਚਾਹ ਕਰਦਾ ਅਰ ਜੋ ਜੋ ਬਿਕਾਰ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਕਰੇ। ਕਠੋਰ, ਕ੍ਰੋਧੀ ਸੁਭਾਵ ਵਾਲਾ ਸੂਰਮਾ, ਬਹੁਤਾ ਬਲ ਉਸ ਵਿਚ ਆਵੇ, ਸੁਧ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਨਾਲ ਦੋਖਾਂ ਦੇ ਕਰਨ-ਹਾਰਾ, ਨਿਰਲੱਜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਕਸ ਉਨਮਾਦ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ ਹਨ ॥੧੭੫॥

ਪਿਸ਼ਾਚ ਉਨਮਾਦ ਲੱਛਣ

ਨਗਨਿ ਮਾੜਾ ਕਠਨਿ ਬੋਲੈ, ਬਚਨ ਜਾਨ ਬਿਰੁੱਧ।
ਦੁਰਗੰਧ ਪ੍ਰਬਲ ਅਸੁ ਚੈਤਨ, ਹੋਇ ਲੋਲਪਿ ਸਿਧ।
ਇਕੰਤ ਬਨ ਕੀ ਚਾਹ ਭ੍ਰਮ ਹੈ, ਰੁਦਨ ਬਹੁਤਾ ਖਾਇ।
ਕੁਚੇਸਟਾ ਕੋ ਕਰੈ ਨਿਸਦਿਨ, ਏ ਉਨਮਾਨ ਪਿਸਾਇ ॥ ੧੭੬ ॥

ਨੰਗਾ ਹੋ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਲਿੱਸਾ, ਕਰੜਾ ਅਰ ਵਿਰੁਧ ਬਚਨ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਅਤਯੰਤ ਦੁਰਗੰਧ ਵਾਲਾ, ਅਪਵਿਤ੍ਰ, ਚੰਚਲ, ਏਕਾਂਤ ਬਨ ਜਾਣ ਦੀ ਚਾਹ ਵਾਲਾ, ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਦਾ; ਰੋਂਦਾ ਬਹੁਤਾ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖੋਟੀਆਂ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਰਾਤ ਦਿਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਛਣਾ ਵਾਲਾ ਰਾਕਸ਼ ਉਨਮਾਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੧੭੬॥

ਅਥ ਪ੍ਰਹਾਰ ਉਨਮਾਦ ਲਛਣ—ਚੌਪਈ

ਬ੍ਰਿਖ ਗਿਰ ਸੁ ਹਾਥੀ ਤੈ ਗਿਰੈ। ਸੋ ਅਸਾਧਯ ਉਨਮਾਦੀ ਮਰੈ।

ਦ੍ਰਿਗ ਭਾਰੀ ਝਗੁ ਸੀਘਰ ਬੈਨ। ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਗਿਰਤਾ ਕੰਪੈ ਆਨ ॥੧੭੭॥
ਉਮਾਦ ਖਟ ਦਸ ਭੂਤ ਬਖਾਨ। ਚਾਰ ਮਦਾਤਜਯ ਬੀਸ ਸੁ ਆਨ।
ਬੀਸ ਜਾਤ ਜਾਨਹੁ ਉਨਮਾਦ। ਮਾਧਵ ਦੇਖੋ ਕਰੋ ਨ ਬਾਦ ॥੧੭੮॥

ਬੈਲ ਵਾ ਬ੍ਰਿਛ, ਪਹਾੜ, ਹਾਥੀਓਂ ਡਿਗੇ, ਸੋ ਅਸਾਧ ਉਨਮਾਦੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੇਤ੍ਰ ਭਾਰੇ, ਮੂੰਹੋਂ ਝੱਗ ਆਵੇ, ਛੇਤੀ ਬੋਲੇ, ਅਧਿਕ ਨਿੰਦ੍ਰਾਲੂ, ਡਿਗ ਡਿਗ ਪਵੇ, ਕੰਬੇ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੋਲਾਂ ਉਨਮਾਦ ਭੂਤ ਜਿੰਨ ਹਨ, ਚਾਰ ਮਦਾਤਯਯ ਦ੍ਵਾਰਾ ਸਾਰੇ ਬੀਸ ਹਨ। ਇਹ ਬੀਜ ਜਾਤ ਦਾ ਉਨਮਾਦ ਮਾਧਵ ਵਿਚ ਦੇਖਕੇ ਨ੍ਰਿਵਿਵਾਦ ਹੋਵੇ, ਵਿਵਾਦ ਨਾ ਕਰੇ ॥੧੭੭॥੧੭੮॥

ਪੂਨਮ ਕੋ ਹ੍ਵੈ ਦੇਵੁਨਮਾਦ। ਅਸਰ ਗੰਧਰਬ ਜੁ ਅਸਟਮ ਵਾਦ।
ਪੜਵਾ ਕੋ ਜਖ ਛਾਯਾ ਹੋਇ। ਪਿਤਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਖ ਜਾਨੋ ਸੋਇ॥੧੭੯॥
ਪੰਚਮ ਕੋ ਹੈ ਨਾਗ ਕੁਮਾਰ। ਰਾਛਸ ਰਜਨੀ ਕੋ ਦੁਖ ਕਾਰ।
ਪਿਸਾਚ ਚੌਦਸੇ ਛਾਯਾ ਕਰੈ। ਏ ਉਨਮਾਦੀ ਬਿਧ ਕੋ ਧਰੈ ॥੧੮੦॥

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਦੇਵ ਗ੍ਰਹ ਗ੍ਰਸਦਾ ਹੈ। ਦੈਤ, ਗੰਧ੍ਰਬ, ਉਨਮਾਦ ਅਸਟਮੀ ਨੂੰ ਯਖਗ੍ਰਹ ਕੀ ਛਾਯਾ ਏਕਮ ਨੂੰ ਪਿਤ੍ਰ ਉਨਮਾਦ ਅੰਧੇਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪੰਚਮੀ ਨੂੰ ਨਾਗ ਕੁਮਾਰ ਰਾਖਸ਼ ਉਨਮਾਦ ਰਾਤ ਨੂੰ, ਪਿਸ਼ਾਚ ਚੌਦੇਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਉਨਮਾਦਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਾਸ ਦਾ ਸਮਯ ਹੈ ॥੧੭੯॥੧੮੦॥

ਦੋਹਰਾ

ਸੀਸੇ ਮੈ ਪਰਵੇਸ ਨਰ, ਛਾਯਾ ਕਰ ਹੈ ਜੇਮ।
ਤਿਮ ਸਰੀਰ ਮੈਂ ਭੂਤ ਜਖ, ਛਾਯਾ ਕਰਿ ਹੈ ਤੇਮ ॥੧੮੧॥

ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਦੀ ਛਾਯਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਵਿਖੇ ਭੂਤ ਤੇ ਯਖ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ॥੧੮੧॥

ਅਥ ਸਰਬ ਉਨਮਾਦ ਉਪਾਇ (ਯੋਗਸਤਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਸਰਖਪ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਸਿਰਸ ਕਰੰਜ। ਮਾਲਕੰਗਨੀ ਨਿਸ ਦੁਇ ਅੰਜ।
ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਬਰਚ ਮਜੀਠੈ ਦਾਰੁ। ਹਾਲੋਂ ਤਿਰਵੀ ਰਾਮਠ ਡਾਰ ॥੧੮੨॥
ਛਾਗ ਮੂਤ ਸੋ ਪੀਸੈ ਤੇਹ। ਪੀਵਤ ਰੋਗੀ ਸੁਖ ਕੋ ਲੇਹ।
ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਉਨਮਾਦ ਨਸਾਇ। ਸਾਕਨਿ ਡਾਕਨਿ ਮੰਤਰ ਜਾਇ ॥੧੮੩॥
ਛਾਯਾ ਜੰਤਰ ਤੰਤਰ ਮਿਟੈ। ਔਰ ਦੋਖ ਸਭ ਤਨ ਤੇ ਘਟੈ।
ਕਹਤ ਜੋਗ ਸਤ ਸਾਚੀ ਬਾਤ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਕਰੀ ਬਿਖਯਾਤ ॥੧੮੪॥

੯੧੦—ਸਰਸੋਂ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਸਰੀਂਹ, ਮੀਚਕਾ, ਮਾਲਕੰਙਣੀ, ਦੋਨੋਂ ਹਲਦੀਆਂ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਵਚ, ਮਜੀਠ, ਦੇਵਦਾਰ, ਹਾਲੋਂ, ਤ੍ਰਿਵੀ ਤੇ ਹਿੰਗ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਬਕਰੀ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਘੋਟੇ,ਫਿਰ ਪੀਵੇ

ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ, ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਦਾ ਉਨਮਾਦ, ਸਾਕਣੀ ਡਾਕਣੀ ਮੰਤ੍ਰ, ਛਾਯਾ, ਜੰਤ੍ਰ, ਆਦ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਅਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੇਦੇ, ਹੋਰ ਦੋਖਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਨਾਸ ਕਰਨਹਾਰਾ ਯੋਗ ਹੈ ॥੧੯੨ ਤੋਂ ੧੯੪ ॥

ਅੰਜਨ—ਦੋਹਰਾ

ਊਖਨ ਕਟੁਕੀ ਹਿੰਗ ਬਚ, ਲਵਨ ਸਿਰਸ ਕੇ ਬੀਜ।
ਸੇਤੀ ਸਰਸੋਂ ਮੂਤ ਗਵਿ, ਗੁਟੀ ਪੀਸ ਕੈ ਕੀਜ॥ ੧੯੫ ॥
ਦ੍ਰਿਗ ਮਹਿ ਅੰਜਨ ਪਾਈਐ, ਮਿਟੈ ਸਕਲ ਉਨਮਾਦ।
ਅਪਸਮਾਰ ਜੁਰ ਚਾਉਥਾ, ਔਰ ਮਿਟੈ ਬਕਬਾਦ॥ ੧੯੬ ॥

੮੧੧—*ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ ਸੁੰਢ, ਕੌੜ, ਭੁੰਨੀਹਿੰਗ, ਵਚ, ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ, ਸਰੀਂਹ ਦੇ ਬੀਜ ਤੇ ਚਿਟੀ ਸਰੋਂ ਗਊਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਵਿਚ ਪੀਹਕੇ ਗੋਲੀ ਬਨਾਏ, ਨੇਤ੍ਰਾਂਜਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਨਮਾਦ ਨਾਸ ਕਰੇ ਹੋਰ ਮ੍ਰਿਗੀ, ਚੋਥਾ ਤਪ ਤੇ ਬਕਬਾਦ ਆਦਿ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੯੫॥੧੯੬॥

ਧੂਪ—ਚੌਪਈ

ਗੂਗਲ ਹਰਮਲ ਗੰਥ੍ਰਕ ਪਾਇ। ਨੀਲ ਬਸਨ ਮਹਿ ਧੂਪ ਦਿਵਾਇ।
ਜਿੰਨ ਭੂਤ ਉਨਮਾਦ ਨਸਾਇ। ਬਿੰਦ ਰਖੀਸ੍ਵਰ ਦਈ ਬਤਾਇ ॥੧੯੭॥

੮੧੨—ਗੁਗਲ, ਹਰਮਲ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ ਤੇ ਨੀਲਾ ਬਸਤ੍ਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੂਪ ਦੇਵੇ ਤਾ ਜਿੰਨ ਭੂਤ ਅਰ ਉਨਮਾਦ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੯੭॥

(ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਰਾਸਭ ਅਸਿਥ ਕਾ ਤੇਲ ਕਢਾਇ। ਚੁਕਚੂੰਦਰ ਮ੍ਰਿਤਕ ਪੀਸਾਇ।
ਮੇਲ ਦੋਊ ਰਾਖੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ। ਬੈਦ ਤਿਲਕ ਸ੍ਵਜ ਪਟਮੈਕਿੰਨ॥੧੯੮॥
ਤਿਲਕ ਲਾਇ ਰੋਗੀ ਗ੍ਰਿਹ ਜਾਇ। ਬੈਦ ਦਰਸ ਤੈ ਭੂਤ ਨਸਾਇ।
ਸਕਲ ਮਿਟੈ ਉਨਮਾਦ ਬਿਕਾਰ। ਬੈਦ ਤਿਲਕ ਦੇਖੀ ਲਿਲਾਰ॥੧੯੯॥

੮੧੩—ਗਧੇ ਦੇ ਹੱਡਾਂ ਦਾ (ਪਤਾਲ ਜੰਤ੍ਰ ਦ੍ਵਾਰਾ) ਤੇਲ ਕੱਢੇ ਅਰ ਮੋਈ ਚਕਚੂੰਧਰ ਲੈ ਆਵੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਪੀਹ ਲਵੇ, ਦੋਨੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਖੇ ਲੋੜ ਵਲ ਦੋਨੋ ਮਿਲਾ ਲਵੇ ਅਰ ਫਿਰ ਆਪਣ ਮੱਥੇ ਉਪਰ ਯਾ ਬਸਤ੍ਰ ਉਪਰ, ਵੈਦ ਤਿਲਕ ਲਗਾਵੇ। ਅਰ ਰੋਗੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੈਦ ਦੇ ਦਰਸਨ ਮਾਤ੍ਰ ਤੇ ਭੂਤ ਉਠੋ ਭਜੇ। ਹੋਰ ਉਨਮਾਦ ਦੇ ਭੀ ਸਭ ਵਿਕਾਰ ਨਾਸ ਕਰ। ਜਦ ਵੈਦ ਦੇ ਤਿਲਕ ਦਾ ਬੀਮਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇ ॥੧੯੯॥

ਚੌਪਈ

ਰਾਸਭ ਕ੍ਰਿਸਨ ਜੁ ਮੂਤ ਮਗਾਇ। ਚਕਚੂੰਦਰ ਮ੍ਰਿਤਕੁ ਲੇ ਆਇ।

---

*ਊਖਣ ਨਾਮ ਮਿਰਚ ਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਏਥੇ ਤ੍ਰਿਊਖਦ ਕਰਕੇ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਜਾਣੋ।

ਪੀਸ ਤਿਲਕ ਸ੍ਰਜ ਬੈਦ ਲਿਲਾਰ। ਦੇਖਤ ਭਾਗਤ ਭੂਤ ਬਿਚਾਰ॥੧੯੦॥

੮੧੪–ਕਾਲੇ ਗਧੇ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾਬ ਲੈਕੇ ਮਰੀ ਚਕਚੂੰਧਰ ਉਸ ਵਿਚ ਪਾਕੇ, ਵੈਦ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਪਰ ਤਿਲਕ ਕੱਢੇ, ਇਸ ਤਿਲਕ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਸਾਰ ਭੂਤ ਉੱਠ ਭੱਜੇ ॥੧੯੦॥

ਰਾਸਭ ਲਿੰਗ ਨਰ ਮੂਤ ਘਸਾਇ। ਘ੍ਰਿਤ ਸੋ ਨਾਵਨ ਨਰਕੋ ਦਾਇ।
ਭੂਤ ਰਾਖਸਾ ਅਰ ਉਨਮਾਦ। ਅਪਸਮਾਰ ਕਾ ਜਾਵੈ ਬਾਦ ॥੧੯੧॥

੮੧੫–ਗਧੇ ਦਾ ਲਿੰਙ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਘਸਾ ਕੇ ਘਿਉ ਨਾਲ ਨਸਵਾਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਭੂਤ' ਰਾਖਸ ਦਾ ਉਨਮਾਦ ਅਰ ਮ੍ਰਿਗੀ ਜਾਵੇ ॥੧੯੧॥

ਰਾਸਭ ਨਰ ਵਾ ਲਿੰਗੈ ਸ੍ਵਾਨ। ਧੂਪ ਸੁਕਾਈ ਰਾਖੋ ਤਾਨ।
ਨਰ ਮੂਤ੍ਰ ਸੋਂ ਘਸ ਸਨ ਦੇਇ। ਭੂਤ ਉਨਮਾਦ ਕੋ ਦੂਰ ਕਰੇਇ॥੧੯੨॥

੮੧੬–ਗਧੇ ਦਾ ਲਿੰਗ ਯਾ ਕੁਤੇ ਦੀ ਇੰਦਰੀ ਧੁੱਪੇ ਸੁਕਾ ਕੇ ਰਖ ਛਡੇ, ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਘਿਸਾਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਭੀ ਭੂਤ ਉਨਮਾਦ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥ ੧੯੨ ॥

ਮੰਤ੍ਰ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਨਾਰ ਸਿੰਘ ਕੇ ਮੰਤ੍ਰ ਸੋਂ ਝਾੜਾ ਇਕੀ ਵਾਰ।
ਸਾਕਨਿ ਡਾਕਨਿ ਭੂਤ ਜਿਨਿ ਅਪਸਮਾਰ ਕੋ ਟਾਰ ॥੧੯੩॥

੮੧੭–ਇਸ ਨਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰ ਨਾਲ ੨੧ ਬਾਰ ਝਾੜਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਾਕਣੀ, ਡਾਕਣੀ, ਭੂਤ, ਜਿੰਨ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਗੀ ਸਭੇ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੯੩ ॥

ਯਥਾ ਮੰਤ੍ਰ:–

"ਓਮ ਨਮੋ ਨਰ ਸਿੰਘਾਯ, ਹਿਰਣਕਸਿਪੰ ਰਵਖਯਜਬਲ ਵਿਦਾਰਣਾਯ, ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਵਯਾਪਕਾਯ ਭੂਤਾਯ, ਪ੍ਰਤੀਸਾਰਣਾਯ, ਡਾਕਨੀ ਕੁਲੋਨ ਮੂਲਨਾਯ, ਸਮਸਤ ਦੋਖਾਨ ਹਰ ਹਰ ਬਿਸਰ ਬਿਸਰ ਬਲ ਬਲ ਕੰਪ ਕੰਪ ਮਥ ਹੂ ਹੂ ਹੂ ਫਟ ਫਟ ਚਟ ਚਟ ਏਹੀ ਏਹੀ ਰੁਦ੍ਰਾਗਜਾ ਪਯਤੀ ਸ੍ਵਾਹਾ।

ਰਾਮਠਾਦਿ ਘ੍ਰਿਤ (ਰਸਤਨਾਕਰਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਰਾਮਠ ਸੌਂਚਰ ਊਖਨ ਪਾਇ। ਪਾਂਚੋ ਪਲ ਏ ਪਾਂਚੋ ਲਯਾਇ।
ਚੌਹਟ ਪਲ ਗੋ ਆਜਯ ਮੰਗਾਇ। ਤਾਂਤੇ ਚੌਗੁਨ ਗੋ ਜਲੁ ਪਾਇ॥੧੯੪॥
ਅਗਨਿ ਕਰੀ ਜੋ ਘੀਉ ਰਹਾਇ। ਉਨਮਾਦੀ ਕੋ ਖਾਵਨ ਦਾਇ।
ਜਿੰਨ ਭੂਤ ਸੁਰ ਜਖ ਗੰਧਰਬ। ਸਾਕਨਿ ਡਾਕਨਿ ਜਾਵਤ ਸਰਬ॥੧੯੫॥

੮੧੮–ਹਿੰਙ, ਸੋਂਚਰ ਲੂਣ, ਮਿਰਚ, ਮਘ, ਸੁੰਢ, ਇਹ ਪੰਜੇ ਪੰਜ ਪਲ ਅਰਥਾਤ ੨੦ ਤੋਲੇ ਲਵੇ, ਅਰ ਗੌਕਾ ਘ੍ਰਿਤ ੬੪ ਪਲ, ਅਰਥਾਤ ੨੫੬ ਤੋਲੇ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਚੌਗੁਣਾ ਗੌਕਾ ਪੇਸ਼ਾਬ ਪਾਕੇ ਅੱਗ ਪਰ ਸੁਕਾਵੇ, ਜਦ ਘਿਉ ਮਾਤ੍ਰ ਆਣ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਉਨਮਾਦੀ ਨੂੰ ਖੁਲਾਵੇ, ਖਾਣ ਨਾਲ ਜਿੰਨ, ਭੂਤ ਦੇਵ, ਯੱਖ ਗੰਧ੍ਰਬ, ਸਾਕਨੀ ਤੇ ਡਾਕਨੀ ਸਭੇ ਤਿਆਗ ਜਾਵੇ ॥ ੧੯੪ ॥ ੧੯੫ ॥

ਭੂਤਾਂਕੁਸ ਰਸ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਸੂਤ ਤੰਮੇਸਰ ਮਨਸਿਲ ਪਾਇ। ਕਾਂਤਿ ਲੋਹ ਤ੍ਰਪ ਚਾਂਦੀ ਖਾਇ।
ਮੁਕਤ ਬੱਜ੍ਰ ਗੰਧਕ ਹਰਤਾਰ। ਨੀਲਾਜਨ ਰਸ ਥੋਥਾ ਡਾਰ ॥੧੯੬॥
ਪਾਂਚੋ ਲਵਨ ਸਮੁੰਦਰ ਝਾਗ। ਏ ਲੀਜਤ ਸਭ ਸਮਕਰ ਭਾਗ।
ਚਿਤ੍ਰ ਬੋਹਰ ਪਯ ਭ੍ਰਿੰਗ ਰਾਜ। ਇਨ ਤੀਨੋ ਕੇ ਰਸ ਪੁਟ ਸਾਜ ॥੧੯੭॥
ਏਕ ਦਿਵਸ ਖਰਲੋ ਚਿਤ ਲਾਇ। ਤਾਕੀ ਟੀਕੀ ਕਰੇ ਬਨਾਇ।
ਗਜ ਪੁਟ ਦੇਕੇ ਭਸਮ ਕਰਾਇ। ਭੂਤਾਂਕੁਸ ਰਸ ਏਹ ਕਹਾਇ ॥੧੯੮॥
ਅਦ੍ਰਿਕ ਰਸ ਸੋਂ ਗੁਜਾਂ ਦੋਇ। ਜੋ ਚਾਟਤ ਉਨਮਾਦ ਨ ਹੋਇ।
ਭੂਤ ਯਖ ਰਾਖਸ ਅਰ ਦੇਵ। ਸਾਕਨਿ ਡਾਕਨਿ ਦੂਰ ਗਵੇਵ ॥੧੯੯॥

੮੧੯-ਪਾਰਾ, ਮ੍ਰਿਤਤਾਂਬਾ, ਮਨਸਿਲ, ਕਾਂਤੀਲੋਹਾ, ਸਿੱਕਾ, ਮੋਤੀ, ਹੀਰਾ, ਆਵਲੇਸਾਰ ਗੰਧਕ, ਵਰਕੀਆ ਹੜਤਾਲ, ਕਾਲਾ ਸੁਰਮਾ, ਰਸੌਂਤ, ਨੀਲਾ ਥੋਥਾ, ਪੰਜੇ ਲੂਣ, ਅਰ ਸਮੁੰਦ੍ਰਝੱਗ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਚਿਤ੍ਰੇ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ, ਬੋਹਰ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ, ਅਰ ਭੰਗਰੇ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਪੁੱਠਾਂ ਦੇਵੇ, ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਰਸ ਵਿਚ ਘੋਟੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭਣਾਂ ਵਿਚ ਪੁਠਾ ਦੇਕੇ ਫਿਰ ਟਿੱਕੀ ਬਣਾਕੇ ਗਜਪੁੱਠ ਦੇ ਕੇ ਫੂਕ ਰਖੇ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਭੂਤਾਂਕੁਸ ਰਸ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਨੂੰ ਫਿਰ ੨ ਰੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਦ੍ਰਕ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨਮਾਦ ਨਾ ਰਹੇ। ਹੋਰ ਭੂਤ ਜੱਖ, ਰਾਖਸ਼, ਦੇਵ, ਡਾਕਨੀ ਅਰ ਸਾਕਨੀ ਸੱਭੇ ਦੂਰ ਕਰੇ ॥ ੧੯੬ ਤੋਂ ੧੯੯ ॥

ਉਪਾਇ-ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਬਾਧ ਸ੍ਰਿੰਖਲ ਤਾੜੀਏ ਕਸ, ਸਰਪ ਅਗਨਿ ਡਰਾਇ।
ਤਾਤ ਲੋਹਾ ਤਰਸ ਡਰਦੈ; ਪਿਤਾ ਮਿਤ੍ਰਯੁ ਸੁਨਾਇ।
ਭ੍ਰਾਤ ਪੁਤਰ ਭਾਰਜਾ ਮ੍ਰਿਤ; ਮੂਯਾ ਆਖ ਬਨਾਇ।
ਚੋਰ ਰਾਜ ਭਯ ਸੁਨਾਵੈ; ਮਿਟੀ ਉਨਮਦ ਜਾਇ ॥੨੦੦॥

੮੨੦-ਬੇੜੀ ਪਾਕ ਬੰਨ੍ਹ ਰੱਖੇ, ਕਰੜੀ ਤਾੜਨਾ ਦੇਵੇ, ਸੱਪ ਅਗਨੀ ਆਦਿ ਦਾ ਭਯ ਦੇਕੇ ਡਰਾਵੇ। ਤਾਪਕੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਭਯ ਦੇਵੇ, 'ਪਿਤਾ ਆਦਿ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਸੁਣਾਵੇ। ਭ੍ਰਾਤ੍ਰਾ, ਪੁੱਤ੍ਰ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਅਰ ਮ੍ਰਿਤ ਮੋਯਾ ਦੱਸੇ। ਹੋਰ ਚੋਰ ਦਾ, ਰਾਜਾ ਦਾ ਭਯ ਸੁਣਾ ਕੇ ਡਰਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨਮਾਦ ਜਾਵੇ ॥ ੨੦੦ ॥

ਧੂਪ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਗਾਦਰ ਰੀਛ ਜੁ ਬਾਰ ਮੰਗਾਇ। ਸੱਲਾਰਾ ਸਟਿ ਹਿੰਗੁ ਰਲਾਇ।
ਨਰ ਮੂਤਰ ਬਚ ਧੂਪ ਕਰਾਇ। ਉਨਮਾਦੇ ਪਿਸਾਚ ਸੁ ਜਾਇ ॥੨੦੧॥

੮੨੧-ਗਿੱਦੜ ਦੇ ਰੋਮ, ਰਿੱਛ ਦੇ ਰੋਮ, ਸਲਾਰਾ, ਕਚੂਰ, ਹਿੰਗ, ਆਦਮੀ ਦਾ ਮੂਤਰ ਤੇ ਵਿਚ 'ਪਾ ਕੇ ਧੂਪ ਕਰਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨਮਾਦ ਅਰ ਪਿਸਾਚ ਉਨਮਾਦ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੦੧ ॥

ਅੰਜਨ—ਦੋਹਰਾ

ਸਿਰਸ ਫੂਲ ਰਸੋਨਿ ਬਚ, ਨਿਸਾ ਮੰਜਿਸਟਾ ਪਾਇ।
ਸਰਸੋ ਪੀਪਰ ਬਤਸਕੈ, ਮੂਤਰ ਲੇਹੁ ਪਿਸਾਇ ॥ ੨੦੨ ॥
ਛਾਇ ਸੁਕਾਇ ਸੁ ਰਾਖੀਏ, ਗੁੰਜਾ ਬਟੀ ਬਨਾਇ।
ਗੋ ਮੂਤ੍ਰਹਿ ਦ੍ਰਿਗ ਅੰਜ ਮਿਟ, ਉਨਮਾਦੈ ਗ੍ਰਹਿ ਜਾਇ ॥ ੨੦੩ ॥

੯੨੨—ਸਰੀਂਹ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਲਸਨ, ਵਚ, ਹਲਦੀ, ਮਜੀਠ, ਸਰ੍ਹੋਂ ਤੇ ਮਘ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਵੱਛੇ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪੀਹੇ, ਰੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਗੋਲੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਛਾਵੇਂ ਸੁਕਾ ਲਵੇ ਅਰ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਗੋਕੇ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਨੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਅੰਜਨ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨਮਾਦ ਅਰ ਗ੍ਰਹ ਦੂਰ ਕਰੇ ॥੨੦੨॥੨੦੩॥

ਮਹਾਂ ਧੂਪ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਮੋਰ ਪੰਖ ਕਪਾਸ ਬੀਜੇ, ਸਰਪ ਕੀ ਲੈ ਕੁੰਜ।
ਮਾਂਸ ਤ੍ਵਗੁ ਬ੍ਰਿਕੰਦਤ ਬ੍ਰਿਹਤੀ, ਸ੍ਵਾਨ ਬੀਠ ਸਧੁੰਜ।
ਕੇਸ ਨਰ ਤੁਖ ਧਾਨ ਕੁਟਜੈ, ਹਿੰਗੁ ਬਚ ਗੋ ਸ੍ਰਿੰਗੁ।
ਲੈ ਛਲੀਰਾ ਮਰਚ ਮਧੁ ਸੌਂ, ਧੂਪ ਤੇ ਮਦ ਭੰਗ ॥ ੨੦੪ ॥
ਭੂਤ ਜਖ ਗੰਧਰਬ ਕਿੰਨਰ, ਪਿਤਰ ਰਾਖਸ ਜਾਨ।
ਡਾਕਨੀ ਪੇਸਾਚ ਜੰਤਰ ਔਰ ਮੰਤਰ ਠਾਨ।
ਸਕਲ ਏ ਊਨਮਾਦ ਜਾਵੈ, ਮਿਟਤ ਅਪ ਜੁ ਸੁਮਾਰ।
ਬੰਗਸੈਨ ਬਖਾਨ ਕੀਨੋ, ਸਕਲ ਗ੍ਰਹਿ ਹਿਤਕਾਰ ॥ ੨੦੫ ॥

੯੨੩—ਮੋਰ ਦੀ ਪੂਛ ਦੇ ਚੰਦੇ, ਵੜੇਵੇਂ, ਸੱਪ ਦੀ ਕੁੰਜ, ਜਟਾ ਮਾਸੀ, ਦਾਲ ਚੀਨੀ, *ਬ੍ਰਿਕ ਦਾ ਦੰਦ, ਕੰਡਿਆਰੀ, ਕੁੱਤੇ †ਦਾ ਸੁੱਕਾ ਵਿਸਟਾ, ਆਦਮੀ ਦੀ ਹਜਾਮਤ ਦੇ ਰੋਮ, ਧਾਨਾਂ ਦੇ ਤੂਹ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ ਹਿੰਗ, ਵਚ, ਗੋਕਾ ਸਿੰਗ, ਬਾਲਛੜ, ਮ੍ਰਿਚ ਕਾਲੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਸੱਭੋ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਲੈਕੇ ਪੀਹਕੇ ਧੂਪ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਨਮਾਦ ਨਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ! ਭੂਤ, ਯਖ, ਗੰਧ੍ਰਬ, ਕਿੰਨਰ, ਪਿਤ੍ਰ, ਰਾਕਸ਼, ਡਾਕਨੀ, ਸਾਕਨੀ, ਪੇਸਾਚ, ਹੋਰ ਜੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਕਰ ਹੋਏ ਉਨਮਾਦ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਮ੍ਰਿਗੀ ਦੇ ਹਟਾਣ ਹਾਰਾ ਸਾਰਿਆਂ ਗ੍ਰਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ਕ ਧੂਪ ਵੰਗਸੇਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ॥੨੦੪॥੨੦੫॥

ਅਮਰ ਸੁੰਦ੍ਰੀ ਗੋਲੀ—ਦੋਹਰਾ

ਤ੍ਰਿਫਲ ਤ੍ਰਿਕੁਟ ਲੈ ਰੇਣੁਕਾ, ਚਿਤ੍ਰਕ ਪੀਪਰ ਮੂਰ।
ਚਤੁਰ ਜਾਤ ਅਰ ਲੋਹੁ ਮ੍ਰਿਤ, ਅਕਰਕਰਾ ਸਮ ਪੂਰ ॥ ੨੦੬ ॥

---

*ਬ੍ਰਿਕ ਨਾਮ ਬਾਘ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਹੈ, ਪਰ ਮੂਲ ਵਿਚ ਹਾਥੀ ਦੇ ਦੰਦ ਹੈਂ. ਸੋਈ ਲਵੇ।
†ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿੱਲੀ ਦਾ ਵਿਸਟਾ ਮੂਲ ਵਿਚ ਹੈ।

ਪਾਰਦ ਗੰਧਕ ਬਿਖੁ ਜਲਦ, ਜੰਤਯਘਨ ਲੈ ਪਾਇ।
ਸਭ ਤੇ ਦੂਨਾ ਗੁੜ ਠਵੇ, ਗੋਲੀ ਖਰਲ ਕਰਾਇ ॥ ੨੦੭ ॥
ਗੋਲੀ ਚਨਕ ਸਮਾਨ ਕਰ, ਅਮਰ ਸੁੰਦਰੀ ਏਹ।
ਅਪਸਮਾਰ ਉਨਮਾਦ ਕਫ, ਭੂਤਾਦਿਕ ਸਭ ਜੇਹ ॥ ੨੦੮ ॥
ਗੁਦਾ ਰੋਗ ਸੰਨਪਾਤ ਕੋ, ਸੀਤ ਬਾਤ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਯੱਖ ਰਾਖਸੀ ਵੇਦਨੀ, ਤਨ ਤੇ ਸਰਬ ਪਰਾਇ ॥ ੨੦੯ ॥

੯੨੪–ਤ੍ਰਿਫਲਾ, (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ), ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ (ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ) ਰੇਣੁਕਾ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਚਤੁਰ ਜਾਤ (ਦਾਰ ਚੀਨੀ, ਲਾਇਚੀ, ਤੱਜਪੱਤ੍ਰ ਤੇ ਨਾਗਕੇਸਰ) ਮ੍ਰਿਤਲੋਹਾ, ਅਕਰਕਰਾ, ਪਾਰਾ, ਗੰਧਕ, ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਮੋਥਾ ਤੇ ਵਾਇ ਵੜਿੰਗ, ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਵਜ਼ਨ ਦੀਆਂ ਲਵੇ ਤੇ ਪੀਹੇ, ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਣਾ ਗੁੜ ਪਾਕੇ ਚਣੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਰੱਖੇ। ਇਸ ਗੋਲੀ ਨੂੰ ਅਮਰ ਸੁੰਦ੍ਰੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜਲ ਨਾਲ ਨਿੱਤ ਇਕ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗੀ, ਉਨਮਾਦ, ਕਫ ਅਰ ਭੂਤਾਦਿਕ ਉਨਮਾਦ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ। ਹੋਰ ਗੁਦਾ ਰੋਗ, ਸੰਨਿਪਾਤ, ਸੀਤ, ਬਾਤ ਦੇ ਸੱਭੇ ਰੋਗ ਅਰ ਯੱਖ ਰਾਕਸ਼ ਦੀ ਪੀੜਾ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਹਾਰੀ ਹੈ ॥੨੦੬ ਤੋਂ ੨੦੯॥

ਚੌਪਈ

ਸਨੇਹ ਪਾਨ ਬਾਤੈ ਕੋ ਦਾਇ। ਰੇਚ ਪਿੱਤ ਨਸਯ ਕਫ ਨਸ਼ ਜਾਇ।
ਅਪਸਮਾਰ ਉਨਮਾਦਊ ਏਕ। ਏਕ ਉਪਾਇ ਦੂਹੂੰ ਕੋ ਟੇਕ ॥ ੨੧੦ ॥

ਜਿਸ ਉਨਮਾਦ ਰੋਗ ਵਿਚ ਬਾਤ ਅਧਿਕਤਾ ਹੋਵੇ, ਸਨੇਹਨ ਕ੍ਰਮ ਕਰੇ, ਪਿੱਤ ਅਧਿਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦਸਤ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਫ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ,. ਮ੍ਰਿਗੀ ਅਰ ਉਨਮਾਦ ਕੁਛ ਇਕ ਜੇਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਹਿਲੇ ਇਕ ਸਾਰਖਾ ਯਤਨ ਕਰੇ ॥੨੧੦॥

ਜਿਹਵਾ ਲਟਪਟੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਸੀ ਕਾ ਉਪਾਯ–ਦੋਹਰਾ

ਬਡੀ ਲਾਇਚੀ ਪੀਪਰਾ, ਅਕਰਕਰਾ ਪੀਸਾਇ।
ਤੁਲਸੀ ਰਸ ਗੋਲੀ ਕਰੋ, ਜਿਹਵਾ ਘਸੋ ਰਖਾਇ ॥ ੨੧੧ ॥
ਤਾਹਿ ਰਸਾ ਜਬ ਲੇਵ ਹੀਂ, ਜਿਹਵਾ ਭੀਤਰ ਜਾਇ।
ਕੰਟੇ ਮਿਟ ਲਟ ਪਟ ਮਿਟਤ, ਚਟਤ ਰਸਾ ਤਵ ਸਾਇ ॥੨੧੨॥

੯੨੫–ਦਾਨਾ ਇਲਾਇਚੀ, ਮਘ, ਅਰ ਅਕਰਕਰਾ, ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਪੱਤਾਂ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਘੋਟਕੇ ਗੋਲੀ ਕਰੇ, ਇਹ ਗੋਲੀ ਫਿਰ ਜਬਾਨ ਪਰ ਘਿਸਾਵ੍ਹੇ। ਇਹ ਰਸ ਜਦ ਜ਼ਬਾਨ ਅੰਦਰ ਧਸੇਗਾ, ਤਾਂ ਕੰਡੇ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਅਰ ਲਟਪਟੀ ਆਦਿ ਨੁਕਸ ਇਸ ਰਸ ਚੱਟਣ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਿਹਬਾ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਜਾਵੇ ॥ ੨੧੧ ॥ ੨੧੨ ॥

ਸੋਰਠਾ

ਸ਼ਹਿਤ ਕਣਾ ਬ੍ਰਿਧ ਦਾਖ, ਪੀਸ ਲੇਪ ਕਰ ਜੀਭ ਪਰ।

ਭੀਤਰ ਜਿਹਵਾ ਰਾਖ, ਗੂੰਗ ਮਿਟਤ ਕੰਟੇ ਘਟਤ ॥ ੨੧੩ ॥

੯੨੬–ਸ਼ਹਿਤ, ਮਘ, ਅਰ ਮੁਣੱਕਾ, ਪੀਹ ਕੇ ਜੀਭ ਪਰ ਮਲੇ ਤਾਂ ਗੁੰਗਾ ਪਣ ਅਰ ਕੰਡੇ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੨੧੩ ॥

ਉਨਮਾਦ ਦੇ ਪੱਥ–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਸ੍ਵੇਤ ਬਮਿਨ ਬਿਰੇਚ ਕਫ ਪਿਤ, ਵਸਤਿ ਨਸ ਜੁ ਵਾਇ।
ਤਾੜ ਅੰਜਨ ਤ੍ਰਾਸ ਬੰਧਨ, ਦਾਹ ਭਯ ਦਿਖਲਾਇ।
ਸਿਰਾ ਬੇਧਨ ਧੂਮ ਪਾਨ, ਨੀਂਦ ਸ੍ਵਾਪਨ ਸੀਤ।
ਲੇਪ ਮੁਗਦਾ ਕਨਿਕ ਖਸਟਿਕ, ਲਾਲ ਚਾਵਲ ਮੀਤ ॥੨੧੪॥
ਧਾਰ ਉਸਨ ਘ੍ਰਿਤੰ ਨਵੀਨੰ, ਦੁਗਧ ਬ੍ਰਹਮੀ ਪਾਨ।
ਗਗਨਾਂਬੁ ਮੇਘ ਜੁ ਨਾਦ ਦਾਖਜਾ, ਪਨਸ ਕਾ ਪਿਥ ਖਾਨ।
ਆਚਰਯ ਕਰਮ ਆਸ੍ਵਾਸਨੰ, ਕਰੀਏ ਜੁ ਏਤੀ ਬਾਤ।
ਪਥ ਭਾਖੇ ਪਥਯਾਪਥੈ, ਗ੍ਰੰਥ ਸਭਨਿ ਸੁਹਾਤ ॥ ੨੧੫ ॥

੯੨੭–ਕਫ ਦੇ ਉਨਮਾਦ ਰੋਗ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪਸੀਨਾ ਅਰ ਕੈ ਕਰਾਵੇ, ਪਿੱਤ ਦੇ ਉਨਮਾਦ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਦਸਤ, ਅਰ ਬਾਤ ਅਧਿਕ ਵਾਲੇ ਉਨਮਾਦੀ ਨੂੰ ਨਸਵਾਰ ਦੇਕੇ ਫਿਰ ਵਸਤੀ ਕ੍ਰਮ ਕਰਾਵੇ। ਤਾੜਨਾ (ਤੇਜ) ਸੁਰਮਾ ਨੇਤ੍ਰੀ ਪੌਣਾ, ਤ੍ਰਾਸ–ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ, ਬੰਨ੍ਹਣਾ, ਦਾਗ ਦੇਣਾ, ਭੈ ਦਿਖੌਣਾ, ਫਸਦ ਖੋਲ੍ਹਨਾ, ਧੂੰਆਂ ਪਿਲਾਨਾ (ਨਾਸਾਂ ਵਿਚ ਧੂੰਆਂ ਦੇਣਾ) ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਵਿਚ ਸੁਲਾ ਦੇਣਾ, ਠੰਢੇ ਲੇਪ ਕਰਨੇ, ਮੂੰਗੀ, ਕਣਕ, ਸੱਠੀ ਦੇ ਚਾਵਲ, ਤੇ ਲਾਲ ਚਾਵਲ, ਇਹ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦੇਣੇ, ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ *ਗਰਮ ਧਾਰਾਂ ਸਿਰ ਪਰ ਲੈਣੀਆਂ ਤਾਜ਼ਾ ਘਿਉ [ਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਘਿਉ] ਦੁਧ, ਬ੍ਰਹਮੀ ਬੂਟੀ ਦਾ ਰਸ ਪਿਲੌਣਾ, ਵਰਖਾ ਦਾ ਜਲ, ਚੁਲਾਈ ਦਾ ਸਾਗ, ਦਾਖ–ਅੰਗੂਰ, ਕਟਹਲ ਫਲ, ਕੈਥ ਫਲ, ਇਹ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦੇਣੇ, ਹੋਰ ਅਸਚਰਜ ਕਰਮ–ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ ਤਾਅੱਜੁਬ ਦੀ ਬਾਤ ਸੁਨੌਣੀ, ਧੀਰਜ ਦੇਣੀ, ਇਤਿਆਦਿਕ ਇਹ ਸਭ ਬਾਤਾਂ ਪੱਥਯਾਪੱਥ ਵਿਚ ਪੱਥ ਰੂਪ ਕਹੀਆਂ ਹਨ, ਸੋ ਕਰੇ ॥੨੧੪॥੨੧੫॥

ਕੁਪੱਥ

ਕਾਮ ਭਯ ਅਰ ਕ੍ਰੋਧ ਹਰਖਨ, ਮਾਹ ਹਰ ਅਰੁ ਜਾਨ।
ਕਟਿਲਕੰ ਅਰੁ ਪਤ੍ਰ ਸਾਕਾ, ਮਦਯ ਬੇਗ ਬੰਧਾਨ।
ਕਹੇ ਆਹਿ ਕੁਪਥ ਇਨਕੇ, ਭੂਤ ਕੋ ਪਥ ਏਹ।
ਜਾਪ ਪੂਜਾ ਬਲ ਕਰਾਵੇ, ਫੂਲ ਮੰਤਰ ਲੇਹੁ ॥ ੨੧੬ ॥

* ਧਾਰ ਉਸਨ–ਚੋਣ ਸਮਜ ਦੀਆਂ ਗਰਮ ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਦੁਧ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਲੈਣੀਆਂ, ਤਸੱਲੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੯੩।

੯੨੮—ਕਾਮ, ਭਯ, ਕ੍ਰੋਧ ਅਰ ਖੁਸ਼ੀਓਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਉਨਮਾਦ ਵਿਖੇ ਅਰ ਸਤਰੁਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਉਨਮਾਦ ਵਿਖੇ ਉਕਤ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਹਰ = ਭਾਵ ਨਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰੇ, ਕਯੋਂਕਿ ਇਹ ਰਹਣੇ ਕੁਪੱਥ ਰੂਪ ਹਨ, ਕਰੇਲੇ, ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਸਾਗ, ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਪੀਣਾ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਪੱਥ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਭੂਤੋਨੁਮਾਦ ਵਿਖੇ ਇਹ ਪਥ ਰੂਪ ਹਨ, ਫਿਰ ਭੀ ਜਾਪ, ਗੁਰਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਬਲੀਦਾਨ, ਫੁੱਲ ਧਾਰਨੇ ਅਤੇ ਇਸ਼ਟ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਾਵੇ ॥ ੨੧੬ ॥

ਅਥ ਅਪਸਮਾਰ (ਮ੍ਰਿਗੀ) ਨਿਦਾਨ—ਚੌਪਈ

ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਕਫ ਸੰਨ ਕਹਾਇ। ਚਾਰ ਜਾਤ ਕੀ ਮਿਰਗੀ ਥਾਇ।
ਤਮ ਪਰਵੇਸ ਸਥੰਭਿਦ ਦੋਇ। ਦੋਖਕੋਪ ਹਤ ਸਿਮ੍ਰਿਤ ਜੁ ਹੋਇ ॥੨੧੭॥
ਹ੍ਰਿਦਾ ਕੰਪ ਅਰੁ ਸ੍ਵੇਦ ਜੁ ਸੂਨ। ਧਯਾਨ ਮੂਢ ਮੂਰਛਾ ਤਮ ਦੂਨ।
ਨੀਂਦ ਨਾਸ ਏ ਪੂਰਬ ਰੂਪ। ਸੋ ਤੋ ਮਹਾਂ ਕਸ਼ਟ ਕੋ ਕੂਪ ॥੨੧੮॥

ਬਾਤ ਦੀ, ਪਿੱਤ ਦੀ, ਕਫ ਦੀ ਅਰ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੪ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮ੍ਰਿਗੀ ਹੈ। ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਧਸਦਾ ਦੋਨੋਂ (ਨੇਤ੍ਰ) ਸਥੰਭਿਦ ਵਿਕ੍ਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੋਖ ਦੇ ਕੋਪ ਨਾਲ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਕੰਬਣਾ, ਪਸੀਨਾ ਔਣਾ; ਸੂੰਨਯਤਾ, ਧਯਾਨ ਦੀ ਟਕਟਕੀ ਲਗ ਜਾਣੀ, ਮੂਰਛਾ, ਤਮ = ਮੋਹ ਹੋਣਾ, ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਨਾ ਔਣੀ ਇਹ ਪੂਰਬ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਇਹੀ (ਰੋਗ) ਕਸ਼ਟ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ॥ ੨੧੭ ॥ ੨੧੮ ॥

ਬਾਤ ਮ੍ਰਿਗੀ ਦੇ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਕਟਕ ਦੰਤ ਮੁਖ ਫੇਨਤਾ, ਸ੍ਵਾਸ ਕੰਪ ਜੁ ਕਠੋਰ।
ਸਯਾਮ ਲਾਲ ਦੇਖਤ ਦ੍ਰਿਗਨਿ, ਬਾਬ ਮ੍ਰਿਗੀ ਏਹ ਸੋਰ ॥੨੧੯॥

ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰੀਚੇ ਭਾਵ ਚਬਾਵੇ, ਮੂੰਹੋਂ ਝੱਗ ਜਾਵੇ, ਕੰਬੇ ਅਰ ਕਠੋਰ ਸ੍ਵਾਸ ਲਵੇ। ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਅੱਗੇ ਕਾਲਾ ਰੰਗ ਦੇਖੇ, ਇਹ ਬਾਤ ਦੀ ਮ੍ਰਿਗੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੨੧੯॥

ਪਿੱਤ ਮ੍ਰਿਗੀ ਲੱਛਣ

ਪੀਤ ਰੁਧਰ ਪੀਲਾ ਲਖਤ, ਪੀਤ ਅੰਗ ਮੁਖ ਨੈਨ।
ਅਗਨਿ ਯੁਕਤ ਤਿਰਖਾ ਘਨੀ, ਏਹ ਮ੍ਰਿਗੀਪਿਤ ਐਨ ॥੨੨੦॥

ਪੀਲਾ ਰੰਗ ਯਾ ਲਾਲ ਪੀਲਾ ਰੰਗ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀਲੇ ਅੰਗ, ਮੂੰਹ ਅਰ ਨੇਤ੍ਰ ਭੀ ਪੀਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਗਨੀ ਬਯਾਪਤ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਪਿਆਸ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਪਿੱਤ ਮ੍ਰਿਗੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੨੨੦ ॥

ਕਫ ਮ੍ਰਿਗੀ ਲੱਛਣ

ਤਨ ਮੁਖ ਨੇਤ੍ਰ ਸ੍ਵੇਤ ਰੰਗ, ਰੋਮ ਹਰਖ ਸਿਤ ਦੇਖ।
ਛੂਟਤ ਚਿਰ ਤੇ ਕਫ ਤਨੀ, ਮਿਰਗੀ ਲਛਣ ਏਖ ॥੨੨੧॥

ਸਰੀਰ, ਮੂੰਹ ਅਰ ਨੇਤ੍ਰ ਚਿਟੇ ਰੰਗ ਦੇ, ਰੋਮ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਫੇਦ ਰੂਪ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ

ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਛੁਟਦੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਚੈਤੰਨਤਾ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਫ ਦੀ ਮ੍ਰਿਗੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ ।। ੨੨੧ ।।

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਮ੍ਰਿਗੀ ਦੇ ਲੱਛਣ

ਦੋਖ ਮਿਲਤ ਜੋ ਤੀਨ ਇਕ, ਠੌਰ ਸੰਨਿ ਤੇ ਜਾਨ ।
ਸੋ ਅਸਾਧ ਲਛਣ, ਮ੍ਰਿਗੀ; ਮਾਧਵ ਕਰਤ ਬਖਾਨ ॥੨੨੨॥

ਜੇ ਦੋਖ ਤਿੰਨੇ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਆ ਮਿਲਣ, ਤਾਂ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦੀ ਮ੍ਰਿਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸੋ ਮਾਧਵ ਵਿਚ ਅਸਾਧਯ ਕਹੀ ਹੈ ।। ੨੨੨ ।।

ਅਸਾਧ ਮ੍ਰਿਗੀ ਲੱਛਣ

ਰੋਗ ਪ੍ਰਬਲ ਤਨ ਖੀਨ ਅਤਿ, ਫੁਰਕਤ ਭੌਹ ਜੁ ਦੋਇ ।
ਨੈਨ ਬਿਕਟ ਅਤਿ ਡਰ ਕਰਤ, ਮਰਤ ਟਰਤ ਨਹਿ ਸੋਇ॥੨੨੩॥

ਰੋਗ ਬਲ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਸਰੀਰ ਲਿੱਸਾ ਹੋਵੇ, ਦੋਨੋਂ ਭੋਹਾਂ ਫੁਰਕਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਟੇਢਾ ਕਰੇ, ਅਤਯੰਤ ਡਰ ਕਰੇ, ਅਜੇਹਾ ਰੋਗੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਹਟਦੀ ਨਹੀਂ ।। ੨੨੩ ।।

ਮ੍ਰਿਗੀ ਦਾ ਸਮਯ

ਪੰਦ੍ਰਾਂ ਦ੍ਵਾਦਸ ਦਿਵਸ ਮੈਂ, ਕੁਪਤ ਮਾਸ ਵਾ ਦੋਇ ।
ਮ੍ਰਿਗੀ ਹੋਤ ਸ੍ਵਯਕਾਲ ਮੈ; ਉਗਤ ਬੀਜ ਜਿਮ ਹੋਇ ॥੨੨੪॥

ਜੇਹੜੀ ਮਿਰਗੀ ੧੫ ਯਾਂ ੧੨ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਯਾ ੩੦ ਦਿਨ ਅਥਵਾ ੬੦ ਦਿਨ ਬਾਦ ਕੋਪੇ, ਮਿਰਗੀ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਵਿਖੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਭੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਪਰ ਪਿਆ ਬੀਜ ਕੋਈ ਵਰਖਾ ਰਿਤੂ ਵਿਚ ਭੀ ਨਹੀਂ ਉੱਗਦਾ, ਉਹ ਫਿਰ ਸਰਦ ਰਿਤੂ ਵਿਚ ਜਾ ਜੰਮਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਯ ਪਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਮਾਂ ਟੱਪਕੇ ਭੀ ਮਿਰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥੨੧੪॥

ਪਠਾਤ੍ਰਾਂਤ ਮ੍ਰਿਗੀ ਲੱਛਣ—(ਰਤਨਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਕ੍ਰਿਸਨ ਬਦਨ ਤਨ ਸ੍ਵੇਦ ਅਤਿ, ਕੀਟ ਹੋਤ ਬਹੁ ਜਾਨ ।
ਬਸਤ ਕਪਾਲੇ ਸੋ ਸਹੀ, ਫਿਰਤ ਕਰਤ ਕਲਜਾਨ ॥ ੨੨੫ ॥
ਫਿਰੀ ਏਕਠੇ ਹੋਇ ਜਬ, ਏਕ ਜੁ ਜਾਗਾ ਸੋਇ ।
ਹੋਇ ਮੂਰਛਾ ਨਰ ਗਿਰਤ, ਮਿਰਗੀ ਭਾਖੀ ਜੋਇ ॥ ੨੨੬ ॥
ਅਪਸਮਾਰ ਮਿਰਗੀ ਬਿਖੈ, ਕਛੂ ਨ ਅੰਤਰ ਭਾਲ ।
ਰਤਨਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਤ, ਦੀਰਘ ਰੋਗੁ ਸਲਾਲ ॥ ੨੨੭ ॥

ਮੂੰਹ ਦੀ ਰੰਗਤ ਕਾਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਸਰੀਰ ਮੁੜ੍ਹਕਿਓ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇ, ਕ੍ਰਿਮ ਬਹੁਤ ਵਧ ਜਾਣ, ਜਿਹੜੇ ਕਪਾਲ (ਸਿਰ) ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਆਰਾਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਫਿਰਦੇ ਹੋਏ ਜਦ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਬਿਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਮਿਰਗੀ

ਆਖਦੇ ਹਨ। ਅਪਸਮਾਰ ਅਰ ਮਿਰਗੀ ਵਿਚ ਕੁਛ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ ਰਤਨਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਚਿਰਸਥਾਈ ਰੋਗ ਕਿਹਾ ਹੈ ॥ ੨੨੫ ਤੋਂ ੨੨੭ ॥

ਮ੍ਰਿਗੀ ਦਾ ਉਪਾਉ—(ਰਤਨਸਾਰਸੰਗ੍ਰਹਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਊਖਨ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਸੈਂਧਵ ਹਿੰਗ। ਕਟਕੀ ਬਚ ਸਰਖਪ ਸਿਤ ਅੰਗ।
ਕਰੰਜੁਬੀਜ ਕੀ ਗਰੀ ਪਵਾਇ। ਨਿੰਬਬੀਜ ਤਿਸ ਦੇਹ ਰਲਾਇ॥੨੨੮॥
ਗੋਮੂਤਰ ਸੋ ਬਟੀ ਕਰਾਇ। ਛਾਯ ਸੁਕਾ ਕਰ ਏਕ ਖਵਾਇ।
ਟੰਕ ਏਕ ਕੀ ਗੋਲੀ ਕਰੇ। ਅਪਸਮਾਰ ਮਿਰਗੀ ਰੁਜ ਹਰੇ ॥੨੨੯॥

੯੨੯—ਮਿਰਚ, ਮਘ, ਸੁੰਢ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ = (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ) ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ, ਹਿੰਗ, ਕੌੜ, ਵਚ, ਸਰਸੋਂ ਚਿੱਟੀ, ਮੀਚਕੇ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਗਿਰੀ, ਇਹ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਰਗੜ ਕੇ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਗੋਲੀਆਂ ੧-੧ ਟੰਕ ਦੀਆਂ (੪-੪ ਮਾਸੇ ਦੀਆਂ) ਕਰੇ, ਛਾਯਾ ਵਿਚ ਸੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖੇ, ਇਕ ਇਕ ਗੋਲੀ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਮਿਰਗੀ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ।। ੨੨੮ ।। ੨੨੯ ॥

ਨਸਵਾਰ (ਰਸਤਨਾਕਰਾਤ)

ਸ੍ਵੇਤਾ ਪਰਾ ਰਾਜ ਲੈ ਮੂਰ। ਬਿਜੀਆ ਬੀਜ ਦੋਊ ਲੈ ਚੂਰ।
ਨਰ ਮੂਤਰ ਸੋ ਨਾਵਨ ਦਾਇਅਪਸਮਾਰ ਛਿਨ ਮਾਹਿ ਮਿਟਾਇ੨੩੦।

੯੩੦—ਚਿੱਟੇ ਫੁੱਲ ਵਾਲੀ ਹਰਮਲ ਦੀ ਜੜ ਅਰ ਭੰਗ ਦੇ ਬੀਜ, ਦੋਨੋਂ ਬਰੀਕ ਕਰਕੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮਿਰਗੀ ਜਾਵੇ ॥੨੩੦॥

ਧੂਪ—ਪਰਹਾ

ਇਸਤ੍ਰੀ ਰਜ ਕਾ ਵਸਨ, ਰਾਜ਼ਕਾ ਬਚ ਸਹੀ।
ਸ੍ਵਾਨ ਬੀਠ ਬਿਖੁ ਹਿੰਗ, ਲਸਨ ਗੁਗਲ ਕਹੀ।
ਭੈਂਸ ਹਾਡ ਦੇ ਧੂਪ, ਮਿਟ ਉਨਮਾਦ ਹੀ।
ਅਪਸਮਾਰ ਅਰੁ ਮਿਰਗੀ, ਮਿਟ ਨਹਿ ਵਾਦ ਹੀ ॥ ੨੩੧ ॥

੯੩੧—ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਰਿਤੂਧਰਮ ਵਾਲੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਤਰ ਕੀਤੀ ਲੀਰ, ਰਾਈ, ਵਚ, ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਵਿਸਟਾ, ਮਿੱਠਾਤੇਲੀਆ, ਹਿੰਗ, ਲਸਨ, ਗੁੱਗਲ ਤੇ ਮਹੀਂ ਦਾ ਹੱਡ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਬ੍ਰੀਕ ਕਰੇ, ਅਰ ਫ਼ਿਰ ਧੂਪ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਨਮਾਦ, ਅਪਸਮਾਰ ਤਥਾ ਮ੍ਰਿਗੀ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੨੩੧॥

ਦੋਹਰਾ—ਇੰਦ੍ਰ ਬਾਰਨੀ ਮੂਲ ਘਸ, ਆਰਨਾਲ ਕੈ ਸੰਗ।
ਨਾਵਨ ਤੇ ਮਿਰਗੀ ਮਿਟਤ, ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਦੁਖ ਸੰਗ ॥ ੨੩੨ ॥

੯੩੨—ਤੁੰਮੇਂ ਦੀ ਜੜ ਸਿਰਕੇ ਵਿਚ ਘਸਾਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗੀ ਜਾਵੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਦਾ ਦੁੱਖ ਭੀ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੨੩੨॥

ਜੜ ਤੁੰਮੇ ਕੀ ਨਾਸ ਦੈ, ਬਿੱਲਪਾਤ ਰਸ ਜੋਗ।

ਅਪਸਮਾਰ ਗ੍ਰਹਿ ਭੂਤ ਜੁਰ, ਏਤੇ ਜਾਵਤ ਰੋਗ ॥ ੨੩੩ ॥

੯੩੩–ਤੁੰਮੇਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਬਿੱਲ ਦੇ ਪੱਤਾਂ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਘੋਟਕੇ ਨਸਵਾਰ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗੀ ਅਰ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਖਸ਼ਾਦਿ ਸੱਭੋ ਦੂਰ ਕਰੇ ॥੨੩੩॥

ਬ੍ਰਹਮਬੂਟੀ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਗਗਨ ਪਾਰਦ ਸਾਰ ਤਾਰਮ, ਤਾਪ ਬਿਖ ਸਮ ਪਾਇ।
ਪਦਮ ਕੇਸਰ ਰਸ ਸੁ ਮਰਦੇ, ਏਕ ਦਿਨ ਸੁਭ ਭਾਇ।
ਸਨੁਕ ਬੰਨਿ ਬਿਜਯ ਸੂਰਣੈ ਵਚ, ਨਿਰਗੁੰਡੀ ਏਰੰਡ।
ਦੇਇ ਪੁਟਾ ਇਨ ਸਭਨ ਕੀ, ਪੁਨਿ ਕਰੋ ਖਰਲੈ ਮੰਡ ॥੨੩੪॥
ਫਿਰ ਅਗਨਿ ਦੇਇ ਪਚਾਇ ਲੀਜੈ, ਜੁਗਤਿ ਪੁਨ ਇਹ ਕੀਜ।
ਮਾਲ ਕੰਗੁਨਿ ਤੇਲ ਸਰਖਪ, ਤਾਹਿ ਮੈ ਲੈ ਦੀਜ।
ਜਾਮ ਮਾਤਰ ਕਾਢ ਰੋਗੀ, ਚਨਕ ਮਾਤਰ ਕਾਰ।
ਦਸਮੂਰ ਕ੍ਵਾਥੇ ਪੀਪਰੀ ਧਰ, ਤਾਹਿ ਸੰਗ ਖਵਾਰਿ ॥ ੨੩੫ ॥

ਦੋਹਰਾ–
ਅਪਸਮਾਰ ਪਰਲਾਪ ਸਭ, ਜਾਵਤ ਛਿਨ ਮਹਿ ਰੋਗੁ।
ਤਿਮਰ ਮਿਟਤ ਰਵਿ ਉਦਤ ਜਿਮ,ਰੁਜ ਤਮ ਰਵਿ ਇਹੁ ਜੋਗੁ॥੨੩੬।

੯੩੪–ਮ੍ਰਿਤ ਅਭਰਕ, ਮ੍ਰਿਤ ਪਾਰਾ, ਮ੍ਰਿਤ ਲੋਹਾ, ਮ੍ਰਿਤ ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਮ੍ਰਿਤ ਸੋਨਮਖੀ, ਇਹ ਸੱਭੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਇਨ੍ਹਾ ਵਿਚ ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਤਰੀਆਂ ਪਾਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਰਗੜੇ, ਫਿਰ ਥੋਹਰ ਦਾ ਦੁੱਧ, ਚਿਤ੍ਰੇ ਦਾ ਰਸ, ਅਰਣੀ ਦਾ ਰਸ, ਜਿਮੀਕੰਦ ਦਾ ਰਸ. ਵਚ ਦਾ ਰਸ, ਸੰਭਾਲੂ ਦਾ ਰਸ. ਤੇ ਅਰਿੰਡ ਦੇ ਪੱਤਾ ਦਾ ਰਸ ਪਾ ਪਾ ਕੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਦਿਨ ਖਰਲ ਕਰੇ। ਪਿਛੋਂ ਫਿਰ ਅਗਨੀ ਦੇਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਕਾਵੇ ਕਿ ਮਾਲਕੰਗਣੀ ਦਾ ਤੇਲ ਤੇ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ੧ ਪਹਿਰ ਤਕ ਪਕਾਵੇ, ਫਿਰ ਰੱਖ ਛੱਡੇ, ਇਸ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਚਣੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਦੇਵੇ। ਪਿਛੋਂ ਦਸਮੂਲ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਉਸ ਵਿਚ ਮਘ ਧੂੜਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ॥ ੨੩੪ ॥ ੨੩੫ ॥ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗੀ ਪ੍ਰਲਾਪ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਇਹ ਛਿਨ ਵਿਖੇ ਨਾਸ ਕਰ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਨ੍ਹੇਰੇ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਇਹ ਰੋਗ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਸਮਾਨ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟੀ ਸੂਰਜ ਸਮਾਨ ਜਾਣੋ। ੨੩੬॥

ਕਲਜ਼ਾਣ ਚੂਰਣ (ਭਾਵਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾਤ ਪ੍ਰਿ: ੭੫੩)–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਤ੍ਰਿਫਲ ਸੋਂਧਾ ਮਰਚ ਕ੍ਰਿਸਨਾ, ਪੰਚ ਕੋਲ ਜਵਾਨਿ।
ਕਰੰਜੁ ਧਨੀਯਾਂ ਲੂਣ ਵਿੜ ਲੈ, ਬਾਇਵੜਿੰਗੈ ਠਾਨ।
ਪੀਸ ਚੂਰਨ ਉਸਨ ਜਲ ਬਖੁ:ਜਾਇ ਅਪ ਜੁ ਸੁਮਾਰ।
ਬਾਤ ਕਫ ਗ੍ਰਹਿਨੀ ਸੁ ਅਰਸਾ.ਮਿਟੈ ਸਕਲ ਬਿਕਾਰ ॥੨੩੭॥

੬੩੫-ਤ੍ਰਿਫਲਾ-(ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਂਵਲੇ), ਸੇਂਧਾਲੂਨ, ਜੀਰਾ ਪੰਚਕੋਲ-(ਮਘ, ਪਿਪਲਾ ਮੂਲ, ਚਵ, ਚਿਤਰੇ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਸੁੰਢ) ਅਜਵਾਇਣ, ਮੀਚਕੇ ਦੇ ਬੀਜ ਦੀ ਗਿਰੀ, ਧਨੀਏਂ ਦੇ ਦਾਣੇ, ਵਿੜਲੂਣ ਤੇ ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਇਹ ਸੱਭੇ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਨ ਕਰ ਲਵੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਸੇਵਨ ਕਰੇ, ਮ੍ਰਿਗੀ, ਵਾਯੂ, ਕਫ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਅਤੇ ਬਵਾਸੀਰ ਆਦਿ ਸੱਭੇ ਵਿਕਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੩੭॥

ਬ੍ਰਹਮੀ ਕ੍ਵਾਥ (ਵੈਦ ਕੰਤੂਹਲਾਤ)

ਸੁੰਠ ਗ੍ਰੰਥਕ ਭਾਰਤੀ ਬਚ, ਦਾਰ ਨਿਸ ਸੁਰਦਾਰ।
ਹਰੜ ਪੁਸਕਰ ਕੁੜਾ ਘਨ, ਨੈਪਾਲਸਟਿ ਸਮ ਡਾਰ।
ਸਿਰਸ ਜੜ ਸਭ ਕ੍ਵਾਥ ਕੀਜੈ, ਪੀਤ ਮ੍ਰਿਗੀ ਸੁ ਜਾਇ।
ਉਨਮਾਦ ਅਪ ਜੁ ਸੁਮਾਰ ਗ੍ਰਹਨੀ, ਮਿਟਤ ਕਫ ਗਦਵਾਇ॥੨੩੮॥
ਦੋਹਰਾ– ਰੋਗ ਬਿਸੂਚੀ ਜਾਤ ਹੈ, ਸੰਨਪਾਤ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਮੇਘ ਨੈ, ਭਾਖਾ ਰਚਯੋ ਬਨਾਇ॥ ੨੩੯॥

੬੩੬-ਸੁੰਢ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਬ੍ਰਹਮੀ, ਵਚ, ਦਾਰਹਲਦੀ, ਦੇਵਦਾਰ, ਹਰੜਾਂ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਕੁੜਾ, ਮੋਥਾ, ਚਿਰੈਤਾ, ਕਚੂਰ ਅਰ ਸਰੀਂਹ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਸੱਭੇ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਉਨਮਾਦ, ਮ੍ਰਿਗੀ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਨੀ, ਕਫ, ਗੁਣਗੁਣਾ ਪਨ, ਹੈਜ਼ਾ ਅਰ ਸੰਨਿਪਾਤ ਇਹ ਸਭੇ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੨੩੮॥੨੩੯॥

ਨਸਵਾਰ

ਮਿਰਚ ਰਾਖ੍ਵ ਥੋਹਰ ਬਿਖੇ, ਦਿਨ ਇਕ ਬੀਸ ਪ੍ਰਮਾਨ।
ਬਾਰ ਸੰਗ ਨਾਵਨ ਕਰੋ, ਮਿਰਗੀ ਰੁਜ ਕੀ ਹਾਨ ॥੨੪੦॥

੬੩੭-ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ, ਥੋਹਰ ਡੰਡਾ ਉਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ੨੧ ਦਿਨ ਰੱਖ, ਪਿਛੋਂ ਪੀਹਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੪੦॥

ਚੌਪਈ

ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਫਲ ਮਧੁ ਮੇਲ ਕੰਟਾਰੀ। ਨਾਵਨ ਕਰਿ ਮਿਰਗੀ ਸਭਹਾਰੀ।
ਗਜ ਮੂਤਰ ਸੌਂ ਕੀਕਰ ਛਾਲ। ਨਾਸ਼ ਦੇਹੁ ਮਿਰਗੀ ਰੁਜ ਟਾਲ॥੨੪੧॥

੬੩੮-ਸਮੁੰਦ੍ਰਫਲ ਤੇ ਕੰਡਿਆਰੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਨਸਵਾਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗੀ ਜਾਵੇ। ਯਾ-
੬੩੯-ਕਿਕ੍ਰ ਦੀ ਛਿੱਲ ਹਾਥੀ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪੀਹਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗੀ ਜਾਵੇ ॥੨੪੧॥

ਯਾ:-

ਹਿੰਗੁ ਮਦਨ ਫਲ ਰਾਸਭਿ ਮੂਤ। ਨਾਸ ਦੇਹੁ ਮਿਰਗੀ ਨਹਿ ਹੂਤ।
ਕੰਕੋੜਾਂ ਫਲ ਮਿਰਚ ਸੁ ਛਾਹ। ਨਾਸ ਦੇਹੁ ਮਿਰਗੀ ਨ ਰਹਾਹ॥੨੪੨॥

੬੪੦-ਹਿੰਙ,ਰਾੜਾ,ਗਧੇ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪੀਹਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ਯਾ-

੯੪੧-ਕਕੋੜੇ ਦਾ ਫਲ ਤੇ ਕਾਲੀਮਿਰਚ ਪੀਹਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗੀ ਜਾਵੇ ॥੨੪੨॥

ਵਾ:-

ਫਲ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਅਰੁ ਸਾਗਰ ਫੇਨ। ਸੰਖ ਸਮੁੰਦਰ ਮਾਹੈ ਦੇਨ।
ਮੇਲ ਕਪੂਰੇ ਨਾਵਨ ਕਰੇ। ਅਪਸਮਾਰ ਮਿਰਗੀ ਕੋ ਹਰੇ ॥੨੪੩॥

੯੪੨-ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਫਲ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਝੱਗ, ਸਮੁੰਦ੍ਰਸੰਖ ਅਰ ਕਪੂਰ ਪੀਹਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗੀ ਜਾਵੇ ॥੨੪੩॥

ਟੂਣਾ-(ਸਾਰਉਧਾਰਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਮ੍ਰਿਗ ਸੀਸੈ ਨਛਤ੍ਰ ਭਾਲ। ਅਰੁ ਹੋਵੈ ਰਵਿਦਾਰ ਸੁ ਨਾਲ।
ਸਿੰਘਬੀਠ ਅਰੁ ਅਸਥ ਮਗਾਇ। ਸੋਇ ਮ੍ਰਿਦੰਗੈ ਪਾਸਿ ਬਜਾਇ।੨੪੪।
ਸ਼ਬਦ ਸੁਨਤ ਨਰ ਜੋ ਮਿਰਦੰਗ। ਮ੍ਰਿਗੀ ਰੋਗ ਕਾ ਜਾਵਤ ਰੰਗ।
ਸਾਰ ਉਧਾਰ ਜੁ ਰਾਖੀ ਏਹ। ਮੈ ਲਿਖਿ ਦੀਨੀ ਈਹਾਂ ਤੇਹ ॥੨੪੫॥

੯੪੩-ਮ੍ਰਿਗਸਰ ਨਛਤ੍ਰ ਐਤਵਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਵਿਸਟਾ ਅਰ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਹੱਡੀ ਮੰਗਾਕੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਬਜਾਵੇ। ਜੇਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣੇ ਉਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਗੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੇ ॥੨੪੪॥੨੪੫॥

ਨੱਸ (ਨਸਵਾਰ)-ਪਰਹਾ

ਫਲ ਸਮੰਦ੍ਰ ਅਰੁ ਮਿਰਚ, ਅਰਕ ਫਲ ਆਨੀਏ।
ਫਲ ਬ੍ਰਿੰਦਾਲ ਸਭ ਪੀਸ, ਮੂਤ੍ਰ ਗਜ ਠਾਨੀਏ।
ਨਾਸ ਦੇਹ ਮ੍ਰਿਗਿ ਜਾਇ, ਸਤਾਬੀ ਏ ਕਹੀ।
ਬਿਸਖਪਰਾ ਰਸ ਨਾਸ,ਜੁ ਮ੍ਰਿਗੀ ਮ੍ਰਿਗੀ ਮਿਟ ਸਹੀ ॥੨੪੬॥

੯੪੪-ਸਮੁੰਦ੍ਰਫਲ, ਮਿਰਚ, ਅੱਕ ਦੇ ਫਲ, ਘੱਗਰ ਵੇਲ ਦਾ ਫਲ, ਹਾਥੀ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪੀਹਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗੀ ਮਿਟੇ। ਯਾ-

੯੪੫-ਬਿਸਖਪਰਾ ਬੂਟੀ ਦੇ ਰਸ ਦੀ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗੀ ਜਾਵੇ ॥ ੨੪੬ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਮਰਚ ਪੀਸ ਗਜ ਮੂਤ ਸੋ, ਕਪੜੇ ਪੁਟ ਇਕ ਬੀਸ।
ਸੁਕੀ ਫਾਰ ਇਕ ਲੀਰ ਤਿਸੁ, ਧੂਪ ਕਰੋ ਨਕਦੀਸ ॥੨੪੭॥
ਘਰੀ ਏਕ ਮਿਰਗੀ ਸਮੈ, ਧੂਪ ਦੇਹੁ ਨਕ ਮੇਲ।
ਜਾਇ ਮ੍ਰਿਗੀ ਸਭ ਜਾਤ ਕੀ, ਰੁਜੀ ਕਰਤ ਸਭ ਕੇਲ ॥੨੪੮॥

੯੪੬-ਮਿਰਚ, ਹਾਥੀ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਘੋਟਕੇ ਬਸਤ੍ਰ ਨੂੰ ੨੧ ਪੱਠਾਂ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਸੁਕਾਏ ਹੋਏ

ਬੰਸਤ੍ਰ ਨਾਲੋਂ ਕੁਛ ਲੀਰ ਪਾੜਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਨੱਕ ਵਿਚ ਧੂਣੀ ਦੇਵੇ। ਮ੍ਰਿਗੀ ਔਣ ਵੇਲੇ ਇਹ ਘੜੀ ਕੁ ਧੂਣੀ ਨਕ ਵਿਚ ਚਾੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਗੀ ਜਾਵੇ ॥ ੭੪੭ ॥ ੨੪੮ ॥

(ਅੰਜਨ)

ਪਾਰਾਵਤ ਬਿਠ ਮਨਸਿਲਾ, ਸੇਂਧਾ ਪੀਸੀ ਅੰਜ।
ਮ੍ਰਿਗੀ ਰੋਗੁ ਸਭ ਜਾਤ ਹੈ, ਕਹੂੰ ਨ ਕਰਿ ਹੈ ਲੰਜ ॥ ੨੪੯ ॥

੮੪੭-ਕਬੂਤਰ ਦੀ ਵਿੱਠ, ਨਮਸਿਲ ਅਰ ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਪੀਹਕੇ ਸੁਰਮੇ ਵਾਂਗ ਅੰਜਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਗੀ ਜਾਵੇ ॥ ੨੪੯ ॥

ਨਸਕ

ਮ੍ਰਿਤ ਜਕ ਤਿੱਡੀ ਆਕ ਕੀ, ਰਾਖ ਕਰੀ ਦੈ ਨਾਸ।
ਰੋਗੁ ਮ੍ਰਿਗੀ ਕਾ ਜਾਤ ਘਟਿ, ਮਨ ਹੋਵਤ ਹੁੱਲਾਸ ॥੨੫੦॥

੮੪੮-ਮੋਈ ਹੋਈ ੧ ਟਿੱਡੀ ਅੱਕ ਦੀ ਸਾੜਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਆਹ ਕਰੇ ਅਰ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਭੀ ਮ੍ਰਿਗੀ ਘਟਦੀ ਹੈ ॥ ੨੫੦ ॥

ਮਰਚ ਖੋਪਰੀ ਨਰਨਿ ਕੀ, ਸਾਠੀ ਚਾਵਲ ਘਾਲ।
ਪੀਸ ਨਾਕ ਨਾਵਨ ਕਰੋ, ਰੋਗੁ ਮ੍ਰਿਗੀ ਕਾ ਟਾਲ ॥ ੨੫੧ ॥

੮੪੯-ਮਿਰਚ ਤੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਖੋਪਰੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਸੱਠੀ ਦੇ ਚੌਲ ਭੀ ਪਾ ਲਵੇ। ਫਿਰ ਪੀਹਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗੀ ਜਾਵੇ ॥ ੨੫੧ ॥

ਚੌਪਈ

ਸਿਰਚ ਸੁੰਠ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਬਿੰਦਾਲ। ਬੀਜ ਧਨੰਤ੍ਰ ਟੰਕ ਟੰਕ ਡਾਲ।
ਗਜ ਮੂਤ੍ਰ ਪੁਟ ਇੱਕੀ ਕਰੋ। ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਲੈ ਨਾਵਨ ਧਰੋ ॥ ੨੫੨ ॥
ਜੋ ਮਿਰਗੀ ਆਵਤ ਜਿਹ ਬਾਰ। ਨਾਵਨ ਦੀਜੈ ਲੈ ਤਤਕਾਰ।
ਰੋਗੁ ਮ੍ਰਿਗੀ ਕਾ ਜਾਵਤ ਸਹੀ। ਇਹ ਨਸਵਾਰ ਜੁ ਖਾਸੀ ਕਹੀ॥੨੫੩॥

੮੫੦-ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ, ਜਖ, ਘੱਗਰਵੇਲ ਦਾ ਫਲ ਤੇ *ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਂਤਾ (ਸੋਸਨ ਦੇ ਬੀਜ) ਇਹ ਸਭ ੪-੪ ਮਾਸੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ੨੧ ਪੁੱਠਾਂ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਬੇਨਾਗਾ ੭ ਦਿਨ ਤਕ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ। ਜੇਹੜੀ ਮ੍ਰਿਗੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਆਵੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਨਸਵਾਰ ਬਹੁਤ ਸਰਸ਼ਟ ਹੈ ॥ ੨੫੨ ॥ ੨੫੩ ॥

ਗਜਮਦ ਮਿਰਚਾਂ ਮੇਲਕੈ, ਦੇਹੁ ਨਾਕ ਨਸਵਾਰ।
ਮਿਟਤ ਰੋਗੁ ਮਿਰਗੀ ਪ੍ਰਬਲ, ਕਹਯੋ ਸਾਰ ਉਦਾਰ ॥ ੨੫੪ ॥

---

*ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਂਤਾ-ਧਨੰਤ੍ਰ ਬੀਜ ਹਨ, ਇਸ ਦ ਕਾਲੇ ਦਾਣੇ ਫਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਕਨਖਲ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੇਲ ਹੈ, ਤਸੱਲੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਦ੍ਰਬ ਦਰਪਣ। ਯੂਨਾਨੀ ਸੋਸਨ ਦੇ ਬੀਜ ਆਖਦੇ ਹਨ।

੮੫੧–ਹਾਥੀ ਦਾ ਮਦ, ਮਿਰਚ ਮਿਲਾਕੇ ਨਸਵਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗੀ ਜਾਵੇ ॥ ੨੫੪ ॥

ਚੌਪਈ

ਦਸ ਜੁ ਮੂਲਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਪੀਵਤ ਮਧੁ ਸੁ ਮ੍ਰਿਗੀ ਨਸਾਇ।
ਵਾ ਚੂਰਨ ਮਧੁਸੰਗ ਚਟਾਇ। ਮ੍ਰਿਗੀ ਰੋਗੁ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ ॥੨੫੫॥

੮੫੨–ਦਸਮੂਲ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ, ਯਾ–
੮੫੩–ਦਸੇ ਮੂਲ ਦਾ ਚੂਰਣ ਬਣਾਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੨੫੫ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਹਿੰਗੁ ਮਰਚ ਬਚ ਥੋਮ ਲੈ, ਯਸਟੀ ਸਿਰਸ ਜੁ ਬੀਜ।
ਅੰਜਨ ਛੇਲੀ ਮੂਤ ਕਰਿ, ਵਟੀ ਕਰੀ ਮ੍ਰਿਗਿ ਖੀਜ ॥ ੨੫੬ ॥

੮੫੪–ਹਿੰਗ, ਮਿਰਚ, ਵਚ, ਲਸਨ ਮੁਲੱਠੀ ਅਰ ਸਰੀਂਹ ਦੇ ਬੀਜ ਲੈਕੇ ਬਰੀਕ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਬਕਰੀ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਘੋਟਕੇ ਵੱਟੀ ਜੇਹੀ ਕਰੇ, ਅਰ ਵਕਤ ਪਰ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਖੇ ਅੰਜਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗੀ ਜਾਵੇ ॥ ੨੫੬ ॥

ਮ੍ਰਿਗੀ ਦੇ ਪੱਥ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਬਸਤਿ ਬਾਤੋਤਰ ਬਿਰੇਚਨ, ਪਿੱਤ ਕਫ ਬਮ ਨਾਸ।
ਧੂਤ ਅੰਜਨ ਸਿਰਾ ਬੇਧਨ, ਦਾਨ ਬੰਧਨ ਤ੍ਰਾਸ।
ਤ੍ਰਾਸਨੰ ਭਯ ਤਰਜਨੰ, ਹੈ, ਹਰਖ ਧੂਪ ਜੁ ਪਾਨ।
ਕਨਿਕ ਚਾਵਲ ਰਕਤ ਮੁਗਦਾ, ਅਭਯੰਜਨੰ ਅਸਨਾਨ ॥੨੫੭॥
ਬ੍ਰਾਹਮਈ ਪਟੋਲ ਪੇਠਾ, ਪਾਲਕੰ ਜੁ ਅਨਾਰ।
ਦੂਧ ਪੀਠੀ ਦਾਖ ਸਿਗ੍ਰੂ, ਫਾਲਸਾ ਲੈ ਡਾਰ।
ਤੈਲ ਖਰ ਅਸ੍ਵ ਮੂਤਪਾਨੀ, ਮੇਘ ਕਾ ਲੈ ਜੋਰ।
ਪਥਯ ਭਾਖੇ ਅਪਸਮਾਰਹਿ, ਕਾਇ ਕਰਨਾ ਸੋਰੁ ॥੨੫੮॥

੮੫੫–ਬਾਤ ਦੀ ਮ੍ਰਿਗੀ ਵਿਖੇ ਬਸਤੀਕ੍ਰਮ, ਪਿੱਤ ਦੀ ਵਿਖੇ ਥਸਤ, ਕਫ ਦੀ ਮ੍ਰਿਗੀ ਵਿਖੇ ਬਮਨ ਕਰੋਣੀ ਚਾਹੀਏ। ਧੂਪ, ਦੇਣਾ, ਅੰਜਨ ਕਰੋਣਾ, ਫਸਤ ਕਰੋਣਾ, ਦਾਨ ਦਿਵਾਣਾ, ਬੰਨ੍ਹ ਰੱਖਣਾ, *ਤਸੀਹਾ ਦੇਣਾ, ਡਰਾਣਾ, ਧਮਕਾਣਾ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨਾ, ਅਚੰਭਾ ਦਿਖਾਣਾ, ਧੂੰਆਂ ਪਿਲਾਣਾ, ਕਣਕ, ਸੱਠੀ ਦੇ ਚਾਵਲ, ਮੂੰਗੀ, ਮਾਲਸ, ਸਨਾਨ, ਬ੍ਰਹਮੀ ਦੇ ਪੱਤੇ ਪਰਵਰ, ਪੇਠਾ, ਪਾਲਕ, ਅਨਾਰ, ਦੁੱਧ, ਪੀਠੀ ਕਹੀਏ ਪੇੜੇ, ਦਾਖ ਸੁਹਾਂਜਣਾਂ, ਫਾਲਸਾ, ਤੇਲ, ਗਧੇ, ਘੋੜ ਦਾ ਮੂਤਰ ਤੇ ਵਰਖਾ ਦਾ ਜਲ, ਇਹ ਸਭ ਦੇਣੇ ਮ੍ਰਿਗੀ ਦੇ ਪਥ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਖੇ ਕੁਛ ਸ਼ੋਰ (ਝਗੜਾ) ਨਹੀਂ ॥ ੨੫੭ ॥ ੨੫੮ ॥

ਕੁਪੱਥ

*ਤਰਾਸ=ਪਦ ਦੇ ਥਾਂ "ਤ੍ਰਾਸ" ਪਾਠਾਂਤਰ ਭੀ ਹੈ।

ਸੋਕ ਚਿੰਤਾ ਕ੍ਰੋਪ ਭਯ, ਹਠ ਮਦਯ ਮਾਤ ਬਿਰੁਧ।
ਅੰਨ ਪਾਨੀ ਉਸਨ ਗੁਰ, ਅਤਿ ਦਰਸਨਾ ਸੁਦਿ ਸੁਧ।
ਪਤ੍ਰ ਸਾਕਾ ਬਿੰਬ ਮਾਖਾ; ਅਰਹਰਾ ਤ੍ਰਿਟ ਨੀਂਦ।
ਬੇਗ ਧਾਰਨ ਅਰ ਬਿਯਾਮਾਂ, ਅਪਸ ਮਾਰੀ ਨੀਂਦ ॥੨੫੯॥

੮੫੯–ਸ਼ੋਕ, ਚਿੰਤਾ, ਕ੍ਰੋਧ ਭਯ ਹਠ, ਸ਼ਰਾਬ, ਮਾਸ, ਵਿਰੁਧ ਹੋਰ ਅੰਨ ਜਲ, ਗਰਮ ਅਰ ਭਾਰੀ ਖਾਣੇ, ਸਿਧ ਕਹੀਏ ਜੇੜੇ ਪੂਜਣੇ ਯੋਗ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤਕ ਨਾਂ ਕਰਨੇ। ਪੱਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗ, ਕਦੂਰੀਆਂ ਮਾਂਹ ਹਰਹਰ (ਤੋਰ), ਪਯਾਸ, ਨੀਂਦ ਆਦਿ ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਕਸ੍ਰਿਤ, ਮ੍ਰਿਗੀ ਦੀ ਨੀਂਦ ਇਹ ਸਭ ਰੋਕ ਦੇਵੇ, ਕਯੋਂਕਿ ਕੁਪੱਥ ਹਨ ॥ ੨੫੯ ॥

ਅਥ ਬਧਕੋਸ਼ਟ ਨਿਦਾਨ–ਦੋਹਰਾ

ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਦੋਖ ਤੈ; ਬੇਗ ਰੋਕਨਾ ਜਾਨ।
ਅੰਨ ਬਿਰੁਧੈ ਉਪਜੈ, ਕੋਸਟ ਬੰਧ ਇਮ ਮਾਨ ॥ ੨੬੦ ॥

ਬਾਤ ਪਿਤ ਅਰ ਕਫ ਦੇ ਦੋਖ ਤੇ ਅਥਵਾ ਬੇਗਾ ਦੇ ਰੋਕਣੇ ਅਰ ਵਿਰੁਧ ਅੰਨ ਖਾਣੇ ਤੇ ਕੋਸ਼ਟ ਬੱਧ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥ ੨੬੦ ॥

ਬੱਧ ਕੋਸ਼ਟ ਲੱਛਣ (ਰਾਮ ਬਿਨੋਦਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਬਾਇ ਬੰਧ ਜਬ ਉਦਰੇ ਹੋਇ। ਸੰਕਾ ਮਿਟਤ ਨ ਜਾਨੋ ਸੋਇ।
ਅੰਨ ਅਪਚ ਨਿਸਦਿਨ ਮੈ ਰਹੈ। ਕੋਸਟਬਧ ਤਾਂਕੋ ਨਰ ਕਹੈ ॥੨੬੧॥

ਜਦ ਪੇਟ ਵਿਖੇ ਵਾਯੂ ਰੁਕ ਜਾਵੇ। ਅਜੇਹੀ ਸ਼ੰਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਿਟਣੇ ਵਾਲਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ। ਰਾਤ ਦਿਨ ਅੰਨ ਪਚਦਾ ਨਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ਟ ਬੱਧ ਆਖਦੇ ਹਨ ॥ ੨੬੧ ॥

ਉਪਾਯ (ਯੋਗਚਿੰਤਾਮਣੀ ਮਤਾਂਤ)–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਤ੍ਰਿਫਲ ਤੈ ਪਲ ਪੰਚ ਬਾਵਚਿ, ਚਾਰ ਪਲ ਬਾੜਿੰਗ।
ਲੈ ਭਿਲਾਵੇ ਚਾਰ ਪਲ ਪਲ, ਚਾਰ ਸਾਰ ਮ੍ਰਿਤਿੰਗ।
ਏਕ ਪਲ ਗੁਗਲ ਤ੍ਰਿਵੀ ਲੈ, ਪਲ ਜੁ ਮੇਲੋ ਚਾਰ।
ਸਿਲਾਜੀਤ ਜੁ ਏਕ ਪਲ; ਪੁਨ ਪੁਸਕਰਾ ਅਧ ਧਾਰ ॥ ੨੬੨ ॥
ਚਿੱਤਰਾ ਪਲ ਅਰਧ ਮੇਲੋ, ਸੁੰਠਿ ਪੀਪਰ ਠਾਨ।
ਲੈ ਬਿਸਾਲਾ ਕਰੀ ਕੇਸਰ, ਘਨੁ ਇਲਾ ਲਘੁ ਆਨ।
ਤੱਜ ਪਤਰ ਟੰਕ ਟੰਕੈ, ਸਭੀ ਚੂਰਨ ਪੀਸ।
ਸਭ ਸਾਮਨੰ ਖੰਡੂ ਲੀਜੈ, ਕਰੋ ਪਾਤ ਸੁ ਦੀਸ ॥੨੬੩॥

ਪਾਤ ਹੋਈ ਭਿਲੋ ਚੂਰਨ, ਟੰਕ ਤ੍ਰੈ ਕੈ ਮਾਨ।
ਖਾਇ ਮੋਦਕ ਕਰੀ ਕਾਲੈ, ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਠਾਨ।
ਕੋਸਟ ਬੱਧ ਪਲੀਹ ਗੁਲਮਾ, ਅਰੁ ਭਗਦਰ ਜਾਇ।
ਜੀਭ ਤਾਲੂ ਕੰਠ ਰੁਜ ਸਭ, ਦੇਤ ਤੁਰਤ ਗਵਾਇ ॥ ੨੬੪ ॥

੮੫੭-ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਂਵਲੇ) ੩ ਪਲ, ਅਰਥਾਤ ੧੨ ਤੋਲੇ, ਬਾਵਚੀ ੨੦ ਤੋਲੇ ਬਾਯਵੜਿੰਗ ੧੬ ਤੋਲੇ, ਭਿਲਾਵੇ ੧੬ ਤੋਲੇ, ਮ੍ਰਿਤ ਲੋਹਾ ੧੬ ਤੋਲੇ, ਗੁਗਲ ੪ ਤੋਲੇ, ਤ੍ਰਿਵੀ ੧੬ ਤੋਲੇ, ਸਿਲਾਜੀਤ ੪ ਤੋਲੇ, ਪੁਹਕਰ ਮੂਲ ੨ ਤੋਲੇ ਚਿਤ੍ਰਾ ੨ ਤੋਲੇ, ਸੁੰਢ, ਮਘ, ਤ੍ਰੁਮਾ, ਨਾਗਕੇਸਰ, ਮੋਥਾ, ਛੋਟੀ ਲਾਚੀ ਤੇ ਤੇਜਪੱਤ੍ਰ, ਏਹ ਸਭ ੪-੪ ਮਾਸੇ ਲੈਕੇ ਪੀਹੇ ਅਰ ਫਿਰ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਖੰਡ ਲੈਕੇ ਉਸ ਦੀ ਚਾਸਨੀ ਕਰੇ, ਜਦ ਚੰਗੀ ਪੱਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਪਰਲਾ ਚੂਰਣ ਮਿਲਾ ਦੇਵੇ, ਫਿਰ ੩ ਟੰਕ ਅਰਥਾਤ ੧ ਤੋਲੇ ਦਾ ਲੱਡੂ ਬੰਨ੍ਹ ਰੱਖੇ ਅਰ ਪ੍ਰਾਤਾ ਸੰਧਯਾ ਸਮਯ ਇਕ ਇਕ ਲੱਡੂ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਸਟਬੱਧ, ਲਿੱਫ, ਗੋਲਾ ਭਗੰਦ੍ਰ, ਜੀਭ, ਤਾਲੂ ਅਰ ਗਲ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਰੋਗ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੬੨ ॥ ੨੬੪ ॥

ਚੌਪਈ

ਪੀਪਰ ਤ੍ਰਿਵੀ ਜੁ ਮਿਸਰੀ ਪਾਇ। ਸਹਤ ਸੰਗ ਗੋਲੀ ਕਰਵਾਇ।
ਕੋਕਨ ਸਮ ਗੋਲੀ ਨਿਸ ਖਾਇ। ਬਧ ਕੋਸਟ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ ॥੨੬੫॥

੮੫੮-ਮਘ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਮਿਸਰੀ ਅਰ ਸ਼ਹਿਤ ਲੈਕੇ ਪੀਹੇ ਅਰ ਗੋਲੀ ਕੋਕਨ ਬੇਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਰੇ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬੱਧਕੋਸਟ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੬੫ ॥

ਲੌਂਗ ਹਰੜਜੰਗੀ ਜੁ ਮਗਾਇ। ਬਡੀ ਹਰੜ ਕੀ ਛਾਲ ਲਿਆਇ।
ਪਲਪਲ ਮਾਤ੍ਰਾ ਇਨਕੀ ਜਾਨਾ ਪੰਚ ਸਿਰਸਾਹੀ ਦਾਖ ਜੁ ਆਨ॥੨੬੬॥
ਪੰਚ ਸਿਰਸਾਹੀ ਮੇਲੁ ਸੁਨਾਇ। ਗੁਲਕੰਦ ਪਲ ਆਠੇ ਸੁ ਰਲਾਇ।
ਸਹਤ ਸੰਗ ਗੋਲੀ ਕਾ ਤੋਲ। ਤੋਲਾ ਏਕ ਜੁ ਗੋਲੀ ਟੋਲ ॥੨੬੭॥
ਰਾਤ ਸਮੇ ਖਾਵਤ ਨਰ ਏਹ। ਪੀਵਤ ਪਯ ਵਾ ਜਲ ਕੋ ਤੇਹ।
ਕੋਸਟ ਬੱਧ ਕਾ ਰੋਗੁ ਨਸਾਇ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਦਈ ਬਤਾਇ ॥੨੬੮॥

੮੫੯-ਲੌਂਗ, ਜੰਗਹਰੜ ਤੇ ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਇਹ ਸਭ ੪-੪ ਤੋਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਵੇ, ਮੁਨੱਕਾ ੫ ਸਿਰਸਾਹੀਆਂ, ਸਨਾਇ ੫ ਸਿਰਸਾਹੀ ਤੇ ਗੁਲਕੰਦ ੩੨ ਤੋਲੇ, ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਗੋਲੀਆਂ ਤੋਲੇ ਤੋਲੇ ਦੀਆਂ ਕਰੇ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਕੇ ਉਪਰੋਂ ਦੁੱਧ ਯਾ ਗਰਮ ਜਲ ਪੀਵੇ, ਕੋਸਟ ਬੱਧ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੬੬ ਤੋਂ ੨੬੮ ॥

ਚੂਰਣ-ਦੋਹਰਾ

ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਮਾਸੇ ਬੀਸ ਲੇ, ਤ੍ਰਿਵੀ ਜੁ ਮਾਸੇ ਸਾਤ।

ਮਾਸੇ ਤ੍ਰਿਕ ਲੈ ਬੰਸਦ੍ਵਿਗ, ਚੌਦਾਂ ਮਿਸ ਪੁਨ ਘਾਤ ॥ ੨੬੯ ॥
ਚੌਦਾਂ ਮੇਲ ਸੁਨਾਇ ਕੇ, ਮਾਸੇ ਪੰਚ ਸੁ ਖਾਇ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋ ਰਾਤ ਕੋ, ਬਧ ਕੋਸਟ ਸੋ ਜਾਇ ॥ ੨੭੦ ॥

੮੬੦-ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ (ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ) ੨੦ ਮਾਸੇ, ਤਿਰਵੀ ੭ ਮਾਸੇ, ਤਵਾਸ਼ੀਰ ੩ ਮਾਸੇ, ਸੌਂਫ ੧੪ ਮਾਸੇ ਤੇ ਸਰਨਾ ੧੪ ਮਾਸੇ, ਬਰੀਕ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ੫ ਮਾਸੇ ਖਾਵੇ, ਉਪਰੋਂ ਗਰਮ ਜਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਧ ਕੋਸ਼ਟ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੨੬੯ ॥ ੨੭੦ ॥

ਬਧ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਪੱਥ

ਬਿਸਟੰਭੀ ਦਧਿ ਮਾਖ ਤਿਲ, ਮਸਰ ਨ ਏਤੇ ਖਾਇ ॥
ਰੇਚਨ ਦ੍ਰਾਵੀ ਦੀਪਨੀ, ਏਹੈ ਪਥ ਕਹਾਇ ॥ ੨੭੧ ॥

੩੬੧-ਕਬਜੀ ਕਾਰਕ, ਦਹੀਂ ਮਾਂਹ, ਤਿਲ ਅਰ ਮਸਰ ਇਹ ਨਾ ਖਾਵੇ । ਦਰਾਵਕ (ਦਸਤਾਵਰ) ਅਰ ਅਗਨੀ ਤੇਜ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਖਾਵੇ, ਇਹ ਸਭ ਪੱਥ ਹਨ ॥ ੨੭੧ ॥

—o—

ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮੇਘ ਵਿਨੋਦ ਮੁਨਿ ਮੇਘ ਰਾਜ ਬਿਚਰਤੇ ਛਰਦ,
ਬਿਸੂਚੀ, ਤ੍ਰਿਖਾ, ਮੁਖਸੋਖ, ਭੂਖ, ਦਾਹ, ਗਲਦਾਹ, ਮੂਰਛਾ,
ਮਦਾਤਯ, ਉਨਮਾਦ, ਅਪਸਮਾਰ, [ਮਿਰਗੀ]
ਪ੍ਰਮੁਖ, ਨਾਮ ਖਸ੍ਮੋਂ ਧਿਆਇ ॥ ੬ ॥
ਛੇਵਾਂ ਅਧਯਾਯ ਸਮਾਪਤ ॥

ਅਥ ਸੱਤਵਾਂ ਧਜਾਯ

ਦੋਹਰਾ—ਚਰਨ ਕਮਲ ਗੁਰ ਕੇ ਨਮੋ, ਸਾਰਦ ਮਾਤਾ ਧਿਆਇ।
ਅਬ ਬਖਾਨ ਮੈਂ ਕਰਤ ਹੌਂ, ਚੌਰਾਸੀ ਜਗ ਬਾਇ ॥ ੧ ॥

ਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਅਰ ਮਾਤਾ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਨੂੰ ਧਯਾਯ ਕੇ ਚੋਰਾਸੀ ਬਾਤ ਦਾ ਬਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ॥ ੧ ॥

ਬਾਤ ਨਿਦਾਨ ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਸੀਤ ਅਲਪ ਜੁ ਰੂਖ ਲੰਘਨ, ਤੀਯ ਕਾ ਸੰਗ ਜਾਨ।
ਰੁਧਰ ਮੋਖਨ ਨਿਸਾ ਜਾਗਨ, ਬਯਾਮ ਮਾਰਗ ਮਾਨ।
ਸੋਕ ਚਿੰਤਾ ਮਰਮੁ ਘਾਤੈ, ਚੋਟ ਆਮ ਬਿਕਾਰ।
ਬੇਗੁ ਰੋਕਨ ਧਾਤ ਖਯ, ਤੈ ਹੋਤ ਬਾਤ ਸੁ ਧਾਰ ॥ ੨ ॥

ਦੋਹਰਾ—ਉਸਟ ਅਸ੍ਵ ਗਜ ਜ਼ਾਨ ਤੇ, ਅਤਿ ਖੈਂਚਤ ਜੋ ਕੋਇ।
ਬਾਤ ਚੌਰਾਸੀ ਊਪਜੈ, ਇਨ ਸਭ ਹੀ ਤੇ ਜੋਇ ॥ ੩ ॥

ਠੰਢਾ, ਥੋੜਾ, ਖੁਸ਼ਕ, ਫਾਕੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਗ, ਫਸਤ ਖੁਲ੍ਹਾਣਾ, ਰਾਤ ਦਾ ਜਾਗਣਾ, ਕਸਰਤ, ਰਸਤੇ ਦਾ ਚਲਨਾ, ਸ਼ੋਕ ਚਿੰਤਾ, ਮਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਖੇ ਦਾ ਚੋਟ ਦਾ ਲਗਨਾ। ਆਮ ਦਾ ਵਿਕਾਰ, ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਨਾ ਤੇ ਧਾਤੂ ਦੀ ਖੀਨਤਾ, ਇਤ੍ਯਾਦਿ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਬਾਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਰ ਊਂਟ, ਘੋੜੇ ਤੇ ਹਾਥੀ ਆਦਿ ਸਵਾਰੀਆਂ ਪਰ ਚੜ੍ਹਕੇ ਦੁੜਾਵੇ, ਯਾ ਅਤਯੰਤ ਖੇਚਲ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਚੋਰਾਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਤ ਵਧਦੀ ਹੈ ॥ ੨ ॥ ੩ ॥

ਸਰਬ ਬਾਤ ਕੇ ਲੱਛਨ—ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਗ੍ਰੀਵ ਮਸਤਕ ਕਾਨ ਨਾਸਾਂ, ਦਸਨ ਦ੍ਰਿਗੁ ਸੰਧਾਨ।
ਜੀਭ ਕੰਠ ਖਵਾਸ ਉਦਰੈ, ਪ ਸੂਲੀ ਕਟਿ ਪਾਨ।
ਨਾਭ ਪੇਡੂ ਬ੍ਰਿਖਨ ਗੁਦ ਲਿੰਗ, ਜੋਨ ਮਗਰ ਸਪੀਠ।
ਜੰਘ ਜਾਨੂ ਚਰਨ ਖਬੀ, ਅੰਗੁਲੀ ਨਖ ਦੀਠ ॥ ੪ ॥
ਸਰਬ ਗਾਤਰ ਪੀਰ ਹੋਵਤ, ਦੂਖਤ ਹੈ ਅੰਗ ਅੰਗ।
ਕਹਤ ਮਾਧਵ ਦੁਖ ਬਿਚਾਰੋ, ਬਾਤ ਕੇ ਬਹੁ ਰੰਗ।

ਬਾਤ ਬਿਨੁ ਪੀਰਾ ਨ ਹੋਵੈ, ਪਿਤ ਬਿਨੁ ਨਹਿ ਦਾਹ।
ਛੁਰਦ ਬਿਨ ਕਫ ਨਾਹਿ ਹੋਵੈ, ਕਹਤ ਮੇਘ ਸੁ ਯਾਹ।

ਗਰਦਨ, ਮੱਥਾ, ਕੰਨ, ਨੱਕ, ਦੰਦ, ਨੇਤਰ, ਜੋੜ, ਜੀਭ, ਕੰਠ, ਵੱਖੀ, ਪੇਟ, ਪਸਲੀ, ਲੱਕ, ਹੱਥ, ਨਾਭੀ, ਪੇਡੂ, ਪਤਾਲੂ, ਗੁਦਾ, ਇੰਦ੍ਰੀ, ਯੋਨੀ, ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ, ਜੰਘਾਂ, ਗੋਡੇ, ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਖੱਬੀ ਅੰਗੁਲੀ, ਨਖੂਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਰ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਖੇ ਪੀੜ ਹੋਵੇ, ਅੰਗ ਅੰਗ ਦੁਖੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੁੱਖ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਤ ਬਿਨਾਂ ਪੀੜਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਬਿਨਾਂ ਪਿੱਤ ਦੇ ਦਾਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦ ਅਰ ਉਲਟੀ ਬਿਨਾਂ ਕਫ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਉਂ ਜਾਣੇ ॥ ੪ ॥ ੫ ॥

ਅਸਾਧ ਬਾਤ ਲੱਛਣ

ਬਿਸਰਪ ਪੀਰਾ ਦਾਹ ਤ੍ਰਿਸਨਾ, ਬੰਧੁ ਕਾਵੇ ਹੋਇ।
ਅਰੁਚਿ ਅਗਨਿ ਜੁ ਮੰਦਬਲ ਖਯ,ਮਾਸ ਘਟਿ ਤਨਿਜੋਇ
ਪਖਜਘਾਤਾ ਤੁਚਾ ਫੂਟਤ, ਕੰਪ ਅਫਰਾ ਸੋਜ।
ਸੂੰਨ ਅੰਗ ਸਪੀਰ ਕਰਿ ਹੈ, ਬਾਤ ਮਾਰਤ ਖੋਜ ॥ ੬ ॥

ਬਿਸਰਪ ਰੋਗ, ਪੀੜ, ਦਾਹ, ਪਯਾਸ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਜਾਣਾ, ਅਰੁਚੀ, ਮੰਦਾਗਨੀ, ਬਲ ਨਾਸ, ਮਾਸ ਦਾ ਘਟਣਾ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਲਿੱਸੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣਾ, ਪਾਸਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ, ਚਮੜੀ ਦਾ ਫਟਣਾ, ਕੰਬਣੀ, ਅਫਾਰਾ, ਸੋਜਾ, ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਸੌਂ ਜਾਣਾ ਤੇ ਪੀੜ ਸਮੇਤ ਹੋਵੇ ਅਜੇਹੀ ਵਾਯੂ ਮਾਰਨੇ ਹਾਰੀ ਹੈ ॥ ੬ ॥

ਬਾਤ ਲਛਨ ਘਨੇ ਜਗ ਮਹਿ, ਹੋਹਿ ਨਾਹਿ ਬਿਚਾਰ
ਰੋਗ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲਛਨ, ਮਾਧਵੈ ਤੇ ਧਾਰ।
ਬਢਤ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁ ਤਾਹਿ ਭਯ ਤੇ, ਕੀਓ ਨਾਹਿ ਫਲਾਇ।
ਕਛੁਕ ਮਤਲਬ ਯੋਗ ਭਾਖੋਂ, ਜਗਤ ਕੈ ਹਿਤ ਲਜਾਇ ॥ ੭ ॥

ਵਾਯੂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਗਤ ਵਿਖੇ ਲੱਛਣ ਹਨ, ਸੋ ਵਿਚਾਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਕੁਛਕ ਮਾਧਵ ਵਿਚੋਂ ਕਹੇ ਹਨ, ਸੋ ਮਤਲਬ ਯੋਗ। ਹੋਰ ਬਾਕੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵਧ ਜਾਣੇ ਕਰਕੇ ਛੱਡ ਦਿਤੇ ਹਨ ॥ ੭ ॥

ਸਰਬ ਬਾਤ ਦੇ ਮੂਲ ਪੰਚ ਬਾਤ ਨਾਮ—ਦੋਹਰਾ

ਪ੍ਰਾਨ ਅਪਾਨ ਸਮਾਨ ਹੀ, ਅਰੁ ਉਦਾਨ ਜੋ ਬਯਾਨ।
ਪਾਂਚ ਬਾਤ ਸਾਰੰਗ ਧਰੈ, ਕੀਨੇ ਨਾਮ ਬਖਾਨ ॥ ੮ ॥

੧ ਪ੍ਰਾਨ, ੨ ਅਪਾਨ, ੩ ਸਮਾਨ, ੪ ਉਦਾਨ ਤੇ ੫ ਬਯਾਨ, ਇਹ ਪੰਜੇ ਬਾਤ ਹਨ ॥੮॥

ਸਥਾਨ—ਚੌਪਈ

ਹ੍ਰਿਦਯ ਪ੍ਰਾਨ ਗੁਦ ਬਸਤ ਅਪਾਨ। ਨਾਭਿ ਸਮਾਨ ਜੁ ਕੰਠ ਉਦਾਨ।
ਬਯਾਨ ਬਾਤ ਬਸ ਹੈ ਸਭ ਗਾਤ। ਘਨੇ ਰੋਗੁ ਇਨਹੀ ਉਤਪਾਤ ॥੯॥

ਹ੍ਰਿਦੇ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਨ, ਗੁਦਾ ਤੇ ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਵਿਖੇ ਅਪਾਨ, ਨਾਭੀ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਕੰਠ ਵਿਖੇ ਉਦਯਾਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਬਯਾਪੀ ਹੋਈ ਬਯਾਨ, ਪਵਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਵਾਰੇ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੯ ॥

ਸਰਬ ਬਾਤ ਕੋ ਰਸੋਨ (ਲਸਨ) ਪਿੰਡੁ—ਦੋਹਰਾ

ਪਲ ਇਕੁ ਅਥਵਾ ਅਰਧ ਪਲੁ, ਲਸਨ ਕੂਟ ਕੈ ਰਾਖ।
ਏ ਔਖਧ ਯਾ ਮੈ ਭਿਲੋ, ਕਹੌਂ ਨਾਮ ਤਿਨ ਭਾਖ ॥ ੧੦ ॥
ਸੌਂਚਰ ਸੇਂਧਾ ਜਰਨ ਹਿੰਗੁ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਸਮ ਕਰ ਮੇਲੁ।
ਇਕ ਮਾਸਾ ਭਛਨ ਕਰੋ, ਏਰੰਡ ਸ੍ਰਿਤ ਜਲ ਭੇਲ ॥ ੧੧ ॥
ਅਥਵਾ ਤੇਲ ਇਰੰਡ ਸੋ, ਮਾਸ ਏਕ ਲੌ ਖਾਤ।
ਬਾਤ ਰੋਗੁ ਬਕਰ ਬਦਨ, *ਅਪਤੰਤ੍ਰਕ ਮਿਟ ਜਾਤ ॥ ੧੨ ॥
ਸਰਬ ਅੰਗ ਅੰਗ ਆਧਿ ਹੀ, ਉਰਸਤੰਭ ਕਟਿ ਪ੍ਰਿਸਟਿ।
ਪੇਟ ਗ੍ਰਿਧੀ ਸੀ ਰੋਗ ਕੋ, ਕ੍ਰਿਮ ਮਿਟ ਜਾਵਤ ਦੁਸਟ ॥ ੧੩ ॥

੯੬੨—†ਇਕ ਪਲ ਤੇ ਅੱਧਾ ਪਲ ਭਾਵ ੬ ਤੋਲੇ ਲਸਣ ਲੈਕੇ ਕੁੱਟੇ ਅਰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਭੀ ਵਿਚ ਮੇਲੇ, ਸੋ—ਸੌਂਚਰਲੂਣ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਜੀਰਾ, ਹਿੰਗੁ, ਮਘ, ਮਿਰਚ ਤੇ ਸੁੰਢ ਇਹ ਇਕ ਇਕ ਮਾਸਾ ਪਾਕੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਾਕੇ ਫਿਰ ਖੁਰਾਕ ਬਲ ਅਨੁਸਾਰ ੧ ਯਾ ੨ ਮਾਸੇ ਤਕ ਅਰਿੰਡ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ (ਯਾ ਕਾਹੜੇ ਵਿਚ) ਅਥਵਾ ਅਰਿੰਡ ਦੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਦਾ ਟੇਢਾ ਪਨ, ਅਪਤੰਤ੍ਰਕ ਵਾਯੂ, ਅੰਗ ਅੰਗ ਦੀ ਪੀੜਾ, ਉਰੂਸਤੰਭ, ਕਮਰ, ਪਿੱਠ, ਪੇਟ, ਗੋਡੇ ਦੀ ਪੀੜ ਹੋਰ ਪੇਟ ਦੇ ਕ੍ਰਿਮਿ ਆਦਿ ਵਾਯੂ ਦੇ ਰੋਗ ਸਭ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥ ੧੦ ॥ ਤੋਂ ॥ ੧੧ ॥

ਕੁਟ ਲਸੂਨ ਸੂਖਮ ਕਰੀ, ਘ੍ਰਿਤ ਸੌਂ ਖਾਵਤ ਜੋਇ।

---

*ਆਪਣੇ ਕਾਰਣ ਬਲ ਕਰੋਧ ਹੋਈ ਵਾਯੂ ਪਕਵਾਸ਼ਯ ਦੇ ਉਪਰ ਜਾਕੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਪੀੜਿਤ ਕਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਮਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਮਾ ਦੇਵੇ, ਕੰਪਾਵੇ, ਚਿਤ ਵਿਖੇ ਮੋਹ ਪੈਦਾ ਕਰੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਅਤਿਯੰਤ ਤਕਲੀਫ ਨਾਲ ਉਚਾ ਸ੍ਵਾਸ ਲਵੇ, ਨੇਤਰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਅਥਵਾ ਮਿਟਾ ਦੇਵੇ, ਕਬੂਤਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗੁਟਕੇ ਅਤੇ ਬੇਸੁਧ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਐਸੇ ਲਛਣ ਜਿਸ ਵਾਯੂ ਰੋਗ ਦੇ ਹੋਣ, ਉਸਨੂੰ "ਅਪਤੰਤ੍ਰਕ" ਵਾਯੂ ਰੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

†ਏਥੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿਚ ੧ ਪਲ ਤੇ ਅੱਧਾ ਪਲ ਕਰਕੇ ੬ ਤੋਲੇ ਲੈਣਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਮਾਸ਼ਾ ਮਾਸ਼ਾ ਸਭੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਾਵਣੀਆਂ, ਮਾਤ੍ਰਾ ਖੁਰਾਕ, ਬਲ ਪਰ ਹੈ। ਅਗਜਾਨਨਿਬ੍ਰਿਤੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਵੰਗਸੇਨ ਪ੍ਰਿ· ੩੨੫ ਸਲੋਕ ੪੦—੪੩।

ਭੋਜਨ ਪਯ ਘ੍ਰਿਤ ਸੋ ਛਕੈ, ਬਾਤ ਕਬਹੁ ਨਾ ਹੋਇ ॥ ੧੪ ॥

੯੬੩–ਕੁਟ ਕੇ ਲਸਨ ਘਿਉ ਵਿਚ ਤਲਕੇ ਖਾਵੇ ਅਰ ਭੋਜਨ ਭੀ ਦੁਧ ਘਿਉ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਯੂ ਨਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ॥ ੧੪ ॥

ਬਚ ਸੁਰਦਾਰਾ ਸੁੰਠਿ ਲੈ, ਚੂਰਨ ਤਾਤੈ ਨੀਰ।
ਹ੍ਰਿਦੈ ਬਾਤ ਕੀ ਬੇਦਨਾ, ਔਰ ਬਾਤ ਮਿਟ ਪੀਰ ॥ ੧੫ ॥

੯੬੪–ਵਚ, ਦੇਵਦਾਰ ਤੇ ਸੁੰਢ ਚੂਰਣ ਕਰ ਕੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ (ਚੁਟਕੀ ਪਰਮਾਣ) ਲਵੇ ਤਾਂ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਬਾਤ ਪੀੜਾ ਅਰ ਹੋਰ ਸਭ ਪੀੜਾ ਨਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ॥੧੫॥

ਕੁਖ ਬਾਤ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਸੁੰਠੀ ਚਿਤ੍ਰਾ ਜਲ ਸੋਂ ਖਾਇ। ਕੁਖ ਬਾਤ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ।
ਕੁਟਜ ਬੀਜ ਜਲ ਉਸਨੇ ਲੇਹੁ। ਕੁਖ ਬਾਤ ਕੀ ਪੀਰ ਹਰੇਹੁ ॥੧੬॥

੯੬੫–ਸੁੰਢ ਤੇ ਚਿੱਤ੍ਰਾ, ਜਲ ਨਾਲ ਫੱਕੇ।

੯੬੬–ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ। ਵਾਯੂ ਵੀ ਕੁੱਖ ਪੀੜਾ ਨਸ਼ਟ ਕਰੇ ॥੧੬॥

ਗੋਲੀ ਸਰਬ ਵਾਤ ਪਰ–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਸੁੰਠ ਚਿਤ੍ਰਕ ਚਬਕਿ ਬਲਯਾ, ਪੀਪਰੀ ਅਜਵਾਨ।
ਲੈ ਕਲੌਂਜੀ ਜਟਾ ਪੀਪਰ, ਅਕਰਕਰ ਸਮ ਠਾਨ।
ਬਾੜਿੰਗ ਗੁੜ ਸੋ ਗੁਟੀ ਕੀਜੈ, ਟੰਕ ਏਕ ਪ੍ਰਮਾਨ।
ਬਾਇ ਅੱਸੀ ਭਾਗ ਜਾਵੈ, ਸੂਲ ਕ੍ਰਿਮ ਕੀ ਹਾਨਿ ॥ ੧੭ ॥

੯੬੭–ਸੁੰਢ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਚੱਵ, ਅਸੁਗੰਧ, ਮਘ, ਅਜਵਾਇਨ, ਕਲੌਂਜੀ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਅਕਰਕਰਾ ਅਰ ਬਾਇਵੜਿੰਗ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਪੀਹੇ, ਗੁੜ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ੪ ਮਾਸੇ ਦੀ ਕਰੇ, (ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ) ਤਾਂ ਅੱਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਯੂ, ਹੋਰ ਧੂਲ, ਕ੍ਰਿਮ ਸੱਭੋ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੭ ॥

ਝੋਲਾ ਬਾਤ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਮਜ ਬਿਭੀਤਕ ਮਰਚ ਬਿੜੰਗ। ਸੁੰਠੀ ਬਚ ਬਿਖੁ ਮੇਲ ਸੁਧੰਗ।
ਭਿਲਾਤਕ ਸਮ ਵਜਨ ਕਰਾਇ। ਗੋਮੂਤਰ ਗੁਟਿ ਗੁੰਜ ਬਧਾਇ ॥੧੮॥
ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਖਰਲੋ ਚਿਤ ਲਾਇ। ਸਭੀ ਜਾਤ ਕੀ ਭਾਗਤ ਬਾਇ।
ਪਥ ਖੁਲਾਵੇ ਉਸਨ ਸੁਭਾਇ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੇ ਦਈ ਬਤਾਇ ॥ ੧੯ ॥

੯੬੮–ਮੱਜ *ਫਲ, ਬਹੇੜਾ, ਮਿਰਚ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਸੁੰਢ, ਵਚ, ਸੁੱਧ ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ ਤੇ

---

*ਮੱਜ–ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਕ ਫਲ ਹੈ ਜੋ ਗੋਰਖਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਹੇੜੇ ਦੀ ਗਿਰੀ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ. ਅਭਾਵ ਮੇਂ ਜੰਗਲੀ ਅਨਾਰ ਪਾਵੇ। ਜੇ ਤਸੱਲੀ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਦੇਖੋ ਦ੍ਰਬ ਦਰਪਣ।

ਭਿਲਾਵੇ. ਸਭੇ ਸਮਾਨ, ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ੭ ਦਿਨ ਘੋਟਕੇ ਗੋਲੀ ਰੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਰੇ, ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਯੂ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਪੱਥ ਗਰਮ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ॥੧੮॥੧੯॥

ਸਰਬ ਬਾਤ ਕੋ ਫੱਕੀ–ਚੌਪਈ

ਬਲਯਾ ਬਾਲਜੋ ਮੇਲੋ ਤੀਨ। ਦਸੇ ਮੂਲ ਸੁੰਠੀ ਕੋ ਲੀਨ।
ਦਿਵਸ ਰਾਸ਼ਨਾ ਨਖਯ ਮੰਗਾਇ। ਪੀਸੀ ਨੀਕੇ ਬਸਨ ਛਨਾਇ ॥੨੦॥
ਉਸਨ ਬਾਰ ਸੰਗ ਖਾਵਤ ਜੋਇ। ਟੰਕ ਏਕ ਮਾਤ੍ਰਾ ਇਸ ਹੋਇ।
ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਲੌ ਸੇਵਨ ਕਰੈ। ਰੋਗ ਬਾਤ ਕਾ ਤਨ ਤੇ ਟਰੈ ॥੨੧॥

੮੬੯–ਅਸਗੰਧ, ਮੁਸ਼ਕਬਾਲਾ, ਤੀਨ ਕਰ ਕੇ ਤ੍ਰਿਫਲਾ, (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ) ਦਸੇ ਮੂਲ (ਬਿਲ, ਸੋਨਪਾਠਾ, ਕੰਭਾਰੀ, (ਜ਼ਰਿਸ਼ਕ) ਪਾਢਲ (ਗੁਲਾਬ), ਅਰੁਣੀ, ਸਰਵਿਨ, ਪਿਠਵਨ, ਛੋਟੀ ਕੰਡਯਾਰੀ, ਬਡੀ ਕੰਡਯਾਰੀ ਤੇ ਭੁਖੜਾ) ਸੁੰਢ, ਲੌਂਗ, ਰਾਸਨਾ ਤੇ ਨਖਯੂ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲਵੇ ਤੇ ਪੀਹਕੇ ਕਪੜ ਛਾਣ ਕਰੇ, ਇਕ ਟੰਕ (੪ ਮਾਸੇ) ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸੱਤ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਤ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੦॥੨੧॥

ਸਰਬ ਬਾਤ ਕੋ ਕਲਯਾਨ ਅਵਲੇਹ (ਚਟਣੀ–ਚੌਪਈ

ਕੂਠ ਜਰਨ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਨਿਸ ਮੇਲ। ਅਜਮੋਦਾ ਯਸਟੀ ਸੁੰਠੀ ਠੇਲ।
ਸੇਂਧਾ ਮਰਚਾਂ ਪੀਸ ਛਨਾਇ। ਘ੍ਰਿਤ ਸੇਤੀ ਅਵਲੇਹ ਖਵਾਇ ॥੨੨॥
ਦਿਨ ਇਕਬੀਸੇ ਚਾਟੇ ਏਹ। ਪਟ ਪੀਰਾ ਸਭ ਜਾਵੈ ਤੇਹ।
ਅਪਰਬਾਤ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ। ਕਲਯਾਨਕ ਅਵਲੇਹ ਕਹਾਇ ॥੨੩॥

੮੭੦–ਕੁੱਠ ਮਿੱਠੀ, ਜੀਰਾ, ਮਘ, ਹਲਦੀ, ਅਜਮੋਦ, ਮੁਲੱਠੀ, ਸੇਂਧਾ ਲੂਣ ਤੇ ਮ੍ਰਿਚ, ਪੀਹਕੇ ਛਾਣੇ, ਘਿਉ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਚੱਟੇ ੨੧ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਪੱਟ ਦੀ ਪੀੜ ਅਰ ਹੋਰ ਸਭ ਬਾਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੨॥੨੩॥

ਉਦਰ ਬਾਤ ਪੀੜ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਨਿੰਬ ਤੁਚਾ ਘਸ ਨੀਰ ਸੌਂ, ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਲੌ ਪਾਨ।
ਜਠਰ ਪਾਸੁਲੀ ਨਾਭਿ ਕਟਿ, ਕਰਤ ਪਵਨ ਕੀ ਹਾਨ ॥ ੨੪ ॥

੮੭੧–ਨਿੰਮ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਜਲ ਨਾਲ ਰਗੜਕੇ ੭ ਦਿਨ ਤਕ ਪੀਵੇ, ਤਾਂ ਪੇਟ ਪੀੜ, ਪਸੁਲੀ ਦੀ ਪੀੜ, ਧੁੰਨੀ ਦੀ ਪੀੜ, ਕਮਰ ਦਰਦ ਤੇ ਵਾਯੂ ਦੀ ਸਭ ਪੀੜ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੪॥

ਆਕੜ ਸੂਲ ਸੰਧਿਨ ਬਾਤ ਪੀੜ ਉਪਾਇ–ਸੋਰਠਾ

ਏਰੰਡ ਤੇਲ ਸੋ ਖਾਇ, ਸੁੰਠੀ ਪੀਸੀ ਛਾਨਕੈ।
ਪੀਰ ਸੰਧਿ ਕੀ ਜਾਇ, ਸੂਲ ਆਕਰਾ ਜਾਤ ਹੈ ॥ ੨੫ ॥

੮੭੨–ਅਰਿੰਡ ਦੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਸੁੰਢ ਪੀਹ ਛਾਣ ਕੇ ਖਾਵੇ। ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਪੀੜ, ਆਕੜ ਤੇ ਸੂਲ

ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੫॥

ਅਧੋਊਰਧ ਬਾਤ ਉਪਾਯ—ਦੋਹਰਾ

ਤਗਰ ਮੂਲ ਘਸ ਤਕ੍ਰ ਸੋ, ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਲੈ ਪੀਯ।
ਅਧੋ ਉਰਧ ਕੀ ਬਾਤ ਮਿਟ, ਬਹੁ ਸੁਖ ਪਾਵਤ ਜੀਯ॥ ੨੬ ॥

੯੭੩—ਤਗ੍ਰ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਘਿਸਾਕੇ ੭ ਦਿਨ ਤਕ ਪੀਵੇ। ਹੇਠ ਉਪਰਲੀ ਵਾਯੂ ਦੀ ਪੀੜਾ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਵੇ ॥੨੬॥

ਕਲਕ—ਚੌਪਈ

ਆਸਗੰਧ ਰਹਸਨ ਸਤ ਮੂਰ। ਰੋਹਿਸਫੂਲਾ ਕਲਕ ਸੁ ਚੂਰ।
ਤੇਲੁ ਇਰੰਡੈ ਸਾਥ ਮਿਲਾਇ। ਖਾਵਤ ਬਾਤ ਸੂਲ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੨੭॥

੯੭੪—ਅਸਗੰਧ, ਰਾਸਨਾ (ਜ਼ੰਜਬੀਲ ਸ਼ਾਮੀ), ਸਤਾਵਰ, *ਰੁਹੀੜੇ ਦੇ ਫੁੱਲ ਜਲ ਨਾਲ ਘੋਟਕੇ ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਮਿਲਾਕੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੭॥

ਕੰਪ ਬਾਤ ਉਪਾਇ—ਦੋਹਰਾ

ਟੰਕ ਦੋਇ ਪਾਰਾ ਗਹੋ, ਦੁਗਨੀ ਲੇ ਹਰਤਾਲ।
ਮਨਸਿਲ ਤ੍ਰਿਗੁਨੀ ਪਾਈਏ, ਸੁਗੰਧ ਚੌਗਨੀ ਡਾਲ॥ ੨੮ ॥
ਸਭ ਸਮਾਨ ਲੈ ਸਹਿਤ ਕੋ, ਆਕ ਦੂਧ ਸਭ ਪੀਸ।
ਗਜ ਬਸਤ੍ਰ ਕੋ ਲੇਪਿਯੇ, ਏਕੈ ਪਾਸ ਸੁ ਈਸ॥ ੨੯ ॥
ਬਾਤੀ ਕਰਕੈ ਟਾਂਕਿਯੈ, ਢੀਂਗਲ ਜੰਤਰ ਜੇਮ।
ਮਿਸਟ ਤੇਲ ਊਪਰ ਖਿਜੇ, ਪੰਚ ਸ੍ਰਿਸਾਹੀ ਤੇਮ॥ ੩੦ ॥
ਤਲੇ ਰਾਖ ਲੈ ਥਾਲ ਕੋ, ਬਾਤੀ ਆਗ ਲਗਾਇ।
ਚੁਆਇ ਤੇਲੁ ਸੀਸੀ ਭਰੋ, ਦੂਧ ਤੇਲ ਮਰਦਾਇ॥ ੩੧ ॥
ਟਾਂਕ ਦੋਇ ਪਯ ਸੇ ਭਖੇ, ਦਿਨ ਇਕ ਤੀਸ ਪ੍ਰਮਾਨ।
ਸੀਸ ਬਾਹੁ ਜੰਘਾਂ ਅਨਿਲ, ਕੰਪ ਬਾਤ ਸਭ ਹਾਨ।

੯੭੫—†ਪਾਰਾ ੮ ਮਾਸੇ, ਹੜਤਾਲ ੧੬ ਮਾਸੇ, ਮਨਸਿਲ ੨੪ ਮਾਸੇ, ਗੰਧਕ ਆਵਲੇਸਾਰ ੩੨ ਮਾਸੇ ਤੇ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਹਿਤ ਪਾ ਕੇ, ਅੱਕ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਪੀਹੋ ਅਰ ਗਜ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਸਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੇਪੇ। ਫਿਰ ਉਸਦੀ ਗੋਲ ਬੱਤੀ ਬਣਾਕੇ ਢੀਂਗੁਲੀ ਜੰਤਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੇ

*ਰੁਹੀੜੇ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ, ਗਾੜ੍ਹੇ ਬਣਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਫੁੱਲ ਅਨਾਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਲਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਲਾਲ ਅਤੇ ਸੁਫੈਦ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਨਾਲ ਰੁਹੀੜਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਰੰਗ ਹੋਵੇ ਫੂਲ ਲਵੇ। ਦੇਖੋ ਰਾਜ ਨ੍ਰਿਘੰਟੂ।

ਉਪਰ ੫ ਸਿਰਸਾਹੀ (੧੧। ਤੋਲੇ) ਮਿੱਠਾ ਤੇਲ ਪਾਕੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਅੱਗ ਲਾਵੇ। ਹੇਠ ਥਾਲ ਰੱਖ ਕੇ ਤੇਲ ਚੁਆਕੇ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪਾ ਲਵੇ। ਫਿਰ ਇਹ ਤੇਲ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਮਲੇ ਅਰ ੮ ਮਾਸੇ ਨਿੱਤ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ੩੧ ਦਿਨ ਤੱਕ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿਰ, ਬਾਂਹ, ਜੰਘਾਂ ਦੀ ਵਾਯੂ ਤੇ ਕੰਪਵਾਯੂ ਸੱਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੯ ਤੋਂ ੩੨॥

ਸੰਕਰ ਛੰਦ

ਲਸਨ ਲੈ ਅਧ ਸੇਰ ਗੁੱਗਲ, ਭੈਂਸਿਯਾ ਅਧ ਸੇਰ।
ਘੀਉ ਗਾਵਾ ਆਧ ਸੇਰੈ, ਮਿਟੀ ਭਾਂਜਨ ਭੇਰ।
ਧਾਨ ਮਹਿ ਦਬ ਸਾਤ ਦਿਨ ਲੈ ਪਿਛੈ ਪਲੁ ਇਕੁ ਖਾਇ।
ਕੰਪ ਬਾਤ ਜੁ ਬਾਤ ਸਗਲੀ, ਮਾਸ ਇਕ ਮੈ ਜਾਇ॥ ੩੩ ॥

੮੭੬–ਅਧ ਸੇਰ ਲਸਨ, ਭੈਸੀਆ ਗੁੱਗਲ ਅੱਧ ਸੇਰ ਤੇ ਗੋਕਾ ਘ੍ਰਿਤ ਅਧ ਸੇਰ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਧਾਨਾਂ ਵਿਚ ੭ ਦਿਨ ਦਬਾਕੇ ਪਿਛੋਂ ੪ ਤੋਲੇ ਖਾਯਾ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਕੰਪਬਾਤ ਅਰ ਹੋਰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਤ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੩੩ ॥

ਸਰਬ ਬਾਤ ਉਪਾਇ (ਜੋਗਸਤਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਅੰਮਲਤਾਸ ਛਿੰਨਾ ਬ੍ਰਿਖੈ, ਕਲਕ ਕਰਾਵੈ ਏਹ।
ਅਰਿੰਡ ਤੇਲ ਸੋ ਪੀਜੀਏ, ਸਕਲ ਪਵਨ ਮਿਟ ਤੇਹ॥ ੩੪ ॥

੮੭੭–ਅੰਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁਦਾ, ਗਿਲੋਯ ਤੇ ਬਾਂਸਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਕ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਯੂ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੪॥

ਕੰਪ ਬਾਤ ਪਰ ਚਟਣੀ–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਸੁੰਠ ਰਜਨੀ ਹਿੰਗੁ ਮਿਰਚਾਂ, ਬਰਚ ਪੁਸਕਰ ਮੂਰ।
ਅਜਮੋਦ ਅਰੁ ਅਜਵਾਇਨੀ, ਲੈ ਕਾਰਵੀ ਸਮ ਚੂਰ।
ਟਾਂਕ ਦੋਇ ਸੁ ਨਿਤ ਖਾਵਤ, ਮੇਲ ਘ੍ਰਿਤ ਗੋ ਆਨ।
ਕੰਪ ਬਾਤ ਬਿਨਾਸ ਹੋਵਤ, ਬਾਤ ਸਗਲੀ ਹਾਨ॥ ੩੫।

੮੭੮–ਸੁੰਢ, ਹਲਦੀ, ਹਿੰਗ, ਮਿਰਚ, ਵਚ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਅਜਮੋਦ, ਅਜਵੈਣ ਤ ਸੌਂਫ, ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਬਰੀਕ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਅਰ ਗੋਕੇ ਘਿਉ ਵਿਚ ਰਲਾ ਕੇ ਚਟਣੀ ਕਰੇ, ਨਿੱਤ ੮ ਮਾਸੇ ਖਾਵੇ। ਇਹ ਕੰਪਵਾਯੂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਤ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨਹਾਰੀ ਹੈ ॥ ੩੫॥

ਰੀਂਘਣ ਬਾਤ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਬਲਯਾ ਮੂਸਲੀ, ਸੁੰਠ ਸਿੰਘਾਰੇ ਚੀੜ।
ਬਿਲਕਬ ਪੀਸੀ ਸਮ ਸਿਤਾ, ਰੋਗੀ ਖਾਵਤ ਭੀੜ॥ ੩੬ ॥

† ਪਹਿਲੇ ਪਾਰੇ, ਗੰਧਕ ਦੀ ਕਜਲੀ ਘੋਟਕੇ ਕਰੇ, ਫੇਰ ਹੋਰ ਚੀਜਾਂ ਪਾਕੇ ਘੋਟੇ।

ਪਾਂਚ ਟਾਂਕ ਘ੍ਰਿਤ ਸੰਗਿ ਸੋ ਜੋ ਚਾਟਤ ਪਰਭਾਤ।
ਕਟ ਪੀਰਾ ਰੀਂਘਨ ਅਨਿਲ ਪ੍ਰਸਤ ਬਾਤ ਮਿਟ ਜਾਤ ॥ ੩੭ ॥

੯੭੯–ਮਘ, ਅਸਗੰਧ, ਮੂਸਲੀ, ਸੁੰਢ,ਸਿੰਘਾੜੇ, ਚੀੜ, (ਇਹ ਇਕ ਸੁਗੰਧਤ ਦ੍ਰਵ ਹੈ,ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਛੁਹਾਰੇ ਬ੍ਰਿਛ ਦਾ ਗੂੰਦ ਹੈ, ਯੂਨਾਨੀ 'ਮਜਰਹ ਤੁਲਜਨ' ਆਖਦੇ ਹਨ) ਅਤੇ ਬਿਲਕੱਬ ਇਹ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਪੀਹੇ, ਫਿਰ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਮਿਸਰੀ ਪਾ ਕੇ ੨੦ ਮਾਸੇ ਘਿਉ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਕਮਰ ਪੀੜ, ਰੀਂਘਣ ਦੀ ਦਰਦ, ਪੁੜਪੁੜੀਆਂ ਦੀ ਦਰਦ ਅਰਥਾਤ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਯੂ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੩੬ ॥ ੩੭ ॥

ਸੁੰਠ ਇਰੰਡੇ ਬੀਜ ਗਿਰ, ਕਰਖ ਕਰਖ ਏ ਲੇਇ।
ਗੋ ਪਯ ਸੰਗਹਿ ਪੀਜੀਏ, ਰੀਂਘਨ ਬਾਤ ਨਸੇਇ ॥ ੩੮ ॥

੯੮੦–ਸੁੰਢ, ਅਰਿੰਡ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਗਿਰੀ, ਤੋਲਾ ਗੌਕੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਪੀਵੇ, ਰੀਂਘਣ ਬਾਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੩੮ ॥

ਮਿੱਜੀ ਬੀਜ ਕਰੰਜ ਕੀ, ਮਾਸੇ ਦ੍ਵਾਦਸ ਆਨ।
ਕਰ ਟੀਕੀ ਤਿਮ ਸੇਕਿਯੈ, ਚੂਲੈ ਉਪਰ ਠਾਨ ॥ ੩੯ ॥
ਖਾਵਤ ਗੌਕੇ ਘ੍ਰਿਤ ਸੋਂ, ਰੀਂਘਨ ਮਿਟ ਹੈ ਬਾਇ।
ਰੋਗੁ ਦੇਖਕੇ ਦੀਜੀਓ, ਤੌ ਜਗ ਮਹਿਮਾ ਥਾਇ ॥ ੪੦ ॥

੯੮੧–ਕਰੰਜੂਏ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਗਿਰੀ ੧੨ ਮਾਸੇ, ਟਿੱਕੀ ਕਰਕੇ ਤਵੇ ਪਰ ਸੇਕ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਗੌਕੇ ਘਿਉ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰੀਂਘਣ ਬਾਤ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ॥੩੯॥੪੦॥

ਕ੍ਵਾਥ ਰੀਂਘਣ ਬਾਤ ਕੋ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਦਸ ਜੁ ਮੂਲ ਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ, ਪੁਸਕਰ ਰਾਮਠ ਪਾਇ।
ਪੀਵਤ ਰੀਂਘਨ ਬਾਤ ਦੁਖ, ਲਹਰ ਚੀਸ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥ ੪੧ ॥

੯੮੨–ਦਸ਼ਮੂਲ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਪੁਹਕਰ ਮੂਲ ਵਾ ਹਿੰਙ ਧੂੜਕੇ ਪੀਂਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਰੀਂਘਣ ਦੀ ਪੀੜ, ਚੀਸ, ਲਹਰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ॥ ੪੧ ॥

ਸੋਏ ਮੇਥੇ ਮਾਲ ਕੰਗਣੀ, ਕ੍ਵਾਥੀ ਰਾਮਠ ਪਾਇ।
ਰੀਂਘਨ ਪੀਵਤ ਹੀ ਮਿਟਤ, ਤਨ ਮਨ ਕੋ ਸੁਖ ਥਾਇ ॥ ੪੨ ॥

੯੮੩–ਸੋਏ, ਮੇਥੇ ਤੇ ਮਾਲਕੰਙਣੀ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪਿਛੋਂ ਹਿੰਙ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਰੀਂਘਣ ਦੀ ਪੀੜਾ ਹਟਕੇ ਮਨ ਤਨ ਸੁਖੁ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ॥ ੪੨ ॥

ਰਾਸਨਾ ਪੰਚਕ ਸਰਬਾਂਗ ਬਾਤੇ– ਚੌਪਈ

ਰਾਇਸਨਾ ਛਿੰਨਾ ਲੈ ਦਾਰ। ਸੁੰਠ ਇਰੰਡੇ ਜੜ ਛਿਲ ਡਾਰ।
ਕ੍ਵਾਥ ਪਾਤ ਕਰਿ ਪੀਵਤ ਜੋਇ। ਸਰਬ ਅੰਗ ਮਹਿ ਪੀਰ ਨ ਹੋਇ॥੪੩॥

੬੯੪–ਰਾਸਨਾ, ਗਿਲੋਯ, ਦੇਵਦਾਰ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਅਰਿੰਡ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਨਿਤ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਅੰਗ ਅੰਗ ਦੀ ਬਾਤ ਪੀੜਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੪੩॥

ਸੰਧਾਨ ਬਾਤ ਉਪਾਯ–ਦੋਹਰਾ

ਦੋ ਪੈਸੇ ਭਰ ਆਮਰੇ, ਜਲ ਮੈਂ ਰਖ ਅਠ ਜਾਮ।
ਪ੍ਰਭ ਤ ਜੁ ਪੀਵੈ ਛਾਨ ਕੇ, ਸੰਧ ਪਵਨ ਮਿਟ ਆਮ ॥ ੪੪ ॥
ਚੌਦਹਿ ਦਿਨ ਲੌ ਇਮ ਕਰੋ, ਮੂੰਗ ਅਲੂਣੇ ਪੱਥ।
ਕੁਬਿਜਕ ਰੁਧਰ ਬਿਕਾਰ ਖੋ, ਨਾਸ ਕਰਤ ਸਭ ਸੱਥ ॥ ੪੫ ॥

੬੯੫–ਆਵਲੇ ੨ ਪੈਸੇ ਭਰ ੮ ਪਹਿਰ ਜਲ ਵਿਚ ਭਿਉਂ ਛੱਡੇ, ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਪੁਣਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸੰਧੀਆਂ ਦੀ ਬਾਤ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਅਰ ਇਹ ੧੪ ਦਿਨ ਤਕ ਪੀਵੇ। ਅਲੂਣਾ ਪੱਥ ਆਵੇ, ਕੁਬਜ ਪਨ, ਖੂਨ ਦਾ ਵਿਗਾੜ ਭੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰੇ ॥੪੪॥੪੫॥

ਸਰਬ ਬਾਤ ਵਾ ਚੋਟ ਕੋ ਗੱਦ (ਲੇਪ) (ਕਾਲਗਯਾਨਾਤ)–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਲਸਨ ਪਾਰਾ ਹਿੰਗੁ ਮਰਚਾਂ, ਪੀਪਰੀ ਜੈਪਾਲ।
ਨੀਲਥੋਥਾ ਹੀਰਬੀ ਬਿਖ, ਔ ਨੁਸ਼ਾਦਰ ਘਾਲ।
ਟੰਕ ਦੁਇ ਦੁਇ ਸਭੇ ਲੀਜੈ,ਗੁੰਜ ਦਾਲ ਰਲਾਇ।
ਸਾਤ ਟੰਕ ਸਿਵਾਲ ਮੂਤਰ, ਪੀਸ ਸਭ ਗਦ ਲਾਇ ॥ ੪੬ ॥

ਦੋਹਰਾ–
ਬਾਤ ਚੌਰਾਸੀ ਚੋਟ ਦੁਖ, ਉੱਲ ਪੀਰ ਸਭ ਜਾਇ।
ਕਹਤ ਮੇਘ ਇਤ ਮੈਂ ਲਿਖੀ, ਕਾਲ ਗਯਾਨ ਕੈ ਭਾਇ ॥ ੪੭ ॥

੬੯੬–ਲਸਨ, ਪਾਰਾ, ਹਿੰਙ, ਮਿਰਚਾਂ, ਮਘਾਂ, ਜਮਾਲਗੋਟਾ, ਨੀਲਾ ਥੋਥਾ, ਕੋੜੀ*ਕੁੱਠ, ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ ਤੇ ਨੁਸ਼ਾਦਰ ਇਹ ਸਭੇ ਅੱਠ ਅੱਠ ਮਾਸੇ ਤੇ ਰੱਤੀਆਂ ਦੀ ਦਾਲ ੨੮ ਮਾਸੇ, ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀਸਕੇ ਗਿੱਦੜ ਦੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰੇ, ਤਾਂ ੮੪ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਤ, ਚੋਟ, ਉੱਲ ਅਰ ਪੀੜਾ ਸੱਭੇ ਨਾਸ ਕਰ ॥੪੬॥੪੭॥

ਸਰਬ ਬਾਤ ਪਰ ਗੋਲੀ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਲੌਂਗ ਪਲ ਇਕ ਲੈ ਸੰਭਾਲੂ, ਕੂਪਲਾ ਪਲ ਦੋਇ।
ਪੀਸ ਗੋਲੀ ਪਾਂਦ ਰੱਤੀ, ਖਾਇ ਰੋਗੀ ਸੋਇ।
ਆਧ ਅੰਗੋ ਪਖਯਘਾਤੇ, ਅੰਗ ਹੀਨ ਜੁ ਬਾਇ।
ਮਿਟਤ ਅੱਸੀ ਚਾਰ ਬਾਤੈ, ਹਰਨ ਗੋਲੀ ਥਾਇ ॥ ੪੮ ॥

੬੯੭–ਲੌਂਗ ੪ ਤੋਲੇ, ਸੰਭਾਲੂ ਦੀਆਂ ਕੂਮਲੀਆਂ ੮ ਤੋਲੇ ਪੀਹਕੇ ਗੋਲੀ ੫ ਰੱਤੀ ਦੀ ਕਰੇ

---

*ਹੀਰਬੀ ਕੁੱਠ ਹੈ "ਦੇਖੋ ਦ੍ਰਬ ਦਰਪਣ"

ਅਰ ਖਾਵੇ, ਤਾਂ ਅਧਰੰਗ, ਪਖਯਾਘਾਤ, ਅੰਗਹੀਣਤਾ.ਬਾਦੀ, ਸੱਭੋ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਇਹ ਗੋਲੀ ੮੪ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਤ ਨਾਸ ਕਰਨ ਹਾਰੀ ਹੈ ॥੪੮॥

ਸੀਤਾਂਗ ਤੇਲੀ ਪ੍ਰਸੂਤੇ ਚੌਰਾਸੀ ਬਾਤ ਪਰ—ਚੌਪਈ

ਦੋ ਪਲ ਕੁਚਲੇ ਲੇਹੁ ਭੁਨਾਇ। ਪੀਸੀ ਦੋ ਰੱਤੀ ਲਹੁ ਖਾਇ।
ਪਾਂਚ ਲੌਂਗ ਤਾਕੇ ਦੈ ਸੰਗ। ਬਾਤ ਚੌਰਾਸੀ ਤੇਲੀ ਭੰਗ॥ ੪੯॥
ਪ੍ਰਸੂਤ ਬਾਤ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ। ਸੀਤ ਅੰਗ ਸੰਨਪਾਤ ਮਿਟਾਇ।
ਸਿੱਧ ਔਖਧੀ ਜਾਨੋ ਏਹ। ਗੁਰ ਮੁਕ ਤੇ ਲਹਿ ਭਾਖੀ ਸੋਇ ॥੫੦॥

੮੯੩—ਕੁਚਲੇ ੮ ਤੋਲੇ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਭੁਨਾ ਕੇ ਅੰਦਰਲੀ ਜੀਭ ਕੱਢ ਕੇ ਪੀਹ ਰੱਖੋ, ਫਿਰ ੨ ਰੱਤੀਆਂ ਖਾਕੇ ਪਿਛੋਂ ੫ ਲੌਂਗ ਚੱਬੋ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ੮੪ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਯੂ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਹੋਰ ਪਰਸੂਤ ਬਾਤ, ਸੀਤਾਂਗ ਅਰ ਸੰਨਿਪਾਤ ਸਭ ਦੇ ਨਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਭੀ ਇਹ ਸਿੱਧ ਔਖਧੀ ਹੈ ॥੪੯॥੫੦॥

ਬਾਂਹ ਪੀੜ ਉਪਾਇ—ਚੌਪਈ

ਸੁੰਠ ਭਾਰਤੀ ਪੀਪਰ ਆਨ। ਅਜਵਾਨੀ ਗੋ ਮੂਤ ਪਿਸਾਨ।
ਲੇਪ ਬਾਹ ਪਰ ਕਰੀਓ ਗਰਮ। ਬਾਹੁ ਬਾਤ ਕਾ ਜਾਵੈ ਭਰਮ ॥੫੧॥

੮੯੯—੯੦—ਸੁੰਢ, ਬ੍ਰਹਮੀ, ਮਘ ਤੇ ਅਜਵੈਣ, ਗੋਕੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਬਾਹਾਂ ਪਰ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਬਾਂਹ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੫੧॥

ਸਰਬ ਬਾਤ ਕੋ ਚੂਰਣ—ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਬੰਬੂਲ ਜੜ ਅਜਮੋਦ ਸੁੰਠੀ, ਰਾਸਨਾ ਹਹੁ ਪਾਇ।
ਅਜਵਾਯਨੀ ਲੈ ਸਤਾਵਰੀ, ਬਿਧਾਰ ਬਲਯਾ ਪਾਇ।
ਕੂਟ ਚੂਰਨ ਕਰਖ ਮਿਤ ਲੈ,ਮੱਦਜ ਘ੍ਰਿਤ ਜਲ ਤਾਤ।
ਤੀਨ ਬੀਚੇ ਏਕ ਸੋਂ ਭਖ, ਬਾਤ ਸਕਲ ਮਿਟਾਤ॥ ੫੨॥
ਸੰਖਿ ਕੰਪਿਤ ਗ੍ਰਹੈ ਜਾਨੂ, ਰੀਂਘਨੀ ਕਟਿ ਬਾਇ।
ਨਾਰਿ ਮੱਜਾ ਉਦਰ ਹਾਡੈ, ਧੁਖਨ ਸਭ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਗੁਲਮ ਪੀਰਾ ਤਨਹਿ ਬੇਦਨ, ਔਰ ਹਿਯ ਕਾ ਰੋਗੁ।
ਬਾਤ ਨਾਸਨ ਕਹਯੋ, ਚੂਰਨ, ਬਹੁਤ ਖਾਸੋ ਜੋਗ॥ ੫੩॥

੮੯੧—ਕਿੱਕਰ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਅਜਮੋਦ, ਸੁੰਢ, ਰਾਸਨਾ (ਜੰਜਬੀਲ ਸ਼ਾਮੀ), ਹਉਬੇਰ (ਉਨਾਬ) ਅਜਵੈਣ, ਸਤਾਵਰ, ਬਿਧਾਰਾ ਤੇ ਅਸਗੰਧ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਪੀਹੇ, ਛਾਣਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰ ਕੇ ੧ ਤੋਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸ਼ਰਾਬ, ਘਿਉ ਜਾਂ ਤੱਤੇ ਜਲ ਨਾਲ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਾਲ ਖਾਯਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਭ

ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਪੁੜਪੁੜੀਆਂ ਦੀ ਪੀੜ, ਕੰਪਵਾਯੂ, ਗੋਡਿਆਂ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ, ਗੀਂਘਣ ਪੀੜ, ਕਮਰ ਦਰਦ, ਨਾੜੀਆਂ ਦੀ ਪੀੜ, ਮੱਜਾ ਵਿਚਲੀ ਦਰਦ, ਢਿੱਡ ਪੀੜ, ਹੱਡ ਧੁਖ, ਗੋਲਾ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ ਹੋਰ ਭੀ ਬਾਤ ਸਬੰਧੀ ਪੀੜਾਂ ਦੇ ਨਾਸ ਕਰਨਹਾਰਾ ਇਹ ਚੂਰਣ ਹੈ ॥੫੨॥੫੩॥

ਮਹਾ ਅਜਮੋਦਾਦੀ ਚੂਰਣ ਸਰਬ ਬਾਤ ਕੋ (ਵੈਦਕੰਤੂਹਲਾਤ)

ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਅਜਮੋਦ ਮਰਚ ਬੜਿੰਗ ਸਯਾਮਾ, ਬੰਨਿ ਮਿਸ ਕਨ ਮੂਰ।
ਸਿਖਰ ਸੇਂਧਾ ਦਾਰ ਪਾਵੇ, ਪਲ ਜੁ ਅਧਿ ਅਧ ਪੂਰ।
ਕਰਖ ਦਸ ਪੱਥਯਾ ਮਿਲਾਵੇ, ਪੰਚ ਪਲੁ ਜੁਗ ਏਹ।
ਲੈ ਬਿਧਾਰਾ ਸੁੰਠ ਦੋਊ, ਪੀਸ ਚੂਰਨ ਤੇਹ॥ ੫੪ ॥
ਸੋਫ ਕਟਿ ਗੁਦ ਬਾਤ ਸੰਧਾ, ਸਗਲ ਪਾਚਨ ਜਾਨ।
ਕਫੀ ਬਾਤ ਜੁ ਆਮ ਬਾਤਾ, ਉਰੂ ਪੀਠ ਸੁ ਠਾਨ।
ਜਠਰ ਕ੍ਰਿਮ ਅਰੁ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸੈ, ਤਾਪ ਜੰਘ ਸੁ ਪੀਰ।
ਹੰਤਿ ਤੂਨੀ ਅਰੁ ਪ੍ਰਤੂਨੀ, ਸੂਲ ਮਿਟ ਸਭ ਬੀਰ॥੫੫॥

ਦੋਹਰਾ—
ਮੰਦਾਗਨਿ ਚੌਰਾਸੀਆ, ਬਾਤ ਰੋਗੁ ਸਭ ਜਾਇ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋਂ ਪ੍ਰਾਤ ਭਖੁ, ਜਬ ਲਗ ਤਨ ਮਹਿ ਬਾਇ॥ ੫੬ ॥

੯੯੨-ਅਜਮੋਦ, ਮਿਰਚਾਂ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਮਘਾਂ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਸੋਂਫ, ਪਿਪਲਾ ਮੂਲ, ਪੁਟਕੰਡਾ, ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ ਤੇ ਦੇਵਦਾਰ ਇਹ ਸਭ ਦੋ ਦੋ ਤੋਲੇ ਤੇ ੧੦ ਤੋਲੇ ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ, ੨੦ ਤੋਲੇ ਬਿਧਾਰਾ ਤੇ ਸੁੰਢ ਪਾਕੇ ਚੂਰਨ ਕਰਕੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸੋਜ,ਕਮਰ ਦਰਦ,ਗੁਦਾ ਦੀ ਪੀੜ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਦਰਦ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਹੋਰ ਪਾਚਨ ਕਰੇ ਅਰ ਕਫ ਬਾਤ, ਆਮ ਬਾਤ, ਪੱਟ ਪੀੜ, ਪੇਟ ਪੀੜ, ਪੇਟ ਦੇ ਕਿਰਮ (ਚਮੂਣੇ) ਖਾਂਸੀ, ਦਮਾਂ, ਤਾਪ, ਜੰਘਾਂ ਦੀ ਪੀੜਾ, ਤੂੰਨੀ ਅਰ (ਦਰਦ ਗੁਰਦਾ ਤੇ ਬੀਲਾ), ਪ੍ਰਤਤੂਨੀ ਸੂਲ, ਮੰਦਾਗਨੀ ੮੪ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਯੂ ਸੱਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਪਰੰਤੂ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਨਿੱਤ ਖਾਵੇ ਜਦ ਤੱਕ ਵਾਯੂ ਦਾ ਜ਼ਖੀਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦਿੰਦਾ ਰਹੇ ॥ ੫੪ ਤੋਂ ੫੬ ॥

ਸੰਧਿ ਬਾਤ ਪਰ ਕਾੜ੍ਹਾ—ਦੋਹਰਾ

ਸਿਫਾ ਇਰਿੰਡੋ ਦਾਰ ਲੈ, ਛਿਨਾ ਸੁੰਠੀ ਪਾਇ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪਿਵ ਬਾਤ ਹਰਿ, ਅਸਥਿ ਸੰਧ ਕੀ ਬਾਇ॥ ੫੭ ॥

੯੯੩-ਸੌਂਫ, ਇਰਿੰਡ ਦੇ ਬੀਜ, ਦੇਵਦਾਰ, ਗਿਲੋਯ ਤੇ ਸੁੰਢ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਯੂ ਜੋੜ ਜੋੜ ਦੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੫੭॥

ਚੂਰਨ (ਰਤਨਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਸਿਫਾ ਦਾਰ ਬਚ ਰਾਸਨਾ, ਹਰੜੈ ਸੁੰਢ ਇਰੰਡ।

ਘਨ ਪਤੀਸ ਸਤਮੂਰ ਬ੍ਰਿਖ, ਲੈ ਗਲੋਇ ਅਰ ਖੰਡ ॥ ੫੮ ॥
ਮੇਲੁ ਧਮਾਂਸਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ, ਪੀਵਤ ਬਾਤ ਮਿਟਾਇ।
ਸੰਧ ਕਫ ਮਜਾ ਅਸਥਿ ਸਭ, ਕੰਪ ਬਾਤ ਨ ਥਾਇ ॥ ੫੯ ॥

੬੯੪-ਸੌਂਫ ਦੇਵਦਾਰ, ਵਚ, ਰਾਸਨਾ, ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਸੁੰਢ, ਅਰਿੰਡ ਦੇ ਬੀਜ, ਮੋਥਾ, ਪਤੀਸ, ਸਤਾਵਰ ਬਾਂਸਾ, ਗਿਲੋਅ, ਖੰਡ ਅਰ ਧਮਾਹਾਂ, ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਯੁ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਜੋੜ ਜੋੜ ਦੀ ਕਫ, ਮੱਜ ਹੱਡ ਦੀ ਬਾਤ ਅਰ ਕੰਪ ਬਾਤ ਭੀ ਜਾਵੇ ॥ ੫੮ ॥ ੫੯ ॥

ਹੋਰ (ਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਾਤ)—ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਕਨਾ ਚੰਦਨ ਰਾਸਨਾ ਘਨ ਬਾਲਕਾ ਅਸਗੰਧ।
ਲੈ ਬਿਹਾਰਾ ਸੁੰਠ ਛਿੰਨਾ, ਕੁਸਟ ਮਾਸੀ ਬਧ।
ਦਾਰੁ ਲਾਗਲਿ ਸਪਤ ਮੂਲੀ, ਸੈਂਧਵ ਘਨ ਪਾਇ।
ਸਾਲਪਰਨੀ ਮਿਸਿ ਮੰਜਿਸਟਾ, ਕਾਲਮੇਖਕ ਲਯਾਇ ॥ ੬੦ ॥
ਇਲਾਇਚੀ ਪਾਠਾ ਜਮੋਦਾਂ, ਪੀਸ ਚੂਰਣ ਖਾਇ।
ਸੰਗ ਘ੍ਰਿਤ ਵਾ ਤਪਤ ਨੀਰੇ, ਬਾਤ ਸਕਲ ਮਿਟਾਇ।
ਤੁਕ ਅਸਥਿਸੰਧੀ ਜਾਇ ਮਾਰਤ; ਖਾਇ ਉਠ ਪਰਭਾਤ।
ਰਤਨਸਾਰ ਜੁ ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਮਹਿ, ਇਹੀ ਜਾਨ ਬਿਖਯਾਤ ॥ ੬੧ ॥

੬੯੫-ਮਘ, ਚੰਦਨ, ਰਾਸਨਾ, ਮੋਥਾ, ਨੇਤ੍ਰਬਾਲਾ, ਅਸਗੰਧ, ਬਿਧਾਰਾ (ਸ਼ਾਰਫ), ਸੁੰਢ, ਗਿਲੋਯ ਕੁੱਠ, ਛੜ, ਬੰਧ *ਕਰਕੇ ਕਪੂਰਕਚਰੀ ਪਾਵੇ। ਦੇਵਦਾਰ. ਨਲਿਜਰ, ਸਤਾਵਰ, ਸੇਂਧਾ ਨਿਸਕ ਮੋਥਾ, ਸਾਲਪ੍ਰਣੀ, ਸੌਂਫ, ਮਜੀਠ, ਕਾਲਮੇਖਕ ਕਰਕੇ [] ਕਾਲੀ ਤ੍ਰਿਵੀ ਲਵੇ। ਇਲਾਚੀ, ਪਾਠਾ ਤੇ ਅਜਮੋਦ ਇਹੋ ਸੱਭੇ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਨ ਕਰੇ, ਘਿਓ ਨਾਲ ਵਾ ਤੱਤੇ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ਅਰ ਚਮੜੀ ਦੀ, ਹੱਡੀਆਂ, ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਵਾਯੂ ਸੱਭੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰੇ ॥ ੬੦ ॥ ੬੧ ॥

†ਸੀਰਖ ਬਾਤੇ ਮ੍ਰਿਚਾਦੀ ਨੱਸ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਮਰਚ ਸਿੱਗ੍ਰੂ ਕੇ ਬੀਜ ਲੈ, ਤਾਮਹਿ ਮੇਲ ਬੜਿੰਗ।

---

*ਦੇਖੋ "ਦ੍ਰਬ ਦਰਪਣ"

[]ਕਾਲਮੇਖਕਾ-ਕਾਲੀ ਤ੍ਰਿਵੀ ਹੈ। ਭ੍ਰਮ ਨਿਬ੍ਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਦਰਬ ਦਰਪਣ। ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਸਾਲਿਗ੍ਰਾਮੋਂਖਦ ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ।

†ਇਸ ਰੋਗ ਵਿਖੇ ਕਫ ਬਾਤ ਨਾਲ ਸ੍ਵਾਸਾਦਿ ਰੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਸੀਰਖ ਬਾਤ ਅਰਥਾਤ ਅਪਤੰਤ੍ਰ ਬਾਤ ਰੋਗ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਨ ਨਾਕ ਕਰੋ ਸਹੀ, ਸੀਰਖ ਬਾਤਹਿ ਭੰਗ ॥ ੬੨ ॥

੯੯੬–ਮਿਰਚ, ਸੁਹਾਂਜਣੇ ਦੇ ਬੀਜ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ ਤੇ (0ਬਨਤੁਲਸੀ) ਬਰੀਕ ਪੀਹਕੇ ਨਸਵਾਰ ਨੱਕ ਵਿਚ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸੀਰਖ–ਕਫ ਤੇ ਬਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੬੨ ॥

‡ਅਪਤੰਤ੍ਰ ਬਾਤ ਉਪਾਇ

ਹਰੜ ਰਾਸਨਾ ਸੇਂਧਵਾ, ਅਮਲ ਬੇਤ ਬਚ ਪਾਇ।
ਸਰਖਪ ਲੇਪੋ ਦੂਧ ਸੋ ਅਪਤੰਤ੍ਰਕ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥ ੬੩ ॥

੯੯੭–ਹਰੜ, ਰਾਸਨਾ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਅਮਲਵੇਤ, ਵਚ ਤੇ ਸਰਸੋਂ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਅਪਤੰਤ੍ਰ ਵਾਯੂ ਮਿਟ ਜਾਵੇ ॥ ੬੩ ॥

‡ਅਪਤਾਨ ਬਾਤ ਉਪਾਯ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਭਦਰ ਮੁਸਤਾ ਕਣਾ ਪਤੀਸ। ਭਾਰੰਗੀ ਅਖ ਕਰੋ ਸਮ ਪੀਸ।
ਮਦਯ ਸੰਗ ਵਾ ਤਾਤੇ ਨੀਰ। ਪੀਵਤ ਅਪਤਾਨਕ ਮਿਟ ਪੀਰ ॥੬੪॥
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ। ਹਿੱਕ੍ਹਾ ਰੁਜ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ।
ਬੰਗਸੈਨ ਨੇ ਭਾਖੀ ਏਹ। ਲਿਖੀ ਮੇਘ ਨੇ ਈਹਾਂ ਲੇਹ ॥ ੬੫ ॥

੯੯੮–[]ਨਾਗਰਮੋਥਾ ਮਘਾਂ, ਪਤੀਸ, ਭਾੜਿੰਗੀ ਤੇ ਬਹੇੜਾ ਸਮਾਨ ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਯਾਂ ਤੱਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਅਪਤਾਨਕ ਪੀੜਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇ। ਹੋਰ ਖਾਂਸੀ, ਦਮਾ, ਹਿੜਕੀ ਆਦਿ ਰੋਗ ਭੀ ਨਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੬੪ ॥ ੬੫ ॥

ਬ੍ਰਿਖਣ (ਪਤਾਲੂਆਂ) ਦੀ ਬਾਤ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਪੀਵੇ ਤੇਲ ਕੋ, ਭਲੀ ਮਾਤਰਾ ਯੋਗੁ।
ਬ੍ਰਿਖਨ ਬਾਤ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਔਰ ਬਾਤ ਮਿਟ ਰੋਗੁ ॥੬੬॥

੯੯੯–ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ *ਮਿੱਠਾ ਤੇਲ ਵਿਚ ਮੂਜਬ ਮਾਤ੍ਰਾ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਖਣ ਬਾਤ ਭਾਵ ਪਤਾਲੂਆਂ ਦੀ ਹੋਰ ਭੀ ਬਾਤ ਦੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੬੬ ॥

ਊਰਧ ਬਾਤ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰ

ਗੰਧਕ ਬਾਂਸਾ ਪਾਤ ਤਿਲ, ਪਿਵੇ ਦੂਧ ਕੇ ਸੰਗ।
ਉਰਧ ਬਾਤ ਨਾਸੈ ਤੁਰਤ, ਤਨ ਹੋਵਤ ਸਭ ਚੰਗ ॥ ੬੭ ॥

0ਮੂਲ ਵਿਚ ਬਨ ਤੁਲਸੀ ਭੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ "ਫਰੰਜਮੁਸ਼ਕ" ਆਖਦੇ ਹਨ।
‡ਅਪਤੰਤ੍ਰ ਦੇ ਤੇ ਅਪਤਾਨ ਬਾਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਬਾਤ ਰੋਗਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖੋ।
[] ਭਦ੍ਰਮੋਥਾ–ਨਾਗਰਮੋਥਾ, ਅਰਥਾਤ ਮੋਟਾ ਮੋਥਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ, ਮੰ: ਕੋਸ਼।
*ਨਾਮ ਨ ਭਾਖਯਾ ਮੀਠਾ ਤਲ, ਇਸਤੇ ॥

੯੦੦-ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਬਾਂਸੇ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ ਅਰ ਤਿਲ ਦੁਧ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਊਰਧ ਬਾਤ ਬਹੁਤ ਸੀਸਰ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੬੭ ॥

ਸੁਪਤ ਬਾਤ ਉਪਾਇ-ਸੋਰਠਾ

ਰੁਧਰ ਨਿਕਾਰੋ ਗ੍ਯਾਨ, ਸੁਪਤ ਬਾਤ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ।
ਤੇਲੁ ਸੰਗ ਪਿਵ ਠਾਨ, ਸੇਂਧਾ ਗ੍ਰਿਹਿ ਕਾ ਧੂਮ ਸੁਭ ॥ ੬੮ ॥

੯੦੧-ਉਸ ਥਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਕਢੇ ਤਾਂ ਅਰਾਮ ਹੋਵੇ, ਅਥਵਾ ਤੇਲ ਨਾਲ ਸੇਂਧਾਨਿਮਕ ਤੇ ਘਰ ਦਾ ਧੂਆਹਾਂ ਪੀਤਾ ਭੀ ਗੁਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥ ੬੮ ॥

ਹ੍ਰਿਦਯ ਬਾਤ ਉਪਾਇ-ਚੌਪਈ

ਮਰਚ ਗੜੂਚੀ ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਪਾਇ। ਤਪਤ ਨੀਰ ਮਿਟ ਹੀਯਾ ਭਾਇ।
ਗੁੜ ਭਿਤੀਤਕਾ ਬਾਜੀ ਗੰਧ। ਉਸਨ ਨੀਰ ਮਰਤ ਹਿਯ ਬੰਧ ॥੬੯॥

੯੦੨-ਮਿਰਚ ਤੇ ਗਿਲੋਯ, ਤੱਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਬਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਯਾਂ-

੯੦੩-ਗੁੜ ਬਹੇੜੇ ਤੇ ਅਸਗੰਧ ਤੱਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਹਿਰਦਯ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨਾ ਰਹੇ ॥ ੬੯ ॥

ਪਖਯਾਘਾਤ (ਅਧੰਰਗ) ਉਪਾਇ-ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਚੱਬ ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਬਾਜ ਗੰਧਾ, ਅਮਲਬੇਤ ਅਨਾਰ।
ਅਜਮੋਦ ਧਨੀਯਾ ਤਿੰਤੜੀਕੇ, ਹਾਪ੍ਰਖਾ ਲੈ ਧਾਰ।
ਤਾਲੀਸ ਅਜਵਾਨੀ ਜੁ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਪੁਸਕਰੰ ਬਚ ਡਾਰ।
ਦੋ ਜਰਨ ਪਾਂਚੋ ਲਵਨ ਤੁੰਬਰ, ਸਾਤ ਮੂਰ ਉਖਾਰ ॥ ੭੦ ॥
ਬਲਾ ਮੇਲੋ ਰਾਸਨਾ ਸਭ, ਟੰਕ ਟੰਕ ਪ੍ਰਮਾਨ।
ਪੀਸ ਚੂਰਨ ਤੇ ਮਿਲਾਵੋ. ਲਸਨ ਚੌਗੁਨ ਆਨ।
ਸਰਪਿ ਸੇਤੀ ਟੰਕ ਏਕੋ, ਦੋਇ ਵਾ ਤ੍ਰਿਕ ਖਾਇ।
ਪੱਖਯਘਾਤਾ ਬਾਤ ਸ੍ਰੋਣਿਤ, ਆਢਕ ਬਾਤ ਮਿਟਾਇ ॥ ੭੧ ॥
ਪਿਸਟ ਸੀਰਖ ਹਨੁਸਥੰਭਾ, ਗਰਦਨ ਸੀ ਸਰਬੰਗ।
ਗੁਰਮ ਤਾਪ ਹਰੈ ਸ੍ਰਾਧੀ, ਸੰਧਿ ਹਾਡ ਜੁ ਭੰਗ।
ਜਾਤ ਹੈ ਤੂੰਨੀ ਪ੍ਰਤੂਨੀ, ਅਰਧ ਅੰਗ ਬਿਕਾਰ।
ਘ੍ਰਿਤ ਸੋ ਗੋਲੀ ਬਨਾਵੇ, ਲਸਨ ਪਿੰਡ ਸੁ ਧਾਰ ॥ ੭੨ ॥

੯੦੪–ਚੱਵ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਅਸਗੰਧ, ਅਮਲਵੇਤ,ਅਨਾਰਦਾਣਾ, ਅਜਮੋਦ, ਧਨੀਆਂ ‡ਸਮਾਕਦਾਣਾ ਹਉਬੇਰ (ਉਨਾਬ), ਤਾਲੀਸਪਤ੍ਰ, ਅਜਵਾਇਣ, ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਵਚ, ਕਾਲਾਜੀਰਾ ਪੰਜੇ ਲੂਣ (ਸੇਂਧਾ, ਸਾਂਬਰ, ਸੌਂਚਰ, ਕਚ ਤੇ ਵਿੜ) ()ਤੁੰਬਰੂ, ਸਤਾਵਰ, ਜੌਂਖਾਰ, ਖਰੇਟੀ ਤੇ ਫਾਸਨਾ, ਸਭ ਚਾਰ ਚਾਰ ਮਾਸੇ ਪੀਹਕੇ ਸਭ ਚੂਰਣ ਨਾਲੋਂ ਚੌਗੁਣਾ ਲਸਨ ਕੁਟ ਕੇ ਮੇਲੇ ਅਰ ਫਿਰ ਘਿਉ ਨਾਲ ੪ ਮਾਸੇ ਯਾ ੮ ਮਾਸੇ ਯਾ ੧੨ ਮਾਸੇ ਤਕ ਖਾਵੇ, ਪਖਯਾਘਾਤ, ਸ੍ਰੋਣਤਬਾਤ, ਆਢਕਬਾਤ, ਪਿੱਠ ਪੀੜਾ ਸ਼ੀਰਖਬਾਧ, ਜਬਾੜਿਆਂ ਦਾ ਅਕੜੇਵਾਂ ਗਰਦਨ ਦਾ ਵਲ, ਸਿਰ ਪੀੜ, ਪੇਟ ਦਾ ਗੋਲਾ, ਬਾਦੀ ਦੀ ਦਰਦ, ਤਾਪ, ਜੋੜਾਂ ਅਰ ਹੱਡਾਂ ਦੀ ਪੀੜਾ, ਤ੍ਰੂਨੀ ਅਰ ਪ੍ਰਤੂਨੀ, ਅਰਧੰਗ ਇਤਿਯਾਦਿ ਵਾਯੂ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਯਾ ਇਸ਼ ਦੀ ਘਿਉ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਲਸਨ ਸਾਫ ਕਰਕੇ ਬਣਾ ਰਖੇ ॥੭੦ ਤੋਂ ੭੨॥

ਚੌਪਈ

ਮਾਖ ਗੁਪਤ ਆਤਮ ਏਰੰਡ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੈ ਤਾਂਮੈ ਏਮੰਡ।
ਸੈਂਧਾ ਰਾਮਠ ਪੀਵੇ ਪਾਇ। ਪੱਖਯਘਾਤ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ॥੭੩॥

੯੦੫–ਮਹਾਂ (ਉੜਦ), ਕੌਂਚਬੀਜ ਤੇ ਏਰਿੰਡ ਦੇ ਬੀਜ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ ਤੇ ਭੰਨ ਕੇ ਹਿੰਙ ਪਾਇ ਪੀਵੇ–ਪਖਯਾਘਾਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ੀਘਰ ਨਵਾ ਕਰੇ ॥੭੩॥

ਦੋਹਰਾ

ਬਾਲਾ ਬਾਦਜ ਆਤਮ ਗੁਪਤ, ਸੁੰਠ ਇਰੰਡ ਮਿਲਾਇ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਸੈਂਧਵ ਖਿਪੈ, ਪੀਵੇ ਨਾਕ ਲਗਾਇ॥ ੭੪॥
ਪੱਖਯਘਾਤ ਸਿਰ ਨੈਨ ਦੁਖ, ਹਨੁ ਸਥੰਭ ਕੋ ਦੇਇ।
ਏਤੇ ਰੋਗੁ ਮਿਟਾਵਤਾ, ਸਾਚੀ ਸਹੀ ਸੁ ਤੇਇ॥ ੭੫॥

੯੦੬–ਬਿੱਲ, *ਕਚਨਾਰ, ਕੌਂਚਬੀਜ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਏਰਿੰਡ ਸਮਾਨ ਲਵੇ ਤੇ ਕਾਹੜਾ ਕਰਕੇ ਸੇਂਧਾਨਿਮਕ ਪਾਇ ਪੀਵੇ, ਨਾਕ ਲਗਾਇ ਦਾ ਭਾਵ ਮਨ ਲਗਾਕੇ ਹੈ, ਕਈ ਨੱਕ ਰਸਤੇ ਪੀਣਾ ਭੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਪਖਯਾਘਾਤ, ਸਿਰ, ਨੇਤ੍ਰ ਤੇ ਜਬਾੜਿਆਂ ਦਾ ਆਕੜਨਾ ਸਭ ਦੂਰ ਕਰੇ, ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੈ ॥੭੪॥੭੫॥

ਚੂਰਣ (ਰਤਨਸਾਰਸੰਗ੍ਰਹਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਸੈਂਧਾ ਤੁੰਬਕ ਪੀਪਰੀ, ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਸੁੰਠੀ ਪਾਇ।
ਮੇਲੁ ਰਾਸਨਾ ਪੀਸੀਏ, ਕਪੜੈ ਲੇਹੁ ਛਨਾਇ॥ ੭੬॥
ਮਾਖ ਕ੍ਵਾਥ ਸੋਂ ਪੀਜੀਏ, ਮਿਟਤ ਪੱਖ ਕਾ ਘਾਤ।

---

‡ਸਮਾਕ ਦੇ ਦਾਣਿਆਂ ਦੀ ਛਿੱਲ ਪਾਵੇ।

()ਇਹ ਇਕ ਫਲ ਹੈ, ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ ਬਰਾਬਰ, ਮੂੰਹ ਫਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤੇਜਬਲ ਬੀਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਵਲ "ਤਿੰਬਰ" ਨਾਮ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ।

*ਬਾਦਜ–ਕਚਨਾਜ ਹੈ, ਦੇਖੋ "ਆਇਨਾ ਅਦਵੀਆਤ"

ਰਤਨਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਹਤ, ਆਧ ਅੰਗ ਦੁਖ ਜਾਤ ॥੭੭॥

੯੦੨–ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਮਘ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਰਾਸਨਾ ਪੀਹਕੇ ਕੱਪੜ ਛਾਣ ਕਰੇ, ਅਰ ‡ਮਿਹਾਂ ਦੀ ਦਾਲ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਖਯਾਘਾਤ ਆਦਿ ਵਾਪੂ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ॥੭੬॥੭੭॥

ਅਰਧਾਂਗ ਬਾਤ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਅਰਕ ਬਕਾਇਨ ਸਿੱਗ੍ਰੂ ਜਾਨ। ਸੰਭਾਲੂ ਏਰੰਡ ਜੁ ਮਾਨ।
ਥੋਹਰ ਇਨ ਸਭਨੋਂ ਕਾ ਪਾਤ। ਰਸ ਸਭਨੋਂ ਕਾ ਭਾਂਜਨ ਘਾਤ ॥੭੮॥
ਰਸ ਸਮਾਨ ਤੇਲਤਿਲ ਮਿਲਾਇ। ਅਗਨਿ ਦੇਇ ਕੈ ਤੇਲੁ ਪਕਾਇ।
ਮਲਤ ਅੰਗ ਅਰਧੰਗ ਮਿਟਾਇ। ਪੱਖਯਘਾਤ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ ॥੭੯॥

੯੦੮–ਅੱਕ, ਵਕੈਣ, ਸੁਹਾਂਞਣਾ, ਸੰਭਾਲੂ, ਏਰਿੰਡ ਤੇ ਥੋਹਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛਿਆਂ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ ਲੈਕੇ ਰਸ ਕੱਢੇ ਅਰ ਉਸ ਰਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਤਿਲ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹੇ। ਜਦ ਤੇਲ ਮਾਤ੍ਰ ਰਹੇ, ਸਾਫ ਕਰਕੇ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਪਾਇ ਰੱਖੇ। ਫਿਰ ਵਾਜੂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਪਰ ਮਲੇ, ਅਧਰੰਗ, ਪਖਜਾਘਾਤ ਆਦਿ ਨਾਸ ਕਰੇ।੭੮।੭੯।

ਸੰਪੂਰਨ ਬਾਤ ਪਰ ਮਹਾਰਾਸਨਾਦਿ ਕ੍ਵਾਥ [ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ]–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਰਾਸਨਾ ਦੋ ਭਾਗ ਪਾਵੇ, ਔਰ ਔਖਧ ਏਕ।
ਧਮਾਹ ਏਰੰਡ ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਲੈ ਜਵਾਸਾ ਟੇਕ।
ਦਾਰੁ ਸਟਿ ਬਚ ਸੁੰਠ ਬਾਂਸਾ, ਹਰੜ ਪੁਨਰਨਵਾਇ।
ਗਲੋਇ ਮੋਥਾ ਸੌਂਫ ਗੋਖਰੂ, ਆਸਗੰਧ ਲਬਾਇ ॥ ੮੦ ॥
ਲੈ ਬਿਧਾਰਾ ਪੀਪਰੀ, ਗਿਰਮਾਲ ਧਨੀਯਾ ਪਾਇ।
ਸਤਮੂਰ ਅਤਿ ਬਿਖਿ ਜਰਦ ਬਾਂਸ, ਬ੍ਰਿਹਤਿ ਦੋਨੋਂ ਲਯਾਇ।
ਕਰਿ ਕ੍ਵਾਥ ਸੁੰਠ ਮਿਲਾਇ ਪੀਵੇ, ਪੀਪਰੀ ਵਾ ਦੇਇ।
ਵਾ ਤੇਲੁ ਮੇਲੁ ਅਰਿੰਡ ਪੀਵੇ, ਅਜਮੁਦਾ ਵਾ ਸੇਇ ॥ ੮੧ ॥
ਜੋਗੁ ਰਾਜ ਵਾ ਪਾਇ ਗੁਗਲੁ, ਬਾਤ ਅੱਸੀ ਚਾਰ।
ਕੰਪ ਪਖਯਾਘਾਪ ਵਾਹੈ, ਬ੍ਰਿਧ ਅੰਡ ਬਿਕਾਰ।
ਸੋਫ ਸਿਲੀਪਦ ਜੰਘ ਜਾਨੂ, ਸੂਲ੍ਹ ਦੋਖ ਜੁ ਲਿੰਗ।
ਸੂਲ ਝੋਲਾ ਹਿਯਾ ਗਦ ਮਿਟ, ਆਫਰਾ ਮਿਟ ਰੰਗ ॥ ੮੨ ॥

---

‡ਮਿਹਾਂ ਦੀ ਅਲੂਣੀ ਦਾਲ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹੀ ਮਹਾਂ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਹੈ।

੯੦੯–ਰਾਸਨਾ ੨ ਤੋਲੇ, ਧਮਾਹਾਂ, ਏਰੰਡ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਜਵਾਹਾਂ, ਦੇਵਦਾਰ, ਕਚੂਰ ਵਚ, ਸੁੰਢ, ਬਾਂਸਾ, ਹਰੜ, ਇਟਸਿਟ, ਗਿਲੋਯ ਮੋਥਾ. ਸੌਂਫ, ਭੱਖੜਾ, ਅਸਗੰਧ, ਖਰੈਟੀ, ਵਿਧਾਰਾ, ਮਘ, ਅਮਲਤਾਸ, ਧਨੀਆ, ਸਤਾਵਰ, ਪਤੀਸ, ਪੀਲਾਬਾਂਸਾ ਅਤੇ ਦੋਨੋਂ ਕੰਡਿਆਰੀਆਂ ਇਹ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ੧–੧ ਤੋਲਾ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਅਰ ਫਿਰ ਉਸ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਾੜ੍ਹੇ ਦੇ ਜਲ ਉਤੇ ਸੁੰਢ ਦਾ ਚੂਰਣ ਯਾ ਮਘ ਦਾ ਚੂਰਣ ਵਾ ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾਕੇ ਅਥਵਾ ਅਜਮੋਦ ਦਾ ਚੂਰਣ ਧੂੜਕੇ ਯਾ ਯੋਗਰਾਜ ਗੁੱਗਲ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਚੌਰਾਸੀ ਬਾਤ, ਕੰਪਬਾਤ, ਪਖਯਾਘਾਤ, ਅੰਡਬ੍ਰਿਧੀ, ਸੋਜ, ਸਿਲੀਪਦ, ਜੰਘਾਂ ਦੀ ਦਰਦ, ਗੋਡਿਆਂ ਦੀ ਪੀੜ, ਬੀਰਜ ਦੋਖ, ਲਿੰਗ ਦੇ ਨੁਕਸ, ਸੂਲ, ਝੋਲਾ, ਹ੍ਰਿਦਯ ਰੋਗ ਅਰ ਅਫਾਰਾ ਆਦਿ ਤਮਾਮ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੯੦ ਤੋਂ ੯੨॥

ਛਾਤੀ ਬਾਤ ਪਰ ਅਰਿੰਡ ਸਪਤਕ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਇਰੰਡ ਬੀਜ ਕੀ ਗਿਰੀ ਨਿਕਾਰ। ਦੋ ਕੰਟਾਰੀ ਗੋਖਰੂ ਡਾਰ।
ਪਖਾਨਭੇਦ ਬਾਲਾ ਕੀ ਛਾਲ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ ਏਰੰਡ ਤੇਲ ਜੁਘਾਲ ॥੯੩॥
ਅਥਵਾ ਹਿੰਗੁਬਲੀ ਜਵਖਾਰ। ਲਸਨ ਸੈਂਧਵਾ ਵਾ ਲੈ ਡਾਰ।
ਕੁਚ ਲਿੰਗੁ ਕਟਿਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ।ਹ੍ਰਿਦੈ ਬਾਇਕਾ ਦੂਖ ਗਵਾਇ ॥੯੪॥

੯੧੦–ਅਰਿੰਡ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਗਿਰੀ, ਦੋਹਾਂ ਕੰਡਿਆਰੀਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਭਖੜਾ, ਪਖਾਨ ਭੇਦ ਤੇ *ਬਿਲ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਅਰ ਫਿਰ ਉਸ ਕਾੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ, ਭੁੰਨੀ ਹੋਈ ਹਿੰਙ, ਜੌਂਖਾਰ, ਲਸਨ ਯਾ ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਮੰਮਿਆਂ ਦੀ ਪੀੜ, ਲਿੰਗ ਦਰਦ, ਕਮਰ ਪੀੜ, ਹਿਰਦੇ ਪੀੜ, ਹੋਰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਯੂ ਵਿਕਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੯੩ ॥ ੯੪ ॥

ਰਾਸਨਾ ਸਪਤਕ ਕਟਿ ਪੀੜ ਪੈ–ਚੌਪਈ

ਰਹਸਨ ਗੋਖਰ ਏਰੰਡ ਜੜ ਛਾਲ। ਸੁਰਤਰ ਇਟਸਿਟ ਮਾਹੇ ਘਾਲ।
ਗਿਰਦ ਨਲੀ ਲੀਜੈ ਸਮ ਮਾਤ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਸੁੰਠੀ ਬਚ ਘਾਤ ॥੯੫॥
ਪੀਵਤ ਕਟਿ ਤਟ ਕੁਖ ਸੁਬਾਇ। ਪੀਠ ਜੰਘ ਆਕਰ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਮਾਸ ਏਕ ਲੌ ਪੀਵਤ ਏਹ। ਖਾਟਾ ਖਾਰਾ ਬਰਜੇ ਦੇਹ॥ ੯੬ ॥

੯੧੧–ਰਾਸਨਾ, ਭਖੜਾ, ਅਰਿੰਡ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਦੇਵਦਾਰ ਤੇ ਅੰਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ, ਸਮਾਨ ਮਾਤ੍ਰਾ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸੁੰਢ ਬਰੂਰਕੇ ਪੀਵ ਤਾਂ ਕਮਰ ਪੀੜ, ਵੱਖੀ ਦਾ ਸੂਲ, ਪਿੱਠ ਪੀੜ, ਟੰਗਾਂ ਦੀ ਦਰਦ, ਅਕੜਵਾਇ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਤਮਾਮ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਖੱਟਾ ਖਾਰਾ ਸਭ ਪ੍ਰਹੇਜ ਰਖੇ ॥ ੯੫ ॥ ੯੬ ॥

ਚੌਰਾਸੀ ਬਾਤ ਕੋ ਗੋਲੀ–ਦ੍ਵੈਯਾਛੰਦ

ਰਹਸਨ ਅਸਗੰਧ ਮੇਲੁ ਬਿਧਾਰਾ, ਬਰਚ ਬੜਿੰਗ ਭਰਿੰਗੀ

---

*ਬਾਬਾ–ਬਿਲ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਸਾਰੰਗਧਰ।

ਕੰਟਾਰੀ ਕੇ ਬੀਜ ਸੰਭਾਲੂ, ਸੋਏ ਕਕਰਾ ਸਿੰਗੀ।
ਚਿਤ੍ਰਕ ਤ੍ਰਿਵੀ ਕਲੌਂਜੀ ਮੇਦਾ, ਪੀਪਰ ਮੂਲ ਸੁ ਭਾਰੇ।
ਕੂਠ ਕਾਇਫਲ ਸੁੰਠ ਸਤਾਵਰ, ਮਘੇ ਪੀਪਰੈ ਧਾਰੋ॥ ੮੭॥
ਅਕਰਕਰਾ ਅਜਵਾਨ ਤੇਜੁਬਲ, ਕੌਚਬੀਚ ਗਿਰ ਆਨੈ।
ਮਾਲਕੰਗੁਨੀ ਦਿਬ ਤੰਬੇਸੁਰ, ਸਭ ਹੀ ਏਕ ਸਮਾਨੈ।
ਪੀਸ ਛਾਨ ਗੁੜ ਤੀਨ ਬਰਸ ਕਾ, ਦੁਗਨਾ ਪਾਈ ਕੂਟੇ।
ਟੰਕ ਟੰਕ ਕਾ ਗੁਟਕਾ ਕੀਜੈ, ਧੂਪੈ ਤਾਂਕੋ ਸੂਟੇ॥ ੮੮॥
ਪ੍ਰਾਤ ਏਕ ਰਾਤ ਕੋ ਦੂਜੀ, ਰੂਖੀ ਚਵ ਚਵ ਖਾਵੈ।
ਮਸਤਕੁ ਸੀਸ ਖੋਪਰੀ ਪੀਰਾ, ਕਾਨ ਸੂਰ ਮਿਟ ਜਾਵੈ।
ਹਡ ਵਹਿਨੀ ਅੰਗੁਰੀ ਧਨੁਖੀ, ਪਨਖੀ ਕਨਖੀ ਭਾਗੈ।
ਚਹੂੰ ਚਿਵਕ ਮੈ ਪੀਨਸਿ ਘੂਟਾ, ਸਰਬ ਸੂਕਨੈ ਲਾਗੈ॥ ੮੯॥
ਬੀਨੀ ਅਰੁ ਕਖਬਾ ਗਲ ਪਸੁਰੀ, ਫੀਫਰ ਤਿਲੀ ਕਲੇਜਾ।
ਆਠੋ ਸੂਰ ਪੇਡੂ ਕਾ ਧੂਖਨ, ਧੁੰਨੀ ਪੀਰਾ ਲੇਜਾ।
ਗ੍ਰਿਧਸਿ ਰੀਂਘਨ ਦੁਖੈ ਢੂੰਢਰੀ, ਕਟਿ ਗ੍ਰਾਹੀ ਕੁਚ ਜਾਨੂ।
ਆਠੋ ਅੰਗ ਪ੍ਰਿਸਟ ਕੀ ਪੀਰਾ, ਮਜ ਦੂਖ ਮਸਕਾਨੂ॥ ੯੦॥
ਦਿਲਕੀ ਜਾਫੀ ਖਟੂ ਚਿਤ ਭਰਮਾ, ਗੁਦਾ ਬਾਤ ਨਾਲ ਧਰਨੀ।
ਪਰਤੂਨੀ ਝਰ ਨਾਟਕ ਬਾਟਕ, ਅਸੀ ਬਾਇ ਬਿਧ ਬਰਨੀ।
ਪ੍ਰਾਨਾਬਾਤ ਅਪਾਨ, ਬਯਨਾਕ ਸਮਾਨਾ ਉਦਾਨਾ।
ਕਰ ਪਦ ਆਂਦ ਅੰਗੁਸਟਾ, ਸਥਲੀ ਚਪਨਕ ਚੂਕਨਿ ਗਾਨਾ॥੯੧॥
ਗਿੱਟਾ ਗਿਰਿ ਸੁਕਰਾਗਨ ਦੂਖੈ ਨਖ ਸਿਖ ਛੂਟਤ ਮਿਤਾ।
ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਪੈ ਭਨਯਾ ਭਰਥਰੀ ਮਹਾਂਦੇਵ ਨੈ ਕਿੱਤਾ।
ਹਜਰਤ ਸਿਲੇਮਾਨ ਤਿਬ ਮਾਹੇ, ਕਹਿ ਲੁਕਮਾਨ ਸੁਨਾਯਾ।
ਧਨੰਤ੍ਰ ਸੁਖਸੈਨ ਕੇ ਆਗੈ, ਇਸਕਾ ਗੁਨ ਹੈ ਗਾਯਾ॥ ੯੨॥

੯੧੨–ਰਾਸਨਾ, ਅਸਗੰਧ, ਬਿਧਾਰਾ, ਵਚ ਬਾਇਬੜਿੰਗ, ਭੜਿੰਗੀ, ਕੰਡਯਾਰੀ, ਸੰਭਾਲੂ ਦੇ ਬੀਜ, ਸੋਏ ਕਕੜਸਿੰਘੀ, ਚਿਤਰਾ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਕਲੌਂਜੀ, ਮੇਦਾ, ਪਿਪਲਾ ਮੂਲ, ਮਿੱਠੀ ਕੁੱਠ, ਕਾਇਫਲ,

ਸੁੰਢ, ਸਤਾਵਰ, ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਅਕਰਕਰਾ, ਅਜਵੈਣ, ਤੇਜ ਬਲ, ਗਿਰੀ ਕੌਂਚਬੀਜ, ਮਾਲਕੰਗੁਣੀ* †ਲੌਂਗ ਤੇ ਤਾਂਬਾ ਮ੍ਰਿਤ, ਇਹ ਸਭੋ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲਵੇ, ਕੁਟ ਪੀਹ ਕੇ ਛਾਣਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣਾ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਗੁੜ ਪਾਕੇ ਫਿਰ ਕੁੱਟੇ, ਪਿਛੋਂ ੪–੪ ਮਾਸੇ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਧੁੱਪੇ ਸੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖੇ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੋਲੀ ਪ੍ਰਾਤਾ ੧ ਗੋਲੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਚੱਬ ਚੱਬ ਕੇ ਸਵਾਦ ਨਾਲ ਸੁੱਕੀ ਖੁਆਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੱਥੇ, ਸਿਰ ਦੀ ਪੀੜ, ਖੋਪਰੀ ਦੀ ਪੀੜ, ਕੰਨ ਪੀੜ, ਹੱਡ ਫੁਟਣੀ, ਅੰਗੁਲੀ ਪੀੜ, ਧਨਖਬਾਤ ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਪੀੜ ਨਾਲ ਧਨਖ ਵਾਂਗ ਨਿਵ ਜਾਵੇ, ਪਨਖਬਾਤ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਤਯਸਟੀਲਾ (ਪੇਟ ਦੀ ਗੰਢ ਨਾਲ ਪੀੜ) ਕਨਖਬਾਤ (ਕਰਣਨਾਦ ਅਰ ਕ੍ਰੋਸਟੂ ਸੀਰਖਬਾਤਾਦਿ) ਚਾਰੇ ਬੰਦਾ ਦੀ ਪੀੜ, ਠੋਢੀ ਪੀੜ, ਨਜ਼ਲਾ, ਸਰੀਰ ਘੁੱਟਿਆ ਜਾਣਾ, ਸਰੀਰ ਸੁਕਦਾ ਜਾਣਾ, ਬੀਣੀ ਦੀ ਬੀੜ, ਕੁੱਖਾਂ (ਚੂਲਿਆਂ ਦੀ ਪੀੜ) ਗਲ ਪੀੜ, ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਲ, ਪੇਡੂ ਦੀ ਧੁਖਧੁਖੀ, ਧੁੰਨੀ ਦੀ ਪੀੜ, ਗ੍ਰਿਧਸੀਬਾਤ [ਇਸ ਪੀੜ ਨਾਲ ਚੂਲੇ ਦੀ ਸੰਧੀ, ਕਮਰ, ਪਿੱਠ, ਉਰੂ, ਗੋਡੇ, ਜੰਘਾਂ, ਪੈਰ, ਸਭੋ ਜਕੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ) ਰੀਂਘਣ (ਇਹ ਪੀੜ ਚੁਤੜ ਤੋਂ ਉਠਕੇ ਪੈਰ ਦੀ ਚੀਚੀ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਝੁੰਢਰੀ ਨਿਕਲਨੀ, ਕਮਰ ਆਕੜ ਜਾਣੀ, ਮੰਮਿਆਂ ਦੀ ਪੀੜ (ਜਾਤੁਲ ਸਦਰ ਜਾਤੁਲ ਜੰਮ, ਜਾਤੁਲ ਕਬਦ) ਗੋਡਿਆਂ ਦੀ ਪੀੜ, ਅੱਠੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਪੀੜ (ਸਿਰ ਸਮੇਤ ਗ੍ਰਿਧਸੀ ਬਾਤ ਵਾਲੇ) ਪਿੱਠ ਪੀੜ, ਮੱਜਾ ਦਾ ਦੁਖਣਾ, ਸਨਾਯੂ ਪੀੜਾ, ਜੁਹਫ ਜਿਗਰ (ਪਾਂਡੂ) ਦਿਲ ਦਾ ਰੁਕਣਾ, ੬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਚਿਤ ਭ੍ਰਮ, ਗੁਦਾ ਦੀ ਬਾਤ (ਪਵਨ ਨਾ ਸਰਨੀ ਯਾ ਅਧਿਕ ਸਰਨੀ) ਨਲਾਂ ਦੀ ਪੀੜਾ (ਧਰਣ ਦਾ ਟਿਕਾਣੇ ਨਾ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਪੀੜ ਹੋਣੀ) ਪ੍ਰਤਯੂਨੀ ਪੀੜ (ਗੁਰਦੇ ਦੀ ਦਰਦ) ਝਨਝਨਾਹਟ ਅਤੇ ਵੱਟਣੇ ਇਤਯਾਦਿਕ ਅੱਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਯੂ ਜੋ ਬਰਨਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣ, ਅਪਾਨ, ਸਮਾਨ, ਬਿਆਨ ਅਰ ਉਦਯਾਨ ਇਹ ਪੰਜੇ ਪੌਣਾਂ, ਹੱਥਾਂ, ਪੈਰਾਂ, ਆਂਦ੍ਰਾਂ, ਅੰਗੂਠਿਆਂ (ਪੱਟਾਂ), ਪੈਰਾਂ ਦਿਆਂ ਗਿਟਿਆਂ, ਗੋਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਪਣੀਆਂ, ਚੁਕ ਨਿਕਲਨੀ, ਗੁਟ, ਗਰਦਨ, ਸੁਕੜੰਜਾਂ ਦਾ ਦੁਖਣਾ, ਨੌਹਾਂ ਤੇ ਸਿਰ ਤਕ ਕੁਛ ਭੀ ਛੁਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਇਤਯਾਦੀ ਪੀੜ ਸੰਬੰਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਰੋਗਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਗੋਲੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁਣਕਾਰ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਗੁਣ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਭਰਥਰੀ ਨਾਥ ਨੂੰ (ਗੁਪਤ) ਕਿਹਾ, ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੇ ਆਪ ਪਰੀਖਯਾ ਕੀਤੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੇ ਲੁਕਮਾਨ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਧਨੰਤਰ ਨੇ ਸੁਖਸੈਣ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਝਾਯਾ (ਹੋਰ ਜਣੇ ਖਣੇ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀ) ॥ ੮੭ ਤੋਂ ੯੨ ॥

ਮੁਖਬਯੰਗ ਉਪਾਇ (ਵੈਦਜੀਵਨਾਤ)–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਨਯੈ ਗ੍ਰੋਧ ਅੰਕੁਰ ਕੁਠ ਲੋਧਰ, ਮਸਰ ਦਾਲ ਨਿਛੀਲ।
ਮਜੀਠ ਹਰਦੀ ਰਕਤ ਚੰਦਨ, ਦੂਧ ਗਵ ਕਾ ਮੀਲ।
ਲੇਪ ਕੀਜਤ ਬਦਨ ਬਯੰਗੇ, ਮਲੇ ਬਟਨੇ ਜੇਮ।
ਮਿਟਤ ਬਯੰਗ ਜਯੋਂ ਪੌਨ ਤੇ, ਮਿਟ ਸਕਲ ਬਾਦਰ ਤੇਮ ॥੯੩॥

੯੩–ਬੋਹੜ ਦੀਆਂ ਕੂੰਮਲਾਂ, ਕੁੱਠ, ਲੋਧ, ਛਿੱਲੀ ਹੋਈ ਮਸਰਾਂ ਦੀ ਦਾਲ, ਮਜੀਠ, ਹਲਦੀ* ਲਾਲਚੰਦਨ ਤੇ ਗੌਂਕਾ ਦੁਧ ਘੋਟ ਕੇ ਮੂੰਹ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ ਅਰ ਫਿਰ ਵਟਣੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਲਕੇ ਬਟੀਆ ਲਾਹੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਖਵਯੰਗ ਰੋਗ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੯੩॥

---

*ਵਿੱਟਜ–ਨਾਮ ਲੌਂਗਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਚਕ੍ਰਿਤਸਾ ਕੋਸ਼।

ਮਾਖ ਬਟਕ ਪਕਾਇ ਖਾਵੈ, ਤਲੀ ਮੀਠੇ ਤੇਲ।
ਲਾਲ ਮਰਚਾਂ ਸਰਬ ਸਾਕਾ, ਤਾਹਿ ਮਾਹਿ ਸੁ ਠੇਲ।
ਆਤਸੀ ਲੈ ਮੁਕਰ ਦੇਖੈ, ਰਾਖ ਤਾਕਾ ਧਯਾਨ।
ਬਦਨ ਚਾਬੇ ਲੌਂਗੁ ਜੈਫਲ, ਬਜੰਗ ਕਾ ਦੁਖ ਹਾਨ ॥੯੪॥

੯੧੪–ਮਹਾਂ ਦੇ ਵੜੇ ਪਕਾਕੇ ਮਿੱਠੇ ਤੇਲ ਵਿਚ ਤਲੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਲਾਲ ਮਿਰਚਾਂ* ਅਦ੍ਰਿਕ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਏ ਤੇ ਖਾਏ, ਮੁਖ ਵਿੰਗਾ (ਲਕਵਾ) ਨਾ ਰਹੇ।

੯੧੫–ਆਤਸ਼ੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਵਲ ਧਯਾਨ ਲਾ ਕੇ ਦਖਦਾ ਰਹ ਤਾਂ ਭੀ ਲਕਵਾ ਜਾਵੇ।

੯੧੬–ਹੋਰ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਲੌਂਗ ਯਾ ਜ਼ਾਯਫਲ ਚਬਾਂਦਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਭੀ ਮੂੰਹ ਦਾ ਟੇਢਾਪਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ॥੯੪॥

ਦੋਹਰਾ

ਜਾਤੀ ਪਤ੍ਰ ਜਾਇਫਲ, ਲੇਪ ਕਰੇ ਲੈ ਨੀਰ।
ਮੁਖ ਬਯੰਗ ਔ ਬਾਤ ਕੌ, ਦੂਰ ਕਰਤ ਭਨ ਬੀਰ ॥੯੫॥

੯੧੭–ਚੰਬਲੀ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ, ਜਾਫਲ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਜਲ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਦਾ ਟੇਢਾਪਨ ਅਰ ਵਾਜੂ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ। ੯੫॥

ਚੋਪਈ

ਸੇਂਧਾ ਤਿਲ ਜੀਰਾ ਲੈ ਪੀਸ। ਦੂਧ ਸੰਗ ਲੈ ਲੇਪ ਕਰੀਸ।
ਮੁਖ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ ਸੁ ਬਯੰਗ। ਬਦਨ ਤਨਾ ਹੋਵਤ ਸੁਭ ਰੰਗ।੯੬।

੯੧੮–ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ, ਤਿਲ ਤੇ ਜੀਰਾ, ਪੀਹਕੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕੀਤਾ ਭੀ ਮੂੰਹ ਦੀ ਟੇਢਤਾਈ ਦੂਰ ਕਰਦਾ, ਅਰ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਭੀ ਚਮਕਦਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ॥੯੬॥

ਬਦ੍ਰੀ ਫਲ ਕੀ ਮਜਾ ਲਿਯਾਇ। ਮਧੁ ਸੌਂ ਬਾ ਗੁੜ ਲੇਪ ਲਗਾਇ।
ਵਾ ਲੇਪੋ ਨਵਨੀਤਹਿ ਸੰਗ। ਜਾਵਤ ਛਿਨ ਮਹਿਮੁਖ ਕਾ ਬਯੰਗ।੯੭।

੯੧੯–ਕੱਚੇ ਬੇਰ ਦੀ ਗਿਟਕ, ਸ਼ਹਿਤ ਯਾ ਗੁੜ ਨਾਲ ਅਥਵਾ ਮੱਖਣ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਦੀ ਵਿੰਗਤਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ॥੯੭॥

ਲੇਪ (ਰਤਨਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਾਤ)

ਕਾਲੇ ਤਿਲ ਕਾਲਾ ਲੈ ਜਰਨਾ। ਸਸੇ ਰੁਧਿਰ ਸੋ ਲੇਪ ਜੁ ਕਰਨਾ।
ਮੁਖ ਕਾ ਬਯੰਗ ਮਿਟਤ ਤਤਕਾਰ। ਰਤਨਸ ਰ ਗ੍ਰੰਥਹਿ ਤੇ ਧਾਰ ॥੯੮॥

੯੨੦–ਕਾਲੇ ਤਿਲ ਤੇ ਕਾਲਾ ਜੀਰਾ ਸਹੇ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਤੇ ਲੇਪ ਕਰ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਦਾ ਟੇਨਾਪਨ ਸ਼ੀਘਰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੯੮॥

---

*ਸਰਬ ਸਾਕਾ–ਅਦ੍ਰਕ ਹੈ।

ਸਰਬ ਬਾਤੇ ਵਡਵਾਨਲ ਰਸ-ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਸੂਤ ਹਾਟਕ ਬਜ੍ਰ ਅਰਕਾ, ਕ੍ਰਾਂਤ ਮਾਖਿਕ ਤਾਲ।
ਤੁਥਯ ਆਵ੍ਰਧੁ ਫੇਨ ਲੀਜੈ, ਨੀਲ ਅੰਜਨ ਡਾਲ।
ਲਵਨ ਪਾਂਚੋ ਖਰਲ ਇਕ ਦਿਨ ਬੱਜਰੀ ਪਯ ਡਾਰ।
ਡਾਰ ਸੰਪੁਟ ਅਗਨਿ ਦੀਜੈ, ਗਜਪੁਟਾ ਸੁਬਕਾਰ ॥ ੯੯ ॥
ਮਾਖ ਅਦਰਕ ਰਸਹਿ ਸੰਗੈ, ਗੂੰਥ ਕੈ ਵਾ ਕ੍ਵਾਥ।
ਖਾਇ ਰੋਗੀ ਧਨੁਖ ਮਾਰੁਤ. ਦੰਡ ਬਾਤ ਸੁ ਹਾਥ।
ਬਾਤ ਸ੍ਰਿੰਖਲ ਕੰਪ ਬਾਤੈ ਮਿਟੈ ਸਗਲੀ ਪੀਰ।
ਬੜਵਾਨਲਾ ਰਸੁ ਬਖਾਨਯੋ, ਸਰਬ ਬਾਤ ਵਹੀਰ ॥੧੦੦॥

੯੨੧-ਸੁਧਪਾਰਾ, ਮ੍ਰਿਤਸੋਨਾ, ਮ੍ਰਿਤਹੀਰਾ, ਮ੍ਰਿਤਤਾਂਬਾ, ਮ੍ਰਿਤ ਫੌਲਾਦ, ਮ੍ਰਿਤ ਸੋਨਮੱਖੀ, ਮ੍ਰਿਤ ਹੜਤਾਲ ਵਰਕੀਆ, ਮ੍ਰਿਤ *ਤੁਖ ਕਹੀਏ ਖਪਰੀਆ ਭਾਵ ਸਗਬਸਰੀ, ਸਮੁੰਦਰ ਝਗ, ਸੁੱਧ ਨੀਲਾਂਜਨ ਕਹੀਏ ਨੀਲਾ ਥੋਥਾ ਤੇ ‡ਪੰਜੇ ਲੂਣ ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਥੋਹਰ ਦੇ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਖਰਲ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਸੰਪੁਟ ਕਰੇ ਅਰ ਗਜਪੁੱਠ ਦੀ ਅਗਨ ਦੇਵੇ। ਪਿਛੋਂ ਕੱਢਕੇ ਰੱਖ ਅਰ ਮਹਾਂ ਦੀ ਦਾਲ ਦ ਅਲੂਣੀ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਯਾ ਅਦਰਕ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ, ਅਥਵਾ ਪਿਪਲਾਮੂਲ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਨਾਲ ਖੁਲਾਵੇ, ਰੋਗ ਦੀ ਧਨਖਬਾਤ, ਦੰਡਬਾਤ, ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਵਾਜੂ, ਸ੍ਰਿੰਮਲ ਬਾਤ ਤੇ ਕੰਪ ਬਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਡਵਾਨਲ ਰਸ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਬਾਤ ਸਬੰਧੀ ਲੱਛਣ ਨਿਧਾਨ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖੋ ॥੯੯॥੧੦੦॥

ਸਰਬ ਬਾਤ ਸ੍ਵਛੰਦ ਭੈਰਵਰਸ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)

ਸੰਕਰਛੰਦ

ਸੁੱਧ ਪਾਰਾ ਮ੍ਰਿਤੁ ਲੋਹਾ, ਤਾਪਯ ਗੰਧਕ ਤਾਲ।
ਹਰੜ ਅਰੁਨੀ ਨਿਰਗੁੰਡੀ, ਬਿਖੁ ਟੰਕਣੰ ਲੈ ਘਾਲ।
ਸੁੰਠਿ ਮਰਚਾਂ ਪੀਪਰੀ, ਸਮ ਬਸਨ ਛਾਨੀ ਪਾਇ।
ਸਭਨਿ ਕਾ ਲੈ ਖਰਲ ਕਰੀਏ, ਰਸ ਸੰਭਾਲੂ ਲਯਾਇ ॥੧੦੧॥
ਪਾਇ ਰਸ ਵਾ ਆਨ ਮੁੰਡੀ, ਬਟੀ ਗੁੰਜ ਦੁਕਾਰ।
ਸਰਬ ਬਾਤੈ ਨਾਸ ਕਰਤੀ, ਮੇਘ ਨੇ ਕਹਿ ਸਾਰ।
ਧਨੁਖ ਪੱਛਾ ਘਾਤ ਅਧ ਅੰਗੁ, ਕੰਪਝੋਲਾ ਜਾਇ।

---

*ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਕਦੇ ਭ੍ਰਮ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਆਇਨਾ ਅਦਵੀਆਤ ਮੁਲਾਹਜ਼ਾ ਕਰੋ।

‡ਪੰਜੇ ਲੂਣ ਨੰ: ੩੯ ਇਸੇ ਧਯਾਯ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਦੇਖੋ।

ਸਕਲ ਬਾਤ ਮਿਰਾਵਨਾ, ਸੂਛੰਦ ਭੈਰਵ ਬਾਇ ॥੧੦੨॥

੯੨੨–ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਰਾ, ਮਾਰਿਆ ਲੋਹਾ, ਸੋਨਾ ਮੱਖੀ, ਗੰਧਕ, ਹੜਤਾਲ, ਹਰੜ, ()ਅਰਣੀ, ਬ੍ਰਿਖ, ਸੰਭਾਲੂ, ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਸੋਹਾਗਾ, ਸੁੰਢ, ਮਿਰਚ ਤੇ ਮਘ ਸੱਤੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕਪੜ ਛਾਣ ਕਰਕੇ ਮਿਲਾ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਖਰਲ ਸੰਭਾਲੂ ਦਾ ਰਸ ਪਾਕੇ ਕਰੈ, ਅਥਵਾ ਮੁੰਡੀ ਦਾ ਰਸ ਪਾਕੇ ਘੋਟ, ਫਿਰ ੨ ਰੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀ ਕਰੇ ਅਰ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਤ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਧਨਖਬਾਤ, ਲਕਵਾ, ਅਧਰੰਗ, ਕੰਪਬਾਤ ਤੇ ਝੋਲਾਬਾਤ, ਮੂਲ ਤੋਂ ਇਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ॥੧੦੧॥੧੦੨॥

ਗਜਾਂਕੁਸ ਰਸ (ਵੈਦਕੰਤੂਹਲਾਤ)–ਸ਼ੰਕਰਛੰਦ

ਸਾਰ ਗੰਧਕ ਚਪਲ ਊਖਨ, ਗਗਨ ਬਿਖੁ ਹਰਤਾਲ।
ਹਰੜ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਸ੍ਵਰਨਮਾਖੀ, ਰੂਪਮਾਖੀ ਡਾਰ।
ਅਰਨਿ ਰਸ ਮੁੰਡੀ ਸੁ ਕ੍ਵਾਥੈ, ਖਰਲ ਇਕ ਦਿਨ ਜਾਨ।
ਦੋ ਗੁੰਜ ਗੋਲੀ ਖਾਇ ਨਿਤ ਉਠ, ਬਾਤ ਸਗਲੀ ਹਾਨ ॥੧੦੩॥
ਸੰਧਿ ਪੱਖਯਾ ਘਾਤ ਧਨੁਖੈ, ਕੁਬਜ ਪੰਗੂ ਕੰਪ।
ਲਿੰਗ ਕਟ ਹਨੁਸਤੰਭ ਸੋਖਾ ਬਾਤ ਜਾਵੈ ਜੰਪ।
ਸਾਤ ਧਾਤ ਕੀ ਜਾਇ ਮਾਰੁਤ, ਬਾਤ ਅਰਧ ਸੁ ਅੰਗ।
ਕਹਤ ਮੇਘ ਬਖਾਨ ਕੀਨੋ, ਭਲੋ ਜੋਗ ਸੁ ਚੰਗ ॥੧੦੪॥

੯੨੩–ਮ੍ਰਿਤਲੋਹਾ, ਗੰਧਕ, ਪਾਰਾ, †ਮਿਰਚ ਅਭ੍ਰਕ, ਤੇਲੀਆ ਹੜਤਾਲ. ਹਰੜ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ ਸੋਨਾਮੱਖੀ ਤੇ ਰੂਪਾਮੱਖੀ, ਅਰਣੀ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਅਥਵਾ ਮੁੰਡੀ ਦੇ ਕ੍ਵਾਥ ਜਲ ਨਾਲ ਦਿਨ ਭਰ ਖਰਲ ਕਰਕੇ ੨ ਰੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀ ਕਰੇ। ਦੋਨੋਂ ਵਕਤ ਨਿੱਤ ੧–੧ ਗੋਲੀ ਖਾਵ। ਸਭ ਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਵਾਯੂ ਅਰਥਾਤ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਪੀੜ, ਅਧਰੰਗ, ਧਨਖਬਾਤ, ਕੁਬਜਬਾਤ, ਪੰਗੂ ਪਣਾ, ਕੰਪਬਾਤ, ਲਿੰਗ ਦੀ ਪੀੜ, ਕਮਰ ਦਰਦ, ਹਨੂੰਸਤੰਭ (ਜਬਾੜਿਆਂ ਦਾ ਆਕੜਨਾ) ਸੋਖਬਾਤ। ਜਾਣੋ ਕਿ ਸੱਤਾਂ ਧਾਤੂਆਂ ਦੀ ਵਾਯੂ ਤੇ ਅੱਧੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਵਾਯੂ ਸੱਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੦੩॥੧੦੪॥

ਸਰਬ ਬਾਤ ਪਰ ਆਨੰਦ ਭੈਰਵ ਰਸ–ਦੋਹਰਾ

ਸਿੰਗਰਫ ਮਰਚਾਂ ਪੀਪਰਾ, ਬਿਖੁ ਟੰਕਨ ਜੁ ਸਮਾਨ।
ਅਦਰਕ ਰਸ ਬਟਿਕਾ ਕਰੋ, ਗੁੰਜ ਏਕ ਪਰਮਾਨ ॥ ੧੦੫ ॥

()ਅਰਣੀ ਦੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਬ੍ਰਿਛ ਪਹਾੜੀ ਸਥਾਨਾਂ ਪਰ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੱਤੇ ਗੋਲ ਕੁਛ ਨੋਕਦਾਰ ਬੜੇ ਨਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫੁੱਲ ਸਫੇਦ ਦੇ ਗੁੱਛੇਦਾਰ, ਫਲ ਛੋਟੇ ਬ੍ਰੇਂਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੰਧ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਡਾਲੀਆਂ ਹੇਠ ਨੂੰ ਝੁਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡਾਲੀਆਂ ਦੀ ਲਕੜੀ ਅੰਦ੍ਰੋਂ ਪੋਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਰਣੀ, ਕੋਈ ਗਨਿਆਰੀ, ਕੋਈ ਅਗੇਬੂ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਅੜਖੜ ਨਾਮਾਂ ਨਾਲ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।

†ਮ੍ਰਿਚਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਚਾਹੀਏ।

ਆਨੰਦ ਭੈਰਵ ਰਸ ਭਲੇ, ਸੰਨਪਾਤ ਜੁਰ ਜਾਇ।
ਬਾਤ ਰੋਗੁ ਸੀਤਾਂਗ ਕਫ, ਮੋਹੁ ਸੂਰ ਜੁ ਮਿਟਾਇ ॥੧੦੬॥

੬੨੪–ਸਿੰਗ੍ਰਫ, ਮਿਰਚ, ਮਘ, ਸੁਧ ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ ਤੇ ਸੁਹਾਗਾ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਅਦ੍ਰਕ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਘੋਟਕੇ ਇਕ ਰਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀ ਕਰੇ, ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਵਾਯੂਜੰਨ ਤਾਪ ਹੋਰ ਬਾਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੋਗ, ਸੀਤਾਂਗ, ਕਫ ਤੇ ਸੂਲ ਆਦਿ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੧੦੫॥੧੦੬॥

ਗੰਠੀਆ ਬਾਤ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਸੁੰਠ ਪੀਪਰੀ ਨਿਸਾ ਇਰੰਡ। ਮੁਸੱਬਰ ਅਰ ਤੇਲ ਇਰੰਡ।
ਤਪਤ ਕਰੀ ਗੰਠਾ ਪਰ ਲਾਇ। ਬਾਤ ਗੰਥ੍ਰਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ ॥੧੦੭॥

੬੨੫–ਸੁੰਢ, ਮਘ, ਹਲਦੀ, ਇਰਿੰਡ, ਏਲੂਆ ਤੇ ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ, ਸਭ ਪੀਹਕੇ ਮਿਲਾਕੇ ਗੰਢਾਂ (ਜੋੜਾਂ ਦੀਆਂ) ਪਰ ਲਾਵੇ ਤਾਂ ਗੰਢਾਂ ਦੀ ਵਾਯੂ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੦੭॥

ਸੋਰਠਾ

ਬੇਧਾਰਾ ਅਸਗੰਧ, ਸਰਸਾਹੀ ਪੰਚ ਪੰਚ ਗਹੇ।
ਦੂਧ ਸੰਗ ਪਿਵ ਸੰਧਿ, ਬਾਤ ਗੰਥ ਕੈ ਸੋ ਹਰੈ ॥ ੧੦੮ ॥

੬੨੬–ਬਿਧਾਰਾ, ਅਸਗੰਧ, ਪੰਜ ਪੰਜ *ਸਿਰਸਾਹੀਆਂ, ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਫੱਕੀ ਲਿਆ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸੰਧੀਆਂ ਦੀ ਬਾਤ ਭਾਵ ਗੰਠੀਆ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੦੮॥

ਸਰਬ ਬਾਤੇ–ਗੋਲੀ

ਕੁਚਲੇ ਸਿਰਸਾਹੀ ਲੈ ਦੋਇ। ਮਰਚਾਂ ਸਿਰਸਾਹੀ ਇਕ ਫੋਇ।
ਲੌਂਗ ਮੁਸੱਬਰ ਕਣਾਂ ਮਿਲਾਇ। ਕਲਵੰਤੀ ਸੌਂਰੰਜਾ ਪਾਇ।
ਇਕ ਸ੍ਰਿਸਾਹੀ ਇਕ ਇਕ ਆਨੋ। ਗੁੱਗਲ ਦ੍ਵੈ ਸਿਰਸਾਹੀ ਠਾਨੋ।
ਅਦ੍ਰਕ ਰਸ ਸੌਂ ਗੋਲੀ ਗੁੰਜ। ਸਰਬ ਬਾਤ ਜਾਵਤ ਹ੍ਵੈ ਰੰਜ ॥ ੧੦੯ ॥
ਦੋ ਗੋਲੀ ਖਾਵਤ ਉਠ ਪ੍ਰਾਤ। ਬਾਤ ਚੌਰਾਸੀ ਗੰਠੀਆ ਜਾਤ।
ਸੀਤਤਾਪ ਸੰਨਿਪਾਤ ਮਿਟਾਇ। ਕਿਸਹੂੰ ਦੋ ਕਿਸਹੂੰ ਤ੍ਰਿਕਦਾਇ ॥੧੧੦॥

੬੨੭–ਕੁਚਲੇ ੨ ਸਿਰਸਾਹੀਆਂ, ਮਿਰਚਾਂ, ਲੌਂਗ, ਏਲੂਆ, ਮਘਾਂ, ਕਲੌਂਜੀ ਤੇ ਸੁਰੰਜਾਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਇਹ ਸੱਭੇ ਇਕ ਇਕ ਸਿਰਸਾਹੀ ਤੇ ਗੁੱਗਲ ੨ ਸਿਰਸਾਹੀਆਂ, ਅਦ੍ਰਕ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ੧ ਰੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀ ਕਰੇ। ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਤ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਅਰ ਜੇ ੨ ਗੋਲੀਆਂ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਨਿਗਲੇ ਤਾਂ ੮੪ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਤ, ਗੰਠੀਆ, ਸੀਤਤਾਪ, ਸੰਨਿਪਾਤ ਇਹ ਸਭ ਦੂਰ ਕਰੇ, ਪਰੰਤੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ੧ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ੨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ੩ ਗੋਲੀ ਤਕ ਸੋਚਕ ਦੇਵੇ ॥੧੦੯॥੧੧੦॥

ਝੋਲੇ ਕੋ ਤੇਲ–ਦੋਹਰਾ

*ਇਕ ਸਰਸਾਹੀ ੨। ਤੋਲੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਤੇਲੀ ਮਿੱਠਾ ਪਲੁ ਗਹੋ, ਕਟਾ ਜਾਫਲ ਆਨ।
ਕੁਚਲਾ ਮਾਲ ਜੁ ਕੰਗਨੀ, ਸਤਮੂਲੀ ਸਮ ਠਾਨ ॥ ੧੧੧ ॥
ਕੂਟੀ ਰਸੇ ਧਤੂਰ ਕੈ, ਰਾਤ ਭਿਗੋਈ ਰਾਖ।
ਤੇਲ ਤਿਲਾਂ ਕਾ ਪਲ ਜੁ ਖਟ, ਦੇਹੁ ਕੜਾਹੇ ਦਾਖ ॥੧੧੨॥
ਤਾਂ ਮੈ ਰਸੁ ਸਭ ਔਖਧੀ, ਤੁਰਤੈ ਦੇਹੁ ਪਵਾਇ।
ਫੇਨ ਰਹਤ ਜੌ ਤੇਲੁ ਹੁਇ, ਪੱਕ੍ਾ ਸੀਸੈ ਪਾਇ ॥੧੧੩॥
ਮਲੋ ਅੰਗ ਸਭ ਹੀ ਸਾਦ, ਝੋਲਾ ਗੰਠੀਆ ਭਾਇ।
ਪ੍ਰਸੂਤਕ ਮੁਖ ਬਯੰਗ ਗਦ, ਬਾਤ ਚੌਰਾਸੀ ਜਾਇ ॥ ੧੧੪ ॥

੯੨੮–ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ ੪ ਤੋਲੇ, ਕੋੜ, ਜਾਯਫਲ, ਕੁਚਲੇ, ਮਾਲਕੰਗਣੀ ਤੇ ਸਤਾਵਰ ਇਹ ਭੀ ਸਭ ਤੇਲੀਏ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕੁੱਟੇ ਅਰ ਧਤੂਰੇ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਰਾਤ ਭਿਉਂ ਛੱਡੇ, ਦਿਨੇ ੨੪ ਤੋਲੇ ਤਿਲਾਂ ਦਾ ਤੇਲ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਭਿੱਜੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਪਲਟ ਦੇਵੇ, ਅਰ ਅੱਗ ਬਾਲਕੇ ਕਾੜ੍ਹੇ, ਜਦ ਤੇਲ ਉਤੋਂ ਝੱਗ ਔਣੀ ਹਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਧ ਹੋਯਾ ਜਾਣੇ, ਉਤਾਰਕੇ ਸਾਫ ਕਰਕੇ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪਾ ਰਖੇ, ਇਹ ਫਿਰ ਬਾਤ ਵਾਲੇ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਪਰ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਝੋਲਾ, ਗੇਠੀਆ, ਪ੍ਰਸੂਤ ਬਾਤ, ਮੂੰਹ ਦਾ ਟੇਢਾਪਨ ਅਰ ਚੌਰਾਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਤ ਸਭ ਦੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੧੧ ਤੋਂ ੧੧੪॥

ਟੰਗਾਂ ਬਾਹਾਂ ਤਨੋ ਖੀਰ–ਚੌਪਈ

ਪਲ ਅਠਾਰਾਂ ਦੂਧ ਮੰਗਾਇ। ਮਾਖ ਦਾਲ ਧੋਈ ਜੋ ਲਯਾਇ।
ਖਟਪਲ ਤਾਕਾ ਮਾਨ ਕਰਾਇ। ਮੇਲ ਦੂਧ ਮਹਿ ਖੀਰ ਰਿਧਾਇ॥੧੧੫॥
ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਕਾ ਮਾਨ ਜੁ ਜਾਨ। ਖਾਵਤ ਬਾਂਹ ਟੰਗ ਦੁਖ ਹਾਨ।
ਔਰ ਬਾਤ ਕਾ ਕਰਤੀ ਨਾਸ। ਏ ਔਖਧ ਸਭਹੀ ਤੇ ਖਾਸ ॥੧੧੬॥

੯੨੯–ਦੁੱਧ ੧੮ ਪਲ (੭੨ ਤੋਲੇ), ਮਹਾਂ ਦੀ ਧੋਤੀ ਹੋਈ ਦਾਲ ੬ ਪਲ (੨੪ ਤੋਲੇ) ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਖੀਰ ਰਿੰਨ੍ਹੇ ਐਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ੭ ਦਿਨ ਦਾ ਜਾਣੇ, ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਟੰਗਾਂ ਬਾਂਹਾਂ ਦੀ ਪੀੜਾ, ਬਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਛੇਦ (ਪੀੜ) ਮੂਲ ਤੋਂ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੧੫॥੧੧੬॥

ਝੋਲੇ ਕੋ ਗੋਲੀ–ਦੋਹਰਾ

ਪੀਪਲ ਹਰਮਲ ਅਕਰਕਰ, ਅਜਵਾਇਨ ਜੁ ਗਿਲੋਇ।
ਅਸਗੰਧ ਮਾਲ ਜੁ ਕੰਗੁਨੀ, ਹਰਦ ਆਮਲੇ ਢੋਇ ॥੧੧੭॥
ਲੌਂਗ ਕਲੌਂਜੀ ਸਭੋ ਸਮ, ਗੁੜ ਸੋ ਗੋਲੀ ਕੀਜ।
ਟੰਕ ਏਕ ਕੀ ਖਾਈਏ, ਝੋਲਾ ਜਾਵਤ ਖੀਜ ॥੧੧੮॥

ਪੰਗੂ ਕੰਪਨਿ ਬਜੰਗ ਮੁਖ, ਟਾਂਗ ਹਾਥ ਕੀ ਪੀਰ।
ਪਖਯਾਘਾਤ ਅਧਰੰਗ ਦੁਖ,ਸਭ ਜਾਵਤ ਜੁ ਸਮੀਰ।੧੧੯।੧੨੦।

੯੩੦-ਮਘ, ਹਰਮਲ, ਅਕਰਕਰਾ, ਅਜਵਾਇਣ, ਗਿਲੋਯ, ਅਸਗੰਧ, ਮਾਲਕੰਗਣੀ, ਹਲਧੀ, ਆਵਲੇ, ਲੌਂਗ ਅਰ ਕਲੌਂਜੀ ਸੱਭੋ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲਵੇ ਤੇ ਗੁੜ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ੪ ਮਾਸੇ ਦੀ ਕਰੇ ਅਰ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਝੋਲਾ ਨਿਸਚੇ ਜਾਵੇ, ਹੋਰ ਪਿੰਗੁਲਾਪਨ, ਕੰਪਬਾਤ, ਮੂੰਹ ਦਾ ਟੇਢਾਪਨ, ਭਾਵ ਲਕਵਾ, ਟੰਗਾਂ, ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਪੀੜ, ਪਖਯਾਘਾਤ ਤੇ ਅਧਰੰਗ ਇਤਯਾਦਿ ਸਭ ਦੀ ਨਾਸਕ ਹੈ ॥੧੧੭ ਤੋਂ ੧੨੦॥

ਅਰਦਿਤ ਬਾਤ ਉਪਾਇ-ਚੌਪਈ

ਲਸਨ ਕੂਟਕੈ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਤਾਂਮਹਿ ਤੇਲੁ ਤਿਲਾਂ ਕੀ ਪਾਇ।
ਭੱਛਨ ਉਠਕੈ ਕਰਤ ਪ੍ਰਭਾਤ। ਮਿਟੀ ਜਾਤ ਅਰਦਿਤ ਹੈ ਬਾਤ॥੧੨੧॥

੯੩੧-ਲਸਨ ਦਾ ਕੂਟਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਤਿਸ ਵਿਚ ਤਿਲਾਂ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾਵੇ ਅਰ ਫਿਰ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਲਕਵੇ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੧੨੧॥

ਪ੍ਰਸੂਤ ਬਾਤ ਉਪਾਇ-ਚਟਣੀ ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਲੌਂਗ ਸਿਰਸਾਹੀ ਜੁ ਪੀਪਰ, ਏਕ ਪਲ ਲੈ ਪਾਇ।
ਬਡੀ ਏਲਾ ਤ੍ਰਿਕ ਸ੍ਰਿਸਾਹੀ, ਦਾਖ ਪਲ ਜੁਗ ਥਾਇ।
ਲੈ ਨੈਪਾਲੀ ਕਰਖ ਤੀਨੋ, ਸਿਤਾ ਪਲ ਜੁਗ ਮੇਲ।
ਸਹਿਤ ਪਲ ਲੈ ਪੰਚ ਮੇਲੋ, ਕਰੋ ਚਟਣੀ ਏਲ ॥੧੨੨॥
ਸਾਤ ਦਿਨ ਲੌ ਚਾਟ ਲੀਜੈ, ਜਾਇ ਬਾਤ ਪ੍ਰਸੂਤ।
ਬਾਤ ਸਗਲੀ ਜਾਇ ਮਿਟ ਹੈ, ਔਖਧੀ ਅਧਭੂਤ।
ਤਾਪ ਜਾਵੈ ਸੀਤ ਬਾਦੀ, ਲਗਤ ਭੂਖ ਅਪਾਰ।
ਕਹਤ ਮੇਘ ਬੀਚਾਰ ਦੇਖੋ, ਰੋਗ ਕਾ ਵੀਕਾਰ ॥੧੨੩॥

੯੩੨-ਲੌਂਗ ੨। ਤੋਲੇ, ਮਘ, ਚਾਰ ਤੋਲੇ, ਡੋਡਾਲੈਚੀ ੩ ਸਰਸਾਹੀ, ਮੁਨੱਕਾ ੮ ਤੋਲੇ, ਚਿਰੈਤਾ ਮਿੱਠਾ ੩ ਤੋਲੇ, ਮਿਸ਼ਰੀ ੮ ਤੋਲੇ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ੨੦ ਤੋਲੇ ਮਿਲਾਕੇ ਚਟਣੀ ਕਰੇ। ਫਿਰ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਸੱਤ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਸੂਤ ਵਾਯੂ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਹੋਰ ਵੀ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਤ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਯਕ ਚਟਣੀ ਹੈ, ਸੀਤ ਤਾਪ ਅਤੇ ਬਾਦੀ ਹਟਾਕੇ ਭੁੱਖ ਭੀ ਲੌਂਦੀ ਹੈ ॥੧੨੨॥੧੨੩॥

ਪ੍ਰਸੂਤ ਬਾਤ ਪਰ ਲਾਲ ਘਾਸਾ-ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਲੌਂਗ ਨਾਗਰ ਦੁਰਦ ਕੇਸਰ, ਜਾਇਫਲੁ ਲੈ ਪਾਇ।
ਦਾਲਚੀਨੀ ਮਰਚ ਮਿੱਠਾ, ਕਣਾ ਅਕਰਕਰਾਇ।
ਚੋਵਚੀਨੀ ਜਾਤ ਪਤ੍ਰੀ, ਗ੍ਰੰਥ ਚਿਤ੍ਰਕ ਲੇਇ।

ਸਭ ਸਮਾਨੰ ਬਜਨ ਪਾਵੈ, ਘਸੋ ਹੋਹੈ ਸੋਇ ॥੧੨੪॥
ਧਰ ਕੜਾਹੀ ਮਾਹਿ ਘਸੀਏ, ਲੋਹ ਦੰਡੇ ਸਾਥ।
ਪਾਂਚ ਦਿਨ ਘਸ ਪਾਂਚ ਰਤੀ, ਖਾਇ ਪਾਨੋਂ ਆਥ।
ਬਾਤ ਗੋਲਾ ਸੰਨਪਾਤੇ ਔਰ ਘਾਤ ਪ੍ਰਸੂਤ।
ਬਾਤ ਗੰਠੀ ਬਾਦਿ ਸਗਲੀ, ਮਿਟੈ ਭੁਖ ਸਹੂਤ ॥੧੨੫॥

੬੩੩–ਲੌਂਗ, ਸੁੰਢ, ਸਿੰਗ੍ਰਫ, ਕੇਸਰ, ਜਾਫਲ, ਦਾਲਚੀਨੀ, ਮਿਰਚ, ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ ਮਘ, ਅਕਰਕਰਾ, ਚੋਬਚੀਨੀ, ਜਾਵਿਤ੍ਰੀ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਾ; ਸਭ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕੜਾਹੇ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਘੋਟੇ, ਇਸਤਰਾਂ ਪੰਜ ਦਿਨ ਤਕ ਰਗੜਕੇ ੫ ਰੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪਾਨ ਪੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸੂਤ ਵਾਯੂ, ਵਾਉ ਗੋਲਾ, ਸੰਨਿਪਾਤ, ਗੰਢਾਂ ਦੀ ਬਾਤ, ਭਾਵ ਗੰਠੀਆ ਹੋਰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ, ਅਰ ਗਈ ਹੋਈ ਭੁੱਖ ਲਗ ਪਵੇ ॥੧੨੪॥੧੨ ॥

ਪ੍ਰਸੂਤ ਬਾਤ ਕੋ ਚੂਰਣ–ਦੋਹਰਾ

ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਪੀਪਰਿਮੂਰ ਬਚ, ਚਿਤ੍ਰਕ ਅਰੁ ਸੁਰਦਾਰ।
ਰਜਨੀ ਜੀਰਾ ਲਵਨ ਤ੍ਰਿਯ, ਹਾਪੁਖ ਮੇਲੋ ਖਾਰ ॥੧੨੬॥
ਚੂਰਨ ਕਰਿਕੈ ਖਾਈਏ, ਉਸਨ ਨੀਰ ਕੈ ਸੰਗ।
ਰੋਗੁ ਸੂਤਕਾ ਜਾਤ ਮਿਟ, ਔਰ ਬਾਤ ਮਿਟ ਅੰਗ ॥੧੨੭॥

੬੩੪–ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ (ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ), ਪਿਪਲਾ ਮੂਲ, ਵਚ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਦੇਵਦਾਰ, ਹਲਦੀ, ਜੀਰਾ, ਤਿੰਨੇ ਲੂਣ, (ਸੇਂਧਾ, ਵਿੜ ਤੇ ਸੌਚਲ), ਹਊਬੇਰ (ਉਨਾਬ), ਤੇ ਜੌਂਖਾਰ ਪੀਸ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਤੱਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸੂਤ ਰੋਗ ਤੇ ਹੋਰ ਬਾਤ ਦੇ ਸਭੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੨੬॥੧੨੭॥

ਕਾੜ੍ਹਾ

ਪੰਚਮੂਰਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਤਪਤ ਲੋਹ ਤਾ ਮੈ ਬੁਝਵਾਇ।
ਪੀਵਤ ਰੋਗੁ ਸੂਤ ਕਾ ਮਿਟੈ। ਰਾਮਨਾਮ ਤੇ ਅਘ ਜਿਮ ਕਟੈ ॥੧੨੮॥

੬੩੫–ਪੰਜਮੂਲ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਤੱਤਾ ਲੋਹਾ ਬੁਝ ਵੇ, ਫਿਰ ਪ੍ਰਸੂਤ ਵਾਲੀ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮ ਨਾਮ ਤੇ ਪਾਪ ਨਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸੂਤ ਬਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੨੮॥

ਪ੍ਰਸੂਤ ਬਾਤ ਅਸਾਧ ਲੱਛਨ (ਉਪਦ੍ਰਵ)–ਦੋਹਰਾ

ਸੋਥ ਸੂਰ ਅਤਿਸਾਰ ਜੁਰ, ਬਲ ਖਯ ਤੰਦ੍ਰਾ ਜਾਸ।
ਅਰੁਚਿ ਪ੍ਰਸ੍ਵੇਦ ਅਨਾਹ ਭ੍ਰਮੁ, ਏਹ ਉਪਦ੍ਰਵ ਨਾਸ ॥੧੨੯॥

੬੩੬–ਸੋਜਾ, ਸੂਲ, ਦਸਤ, ਤਾਪ, ਬਲ ਦਾ ਨਾਸ ਤੰਦ੍ਰਾ, ਅਰੁਚੀ, ਪਸੀਨਾ, ਅਫਾਰਾ ਅਰ ਭ੍ਰਮੁ ਏਹ ਉਪੱਦ੍ਰਵ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨੇ ਹਾਰੇ ਹਨ ॥੧੨੯॥

ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਅੰਗ ਮਰਦ ਜੁਰ ਕੰਪ ਪਿਆਸ। ਗੁਰੁ ਗਾਤਰੁ ਅਤਿਸਾਰ ਜੁ ਕਾਸ।
ਸੋਥ ਸੂਰ ਪ੍ਰਸੂਤ ਜੁ ਬਾਇ। ਏ ਲਛਨ ਮੈ ਦੀਏ ਬਤਾਇ ॥੧੩੦॥

ਅੰਗ ਦਲੇ ਮਲੇ ਜਾਣੇ, ਤਾਪ, ਕਾਂਬਾ, ਪਯਾਸ, ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਭਾਰਾਪਨ, ਅਤੀਸਾਰ, ਖਾਂਸੀ, ਸੋਜਾ ਤੇ ਸੂਲ ਇਹ ਸਭ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੧੩੦॥

ਪ੍ਰਸੂਤ ਬਾਤ ਯਤਨ-ਚੌਪਈ

ਸੁਧ ਸੂਤ ਪਾਵੇ ਇਕ ਭਾਗ।ਤਾਂਕੇ ਸਮ ਤਾਂਬੇਸੁਰ ਥਾਗ।
ਗੰਧਕ ਜੁਗ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਲੈ ਤੀਨ।ਕੁਠ ਸੁਚਿਤ੍ਰਾ ਇਕ ਇਕਲੀਨ॥੧੩੧॥
ਜ੍ਵਾਲਾ ਮੁਖ ਰਸ ਖਰਲ ਕਰਾਇ। ਕੋਕਨ ਸਮ ਤਿਸ ਗੁਟੀ ਬੰਧਾਇ।
ਗੁੜ ਮਧੁ ਵਾ ਘ੍ਰਿਤ ਸੰਗੇ ਖਾਇ।ਰੋਗੁ ਪ੍ਰਸੂਤ ਕਾ ਦੂਰ ਪਰਾਇ॥੧੩੨॥

੯੩੭-ਸੁੱਧ ਪਾਰਾ ੧ ਭਾਗ, ਇਤਨਾ ਹੀ ਮ੍ਰਿਤਤਾਂਬਾ, ਗੰਧਕ ੨ ਭਾਜ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ (ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ) ਇਹ ਤਿੰਨ ਭਾਗ, ਕੁੱਠ, ਚਿਤ੍ਰਾ ਇਹ ਇਕ ਇਕ ਭਾਗ ਲੈਕੇ †ਕਲਿਹਾਰੀ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਘੋਟੇ, ਅਰ ਫਿਰ ਜੰਗਲੀ ਬੇਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀ ਕਰੇ, ਗੁੜ ਵਿਚ ਯਾ ਸ਼ਹਿਤ ਅਥਵਾ ਘਿਉ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸੂਤ ਰੋਗ ਨਿਸਚੇ ਜਾਵੇ ॥੧੩੧॥੧੩੨॥

ਦੋਹਰਾ-ਲੋਹ ਤਪਤ ਕਰਿ ਨੀਰ ਮਹਿ, ਬਾਰੀ ਸਾਤ ਬੁਝਾਇ।
ਸੂਤ ਰੋਗੁ ਸਭ ਬਾਤ ਕੋ, ਉਤਮ ਏਹ ਉਪਾਇ ॥੧੩੩॥

੯੩੯-ਲੋਹਾ ਤਪਾ ਕੇ ਦੋ ਬਾਰ ਜਲ ਵਿਚ ਬੁਝਾਵੇ, ਜਲ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਭੀ ਪ੍ਰਸੂਤ ਬਾਤ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੧੩੩॥

ਕ੍ਵਾਥ-ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਦਾਰੁ ਬਚ ਕੁਠ ਸੁੰਠ ਪੀਪਰ, ਕਟੁ ਫਲਾ ਘਨ ਮੋਲ।
ਭੂ ਨਿੰਬ ਤਿਕਤ ਹਰੜ ਧਨੀਯਾ, ਗਜ ਕਣਾ ‡ਸੁਭ ਠੋਲ।
ਦੋਊ ਬ੍ਰਹਿਤੀ ਗੋਖਰੂ ਲੈ, ਧੰਨਯਾਸ ਗਿਲੋਇ।
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀਰਾ ਅਤਿ ਬਿਖਾ ਸੁਭ, ਕਕਰਸ੍ਰਿੰਗੀ ਦੋਇ ॥੧੩੪॥
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ ਬਿਚ ਹਿੰਗੁ ਸੇਂਧਾ, ਪਾਇ ਖਾਵਤ ਨਾਰ।

---

†ਕਲਿਹਾਰੀ ਦਾ ਪਯੂਖ ਨਾਗਰਵੇਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬੋਹੜ ਦੇ ਅਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪੱਤੇ ਅੰਧਾ ਹੋਲੀ ਜੇਹੇ ਫੁਲ, ਲਾਲ ਪੀਲੇ ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਅਤਯੰਤ ਸੋਭਾਇਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਲਾਲ ਛਿੱਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੈਚੀ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਸਮਾਨ ਬੀਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠ ਇਕ ਗੰਢ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਓਹੋ ਵਤਸਨਾਭ (ਅੰਦਰੋਂ ਚਿੱਟਾ) ਅਤੇ ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਹੋ ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ, ਏਹੋ ਲਾਂਗਲੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੂਤਕਾ ਰੁਜ ਸੂਲ ਕਾਸਾ, ਸ੍ਵਾਸ ਜੁਰ ਸਿਰ ਭਾਰ।
ਮੋਹ ਕੰਪਨ ਮੂਰਛਾ ਤ੍ਰਿਟ, ਦਾਹਿ ਸੰਨ ਸੁ ਪਾਤ।
ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਸੀਸ ਬੇਦਨ, ਸਕਲ ਮਿਟ ਹੈ ਬਾਤ ॥੧੩੫॥
ਦੋਹਰਾ– ਅੰਗ ਸਫੁਰਨਾ ਗੌਰਵੰ, ਬਿਭ੍ਰਮ ਰੋਗੁ ਪ੍ਰਸੂਤ।
ਸਕਲ ਚੌਰਾਸੀ ਬਾਤ ਹਰਿ, ਜਿਮ ਦੈਂਤਨ ਹਰਿ ਸੂਤ ॥੧੩੬॥

੬੩੯-ਦੇਵਦਾਰ, ਵਚ, ਕੁੱਠ, ਸੁੰਢ, ਮਘ, ਕਾਯਫਲ, ਮੋਥਾ, ਚਿਰੈਤਾਂ, ਕੌੜ, ਹਰੜ, ਧਨੀਆਂ ਗਿਲਯ, ਕਾਲਾ ਜੀਰਾ, ਪਤੀਸ, ‡ਪਦਮਾਖ ਤੇ ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਵਿਚ ਹਿੰਗ ਪਾਕੇ ਵਾ ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ ਧੂੜਕੇ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸੂਤ, ਬਾਤ, ਸੂਲ, ਖਾਂਸੀ, ਦਮਾਂ, ਤਾਪ, ਸਿਰ ਦਾ ਭਾਰੀਪਨ, ਭ੍ਰਮ; ਕੰਬਣੀ, ਮੂਰਛਾ, ਤ੍ਰੇਹ, ਦਾਹ, ਸੰਨਿਪਾਤ, ਬਾਤ ਪਿੱਤ, ਕਫ, ਅਰ ਸਿਰ ਪੀੜ ਆਦਿ ਤਮਾਮ ਰੋਗ ਨ ਸ ਕਰੇ। ਹੋਰ ਅੰਗ ਫਰਕਣੇ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਭਾਰੀ ਪਨ, ਭ੍ਰਮ, ਪ੍ਰਸੂਤ, ਵਾਜੂ ਰੋਗ ਅਤੇ ੮੪ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਯੂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇਂਤਾਂ ਦ ਬਲ ਨੂੰ ਬਿਸ਼ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।੧੩੪।੧੩੫

ਪੰਚ ਜੀਰਕ ਬਟੀ–ਚੌਪਈ

ਜਰਨ ਹਪੁਖ ਧਨੀਆ ਮਿਸਿ ਆਨ। ਬਦਰੀ ਅਖ ਜੁ ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਠਾਨ।
ਹਿੰਗੁ ਪਤੀਰਕਨਾ ਜਵਾਨਿ। ਮਦਨ ਬ੍ਰਿਖ ਗ੍ਰੰਥਕ ਸਮਜਾਨ ॥੧੩੭॥
ਅਜਮੋਦਾ ਆਛੀ ਲੈ ਆਇ। ਕਰਖ ਕਰਖ ਸਭ ਵਜਨ ਮੰਗਾਇ।
ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਪਾਵੇ ਪਲ ਇਕ ਸਹੀ। ਔਰ ਔਖਧੀ ਚੌਪਲ ਕਹੀ ॥੧੩੮॥
ਨਾਗਰ ਕੁਸਟ ਸੁ ਦੀਪ੍ਰਕੰ ਮੇਲ। ਕਾਛੇਰੂ ਆਵੇ ਸਭ ਠੇਲ।
ਗੁੜ ਪਲ ਸਾਤ ਪਾਈਏ ਏਹ। ਪ੍ਰਸਥ ਏਕ ਘ੍ਰਿਤ ਪਾਵੇ ਤੇਹ ॥੧੩੯॥
ਪ੍ਰਸਥ ਦੋਇ ਪਾਵੇ ਪਯ ਜਾਨ। ਸਭੀ ਮੇਲ ਹੇਠ ਅਗਨਿ ਕਰਾਨ।
ਗੋਲੀ ਕਰਖ ਏਕੁ ਕਰਵਾਇ। ਪ੍ਰਾਤ ਸਾਂਝ ਕੋ ਖਾਵਨ ਦਾਇ ॥੧੪੦॥
ਜਾਇ ਪ੍ਰਸੂਤਕੁ ਬਾਇ ਚੌਰਾਸੀ। ਕਾਸ ਸ੍ਵਾਸ ਜੁਰ ਸੁਰ ਖਯ ਨਾਸੀ।
ਜੋਨੀਦੋਖ ਹਲੀਮਕ ਪੰਡੁ। ਬਾਤ ਸਕਲ ਕੋ ਜਾਨੋ ਦੰਡ ॥੧੪੧॥

੬੪੦-ਜੀਰਾ, ਹਊਬੇਰ, ਧਨੀਆਂ, ਸੌਂਫ, ਕੱਚੇ ਬੇਰ, ਬਹੇੜੇ,ਚਿਤ੍ਰਾ, *ਹਿੰਗਪਤ੍ਰੀ ਮਘ, ਅਜਵੈਣ ਮੈਨਫਲ (ਰਾੜਾ) ਬਾਂਸਾ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ ਤੇ ਅਜਮੋਦ ਇਹ ਸਭ ਤੋਲਾ ਤੋਲਾ, ਚਿਤ੍ਰਾ ੪ ਤੋਲੇ, ਸੁੰਢ, ਕੁੱਠ, ਅਜਵਾਇਣ ਤੇ ਕਸੇਰੂ ਇਹ ਸਭ ਚਾਰ ਚਾਰ ਪਲ ਅਰਥਾਤ ਹਰ ਏਕ ੧੬ ਤੋਲੇ ਪੀਸਕੇ ਗੁੜ ੨੮

---

‡ਸੁਭ–ਸੁਭ ਪਦਮਾਖ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ,ਇਸਦੀ ਲਕੜੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,ਨਾਮਾਵਲੀ ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।
*ਹਿੰਗ ਪਤ੍ਰੀ–ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਚ ਅੰਜਦਾਨ ਨੂੰ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਏਸੇ ਦਾ ਗੂੰਦ ਹਿੰਗ ਹੈ। ਸੋ ਅੰਜਦਾਨ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਹਿੰਗ ਪਾਵੇ।

ਤੋਲੇ ਘ੍ਰਿਤ ੬੪ ਤੋਲੇ ਦੁੱਧ ੧੨੮ ਤੋਲੇ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਅੱਗ ਪਰ ਧਰੇ, ਗਾੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ੧ ਤੋਲੇ ਦੀ ਗੋਲੀ ਕਰੇ ਦੋਨੋਂ ਵਕਤ ਇਕ ਇਕ ਗੋਲੀ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸੂਤ ਬਾਤ, ਚੌਰਾਸੀ ਬਾਤ, ਖਾਂਸੀ, ਦਮਾਂ ਤਾਪ, ਸੁਰ ਦੀ ਭੰਗਤਾ, ਜੋਨੀ ਦੋਖ, ਹਲੀਮਕ, ਪਾਂਡੂ, ਇਤਯਾਦਿਕ ਸਭ ਬਾਤ ਰੋਗਾਂ ਪਰ ਜਾਦੂ ਸਮਾਨ ਹੈ ॥੧੩੭ ਤੋਂ ੧੪੧॥

ਭੈਰਵਰਸ–ਦੋਹਰਾ

ਪਾਰਾ ਗੰਧਕ ਕੁੱਠ ਲੈ, ਮਰਚ ਕਣਾ ਜੁ ਸਮਾਨ।
ਅਦਰਕ ਰਸ ਗੋਲੀ ਕਰੋ, ਚਨਕ ਏਕ ਸਮ ਜਾਨ ॥੧੪੨॥
ਬਾਤ ਚੌਰਾਸੀ ਸੀਤ ਅੰਗ, ਪੱਖਯਾਘਾਤ ਜੁ ਤਾਪ।
ਭੈਰਵ ਰਸੁ ਏ ਭਾਖਿਓ, ਕਹਯੋ ਧਨੰਤਰ ਆਪ ॥੧੪੩॥

੯੪੧–ਪਾਰਾ, ਗੰਧਕ, ਕੁੱਠ, ਮ੍ਰਿਚ, ਮਘ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਅਦ੍ਰਕ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ, ਚਣੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਖਾਣ ਨਾਲ ਚੌਰਾਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਤ, ਸੀਤਾਗ, ਪਖਯਾਘਾਤ, ਤਾਪ, ਇਸ ਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਯੋਂਕਿ ਇਹ ਰਸ ਧਨੰਤ੍ਰ ਨੇ ਆਪ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਹੈ ।।੧੪੨।।੧੪੩।

ਬਾਤ ਰੋਗ ਦੇ ਪਥ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਅਭਯੰਗ ਮਰਦਨ ਬਸਤ ਸ੍ਵੇਦਨ, ਸਮਨ ਆਤਪ ਜਾਨ।
ਅਵਗਾਹਨੰ ਬਹੁ ਸੇਕਨੰ, ਸੰਤਰਪਨੰ ਅਸਨਾਨ।
ਬ੍ਰਿਘਨੰ ਭੂ ਸਿੱਜਯਾ, ਅਰੁ ਅਗਨਿ ਸੇਕ ਕਰਾਇ।
ਸਿਰੋਵਸਤ ਜੁ ਨਾਵਨੰ, ਅਰੁ ਮਿਸਟ ਤੇਲੁ ਮਿਲਾਇ ॥੧੪੪॥
ਸਰਪਿ ਤੇਲ ਬਸਾ ਸੁ ਮੱਜਾ; ਲਵਨ ਰਸੁ ਨਵਨੀਤ।
ਦਧਿ ਕੂਚਿਕਾ ਕਿਲਾਟ ਤਿਲ ਲੈ, ਕਨਿਕ ਮਾਖਾ ਮੀਤ।
ਖਸਿਟਕਾ ਖਤ ਕੁਲਥ ਬੈਂਗਨ, ਲਸੁਨ ਦਾਰਮ ਦੋਇ।
ਪਕੁ ਤਾਲੁ ਸਿੱਗ੍ਰੂ ਮੇਵਾ, ਦੂਧਿ ਪਿਸਟੀ ਹੋਇ ॥੧੪੫॥
ਰੁਵਕ ਤੇਲ ਗਵਾ੍ਂ ਜਲੰ, ਤਾਂਬੂਲ ਰੇਚਨ ਏਹ।
ਜੰਭੀਰ ਬਦਰੰ ਫਾਲਸਾ, ਗੋਸਤਨੀ ਮੋਠ ਜੁ ਤੇਹ।
ਸਨਿਗਧ ਭੋਜਨ ਉਸਨ ਲੇਪਣ, ਲੰਘਨੰ ਗੁਨਕਾਰ।
ਪਟੋਲ ਤਾਤਾ ਨੀਰ ਪਦ ਘਟ, ਪਥਜ ਮੇਘ ਸੁ ਧਾਰ ॥੧੪੬॥

੯੪੨–ਬਾਤਨਾਸਕ ਤੇਲ ਮਲਣੇ, ਮਾਲਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਘੁੱਟਣਾਂ, ਗੁਦਾ ਰਸਤੇ ਪਿਚਕਾਰੀ ਕਰਨੀ, ਸਮਾਨ ਕਾਰਕ ਦਵਾਈਆਂ, ਭਾਵ ਜੋੜੀਆਂ ਕੱਠੇ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕਰਨ ਦੇਵੇ, ਧੁੱਪ ਸੇਕਨਾ, ਅਵਿਗਾਹਨ ਕਹੀਏ ਗੋਤੇ ਮਾਰ ਨਵ੍ਹਾਣਾ, ਪੱਟਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੇਕਨਾ, ਤ੍ਰੇੜਾ ਕਰਨਾ, ਸਨਾਨ ਕਰਾਨਾ। ਬ੍ਰਿਘਨੀ

ਭਾਵ ਬ੍ਰਿਹਣੰ ਦਵਾਈਆਂ ਜੋੜੀਆਂ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ, ਭੂੰਜੇ ਸੌਣਾ, ਜੋ ਧਰਤੀ ਦਵਾਈ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵੇੜੀ ਹੋਈ ਯਾ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸੇਕੀ ਹੋਈ ਪਰ ਲਿਟਾਨਾ,ਅਗਨੀ ਪਾਸ ਬੈਠਾਲ ਕੇ ਸੇਕਵਾਨਾ ਸਿਰੋ ਵਸਤੀ ਭਾਵ ਡਫ ਆਦਿ ਯੰਤ੍ਰ ਦੁਆਰੇ ਔਸ਼ਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ, ਨਸਵਾਰ ਦੇਣੀ, ਮਿੱਠੇ ਤੇਲ ਦੀ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਘਿਉ, ਤੇਲ (ਸ਼ੇਰ ਰਿੱਛ) ਆਦਿ ਦੀ ਵਸਾ ਚਰਬੀ, ਯਾ ਮਿਝ ਮਲਨੀ, ਨਮਕੀਨ (ਮਾਂਸ ਆਦਿ) ਦੇ ਰਸ ਪੀਣੇ, ਮਖਣ ਖਾਣਾ, ਦਹੀ ਦੀ ਕੂਰਚਿਕਾ ਭਾਵ ਦਹੀ ਦੁਧ ਮਿਲਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹ ਕਰ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਖੁਰਚਣ ਯਾ ਰਸਗੁੱਲੇ ਖਾਣੇ, ਕਲੇਤ, ਤਿਲ, ਕਣਕ, ਮਾਂਹ, ਸੱਠੀ ਦੇ ਚਾਵਲ, ਕੁਲਥ, ਵਤਾਊ, ਲਸਨ, ਅਨਾਰ (*ਖੱਟੇ ਮਿੱਠੇ), ਪੱਕਾ ਤਾੜਫਲ, ਸੁਹਾਂਵਣਾ, ਦਾਖ, ਦੁਧ, ਪ੍ਰਿਸਟੀ ਕਹੀਏ ਮਹਾਂ ਦੇ ਵੜੇ ਆਦਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਦਿਤ ਰੋਗ ਵਿਖੇ ਕਹੇ ਹਨ, ਅਥਵਾ ਮਦਰਾ ਪੀਵੇ, ਅਰਿੰਡ ਤੇਲ ਪੀਨਾ ਮਲਣਾ, ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਪੀਣਾ, ਪਾਨ ਚਬਾਉਣੇ, ਦਸਤ ਦੇਣੇ, ਜੰਬੀਰ †ਨਿੰਬੂ, ਬੇਰ ਸਤਾਸੇ, ਅੰਗੂਰ ਖਾਣੇ, ਮੌਠ ਖਾਣੇ, ਚੀਕੁਣੇ ਭੋਜਨ, ਗਰਮਾ ਗਰਮ ਲੇਪ, ਫਾਕੇ ਰਹਣਾ ਪਟੋਲ ਸਾਏ, ਅਤੇ ਚੌਥਾਈ ਭਾਗ ਸੜਕੇ ਰਿਹਾ ਗਰਮ ਜਲ, ਇਹ ਸਭ ਸੇਵਨ ਕਰਨੇ ਬਾਤ ਰੋਗ ਵਿਚ ਪੱਥ ਹਨ ॥੧੪੪ਤੋਂ੧੪੬॥

ਕੁਪੱਥ-ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਬੇਗ ਧਾਰਨ ਜਾਗਨੰ, ਨਿਸ ਛਰਦ ਚਿੰਤਾ ਸੋਕ।
ਨੀਚਾਰ ਕੰਗਨੁ ਮਟੁਰ ਚਨਕਾ, ਸਾਮਕ ਏ ਥੋਕ।
ਰਾਜਮਾਖਾ ਮੁਗਧ ਚਟਨੀ, ਤਾਲ ਜਲ ਜੁ ਕਰੀਰ।
ਜੰਬੂ ਕਸੇਰੂ ਨਲਦ ਕ੍ਰਮਕੰ, ਕਮਲ ਨਾਲ ਸਵੀਰ ॥੧੪੭॥
ਸੀਤ ਜਲੁ ਜੁ ਬਿਰੁਧ ਅੰਨੰ, ਪਾਨ ਸੂਕਾ ਮਾਸ।
ਏ ਦਾਂਤ ਧਾਵਤ ਹਸਤਿ ਘੋਰਾ, ਜਾਨ ਰੂਖਨ ਖਾਸ।
ਬਜਾਯਾਮ ਸਾਕਾ ਬਿਖਮ ਆਸਨੁ, ਤਿੰਦੁਕੰ ਨਹਿ ਖਾਇ।
ਕੁਪਥ ਭਾਖੇ ਪਥਯਾਪਥ ਮੈ, ਮੇਘ ਇਤ ਲੈ ਗਾਇ ॥੧੪੮॥

੧੪੭-ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਰਾਤ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਜਾਗਣਾ, ਕੈ, ਚਿੰਤਾ, ਅਫਸੋਸ, ਚੀਣਾ, ਕੰਗੁਣੀ ਮਟਰ, ਚਣੇ ਸੁਆਂਕ, ਰੁਆਂਹ, ਮੂੰਗ, ਚਟਣੀ, ਤਲਾਬ ਦਾ ਜਲ, ਕੀਰ ਫਲ-ਡੇਲੇ, ਜਾਮਨ, ਕਸੇਰੂ, ਨਲਦ ਕਹੀਏ ਖੱਸ, ਯਾ ਨੜੀ ਦਾ ਸਾਗ, ਕ੍ਰਮਕ=ਸੁਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਬਣਾ, ਨਿਸ, ‡ਵੀਰ, ਚੁਲਾਈ ਦਾ ਸਾਗ, ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ, ਵਿਰੁਧ ਅੰਨ, ਪਾਣੀ, ਸੁਕਾਏ ਹੋਏ ਮਾਸ ਦਾਤੁਣ ਕਰਨੀ ਹਾਥੀ ਘੋੜ ਪਰ ਚੜਕੇ ਦੌੜਾਨਾ ਰੁਖੇ ਪਦਾਰਥ, ਕਸ੍ਰਿਤ, ਵਿਖਮਾਸਨ, ਤਿੰਦੁਕ ਫਲ ਖਾਣੇ (ਇਹ ਪ੍ਰਸਿਧ ਫਲ ਪੂਰਬ ਦੇਸ ਵਿਖੇ ਹੈ, ਚੁਲਾਈ ਦਾ ਅਰਥ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ) ਇਹ ਸਭ ਖਾਣੇ ਕੁਪੱਥ ਹਨ, ਬਾਤ ਰੋਗੀ ਕਦੇ ਨਾ ਖਾਵੇ ॥੧੪੮॥

---

*ਦੋਇ-ਪਦ ਤੋ ਖਟੇ ਮਿਠੇ ਅਨਾਰ ਹੀ ਲੈਣੇ। ਦੇਖੋ "ਪਥਯਾ ਪੱਥ"

†ਜੰਭੀਰ ਨਿੰਬੂ ਬਾਤ ਨਾਸ਼ਕ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।

‡ਵੀਰ-ਚੌਲਾਈ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆ: ਵੇ: ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼।

ਅਥ ਬਾਤ ਰਕਤ ਨਿਦਾਨ–ਪਾਧੜੀ ਛੰਦ

ਲਵਨ ਚੀਕਰ ਗਰਮ ਤੁਰਸਾ ਖਾਇ ਕਟੁਕ ਖਾਰ ਸਾਕ ਜੁ ਖਾਇ ਲਯਾਇ।
ਭੋਜਨੁ ਅਜੀਰਨ ਮਤਸ ਮਾਸ। ਕੁਲਥ ਮੂਲੀ ਖਲ ਮਾਖ ਤਾਸ ॥੧੪੯॥
ਮਾਸ ਸੜਿਯਾ ਮਦੁਰਾ ਇਹ ਜਾਨ। ਦਧ ਕਾਂਜੀ ਆਰ ਨਾਲ ਜੁ ਠਾਨ।
ਮਦ ਛਾਹ ਬਿਰੁਧਾਹਾਰ ਲੇਹਿ। ਜੋ ਕਰੇ ਕ੍ਰੋਧੁ ਨਿਸ ਜਾਗਹੇਇ ॥੧੫੦॥
ਮਿਥਜਾ ਅਹਾਰ ਬਿਹਾਰ ਏਹ। ਗਜ ਅਸ੍ਵ ਜਾਨ ਦਿਨ ਸੈਨ ਤੇਹ।
ਮਾਖ ਬਟਕ ਜੋ ਖਾਇ ਨਰੁ ਕੋਇ। ਬਾਤ ਰਕਤ ਤਿਸੁਉਤਪਤਸੁ ਹੋਇ॥੧੫੧।

ਨਮਕੀਨ, ਚੀਕਣ, ਗਰਮ, ਖਟੇ, ਕੌੜੇ ਖਾਰੇ, ਸਾਗ ਖਾਣੇ, ਖਾਏ ਪਰ ਫਿਰ ਖਾਣਾ, ਮਛੀ ਦਾ ਮਾਂਸ, ਕੁਲਥ, ਵਡੀ ਮੂਲੀ, ਕੱਲਰ, ਮਾਂਹ ਸੜਿਆ ਮਾਂਸ, ਸ਼ਰਾਬ, ਦਹੀ, ਕਾਂਜੀ, ਸਿਰਕਾ, ਆਸਵ, ਲੱਸੀ, ਵਿਰੁਧਾਹਾਰ ਖਾਣੇ, ਖੋਧ ਕਰਨਾ, ਰਾਤ ਹੈ ਜਾਗਣਾ, ਮਿਥਯਾਹਾਰ ਬਿਹਾਰ, ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਆਦਿ ਸਵਾਰੀਆਂ ਪਰ ਅਧਿਕ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਦਿਨੇ ਸਉਣਾ; ਮਹਾਂ ਦੇ ਵੜੇ ਅਧਿਕ ਖਾਣੇ, ਇਤਯਾਦਿਕ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਬਾਤ ਰਕਤ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਹੋਇ ਔਂਦਾ ਹੈ ॥੧੪੯॥ ਤੋਂ ੧੫੧ ॥

ਬਾਤ ਰਕਤ ਲਛਣ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਬਿਕਲ ਆਲਸ ਜਾਹਿ ਤਨ ਮੈ, ਭੌਹ ਖੁਸ ਹੈ ਬਾਰ।
ਜਾਨੁ ਜੰਘਾ ਕੰਠ ਪਗੁ ਕਰਿ, ਉਰੂ ਸੂਨ ਬਿਚਾਰ।
ਰਕਤ ਮੰਡਲ ਹੋਇ ਤਨ ਮੈ, ਬਾਤ ਰਕਤ ਬਿਕਾਰ।
ਸੁੰਨ ਬਹਰੀ ਤਾਹਿ ਭਾਖੈ, ਕਰੋ ਤਿਸ ਉਪਚਾਰ ॥ ੧੫੨ ॥

ਬਿਆਕੁਲਤਾ, ਆਲਸ ਭੌਹਾਂ ਦੇ ਬਾਲ ਖੁਸਣੇ, ਗੋਡੇ, ਜੰਘਾਂ ਗਲ ਪੈਰ; ਹੱਥ ਤੇ ਪੱਟ ਇਹਨਾਂ ਵਿਖੇ ਸੁੰਨਤਾ, ਸਰੀਰ ਪਰ ਰਕਤ ਦੇ ਲਾਲ ੨ ਚਕਤੇ ਹੋਣੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਤ ਰਕਤ ਆਖਦੇ ਹਨ ਇਸੇ ਨੂੰ ਸੁੰਨਬਹਿਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, (ਯੂਨਾਨੀ ਸੁਰਖਬਾਦਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ) ॥੧੫੨॥

ਉਪਾਇ ਚੂਰਣ–ਦੋਹਰਾ

ਛਿੰਨ ਰੁਹਾ ਪੀਸੀ ਕਰੀ, ਟਾਂਕ ਦੋਇ ਇਕ ਮਾਨ।
ਖਾਵਤ ਰਕਤ ਜੁ ਬਾਤ ਕੋ, ਨਿਸਚੈ ਹੋਵਤ ਹਾਨ ॥ ੧੫੩ ॥

੬੪੪–ਗਿਲੋਇ ਪੀਹਕੇ ੮ ਮਾਸ਼ੇ (ਜਲ ਨਾਲ) ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਰਕਤ ਨਿਸਚੇ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੫੩॥

ਕ੍ਵਾਥ:–

ਧਨੀਯਾ ਨਾਗਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੇ ਪੀਯ।
ਬਾਤ ਰਕਤ ਮਿਟ ਜਾਤ ਹੈ, ਸੁਖ ਪਾਵਤ ਤਿਸੁ ਜੀਯ ॥੧੫੪॥

੬੪੫–ਧਨੀਆਂ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਗਿਲੋਯ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਰਕਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੫ ॥

ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਨਿੰਬ ਮਜੀਠ ਜੁ ਦਾਰੁ। ਰਜਨੀ ਬਚ ਕਟੁਕੀ ਲੈ ਡਾਰ।
ਤੁੰਮਾ ਜੜ ਸਧ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਦੋ ਸਾਤਾ ਲੌ ਪੀਵਨ ਦਾਇ ॥੧੫੫॥
ਬਾਤ ਰਕਤ ਅਰੁ ਪਾਮ ਮਿਟਾਇ। ਕੋਢ ਰੋਗ ਕੋਈ ਨ ਰਹਾਇ।
ਖਾਟਾ ਖਾਰਾ ਬਰਜੇ ਸਹੀ। ਬਾਤਸੁ ਰਕਤ ਮਿਟਾਵਨ ਕਹੀ॥੧੫੬॥

੬੪੬–ਤ੍ਰਿਫਲਾ–(ਹਰੜ ਬਹੇੜਾ ਆਵਲੇ) ਨਿੰਮ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿੱਲ ਮਜੀਠ ਦੇਵਦਾਰ ਹਲਦੀ ਵਚ ਕੌੜ ਤੇ ਤੁੰਮੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਫਿਰ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਰਕਤ ਪਾਮ ਤੇ ਕੋੜ੍ਹ ਸਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਪਰੰਤੂ ਖੱਟਾ ਖਾਰਾ ਖਾਣਾ ਵਰਜ ਛਡੇ ॥੧੫੫॥੧੫੬॥

ਚੂਰਣ–ਸੋਰਠਾ

ਮੁਹਲਠੀ ਬ੍ਰਿਖ ਰਾਲ, ਮੇਲ ਸਾਰਵਾ ਪੀਸੀਏ।
ਇਰੰਡ ਤੇਲੁ ਪਯ ਘਾਲ, ਪੀਵਤ ਰਕਤ ਜੁ ਬਾਤ ਹਰਿ ॥੧੫੭॥

੬੪੭–ਮੁਲੱਠੀ ਬਾਂਸਾ ਰਾਲ ਅਤੇ ਉਸ਼ਬਾ ਪੀਹਕੇ ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਦੁੱਧ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਬਾਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੫੭॥

ਅੰਮ੍ਰਿਤ (ਜੋਗਸਾਰਾਤ)–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਲੈ ਸਤਾਵਰ ਦਾਰ ਛਿੰਨਾ, ਇਰੰਡ ਜੜ ਕੀ ਛਾਲ।
ਆਸਗੰਧ ਕੁਲਾਜਨੀ, ਇਟ ਸਿਟ ਜੁ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਡਾਲ।
ਸੁੰਠ ਗੁੰਬਕ ਲੈ ਨੈਪਾਲੀ, ਪਲ ਜੁ ਦੋ ਦੋ ਲੇਇ।
ਸਭਨ ਕੈ ਅਧ ਸਰਕਰਾ, ਲੈ ਮਧ ਬਾਸਨ ਦੇਇ ॥੧੫੮॥
ਤੀਨ ਹੀ ਜੁ ਸੁਗੰਧ ਪਾਵੇ, ਦਾਰਚੀਨੀ ਤੋਹ।
ਏਲਾ ਜੁ ਲੈ ਤਾਮਾਲ ਪਤਰ, ਤੀਨ ਗੰਧ ਰੁ ਏਹ।
ਏਹੀ ਜੁ ਤੀਨੋ ਏਕ ਪਲ ਲੈ, ਪ੍ਰਸਥ ਘੀਉ ਰਲਾਇ।
ਟਾਂਕ ਚਾਰ ਪ੍ਰਭਾਤ ਖਾਵੈ, ਜਾਇ ਰਕਤਹਿ ਬਾਇ ॥੧੫੯॥

ਦੋਹਰਾ–ਜੋਗੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਹਯੋ, ਕਫ ਅਰੁ ਕੋਢ ਮਿਟਾਇ।
ਰੋਗੁ ਦੇਖਖੇ ਦੀਜੀਓ, ਤੌ ਜਗ ਮੈ ਜਸੁ ਥਾਇ ॥੧੬੦॥

੬੪੮–ਸਤਾਵਰ ਦੇਵਦਾਰ ਗਿਲੋਯ ਅਰਿੰਡ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿੱਲ ਅਸਗੰਧ ਪਾਨ ਜੜ੍ਹ ਇਟਸਿਟ

ਮਘਾਂ ਸੁੰਢ ਪਿਪਲਾ ਮੂਲ ਤੇ ਚਿਰੈਤਾ ਇਹ ਸਭ ਦੋ ਦੋ ਪਲ ਭਾਵ ੮-੮ ਤੋਲੇ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਅੱਧੀ ਖੰਡ ਪਾਕੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਭਰੇ ਤਿੰਨ ਸੁਗੰਧ (ਦਾਲਚੀਨੀ ਲਾਚੀ ਤੇ ਤਮਾਲਪਤ੍ਰ) ਇਹ ਤਿੰਨੇ ੧ ਪਲ ਭਾਵ ੪ ਤੋਲੇ ਘਿਉ ੬੪ ਤੋਲੇ ਰਲਾਕੇ ਫਿਰ ੪ ਟੰਕ ਭਾਵ ੧੬ ਮਾਸ਼ੇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਰਕਤ ਜਾਵੇ। ਹੋਰ ਕਫ ਅਰ ਕਸਟ ਨੂੰ ਭੀ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਰੇਸ਼ਟ ਦਵਾਈ ਹੈ ॥੧੫੮ ਤੋਂ ੧੬੦॥

ਲਘੁ ਮੰਜਿਸਟਾਦੀ ਕਾੜ੍ਹਾ

ਕੜੂ ਹਰੜ ਸੁਰਦਾਰ ਬਚ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਨਿੰਬ ਮਜੀਠ।
ਛਿੰਨ ਰੁਹਾ ਲੈ ਮੇਲੀਏ, ਕਫ ਕਾਢਾ ਗੁਰ ਦੀਠ ॥੧੬੧॥
ਬਾਤ ਰਕਤ ਮੰਡਲ ਰਕਤ, ਕੁਸਟ ਦ੍ਰਿਗਨ ਕਾ ਰੋਗੁ।
ਕ੍ਵਾਥ ਮੰਜਿਸਟਾ ਆਦਿ ਲਘੁ, ਰੁਧਰ ਸੀਸ ਕੇ ਜੋਗੁ ॥੧੬੨॥

੬੪੯-ਕੌੜ, ਹਰੜ, ਦੇਵਦਾਰ, ਵਚ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ) ਨਿੰਮ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਮਜੀਠ ਤੇ ਗਿਲੋਂਜ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ, ਜਵ ਕੁੱਟ ਕਰਕੇ ੫ ਟੰਕ ਦਾ ਨਿਤ ਕਾੜ੍ਹਾ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਰਕਤ, ਲਾਲ ਚਕਤੇ, ਰਕਤ ਵਿਕਾਰ, ਕੁਸ਼ਟ, ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਰੋਗ, ਸਿਰ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਵਿਕਾਰ ਇਤਯਾਦਿ ਇਹ ਕ੍ਵਾਥ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੬੧॥੧੬੨॥

ਬ੍ਰਿਧ ਮੰਜਿਸਟਾਦਿ ਕ੍ਵਾਥ-ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਮੋਥ ਬਰਚ ਗਿਲੋਇ ਹਲਧੀ, ਦੋਇ ਸੁੰਠ ਮਜੀਠ।
ਨਿੰਬ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਕੁਠਜੰ, ਔ ਕਣਾ ਚਿਤ੍ਰਕ ਈਠ।
ਭਾਰਿੰਗੀ ਬੜਿੰਗ ਮੂਰਵਾ, ਤ੍ਰਿਵੀ ਬਾਂਸਾ ਪਾਇ।
ਜਵ ਜੁ ਇੰਦ੍ਰ ਕੜੂ ਪਾਠਾ, ਭ੍ਰਿੰਗਰਾਜ ਮਗਾਇ ॥੧੬੩॥
ਪਟੋਲ ਪਤਰ ਬਿਜੈ ਸਾਰੰ, ਚੰਦਨੰ ਸਤਮੂਰ।
ਤ੍ਰਾਯ ਮਾਨ ਵਿਦਾਰ ਵਾਕੁਚਿ; ਸਾਰਵਾ ਲੈ ਪੂਰ।
ਲੋਇ ਬਾਂਸਾ ਅਮਲਤਾਸੰ, ਬਰਣ ਪਤ੍ਰ ਕਰੰਜ।
ਦ੍ਰਿਗਨ ਮਾਲਾ ਪਾਪਰਾ ਪਿਤ, ਅਤਿ ਬਿਖਾ ਨਿੰਬ ਅੰਜ ॥੧੬੪॥
ਔ ਨੈਪਾਲੀ ਕਣਾ ਮੇਲੋ, ਅਮਲਤਾਸ ਲਿਯਾਇ।
ਅਖਰੋਟ ਪਾਇ ਸੁ ਕ੍ਵਾਥ ਕੀਜੇ, ਦੇਹੁ ਗੁਗਲ ਪਾਇ।
ਕੁਸਟ ਅਠਦਸ ਬਾਤ ਰਕਤੇ, ਦੋਖ ਪਖਯਾਘਾਤ।
ਨੈਨ ਕਰ ਪਗ ਭੌਹ ਮੈ ਦੇ, ਸਿਲੀਪਦ ਮਿਟ ਜਾਤ ॥੧੬੫॥

੬੫੦-ਮੋਥਾ, ਵਚ, ਗਿਲੋਯ, ਹਲਦੀ, ਦਾਰਹਲਦੀ, ਸੁੰਢ, ਮਜੀਠ, ਨਿੰਮ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ ਆਵਲੇ, ਕੁੜਾਸੱਕ, ਮਘ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਭੜਿੰਗੀ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਮਰੋੜਫਲੀ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਬਾਂਸਾ, ਇੰਦ੍ਰ

ਜੌਂ, ਕੌੜ, ਧਾਠਾ ਭਾਂਗਰਾ, ਪਟੋਲਪੱਤ੍ਰ, ਬਿਜੇਸਾਰ, ਚੰਦਨ, ਸਤਾਵਰ, ਤ੍ਰਾਯਮਣ, ਅਰਥਾਤ ਤ੍ਰਖਮ ਜਰਜਰ, ਬਿਧਾਹਾ, ਬਾਵਚੀ, ਉਸ਼ਬਾ, ਬਾਂਸਾ, ਅਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ, ਬਰਨੇ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਚਿਰੈਤਾ, ਮਘ, ਅਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ ਤੇ ਅਖਰੋਟ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਕਾੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ਗੁੱਗਲ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਅਠਾਰਾਂ ਕੁਸ਼ਟ, ਬਾਤ ਰਕਤ ਦਾ ਦੋਖ, ਪਖਯਾਘਾਤ; ਨੇਤ੍ਰਾਂ, ਹੱਥਾਂ, ਪੈਰਾਂ, ਭੌਹਾਂ ਦੇ ਰੋਗ, ਸਿਲੀਪਦ ਰੋਗ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਵੇ ॥੧੬੩ ਤੋਂ ੧੬੫॥

ਦੋਹਰਾ

ਵਜਨ ਨ ਭਾਖਯੋ ਸਮ ਸੋਊ, ਔਖਧ ਬਾਰ ਦੁਯਾਇ।
ਦੁਗਨੀ ਲੀਜਤ ਇਮ ਕਹਯੋ, ਸਾਰੰਗਧਰ ਮਤੁ ਲਯਾਇ ॥੧੬੬॥

ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਵਜ਼ਨ (ਤੋਲ) ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਓਥੇ ਸਭੋ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲਵੇ। ਦੋ ਬਾਰ ਇਕ ਵਸਤੂ ਲਿਖੀ ਹੋਵੇ, ਓਥੇ ਦੂਣੀ ਪਾਵੇ, ਇਹ ਮਤ ਸਾਰੰਗਧਰ ਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਏਥੇ ਮੇਘ ਮੁਨੀ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਬਾਂਸਾ ਅਮਲਤਾਸ; ਦਣੇ ਪੌਣ ਦਾ ਹੈ, (ਇਹ ਅਮ੍ਰਿਤਸਾਗਰ, ਭਾਵਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਵੰਗਸੇਨ ਆਦਿਕਾਂ ਨੇ ਦੂਣੇ ਨਹੀਂ ਪਾਣੇ, ਹਾਂ ਓਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਵਕਾਇਣ' ਭੀ ਹੈ) ॥੧੬੬॥

ਰਕਤ ਮੰਡਲ ਕੋ ਲੇਪ–ਚੌਪਈ

ਪਵਾਰ ਬੀਜ ਵਾਕੁਚ ਲੇ ਪਾਇ। ਸ੍ਵਰਨ ਮਾਖਕਾ ਗੁੰਜ ਲਯਾਇ।
ਅਜਾ ਮੂਤ ਸੋ ਪੀਸ ਲਗਾਇ। ਰਕਤਬਾਤ ਮੰਡਲ ਮਿਟ ਜਾਇ॥੧੬੭॥

੯੫੧–ਧੁਮਾੜ (ਏਲੋਂ) ਦੇ ਬੀਜ, ਬਾਵਚੀ, ਸੋਨਾ ਮੱਖੀ ਤੇ ਰੱਤਕਾਂ, ਬਕਰੀ ਦੇ ਮੂਤ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਰਕਤ ਦੇ ਤਮਾਮ ਚਕਤੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਦੇ ਹਨ ॥੧੬੭॥

ਸੁੰਨ ਬਹਿਰੀ ਕੋ ਗੱਦ, (ਕਾਲਗਯਾਨਾਤ)–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਹੀਰਵੀ ਟੰਕ ਪੰਚ ਪੰਚੋ, ਆਨ ਸਜੀ ਖਾਰ।
ਟੰਕਣੰ ਟੰਕ ਦੋਇ ਪਾਰਾ, ਟੰਕ ਚਾਰ ਬਿਚਾਰ।
ਚਾਰ ਟੰਕ ਨੌਸਾਦਰਾ, ਦੋ ਗੰਧਕੰ ਟੰਕ ਆਨ।
ਨੀਲਥੋਥਾ ਟੰਕ ਦੋਊ, ਖਪਰੀਆ ਦੋ ਜਾਨ ॥੧੬੮॥
ਪੀਸ ਗੋਲੀ ਟੰਕ ਦੋ ਕੀ, ਕਰੋ ਧੂਰਤ ਨੀਰ।
ਸੁੰਨ ਬਹਰੀ ਪਾਛਕੇ, ਨਰ ਮੂਤ ਘਸ ਕੈ ਭੀਰ।
ਜਹਾਂ ਪ੍ਰਿਥਮੇ ਹੋਇ ਬਹਰੀ,ਤਹਾਂ ਗਦ ਕਰਵਾਇ।
ਫੇਰ ਸਾਰੇ ਲਾਇ ਦੇਵੇ, ਸੁੰਨ ਬਹਿਰੀ ਜਾਇ ॥੧੬੯॥

੯੫੨–ਹੀਰਬੀ (ਚੋਕ) ੫ ਟੰਕ, ਸੱਜੀ ਖਾਰ ੫ ਟੰਕ,ਸੁਹਾਗਾ ੨ ਟੰਕ, ਪਾਰਾ ੪ ਟੰਕ, ਨੌਸਾਦਰ ੪ ਟੰਕ, ਗੰਧਕ ੨ ਟੰਕ, ਨੀਲਾ ਥੋਥਾ ੨ ਟੰਕ ਤੇ ਸੰਗਬਸਰੀ ੨ ਟੰਕ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀਹਕੇ ਧਤੂਰੇ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਘੋਟਕੇ ਗੋਲੀ ੨ ਟੰਕ ਦੀ ਬੰਨ੍ਹੋ। ਫਿਰ ਸੁੰਨਬਹਿਰੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਪੱਛਕੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮੂਤਰ ਨਾਲ ਇਹ ਗੋਲੀ ਘਸਾਕੇ ਲਾਵੇ। ਪਹਿਲੇ ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਸੁੰਨ ਬਹਿਰੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ, ਓਥੇ ਗੱਦ ਕਰੇ, ਫਿਰ

ਸਾਰੇ ਲਾਵੇ ਤਾਂ ਸੁੰਨ ਬਹਿਰੀ ਭਾਵ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਜਾਗ ਪਵੇ ॥੧੬੮॥੧੬੯॥

ਚੌਪਈ

ਚੋਕ ਸੇਰ ਇਕ ਪਕੀ ਲਜਾਇ । ਛਾਛ ਏਕ ਘਟ ਮਾਂਹਿ ਪਚਾਇ।
ਸੂਕੇ ਤਕ੍ਰ ਲੇਹੁ ਨਿਕਾਰ । ਘਟ ਪਯ ਗੋਕੇ ਮਾਹੇ ਧਾਰ ॥੧੭੦॥
ਸੂਕੈ ਦੂਧ ਤਬ ਚੋਕਹਿ ਲੇਹੁ । ਤਾਕੋ ਨੀਰ ਧੁਵਾਵੋ ਸੇਹੁ ।
ਪਿਛੈ ਸੁਕਾਈ ਪੀਸੈ ਛਾਨ। ਅਠ ਪੈਸਾ ਭਰ ਲੇਵੇ ਮਾਨ ॥੧੭੧॥
ਪਾਰਾ ਪੈਸਾ ਭਰ ਲੈ ਆਇ । ਤਾਹੀ ਸਮ ਗੰਧਕ ਪੀਸਾਇ।
ਹਰਧੀ ਇਕ ਸਿਰਸਾਹੀ ਮੇਲੁ। ਮਰਚਾਂ ਪੈਸੇ ਦੋਨੋ ਠੇਲੁ ॥੧੭੨॥
ਚਾਰੋ ਖਰਲੀ ਸਜਾਮ ਕਰਾਇ । ਤਾਕੋ ਲੈ ਚੋਕਹਿ ਮੈ ਪਾਇ।
ਮਾਸਾ ਇਕ ਵਾ ਦੋ ਜਲ ਸੰਗ। ਸੁੰਨ ਬਹਿਰੀ ਕੋ ਕਰਿ ਹੈ ਭੰਗ।੧੭੩।
ਇਕੀ ਦਿਨ ਲੌ ਖਾਵਤ ਏਹ। ਖਾਇ ਅਲੂਨੇ ਚਨਕਾ ਤੇਹ।
ਫੀਲ ਬਾਤ ਗਜ ਚਰਮ੍ਹਾ ਜਾਇ। ਰਕਤ ਪਿਤ ਫਿਰਹੰਗ ਨਸਾਇ੧੭੪।

੯੫੩-ਇਕ ਸੇਰ ਪੱਕੀ ਚੋਕ ਲਵੇ, ਲੱਸੀ ਦੇ ਇਕ ਘੜੇ ਵਿਚ ਪਾ ਰੱਖੇ, ਜਦ ਲੱਸੀ ਸੁੱਕ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ੭ ਘੜੇ ਗੋਕੇ ਦੁਧ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਵੇ ਤੇ ਪਕਾਵੇ । ਜਦ ਦੁਧ ਸੁੱਕ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚੋਕ ਕੱਢ ਲਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਧੁਆਕੇ ਸਾਫ ਕਰੇ ਅਰ ਸੁਕਾ ਕੇ ਪੀਸ ਛਾਣ ਇਹ ੮ ਪੈਸਾ ਭਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਰਾ ੧ ਪੈਸਾ ਭਰ ਪਾਵੇ ਤੇ ੧ ਪੈਸਾ ਭਰ ਗੰਧਕ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰੀਕ ਕਰੇ। ਪਿਛੋਂ ੧ ਸਰਸਾਹੀ ਹਲਦੀ, ੨ ਪੈਸਾ ਭਰ ਮਿਰਚਾਂ ਮਿਲਾਵੇ ਫਿਰ ਚੌਹਾਂ ਨੂੰ ਖਰਲ ਕਰ, ਜਦ ਸਭੇ ਕਾਲੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਚੋਕ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ੧ ਮਾਸ਼ੇ ਯਾਂ ੨ ਮਾਸ਼ੇ, ਜਲ ਨਾਲ ਨਿੱਤ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸੁੰਨ ਬਹਿਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ੨੧ ਦਿਨ ਖਾਵੇ, ਅਲੂਣੀ ਚਣੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਪਥ ਕਰੇ । ਇਸ ਰੋਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫੀਲਪਾਦ, ਗਜ ਚਰਮ, ਰਕਤ ਪਿਤੀ ਅਤੇ ਬਾਦਫਰੰਗ ਸੱਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੭੪॥

ਦੋਹਰਾ

ਗੰਧਕ ਆਛਾ ਸੋਧੀਐ, ਘ੍ਰਿਤ ਮੈ ਪਯ ਮੈ ਜਾਨ।
ਬਾਰ ਤੀਨ ਤਿਨ ਸੋਧੀਐ, ਸਿਰਸਾਹੀ ਖਟ ਮਾਨ ॥੧੭੫॥
ਪਲ ਜੁ ਤੀਸ ਲੈ ਬਾਕੁਚੀ, ਭੇਮੋਂ ਗੋਕੇ ਮੂਤ ।
ਦਿਵਸ ਸਾਤ ਲੌ ਤਰ ਕਰੇ, ਤੌ ਹੋਵਤ ਸੁਧ ਸੂਤ ॥੧੭੬॥
ਦਾਲ ਨਿਕਾਰੀ ਲੀਜੀਏ, ਛਿਲਕਾ ਕੀਜਤ ਦੂਰ।
ਤਾਂਕਾ ਚੂਰਨ ਕੀਜੀਏ, ਗੰਧਕ ਸੋ ਲੈ ਚੂਰ ॥੧੭੭॥

ਸਾਤੇ ਸਾਤ ਜੁ ਖਾਈਏ, ਬਹਰੀ ਸੁੰਨ ਮਿਟਾਇ।
ਸਹਿਤ ਸੰਗ ਭੱਛਨ ਕਰੋ, ਮੰਡਲ ਰਕਤ ਪਰਾਇ ॥੧੭੮॥
ਚਨਕ ਅਲੂਨੇ ਖਾਈਏ, ਕਛੂ ਨ ਖਾਵਤ ਔਰ।
ਸਿੱਧ ਜੋਗੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਨੀ, ਭਾਖਯੋ ਇਸ ਮੈਂ ਠੌਰ ॥੧੭੯॥
ਭੇਦ ਨ ਦੀਜੈ ਯਾਹਿ ਕੋ, ਕੁਸ਼ਟ ਅਠਾਰਾਂ ਜਾਇ।
ਕਹਤ ਮੇਘ ਕੁਸ਼ਟਾਰਿ ਇਹ, ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਮਾਹਿ ॥੧੮੦॥

੯੫੪–ਆਵਲੇਸਾਰ ਗੰਧਕ ੩ ਬਾਰ ਘਿਉ ਵਿਚ 2 ਬਾਰ ਦੁਧ ਵਿਚ ਸ਼ੁਧ ਕਰੇ, ਅਰ ੬ ਸਿਰਸਾਹੀਆਂ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਵਿਚ ੩੦ ਪਲ਼ ਬਾਵਚੀ ਪਾਵੇ (ਪਰੰਤੂ ਪਹਿਲੇ ੭ ਦਿਨ ਗੌਕੇ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਤਰ ਕਰੇ ਧੋਕੇ ਦਾਲ ਕਢੇ ਤੇ ਪਾਵੇ) ਫਿਰ ਦੋਨੋ ਘੋਟੇ, ਸਤ ਸਾਤੇ ਭਾਵ ੪੯ ਦਿਨ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸੁੰਨਬਹਿਰੀ ਜਾਵੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟਣੀ ਯੋਗਜ ਹੈ। ਰਕਤ ਮੰਡਲ ਆਦਿ ਤਮਾਮ ਰੋਗਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਿਧ ਦਵਾਈ ਹੈ ਚਣੇ ਦੀ ਅਲੂਣੀ ਰੋਟੀ ਖਾਣੀ ਪਥ ਹੈ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਛ ਮਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਤ ਗੁਪਤ ਹੈ ਕਿ ੧੮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੁਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਨਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਖੂਨ ਸੁਧਾਰਦੀ ਹੈ ॥੧੭੫ ਤੋਂ ੧੮੦॥

ਰਕਤ ਬਾਤ ਦੇ ਪਥ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਉਤਾਨ ਮਧ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ੌਣਿਤ, ਮੋਖਨੰ ਬਹੁ ਜਾਤ।
ਸੇਕਾ ਭਯੰਜਨ ਸੋ ਪੂਨਾਹੰ, ਲੇਪਨ ਸਭ ਗਾਤ।
ਸਨੇਹ ਸਥਾਪਨ ਰੇਚਿ ਮੇਖੀ, ਦੂਧ ਸੋ ਚਨਕਾਰ।
ਸੂਕੀ ਜਲੌਕਾ ਸ੍ਰਿੰਗਿ ਤੂੰਬੀ, ਕਰੀ ਰੁਧਰ ਨਿਕਾਰ ॥੧੮੧॥
ਜਵ ਖਸਿਟਕਾ ਨੀਵਾਰਕਾ ਲੈ, ਲਾਲ ਚਾਵਲ ਖਾਇ।
ਚਨਕ ਮੁਗਦਾ ਕਨਕ ਮੋਠਹਿ, ਅਜ ਪਯ ਘ੍ਰਿਤ ਪਾਇ।
ਕਰੇਲ ਪਾਲਕ ਤੰਦੁਲੀਯਾ, ਸਿਤਾ ਬਾਂਸਾ ਦਾਖ।
ਰਕਤ ਮੋਖਨ ਪਥਜ ਖਾਵੇ, ਇਹੀ ਬਾਤ ਸੁ ਭਾਖ॥੧੮੨-੧੮੩॥

੯੫੫–ਬਾਤ ਰਕਤ ਪਹਿਲੇ ਉਪਰ ਹੋਕੇ ਮਧ ਨੂੰ ਜਾਵੇ, ਅਰ ਗੰਭੀਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਥਮ ਵਿਖੇ ਲੋਹੂ ਕਢਾਉਣਾ, ਬਹੁਤ ਤਰ੍ਹਾਂ (ਜੋਕ, ਸਿੰਗੀ, ਤੂੰਬੀ ਆਦਿ ਦ੍ਵਾਰੇ), ਦੂਸਰੀ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚ ਸੇਕ ਅਰ ਤੇਲ ਮਲਣਾ, ਤੀਜੀ ਉਪਨਾਹ ਸ਼ਹਿਤ ਵਿਖੇ ਸਭ ਸਰੀਰ ਪਰ ਲਪ ਕਰਨਾ, ਸਨੇਹ (ਤੇਲ) ਪਿਲਾਨਾ, ਤੇਲ ਵਿਚ ਖੜੇ ਕਰਨਾ, ਦਸਤ ਦੇਣੇ, ਮਖੀ ਕਰਕੇ ਭੇਡ ਯਾ ਮਹੀਂ ਦੇ ਦੁਧ ਦਾ ਸਿੰਚਨ ਭਾਵ ਤ੍ਰੇੜਾ ਕਰਨਾ, ਸੂਈ, ਜੋਕ, ਸਿਙੀ, ਤੂੰਬੀ ਨਾਲ ਲਹੂ ਕਢਣਾ, ਜੌਂ, ਸੱਠੀ ਚੀਣਾ, ਲਾਲ ਚਾਵਲ ਭਾਵ ਰਤੜੂ ਦੇ ਚੌਲ, ਚਣੇ, ਮੂੰਗੀ, ਕਣਕ, ਮੋਠ ਬਕਰੀ ਦਾ ਦੁਧ ਤੇ ਘਿਉ, ਕਰੇਲੇ, ਪਾਲਕ, ਚੌਲਾਈ, ਮਿਸਰੀ ਵਾਸ਼ੂ, ਅੰਗੂਰ, ਸਭ ਖਾਣੇ, ਲਹੂ ਕਢਾਉਣਾ ਇਹ ਸਭ ਪਥ ਹਨ ॥੧੮੧ ਤੋਂ ੧ ੩॥

ਕੁਪੱਥ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਦਿਵਾ ਸੁਪਨ ਸੰਤਾਪ ਬਯਾਮਾ, ਆਤਪੰ ਤਿਯ ਸੰਗ।
ਮਾਖ ਕੁਲਥਾ ਮਟੁਰ ਖਾਰਾ, ਇਮ ਮੂਲੀ ਰੰਗ।
ਪਿੰਨਯਾਕ ਖਾਟਾ ਉਸਨ ਭਾਰੀ, ਲਵਨ ਸਾਤੂ ਮਾਸ।
ਦਹੀ ਅੰਨ ਬਿਰੁਧ ਤਜਾਗੋ, ਅਪਥਹਿ ਇਮ ਭਾਸ ॥੧੯੪॥

੯੫੬–ਦਿਨ ਦਾ ਸੌਣਾ, ਅੱਗ ਦਾ ਸੇਕਣਾ, ਕਸਰਤ ਕਰਨੀ, ਧੁਪੇ ਬੈਠਣਾ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ। ਰੁਵਾਂਹ, ਕੁਲਥ, ਮਟਰ, ਖਾਰੀਆਂ ਬਸਤਾਂ, ਗੰਨੇ, ਮੂਲੀ, ਕੱਲਰ, ਖੱਟਾ, ਗਰਮ ਭਾਰਾ, ਨਮਕੀਨ, ਸੱਤੂ, ਮਾਂਸ, ਦਹੀਂ, ਹੋਰ ਸਭੋ ਵਿਰੁਧ ਭੋਜਨ ਖਾਣੇ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਖਾਣੇ ਕੁਪੱਥ ਰੂਪ ਹਨ ॥੧੯੪॥

ਅਥ ਉਰੂਸਥੰਭ ਨਿਦਾਨ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਗਰਮ ਸੀਤਲ ਚਿਕਨ ਭਾਰੀ, ਗਿਲਾ ਸੂਕਾ ਖਾਇ।
ਅਹਾਰ ਜੀਰਨ ਖੋਭ ਮਾਰਗੁ, ਨਿਸਾ ਜਾਗਨ ਥਾਇ।
ਆਮ ਕੁਪ ਕੈ ਬਾਤ ਸੇਤੀ, ਰੁੰਧੈ ਸਾਥਲੁ ਜੋਇ।
ਉਰੂਸਥੰਭ ਨਿਦਾਨ ਭਾਖਯੋ, ਮਾਧਵੈ ਤੈ ਸੋਇ ॥੧੯੫॥

ਗਰਮ, ਠੰਢਾ, ਚੀਕੂਣਾ, ਭਾਰਾ, ਗਿੱਲਾ, ਅਤਯੰਤ ਸੁੱਕਾ ਖਾਣਾ, ਅਜੀਰਣ ਪਰ ਖਾਣਾ, ਕ੍ਰੋਧ, ਰਸਤੇ ਅਧਿਕ ਤੁਰਨਾ, ਰਾਤ ਦਾ ਜਾਗਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਆਮ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਵਾਯੂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਪੱਟਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦੇਵੇ ਸੋ ਉਰੂਸਥੰਭ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੧੯੫॥

ਉਰੂਸਥੰਭ ਲੱਛਣ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਹੋਇ ਆਕਰ ਸਥੱਲ ਮਾਹੈ, ਅਰਸੁ ਭਾਰੀ ਹੋਇ।
ਸੂਨਯ ਅਪਨੀ ਨਾਹਿ ਸਾਥੱਲ, ਰੁਜੀ ਲਖ ਪਰਿ ਸੋਇ।
ਅੰਗ ਮਰਦ ਜੁ ਤਾਪ ਬਮਿ ਹੈ। ਤੰਦਿਰਾ ਰੁਚਿ ਨਾਹਿ।
ਸਿਥਲ ਪਗ ਦੁਖ ਸੋਂ ਉਠਾਵੈ ਉਰਸਤੰਭ ਜੁ ਯਾਹਿ ॥੧੯੬॥

ਪੱਟ ਆਕੜ ਜਾਣੇ ਅਰ ਭਾਰੇ ਹੋ ਜਾਣ, ਸੁੰਨ ਅਜਿਹੇ ਹੋਣੇ ਜਯੋਂ ਆਪਣੇ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਤੂ ਪਰਾਏ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਅੰਗ ਦਲੇ ਮਲੇ ਜਾਣੇ, ਤਾਪ, ਥਭਾਉ, ਤੰਦ੍ਰਾ, ਅਰੁਚੀ ਹੋਣੀ, ਪੈਰ ਐਸੇ ਸਿਥਿਲ ਹੋਣੇ ਜੋ ਕਸ਼ਟ ਨਾਲ ਚੁਕੇ ਜਾਣੇ, ਇਹ ਲੱਛਣ ਉਰੂਸਥੰਭ ਵਾਲੇ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੧੯੬॥

ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ–ਦੋਹਰਾ

ਆਢਕ ਬਾਤ ਭੀ ਕਹਿਤ ਇਸ, ਦੂਜੇ ਨਾਮ ਸੁ ਏਹ।
ਸਮਝ ਕਰੋ ਯਾਕੀ ਕ੍ਰਿਯਾ, ਜਯੋਂ ਸੁਖ ਹੋਵਤ ਦੇਹ ॥੧੯੭॥

ਇਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਆਜਕ ਬਾਤ ਭੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭੇਦ ਸਮਝਕੇ ਦਵਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਏ ॥੧੮੭॥

ਉਪਾਇ (ਵੈਦ ਜੀਵਨਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਇਟਸਿਟ ਸੁੰਠੀ ਛਿੰਨਾ ਦਾਰੁ। ਭਿਲਾਵੇ ਦਸ ਮੂਰ ਸੁ ਡਾਰ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪੀਵੈ ਏਹੁ। ਉਰਸਤੰਭ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਹੁ ॥੧੮੮॥

੯੫੭–ਇਟਸਿਟ, ਸੁੰਢ, ਗਿਲੋਂਜ. ਦੇਵਦਾਰ, ਭਿਲਾਵੇ ਤੇ ਦਸੇ ਮੂਲ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਉਰੂਸਥੰਭ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੮੮ ॥

ਦੋਹਰਾ—ਗੋਮੂਤਰ ਸੰਗ ਪੁਰ ਗਹੀ, ਜੋ ਪੀਵਤ ਪਰਭਾਤ।
ਉਰੁਸਤੰਭ ਕੇ ਰੋਗ ਕੋ, ਤੁਰਤੈ ਕਰ ਹੈ ਘਾਤ ॥੧੮੯॥

੯੫੮–ਗੋਕੇ ਮੂਤਰ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਗੁੱਗਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਉਰੂਸਥੰਭ ਜਾਵੇ ॥ ੧੮੯ ॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਕਣਾਂ ਭਿਲਾਵੈ ਗ੍ਰੰਥਕੰ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਮਧੁ ਪਾਇ।
ਪੀਵਤ ਰੋਗੀ ਸਾਤ ਦਿਨ, ਉਰੁਸਤੰਭ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੧੯੦॥

੯੫੯–ਮਘ, ਭਿਲਾਵੇ ਤੇ ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ੭ ਦਿਨ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਉਰੂਸਥੰਭ ਜਾਵੇ ॥ ੧੯੦ ॥

ਚਵਕ ਭਿਲਾਵੈ ਚਿਤਰਾ, ਕਲਕ ਕਰੀ ਮਧੁ ਮੇਲ।
ਪੀਵਤ ਰੋਗੀ ਪ੍ਰਾਤ ਕੋ, ਉਰੁਸਤੰਭ ਕੋ ਰੇਲ ॥੧੯੧॥

੯੬੦–ਚਵ, ਭਿਲਾਵੇ ਤੇ ਚਿੱਤ੍ਰਾ, ਕਲਕ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਉਰੂਸਥੰਭ ਹੋਵੇ ॥੧੯੧॥

ਚਟਣੀ

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਗ੍ਰੰਥਕ ਚਵਕ ਲੈ, ਮਧੁ ਸੋਂ ਚਾਟੇ ਪ੍ਰਾਤ।
ਬੰਗਸੈਨ ਇਮ ਉਚਰਤੇ, ਉਰੁਸਤੰਭ ਕਾ ਘਾਤ ॥੧੯੨॥

੯੬੧–ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਤੇ ਚੱਵ ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟਣੀ ਕਰੇ ਅਰ ਨਿੱਤ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਉਰੂਸਥੰਭ ਜਾਵੇ ॥੧ ੨॥

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਪੀਪਰ ਮੂਰ ਚਵ, ਕਟਕ ਰੋਹਿਨੀ ਪਾਇ।
ਮਧੁ ਸੰਗੈ ਸੋ ਚਾਟੀਏ, ਉਰੁਸਤੰਭ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੧੯੩॥

੯੬੨–ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਮਘ ਮੂਲ, ਚੱਵ ਅਰ ਕੋੜ ਪਾਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਉਰੂਸਥੰਭ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੧੯੩॥

ਸਿਲਾਜੀਤ ਗੁਗਲ ਕਣਾ, ਸੁੰਠੀ ਪੀਸ ਛਨਾਇ।
ਦਸੈ ਮੂਰ ਕੈ ਕ੍ਵਾਥ ਸੌਂ, ਉਰੁਸਤੰਭ ਮਿਟ ਜਾਇ॥੧੯੪॥

੯੬੩–ਸਿਲਾਜੀਤ, ਗੁੱਗਲ, ਮਘ ਤੇ ਸੁੰਢ ਪੀਸ ਛਾਣਕੇ ਦਸਮੂਲ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਨਾਲ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਰੂਸਥੰਭ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੧੯੪॥

ਵਰਧਮਾਨ ਪਿਪਲੀ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਤੀਨ ਪ੍ਰਥਮ ਦਿਨ ਪੀਪਰੀ, ਫੇਰ ਪੰਚ ਪੁਨ ਸਾਤ।
ਚੌਥੇ ਦਸ ਲੈ ਸਾਤ ਪੁਨ, ਪਾਂਚ ਤੀਨ ਕ੍ਰਮ ਮਾਤ॥੧੯੫॥
ਇਮ ਅਨੁਕਰਮੈ ਮਾਘਧੀ, ਏਕ ਸਹੰਸਰ ਖਾਇ।
ਗੁੜ ਮਾਖਿਕ ਸੰਗ ਭਖ ਕਰਿ, ਉਰੁਸਤੰਭ ਮਿਟ ਜਾਇ॥੧੯੬॥
ਅਜਾ ਦੂਧ ਸੌਂ ਜੋ ਅਚੈ, ਤੋ ਜਾਨੋ ਗੁਨ ਏਹ।
ਬਿਖਮ ਪਾਂਚ ਜੁਰ ਤਾਪ ਸਭ, ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਮਿਟ ਤੇਹ॥੧੯੭॥
ਗਲ ਗ੍ਰਹਿਰਾਜ ਸੁ ਯਖਮ ਹਰਿ, ਸੋਫ ਪਾਡੁ ਬਮਿ ਮੇਹ।
ਅਪਸ ਪਲੀਹਾ ਅਰੁਚਿ ਕੋ, ਤੁਰਤੈ ਦੂਰ ਕਰੇਹ॥੧੯੮॥

੯੬੪–ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ੩, ਦੂਜੇ ਦਿਨ ੫, ਤੀਜੇ ਦਿਨ ੭ ਅਰ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ੧੦ ਮਘਾਂ ਖਾਵੇ, ਮੁੜ ੩-੫-੭ ਖਾਣ ਦਾ ਹੀ ਕ੍ਰਮ ਕਰੇ। ਇਸ ਰੀਤੀ ਨਾਲ (੧੦੦੦) ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਧ ਗੁੜ ਯਾ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਉਰੂਸਥੰਭ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇ। ਜੇ ਕਦੇ ਮਘਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਕਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਖਮਤਾਪ, ਪਜੇ, ਹੋਰ ਸਭ ਤਾਪ, ਖਾਂਸੀ, ਦਮਾ, ਗਲ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ, ਰਾਜ ਯਖਮ, ਸੋਜ, ਪਾਂਡੂ, ਵਮਨ, ਪ੍ਰਮੇਹ, ਬਵਾਸੀਰ, ਲਿੱਫ ਅਰ ਅਰੁਚੀ ਨਿਸਚੇ ਜਾਵੇ ॥੧੯੫ ਤੋਂ ੧੯੮॥

ਲੇਪ–ਦੋਹਰਾ

ਨਿੰਬ ਅਸਗੰਧਾ ਅਰਕ ਕੀ, ਤੀਨੋਂ ਕੀ ਜਰ ਲੇਇ।
ਦੇਵਦਾਰ ਸਰਸੋਂ ਗਹੇ, ਬਰਮੀ ਮਾਟੀ ਦੇਇ॥੧੯੯॥
ਸਹਤ ਸੰਗ ਲੇਪਨ ਕਰੋ, ਉਰੁਸਤੰਭ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਵਾ ਗੋ ਮੂਤਰ ਸੰਗ ਲਿਪ, ਤਨ ਕੋ ਬਹੁ ਸੁਖੁ ਥਾਇ॥੨੦੦॥

੯੬੫–ਨਿੰਮ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਅਸਗੰਧ, ਅਕ ਜੜ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਦੇਵਦਾਰ, ਸਰਸੋਂ, ਬਰਮੀ ਦੀ ਮਿਟੀ, ਸ਼ਹਿਤ ਅਥਵਾ ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਪਾਕੇ ਘੋਟਕੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਰੂਸਥੰਭ ਜਾਵੇ ॥੨੦੦॥

ਭਲਾਤਕ ਗੰਧ੍ਰਕ ਕਣਾ, ਕਲਕ ਦੇਹੁ ਮਧ ਸੰਗ।
ਉਰੁਸਤੰਭ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਸੁਖ ਪਾਵਤ ਸਭ ਅੰਗ॥੨੦੧॥

੯੬੬–ਭਿਲਾਵੇ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ ਤੇ ਮਘ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੋਟਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਉਰੂਸਥੰਭ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੦੧॥

ਉਰੂਸਥੰਭ ਦੇ ਪੱਥ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਰੁਖ ਸ੍ਵੇਦਨ ਰਕਤ ਚਾਵਲ, ਯਵ ਜੁ ਕੁਲਥਾ ਜਾਨ।
ਕੋਦਾ ਜੁ ਸਾਮਕ ਸ੍ਰਿੰਗ ਲਸਨੰ, ਬੈਗਨੰ ਖਲ ਠਾਨ।
ਲੈ ਕਰੇਲਾ ਗਊ ਮੂਤਰ, ਪਾਲਕੰ ਇਸਨਾਨ।
ਤਪਤ ਨੀਰ ਕੁ ਖਾਇ ਖਾਰਾ, ਪਥ ਭਾਖੇ ਆਨ ॥੨੦੨॥

ਦੋਹਰਾ– ਕਫ ਹਰਿਤਾ ਅਰ ਆਮ ਹਰਿ, ਦੇਹੁ ਪਥ ਸਭ ਜੋਇ।
ਇਮ ਭਾਖਯੋ ਪਥਯਾਪਥੇ, ਉਰੂਸਤੰਭ ਹਿਤ ਸੋਇ ॥੨੦੩॥

੯੬੭–ਰੁੱਖੀਆਂ ਬਸਤਾਂ, ਪਸੀਨਾ ਦੇਣਾ, ਲਾਲ ਚਾਵਲ, ਜੌਂ, ਕੁਲਥ, ਕੋਦਾ, ਸੁਆਂਕ, ਸੁਹਾਂਞਣਾ ਲਸਨ, ਵਤਾਊਂ, ਕੁੱਲਰ, ਕਰੇਲੇ, ਗਊਮੂਤ੍ਰ, ਪਾਲਕ, ਇਹ ਖਾਣੇ, ਸਨਾਨ ਕਰਨਾ, ਗਰਮ ਪਾਣੀ, ਖਾਰਾਂ ਖਾਣੀਆਂ, ਇਹ ਸਭ ਪੱਥ ਹਨ। ਹੋਰ ਆਮ ਹਰਨਹਾਰੇ ਅਰ ਕਫਨਾਸ਼ਕ ਖਾਣੇ ਵੀ ਪੱਥ ਹਨ ॥ ੨੦੨ ॥ ੨੦੩ ॥

ਕੁਪੱਥ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਸੀਤ ਭਾਰੀ ਚਿਕਨ ਭੋਜਨ, ਬਮਨ ਰੇਚਨ ਭਾਖ।
ਸਨੇਹਨੰ ਅਰੁ ਰਕਤ ਮੋਖਨ, ਬਸਤ ਕਰਮ ਸੁ ਦਾਖ।
ਅੰਨ ਹੈ ਬਿਰੁਧ ਜੋਊ, ਸੋਊ ਖਾਵਤ ਨਾਂਹਿ।
ਮਾਸ ਮਾਖਾ ਏ ਕੁਪਥ ਹੈ, ਪਥਯਾਪਥੇ ਮਾਂਹਿ ॥੨੦੪॥

੯੬੮–ਠੰਢੇ, ਭਾਰੇ, ਚੀਕਣੇ ਖਾਣ, ਵਮਨ, ਦਸਤ ਦੇਣੇ, ਸਨੇਹਨ ਕਰਨਾ, ਫਸਤ ਖੁਲ੍ਹਾਨਾ, ਵਸਤੀ ਕਰਮ (ਗੁਦਾ ਰਸਤੇ ਪਿਚਕਾਰੀਆ) ਹੋਰ ਹੋਰ ਵਿਰੁਧ ਅੰਨ ਖਾਣੇ, ਮਾਸ ਤੇ ਮਾਂਹ ਇਹ ਸਭੇ ਕੁਪੱਥ ਹਨ ॥੨੦੪॥

ਅਥ ਆਮ ਬਾਤ ਨਿਦਾਨ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਦੂਧ ਮਛੀ ਚਿਕਨ ਖਾਵੈ, ਅਰੁ ਬਿਰੁਧਾਹਾਰ।
ਮੰਦ ਅਗਧਿ ਬਯਾਮ ਕਰਣੇ, ਮਿਥਿਆ ਜੁ ਬਿਹਾਰ।
ਮਾਖ ਦਧ ਗੁੜ ਮਾਸ ਖਾਵੈ, ਬਾਇ ਪ੍ਰੇਰਤ ਆਮ।
ਮਿਲਤ ਕਫ ਕੋ ਜਾਨ ਲੱਛਨ, ਆਮ ਉਤਪਤ ਕਾਮ ॥੨੦੫॥

ਦੁੱਧ, ਮਛਲੀ, ਚੀਕਣੇ ਖਾਣੇ ਅਰ ਵਿਰੁਧ ਭੋਜਨ ਅਗਨੀ ਦੀ ਮੰਦਤਾ, ਕਸਿਰਤਾਂ ਕਰਨੀਆਂ, ਹੋਰ ਮਿਥਯਾ ਵਿਹਾਰ ਆਦਿ, ਮਾਂਹ;ਦਹੀਂ ਗੁੜ, ਮਾਸ ਖਾਣੇ ਕਰਕੇ ਵਾਯੂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰੀ ਹੋਈ, ਆਮ, ਕਫ

ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਆਮ ਬਾਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰ ਦੇਵੇ ਹੈ ॥੨੦੫॥

ਆਮ ਬਾਤ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਅੰਗ ਮਰਦ ਅਰੁਚਿ ਤ੍ਰਿਟ ਤਾਪ। ਆਲਸਾ ਦੇਹੀ ਭਾਰੀ ਆਪ।
ਸੋਫ ਦੇਹ ਅਰ ਪਚਤ ਨ ਅੰਨ। ਅਕਰੀ ਦੇਹੀ ਲਛਨ ਮੰਨ ॥੨੦੬॥
ਬਾਤ ਅਧਿਕ ਤੇ ਹੋਤ ਅਫਾਰਾ। ਪਿਤ ਅਧਿਕ ਤੇ ਦਾਹਿ ਬਿਕਾਰਾ।
ਕਫ ਤੇ ਭਾਰੀ ਆਕਰ ਅੰਗ। ਤੀਨ ਦੋਖ ਤੇ ਤੀਨੋ ਰੰਗ ॥੨੦੭॥

ਅੰਗ ਦਲੇ ਮਲੇ, ਅੱਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਪਯਾਸ, ਤਾਪ, ਆਲਸ, ਦੇਹ ਵਿਖੇ ਭਾਰੀਪਨ, ਸਰੀਰ ਪਰ ਸੋਜ, ਅੰਨ ਨਾਂ ਪਚਣਾ ਤੇ ਦੇਹ ਆਕੜੀ ਜੇਹੀ ਰਹਿਣੀ, ਇਹ ਆਮ ਬਾਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੨੦੬॥

ਜੇ ਕਦੇ ਆਮ ਬਾਤ ਵਿਖੇ ਬਾਤ ਅਧਿਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਫਾਰਾ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਪਿੱਤ ਅਧਿਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦਾਹ (ਸੜਨ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਕਫ ਅਧਿਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭਾਰੀਪਨ, ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤਿੰਨਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਸ ਵਿਖੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੨੦੭॥

ਆਮ ਬਾਤ ਉਪਾਇ—ਦੋਹਰਾ

ਹਿੰਗੁ ਚਵਕ ਬਿੜ ਸੁੰਠ ਕਣ, ਗ੍ਰੰਥਕ ਜੀਰਾ ਪਾਇ।
ਭਾਗੋਤਰ ਪੀਸੀ ਭਖੋ, ਆਮ ਬਾਤ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੨੦੮॥

੬੬੯—ਹਿੰਙ, ਵਚ, ਵਿੜ ਲੂਣ, ਸੁੰਢ, ਮਘ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ ਤੇ ਜੀਰਾ ਇਹ ਸਭ ਉਤਰਦਾ ਭਾਗ ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲੀ ਨਾਲੋਂ ਦੂਜੀ ਦੂਣੀ, ਦੂਜੀ ਨਾਲੋਂ ਤੀਜੀ ਤੀਊਣੀ, ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਪੀਸ ਛਾਣ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਅਰ ਫੱਕੇ ਤਾ ਆਮ ਬਾਤ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੨੦੮॥

ਬੀਰਸਿੰਘਾਵਿਲੋਕਾਤ—ਚੌਪਈ

ਸੰਠ ਕਟਾਰੀ ਪਾਠਾ ਕਣਾ। ਗਜ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਹਰੜੈ ਘਨ ਭਣਾ।
ਜੀਰਾ ਗ੍ਰੰਥਕਿ ਚਿਤ੍ਰਕ ਠਾਨ। ਚੂਰਨ ਕੀਜੈ ਬਸਨੈ ਛਾਨ ॥੨੦੯॥
ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋ ਖਾਵਨ ਦੇਇ। ਆਮ ਬਾਤ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਇ।
ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਵਲੋਕੈ ਸਾਖ। ਕਹਤ ਮੇਘ ਮੈਂ ਈਹਾਂ ਦਾਖ ॥੨੧੦॥

੬੭੦—ਸੁੰਢ, ਕੰਡਜਾਰੀ, ਪਾਠਾ, (ਪਲਾਹਜੜੀ), *ਮਘ, ਹੋਰ ਲੰਬੀ ਮਘ, ਹਰੜ, ਮੋਥਾ, ਜੀਰਾ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ ਤੇ ਚਿੱਤ੍ਰਾ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਪੀਸ ਛਾਣਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ। ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਏ ਤਾ ਆਮ ਬਾਤ ਨਾਸ ਕਰ ॥੨੦੯॥੨੧੦॥

ਚੂਰਣ—ਦੋਹਰਾ

---

*ਮਘ, ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੰਬੀ ਮਘ ਗਜ ਪੀਪਲੀ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ॥

ਸੁੰਠ ਬੜਿੰਗੈ ਦਾਰੁ ਲੈ, ਹਰੜ ਉਸਨ ਦੈ ਨੀਰ।
ਆਮ ਬਾਤ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਕਟਿ ਬਾਤੇ ਮਿਟ ਪੀਰ ॥੨੧੧॥

੯੭੧–ਸੁੰਢ, ਬਾਇਬੜਿੰਗ, ਦੇਵਦਾਰ, ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ ਪੀਹਕੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਫੱਕੇ ਤਾਂ ਆਮ ਬਾਤ, ਹੋਰ ਕਮਰ ਦਰਦ ਨੂੰ ਭੀ ਸਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ॥੨੧੧॥

ਚੌ:–ਮਰਚ ਇੰਦ੍ਰ ਜਵ ਦਾਰ ਬੜਿੰਗ। ਏਰੰਡ ਤ੍ਰਿਵੀ ਪਤੀਸ ਜੁ ਅੰਗ।
ਦਾਰੁਨਿਸਾ ਸਭ ਚੂਰਨ ਕਰੋ। ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋ ਆਮ ਸੁ ਹਰੋ॥੨੧੨॥

੯੭੨–ਮਿਰਚ, ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ, ਦੇਵਦਾਰ, ਬਾਇਬੜਿੰਗ, ਏਰਿੰਡਗਿਰੀ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਪਤੀਸ ਤੇ ਦਾਰ ਹਲਦੀ, ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਆਮ ਬਾਤ ਜਾਵੇ ॥੨੧੨॥

ਗੁਗਲ ਹਰੜੇ ਅਰੁ ਨਿਸਦਾਰ। ਇਟਸਿਟ ਛਿੰਨਾ ਕ੍ਵਾਥ ਸੁਕਾਰ।
ਗਊਮੂਤ ਸੋ ਸੋਜ ਸੁ ਆਮ। ਬਾਤ ਪੀਰ ਕਟਿਕੀ ਮਿਟਤਾਮ ॥੨੧੩॥

੯੭੩–ਗੁਗਲ, ਹਰੜ, ਦਾਰ ਹਲਦੀ, ਇਟਸਿਟ ਤੇ ਗਿਲੋਯ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕਰੇ, ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਆਮ ਬਾਤ, ਕਮਰ ਦਰਦ, ਸੋਜ, ਸਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੧੩॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਇਰਿੰਡ ਬੀਜ ਕੀ ਗਿਰੀ ਨਿਕਾਰ। ਗਊ ਦੂਧ ਸੋਂ ਖੀਰ ਜੁ ਕਾਰ।
ਖਾਵਤ ਕਟਕੀ ਬਾਤ ਨਸਾਇ। ਮੂਲ ਨ ਰਹੈ ਆਮ ਜੋ ਬਾਇ ॥੨੧੪॥

੯੭੪–ਇਰਿੰਡ ਦੇ ਬੀਆਂ ਦੀ ਗਿਰੀ, ਗੋਂ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਖੀਰ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਆਮ ਬਾਤ, ਕਮਰ ਦਰਦ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੧੪॥

ਦੋਹਰਾ

ਬਚ ਮਿਸਿ ਰਾਮਠ ਸੇਂਧਵਾ, ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋਂ ਖਾਇ।
ਕਟਿ ਪੀਰਾ ਅਰ ਆਮਹੀ, ਬਾਤ ਛਿਨਕ ਮਹਿ ਜਾਇ ॥੨੧੫॥

੯੭੫–ਵਚ, ਸੌਂਫ, ਹਿੰਙ ਤੇ ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ ਪਾਕੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਫੱਕੇ ਤਾਂ ਕਮਰ ਦਰਦ, ਆਮ ਬਾਤ ਨਿਸਚੇ ਜਾਵੇ ॥੨੧੫॥

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾਦਿ ਚੂਰਣ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਛਿੰਨਾਂ ਨਾਗਰ ਗੋਰਖੁ *ਮੁੰਠ। ਤਿਕਤਾ ਬਚ ਬਰਣਾ ਲੈ ਗੁੰਠ।
ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਚੂਰਨ ਕਰੋ ਬਨਾਇ। ਆਰਨਾਲ ਸੋਂ ਏਹ ਪਿਵਾਇ ॥੨੧੬॥
ਆਮ ਬਾਤ ਕੀ ਪੀਰਾ ਮਿਟੈ। ਜਿਮ ਬਨਿਤਾ ਸੰਗ ਬਲੁ ਹੈ ਘਟੈ।
ਤੈਸੇ ਰੋਗ ਗਵਾਵੈ ਸਹੀ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਮੇਘੈ ਕਹੀ ॥੨੧੭॥

੯੭੬-ਗਿਲੋਯ, ਸੁੰਢ, ਭੱਖੜਾ, ਮੁੰਠ *ਕਹੀਏ ਮੁੰਡੀ ਬੂਟੀ, ਕਟੁਕੀ, ਵਚ, ਬਰੁਣੇ ਦੀ ਛਿਲ ਤੇ ਮਘ ਪਾਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਅਰ ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਫੱਕੇ, ਆਮਬਾਤ ਦੀ ਪੀੜ ਤੁਰਤ ਦੂਰ ਹੋਏ, ਜਿਸਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਬਲ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੨੧੬॥੨੧੭॥

ਅਲੰਬੁਖਾਦਿ ਚੂਰਣ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਅਲੰਬੁਖਾ ਗੋਖਰ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਜਾਨ। ਨਾਗਰ ਛਿੰਨਾ ਆਛੀ ਠਾਨ।
ਯਥੋਤਰੁ ਇਸ ਭਾਗ ਮਗਾਇ। ਇਨਕੇ ਸਭ ਸਮ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਪਾਇ।੨੧੮।
ਰਹੀਂ ਮਤਸ ਵਾ ਤੱਕ੍ਰ ਸੁਰਾ। ਵਾ ਕਾਂਜੀ ਜਲ ਉਸਨੈ ਧਰਾ।
ਆਮ ਬਾਤ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਭਾਖਜਾ ਲਯਾਇ॥੨੧੯॥

੯੭੭-‡ਗੋਰਖਮੁੰਡੀ ੧ ਭਾਗ, ਭਖੜਾ ੨ ਭਾਗ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ ੩ ਭਾਗ, ਸੁੰਢ ੪ ਭਾਗ, ਤੇ ਗਿਲੋਯ ੫ ਭਾਗ, ਇਸਤਰਾਂ ਉਤ੍ਰਦਾ ਭਾਗ ਲਵੇ। ਸਭ ਦੇ ਸਮਾਨ ਫਿਰ ਮਘਾਂ ਪਾਵੇ, ਪੀਸ ਛਾਣਕੇ ਚੂਰਨ ਕਰ ਰੱਖੇ। ਖਾਣ ਵਕਤ ਦਹੀਂ ਦਾ ਮੱਠਾ, ਲੱਸੀ, ਸ਼ਰਾਬ, ਕਾਂਜੀ ਯਾਂ ਤੱਤੇ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ, ਤਾਂ ਆਮ ਬਾਤ ਦਾ ਨਿਸਚੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੧੮॥੨੧੯॥

ਅਲੰਬੁਖਾਦਿ ਚੂਰਣ-ਚੌਪਈ

ਅਲੰਬੁਖਾ ਗੋਖੁਰ ਗਿਲੋਇ। ਬ੍ਰਿਧ ਦਾਰੁ ਪੀਪਰ ਘਨ ਢੋਇ।
ਤ੍ਰਿਵਤਾ ਬਰਨਾ ਇਟਸਿਟਪਾਇ। ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਨਾਗਰ ਸਭੈ ਪਿਸਾਇ।੨੨੦।
ਆਰਨਾਲ ਤੱਕ੍ਰ ਵਾ ਲੇਇ। ਇਨਕੇ ਸੰਗੇ ਚੂਰਣ ਦੇਇ।
ਆਮ ਬਾਤ ਅਰੁ ਜਾਵਤ ਕਾਸ। ਸੰਧਪੀਰ ਅਰੁ ਸੋਜ ਬਿਨਾਸ ॥੨੨੧॥

੯੭੮-ਗੋਰਖਮੁੰਡੀ ਭਾਵ ਬੜੀ ਮੁੰਡੀ, ਭਖੜਾ, ਗਿਲੋਯ, ਵਿਧਾਰਾ, ਮਘ, ਮਥਾ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਬਰਨਾ, ਇਟਸਿਟ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤੇ ਸੁੰਢ, ਸਭੇ ਸਮਾਨ ਪੀਹਕ ਚੂਰਣ ਕਰੇ। ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਅਥਵਾ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਖੁਆਵੇ, ਇਸਦੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਆਮ ਬਾਤ, ਖਾਂਸੀ, ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਦਰਦ ਅਰ ਸੋਖ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ, ਏਹ ਚੂਰਨ ਬਹੁਤ ਉਤਮ ਹੈ ॥੨੨੦॥੨੨੧॥

ਬੈਸ੍ਵਾਨਰ ਚੂਰਨ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)-ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਦੋ ਭਾਗ ਸੇਂਧਾ ਦੋ ਜਵਾਨੀ, ਤੀਨ ਭਾਗ ਅਜਮੋਦ।
ਪਾਂਚ ਭਾਗ ਸੁ ਨਾਗਰੰ, ਲੈ ਹਰੜ ਭਾਗ ਵੀਸੋਦ।
ਪੀਸ ਚੂਰਨ ਖਾਇ ਰੋਗੀ, ਤੱਕ੍ਰ ਸੋ ਘ੍ਰਿਤ ਸੰਗ।

---

*ਏਥੇ ਮੁੰਠ, ਮੁੰਡੀ ਹੈ, ਪਾਠ ਮੁੰਠ ਪੜ੍ਹਕੇ ਅਗਯਾਨੀਆਂ ਨੇ ਸੁੰਠ ਹੀ ਅਰਥ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸੋ ਵੰਗਸੇਨ ਪ੍ਰਿ: ੪੦੩ ਦੇਖਕੇ ਤਸੱਲੀ ਕਰ ਲੋ।

‡ਅਲੰਬੁਖਾ-ਮੁੰਡੀ ਬੂਟੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾ: ਪ੍ਰ: ਪ੍ਰਿ: ੨੨੧, ਦੇਖੋ ਚਕਿਤਸਾ ਕੋਸ਼। ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਨਿਰਮਲ ਕੋਸ਼। ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਟੀਕਾ ਵੰਗਸੇਨ।

ਆਰਨਾਲ ਵ ਉਸਨ ਨੀਰੈ, ਆਮ ਬਾਤ ਸੁ ਭੰਗ ॥੨੨੨॥
ਗੁਲਮ ਗ੍ਰਹਿਨੀ ਹੀਯਾ ਗਦ ਸਭ, ਬਸਤ ਜਾਨੁ ਗੁਦਾਨਿ।
ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਲ ਅਨਾਹ ਅਰਸਾ, ਫਿਹਾ ਬਾਤ ਮਿਟਾਨਿ।
ਜਠਰ ਰੋਗੰ ਬਿਬਿਧ ਭਾਗੈ, ਲਗੈ ਭੂਖ ਅਪਾਰ।
ਕਹਯੋ ਬੈਸਵਾ ਨਰ ਮੁਨੀਸ੍ਰਰ, ਆਮ ਬਾਤ ਕੁਠਾਰ ॥੨੨੩॥

੬੭੯–ਸੇਂਧਾ ਲੂਣ ੨ ਭਾਗ, ਜਵੈਣ ੨ ਭਾਗ, ਅਜਮੋਦ ੩ ਭਾਗ, ਸੁੰਢ ੫ ਭਾਗ ਤੇ ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ ੨੦ ਭਾਗ, ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ,ਅਰ ਰੋਗੀ ਲੱਸੀ, ਘਿਉ, ਕਾਂਜੀ, ਅਥਵਾ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਆਮ ਬਾਤ, ਪੇਟ ਦਾ ਗੋਲਾ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ, ਮੂਤਰ ਰਸਤੇ ਦੇ, ਗੁਦਾ ਦੇ ਰੋਗ, ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਦਰਦ, ਅਫਾਰਾ ਬਵਾਸੀਰ, ਲਿੱਫ ਤੇ ਬਾਦੀ ਹੋਰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਦੇ ਰੋਗ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਰ ਭੁਖ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਚੂਰਣ ਕੀ ਬੈਸ੍ਵਾਨਰ ਮੁਨੀ ਨੇ ਆਮ ਬਾਤ ਪਰ ਬੱਜਰ ਰਚਿਆ ਹੈ ॥ ੨੨੨ ॥੨੨੩ ॥

(ਵੈਦਜੀਵਨਾਤ)-ਦੋਹਰਾ

ਦਸੇ ਮੂਲ ਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰ, ਤੇਲ ਇਰਿੰਡਹਿ ਪਾਇ।
ਪੀਵਤ ਆਮ ਬਿਕਾਰ ਕੋ, ਤੁਰਤੈ ਦੇਇ ਗਵਾਇ ॥੨੨੪॥
ਸੁੰਠ ਕ੍ਵਾਥ ਮੈ ਪਾਇ ਪਿਵ, ਆਨ ਇਰੰਡ ਕਾ ਤੇਲ।
ਆਮ ਬਾਤ ਕੁਖ ਸੂਲ ਕੋ, ਤੁਰਤੈ ਦੇਵੈ ਠੇਲ ॥੨੨੫ ॥

੬੮੦–ਦਸਾ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਵਿਚ ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਆਮ ਵਿਕਾਰ ਜਾਵੇ ॥੨੨੪॥

੬੮੧–ਸੁੰਢ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾਇ ਪੀਏ ਤਾਂ ਆਮ ਬਾਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੨੫॥

ਦੋਹਰਾ– ਸੁੰਠਿ ਰਾਸਨਾ ਮੂਲ ਦਸ, ਛਿੰਨਾ ਕੁਟਜ ਸੁਰਦਾਰ।
ਕ੍ਵਾਥੀ ਤੇਲੁ ਇਰੰਡ ਧਰ, ਆਮ ਬਾਤ ਸਭ ਟਾਰ ॥੨੨੬॥

੬੮੨–ਸੁੰਢ, ਰਾਸਨਾ, ਦਸ ਮੂਲ, ਗਿਲੋਯ, ਦੇਵਦਾਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਅਰਿੰਡ ਤੇਲ ਮਿਲਾਇਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਆਮ ਬਾਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੨੬॥

ਪ੍ਰਮਾਣਕਾ–ਛੰਦ

ਇਰੰਡ ਤੇਲ ਦੇ ਕਰੋ। ਬਿਨਾਸ ਆਮ ਕੋ ਕਰੋ।
ਪਿਲਾਇ ਪ੍ਰਾਤ ਉਠ ਕੈ। ਸੁ ਵਾਤ ਜਾਤ ਰੂਠ ਹੈ ॥੨੨੭॥

੬੮੩–ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਹੀ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਆਮ ਬਾਤ ਰੁਸ ਬਹੇ, ਭਾਵ ਜਾਂਦੀ ਰਹੇ ॥੨੨੭॥

ਗਿਲੋਇ ਲੈ ਮਹੌਖਧੀ। ਜੁ ਕ੍ਵਾਥ ਪੀਤ ਸੌਖਧੀ।

ਸੁ ਜਾਤ ਆਮ ਬਾਤ ਹੀ। ਕਹੇ ਜੁ ਮੇਘ ਖਯਾਤ ਹੀ ॥੨੨੮

੬੯੪–ਗਿਲੋਯ ਤੇ ਸੁੰਢ ਸੁਖਾਲੀ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਪੀਵੇ ਆਮ ਬਾਤ ਨਾ ਕਰੇ ॥੨੨੮॥

ਨਰਾਜ ਛੰਦ

ਮਹੌਖਧੀ ਜੁ ਖਾਵਹੀ। ਸੁ ਟੰਕ ਚਾਰ ਲਜਾਵਹੀ।
ਸੁ ਆਰ ਨਾਲ ਸੰਗ ਹੀ। ਜੁ ਆਮ ਬਾਤ ਭੰਗ ਹੀ ॥੨੨੯॥

੬੯੫–ਨਿਰੀ ਸੁੰਢ ਚਾਰ ਟੰਕ ਭਾਵ ੧੬ ਮਾਸੇ ਨਿਤ ਖਾਵੇ, ਪਿਛੋਂ ਕਾਂਜੀ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਭੀ ਆਮ ਬਾਤ ਨਾਂ ਰਹੇ ॥੨੨੯॥

ਹਰੀਤਕੀ ਸੁ ਟੰਕ ਹੀ। ਇਰੰਡ ਤੇਲੁ ਅੰਕ ਹੀ।
ਸੁ ਜਾਤ ਆਮ ਬਾਤ ਹੀ। ਜੁ ਖਾਇ ਦਯੋਸ ਸਾਤ ਹੀ ॥੨੩੦॥

੬੯੬–ਟੰਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਰੜ, ਅੰਦਾਜ਼ ਮਾਫਕ ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾਕੇ ਕੌਸੀ ਪੀਵੇ ੭ ਦਿਨ ਤਕ ਆਮ ਬਾਤ ਜਾਂਦੀ ਰਹੇ ॥੨੩੦॥

ਦੋਹਰਾ– ਸਟੀ ਸੁੰਠ ਕੋ ਪੀਸਕੈ, ਆਛੀ ਕਪਰ ਛਨਾਇ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੋ ਇਟ ਸਿਟ ਗਹੀ, ਤਾਂਕੇ ਸੰਗ ਖੁਵਾਇ ॥੨੩੧॥
ਆਮ ਬਾਤ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ,ਕਟਿ ਕੀ ਪੀਰ ਮਿਟਾਇ।
ਸੂਲ ਸੰਧ ਅਰੁ ਸੋਜ ਸਭ, ਛਿਨ ਮੈ ਜਾਵਤ ਸਾਇ ॥੨੩੨॥

੬੯੭–ਕਚੂਰ ਤੇ ਸੁੰਢ, ਪੀਹਕੇ ਕਪੜਛਾਣ ਕਰੇ, ਇਟਸਿਟ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਨਾਲ ਦਿਵਾਵੇ ਤਾਂ ਆਮਬਾਤ, ਲਕ ਦੀ ਪੀੜ, ਜੋੜਾ ਦਾ ਦਰਦ, ਸੋਜ ਸਭ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੩੧॥੨੩੨॥

ਆਮ ਬਾਤ ਪਥ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਸ੍ਵੇਦ ਲੰਘਨ ਸਨੇਹ ਪਾਨੰ, ਰੂਖ ਬਸਤ ਜੁ ਰੇਚ।
ਲੇਪ ਬਾਤ ਸਲੇਖਮਾ, ਹਰਿ ਲਸਨ ਸਿਗ੍ਰੂ ਉਪੇਚ।
ਪਟੋਲ ਏਰੰਡ ਤੇਲ ਕੁਲਥਾ, ਜੀਰਨੰ ਭੈਖਸਾਲ।
ਕਾਰਬੇਲੰ ਬੈਂਗਨੰ ਜਲ, ਉਸਨ ਦੀਪਨ ਲਾਲ ॥ ੨੩੩ ॥

੬੯੮–ਪਸੀਨਾ, ਬ੍ਰਤ, ਤੇਲ ਪਿਲਾਨਾ, ਰੁਖਾਖਾਣਾ, ਪਿਚਕਾਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ, ਦਸਤ ਦੇਣੇ, ਲੇਪ, ਬਾਤ ਕਫ ਨਾਸਕ ਉਪਾਉ, ਲਸਨ, ਸੁਹਾਂਝਣਾ, ਇਟ ਸਿਟ, ਪਟੋਲ, ਅਰਿੰਡ ਤੇਲ, ਕੁਲਥ, ਪੁਰਾਣ ਚਾਵਲ, ਕਰੇਲੇ, ਵਤਾਊਂ, ਗਰਮ ਜਲ ਖਾਣੇ ਹੋਰ ਦੀਪਨ ਤੇ ਪਾਚਨ, ਇਹ ਸਭੇ ਸੇਵਨੇ ਪਥ ਹਨ ॥ ੨੩੩ ॥

ਕੁਪੱਥ–ਪਰਹਾ

ਸਫਰੀ ਦਧਿ ਗੁੜ ਖੀਰ, ਮਾਸ ਏ ਜਾਨਿਯੈ।
ਦੁਸਟ ਨੀਰ ਸਮੀਰ, ਜੁ ਪੂਰਬ ਠਾਨਿਯੈ।
ਅੰਨ ਬਿਰੁਧਾ ਹਾਰ, ਪੀਠ ਕੋ ਖਾਵ ਹੈ।
ਅਰੁ ਬਿਸਟੰਭੀ ਤਯਾਗ, ਕੁਪਥ ਕਹਾਵ ਹੈ॥ ੨੩੪॥

੯੯੯-ਮੱਛੀ, ਦਹੀਂ, ਗੁੜ, ਦੁੱਧ, ਮਾਂਸ, ਮਾੜਾਪਾਣੀ, ਪੂਰੇ ਦੀ ਪੌਣ, ਵਿਰੁੱਧ ਭੋਜਨ, ਪੀਠੀ ਅਰ ਕਬਜ਼ੀ ਕਾਰਕ ਪ੍ਰਦਾਰਥ ਖਾਣੇ ਕੁਪੱਥ ਹਨ ॥੨੩੪॥

ਅਥ ਸੂਲ ਰੋਗ ਨਿਦਾਨ—ਦ੍ਵੈਯਾਛੰਦ

ਅਤ ਜਲੁ ਪਾਨੰ ਤਿਯ ਕਾ ਸੰਗੀ, ਰਾਤ ਜਗੈ ਦਿਨ ਸੋਵੈ।
ਬੀਰਜ ਮੂਤਰ ਬੰਧੈ ਬਾਤੈ, ਮੇਘ ਸੀਤ ਤਿਸੁ ਹੋਵੈ।
ਕੋਦਾ ਅਰੁਹਰਿ ਮਟੁਰ ਮੂੰਗ ਤੇ, ਰੂਖਾ ਖਾਇ ਜੁ ਕੋਈ।
ਦੂਧ ਮਤਸ ਸੂਕਾ ਪਲੁ ਖਾਵਤ, ਆਠ ਸੂਲ ਉਪਜੋਈ ॥੨੩੫॥

ਬਹੁਤ ਪਾਣੀ ਪੀਵੇ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਅਧਿਕ ਜੁਟੇ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਗਦਾ ਰਹੇ, ਦਿਨੇ ਸੁੱਤਾ ਰਹੇ, ਬੀਰਜ, ਮੂਤ੍ਰ, ਹਵਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕੇ, ਸੀਤ ਲਗਣਾ, ਕੋਦਾ, ਤੋਰ, ਮਟਰ, ਮੂੰਗੀ, ਅਜੇਹੇ ਅੰਨ ਅਰ ਰੁੱਖੇ ਬਹੁਤੇ ਖਾਣੇ, ਦੁੱਧ, ਮਛੀ ਅਤੇ ਸੁਕਾਏ ਮਾਸ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੂਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ॥੨੩੫॥

ਬਾਤ ਸੂਲ ਲਛਣ—ਚੌਪਈ

ਹ੍ਰਿਦੈ ਸੂਲ ਤ੍ਰਿਕ ਪੀਠੈਂ ਪੀਰ। ਮੂਤ੍ਰਾਸੈ ਪਸਲੀ ਦੁਖ ਬੀਰ।
ਕਬਹੂੰ ਸਾਂਤ ਜੁ ਕਬਹੂੰ ਕੋਪ। ਬਾਤ ਸੂਲ ਕੇ ਲਛਣ ਓਪ ॥੨੩੬॥

ਹਿਰਦੇ, ਤ੍ਰਿਕੁਲ, ਪਿੱਠ, ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ, ਦੋਹਾਂ ਪਸਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਸੂਲ ਹੋਵ, ਕਦੇ ਹਟ ਜਾਵੇ ਕਦੇ ਵਧੇ, ਇਹ ਬਾਤ ਸੂਲ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੨੩੬॥

ਪਿਤ ਸੂਲ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਖਾ ਦਾਹ ਅਰੁ ਆਰਤ ਮੋਹੁ। ਨਾਭ ਬਿਖੈ ਦੁਖ ਮੂਰਛਾ ਰੋਹੁ।
ਭਰਮ ਪ੍ਰਸੀਨਾ ਆਧੀ ਰਾਤ। ਕੁਪਤਪਿਤ ਏ ਸੂਲ ਬਿਖਯਾਤ ॥੨੩੭॥

ਪਜਾਸ, ਸੜਨ, ਅਰਚਵੀ, ਅਗਜ਼ਾਨ ਹੋਵੇ, ਨ ਭੀ (ਧੁੰਨੀ) ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਪੀੜ ਹੋਵੇ, ਭ੍ਰਮ ਪਸੀਨਾ ਅਰ ਅਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੂਲ ਉਠੇ ਸੋ ਇਹ ਸੂਲ ਪਿਤ ਕੋਪ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥੨੩੭॥

ਕਫ ਸੂਲ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਖਾਂਸੀ ਜੀਵ ਜੋ ਕੱਚਾ ਰਹੈ। ਮੰਦੁ ਅਗਨਿ ਅਰੁਚਿ ਕੋ ਲਾਹੈ।
ਸਿਰ ਭਾਰੀ ਮੁਖ ਪਰਤੀ ਲਾਲ। ਭੋਜਨ ਪੀਛੈ ਦੁਖ ਕਫ ਭਾਲ ॥੨੩੮॥

ਖਾਂਸੀ ਅਰ ਉਵਾਕ ਜੇਹੇ ਔਣੇ, ਅਗਨਿ ਮਾਰੀ ਜਾਣੀ, ਅੰਨ ਵਲੋਂ ਅਰੁਚੀ, ਸਿਰ ਭਾਰਾ, ਮੂੰਹੋਂ ਲਾਲਾਂ ਵਗਣੀਆਂ, ਖਾਣੇ ਪਿਛੋਂ ਅਧਿਕ ਪੀੜਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਕਫ ਦਾ ਸੂਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੨੩੮॥

ਆਮ ਸੂਲ

ਦੋ ਦੋ ਮਿਲ ਤੇ ਦੂੰਦਜ ਹੋਇ। ਤੀਨ ਮਿਲੇ ਤੇ ਸੰਨਿ ਸੁ ਜੋਇ।
ਆਮ ਸੂਲ ਸੋ ਆਠਮ ਜਾਨ। ਪੰਡਿਤ ਲਖਿਯੋ ਮਾਧਵ ਠਾਨ॥੨੩੯॥

ਦੋ ਦੋ ਲੱਛਣ ਮਿਲਣ ਤੇ ਦੂੰਦਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਠਵਾਂ ਸੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਯਤੀ ਨਿਦਾਨ ਸਟੀਕ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖੋ ॥੨੩੯॥

ਕਫਾਦਿ ਸੂਲਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ—ਦੋਹਰਾ

ਮੂਤ੍ਰਾਸੇ ਹਿਯ ਕੰਠ ਕੁਖ, ਹੋਤ ਸੂਲ ਕਫ ਬਾਤ।
ਹ੍ਰਿਦੇ ਮਾਮ ਕੁਖ ਪਿਤ ਕਫ, ਸੂਲ ਜਾਨੀਓ ਸਾਤ ॥੨੪੦॥
ਪਿਤ ਬਾਤ ਤੇ ਦਾਹ ਜ੍ਵਰ, ਮੂਤ੍ਰਾਸੈ ਦੁਖਵਾਇ।
ਕਫ ਹਿਯ ਪਸੁਲੀ ਕੁਖਿ ਦੁਖ, ਨਾਭਿ ਸੂਲ ਪਿਤ ਭਾਇ॥ ੨੪੧ ॥

ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ, ਹਿਰਦੇ, ਕੰਠ ਅਤੇ ਕੁਖਾਂ ਵਿਖੇ ਕਫ ਬਾਤ ਦਾ ਸੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹ੍ਰਿਦੇ (ਸੀਨੇ), ਨਾਭੀ ਤੇ ਕੁੱਖ, ਪਿਤ ਕਰ ਦਾ ਸੂਲ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਪਿਤ ਬਾਤ ਦਾ ਸੂਲ ਦਾਹ ਤਾਪ ਹੋਕੇ ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਵਿਚ ਦੁਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਫ ਕਰਕੇ ਪਸਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜ ਤੇ ਪਿਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਕਰਕੇ ਧੁੰਨੀ ਗੁਮੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥੨੪੦॥੨੪੧॥

ਆਮ ਸੂਲ ਲਛਣ—ਪਰਹਾ

ਪੇਟ ਸਬਦ ਜਿਯ ਕੱਚਾ; ਬਮਨ ਜੁ ਭਾਰ ਹੈ।
ਆਕੜ ਅਫਾਰਾ ਲਾਲ, ਬਦਨ ਕਫ ਸਾਰ ਹੈ।
ਕਫ ਕੇ ਰੂਪ ਸਮਾਨ, ਲੱਛਨਾ ਤਾਸ ਹੈ।
ਆਮ ਸੂਲ ਏ ਲਛਨ, ਮਾਧਵ ਭਾਸ ਹੈ ॥੨੪੨॥

ਪੇਟ ਵਿਚ ਗੁੜ ੨ ਸ਼ਬਦ, ਜੀ ਕਚਕਚਾਨਾ, ਓਕਾਈ ਦਾ ਭਾਰ ਹੋਣਾ, ਆਕੜ, ਅਫਾਰਾ, ਮੂੰਹ ਪਰ ਲਾਲੀ ਤੇ ਕਫ ਹੋਣੀ, ਹੋਰ ਸਭੇ ਲੱਛਣ ਕਫ ਦੇ ਰੂਪ ਜੇਹੇ ਹੋਣੇ, ਇਹ ਸਭ ਆਮ ਸੂਲ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ ॥੨੪੨॥

ਅਸਾਧ ਲੱਛਨ—ਦੋਹਰਾ

ਤੀਨ ਦੋਖ ਵਾਂ ਸਭ ਮਿਲੈਂ, ਸੋ ਤੇ ਕਹਯੋ ਅਸਾਧ।
ਤਾਂਕੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੈ, ਕੋ ਗਲ ਪਾਵੈ ਬਯਾਧ ॥੨੪੩॥

ਜਿਸ ਸੂਲ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੇ ਲੱਛਣ ਤਥਾ ਸਭੇ ਲਛਣ ਮਿਲ ਜਾਣ, ਅਜੇਹਾ ਸੂਲ ਅਸਾਧ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਐਸੀ ਬਜਾਧੀ ਵੈਦ ਗਲ ਨਾ ਪਾਵੇ ਕਿੰਤੂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦੇਵੇ ॥੨੪੩॥

ਬਾਤ ਸੂਲ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਸੌਂਚਰ ਬਚ ਅਭਯਾ ਲੈ ਹਿੰਗੁ। ਅਜਮੋਦਾ ਸੇਂਧਾ ਸੋ ਅੰਗ।
ਸਜੀ ਜਵ ਕਾ ਖਾਰ ਮਗਾਇ। ਪੀਸੀ ਕਪੜੇ ਸਾਥ ਛਨਾਇ ॥੨੪੪॥
ਉਸਨ ਨੀਰ ਵਾ ਪਯ ਕੈ ਸੰਗ। ਮਿਟਤ ਸੂਰ ਜੋ ਬਾਈ ਅੰਗ।
ਲਗਤ ਭੂਖ ਮਲ ਕਫ ਕਾ ਨਾਸ। ਕਹਿਤ ਮੇਘ ਏ ਚੂਰਨ ਖਾਸ ।੨੪੫।

੯੦੯–ਸੌਂਚਰ ਨਿਮਕ, ਵਚ, ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਹਿੰਙ, ਅਜਮੋਦ, ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ, ਸੱਜੀ ਤੇ ਜੌਂਖਾਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀਹਕੇ ਕੱਪੜ ਛਾਣ ਕਰ ਲਵੇ ਫਿਰ ਗਰਮ ਜਲ ਯਾ ਗਰਮ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਵਾਯੂ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ ਹੋਵੇ, ਭੁੱਖ ਲਗੇ, ਮੈਲ ਤੇ ਕਫ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨਹਾਰਾ ਇਹ ਚੂਰਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ॥੨੪੪॥੨੪੫॥

ਅਮਲ ਬੇਤ ਸੌਂਚਰ ਲੈ ਜੀਰ। ਮਰਚ ਬਿਜੌਰੇ ਭੇਮੇ ਨੀਰ।
ਤਪਤ ਨੀਰ ਸੋ ਖਾਵਨ ਦੇਇ। ਬਾਤ ਸੂਲ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਇ ॥੨੪੬॥

੯੯੧–ਅਮਲਵੇਤ, ਸੌਂਚਰਲੂਣ, ਜੀਰਾ ਤੇ ਮ੍ਰਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਜੌਰੇ (ਨਿੰਬੂ) ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਤਰ ਕਰਕੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੨੪੬॥

ਸੇਂਧਾ ਰਾਮਠ ਮੂਲ ਇਰੰਡ। ਜੜ ਖਸ ਪੀਸੋ ਚੂਰਨ ਮੰਡ।
ਤਪਤ ਨੀਰ ਸੋ ਖਾਵਤ ਜੋਇ। ਬਾਤਸੂਲ ਤਿਸ ਕਬਹੂ ਨ ਹੋਇ ।੨੪੭।

੯੯੨–ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ, ਹਿੰਗ, ਅਰਿੰਡ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਖੱਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਤੱਤੇ ਜਲ ਨਾਲ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੪੭।

ਦੋਹਰਾ– ਕਾਂਜੀ ਸੇਤੀ ਪੀਸਕੈ, ਮਦਨ ਜੁ ਫਲ ਕੋ ਆਨ।
ਨਾਭ ਲੇਪ ਜੋ ਕੀਜੀਏ, ਨਾਭਿ ਸੂਲ ਕੀ ਹਾਨ ॥੨੪੮॥

੯੯੩–ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਮੈਨਫਲ (ਰਾੜਾ) ਨਾਭੀ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਧੁੰਨੀ ਦਾ ਸੂਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ॥੨੪੮॥

*ਪਾਰਸ ਸੂਲ ਉਪਾਇ–ਸੋਰਠਾ

†ਜੀਵੰਤੀ ਕਾ ਮੂਰ. ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਬਿਚ ਤੇਲ ਧਰ।

---

*ਪਾਰਸ ਪੀੜ ਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ "ਜਾਤੁਲਜੇਮ" ਆਖਦੇ ਹਨ।

†ਜੀਵੰਤੀ ਡੋਡੀ ਸਾਗ ਹੈ, ਪੂਰਬ ਦੇਸ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਭਰਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੇਖੋ ਆਟਿਨਾ ਅਦਵੀਆਤ ਤੇ ਆਯੁਰ ਵੇਦ ਕੋਸ਼।

ਮਿਟਤ ਪਾਸੁਲੀ ਸੂਰ, ਤਨ ਮੈ ਹੋਇ ਅਨੰਦ ਘਨ ॥੨੪੯॥

੬੯੪–ਡੋਡੀ ਸਾਗ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਫਿਰ ਮਿੱਠਾ ਤੇਲ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਸਲੀ ਦੀ ਪੀੜ ਭਾਵ ਜਾਤੁਲਜੰਮ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੪੯॥

(ਬ੍ਰਿੰਦਾਤ)–ਸੋਰਠਾ

ਰਾਮਠ ਪੁਸਕਰ ਮੂਰ, ਪ੍ਰਾਤ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ ਪੀਜੀਏ।
ਮਿਟਤ ਬ੍ਵਾਤ ਕੋ ਸੂਲ ਬ੍ਰਿੰਦ ਕਹਤ ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਨ ॥ ੨੫੦ ॥

੬੯੫–ਹਿੰਗ ਤੇ ਪੁਸ਼ਕਰ ਮੂਲ, [illegible] ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਇਹ ਪ੍ਰਾਤਾ ਕਾਲ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਵਾਯੂ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੫੦॥

ਰੁਵਕ ਜਟਾ ਪੁਨ ਹਿੰਗੁ, ਸੌਚਰ ਸੁੰਠੀ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ।
ਪੀਤ ਬਾਤ ਦੁਖ ਭੰਗ, ਸੂਰ ਮਿਟਤ ਛਿਨ ਨਾ ਲਗਤ ॥੨੫੧॥

੬੯੬–ਅਰਿੰਡ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਹਿੰਗ, ਸੌਂਚਰ ਨਿਮਕ ਅਤੇ ਸੁੰਢ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ; ਫਿਰ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਸੂਲ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੫੧॥

ਦੋਹਰਾ

ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲ ਰਸ ਕਾਢੀਏ, ਸਿਤਾ ਮਿਲਾਈ ਪੀਜ।
ਪਿਤ ਸੂਲ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਬਹੁ ਸੁਖ ਪਾਵਤ ਜੀਯ ॥੨੫੨॥

੬੯੭-ਆਵਲਿਆਂ ਦਾ ਰਸ ਕੱਢਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਰੀ ਪਾਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੫੨॥

ਅਵਲੇਹ (ਚਟਣੀ) ਚੌਪਈ

ਨਿੰਬ ਮੂਲਨੀ ਅੰਮਲਤਾਸ। ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤਿਕਤਾ ਪੀਸ ਉਲਾਸ।
ਸਹਿਤ ਸੰਗ ਚਾਟਨ ਇਸ ਕਰੋ। ਪਿਤ ਸੂਲ ਸਭ ਤਨ ਤੇ ਹਰੋ ॥੨੫੩॥

੬੯੮–ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ, ਮੁਲੱਠੀ, ਅਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ ਅਤੇ ਕੌੜ ਪੀਹ ਕੇ ਕਪੜ ਛਾਣ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਸੂਲ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੫੩॥

ਪੇਠਾ ਦਾਖ ਸਿਤਾ ਲੈ ਪਾਇ। ਤ੍ਰਾਯਮਾਨ ਸਭ ਪੀਸ ਛਨਾਇ।
ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲ ਰਸ ਖਾਵੈ ਏਹ। ਪਿਤ ਸੂਲ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਹ ॥੨੫੪॥

੬੯੯–ਪੇਠਾ, ਮੁਨੱਕਾ, ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਤ੍ਰਾਯਮਾਣ ਅਭਾਵ ਮੇਂ ਬਨਖਸ਼ ਲੈਕੇ ਪੀਹਕ ਛਾਣੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਵਲਿਆਂ ਦਾ ਰਸਾ ਪਾਕੇ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਸੂਲ ਨਾਸ ਹਵੇ ॥੨੫੪॥

ਸੋਰਠਾ–
ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲ ਜੁ ਪਿਸਾਇ, ਚੂਰਨ ਬਸਨੈ ਛਾਨੀਏ।
ਮਧ ਸੰਗੇ ਚਟਵਾਇ, ਸੂਲ ਮਿਟਤ ਸਭ ਪਿਤ ਕੋ ॥੨੫੫॥

੧੦੦੦–ਆਵਲੇ ਸੁਕੇ ਪੀਹਕੇ ਕਪੜ ਛਾਣ ਕਰੇ ਉਹ ਚੂਰਣ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੫੫॥

ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਾਯਮਾਨ ਗ੍ਰੰਥਕ ਪੁਨ ਤ੍ਰਿਵੀ। ਮੁਹਲਠੀ ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲ ਲਿਵੀ।
ਅਮਲਤਾਸ ਮਿਸਰੀ ਸਿਤਸਿਤਾ। ਦਾਖ ਕੁਰੰਡੈ ਪੀਸੈ ਇਤਾ ॥੨੫੬॥
ਮਧੁ ਸੰਗ ਚਾਟੇ ਉਠ ਪਰਭਾਤ। ਪਿਤ ਸੂਲ ਕੋ ਕਰ ਹੈ ਘਾਤ।
ਦਾਹ ਮੋਹ ਤ੍ਰਿਟ ਜਾਵਤ ਸਹੀ। ਭਲੀ ਚਾਟਨੀ ਏ ਪਿਤ ਕਹੀ ॥੨੫੭॥

੧੦੦੧–*ਤ੍ਰਾਯਮਾਣ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਮੁਲੱਠੀ, ਆਵਲ, ਅਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ, ਮਿਸ਼ਰੀ, †ਸਿਤ ਕਹੀਏ ਚੰਦਨ, †ਸਿਤਾ ਕਹੀਏ ਚਿੱਟਾ ਘਾਸ, ਦਾਖ–ਮੁਨੱਖਾ, ਕਰੁੰਡ ਕਹੀਏ ਪੀਲਾ ਬਾਸਾ, ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦਾ ਸੂਲ, ਦਾਹ, ਅਗਜਾਨ ਅਤੇ ਪਜਾਸ ਸਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਰੇਸ਼ਟ ਦਵਾਈ ਹੈ ॥੨੫੬॥੨੫੭॥

ਦੋਹਰਾ

ਕਟੁਕੀ ਯਸਟਿ ਜੁ ਨਿੰਬ ਲੈ, ਤ੍ਰਿਫਲਾਂ ਅੰਮਲਤਾਸ।
ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲ ਕਾਢਾ ਪਿਵੇ; ਪਿਤ ਸੂਰ ਕਾ ਨਾਸ ॥੨੫੮॥

੧੦੦੨–ਕੌੜ. ਮੁਲੱਠੀ, ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਅੰਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ ਤੇ ਆਵਲੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾ ਪਿਤ ਦਾ ਸੂਲ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇ ॥੨੫੮॥

ਤ੍ਰਾਯੰਤੀ ਘਨ ਗੋਸਤਨੀ, ਕੰਦ ਬਿਦਾਰੀ ਮੇਲ।
ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲ ਰਸ ਪੀਜੀਏਂ ਪਿਤ ਸੂਲ ਕੋ ਰੇਲ ॥੨੫੯॥

੧੦੦੩–ਤ੍ਰਾਯਮਾਣ, ਮੋਥਾ, ਮੁਨੱਕਾ ਤੇ ਵਿਦਾਰੀਕੰਦ ਪੀਹਕੇ ਆਵਲੇ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਪੀਵੇ, ਪਿੱਤ ਸੂਲ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੫੯॥

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਅੰਬਲਤਾਸ ਲੈ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਨੈ ਪੀਯ।
ਸਹਿਤ ਸਿਤਾ ਬਿਚ ਪਾਈਏ, ਪਿਤ ਸੂਲ ਨਾ ਥੀਯ ॥੨੬੦॥

੧੦੦੪–ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜੇ, ਆਵਲੇ) ਤੇ ਅੰਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਮਿਸ਼ਰੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਸੂਲ ਜਾਵੇ ॥੨੬੦॥

ਸਤ ਮੂਲੀ ਰਸ ਸਹਿਤ ਸੋ, ਪੀਤ ਪਿਤ ਮਿਟ ਸੂਰ।
ਦਾਹ ਮੂਰਛਾ ਜਾਤ ਹੈ, ਜਿਮ ਨਿਸ ਹਰਿ ਹੈ ਸੂਰ ॥੨੬੧॥

੧੦੦੫–ਸਤਾਵਰ ਦਾ ਰਸ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਤਾ, ਪਿਤ ਸੂਲ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਦਾਹ,

---

*ਤ੍ਰਾਯਮਾਣ ਤੁਖਮ ਜਰਜਰ ਅਰਥਾਤ ਜੰਗਲੀ ਕਾਹਜ਼ਬਾਨ ਹੈ, ਅਭਾਵ ਮੇਂ ਬਨਖਸ਼ਾ ਯਾ ਗੁਲਖੈਰੇ ਦੇ ਫੁਲ ਪਾਵੇ।

†ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਸ਼ਾਲੀਗ੍ਰਾਮ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇਖੋ।

ਗਸ਼ੀ ਨੂੰ ਭੀ ਦਫਾ ਕਰੇ ਹੈ ॥੨੬੧॥

ਘ੍ਰਿਤ ਗੁੜ ਸੰਗੇ ਖਾਈਏ, ਹਰੜ ਏਕ ਹੀ ਆਨ।
ਪਿਤ ਸੂਰ ਜੁਰ ਦਾਹ ਸਭ, ਤੁਰਤੈ ਕਰਿ ਹੈ ਹਾਨ ॥੨੬੨॥

੧੦੦੬–ਘਿਉ ਗੁੜ ਨਾਲ ਅਕੇਲੀ ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ ਹੀ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦਾ ਸੂਲ, ਤਾਪ, ਦਾਹ ਸਭਨਾ ਨੂੰ ਤੁਰੈਤ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੨੬੨॥

ਕਫ ਸੂਲ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਦੋ ਕੰਟਾਰੀ ਬਿਲ ਜੜ੍ਹ, ਸੇਂਧਾ ਗੋਖਰੁ ਪਾਇ।
ਇਰੰਡ ਮੂਲ ਸਭ ਦੁਗਨ ਹੀ, ਕਰੋ ਕ੍ਰਾਥ ਮਨ ਲਾਇ ॥੨੬੩॥
ਜਵਾਖਾਰ ਪਾਈ ਪਿਵੇ, ਹਿਯ ਪਾਰਸ ਕਾ ਸੂਰ।
ਕਫ ਕਾ ਸੂਰ ਮਿਟਾਤ ਹੈ, ਕਟਤ ਰੋਗ ਕਾ ਮੂਰ ॥੨੬੪॥

੧੦੦੭–ਦੋਨੋਂ ਕੰਡਯਾਰੀਆਂ, ਬਿੱਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ ਤੇ ਭੱਖੜਾ, ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਣੀ ਅਰਿੰਡ ਦੀ ਛਿੱਲ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਫਿਰ ਜੌਂਖਾਰ ਪਾ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਹਿਰਦੇ, ਵੱਖੀ ਦਾ ਸੂਲ ਭਾਵ ਜਾਤੁਲਜੰਮ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕਫ ਸੂਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੀ ਕੱਟ ਦੇਵੇ ਹੈ ॥੨੬੩॥੨੬੪॥

ਚੌਪਈ

ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਗ੍ਰੰਥਿਕ ਨਾਗਰ ਹਿੰਗੁ। ਚਿਤ੍ਰਕ ਚਵਕਾ ਲਵਨ ਤ੍ਰਿਅੰਗ।
ਟੰਕ ਦੋਇ ਤਾਤੇ ਜਲ ਖਾਇ। ਚੂਰਨ ਕਫ ਕਾ ਸੂਰੁ ਮਿਟਾਇ ॥੨੬੫॥

੧੦੦੮–ਮਘਾ, ਪਿਪਲਾ ਮੂਲ, ਸੁੰਢ, ਹਿੰਗ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਚਵ ਤੇ ਨਿਮਕ, ਤਿੰਨੇ ਪੀਹਕੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ੨ ਟੰਕ ਭਾਵ ੮ ਮਾਸੇ ਲਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੨੬੫॥

ਦੋਹਰਾ–
ਬਿਲ ਮੂਲ ਏਰੰਡ ਜੜ, ਸੁੰਠੀ ਚਿਤ੍ਰਕ ਹਿੰਗੁ।
ਸੇਂਧਾ ਤਾਤੇ ਨੀਰ ਸੋਂ, ਕਫ ਕਾ ਸੂਰ ਜੁ ਭੰਗੁ ॥੨੬੬॥

੧੦੦ –ਬਿੱਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਇਰਿੰਡ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਸੁੰਢ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਹਿੰਗ ਤੇ ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ. ਤੱਤੇ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੨੬੬॥

ਬਚ ਪਥਜਾ ਕਟ ਰੋਹਨੀ, ਚਿਤ੍ਰਕ ਪਿਵ ਗੋ ਮੂਤ।
ਕਰ ਕਾ ਸੂਰ ਜੁ ਜਾਤ ਹੈ, ਹੋਵਤ ਤਨ ਸੁਭ ਸੂਤ ॥੨੬੭॥

੧੦੧੦–ਵਚ, ਹਰੜ, ਕੌੜ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਾ ਪੀਹਕੇ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਫੱਕੇ, ਕਫ ਦਾ ਸੂਲ ਗਵਾਵੇ ॥੨੬੭॥

(ਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਬੀਜੋਰਾ ਰਸੁ ਗੁੜ ਸਹਿਤ, ਖਾਵਤ ਜੋ ਨਰ ਨਾਰਿ।
ਗੁਲਮ ਨਾਭ ਹਿਯ ਸੂਲ ਕੋ, ਕਫੀ ਸੂਲ ਪਰਹਾਰੁ ॥੨੬੮॥

੧੦੧੧–ਬਿਜੌਰਾ (ਚਕੋਂਧਰੇ) ਦਾ ਰਸ ਗੁੜ ਪਾਕੇ ਖਾਧਿਆਂ ਗੋਲਾ, ਨਾਭੀ ਸੂਲ, ਹ੍ਰਿਦੇ ਸੂਲ ਅਰ ਕਫ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੀ ਕੱਟਦਾ ਹੈ ॥ ੨੬੮ ॥

(ਰਤਨ ਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਦੋ ਕੰਟਾਰੀ ਬਿਲ ਮੰਗਾਇ। ਆਮਲਬੇਤ ਬਿਜੌਰਾ ਪਾਇ।
ਗੋਖਰੁ ਇਨਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਲੀਜੈ ਪਟ ਸੋਂ ਨੀਰ ਛਨਾਇ॥੨੬੯॥
ਏਲਾ ਹਿੰਗੁ ਜਵਾਲੈ ਖਾਰ। ਸੈਂਧਾ ਪੀਸੀ ਊਪਰ ਡਾਰ।
ਮੇਲੋ ਤੇਲ ਇਰਿੰਡ ਜੁ ਆਨ। ਕਫ ਕਾ ਸੂਰ ਮਿਟਤ ਮਨਮਾਨ॥੨੭੦॥
ਕਟੀ ਪ੍ਰਿਸਟਿ ਹਿਯ ਨਾਭਿ ਜੁ ਸੂਰ। ਮੇਦ ਜਠਰ ਕੁਖ ਸੂਰੇ ਚੂਰ।
ਨੇਤ੍ਰ ਸਿਰਕਾ ਸੂਰ ਗਵਾਇ। ਰਤਨਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਇਮ ਗਾਇ॥੨੭੧॥

੧੦੧੨–ਦੋਨੋਂ ਕੰਡਯਾਰੀਆਂ, ਬਿਲ ਜੜ੍ਹ, ਅਮਲਵੇਤ, ਬਿਜੌਰਾ ਤੇ ਭੱਖੜਾ, ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਵਿਚ ਲਾਚੀ, ਹਿੰਗ, ਜੌਂਖਾਰ ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ ਪੀਹਕੇ ਉਪਰੋਂ ਬਰੂਰੇ, ਹੋਰ ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਸੂਲ ਮੂਲ ਤੋਂ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ਹੋਰ ਲੱਕ ਪੀੜ, ਹ੍ਰਿਦੇ, ਨਾਭੀ, ਮੇਦ, ਪੇਟ ਦਾ ਸੂਲ, ਕੁੱਖ ਸੂਲ, ਨੇਤ੍ਰ ਸਿਰ ਸਭ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੬੯॥੨੭੧॥

ਬਾਤ ਕਫ ਸੂਲ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਲਸਨ ਮਦਯ ਸੋ ਖਾਈਏ, ਊਠੀ ਨੈ ਜੁ ਪ੍ਰਭਾਤ।
ਬਾਤ ਸਲੇਖਮ ਸੂਲ ਹਰਿ, ਦੀਪਨ ਕਰਤਾ ਬਾਤ॥੨੭੨॥

੧੦੧੩–ਲਸਨ, *ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਕਫ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ ਕਰੇ ਅਰ ਦੀਪਨ ਪਾਚਨ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੭੨॥

ਚੌਪਈ

ਜਵਾਖਾਰ ਪਾਨੀ ਸੋ ਪੀਯ। ਬਾਤ ਸਲੇਖਮ ਸੂਲ ਨ ਥੀਯ।
ਗੁੜ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਕਫ ਮਾਰਤ ਸੂਰ। ਕੁਖ ਸੂਰ ਕੋ ਕਰਤਾ ਚੂਰ॥੨੭੩॥

੧੦੧੪–ਜੌਂ ਖਾਰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪੀਏ, ਬਾਤ ਕਫ ਸੂਲ ਦਾ ਨਾਸ ॥ ੨੭੩ ॥

੧੦੧੫–ਗੁੜ ਨਾਲ ਮਘ ਖਾਵੇ, ਤਾਂ ਕਫ ਬਾਤ ਦਾ ਸੂਲ ਤੇ ਵੱਖੀ ਦਾ ਸੂਲ ਚਕਨਾ ਚੂਰ ਕਰੇ ॥ ੨੭੩ ॥

ਪਿਤ ਕਫ ਸੂਲ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਦਲੁ ਪਟੋਲ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਲੇ ਪੀਸ। ਖੋਦ੍ਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਖਾਵੋ ਈਸ।
ਪਿਤ ਸਲੇਖਮ ਸੂਰ ਮਿਤਾਇ। ਜੁਰ ਬਮਿ ਦਾਹ ਸਕਲੁ ਜਾਇ॥੨੭੪॥

---

*ਮਦਯ–ਸ਼ਰਾਬ ਹੀ ਅਰਥ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਵੰਗਸੇਨ ਪ੍ਰਿ: ੪੧੭

੧੦੧੬-ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ ਤੇ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਕਫ ਦਾ ਸੂਲ. ਤਾਪ, ਵਮਨ ਅਰ ਦਾਹ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੭੪॥

ਪਿਤ ਬਾਤ ਸੂਲ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਦੋ ਕੰਟਾਰੀ ਕੁਸ ਲੈ ਕਾਸ। ਇਖੁ ਬਾਲਕਾ ਗੋਖਰੁ ਭਾਸ।
ਜਟਾ ਇਰੰਡ ਸੁ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਸਿਤਾ ਸ਼ਹਿਤ ਤਿਸੁਮਾਹਿ ਮਿਲਾਇ॥੨੭੫॥
ਪੀਵਤ ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਕਾ ਸੂਰ। ਕਹਤ ਮੇਘ ਤਿਹ ਕਾਟਤ ਮੂਰ।
ਯਹਿ ਭੇਖਜ ਹੈ ਭਲੀ ਬਖਾਨੀ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਇਹ ਬਿਧ ਠਾਨੀ ॥੨੭੬॥

੧੦੧੭-ਛੋਟੀ ਤੇ ਵਡੀ ਦੋਨੋਂ ਕੰਡਯਾਰੀਆਂ, ਕੁਸਾ (ਖੱਸ) †ਕਾਸ (ਸਰਕੜਾ), ‡ਗੰਨੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਯਾ ਗੰਢਾਂ, ਭੱਖੜਾ ਤੇ ਅਰਿੰਡ ਜੜ੍ਹ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਰੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਦਾ ਸੂਲ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥੨੭੫॥੨੭੬॥

ਆਮ ਸੂਲ ਉਪਾਇ-ਦੋਹਰਾ

ਚਿਤ੍ਰਕ ਗ੍ਰੰਥਕ ਸੁੰਠਿ ਲੈ, ਧਨੀਆ ਮੇਲ ਇਰੰਡ।
ਕ੍ਵਾਥੀ ਹਿੰਗੁ ਬਿੜ ਸੈਂਧਵਾ, ਦੇਵੇ ਤਾ ਮੈ ਮੰਡ ॥੨੭੭॥
ਪੀਵਤ ਰੋਗੀ ਯਾਹਿ ਕੋ, ਮਿਟਤ ਆਮ ਕਾ ਸੂਰ।
ਕਫ ਕਾ ਸੂਲ ਜੁ ਜਾਤ ਹੈ, ਤਨ ਕੋ ਆਨੰਦ ਪੂਰ ॥੨੭੮॥

੧੦੧੮-ਚਿਤ੍ਰਾ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਸੁੰਢ, ਧਨੀਆਂ ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਅਰਿੰਡ ਦੀ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਹਿੰਗ, ਵਿੜ ਤੇ ਸੇਂਧਾ ਲੂਣ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਆਮ ਦਾ ਸੂਲ, ਕਫ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੨੭੭।੨੭੮॥

ਅਰਿੰਡ ਸਪਤਕ-ਚੌਪਈ

ਇਰਿੰਡ ਬਿਲ ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਦੋ ਆਨ। ਮਾਤਲੁੰਗ ਅਰੁ ਭੇਦ ਪਖਾਨ।
ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਪੀਪਰ ਮੂਰ ਮਿਲਾਇ। ਤਾਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੋ ਮਨ ਲਾਇ॥੨੭੯॥
ਸੇਂਧਾ ਹਿੰਗੁ ਜਵਾ ਲੈ ਖਾਰ। ਪੀਸ ਪਾਇ ਪੀਵੇ ਤਤਕਾਰ।
ਮੇਂਡਰ ਹ੍ਰਿਦੈ ਸਤਨ ਕਾ ਸੂਰ। ਆਮ ਸੂਰ ਕੋ ਕਰਤਾ ਦੂਰਿ ॥੨੮੦॥

੧੦੧੯-ਅਰਿੰਡ ਤੇ ਬਿਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਦੋਨੋਂ ਕੰਡਯਾਰੀਆਂ, ਬਿਜੋਰਾ, ਪਖਾਨ ਭੇਦ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਤੇ ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ, ਹਿੰਗ, ਜੌਂਖਾਰ, ਪੀਹਕੇ ਉਪਰ ਧੂੜਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਲਿੰਗ, ਹ੍ਰਿਦੇ, ਮੰਮਿਆਂ ਦਾ ਸੂਲ ਅਰ ਆਮ ਸੂਲ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੭੯॥੨੮੦॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਸੂਲ ਉਪਾਇ-ਚੌਪਈ

---

†ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕਾਸ-ਮਿੱਠੀ ਕਾਹੀ ਹੈ।
‡ਇਖੁ ਬਾਲਕਾ-ਗੰਨਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਚਕਿਤਸਾ ਕੋਸ਼।

ਫਲ ਇਰੰਡ ਅਰ ਮੂਲ ਮੰਗਾਇ। ਦੋਨੋ ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਗੋਖਰੂ ਪਾਇ।
ਸਾਲ ਪਰਨਿ ਸਹਿਦੇਵੀ ਲੇਇ। ਬਚਸਿੰਹ ਪੂੰਛੀ ਬਾਲਕੁ ਦੇਇ॥੨੯੧॥
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਮੇਲੋ ਜਵਖਾਰ। ਪੀਵਤ ਸੂਰ ਤ੍ਰਿਦੋਖੀ ਹਾਰ।
ਆਨ ਜਾਤ ਕਾ ਜਾਵੈ ਸੂਰ। ਤਨ ਕੇ ਸਾਰੇ ਕਰਤ ਸਹੂਰ ॥੨੯੨॥

੧੦੨੦–ਅਰਿੰਡ ਦੇ ਫਲ ਤੇ ਜੜ, ਦੋਨੋਂ ਕੰਡਿਆਰੀਆਂ, ਭਖੜਾ, ਸਾਲਪਰਣੀ, ਸਹਦੇਵੀ, ਵਚ, *ਪ੍ਰਿਸਟਪਰਣੀ ਤੇ ਸੁਗੰਧਬਾਲਾ, ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਜੌਂਖਾਰ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦਾ ਸੂਲ, ਹੋਰ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੂਲ ਭੀ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ।।੨੯੧।।੨੯੨।।

ਸੰਖ ਚੂਰਨ ਹਿੰਗੁ ਲਵਨ ਬਜੋਖ। ਪੀਸੀ ਛਾਨੋ ਸਮ ਏ ਜੋਖ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋ ਚੂਰਨ ਖਾਇ। ਤ੍ਰਿਦੋਖੀ ਕਾ ਸੂਲ ਮਿਟਾਇ ॥੨੯੩॥

੧੦੨੧–ਸੰਖ ਦਾ ਚੂਰਣ, ਹਿੰਗ, ਨਿਮਕ, ਸੁੰਢ, ਮਘ ਤੇ ਮ੍ਰਿਚ, ਪੀਹਕੇ ਛਾਣੇ ਅਰ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਚੂਰਣ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦਾ ਸੂਲ ਮਿਟੇ ।।੨੯੩।।

ਬਿਦਾਰੀ ਦਾਰਮ ਰਸੁ ਬਯੋਖ। ਲਸਨ ਪੀਸ ਲੈ ਮਧ ਮੈ ਧੋਖ।
ਨਿਸਦਿਨ ਇਸ ਕੋ ਚਾਟਤ ਜੋਇ। ਤੀਨ ਦੋਖ ਕਾ ਸੂਰ ਨ ਹੋਇ॥੨੯੪।

੧੦੨੨–ਵਿਦਾਰੀ ਕੰਦ ਦਾ ਰਸ, ਅਨਾਰਾਂ ਦੇ ਦਾਣੇ ਦਾ ਰਸ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਤੇ ਲਸਨ ਸਭੇ ਪੀਹਕ ਸ਼ਹਿਤ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦਾ ਸੂਲ ਜਾਵੇ ।।੨੯੪।।

ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਸੂਧ ਲੇਹਿ ਮੰਡੂਰੁ। ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਸਮ ਪੀਸੌ ਏ ਚੂਰ।
ਮਧੁ ਸੋ ਚਾਟਤ ਪਾਂਡੁ ਪਰਾਇ। ਤੀਨ ਦੋਖ ਕਾ ਸੂਰ ਨਸਾਇ ॥੨੯੫॥

੧੦੨੩–ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੂਰ ਲਵੇ ਪੀਹਕੇ ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟੇ, ਤਾਂ ਪਾਂਡੂ ਰੋਗ, ਅਰ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦਾ ਸੂਲ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇ ।।੨੯੫।।

ਤੁੰਬ਼ਰਾਦਿ ਚੂਰਣ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)--ਚੌਪਈ

ਤੁੰਬਰ ਸੇਂਧਾ ਪੁਸਕਰ ਮੂਰ। ਪੱਥਰਾ ਸੌਂਚਰ ਹਿੰਗੁ ਸਪੂਰ।
ਬਿੜ ਪੀਸੀਨੈ ਚੂਰਨ ਕਰੋ। ਤੁੰਬਰਾਦਿ ਇਸ ਨਾਮੁ ਸੁ ਧਰੋ ॥੨੯੬॥
ਦਸੇ ਮੂਰ ਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਜਵਾਖਾਰ ਤਾ ਮੈ ਭੁਰਕਾਇ।
ਤਿਸੀ ਕ੍ਵਾਥ ਸੌਂ ਚੂਰਨ ਖਾਇ। ਕਟਿ ਪਾਰਸੁ ਪਿਠ ਸੂਰ ਨਸਾਇ੨੯੭।
ਬਾਤ ਸਲੇਖਮੁ ਗਲ ਕੀ ਪੀਰ। ਸਰਬ ਸੂਰ ਕੋ ਕਾਟਤ ਬੀਰ।
ਬੰਗਸੇਨ ਨੇ ਇਹ ਬਿਧਿ ਭਾਖੀ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਮੇਘ ਸੁ ਆਖੀ॥੨੯੮॥

---

*ਸਿੰਘ ਪੂੰਛੀ-ਪ੍ਰਿਸਟ ਪਰਣੀ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਆ: ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼।

੧੦੨੪–ਤੁੰਬਰੂ (ਫਟੇ ਹੋਏ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਬੀਜ) ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ, ਪੁਹਕਰ ਮੂਲ, ਹਰੜ, ਸੌਂਚਰ ਲੂਣ, ਹਿੰਗ ਤੇ ਵਿੜ ਨਿਮਕ, ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਦਸ ਮੂਲ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਯਾ ਜਵਾਂ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ) ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਉਪਰ ਜੌਂਖਾਰ ਬਰੂਰ ਲਵੇ, ਤਾਂ ਲੱਕ ਪੀੜ, ਪਿੱਠ ਦਰਦ, ਕਫ ਦੀ ਬਾਤ ਪੀੜ, ਗਲ ਦੀ ਪੀੜ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੨੮੬॥੨੮੭॥੨੮੮॥

ਸਰਬ ਸੂਲ ਪਰ ਚੂਰਨ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਸੁੰਠ ਰੁਬਕ ਜਟਾ ਜੁ ਪੁਸਕਰ, ਹਿੰਗੁ ਦਸ ਲੈ ਮੂਰੇ।
ਜਵਾਖਾਰੁ ਤ੍ਰਿਲਵਨ ਸਾਜੀ, ਖਾਰ ਆਛਾ ਪੂਰ।
ਜਵ ਨੀਰ ਸੋਂ ਚੂਰਨ ਖੁਵਾਵੇ, ਜਾਤ ਸਗਰੇ ਸੂਰ।
ਪੀਠ ਹਿਯ ਕਟਿ ਤਾਪ ਗੁਲਮੈ, ਸਭੀ ਕਰਿ ਹੈ ਚੂਰ ॥੨੮੯॥

੧੦੨੫–ਸੁੰਢ, ਅਰਿੰਡ ਜੜ੍ਹ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਹਿੰਗ, ਦਸੇ ਮੂਲ, ਜੌਂ ਖਾਰ, ਤਿੰਨੇ ਨਿਮਕ (ਸੇਂਧਾ ਸੌਂਚਰ, ਵਿੜ) ਤੇ ਸੱਜੀਖਾਰ, ਯਵਾਂਗੂ ਨਾਲ ਚੂਹਣ ਖੁਆਵੇ, ਤਾ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਪਿੱਠ, ਹ੍ਰਿਦੇ ਕਮਰ ਪੀੜ, ਗੋਲਾ, ਅਰ ਤਾਪ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੮੯॥

ਦੋਹਰਾ–
ਪੀਪਰ ਪੀਪਰ ਮੂਰ ਚਵਿ, ਚਿਤ੍ਰਕ ਸੁੰਠ ਮੰਗਾਇ।
ਕਹਯੋ ਯਵਾਂਗੋ ਦੀਪਨੰ, ਸੂਰ ਸਭੈ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੨੯੦॥

੧੦੨੬–ਮਘ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਚੱਵ, ਚਿਤ੍ਰਾ ਅਤੇ ਸੁੰਢ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਵਾਂਗੂ ਵਾਂਗ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਦੀਪਨ ਪਾਚਨ ਹੈ ਅਰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨਹਾਰਾ ਹੈ ॥੨੯੦॥

ਹਿੰਗੁ ਜਵਾਨੰ ਚਿਤ੍ਰਕੰ, ਤੁੰਬਰੁ ਅੱਭਯੰ ਬਸੇਖ।
ਲਵਨ ਖਾਰੁ ਪੀਸੀ ਪਿਵੇ, ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੇ ਜੋਖ ॥੨੯੧॥
ਬਿਟ ਮੂਤ੍ਰ ਨਿਲ ਸੂਰ ਕੋ, ਦੀਪਨ ਪਾਚਨ ਹੋਇ।
ਸੂਲ ਜਾਤ ਜੋ ਸਰਬ ਹੀ, ਸੋਤੌ ਕਬਹੂੰ ਨ ਹੋਇ ॥ ੨੯੨ ॥

੧੦੨੭–ਹਿੰਗ, ਅਜਵਾਇਣ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਤੁੰਬੂਰ, ਹਰੜ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਤੇ ਖਾਰੀ ਨਿਮਕ, ਪੀਹਕੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਵਿਸਟਾ, ਮੂਤ੍ਰ ਅਰ ਵਾਯੂ ਦੇ ਸੂਲ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ਅਰ ਦੀਪਨ ਪਾਚਨ ਕਰੇ, ਹੋਰ ਸੂਲ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੨੯੧॥੨੯੨॥

ਬਿਲ ਮੂਲ ਏਰੰਡ ਜੜ੍ਹ, ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਸੁੰਠੀ ਪਾਇ।
ਸੇਂਧਾ ਹਿੰਗੁ ਮਿਲਾਇ ਫਕ, ਸਰਬ ਸੂਰ ਨਸ ਜਾਇ ॥੨੯੩॥

੧੦੨੮–ਬਿੱਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਅਰਿੰਡ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਸੁੰਢ, ਸੇਂਧਾ ਲੂਣ ਤੇ ਹਿੰਗ ਮਿਲਾਇ, ਪੀਹਕੇ ਫੱਕੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੨੯੩॥

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਪੀਸਕੈ, ਮਧੁ ਸੋ ਚਾਟੇ ਏਹ।
ਸਰਬ ਸੂਲ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਭਲੋ ਜੋਗ ਹੈ ਤੇਹ ॥੨੯੪॥

੧੦੨੯–ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟੇ ਤਾ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੨੯੩॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਲੋਹਚੂਨ ਗੁੜ ਹਰੜ ਲੈ, ਗਊ ਸੂਤ ਕਰਿ ਪਾਕ।
ਸੂਰ ਗਵਾਵਤ ਟੰਕ ਦੁਇ, ਬੰਗਸੈਨ ਕੇ ਬਾਕ ॥੨੯੫॥

੧੦੩੦–ਮ੍ਰਿਤ ਲੋਹਾ, ਹਰੜ, ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪਕਾਕੇ ਦੋ ਟੰਕ ਲਵੇ ਤਾਂ ਸੂਲ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੯੫॥

ਕੁਸਟ ਹਿੰਗ ਜਵਖਾਰ ਭਨਿ, ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਸੇਂਧਾ ਠਾਨ।
ਮਾਤਲੁੰਗ ਰਸੁ ਚਾਟੀਏ, ਸੂਲ ਪਲੀਹਾ ਹਾਨ ॥੨੯੬॥

੧੦੩੧–ਕੁੱਠ, ਹਿੰਗ, ਜੌਂਖਾਰ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਸੇਂਧਾਨਿਮਕ, ਬਿਜੌਰੇ (ਚਕੋਧਰੇ) ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਸੂਲ ਲਿੱਫ ਸਭੋ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੯੬॥

ਸੁੰਚਰ ਪਾਠਾ ਹਿੰਗੁ ਤੁਯ, ਲਵਨ ਖਾਰ ਦੋ ਪਾਇ।
ਚੂਰਨ ਕੀਜੈ ਪੀਸ ਕੈ, ਉਸਨ [illegible] ਸੰਗ ਖਾਇ ॥੨੯੭॥
ਮਨਯਾਸਤੰਭ ਜੁ ਪਾਰਸ ਹਿਯ, ਕੁ[illegible] ਸਭ ਸੂਰ।
ਸਭਨਿ ਸੂਰ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਹੋ[illegible]ਨੰਦ ਪੂਰ ॥੨੯੮॥

੧੦੩੨–ਸੌਂਚਰ ਲੂਣ, ਪਾਠਾ ਭਾਵ ਬਹਿਕੜ, ਹਿੰਗ, [illegible] ਲੂਣ, ਸੇਂਧਾ, ਸੋਂਚਰ ਤੇ ਵਿੜ) ਸਜੀ ਤੇ ਸੁਹਾਗਾ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨਜਾਸਥੰਭ ਅਰਥਾਤ ਜਵਾੜਿਆਂ ਦਾ ਅਕੜੇਮਾ, ਪਸਲੀ ਪੀੜ, ਹ੍ਰਿਦੇ, ਕੁਖਸੂਲ, ਹੋਰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਲ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੯੭॥੨੯੮॥

ਸਰਬ ਸੂਲ ਕੋ ਲੇਪ–ਦੋਹਰਾ

ਨਵਸਾਦਰ ਨਿਸ ਫਟਕਰੀ, ਅਰਕ ਜਟਾ ਕੀ ਛਾਲ।
ਮੁਸੱਬਰ ਟੰਕਨ ਗਹੋ, ਪੀਸੋ ਸਮ ਕਰ ਭਾਰ ॥੨੯੯॥
ਗਊ ਮੂਤ ਸੋਂ ਤਪਤ ਕਰ, ਲੇਪ ਉਦਰ ਪਰ ਕਾਰ।
ਸਰਬ ਸੂਰ ਕਾ ਨਾਸ ਹੋਇ, ਕਹਤ ਮੇਘ ਸੁਖਕਾਰ ॥੩੦੦॥

੧੦੩੩–ਨੌਸਾਦਰ, ਹਲਧੀ, ਫਟਕੜੀ, ਅਕ ਜੜ ਦੀ ਛਿਲ, ਏਲੂਆ ਤੇ ਸੁਹਾਗਾ ਸਭੋ ਇਕ ਸਮਾਨ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪੀਹਕੇ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਪੇਟ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰਾਂ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੯੯॥੩੦੦॥

ਕੜੂ ਪਤੂਹਾ ਫਲ ਗਹੌ, ਆਰ ਨਾਲ ਸੋ ਪਾਸ।
ਸੂਲ ਸਕਲ ਮਿਟ ਜਾਤ ਹੈ, ਲੇਪ ਉਦਰ ਜੋ ਦੀਸ ॥੩੦੧॥

੧੦੩੪–ਕੋੜ ਤੇ ਧਤੂਰੇ ਦੇ ਫੁਲ ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਪੇਟ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੦੧॥

ਲੇਪ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਕੁੱਠ ਹਾਲੋਂ ਹਿੰਗੁ ਮੈਦਾ, ਲਾਕਰੀ ਕੀ ਛਿਲ।
ਰਾਈ ਮੁਸੱਬਰ ਸੁੰਠਿ ਹਰਦੀ,ਪੁਸਕਰਾ ਜਰ ਡਾਲ।
ਘਸੀ ਬਾਰਾਂ ਸਿੰਗੁ ਮੇਲੋ, ਪੀਸ ਗਰਮ ਕਰਾਇ।
ਤੇਲ ਕਟੂ ਟੂਕ ਪਾਇ ਲੇਪੋ, ਉਦਰ ਸੂਰ ਨਸਾਇ ॥੩੦੨॥

੧੦੩੫–ਕੁੱਠ, ਹਾਲੋਂ, ਮੈਦਾ, ਲਕੜੀ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਰਾਈ, ਏਲੂਆ, ਸੁੰਢ, ਹਲਦੀ ਤੇ ਪੁਹਕਰ ਮੂਲ ਘਸਾਕੇ ਬਾਰਾਂ ਸਿੰਘਾ ਅਰ ਫਿਰ ਸਭੋ ਪੀਹਕੇ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਕੋੜਾ ਤੇਲ ਪਾਕੇ ਗਰਮ ਕਰੇ ਅਰ ਪੇਟ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪੇਟ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੦੨॥

ਪ੍ਰਣਾਮਕ ਸੂਲ ਲੱਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਭੋਜਨ ਜਬ ਪਚਨੈ ਲਗਤ, ਹੋਤ ਉਦਰ ਜੋ ਸੂਰ।
ਸੋ ਪਰਣਾਮਕ ਸੂਲ ਹੈ, ਮਾਧਵ ਭਾਖਯੋ ਮੂਰ ॥੩੦੩॥
ਅਫਾਰਾ ਗੁੜਗੁੜ ਸ਼ਬਦ, ਬਿਸਟਾ ਮੂਤ੍ਰ ਜੁ ਬੰਧ।
ਚਿਕਣ ਗਰਮ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੁਇ, ਏ ਲੱਛਣ ਸਨਬੰਧ ॥੩੦੪॥

੧੦੩੬–ਜਦ ਭੋਜਨ ਪਚਨ ਲਗੇ ਤਾਂ ਪੇਟ ਵਿਚ ਸੂਲ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮਕ ਸੂਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ. ਇਸ ਵਿਚ ਪੇਟ ਗੁੜਗੁੜ ਕਰਦਾ, ਵਿਸ਼ਟਾ ਤੇ ਮੂਤ੍ਰ ਰੁਕ ਜਾਂਦੇ, ਫਿਰ ਚੀਕਣਾ ਅਰ ਗਰਮ ਕੁਛ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥੩੦੩॥੩੦੪॥

ਪ੍ਰਣਾਮਕ ਸੂਲ ਉਪਾਇ (ਬ੍ਰਿੰਦਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਅਭਯਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸਾਰ ਮਿਲਾਇ। ਸਹਤ ਸੰਗ ਇਨਕੋ ਚਟਵਾਇ।
ਕਹਤ ਬ੍ਰਿੰਦ ਸਾਚੀ ਏ ਬਾਤ। ਸੂਲ ਪ੍ਰਣਾਮਕ ਛਿਨ ਮਹਿ ਜਾਤ॥੩੦੫॥

੧੦੩੭–ਹਰੜ, ਮਘ ਤੇ ਮ੍ਰਿਤਲੋਹਾ ਮਿਲਾਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਣਾਮਕ ਸੂਲ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੩੦੫॥

(ਬ੍ਰਿੰਦਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਪਥਯਾ ਸੁੰਠੀ ਲੋਹ ਜੁ ਚੂਨ। ਮਧੁ ਸੰਗੈ ਚਾਟੇ ਇਸ ਗੂਨ।
ਸੂਲ ਪ੍ਰਣਾਮੇ ਜਾਵਤ ਸਹੀ। ਬ੍ਰਿੰਦੇ ਰਿਖ ਇਮ ਸਾਚੀ ਕਹੀ ॥੩੦੬॥

੧੦੩੮–ਹਰੜ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਮ੍ਰਿਤਲੋਹਾ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਚਟੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਣਾਮਕ ਸੂਲ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੩੦੬॥

ਕਲਕ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਨਾਗਰ ਤਿਲ ਗੁੜ ਕਲਕ ਕਰਿ, ਪਯ ਸੋਂ ਸਾਧੀ ਪੀਜ।
ਮਹਾ ਪ੍ਰਣਾਮਕ ਸੂਲ ਮਿਤ, ਸੁਖ ਪਾਵਤ ਬਹੁ ਜੀਯ ॥੩੦੭॥

੧੦੩੯–ਸੁੰਢ, ਤਿਲ ਤੇ ਗੁੜ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਕ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਘੋਰ ਪ੍ਰਣਾਮਕ ਸੂਲ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੩੦੭॥

ਚਿਤ੍ਰਕ ਏਰੰਡ ਗੋਖਰੂ, ਇਟ ਸਿਟ ਭਸਮ ਸੰਬੂਕ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੰਗ ਪੀਜੀਏ, ਸੂਲ ਪ੍ਰਣਾਮਕ ਚੂਕ ॥੩੦੮॥

੧੦੪੦–ਚਿਤ੍ਰਾ ਅਰਿੰਡ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਭਖੜਾ, ਇਟਸਿਟ ਤੇ ਸੜਿਆ ਹੋਇਆ ਘੋਗਾ ਸਭੋ ਇਕ ਜੇਮਾਨ ਮਿਲਾਇਕੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ॥੩੦੮॥

ਸੋਰਠਾ– ਪਾਨੀ ਮਾਹਿ ਬੁਝਾਇ, ਗਰਮ ਕਰੀ ਸੇਂਧਾ ਲਵਨ।
ਤੀਨ ਬਾਰ ਕਰਿ ਪਯਾਇ, ਸੂਲ ਪ੍ਰਣਾਮਕ ਜਾਤ ਮਿਟ ॥੩੦੯॥

੧੦੪੧–ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਸੇਂਧਾ ਲੂਣ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਬੁਝਾਵੇ, ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ੩ ਬਾਰ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਵੇ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਣਾਮਕ ਸੂਲ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੩੦੯॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਪੰਚ ਲਵਨ *ਤ੍ਰਯੂਖਨ ਸੰਬੂਕ। ਨੀਕੇ ਪੀਸੇ ਮੂਲ ਨ ਚੂਕ।
†ਕਲੰਬਕ ਰਸੁ ਗੁਟੀ ਬਨਾਇ। ਖਾਵਤ ਸੂਲ ਪ੍ਰਣਾਮਕ ਜਾਇ॥੩੧੦॥

੧੦੪੨–ਪੰਜੇਲੂਣ, *ਤ੍ਰਯੂਖਨ (ਸੁੰਢ, ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ), ਘੋਗੇ ਦੀ ਭਸਮ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀਹੇ ਅਰ ਫਿਰ ‡ਕਲਮੀ ਸਾਗ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਬਣਾਵੇ, ਬਲਾਨੁਸਾਰ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਣਾਮਕ ਸੂਲ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇ ॥੩੧੦॥

ਸੋਰਠਾ– ਸਲੂਨਕ ਜੜ ਕ੍ਵਾਥ, ਪਯ ਘ੍ਰਿਤ ਸਿਤਾ ਮਿਲਾਇ ਪਿਵ।
ਸੂਲ ਪ੍ਰਣਾਮਕ ਹਾਥ, ਸੰਕਟ ਮਿਟ ਸੁਖ ਕੋ ਕਰਤ ॥੩੧੧॥

੧੦੪੩–ਸਲੂਣਕ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦਾ (ਕਲਕ ਯਾ) ਕਾਹੜਾ ਕਰਕੇ ਦੁੱਧ ਘਿਉ ਮਿਲਾਕੇ ਖੰਡ ਪਾਇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਣਾਮਕ ਸੂਲ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੩੧੧॥

[ਵੰਗਸੇਨਾਤ]–ਸੋਰਠਾ

ਲੋਹਚੂਨ ਬਚ ਆਨ, ਮਧੁ ਘ੍ਰਿਤ ਸੋ ਚਾਟਨ ਕਰੇ।
ਸੂਲ ਪ੍ਰਣਾਮਕ ਹਾਨ, ਬੰਗਸੈਨ ਇਮ ਉਚਰੈ ॥ ੩੧੨ ॥

---

*ਊਖਣ, ਪਾਠ ਦੀ ਥਾਂ ਤ੍ਰਯੂਖਣ ਪਾਠ ਚਾਹੀਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਊਖਣ ਨਾਮ ਮ੍ਰਿਚ ਦਾ ਹੈ. ਤੇ ਤ੍ਰਯੂਖਣ ਨਾਮ ਤ੍ਰਿਕੁਟੇ ਦਾ ਹੈ, ਸੋਇਓ ਵੰਗਸੇਨ ਅਨੁਸਾਰ ਯਥਾਰਥ ਅਰਥ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਵੈ: ਸੇ ਪ੍ਰਿ੍ਹ ੪੨੩.

† "ਕਲੰਬਕ" ਕਲਮੀ ਸਾਗ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਸਾਗ ਦਾ ਨਾਮ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ। ਤੁੰਮੇ ਦਾ ਰਸ ਅਰਥ, ਸੂਲ ਅਰਕੋਸ਼ ਤੋਂ ਓੱਕਾ ਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਗ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ।

੧੦੪੪–ਮ੍ਰਿਤਲੋਹਾ, ਵਚ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਘਿਉ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਣਾਮਕ ਸੂਲ ਨਾਸ ਹੋਵੇ॥੩੧੨॥

ਸੰਬੂਕਾਦਿ ਮੋਦਕ [ਵੰਗਸੇਨਾਤ]–ਚੌਪਈ

ਸੰਬੂਕ ਚੂਨ ਪਲ ਲੇਵੋ ਤੀਨ। ਲੋਹਚੂਨ ਪਲ ਦੋ ਲੈ ਦੀਨ।
ਰਸਾਂਜਨ ਪਲ ਏਕੋ ਪਾਇ। ਇਨਕੈ ਸਮ ਮਿਸਰੀ ਸੁਭਾਇ॥੩੧੩॥
ਮਧੁ ਸੇ ਗੋਲੀ ਕਰੋ ਸੁ ਟੰਕ। ਅਥਵਾ ਗੋਲੀ ਦੇ ਲੈ ਅੰਕ।
ਸੂਲ ਗੁਲਮ ਗੁਦਾਮਜ ਰੋਗੁ। ਪੰਕਤਿ ਸੂਰੁ ਪਾਂਡੁ ਕੋ ਖੋਗੁ॥੩੧੪॥
ਅਰਸ ਕ੍ਰਿਛ ਪ੍ਰਮੇਹ ਜੁ ਜਾਇ। ਅਗਨਿਮੰਦ ਮਤਿ ਭੂਲੀ ਆਇ।
ਸੰਬੂਕਾਦਿਕ ਮੋਦਿਕ ਏਹ। ਬੰਗਸੈਨ ਨੇ ਭਾਖਯੋ ਤੇਹ॥ ੩੧੫॥

੧੦੪੫–ਘੋਗੇ ਦੀ ਭਸਮ ਤੋਲੇ ੧੨, ਲੋਹਾਮ੍ਰਿਤ †ਤੋਲੇ ੮, ਤੇ ਰਸੌਂਤ ਤੋਲੇ ੪ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਸ਼ਹਤ ਨਾਲ ੪ ਮਾਸੇ ਦੀ ਜਾਂ ੮ ਮਾਸੇ ਦੀ ਗੋਲੀ ਕਰੇ ਫਿਰ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸੂਲ, ਪੇਟ ਦਾ ਗੋਲਾ, ਗਦਾ ਦੇ ਰੋਗ, ਪੰਗਤੀਸੂਲ, ਪਾਂਡੂ ਰੋਗ, ਬਵਾਸੀਰ, ਮੂਤ੍ਰਕ੍ਰਿਛ,ਪ੍ਰਮੇਹ, ਮੰਦਾਗਨੀ, ਤੇ ਚੇਤਾ ਭੁਲਣਾ ਆਦਿ ਇਸ ਸੰਬੂਕਾਦਿ ਮੋਦਕ ਤੇ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੩੧੩ ਤੋਂ ੩੧੫॥

(ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਸੇਂਧਾ ਜੀਰਾ ਹਿੰਗੁ ਲੈ, ਮਧੁ ਘ੍ਰਿਤੁ ਸੇਤੀ ਚਾਟ।
ਪੰਕਿਤ ਸੂਰ ਸੁ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਮਿਟਤ ਉਦਰ ਕੀ ਟਾਟ॥੩੧੬॥

੧੦੪੬–ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ, ਜੀਰਾ, ਹਿੰਗ, ਸ਼ਹਤ ਅਰ ਘਿਉ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਪੰਕਤੀ ਸੂਲ ਹੋਰ ਹੋਰ ਪੇਟ ਦੀਆ ਤ੍ਰਾਟਾ ਸੱਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੩੧੬ ॥

ਸਰਬ ਸੂਲ ਕੋ ਰਸ–ਦੋਹਰਾ

ਮੂਰਛਿਤ ਪਾਰਾ ਟੰਕਣੰ, ਜਵਾਖਾਰ ਸਮ ਜਾਨ।
ਮਧ ਸੋ ਮਾਖ ਸਮਾਨ ਚਟ, ਪੰਕਤਿ ਸੂਰ ਜੁ ਹਾਨ॥੩੧੭॥

੧੦੪੭–ਮੂਰਛਤ ਪਾਰਾ, ਸੋਹਾਗਾ ਤੇ ਜੌਂਖਾਰ, ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ੧ ਮਾਸਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਪੰਕਿਤ ਸੂਲ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੩੧੭ ॥

ਬਾਰਾਂ ਸਿੰਗਾ ਸ੍ਰਿੰਗਲੈ, ਸੰਪੁਟ ਭਸਮ ਕਰਾਇ।
ਘ੍ਰਿਤ ਸੋ ਕਰਖ ਪ੍ਰਮਾਨ ਚਟ, ਬਾਤ ਸੂਲ ਜੁ ਪਰਾਇ॥੩੧੮॥

੧੦੪੮–ਬਾਰਾਸਿੰਗੇ ਦਾ ਸਿੰਗ ਸੰਪੁਟ ਵਿਚ ਧਰਕੇ ਫੂਕ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਘਿਉ ਨਾਲ ੧੦ ਮਾਸੇ ਤੱਕ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ ਕਰੇ [ਮਾਤ੍ਰਾ ਅਧਿਕ ਹੈ] ਸੋਚਕੇ ਦੇਵੇ ॥ ੩੧੮ ॥

ਸੂਲ ਕੇਸਰੀ ਰਸ–ਦੋਹਰਾ

†ਵੰਗਸਨ ਵਿਚ ੪ ਤੋਲੇ ਮਨੂਰ ਭੀ ਚੌਥਾ ਪੈਣਾ ਲਿਖਯਾ ਹੈ।

ਸੁਧ ਸੂਤ ਗੰਧਕ ਦੂਗਨ, ਤਾਂਬਰ ਦੋਊ ਸਮਾਨ।
ਤਾਂਬਰ ਪਾਤ੍ਰ ਲੇਪੀਏ, ਕਜਲੀ ਕਰ ਸੁਭ ਆਨ ॥੩੧੯॥
ਅਧੋ ਉਰਧ ਦੇ ਲੂਨ ਕੋ, ਗਜਪੁਟ ਆਗ ਕਰਾਇ।
ਸੀਤਲ ਕਰ ਪੀਸੋ ਕਢੀ, ਧਰੋ ਬਿੱਲ ਮੈ ਪਾਇ ॥੩੨੦॥
ਪਾਨ ਪਤ੍ਰ ਸੋ ਗੁੰਜ ਦ੍ਵੈ, ਖਾਵਤ ਜੋ ਨਰ ਨਾਰਿ।
ਸੂਰ ਰੋਗ ਸਭਹੀ ਮਿਟਤ, ਸਭ ਤਨ ਕੋ ਸੁਖਕਾਰਿ ॥੩੨੧॥

੧੦੪੯–ਸੁਧਪਾਰਾ, ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣੀ ਆਵਲੇ ਸਾਰ ਗੰਧਕ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਜਿਤਨਾ ਮ੍ਰਿਤਤਾਂਬਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੋਟਕੇ ਫਿਰ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪਤ੍ਰਿਆਂ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ, ਸੰਪੁਟ ਵਿਚ ਧਰਕੇ ਹੇਠ ਉਪਰ ਲੂਣ ਦੇਕੇ ਗਜਪੁਟ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਫੂਕ ਲਵੇ, ਅਰ ਸੀਤ ਕਰਕੇ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਪਾ ਰੱਖੇ, ਅਰ ਵਕਤ ਪਰ ਪਾਨ ਪਤ੍ਰ ਵਿਚ ੨ ਰੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਖਾਵੇ, ਤਾਂ ਸਭ ਤਰਾਂ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ।੩੧੯ ਤੋਂ ੩੨੧।

ਅਗਨਿ ਮੁਖ ਰਸ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਲੈ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੂਤ ਸੁ ਅਭਰਕੰ, ਤਾਂਬਾ ਜੁ ਮਾਰਿਆ ਪਾਇ।
ਬਿਖ ਗੰਧਕੰ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਮਿਲਾਵੇ, ਅਮਲਬੇਤ ਸੁ ਲਯਾਇ।
ਏ ਖਰਲ ਦਿਨ ਜੋ ਏਕ ਕੀਜੈ, ਰਸਾ ਇਨਕਾ ਦੇਇ।
†ਬਿਖਮੁਸਟ ਬਾਂਸਾ ਜਯਾਰਕਤੰ, ਸਾਕਿਨਿ ਪੁਨ ਲੇਇ ॥੩੨੨॥
ਮਹਾ ਰਿਸਟੰ ਔ ਬ੍ਰਿਹਤੀ, ਪਦਮ ਪਤ੍ਰ ਧਤੂਰ।
ਸੁ ਨਾਗ ਬਲੀ ਭਾਵਨਾ, ਦੈ ਤੀਨ ਤੀਨ ਸਹੂਰ।
ਤਿਸ ਪਿਛੇ ਲਵਨ ਜੁ ਪੰਚ ਪਾਵੇ, ਤਾਹਿ ਕੇ ਜੁ ਸਮਾਨ।
ਫੇਰ ਪੀਸੋ ਰਸਾ ਅਦਰਕ, ਪਾਇ ਇਕ ਦਿਨ ਮਾਨ ॥੩੨੩॥
ਚਨਕਾ ਭਾ ਗੋਲੀ ਕਰੋ, ਆਠ ਸੂਲ ਪਰਨਾਮ।
ਦੋਹਰਾ– ਛਿਨ ਮਹਿ ਜਾਵਤ ਏ ਸਹੀ, ਕਹਤ ਮੇਘ ਸੁਨ ਨਾਮ ॥੩੨੪॥

੧੦੫੦–ਮ੍ਰਿਤਪਾਰਾ, ਮ੍ਰਿਤ ਅਭਰਕ, ਮ੍ਰਿਤਤਾਂਬਾ, ਸੁੱਧ ਮਿੱਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਸੁੱਧ ਆਵਲੇਸਾਰ ਗੰਧਕ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ) ਅਰ ਅਮਲਵੇਤ, ਸਭ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ੧ ਦਿਨ ਖਰਲ ਕਰੇ ਅਰ ਫਿਰ ਕੁਚਲੇ ਦਾ ਰਸ, ਬਾਂਸੇ ਦਾ ਰਸ, ‡ਅਰਣੀ ਦਾ ਰਸ, ਲਾਲ ()ਰਤਕਾਂ ਦਾ ਰਸ, ਬੋਹਰ

---

†ਵਿਖ ਮੁਸਟ–ਕੁਚਲਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਮਿ: ਕੋਸ਼

‡ਜਯਾ–ਨਾਮ ਅਰਣੀ ਦਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾ: ਪ੍ਰਕਾਸ਼.

()ਰਕਤੰ–ਨਾਮ ਲਾਲ ਰਤਕਾਂ ਦਾ ਹੈ ਦੇਖੋ ਭਾ: ਪ੍ਰਕਾਸ਼.

ਦੇ ਪੱਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਰਸ, []ਵਕੈਣ ਦਾ ਰਸ, ਕੰਡਯਾਰੀ ਦਾ ਰਸ, ਕਮਲ ਪੱਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਰਸ, ਧਤੂਰੇ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਰਸ. ਪਾਨਾਂ ਦਾ ਰਸ ਪਾਕੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਭਾਵਨਾਂ ਦੇਕੇ ਫਿਰ ਪੰਜੇ ਨਿਮਕ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਾਕੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਅਦਰਕ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਘੋਟਕੇ ਚਣੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀ ਕਰੇ, ਅਰ (ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ) ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਲ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਖੇ ਦੇਰ ਨਾ ਲਾਵੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਸ ਰਾਜ ਸੁੰਦਰ ਵਿਖੇ ਰਸਾਂ ਦਾ ਪੌਣਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰਕ ਭੀ ਹੈ, ਸੋ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਏ। ਪਾਨ, ਧਤੂਰਾ, ਕੰਡਿਆਰੀ, ਅਰਣੀ, ਕਮਲ, ਨੇਤ੍ਰ ਬਾਲਾ, ਬਾਸਾ, ਕੁਚਲਾ, ਬੇਂਹਰ ਅਤੇ ਬਜੌਰੇ ਇਹ ਕਹੇ ਹਨ ॥੩੨੨ ਤੋਂ ੩੨੪॥

ਤ੍ਰਿਨੇਤ੍ਰ ਰਸ–ਚੌਪਈ

ਟੰਕਣ ਸੋਨਾ ਮ੍ਰਿਤ ਲੈ ਆਇ। ਪਾਰਾ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤਾਹੀ ਸਮ ਪਾਇ।
ਹਰਨ ਸ੍ਰਿੰਗ ਸਭ ਖਰਲੇ ਸਹੀ। ਅਦਰਕ ਰਸ ਸੇ ਦੇਵਨ ਕਹੀ॥੩੨੫॥
ਗਜਪੁਟ ਦੇਈ ਮਾਖ ਸਮਾਨ। ਮਧੁ ਘ੍ਰਿਤ ਚਾਟੇ ਸੂਰ ਸੁ ਹਾਨ।
ਤ੍ਰਿਨੇਤ੍ਰ ਰਸ ਕਾ ਨਾਮ। ਕਹਯੋ ਜਾਹਿ ਕਾ ਹਰਹੈ ਨਾਮ॥੩੨੬॥

੧੦੫੧–ਸੋਹਾਗਾ, ਮ੍ਰਿਤਸੋਨਾ, ਮ੍ਰਿਤਪਾਰਾ ਤੇ ਹਰਨ ਦਾ ਸਿੰਗ, [ਹਰਨ ਦੇ ਤਾਜ਼ੇ ਸਿੰਗ ਦੀ ਗੁਲੀ] ਸਭ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਅਦ੍ਰਕ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਖਰਲ ਕਰੇ, ਅਰ ਫਿਰ ਗਜਪੁਟ ਦੇਕੇ ੧ ਮਾਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਘਿਉ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਇਹ ਤ੍ਰਿਨੇਤ੍ਰਰਸ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਲ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੨੫॥੩੨੬॥

ਬਟੀ (ਵੈਦਕੌਤੂਹਲਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਘਨ ਬਚ ਪਾਇ। ਮਿਠਾ ਬਾਇਬੜਿੰਗ ਮਗਾਇ।
ਚਿਤ੍ਰਕ ਅਪੁਠ ਕੰਡਾ ਕਾਰ। ਸਮਗੁੜ ਸੋ ਪੀਸੇ ਮਨ ਧਾਰ॥੩੨੭॥
ਦੋ ਗੁੰਜਾ ਸਮ ਗੁਟਕਾ ਕਰੇ। ਬਾਤ ਸਲੇਖਮ ਸੂਲ ਸੁ ਹਰੇ।
ਤਾਪ ਸ੍ਵਾਸ ਅਰੁ ਕਾਸ ਨਸਾਇ। ਕਫ ਸੂਲਾਘਨ ਬਟੀ ਕਹਾਇ॥੩੨੮॥

੧੦੫੨–ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ) ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ (ਸੁੰਢ, ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ) ਮੋਥਾ, ਵਚ, ਤੇਲੀਆ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਚਿਤ੍ਰਾ ਤੇ ਪੁਟਕੰਡਾ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਪੀਹਕੇ ਗੁੜ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ੨ ਰੱਤੀ ਦੀ ਕਰੇ, ਅਰ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਕਫ ਦਾ ਸੂਲ, ਤਾਪ, ਸ੍ਵਾਸ, ਕਾਸ ਤੇ ਕਫ ਸੂਲ, ਸਭਨਾ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਨ ਹਾਰੀ ਕਹੀ ਹੈ ॥੩੨੭॥੩੨੮॥

ਸਰਬ ਸੂਲ ਕੋ ਰਸ–ਚੌਪਈ

ਪਾਰਦ ਗੰਧਕ ਸਿੰਗਰਫ ਆਨ। ਬਿਖ ਟੰਕਨ ਜੈਪਾਲ ਬਖਾਨ।
ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਸਮ ਪਾਨੋ ਰਸ ਸਾਥ। ਖਰਲੇ ਦਿਨ ਸਾਤੋ ਹੀ ਸਾਥ॥੩੨੯॥
ਕਥ ਸੁਪਾਰੀ ਚੂਨਾ ਲੇਇ। ਇਨਕੇ ਜਲ ਕੀ ਭਾਵਨ ਦੇਇ।
ਦੋ ਗੁੰਜਾ ਖਾਵਤ ਲੈ ਪਾਨ। ਸਰਬ ਸੂਲ ਕੀ ਕਰ ਹੈ ਹਾਨ॥੩੩੦॥

[]ਮਹਾਰਿਸਟੰ–ਵਕੈਣ ਦੇਖੋ ਆ: ਅੰ: ਕੋਸ਼.

੧੦੫੩--ਪਾਰਾ, ਗੰਧਕ, ਸਿੰਗ੍ਰਫ, ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ, ਸੁਹਾਗਾ ਜਮਾਲਗੋਟਾ ਤੇ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ (ਮਘ ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ) ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ, ਪਾਨਾਂ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ੭ ਦਿਨ ਖਰਲ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਕੱਥ, ਸੁਪਾਰੀ ਤੇ ਚੂਨਾ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ *ਜਲ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਂ ਦੇਕੇ ੨ ਰੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਪਾਨ ਵਿਚ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਸਰਬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਲ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੨੯॥੩੩੦॥

ਸੂਲ ਦੇ ਪੱਥ–ਪਰਹਾ

ਸ੍ਵੇਦਨ ਲੰਘਣ ਬਮੀ, ਪਾਯੁ ਬ੍ਰਤ ਰੇਚਨੰ।
ਪਾਚਨ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਉਸਨ, ਛੀਰ ਅਭਿਖੇਚਨੰ।
ਸੋ ਬਾਂਜਨ ਕਰੇਲਾ, ਬੈਂਗਨ ਦਾਖ ਹੀ।
ਸਾਲ ਪੁਰਾਨੇ ਨੀਰ, ਉਸਨ ਜੋ ਭਾਖ ਹੀ ॥੩੩੧॥

੧੦੫੪–ਪਸੀਨਾ ਦੇਣਾ, ਨਾਂ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦੇਣਾ, ਬਮਨ ਕਰੌਣਾ, ਗੁਦਾ ਰਸਤੇ ਬੱਤੀ ਦੇਣੀ, ਦਸਤ ਦੇਣੇ, ਪਾਚਨਕਾਰ ਬਸਤਾਂ, ਸੁਲਾ ਦੇਣਾ, ਗਰਮ ਦੁੱਧ, ਮਲਨਾ ਵਾ ਘੁਟਣਾ, ਸੁਹਾਂਞਣਾ, ਕਰੇਲੇ, ਭਤਾਊਂ ਦਾਖ, ਚਾਵਲ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਗਰਮ ਜਲ ਇਹ ਸਭ ਯਤਨ ਕਰਣੇ, ਅਰ ਖਾਣੇ ਸੂਲ ਵਿਖੇ ਪੱਥ ਹਨ।੩੩੧।

ਕੁਪੱਥ

ਅੰਨ ਬਿਰੁਧਾਹਾਰ, ਜਾਗਨਾ ਰਾਤ ਕੋ।
ਬਿਖਮਾਸਨ ਬਜਾਯਾਮ, ਮੈਥੁਨੰ ਸਾਤ ਕੋ।
ਬੇਗ ਰੋਧ ਅਰੁ ਕ੍ਰੋਧ, ਜੁ ਮਾਖਾ ਸੀਤਲੰ।
ਰੂਖਾ ਭੋਜਨ ਕਫੀ, ਜਾਨੀਯੋ ਈਤਲੰ ॥੩੩੨॥

੧੦੫੫–ਵਿਰੁਧ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ, ਰਾਤ ਦਾ ਜਾਗਣਾ, ਵਿਖਮਾਸਨ, ਕਸ੍ਰਿਤ, ਭੋਗ ਕਰਨਾ, ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਕ੍ਰੋਧ ਕਰਨਾ, ਮਾਹ ਖਾਣੇ, ਠੰਢੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਖਾਣੀਆਂ, ਰੁੱਖੇ ਭੋਜਨ ਖਾਣੇ ਅਰ ਏਸੇਤਰ੍ਹਾਂ ਕਫ ਕਰਨਹਾਰੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਪੱਥ ਹਨ ॥੩੩੨॥

ਅਥ ਉਦਾਵਰਤ ਨਿਦਾਨ–ਪਰਿਹਾ

ਗੁਦਾ ਬਾਤ ਜੋ ਬਿਸਟਾ, ਛੀਕ ਡਿਕਾਰ ਹੈ।
ਅਸ੍ਰੂਪਾਤ ਜੰਭਾਈ, ਬਮਨਿ ਸਧਾਰ ਹੈ।
ਸੂਕਾ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਸ੍ਵਾਸ, ਭੂਖ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਸਹੀ।
ਮੂਤ੍ਰ ਰੋਕੈ ਜਾਨ, ਸਭਨ ਤੇ ਹੁਇ ਸਹੀ ॥੩੩੩॥

ਦੋਹਰਾ–ਜਾਤ ਸੁ ਤੇਰਾਂ ਏ ਕਹਯੋ, ਇਨ ਰੋਕੈ ਜੋ ਕੋਇ।

*ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਲ ਵਿਚ ਭਿਉਂਕੇ ਨਿਤਾਰਕੇ ਓਹ ਜਲ ਲਵੇ।

ਉਦਾਵਰਤ ਇਮ ਹੋਤ ਹੈ, ਜਾਨੋ ਬੈਦ ਸੁ ਜੋਇ ॥੩੩੪॥

ਪੱਦ, ਵਿਸ਼ਟਾ, ਛਿੱਕ, ਡਕਾਰ, ਹੰਝੂ (ਭਾਵ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਜਲ), ਉਬਾਸੀ, ਕੈ, ਬੀਰਜ, ਪਿਆਸ ਸੁਆਸ, ਭੁੱਖ, ਨੀਂਦ ਤੇ ਮੂਤ੍ਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਵਗ ਰੋਕਨੇ ਤੇ ਉਦਾਵਰਤ ਰੋਗ ਤੇਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਨੂੰ ॥੩੩੩॥੩੩੩॥ ਚੌਪਈ

ਕਮਰ ਪੀਰਾ ਅਫਾਰਾ ਜਾਨ। ਗੁਦਾ ਬਾਤ ਤੇ ਏ ਰੁਜ ਠਾਨ।
ਸਬਦਿ ਸੂਲ ਅਰੁ ਪੇਟੈ ਕਾਟ। ਬਿਸਟਾ ਰੋਕੈ ਏ ਰੁਜ ਠਾਟ ॥੩੩੫॥
ਮੂਤ੍ਰਾਸੈ ਲਿੰਗ ਸੂਲ ਕਰਾਇ। ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਸਿਰ ਪੀਰਾ ਥਾਇ।
ਹੋਇ ਅਫਾਰਾ ਜਾਨੋ ਸਹੀ। ਮੂਤ੍ਰ ਰੋਧ ਤੇ ਏ ਰੁਜ ਕਹੀ ॥੩੩੬॥
ਗ੍ਰੀਵਨਾੜਿ ਗਲ ਸਥੰਭੁ ਕਰਾਇ। ਸੀਸ ਪੀਰ ਜਿੰਭ੍ਾ ਜੁ ਰੁਕਾਇ।
ਨੈਨ ਨਾਸਕਾ ਮੁਖ ਅਰੁ ਕਾਨ। ਜਿੰਭ੍ਾ ਰੋਕੇ ਦੁਖ ਇਨ ਥਾਨ ॥੩੩੭॥
ਸਿਰ ਭਾਰੀ ਪੀਨਸ ਦ੍ਰਿਗ ਰੋਗੁ। ਅਸ੍ਰ ਪਾਤ ਰੋਕਨ ਤੇ ਹੋਗੁ।
ਕੰਠ ਬਦਨ ਹੋਵਤ ਅਤਿ ਤੋਦ। ਰੁਕੈ ਡਿਕਾਰ ਸੁ ਜਾਨੋ ਮੋਦ॥੩੩੮॥
ਗ੍ਰੀਵ ਸਤੰਭ ਸਿਰ ਸੂਲ ਜੁ ਹੋਇ। ਆਧਾ ਸੀਸੀ ਤਾਕੋ ਜੋਇ।
ਦੁਰਬਲ ਇੰਦ੍ਰੀ ਪਾਂਚੋ ਜਾਨ। ਛੀਕ ਰੋਕ ਤੇ ਏਹੁ ਬਿਧਾਨ ॥੩੩੯॥
ਖਾਮ ਅਰੁਚਿ ਜੁਰਕੁਸਟ ਸੁ ਪਾਂਡ। ਫੁਨਸੀ ਸੋਜਾ ਜਾਨੋ ਮਾਂਡ।
ਕੱਚਾ ਜੀਵ ਰਹੈ ਦਿਨ ਰੈਨ। ਛਰਦ ਰੋਕੇ ਜਾਨੋ ਐਨ ॥੩੪੦॥
ਮੂਤ੍ਰ ਬੰਧ ਪਥਰੀ ਗਿਰਧਾਤ। ਸੁਕ੍ਰ ਰੋਕ ਤੇ ਏਹੁ ਜੁ ਬਾਤ।
ਘੂਰਮ ਸ੍ਰਮ ਅਰੁਚੀ ਅੰਗ ਮਰਦ। ਭੂਖ ਰੋਕ ਨੈ ਜਾਨੋ ਅਰਦ ॥੩੪੧॥
ਕ੍ਰਿਸ ਅੰਗ ਨੇਤਰ ਗਲ ਮੁਖ ਸੋਖ। ਕਰਣ ਰੁੰਧੇ ਜਾਨੋ ਏ ਦੋਖ।
ਤ੍ਰਿਖਾ ਰੋਕ ਤੇ ਏਤੇ ਹੋਇ। ਮਾਧਵ ਤੇ ਮੈ ਭਾਖਯੋ ਸੋਇ ॥੩੪੨॥
ਸ੍ਵਾਸ ਰੋਕ ਤੇ ਹਿਯ ਗਦ ਹੋਇ। ਗੁਲਮ ਹਿਯਾ ਗਦ ਜਿੰਭ੍ਾ ਸੋਇ।
ਅੰਗ ਮਰਦ ਸਿਰ ਨੇਤਰ ਜੜਤਾ। ਰੋਕਤ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਏ ਦੂਖ ਕਰਤਾ॥੩੪੩॥

(੧) ਕਮਰ ਪੀੜਾ ਅਰ ਅਫਾਰਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗੁਦਾ ਦੀ ਪੌਣ ਰੋਕਣ ਤੇ ਉਦਾਵਰਤ ਹੋਯਾ ਜਾਣੇ। (੨) ਪੇਟ ਵਿਖੇ ਗੁੜਗੁੜ ਸਬਦ ਹੋਵੇ, ਸੂਲ ਅਰ ਪੇਟ ਕੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਟਾ ਰੋਕਣੇ ਤੇ ਉਦਾਵਰਤ ਹੋਯਾ ਜਾਣੇ (੩) ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ–ਭਾਵ ਪੇਡੂ ਵਿਚ ਤੇ ਲਿੰਗ ਵਿਚ ਸੂਲ ਹੋਵੇ। ਮੂਤ੍ਰ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਕਸ਼ਟ ਨਾਲ ਆਵੇ, ਸਿਰ ਪੀੜ ਅਰ ਅਫਾਰਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੂਤ੍ਰ ਰੋਕਣੇ ਤੇ ਹੋਯਾ ਉਦਾਵਰਤ ਜਾਣੇ। (੪) ਪੌਣ ਦੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਅਰ ਗਲ ਆਕੜ ਜਾਵੇ, ਸਿਰ ਪੀੜ, ਉਬਾਸੀਆਂ ਬੰਦ, ਨੇਤ੍ਰ, ਮੂੰਹ,

ਨਕ ਕੰਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਖੇ ਪੀੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਬਾਸੀ ਰੋਕਣੇ ਦਾ ਉਦਾਵਰਤ ਹੋਯਾ ਜਾਣੋ। (੫) ਸਿਰ ਭਾਰਾ ਹੋਵੇ, ਨਜ਼ਲਾ ਅਰ ਨੇਤ੍ਰ ਦੁਖਣੇ ਲਗ ਜਾਣ, ਇਹ ਉਦਾਵਰਤ ਹੰਝੂ ਰੋਕਣੇ ਥੇ ਹੋਯਾ ਜਾਣੋ। (੬) ਕੰਠ ਮੂੰਹ ਵਿਖੇ ਚੋਭਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇਣ ਤਾਂ ਡਕਾਰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਉਦਾਵਰਤ ਹੋਯਾ ਜਾਣੋ। (੭) ਪੌਣ ਰੁਕ ਜਾਵੇ, ਸਿਰ ਵਿਖੇ ਸੂਲ ਚੱਲੇ, ਅੱਧਾ ਸਿਰ ਦੁਖਣੇ ਲੱਗ ਜਾਵੇ, ਪੰਜੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬਲ ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਣ, ਅਜੇਹਾ ਉਦਾਵਰਤ ਛਿੱਕ ਰੋਕਣ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਉਂ ਜਾਣੋ। (੮) ਖਾਮ ਕਹੀਏ ਸਰੀਰ ਖੀਣ ਹੁੰਦਾ ਜਾਣਾ, ਅੰਨ ਵਲੋਂ ਅਰੁਚੀ ਹੋਵੇ। ਤਪ, ਕੁਸਟ-ਭਾਵ ਸਰੀਰ ਪਰ ਚਕਤੇ ਪੈ ਜਾਣੇ, ਪਾਂਡੂ ਰੋਗ, ਫੁੰਸੀਆਂ ਤੇ ਸੋਜਾ ਦਿਨ ਰਾਤ ਜੀ ਕਚਕਚਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ,ਇਉਂ ਕੇ ਰੋਕਣ ਦਾ ਉਦਾਵਰਤ ਹੋਯਾ ਜਾਣੋ। (੯) ਪੇਸ਼ਾਬ ਰੁਕ ਜਾਣਾ, ਪਥਰੀ ਹੋ ਜਾਣੀ, ਧਾਤੂ ਬਹੇ, ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਬੀਰਜ ਰੋਕਣੇ ਤੇ ਹੋਏ ਉਦਾਵਰਤ ਦੀਆਂ ਜਾਣੋ। (੧੦) ਘੁਰਮ ਕਹੀਏ ਤੰਦ੍ਰਾ ਹੋਵੇ, ਥਕੇਵਾ ਜਾਪੇ ਅਰੁਚੀ ਤੇ ਅੰਗ ਦਲੇ ਮਲੇ ਜੇਹੇ ਹੋਣੇ, ਇਹ ਭੁੱਖ ਰੋਕਣੇ ਦਾ ਉਦਾਵਰਤ ਹੋਯਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਉਂ ਜਾਣੋ। (੧੧) ਅੰਗ ਖੀਣ ਹੋਣੇ, ਮੰਦਦ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਗਲ ਮੂੰਹ ਦਾ ਸੁਕਣਾ, ਕੰਨਾ ਵਿਖੇ ਨਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣਾ, ਇਹ ਲੱਛਣ ਪਯਾਸ ਰੋਕਣ ਤੇ ਹੋਏ ਉਦਾਵਰਤ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (੧੨) ਹ੍ਰਿਦਯ ਰੋਗ ਸ੍ਵਾਸ ਰੋਕਣ ਦੇ ਉਦਾਵਰਤ ਤੇ ਹੋਯਾ ਜਾਣੋ। (੧੩) ਪੇਟ ਵਿਖੇ ਗੋਲਾ, ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ, ਉਬਾਸੀਆਂ ਬਹੁਤ ਔਣੀਆਂ ਅੰਗ ਦਲੇ ਮਲੇ ਜਹੇ ਤੇ ਸਿਰ, ਨੇਤ੍ਰ ਸੜਨੇ, ਇਹ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਰੋਕਣੇ ਤੇ ਹੋਏ ਉਦਾਵਰਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਜਾਣੋ ॥੩੩੫ ਤੋਂ ੩੪੩॥

ਅਸਾਧ ਲੱਛਣ-ਚੌਪਈ

ਤੰਦ੍ਰਾ ਤ੍ਰਿਟ ਅਰੁ ਦੇਹੀ ਖੀਨ। ਸੂਲ ਉਪਦ੍ਰਵ ਜਾਨ ਮਲੀਨ।
ਬਿਸਟਾ ਬਮਨ ਕਰੇ ਮੁਖ ਰਾਹ। ਕਹਯੋ ਅਸਾਧ ਸੁ ਜਾਨੋ ਯਾਹ।੩੪੪।

ਤੰਦ੍ਰਾ ਹੋਵੇ, ਪਯਾਸ ਲਗੇ, ਦੇਹ ਖੀਣ ਹੁੰਦੀ ਜਾਵੇ, ਅਰ ਸੂਲ ਹੋਵੇ, ਅਰ ਮੂੰਹ ਦ੍ਵਾਰਾ ਵਿਸ਼ਟਾ ਦੀ ਕੈ ਕਰੇ। ਇਹ ਸਭ ਉਦਾਵਰਤ ਦੇ ਅਸਾਧ ਲੱਛਣ ਜਾਣੋ ॥੩੪੪॥

ਅਫਾਰਾ ਲੱਛਣ-ਪਰਿਹਾ

ਆਮ ਜੁ ਬਿਸਟਾ ਮਿਲੀ, ਬਧਿ ਹੁਇ ਜਾਨੀਏ।
ਪਵਨ ਜੁ ਉਲਟੀ ਚਲਤ, ਅਫਾਰਾ ਮਾਨੀਏ।
ਅਪਨਾ ਛੋਡੀ ਮਾਰਗ, ਪਰ ਮਗ ਬਹਤ ਹੈ।
ਪਵਨ ਦੋਖ ਗੁਦ ਬਾਤ, ਅਫਾਰਾ ਕਹਤ ਹੈ ॥੩੪੫॥

ਆਮ ਅਰ ਬਿਸਟਾ ਮਿਲਕੇ ਬੱਝ ਜਾਵੇ, ਰਸਤਾ ਰੁਕ ਬਹੇ ਅਰ ਫਿਰ ਪਵਨ ਉਸ ਰਸਤਿਉਂ ਉਲਟ, ਭਾਵ ਮੁੜ ਚਲੇ, ਇਉਂ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਰਸਤੇ ਨਿਕਲੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਵਨ ਦੋਖ ਨਾਲ ਗੁਦਾ ਦੀ ਪੌਣ ਮਿਲਕੇ ਅਫਾਰਾ ਕਰ ਦੇਵੇ ਹੈ ॥੩੪੫॥

ਸੰਕੱਤ੍ਰ ਉਦਾਵਰਤ ਲੱਛਣ-ਪਰਿਹਾ

ਅਰੁਚਿ ਅਨਿੰਦ੍ਰ ਸੂਰ, ਉਦਰ ਹੈ ਆਫਰਾ।
ਮੂਤ੍ਰ ਪੁਰੀਖ ਹੈ ਸਤੰਭ, ਕਟੀ ਦੁਖ ਆਕਰਾ।
ਤ੍ਰਿਖਾ ਸ੍ਵਾਸ ਬਮਿ ਦਾਹ, ਤਾਪ ਹੁਇ ਰਾਤ ਕੋ।

ਉਦਾਬਰਤ ਕੋ ਭੇਦੁ, ਕਹਯੋਬਹੁ ਭਾਤ ਕੋ ॥ ੩੪੬ ॥

ਅੰਨ ਵਲੋਂ ਅਰੁਚੀ, ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਦਾ ਨਾਸ਼, ਸੂਲ, ਪੇਟ ਆਫਰਿਆ ਜਾਵੇ, ਮੂਤ੍ਰ, ਵਿਸ਼ਟਾ, ਰੁਕ ਜਾਣਾ, ਕਮਰ ਪੀੜ ਅਰ ਅਕੜੇਮਾਂ, ਪਯਾਸ, ਸ੍ਵਾਸ, ਵਮਨ, ਢਾਹ ਤੇ ਤਾਪ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਾਵਰਤ ਦਾ ਭੇਦ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ॥੩੪੬॥

ਉਦਾਵਰਤ ਉਪਾਇ—ਚੌਪਈ

ਹਰੜ ਤ੍ਰਿਵੀ ਜਵਖਾਰ ਮਿਲਾਇ। ਪੀਲੂ ਚਰਨ ਕਰੋ ਪਸਾਇ।
ਘ੍ਰਿਤ ਸੋ ਖਾਵਤ ਉਠਿ ਪਰਭਾਤ।ਉਦਾਵਰਤ ਕਾ ਰੋਗ ਸਘਾਤ॥੩੪੭॥

੧੦੫੬—ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ; ਤ੍ਰਿਵੀ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਜੌਂਖਾਰ ਤੇ ਪੀਲੂ ਦੇ ਫੁਲ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਚੂਰਨ ਕਰੇ; ਫਿਰ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ੧ ਤੋਲਾ ਘਿਉ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚੱਟਿਆ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਦਾਵਰਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੪੭॥

*ਲੇਪ—(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਬਾਲਮੀਕ ਮਾਟੀ ਗਹੋ, ਕਰੰਜ ਬੀਜ ਜਟ ਪਾਇ।
ਜਠਰ ਲੇਪੁ ਗੋਮੂਤ ਸੋ, ਉਦਾਵਰਤ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੩੪੮॥

੧੦੫੭- ਬਰਮੀ ਦੀ ਮਿਟੀ, ਮੀਚਕੇ ਦੇ ਬੀਜ ਤੇ ਮੀਚਕੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਲੇਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਘੋਟ ਕੇ ਪੇਟ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੋ ਤਾਂ ਉਦਾਵਰਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੩੪੮॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਹਿੰਗੁ ਕੁਸ਼ਟ ਬਚ ਸੂਰ ਯਹੀ, ਬਿੜ ਉਤਰ ਲੈ ਭਾਗ।
ਮਦਯ ਸੰਗ ਪੀਵਨ ਕਰੋ, ਉਦਾਵਰਤ ਹੁਇ ਭਾਗ ॥੩੪੯॥

੧੦੫੮—ਹਿੰਗ ੨, ਕੁੱਠ ੪, ਵਚ ੮, ਸੱਜੀ ੧੬ ਤੇ ਵਿੜਨਿਮਕ ੩੨ ਭਾਗ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤ੍ ਭਾਗ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾਵੇ, ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮੂਜਬ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਉਦਾਵਰਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੪੯॥

ਬੱਤੀ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਹਿੰਗੁ ਸ਼ਹਿਤ ਸੇਂਧਾ ਗਹੀ, ਬਾਟੀ ਕਰੋ ਉਪਾਇ।
ਗੁਦਾ ਬੀਚ ਸੋ ਦੀਜੀਏ, ਉਦਾਵਰਤ ਨਸ ਜਾਇ ॥ ੩੫੦ ॥

੧੦੫੯—ਹਿੰਗ, ਸ਼ਹਿਤ ਤੇ ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ ਪੀਹਕੇ ਪਕਾਇ ਬੱਟੀ ਬਣਾਵੇ, (†ਘਿਉ ਨਾਲ ਚੋਪੜ ਕੇ) ਗੁਦਾ ਵਿਚ ਚੜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਦਾਵਰਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੫੦॥

ਚੂਰਣ

---

*ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਵੰਗਸੇਨ ਦੇਖੋ।
†ਘਿਉ ਮੂਲ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਚਾਹੀਏ। ਦੇਖੋ ਬੰਗਸੇਨ ਪ੍ਰਿ: ੪੩੬:

ਤ੍ਰਿਵੀ ਸਰਸਾਹੀ ਦ੍ਵਾਦਸੈ, ਪੀਪਰ ਕਰਖ ਪ੍ਰਮਾਨ।
ਭੋਜਨ ਆਗੈ ਮਧੁ ਸੰਗੇ, ਖਾਇ ਉਦਾਵ੍ਰਤ ਹਾਨ॥ ੩੫੧॥

੧੦੬੦–ਤ੍ਰਿਵੀ ੧੨ ਸਰਸਾਹੀ, ਮਘ ੧ ਤੋਲਾ, ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ, ਭੋਜਨੋਂ ਪਹਿਲੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਉਦਾਵਰਤ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੩੫੧॥

ਗੁੜਾਸ਼ਟਕ ਚੂਰਣ–ਚੌਪਈ

ਬਯੋਖ ਤ੍ਰਿਵੀ ਲੇ ਪੀਪਰ ਮੂਰ। ਦੰਤੀ ਚਿੱਤ੍ਰਕ ਪੀਸੋ ਚੂਰ।
ਗੁੜ ਸੇਤੀ ਉਠ ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਖਾਇ। ਉਦਾਵਰਤ ਕਾ ਰੋਗੁ ਗਵਾਇ॥੩੫੨॥
ਬਲ ਅਰ ਬਰਨ ਕਰਤ ਅਤਿ ਚੰਗ। ਅਗਨਿ ਬਰਧਨੰ ਸੋਥ ਸੁ ਭੰਗ।
ਪਾਂਡ ਪਲੀਹਾ ਜਾਵਤ ਸੂਰ। ਖਾਵਤ ਰੋਗੀ ਜੋਊ ਜਰੂਰ॥੩੫੩॥

੧੦੬੧–ਬਜੋਖ–(ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ) ਤ੍ਰਿਵੀ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ. ਦੰਤੀ ਅਰ ਚਿਤ੍ਰਾ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਪੀਸਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਸਭ ਚੂਰਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਗੁੜ ਪਾਕੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਨਿੱਤ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਉਦਾਵਰਤ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਬਲ ਅਰ ਰੰਗ ਚੰਗਾ ਕਰੇ, ਅਗਨੀ ਵਧਾਵੇ, ਸੋਜ, ਸੁਰਭੰਗ, ਭੁੱਸ, ਲਿੱਫ ਅਰ ਸੂਲ ਸਭ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੩੫੨॥੩੫੩॥

ਅਫਾਰਾ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਪੱਥਯਾ ਤ੍ਰਿਵਤਾ ਮੇਲ ਸਨਾਇ। ਸੁਨਹੀ ਖੀਰ ਸੋਂ ਬਟੀ ਬਨਾਇ।
ਟੰਕ ਏਕ ਕੀ ਖਾਵੇ ਸਹੀ। ਮਿਟਤ ਅਫਾਰਾ ਆਛੀ ਕਹੀ॥੩੫੪॥

੧੦੬੨–ਹਰੜ, ਤ੍ਰਿਵੀ ਤੇ ਸਰਨਾਇ ਪੀਹਕੇ ਥੋਹਰ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਕਰੇ ਅਰ ੧ ਟੰਕ ਭਾਵ ੪ ਮਾਸੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਅਫਾਰਾ ਨਾਸ ਕਰਨੇ ਵਿਖੇ ਇਹ ਸਰੇਸ਼ਟ ਦਵਾਈ ਹੈ ॥੩੫੪॥

ਬੱਤੀ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ ਪ੍ਰਿ: ੪੩੬)–ਚੌਪਈ

ਮਦਨ ਪੀਪਰੀ ਵਚ ਲੈ ਕੂਠ। ਸੇਤੀ ਸਰਸੋਂ ਪੀਸੋਂ ਹੂਠ।
ਗੁੜ ਪਯ ਸੇਤੀ ਬਰਤ ਬਨਾਇ।ਗੁਦਾ ਮਾਹਿ ਸੋ ਦੇਹੁ ਚਲਾਇ॥੩੫੫॥
ਪੂਤ ਬਾਤ ਉਦਵਰਤ ਨਸਾਇ। ਅਫਾਰਾ ਸਭ ਦੂਰ ਕਰਾਇ।
ਬੰਗਸੈਨ ਨੇ ਕੀਓ ਬਖਾਨ। ਮੁਨਿ ਮੇਘੈ ਇਹੁ ਈਹਾਂ ਆਨ॥੩੫੬॥

੧੦੬੩–ਮੈਨਫਲ (ਰਾੜ੍ਹਾ) ਮਘ, ਵਚ, ਕੁੱਠ, ਅਰ ਚਿੱਟੀ ਸਰਸੋਂ ਪੀਹਕੇ ਗੁੜ ਅਰ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਬੱਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਦਾ ਅੰਦਰ ਚਾੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਗੰਦੀ ਪਵਨ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ, ਉਦਾਵਰਤ ਅਰ ਅਫਾਰਾ ਸਭੇ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੩੫੫॥੩੫੬॥

ਚੌਪਈ

ਗ੍ਰਿਹ ਕਾ ਧੂਮ ਜੋ ਬਿੜ ਲੈ ਬਯੋਖ। ਗੁੜ ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਬਾਟੀ ਸੋਖ।

ਗੁਦਾ ਬੀਚ ਦੈ ਜਾਇ ਅਨਾਹ। ਭ੍ਰਸਟ ਗੁਦਾ ਕਾ ਲੇਪਨ ਜਾਹਿ॥੩੫੭॥

੧੦੬੪–ਘਰ ਦਾ ਧੂੰਆਂ, ਵਿੜਨਿਮਕ, ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਗੁੜ ਪੀਹਕੇ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਬੱਤੀ ਕਰਕੇ ਸੁਕਾਵੇ ਅਰ ਗੁਦਾ ਵਿਚ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਅਨਾਹ (ਅਫਾਰਾ) ਜਾਵੇ, ਜੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਗੁਦਾ ਦਾ ਭ੍ਰਸਟ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੫੭॥

ਗੋਲੀ

ਤ੍ਰਿਵਤਾ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਹਰੜ ਮਗਾਇ। ਦੋ ਚੌ ਪਾਂਚ ਸੁ ਮੇਲੋ ਸਾਇ।
ਭਾਗ ਤੀਨ ਕੈ ਗੁੜ ਸਮ ਮੇਲ। ਗੁਟੀ ਖਾਇ ਬਿਟ ਬੰਧੈ ਠੇਲ॥੩੫੮॥

੧੦੬੫–ਤ੍ਰਿਵੀ ੨, ਮਘ ੪, ਹਰੜ ੫ ਅਰ ਗੁੜ ੩ ਭਾਗ ਗੋਲੀ ਕਰਕੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਸਟਾ ਦੀ ਰੋਗ ਮਿਟੇ ॥੩੫੮॥

ਬੱਤੀ (ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਸੇਂਧਾ ਸਰਪਖ ਮੇਲ। ਗ੍ਰਿਹ ਕਾ ਧੂਮ ਸਕੁਸਟੈ ਏਲ।
ਮਦਨਫਲਾ ਮਧ ਗੁੜ ਵਾ ਬਾਤ। ਗੁਦਾ ਦੇਹ ਅਨਾਹ ਸੁ ਜਾਤ॥੩੫੯॥

੧੦੬੬–ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ (ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ) ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਸਰੋਂ, ਘਰ ਦਾ ਧੂੰਆਂ, ਕੁੱਠ, ਮੈਨਫਲ ਭਾਵ ਰਾੜਾ ਸ਼ਹਿਤ ਅਥਵਾ ਗੁੜ ਨਾਲ (ਅੰਗੂਠੇ ਪ੍ਰਮਾਣ) *ਬੱਤੀ ਕਰੇ (ਘਿਉ ਨਾਲ ਚੋਪੜਕੇ) ਗੁਦਾ ਵਿੱਚ ਦੇਵੇ, ਅਫਾਰਾ ਤੁਰਤ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਇਹ ਬੱਤੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ੀਘ੍ਰ ਹੀ ਚਮਤਕਾਰ ਦਿਖਾਣੇ ਵਾਲੀ ਹੈ ॥੩੫੯॥

ਹਿੰਗਾਦਿ ਚੂਰਣ–ਦੋਹਰਾ

ਹਿੰਗੁ ਬਚਾ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਲਹੋ, ਸੁੰਚਰ ਮੇਲ ਬਿੜੰਗ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਅਨਾਹ ਹਰਿ। ਹਿਯ ਗਦ ਗੁਲਮ ਜੁ ਭੰਗ॥੩੬੦॥

੧੦੬੭–ਹਿੰਗ, ਵਚ, ਮਘ, ਸੇਂਚਰਲੂਣ ਤੇ ਬਾਵੜਿੰਗ ਪੀਹਕੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਫੱਕੇ ਤਾਂ ਅਫਾਰਾ, ਹ੍ਰਿਦੇਰੋਗ ਅਰ ਗੋਲੇ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੬੦॥

ਦੂਸਰਾ ਹਿੰਗਾਦਿ ਚੂਰਣ–ਚੌਪਈ

ਹਿੰਗੁ ਬਚਾ ਬਿੜ ਸੁੰਠੀ ਜੀਰਾ। ਪੱਥਯਾ ਪੁਸਕਰ ਕੁਸਟ ਸਭੀਰਾ।
ਉਤਰਤ ਭਾਗ ਪੀਸਕੇ ਖਾਇ। ਪਲੀਹਾ ਨਾਹ ਬਿਸੂਚੀ ਜਾਇ ॥੩੬੧॥

੧੦੬੮–ਹਿੰਗ ੧, ਵਚ ੨, ਵਿੜਲੂਣ ੩, ਸੁੰਢ ੪ ਜੀਰਾ ੫, ਹਰੜ ੬, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਤੇ †ਕੁੱਠ ੮ ਭਾਗ ਇਉਂ ਲੈਕੇ ਪੀਸ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਲਿੱਫ, ਅਫਾਰਾ ਅਰ ਹੈਜ਼ਾ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੩੬੧॥

---

*ਇਹ ਬੱਤੀ ਭਾਵਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ, ਏਥੇ ਏਲ ਕਰਕੇ ਇਲਾਚੀ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਲਵੇ ਅਰਥ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਿ: ੮੪੮.

†ਕੁੱਠ ਮਿੱਠੀ ਪਾਵੇ।

ਵਚਾਦਿ ਚੂਰਨ—ਚੌਪਈ

ਬਚ ਅੱਭਯਾ ਚਰਕਵਾ ਜਵਖਾਰ। ਪੀਪਰ ਅਤਿ ਬਿਖੁ ਕੁਸਟ ਸੁ ਡਾਰ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋ ਮਿਟਤ ਅਨਾਹਾਮੂਢ ਬਾਤਕਾ ਕਯਾ ਕਹਿਵਾਇ॥੩੬੨॥

੧੦੬੯ —ਵਚ, ਹਰੜ, ਚੱਬ, ਜੌਂਖਾਰ, ਮਘ, ਪਤੀਸ ਤੇ ਕੁੱਠ, ਪੀਹਕੇ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਅਫਾਰਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਬਾਤ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੩੬੨॥

ਬੱਤੀ (ਬ੍ਰਿੰਦਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਗ੍ਰਿਹਿਜੁ ਧੂਮਬਿੜ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਲਯਾਇਗੁੜ ਹਿੰਗੁ ਪੀਸੋ ਗੋ ਜਲ ਪਾਇ।
ਬਾਤੀ ਕਰਿ ਗੁਦ ਮਾਹਿ ਜੁ ਦੇਇ। ਅਫਾਰਾ ਉਦਵਰਤ ਹਰੇਇ॥੩੬੩॥

੧੦੭੦—ਘਰ ਦਾ ਧੂੰਆਂ, ਵਿੜਨਿਮਕ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ (ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ) ਗੁੜ ਤੇ ਹਿੰਗ ਗਊ ਦੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਨਾਲ ਪੀਹ ਕੇ ਬੱਤੀ ਕਰੇ, ਗੁਦਾ ਵਿਚ ਦੇਵੇ, ਅਫਾਰਾ ਉਦਾਵਰਤ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੩੬੩॥

ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਸੇਂਧਾ ਗੁੜ ਹਿੰਗੁ ਅਜਮੋਦ। ਧੂਮ ਸਰਖਪਾ ਕੁਠ ਸਮੋਦ।
ਅੰਗੁਸਟ ਬਰਾਬਰ ਬਾਤੀ ਕਰੋ। ਦੇਹ ਗੁਦਾ ਅਨਾਹ ਜੁ ਹਰੋ ॥੩੬੪॥
ਉਦਾਵਰਤ ਕ੍ਰਿਮ ਸੂਰ ਮਿਟਾਇ। ਰੋਗੁ ਪਲੀਹਾ ਗੁਲਮਾ ਜਾਇ।
ਰਾਮ ਬਿਨੋਦੈ ਕਹੀ ਬਨਾਇ। ਬ੍ਰਿੰਦ ਰਖੀਸਰ ਕਾ ਮਤ ਲਯਾਇ੩੬੫॥

੧੦੭੧—ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਸੇਂਧਾਨਿਮਕ, ਗੁੜ, ਹਿੰਗ, ਅਜਮੋਦ, ਘਰ ਦਾ ਧੂੰਆਂ, ਸਰੋਂ ਤੇ ਕੌੜੀ ਕੁੱਠ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗੂਠੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਭ ਦੀ ਪੀਹ ਕੇ ਬੱਤੀ ਕਰੇ, ਗੁਦਾ ਵਿਚ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਅਫਾਰਾ, ਉਦਾਵਰਤ, ਕ੍ਰਿਮ, ਸੂਲ, ਲਿੱਫ, ਗੋਲਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ। ਇਹ ਬ੍ਰਿੰਦ ਰਿਖੀ ਨੇ ਬ੍ਰਿੰਦ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ ॥੩੬੪॥੩੬੫॥

ਨਰਾਚ ਚੂਰਨ (ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਕਰਖ ਤ੍ਰਿਵੀ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਕਰਖ, ਸ੍ਵੇਤ ਖੰਡ ਪਲ ਏਕ।
ਇਕ ਤੋਲਾ ਲੈ ਸ਼ਹਿਤ ਸੋ, ਮਿਟਤ ਅਨਾਹ ਬਿਬੇਕ ॥੩੬੬॥

੧੦੭੨—*ਤ੍ਰਿਵੀ ੧ ਤੋਲਾ, ਮਘ ੧ ਤੋਲਾ, ਚਿੱਟੀ ਖੰਡ ੪ ਤੋਲੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ੧ ਤੋਲਾ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਅਫਾਰਾ ਜਾਵੇ ॥੩੬੬॥

ਹਿੰਗੁ ਜੁ ਮਾਸਾ ਏਕ ਲੈ, ਸੁੰਚਰ ਮਾਸਾ ਏਕ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਅਨਾਹ ਮਿਟ, ਸੂਲ ਜਾਤ ਛਿਨ ਏਕ ॥੩੬੭॥

੧੦੭੩—ਹਿੰਗ (ਘਿਉ ਵਿਖੇ ਭੁੰਨ ਕੇ ਪਾਵੇ) ੧ ਮਾਸਾ ਤੇ ਸੌਂਚਰ ਲੂਣ ੧ ਮਾਸਾ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤਤੇ ਜਲ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਸੂਲ ਅਫਾਰਾ ਤੁਰਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੩੬੭॥

---

*ਸਾਰੰਗਧਰ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਵੀ ੪ ਤੋਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਿ: ੧੨੦.

ਅਨਾਹ ਵਿਸੂਚੀ ਕੋ ਚੂਰਣ—ਚੌਪਈ

ਸੁੰਠੀ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਤ੍ਰਿਵਤਾ ਸਿਵਾ। ਸੌਂਚਰ ਤਾਤੇ ਪਾਨੀ ਲਿਵਾ।
ਪੇਟ ਸੂਲ ਅਫਾਰਾ ਜਾਇ। ਆਮ ਬਿਸੂਚੀ ਬਾਤ ਨਸਾਇ ॥੩੬੯॥

੧੦੭੪—ਸੁੰਢ, ਮਘ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਹਰੜ ਤੇ ਸੌਂਚਰ ਲੂਣ ਤੱਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪੇਟ ਦਾ ਸੂਲ ਅਫਾਰਾ, ਆਮ ਬਾਤ ਅੰਰ ਹੈਜ਼ਾ ਸਭ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੬੯॥

ਉਦਾਵਰਤ ਅਨਾਹ ਪੱਥ—ਦ੍ਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਸਨੇਹ ਸ੍ਵੇਦ ਬਿਰੇਕ ਬਸਤਿ ਫਲ, ਬਰਤਿ ਅਭਯੰਗਨ ਜਾਨੋ।
ਜਵਾ ਸਤੂ ਬਿਟ ਬੰਧ ਕਰੀਜੈ, ਏਤੇ ਕਾਮ ਸਠਾਨੋ।
ਆਧੋ ਬਾਤ ਕੋ ਸ੍ਵੇਦ ਸਨੇਹਨ, ਬਸਤਿ ਬਾਤ ਜੋ ਹਰੀਯਾ।
ਪੂਰਖੈ ਸ੍ਵੇਦਾ ਭਯੰਗ ਅਵਗਾਹਨ, ਸਰਪਸੁ ਪੀੜਨਿ ਧਰੀਆ॥੩੬੯।
ਮੂਤ ਬੇਗ ਜੋ ਬਸਤ ਕਰਮ ਹੈ, ਸ੍ਵੇਦੁ ਅਭਯੰਗਨਿ ਕਰੀਏ।
ਉਦਗਾਰੈ ਸੌ ਕਿਰੀਯਾ ਕਰੀਏ, ਕਾਸ ਰੋਗੁ ਜਿਮ ਹਰੀਏ।
ਛੀਕੈ ਸ੍ਵੇਦੁ ਧੂਮ ਘ੍ਰਿਤੁ ਨਸਯੰ, ਅਰਧ ਸੀਸ ਦੁਖ ਜਾਈ।
ਜ੍ਰਿੰਭਾਪਨ ਸੀਤ ਜਲ ਕਰੀਏ, ਬਾਤ ਹਰਨ ਸਭ ਲਜਾਈ ॥੩੭੦॥
ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਖੀਰ ਸ੍ਵਪਨ ਸੰਬਾਹਨ, ਭੂਖੈ ਉਸਨ ਜੁ ਖਾਵੈ।
ਅਸ੍ਰ ਪਾਤ ਮਦਯ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕੀ ਕਥ ਸ੍ਵਪਨ ਰਾਤ ਕੋ ਧਯਾਵੈ।
ਸ੍ਵਾਸੇ ਅਰਾਮ ਜੁ ਬਾਤ ਹਰੀ ਸਭ, ਸੋ ਕਿਰੀਯਾ ਲੈ ਕੀਜੈ।
ਸੁਕ੍ਰਰੋਧ ਅਭਯੰਗਾ ਕਰੀਏ, ਅਵਗਾਹਨ ਜੁ ਧਰੀਜੈ ॥੩੭੧॥
ਛਰਦ ਰੋਕਨੈ ਲੱਛਨ ਧੂਮੰ, ਰੂਖਾ ਅੰਨ ਬਿਰੇਕੋ।
ਤ੍ਰਿਖਾ ਰੋਕਨੈ ਸੀਤਲ ਪਾਨੀ, ਏ ਕਿਰਿਆ ਕਰਿ ਏਕੋ।
ਉਦਾਵਰਤ ਅਫਾਰਾ ਦੋਊ, ਕਹੇ ਸੁਪੱਥ ਬਿਚਾਰੋ।
ਜੈਸੇ ਜੈਸੇ ਜੋਗੁ ਬਾਤ ਹੈ, ਤੈਸੇ ਤੈਸੇ ਧਾਰੋ ॥੩੭੨॥

੧੦੭੫—ਸਨੇਹਨ (ਤੇਲ ਦੀ ਪਿਚਕਾਰੀ ਗੁਦਾ ਰਸਤੇ ਕਰਨੀ) ਪਸੀਨਾ ਦੇਣਾ, ਦਸਤ ਦੇਣੇ, ਬਸਤੀ ਕਰਮ (ਪਿਚਕਾਰੀ), ਫਲ ਵਰਤੀ (ਗੁਦਾ ਵਿਚ ਬਤੀ ਚਾੜ੍ਹਨੀ), ਤੇਲ ਮਲਨਾ, ਜੌਂ, ਸੱਤੂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਟੇ ਦੇ ਰੋਕਨੇ ਵਾਲੇ ਅਫਾਰੇ ਵਿਖੇ ਪੱਥ ਰੂਪ ਕੰਮ ਕਹੇ ਹਨ ਅਰ ਅਧੋਬਾਤ (ਪੱਦ) ਦੇ ਰੋਕਨੇ ਕਰ ਹੋਣੇ ਵਾਲੇ ਉਦਾਵਰਤ ਵਿਖੇ, ਪਸੀਨਾ, ਸਨੇਹਨ ਕਰਮ (ਬਸਤੀ ਚਾੜ੍ਹਨੀ), ਹੋਰ ਬਾਤ ਹਰਨੇ ਹਾਰ ਯਤਨ ਕਰੇ। ਵਿਸਟਾ ਰੋਕਣੇ ਕਰ ਹੋਏ ਉਦਾਵਰਤ ਵਿਚ ਪਸੀਨਾ ਦੇਣਾ, ਤੇਲ ਮਲਣਾ ਜਲ ਵਿਖੇ ਗੋਤੇ

ਮਾਰ ਨਵ੍ਹਾਣਾ, ਘਿਉ ਪਿਲਾਣਾ, ਘੁੱਟਣਾ, (ਮਲਣਾ) ਮੂਤ੍ਰ ਦਾ ਵੇਗ ਰੋਕਣੇ ਕਰ ਕੇ ਹੋਏ ਉਦਾਵਰਤ ਵੱਚ ਬਸਤੀ ਕਰਮ, ਪਸੀਨਾ ਦੇਣਾ, ਤੇਲ ਦੀ ਮਾਲਸ਼ ਕਰਨੀ। ਡਕਾਰ ਰੋਕਣੇ ਕਰ ਹੋਏ ਵਿਖੇ ਸੋ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਜਿਸਤਰਾਂ ਖਾਂਸੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੇ। ਛਿੱਕ ਰੋਕਣੇ ਅਰ ਹੋਏ ਉਦਾਵਰਤ ਵਿਖੇ ਪਸੀਨਾ ਦੇਣਾ, ਧੂੰਆਂ ਖਿਚਾਨਾ, ਘਿਉ ਪਿਲਾਨਾ, ਨਸਵਾਰ ਦੇਣੀ, ਹੋਰ ਯਤਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਧੇ ਸਿਰ ਦੀ ਪੀੜ ਜਾਵੇ ਸੋ ਕਰਨੇ, ਉਬਾਸੀ ਰੋਕਣੇ ਕਰ ਹੋਏ ਉਦਾਵਰਤ ਵਿਖੇ ਸੀਤਲ ਜਲ ਦਾ ਪੀਣਾ ਕਰੇ, ਹੋਰ ਸਭ ਵਾਯੂ ਨਾਸਕ ਯਤਨ ਕਰਨੇ। ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਰੋਕਣੇ ਕਰ ਹੋਏ ਵਿਖੇ ਦੁੱਧ ਪਿਲਵਾਨਾ,ਸੁਲਾ ਦੇਣਾ,ਦੱਬਣਾ (ਘੁਟਣਾ), ਭੁਖ ਰੋਕਣੇ ਕਰ ਹੋਏ ਉਦਾਵਰਤ ਵਿਖੇ ਗਰਮ ਭੋਜਨ ਖੁਲਾਣੇ। ਹੰਝੂ ਰੋਕਣੇ ਕਰ ਹੋਏ ਵਿਖੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾਉਣੀ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਹਿਣੀਆਂ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁਲਾਉਣਾ। ਸ੍ਵਾਸ ਰੋਕਣੇ ਕਰ ਹੋਏ ਉਦਾਵਰਤ ਵਿਖੇ ਅਰਾਮ ਹੋਰ ਸਭ ਵਾਯੂ ਨਾਸ ਕਰਨ ਹਾਰੀਆਂ ਕਿਰਯਾਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਬੀਰਜ ਦੇ ਵੇਗ ਰੋਕਨ ਕਰ ਹੋਏ ਉਦਾਵਰਤ ਵਿਖੇ ਤੇਲ ਦੀ ਮਾਲਸ਼, ਗੋਤੇ ਮਾਰਨੇ। ਕੈ ਰੋਕਨੇ ਪਰ ਹੋਏ ਉਦਾਵਰਤ ਵਿਚ ਧੂੰਆਂ ਹੁੱਕਾ, ਖਿਚਾਣਾ, ਫਾਕਾ ਦੇਣਾ, ਦਸਤ ਦੇਣੇ। ਤ੍ਰਿਖਾ ਬੇਗ ਰੋਕਨੇ ਕਰ ਹੋਏ ਉਦਾਵਰਤ ਵਿਖੇ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਨੂੰ ਦੇਣਾ, ਇਹ ਇਕ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਕਰਨੀ, ਇਹ ਸਭ ਉਦਾ ਵਰਤ ਅਰ ਅਫਾਰੇ ਦੇ ਪੱਥ ਕਹੇ ਹਨ, ਅਗੋਂ ਜੇਹਾ ਰੋਗ ਦੇਖੇ ਤੇਹਾ ਕਰੇ ॥੩੬੯ ਤੋਂ ੩੭੨॥

ਕੁਪੱਥ—ਦ੍ਵੈਯਾਛੰਦ

ਬਮਨਿ ਬੇਗ ਕਾ ਰੋਕਨ ਭਾਰੀ, ਬਿਸਟੰਭੀ ਅਨੁਪਾਨੰ।
ਨਾੜੀ ਸਾਕੰ ਪਿਸਟ ਕਰੀਰਾ, ਜੰਬੂ ਫਲੁ ਨਹਿ ਖਾਨੰ।
ਅੰਨ ਬਿਰੁਧੀ ਸਮੀ ਧਾਮਜ ਸੋ, ਕੋਦਾ ਤਰੁ ਪਿਨਜਾਕੰ।
ਉਦਾਵਰਤ ਕੇ ਕਹੈ ਕੁਪਥ ਹੈ, ਪਥਜਾਪਥ ਸੁ ਬਾਕੰ ॥੩੭੩॥

੧੦੭੬—ਬਮਨ (ਕੈ) ਆਦਿ ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ ਭਾਰਾ ਕੁਪੱਥ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਬਜ਼ੀ ਕਰਨ ਹਾਰੇ ਅਨੁਪਾਨ ਖਾਣ ਭੀ ਕੁਪੱਥ ਹਨ। ਨੜੀ ਦਾ ਸਾਗ, ਪੀਠੀ, ਕਰੀਰ ਫਲ (ਡੇਲੇ), ਜਾਮਣ ਫਲ ਇਹ ਸਭ ਖਾਣੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ। ਵਿਰੁਧ ਭੋਜਨ, ਹੋਰ ਸਮੀਧਾਨਜ ਕਹੀਏ ਫਲੀਆਂ ਤੇ ਉਤਪੰਨ ਅੰਨ, ਕੋਦਾ, †ਤਰਾਂ ਕੂਲਰ (ਭੁੱਗਾ) ਇਹ ਨਾ ਖਾਵੇ, ਉਦਾਵਰਤ (ਅਫਾਰੇ) ਵਿਖੇ ਸਭ ਕੁਪੱਥ ਪਥਯਾਪਥ ਵਿਖੇ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ ॥੩੭੩॥

ਅਬ ਗੁਲਮ (ਗੋਲਾ) ਨਿਦਾਨ—ਚੌਪਈ

ਦੁਸਟ ਬਾਤ ਅਹਾਰ ਬਿਕਾਰ। ਗੁਲਮ ਹੋਤ ਹੈ ਪੰਚ ਪ੍ਰਕਾਰ।
ਬਾਤ ਗ੍ਰੰਥ ਹਿਯ ਪਾਰਸ ਹੋਇ। ਨਾਭਿ ਮੂਤ੍ਰਾਸੈ ਜਾਨੋ ਸੋਇ ॥੩੭੪॥

ਬਾਤ (ਪਿਤ ਕਫ) ਦੀ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ. ਹੋਰ ਮਿਥਯਾ ਹਾਰ ਬਿਹਾਰ ਖਾਣੇ ਕਰ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਗੋਲਾ ਪੇਟ ਵਿਖੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇੜ੍ਹੀ ਵਾਯੂ ਦੀ ਗੋਲ ਗੰਢ ਹ੍ਰਿਦੇ, ਵੱਖੀ. ਨਾਭੀ ਅਰ ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਦੁਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਸੋ ਗੋਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੩੭੪॥

ਬਾਤ ਗੁਲਮ ਲਛਣ—ਦੋਹਰਾ

---

†ਕਕੜੀ ਤਰਾਂ ਹਨ, ਦੇਖੋ ਪਥਯਾਪੱਥ।

ਬਿਟਜ ਬਾਤ ਕਾ ਬਧ ਹੁਇ। ਸਯਾਮ ਲਾਲ ਜੁਰ ਸੀਤ।
ਹ੍ਰਿਦਾ ਪਾਸੁਲੀ ਸਿਰ ਦੁਖੈ, ਬਾਤ ਗੁਲਮ ਸੋ ਮੀਤ ॥੩੭੫॥

ਵਿਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਪਵਨ ਦਾ ਬੱਝ ਜਾਣਾ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਆਭਾ ਸ਼ਯਾਮ ਲਾਲ ਹੋਕੇ ਤਪ ਅਰ ਸੀਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇਵੇ, ਹੋਰ ਹ੍ਰਿਦਾ, ਪਸਲੀ ਤੇ ਸਿਰ ਵਿਖੇ ਪੀੜ ਹੋਵੇ, ਸੋ ਬਾਤ ਕਰਕੇ ਹੋਯਾ ਗੋਲਾ ਜਾਣੇ।੩੭੫।

ਕਫ ਗੁਲਮ ਲਛਣ—ਚੌਪਈ

ਗਾਤ੍ਰ ਢੀਲੀ ਜੁਰ ਹਿਰਲਾਸ। ਸੀਤ ਅਰੁਚਿ ਭਾਰੀ ਤਨ ਕਾਸ।
ਅੰਗ ਸੀਤ ਅਰ ਗੁਲਮ ਕਠੋਰ। ਕਫ ਕਾ ਗੁਲਮ ਬਿਚਾਰੋ ਜੋਗ॥੩੭੬॥

ਸਰੀਰ ਢਿੱਲਾ, ਤਾਪ, ਜੀ ਕਚਕਚਾ, ਸਰਦੀ, ਅਰੁਚੀ, ਭਾਰੀਪਨ, ਖਾਂਸੀ, ਅੰਗ ਠੰਢੇ ਰਹਿਣੇ ਅਰ ਗੋਲਾ ਕਰੜਾ ਹੋਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਕਫ ਦਾ ਗੁਲਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੩੭੬॥

ਪਿਤ ਗੁਲਮ ਲਛਣ—ਚੌਪਈ

ਜੁਰ ਤ੍ਰਿਟ ਸੂਲਜੁ ਮੁਖ ਮਹਿ ਲਾਲ। ਦਾਹ ਪਸੀਨਾ ਬ੍ਰਿਣ ਸਮ ਭਾਲ।
ਪਿਤ ਗੁਲਮ ਏ ਲਖੋ ਅਕਾਰ। ਤਾਕੀ ਔਖਧ ਕਰੋ ਬਿਚਾਰ ॥੩੭੭॥

ਤਪ, ਤੇਹ, ਸੂਲ, ਮੂੰਹੋਂ ਲਾਲਾਂ, ਦਾਹ, ਪਸੀਨਾ, ਬ੍ਰਿਣ ਸਮਾਨ ਪੀੜਾ ਹੋਣੀ, ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਪਿੱਤ ਦਾ ਗੁਲਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥੩੭੭॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਗੁਲਮ ਲਛਣ—ਚੌਪਈ

ਦਾਹ ਕਠੋਰ ਜੋ ਊਚਾ ਹੋਇ। ਮਨ ਤਨ ਅਗਨਿ ਬਲੈ ਇਨ ਖੋਇ।
ਐਸਾ ਗੁਲਮ ਤ੍ਰਿਦੋਖੀ ਜਾਨ। ਸੋ ਅਸਾਧਯ ਹੈ ਮਾਧਵ ਵਾਨ ॥੩੭੮॥

ਗੋਲੇ ਮੇਂ ਦਾਹ, ਕਰੜਾਪਨ, ਉਚਾਈ. ਮਨ, ਸਰੀਰ. ਅਗਨੀ ਔਰ ਬਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨਹਾਰਾ ਇਹ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦਾ ਗੁਲਮ ਅਸਾਧਯ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੩੭੮॥

ਰੁਧਰ ਗੁਲਮ ਲਛਣ—ਚੌਪਈ

ਪ੍ਰਸੂਤ ਜੁ ਕਾਚਾ ਗਰਭ ਗਿਰਾਇ। ਅਥਵਾ ਰਿਤ ਤੇ ਹੋਵਤ ਸਾਇ।
ਬਾਤ ਰੁਧਰ ਕੀ ਹੋਵਤ ਗ੍ਰੰਥ। ਰੁਧਰੁ ਗੁਲਮੁ ਹੋਵਤ ਤਿਯਮੰਥ ॥੩੭੯॥

ਜਿਸ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੂਤ ਸਮਯ ਯਾਂ ਕੱਚਾ ਗਰਭ ਗਿਰ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਅਥਵਾ ਰਿਤੂ ਦੇ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗਾੜ ਕਰਕੇ, ਬਾਤਰਕਤ ਦੀ ਗੰਢ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸੋ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਰੁਧਰ ਦਾਂ ਗੁਲਮ ਰੋਗ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ॥੩੭੯॥

ਰਕਤ ਗੁਲਮ ਨਿਦਾਨ—ਚੌਪਈ

ਪਤ ਲਿੰਗ ਸਮ ਲਿੰਗ ਬਖਾਨ। ਗਰਭ ਅਕਾਰ ਗੁਲਮ ਸੋ ਜਾਨ।
ਚਲਤ ਨ ਅੰਗ ਸੂਲ ਤਨ ਹੋਇਗੁਲਮ ਰਕਤ ਕਾ ਭਾਖਜੋ ਸੋਇ।੩੮੦।

ਪਿਤ ਗੁਲਮ ਦੇ ਲਛਣਾਂ ਸਮਾਨ ਲਛਣ ਹੋਣੇ, ਮਾਨੋਂ ਹਮਲ ਹੋ ਗਯਾ ਹੈ, ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇਣਾ, ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਵਧਦੇ, ਸਗੋਂ ਸਰੀਰ ਵਿਖੇ ਸੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਰਕਤ ਗੁਲਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੩੯੦॥

ਅਸਾਧਯ ਗੁਲਮ ਲਛਣ—ਚੌਪਈ

ਕਛੂ ਜਿਮ ਉਰ ਬਲ ਹਿਰਲਾਸ। ਬਮਿ ਤੰਦ੍ਰਾ ਤ੍ਰਿਟ ਜੁਰ ਹੈ ਕਾਸ।
ਆਰਤ ਸੋਥ ਹੋਤ ਅਤਿਸਾਰ। ਜੜਤਾ ਗੁਲਮ ਅਸਾਧ ਬਿਚਾਰ॥੩੯੧॥

ਜੇੜ੍ਹਾ ਗੋਲਾ ਕੱਛੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਾ ਹੋਵੇ, ਸਰੀਰ ਲਿੱਸਾ ਹੋਵੇ, ਕਚਕਚਾਹਟ ਰਹੇ, ਕੈ, ਤੰਦ੍ਰਾ, ਪਯਾਸ, ਤਪ, ਖਾਂਸੀ ਬੇਚੈਨੀ, ਸੋਜ, ਦਸਤ ਅਰ ਗੋਲਾ ਹਿੱਲੇ ਨਹੀਂ, ਐਸਾ ਗੁਲਮ ਅਸਾਧਯ ਲਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ ॥੩੯੧॥

ਬਾਤ ਗੁਲਮ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਮਾਤ ਲੁੰਗ ਰਸ ਹਿੰਗੁ ਲੈ, ਦਾਰਮ ਸੇਂਧਾ ਪਾਇ।
ਬਿੜ ਪੀਸੀ ਸੁਰਾ*ਮੰਡ ਭਖੁ, ਬਾਤ ਗੁਲਮ ਮਿਟ ਜਾਇ॥੩੯੨॥

੧੦੭੭—ਬਿਜੌਰੇ (ਖੱਟੇ) ਦਾ ਰਸ, ਹਿੰਗ, ਅਨਾਰਦਾਨਾ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਤੇ ਵਿੜਨਿਮਕ ਇਹ ਸਭੋ ਰੀਹਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ *ਮੰਡ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦਾ ਗੁਲਮ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੩੯੨॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਚਿਤ੍ਰਕ ਪਲ ਦੁਇ ਆਨੀਏ, ਸੁੰਠੀ ਅਧ ਪਲ ਜਾਨ।
ਪਲੁ ਤਿਲੁ ਗੁੜ ਪਲੁ ਕੂਟ ਕੈ ਤਪਤ ਖੀਰ ਸੋ ਪਾਨ॥੩੯੩॥
ਬਾਤ ਗੁਲਮ ਉਦਵਰਤ ਸਭ, ਜੋਨਿ ਸੂਲ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਸਭ ਤੇ ਚੰਗੀ ਔਖਧੀ, ਬੰਗਸੈਨ ਕੈ ਭਾਇ॥੩੯੪॥

੧੦੭੮—ਚਿਤ੍ਰਾ ੮ ਤੋਲੇ, ਸੁੰਢ ੨ ਤੋਲੇ, ਤਿਲ ੪ ਤੋਲੇ ਤੇ ਗੁੜ ੪ ਤੋਲੇ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਇਸਨੂੰ ਤੱਤੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤਗੁਲਮ, ਉਦਾਵਰਤ ਅਰ ਯੋਨੀ ਸੂਲ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਇਹ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਔਖਧੀ ਹੈ॥ ੩੯੩ ॥ ੩੯੪ ॥

ਚੂਰਣ

ਸੁੰਚਰ ਸੁੰਠੀ ਦਾਰਿਮੰ, ਅਮਲ ਬੇਤ †ਕਰਿ ਚੂਰ।
ਗੁਲਮ ਬਾਤ ਮਿਟ ਉਸਨ ਜਲ, ਸ੍ਵਾਸ ਹਿਯੇ ਗਦ ਪੂਰ॥੩੯੫॥

੧੦੭੯—ਸੌਂਚਰ ਨਿਮਕ, ਸੁੰਢ, ਅਨਾਰ ਦਾਣਾ, ਅਮਲਵੇਤ, ਤੇ †ਕਚੂਰ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਪੀਹ ਤੇ ੧੦ ਮਾਸੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਵਾਯੂ ਗੋਲਾ, ਸ੍ਵਾਸ ਅਰ ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ ਇਹ ਸਭੋ

---

*ਸ਼ਰਾਬ ਉਠੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨਿਤਾਰੇ ਜਲ ਨੂੰ "ਮੰਡ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
†ਕਰਚੂਰ ਦਾ ਅਰਥ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਭੀ ਹੈ।

ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੩੯੫॥

ਸਜੀ ਕੁਠ ਜੁ ਪੀਸਕੇ, ਖਾਰ ਕੇਤਕੀ ਪੀਤ।
ਤਿਲ ਸੰਗੇ ਮਿਟ ਹੈ ਗੁਲਮ, ਬਾਤ ਰੋਗ ਕਾ ਮੀਤ ॥੩੯੬॥

੧੦੯੦–ਸੱਜੀ ਤੇ ਕੁੱਠ ਪੀਹ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਫਿਰ ਜੌਂਖਾਰ ਤੇ ਕੇਤਕੀ ਕਹੀਏ ਕੇਵੜੇ ਦੇ ਫੂਲ ਦੀ ਧੂੜ ਮਿਲਾਕੇ, ਫਿਰ ਤੇਲ ਪਾਕੇ ਕਈ ਦਿਨ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦਾ ਗੁਲਮ ਨਾਸ਼ ਕਰ ॥੩੯੬॥

ਵੰਗਸੇਨਾਤ–(ਚੌਪਈ)

ਏਰੰਡ ਤੇਲ ਬਾਰੁਣਿ ਮੰਡ ਮੇਲੁ। ਬਾਤ ਗੁਲਮ ਕੋ ਦੇਵਤ ਰੇਲ।
ਏਰੰਡ ਤੇਬ ਪਯ ਸੰਗਹਿ ਖਾਇ। ਬਾਤ ਗੁਲਮ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ॥੩੯੭॥

੧੦੯੧–ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ, ਸ਼ਰਾਬ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਉਠਿਆ ਪਾਣੀ, ਰਲਾ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਗੁਲਮ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ। ਯਾ–

੧੦੯੨–ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਬਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਗੁਲਮ ਜਾਵੇ।੩੯੭।

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਪੰਚ ਮੂਲ ਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਸਿਲਾਜੀਤ ਜਵਖਾਰ ਮਿਲਾਇ।
ਪੀਵਤ ਰੋਗੀ ਉਠ ਪਰਭਾਤ।ਗੁਲਮ ਬਾਤ ਕਾ ਖਿਨ ਮਹਿ ਜਾਤ॥੩੯੮॥

੧੦੯੩–ਪੰਜ ਮੂਲ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਿਲਾਜੀਤ ਅਰ ਜੌਂਖਾਰ ਮਿਲਾਕੇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਉਠ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਗੁਲਮ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੯੮॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਤ੍ਰਯੂਖਨ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਚਬ ਬੜਿੰਗ। ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲ ਚਿਤ੍ਰਕ ਲੈ ਅੰਗ।
ਕਲਕ ਕਰੀ ਘ੍ਰਿਤ ਪਯ ਸੋ ਖਾਇ।ਬਾਤ ਗੁਲਮ ਕਾ ਨਾਸਕਰਾਂਇ।੩੯੯।

੧੦੯੪–ਤ੍ਰਿਉਖਣ (ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ) ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜੇ, ਆਵਲੇ) ਚੱਵ,ਬਾਵੜਿੰਗ, *ਆਵਲੇ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਾ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਕਲਕ ਕਰਕੇ ਘ੍ਰਿਤ ਦੁੱਧ ਮਿਲਾ ਕੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਗੁਲਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੩੯੯॥

[ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ]–ਚੌਪਈ

ਸੇਂਧਾ ਦਾਰਮ ਹਿੰਗ ਬੜਿੰਗ। ਏਲਾ ਸੁੰਚਰ ਮਾਤ ਜੁ ਲੁੰਗ।
ਕਰਖ ਏਕ ਤੁਲਸੀ ਰਸ ਖਾਇ। ਬਾਤ ਗੁਲਮ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ॥੩੯੦॥

੧੦੯੫–ਸੇਂਧਾ ਲਿਮਕ, ਅਨਾਰਦਾਣਾ, ਹਿੰਗ, ਬਾਵੜਿੰਗ, ਇਲਾਚੀ, ਸੌਂਚਰਲੂਣ ਤੇ ਬਿਜੌਰਾ ਨਿੰਬੂ, ਇਹ ਸੱਭੇ ਪੀਹਕੇ ਤੋਲਾ ਭਰ ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਗੁਲਮ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੩੯੦॥

---

*ਆਵਲੇ ਦੋ ਬਾਰ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਬਾਰ ਤ੍ਰਿਫਲੇ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ।

ਸਿਖੀ ਬਾਢ ਰਸ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਗਗਨ ਸੂਤ ਤਾਂਬਾ ਤ੍ਰਿਕ ਮਾਰੇ। ਗੰਧਕ ਮਾਖੀ ਲੇਹੁ ਸਵਾਰੇ।
ਜਵਖਾਰ ਚਿਤ੍ਰਕ ਰਸੁ ਪੀਸ। ਬਲਿ ਬਰਾਬਰ ਖਾਵਤ ਪੀਸ ॥੩੯੧॥
ਪਾਨ ਪਤ੍ਰ ਕੇ ਸੰਗਹਿ ਖਾਇ। ਬਾਤ ਗੁਲਮ ਛਿਨ ਮਾਹਿ ਮਿਟਾਇ।
ਸਿਖ ਬਾਢਵ ਰਸ ਕਾ ਹੈ ਨਾਮ। ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਭਾਖਯੋ ਆਮ॥੩੯੨॥

੧੦੮੬—ਅਭ੍ਰਕ, ਪਾਰਾ ਤੇ ਤਾਂਬਾ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਲਵੇ; ਫਿਰ ਆਵਲੇ ਸਾਰ ਗੰਧਕ, ਸੋਨਮੱਖੀ ਤੇ ਜੌਂਖਾਰ ਲੈਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰੇ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਘੋਟੇ, ਇਉਂ ਰਸ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਛੱਡੇ, ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੩ ਰੱਤੀ ਪਾਨ ਬੀੜੇ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਨਿਤ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਵਾਯੂ ਦਾ ਗੋਲਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਰਸ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਦੀਪਨ ਕਰਨੇਹਾਰਾ ਹੈ ॥੩੯੧॥੩੯੨॥

ਪਿਤ ਗੁਲਮ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਚੂਰਨ ਕਰੋ ਬਨਾਇ। ਤ੍ਰਿਫਲੇ ਰਸ ਸੋ ਪੀਵਨ ਦਾਇ।
ਪਿਤ ਗੁਲਮ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਕੇ ਜਾਨੋ ਭਾਇ ॥੩੯੩॥

੧੦੮੭—ਕੰਡਿਆਰੀ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਚੂਰਣ ਕਰ ਲਵੇ, ਇਸ ਚੂਰਣ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਫਲੇ ਦਾ ਰਸ ਨਾਲ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦਾ ਗੁਲਮ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੩੯੩॥

ਦਾਖ ਸੰਖ ਅਭਯਾ ਕੋ ਖਾਇ। ਕੰਪਿਲ ਬਾਂਸਾ ਮਧੁ ਮੈ ਪਾਇ।
ਬੰਗਸੈਨ ਕੇ ਦੋਨੋ ਜੋਗੁ। ਪਿਤ ਗੁਲਮ ਕਾ ਜਾਵਤ ਰੋਗ ॥੩੯੪॥

੧੦੮੮—ਮੁਨੱਕਾ, ਸੰਖ ਭਸਮ ਤੇ ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ ਮਿਲਾਵੇ ਖਾਵੇ, ਯਾ—

੧੦੮੯—ਕਬੀਲਾ, ਬਾਂਸਾ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾ ਕੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦਾ ਗੁਲਮ ਜਾਵੇ ।੩੯੪।

ਯਸਟੀ ਚੰਦਨ ਦਾਖ ਮਿਲਾਇ। ਪਯ ਸੋ ਗੁਲਮ ਪਿਤ ਕੋ ਜ਼ਾਇ।
ਯਸਟੀ ਮਧੁ ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਖਾਇਪਿਤ ਗੁਲਮਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ॥੩੯੫॥

੧੦੯੦—ਮੁਲੱਠੀ, ਚੰਦਨ ਦਾ ਬੂਰ ਤੇ ਮੁਨੱਕਾ ਮਿਲਾਕੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦਾ ਗੁਲਮ ਜਾਵੇ।

੧੦੯੧—ਮੁਲੱਠੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦਾ ਗੁਲਮ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੩੯੫॥

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਪੀਸੋ ਚੂਰਨ ਕਰੋ। ਤਾਕੇ ਸਮ ਮਿਸਰੀ ਲੈ ਧਰੋ।
ਚੂਰਨ ਖਾਵੇ ਮਧੁ ਕੇ ਸੰਗ। ਪਿਤ ਗੁਲਮ ਕਾ ਹੋਵੈ ਭੰਗ ॥ ੩੯੬ ॥

੧੦੯੨—ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਪੀਹ ਕੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਗੁਲਮ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੩੯੬॥

ਉਦੰਬਰਰਸ *(ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਸੁਧ ਸੂਤ ਗੰਧਕ ਮ੍ਰਿਤ ਤਾਂਬਗਖਰਲ ਪੀਸ ਬਰੁਨਾ ਰਸ ਤਿਹ ਧਰ।
ਸਰਪੰਖਾ ਰਸ ਖਰਲ ਕਰਾਇ। ਦਿਵਸ ਦੋਇ ਪੀਸੇ ਚਿਤ ਲਾਇ॥੩੯੭
ਰੁਧਾ ਲਘੁ ਪੁਟੁ ਲਹੋ ਪਚਾਇ। ਤਾਕੋ ਫਿਰ ਕੈ ਖਰਲ ਪਵਾਇ।
ਤਾਂਕੋ ਸਮ ਦੰਤੀ ਕੇ ਬੀਜ। ਪੁਠਾ ਪਾਂਚ ਭੂਧਰੈ ਦੀਜ ॥੩੯੮॥
ਆਜਯ ਸੰਗ ਗੁੰਜਾ ਦੋ ਖਾਇ। ਪਿਤ ਗੁਲਮ ਕੀ ਪੀਰਾ ਰਾਇ।
ਨਾਮ ਉਦੰਬਰ ਰਸੁ ਹੈ ਏਹ। ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਭਾਖਯੋ ਤੇਹ ॥੩੯੯॥
ਦਾਖ ਹਰੜ ਕਾ ਕ੍ਰਾਥ ਕਰਾਇ। ਦੋ ਗੁੰਜਾ ਭਰੁ ਇਸ ਰਸੁ ਖਾਇ।
ਪਿਤ ਗੁਲਮ ਕਾ ਨਾਮ ਨਾ ਰਹੈ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੇ ਮੇਸ ਸੁ ਕਹੈ ॥੪੦੦॥

੧੦੯੯ –ਸੁਧ ਪਾਰਾ (ਸੁਧ) ਗੰਧਕ ਤੇ ਮ੍ਰਿਤ ਤਾਂਬਾ, ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲਵੇ, ਪੀਹਕੇ ਫਿਰ ਬਰਨੇ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਖਰਲ ਕਰੇ. ਫਿਰ ਸਰਪੁੰਖਾ ਬੂਟੀ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਦੋ ਦਿਨ ਖਰਲ ਕਰੇ। ਫਿਰ ਸੰਪੁਟ ਵਿਚ ਪਾਕੇ †"ਲਘੂਪੁਟਾਂ" ਪਚਾਇ ਕਹੀਏ ਪੰਜ ਦੇਵੇ। ਕੱਢ ਕੇ ਫਿਰ ਖਰਲ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਅਰ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਜਮਾਲਗੋਟੇ ਦੇ ਦਾਣਿਆਂ ਦੀ ਗਿਰੀ ਪਾਵੇ, ਘੋਟ ਘੋਟ ਕੇ ਪੰਜ ਪੁਠਾਂ ‡"ਭੂਧਰ ਪੁਠ" ਦੀਆਂ ਦੇਵੇ। ਇਉਂ ਰਸ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰੱਖੇ, ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਘਿਉ ਨਾਲ ਦੋ ਰੱਤੀਆਂ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਗੁਲਮ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਨਾਮ ਉਦੰਬਰਰਸ ਹੈ। ਜੇ ਕਦੇ ਇਸਨੂੰ ਮੁਨੱਕੇ ਅਤੇ ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਨਾਲ ੨ ਰੱਤੀਆਂ ਨਿੱਤ ਖਾਯਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਭੀ ਪਿਤ ਗੁਲਮ ਦਾ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਟਾਵੇ ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਘਿਉ ਨਾਲ ਖੁਲਾ ਕੇ ਪਿਛੋਂ ਮੁਨੱਕੇ ਹਰੜਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਪਿਲਾਵੇ ਭਾਵ ਹੈ ॥੩੯੭ ਤੋਂ ੪੦੦॥

ਅਥ ਕਫ ਗੁਲਮ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਅਜਵਾਨੀ ਬਿੜਲੂਨ ਮਗਾਇ। ਗੋਕੀ ਤਕ੍ਰਹਿ ਘੋਲ ਪਿਲਾਇ।
ਮਿਟਤਗੁਲਮ ਕਫ ਬਾਤ ਨਸਾਇਲਗਤ ਭੂਖ ਦੀਪਨ ਕਰਵਾਇ॥੪੦੧।

੧੦੯੪–ਅਜਵਾਇਣ ਤੇ ਵਿੜਨਿਮਕ, ਗੋਕੀ ਲੱਸੀ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਗੁਲਮ, ਹੋਰ ਵਾਯੂ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਅਰ ਭੁਖ ਵਧਾਵੇ ਇਉਂ ਪਾਚਨ ਕਰੇ ॥੪੦੧॥

---

*ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ, ਰਸ ਰਤਨਾਕਰ ਪ੍ਰਿ: ੪੭੫.

†ਸੰਪੁਟ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸੰਪੁਟ ਨੂੰ ਤੋਹਾਂ ਦੀ ਯਾ ਅੰਗਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਅੱਗ ਦੇਣ ਨੂੰ 'ਲਘੂਪੁਜ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‡ਦੋ ਉਂਗਲੀਆਂ ਧਰਤੀ ਖੋਦਕੇ ਸੰਪੁਟ ਦਬਾਵੇ, ਅਰ ਫਿਰ ਉਪਰ ਅੱਗ ਦੇਵੇ, ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗ ਦੇਣ ਨੂੰ "ਭੂਧਰ ਪੁਠ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੁਠਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਰਸਰਾਜ ਸੁ: ਪ੍ਰਿ: ੨੧੨॥ ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਰਸ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਪ੍ਰਿ: ੧੯੯ ਭੂਧਰਪੁਠ ਦੇ ਥਾਂ ਅਗਯਾਨੀਆਂ ਨੇ ਧਤੂਰੇ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪੁਠਾਂ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਦੰਤੀ ਪੱਥਯਾ ਗੁੜ ਸੋਂ ਖਾਇ। ਕਫ ਕਾ ਗੁਲਮ ਜੁ ਭਾਗਜਾ ਜਾਇ।
ਸੁੰਠ ਪੀਪਰੀ ਮਧੁ ਸੌਂ ਦੇਇ। ਕਫੀ ਗੁਲਮ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਇ ॥੪੦੨॥

੧੦੯੫-ਦੰਤੀ (ਜਮਾਲ ਗੋਟੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ) ਹਰੜ ਗੁੜ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਗੁਲਮ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ।

੧੦੯੬-ਸੁੰਢ ਤੇ ਮਘ, ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਗੁਲਮ ਜਾਵੇ ॥੪੦੨॥

ਤੱਜੁ ਲਾਇਚੀ ਪੱਤ੍ਰ ਤਮਾਲ। ਗਜ ਕੇਸਰ ਪੀਸੀ ਮਧੁ ਡਾਲ।
ਚਾਟਤ ਗੁਲਮ ਸੁ ਕਫਕਾ ਜਾਇ।ਬੰਗਸੈਨ ਮਤੁ ਭਾਖਯਾ ਲਯਾਇ।੪੦੩।

੧੦੯੭-ਤਜ, ਇਲਾਚੀ, ਤਮਾਲਪਤ੍ਰ ਤੇ ਨਾਗਕੇਸਰ ਪੀਹ ਕੇ ਸਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟੇ, ਕਫ ਦਾ ਗੁਲਮ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੪੦੩॥

ਕਫ ਗੁਲਮੇ ਵਿਦਜਾਧਰ*ਰਸ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਮਨਸਿਲ ਗੰਧਕ ਤਾਪਯੰ ਪਾਰਾ। ਮਿਰਤਕ ਤਾਂਬਾ ਲੈ ਹਰਤਾਰਾ।
ਪੀਪਰ ਰਸ ਸੋਂ ਖਰਲ ਕਰਾਇ।ਪੁਨ ਭਾਵਨ ਥੋਹਰਿ ਕੀ ਦਾਇ॥੪੦੪॥
ਦੋ ਮਾਸੇ ਇਸ ਖਾਵਤ ਜੋਇ। ਮਧੁ ਸੰਗ ਗੁਲਮ ਕਫੀ ਮਿਟ ਸੋਇ।
ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਵਾ ਘ੍ਰਿਤ ਗੁੜ ਸੰਗ। ਵਾ ਤਿਲ ਕ੍ਵਾਥੇ ਗੁਲਮ ਸੁ ਭੰਗ॥੪੦੫॥
ਬਯੋਖ ਭਾਰਗੀ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਦੋ ਮਾਸੇ ਇਸ ਸੰਗ ਖਵਾਇ।
ਸਭੀ ਗੁਲਮ ਕਾ ਕਰਤੀ ਨਾਸ। ਕਹਤ ਮੇਘ ਸਭ ਤੇ ਇਹੁ ਖਾਸ॥੪੦੬॥

੧੦੯੮-ਮਨਸਿਲ ਸੁਧਗੰਧਕ, ਸੋਨਮੱਖੀ, ਪਾਰਾ, ਮ੍ਰਿਤਤਾਂਬਾ, ਮ੍ਰਿਤ ਹਰਤਾਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਘਾਂ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਜਲ ਨਾਲ ਖਰਲ ਕਰੇ। ਫਿਰ ਥੋਹਰ ਦੇ ਦੁਧ ਦੀ ਭਾਲਨਾ (ਪੁਠ) ਘੋਟਕੇ ਦੇਵੇ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਧ ਹੋਯਾ ਰਸ ੨ ਮਾਸ਼ੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਖਾਵੇ, ਯਾ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਵਾ ਘਿਉ ਗੁੜ ਨਾਲ ਯਾ ਤਿਲਾਂ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਨਾਲ, ਅਥਵਾ ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਭੜਿੰਗੀ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਨਾਲ ੨ ਮਾਸੇ ਖੁਆਵ ਤਾਂ ਕਫ ਗੁਲਮ ਹੋਰ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਲਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਗੁਲਮ ਰੋਗ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਹਾਰਾ ਇਹ ਸਰੇਸ਼ਟ ਰਸ ਹੈ ॥੪੦੪ ਤੋਂ ੪੦੬ ॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਗੁਲਮ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਹਿੰਗੁ ਹਪੁਖਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਪਾਠ। ਅਭਯਾ ਸਟੀ ਅਜਮੋਦਾ ਮਾਠ।
ਦੰਤੀ ਚਿਤ੍ਰਕ ਪੁਹਕਰਮੂਰ। ਕੰਟਾਰੀ ਸੁੰਠੀ ਤ੍ਰਿਵੀ ਪੂਰ ॥੪੦੭॥
ਤਿੰਤੜੀਕ ਆਮਲ ਜੋ ਬੇਤ। ਦਾਰਮ ਧਨੀਆ ਜਾਜੀ ਲੇਤ।

*ਇਸ ਰਸ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਰਸ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਪ੍ਰਿ: ੧੮੫। ਰਸ ਰਤਨਾਕਰ ਪ੍ਰਿ: ੪੭੫। ਰਸ ਰਾਜ ਸੁ: ਪ੍ਰਿ: ੪੮੨.

ਬਚ ਦੋਖਾਰ ਲਵਨ ਪਚ ਦੇਇ। ਚਵਕ ਬਰਾਬਰ ਪੀਸੇ ਦੇਇ ॥੪੦੮॥
ਅੰਨ ਸੰਗ ਭੋਜਨ ਕੇ ਸੰਗ। ਉਸਨ ਨੀਰ ਵਾ ੦ਮਦ ਕੈ ਅੰਗ।
ਪਾਰਸ ਹਿਯ ਗੁਦ ਬਸਤਿ ਜੁ ਸੂਗਬਾਤ ਰੋਗ ਕਫ ਜਾਵਤ ਦੂਰ॥੪੦੯॥
ਅਫਾਰਾ ਮੂਤਰ ਕ੍ਰਿਛ ਸੁ ਜਾਇ। ਗੁਦਾ ਜੋਨ ਕਾ ਸੂਲ ਪਰਾਇ।
ਗ੍ਰਹਨੀ ਅਰਸੁ ਪਲੀਹਾ ਪਾਂਡੁ। ਅਰੁਚਿ ਉਰੂ ਬਿਬੰਦਹਿ ਦਾਂਡ ॥੪੧੦॥
ਹਿਕ੍ਵਾ ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਗਲ ਪੀਰ। ਏਤੇ ਰੋਗ ਮਿਟਾਵਤ ਬੀਰ।
ਹਿੰਗੁ ਆਦਿ ਚੂਰਨ ਇਹ ਜਾਨ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਭਾਖਜੋ ਆਨ ॥੪੧੧॥

੧੦੯੯–ਹਿੰਗ, *ਹਊਬੇਰ (ਉਨਾਬ), ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ (ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ) ਪਾਠਾ (ਪਲਾਹ) ਜੜੀ ਹਰੜ, ਕਚੂਰ. ਅਜਮੋਦ, †ਜਮਾਲਗੋਟੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਕੌੜਜਾਰੀ, ਸੁੰਢ, ਤ੍ਰਿਵੀ ‡ਇਮਲੀ, ਅਮਲਵੇਤ, ਅਨਾਰਦਾਣਾ, ਧਨੀਆਂ, ਜੀਰਾ, ਵਚ, ਦੋ ਖਾਰ (ਸੱਜੀ ਤੇ ਜੌਖਾਰ) ()ਪੰਜੇ ਲੂਣ (ਸੇਂਧਾ, ਸੌਂਚਰ, ਸਮੁੰਦਰ, ਵਿੜ ਤੇ ਖਾਰੀ ਨਿਮਕ) ਤੇ ਚਵ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਪੀਹੇ ਅਰ ਫਿਰ ਇਸਨੂੰ ਅਨੂਪਾਨ ਨਾਲ ਖਾਵੇ, ਅਥਵਾ ਭੋਜਨ ਦੇ ਗ੍ਰਾਸ ਨਾਲ ਖਾਵੇ, ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਯਾ ੦ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਸਲੀ ਪੀੜਾ, ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ, ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਦਾ ਸੂਲ, ਵਾਯੂ ਦੇ ਰੋਗ, ਕਫ ਰੋਗ, ਅਫਾਰਾ, ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ, ਗੁਦਾ ਦਾ ਸੂਲ, ਯੋਨੀ ਦਾ ਸੂਲ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਬਵਾਸੀਰ, ਲਿੱਫ, ਪਾਂਡੁ ਰੋਗ, ਅਰੁਚੀ, ਉਰੁਗ੍ਰਹ ਭਾਵ ਪੱਟਾਂ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ, ਹਿੜਕੀ, ਦਮਾ, ਖਾਂਸੀ ਤੇ ਗਲ ਪੀੜ, ਇਤਨੇ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਨਾਸ ਕਰਨਹਾਰਾ 'ਹਿੰਗ ਆਦਿ ਚੂਰਣ' ਵੰਗਸੇਨ ਵਿਖੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜੇ ਇਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਬਨਾਣੀ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਬਿਜੌਰੇ ਦਾ ਰਸ ਪਾਕੇ ਖਰਲ ਕਰੇ ਅਰ ਦੋ ਦੋ ਤੋਲੇ ਦੀ ਗੋਲੀ ਕਰੇ, ਉਪਰੋਕਤ ਹੀ ਗੁਣ ਕਰੇ ॥ ੪੦੭ ਤੋਂ ੪੧੧ ॥

ਬੱਜ੍ਰਖਾਰ (ਰਤਨਸਾਰਸੰਗ੍ਰਹਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਪੰਚਲਵਨ ਤ੍ਰਿਕਖਾਰ ਮਿਲਾਇ। ਸੁਨਹੀ ਅਰਕ ਪਯ ਭਾਵਨ ਦਾਇ।
ਤੀਨ ਦਿਵਸ ਆਤਪ ਮਹਿ ਰਾਖ। ਅਰਕ ਪਤ੍ਰ ਸੋ ਲੇਪੋ ਸਾਖ ॥੪੧੨॥
ਅੰਤ੍ਰ ਪੁਟ ਤਿਸ ਭਸਮ ਕਰਾਇ। ਭਸਮ ਬਰਾਬਰ ਏਲੈ ਪਾਇ।
ਊਖਨ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਰਾਈ ਜੀਰਾ। ਚਿਤ੍ਰਕ ਪੀਸੀ ਸਮ ਤਿਸ ਭੀਰ॥੪੧੩॥
ਨਿਸਕ ਏਕ ਖਾਵਨ ਕੋ ਦਾਇ। ਬਾਤ ਗੁਲਮ ਜਲ ਉਸਨ ਗਵਾਇ।

੦ਮਦ ਪਾਠ ਚਾਹੀਏ, ਮਧੁ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਅਰਥ ਨਹੀਂ। ਦੇਖੋ ਵੰਗਸੇਨ।
*ਇਸ ਦੋਦੋ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤੇ ਉਨਾਬ ਪਾਵੇ।
†ਦੰਤੀ ਕਰਕੇ ਜਮਾਲਗੋਟੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵੰਗਸੇਨਾਨੁਸਾਰ ਅਸਗੰਧ ਪੌਣੀ ਚਾਹੀਏ।
‡ਤਿੰਤੜੀਕ–ਇਮਲੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾ: ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ॥
()ਦੇਖੋ ਸਾਲਿਗ੍ਰਾਮੌਖਧਦ।

ਪਿਤ ਗੁਲਮ ਮਿਟ ਘ੍ਰਿਤਕੈ ਸੰਗ। ਕਫ ਗਲਮਾ ਗੋ ਮੂਤ੍ਰੈ ਭੰਗ॥੪੧੪॥
ਗੁਲਮ ਤ੍ਰਿਦੋਖੀ ਕਾਂਜੀ ਸਾਥ। ਰਤਨਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਏ ਆਥ।
ਅਗਨਿ ਮੰਦ ਅਰੁ ਸੋਥ ਸੁਸੂਰ। ਇਨਕਾ ਪਾਟਤ ਹੈ ਇਹ ਮੂਰ॥੪੧੫॥

੧੧੦੦–ਪੰਜੇ ਲੂਣ, [ਸੇਂਧਾ, ਸੌਂਚਰ, ਸਮੁੰਦਰ, ਵਿੜ ਤੇ ਖਾਰੀ ਲੂਣ] ਤਿੰਨੇ ਖਾਰਾਂ (ਸੱਜੀ, ਸੁਹਾਗਾ, ਜੌਂਖਾਰ) ਥੋਹਰ ਦੇ ਦੁਧ ਅਰ ਅੱਕ ਦੇ ਦੁਧ ਵਿਚ ਤਰ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਧੁਪੇ ਰਖਦਾ ਰਹੇ ਫਿਰ ਪਿਛੋਂ ਗੋਲਾ ਕਰਕੇ ਅੱਗ ਦੇ ਪਤ੍ਰੇ ਉਪਰ ਲਪੇਟ ਕੇ ਹਾਂਡੀ ਅੰਦਰ ਧਰ ਕੇ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਅਗ ਵਿਖੇ ਪਕਾਵੇ, ਫਿਰ ਇਸ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਭਸਮ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤ੍ਰਕੁਟਣ [ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ], ਤ੍ਰਿਫਲਾ [ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ], ਰਾਈ, ਜੀਰਾ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰੇ ਦਾ ਚੂਰਣ ਪਾਵੇ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਿਖਕ ਭਾਵ ੪ ਮਾਸੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਗੁਲਮ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਘਿਉ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦਾ ਗੁਲਮ ਜਾਵੇ, ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਗੁਲਮ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੇ ਗੁਲਮ ਵਾਸਤੇ ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਛਕਾਵੇ, ਹੋਰ ਮੰਦਾਗਨੀ, ਸੋਜ ਤੇ ਸੂਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕਟਨਹਾਰੀ ਇਹ ਖਾਰ ਹੈ (ਪਰੰਤੂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ੮ ਮਾਸੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਿ: ੮੫੬) ॥੪੧੨ ਤੋਂ ੪੧੫ ॥

ਰਕਤ ਗੁਲਮ ਪਰ ਕੰਕਾਯਨ ਬਟੀ–ਚੌਪਈ

ਇਟਸਿਟ ਲੇਵੋ ਪੁਸਕਰ ਮੂਰ। ਦੰਤੀ ਚਿਤ੍ਰਕ ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਸੂਰ।
ਤ੍ਰਿਬਤਾ ਸੁੰਠੀ ਬਚ ਸੁਭ ਆਨ। ਪਲੁ ਪਲੁ ਲੀਜੈ ਏਸ ਬਠਾਨ ॥੪੧੬॥
ਆਮਲ ਬੇਤ ਸੁ ਲੇ ਅਜਵਾਇਨ। ਜਵਾਖਾਰ ਜੀਰਾ ਸਿਤ ਮਾਨ।
ਧਨੀਆ ਮਿਰਚਾ ਪਥਯਾਕਣਾ। ਪੀਪਰ ਪਲੁ ਏ ਦੋਨੋ ਭਣ॥੪੧੭॥
ਜੰਭੀਰੀ ਰਸੁ ਗੁਟਕਾ ਕਰੋ। ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਸੋ ਖਾਵਨ ਧਰੋ।
ਸੰਨਪਾਤ ਸਭ ਗੁਲਮ ਮਿਟਾਇਨਾਰੀ ਰਕਤ ਜੁ ਗੁਲਮ ਪਰਾਇ॥੪੧੮॥
ਉਸਨ ਖੀਰ ਸੋ ਨਾਰੀ ਖਾਇ। ਰਕਤ ਗੁਲਮ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ।
ਕੰਕਾਯਨ ਰਿਖ ਮੋਦਕ ਕਹਯਾ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਮਾਹੈ ਰਹਿਯਾ ॥੪੧੯॥

੧੧੦੧–ਇਟਸਿਟ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਜਮਾਲਗੋਟੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਕੰਡਯਾਰੀ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਵਚ, ਇਹ ਸਭ ੪–੪ ਤੋਲੇ, ਅਮਲਵੇਤ, ਅਜਵਾਇਣ, ਜੌਂਖਾਰ, ਜੀਰਾ ਸਫੇਦ, ਧਨੀਆਂ, ਮ੍ਰਿਚ, ਹਰੜ, ਕਾਲਾ ਜੀਰਾ ਤੇ ਮਘ ਇਹ ੮–੮ ਤੋਲੇ, ਜੰਭੀਰੀ ਗਲਗਲ ਦੇ ਰਸ ਵਿਖੇ ਘੋਟਕੇ ਗੋਲੀ ਬਣਾਵੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਖੁਆਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤ੍ਰਿਦੋਖੀ ਗੁਲਮ ਭਾਵ ਸੰਨਿਪਾਤ ਦਾ ਗੋਲਾ ਅਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਰਕਤ ਗੁਲਮ (ਊਟਣੀ ਦੇ) ਗਰਮ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਖਾਣ ਤੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਟੀ ਕੰਕਾਯਨ ਰਿਖੀ ਨੇ ਕਹੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁਝ ਭੇਦ ਅਰ ਅਨੂਪਾਨ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭੀ ਹਨ, ਸੋ ਰਹੇ ॥੪੧੬ ਤੋਂ ੪੧੯॥

---

*ਕਿਤੇ ਸੱਜੀ ਦੇ ਥਾਂ ਸ਼ੋਰਾ ਭੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।

ਨਾਰੀ ਰਕਤ ਗੁਲਮ ਉਪਾਇ—(ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਪੀਪਰ ਭਾਰੰਗੀ ਬਿਲ ਛਾਲ ਤਰੁ। ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਪੀਵਤ ਤਿਜਵਰ।
ਰਕਤ ਗੁਲਮ ਨਾਰੀ ਕਾ ਘਟੈ। ਸਾਧ ਸੀਲ ਤਿਯ ਸੰਗ ਜਯੋਂ ਮਿਟੈ ।੪੨੦।

੧੧੦੨—ਮਘ, ਭੜਿੰਗੀ, ਬਿੱਲ ਦੇ ਦਰਖਤ ਦੀ ਛਿੱਲ ਤੇ ਤਿਲ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਰਕਤ ਕਰ ਹੋਯਾ ਗੁਲਮ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ।।੪੨੦।

ਚੂਰਣ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)

ਕਣਾ ਭਾਰੰਗੀ ਸੁੰਠੀ ਦਾਰੁ। ਬੀਜ ਕਰੰਜੁ ਸੁ ਆਨੀ ਡਾਰੁ।
ਨੇਤ੍ਰਮਾਲਾ ਚੂਰਨ ਕਰੋ। ਤਿਲ ਕੇ ਕ੍ਵਾਥ ਸੁ ਪੀਵਨ ਧਰੋ ।।੪੨੧।।
ਪ੍ਰਾਤਕਾਲ ਪੀਵਤ ਉਠ ਨਾਰਿ। ਰਕਤ ਗੁਲਮ ਕੀ ਪੀਰਾ ਟਾਰ।
ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਮਤ ਹੈ ਏਹ। ਮੇਘ ਕਹੈ ਮੈਂ ਭਾਖੀ ਤੇਹ ।।੪੨੨।।

੧੧੦੩—ਮਘ, ਭੜਿੰਗੀ, ਸੁੰਢ, ਦੇਵਦਾਰ, ਮੀਚਕੇ ਦੇ ਬੀਜ ਤੇ ਨੇਤ੍ਰ ਬਾਲਾ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਤਿਲਾਂ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਨਿੱਤ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਰਕਤ ਗੁਲਮ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ।।੪੨੧।।੪੨੨।।

ਗੁਲਮ ਦੇ ਪੱਥ—ਦਵੈਯਾਛੰਦ

ਸ੍ਵੇਦ ਬਿਰੇਕ ਸਨੇਹ ਸਿਰਾ ਬਿਧਿ, ਬਾਹਾ ਬਸਤ ਅਭਯੰਗੰ।
ਬਾਟੀ ਮੇਲੋ ਕਾਲੇ ਚਾਵਲ, ਰਕਤ ਸਾਲ ਖੰਡ ਅੰਗੰ।
ਕੁਲਥ ਸਰਾਬ ਜੁ ਛੋਟੀ, ਮੂਲੀ ਪਾਲਕ ਫਾਲਸ ਦਾਖਾ।
ਖਰਜੂਰੀ ਦਾਰਮ ਜਵਖਾਰਾ, ਤਕ੍ਰੰ ਲਸਨੰ ਭਾਖਾ ।।੪੨੩।।

ਦੋਹਰਾ—ਇਰੰਡ ਤੇਲ ਬਿੰਘਨ ਉਸਨ; ਸਨਿਗਧ ਦੀਪਨੰ ਜਾਨ।
ਲੰਘਨ ਬਾਤ ਹਰੀ ਕ੍ਰਿਯਾ, ਪਥ ਗੁਲਮ ਕੋ ਠਾਨ ।।੪੨੪।।

੧੧੦੪—ਪਸੀਨਾ ਦੇਣਾ. ਦਸਤ ਦੇਣੇ, ਸਨੇਹਨ-ਤੇਲ ਦੀ ਪਿਚਕਾਰੀ ਕਰਨੀ, ਬਾਂਹ ਦੀ ਨਾੜ ਦਾ ਫਸਤ ਖੋਲ੍ਹਨਾ, ਤੇਲ ਮਲਨਾ, ਬੱਟੀ ਚਾੜ੍ਹਨੀ, ਕਾਲੇ ਚਾਵਲ ਭਾਵ ਸਾਲ ਭਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚੌਲ, ਲਾਲ ਚਾਵਲ, †ਖੰਡ, ਕੁਲੱਥ. ਦਾਰੂ, ਛੋਟੀ ਮੂਲੀ, ਪਾਲਕ, ਫਾਲਸਾ, ਅੰਗੂਰ, ਖਜੂਰਾਂ ਭਾਵ ਛੁਹਾਰੇ, ਅਨਾਰ; ਜੌਂਖਾਰ, ਲੱਸੀ, ਲਸਣ, ਇਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ, ਬ੍ਰਿੰਘਨ ਕਹੀਏ ਧਾਤੂ ਵਦਾਣੇ ਵਾਲੇ ਪੱਥ, ਗਰਮ ਚੀਕਣੇ. ਦੀਪਣ, ਕਰਨਹਾਰੇ, ਫਾਕੇ ਹੋਰ ਵਾਯੂ ਦੇ ਹਟੌਣਹਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਸਭ ਗੁਲਮ ਰੋਗ ਦੇ ਪੱਥ ਹਨ ।।੪੨੩।।੪੨੪।।

ਕੁਪੱਥ

†ਮੂਲਾਨੁਸਾਰ ਖੰਡ ਹੈ, ਖਲ ਨਹੀਂ।

ਬਾਤ ਕਰਨ ਬਿਰੁੱਧਾ ਹਾਰਾ, ਮੂਲੀ ਬਡੀ ਬਲੂਰੰ।
ਮਤਸ ਮਿਠਾਈ ਸੂਕਾ ਸਾਕੰ, ਸਮੀ ਧਾਨਯ ਜੋ ਕ੍ਰੂਰੰ।
ਬਿਸਟੰਭੀ ਭਾਰੀ ਸ੍ਰਮ ਬਮਨੰ, ਜਲ ਕਾ ਪੀਵਨ ਜਾਨੋ।
ਬੇਗ ਬਿਧਾਰਨੁ ਮੂਤ੍ਰ ਸੁ ਰੋਕਨ, ਏਹ ਕੁਪੱਥ ਬਖਾਨੋ ॥੪੨੫॥

੧੧੦੫–ਵਾਯੂ ਵਧਾਣ ਵਾਲੇ, ਵਿਰੁੱਧ ਭੋਜਨ,ਬਡੀ ਮੂਲੀ ‡ਸੁੱਕਾ ਮਾਸ, ਮੱਛੀ, ਮਿਠਾ, ਸੁਕਾਯਾ ਸਾਗ, ਫਲੀਦਾਰ ਅੰਨ, ਕਬਜ਼ੀ ਕਾਰਕ, ਭਾਰੇ, ਹੰਕਣੀ, ਕੈ, ਅਧਿਕ ਜਲ ਪੀਣਾ, ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੂਤ੍ਰ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਪੱਥ ਹਨ ॥੪੨੫॥

ਅਥ ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ ਨਿਦਾਨ–ਚੌਪਈ

ਗਰਮ ਸੀਤ ਭਾਰੀ ਕਟੁ ਖਾਇ। ਤੁਰਸ ਕਸੈਲਾ ਤੀਖਾ ਬਾਇ।
ਪਢਨ ਚੋਟ ਸ੍ਰਮੁ ਤਿਯ ਕਾ ਸੰਗ। ਬੇਗ ਰੋਧ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਅੰਗ ॥੪੨੬॥

ਦੋਹਰਾ–
ਪੰਚ ਜਾਤ ਕਾ ਰੋਗੁ ਹਿਯ, ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਜਾਨ।
ਤੀਨ ਦੋਖ ਕ੍ਰਿਮ ਜਾਨੀਓ, ਪਾਂਚੋ ਨਾਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ॥੪੨੭॥

ਅਤੀ ਗਰਮ, ਅਤੀ ਠੰਢੇ, ਭਾਰੀ, ਕੋੜੇ, ਤੁਰਸ਼ (ਖਟੇ) ਕਸੈਲੇ ਤੇ ਤੀਖਣ ਖਾਣੇ, ਉੱਚੀ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਚੋਟ ਦਾ ਲਗਣਾ, ਥਕੇਵਾਂ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਅਤਯੰਤ ਸੰਗ, ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ ਤੇ ਚਿੰਤਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਬਾਤ ਦਾ, ਪਿੱਤ ਦਾ; ਕਫ ਦਾ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦਾ ਅਰ ਕ੍ਰਿਮਿ ਦਾ ਇਉਂ ਪੰਜ ਤਰਾਂ ਦਾ ਹ੍ਰਿਦਯ ਰੋਗ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥੪੨੬॥੪੨੭॥

ਬਾਤ ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ ਦੇ ਲੱਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਸੂਰੀ ਸੀ ਹਿਯ ਚੁਭਤ ਹੈ, ਦੰਦ ਮਥਨ ਜਿਮ ਬੋਲ।
ਹ੍ਰਿਦੈ ਸੂਲ ਪੀਰਾ ਘਨੀ, ਬਾਤ ਹੀਯ ਗਦ ਤੋਲ ॥੪੨੮॥

ਹ੍ਰਿਦੇ ਵਿਚ ਸੂਈਆਂ ਜੇਹੀਆਂ ਚੁਭਣੀਆਂ, ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਤੋੜਨੇ ਸਮਾਨ ਚੋਭਾਂ ਤੇ ਮਥਣੇ ਸਮਾਨ ਹੋਰ ਹ੍ਰਿਦੇ ਸੂਲ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪੀੜ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਬਾਤ ਕਰ ਕੇ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ॥੪੨੮॥

ਪਿੱਤ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ ਦੇ ਲੱਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਤ੍ਰਿਖਾ ਊਖਮਾ ਦਾਹ ਹੈ, ਚੂਲੇ ਮੇ ਹੈ ਪੀਰ।
ਹ੍ਰਿਦੈ ਰੋਗ ਇਹੁ ਪਿਤ ਕਾ, ਜਾਨੋ ਲਛਨ ਬੀਰ ॥੪੨੯॥

ਪਜਾਸ ਲਗਣੀ, ਹਵਾੜ ਨਿਕਲਣੀ, ਦਾਹ ਹੋਣਾ, ਚੂਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੀੜਾ, ਇਹ ਪਿੱਤ ਕਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ ॥੪੨੯॥

---

‡ਬਲੂਰ–ਸੁੱਕਾ ਮਾਸ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਪਥਯਾਪਥ,

ਕਫ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ ਦੇ ਲੱਛਣ-ਦੋਹਰਾ

ਧੂਮ ਸਾਰਖਾ ਸ੍ਵਾਸ ਮੁਖ, ਸ੍ਵੇਦ ਮੂਰਛਾ ਜਾਨ।
ਬਦਨ ਸੋਖ ਆਕੜਿ ਅਰੁਚਿ, ਬਦਨ ਮਿਸਟ ਸੋ ਮਾਨ ॥੪੩੦॥
ਅੰਗ ਭਾਰੀ ਕਫ ਗਿਰਤ, ਅਗਨਿ ਮੰਦ ਅਤਿ ਹੋਇ।
ਕਫ ਹਿਯ ਗਦ ਲਛਨ ਕਹੇ, ਪੰਡਤ ਸਮਝੋ ਸੋਇ ॥੪੩੧॥
ਤੀਨ ਜਾਤ ਲਛਨ ਮਿਲਤ, ਬਮਨ ਹੋਤ ਨਰ ਜਾਸ।
ਸੋ ਤਿਰਦੋਖੀ ਹੀਯ ਗਦ, ਤੋਦ ਸਟੀਵਨ ਜਾਸ ॥੪੩੨॥

ਧੂੰਏਂ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਸਾਹ ਨਿਕਲਣਾ, ਪਸੀਨਾ ਅਰ ਮੂਰਛਾ (ਗਸ਼ੀ) ਹੋਵੇ। ਮੂੰਹ ਸੁਕਣਾ, ਅਕੜੇਮੇਂ, ਅਰੁਚੀ, ਮੂੰਹ ਦਾ ਸਵਾਦ ਮਿੱਠਾ, ਅੰਗ ਭਾਰੇ ਰਹਿਣੇ, ਮੂੰਹੋਂ ਕਫ ਪੈਣੀ, ਮੰਦਾਗਨੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਕਫ ਕਰ ਹੋਣ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ ਹਨ।ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਮਿਲਣ ਅਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੈ ਆਉਂਦੀ ਰਹੇ। ਉਹ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੋਭਾਂ ਤੇ ਧੁਕਧੁਕੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ॥੪੩੦ ਤੋਂ ੪੩੨॥

ਕ੍ਰਿਮਿ ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ ਲੱਛਣ-ਸੋਰਠਾ

ਬਮਨਿ ਸੁਨੈਨ ਅਸੇਤ, ਹੋਤ ਅਰੁਚ ਤੰਦ੍ਰਾ ਕਰਤ।
ਹਿਯ ਗਦ ਕ੍ਰਿਮ ਕਾ ਹੇਤ, ਜਾਨੋ ਪੰਡਤ ਇਮ ਸਕਲ ॥੪੩੩॥

ਕੈ ਹੋਵੇ, ਨੇਤ੍ਰ ਕਾਲੇ ਹੋ ਜਾਇਂ, ਅਰੁਚੀ ਤੰਦ੍ਰਾ ਰਹੇ, ਇਹ ਕ੍ਰਿਮਿ ਕਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ ਦੇ ਲਛਣ ਹਨ ॥ ੪੩੩ ॥

ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ ਦੇ ਉਪੱਦ੍ਰਵ-ਸੋਰਥਾ

ਕ੍ਰਿਸ ਕਲਮ ਤ੍ਰਿਯ ਦੋਖ, ਭ੍ਰਮ ਜੁ ਸੋਖ ਹੁਇ ਤਾਸਕੋ।
ਭੂਖ ਮੰਦ ਅਤਿ ਰੋਖ, ਕਹੇ ਉਪਦ੍ਰਵ ਰੋਗ ਹਿਯ ॥੪੩੪॥

ਕ੍ਰਿਸ਼ਤਾ, ਘੂਕੀ, ਤ੍ਰਿਦੋਖੀ ਭ੍ਰਮ, ਸੋਜਾ ਹੋਇ, ਭੁੱਖ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਅਤਜੰਤ ਕੁਪਿਤ ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ ਹਨ ॥ ੪੩੪ ॥

ਬਾਤ ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਪੀਪਰ ਏਲਾ ਸੈਂਧਵ ਹਿੰਗ। ਜਵਾਖਾਰ ਬਚ ਸੁੰਠੀ ਅੰਗ।
ਸੌਂਚਰ ਅਜਮੋਦਾ ਲੈ ਪਾਇ। ਚੂਰਨ ਸਭ ਕਾ ਕਰੋ ਬਨਾਇ ॥੪੩੫॥
ਕਲਥ ਕ੍ਵਾਥ ਵਾ ਦਧਿ ਸੋ ਪੀਜ। ਅਥਵਾ ਮਧੁ ਕੇ ਸਾਥ ਸੁ ਦੀਜ।
ਬਾਪ ਹੀਯ ਗਦ ਭਾਗਤ ਜੋਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਸਾਚੀ ਮਤ ਸੋਇ ॥੪੩੬॥

੧੧੦੬-ਮਘ, ਲਾਚੀ, ਸੈਂਧਾਲੂਣ, ਹਿੰਗ, ਜੌਂਖਾਰ, ਵਚ, ਸੁੰਢ, ਸੌਂਚਰਲੂਣ ਤੇ ਅਜਮੋਦ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਚੂਰਨ ਕਰੇ, ਕੁਲਥ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਯਾ ਦਹੀਂ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਅਥਵਾ ਸ਼ਹਤ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦਾ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ ਜਾਵੇ ॥ ੪੩੫ ॥ ੪੩੬ ॥

ਪੁਸ਼ਕਰਾਦੀ ਕਲਕ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਪੁਸਕਰ ਜਟਾ ਬਿਜੌਰ ਕੀ, ਸੁੰਠੀ ਹਰੜੈ ਪਾਇ।
***ਤਿਲ ਕੀ ਖਾਰ ਮਿਲਾਇ ਪਿਵ, ਬਾਤ ਹੀਯ ਗਦ ਜਾਇ ॥੪੩੭॥**

੧੧੦੭—ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਬਿਜੌਰੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਸੁੰਢ, ਹਰੜਾਂ, ਤਿਲਾਂ ਦੀ, †ਖਾਰ ਮਿਲਾਕੇ ਕਲਕ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਹ੍ਰਿਦੇ ਦਾ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਇਸ ਕਲਕ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਘਿਉ ਤੇ ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਨਾਲ ਭੀ ਖਾਣਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ, (ਦੇਖੋ ਵੰਗਸੇਨ) ॥ ੪੩੭ ॥

(ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਦਾਰਮ ਨਾਗਰ ਆਮਲ ਬੇਤ। ਸੁੰਚਰ ਪੀਸੀ ਚੂਰਨ ਲੇਤ।
ਮਾਸੇ ਪਾਂਚ ਜੁ ਨਿਤ ਉਠ ਖਾਇ ਬਾਤ ਹੀਯ ਗਦ ਦੂਰਪਲਾਇ॥੪੩੮॥

੧੧੦੮— ਅਨਾਰ ਦਾਣਾ, ਸੁੰਢ, ਅਮਲਵੇਤ ਤੇ ਸੌਂਚਲਲੂਣ ਪੀਹ ਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ। ੫ ਮਾਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਿੱਤ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥ ੪੩੮ ॥

ਪਿਤ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ ਕੋ ਪੰਚਾਨਨਰਸ—ਚੌਪਈ

ਸੁਧ ਸੂਤ ਗੰਧਕ ਸਮ ਪਾਇ। ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲ ਰਸ ਖਰਲ ਕਰਾਇ।
ਯਸਟਿ ਖਜੂਰੀ ਦਾਖਾ ਪਾਇ। ਇਨਕੈ ਕ੍ਵਾਥੇ ਭਾਵਨ ਦਾਇ ॥੪੩੯॥
ਪੰਚਸਾਰ ਰਸ ਨਾਮ ਕਹਾਇ। ਮਾਖ ਪ੍ਰਮਾਨੈ ਨਿਤ ਉਠ ਖਾਇ।
ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲ ਨਿਸ ਦੋਊ ਸੰਗ। ਖਾਵਤ ਪਿਤ ਹਿਯਾ ਦੁਖ ਭੰਗ ॥੪੪੦॥

੧੧੦੯—ਸੁੱਧ ਪਾਰਾ, ਗੰਧਕ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਆਵਲੇ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਖਰਲ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਮੁਲੱਠੀ, ਖਜੂਰ ਤੇ ਮੁਣੱਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਦੇ ਰਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਪੰਚਸਾਰਯਾ ਪੰਚਾਨਨਰਸ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ ਇਸਨੂੰ ਆਵਲੇ ਅਰ ਹਲਧੀ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਮਾਸਾ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦਾ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੪੩੯ ॥੪੪੦॥

ਦਾਖਸਿਤਾ ਮਧੁ ਫਾਲਸ ਲਜਾਇ। ਪੀਸ ਕਰੀ ਚੂਰਨ ਕਰਵਾਇ।
ਖਾਵਤ ਰੋਗੀ ਉਠਿ ਪਰਭਾਤਾਹਿਯ ਗਦਪਿਤ ਜੁ ਛਿਨਮਹਿ ਜਾਤ॥੪੪੧।

੧੧੧੦—ਮੁਣੱਕਾ, ਮਿਸ੍ਰੀ, ਸ਼ਹਿਤ ਅਰ ਫਾਲਸਾ ਲੈਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਨਿਤ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦਾ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੪੪੧॥

---

*ਤਿਲਾਂ ਦੇ ਸੱਲੇ ਲੈਕੇ ਸਾੜ੍ਹੇ, ਉਸ ਖਾਕ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਭਿਉਂ ਰਖੇ, ਨਿਤਾਰ ਕੇ ਨਿਤਰੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਆਗ ਪਰ ਧਰਕੇ ਕਾੜ੍ਹੇ, ਪਿਛੋਂ ਜੇਹੜਾ ਨਿਮਕ ਜਿਹਾ ਨਿਕਲੇ ਸੋਈ ਤਿਲਖਾਰ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਨਿਘੰਟ ਰਤਨਾਕਰ।

ਕ੍ਵਾਥ

ਪੰਚ ਮੂਲ ਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਤਾਮਹਿ ਮਿਸਰੀ ਪੀਸ ਸੁ ਪਾਇ।
ਪੀਵਤਹਿਯ ਗਦ ਪਿਤ ਸੁਜਾਇ।ਅਭਰਪਟਲ ਭਗੈ ਜਿਮ ਬਾਇ ॥੪੪੨॥

੧੧੧੧–ਪੰਜਮੂਲ (ਸਵਰਨ, ਪਿਠਵਨ, ਛੋਟੀ ਤੇ ਵਡੀ ਕੰਡਯਾਰੀਆਂ, ਭਖੜਾ) ਜੇ ਇਹ ਪੰਜ ਮੂਲ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤਾਂ (ਕੁਸਾ, ਕਾਂਸ [ਕਹੀ] ਰਾਮਸਰ (ਸਰਕੜਾ) ਦਭ, ਅਰ ਗੰਨਾ) ਇਹ ਪਾਵੇ ਅਰ ਕਾਹੜਾ ਕਰਕੇ ਮਿਸਰੀ ਪਾਇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦਾ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੪੨॥

ਪ੍ਰਮਾਣਕਾ ਛੰਦ

ਬਲਾ ਜੁ ਕ੍ਵਾਥ ਕੀਜੀਏ। ਸਿਤਾ ਮਿਲਾਇ ਪੀਜੀਏ।
ਪਿਤ ਹਿਯੇ ਅੰਤਕ ਹੀ। ਸਮੂਲ ਜਾਤ ਬੰਕ ਹੀ ॥੪੪੩॥

੧੧੧੨–ਬਲਾ–ਖਰੈਟੀ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਮਿਸਰੀ ਪਾਇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦਾ ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ ਜਾਵੇ ॥੪੪੩॥

ਕਫ ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ ਕੋ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਕੁੰਭੀ ਬਚ ਸਟਿ ਰਾਸਨਾ, ਸੁੰਠੀ ਪੁਸਕਰ ਮੂਰ।
ਪਥਜਾ ਪੀਸੀ ਛਾਨੀਏ, ਕਰਖ ਮਾਨ ਲੈ ਪੂਰ ॥੪੪੪॥
ਗੋ ਮੂਤ੍ਰਹਿ ਸੰਗ ਖਾਈਏ, ਕਫ ਹਿਯ ਰੋਗੁ ਮਿਟਾਇ।
ਬੰਗਸੈਨ ਸਾਚੀ ਕਹੀ, ਮੇਘੈ ਦਈ ਬਤਾਇ ॥੪੪੫॥

੧੧੧੩–‡ਕਾਇਫਲ ਵਚ, ਰਾਸਨਾ, ਸੁੰਢ. ਪੁਹਕਰਮੂਲ ਤੇ ਹਰੜ ਪੀਹ ਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ੧ ਤੋਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗਊ ਮੂਤਰ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ ਜਾਵੇ ॥੪੪੪॥੪੪੫॥

ਵੰਗਸੇਨਾਤ–ਚੌਪਈ

ਲਘੁ ਇਲਾਚੀ ਪੀਪਰ ਮੂਰ। ਅਤਿ ਬਿਖ ਸਹਿਤ ਮਾਹਿ ਲੈ ਚੂਰ।
ਰੋਗ ਹੀਯ ਕਫ ਗੁਲਮ ਨਸਾਇ। ਜੋ ਰੋਗੀ ਨਿਤ ਉਠਕੈ ਖਾਇ ॥੪੪੬॥

੧੧੧੪–ਛੋਟੀ ਲਾਚੀ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ ਤੇ ਪਤੀਸ ਸ਼ਹਤ ਨਾਲ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਚਟੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ, ਅਰ ਕਫ ਦਾ ਗੁਲਮ ਰੋਗ ਜਾਵੇ ॥੪੪੬॥

ਤ੍ਰਿਕਤਾਦਿ ਚੂਰਣ–ਚੌਪਈ

ਮੁਸਤਾ ਏਲਾ ਚੰਦਨ ਖਸਾ। ਜਵਾਨੀ ਚਿਤ੍ਰਕ ਲੈ ਦਸਾ।
ਬਯੋਖ ਬਿਲ ਤੁਚ ਕਟੁਕਾ ਦਾਰ।ਦਾਰਵੀ ਤਜ ਪਰਪਟ ਲੈ ਡਾਰ॥੪੪੭।

---

‡ਕੁੰਭੀ ਕਾਯਫਲ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਕਾਯਫਲ ਨਾਮ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾਤ।

ਦਾਰ ਜੁ ਚੀਨੀ ਪੀਪਰ ਮੂਰ। ਨਿੰਬ ਪਟੋਲੀ ਦਾਖ ਸਚੂਰ।
ਨੈਪਾਲੀ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਤ੍ਰਾਯੰਤਿ। ਰਾਇਸੇਨ ਕੇਸਰ ਗਜਵੰਤਿ ॥੪੪੮॥
ਮੇਲੁ ਅਤਿਬਿਖਾ ਚੂਰਨ ਕਰੋ। ਤਿਕਤਕ ਨਾਮ ਯਹੀ ਕੋ ਧਰੋ।
ਕਫਹਿਯ ਰੋਗੁ ਗੁਲਮ ਸੰਨਿਪਾਤ।ਇਸਕੇ ਖਾਏ ਛਿਨ ਮੈ ਜਾਤ ॥੪੪੯॥

੧੧੧੫–ਨਾਗਰ ਮੋਥਾ. ਇਲਾਚੀ, ਚੰਦਨ, ਖਸ ਅਜਵਾਇਣ, ਚਿਤ੍ਰਾ ਬਜੰਖ [ਮਘ, ਮਿਰਚ. ਸੁੰਢ], ਬਿਲਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਛਿਲ, ਕੁਟਕੀ, ਦੇਵਦਾਰ, ਦਾਰੂ ਹਲਦੀ, ਤੇਜ, ਪਿਤਪਾਪੜਾ, ਦਾਲਚੀਨੀ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਨਿੰਮ ਦੀ ਛਿਲ, ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ, ਮੁਣੱਕਾ, ਚਿਰੈਤਾ, ਸੁਹਾਜਣੇ ਦੀ ਛਿਲ, ਤ੍ਰਾਯਮਾਣ (ਅਭਾਵ ਮੈ ਬਨਖਸ਼ਾ) ਰਾਸਨਾ (ਭਾਵ ਜ਼ੰਜਬੀਲ ਸਾਮੀ) ਨਾਗਕੇਸਰ ਅਰ ਪਤੀਸ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਤਿਕਤਕ' ਚੂਰਣ ਹੈ, ੧੦ ਮਾਸੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ, ਗੋਲ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨੇ ਮੇਂ ਦੇਰ ਨਾ ਲਾਵੇ ॥੪੪੭ ਤੋਂ ੪੪੯॥

ਕ੍ਰਿਮਿ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਲੰਘਨਿ ਬਮਨਿ ਸੁ ਪਾਚਨੀ, ਪ੍ਰਿਥਮਹਿ ਇਹ ਬਿਧਿ ਕੀਜ ॥
ਪਾਛੇ ਕ੍ਰਿਮ ਕੋ ਹਰਨ ਕਾ, ਤਾਕੋ ਔਖਧ ਦੀਜ ॥ ੪੫੦ ॥

੧੧੧੬–ਪਹਿਲੇ ਫਾਕਾ, ਕੈ, ਪਾਚਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇਵੇ, ਫਿਰ ਕ੍ਰਿਮ ਹਰਨਹਾਰ ਦਵਾਈ ਕਰੇ ।੪੫੦।

ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਛੰਦ–(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਬੜਿੰਗ ਕੋ ਮੰਗਾਇਕੇ। ਹਰੀਤਕੀ ਰਲਾਇਕੇ।
ਸੁ ਪੀਸ ਚੂਨ ਕੀਜੀਏ। ਗਊ ਸੁ ਮੂਤ ਦੀਜੀਏ ॥੪੫੧॥
ਬਿਨਾਸ ਰੋਗੁ ਹੀਯ ਕਾ। ਜੁ ਕੀਟ ਸੰਗ ਬੀਯ ਕਾ।
ਜੁ ਬੰਗਸੈਨ ਭਾਖਿਓ। ਸੁ ਮੇਘ ਆਨਿ ਰਾਖਿਓ ॥੪੫੨॥

੧੧੧੭–ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਹਰੜ ਦੀ ਛਿਲ, ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪੀਹ ਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ (੧੦ ਮਾਸੇ ਤਕ) ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਹ੍ਰਿਦੇ ਦੇ ਕ੍ਰਿਮਿ ਰੋਗ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੪੫੧॥੪੫੨॥

ਬੜਿੰਗ ਕੂਟ ਖਾਇਕੇ। ਜੁ ਅਰਨਾਲ ਲਿਆਇਕੇ।
ਪਤੰਤ ਕੀਟ ਹੀਯ ਕੇ ਜੁ ਲੇਤ ਕੋਇ ਕੀਯ ਕੇ ॥੪੫੩॥

੧੧੧੮–ਸਿਰਕੇ ਨਾਲ ਨਿਰਾ ਬਾਵੜਿੰਗ ਦਾ ਚੂਰਣ ੧੦ ਮਾਸੇ ਤਕ ਫੱਕੇ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਮਾਂ ਕਰ ਹੋਣ ਹਾਰਾ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੪੫੩॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਹਿਰਦਯ ਰੋਗ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਸੁੰਠੀ ਸੇਂਧਾ ਹਿੰਗੁ ਬਚ, ਦਾਰਮ ਆਮਲ ਬੇਤ।
ਚੂਰਨ ਜਲ ਤਾਤੇ ਅਚੋ, ਸ੍ਵਾਸ ਹਿਯਾ ਗਦ ਹੇਤ ॥੪੫੪॥

੧੧੧ –ਸੁੰਢ, ਸੇਂਧਾਨਿਮਕ, ਹਿੰਗ, ਵਚ, ਅਨਾਰਦਾਨਾ, ਅਮਲਵੇਤ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ ਅਰ ਸ੍ਵਾਸ ਰੋਗ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ।।੪੫੪।।

ਚੂਰਣ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਹਿੰਗੁ ਕੂਟ ਬਚ ਚਿਤ੍ਰਕ ਆਨ। ਬਿੜ ਬਿਸ੍ਵਾ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਸਮ ਜਾਨ।
ਸੌਂਚਰ ਪੁਸਕਰ ਲੈ ਜਵਖਾਰ। ਸਭ ਕਾ ਚੂਰਨ ਕਰੋ ਸਵਾਰ ॥੪੫੫॥
ਜਵ ਜੁ ਕ੍ਵਾਥ ਵਾ ਆਮਲਬੇਤ। ਇਨ ਕੇ ਰਸ ਸੋ ਖਾਵਨ ਦੇਤ।
ਸੂਲ ਹ੍ਰਿਦਾ ਮਯ ਸ੍ਵਾਸ ਮਿਟਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਭਾਖੀ ਲਯਾਇ॥੪੫੬॥

੧੧੨੦–ਹਿੰਗ, ਕੁਠ ਵਾਚ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਵਿੜਲੂਣ, ਸੁੰਢ, ਮਘਾਂ, ਸੇਂਚਰਲੂਣ, ਪੋਹਕਰਮੂਲ ਤੇ ਜੌਂਖਾਰ ਪੀਹਕੇ ਸਭ ਦਾ ਚੂਰਣ ਭਰੇ ਅਰ ਜਵਾਂ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਨਾਲ ਯਾਂ ਅਮਲਵੇਤ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸੂਲ, ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ, ਸ੍ਵਾਸ, ਨਸ਼ਟ ਕਰੇ ।। ੪੫੫ ।। ੪੫੬ ।।

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਦਸੇ ਮੂਰ ਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਲਵਨ ਖਾਰ ਜਵ ਦੈ ਭੁਰਕਾਇ।
ਸ੍ਵਾਥ ਕਾਸ ਹਿਯ ਸੂਰ ਨਸਾਇ। ਗੁਲਮ ਰੋਗ ਸਭ ਦੂਰ ਪਰਾਇ॥੪੫੭॥

੧੧੨੧–ਦਸ ਮੂਲ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸੇਂਧਾ ਲੂਣ ਯਾਂ ਜੌਂਖਾਰ ਬਰੂਰ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ ਰੋਗ, ਖਾਂਸੀ, ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ, ਗੁਲਮ ਰੋਗ ਅਰ ਸੀਨੇ ਦੀ ਪੀੜ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ।। ੪੫੭ ।।

ਪੁਹਕਰ ਪੀਸੀ ਚੂਰਨ ਕਰੋ। ਮਧੁ ਸੰਗੇ ਸੋ ਚਾਟਨ ਧਰੋ।
ਸ੍ਵਾਸ ਕਾਸ ਖਯ ਹਿਯ ਕਾ ਸੂਰ। ਇਨ ਰੋਗਨ ਕਾ ਕਾਟਤ ਮੂਰ।੪੫੮।

੧੧੨੨–ਪੁਹਕਰਮੂਲ ਪੀਸਕੇ ਸ਼ਹਤ ਨਾਲ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਸ੍ਵਾਸ, ਖਾਂਸੀ, ਖਈ ਸਭ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰੇ ।। ੪੫੮ ।।

ਚੂਰਣ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਹਰੜ ਰਾਸਨਾ ਪੀਪਰ ਆਨ। ਬਚ ਸਟਿ ਸੁੰਠੀ ਪੁਸਕਰ ਠਾਨ।
ਚੂਰਨ ਖਾਵਤ ਹੀਯ ਗਦ ਜਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਭਾਖੀ ਲਯਾਇ।੪੫੯।

੧੧੨੩–ਹਰੜ ਦੀ ਛਿਲ, *ਰਾਸਨਾ, ਮਘ, ਵਚ, ਕਚੂਰ, ਸੁੰਢ ਅਰ ਪੁਹਕਰਮੂਲ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ (ਦਸ ਮਾਸੇ ਤਕ) ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ ਜਾਵੇ ।। ੪੫੯ ।।

ਹਰਣ ਸ੍ਰਿੰਗ ਸੰਪੁਟ ਧਰ ਜਾਰ। ਤਾਕੀ ਪੀਸੋ ਲੇਈ ਛਾਰ।
ਗੋ ਘ੍ਰਿਤ ਸੇਤੀ ਚਾਟਨ ਦੇਇ। ਹਿਯ ਗਦਕਾ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇਇ॥੪੬੦।

---

*ਜੋਹੜੇ ਪੰਸਾਰੀ ਯੂਨਾਨੀ ਦਵਾਈਆਂ ਅਧਿਕ ਵੇਚਦੇ ਹਨ, ਓਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਰਾਸਨਾ "ਜ਼ੰਜਬੀਲ ਸ਼ਾਮੀ" ਕਹਿਣ ਤੇ ਛੇਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸੁਗੰਧੀਦਾਰ ਜੜ੍ਹ ਹੈ, ਸ੍ਵਾਦ ਤੇਜ਼ ਚਰਪਰਾ, ਰੰਗ ਲਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਮਖ਼ਜ਼ਨ ਅਦਵੀਆਤ

੧੧੨੪–ਹਰਣ ਦਾ ਸਿੰਗ, ਸੰਪੁਟ ਵਿੱਚ ਫੂਕ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਭਸਮ ਗੌਕੇ ਘਿਉ ਨਾਲ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੪੬੦ ॥

ਉਰੂਗ੍ਰਿਹ (ਪੱਟਾਂ ਦਾ ਰੁਕਣਾ) ਨਿਦਾਨ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਅਭਖਜੰਦੀ ਗੁਰ ਅੰਨ ਜੁ ਖਾਇ। ਸੂਕਾ ਆਮਿਖ ਬਿਟ ਬੰਧਾਇ।
ਮੂਤ੍ਰ ਰੋਧ ਤੇ ਉਰਗ੍ਰਹਿ ਹੋਇ। ਜਾਨੋ ਲਛਨ ਸੁਭ ਮਤਿ ਸੋਇ ॥੪੬੧॥

ਬਹੁਤੇ ਕਬਜੀ ਕਰਨ ਹਾਰ, ਭਾਰੇ, ਸੁੱਕੇ ਮਾਸ ਖਾਣੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਟਾ ਤੇ ਮੂਤ੍ਰ ਦੇ ਰੋਕਣੇ ਤੇ, ਉਰੂ ਗ੍ਰਿਹ ਰੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੪੬੧ ॥

ਲੱਛਣ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਤੰਦ੍ਰਾ ਅਰੋਚਕ ਸੂਲ ਹੁਇ, ਏ ਲਛਨ ਲਖ ਲਾਲ।
ਤਾਕੀ ਸਮਝੀ ਕਰ ਕ੍ਰਿਆ, ਬੰਗਸੈਨ ਮਤ ਭਾਲ ॥੪੬੨॥

ਤੰਦ੍ਰਾ, ਅਰੁਚੀ ਅਰ ਸੂਲ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਲੱਛਣ ਉਰੂਗ੍ਰਿਹ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੪੬੨ ॥

ਉਪਾਇ ਚੂਰਣ–ਚੌਪਈ

ਜਵਾਖਾਰ ਚਵ ਆਮਲ ਬੇਤ। ਰਾਮਠ ਚਿਤ੍ਰਕ ਚੂਰਨ ਲੇਤ।
ਆਰਨਾਲ ਤਿਲ ਤੇਲ ਸੰਗ। ਉਰੂ ਜੁ ਗ੍ਰਹਿ ਕਾ ਹੋਵਤ ਭੰਗ ॥੪੬੩॥

੧੧੨੫–ਜੌਂਖਾਰ, ਚੱਵ, ਅਮਲਵੇਤ, ਹਿੰਗ ਅਰ ਚਿਤ੍ਰਾ ਲੈ ਕੇ ਪੀਹ ਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਕਾਂਜੀ ਯਾਂ ਸਿਰਕੇ ਯਾਂ ਤਿਲ ਤੇਲ ਨਾਲ [੧੦ ਮਾਸੇ] ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਰੂਗ੍ਰਿਹ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੪੬੩ ॥

ਸੇਕ–ਦੋਹਰਾ

ਲੂਣ ਪੋਟਲੀ ਕੀਜੀਏ, ਤਾਕਾ ਸੇਕ ਕਰਾਇ।
ਉਰੁਗ੍ਰਹਿ ਜਾਵਤ ਜਾਨੀਓ, ਦਈ ਮੇਘ ਬਤਲਾਇ ॥੪੬੪॥

੧੧੨੬–ਲੂਣ ਪੀਹ ਕੇ ਪੋਟਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਸੇਕ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪੱਟਾਂ ਦਾ ਰੁਕਣਾ ਜਾਵੇ ॥ ੪੬੪ ॥

ਹਿਰਦੇ ਰੋਗ ਪੱਥ–ਚੌਪਈ

ਲੰਘਨ ਸ੍ਵੇਦਨ ਬਮਨ ਬਿਲੇਪ। ਬਸਤਿ ਲਾਲ ਅਖਯਤ ਲੇ ਖੇਪ।
ਮੁਗਧ ਕੁਲਥ ਲਘਮੂਲੀ ਖਾਇ। ਤਕ੍ਰ ਦਾਖਾ ਲਸਨ ਮੰਗਾਇ ॥੪੬੫॥
ਕਾਂਜੀ ਸਿਰਕਾ ਏਰੰਡ ਤੇਲ। ਮਧੁ ਬਾਰੁਣਿ ਗਗਨਾਂਬੁਜੁ ਮੇਲ।
ਪਾਨ ਪੁਰਾਤਨ ਗੁੜ ਕੋ ਖਾਇ। ਪਥ ਹਿਯੇ ਗਦ ਭਾਖੋ ਲਯਾਇ॥੪੬੬॥

੧੧੨੭–ਫਾਕੇ, ਪਸੀਨਾ, ਕੈਂ, ਲੇਪ, ਗੁਦਾ ਰਸਤੇ ਪਿਚਕਾਰੀਆਂ ਲੈਣੀਆਂ, ਲਾਲ, ਚਾਵਲ, ਮੂੰਗੀ, ਕੁਲਥ, ਛੋਟੀ ਮੂਲੀ, ਲੱਸੀ, ਅੰਗੂਰ, ਲਸਨ, ਕਾਂਜੀ, ਸਿਰਕਾ, ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ, ਸ਼ਹਿਤ,

ਸ਼ਰਾਬ, ਮੀਂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ, ਪਾਨ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਗੁੜ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰੋਗ ਵਿੱਚ ਪੱਥ ਹੈ ॥ ੪੬੫ ॥ ੪੬੬ ॥

ਕੁਪੱਥ

ਮੂਤ੍ਰਾਨਿਲ ਤ੍ਰਿਟ ਸੁਕ੍ਰ ਸੁਜਾਨ। ਦੰਤ ਧਾਵਨੰ ਨਦੀ ਜਲਾਨ।
ਮੈਖੀ ਪਯ ਸੂਮ ਸ੍ਵਾਸ ਜੁ ਠਾਨ। ਦੁਸਟਨੀਰ ਏ ਕੁਪਥ ਬਖਾਨ॥੪੬੭॥

੧੧੨੮–ਮੂਤ੍ਰ, ਅਧਵਾਯੂ, ਪਿਆਸ ਤੇ ਬੀਰਜ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਦਾਤਨ ਦਾ ਕਰਨਾ, ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਜਲ, ਮਹੀਂ ਦਾ ਦੁੱਧ, ਸੂਮ ਦਾ ਸ੍ਵਾਸ ਹੋਰ ਦੁਸ਼ਟ ਪਾਣੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਪੱਥ ਹਨ ॥.੪੬੭॥

ਅਥ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਨਿਦਾਨ–ਦੋਯਾ ਛੰਦ

ਬਯਾਮਾ ਤੀਅਨ ਔਖਧ ਰੂਖਾ, ਮਦਯ ਪਾਨ ਜੋ ਪੀਵੈ।
ਜੀਮੈ ਊਪਰ ਭੋਜਨ ਜੀਮੈ, ਨਿਰਤ ਘਨੀ ਤੇ ਥੀਵੈ।
ਆਜੀਰਨ ਹਾਥੀ ਅਸ੍ਵ ਜਾਨੰ, ਜਲਚਰ ਮਾਸ ਜੁ ਖਾਵੈ।
ਯਾਤੇ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਸੁ ਹੋਵੈ, ਆਠ ਜਾਤਿ ਮੁਨਿ ਗਾਵੈ ॥੪੬੮॥

ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਸਰਿਤ, ਤੀਖਣ ਦਵਾਈਆਂ (ਵਿਖ ਆਦਿ), ਖੁਸ਼ਕ ਖਾਣੇ, ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਪੀਣਾ, ਭੋਜਨ ਖਾਏ ਪਰ ਫੇਰ ਖਾਣਾ, ਅਧਿਕ ਨਾਚ ਦਾ ਕਰਨ, ਆਜੀਰਣ ਹੋਣ ਤੇ ਹਾਥੀ ਘੋੜੇ ਆਦਿ ਸਵਾਰੀਆ ਪਰ ਚੜ੍ਹਕੇ ਦੋੜਾਨਾ, ਮੱਛੀ ਆਦਿ ਜਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣੇ ਹਾਰ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮਾਸ ਖਾਣੇ ਕਰ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਰੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੪੬੮ ॥

ਬਾਤ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਲਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਮੂਤ੍ਰਾਸੈ ਬੰਛਨ ਦੁਖੈ, ਮੂਤੈ ਬਾਰੰਬਾਰ।
ਲਿੰਗ ਸੂਲ ਅਤਿ ਹੋਤ ਹੈ, ਬਾਤ ਕ੍ਰਿਛ ਉਪਗਾਰ ॥੪੬੯॥

ਬਾਤ ਕਰ ਹੋਏ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿੱਛ ਮੂਤ੍ਰਾਸਯ ਤੇ ਵੰਛਨ (ਚੂਲੇ) ਦੁਖਣੇ, ਬਾਰੰਬਾਰ ਮੂਤਣਾ, ਲਿੰਗ ਵਿਖੇ ਸੂਲਦਾ ਹੋਣਾ, ਇਹ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੪੬੯ ॥

ਪਿਤ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿੱਛ ਲੱਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਦਾਹ ਪੀਰ ਅਤਿ ਲਿੰਗ ਮੈ, ਕਾਸਟ ਮੂਤ ਬਹੁਬਾਰ।
ਪੀਲਾ ਲੋਹੂ ਸਹਿਤ ਹੀ, ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਪਿਤ ਧਾਰ ॥੪੭੦॥

ਪਿੱਤ ਕਰਕੇ ਹੋਏ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਵਿੱਚ ਦਾਹ (ਸੜਨ), ਪੀੜ, ਇਹ ਲਿੰਗ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਅਰ ਮੂਤ੍ਰ ਕਸ਼ਟ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬਾਰ ਉਤਰੇ, ਉਸਦੀ ਰੰਗਤ ਪੀਲੀ, ਲੋਹ ਰੰਗੀ ਹੋਵੇ ਇਉਂ ਜਾਣੇ ॥ ੪੭੦ ॥

ਕਫ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਲੱਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਮੂਤ੍ਰਾਸੈ ਲਿੰਗ ਸੋਜ ਹੋਇ, ਮੂਤ੍ਰ ਪਿਛਲ ਹੋਇ।
ਸਥੂਲਪਨਾ ਲਿੰਗ ਮਾਹਿ ਹੁਇ, ਕਫ ਕ੍ਰਿਛ ਲਛਨ ਹੋਇ ॥੪੭੧॥

ਕਫ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿੱਛ ਵਿਖੇ, ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਅਰ ਲਿੰਗ ਵਿਖੇ ਸੋਜ ਹੋਇ, ਮੂਤ੍ਰ ਪਿੱਛ ਜੈਸਾ, ਅਰ ਲਿੰਗ ਮੋਟਾ ਜਿਹਾ ਜਾਪੇ ਇਹ ਲੱਛਣ ਜਾਣੇ ॥ ੪੭੧ ॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਤੀਨ ਹੀ, ਲਛਨ ਇਕਠਾ ਹੋਇ।
ਕਸਟ ਸਾਧਜ ਸੋ ਜਾਨੀਏ, ਤੀਨ ਦੋਖ ਕ੍ਰਿਛ ਜੋਇ ॥੪੭੨॥

ਬਾਤ ਪਿਤ ਤੇ ਕਫ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ, ਸੋ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ, ਕਸ਼ਟ ਸਾਧ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ॥ ੪੭੨ ॥

ਚੋਟ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਮੂਤ੍ਰ ਬਾਹੀ ਸ੍ਰੋਤ੍ਰ ਕੋ, ਲਗਤ ਚੋਟ ਜੋ ਕੋਇ।
ਬਾਤ ਕ੍ਰਿਛ ਸਮ ਰੂਪ ਤਿਸ, ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਸਟ ਜੋਇ ॥੪੭੩॥

ਮੂਤ੍ਰ ਬਹਾਣ ਵਾਲੇ ਸਰੋਤ੍ਰ, ਭਾਵ ਨਸਾਂ ਦੇ ਛੇਕ, ਓਨ੍ਹਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੋਟ ਲਗ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਸੇ ਭੀ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿੱਛ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਲੱਛਣ ਬਾਤ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿੱਛ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੪੭੩ ॥

ਵਿਸਟਾ ਘਾਤ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਬਾਤ ਸੂਲ ਅਰੁ ਆਫਰਾ, ਪਵਨਿ ਉਲਟਿ ਤੇ ਹੋਇ।
ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਬਿਟ ਘਾਤ ਤੇ, ਜਾਨੋ ਇਹ ਬਿਧਿ ਸੋਇ ॥੪੭੪॥

ਵਿਸ਼ਟਾ ਦੇ ਘਾਤ ਨਾਮ ਰੋਕਣੇ ਤੇ ਵਾਯੂ ਕ੍ਰੋਧਤ ਹੋਕੇ ਪਿੱਛੇ ਪਰਤੇ ਤਦ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿੱਛ ਰੋਗ ਹੋਵੇ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਖੇ ਸੂਲ ਅਫਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥ ੪੭੪ ॥

ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ—ਲੱਛਣ

ਸੁਕ੍ਰ ਦੋਖਾਨੇ ਹਤਯੋ, ਆਵਤ ਮੂਤ੍ਰੈਰਾਹ।
ਲਿੰਗ ਸੂਰ ਸੁਕ੍ਰ ਸ੍ਰਵਤ, ਸੁਕ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਸੁ ਸਾਹ ॥੪੭੫॥

ਬਾਤਾਦਿ ਦੋਖਾਂ ਦ੍ਵਾਰੇ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਬੀਰਜ, ਮੂਤ੍ਰ ਰਸਤੇ ਔਣ ਲਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਲਿੰਗ ਵਿਖੇ ਸੂਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਬੀਰਜ ਦਾ ਸ੍ਰਾਵ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ, ਇਹ ਰੋਗ ਸੁਕ੍ਰਕ੍ਰਿਛ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੪੭੫ ॥

ਪਥਰੀ ਕ੍ਰਿਛ ਲੱਛਣ—ਸੋਰਠਾ

ਪਥਰੀ ਸਮ ਹੈ ਪੀਰ, ਤਾਹਿ ਨਾਮ ਹੈ ਸਰਕਰਾ।
ਅਸਮਰਿ ਕ੍ਰਿਛ ਸੁ ਬੀਰ, ਤਾਕੋ ਨਾਮੁ ਕਹੈ ਸਭੈ ॥੪੭੬॥

ਦੋਹਰਾ—
ਪਿਤ ਪਚਤ ਸੋਖੈ ਪਵਨ, ਕਫ ਸੰਧਾਨ ਛੁਡਾਇ।
ਪਥਰੀ ਖਰ ਸੋ ਸਰਕਰਾ, ਮਾਧਵ ਨਾਮ ਕਹਾਇ ॥੪੭੭॥

ਪਥਰੀ ਹੋਣ ਜੇਹੀ ਪੀੜ ਹੋਣੀ ਇਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ਰਕਰਾ ਹੈ, ਅਰ ਇਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਪਥਰੀ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿੱਛ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਤਨਾ ਭੇਦ ਹੈ ਕਿ ਪਥਰੀ ਪਿੱਤ ਨਾਲ ਪਕਦੀ ਹੈ, ਬਾਤ ਨਾਲ ਸੁੱਕਦੀ ਹੈ ਅਰ ਕਫ ਨਾਲ ਖਰਦੀ ਭਾਵ ਘਿਸਦੀ ਹੈ, ਸਰਕਰਾ ਕਹੀਏ ਰੇਤ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ, ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਵਿਖੇ ਮੂਤ੍ਰ ਰੋਕਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਇਸੇ ਨੂੰ ਪਥਰੀ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿੱਛ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੪੭੬ ॥ ੪੭੭ ॥

ਬਾਤ ਕ੍ਰਿਛ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਛਿੰਨਾ ਨਾਗਰ ਆਸਗੰਧ, ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲ ਤ੍ਰਿਕੰਟ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪਿਵ ਸੂਰ ਮਿਟ, ਬਾਤ ਕ੍ਰਿਛ ਮਿਟ ਅੰਗ ॥੪੭੮॥

੧੧੨੯–ਗਿਲੋਯ, ਸੁੰਢ, ਅਸਗੰਧ, ਆਵਲੇ ਅਰ ਭੱਖੜਾ ਇਹ ਸੱਭੋ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲਵੇ ਅਰ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ (ਬਾਤ ਸੰਬੰਧੀ) ਸੂਲ ਅਰ ਬਾਤ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿੱਛ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੪੭੮ ॥

ਕਲਕ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਪੁਨਰਨਵਾ ਸਤਾਵਰ ਲੇਇ। *ਪਾਤੂਰਾ ਇਰੰਡ ਜੁ ਦੇਇ।
ਕੋਚਬਲਾ ਦਸਮੂਲ ਮਿਲਾਇ।ਭਿਦ ਪਖਾਣ ਦੇ ਕਲਕ ਕਰਾਇ॥੪੭੯॥
ਕੁਲਥ ਤੋਇ ਵਾ ਜਵ ਕਾ ਨੀਰ। ਖਾਵਤ ਬਾਤ ਕ੍ਰਿਛ ਮਿਟ ਪੀਰ।
ਬੰਗਸੇਨ ਮਤਿ ਭਾਖੀ ਸਹੀ। ਮੇਘ ਬਾਤ ਸਾਚੀ ਲਖ ਕਹੀ ॥੪੮੦॥

੧੧੩੦–ਇਟਸਿਟ, ਸਤਾਵਰ, †ਵਕਮ ਲਕੜੀ (ਪਤੰਗ) ਅਰਿੰਡ ਦੇ ਬੀਜ, ਕੌਂਚਬੀਜ, ਖਿਰੈਂਚੀ, ਦਸੇਮੂਲ (ਬਿੱਲ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਸਜੇਂਨਾਕ, ਖੰਭਾਰੀ, ਪਾਟਲ, ਅਰਣੀ, ਸ੍ਵਨ, ਪਿਠਵਨ, ਛੋਟੀ ਤੇ ਵਡੀ ਕੰਡਯਾਰੀਆ ਅਤੇ ਭਖੜਾ) ਪਖਾਣ ਭੇਦ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਕ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਇਸਨੂੰ ਕੁਲਥਾਂ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਦਾ ਜਲ ਪਾਕੇ ਜਾਂ ਜਵਾਂ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਦਾ ਜਲ ਮਿਲਾਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਪੀੜਾ ਮਿਟਾਵੇ, ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੈ ॥੪੭੯॥੪੮੦॥

ਪਿਤ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਉਪਾਇ

ਕੁਸਾ ਕਾਸ ਸਰਦ ਭਜ ਇਖ। ਪਾਂਚੋ ਪਿਤ ਹਰਤ ਏ ਕ੍ਰਿਛ।
ਦੂਧ ਸੰਗ ਚੂਰਨ ਕਰਿ ਪੀਯ। ਲਿੰਗ ਰੁਧਰ ਅਰੁਪੀਰ ਨਬੀਯ ।੪੮੧।

੧੧੩੧–‡ਕੁਸ਼ਾ, ਕਾਹ, ਸਰਕੜਾ, ਦੱਭ ਅਰ ਗੰਨੇ, [ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤ੍ਰਿਣ ਪੰਜਮੂਲ ਆਖਦੇ ਹਨ] ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਦੁਧ ਵਿਚ ਪਕਾ ਕੇ ਪੀਵੇ ਪਾਂ ਪਿਤ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿੱਛ, ਅਰ ਲਿੰਗ

---

†ਪਾਤੂਰਾ–ਵਕਮ ਲਕੜੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪਤੰਗ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਗਲਤੀ ਨਾਲ 'ਧਾਤੂਰਾ' ਹੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਮੇਘ ਚੁਕਾਂ ਨੇ ਅਰਥ ਧਾਤੂਰਾ ਕੀਤਾ, ਇਤਨੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਜੇਹੇ ਨਰਮ ਰੋਗ ਵਿਚ ਧਤੂਰਾ ਜ਼ਹਿਰ ਕਿਤਨੇ ਅਨਰਥ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਸੱਲੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਵੰਗਸੇਨ ਪ੍ਰਿ: ੪੬੨ ਜਿਸਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ।

‡ਕੁਸ਼ਾ ਤੇ ਦੱਭ ਇਕ ਨਹੀਂ ਕਿੰਤੂ ਵਖਰੇ ੨ ਹਨ, ਫਿਰ ਭੀ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਦੱਭ ਦੇ ਥਾਂ ਚਿੱਟੇ ਘਾ... ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪਾਵੇ। ਦੇਖੋ ਅਮ੍ਰਿਤਸਾਗਰ ਪ੍ਰਿ: ੨੯੫.

ਰਸਤੇ ਲਹੂ ਦਾ ਪੈਣਾ ਇਸਦੀ ਪੀੜਾ ਸਭੇ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੪੯੧ ॥

ਪੁਨਾ–[ਵੰਗਸੇਨਾਤ]

ਕਾਸ ਸਤਾਵਰ ਗੋਖਰੂ ਇਖ। ਕਾਸੇਰੂ ਬਿਦਾਰੀ ਰਖ।
ਕੁਸਾ ਕ੍ਵਾਥ ਸੀਤਲ ਕਰਵਾਇ। ਸਿਤਾ ਸਹਿਤ ਤਾਮੇ ਜੁਮਿ ਲਾਇ॥੪੯੨॥
ਪ੍ਰਾਤ ਉਠੀਨੈ ਪੀਵਨ ਦਾਇ। ਪਿਤ ਕ੍ਰਿਛ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ।
ਸੂਲ ਸਰਕਰਾ ਜਾਵੈ ਸਹੀ। ਮੇਘ ਆਨ ਈਹਾਂ ਮਤਿ ਕਹੀ ॥੪੯੩॥

੧੧੩੨–ਕਾਹ, ਸਤਾਵਰ, ਭੱਖੜਾ, ਗੰਨੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਕਸੇਰੂ, ਬਿਦਾਰੀ ਕੰਦ ਤੇ ਖਸ ਇਨਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਠੰਢਾ ਕਰੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਮਿਸਰੀ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਪੀਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਲਿੰਗ ਦਾ ਸੂਲ, ਰੇਤ ਦਾ ਗਿਰਨਾ ਆਦਿ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੪੯੨ ॥ ੪੯੩ ॥

ਪੁਨਾ–[ਵੰਗਸੇਨਾਤ]

ਤਰ ਕੇ ਬੀਜ ਯਸਟਿ ਮੰਗਵਾਇ। ਹਰੜ ਗੋਖਰੂ ਆਛਾ ਲਯਾਇ।
ਰਾਜ ਬ੍ਰਿਖ ਅਰੁ ਭੇਦ ਪਖਾਨ। ਜਾਵਾਸਾ ਅਰੁ ਧਵਾਸਾ ਠਾਨ ॥੪੯੪॥
ਕ੍ਵਾਥਕਰੀ ਮਧੁ ਸਿਤਾ ਮਿਲਾਇ। ਦਾਹ ਕ੍ਰਿਛ ਪਿੱਤਾ ਕੀ ਥਾਇ।
ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਭਾਖੀ ਲਜਾਇ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਕਹੀ ਸੁਨਾਇ ॥੪੯੫॥

੧੧੩੩–ਤਰਾਂ ਦੇ ਬੀਜ, ਮੁਲੱਠੀ, ਹਰੜ, ਭੱਖੜਾ, ਅਮਲਤਾਸ, ਪਖਾਣ ਭੇਦ, ਜਵਾਹਾਂ ਤੇ ਧਵਾਹਾਂ, ਸਭ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਅਰ ਮਿਸ਼੍ਰੀ ਪਾਇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ, ਦਾਹ, ਸੱਭੇ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੪੯੪॥੪੯੫॥

ਕਫ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਕੋ (ਵੰਙਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਬੀਜ ਸੰਭਾਰੂ ਪੀਸੀ ਛਾਨ। ਤਕ੍ਰ ਸੰਗਹਿ ਕਰਿ ਜੋ ਪਾਨ।
ਕਫੀ ਕ੍ਰਿਛ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ। ਆਛੀ ਔਖਧ ਕਹੀ ਬਨਾਇ ॥੪੯੬॥

੧੧੩੪–ਸੰਭਾਲੂ ਦੇ ਬੀਜ, ਪੀਹ ਛਾਣਕੇ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੪੯੬॥

ਪੁਨਾ–[ਵੰਗਸੇਨਾਤ]–ਦੋਹਰਾ

ਪਰਬਾਲੀ ਕੋ ਪੀਸਕੇ, ਚੂਰਨ ਟੰਕ ਪ੍ਰਮਾਨ।
ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਸੋ ਪੀਜੀਏ, ਕਫੀ ਕ੍ਰਿਛ ਕੀ ਹਾਨਿ ॥੪੯੭॥

੧੧੩੫–ਮੂੰਗੇ ਨੂੰ ਪੀਸਕੇ ੪ ਮਾਸੇ, ਅੰਦਾਜ਼ ਕੇ ਚੌਲਾ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੪੯੭॥

ਬੀਰ ਸਿੰਘਾ ਵਿਲੋਕਾਤ–ਦੋਹਰਾ

ਗੋਕੀ ਤਕ੍ਰ ਜੋ ਤੁਰਸ਼ ਲੈ, ਜਵਾਖਾਰ ਵਿਚ ਪਾਇ।
ਪੀਵਤ ਕ੍ਰਿਛ ਸੁ ਜਾਤ ਹੈ, ਸਾਚੀ ਕਹੀ ਬਨਾਇ ॥੪੮੮॥

੧੧੩੬-ਗੋਕੀ ਖੱਟੀ ਲੱਸੀ ਵਿਚ ਜੌਂਖਾਰ (੮ ਮਾਸੇ) ਪਾਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰਕ੍ਰਿਛ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੪੮੮॥

ਸੁਕ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਉਪਾਇ—ਦੋਹਰਾ

ਸਿਲਾ[illegible]ਤ ਮਧੁ ਸੰਗ ਚਟ੍ਰ, ਉਠ ਪਰਭਾਤੇ ਲੇਇ।
ਸੁ[illegible] ਕ੍ਰਿਛ ਸਭ ਜਾਤ ਹੈ, ਜੋ ਦਿਨ ਸਾਤ ਕਰੇਇ ॥੪੮੯॥

੧੧੩[illegible] ੧੧੧੮-ਸਿਲਾਜੀਤ ਸਹਿਤ ਨਾਲ ਨਿਰੇਹਾਰ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਬੀਰਜ ਰੋਕਣੇ ਤੇ ਹੋਯਾ ਮੂਤ੍ਰਕ੍ਰਿਛ ੭ ਦਿ[illegible] ਵਿਖੇ ਜਾਵੇ ॥੪੮੯॥

ਏ[illegible] ਭੇਦ ਪਖਾਨ [illegible], ਸਿਲਾਜੀਤ ਸੁਧ ਪਾਇ।
ਪੀਪਰ ਚੂਰਨ ਸਮ ਕਰੋ, ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਸੋ ਖਾਇ ॥੪੯੦॥
ਗੁੜ ਪਾਈ ਗੋਲੀ ਕਰੋ, ਪੀਵਤ ਨਰ ਪਰਭਾਤ।
ਸਰਬ ਕ੍ਰਿਛ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਸਾਚੀ ਜਾਨੋ ਬਾਤ ॥੪੯੧॥

੧੧੩੯-ਇਲਾਚੀ, ਪਖਾਣਭੇ[illegible], ਸਾਫ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਿਲਾਜੀਤ ਅਸ ਮਘ, ਸਭ ਦਾ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਅਰ ਫਿਰ ਗੁੜ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਕਰੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ ਸਵੇਰੇ ਨਿੱਤ ਖਾਵੇ ਤ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੯੦॥੪੯੧॥

ਸਿਤਾ ਮੇਲ ਜਵਖਾਰ ਸਮ, ਕੱਚੀ ਲਸੀ ਸੰਗ।
ਜੋ ਪੀਵਤ ਨਰ ਪ੍ਰਾਤ ਉਠ, ਸਰਬ ਕ੍ਰਿਛ ਕੋ ਭੰਗ ॥੪੯੨॥

੧੧੪੦-ਮਿਸ਼ੀ ਤੇ ਜੌਂਖਾਰ ਇਕ ਸਮਾਣ (ਅੰਦਾਜ਼ ੬-੬ ਮਾਸ਼ੇ) ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਨਿੱਤ ਕੁਛ ਦਿਨ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰਕ੍ਰਿਛ ਜਾਵੇ ॥੪੯੨॥

ਕੰਟਾਰੀ ਰਸ ਕਾਢ ਕੈ, ਆਨ ਸਹਿਤ ਮੈ ਪਾਇ।
ਪੀਵਤ ਹੀ ਸਭ ਕ੍ਰਿਛ ਕੋ, ਤੁਰਤੈ ਦੇਇ ਗਵਾਇ ॥੪੯੩॥

੧੧੪੧-ਕੰਡਯਾਰੀ ਦਾ ਰਸ ਕੱਢਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰਕ੍ਰਿਛ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੪੯੩॥

ਸ਼ਰਕਰਾ ਕ੍ਰਿਛ ਉਪਾਇ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਤਿਲ ਬਾਗਾ ਕਦਲੀ ਕੇ ਪਾਤ। ਪਲਾਸਪਾਤ ਸਭ ਸਮੰ ਕਰਾਤ।
ਰਾਤ ਭਗੋਵੈ ਪਾਨੀ ਪਾਇ। ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਪਾਨੀ ਲੇਹੁ ਛਨਾਇ ॥੪੯੪॥
ਪਾਇ ਕੜਾਹੇ ਸੰਘਣਾ ਕਰੋ। ਤਾਕਾ ਖਾਰ ਕਾਢ ਕੈ ਧਰੋ।

ਭੇਡ ਮੂਤ ਸੋ ਕਰਖ ਪ੍ਰਮਾਨ। ਖਾਵਤ ਸਰਕਰ ਕ੍ਰਿਛ ਮਿਟਾਨ॥੪੯੫॥

੧੧੯੨–ਤਿਲ, ਪੁਟਕੰਡਾ, ਕੇਲਾ ਤੇ ਪਲਾਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਲੈਕੇ ਸਵਾਹ ਕਰੇ, ਸੋ ਸਵਾਹ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭਿਉਂ ਛੱਡੇ, ਦਿਨੇ ਨਿਤਾਰਕੇ ਪਾਣੀ ਛਾਣ ਲਵੇ। ਕੜਾਹੀ ਵਿੱਚ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹੇ, ਇਉਂ ਖਾਰ ਕੱਢ ਰੱਖੇ। ਉਸ ਖਾਰ ਵਿਚੋਂ ੧ ਕਰਖ (੧ ਤੋਲਾ) ਭੇਡ ਦੇ ਮੂਤ ਨਾਲ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਰਕਰਾ ਕ੍ਰਿਛ ਜਾਵੇ ॥੪੯੪॥੪੯੫॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਪਾਠਾ ਪ੍ਰਿਸਟੀ ਪਾਇ। ਮੁਹਲੇਠੀ ਕਲਿੰਗਕ ਲੁਜਾਇ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪੀਵਨ ਦੇਇ। ਤੀਨ ਦੋਖ ਕੀ ਕ੍ਰਿਛ ਗਮੇਇ ॥੪੯੬॥

੧੧੪੩–ਵੱਡੀ ਕੰਡਜਾਰੀ, ਪਾਠਾ, ਪ੍ਰਿਸ੍ਰਪਰਣੀ, ਮੁਲੱਠੀ ਅਰ ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰਕ੍ਰਿਛ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੪੯੬ ॥

ਅਭਿਘਾਤਜ ਮੂਤ੍ਰਕ੍ਰਿਛ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਧਾਤ੍ਰੀ ਇਖ ਦੋਊ ਪਸ ਲਜਾਇ। ਪੀਵਤ ਰੋਗੀ ਮਨਚਿਤ ਲਜਾਇ।
ਮਿਟਤ ਕ੍ਰਿਛ ਅਭਿਘਾਤ ਸੁਜਾਨਾਰਕਤ ਕ੍ਰਿਛ ਮਧੁ ਮੇਲੋ ਆਨ॥੪੯੭॥

੧੧੪੪–ਆਵਲਿਆਂ ਤੇ ਗੰਨਿਆ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਰਸ ਲੈਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਅਭਿਘਾਤ (ਚੋਟ ਆਦਿ ਲਗਣੇ ਤੋਂ ਹੋਯਾ) ਮੂਤ੍ਰਕ੍ਰਿਛ ਅਰ ਲਹੂ ਆਉਂਦਾ ਸੱਭੋ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ॥੪੯੭॥

ਸਰਬ ਕ੍ਰਿਛ ਕ੍ਵਾਥ (ਜੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਮਤਾਂਤ)–ਚੌਪਈ

ਬੜੀ ਲਾਇਚੀ ਪੀਪਰ ਯਸਟਿ। ਭੇਦੁ ਪਖਾਨ ਰੇਨਕਾ ਸੁਸਟਿ।
ਬਾਂਸਾ ਗੋਖਰ ਛਾਲ ਇਰਿੰਡ। ਕਾਢਾ ਕੀਜੈ ਸਭ ਸਮ ਮੰਡ ॥੪੯੮॥
ਸਿਲਾਜੀਤ ਮਿਸ੍ਰੀ ਬਿਚ ਪਾਇ। ਲੈ ਰੋਗੀ ਕਉ ਪੀਵਨ ਦਾਇ।
ਪਥਰੀ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛੈ ਜਾਇ। ਦੁਖਨੂਤਾ ਦੁਖ ਦੂਰੈ ਧਾਇ ॥੪੯੯॥

੧੧੪੫–ਵੱਡੀ ਇਲਾਚੀ, ਮਘ, ਮੁਲੱਠੀ, ਪਖਾਣਭੇਦ, ਰੇਣਕਾ, ਬਾਂਸਾ ਭਖੜਾ ਤੇ ਏਰਿੰਡ ਦੀ ਛਿਲ, ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਫਿਰ ਸਿਲਾਜੀਤ ਅਤੇ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਅਰ ਪਥਰੀ ਹੋਰ ਦੁਖਨੂਤਾ ਤਤਛਿਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ॥ ੪੯੮ ॥ ੪੯੯ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਮੂਲ ਪੁੰਡਰੀ ਆਨਕੈ, ਚੂਰਨ ਜਲ ਸੋ ਖਾਇ।
ਮਿਟਤ ਰੋਗੁ ਸਭ ਅਸਮਰੀ, ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੫੦੦॥

੧੧੪੬–*ਪੁੰਡਰੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਲੈਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਜਲ ਨਾਲ ਫਕੇ ਤਾਂ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛਅਰ ਪਥਰੀ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੫੦੦ ॥

ਸਰਬ ਕ੍ਰਿਛ ਕੋ ਲਘੂ ਲੋਕੇਸ੍ਵਰ ਰਸ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਮ੍ਰਿਤ ਪਾਰਾ ਇਕ ਭਾਗ ਮਗਾਇ। ਗੰਧਕ ਚਾਰ ਭਾਗ ਲੈ ਪਾਇ।
ਪੀਸੀ ਕੌਡੀ ਮਾਹੇ ਭਰੋ ਜਰਦ ਰੰਗ ਕੀ ਆਨੀ ਧਰੋ ॥੫੦੧॥
ਟੰਕਣ ਪੀਸੇ ਦੂਧ ਮਗਾਇ । ਤਾਸੋ ਕੌਡੀ ਬਦਨ ਲਿਪਾਇ।
ਹਾਂਡੀ ਧਰ ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਤਿਸੁ ਦੇਇ। ਚੂਲੇ ਧਰ ਤਿਸੁ ਅਗਨਿ ਕਰੇਇ॥੫੦੨॥
ਜਾਮ ਏਕ ਹੀ ਜਾਨੋ ਸਹੀ। ਸ੍ਵਾਂਗ ਸੀਤ ਲੇਵਨ ਕੋ ਕਹੀ।
ਚਾਰ ਗੁੰਜ ਘ੍ਰਿਤ ਸਾਥ ਖਵਾਇ। ਉੱਨੀ ਮਰਚਾਂ ਊਪਰ ਖਾਇ ॥੫੦੩॥
ਆਠ ਜਾਤ ਕੀ ਕ੍ਰਿਛ ਮਿਟਾਇ। ਮਿਟਤ ਪੀਰ ਜਾਨੋ ਸਤ ਭਾਇ।
ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਭਾਖੀ ਏਹ। ਮੇਘ ਕਹਿਤ ਮੈ ਲਿਖੀ ਸੁ ਤੇਹ॥੫੦੪।

੧੧੪੭–[ਮਾਰਿਆ] ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਰਾ ਤੋਲਾ ੧, ਆਵਲੇਸਾਰ ਗੰਧਕ ਤੋਲੇ ੪, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀਹਕੇ, ਜ਼ਰਦ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਕੌਡੀਆਂ ਵਿਚ ਭਰੇ, ਫਿਰ ਸੁਹਾਗਾ ਲੈਕੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਘੋਟ ਪੀਹਕੇ ਕੌਡੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰ ਦੇਵੇ । ਓਨਾਂ ਕੌਡੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਂਡੀ (ਤੌੜੀ) ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਮੂੰਹ ਹਾਂਡੀ ਦਾ ਲਿਪ ਦੇਵੇ ਉਸ ਹਾਂਡੀ ਨੂੰ ਚੁਲੇ ਪਰ ਚਾੜ੍ਹਕੇ ੧ ਪਹਰ ਅਗ ਦੇਵੇ। ਅਰ ਜਦ ਉਹ ਆਪ ਠੰਢੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੀਹ ਰਖੇ। ਓਸ ਵਿਚੋਂ ਫਿਰ ੪ ਰਤੀਆਂ ਘੋਉ ਨਾਲ ਖੁਲਾਕੇ ਪਿਛੋਂ ੧੯ ਕਾਲੀਆਂ ਮਿਰਚਾਂ ਚਬਾਵੇ ਤਾਂ ਅਠ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਜਲਨ ਭੀ ਮਾਸ ਕਰਨੇ ਹਾਰ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ ॥੫੦੧ ਤੋਂ ੫੦੪॥

ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਪਥ–ਚੌਪਈ

ਬਾਤੇ ਭਯੰਗ ਨਿਰੂਹਨਿ ਜਾਨ। ਬਸਤਿ ਸਨੇਹ ਅਵਗਾਹਨ ਠਾਨ।
ਉਤਰਿ ਬਸਤ ਸੇਕ ਅਵਿਗਾਹੀ। ਸਿਸਿਰ*ਪ੍ਰਦੇਹਾ ਜਾਨੋ ਆਹੀ॥੫੦੫॥
ਸਲੇਖਮ ਬਸਤਿ ਬਰੇਕ ਬਖਾਨੀ॥ਉਤਰ ਸ੍ਵੇਦ ਬਮਨਿ ਬਿਧਿ ਠਾਨੀ।
ਜਵ ਜਵਖਾਰ ਉਸਨ ਲੈ ਤੀਖਨ। ਪਿਤਰੋਗੁ ਸੀਤਲਕਰ ਈਖਨ।੫੦੬।

---

*ਪੁੰਡਰੀਆ–ਇਕ ਸੁਗੰਧੀਦਾਰ ਬ੍ਰਿਛ ਹੈ, ਪੱਤੇ ਹਰੇ ਫੂਲ ਬੈਂਗਨੀ ਰੰਗ ਦੇ ਤੇ ਲਕੜੀ ਇਸ ਦੀ ਪੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ. ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਯੂਨਾਨੀ ਹਕੀਮ ਮਮੀਰਾ ਭੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਮਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਅਰਥ ਕਰਨਾ ਅਗਯਾਨਤਾ ਹੈ, ਗਵਾਹੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਭਾ: ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿੰ: ੧੯੦. ਆਯੁਰਵੇਦੀ ਕੋਸ਼, ਹੋਰ ਆਇਨਾ ਅਦਵੀਆਤ, ਅਰ ਨਿਰਮਲ ਕੋਸ਼। ਹਾਂ ਪੁੰਡਰੀਕ–ਨਾਮ ਤਾਂ ਕਮਲ ਦਾ ਹੀ ਹੈ।

*ਪ੍ਰਦੇਹਾ–ਲੇਪ, ਦੇਖੋ ਚਕਿਤਸਾ ਕੋਸ਼.

ਤੀਨ ਦੋਖ ਅਭਯੰਗ ਬਤਾਇ। ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਕਰਿ ਬਾਤ ਉਪਾਇ।
ਸੁਕ੍ਰ ਬੰਧਹਿ ਕਰੋ ਸਨੇਹ। ਸਿਲਾਜੀਤ ਮਾਖਿਕ ਤਿਸੁ ਦੇਹ॥੫੦੭॥
ਚੂਰਨ ਸ੍ਵੇਦ ਕ੍ਰਿਯਾ ਅਭਯੰਗ। ਬਸਤ ਪੁਰੀਖ ਜੁ ਜਾਨੇ ਰੰਗ।
ਜੈਸਾ ਰੋਗ ਸੁ ਤੈਸ ਉਪਾਇ। ਕਹਤ ਮੇਘ ਮੈ ਦੀਆ ਬਤਾਇ॥੫੦੮॥

ਦਵੈਯਾ—
ਲੋਹਤ ਚਾਵਲ ਤਕ੍ਰ ਪਥ, ਦਧਿ ਮੁਗਦ ਪਟੋਲਾ ਜਾਨੋ।
ਗੋਖਰੁ ਖਾਰਕੁ ਸੀਤਲ ਪਾਨੀ, ਔਰ ਕਪੂਰ ਬਖਾਨੋ।
ਨਾਰਕੇਲ ਅਰ ਤਾਲ ਸਿਰਸਿ ਏਹ,ਪੇਠਾ†ਤ੍ਰਿਯਪੁਖ ਗਾਈ।
ਏਲਾ ਪਥ ਬਖਾਨੇ ਕ੍ਰਿਛਹਿ, ਯਾਂ ਸੇਤੀ ਮਨ ਲਾਈ॥੫੦੯॥

੧੧੪੯–ਬਾਤੋਂ ਹੋਏ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਵਿਖੇ ਤੇਲ ਮਲਨਾ, ਨਿਰੂਹਨਿ ਕਹੀਏ ਨਿਰੂਹ ਵਸਤੀ ਕਰੇ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਵਾਈ ਭਰਕੇ ਪਿਚਕਾਰੀ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ)। ਸਨੇਹ ਬਸਤੀ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੇਲ ਭਰਕੇ ਪਚਕਾਰੀ ਮਾਰੀਦੀ ਹੈ)। ਅਵਗਾਹਨ, ਗੋਤੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇਣਾ। ਉਤਰ ਬਸਤੀ ਮੂਤ੍ਰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ (ਪਿਚਕਾਰੀ ਕਰਨੀ) ਸੇਕਨਾ, ਗਰਮੀ ਹੋਇ ਤਾਂ ਜਲ ਵਿੱਚ ਤਰਾਨਾ, *ਠੰਢੇ ਲੇਪ ਕਰਨੇ ਕਫ ਕਰ ਹੋਏ ਕ੍ਰਿੱਛ ਵਿਖੇ (ਉਕਤ) ਬਸਤੀ ਵਿਧੀ ਕਰੇ, ਦਸਤ ਦੇਵੇ, ਇੱਟ ਨਾਲ ਸੇਕ ਕੇ ਪਸੀਨਾ ਦੇਣਾ, ਕੈ ਕਰਾਨਾ, ਜੌਂਖਾਰ, ਹੋਰ ਗਰਮ ਤੇ ਤੇਜ ਉਪਾਇ ਕਰਨੇ। ਪਿੱਤ ਕਰ ਹੋਇ ਤਾਂ ਠੰਢੇ ਯਤਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨੇ। ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਕਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਤੇਲ ਮਲਣੇ। ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਨਾਲ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਵਾਲੇ ਯਤਨ ਕਰੇ। ਬੀਰਯ ਰੋਕਨੇ ਕਰ ਹੋਏ ਕ੍ਰਿੱਛ ਵਿਖੈ ਬਾਤ ਸੰਬੰਧ ਕ੍ਰਿੱਛ ਵਿੱਚ ਚੂਰਣ ਦੇਣੇ, ਪਸੀਨਾ ਦੇਣਾ, ਮਾਲਸ਼ ਕਰਨੀ। ਹੋਰ ਜੇਹਾ ਰੋਗ ਦੇਖੋ ਤੇਹਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ, ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਲਾਲ ਚਾਵਲ,ਲੱਸੀ ਦਹੀਂ ਮੂੰਗੀ, ਪਟੋਲ ਸਾਗ, ਭੱਖੜਾ ਖਜੂਰਾਂ, ਸਰਦ ਪਾਣੀ, ਕਪੂਰ ਨਲਿਏਰ, ਤਾੜ ਦਾ ਸਿਰਾ, ਤਾੜਫਲ ਪੇਠਾ, ਖੀਰਾ ਅਰ ਏਲਾਚੀ ਇਹ ਸਭ ਪੱਥ ਹਨ॥੫੦੯॥

ਕੁਪੱਥ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਸ੍ਰਮ ਮਦਯ ਗਜ ਅਸ੍ਵ ਪਾਨ ਲਵਣੰ,ਪਾਨ ਤੇਲ ਪਿਨਯਾਕ।
ਤਾਂਬੂਲ ਅੰਨ ਬਿਰੁਧ ਆਸਨ, ਬਿਖਮ ਰਾਮਠ ਸਾਕ।
ਏ ਸਰਬ ਸਾਕਾ ਰੂਖ ਅਮਲੰ, ਏ ਕੁਪੱਥ ਬਖਾਨ।
ਪਥਯਾਪਥ ਜੁ ਮਾਹਿ ਭਾਖੇ, ਮੇਘ ਮੈ ਇਹੈ ਆਨ॥੫੧੦॥

੧੧੪੯–ਸ਼੍ਰਮ ਕਰਨਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ, ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਸਵਾਰੀਆਂ ਪਰ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਨਮਕੀਨ ਖਾਣੇ, ਤੇਲ ਦੇ ਪਦਾਰਥ, ਤਿਲਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲਰ, ਪਾਨ ਚੱਚਣੇ, ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਭੋਜਨ, ਹਿੰਗ, ਸਭਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਗ। ਇਹ ਸਭ ਸਾਗ ਖੁਸ਼ਕ ਅਰ ਖੱਟੇ ਹਨ, ਇਸਤੇ ਕੁਪੱਥ ਹਨ, ਨਾਂ ਖਾਵੇ॥੫੧੦॥

†ਤ੍ਰਿਯਪੁਖ–ਖੀਰਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਪਥਯਾਪਥ

ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਮੁਨਿ ਮੇਘਰਾਜ ਬਿਰਚਤੇ ਬਾਤਰਕਤ,
ਬਾਤਉਰੁਸਤੰਭ ਆਮਬਾਤ ਸੂਲ, ਉਦਾਬਰਤ, ਗੁਲਮ, ਹ੍ਰਿਦੇ
ਰੋਗ, ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ, ਪ੍ਰਮੁਖ ਨਾਮ ਸਪਤਮੋ ਧਿਆਇ ॥ ੭ ॥

ਸੱਤਵੇਂ ਧਯਾਯ ਸਮਾਪਤ

ਅਥ ਅਠਵਾਂ ਧਯਾਯ

ਦੋਹਰਾ— ਸਕਲ ਸਾਧ ਕੇ ਚਰਨ ਨਮਿ, ਅਰ ਗੁਰ ਕੇ ਪਗ ਬੰਦ।
ਕਹੌਂ ਧਿਆਇ ਅਬ ਆਠਮਾ, ਸਰਸੁਤਿ ਕਰਤ ਅਨੰਦ ॥ ੧ ॥

ਸਭ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਪਰ ਨਮਸ਼ਕਾਰ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਅੱਠਵਾਂ ਧਯਾਯ ਵਰਨਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸਤੇ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਆਨੰਦ ਕਰੇ ॥੧॥

ਅਥ ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ (ਸੁਜ਼ਾਕ) ਨਿਦਾਨ—ਚੌਪਈ

ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ ਤੇਰਾਂ ਹੈ ਨਾਮ। ਤੀਮ ਦੋਖ ਤੇ ਜਾਨੋ ਬਾਮ।
ਬੇਗ ਬਿਧਾਰਨ ਰੁਖਾ ਖਾਇ। ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਇਨਤੇ ਹੋਇ ਜਾਇ ॥੨॥

ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ (ਸੁਜ਼ਾਕ) ਤੇਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਭ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੇ ਵਿਗਾੜ ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਖੁਸ਼ਕ ਖਾਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਤੇ ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥੨॥

ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਤੇਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ

ਬਾਤ ਕੁੰਡਲੀ ਬਿਯ ਅਸਟੀਲਕ। ਬਾਤ ਬਸਤਿ ਮੂਤ੍ਰਾਤੀਤ ਸਮੀਲਕ।
ਮੂਤ੍ਰ ਜਠਰ ਖਯ ਮੂਤ੍ਰ ਉਤ ਸੰਗ। ਮੂਤ੍ਰ ਗ੍ਰੰਥ ਬਿਟਿ ਘਾਤਸ ਅੰਗ ॥੩॥
ਸੂਕ੍ਰ ਮੂਤ੍ਰ ਸਾਦ ਬਖਾਨ। ਉਸਨ ਬਾਤ ਦ੍ਵਾਦਸ ਏ ਜਾਨ।
ਬਸਤਿ ਕੁੰਡਲੀ ਤੇਰਾਂ ਨਾਮ। ਸਾਰੰਗਧਰ ਨੈ ਰਾਖੇ ਆਮ ॥੪॥

੧ ਬਾਤ ਕੁੰਡਲੀ, ੨ ਅਸਟੀਲਕ, ੩ ਬਾਤਬਸਤੀ, ੪ ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ, ੫; ਮੂਤ੍ਰਜਠਰ, ੬ ਮੂਤ੍ਰਖਯ, ੭ ਮੂਤ੍ਰੋਤਸੰਗ, ੩ ਮੂਤ੍ਰਗ੍ਰੰਥੀ, ੯ ਵਿਟਘਾਟ, ੧੦ ਮੂਤ੍ਰਸੁਕ੍ਰ, ੧੧ ਮੂਤ੍ਰਸਾਦ, ੧੨ ਉਸ਼ਨਬਾਤ ਤੇ ੧੩ ਬਸਤ ਕੁੰਡਲੀ, ਇਹ ਸਾਰੰਗਧਰ ਤੋਂ ਕਹੇ ਹਨ ॥੩॥੪॥

ਤੇਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਦੇ ਲੱਛਣ

ਮੂਤ੍ਰਾਸੈ ਮਹਿ ਪਵਨ ਜੁ ਜਾਇ। ਪਾਛੈ ਮੂਤ੍ਰ ਕੁੰਡਲ ਜਿਮ ਥਾਇ।
ਮੂਤ੍ਰਾਸੈ ਕੋ ਪੀਰਾ ਕਰੈ । ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਏ ਲਛਨ ਧਰੈ ॥ ੫ ॥
ਪੀਰ ਸੰਗ ਮੂਤ੍ਰੈ ਛਿਨ ਛਿਨੈ । ਬਾਤ ਕੁੰਡਲੀ ਜਾਨੋ ਇਨੈ।
ਮੂਤ੍ਰਾਸੈ ਗੁਦ ਰੋਕੈ ਬਾਇ। ਅਸਟੀਲਕ ਲਛਨ ਬਤਲਾਇ ॥੬॥
ਮੂਤਰ ਬਿਸਟਾ ਰੋਕਤ ਬਾਤ। ਮੂਤ੍ਰਾਸੈ ਕੁਖ ਪੀਰਤ ਸਾਤ।
ਮੂਤ੍ਰ ਬੇਗ ਮੂਤਰ ਹੋਇ ਬੱਧ। ਬਾਤ ਬਸਤਿ ਕਹਤੇ ਸਭ ਸਿੱਧ ॥੭॥
ਮੰਦ ਮੰਦ ਮੂਤਰ ਜੋ ਕਰੈ। ਮੂਤ੍ਰ ਅਤੀਤ ਨਾਮ ਤਿਸ ਧਰੈ।
ਪੇਟ ਅਫਾਰਾ ਬੇਦਨ ਘਨੀ। ਮੂਤਰ ਜਠਰ ਜਾਨੀਓ ਭਨੀ ॥੮॥
ਮੂਤ੍ਰਾਸੈ ਅਰ ਨਾਭਿਹਿ ਬਾਇ। ਰਕਤ ਸਹਿਤ ਸੋ ਮੂਤ ਕਰਾਇ।
ਸਨਿ ਸਨਿ ਮੂਤ੍ਰੈ ਪੀਰਾ ਕਰੈ। ਮੂਤਰ ਉਤ ਸੰਗਿ ਨਾਮ ਸੁ ਧਰੈ ॥੯॥
ਪਿਤ ਬਾਤ ਮੂਤ੍ਰਾਸੈ ਰਹੈ। ਮੂਤ੍ਰਾਖਯ ਨੋ ਪੀਰਾ ਦਹੈ।
ਕਰਤ ਦਾਹ ਮੂਤਰ ਦੁਖ ਦੇਇ। ਸੋ ਮੂਤਰਖਯ ਨਾਮੁ ਕਹੇਇ ॥੧੦॥
ਸੁਪਾਰੀ ਮੁਖ ਹੋਵੈ ਪੀਰ। ਪਥਰੀ ਵਤ ਇਕ ਗੰਠ ਸੁ ਬੀਰ।
ਮੂਤ੍ਰ ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਇ ਦੁਖ ਦੇਇ। ਮੂਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਮ ਤਿਸੁ ਲੇਇ ॥੧੧॥
ਮੂਤਰ ਤਿਰਛਾ ਭੂਰੇ ਰੰਗ। ਨਿਕਸਤ ਪੀਰ ਕਰਤ ਬਹੁ ਲਿੰਗ।
ਠੌਰ ਆਪਨੀ ਛੋਡੀ ਜਾਇ। ਮੂਤ੍ਰ ਸੁਕ੍ਰ ਇਮ ਕਹੀਏ ਸਾਇ ॥੧੨॥
ਮਾਰਗ ਧੂਪੇ ਪਿਤ ਬਿਕਾਰ। ਪਵਨ ਸਹਿਤ ਮੂਤ੍ਰਾਸੈ ਧਾਰ।
ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਤ ਮੂਤ੍ਰੈ ਜੋ ਕੋਇ। ਉਸਨ ਬਾਤ ਕਹੀਜਤ ਹੈ ਸੋਇ ॥੧੩॥
ਕਫ ਪਿਤੈ ਕੋ ਬਾਤ ਸੰਘਟੈ॥ ਕਸਟ ਕਰੀ ਸੋ ਮੂਤਰ ਸਟੈ।
ਪੀਲਾ ਲਾਲ ਸ੍ਵੇਤ ਅਤਿ ਘਨਾ। ਦਾਹ ਸਹਿਤ ਮੂਤ੍ਰੈ ਸੋ ਭਨਾ ॥੧੪॥
ਲਖਨ ਹੋਵੈ ਸੰਖ ਸੁ ਰੰਗ। ਐਸਾ ਮੂਤਰ ਸ੍ਵੇਤ ਸਮੰਗ।
ਸੋ ਤੋ ਮੂਤਰ ਸਾਦ ਕਹਾਵੈ। ਲਛਨ ਐਸੇ ਮੇਘ ਬਤਾਵੈ ॥੧੫॥
ਮੂਤ ਮਿਲੈ ਬਿਸਟਾ ਕੇ ਸੰਗ। ਮੂਤ੍ਰੈ ਗੰਧ ਬਿਸ਼ਟ ਸਮ ਰੰਗ।
ਬਿਸਟ ਬਿਘਾਤ ਮੂਤ ਇਸ ਜੋਇ। ਰੂਖਾ ਖਾਵੈ ਤਾਂਤੇ ਹੋਇ ॥੧੬॥

ਮਾਰਗ ਸ੍ਰਮ ਉੱਦਮ ਅਰ ਚੋਟ। ਅਪਨੀ ਠੌਰ ਬਸਤ ਹੁਇ ਛੋਟ।
ਸੂਲ ਦਾਹ ਪੀਰਾ ਅਤਿ ਕਰੈ। ਕਸਟ ਸਹਿਤ ਮੂਤਰ ਜੋ ਨਿਕਰੈ॥੧੭॥
ਮੂਤਰ ਸਹਿਤ ਬਿੰਦੁ ਜੋ ਬਿੰਦੁ। ਬਸਤ ਕੁੰਡਲੀ ਲਖੇ ਅਨੰਦੁ।
ਪਵਨ ਅਧਿਕ ਤੇ ਜਾਨ ਅਸਾਧ। ਪਿਤੈ ਸੂਰ ਬਿਬਰਨ ਬਿਆਧ॥੧੮॥
ਕਫ ਅਧਿਕ ਤਿਸੁ ਭਾਰੀ ਅੰਗ। ਸੋਜ ਚੀਕਨਾ ਭਾਰੀ ਰੰਗ।
ਸੰਘਨਾ ਸ੍ਵੇਤ ਲਿੰਗ ਮੁਖ ਰੁਕੈ। ਸ ਧੈ ਬੈਦ ਤਊ ਨਾ ਚੁਕੈ॥੧੪॥

(ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਰੁਖਾਦਿ ਕਾਰਣ ਕਰਕੇ) ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਵਿਖੇ ਪਵਨ ਧਸ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਵਾਯੂ ਦੁਖਤ ਹੋਈ ਕੁੰਡਲੀ (ਗੋਲਾਕਾਰ) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਕੇ ਮੂਤ੍ਰਾਸਯ ਵਿਚ ਵਿਚਰੇ ਅਰ ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਨੂੰ ਪੀੜਾ ਕਰੇ। ਉਸ ਕਰ ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਅਰਥਾਤ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਤਰੇ, ਇਸ ਨੂੰ '੧ ਬਾਤ ਕੁੰਡਲੀ" ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਅਰ ਗੁਦਾ ਦੀ ਵਾਯੂ ਨੂੰ ਰੋਕਕੇ ਗੋਲਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ '੨ ਅਸ਼ੀਲਾ" ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਜੇੜ੍ਹਾ ਪੁਰਖ ਮੂਤ੍ਰ ਬਿਸ਼ਟਾ ਅਰ ਪੱਦ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਉਸਦੇ ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਅਰ ਕੁੱਖਾਂ ਵਿਖੇ ਪੀੜਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਹੋਕੇ ਮੂਤ੍ਰ ਦਾ ਬੇਗ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ "੩ ਬਾਤਵਸਤੀ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਸ਼ਟ ਸਾਧਯ ਹੈ।

ਚਿਰ ਤੱਕ ਮੂਤ੍ਰ ਰੋਕ ਰੱਖਣੇ ਤੇ ਛੇਤੀ ਨਹੀ ਉਤਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਮੂਤਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ "੪ ਮੂਤ੍ਰਾਤੀਤ" ਹੈ।

ਮੂਤ੍ਰ ਦਾ ਬੇਗ ਰੋਕਣੇ ਤੇ ਪੇਟ ਵਿਖੇ ਅਫਾਰਾ, ਨਾਭੀ ਹੇਠ ਬਹੁਤ ਪੀੜਾ ਹੋਇ ਤਾਂ ਇਹ "੫ ਮੂਤ੍ਰ ਜਠਰ" ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਅਰ ਨਾਭੀ ਦੇ ਪਾਸ ਪੀੜਾ ਹੋਕੇ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਲਹੂ ਸਮੇਤ ਮੂਤ ਉਤਰੇ ਉਹ "੬ ਮੂਤ੍ਰ ਤਸੰਗ" ਨਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਿੱਤ ਅਰ ਵਾਯੂ ਮੂਤ੍ਰ ਸ਼ਯ ਵਿਚ ਜਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇ, ਮੂਤ੍ਰਖਯ, ਪੀੜਾ, ਸੜਨ ਦੇ ਦੁਖਣੂੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਉਹ "੭ ਮੂਤ੍ਰਖਯ" ਨਾਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਪਾਰੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਪਰ ਪੀੜ ਹੋਵੇ, ਪਥਰੀ ਵਾਂਗ ਕਰੜੀ ਮੂਤ੍ਰ ਦੀ ਇਕ ਗੰਢ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਰ ਦੁਖੇ, ਉਸ ਨੂੰ "੮ ਮੂਤ੍ਰਗ੍ਰੰਥੀ" ਬੋਲਦੇ ਹਨ।

ਮੂਤ੍ਰ ਦਾ ਬੇਗ ਰੋਕ ਕੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੰਗ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮੂਤ੍ਰ ਤਿਰਛਾ ਭੂਰੇ ਰੰਗਾ ਨਿਕਲਦਾ, ਲਿੰਗ ਵਿਖੇ ਬਹੁਤੀ ਪੀੜਾ ਕਰੇ, ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਰਸਤੇ ਨਿਕਲੇ। ਇਸ ਨੂੰ "੯ ਮੂਤ੍ਰਸ਼ੁਕ੍ਰ" ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਹੁਤਾ ਰਸਤੇ ਚਲਨੇ, ਧੁੱਪੇ ਫਿਰਨੇ ਕਰ ਪਿੱਤ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਾਯੂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਵਿਖੇ ਜਾ ਠਹਿਰੇ। ਸੋ ਕਸ਼ਟ ਨਾਲ ਦਾਹ ਸਮੇਤ ਮੂਤਰੇ। ਇਸ ਨੂੰ "੧੦ ਉਸ਼ਨਬਾਤ" ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਕਫ ਪਿੱਤ ਯਾ ਕਫ ਬਾਤ ਮਿਲਾਕੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਪੀਲਾ, ਲਾਲ, ਚਿੱਟਾ ਅਰ ਗਾੜ੍ਹਾ, ਦਾਹ ਸਮੇਤ ਮੂਤ੍ਰੇ। ਉਹ ਧਰਤੀ ਪਰ ਮੂਤਿਆ, ਗਰੋਚਨ ਤੇ ਸੰਖ ਦੇ ਚੂਨੇ ਜੇਹਾ ਸਫੈਦੀ ਮਿਲਿਆ ਜਾਪੇ। ਇਸ ਨੂੰ "੧੧ ਮੂਤ੍ਰਸਾਦ" ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਰੁੱਖੇ (ਖੁਸ਼ਕ) ਪਦਾਰਥ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਾਯੂ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋਕੇ ਮੂਤ੍ਰ ਨੂੰ ਬਿਸ਼ਟਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚੋਂ ਬਿਸ਼ਟੇ ਜੇਹੀ ਗੰਧ ਆਵੇ ਇਹ "੧੨ ਬਿਸ਼ਟਵਿਘਾਤ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਸਤੇ ਵਿਖੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਦੌੜਨੇ ਦੇ ਸ੍ਰਮ ਕਰਕੇ, ਚੋਟ ਦੇ ਲੱਗ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਪਰ ਬਸਤੀ ਛੋਟੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੂਲ, ਦਾਹ (ਸੜਨ) ਤੇ ਪੀੜਾ ਬਹੁਤੀ ਹੋਵੇ। ਤਦ ਜੇੜ੍ਹਾ ਮੂਤ੍ਰ ਉਤਰੇ ਉਹ ਕਸ਼ਟ ਨਾਲ (ਪਰ ਦਬੱਣ ਨਾਲ) ਬੂੰਦ ਬੂੰਦ ਟਪਕੇ ਇਸਨੂੰ "੧੩ ਬਸਤ ਕੁੰਡਲੀ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਵਨ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਹੈ ਉਹ ਅਸਾਧਯ ਹੈ। ਪਿੱਤ ਅਧਿਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੂਲ ਹੋਵੇ ਅਰ ਮੂਤ੍ਰ ਦਾ ਰੰਗ ਬੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਕਫ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿਖੇ ਭਾਰੀਪਨਾ, ਸੋਜਾ ਅਰ ਮੂਤ੍ਰ ਦਾ ਭਾਰੇ ਰੰਗ ਦਾ, ਚੀਕੁਣਾ, ਗਾੜ੍ਹਾ, ਸਫੈਦ ਹੋਵੇ ਅਰ ਲਿੰਗ ਦੇ ਮੂੰਹ ਰੁਕਾਵਟ ਰਹੇ, ਇਸ ਰੋਗ ਨੂੰ ਵੈਦ ਹੀ ਸਾਧ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਯੋਂਕਿ ਇਸ ਵਿਖੇ ਵਾਯੂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਨਜਾਣ ਵੈਦ ਨਹੀਂ ਸਿੱਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ॥੫ ਤੋਂ ੧੯॥

ਤੇਰਾਂ ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ ਉਪਾਇ—ਚੌਪਈ

ਪਤ੍ਰ ਮੂਲ ਗੋਖਰ ਸਰਬੰਗ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਮਧੁ ਮਾਹਿ ਜੁ ਅੰਗ।
ਸਿਤਾ ਮੇਲਿ ਪੀਵਤ ਪਰਭਾਤ। ਮੂਤਰ ਘਾਤ ਸੁਜਾਕ ਸੁ ਘਾਤ ॥੨੦॥

੧੧੫੦—ਪੱਤ੍ਰ ਸਮੇਤ ਸਾਰਾ ਹੀ ਭੱਖੜਾ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਸ਼ਹਿਤ ਅਰ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਪ੍ਰਾਤਾ-ਕਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸੁਜ਼ਾਕ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੦॥

ਦੋਹਰਾ— ਸੀਸ ਮੂੰਡ ਆਛਾ ਕਰੋ, ਜਲ ਸੋਂ ਲੇਪ ਕਪੂਰ।
ਮੂਤਰ ਰੋਧ ਸੁਜਾਕ ਸਭ, ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਕੋ ਚੂਰ ॥ ੨੧ ॥

੧੧੫੧—ਲਿੰਗ ਦਾ ਸਿਰ ਮੁੰਨਕੇ ਭਾਵ ਪਾਕੀ ਕਰਕੇ ਅੱਛਾ ਸਥਾਨ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲਵੇ ਅਰ ਜਲ ਨਾਲ ਮੁਸਕਪੂਰ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮੂਤ੍ਰ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ, ਸੁਜਾਕ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁਖਣਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੧॥

(ਪਰੰਤੂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਰ ਵੰਗਸੇਨ ਵਿਚ ਬਤੀ ਲਿੰਗ ਦੇ ਛੇਕ ਵਿਚ ਦੇਣੀ ਕਹੀ ਹੈ) ਕਈ ਆਦਮੀ ਦਾ ਸੀਸ ਮੁੰਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕਟੁ ਪਿਨਜਾਕ ਨਿਸ ਭੇਮਕੈ, ਪ੍ਰਾਤ ਨਿਤਾਰੀ ਨੀਰ।
ਪੀਵਤ ਰੋਗੀ ਪਲੁ ਜੁਗਮ, ਮਿਟਤ ਸੁਜਾਕਹਿ ਪੀਰ ॥ ੨੨ ॥

੧੧੫੨—ਕੌੜੀ ਤੋਰੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭਿਉਂਕੇ ਦਿਨੇ ਪਾਨੀ ਨਿਤਾਰਕੇ ਦੋ ਪਲ ਭਾਵ ੮ ਤੋਲੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸੁਜਾਕ ਦੀ ਪੀੜ ਮਿਟਾਵੇ ॥੨੨॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਚਿਤ੍ਰਕ ਮੇਲ ਸਤਾਵਰ ਆਨ। ਕੋਕਲਾਖ ਅਰ ਕੌਚ ਬਿਜਾਨ।
ਰੋਹਨਿ ਗੋਖਰੁ ਸੇਲਾ ਬ੍ਰਿਧ। ਪੀਸੀ ਚੂਰਨ ਇਨ ਕਾ ਕਿਧ ॥੨੩॥

ਅਖਤ ਜਲ ਸੋ ਪੀਵੇ ਏਹ। ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਹ।
ਰੋਗ ਕ੍ਰਿਛ ਅਰ ਮਿਟਤ ਸੁਜਾਕ। ਬੰਗਸੈਨ ਕੇ ਜਾਨੋ ਬਾਕ ॥੨੪॥

੧੧੫੩–ਚਿਤ੍ਰਾ ਸਤਾਵਰ, ਤਾਲਮਖਾਨਾ, ਕੌਂਚਬੀਜ ਕੁਟਕੀ, ਭਖੜਾ ਅਰ ਬੜੀ ਇਲਾਚੀ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰ, ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ (੪ ਮਾਸੇ) ਪੀਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਦੇ ਨਾਸ ਕਰਨ ਹਾਰੀ ਭੀ ਹੈ ॥੨੩॥੨੪॥

ਦੋਹਰਾ–ਮੋਰ ਸਿਖਾ ਕਾ ਮੂਲ ਲੈ, ਬਚ ਪਯ ਸੰਗ ਪਿਲਾਇ।
ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਤੇਰਾਂ ਮਿਟਤ, ਰੋਗੁ ਸੁਜਾਕ ਮਿਟਾਇ ॥ ੨੫ ॥

੧੧੫੪–*ਸਲਿਆਰੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਵਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਧ ਨਾਲ ਪੀਵੇ, ਤਾਂ ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ ਤੇਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮਿਟੇ, ਸੁਜਾਕ ਦੇ ਮਿਟਾਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ॥੨੫॥

ਰਸੁ ਕੰਟਾਰੀ ਮਧੁ ਸਹਿਤ, ਸਿਤਾ ਮਿਲਾਈ ਪੀਯ।
ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਸੁਜਾਕ ਮਿਟ, ਬਹੁ ਸੁਖ ਪਾਵਤ ਜੀਯ ॥੨੬॥

੧੧੫੫–ਕੰਡਿਆਰੀ ਦਾ ਰਸ ਕਢਕੇ ਸਹਤ ਅਰ ਮਿਸਰੀ ਪਾਇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸੁਜਾਕ ਜਾਵੇ ਅਰ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ॥੨੬॥

ਚੌਪਈ

ਸਿਤਾ ਦਾਖ ਅਰੁ ਕੌਂਚ ਮੰਗਾਇ। ਇਖ ਰਸਾ ਪੀਪਰ ਸਮ ਪਾਇ।
ਕਰਖ ਏਕ ਚੂਰਨ ਪਯ ਸੰਗ। ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਤੇਰਾਂ ਹੀ ਭੰਗ ॥੨੭॥

੧੧੫੬–ਮਿਸਰੀ, ਮੁਣੱਕਾ, ਕੌਂਚ ਬੀਜ, ਗੰਨੇ ਦਾ ਰਸ, ਅਰ ਮਘਾਂ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਪੀਹੇ ਅਰ ਫਿਰ ੧ ਤੋਲਾ ਚੂਰਣ ਦੁਧ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਤੇਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੭॥

ਦੋਹਰਾ

ਚਿਰਿਯਾ ਬਿਠੁ ਲੈ ਸ੍ਵੇਤ ਹੀ, ਕਲਮੀ ਸ਼ੋਰਾ ਆਨ।
ਬਾਟੀ ਜਵ ਸਮ ਨੀਰ ਸੋ, ਲਿੰਗ ਬਦਨ ਮਹਿ ਠਾਨ ॥੨੮॥
ਖਰੁ ਲੇਪੋ ਇਹ ਲਿੰਗ ਪਰ, ਮਿਟਤ ਲਿੰਗ ਕੀ ਦਾਹ।
ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ ਅਰੁ ਰੋਧ ਸਭ, ਰੋਗ ਸੁਜਾਕ ਮਿਟਾਹਿ ॥ ੨੯ ॥

੧੧੫੭–ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਚਿਟੀ ਵਿਠ, ਕਲਮੀ ਸ਼ੋਰਾ ਪਾਕੇ ਵਟੀ ਬਣਾਇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਛੇਕ ਵਿਚ ਦੇਵੇ ਅਰ ਇਸੇ ਦਾ ਹੀ ਉਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਲਿੰਗ ਦੀ ਸੜਨ, ਮੂਤ੍ਰ, ਘਾਤ ਮੂਤ੍ਰ ਦੀ ਰੋਕ ਅਰ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੮ ॥ ੨੯ ॥

---

*ਮੋਰਸਿਖਾ–ਦੇਸੀ ਭਾਖਾ ਮੋਰਵੇਲ, ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ 'ਸਸਨਾਨੇ ਅਸਲਾਨ' ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਭੀ ਦ੍ਰਬਦਰਪਣ ਵਿਚ ਮੋਰਸਿਖਾ ਏਥੇ ਸਲਿਆਰੇ ਦਾ ਅਰਥ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਜਹੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਉਪਜੋਗੀ ਸਲਿਆਰਾ ਹੀ ਹੈ।

ਲੇਪ—ਦੋਹਰਾ

ਚੰਦਨ ਸ੍ਵੇਤ ਮੰਗਾਇਕੈ, ਘਸੈ ਨੀਰ ਕੈ ਸੰਗ।
ਲੇਪ ਲਿੰਗ ਪਰ ਕੀਜੀਏ, ਲਿੰਗ ਦਾਹ ਸਭ ਭੰਗ ॥੩੦॥

੧੧੫੮—ਚਿਟਾ ਚੰਦਨ ਲੈਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਘਿਸਾ ਕੇ ਲਿੰਗ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ, ਦਾਹ ਸੁਜਾਕ ਸਭ ਜਾਵੇ ॥੩੦॥

ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲ ਅਰੁ ਗੋਖਰੂ, ਕਲਕ ਕਰੀ ਗੁੜ ਪਾਇ।
ਉਸਨ ਸੀਤ ਕਛ ਪੀਜੀਏ, ਮੂਤਰ ਘਾਤ ਮਿਟਾਇ ॥੩੧॥

੧੧੫੯—ਆਂਵਲੇ ਤੇ ਭਖੜਾ ਘੋਟਕੇ ਕਲਕ ਕਰੇ ਅਰ ਵਿਚ ਗੁੜ ਪਾਕੇ ਸੀਤ ਗਰਮ ਕਰਕੈ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੩੧ ॥

ਅਰਨੀ ਸੁੰਠੀ ਸਿਗ੍ਰ ਲੈ, ਗੋਖਰੁ ਪਾਹਨਭੇਦ।
ਪਥਯਾ ਗਿਰਦ ਨਲੀ ਗਹੋ, ਬਰੁਨਾ ਸਭ ਸਮ ਦੇਦਿ ॥੩੨॥
ਕਲਕ ਕਰੀ ਹਿੰਗੁ ਲਵਨ ਲੈ, ਪੀਸੀ ਦੈ ਭੁਰਕਾਇ।
ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਬ ਪਥਰੀ ਜੁ ਕ੍ਰਿਛ, ਲਿੰਗ ਸੂਰ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੩੩॥

੧੧੬੦—ਅਰਣੀ, ਸੁੰਢ, ਸੁਹਾਂਝਣਾ, ਭਖੜਾ, ਪਖਾਣ ਭੇਦ ਹਰੜ, ਅੰਮਲਤਾਸ ਅਰ ਬਰੁਣੇ ਦੀ ਦੀ ਛਿੱਲ ਸਭੇ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕਲਕ ਬਣਾਵੇ, ਉੱਪਰ ਹਿੰਗਿ ਅਰ ਲਸਨ ਬਰੂਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ, ਪਥਰੀ, ਮੂਤਕ੍ਰਿਛ ਤੇ ਲਿੰਗ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੩੨ ॥ ੩੩ ॥

ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ (ਸੁਜ਼ਾਕ) ਉਪਾਇ—ਦੋਹਰਾ

ਖੀਰਾ ਬੀਜ ਜੁ ਕੱਥ ਲੈ, ਦੋਨੋਂ ਪੀਸ ਘੁਟਾਇ।
ਦਸ ਮਾਸੇ ਨਿੱਤ ਪੀਜੀਏ, ਸੁਜਾਕ ਰੋਗ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੩੪॥

੧੧੬੧—ਖੀਰੇ ਦੇ ਬੀਜ ਤੇ ਕੱਥ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਘੋਟਕੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ੧੦ ਮਾਸੇ ਹੋਵੇ ਇਉਂ ਸਰਦਾਈ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸੁਜ਼ਾਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੩੪ ॥

ਚੌਪਈ

ਰੂਮੀ ਮਸਤਕਿ ਮੇਲ ਸਲਿਆਰਾ। ਸਤਾਵਰ ਤਾਹੀ ਸਮ ਡਾਰਾ।
ਆਨ ਮੂਸਲੀ ਦਖਨ ਦੇਸੀ। ਚਾਰੋਂ ਕੇ ਸਮ ਮਿਸਰੀ ਲੇਸੀ ॥੩੫॥
ਕਰਖ ਏਕ ਗੋ ਦੂਧੈ ਸੰਗ। ਕਾਚਾ ਦੂਧ ਜਾਨੀਓਂ ਅੰਗ,।
ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਰੋਗੁ ਸੁਜ਼ਾਕ। ਜਾਵਤ ਤਿੱਬ ਤਨੋ ਇਹ ਬਾਕ ॥੩੬॥

੧੧੬੨—ਰੂਮੀਮਸਤਕੀ, ਸਲਿਆਰਾ, ਸਲਾਵਰ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਮਸੂਲੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਮਿਸ਼ਰੀ ਪਾਕੇ ੧ ਤੋਲਾਂ ਕੱਚੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ ਅਜ ਸੁਜਾਕ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਇਹ ਤਿੱਬ ਦੇ ਵਚਨ ਹਨ ॥ ੩੫ ॥ ੩੬ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਲੈ ਨਿਸ਼ਾਸਤਾ ਕਣਕ ਕਾ, ਪੈਸੇ ਚੌਦਾਂ ਮਾਨ।
ਚੌਦਾਂ ਪੈਸੇ ਕਮਰਕਸ, ਸ਼ੋਰਾ ਪੰਚ ਸੁ ਠਾਨ ॥੩੭॥
ਪੂੰਗੀਫਲ ਕਾਠੇ ਗਹੋ, ਪੈਸੇ ਸਾਤ ਤੁਲਾਇ।
ਲਘੁ ਏਲਾ ਪਲੁ ਏਕ ਲੈ, ਸਕਲ ਪੀਸ ਛਨਵਾਇ॥੩੮॥
ਸਿਰਸਾਹੀ ਨਿਤ ਖਾਈਏ, ਕਾਯਾਂ ਨਿਰਮਲੁ ਹੋਇ।
ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਸੁਜਾਕ ਸਭ, ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ ਦੁਖ ਖੋਇ ॥੩੯॥
ਪ੍ਰਾਤਕਾਲ ਸੰਧਜ਼ਾ ਸਮੈ, ਖਾਵਤ ਦੋਨੋਂ ਕਾਲ।
ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਸੋ ਭਖੇ, ਵਾ ਗੋ ਪਯ ਕੇ ਨਾਲ ॥੪੦॥
ਹੋਇ ਪੁਰਾਤਨ ਰੋਗ ਜੋ, ਤੌ ਲੱਸੀ ਕੈ ਸੰਗ।
ਤੁਰਤ ਰੋਗ ਗੋ ਦੂਧ ਸੇ, ਰੋਗ ਸੁਜਾਕੈ ਭੰਗ ॥੪੧॥

੧੧੯੩–ਕਣਕਦਾ ਨਿਸਾਸਤਾ ੧੪ ਪੈਸੇ ਭਰ, ਕਮਰਕਸ ੧੪ ਪੈਸੇ ਭਰ, ਸ਼ੋਰਾ ੫ ਪੈਸੇ ਭਰ, ਕਾਠੀਆਂ ਸੁਪਾਰੀਆਂ ੭ ਪੈਸੇ ਭਰ, ਛੋਟੀ ਇਲਾਚੀ ੪ ਤੋਲੇ ਲਵੇ ਤੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਪੀਹ ਛਾਣ ਕੇ ੨। ਤੋਲੇ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਯਾ ਗੋਕੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਦੋਨੋਂ ਵਕਤ ਛਕੇ ਤਾਂ ਮੂਤ੍ਰਕ੍ਰਿਛ, ਸੁਜ਼ਾਕ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ਅਰ ਕਾਯਾਂ ਨਿਰਮਲ ਕਰੇ। ਪਰੰਤੂ ਭੇਦ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪੁਰਾਣਾ ਰੋਗ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲੱਸੀ ਕੱਚੀ ਨਾਲ ਤਾਜਾ ਰੋਗ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ॥ ੩੭ ਤੋਂ ੪੧ ॥

ਚੌਪਈ

ਕੇਸੂ ਸ਼ੋਰਾ ਗੋਖਰੁ ਆਨ। ਜਵਾਖਾਰ ਏਲਾ ਖਸ ਠਾਨ।
ਸੰਖਾਹੋਲੀ ਔ ਮੂਲੀ ਤਾਲ। ਸਮ ਸਭ ਪੀਸੀ ਮਿਸਰੀ ਘਾਲ ॥੪੨॥
ਟੰਕ ਤੀਨ ਉਠ ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਖਾਇ। ਊਪਰ ਲੱਸੀ ਕੱਚੀ ਪਾਇ।
ਸੁਜਾਕ ਰੋਗੁ ਅਰੁ ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ। ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਮੈ ਦੋਨੋ ਜਾਤ ॥੪੩॥

੧੧੯੪–ਕੇਸੂ, ਸੋਰਾ ਭੱਖੜਾ, ਜੌਂਖਾਰ, ਇਲਾਚੀ, ਖੱਸ, ਸੰਖਾਹੋਲੀ (ਭੇੜਭੜੰਗ) ਤੇ ਤਾਲਮੂਲੀ ਸਮ ਅਰ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਿਸ਼ਰੀ ਪਾਕੇ ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਮਾਸੇ ਤੱਕ ਨਿੱਤ ਖਾਕੇ ਉੱਪਰੋਂ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਪੀਵੇ। ਸੁਜ਼ਾਕ, ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ ੭ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਗਵਾਵੇ ॥ ੪੨ ॥ ੪੩ ॥

ਸੋਰਠਾ–
ਰਾਲ ਆਨਕੈ ਪੀਸ, ਕਰਖ ਏਕ ਲੈ ਖਾਈਏ।
ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਦੀਸ, ਰੋਗੁ ਜੋ ਮਿਟਤ ਸੁਜਾਕ ਕਾ ॥੪੪॥

੧੧੯੫-ਰਾਲ ਬ੍ਰੀਕ ਪੀਹਕੇ ੧ ਤੋਲਾ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਫੱਕੇ ਤਾਂ ਸੁਜ਼ਾਕ ਮਿਟਾਵੇ ॥੪੪॥

ਚੌਪਈ

ਲਘੁ ਦੂਧੀ ਆਨੀ ਨੈ ਘੋਟ। ਰਸਾ ਛਾਨਕੇ ਫੇਕ ਸੁ ਛੋਟ।
ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਲੈ ਮੂਤ੍ਰ ਜੁ ਘਾਤ। ਰੋਗ ਸੁਜਾਕ ਸਭੀ ਨਸ ਜਾਤ ॥੪੫॥

੧੧੬੬–ਛੋਟੀ ਦੋਧਕ ਲੈਕੇ ਘੋਟਕੇ ਰਸਾ ਛਾਣਕੇ ਜਲ ਪਾਇ ੭ ਦਿਨ ਪੀਵੇ, ਸੁਜ਼ਾਕ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੪੫ ॥

ਮਾਟੀ ਗਾਜਨਿ ਪਲ ਅਧ ਆਨ। ਰਾਤ ਭਿਗੋਈ ਉਸੈ ਜੁ ਠਾਨ।
ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਘੋਟ ਸਿਤਾ ਬਿਚ ਪਾਇ। ਦੇਵੋ ਰੋਗੀ ਤੁਰਤ ਪਿਲਾਇ ॥੪੬॥
ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਚੌਦਾਂ ਲੈ ਕਰੋ। ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਕੀ ਪੀਰਾ ਹਰੋ।
ਰੋਗੁ ਸੁਜਾਕ ਸਭੀ ਮਿਟ ਜਾਇ। ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛਕਾ ਨਾਮ ਨ ਥਾਇ ॥੪੭॥

੧੧੬੭–੨ ਤੋਲੇ ਗਾਜਨੀ ਮਿੱਟੀ ਰਾਤ ਜਲ ਵਿੱਚ ਭਿਉਂ ਛੱਡੋ, ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਘੋਟਕੇ ਮਿਸ਼ਰੀ ਪਾਇ ੭ ਦਿਨ ਯਾ ੧੪ ਦਿਨ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ, ਸੁਜ਼ਾਕ ਤੇ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੪੬॥ ੪੭॥

ਪਿਚਕਾਰੀ–ਚੌਪਈ

ਤੀਨਫਲਾ ਰਾਤੇ ਜੁ ਭਗੋਇ। ਤਾਂਕੇ ਰਸੁ ਪਿਚਕਾਰੀ ਹੋਇ।
ਮਿਟੇ ਸੁਜਾਕ ਜੁ ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ। ਜੋ ਇੰਦ੍ਰੀ ਮੈ ਰਸ ਸੋ ਜਾਤ ॥੪੮॥

੧੧੬੮–ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ) ਮੁਠ ਦੋ ਮੁੱਠਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਹ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਿਉਂ ਛੱਡੋ, ਦਿਨੇ ਨਿਤਾਰੇ ਹੋਏ ਜਲ ਦੀ ਇੰਦ੍ਰੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਿਚਕਾਰੀ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਸੁਜ਼ਾਕ, ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ ਤਤ ਛਿਨ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੪੮ ॥

ਕਥੁ ਰਸਾਂਜਨ ਇਮਹੀ ਜਾਨ। ਇਸ ਰਸ ਕੀ ਪਿਚਕਾਰੀ ਠਾਨ।
ਰੋਗੁ ਸੁਜਾਕ ਜਾਤ ਹੈ ਸਹੀ। ਦੇਖੀ ਨੈਨ ਸੁ ਮੇਘੈ ਕਹੀ ॥੪੯॥

੧੧੬੯–ਕੱਥ ਤੇ ਰਸੌਂਤ ਜਲ ਵਿਚ ਭਿਉਂ ਛੱਡੋ, ਦਿਨੇ ਨਿਤਾਰਕੇ ਉਸ ਜਲ ਦੀ ਪਿਚਕਾਰੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਨਿਸਚੇ ਸੁਜ਼ਾਕ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੪੯ ॥

ਦੋਹਰਾ–ਧਨੀਯਾ ਜਲਹਿ ਭਿਗੋਇਕੈ, ਮਿਸਰੀ ਪਾਈ ਦੇਇ।
ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ ਸੁਜਾਕ ਦੁਖ, ਲਿੰਗ ਰੁਧਰ ਜੁ ਥੰਭੇਇ ॥੫੦॥

੧੧੭੦–ਧਨੀਆਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਲ ਵਿਚ ਭਿਉਂ ਛੱਡੋ, ਦਿਨੇ ਨਿਤਾਰਕੇ ਉਸ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਰੀ ਪਾਇ ਪੀਵੇ ਸੁਜਾਕ ਜਾਵੇ, ਜੇਕਰ ਲਹੂ ਭੀ ਆਂਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੦ ॥

ਪ੍ਰਮਾਨਕਾ ਛੰਦ

ਬਹੂਫਲੀ ਮੰਗਾਇ ਕੇ। ਸੁ ਘੋਟਕੈ ਛਨਾਇਕੈ।
ਪਿਵੇ ਸਿਤਾ ਮਿਲਾਇਕੈ। ਸੁਜਾਕ ਰੋਗੁ ਜਾਇਕੈ ॥੫੧॥

੧੧੭੧–ਬਹੁਫਲੀ ਬੂਟੀ ਲੈਕੇ ਘੋਟ ਛਾਣ ਮਿਸਰੀ ਪਾਇ ਸਰਦਾਈ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸੁਜਾਂਕ ਜਾਵੇ ॥ ੫੧ ॥

ਸੁਜ਼ਾਕ ਪੱਥ–ਦੋਹ੍ਰਿਯਾ ਛੰਦ

ਸ੍ਵੇਦਾ ਭਯੰਜਨ ਬਸਤ ਸੇਕ ਹ੍ਵੈ, ਅਬਗਾਹੈ ਉਤਰਯੂਖੰ।
ਲੇਹਿ ਸਾਲ ਪਯੋ ਦਧਿੰ ਤਕ੍ਰੰ, ਮਾਖ ਪਿਸਟ ਲੈ ਊਖੰ।
ਰੇਚਨ ਪੇਠਾ ਦਾਖ ਖਜੂਰੀ, ਤਾਲ ਅਸਥ ਪਟੋਲੰ।
ਸਿਤਾ ਜੌਂਖਾਰ ਸੁਜਾਕਹਿ ਜਾਨੋ, ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਅਮੋਲੰ ॥੫੨॥

੧੧੭੨–ਪਸੀਨਾ ਦੇਣਾ, ਤੇਲ ਮਲਨਾ, ਬਸਤੀ ਕਰਮ ਗੋਤੇ ਮਾਰ ਨਵ੍ਹਾਣਾ, ਉਤਰ ਵਸਤੀ ਭਾਵ ਪਿਚਕਾਰੀ ਕਰਨੀ, ਯੂਖ ਪਿਲਾਣਾ, ਲਾਲ ਚਾਵਲ, ਦੁੱਧ ਦਹੀਂ ਲੱਸੀ ਮਾਂਹ ਦੀ ਪੀਠੀ, ਗੰਨੇ, ਦਸਤ ਦੇਣੇ, ਪੇਠਾ, ਦਾਖ, ਖਜੂਰਾਂ ਤਾੜਬ੍ਰਿਛ ਦਾ ਫਲ ਤੇ ਤਾੜ ਬ੍ਰਿਛਦਾ ਸਿਰਾ, ਪਰਵਲ, ਮਿਸ਼ਰੀ, ਅਰ ਜੌਂਖਾਰ ਇਹ ਸੁਜ਼ਾਕ ਭਾਵ ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਦੇ ਪੱਥ ਰੂਪ ਖਾਣੇ ਹਨ ॥ ੫੨ ॥

ਕੁਪੱਥ–ਪਰਿਹਾ

ਰੂਖ ਬਿਦਾ ਹੈ ਬਮਨਿ, ਜੁ ਬੇਗ ਬਿਧਾਰਨੰ।
ਬਿਸਟੰਭੀ ਬਜ ਯਾਮ, ਕਰੀਰ ਸੁ ਸਾਰਨੰ ।
ਮੂਤ੍ਰ ਘਾਤ ਸੁਜਾਕ, ਦੋਊ ਸਮ ਜਾਨਈ।
ਕਹੈ ਕੁਪਥ ਸੁ ਜਾਨੋ, ਪੰਡਿਤ ਮਾਨਈ ॥੫੩॥

੧੧੭੩–ਰੁਖੇ–ਭਾਵ ਖੁਸ਼ਕ ਪਦਾਰਥ, ਦਾਹ-ਕਰਨਹਾਰ (ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਂਸ ਆਦਿ ਦੇ ਅਚਾਰ ਹਨ) ਕੈ, ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਕਬਜ਼ੀ ਕਰਨ ਹਾਰ. ਕਸਰਿਤ ਤੇ ਡੇਲੇ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਖਾਣੇ ਕੁਪੱਥ ਹਨ।

ਅਥ ਅਸ਼ਮਰੀ (ਪਥਰੀ) ਰੋਗ ਨਿਦਾਨ–ਚੌਪਈ

ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਸੁਕ੍ਰ ਸੁਜਾਨ। ਹੋਤ ਅਸਮਰੀ ਚਾਰ ਬਖਾਨ।
ਘਨੀ ਜੁ ਕਫ ਕੇ ਆਂਸਰੇ ਹੋਇ। ਜਮ ਸਰੂਪ ਤਿਸ ਜਾਨੋ ਲੋਇ ॥੫੪॥
ਬਾਤਪਿਤ ਕਫ ਸਹਿਤ ਜੁ ਜਾਇ। ਬਸਤਿ ਬਿਖੇ ਸੋ ਸੁਕ੍ਰਜੁ ਥਾਇ।
ਗੋ ਪਿਤ ਤੇ ਗੋਰੋਚਨ ਜੇਮ। ਸੂਕੀ ਬੀਰਜ ਪਥਰੀ ਤੇਮ ॥੫੫॥

ਬਾਤ ਦੀ, ਪਿਤ ਦੀ, ਕਫ ਦੀ ਤੇ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਦੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਥਰੀ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਘਨੀ ਕਹੀਏ ਪਹਿਲੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਫ ਦੇ ਆਸ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੀਰਜ ਵਾਲੀ ਮੇ ਬੀਰਜ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਬਿਨਾ ਯਤਨ ਦੇ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਥਰੀ ਯਮਸਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਦੇ ਬੀਰਜ ਅਰ ਮੂਤ੍ਰ ਨੂੰ ਪਿੱਤ ਅਥਵਾ ਕਫ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਵਾਯੂ ਖੁਸ਼ਕ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਤਦ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਉਹ ਬੀਰਜ ਜੰਮਕੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਇ ਦੇ ਪਿਤੇ ਵਿਚ ਗੋਰੋਚਨ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਉਂ ਪਥਰੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ॥੫੪॥੫੫॥

ਪਥਰੀ ਦਾ ਪੂਰਬ ਰੂਪ–ਚੌਪਈ

ਬਸਤਿ ਅਫਾਰਾ ਪਾਸਹਿ ਪੀਰ। ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਜੁਰ ਅਰੁਚਹਿ ਬੀਰ।
ਬਕਰੇ ਮੂਤਰ ਸਮ ਹੈ ਮੂਤ। ਚੀਰਤ ਨਿਕਸੈ ਜਾਨੋ ਸੂਤ ॥੫੬॥

ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਵਿਚ ਅਫਾਰਾ, ਪਥਰੀ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਪਰ ਪੀੜਾ, ਮੂਤ੍ਰ ਕਸ਼ਟ ਨਾਲ ਉਤਰੇ,ਤਪ ਅਰੁਚੀ, ਬਕਰੇ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਸਮਾਨ ਪੇਸ਼ਾਬ ਤੋਂ ਦੁਰਗੰਧੀ ਆਵੇ। ਮੂਤ੍ਰ ਚੀਰਦਾ ਹੀ ਨਿਕਲੇ। ਇਹ ਸਭ ਰੀਤੀ ਹੋਇ ਤਾਂ ਜਾਣੋ ਪਥਰੀ ਹੋ ਜਾਏਗੀ ॥੫੬॥

ਬਾਤ ਪਥਰੀ ਲੱਛਣ–ਪਰਿਹਾ

ਨਾਭਿ ਮੂਤ੍ਰਾਸੈ ਮਸਤਕ, ਪੀਰਾ ਹੋਤ ਹੈ।
ਮਸਲੈ ਲਿੰਗ ਸੁ ਹੋਠ, ਚਾਬੈ ਸੋਤ ਹੈ।
ਕੰਟੇ ਰੂਖੀ ਸਯਾਮ, ਜੁ ਪਥਰੀ ਰੰਗ ਹੈ।
ਬਿੰਦੁ ਬਿੰਦੁ ਸ੍ਰਵਤੀ ਧਾਰ, ਬਾਤ ਰੁਜ ਅੰਗ ਹੈ॥੫੭॥

ਧੁੰਨੀ, ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਤੇ ਮੱਥੇ ਪੀੜਾ ਹੋਵੇ, ਲਿੰਗ ਨੂੰ ਮਲਦਾ ਹੈ, ਹੋਠਾਂ ਨੂੰ ਚਬਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਥਰੀ ਦੀ ਰੰਗਤ ਧੂਸਲੀ ਜੇਹੀ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਲੀ। ਮੂਤਨੇ ਵਕਤ ਬੂੰਦ ਬੂੰਦ ਟਪਕਦੀ ਹੈ ਅਜੇਹੇ ਬਾਤ ਪਥਰੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੫੭॥

ਪਿਤ ਪਥਰੀ ਲੱਛਣ–ਪਰਿਹਾ

ਗਿਟਕ ਸੁ ਜਯੋਂ ਭਿਲਾਤ, ਅਸਮਰੀ ਰੂਪ ਹੈ।
ਪੀਲੀ ਲਾਲ ਜੁ ਸਯਾਮ, ਰੰਗ ਆਨੂਪ ਹੈ।
ਜਲੈ ਬਸਤਿ ਅਰੁ ਤੋਦ, ਘਨੀ ਸੀ ਜਾਨੀਏ।
ਪਚੈ ਊਖਮਾ ਜੇਮ, ਸੁ ਪਿਤ ਬਖਾਨੀਏ ॥੫੮॥

ਭਿਲਾਵੇ ਵੀ ਗਿਟਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਥਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਲਾਲ ਪੀਲਾ ਅਤੇ ਸਯਾਮ ਜੇਹਾ, ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਵਿਖੇ ਜਲਨ, ਚੋਭਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ, ਅੱਗ ਦੇ ਪਕੋਣ ਜੇਹੀ ਪੀੜ ਹੋਇ ਤਾਂ ਇਹ ਪਿਤ ਦੀ ਪਥਰੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥੫੮॥

ਕਫ ਪਥਰੀ ਦੇ ਲੱਛਨ–ਪਰਹਾ

ਸੀਤਲ ਭਾਰੀ ਜਾਨ, ਸਯਾਮ ਰੰਗ ਦੇਖੀਏ।
ਮਧੁ ਕੇ ਬਰਨ ਸਮਾਨ, ਜੁ ਤਿਸੁ ਰੰਗ ਲੇਖੀਏ।
ਤੀਨੋ ਪਥਰੀ ਏਹ, ਬਾਲ ਕੋ ਹੋਤ ਹੈ।
ਸੁਕ੍ਰ ਪਥਰੀ ਚੌਥੀ, ਤਰਨੈ ਸੋਤ ਹੈ ॥੫੯॥

ਠੰਢੀ, ਭਾਰੀ, ਰਕਤ ਸਜਾਮ ਅਰ ਸ਼ਹਿਤ ਜੇਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਪਥਰੀਆ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੈਂ। ਚੌਥੀ ਬੀਰਜ ਦੀ ਪਥਰੀ ਜਵਾਨ ਦੇ ਹੋਯਾ ਕਰਦੀ ਹੈ॥੫੯॥

ਸੁਕ੍ਰ ਪਥਰੀ ਲੱਛਣ–ਪਰਿਹਾ

ਛੁਟਯੋ ਠੋਰ ਤੇ ਸੁਕ੍ਰ, ਫੇਰ ਜੋ ਰੋਕੀਏ
ਰਹੈ ਆਂਡਕੈ ਬੀਚ, ਪਵਨ ਤਿਸ ਸੋਖੀਏ।
ਸੋ ਕਰੈ ਸੁਕ੍ਰ ਕਾ ਨਾਸ, ਮਾਧਵੈ ਜਿਮ ਕਹੀ।
ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਮੇਘ, ਕਹੀ ਆਨੀ ਸਹੀ ॥੬੦॥

ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਡਿਗਿਆ ਹੋਯਾ ਬੀਰਜ ਜੇ ਫਰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਓਹ ਅੰਡਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਕਿਆ ਰਹੇ, ਓਥੇ ਹੀ ਪਵਨ ਖੁਸ਼ਕ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਓਹ ਸੁਕ੍ਰ ਪਥਰੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥੬੦॥

ਅਸਾਧ ਪਥਰੀ ਲੱਛਣ–ਚੌਪਈ

ਕੁਖ ਸੂਲ ਮਾੜਾ ਅੰਗ ਸਾਦ। ਉਸਨ ਬਾਤ ਤ੍ਰਿਟ ਹਿਯ ਗਦ ਬਾਦ।
ਪਾਂਡੂ ਅਰੁਚਿ ਬਮਿ ਸੋਥ ਸੁ ਆਂਡ। ਨਾਭਿ ਸੋਜ ਮੂਤ੍ਰ ਬਧਿ ਮਾਂਡ ॥੬੧॥

ਦੋਹਰਾ–
ਚਾਰ ਜਾਤ ਪਥਰੀ ਕਹੀ, ਮਾਧਵ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ।
ਤਾਂਮੈ ਸੁਕ੍ਰ ਅਸਾਧ ਭਨਿ, ਕਹਤ ਮੇਘ ਸੁਖਕਾਰ ॥੬੨॥

ਕੁੱਖਾਂ ਵਿਖੇ ਸੂਲ, ਮਾੜਾ ਪਨ, ਅੰਗ ਪੀੜਾ, ਉਸ਼ਨਬਾਤ, ਪਜਾਸ, ਹਿਦੇ ਰੋਗ, ਪਾਂਡੂਤਾ, ਅਰੁਚੀ ਕੈ, ਸੋਜਾ, ਨਾਭੀ ਵਿਖੇ ਭੀ ਸੋਜਾ, ਮੂਤ੍ਰ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ, ਇਉਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਥਰੀ ਕਹੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਪਥਰੀ ਅਸਾਧ ਹੈ ॥੬੧॥੬੨॥

ਬਾਤ ਪਥਰੀ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਸੁੰਠੀ ਅਰੁਨੀ ਭੇਦ ਪਖਾਨ। ਸਿਗ੍ਰ ਬਰਨਾ ਗੋਖਰ ਠਾਨ।
ਅਭਯਾ ਫਾਲਸ ਅੰਮਲਤਾਸ। ਇਨਿਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੋ ਜੁ ਉਲਾਸ॥੬੩॥
ਲਵਨ ਹਿੰਗੁ ਜਵਖਾਰ ਮਿਲਾਇ। ਦੇਵੇ ਰੋਗੀ ਤੁਰਤ ਪਿਲਾਇ।
ਬਾਤ ਅਸਮਰੀ ਮੂਤ੍ਰ ਜੁ ਘਾਤ। ਕ੍ਰਿਛ ਦੀਪਨੰ ਪਾਚਨ ਬਾਤ ॥੬੪॥

੧੧੭੪–ਸੁੰਢ, ਅਰਣੀ, ਪਖਾਣ ਭੇਦ, ਸੁਹਾਂਜਣਾ, ਬਰਨਾ, ਭਖੜਾ, ਹਰੜ, ਫਾਲਸਾ ਤੇ ਅੰਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਉਸ ਕਾੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ਲੂਣ, ਹਿੰਗ ਤੇ ਜੋਖਾਰ ਪਾਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਪਥਰੀ, ਸੁਜਾਕ ਮੂਤ੍ਰਕ੍ਰਿਛ ਨਾਸ ਕਰਕੇ ਦੀਪਨ ਪਾਚਨ ਕਰੇ ॥੬੩॥੬੪॥

ਏਲਾਦਿ ਕ੍ਵਾਥ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਏਲਾ ਪੀਪਰ ਯਸਟੀ ਆਨ। *ਕੌਂਤੀ ਦੰਸਟ੍ਰ ਬਿਖ ਕੋ ਠਾਨ।

†ਕੌਂਤੀ ਰੇਣੂ ਹੈ, ਰੇਣੂ ਦੇ ਬੀਜ ਦੇਖ ਵੰਗਸੇਨ, ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਆ: ਕੋਸ਼

ਏਰੰਡ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪਾਇ। ਸਿਲਾਜੀਤ ਫਿਰ ਪੀਵਨ ਥਾਇ ॥੬੫॥
ਰੋਗੁ ਅਸਮਰੀ ਦੂਰ ਨਸਾਇ। ਕ੍ਰਿਛ ਰੋਗੁ ਕਾ ਨਾਮੁ ਨ ਥਾਇ।
ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ ਰੋਗੀ ਸੁਖ ਪਾਵੈ। ਬੰਗਸੈਨ ਗੁਨ ਇਸਕੇ ਗਾਵੈ ॥੬੬॥

੧੧੭੫–ਇਲਾਚੀ, ਮਘ, ਮੁਲਠੀ, ‡ਰੇਣੁਕਾ, ਭਖੜਾ;ਬਾਂਸਾ ਤੇ ਅਰਿੰਡ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪਿਛੋਂ ਸਿਲਾਜੀਤ ਪਾਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾ ਪਥਰੀ, ਮੂਤ੍ਰਕ੍ਰਿਛ ਅਰ ਸੂਜ਼ਾਕ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੬੫॥੬੬॥

ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਸੁੰਠੀ ਬਰਨਾ ਛਾਲ। ਗੋਖਰੁ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਈਏ ਡਾਲ।
ਗੁੜ ਜਵਖਾਰ ਮਿਲਾਈ ਦੇਇ। ਬਾਤ ਪਥਰੀਯਾ ਦੂਰ ਕਰੇਇ ॥੬੭॥

੧੧੭੬–ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ) ਸੁੰਢ,ਬਰਨੇ ਦੀ ਛਿੱਲ ਅਰ ਭੱਖੜਾ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਛਾਣਕੇ ਪਿਛੋਂ ਗੁੜ ਅਰ ਜੌਂਖਾਰ ਬਰੂਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਪਥਰ ਨਸ਼ਟ ਕਰੇ ॥੬੭॥

(ਬਿੰਦ੍ਰਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਗੋਖਰੁ ਸੁੰਠੀ ਬਰਨਾ ਛਾਲ। ਕਲਕ ਕਰੀ ਬਿਚ ਏਲੈ ਡਾਲ।
ਗੁੜ ਜਵਖਾਰ ਜੁ ਪਥਰੀ ਜਾਇ। ਬਾਤ ਕ੍ਰਿਛ ਮੂਤ੍ਰ ਬਧ ਸਾਇ ॥੬੮॥

੧੧੭੭–ਭਖੜਾ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਬਰਨੇ ਦੀ ਛਿੱਲ ਲੈਕੇ ਕਲਕ ਬਣਾਵੇ ਅਰ ਵਿਚ ਗੁੜ ਤੇ ਜੌਂਖਾਰ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਥਰੀ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ਅਰ ਬਾਤ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿੱਛ ਭੀ ਨਾਂ ਰਹੇ ॥੬੮॥

(ਬਿੰਦ੍ਰਾਤ–)–ਦੋਹਰਾ

ਬਰਨਾ ਤੁਚ ਕਾ ਕਲਕ ਕਰ, ਗੁੜੁ ਪਾਈ ਸੋ ਪੀਤ।
ਬਾਤ ਜੁ ਪਥਰੀ ਜਾਤ ਹੈ, ਬਿੰਦ੍ਰ ਕਹਤ ਸੁਨ ਮੀਤ ॥੬੯॥

੧੧੭੮–ਬਰਨੇ ਦੀ ਛਿੱਲ ਦਾ ਕਲਕ ਕਰਕੇ ਗੁੜ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਪਥਰੀ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ਇਉਂ ਬਿੰਦ੍ਰ ਵਿਚ ਲਿਖਯਾ ਹੈ ॥੬੯॥

ਪਿੱਤ ਪਥਰੀ ਪਰ–ਦੋਹਰਾ

ਸਿਲਾਜੀਤ ਪਾਖਾਨ ਭਿਦ, ਅਰ ਮੇਲੋ ਜਵਖਾਰ।
ਮਧੁ ਸੰਗੇ ਚਾਟਨ ਕਰੋ, ਪਿਤ ਅਸਮਰੀ ਡਾਰ ॥੭੦॥

੧੧੭੯–ਸਿਲਾਜੀਤ, ਪਖਾਣਭੇਦ ਅਰ ਜੌਂਖਾਰ ਮਿਲਾਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦੀ ਪਥਰੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੭੦॥

ਜਵਾਖਾਰ ਪਾਖਾਨ ਭਿਦ, ਮਾਸ ਏਕ ਸੰਗਿ ਤਕ੍ਰ।
ਮਿਟ ਹੈ ਪਥਰੀ ਪਿਤ ਕੀ, ਰਿਪ ਕਾਟਤ ਜਿਮ ਚਕ੍ਰ ॥੭੧॥

੧੧੯੦–ਜੌਂਖਾਰ ਪਖਾਨ ਭੇਦ ਰਲਾਕੇ ੧ ਮਹੀਨਾ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦੀ ਪਥਰੀ ਅਵੱਸ ਜਾਵੇ ॥੭੧॥

ਸਰਬ ਖਾਰ ਸੰਗ ਤਕ੍ਰ ਕੈ, ਜੋ ਹੋਵਤ ਸੋ ਦੇਇ।
ਪਿਤ ਪਥਰੀ ਯਾ ਜਾਤ ਹੈ, ਦਿਨ ਇਕਤਾਲੀ ਲੇਇ ॥੭੨॥

੧੧੯੧–ਸਰਬਖਾਰ ਭਾਵ ਪਥਰੀ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਹਾਰੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀਆ ਸਭ ਖਾਰਾਂ, ਯਵਾਂਗ, ਪੇਯਾ, ਕਥਾਯ, ਦੁੱਧ ਅਰ ਭੋਜਨ ਇੱਧ ਕਰਕੇ ਜੋ ਮਿਲੇ ਸੋ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦੀ ਪਥਰੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਯਤਨ ੪੧ ਦਿਨ ਕਰੇ ॥੭੨॥

ਕਫ ਪਥਰੀ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਕੁਸਟ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਮਰਚ ਲੈ, ਚਿਤ੍ਰਕ ਲੈ ਸੁਰਦਾਰ।
ਅਜ ਦੂਧ ਸੋ ਪੀਜੀਏ, ਪਥਰੀ ਕਫ ਕੀ ਟਾਰ ॥੭੩॥

੧੧੯੨–ਕੁੱਠ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ), ਮਿਰਚ, ਚਿਤ੍ਰਾ ਅਤੇ ਦੇਵਦਾਰ, ਇਹ ਸਭ ਬਕਰੀ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਪਥਰੀ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੭੩॥

ਸੁਕ੍ਰ ਪਥਰੀ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਗੁੜ ਜਵਖਾਰ ਸੁ ਆਨਕੈ, ਰਸ ਪੁਸ਼ਫਲ ਸੋ ਖਾਇ।
ਸੁਕ੍ਰ ਅਸਮਰੀ ਜਾਤ ਹੈ, ਮੂਤ੍ਰ ਰੋਧ ਮਿਟਾਇ ॥੭੪॥

੧੧੯੩–ਗੁੜ ਤੇ ਜੌਂਖਾਰ, ਦੋਨੋਂ ਲੈਕੇ ਪੇਠੇ ਦੇ *ਰਸ ਨਾਲ ਖੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਬੀਰਜ ਦੀ [ਸੁਕ੍ਰ] ਪਥਰੀ ਅਰ ਮੂਤ੍ਰ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ।

ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਨਵੀਨ ਅਰਿਡ ਆਦਿ ਅਰਥ "ਪੁਛਲ" ਪਦ ਦਾ ਕਰਦੇ ਅਰ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਕਪੋਲ ਕਲਪਣਾ ਹੈ *ਪੁਸ਼ਫਲ ਪਦ ਦਾ ਸੁੱਧ ਪਾਠ ਇਹ ਹੈ ਤੇ ਅਰਥ ਪੇਠਾ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧਕੇ ਬਾਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ ਵੰਗਸੇਨ ਦਾ, ਓਹੇ ਜੋ ਅਰਥ ਹੈ ਸੋਈ ਏਥੇ ਹੈ, ਇਸਤੋਂ ਵਧਕੇ ਹੋਰ ਗਵਾਹੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ ॥੭੪॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਗੁੜ ਰਜਨੀ ਪੀਵੈ ਪਰਭਾਤ। †ਤੁਖ ਜਲ ਸੰਗੇ ਮਾਹੇ ਘਾਤ।
ਸੁਕ੍ਰ ਅਸਮਰੀ ਜਾਵੈ ਸਹੀ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਆਨੀ ਕਹੀ ॥੭੫॥

੧੧੯੪–ਹਲਦੀ ਪੀਹ ਕੇ ਗੁੜ ਪਾਕੇ ਜਵਾਂ† ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬੀਰਜ ਅਰਥਾਤ ਸੁਕ੍ਰ ਪਥਰੀ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੭੫॥

ਪੇਠਾ ਰਸ ਰਾਮਠ ਜਵਖਾਰ। ਪੀਵੈ ਰੋਗੀ ਸੁਭ ਮਨ ਧਾਰ।

---

*ਪੁਸ਼ਫਲ–ਪੇਠਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰ: ਪ੍ਰਿ: ੩੧੯, ਤੇ ਵੰਗਸੇਨ ਪ੍ਰਿ: ੪੭੬. ਅਰ ਅ: ਕੋਸ ੧੦੨ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਕੋਸ.

†ਤੁਖਸਜਲ–ਜਵਾਂ ਦੀ ਖਾਣ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾ: ਪ੍ਰਕਾਸ਼।

ਲਿੰਗ ਜੁ ਸੂਰੇ ਸੂਕ੍ਰ ਪਥ੍ਰਾਨ। ਬਸਤ ਪੀਰ ਕੀ ਕਰਤਾ ਹਾਨ ॥੭੬॥

੧੧੮੫–ਪੇਠੇ ਦਾ ਰਸ, ਹਿੰਗ, ਅਰ ਜੌਂਖਾਰ ਪਾਇਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀ ਦਾ ਸੂਲ, ਬੀਰਜ ਦੀ ਪਥਰੀ, ਬਸਤੀ ਪੀੜਾ ਸਭੇ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੭੬॥

ਇਟਸਿਟ ਗੋਖਰੂ ਰਜਨੀ ਜਾਨ। ‡ਪਰਬਾਲੀ ਬਾਬਚਿ ਕੋ ਠਾਨ।

ਦਰਭ ਫੂਲ ਗੰਨੇ ਰਸੁ ਪੀਜ। ਸੂਕ੍ਰ ਪੱਥਰੀ ਨਾਸ ਕਰੀਜ ॥੭੭॥੭੮॥

੧੧੮੬–ਇਟਸਿਟ, ਭੱਖੜਾ, ਹਲਦੀ, ਮਾਰਿਆ ‡ਮੂੰਗਾ, ()ਬਾਬਚੀ, ਦੱਭ ਦੇ ਫੁਲ ਤੇ ਗੰਨਿਆਂ ਦਾ ਰਸ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਪੱਥਰੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੭੭॥੭੮॥

ਅਥ ਸਰਬ ਪਥਰੀ ਅਰ ਮੂਤ੍ਰ ਰੋਧ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਨਾਗਰਿ ਬਰਣਾ ਗੋਖਰੁ ਬੀਜ। ਕਪੋਤਬੰਕ ਪਾਹਨ ਭਿਦ ਲੀਜ।

ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਜਵਖਾਰ ਜੁ ਗੁਟਾ। ਪੀਵਤ ਪਥਰੀ ਸਾਰੀ ਹਟਾ ॥੭੯॥

੧੧੮੭–ਸੁੰਢ, ਬਰਨੇ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਭੱਖੜਾ, ०ਬ੍ਰਹਮੀ ਬੂਟੀ ਤੇ ਪਖਾਣ ਭੇਦ ਲੈ ਕੇ ਸਭ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਜੌਂਖਾਰ ਬਰੂਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਥਰੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੯॥

ਸੋਰਠਾ–ਗੋਖਰੁ ਆਨੋ ਬੀਜ, ਮਧੁ ਸੰਗੇ ਸੋ ਚਾਟੀਏ।
ਭੇਡ ਮੂਤ ਵਾ ਲੀਜ, ਮਿਟੈ ਜੁ ਪਥਰੀ ਸਰਬ ਚਤ ॥੮੦॥

੧੧੮੮–ਨਿਰੋਲ ਭਖੜੇ ਦੇ ਬੀਜ ਬਰੀਕ ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਤ ਨਾਲ ਚਟੇ, ਅਥਵਾ ਭੇਡ ਦੇ ਮੂਤਰ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਥਰੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ॥੮੦॥

ਚੌਪਈ

ਬਰਣਾ ਮੂਲ ਜੁ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਪੀਵਤ ਰੋਗ ਅਸਮਰੀ ਜਾਇ।

ਸਿਗ੍ਰੂ ਮੂਲੇ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਪੀਵਤ ਪਥਰੀ ਚਾਰ ਹਰਾਇ ॥੮੧॥

੧੧੮੯–ਬਰਨੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਥਰੀ ਰੋਗ ਜਾਵੇ, ਯਾ:–

੧੧੯੦–ਸੁਹਾਜਣੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਥਰੀ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੮੧॥

ਵੰਗਸੇਨਾਤ

ਪਥਜ਼ਾ ਨਾਗਰ ਲੈ ਜਵਖਾਰ। ਧਨੀਯਾ ਦਧਿ ਮੰਡਹਿ ਸੋਧਾਰ।

ਪੀਵਤ ਪਥਰੀ ਜਾਵਤ ਸਹੀ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਮੇਘੈ ਕਹੀ ॥੮੨॥

੧੧੯੧–ਹਰੜ, ਸੁੰਢ, ਜੌਂਖਾਰ ਤੇ ਧਨੀਆਂ ਦਹੀਂ ਦੇ ਮਠੇ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਥਰੀ ਜਾਵੇ।੮੨।

---

‡ਪ੍ਰਵਾਲੀ–ਮੂੰਗਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾ: ਪ੍ਰ: ਹੋਰ ਕੋਸ਼,

()ਏਥੇ ਕਠਮਰ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਾਬਚੀ ਹੀ ਮੇਘ ਨੇ ਪਾਈ ਹੈ।

०ਕਪੋਤਬੰਕ–ਬ੍ਰਹਮੀ ਬੂਟੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਚਕਿਤਸਾ ਕੋਸ਼ ਤੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼,

ਗੋਖਰ ਬੀਜ ਇਰੰਡ ਮੰਗਾਇ। ਨਾਗਰ ਬਰਨਾ ਤੁਚ ਲੈ ਪਾਇ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪੀਵਤ ਪਰਭਾਤ। ਰੋਗੁ ਅਸਮਰੀ ਛਿਨ ਮਹਿ ਜਾਤ ॥੯੩॥

੧੧੯੨–ਭਖੜਾ, ਅਰਿੰਡ ਦੇ ਬੀਜ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਬਰਨੇ ਦੀ ਛਿੱਲ ਪਾ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਥਰੀ ਰੋਗ ਜਾਵੇ ॥੯੩॥

ਬਰਨਾਦਿ ਚੂਰਣ

ਬਰਨਾ ਭਸਮ ਸੋਲ ਗੁਨ ਨੀਰ। ਰਾਤ ਭਿਗੋਈ ਰਾਖੇ ਬੀਰ।
ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਜਲ ਨੀਤਾਰੀ ਲੇਹੁ। ਅਗਨਿ ਧਰੀ ਸੁਕਾਵੇ ਤੇਹ ॥੯੪॥
ਸੋ ਚੂਰਨ ਗੁੜ ਸੋ ਲੈ ਟੰਕ। ਰੋਗ ਅਸਮਰੀ ਜਾਵੈ ਬੰਕ।
ਬਰਨਾਦਿਕ ਚੂਰਨ ਏ ਜਾਨ। ਮੂਤ ਰੋਧ ਪਥਰੀ ਕੀ ਹਾਨ ॥੯੫॥

੧੧੯੩–ਬਰਨੇ ਦੀ ਭਸਮ ਨਾਲੋਂ ਸੋਲਾਂ ਹਿਸੇ ਅਧਿਕ ਪਾਣੀ ਪਾਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭਿਉਂ ਛੱਡੇ। ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਿਤਾਰ ਲਵੇ। ਉਹ ਨਿਤਰਿਆ ਹੋਯਾ ਪਾਣੀ ਅੱਗ ਪਰ ਚਾੜ੍ਹਕੇ ਸੁਕਾਵੇ ਅਰ ਉਸ ਸੁਕੇ ਪਿਛੋਂ ਜੇਹੜਾ ਲੂਣ ਜਿਹਾ ਨਿਕਲੇ ਉਹ ਚੂਰਣ ੪ ਮਾਸੇ ਗੁੜ ਨਾਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਪਥਰੀ ਦਾ ਰੋਗ ਅਰ ਮੂਤ੍ਰ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੯੪॥੯੫॥

ਅਸਮਰੀ ਰੋਗੇ ਤ੍ਰਿਬਿਕ੍ਰਮ ਰਸ [ਵੰਗਸੇਨਾਤ]–ਚੌਪਈ

ਸੁਧ ਸੂਤ ਸੁਧ ਤਾਂਬਾ ਪਤ੍ਰ। ਦੋਨੋ ਕੇ ਸਮ ਗੰਧਕ ਅਤ੍ਰ।
ਨਿਰਗੁੰਡੀ ਰਸ ਮਰਦੋ ਜਾਨ। ਏਕ ਦਿਵਸ ਗੋਲਾ ਤਿਸ ਠਾਨ ॥੯੬॥
ਜਾਮ ਏਕ ਬਾਲੂਕਾ ਜੰਤ੍ਰ। ਭਸਮ ਕਰੋ ਪੀਸੀ ਸੋ ਤੰਤ੍ਰ।
ਬੀਜੌਰਾ ਰਸ ਗੁੰਜਾ ਦੋਇ। ਖਾਵਤ ਪਥਰੀ ਨਾਸ ਸੁ ਹੋਇ ॥੯੭॥

੧੧੯੪–ਸੋਧਿਆ ਪਾਰਾ, ਸੋਧੇ ਤਾਂਮੇ ਦੇ ਪਤ੍ਰਿਆਂ ਦੇ ਉਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਆਵਲੇਸਾਰ ਗੰਧਕ ਪਾਕੇ ਸੰਭਾਲੂ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਘੋਟ ਕੇ ਗੋਲਾ ਬਨਾਵੇ। ਫਿਰ *ਬਾਲੂਕਾ ਯੰਤ੍ਰ ਵਿਖੇ ਭਸਮ ਕਰਕੇ ਪੀਹਕੇ ੨ਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਖੁਆਕੇ ਉਪਰੋਂ ਬਿਜੌਰੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਰਸ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਥਰੀ (੧ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ) ਅਵੱਸ਼ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਤ੍ਰਿਬਿਕ੍ਰਮ ਰਸ ਮੇਘ ਨੇ ਵੰਗਸੇਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਭੀ ਨਹੀਂ, ਸੋ ਇਹ "ਰਸ ਚਿੰਤਾਮਣੀ" ਪ੍ਰਿ: ੧੯੬, ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਪ੍ਰਿ:੪੯੭ ਅਰ ਰਸਰਾਜ ਸੁੰਦ੍ਰ ਦੇ ਪ੍ਰਿ:੪੯੭ ਵਿਖੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।ਉਥੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ

ਤਾਂਮੇ ਦੀ ਭਸਮ ਲੈਕੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਬਕਰੀ ਦਾ ਦੁਧ ਪਾਕੇ ਅਗ ਪਰ ਪਕਾਵੇ, ਜਦ ਦੁਧ ਸੜ ਜਾਵੇ ਤਾਮ੍ਰ ਭਸਮ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੁਧ ਪਾਰਾ, ਸੁਧ ਆਵਲੇਸਾਰ ਮਿਲਾਕੇ ਸੰਭਾਲੂ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ੧ ਦਿਨ ਘੋਟ ਕੇ ਗੋਲਾ ਬਣਾਇ ਬਾਲੂਕਾ ਯੰਤ੍ਰ ਵਿਖੇ ਧਰ ਕੇ ਪਕਾਵੇ, ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੨ ਰਤੀ ਖੁਲਾਕੇ

---

*ਬਾਲੂਕਾ ਯੰਤ੍ਰ ਦੀ ਇਉਂ ਰੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਗਿੱਠ ਪ੍ਰਮਾਣ ਡੂੰਘਾ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਪਾਤ੍ਰ ਲੈਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਦਵਾਈ ਵਾਲੀ ਆਤਸ਼ੀ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਧਰੇ ਤੇ ਮੂੰਹ ਤਕ ਰੇਤ ਭਰਕੇ ਅਗ ਦੇਵੇ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ 'ਰਸੇਂਦਰ ਭਾਸਕਰ' ਪ੍ਰਿ: ੧੨੪.

ਬਿਜੌਰੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਰਸ ਪਿਛੋਂ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਪਥਰੀ ਤੇ ਸਰਕਰਾ ਸਭ ਨੂੰ ਇਹ ਤ੍ਰਿਬਿਕ੍ਰਮ ਰਸ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੮੬॥੮੭॥

ਆਨੰਦ ਭੈਰਵ ਬਟੀ (†ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਤਿਲ ਬਾਂਗਾ ਪੰਚਾਂਗ ਲੈ, ਕਾਰੇਲਾ ਯਵ ਜਾਨ।
ਪਲਾਸ ਕਾਠ ਸੰਪੁਟ ਦਹੋ, ਭਸਮ ਰਰੋ ਸਭ ਠਾਨ ॥੮੮॥
ਅਜਾਮੂਤ੍ਰ ਗੋਲੀ ਕਰੋ, ਟੰਕ ਏਕ ਪਰਮਾਨ।
ਅਜਾ ਮੂਤ ਸੋ ਖਾਈਏ, ਰੋਗ ਅਸਮਰੀ ਹਾਨ ॥੮੯॥
ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਲੌ ਖਾਈਏ, ਰੋਗ ਅਸਮਰੀ ਜਾਇ।
ਰਸ ਰਤਨਾਕਰ ਮਾਹਿ ਇਹੁ; ਕਹਤ ਮੇਘ ਸੁਖ ਥਾਇ ॥੯੦॥

੧੧੯੫–ਤਿਲਾਂ ਦਾ ਤੇ ਪੁਟਕੰਡੇ ਦਾ ਪੰਚਾਂਗ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੇਲੇ ਤੇ ਯਵਾਂ ਦਾ ਸੁਬਾਂਗ ਲੈਕੇ ਘੋਟੇ, ਫਿਰ ਪਲਾਹ ਦੀ ਲਕੜੀ ਦਾ ਉੱਕੇ *ਸੰਪੁਟ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਸਭੋ ਫੂਕ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਬਕਰੀ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਖਰਲ ਕਰਕੇ ੪ ਮਾਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀ ਬੰਨ੍ਹ ਰਖੇ; ਫਿਰ ਬਕਰੀ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਹੀ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ੭ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ੪ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਥਰੀ ਅਵੱਸ਼ ਜਾਵੇ ॥੮੮ ਤੋਂ ੯੦॥

ਚੌਪਈ

ਏਲਾ ਏਰੰਡ ਭੇਦੁ ਪਖਾਨ। ਪਥਜਾ ਗੋਖਰੁ ਕੁਰਟ ਠਾਨ।
ਲੇਹੁ ਦੁਰਾਲਭ ਤਰਕੇ ਬੀਜ। ਕ੍ਵਾਥ ਪਿਵੈ ਮੂਤ੍ਰ ਰੁਧ ਖੀਜ ॥੯੧॥

੧੧੯੬–ਇਲਾਚੀ, ਅਰਿੰਡ, ਪਖਾਣਭੇਦ, ਹਰੜ, ਭੱਖੜਾ, ਕਰੁੰਡ (ਪੀਲਾ ਬਾਂਸਾ) ਧਮਾਹਾਂ ਅਰ ਤਰਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਕਾੜ੍ਹ ਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਮੂਤ੍ਰ ਦੀ ਰੋਕ ਅਵੱਸ਼ ਜਾਵੇ ॥੯੧॥

ਦੋਹਰਾ—
ਦੇਵਦਾਰ ਕਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ, ਪੀਵਤ ਜੋ ਪਰਭਾਤ।
ਮੂਤ੍ਰ ਰੋਧ ਅਰ ਅਸਮਰੀ, ਦੋਨੋਂ ਰੋਗ ਮਿਟਾਤ ॥੯੨॥

੧੧੯੭–ਦੇਵਦਾਰ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਮੂਤ੍ਰ ਦੀ ਰੋਕ ਅਰ ਪਥਰੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੯੨॥

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਸੇਂਧਾ ਬੀਜ ਤਰੁ, ਚੂਰਨ ਤਾਤੇ ਨੀਰ।
ਮੂਤ੍ਰ ਰੋਧ ਅਰ ਅਸਮਰੀ, ਛਿਨ ਮਹਿ ਜਾਵਤ ਪੀਰ॥੯੩॥

੧੧੯੮–ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ ਅਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਫੱਕੇ ਤਾਂ ਮੂਤ੍ਰ ਦਾ ਰੁਕਣਾ, ਪਥਰੀ ਨਿਸਚੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੯੩॥

---

†ਹੁਣ ਇਹ ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।
*ਸਿਰਫ ਸੰਪੁਟ ਵਾਲੀ ਲਕੜੀ ਵਿਚ ਫੂਕੇ ਅਰਥਾਤ ਸੰਪੁਟ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਗ ਲਾਵੇ।

ਤਿਲ ਨਾਲੀ ਕੀ ਭਸਮ ਕਰ, ਸਹਿਤ ਦੂਧ ਸੋ ਪੀਤ।
ਮੂਤ੍ਰ ਰੋਧ ਅਰ ਅਸਮਰੀ, ਦਾਗ ਰੋਗੁ ਸਭ ਜੀਤ ॥੯੪॥

੧੧੯੯–ਤਿਲਾ ਦੇ ਸਲਿਆ ਦੀ ਸੁਆਹ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾ ਕੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਮੂਤ੍ਰ ਦੀ ਰੋਕ, ਪਥਰੀ ਅਰ ਸੜਨ ਸਭ ਜਾਂਦੀ ਰਹੇ ॥੫੪॥

ਚੌਪਈ

ਕਨਾਬੀਜ ਮਿਸਰੀ ਤਰੁ ਬੀਜ। ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਸੇਤੀ ਦੀਜ।
ਮੂਤ੍ਰ ਰੋਧ ਸੁਜਾਕ ਸੁ ਜਾਇ। ਰੋਗ ਅਸਮਰੀ ਛਿਨ ਮਹਿ ਜਾਇ॥੯੫॥

੧੨੦੦–ਮਘ ਦੇ ਬੀਜ, ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਤਰਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮੂਤ੍ਰ ਦਾ ਰੋਗ, ਸੁਜਾਕ ਅਰ ਪਥਰੀ ਰੋਗ, ਇਹ ਸਭੇ ਤੁਰਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੯੫॥

ਦੋਹਰਾ–
ਏਲਾ ਹਿੰਗੁ ਜੁ ਘੀਯ ਪਯ, ਜੀਵਤ ਰੋਗੀ ਜੋਇ।
ਸੁਕ੍ਰ ਦੋਖ ਪਥਰੀ ਰੁਧਜ, ਕ੍ਰਿਛ ਰੋਗੁ ਨ ਹੋਇ ॥੯੬॥

੧੨੦੧–ਲਾਚੀ, ਹਿੰਗ ਤੇ ਘਿਉ, ਦੁਧ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬੀਰਜ ਦੀ ਰੋਕ, ਪਥਰੀ ਅਰ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਸਭ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੯੬॥

(ਰਾਮਬਿਨੋਦਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਕਤਾ ਅਭਯਾ ਮੋਥ ਪਟੋਲ। ਕਦਲਿ ਕੰਦ ਬਾਂਸਾ ਲੈ ਤੋਲ।
ਸੁਕੜ ਦਾਖ ਤ੍ਰਿਪੱਤੀ ਪਾਇ। ਟੰਕ ਦੋਇ ਦੁਇ ਸਭ ਏ ਲਯਾਇ॥੯੭॥
ਜਵਾਖਾਰ ਨੰਤਾ ਟੰਕ ਅੰਕ। ਸ੍ਵੇਤ ਖੰਡ ਸੋਲਾਂ ਲੈ ਟੰਕ।
ਸੀਤਲ ਜਲ ਸੋ ਖਾਵਤ ਏਹ। ਪਥਰੀ ਮੂਤ੍ਰ ਰੋਧ ਨਸੇਹ ॥੯੮॥

੧੨੦੨–ਕੌੜ, ਹਰੜ ਦੀ ਛਿਲ ਨਾਗਰ ਮੋਥਾ, ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ, ਕੇਲੇ ਦਾ ਫਲ, ਬਾਂਸੇ ਦੇ ਪਤ੍ਰ, ਸੁਕੜ–ਸਫੇਦ ‡ਚੰਦਨ, ਮੁਨੱਕਾ, ਤ੍ਰਿਪੱਤੀ (ਤ੍ਰਬਰਗੀ ਬੂਟੀ) ਇਹ ਸਭ ੨–੨ ਟੰਕ। ਜੌਖਾਰ ਤੇ ਧਮਾਹਾ ੧–੧ ਟੰਕ। ਖੰਡ ੧੬ ਟੰਕ ਲੈਕੇ ਬ੍ਰੀਕ ਪੀਹੇ, ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੨ ਟੰਕ ਨਿਤ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਥਰੀ ਅਰ ਮੂਤ੍ਰ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੯੭॥੯੮॥

ਦੋਹਰਾ–
ਤੀਨ ਟੰਕ ਏਰੰਡ ਜੜ, ਘ੍ਰਿਤ ਸੋ ਕੀਜਤ ਪਾਨ।
ਦਿਨ ਇਕ ਬੀਸ ਜੁ ਲੀਜੀਏ, ਮਿਟਤ ਅਸਮਰੀ ਮਾਨ ॥੯੯॥

---

*ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਯੰਗ ਭਾਵੇਂ ਰਾਮ ਬਿਨੋਦ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਸੋ ਇਸ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਪੱਤੀ ਤ੍ਰਿਬਰਗੀ ਬੂਟੀ (ਜਿਸਨੂੰ ਤ੍ਰਿਦਲੀ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ) ਇਹ ਨੀਲੇ ਫੂਲ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸੋ ਘਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਦ੍ਰਬ ਦਰਪਣ ਪ੍ਰਿ: ੨੯੧, ਇਕ ਇਹ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਧਮਾਹਾ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਰਾਮ ਬਿਨੋਦ ਨਾਲੋਂ ਵਾਧੂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਵਜ਼ਨ ਵਿਚ ਭੀ ਫਰਕ ਹੈ, ਓਥੇ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਮਾਨ, ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣੀ ਮਿਸਰ ਹੈ, ਇਉਂ ਫਰਕ ਜਾਣੋ। ਦੇਖੋ ਰਾਮ ਬਿਨੋਦ ਪ੍ਰਿ: ੧੧੩,

੧੨੦੩–ਤੋਲਾ ਭਰ ਇਰਿੰਡ ਦੀ ਜੜ ਘਿਉ ਨਾਲ ੨੧ ਦਿਨ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਭੀ ਪਥਰੀ ਜਾਵੇ ॥੯੯॥

ਪਿਤ ਪਾਪਰਾ ਟੰਕ ਖਟ, ਗਊ ਤਕ੍ਰ ਸੋ ਖਾਇ।
ਦਿਨ ਗਜ਼ਾਰਾਂ ਪੀਵਤ ਮਿਟਤ, ਰੋਗੁ ਅਸਮਰੀ ਜਾਇ ॥੧੦੦॥

੧੨੦੪- ਪਿਤ ਪਾਪੜਾ ੨ ਤੋਲੇ ਗੌਕੀ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ੧੧ ਦਿਨ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਥਰੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੦੦॥

ਸੋਰਠਾ—ਬਾਂਝ ਕਕੌੜਾ ਮੂਰ, ਅਥਵਾ ਜੜ ਬਿਜੌਰ ਕੀ।
ਮਿਟੈ ਅਸਮਰੀ ਸੂਰ, ਖੀਰ ਸੰਗ ਜੋ ਖਾਇ ਨਿਤ ॥੧੦੧॥

੧੨੦੫–ਬਾਝ ਕਕੌੜੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦੁਧ ਨਾਲ ਯਾ:-
੧੨੦੬–ਬਿਜੌਰੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦੁਧ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਪਥਰੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੦੧॥

ਬੀਜ ਕਾਂਕਸੀ ਟੰਕ, ਖਾਟੀ ਤਕ੍ਰ ਮਿਲਾਇ ਪਿਵ।
ਦਿਨ ਇਕ ਬੀਸ ਜੁ ਅੰਕ, ਰੋਗੁ ਅਸਮਰੀ ਜਾਇ ਮਿਟ ॥੧੦੨॥

੧੨੦੭–ਕਾਕਸੀ ਕਹੀਏ ਖੀਰੇ ਦੇ ਬੀਜ ੪ ਮਾਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਖੱਟੀ ਲਸੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾਕੇ ੨੧ ਦਿਨ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਥਰੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੦੨॥

ਅਥ ਲਿੰਗ ਸੂਲ ਉਪਾਇ—ਦੋਹਰਾ

ਤੂੰਮਾ ਜਮ ਨਰ ਮੂਤ ਸੋ, ਪੀਸੀ ਲੇਪ ਕਰਾਇ।
ਲਿੰਗ ਸੂਲ ਸਭ ਜਾਤ ਹੈ, ਉਤਮ ਏਹ ਉਪਾਇ ॥੧੦੩॥

੧੨੦੮–ਤੁੰਮੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਆਦਮੀ ਦੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਨਾਲ ਪੀਹ ਕੇ ਲਿੰਗ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਲਿੰਗ ਦਾ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੂਲ ਨਾਸ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਰੇਸ਼ਟ ਦਵਾਈ ਹੈ ॥੧੦੩॥

ਚੰਦਨ ਲੇਪੇ ਸ੍ਵੇਤ ਹੀ, ਅਥਵਾ ਕਥ ਲਿਪਾਇ।
ਦਾਹ ਸੂਰ ਪਾਕਾ ਪਿੜਕ, ਤੁਰਤੈ ਦੇਇ ਗਵਾਇ ॥੧੦੪॥

੧੨੦੯--ਚਿੱਟਾ ਚੰਦਨ ਲਿਪੇ, ਯਾ-
੧੨੩੦–ਕਥ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਦਾਹ, ਸੂਲ, ਪਾਕਾ, ਫਿਨਸੀ ਸਭੋ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੦੪॥

ਮਾਖਨ ਸੰਗ ਰਸੌਤ ਲੈ, ਲੇਪ ਕਰੋ ਲਿੰਗ ਜਾਨ।
ਦਾਹ ਪੀਰ ਪਾਕਾ ਸਿਸਨ, ਮਿਟੈ ਹੋਤ ਕਲਜਾਨ ॥੧੦੫॥

੧੨੧੧–ਮਖਣ ਨਾਲ ਰਸੌਂਤ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਦਾਹ (ਸੜਨ) ਪੀੜ ਤੇ ਪਾਕਾ ਲਿੰਗ ਦਾ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੦੫॥

ਪਥਰੀ ਦੇ ਪੱਥ—ਦ੍ਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਬਸਤ ਬਿਰੇਕ ਬਮੰ ਅਰੁ ਲੰਘਨ, ਅਵਗਾਹਨ ਜਲ ਸੇਵਾ।

ਸ੍ਵੇਦ ਜੁ ਕੁਲਥਾ ਜਵ ਲੈ ਜੀਰਨ, ਅਖਿਤ ਮਦ ਭਨ ਏਵਾ।
ਜੀਰਨ ਪੇਠਾ ਗੋਖਰ ਬਾਰੁਨ, ਅਦਰਕ ਭੇਦੁ ਪਖਾਨਾ।
ਜਵਾਖਾਰ ਏ ਪਥ ਬਖਾਨੇ, ਪਥਯਾਪਥ ਏ ਠਾਨਾ ॥੧੦੬॥

੧੨੧੨-(ਬਸਤੀ ਕਰਮ, ਬਿਰੇਕ (ਦਸਤ) ਦੇਣੇ, ਉਪਰਛਲ ਦੇਣੀ, ਬ੍ਰਤ ਕਰਾਉਣਾ, ਗੋਤੇ ਮਾਰ ਨਵ੍ਹਾਣਾ, ਜਲ ਸਿੰਚਣਾ, ਪਸੀਨਾ ਦੇਣਾ, ਕੁਲਥ ਅੰਨ, ਜੌਂ, ਪੁਰਾਣੇ ਚੌਲ, ਸ਼ਰਾਬ, ਪੁਰਾਣਾ ਪੇਠੇ ਦਾ ਫਲ, ਭੱਖੜਾ *ਬਾਰੁਣ ਕਹੀਏ ਜਲ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਗ, ਅਦਰਕ, ਪਖਾਣਭੇਦ ਜੌਂਖਾਰ (ਅਰ ਪਥਰੀ ਦਾ ਕਢਾ ਦੇਣਾ) ਇਹ ਸ੍ਰਭ ਪਥਜਾਪਥ ਵਿਚ ਪਥ ਕਹੇ ਹਨ ॥ ੧੦੬ ॥

ਕੁਪੱਥ-ਚੌਪਈ

ਬੇਗ ਅਮਲ ਬਿਸਟੰਭੀ ਰੂਖਾ। ਗੁਰੁ ਅੰਨ ਜਾਨ ਬਿਰੁੱਧਾ ਸੂਖਾ।
ਰੋਗ ਅਸਮਰੀ ਕਹੇ ਕੁਪਥਯ। ਪਥਯਾਪੱਥੈ ਜਾਂਨੇ ਅਥ ॥੧੦੭॥

੧੨੧੩-(ਬੀਰਜ ਆਦਿ) ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਖਟਾਈ, ਕਬਜੀ ਕਰਨਹਾਰੇ, ਖੁਸ਼ਕ ਭਾਰੇ, ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਸੁਕੇ ਅੰਨ ਖਾਣੇ ਪੀਣੇ ਇਹ ਸਭ ਪਥਰੀ ਰੋਗ ਵਿਚ ਪਥਜਾਪਥ ਕੁਪੱਥ ਕਹੇ ਹਨ ॥੧੦੭॥

ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਿਦਾਨ-ਚੌਪਈ

ਬੈਠਾ ਸੂਤਾ ਤਿਯ ਸੰਗ ਕਰੈ। ਬਕਰਾ ਮੱਛੀ ਮਾਸ ਜੁ ਧਰੈ।
ਜਲਚਰ ਦੂਧ ਨਵਅੰਨ ਖਾਇਗੁੜ ਕੀ ਬਸਤ ਪ੍ਰਮੇਹ ਉਪਾਇ॥੧੦੮॥
ਮੇਦ ਮਾਸ ਅਰ ਤਨਕਾ ਨੀਰ। ਜੋ ਇਨ ਕੋ ਕਫ ਦੂਖੈ ਪੀਰ।
ਸੋ ਕਫ ਬਸਤ ਜੁ ਮਾਹੇ ਜਾਇ। ਉਦੀਰੈ ਕਫ ਪਿਤੈ ਬਾਇ ॥੧੦੯॥
ਤਾਂਤੇ ਉਪਜੈ ਬੀਸ ਪ੍ਰਮੇਹ। ਚਾਰ ਬਾਤ ਖਟ ਪਿਤੈ ਤੇਹ।
ਦਸੇ ਜਾਨ ਕਫਕੇ ਹੈਂ ਕਹੇ। ਮਾਧਵ ਤੇ ਮੇਘੈ ਰਿਖ ਲਹੈ ॥੧੧੦॥

ਬਹੁਤਾ ਬੈਠਣਾ; ਬਹੁਤਾ ਸੌਣਾ ਬਹੁਤਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਨਾ, ਬਹੁਤਾ ਬਕਰੇ ਮਛੀ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣਾ। ਜਿੱਥੇ ਬਹੁਤਾ ਜਲ ਰਹੇ ਐਸੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣਾ, ਅਧਿਕ ਦੁਧ ਪੀਣਾ, ਬਹੁਤੇ ਨਵੇਂ ਅੰਨ ਖਾਣੇ ਤੇ ਗੁੜ ਦੀਆਂ ਬਸਤਾਂ ਅਧਿਕ ਖਾਣੀਆਂ ਇਤਯਾਦਿ ਕਾਰਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮੇਹ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਤ੍ਰਾਸ਼ਯ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਮੇਦਾ (ਚਰਬੀ) ਮਾਸ ਨੂੰ ਅਰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਜਲ ਭਾਵ ਕਲੇਦ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਫ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਉਹ ਅਤੇ ਬਾਤ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ੨੦ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੇਹ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸੋ ਉਹ ਪ੍ਰਮੇਹ ੪ ਬਾਤ ਦੇ, ੬ ਪਿਤ ਦੇ ਅਤੇ ੧੦ ਕਫ ਦੇ ਇਹ ੨੦ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੧੦੮ ਤੋਂ ੧੧੦॥

ਸਾਧਯਾਸਾਧ ਵਿਚਾਰ-ਦੋਹਰਾ

ਕਫਕੇ ਸਾਧ ਜੁ ਜਾਨੀਓ ਕਸ਼ਟ ਸਾਧਯ ਹੈ ਪਿੱਤ।

*ਇਹ ਬਾਰੁਣ ਕਰਕੇ ਜਲ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਗ ਹਨ, ਬਰਨਾ ਨਹੀਂ।

ਪਵਨ ਤਨੈ ਅਸਾਧ ਹੈ ਤ੍ਰਿਬਿਧ ਕਹੇ ਮੈਂ ਮਿੱਤ ॥੧੧੧॥
ਕਫ ਕਿਰਿਯਾ ਸਮ ਜਾਨੀਓ ਕਸਟ ਕ੍ਰਿਯਾ ਲਖ ਪਿੱਤ।
ਦੁਸ਼ਟ ਕ੍ਰਿਯਾ ਹੈ ਬਾਤ ਕੀ ਸਮਝੇ ਪੰਡਿਤ ਨਿੱਤ ॥੧੧੨॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਫ ਦੇ ਸਾਧਯ ਹਨ (ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਮੇਦਾ ਆਦਿ ਦੇ ਦੂਖਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੋ ਕਾਰਣ ਰੂਪ ਇਕ ਕ੍ਰਿਯਾ ਤੇ ਨਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) ਪਿੱਤ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਅਸਾਨ ਹਨ (ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਫ ਆਦਿ ਸੋਮ ਧਾਤੂ ਦੇ ਖਯ ਹੋਣ ਪਰ ਮੇਦਾ ਆਦਿ ਦੇ ਦੂਖਤ ਹੋਣੇ ਪਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੋ ਮਧੁਰ ਅਰ ਰੂਖ ਆਦਿ ਵਿਖਮ ਕ੍ਰਿਯਾ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਵਾਯੂ ਦੇ ਅਸਾਧਯ ਹਨ (ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਧਾਤੂਆਂ ਦੇ ਖਯ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ) ਕਫ ਦੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਸਮ ਹੈ। ਪਿਤ ਦੀ ਕਸ਼ਟ ਸਾਧਯ ਕ੍ਰਿਯਾ ਹੈ। ਅਰ ਵਾਯੂ ਦੀ ਦੁਸ਼ਟ ਕ੍ਰਿਯਾ ਹੈ, ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਏ ॥੧੧੧॥੧੧੨॥

ਬੀਸ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਾਮ—ਦੋਹਰਾ

ਉਦਕ ਇਖ ਸਾਂਦ੍ਰਿ ਸੁਰਾਂ, ਪਿਸਟ ਸੁਕ੍ਰ ਸਿਕਤ ਸੀਤ।
ਮੰਦ ਮੰਦ ਲਾਲਾ ਜੁਗਤਿ, ਸੰਤੁਖਾਰ ਕਹਿ ਮੀਤ ॥੧੧੩॥
ਨੀਲ ਕਾਲ ਮਜਿਸਿਟ ਨਿਸਿ, ਰਕਤੈ ਹਸਤਿ ਬਸਾ ਮੇਹ।
ਮੱਜਾ ਔਰ ਖੌਦ੍ਰਾਨ ਪੁਨਿ, ਬੀਸ ਮੇਹ ਭਨ ਏਹ ॥੧੧੪॥

੧ ਉਦਕ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੨ ਇਖੂ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੩ ਸਾਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੪ ਸੁਰਾ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੫ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੬ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੭ ਸ਼ਿਕਤਾ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੮ ਸੀਤ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੯ ਮੰਦ ਮੰਦ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੧੦ ਲਾਲਾ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੧੧ ਤੁਖਾਰ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੧੨ ਨੀਲਿਕਾ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੧੩ ਕਾਲ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੧੪ ਮਜਿਸਟ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੧੫ ਹਲਦੀਆ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੧੬ ਰਕਤ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੧੭ ਹਸਤਿ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੧੮ ਬਸਾ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੧੯ ਮਜਾ ਪ੍ਰਮੇਹ ਤੇ ੨੦ ਮਧੂ ਪ੍ਰਮੇਹ, ਇਹ ਬੀਸ ਹਨ ॥ ੧੧੩ ॥ ੧੧੪ ॥

ਪ੍ਰਮੇਹ ਅਸਾਂਧ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਹ੍ਰਿਦੈ ਗੁਦਾ ਸਿਰ ਅੰਸ ਮੁਖ, ਪ੍ਰਿਸਿਟ ਮਰਮ ਪਿੜ ਹੋਇ।
ਅਗਨੀ ਦੁਰਬਲ ਬਿਖਮ ਜੋ, ਕਵਿ ਬਿਨੋਦ ਭਨਿ ਸੋਇ ॥੧੧੫॥

ਹ੍ਰਿਦਯ, ਗੁਦਾ, ਸਿਰ, ਮੌਢੇ, ਮੂੰਹ ਪਿਠ ਅਰ ਮਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਖੇ ਪੀੜਾ ਹੋਵੇ, ਅਗਨੀਮੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਬਲ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਥਵਾ ਬਲ ਦੀ ਬਿਖਮਤਾ ਰਹੇ, ਕਦੇ ਵਧੇ, ਕਦੇ ਘਟੇ। ਇਹ ਕਵਿ ਬਿਨੋਦ ਨੇ ਅਸਾਧ ਪ੍ਰਮੇਹ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ ਹਨ ॥ ੧੧੫ ॥

ਪੂਰਬ ਰੂਪ—ਦੋਹਰਾ

ਰਦਨ ਮਲਨ ਕਰ ਪਦ ਜਲਤ, ਆਲਸ ਸਕਲ ਸਰੀਰ।
ਪਰਮੇਹੀ ਨਰ ਸੋ ਕਹਜੋ, ਜਾਨੋ ਲਛਨ ਬੀਰ ॥੧੧੬॥

ਦੰਦ ਮੈਲੇ, ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਦਾਹ, ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਲਿਸ ਹੋਏ ਤਾਂ ਜਾਨਣਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੇਹ ਰੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ॥ ੧੧੬ ॥

ਦਸ ਕਫ ਪ੍ਰਮੇਹ ਲੱਛਣ

ਬਾਰ ਬਾਰ ਮੂਤ੍ਰ ਸ੍ਰਵੈ, ਸੀਤਲ ਨਿਰਮਲ ਨੀਰ।
ਜਲ ਮੇਹੀ ਤਾਕੋ ਕਰਤ, ਕਹਤ ਮੇਘ ਤਤਬੀਰ ॥੧੧੭॥

(੧) ਬਾਰੰਬਾਰ ਨਿਰਮਲ ਠੰਢਾ ਮੂਤਰ ਉਤਰੇ, ਉਹ ਜਲ ਪ੍ਰਮੇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੧੧੭॥

ਚੌਪਈ

ਇੱਖ ਰਸੇ ਸਮ ਮੀਠਾ ਮੂਤ। ਇਖ ਮੇਹ ਲਛਨ ਏ ਸੂਤ।
ਮੂਤ੍ਰ ਸੰਘਨਾ ਖਾਰ ਜਮਾਇ। ਸਾਂਦ੍ਰਿਮੇਹੀ ਜਾਨੋ ਸਾਇ ॥੧੧੮॥
ਰੰਗ ਸੁਗੰਧ ਮੂਤ ਜਿਮ ਸੁਰਾ। ਸੁਰਾ ਮੇਹ ਲਛਨ ਸੋ ਬੁਰਾ॥
ਸੰਘਨਾ ਮਾਖ ਪੀਠ ਕਚਹਰਖ। ਮੂਤ੍ਰਪਿਸਟ ਇਹ ਮੇਹ ਸੁ ਕਰਖ॥੧੧੯॥
ਸੁਕ੍ਰ ਮੂਤ੍ਰੇ ਸੁਕ੍ਰ ਸਮਾਨ। ਸੁਕ੍ਰ ਮੇਹ ਸੋ ਕਹਯੋ ਬਖਾਨ।
ਰੇਤ ਸਮਾਨ ਮੂਤ ਜਿਸ ਹੋਇ। ਸਿਕਤ ਮੇਹ ਲਛਨ ਹੈ ਸੋਇ ॥੧੨੦॥
ਮਿਸਟ ਸੀਤ ਮੂਤ੍ਰ ਕਰਵਾਇ। ਸੀਤ ਪ੍ਰਮੇਹੀ ਦੀਓ ਬਤਾਇ।
ਛਿਨ ਛਿਨ ਮਾਹੇ ਮੂਤ੍ਰ ਕਰੈ। ਸਨਿ ਪਰਮੇਹੀ ਏ ਗੁਨ ਧਰੈ ॥੧੨੧॥
ਸੂਤ ਸਮਾਨ ਤਾਰ ਜੋ ਪਰੈ। ਲਾਲਾ ਮੇਹੀ ਲਾਲਾ ਗਿਰੈ।
ਕਫ ਕੇ ਮੇਹ ਲਖੋ ਦਸ ਸਹੀ। ਦੋ ਦੋ ਚਰਨੈ ਇਕੁ ਇਕੁ ਕਹੀ ॥੧੨੨॥

(੨) ਗੰਨੇ ਦੀ ਰਸ ਵਾਂਗ ਅਰ ਮਿੱਠਾ ਮੂਤ੍ਰ ਆਵੇ, ਉਹ ਇਖੂ ਪ੍ਰਮੇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(੩) ਸੰਘਨਾ, ਖਾਰਾ ਅਰ ਹੇਠੋਂ ਕੁਛ ਜੰਮਿਆਂ ਮੂਤ੍ਰ ਆਵੇ, ਉਹ ਸਾਂਦ੍ਰਿ ਪ੍ਰਮੇਹ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ॥ ੧੧੮॥

(੪) ਜਿਸ ਦਾ ਰੂਪ, ਸੁਗੰਧੀ, ਸ਼ਰਾਬ ਵਾਂਗ ਹੋਵੇ ਉਹ ਸੁਰਾ ਪ੍ਰਮੇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(੫) ਸੰਘਣਾ, ਮਹਾਂ ਦੀ ਪੀਠੀ ਜਿਹਾ ਮੂਤ੍ਰ ਹੋਵੇ ਅਰ ਰੋਮ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਣ, ਉਹ ਪ੍ਰਿਸਟ ਪ੍ਰਮੇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ॥ ੧੧੯ ॥

(੬) ਬੀਰਜ ਰੰਗਾ ਯਾ ਬੀਰਜ ਹੀ ਮੂਤ੍ਰੇ, ਉਹ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਪ੍ਰਮੇਹ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(੭) ਰੇਤੇ ਸਮਾਨ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ, ਕਣ ਜੇਹੇ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਕਤਾ ਪ੍ਰਮੇਹ ਆਖਦੇ ਹਨ॥ ੧੨੦॥

(੮) ਮਿੱਠਾ ਅਰ ਠੰਢਾ ਮੂਤ੍ਰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮੂਤਰੇ, ਉਹ ਸ਼ੀਤ ਪ੍ਰਮੇਹ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹੈ।

(੯) ਪਲ ਪਲ ਪਿਛੋਂ ਮੂਤਰੇ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ਨਿ ਪ੍ਰਮੇਹ ਹੈ॥ ੧੨੧॥

(੧੦) ਜੇਹੜਾ ਧਾਗੇ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਸਮਾਨ ਤਾਰਾਂ ਹੀ ਮੂਤਰੇ, ਉਹ ਲਾਲਾ ਪ੍ਰਮੇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਫ ਦੇ ਦਸ, ਦੋ ਦੋ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਕਹੇ ਹਨ॥ ੧੨੨॥

ਖਟ ਪਿਤ ਪ੍ਰਮੇਹ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਨੀਲ ਮੂਤਰੇ ਨੀਲਾ ਮੇਹ। ਕਾਲ ਮੇਹ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਤੇਹ।
ਕਟੁਕ ਨਿਸਾ ਰੰਗ ਹਲਦੀ ਜਾਨ। ਨੀਰ ਮਜੀਠੈ ਮਜੀਠ ਸੁਠਾਨ।੧੨੩।
ਖਾਰ ਸ੍ਵਾਦ ਤੇ ਖਾਰ ਬਖਾਨ। ਰਕਤ ਅਕਾਰੈ ਰਕਤ ਸੁ ਠਾਨ।
ਏਕ ਏਕ ਜੋ ਚਰਨ ਬਖਾਨੇ। ਮੂਤ੍ਰ ਰੰਗ ਤੇ ਪਿਤ ਸਿਆਨੇ ॥੧੨੪॥

(੧) ਨੀਲਾ ਮੂਤਰ ਕਰੇ, ਉਹ ਨੀਲਾ ਪ੍ਰਮੇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
(੨) ਸਿਆਹੀ ਸਮਾਨ ਕਾਲਾ ਮੂਤਰ ਉਤਰੇ, ਉਹ ਕਾਲਾ ਪ੍ਰਮੇਹ ਹੈ।
(੩) ਕੌੜਾ ਅਰ ਹਲਦੀ ਰੰਗ ਮੂਤ੍ਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹਲਦੀਆ ਪ੍ਰਮੇਹ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।
(੪) ਮਜੀਠ ਦੇ ਕਾਹੜੇ ਦੇ ਜਲ ਜੇਹਾ ਮੂਤ੍ਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਜਿਸਟ ਪ੍ਰਮੇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥ ੧੨੩ ॥
(੫) ਖਾਰਾ, ਖਾਰੇ ਜਲ ਜਿਹਾ ਮੂਤ੍ਰ ਉਤਰੇ, ਉਹ ਖਾਰੀ ਪ੍ਰਮੇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
(੬) ਲਹੂ ਵਾਂਗ ਲਾਲ ਮੂਤ੍ਰ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਕਤ ਪ੍ਰਮੇਹ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਚਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਹੈ ॥ ੧੨੪ ॥

ਚਾਰ ਬਾਤ ਪ੍ਰਮੇਹ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਚਰਬੀ ਸਮ ਜਿਸ ਮੂਤ੍ਰ ਸੁ ਹੋਇ। ਬਸਾ ਮੇਹ ਲਛਨ ਏ ਜੋਇ।
ਮੱਜਾ ਸਮ ਮੱਜਾ ਸੋ ਮੂਤ। ਮੱਜਾ ਮੇਹ ਬਖਾਨਜੋ ਸੂਤ ॥੧੨੫॥
ਕੌੜਾ ਰੂਖਾ ਮੀਠਾ ਜਾਨ। ਮਧੁ ਸਮ ਮਧੁ ਮੇਹੀ ਪਹਿਚਾਨ।
ਹਾਥੀ ਮਦ ਸਮ ਹਸਤਿ ਪ੍ਰਮੇਹ। ਦੋ ਦੋ ਪਦ ਮੈ ਬਾਤ ਸਨੇਹ ॥੧੨੬॥

(੧) ਚਰਬੀ ਜੇਹਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਸਾ ਪ੍ਰਮੇਹ ਆਖਦੇ ਹਨ।
(੨) ਮੱਜਾ ਸਮਾਨ, ਯਾ ਮੱਜਾ ਮਿਲਿਆ ਮੂਤ੍ਰ, ਉਹ ਮੱਜਾ ਪ੍ਰਮੇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੧੨੫॥
(੩) ਕੌੜਾ, ਖੁਸ਼ਕ, ਮਿਠਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ਹਤ ਵਾਂਗ ਮੂਤ੍ਰ, ਉਹ ਮਧੂ ਪ੍ਰਮੇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
(੪) ਮਸਤੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਮਦ ਸਮਾਨ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੂਤ੍ਰ, ਉਹ ਹਸਤ ਪ੍ਰਮੇਹ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਦੋ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਪ੍ਰਮੇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ ॥ ੧੨੬ ॥

ਦੋਹਰਾ—ਮੂਤ੍ਰ ਰੰਗ ਤੇ ਜਾਨੀਓ, ਬੀਸ ਮੇਹ ਜੋ ਭਿੰਨ।
ਅਲਪ ਕਹੇ ਲਖਨ ਇਨਹਿ, ਮਾਧਵ ਤੇ ਮੈ ਮੰਨ ॥੧੨੭॥

ਮੂਤ੍ਰ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਬੀਸ ਪ੍ਰਮੇਹ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਾਨਣੇ, ਇਉਂ ਥੋੜੇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਲਛਣ ਕਹੇ ਹਨ ॥ ੧੨੭ ॥

ਕਫ ਪ੍ਰਮੇਹ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਪਰਿਹਾ

ਕਟਫਲ ਮੁਸਤਾ ਲੋਦ, ਸੁ ਪਥਯਾ ਜਾਨੀਏ।
ਪਾਠਾ ਅਰਜਨ ਧਨੀਯਾ, ਬੜਿੰਗੈ ਮਾਨੀਏ।
ਤਗਰ ਬੜਿੰਗੈ ਹਲਦੀ, ਦੋਨੋ ਏ ਸਹੀ।

ਛਾਲ ਕੁਦੰਬ ਜੁ ਅਰਜਨ, ਦੀਪਕ ਏ ਕਹੀ।
ਖਦਰ ਬੜਿੰਗਹਿ ਦਾਰਬਿ ਧਾਵੇ ਫੂਲ ਹੀ।
ਦਾਰ ਕੁਸਟ ਸਿਤ ਚੰਦਨ, ਤਗਰ ਸੁ ਮੂਲ ਹੀ।
ਦਾਰਵੀ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਅਰਨੀ, ਪਾਠਾ ਜਾਨ ਹੀ।
ਪਾਠਾ ਮੂਰਵਾ ਗੋਖਰੁ, ਆਛਾ ਆਨਹੀ ॥੧੨੯॥
ਬਰਚ ਉਸੀਰ ਸੁ ਪਥਜਾ, ਮੇਲ ਗਿਲੋਇ ਹੀ।
ਜੰਬੂ ਸਿਵਾ ਸੁ ਚਿਤ੍ਰਕ, ਸਪਤ ਪਰਣੋਇਹੀ।
ਪਗ ਪਗ ਮਾਹੇ ਕ੍ਵਾਥ, ਪ੍ਰਮੇਹ ਕੇ ਜਾਨਿਯੇ।
ਕਫ ਕੇ ਦਸ ਪਰਮੇਹ, ਇਸਹਿ ਸੋ ਭਾਨਿਯੇ ॥੧੩੦॥

੧੨੧੪-(੧) *ਕਾਯਫਲ, ਮੋਥਾ, ਲੋਧ ਤੇ ਹਰੜ ਲੈਕੇ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੇ ਅਰ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾ ਕੇ ਪੀਵੇ [ਜਲ ਪ੍ਰਮੇਹ ਜਾਵੇ]

੧੨੧੫-(੨) ਪਾਠਾ, ਅਰਜੁਣ, ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਛਿੱਲ, †ਧਨੀਆਂ ਅਰ ਬਾਇਵੜਿੰਗ ਸਭ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾ ਕੇ ਪੀਵੇ [ਇਖ੍ਹ ਪ੍ਰਮੇਹ ਜਾਵੇ]

੧੨੧੬-(੩) ਤਗੁਰ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਹਲਧੀਆਂ ਕਾਢ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਸਹਿਤ ਪਾਇ ਪਿਆਵੇ [ਸਾਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਮੇਹ ਜਾਵੇ]

੧੨੧੭-(੪) ਕਦੰਬ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਅਰਜੁਨ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਛਿੱਲ ਅਰ ਅਜਵਾਇਣ ਲੈਕੇ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੇ, ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ [ਸੁਰਾ ਪ੍ਰਮੇਹ ਜਾਵੇ]

੧੨੧੮-(੫) ਖੈਰ ਸਾਰ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਦਾਰਹਲਧੀ ਤੇ ਧਾਵਿਆਂ ਦੇ ਫੂਲ ਕਾੜ੍ਹਾ ਬਣਾਕੇ ਸ਼ਹਤ ਪਾਇ ਪੀਵੇ. [ਪ੍ਰਿਸਟ ਪ੍ਰਮੇਹ ਜਾਵੇ]

੧੨੧੯-(੬) ਦੇਵਦਾਰ, ਕੁਠ, ਚਿਟਾ ਚੰਦਨ ਤੇ ਅਗਰ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ [ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਪ੍ਰਮੇਹ ਜਾਵੇ]

੧੨੨੦-(੭) ਦਾਰਹਲਧੀ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਅਰੁਣੀ ਤੇ ਪਾਠਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਵੇ [ਸਿਤਾ ਪ੍ਰਮਹ ਜਾਵੇ]

੧੨੨੧-(੮) ਪਾਠਾ, ਮੁਰਿਓ ਤੇ ਭੱਖੜਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ [ਸੀਤ ਪ੍ਰਮੇਹ ਜਾਵੇ]।

੧੨੨੨-(੯) ਵਚ, ਖਸ, ਹਰੜ ਤੇ ਗਿਲੋਯ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ [ਸ਼ਨਿ ਪ੍ਰਮੇਹ ਜਾਵੇ]

੧੨੨੩-(੧੦) ਜਾਮਣ, ਆਮਲੇ, ਚਿਤ੍ਰਾ ਅਰ ਸ਼ਹਤੂਤ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ [ਲਾਲਾ ਪ੍ਰਮੇਹ ਜਾਵੇ] ਕਫ ਦੇ ਦਸ ਪ੍ਰਮੇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਇਕ ਚਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਯੋਗ ਹੈ॥ ੧੨੮ ਤੋਂ ੧੩੦ ॥

---

*ਕਟ ਫਲ-ਦੇ ਥਾਂ ਖਟ ਪਲ ਪਾਠ ਅਸ਼ੁਧ ਕਰਕੇ ਆਲੋਮੁਹਾਰੀ ਪਲਾ ੬ ਮੁਥਾਂ ਅਰਥ ਦਸਦਾ ਹੈ ਸੋ ਅੰਡ ਵੰਡ ਹੈ।

†ਧਨੀਏ ਦੇ ਥਾਂ ਧਮਾਸਾ ਚਾਹੀਏ।

ਪਿਤ ਪ੍ਰਮੇਹ ਉਪਾਯ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)ਪਰਿਹਾ

ਉਸੀਰ ਲੋਦ ਅਰ ਅਰਜਨ, ਚੰਦਨ ਪਾਵਹੀ।
ਖਸ ਘਨ ਅਭਯਾ ਜਾਨ, ਆਮਰੇ ਪਾਵਹੀ।
ਨਿੰਬ ਆਮਰੇ ਚਿਤ੍ਰਾ ਦਲਿ ਜੁ ਪਟੋਲਿਹੀ।
ਮੁਸਤਾ ਅਭਯਾ ਮੁਸਕਾ, ਬ੍ਰਿਖ ਸੋ ਘੋਲ ਹੀ॥੧੩੧॥
ਲੋਧ ਆਮਰੇ ਧਨੀਯਾ, ਮੇਲੋ ਧਾਤੁਕੀ।
ਸੁੰਠੀ ਅਤਿ ਬਿਖ ਅਰਜਨ, ਉਤਪਲ ਮਾਤਕੀ।
ਸਿਰਸ ਅਰਜਨਾ ਕੇਸਰ, ਗਜ ਪੁਨ ਧਾਨੀਯਾ।
ਪਦਮੋਤਪਲ ਪ੍ਰਿਯੰਗ, ਕਿੰਸਕ ਠਾਨੀਯਾ॥੧੩੨॥
ਪਾਖਾਨ ਭੇਦ ਅਸ੍ਵਥ, ਸ੍ਵੇਤ ਸੁ ਆਨ ਹੀ।
ਕੰਟਕਟੇਰਯ ਉਤਪਲ, ਮੁਸਤਾ ਜਾਨ ਹੀ।
ਪਦ ਪਦ ਮਹਿ ਹੈ ਕ੍ਵਾਥ, ਸਹਿਤ ਸੰਗ ਦੀਜੀਏ।
ਪਿਤ ਕੇ ਖਟ ਪਰਮੇਹ, ਯਾਹਿ ਤੇ ਛੀਜੀਏ॥੧੩੩॥

੧੨੨੪–(੧) ਖਸ, ਲੋਧ, ਅਰਜੁਣ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਛਿਲ, ਅਰ ਚੰਦਨ ਲਯਾਵੇ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੇ ਤੇ ਪਿਲਾਵੇ।

੧੨੨੫–(੨) ਖਸ, ਮੋਥਾ, ਹਰੜ, ਆਵਲੇ ਪਾ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਸ਼ਹਤ ਪਾਏ ਪਿਲਾਵੇ।

੧੨੨੬–[੩] ਨਿੰਮ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿਲ, ਆਵਲੇ ਚਿਤ੍ਰਾ ਅਰ ਪਟੋਲ ਪਤ੍ਰ ਪਾਕੇ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੇ ਤੇ ਪਿਲਾਵੇ।

੧੨੨੭–(੪) ਨਾਗਰ ਮੋਥਾ, ਹਰੜ ਅਰ ਮੁਸਕਾ *ਕਹੀਏ ਮੋਖਾਬ੍ਰਿਛ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਇ ਪਿਲਾਵੇ।

੧੨੨੮–(੫) ਲੋਧ, ਆਵਲੇ, ਧਨੀਆ ਅਰ ਧਾਵੇ ਦੇ ਫੁਲ ਪਾਕੇ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੇ ਅਰ ਸ਼ਹਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ।

੧੨੨੯–(੬) ਸੁੰਢ, ਪਤੀਸ, ਅਰਜੁਣ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਛਿਲ, ਕਮਲ ਅਰ ਮਾਤਕੀ (ਨਾਮ ਤੇ ਏਥੋਂ ਸੋਂਫ ਲਵੇ), ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ।

੧੨੩੦–(੭)–ਸ਼ਰੀਂਹ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਅਰਜੁਣ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਛਿਲ, ਨਾਗ ਕੇਸਰ ਅਰ ਧਨੀਆਂ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ।

੧੨੩੧–(੮) ਕਮਲ, ਕਮੀਆਂ (ਨੀਲੋਫਰ), ਪ੍ਰਯੰਗੂ ਗੋਂਦਣੀ ਅਰ ਕੇਸੂ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ।

---

*ਸੰਤਰੇ ਦਾ ਭੇਦ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰੁਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਕ ਵਾਂਗ ਪਿਛੋਂ ਦੁਧ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਫਲ ਘੰਟਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਤੇ ਘੰਟਾ ਪਾਟਲੀ ਨਾਮ ਭੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੧੨੩੨-(੯) ਪਾਖਾਣਭੇਦ, ਪਿਪਲ ਦੀ ਛਿਲ, ਅਰ ਜਲਬੇਂਤ ਦੀ ਛਿਲ ਸ਼ਹਤ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਪੀਵੇ।

੧੨੩੩-(੧੦) †ਦਾਰਹਲਦੀ, ਕਮਲ, ਅਰ ਮੋਥਾ ਪਾਕੇ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੇ, ਸ਼ਹਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ, ਇਉਂ ਪਿਤ ਦੇ ੬ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਉਪਾਇ ਵੰਗਸੇਨ ਦੇ ਹਨ। ਪਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਭਨਾਂ ਪ੍ਰਮੇਹਾਂ ਪਰ ਸੇਵਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ॥ ੧੩੧ ਤੋਂ ੧੩੩॥

ਬਾਤ ਪ੍ਰਮੇਹ ਉਪਾਇ

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਅੰਮਲਤਾਸ, ਦ੍ਰਾਖਜਾ ਆਨੀਏ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਮਧੁ ਪਾਇ, ਸੁ ਪੀਵਨ ਦਾਨੀਏ।
ਮਧੁ ਪਰਮੇਹੀ ਨਾਮੁ, ਜਾਸ ਕੋ ਕਹਤ ਹੈ।
ਤਾਕੀ ਬੇਦਨ ਜਾਇ, ਘਨਾ ਸੁਖ ਲਹਤ ਹੈ॥੧੩੪॥

੧੨੩੪ [੧] ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਅਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ ਅਰ ਮੁਣੱਕਾ ਪਾਕੇ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੇ, ਸ਼ਹਤ ਪਾਕੇ ਪੀਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮਧੁਮੇਹ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ॥ ੧੩੪॥

ਚਿਤ੍ਰਕ ਛਿੰਨਾ ਆਨ, ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਿ ਦੀਜੀਏ।
ਰਾਮਠ ਪਾਠਾ ਕੁਟਜ, ਕ੍ਵਾਥ ਵਾ ਲੀਜੀਏ।
ਕੜੂ ਕੁਸਟ ਕਾ ਕ੍ਵਾਥ; ਤੀਨ ਏ ਜਾਨਹੀ।
ਬਸਾ ਮੇਹ ਕਾ ਨਾਸ, ਕਹਯੋ ਜੁ ਬਖਾਨ ਹੀ॥੧੩੫॥

੧੨੩੫-[੨] ਚਿਤ੍ਰਾ, ਗਿਲੋਂਯ, ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਵੇ। ਅਥਵਾ :-

੧੨੩੬-ਹਿੰਗ, ਪਾਠਾ ਤੇ ਕੁੜਾਸਕ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਵੇ, ਯਾਂ :-

੧੨੩੭-ਕੌੜ ਤੇ ਕੁਠ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪਿਲਾਵੇ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਸਾ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਘਿਉ ਸਮਾਨ ਚਰਬੀ ਮੂਤ੍ਰੇ ਸੋ) ਪ੍ਰਮੇਹ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ॥ ੧੩੫॥

ਪਾਠਾ ਸਿਰਸ ਦੁਸਜਾਰਸਾ, ਮੂਰਬਾ ਤਿੰਦਕੰ।
ਕਿੰਸਕ ਪੁਨ ਕਪਿਥ, ਬਿਖਾ ਸਭ ਲਿੰਦੁਕੰ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪਿਵ ਪ੍ਰਾਤਹਿ, ਸੁਭ ਮਨਿ ਧਾਰਕੈ।
ਹਸਤਿ ਮੇਹ ਇਮ ਭਾਖੈ, ਹਰਿ ਗਜ ਹਾਰ ਕੈ॥੧੩੬॥

੧੨੩੮-[੧] ਪਾਠਾ, ਸ਼ਰੀਂਹ ਦੀ ਛਿੱਲ, *ਜਵਾਹਾਂ, ਮੌੜਿਓਂ ਪਤ੍ਰ, ‡ਆਬ ਨੂਸ ਦੀ

---

†ਕਟੰਕਟੇਰੀ ਨਾਮ ਦਾਰਹਲਦੀ ਦਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਚਕਿਤਸਾ ਕੋਸ਼, ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਦ੍ਰਬ ਦਰਪਣ, ਵੰਗਸੇਨ।

*ਦੁਸਪਰਸਾ-ਜਵਾਹਾਂ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਵੰਗਸੇਨ ਤ੍ਰਿ: ੪੮੯.

‡ਤਿੰਦੁਕ-ਨਾਮ ਆਬਨੂਸ ਦਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾ: ਨਿਘੰਟੂ। ਇਸਦੀ ਲਕੜੀ ਦੇ ਏਹੋ ਗੁਣ ਦੇਖੋ ਮਖਜ਼ਨ ਮੁਫਰਦਤ। ਚੋਲਾਈ ਆਦ ਟਪਲੇ ਮਾਰਨੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ।

ਲਕੜੀ, ਕੇਸੂ, ਤੇ ਕੈਂਥਫਲ, ਸਰੇਸ਼ਟ ਵੇਖਕੇ ਲੇਵੇ। [ਏਥੇ ਵਿਖਾ ਪਤੀਸ ਦਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ] ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ੍ਰਧਾ ਧਾਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਹਸਤ ਪ੍ਰਮੇਹ ਇਉਂ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਰ ਤੋਂ ਹਾਥੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੧੩੬ ॥

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਦਾਰਵੀ ਦਾਰੁ, ਘਨਾ ਜੁ ਕਖਾਯ ਹੀ।
ਮਧੁ ਪਾਈ ਜੋ ਪੀਵਤ, ਮੱਜਾ ਜਾਯ ਹੀ।
ਕੁਟਜਾ ਸਨ ਘਨ ਦਾਰਵੀ, ਲੈ ਤ੍ਰਿਫਲਾਤ ਹੀ।
ਕਾਢਾ ਕਰਿਕੈ ਦੇਹ, ਮੱਜ ਦੁਖ ਜਾਤ ਹੀ ॥੧੩੭॥

੧੨੩੯-[੨] ਤ੍ਰਿਫਲਾ, (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ,) ਦਾਰਹਲਧੀ, ਦੇਵਦਾਰ ਤੇ ਮੋਥਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਤ ਪਾਇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਮੱਜਾ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ।

੧੨੪੦-(੩) ਕੁੜੇ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਬਿਜੇਸਾਰ (ਕਮਰਕੱਸ), ਨਾਗਰ ਮੋਥਾ, ਦਾਰਹਲਧੀ ਤੇ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਮੱਜਾ ਪ੍ਰਮੇਹ ਜਾਵੇ ॥੧੩੭॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

‡ਪਲਵ ਸੇਵਲ ਪੂਤੀਕ, ਕੁੰਭੀਕ ਦੂਰਬਾ।
()ਕਾਸੇਰੁਕ ਜਲ ਕ੍ਵਾਥ, ਸੋ ਰੋਗੀ ਪੂਰਬਾ।
ਸੁਕ੍ਰ ਮੇਹ ਕਾ ਨਾਸ, ਇਸੀ ਸੋ ਜਾਨੀਓ।
ਬੰਗਸੈਨ ਕੇ ਬੈਨ, ਕਹੇ ਮਨ ਮਾਨੀਓ ॥੧੩੮॥

੧੨੪੧-(੪) ‡ਨਾਗਰਮੋਥਾ, ਜਲ ਦਾ ਜਾਲਾ, ਕਰੰਜੂਆ, ਕਾਯਫਲ ਖਬਲ ਅਤੇ ()ਕਸੇਰੂ ਪਾਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੇ, ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾ ਸੁਕ੍ਰ ਪ੍ਰਮੇਹ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ਇਹ ਵੰਗਸੇਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ॥੧੩੮॥

ਕੰਪਿਲ ਸਪਤਛਦ ਅਖਜ, ਰੁਹੀਤਕ ਕੋਟਜੰ।
ਪਟੋਲੀ ਕਾਲੀਯ, ਗੜੂਦੀ ਢੋਕਜੰ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਮਧੁ ਪਾਇ, ਲਹਤ ਜੋ ਪ੍ਰਾਤ ਹੀ।
ਕਫ ਪਿਤੇ ਕਾ ਮੇਹ, ਸਹੀ ਇਸ ਜਾਤ ਹੀ ॥੧੩੯॥

੧੨੪੨-(੫) ਕਲੀਲਾ, ਸ਼ਹਤੂਤ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਬਹੇੜਾ, ਰੋਹੇੜਾ, ਇੰਦ੍ਰ ਜੌਂ, ਪਰਵਲ, ਅਗਰ ਤੇ ਗਿਲੋਯ ਸਭ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਪਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ॥੧੩੯॥

---

‡ਪਲਵ-ਨਾਗਰਮੋਥਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਅਮਰਕੋਸ਼ ਸਰਗ ੪ ਸਲੋਕ ੧੩੨.

()ਕਸੇਰੂ-ਛਪੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਘਾੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਉਪਰੋਂ ਕਾਲੇ ਕੰਡੇ ਜੇਹੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ ਅੰਦਰੋਂ ਚਿਟੀ ਗਿਰੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਏਹੋ ਦਵਾਈ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਰਬ ਪ੍ਰਮੇਹ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਰਸੁ ਗਿਲੋਇ ਮਧੁ ਸੰਗ ਪਿਲਾਇ। ਸਰਬ ਮੇਹ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ।
ਨਿਸਾ ਕਲਕ ਧਾਤ੍ਰੀ ਰਸੁ ਸਹਿਤ। ਚਾਟਤ ਮੇਹ ਸਭੀ ਹੈ ਮਿਟਤ ॥੧੪੦॥

੧੨੪੩–ਗਿਲੋਯ ਦਾ ਰਸ ਸ਼ਹਤ ਪਾਕੇ ਤਿਲਾਵੇ। ਯਾ:–

੧੨੪੪–ਹਲਧੀ ਦਾ ਕਲਕ ਆਵਲੇ ਦਾ ਸ੍ਵਰਸ ਸ਼ਹਤ ਪਾਕੇ ਚਟਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੪੦॥

ਮਧੁ ਸੇ ਚੂਰਨ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਖਾਇ। ‡ਪਖਾਨਭੇਦ ਮਧ ਸੰਗਿ ਮਿਲਾਇ।
ਹਰੜ ਸਾਰ ਮਧੁ ਸੰਗਿ ਚਟਾਇ। ਤੀਨ ਜੋਗ ਪਰਮੇਹ ਗਵਾਇ ॥੧੪੧॥

੧੨੪੫–ਸਹਤ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਫਲੇ ਦਾ ਚੂਰਨ ਖਾਵੇ, ਯਾ:–

੧੨੪੬–‡ਪਖਾਨਭੇਦ ਸ਼ਹਤ ਨਾਲ ਪਿਲਾਵੇ, ਯਾਂ:–

੧੨੪੭–ਹਰੜ ਦਾ ਚੂਰਣ ਅਰ ਮ੍ਰਿਤਲੋਹਾ ਸ਼ਹਤ ਨਾਲ ਚਟੇ, ਇਹ ਤ੍ਰਿੰਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਾਸ ਕਰਨੇਹਾਰੇ ਹਨ ॥੧੪੧॥

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਚਿਤ੍ਰਕ ਯਸਟਿ ਕੰਟਾਰੀ। ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਪੀਵਨ ਸੋ ਧਾਰੀ।
ਸਰਬ ਮੇਹ ਕਾ ਹੈ ਪਰਹਾਰੀ। ਦੇਵੈ ਬੈਦ ਬਡਾ ਗੁਨਕਾਰੀ ॥੧੪੨॥

੧੨੪੮–ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਮੁਲਠੀ ਤੇ ਕੰਡਿਆਰੀ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ, ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੪੨ ॥

ਕ੍ਵਾਥ (ਜੋਗ ਸਤਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਫਲ ਬਿਸਾਲਾ ਮੁਸਤਾ ਦਾਰੁ। ਨਿਸਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕੀਜੈ ਜਲ ਧਾਰ।
ਸ਼ਹਿਤ ਸੰਗ ਪੀਵਨ ਕੋ ਦੇਇ। ਬੀਸ ਮੇਹ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਇ ॥੧੪੩॥

੧੨੪੯–ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਤੁੰਮਾਂ, ਮੋਥਾ ਦੇਵਦਾਰ ਤੇ ਹਲਧੀ ਜਲ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ੨੦ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੪੩ ॥

ਨ੍ਯਗ੍ਰੋਧਾਦਿ ਚੂਰਣ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਨ੍ਯਗ੍ਰੋਧ ਉਦੰਬਰ ਅਮਲਤਾਸ। ਸਜੋਨਾਕਾ ਸ੍ਵਬ *ਸਾਰਵਾਲਜਾਸ।
ਜੰਬੂ ਅੰਬ ਕਪਿਥ ਪਿਯਾਲ। ਕਕੁੰਭ ਬਚ ਮਹੁਵਾ ਸਮ ਡਾਲ ॥੧੪੪॥
ਬਰੁਨਾ ਯਸਟੀ ਲੋਦ ਪਟੋਲ। ਪਾਰ ਭਦ੍ਰ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਲੈ ਘੋਲ।
ਦੰਤੀ ਚਿਤ੍ਰਕ ਆਢਕ ਲੇਵੇ। ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਬੀਜ ਕਰੰਜੁ ਦੇਵੇ ॥੧੪੫॥
ਇੰਦ੍ਰਜਵ ਭਲਾਤਕ ਲਜਾਇ। ਸੁੰਠੀ ਕਾਲੀ ਮਰਚ ਮਗਾਇ।

---

‡ਪਖਾਨਭੇਦ ਕਰਕੇ ਏਥੇ ਸਿਲਾਜੀਤ ਲਵੇ।

ਤਜ ਪਤ੍ਰਜ ਇਲਾਚੀ ਪਾਇ। ਚੂਰਨ ਕੀਜੈ ਸਮ ਜੁ ਮਿਲਾਇ ॥੧੪੬॥
ਮਧੁ ਸੋ ਵਾ ਤ੍ਰਿਫਲੇ ਰਸੁ ਪੀਤ। ਬੀਸ ਮੇਹ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੀਤ।
ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਰੋਗ ਮੂਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਛ ਜਾਇ। ਪਿੜਕਾ ਮੇਹ ਸਭੀ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਨੈਗ੍ਰੋਧਾਦਿ ਚੂਰਨ ਏ ਕਹ੍ਯਾ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਆਨੀ ਸਹ੍ਯਾ ॥੧੪੭॥

੧੨੫੦—ਬੋਹੜ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ, ਗੁੱਲਰ ਦਾ ਫਲ, ਅਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ, ਸੋਨਪਾਠਾ, ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਛਿੱਲ, *ਬਿਜਯਸਾਰ (ਕਮਰਕਸ), ਜਾਮਣਫਲ, ਅੰਬ ਦੀ ਗਿਟਕ, ਕੈਂਥਫਲ ਦਾ ਗੁੱਦਾ, ਚਿਰੌਂਜੀ ਦੀ ਗਿਰੀ, ਅਰਜੁਣ (ਕਊ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਛਿੱਲ), ਵਚ, ਮਹੁਏ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਬਰਨੇ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਮੁਲੱਠੀ, ਲੋਧ, ਪਟੋਲਪਤ੍ਰ, ਨਿੰਮ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਕਕੜਸਿੰਗੀ, ਦੰਤੀ (ਜਮਾਲਗੋਟੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ), ਚਿਤ੍ਰਾ, ਅਰਹਰ ਤ੍ਰਿਫਲਾ [ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ] ਮੀਚਕੇ ਦੇ ਬੀਜ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਭਿਲਾਵੇ, ਸੁੰਢ, ਕਾਲੀ ਮਰਚ, ਤਜਪਤ੍ਰ ਅਰ ਇਲਾਯਚੀ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਸੱਭੇ ਲੈ ਕੇ ਪੀਸ ਛਾਣ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਤ ਨਾਲ ਯਾ ਤ੍ਰਿਫਲੇ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬੀਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੇਹਾਦੀ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਰਜ ਦੇ ਰੋਗ, ਮੂਤ੍ਰਕ੍ਰਿਛ ਅਰ ਪ੍ਰਮੇਹਾ ਪਿੜਿਕਾ ਸ਼ਭ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨਹਾਰਾ ਨੈਗਰੋਧਾਦਿ ਚੂਰਨ ਹੈ॥ ੧੪੪ ਤੋਂ ੧੪੭॥

ਗੋਖਰਾਦਿ ਚੂਰਨ (ਬਟਕਾ)—ਚੌਪਈ

ਪੰਜਾਂਗ ਭਖੜਾ ਮੁਸਤ ਗਿਲੋਇ। ਸੋਮਰਾਜਿ ਪਲਵ ਲੈ ਦੋਇ।
ਦਰਭ ਕੁਸਾ ਮੰਡੀਰੀ ਰੋਹਿਖ। ਪਲਵਧਨੀ ਯਾ ਇਟਸਿਟ ਸੋਹਿਖ॥੧੪੮॥
ਕੰਟਾਰੀ ਚਿਤ੍ਰਕ ਲੈ ਦੰਤੀ। ਕਟਿ ਰੋਹਿਨ ਸਮ ਭਾਗ ਸੁ ਸੰਤੀ।
ਚੂਰਨ ਕਰ ਇਸ ਤੇ ਲੈ ਆਧਾ। ਲੋਹਚੂਨ ਆਛਾ ਸੁਧਿ ਬਾਧਾ ।੧੪੮।
ਸਜਾਮ ਪੀਪਰ ਸੁੰਠੀ ਦਾਰ। ਬੜਿੰਗ ਸਾਰਵਾ ਮਰਚਾਂ ਡਾਰ।
ਪਾਠਾ ਕੰਪਿਲਕ ਭਾਰਿਗੀ ਏਰੰਡ। ਮੂਲ ਹਰਿਦ੍ਰਾ ਦੋਨੋ ਮੰਡ ॥੧੪੯॥
ਬਿੜਾਲ ਪਦਹਿ ਮਾਤ੍ਰਾ ਇਸੁਖਾਇ। ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋ ਖਾਵੈ ਚਾਇ।
ਮਦੁ ਬਿਕਾਰ ਅਰੁ ਬੀਸ ਪ੍ਰਮੇਹ। ਸ੍ਵਾਸ ਅਰਸ ਹਲੀਮਕ ਤੇਹ ॥੧੫੦॥
ਪਾਂਡੁ ਉਦਰ ਅਰੁ ਗੁਲਮ ਪਲੀਹਾ। ਇਤਨੇ ਦੁਖ ਕੀ ਮੇਟਤ ਲੀਹਾ।
ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਵਾ ਗੁਟੀ ਬਨਾਇ। ਏਤੇ ਰੋਗ ਗਵਾਵਤ ਸਾਇ ॥੧੫੧॥

੧੨੫੧—ਭੱਖੜੇ ਦਾ ਪੰਚਾਂਗ [ਅਰਥਾਤ ਸਾਰਾ ਭੱਖੜਾ ਪੁੱਟਕੇ ਪਾਵੇ] ਮੁਥਰਾਂ, ਗਿਲੋਯ, ਬਾਬਚੀ, ਗੁੱਲਰ ਦੇ ਪੱਤੇ, ਦਭ ਦੇ ਅੰਗੂਰ, ਕੁਸ਼ਾ ਗੰਡਦੂਰਬਾ [ਖੱਬਲ ਘਾਹ], ਖਵੀ [ਅਜਖਰ], ਧਨੀਆਂ, ਇਟਸਿਟ, ਕੰਡਯਾਰੀ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਦੰਤੀ, ਕੁਟਕੀ, ਕਾਲੀਤ੍ਰਿਵੀ, ਮਘ, ਸੁੰਢ, ਦੇਵਦਾਰ ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਉਸ਼ਬਾ, ਮਿਰਚ, ਪਾਠਾ, ਕੰਬੀਲਾ, ਭੜਿੰਗੀ, ਅਰਿੰਡ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਹਲਧੀਆਂ

*ਸਾਰਵਾ ਕਰਕੇ ਏਥੇ ਉਸ਼ਬਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਤੂ ਬਿਜਮਾਰ ਹੈ।

[ਸਲਧੀ, ਦਾਰਹਲਧੀ] ਲੈਕੇ ਸਭ ਦਾ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਅੱਧਾ ਲੋਹਾਮ੍ਰਿਤ ਪਾਵੇ। ਮਿਲਾਕੇ ਫਿਰ ਇਕ ਤੋਲੇ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਇਸ ਚੂਰਣ ਦੀ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਮਦਿਰਾ ਦਾ ਬਿਕਾਰ, ਬੀਸਪ੍ਰਮੇਹ, ਸ੍ਵਾਸ, ਹਲੀਮਕ, ਪਾਂਡੂ, ਪੇਟ ਦੇ ਵਿਕਾਰ, ਪੇਟ ਦਾ ਗੋਲਾ ਤੇ ਲਿਫ ਇਤਨੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਚੂਰਣ ਤੋਂ ਜੇ ਗੋਲੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਪਾਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਰਖੇ ਤ੍ਰਾਂ ਭੀ ਇਤਨੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੧੪੯ ਤੋਂ ੧੫੧ ॥

ਰਕਤ ਪ੍ਰਮੇਹ ਉਪਾਇ—ਚੌਪਈ

ਮਾਸੂ ਫਲ ਗੋਖਰੂ ਮਜੀਠ। ਫੂਲ ਸੁਪਾਰੀ ਮੁਸਤਾ ਦੀਠ।
ਹਰੜ ਬਹੇੜਾ ਧਾਤ੍ਰੀ ਫਲਾ। ਪੀਸੀ ਚੂਰਨ ਛਾਨੇ ਭਲਾ ॥੧੫੨॥
ਟੰਕ ਪਾਂਚ ਮਧੁ ਸੰਗਹਿ ਖਾਇ। ਰਕਤ ਮੇਹ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ।
ਪੁਸਟ ਹੋਤ ਤਨੁ ਜਾਨੋ ਸਹੀ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਸਾਚੀ ਕਹੀ ॥੧੫੩॥

੧੨੫੨—ਮਾਜੂ, ਭੱਖੜਾ, ਮਜੀਠ, ਸੁਪਾਰੀ ਦੇ ਫੂਲ, ਮੋਥਾ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ ਅਰ ਆਵਲੇ ਸੱਭੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਪੰਚ ਟੰਕ (੨੦ ਮਾਸੇ) ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਰਕਤ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ਅਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰੇ ॥ ੧੫੨ ॥ ੧੫੩ ॥

ਤੇਲੀਆ ਪ੍ਰਮੇਹ ਉਪਾਇ—ਚੌਪਈ

ਦਾਲ ਚਨਾ ਕੀ ਆਛੀ ਆਨ। ਗੂਲਰ ਦੂਧ ਪੁਠਾਂ ਸਤ ਠਾਨ।
ਸਾਤ ਟਾਂਕ ਨਿਤ ਖਾਵੈ ਏਹ। ਤੇਲਿ ਮੇਹ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਹਿ ॥੧੫੪॥

੧੨੫੩—ਛੋਲਿਆਂ ਦੀ ਦਾਲ ਨੂੰ ਗੁੱਲਰ ਦੇ ਦੁਧ ਦੀਆਂ ੭ ਪੁਠਾਂ ਦੇਵੇ, ਫਿਰ ੭ ਟੰਕ (੨੮ ਮਾਸੇ) ਨਿਤ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਤੇਲੀਆ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੫੪ ॥

ਹਲਧੀਆ ਪ੍ਰਮੇਹ ਉਪਾਇ

ਨਿਸਾ ਟੰਕ ਦਸ ਧਾਤ੍ਰੀ ਬੀਸ। ਮਿਸਰੀ ਟੰਕ ਮਿਲਾਬੋ ਤੀਸ।
ਪਾਂਚ ਟਾਂਕ ਲੱਸੀ ਸੋ ਖਾਇ। ਮੇਹ ਹਲਦੀਆ ਦੂਰ ਪਰਾਇ ॥੧੫੫॥

੧੨੫੪—ਹਲਧੀ ੧ ਟੰਕ—(੪ ਮਾਸੇ), ਆਵਲੇ ੧੦ ਗਿਣਕੇ। ਮਿਸ੍ਰੀ ੩੦ ਟੰਕ—(੧੨੦ ਮਾਸੇ) ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੫ ਟੰਕ (੨੦ ਮਾਸੇ) ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਹਲਧੀਆ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੫੫ ॥

ਲਾਲੀਆ ਪ੍ਰਮੇਹ ਉਪਾਇ (ਰਾਮ ਬਿਨੋਦਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਧਾਤ੍ਰੀ ਕੂਠ ਸਤਾਵਰ ਨਿਸਾ। ਕੌਚ ਮੂਸਲੀ ਸ੍ਵੇਤ ਸਮਸਾ।
ਸਭ ਤੇ ਦੂਨੀ ਸਿਤਾ ਮਿਲਾਇ। ਇਕ ਸਿਰਸਾਹੀ ਛਾਛਹਿ ਖਾਇ॥੧੫੬॥
ਦੋ ਸਾਤਾ ਲੌ ਕਰੋ ਉਪਾਇ। ਪ੍ਰਾਤ ਉਠੀਨੈ ਖਾਵਨ ਦਾਇ।

ਜਾਤ ਲਾਲੀਆ ਮੇਹ ਜੁ ਨਾਮ। ਰਾਮ ਬਿਨੋਦੇ ਭਾਖਯੋ ਆਂਮ ॥੧੫੭॥

੧੨੫੫–ਆਵਲੇ, ਕੁਠ, ਸਤਾਵਰ, ਹਲਦੀ, ਕੌਂਚ ਬੀਜ ਅਰ ਸਫੈਦ ਮੂਸਲੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਪੀਹਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਦੂਣੀ ਮਿਸ਼ਰੀ ਪਾਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰ ਰਖੇ, ਫਿਰ ਸਵਾ ਦੋ ਤੋਲੇ ਨਿਤ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ੧੪ ਦਿਨ ਬੇਨਾਗਾ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਖਾਯਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਲਾਲੀਆ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥ ੧੫੬ ॥ ੧੫੭ ॥

ਛਾਛੀਆ ਪ੍ਰਮੇਹ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਲਘ ਦੋਧਕ ਖਟ ਟੰਕ ਹੀ, ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਲੌ ਖਾਇ।
ਮੇਹ ਛਾਛੀਆ ਜਾਤ ਹੈ, ਉਤਮ ਏਹ ਉਪਾਇ ॥੧੫੮॥

੧੨੫੬–ਛੋਟੀ ਦੋਧਕ (ਹਜਾਰਦਾਣੀ) ੬ ਟੰਕ (੨ ਤੋਲੇ) ਨਿਤ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ੭ ਦਿਨ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਛਾਛੀਆਂ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੫੮ ॥

ਗੂਹੀਆ ਪ੍ਰਮੇਹ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਘ੍ਰਿਤ ਸਰਸਾਹੀ ਏਕ ਮਗਾਇ। ਖੰਦ ਸਿਰਸਾਹੀ ਦੋਇ ਜੁ ਲਯਾਇ।
ਤੰਦੁਲ ਪਿਛ ਰਲਾਈ ਪੀਤ। ਮੇਹ ਗੂਹੀਆ ਜਾਵਤ ਮੀਤ ॥੧੫੯॥

੧੨੫੭–ਘਿਉ ੨। ਤੋਲੇ, ਖੰਡ ੪॥ ਤੋਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪਿਛ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਗੂਹੀਆ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੫੯ ॥

ਸਰਬ ਪ੍ਰਮੇਹ ਪਰ ਲਵੰਗਾਦਿ ਚੂਰਨ (ਜੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਮਤਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਸੁੰਠ ਕਣਾ ਲੈ ਲੌਂਗ ਕੰਕੋਲ। ਚੰਦਨ *ਘਨ ਖਸ ਏਲਾ ਤੋਲ।
ਕ੍ਰਿਸਨਗਾਰ ਲੋਚਨ ਲੈ ਬੰਸ। ਅਸਗੰਧ ਗੋਖਰੁ ਜਾਫਲ ਤੰਸ ॥੧੬੦॥
ਤ੍ਰਿਵਤਸਤਾਵਰ ਤਗਰ ਗਲੋਇ। ਗਜ ਕੇਸਰ ਉਤਪਲ ਸਮ ਢੋਇ।
ਸਭ ਕੇ ਸਮ ਮਿਸ੍ਰੀ ਕਰ ਕੂਰਨ। ਤੀਨ ਟੰਕ ਖਾਵੇ ਨਿਤ ਤੂਰਨ ।੧੬੧।
ਜੋਗ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਭਾਖਯੋ ਏਹ। ਮਿਟੀ ਜਾਤ ਹੈ ਬੀਸ ਪ੍ਰਮੇਹ।
ਜਾਨ ਔਖਧੀ ਆਛੀ ਭਲੀ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੇ ਮੇਘੈ ਰਲੀ ॥੧੬੨॥

੧੨੫੮–ਸੁੰਢ, ਮਘ, ਲੌਂਗ, ਸ਼ਕਾਕਲ, ਚਿਟਾਚੰਦਨ, *ਕਪੂਰ ਖਸ, ਇਲਾਚੀ, ਕਾਲਾ ਅਗਰ, ਤਬਾਸੀਰ ਅਸਗੰਧ, ਭਖੜਾ, ਜਾਯਫਲ, ਤ੍ਰਿਵੀ ਦੀ ਛਿਲ, ਸਤਾਵਰ, ਤਗਰ, ਗਿਲੋਯ, ਨਾਗਕੇਸਰ, ਕਮਲ ਦੇ ਫੂਲ, ਤੇ ਸਭਨਾਂ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਪੀਹੇ, ਚੂਰਣ ਕਰ ਰਖੇ। ਨਿਤਪ੍ਰਤਿ ੩ ਟੰਕ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਯੋਗਮਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ੨੦ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ! ਜਾਣ ਲੈ ਕਿ ਇਹ ਕ੍ਰਲੀ ਔਖਧੀ ਹੈ ॥ ੧੬੦ ਤੋਂ ੧੬੨ ॥

ਰਸ ਗੋਲੀ ਮੇਹ ਹਰਣ–ਚੌਪਈ

*ਘਨ ਕਪੂਰ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਚਕਿਤਸਾ ਕੋਸ਼ ॥

ਭਸਮ ਸੂਤ ਅਰੁ ਬੰਗ ਜੁ ਸਾਰ। ਟੰਕ ਟੰਕ ਏ ਤੀਨੋ ਡਾਰ।
ਜਾਤੀ ਫਲ ਏਲਾ ਜੁ ਲਵੰਗ। ਅਕ੍ਰਕਰਾ ਜਲਵਤ੍ਰਿ ਸੁ ਅੰਗ॥੧੬੩॥
ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਕੇਸਰ ਚਿਤ੍ਰਾ ਅਸਗੰਧ। ਦੋ ਦੋ ਟੰਕ ਮਿਲਾਵੇ ਸੰਧ।
ਮਿਸਰੀ ਟੰਕ ਪੰਜਾਹ ਰਲਾਇ। ਤਾਕੀ ਪਾਤ ਗੁਟੀ ਜੁ ਬੰਧਾਇ॥੧੬੪॥
ਦੋਇ ਟਾਂਕ ਗੋਲੀ ਕਾ ਮਾਨ। ਸਾਂਝ ਸਵੇਰੇ ਖਾਵਨ ਦਾਨ।
ਬੀਸ ਮੇਹ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ। ਮੇਹ ਹਰਨ ਏ ਬਟੀ ਕਹਾਇ॥੧੬੫॥

੧੨੫੯–ਮ੍ਰਿਤਪਾਰਾ, ਵੰਗ, ਮ੍ਰਿਤਲੋਹਾ, ਅਕਰਕਰਾ, ਜਾਵਿਤ੍ਰੀ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ (ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁਢ) ਕੇਸਰ, ਚਿਤ੍ਰਾ ਤੇ ਅਸਗੰਧ ਇਹ ੨–੨ ਟੰਕ, ਮਿਸਰੀ ੫੦ ਟੰਕ ਅਰਥਾਤ (੧੬ ਤੋਲੇ) ੮ ਮਾਸੇ ਮਿਸਰੀ ਦੀ ਪਤ ਕਰਕੇ ਚੂਰਣ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ੨–੨ ਟੰਕ ਦੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਰਖੇ, ਪ੍ਰਾਤਾ ਅਰ ਸੰਧਯਾ ਸਮਯ ੧–੧ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬੀਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਾਸ ਕਰੇ॥ ੧੬੩ ਤੋਂ ੧੬੫॥

ਲੌਂਗ ਜਵਤ੍ਰੀ ਕੇਸਰ ਕਨਾ। ਜਾਤੀਫਲ ਤੁਕ ਭੰਗਾ ਭਨਾ।
ਅਕਰਕਰਾ ਮਿਰਚਾਂ ਸਮ ਆਨ। ਚੂਰਨ ਕੀਜੈ ਕਪੜਾ ਛਾਨ॥੧੬੬॥
ਟਾਂਕ ਏਕ ਪਯ ਸੰਗਹਿ ਖਾਇ। ਕਫ ਬਾਦੀ ਕਾ ਮੇਹ ਮਿਟਾਇ।
ਸਿਧ ਜੋਗ ਏ ਜਾਨੋ ਸਹੀ। ਨੈਨੋ ਦੇਖੀ ਮੇਘੈ ਕਹੀ॥੧੬੭॥

੧੨੬੦–ਲੌਂਗ, ਜਵਿਤ੍ਰੀ, ਕੇਸਰ, ਮਘ, ਜਾਫਲ, ਦਾਲਚੀਨੀ, ਭੰਗ, ਅਕਰਕਰਾ ਅਰ ਮਿਰਚਾਂ ਸੱਭੋ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲਵੇ ਅਰ ਚੂਰਨ ਕਰਕੇ ਕੱਪੜ ਛਾਣ ਕਰ ਰਖੇ। ਦੁੱਧ ਨਾਲ ੧ ਟੰਕ ਖਾਵੇ। ਕਫ ਬਾਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੇਹ ਜਾਵੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਯੋਗ ਹੈ॥੧੬੬॥੧੬੭॥

ਕੁਲਫਾ ਮੁੰਡੀ ਬਹੁਫਲਿ ਜੀਰਾ। ਧਨੀਯਾ ਕਾਂਸਨਿ ਯਸਟੀ ਭੀਰਾ।
ਸਲਜਾਰਾ ਸਮ ਚੂਰਨ ਕਰੋ। ਕਰਖ ਏਕ ਭੇਮੀ ਨਿਸ ਧਰੋ॥੧੬੮॥
ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਘੋਟੀ ਮਿਸਰੀ ਪਾਇ। ਪੀਵੈ ਰੋਗੀ ਪਥ ਕਰਾਇ।
ਬੀਸ ਮੇਹ ਕਾ ਕਰਤਾ ਨਾਸ। ਕਹੀ ਔਖਧੀ ਤਿੱਬ ਬਿਲਾਸ॥੧੬੯॥

੧੨੬੧–ਕੁਲਫੇ ਦੇ ਬੀਜ, ਮੁੰਡੀ, ਬਹੁ ਫਲੀ, ਜੀਰਾ, ਧਨੀਆਂ, ਕਾਸ਼ਨੀ, ਮੁਲੱਠੀ, ਸਤਾਵਰ ਅਰ ਸਲਿਆਰਾ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਪੀਹੇ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਲਾ ਭਿਉਂ ਛੱਡੇ, ਦਿਨੇ ਘੋਟਕੇ ਮਿਸਰੀ ਪਾਇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬੀਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਇਹ ਦਵਾਈ ਤਿੱਬ ਵਿਚੋਂ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ॥੧੬੮॥੧੬੯॥

ਪ੍ਰਮੇਹ ਪਿੜਕਾ–ਨਿਦਾਨ–ਚੌਪਈ

ਜੋ ਨਿਦਾਨ ਹੈ ਮੇਹ ਬਖਾਨਜੋ। ਸੋਈ ਪਿੜਕਾ ਕੋ ਹੈ ਠਾਨਯੋ।
ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀ ਪਿੜਕਾ ਭਾਖੀ। ਸਹਿਜ ਮੇਹ ਤੇ ਹੋਵਤ ਆਖੀ॥੧੭੦॥

ਜਿਹੜਾ ਨਿਦਾਨ ਪ੍ਰਮੇਹ ਦਾ ਹੈ ਸੋਈਓ ਪ੍ਰਮੇਹ ਪਿੜਕਾ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੜਕਾ ਕਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਹਿਜੇ ਪ੍ਰਮੇਹ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ॥੧੭੦॥

ਦਸ ਪ੍ਰਮੇਹ ਪਿੜਕਾ ਦੇ ਨਾਮ—ਚੌਪਈ

ਸ੍ਰਾਵਕਿ ਕਛਪਿ ਜਾਲਨਿ ਬਿਨਤਾ। ਆਲਜੀਯ ਮਾਸੂਰਕਿ ਗਿਨਤਾ।
ਸਰਖਪ ਪੁਤ੍ਰਨਿ ਔਰ ਬਿਦਾਰਕ। ਬਿਦ੍ਰਧਿਨਾਮ ਦਸਮ ਏ ਧਾਰਿਕ।੧੭੧।

ਦੋਹਰਾ—ਸੰਧਿ ਬਿਖੈ ਅਰ ਮਰਮ ਮੈ, ਮਸਾਲ ਜਾਗਾ ਹੋਇ।
ਏ ਸਥਾਨ ਪਿੜਕਾ ਤਨੇ, ਜਾਨੋ ਪੰਡਿਤ ਸੋਇ ॥੧੭੨॥

੧ ਸ੍ਰਾਵਿਕ, ੨ ਕਛਪ, ੩ ਜਾਲਨਿ, ੪ ਬਿਨਤਾ, ੫ ਅਲਿਜੀ, ੬ ਮਸੂਰਿਕਾ, ੭ ਸਰਖਪ, ੮ ਪੁਤ੍ਰਿਨ ੯ ਬਿਦਾਰਿਕ ਅਰ ੧੦ ਬਿਦ੍ਰਿਧਿ। ਇਹ ਦਸ ਹਨ। ਇਹ ਪਿੜਕਾ ਸੰਧੀਆਂ (ਜੋੜਾਂ) ਅਰ ਮਰਮ ਥਾਵਾਂ—ਮਾਸਲੀ ਜਗਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆ ਹਨ। ਪਿੜਕਾ ਦੇ ਏਹੋ ਸ਼ਾਥਨ ਜਾਣੋ ॥੧੭੧॥੧੭੨॥

ਅਥ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਚਪਣੀ ਸਮ ਸੋ ਜਾਨ ਸਰਾਵਿ। ਸਰਖਪ ਸਿਤ ਸਰਸੋ ਕੁਨਿ ਥਾਵ।
ਕੱਛਪ ਕੱਛੂ ਦਾਹ ਸੁ ਠਾਨ। ਜਾਲੀ ਜਾਲਨਿ ਦਾਹ ਸਮਾਨ ॥੧੭੩॥

ਪਰਹਾ—ਪ੍ਰਿਸਟ ਉਦਰ ਮੇ ਫੁਨਸੀ. ਜੋ ਦੀਰਘ ਲਹੀ।
ਸੋ ਬਿਨਤਾ ਹੈ ਨਾਮੁ, ਪੰਡਿਤਾ ਮੈ ਕਹੀ।
ਉਪਚਿਤ ਬਡੀ ਸਪੁਤ੍ਰਨਿ, ਪਿੜਕਾ ਜਾਨੀਏ।
ਮਾਸੂਰੀ ਸੰਠਾਨ, ਮਾਸੂਰੀ ਮਾਨੀਏ ॥੧੭੪॥
ਲਾਲ ਸਯਾਮ ਸੋ ਅਲਜੀ, ਫੁਨਸੀ ਏ ਕਹੀ।
ਕਠੋਰ ਬਿਦਾਰੀ ਕੰਦ, ਬਿਦਾਰਕੁ ਏ ਲਹੀ।
ਬਿਦ੍ਰਧਿ ਦਸਮਾਨ, ਸੋ ਜਾਨੋ ਦਸਮਹੀ।
ਮਾਧਵ ਭਾਖਯੋ ਏਹ, ਮੇਘ ਇਮ ਦਸ ਸਹੀ ॥੧੭੫॥

(੧) ਚਪਨੀ ਸਮਾਨ ਅਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਪਿੜਕਾਂ ਸ੍ਰਾਵਿਕ ਨਾਮ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
(੨) ਚਿੱਟੀ ਸਰਹੋਂ ਦੇ ਦਾਣਿਆਂ ਸਮਾਨ ਹੇ, ਓਹ ਸਰਖਪ ਕਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।
(੩) ਕੱਛੂ ਦੀ ਖੋਪਰੀ ਜੇਹੀ ਕਛਪਾ।
(੪) ਜਾਲਨੀ ਜਾਲੀ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
(੫) ਪਿੱਠ, ਪੇਟ ਵਿਖੇ ਜੇਹੜੀ ਫੁਨਸੀ ਵੱਡੀ ਹੋਵੇ ਉਹ ਬਿਨਤਾ ਕਹੀਦੀ ਹੈ।
(੬) ਬਹੁਤੀਆਂ ਹੋਣ ਓਹ ਪੁਤ੍ਰਨੀਆਂ।
(੭) ਮਸੂਰਾਂ ਸਮਾਨ ਮਸੂਰੀਕਾ।

(੮) ਲਾਲ ਅਰ ਕਾਲੀਆਂ ਹੋਣ, ਉਹ ਅਲਿਜੀ।
(੯) ਕਰੜੀਆਂ ਬਿਦਾਰੀ ਕੰਦ ਸਮਾਨ, ਉਹ ਬਿਦਾਰਕਾ।
(੧੦) ਦਸਮੀ ਬਿਦ੍ਰਧੀ ਸਮਾਨ ਕਹੀ ਹੈ ॥੧੭੩ ਤੋਂ ੧੭੫॥

ਅਸਾਧਯ-ਚੌਪਈ

ਗੁਦਾ ਠੌਰ ਹੀਏ ਸਿਰ ਹੋਇ। ਪ੍ਰਿਸਟ ਮਰਨ ਇਨ ਜਾਗਾ ਜੋਇ।
ਦੁਰਬਲ ਮੰਦ ਅਗਨਿ ਬਲਹੀਨ। ਏਹ ਉਪਦ੍ਰਵ ਫੁਨਸੀ ਕੀਨ।੧੭੬।
ਤ੍ਰਿਖਾ ਮੋਹ ਹਿਕ੍ਵਾ ਮਦ ਸ੍ਵਾਸ। ਜੁਰ ਬਿਸਰਪ ਤਿਸ ਸਕੁਚਯੋ ਮਾਸ।
ਮਰਮ ਰੋਧ ਏ ਕਹੇ ਉਪਦ੍ਰਵ। ਮੇਹ ਪਿੜਕਾ ਕੇ ਜਾਨੋ ਅਦ੍ਰਵ ॥੧੭੭॥

ਗੁਦਾ, ਹ੍ਰਿਦਯ, ਸਿਰ, ਪਿਠ ਅਰ ਮਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜੋੜੀਆਂ ਹੋਣ। ਸਲਹੀਣ, ਜਿਸਦੀ ਜਠਰਾਗਨੀ ਨਾਂ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਉਪਦ੍ਰਵ ਫੁਨਸੀਆਂ ਕੀਤੇ ਹੋਣ ਕਿ ਤ੍ਰਿਖਾ, ਮੋਹ, ਹਿੜਕੀ, ਘੁਕੀ, ਦਮਾਂ, ਤਪ, ਬਿਸਰਪ, ਮਾਸ ਦਾ ਸੰਕੋਚ,ਮਰਮਾਂ ਦਾ ਰੁਕ ਜਾਣਾ, ਇਹ ਪਿੜਕਾ ਦੇ ਉਪਦ੍ਰਵ ਹਨ।੧੭੬।੧੭੭

ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਿਚਾਰ-ਚੌਪਈ

ਮਾਸ ਮਾਸ ਇਸਤ੍ਰੀ ਰਜੁ ਜਾਂਇ। ਹੋਵਤ ਸੁੱਧ ਜੁ ਰੁਧਰ ਗਿਰਾਇ।
ਬਿਸਤੇ ਤਿਯ ਕੇ ਹੋਤ ਨ ਮੇਹ। ਮੇਹ ਨ ਹੋ ਤੌ ਪਿੜਕਾ ਕੇਹ ॥੧੭੮॥

ਮਹੀਨੇ ਮਹੀਨੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਰਿਤੂ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਲਹੂ ਸੁਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਮੇਹ ਦੇ ਨਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿੜਕਾਂ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਹੋਣ? ਕਿੰਤੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ॥੧੭੮॥

ਪਿੜਕਾ ਉਪਾਇ-ਚੌਪਈ

ਨਿੰਬ ਮਜੀਠ ਬਾਵਚੀ ਆਨ। ਹਲਧੀ ਗੇਰੂ ਸਮ ਏ ਜਾਨ।
ਰਾਤ ਭਿਗੋਈ ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਛਾਨ। ਪੀਵਹੁ ਪਾਂਨੀ ਮਧੁ ਬਿਚਿ ਠਾਨ।੧੭੯।
ਫੋਕ ਰਹੇ ਸੋ ਘੋਟੋ ਸਹੀ। ਸੋ ਮਰਦੋ ਸ੍ਵਯ ਅੰਗੈ ਕਹੀ।
ਘਰੀ ਦੋਇ ਪਿਛੈ ਅਸਨਾਨ। ਦਸ ਪਿਟਕਾ ਕੀ ਕਰਤਾ ਹਾਨ ॥੧੮੦॥

੧੨੬੨-ਨਿੰਬ, ਮਜੀਠ, ਬਾਵਚੀ, ਹਲਧੀ ਤੇ ਗੇਰੂ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭਿਉਂ ਛਡੇ, ਦਿਨੇ ਨਿਤਾਰਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ। ਜੇਹਾ ਫੋਕ ਰਹੇ, ਉਹ ਘੋਟਕੇ ਅੰਗਾਂ ਪਰ ਮਲੇ। ਦੋ ਕੁ ਘੜੀਆਂ ਠਹਿਰਕੇ ਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਲਵੇ, ਇਹ ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਿੜਕਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ।੧੭੯।੧੮੦।

ਲੇਪ-ਦੋਹਰਾ

ਗੇਰੂ ਹਲਧੀ ਆਨਕੇ, ਰਸਵਤ ਲੈ ਨਵਨੀਤਿ।
ਲੇਪੁ ਕਰੋ ਦਿਨ ਸਾਤ ਹੀ ਮਿਟਤ ਪਿੜਕ ਦਸ ਮੀਤ ॥੧੮੧॥

੧੨੬੩-ਗੇਰੂ, ਹਲਧੀ ਅਰ ਰਸੌਂਤ ਲੈਕੇ ਮਖਨ ਵਿਚ ਮਿਲਾਕੇ ਪਿੜਕਾ ਪਰ ੧੦ ਦਿਨ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਿੜਕਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੯੧॥

ਕਟਕ ਤੇਲ ਲਾਈ ਕਰੀ, ਭੁਰਕ ਕੰਬੀਲਾ ਤੇਹ।
ਨਾਸ ਹੋਤ ਦਸ ਪਿੜਕ ਹੀ, ਭਾਖੀ ਮੇਘ ਸੁ ਏਹ ॥੧੯੨॥

੧੨੬੪-ਕੌੜਾ ਤੇਲ ਪਿੜਕਾ ਪਰ ਮਲਕੇ ਉਪਰ ਕਬੀਲਾ ਭੁਰਕ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਿੜਕਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੯੨॥

ਚੌਪਈ

ਮਜੀਠ ਨਿਸਾ ਗੇਰੂ ਗਿਲੋਇ। ਮਰਚਾਂ ਕੜੂ ਜੋ ਪੀਸੇ ਸੋਇ।
ਸਹਿਤ ਸੰਗ ਜੋ ਚਾਟੈ ਕੋਇ। ਸਭ ਪਿੜਕਾ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੋਇ ॥੧੯੩॥

੧੨੬੫-ਮਜੀਠ, ਹਲਧੀ, ਗੇਰੂ, ਗਿਲੋਯ, ਮਿਰਚਾਂ ਅਰ ਕੜੂ, ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਪੀਹੇ, ਸ਼ਹਤ ਨਾਲ ਚਟੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਫੁਨਸੀਆਂ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੧੯੩॥

ਪ੍ਰਮੇਹ ਪਿੜਕਾਂ ਪੱਥ-ਦਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਲੰਘਨ ਬਮਨਿ ਬਰੇਚਨ ਦੀਪਨ, ਨੀਵਾਂਰੇ ਕੰਗ ਕੋਦਾ।
ਸਾਮਕੁ ਕਨਕ ਕੁਲਥਾ ਮੁਗਧਾ, ਆਢਕੁ ਚਨਕਾ ਸੋਦਾ।
ਜੂਖ ਤਿਲਾ ਲਾਜਾ ਪੁਰਾਤਨ, ਸੁਰਾ ਮੰਡ ਜਲ ਰਾਸਭ।
ਮਹਿਖੀ ਜਲ ਸੋਭਾਜਨ ਗੁਲਰ, ਲਸਨੰ ਜਾਨੋ ਏ ਸਭ ॥੧੯੪॥
ਕਾਰੇਲਾ ਕਕੌੜਾ *ਮੋਚਾ, ਗੋਕੰਟਾਲੈ ਕਮਲੰ।
ਖਰਜੂਰੀ †ਲਾਂਗਲ ਕਪਿਥਯਾ, ਜੰਬੂ ਫਲ ਲੈ ਅਮਲੰ।
ਹਸਤੀ ਘੋਰਾ ਜਾਨ ਕਖਾਯਾ, ਖਦਰ ਕੁਲਿੰਗ ਜੁ ਪੇਠਾ।
ਮੇਹ ਰੋਗ ਕੇ ਪੱਥ ਬਖਾਨੇ, ਜਾਨੇ ਪੰਡਿਤ ਏਠਾ ॥੧੯੫॥

੧੨੬੬-ਪਹਿਲੇ ਬ੍ਰਤ (ਫਾਕੇ) ਕੈ, ਦਸਤ, ਦੀਪਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ, ਚਰ੍ਹੀਅੰਨ, ਕੰਗਣੀ, ਕੋਦਾ ਸੁਆਕ, ਕਣਕ, ਕੁਲਥ, ਮੂੰਗੀ, ਅਰਹਰ, ਛੋਲੇ, ਸੋ ਦੇਵੇ। ਉਕਤ ਅੰਨਾਂ ਦਾ ਯੂਖ ਦੇਵੇ, ਤਿਲ, ਖਿੱਲਾਂ, ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਰਾਬ. ਮੰਡ, ਗਧੇ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾਬ, ਮਹੀਂ ਦਾ ਮੂਤਰ, ਸੁਹਾਞਣਾ, ਗੁੱਲਰ, ਲਸਨ,ਕਰੇਲਾ, ਕਕੌੜੇ, *ਕੱਚਾ ਕੇਲਾ ਫਲ, ਭਖੜਾ, ਕਮਲ, ਖਜੂਰ, †ਨਲਿਏਰ, ਕੈਥਫਲ, ਜਾਮਣ, ਖੱਟੇ ਰਸ, ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਪਰ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਕਸੈਲੇ ਪਦਾਰਥ, ਕੱਥਾ ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ ਅਰ ਪੇਠਾ। ਇਹ ਸਭ ਖਾਣੇ ਪ੍ਰਮੇਹ ਰੋਗ ਦੇ ਪਥ ਹਨ ॥੧੯੪॥੧੯੫॥

ਕੁਪੱਥ-ਚੌਪਈ

---

*ਮੋਚਾ-ਕਲਾਫਲ, ਦੇਖੋ ਆ: ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੨੯.
†ਲਾਗਲਿ-ਨਲਿਏਰ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾ: ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਮੂਤ੍ਰ ਬੇਗ ਧੂਮ ਕਾ ਪਾਨ। ਸ੍ਵੇਦ ਰਕਤ ਕਾ ਕਾਢਤ ਮਾਨ।
ਦਿਵਸ ਨੀਂਦ ਦਧਿ ਨਵਤਨ ਅੰਨ। ਕਾਂਜੀ ਲਵਨ ਮਦਜ ਪਯਮੰਨ॥੧੮੬॥
ਗੁੜ ਪਿਸਟੀ ਜਲਚਰਕਾ ਮਾਸ। ਮਟਰ ਮਿਠਾਈ ਮੈਥਨ ਕਾਸ।
ਕਹੇ ਕੁਪੱਥ ਜਾਨਿਓ ਏਹ। ਮੇਘ ਬਖਾਨੇ ਸਭ ਹਿਤ ਤੇਹ॥੧੮੭॥

੧੨੬੭-ਮੂਤ੍ਰ ਦੇ ਬੇਗ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਧੂੰਆਂ ਪੀਣਾ, ਪਸੀਨਾ ਦੇਣਾ, ਫਸਦ ਖੁੱਲ੍ਹਨਾ, ਦਿਨ ਦਾ ਸੌਣਾ, ਦਹੀਂ, ਨਵਾਂ ਅੰਨ।। ਕਾਂਜੀ, ਲਵਣ ਰਸ, ਸ਼ਰਾਬ, ਦੁਧ, ਗੁੜ, ਪੀਠੀ, ਜਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਮਾਸ, ਮਟਰ, ਮਿੱਠਾ ਅਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੰਗ, ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਮੇਹ ਵਿਖੇ ਕੁਪਥ ਹਨ॥ ੧੮੬॥੧੮੭॥

ਅਥ ਮੇਦ(ਮੋਟਾਪਨ) ਰੋਗ ਨਿਦਾਨ-ਚੌਪਈ

ਦਿਨ ਕੋ ਸੋਵਤ ਕਰਤ ਬ੍ਯਾਯਾਮ। ਮੀਠਾ ਚਿਕਨਾ ਖਾਵਤ ਆਮ।
ਕਫ ਭੋਜਨ ਤੇ ਜਾਨੋ ਸਹੀ। ਮੇਦ ਰੋਗਿ ਉਤਪਤਿ ਸੋ ਕਹੀ॥੧੮੮॥

ਦਿਨੇ ਸੁਤਾ ਰਹੇ, ਕਸਰਤ ਨਾ ਕਰੇ, ਮੀਠਾ, ਚੀਕੁਣਾ ਅਰ ਆਮ ਕਾਰਕ ਖਾਵੇ ਤਥਾ ਕਫ ਕਾਰਕ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਮੇਦ ਰੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ॥ ੧੮੮॥

ਮੇਦ ਲੱਛਣ-ਚੌਪਈ

ਆਸ਼ਕਤ ਦੇਹ ਛੋਟਾ ਲੈ ਸ੍ਵਾਸ। ਤ੍ਰਿਖਾ ਮੋਹ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਬਹੁਤਾਸ।
ਸ੍ਵਾਸ ਰੋਧਗਰ ਘੁਰ ਘੁਰ ਕਰੈ। ਖੁਧਾ ਪ੍ਰਸੀਨਾ ਦੁਰਗੰਧ ਧਰੈ॥੧੮੯॥
ਬਧੇ ਮੇਦ ਜੋ ਤਨ ਮੇ ਘਨੀ। ਘਨੇ ਰੋਗੁ ਸੋ ਕਰਨੀ ਭਨੀ।
ਬਧੇ ਰੋਗ ਤਉ ਨਰ ਕੋ ਹਨੈ। ਐਸੇ ਲਛਨ ਮਾਧਵ ਭਨੈ॥੧੯੦॥
ਪਗੁ ਸਥਲ ਕੁਚ ਉਦਰੈ ਜਾਨ। ਪਰਤ ਭਾਰ ਭਾਰੀ ਬਪ ਠਾਨ।
ਅਤਿ ਸਥੂਲ ਜੋ ਨਰ ਹੁਇ ਜਾਇ।ਮੇਦ ਰੋਗ ਸੋ ਕਹਯੋ ਸੁਨਾਇ॥੧੯੧॥

ਮੇਦ ਰੋਗੀ-

ਸਮਰਥ੍ਯਾਹੀਣ, ਛੁਦ੍ਰਸ੍ਵਾਸ, ਪਯਾਸ, ਮੋਹ, ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਵਾਸ ਰੁਕਦਾ, ਘੁਰ ਘਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਕ ਭੁਖ ਲਗਦੀ, ਪਸੀਨਾ ਤੇ ਦੁਰਗੰਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਸਰੀਰ ਵਿਖੇ ਬਹੁਤ ਮੇਦ ਵਧ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਤਯੰਤ ਰੋਗ ਵਧ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਨਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੈਰਾਂ, ਪੱਟਾਂ, ਕੁਚਾਂ ਅਰ ਪੇਟ ਪਰ ਬਹੁਤ ਭਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਖ ਅਤਯੰਤ ਮੋਟਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਰ ਪੇਟ ਵਧ ਜਾਵੇ ਉਸਨੂੰ ਮੇਦ ਰੋਗ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ॥ ੧੮੯ ਤੋਂ ੧੯੧॥

ਉਪਾਇ-ਚੌਪਈ

ਚਬ ਚਿਤ੍ਰਕ ਬਯੋਖ ਕੁਲਿੰਗ। ਸੌਂਚਰ ਚੂਰਨ ਕਰੋ ਸਮੰਗੁ।
ਮਸਤੁ ਦਹੀ ਸੌਂ ਪੀਵੇ ਇਹ। ਮੇਦ ਰੋਗ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਇ ॥੧੯੨॥

੧੨੬੮–ਚਵ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ ਅਤੇ ਸੌਂਚਰ ਲੂਣ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾਵੇ ਅਰ ਫਿਰ ਦਹੀਂ ਦੇ ਮਠੇ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾ ਮੇਦ ਰੋਗ (ਮੋਟਾਪਨ) ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੧੯੨॥

ਵੰਗਸੇਨਾਂਤ–ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਲੂਣ ਜੁ ਤੇਲ। ਚਾਟੇ ਖਟ ਮਾਸ ਲੈ ਮੇਲ।
ਮੇਦ ਰੋਗੁ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਨੇ ਕਹਯੋ ਸੁਨਾਇ ॥੧੯੩॥

੧੨੬੯–ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ, ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ ਲੂਣ ਅਰ ਤੇਲ ਮਿਲਾਕੇ ੬ ਮਾਸੇ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਮੋਟਾਪਨ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੯੩ ॥

ਸੋਰਠਾ–ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਗੋਕੇ ਮੂਤ, ਇਕ ਸਿਰਸਾਹੀ ਨਿਤ ਫਕੋ।
ਤੌ ਤਨ ਹੋਵੈ ਸੂਤ, ਮੇਦੁ ਰੋਗੁ ਮਿਟ ਜਾਤ ਹੈ ॥੧੯੪॥

੧੨੭੦–ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਗੋਕੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਨਾਲ ਇਕ ਸਿਰਸਾਹੀ (੨ ਤੋਲੇ) ਨਿੱਤ ਫੱਕੇ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮੋਟਾਪਨ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੧੯੪ ॥

(ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਲੋਹਰਜ, ਕੀਕਰ ਰਸ ਸੋ ਪੀਸ।
ਮਧੁ ਸੋ ਖਾਵਤ ਪ੍ਰਾਤ ਉਠ, ਮੇਦ ਰੋਗ ਨਹਿ ਦੀਸ ॥੧੯੫॥

੧੨੭੧–ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਲੋਹਚੂਰਣ ਲੈ ਕੇ ਕਿੱਕਰ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਪੀਹੇ ਅਰ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਉਠ ਕੇ ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਖਾਵੇ, ਮੇਦ ਰੋਗ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇ ॥ ੧੯੫ ॥

ਅਦਰਕ ਮਧੁ ਸੋ ਖਾਇ ਨਿਤ, ਮੇਦ ਅਨਿਲ ਕਫ ਜਾਇ।
ਸਥੂਲ ਮਿਟੀ ਕ੍ਰਿਸ ਹੋਤ ਹੈ, ਉਤਮ ਏਹ ਉਪਾਇ ॥੧੯੬॥

੧੨੭੨–ਅਦਰਕ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਖਾਵੇ, ਮੇਦ ਰੋਗ, ਵਾਯੂ ਰੋਗ, ਕਫ ਰੋਗ ਜਾਵੇ ਤੇ ਸਥੂਲਤਾ (ਮੋਟਾਪਨ) ਹਟਾਕੇ ਸਰੀਰ ਪਤਲਾ ਕਰ ਦੇਵੇ ॥ ੧੯੬ ॥

ਸੁੰਠ ਬੜਿੰਗ ਜਵਾਹਰੀ, ਲੋਹਚੂਨ ਜਵਖਾਰ।
ਮਧੁ ਸੋ ਖਾਵਤ ਮੇਦ ਮਿਟ, ਦਾਹ ਸਕਲ ਜੁ ਬਿਡਾਰ ॥੧੯੭॥

੧੨੭੩–ਸੁੰਢ ਵਾਯੂ ਬੜਿੰਗ, *ਜੌਂ, ਆਵਲੇ, ਲੋਹਚੂਨ [ਮਾਰਿਆ ਲੋਹਾ] ਤੇ ਜੌਂਖਾਰ ਸ਼ਹਿਤ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਮੇਦ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ਅਰ ਦਾਹ ਰੋਗ ਭੀ ਜਾਵੇ ॥ ੧੯੭ ॥

---

*ਏਥੇ "ਜਵਾਹਰੀ" ਦਾ ਅਰਥ ਜੌਂ ਆਵਲੇ ਹਨ ਜਵਾਹਾਂ ਆਦਿ ਕਲਪਣਾ ਅਗਯਾਤਣਪਾ ਹੈ। ਤਸੱਲੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਪ੍ਰਿ: ਪੜ੬੬,

ਤ੍ਰਿਕੁਟ ਜਰਨ ਚਬ ਚਿਤ੍ਰਕੰ, ਸੌਂਚਰ ਹਿੰਗੁ ਮਿਲਾਇ।
ਪ੍ਰਾਤ ਪਿਵੇ ਲੈ ਨੀਰ ਸੰਗ, ਮੇਦ ਰੋਇ ਟਰ ਜਾਇ॥੧੯੮॥

੧੨੭੪–ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਜੀਰਾ, ਚਬ ਚਿਤ੍ਰਾ, ਸੌਂਚਰ ਨਿਮਕ ਅਰ ਹਿੰਗ ਮਿਲਾਕੇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਜਲ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਮੇਦ ਰੋਗ ਜਾਵੇ ॥੧੯੮॥

ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਮੋਥਾ ਤ੍ਰਿਫਲ ਬੰਨਿ, ਗੁਗਲ ਬਾਇਬੜਿੰਗ ।
ਜਲ ਸੋ ਖਾਵਤ ਪ੍ਰਾਤ ਨਿਤ, ਮੇਦ ਘਟਤ ਕ੍ਰਿਸੁ ਅੰਗ ॥੧੯੯॥

੧੨੭੫–ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਮੋਥਾ, ਤ੍ਰਿਫਲ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਗੁਗਲ ਤੇ ਬਾਯਬੜਿੰਗ ਪੀਹਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਮੋਟਾਪਨ ਹਟਕੇ ਸਰੀਰ ਪਤਲਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇ॥ ੧੯੯ ॥

ਮੁਹਲਠੀ ਮਧੁ ਸੰਗ ਨਿਤ, ਖਾਵਤ ਜੋ ਖਟ ਮਾਸ।
ਮੇਦ ਰੋਗ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਮਿਟਤ ਦਾਹ ਗਦਕਾਸ ॥੨੦੦॥

੧੨੭੬–ਮੁਲੱਠੀ ੬ ਮਹੀਨੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਮੋਟਾਪਨ, ਦਾਹ ਹਰ ਖਾਂਸੀ ਰੋਗ ਇਹ ਸਭ ਨਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੨੦੦॥

ਚੌਪਈ

ਚਿਤ੍ਰਕ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਬਜੋਖ ਮੰਗਾਇ। ਕਟਰੋਹਨਿ ਸਿਗ੍ਰੂ ਉਤਪਲ ਲਜਾਇ।
ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਦੋਨੋ ਨਿਸਾ ਜੋ ਦੋਇ। ਪਾਠਾ ਅਤਿਬਿਖ ਅਰਨੀ ਸੋਇ ॥੨੦੧॥
ਹਿੰਗੁ ਚਿੰਚਕਾ ਮੂਲੁ ਮਿਲਾਇ। ਅਜਵਾਇਨ ਧਨੀਆ ਜੋ ਰਲਾਇ।
ਚ੍ਰਿਤਕ ਸੌਂਚਰ ਜੀਰਾ ਸ੍ਵੇਤ। ਹਪੁਖ ਚੂਰਨ ਕੀਜੇ ਲੇਤ ॥੨੦੨॥
ਤੇਲ ਘੀਉ ਵਾ ਮਧੁ ਕੈ ਸੰਗ। ਮੇਦ ਰੋਗ ਕੋ ਕਰ ਹੈ ਭੰਗ।
ਪਾਂਡ ਸੋਥ ਬਮਿ ਅਰਸ ਮਿਟਾਇਕ੍ਰਿਮ ਜੋ ਗ੍ਰਹਿਨਿ ਸਬੂਲਾ ਜਾਇ॥੨੦੩॥

੧੨੭੭–ਚਿਤ੍ਰਾ, ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ, ਮਘ ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ, ਕੌੜ, ਸੁਹਾਂਵਣਾਂ, ਕਮਲ, ਕੰਡਿਆਰੀਆਂ ਦੋਨੋਂ, ਦੋਨੋਂ ਹਲਧੀਆਂ, ਪਾਠਾ, ਪਤੀਸ, ਅਰਣੀ, ਹਿੰਗ, ਇਮਲੀ, ਮੂਲੀ ਅਜਵਾਇਣ, ਧਨੀਆ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਸੌਂਚਰਨਿਮਕ, ਚਿੱਟਾਜੀਰਾ ਤੇ ਹਊਬੇਰ ਸਮ ਸਭ ਲੈ ਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰ ਲਵੇ, ਤੇਲ, ਘਿਓ, ਅਥਵਾ ਸ਼ਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਮੇਦਰੋਗ, ਪਾਂਡੂ, ਵਮਨ, ਬਵਾਸੀਰ, ਕ੍ਰਿਮਿ ਰੋਗ ਅਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਸਭ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ॥ ੨੦੧ ਤੋਂ ੨੦੩ ।

ਬੜਵਾਗਨੀ ਰਸ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਸੁਧ ਸੂਤ ਤਾਂਬਾ ਲੈ ਮਾਰਿਯਾ। ਤਾਲ ਬਲੀ ਚਾਰੋ ਸਮ ਡਾਰਿਯਾ।
ਅਰਕ ਦੂਧ ਮਰਦੋ ਦਿਨ ਏਕ। ਮਧੁ ਸੰਤੀ ਗੁੰਜਾ ਦੋ ਟੇਕ ॥੨੦੪॥

ਪਲੁ ਮਧੁ ਪਲ ਜਲੁ ਸਰਬਤ ਕਰੋ। ਤਾਸੋ ਰਸ ਏ ਖਾਵਨ ਧਰੋ।
ਮੇਦ ਰੋਗ ਕਾ ਕਰਤਾ ਨਾਸ। ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਕਹਯੋ ਉਲਾਸ ॥੨੦੫॥

੧੨੭੮–ਸੁੱਧਪਾਰਾ, ਮ੍ਰਿਤ ਤਾਂਬਾ, ਮ੍ਰਿਤ ਹੜਤਾਲ ਤੇ *ਗੰਧਕ, ਇਹ ਚਾਰੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਅੱਕ ਦੇ ਦੁੱਧ ਵਿੱਚ ਖਰਲ ਕਰੇ ਅਰ ਰੱਖ ਲਵੇ, ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਕੇ ੨ ਰੱਤੀਆਂ ਨਿੱਤ ਖਾਵੇ, ਉਪਰੋਂ ੮ ਤੋਲੇ ਸ਼ਹਿਤ ਤੇ ੪ ਤੋਲੇ ਜਲ ਪਾਕੇ ਇਉਂ ਸ਼ਰਬਤ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਮੇਦ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੦੪ ॥ ੨੦੫ ॥

ਅਥ ਕ੍ਰਿਸ਼ (ਪਤਲੇ ਤੇ ਮੋਟਾ) ਸਥੂਲ ਕਰਨ–ਦੋਹਰਾ

†ਅੰਮ੍ਰਿਤਾਰਣਵਰਸ

ਭਸਮ ਸੂਤ ਤ੍ਰਯ ਭਾਗ ਹੀ, ਹੇਮ ਭਸਮ ਇਕ ਜਾਨ।
ਦੋਨੋ ਸਮ ਗਿਲੋਇ ਸਤ, ਸਿਤਾ ਸਹਤ ਬਿਚ ਠਾਨ ॥੨੦੬॥
ਪੀਸ ਏਕ ਦਿਨ ਖਰਲ ਮੈ, ਮਾਖ ਏਕ ਨਿਤ ਚਾਟ।
ਸਥੂਲ ਹੋਤ ਕ੍ਰਿਛ ਮਿਟਤ ਹੈ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾਰ ਨਵਸਾਟ ॥੨੦੭॥
ਆਸਗੰਧ ਪਲ ਅਰਧ ਲੈ, ਮਾਖ ਏਕ ਰਸੁ ਪਾਇ।
ਪਯ ਸੋ ਖਾਵਤ ਮਾਸ ਦੁਇ, ਕ੍ਰਿਸ ਤੇ ਭਾਰੀ ਥਾਇ ॥੨੦੮॥

੧੨੭੯–ਪਾਰੇ ਦੀ ਭਸਮ ੩ ਹਿੱਸੇ, ਸੋਨੇ ਦੀ ਭਸਮ ੧ ਹਿੱਸਾ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗਿਲੋਯ ਦਾ ਸਤ ਲਵੇ ਅਰ ਫਿਰ ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਸ਼ਹਤ(ਅਤੇ ਕੁਛ ਵਿੱਚ ਘ੍ਰਿਤ ਪਾ ਲਵੇ)ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਖਰਲ ਵਿਚ ਘੋਟਕੇ ੧ ਮਾਸਾ ਨਿੱਤ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਪਤਲਾ ਆਦਮੀ ਮੋਟਾ ਹੋਵੇ ਅਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾਰਣਵ ਰਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਅਧਾ ਪਲ (੨ ਤੋਲੇ) ਅਸਗੰਧ ਲੈਕੇ ਗੌਕੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਫਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੨ ਮਹੀਨੇ ਕ੍ਰਰੇ ਤਾਂ ਪਤਲਾ ਆਦਮੀ ਮੋਟਾ ਹੋਵੇ ॥ ੨੦੬ ਤੋਂ ੨੦੮ ॥

ਪੂਰਨ ਚੰਦ੍ਰ ਰਸ

ਗਗਨ ਲੋਹੁ ਪਾਰਾਹਤੇ, ਸਿਲਾਜੀਤ ਜੁ ਬੜਿੰਗ
ਤਾਪਯੰ ਮਧੁ ਘ੍ਰਿਤ ਸਭ ਮਿਲੀ; ਖਰਲ ਏਕ ਦਿਨ ਅੰਗ ॥੨੦੯॥
ਪੂਰਨ ਚੰਦ੍ਰ ਰਸ ਨਾਮ ਹੈ, ਸਿੰਮਲ ਫੂਲ ਮਧੁ ਸੰਗ।
ਮਾਖ ਏਕ ਨਿਤ ਚਾਟੀਏ, ਸਥੂਲ ਮਾਸ ਮਹਿ ਅੰਗ ॥੨੧੦॥

---

*ਬਲੀ' ਦੇ ਥਾਂ ਕਲੀ ਬੋਲ, ਅਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਕੇ ਬੋਲਗੂੰਦ ਅਗਜਾਣਪਨੇ ਦਾ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੱਸਲੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਪ੍ਰਿ: ਪ੩੪ ਰਸੇਂਦ੍ਰ ਚਿੰਤਾ ਪ੍ਰਿ: ੨੨੨ ਅਤੇ ਰਸ ਰਾਜ ਸੁ: ਪ੍ਰਿ: ੫੦੧ ਕਿਤਨਾ ਅਨਰਥ ਹੈ ਗੰਧਕ ਦੇ ਥਾਂ ਬੋਲ ਗੂੰਦ ਅਰਥ ਦੱਸ ਦੇਣਾ।

†ਇਹ ਰਸ ਦੇਖੋ ਰਸ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਪ੍ਰਿ: ੧੨੨

੧੨੮੦–ਮ੍ਰਿਤ ਅਭਰਕ, ਮ੍ਰਿਤਲੋਹਾ, ਮ੍ਰਿਤਪਾਰਾ, ਸਿਲਾਜੀਤ ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਤੇ ਮ੍ਰਿਤਸੋਨਮਖੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਤ ਅਰ ਘ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਮਿਲਾਕੇ ੧ ਦਿਨ ਖਰਲ ਕਰੇ ਫਿਰ ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਨਾਮ *"ਪੂਰਨ ਚੰਦ੍ਰ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੧ ਮਾਸਾ ਕੇਸੂਆਂ ਦੇ ਫੂਲਾਂ ਅਰ ਸ਼ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਟੇ ਤਾਂ ੧ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਪਤਲਾ ਪੁਰਖ ਮੋਟਾ ਹੋਵੇ ॥ ੨੦੯ ॥੨੧੦ ॥

ਗਾਤ੍ਰ ਦੁਰਗੰਧ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ–ਚੌਪਈ)

ਬਾਂਸਾ ਪਾਤ ਰਸਾਨਿਕ ਲਾਇ। ਚੂਰਨ ਸੰਖ ਜੁ ਲੇਇ ਪਿਸਾਇ ॥
ਵਾ ਬਿਲ ਪਤ੍ਰ ਸਾਥ ਲਗਾਇ। ਬਪੁਕੀ ਦੁਰਗੰਧ ਦੂਰ ਨਾਸਾਇ॥੨੧੧

੧੨੮੧–ਬਾਂਸੇ ਦੇ ਪਤਾਂ ਦਾ ਰਸ ਕੱਢਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸੰਖ ਦਾ ਚੂਰਨ ਪਾ ਕੇ ਘੋਟਕੇ ਦੇਹ ਪਰ ਮਲੇ ਯਾ:–

੧੨੮੨–ਬਿਲਪਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਸੰਖਚੂਰਣ ਲਗਾਵੇ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਭ ਦੁਰਗੰਧੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੨੧੧।

ਕਾਂਜੀ ਸੇਤੀ ਪੀਵਤ ਜੋਇ। ਚੂਰਨ ਅਲੰਬੁਖਾ ਸੁਭ ਹੋਇ॥
ਮਿਟਤ ਦੁਰਗੰਧਾ ਸੁਗੰਧਾ ਥਾਇ॥ਉਤਮੁ ਜੋਗ ਸੁ ਦੀਆ ਬਤਾਇ ।੨੧੨।

੧੨੮੩–ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਮੁੰਡੀ ਦਾ ਚੂਰਣ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧੀ ਮਿਟੇ, ਇਹ ਉੱਤਮ ਯੋਗ ਹੈ ॥ ੨੧੨ ॥

ਪੀਸ ਹਰੜ ਅੰਗ ਬਟਨਾ ਮਲੋ। ਪ੍ਰਸ੍ਵੇਦ ਦੁਰਗੰਧਾ ਛਿਨ ਮਹਿ ਟਲੋ।
ਤੁਲਸੀ ਰਸੁ ਹਰੜੇ ਮਧੁ ਪੀਤ। ਸ੍ਵੇਦ ਦੁਰਗੰਧਾ ਤਿਨ ਨਹਿ ਥੀਤ।੨੧੩।

੧੨੮੪–ਹਰੜਾਂ ਪੀਹਕੇ ਵਟਣੇ ਮਲੇ ਤਾਂ ਭੀ ਸਰੀਰ ਦਾ ਪਸੀਨਾ ਅਰ ਦੁਰਗੰਧੀ ਜਾਵੇ। ਯਾ–

੧੨੮੫–ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਹਰੜਾਂ ਅਰ ਸ਼ਹਿਤ ਮਿਲਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧੀ ਅਰ ਪਸੀਨਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੨੧੩ ॥

ਦੋਹਰਾ– ਕੁਸਮ ਮਾਲਤੀ ਹਰੜ ਲੈ, ਲੇਪੋ ਸਕਲ ਸਰੀਰ।
ਦਾਹ ਪ੍ਰਸੀਨਾ ਦੁਰਗੰਧਾ, ਧੂਪੇ ਬੈਠ ਹਰਿ ਬੀਰ ॥੨੧੪॥

੧੨੮੬–ਚੰਬੇਲੀ ਦੇ ਫੁਲ ਹਰੜਾਂ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਪਰ ਮਲੇ ਤਾਂ ਦਾਹ, ਪਸੀਨਾ ਅਰ ਦੁਰਗੰਧੀ ਜਾਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਮਲਕੇ ਧੁਪੇ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੀਏ ॥ ੨੧੪ ॥

ਵਟਨਾ (ਪੰਚ ਸਾਯਕਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਹਰਦ ਗੋਖਰੂ ਸੁੰਠ ਮੰਗਾਇ। ਨਘੁ ਘਨ ਸਰਸੋਂ ਕੇਸਰ ਲਜਾਇ।
ਏਲਾਂ ਲਘੁ ਕਰਪੂਰ ਜੁ ਲੇਇ। ਸਟੀ ਟੰਕ ਟੰਕ ਸਬਹੀ ਦੇਇ ॥ ੨੧੫।
ਚਾਰੌਂਜੀ ਦਸ ਟੰਕ ਮਿਲਾਇ। ਚਾਰ ਟੰਕ ਚੰਦਨ ਅਰਨਾਇ।

---

*ਇਹ ਰਸਰਾਜ ਸੁੰ: ਪ੍ਰਿ: ੫੪੯ ਪਰ ਹੈ।

ਕਟਕ ਤੇਲ ਸੋ ਬਟਨਾ ਕਰੋ। ਗਾਤ੍ਰ ਸਕਲ ਦੁਰਗੰਧਤਾ ਹਰੋ ॥੨੧੬॥

੧੨੮੭–ਹਲਧੀ, ਭਖੜਾ, ਸੁੰਢ, ਨਖੂ, ਮੋਥਾ, ਚਿੱਟੀ ਸਰਹੋਂ, ਕੇਸਰ, ਇਲਾਚੀ ਬੁਜੀ, ਕਪੂਰ ਅਰ ਕਚੂਰ ਸਭੇ ਟੰਕ ਟੰਕ ਲਵੇ ਅਰ ੧੦ ਟੰਕ [੪੦ ਮਾਸੇ] ਚਿਰੌਂਜੀ ਦੀਆ ਗਿਰੀਆਂ ਪਾਵੇ ੪ ਟੰਕ ਲਾਲ ਚੰਦਨ ਪੀਹਕੇ ਕੌੜੇ ਤੇਲ ਵਿਚ ਵਟਣਾ ਕਰਕੇ ਮਲੇ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦੁਰਗੰਧੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੧੬ ॥

ਬਗਲਗੰਧ ਉਪਾਯ–ਚੌਪਈ

ਬਿਲ ਸਿਵਾ ਕਚੂਰ ਪਿਸਾਇ। ਭੁਜਾ ਮੂਲ ਮਰਦੇ ਚਿਤ ਲਾਇ।
ਬਗੁਲਗੰਧ ਨਾਸੈ ਤਤਕਾਲ। ਏ ਔਖਧ ਖਾਸੀ ਹੈ ਲਾਲ ॥੨੧੭॥

੧੨੮੮–ਬਿਲਗਿਰੀ, ਹਰੜ ਅਰ ਕਚੂਰ ਪੀਹਕੇ (ਜਲ ਨਾਲ)ਦੋਹਾਂ ਬਾਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂਤ ਬਗਲਾਂ ਵਿਚ ਲਾਵੇ ਤਾਂ ਬਗਲ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧੀ ਜਲਦੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਚੰਗੀ ਦਵਾਈ ਹੈ ॥ ੨੧੭ ॥

ਬਚਿ ਬਾਵਚਿ ਘਨ ਮੇਲ ਉਸੀਰ। ਸਟੀ ਛੀਲਰਾ ਛੜ ਸੁਭ ਬੀਰ।
ਕਰਿ ਪੂਰਾ ਭੁਜ ਮੂਲ ਲਗਾਇ। ਬਗਲਗੰਧ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ ।੨੧੮।

੧੨੮੯–ਵਚ, ਬਾਵਚੀ, ਮੋਥਾ, ਖਸ, ਕਚੂਰ ਛਲੀਰਾ, ਛੜ ਅਰ ਕਪੂਰ ਪੀਹਕੇ ਬਗਲਾਂ ਵਿਚ ਲਾਵੇ ਤਾਂ ਬਗਲਗੰਧ ਜਾਵੇ ॥ ੨੧੮ ॥

ਦੋਹਰਾ–ਮੁਰਦਾ ਸੰਗ ਕਚੂਰ ਹਿਮ, ਮਲੋ ਭੁਜਾ ਕੈ ਮੂਰ।
ਬਲਗੰਧ ਮਿਟ ਜਾਤ ਹੈ, ਅਤਿ ਸੁਗੰਧ ਕਖ ਪੂਰ॥੨੧੯॥

੧੨੯੦–ਮੁਰਦਾਸੰਗ, ਕਚੂਰ ਤੇ ਮੁਸਕਪੂਰ ਪੀਹਕੇ ਬਗਲਾਂ ਵਿਚ ਮਲੇ ਤਾਂ ਦੁਰਗੰਧੀ ਹਟਕੇ ਸੁਗੰਧੀ ਨਾਲ ਕੱਛਾਂ ਭਾਰਵੇ ॥ ੨੧੯ ॥

ਘਨ ਪਥਯਾ ਅਮਲੀ ਮਹੋ, ਬਿਲ ਕੱਥ ਬੀਜ ਕਰੰਜ।
ਜਲ ਸੋ ਲੇਪੋ ਸਾਤ ਦਿਨ, ਬਗਲਗੰਧ ਕੋ ਭੰਜ ॥੨੨੦॥

੧੨੯੧–ਨਾਗਮੋਥਾ, ਹਰਲ, ਇਮਲੀ, ਬਿਲਗਿਰੀ ਅਰ ਮੀਚਕੇ ਦੇ ਬੀਜ ਪੀਹਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਬਗਲਾਂ ਵਿਚ ੭ ਦਿਨ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਦੁਰਗੰਧੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੨੦॥

ਗਜ਼ ਕੇਸਰ ਚੰਦਨ ਅਗਰ, ਬਿਲਗਿਰੀ ਜੁ ਤਮਾਲ।
ਜਲ ਸੌਂ ਲੇਪੋ ਸਾਤ ਦਿਨ ਬਗਲ ਗੰਧ ਕੋ ਟਾਲ ॥੨੨੧॥

੧੨੯੨–ਨਾਗਕੇਸਰ, ਲਾਲਚੰਦਨ, ਅਗਰ, ਬਿਲਗਿਰ, ਤਮਾਲਪਤ੍ਰ, ਜਲ ਨਾਲ ਪੀਹ ਕੇ ੭ ਦਿਨ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਬਗਲਗੰਧੀ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੨੨੧ ॥

ਅਥ ਪ੍ਰਸ੍ਵੇਦ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਚਨਕ ਭੂਨ ਚੂਰਨ ਕਰੋ, ਤੇਲ ਸੰਗ ਮਰਦਾਇ।

ਸ੍ਵੇਦ ਮਿਟਤ ਹੈ ਮੇਦ ਕਾ, ਦੀਨਾ ਮੇਘ ਬਤਾਇ ॥ ੨੨੨ ॥

੧੨੯੩–ਭੁੰਨੇ ਛੋਲਿਆਂ ਦਾ ਆਟਾ, ਤੇਲ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਪਰ (ਵਟਣੇ ਵਾਂਗ) ਮਲੇ, ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪਸੀਨਾ ਔਣਾ ਬੰਦ ਹੋਵੇ ॥ ੨੨੨ ॥

ਸਟੀ ਲੋਦ ਹਿਮ ਖਸ ਗਹੋ, ਗਜ ਕੇਸਰ ਜੁ ਰਲਾਇ ।
ਚਨਕ ਚੂਰਨ ਤਨ ਮਰਦੀਏਂ ਸ੍ਵੇਦ ਸਕਲ ਮਿਟ ਜਾਇ॥੨੨੩॥

੧੨੯੪–ਕਚੂਰ, ਲੋਧ, ਮੁਸ਼ਕਪੂਰ, ਖੱਸ, ਨਾਗਕੇਸਰ ਅਰ ਭੁੰਨੇ ਛੋਲਿਆਂ ਦਾ ਆਟਾ ਪਾਕੇ (ਵਟਨਾ) ਸਰੀਰ ਪਰ ਮਲੇ: ਤਾਂ ਪਸੀਨਾ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੨੨੩ ॥

ਮੇਦ ਰੋਗੇ ਪੱਥ–ਪਰਿਹਾ

ਚਿੰਤਾ ਸ੍ਰਮ ਬਮਿ ਜਾਗਨ, ਬਟਨਾ ਲੰਘਨੰ,
ਆਤਪ ਗਜ ਅਸਯਾਨੰ, ਭ੍ਰਮਨੰ ਤਰਪਨੰ ।
*ਬਯਬਾਯੰ ਬਿਰੇਕ, ਸਾਮਕੰ ਚਨਕ ਹੀ ।
ਕੋਦਾ ਕੁਲਥ ਮਸੂਰੀ, ਜਵ ਲੈ ਕਨਕ ਹੀ ॥ ੨੨੪ ॥
ਲਾਜਾ ਮੁਗਦਾ ਤਕ੍ਰ, ਸੁਰਾ ਚਿਰਭਟ ਸਹੀ ।
ਬੈਂਗਨ ਸਰਖਪ ਤੇਲ, ਰੂਖ ਅੰਨ ਸਭ ਕਹੀ ।
ਚੰਦਨ ਲੇਪਨ ਨੀਰ, ਉਸਨ ਏ ਦੀਜੀਏ ।
ਸ੍ਵੇਦ ਮੇਦ ਮੈ ਸਭੈ, ਪੱਥ ਏ ਕੀਜੀਏ ॥ ੨੨੫ ॥

੧੨੯੫–ਚਿੰਤਾ ਕਰਨੀ, ਸ੍ਰਮ (ਥਕੇਵਾ), ਵਮਨ, ਜ਼ਾਂਗਣਾ, ਬਟਨਾ ਮਲਨਾ, ਫਾਕੇ ਰਹਿਣਾ । ਧੁੱਪੇ ਫਿਰਨਾ, ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ, ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਨਾ, ਧਾਤੂਆਂ ਦਾ ਘਟੇਣਾ । ਇਸਤ੍ਰੀ *ਸੰਗ, ਤੇ ਜੁਲਾਬ ਇਹ ਸਭ ਕਰਨੇ, ਸੁਆਂਕ ਛੋਲੇ, ਕੋਦਾ, ਕੁਲਥ, ਮਸੂਰ ਜੌਂ ਕੰਗੁਣੀ, ਧਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੱਲਾਂ ਮੂੰਗੀ, ਲੱਸੀ; ਸ਼ਰਾਬ; †ਚਿਭੜ; ਵਤਾਊਂ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦਾ ਤੇਲ; ਖੁਸ਼ਕ ਅੰਨ ਸਭੋ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ । ਚੰਦਨ ਦਾ ਲੇਪ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਇਹ ਸਭ ਦੇਵੇ । ਸ੍ਵੇਦ ਰੋਗ ਅਰ ਮੇਦ ਰੋਗ ਵਿਖੇ ਇਹ ਪੱਥ ਦੇਣੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ ॥ ੨੨੪ ॥ ੨੨੫ ॥

ਕੁਪਥ–ਪਰਿਹਾ

ਸਨਾਨ ਰਸਾਯਨ ਸ਼ਾਲ ਕਨਕ ਸੁਖ ਸੀਤਲੰ ।
ਖੀਰ ਇਖ ਗੁੜ ਮਾਸ, ਸੋਹਿਤ ਪਈ ਤਲੰ ।

---

*ਬਜ਼ਾਵਾਯੰ–ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੰਗ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਪਥਯਾਪਥ ਪ੍ਰਿ: ੬੦

†ਪਰੰਤੂ ਮਲ ਵਿਚ ਪਾਠ 'ਚਿੰਗਲ' ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਝੀਂਗਾ ਮਛੀ ਹੈ । ਪਰ ਮੇਘ ਜੀ ਨੇ ਮਾਂਸ ਤੋਂ ਡਰਕੇ ਚਿਭੜ ਰਖਯਾ ਹੈ ॥

ਸ੍ਵੇਦਨ ਮਤਸੀ ਮਾਸ, ਦਿਵਾਂ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਸਮੰ।
ਘ੍ਰਿਤ ਮਧ ਤਜਾਗੋ ਏਹ, ਸਹੀ ਜਾਨੋ ਇਮੰ ॥੨੨੬॥

੧੨੯੬-ਸਨਾਨ ਕਰਨਾ; ਰਸਾਯਣ; ਚੀਜਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ; ਸਠੀ ਦੇ ਚਾਵਲ; ਕਣਕ; ਸੁਖ ਸਾਥ ਰਹਿਣਾ; ਠੰਢ ਦਾ ਸੇਵਨ। ਦੁਧ ਗੰਨੇ, ਗੁੜ ਤੇ ਮਾਂਹ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੱਜਕੇ ਤਲੇ ਪੈਣਾ, ਸ੍ਵੇਦਨ; ਮਛੀ ਦਾ ਮਾਸ; ਦਿਨੇ ਸੌਣਾ। ਘਿਉ ਅਰ ਮਿੱਠੀਆਂ ਸਭ ਚੀਜਾਂ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਪਥ ਹਨ।੨੨੬।

ਅਥ ਉਦਰ ਰੋਗ ਨਿਦਾਨ-ਚੌਪਈ

ਆਜੀਰਨ ਮਲੀਨ ਜੁ ਅੰਨ। ਮਲ ਤੇ ਉਦਰ ਰੋਗੁ ਸਭ ਮੰਨ।
ਆਠ ਜਾਤ ਕਾ ਪੇਟ ਸੁ ਰੋਗ। ਤਾਂਕੇ ਲਛਨ ਸੁਨਨੇ ਜੋਗੁ ॥੨੨੭॥

ਅਜੀਰਣ ਹੋਵੇ, ਮਲੀਨ ਅੰਨ ਖਾਵੇ ਅਰ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਮਲ ਵਧ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੇਟ ਰੋਗ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੁਇ ਔਂਦੇ ਹਨ ॥੨੨੭॥

ਸਰਬ ਉਦਰ ਰੋਗ ਲੱਛਣ-ਚੌਪਈ

ਗਮਨ ਅਸ਼ਕਤ ਸੋਜ ਅੰਗ ਸਾਦ। ਅਫਾਰਾ ਦੂਰਬਲ ਦਾਹ ਬਿਖਾਦ।
ਗੁਦਾ ਬਾਤ ਅਰੁ ਬਿਸਟਾ ਬਧਾਘੂਰਨਅਗਨਿ ਜੁਦੁਰਬਲ ਕਿਧਾ੨੨੮।
ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਤੀਨੋ ਜਾਨ। ਪਲੀਹ ਬੱਧ ਖਤ ਉਦਕੰ ਠਾਨ।
ਕਹੇ ਆਠ ਅਬ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੁਨੋ। ਲਛਨ ਮਾਧਵ ਮਾਹੇ ਗੁਨੋ ॥੨੨੯॥

ਤੁਰਨੇ ਫਿਰਨੇ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਂ ਰਹੇ; ਸੋਜਾ; ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਗਿਲਾਨੀ; ਪੇਟ ਵਿਖੇ ਅਫਾਰਾ; ਦੁਰਬਲਤਾ; ਦਾਹ ਇਹ ਸਭ ਬਿਖਾਧਾਂ ਦਾ ਹੇ ਜਾਣਾ। ਗੁਦਾ ਦਾ ਪੌਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਟਾ ਏਹ ਰੁਕਣੇ; ਤੰਦ੍ਰਾ; ਮੰਦਾਗਨੀ ਹੋਵੇ। ਸੋ ਬਾਤ ਦ੍ਰਾ; ਪਿੱਤ ਦਾ; ਸੰਨਿਪਾਤ ਦਾ; ਕਫ ਦਾ; ਪਲੀਹੋਦਰ; ਬੱਧੋਦਰ; ਖਤੋਦਰ ਅਰ ਉਦਕੇ ਕਹੀਏ ਜਲੋਧਰ; ਇਸ ਭਾਂਤ ਇਹ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੇਟ ਰੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੱਛਣ ਸੁਣੋ ॥੨੨੮॥ ੨੨੯॥

ਬਾਤੋਦਰ ਲੱਛਣ-ਦੂਿਜ਼ਾ ਛੰਦ

ਉਦਰ ਕਠੋਰ ਨਾਭਿ ਜੋ ਕੂਖੈ, ਸੋਜ ਘਨੀ ਤਿਹ ਹੋਈ।
ਕੁੱਖ ਪੱਸਲੀ ਉਦਰ ਕਟੀ ਪਿਠ, ਪਰਬੈ ਬੇਦਨਿ ਜੋਈ।
ਸੂਕੀ ਖਾਂਸੀ ਅੰਗੁ ਮਰਦੀਏ, ਤੁਚਾ ਸਯਾਮ ਅਰੁ ਲਾਲਾ।
ਤੇਦ ਸਪੀਰ ਅਫਾਰਾ ਸਬਦੰ, ਸਨਾਹੀ ਜਿਮਘਾਲਾ ॥੨੩੦॥

ਪੇਟ ਕਰੜਾ; ਨਾਭੀ ਅਰ ਕੁੱਖਾਂ ਵਿੱਕ ਸੋਜ; ਕੁਖ; ਪਸਲੀ, ਪੇਟ; ਪਿੱਠ ਅਰ ਪੇਟਿਆਂ ਵਿਖੇ ਪੀੜਾ ਹੋਵੇ। ਸੁੱਕੀ ਖਾਂਸੀ ਹੋਵੇ; ਅੰਗ ਦਲੇ ਮਲੇ, ਚਮੜੀ ਦਾ ਰੰਗ ਧੂ ਰੰਗਾਂ ਯਾਂ ਲਾਲ ਸੂਈਆਂ ਚੁਭਾਨੇ ਸੀਆਂ ਚੋਭਾਂ ਤੋੜਨੇ ਜੇਹੀ ਪੀੜਾ; ਪੇਟ ਫੁੱਲੇ; ਪੇਟ ਪਰ ਉਂਗਲੀ ਮਾਰਨੇ ਤੇ ਸਨਾਹ (ਭਰੀ ਮਸ਼ਕ) ਵਾਂਲ ਬੋਲੇ ॥ ੨੩੦॥

ਪਿਤੋਦਰ ਲੱਛਣ—ਦੂੈਯਾ ਛੰਦ

ਜੁਰ ਮੂਰਛਾ ਤ੍ਰਿਟ ਬਦਨ ਜੁ ਕੌੜਾ, ਦਾਹ ਭ੍ਰਮਾ ਅਤਿਸਾਰੰ ।
ਪੀਲਾ ਹਰਿਤਾ ਉਦਰ ਰੰਗ ਹੈ, ਸਿਰਾ ਪੀਤ ਰੰਗ ਧਾਰੰ ।
ਸ੍ਵੇਦ ਉਖਮਾ ਧੂਮ ਜੁ ਮੁਖ ਤੇ, ਨਿਕਸਤ ਪਾਕ ਸਤਾਬੀ ।
ਵਿਥਾ ਲਛਨਾ ਪਿਤੋਦਰ ਕੇ, ਭਾਖੇ ਮੇਘ ਬਿਨਾਬੀ ॥੨੩੧॥

ਪਿਤੋਦਰ ਵਿਖੇ ਤਾਪ; ਮੂਰਛਾ ਪਿਆਸ; ਮੂੰਹ ਕੌੜਾ; ਦਾਹ ਭ੍ਰਮ; ਅਤੀਸਾਰ ਚਮੜੀ ਦੀ ਰੰਗਤ ਪੀਲੀ ਹਰੀ ਅਰ ਪੇਟ ਪਰ ਭੀ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਸਿਰਾਂ (ਨਾੜੀਆਂ ਬਜਾਪਤ ਹੋਣੀਆਂ) ਪਸੀਨਾ ਆਵੇ । ਹਵਾੜ ਧੂੰਏ ਰੰਗੀ ਮੂੰਹ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿਕਲੇ, ਛੇਤੀ ਪੱਕੇ । ਇਹ ਸਭ ਪਿਤੋਦਰ ਰੋਗ ਦੇ ਲੱਛਣ ਮੇਘ ਨੇ ਬਣਾਕੇ ਕਹੇ ਹਨ ॥ ੨੩੧ ॥

ਕਫੋਦਰ ਲੱਛਣ—ਦਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਅੰਗ ਸਾਦ ਸੋਜਾ ਸੁਨਿ ਭਾਰੀ, ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਅਰੁਚਿ ਸ੍ਵਾਸਾ ।
ਪੇਟ ਸ੍ਵੇਤ ਤੁਚ ਅਥਕ ਚੀਕਨਾ, ਬਧੈ ਚਿਰੀ ਜੋ ਕਾਸਾ ।
ਸੀਤ ਸਪਰਸ ਕਠੋਰ ਜੁ ਉਦਰੇ ਸ੍ਵੇਤ ਪੇਟ ਪਰਿ ਲੀਹਾਂ ।
ਕਫੀ ਉਦਰ ਏ ਲੱਛਨ ਭਾਖੈ, ਮਾਧਵ ਮੈ ਹੈ ਈਹਾ ॥੨੩੨॥

ਕਫੋਦਰ ਹੁਇ ਤਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿਖੇ ਗਿਲਾਨੀ ਭਾਵ ਸਿਥਲਤਾ; ਸੋਜਾ; ਸੁੰਨਜਤਾ; ਭਾਰੀਪਨ; ਬਹੁਤੀ ਨੀਂਦ; ਅਰੁਚੀ; ਸ੍ਵਾਸ; ਪੇਟ ਦੀ ਚਮੜੀ ਸਫੈਦ; ਪੇਟ ਭਾਰੀ; ਚੀਕੁਣਾ; ਚਿਰ ਪਿਛੋ ਵਧੇ; ਖਾਂਸੀ ਪੇਟ ਅਰ ਹੱਥ ਫੇਰਨੇ ਤੇ ਠੰਢਾ; ਕਰੜਾ ਮਾਲੂਮ ਦੇਵੇ; ਚਿੱਟੀਆਂ (ਨਸਾਂ ਦੀਆਂ) ਲੀਹਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਂ । ਇਹ ਲੱਛਣ ਕਫੋਦਾਰ ਦੇ ਮਾਧਵੋਂ ਲਿਆਕੇ ਏਥੇ ਕਹੇ ਹਨ ॥ ੨੩੨ ॥

*ਦੂਖੋਦਰ ਲੱਛਣ—ਦਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਟੂਨਾ ਟਾਮਨ ਨਖ ਬਿਖ ਰੋਮਾ, ਬਿਸਟਾ ਮੂਤ੍ਰ ਸੁ ਜਾਨੋ ।
ਜੋ ਤੀਯਾ ਕਾਹੂ ਪਤਿ ਦੀਯਾ, ਤੀਨ ਦੋਖ ਵਾ ਠਾਨੋ ।
ਇਸਤੇ ਦੂਖੋਦਰ ਸੁਨਿ ਲਛਨ, ਰੰਗ ਭਸੂਲਾ ਮਾੜਾ ।
ਸੂਖਤ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਮੂਰਛਾ ਪਾਂਡੂ ਦੂਖੋਦਰ ਲਖਿ ਗਾੜਾ ॥੨੩੩॥

ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਟ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਟੂਣਾ ਟਾਮਣ ਕਰਾਵੇ ਯਾ ਨਿਖ ਵਿਖ ਰੋਮ (ਭਗਾਦਿ ਦੇ) ਵਿਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਮੂਤ੍ਰਾਦਿ ਖੁਲ੍ਹਾ ਦੇਵੇ, ਅਥਵਾ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦੁਖਯੰਦ੍ਰ ਰੋਗ ਉਤਪੰਨ ਹੁਇ ਆਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਲੱਛਣ—ਦੇਹ ਰੰਗ ਭਸੂਲਾ, ਸਰੀਰ ਮਾੜਾ, ਸੁਕਦਾ ਜਾਵੇ, ਪਿਆਸ ਮੂਰਛਾ ਤੇ ਪੀਲਾਪਨ, ਇਸ ਕਠੋਰ ਦੁਖਯੰਦਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੨੩੩ ॥

---

*ਇਹ ਸੰਨਿਪਾਤ ਜਵਰ ਹੈ ।

‡ਪਲੀਹੋਦਰ ਲੱਛਣ—ਦ੍ਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਬਿਦਾਹੀ ਦਧਿ ਦੁਸਟ ਅਹਾਰਾ, ਲੋਹੂ ਕਫ ਜੁ ਬਧਾਵੈ।
ਤਾਂਤੇ ਉਦਰ ਪਲੀਹਾ ਹੋਵੈ, ਬਾਮੇ ਅੰਗ ਸਦਾਵੈ।
ਮੰਦ ਅਗਨਿ ਮੰਦ ਜੁਰ ਉਦਵਰਤਾ, ਅਫਾਰਾ ਤ੍ਰਿਟ ਦਾਹ।
ਪਲੀਹੋਦਰ ਕੇ ਲਛਨ ਭਾਖੇ, ਜਾਨੇ ਪੰਡਿਤ ਸਾਹਾ ॥੨੩੪॥

ਦਾਹ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ, ਦਹੀਂ, ਦੁਸਟ ਭੋਜਨ, ਜੇਹੜੇ ਕਬਜ ਕਰਨੇ ਹਾਰ ਹੋਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਤੇ ਲਹੂ ਅਰ ਕਫ ਵਿਗੜਕੇ ਪਲੀਹ (ਲਿੱਫ) ਬਧਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਬਾਮੇਂ (ਖੱਬੇ) ਪਾਸੇ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੰਦਾਗਨੀ, ਮੱਠਾ ੨ ਤਾਪ, ਉਦਾਵਰਤ, ਅਫਾਰਾ; ਤੇਹ ਤੇ ਦਾਹ ਹੋਵੇ। ਪੰਡਿਤ ਜਨ ਇਸ ਭਾਂਤ ਤੇ ਪਲੀਹੋਦਰ ਦੇ ਲੱਛਣ ਆਖਦੇ ਹਨ ॥ ੨੩੪ ॥

ਬਧ ਗੁਦੋਦਰ ਲੱਛਣ

ਆਦਿ ਲਿਪੇ ਜੋ ਅੰਨਕੇ ਹੇਤੀ, ਬਾਰ ਪੱਥਰ ਕਰਿ ਢਕਿਯੈ।
ਤਾਤੇ ਮਲਕਾ ਸੰਚਾ ਹੋਵਤ, ਜਯੋਂ ਕੂੜਾ ਬਹੁ ਸਕੀਯੈ।
ਰੁਕੈ ਗੁਦਾ ਬਿਸਟਾ ਸੋ ਜਾਨੇ, ਨਿਕਸੈ ਕਸਟ ਕਰਾਇ।
ਹ੍ਰਿਦੈ ਨਾਭਿ ਮਧ ਆਇ ਦੁਖਾਵੈ, ਗੁਦ ਬੱਧ ਉਦਰ ਕਹਾਈ॥੨੩੫॥

ਜਿਸ ਪੁਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਆਂਦ੍ਰਾਂ ਅਜੇਹੇ ਖਾਣੇ ਨਾਲ ਲਿਪੀਆ ਜਾਣ, ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਬਾਲ (ਰੋਮ) ਪੱਥਰ ਕੰਕਰ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਜਾਣ। ਤਿਸਤੇ ਮਲ ਦਾ ਸੰਚਾ ਹੋਵੇ, ਅਰਥਾਤ ਉਕਤ ਕਾਰਣਾਂ ਤੇ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਨਿਤ, ਮਲ, ਜੇਮਦਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਹਾਰੀ ਦੇਣ ਨਾਲ, ਥੋੜਾ ੨ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਗੁਦਾ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਿਸ਼ਟਾ ਬੜੇ ਕਸਟ ਨਾਲ ਥੋੜਾ, ਥੋੜਾ ਨਿਕਲੇ। ਇਸ ਕਠਨਾਈ ਨਾਲ ਹ੍ਰਿਦਯ ਅਰ ਨਾਭੀ ਵਿਖੇ ਦੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਕੇ ਗੁਦਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਬਧਗੁਦੋਦਰ ਆਖਦੇ ਹਨ ॥ ੨੩੫ ॥

ਪਰਸ੍ਰਾਵੀ ਯਾ ਖਤੋਦਰ ਦੇ ਲੱਛਣ

ਭੋਜਨ ਮੈ ਸੂਈ ਗਰ ਹਾਂਡੀ; ਔਰ ਜੁ ਗੰਦਲਾ ਖਾਵੈ।
ਸੋ ਵਹਿ ਆਂਦ ਬਿਖੈ ਚੁਭ ਕਾਂਢਹਿ, ਪਾਨੀ ਘਨਾ ਚਲਾਵੈ।
ਗੁਦਾ ਰਾਹ ਤੇ ਪਾਨੀ ਪਰ ਹੈ, ਤੋਦ ਘਨੀ ਤਿਸ ਜਾਨੋ।
ਨਾਭਿ ਹੇਠ ਤੇ ਉਦਰ ਬਧੈ ਅਤਿ, ਉਦਰ ਸ੍ਰਾਵ ਸੋ ਮਾਨੋ॥੨੩੬॥

ਭੋਜਨ ਵਿਚ ਸੂਈ ਯਾਂ ਹੱਡੀ ਅਥਵਾ ਕਰੜੀ ਗੰਦਲ ਖਾਵੇ। ਉਹ ਜਾਕੇ ਆਂਦ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਚੁੱਭ ਕੇ ਪਾਣੀ ਕੱਢ ਦੇਵੇ, ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਬਹੇ। ਉਹ ਪਾਣੀ ਗੁਦਾ ਰਸਤੇ ਪਵੇ, ਉਸੇ ਥਾਂ ਬਹੁਤ ਚੋਭ ਉਠੇ। **ਇਸ** ਕਾਰਣ ਨਾਭੀ ਹੇਠੋਂ ਪੇਟ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਉਦ੍ਰਸ਼ਾਵ (ਯਾ ਖਤੋਦਰ) ਆਖਦੇ

---

‡ਸਜੇ ਪਾਸੇ ਵਧੇ ਸੋ ਯਕ੍ਰਤੋਦ੍ਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਯਾਂਤੇ ਭਿਨ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ।

ਹਨ ॥ ੨੩੬ ॥

ਜਲੋਧਰ ਦੇ ਲੱਛਨ

ਘ੍ਰਿਤ ਪੀਵਨ ਅਰੁ ਬਮਨਿ ਬਿਰੇਚਨਿ,ਬਸਤ ਕਰਮਸਭ ਜਾਨੇ।
ਨਿਰੂਢ ਕਰਮ ਏ ਕੀਏ ਪੀਛੋਂ ਸੀਤਲ ਪਾਨੀ ਪਜਾਨੇ।
ਸਿਰਾ ਬੀਚ ਜਲ ਕਰੇ ਪ੍ਰਵੇਸਾ, ਸਿਰਾ ਫੂਲ ਸੋ ਜਾਵੇ।
ਤਾਂਤੇ ਉਦਰ ਬਧੈ ਬਸੁ ਭਾਰੀ, ਸੋ ਜਲੋਧਰ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ॥੨੩੭॥

ਜੇਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਘ੍ਰਿਤ ਪੀਵੇ, ਵਮਨ, ਦਸਤ, ਬਸਤੀ ਕ੍ਰਮ ਕਰੇ। ਨਿਰੂਢਾ ਕਹੀਏ ਨਿਰੂਹ ਬਸਤੀ ਕਰਮ ਪਿਛੋਂ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲਵੇ, ਉਹ ਜਲ ਸਿਰਾਂ (ਨਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਾਂ ਫੂਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਿਸ ਕਰਕੇ ਪੇਟ ਬਹੁਤ ਭਾਰਾ ਹੋਕੇ ਵਧੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਲੋਧਰ ਆਖਦੇ ਹਨ ॥ ੨੩੭ ॥

ਤੀਨ ਮਲ ਲੱਛਣ-ਪਰਿਹਾ

ਉਦਾਵਰਤ ਅਫਾਰਾ, ਪੀਰ ਜੁ ਬਾਤ ਤੈ।
ਦਾਹ ਤਾਤ ਤ੍ਰਿਟ ਮੋਹ, ਪਿਤ ਪਰਭਾਤ ਤੈ।
ਭਾਰੀ ਅਰੁਚਿ ਕਠੋਰ, ਜੁ ਮਲ ਇਕ ਕਫ ਕਹੀ।
ਤੀਨ ਜੁ ਮਲ ਏ ਲਛਣ, ਮਾਧਵ ਮੈ ਲਹੀ ॥ ੨੩੮ ॥

ਉਦਾਵਰਤ, ਅਫਾਰਾ ਅਰ ਪੀੜਾ ਇਹ ਵਾਯੂ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਾਹ, ਤਾਪ ਤੇਹ ਅਰ ਮੋਹ ਇਹ ਪਿਤ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰੀਪਨ, ਅਰੁਚੀ ਅਰ ਕਠੋਰਪਨਾ ਇਹ ਮਲ ਦੋਖ, ਕਫ ਤੇ ਹੋਵੇ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨਾਂ ਦੋਖਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਮਾਧਵ ਵਿਚੋਂ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ ॥ ੨੩੮ ॥

ਅਥ ਉਦਰ ਰੋਗ ਅਸਾਧ ਲੱਛਣ-ਚੌਪਈ

ਨੇਤਰ ਸੋਜ ਲਿੰਗ ਹੈ ਬਕ੍ਰ। ਬਲ ਤੁਚ ਲੋਹੂ ਖੀਨ ਸੁ ਚਕ੍ਰ।
ਮਾਸ ਅਗਨਿ ਜੋ ਖੀਨ ਸੁ ਹੋਈ। ਤਿਸ ਰੋਗੀ ਕੋ ਰਖੈ ਨ ਕੋਈ॥੨੩੯॥
ਪਸੁਲੀ ਭੰਗ ਅੰਨ ਨਹਿ ਪਚੈ। ਸੋਜ ਪੀਰ ਅਤਿਸਾਰ ਜੁ ਮਚੈ।
ਬਿਕ੍ਰਤ ਉਦਰ ਪਾਨੀ ਸੋ ਪੂਰਨ। ਸੋ ਅਸਾਧ ਹੈ ਜਾਨੋ ਤੂਰਨ ॥੨੪੦॥

ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਉਤੇ ਸੋਜ ਲਿੰਗ ਟੇਢਾ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਬਲ (ਤਾਕਤ(, ਚਮੜੀ ਤੇ ਲਹੂ ਇਹ ਖੀਣ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਥਾ ਮਾਸ ਤੇ ਪੇਟ ਦੀ ਅਗਨੀ ਭੀ ਖੀਣ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤਿਸ ਅਜਿਹੇ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਸਲੀ ਦੀ ਹੱਡੀ ਅੰਦਰੋਂ ਨੂੰ ਟੇਢੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅੰਨ ਹਜ਼ਮ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸੋਜ, ਪੀੜਾ ਅਰ ਅਤੀਸਾਰ ਅਧਿਕ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਰੇਚਨ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕਰਕੇ ਸਾਫ ਕੀਤਾ ਹੋਯਾ) ਪੇਟ ਉਲਟਾ ਉਸ ਵਿਚ ਫੇਰ ਪਾਣੀ ਭਰ ਜਾਵੇ। ਸੋ ਐਸਾ ਉਦਰ ਰੋਗ ਅਸਾਧਜ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੀਘ੍ਰ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ ॥ ੨੩੯ ॥ ੨੪੦ ॥

ਮਹਾਂ ਅਸ਼ਟ ਰੋਗ ਨਾਮ–ਚੌਪਈ

ਵਾਤ ਅਸਮਰੀ ਕੁਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮੇਹ। ਉਦਰ ਭਗੰਦਰ ਅਰਸਾ ਤੇਹ।
ਗ੍ਰਹਨੀ ਅਸਟ ਨਾਮ ਏ ਜਾਨ। ਮਹਾਂ ਅਸਾਧ ਸੁ ਮਾਧਵ ਬਾਨਿ॥੨੪੧॥

੧ ਬਾਤ ਰੋਗ, ਪਥਰੀ, ੩ ਕੁਸ਼ਟ, ੪ ਪ੍ਰਮੇਹ, ੫ ਪੇਟ ਦੇ ਰੋਗ ੬ ਭਗੰਦਰ, ੭ ਬਵਾਸ਼ੀਰ ਅਰ ੮ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਇਹ ਅਠ ਮਹਾਂ ਅਸਾਧਯ ਹਨ ॥ ੨੪੧ ॥

ਬਾਤੋਦਰ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ–ਚੌਪਈ)

ਇਰੰਡ ਤੇਲ ਦਸ ਮੂਲ ਮਿਲਾਇ। ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਤ੍ਰਿਫਲੇ ਰਸ ਖਾਇ।
ਬਾਤੋਦਰ ਦੁਖ ਸੋਥ ਮਿਟਾਇ। ਦੋਊ ਜੋਗ ਦੋ ਪਦ ਮੈ ਸਾਇ॥੨੪੨॥

੧੨੯੭–ਇਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਵਿੱਚ ਦਸਮੂਲ ਦਾ ਚੂਰਣ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ। ਯਾ–

੧੨੯੮–ਤ੍ਰਿਫਲੇ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤੋਦਰ ਦਾ ਦੁੱਖ ਅਰ ਸੋਜਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ਇਹ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਹੇ ਹਨ ॥ ੨੪੨ ॥

ਸੋਰਠਾ

ਕਰੋ ਕ੍ਵਾਥ ਦਸਮੂਰ, ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਸੋ ਪੀਜੀਏ।
ਬਾਤੋਦਰ ਮਿਟ ਸੂਰ, ਸੋਥ ਮਿਟਤ ਤਨ ਕੀ ਸਕਲ ॥੨੪੩॥

੧੨੯੯–ਦਸ ਮੂਲ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਗਊਮੂਤ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤੋਦਰ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ਹੋਰ ਸੂਲ ਤੇ ਸੋਜਾ ਭੀ ਦੇਹ ਦਾ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ॥ ੨੪੩ ॥

ਚੌਪਈ

ਤੀਨ ਲਵਨ ਪਾਠਾ ਜਵਖਾਰ। ਦੰਤੀ ਬਚ ਕੁਠ ਜੀਰਾ ਡਾਰ।
ਦੀਪਨ ਹਿੰਗ ਸਰਜਿਕਾ ਲੇਇ। ਚਵ ਚਿਤ੍ਰਕ ਸੁੰਠੀ ਸੁਨ ਦੇਇ ॥੨੪੪॥
ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋ ਖਾਵਤ ਚੂਰਨ। ਵਾਤੋਦਰ ਰੁਜ ਜਾਵਤ ਤੂਰਨ।
ਸੋਥ ਸੂਲ ਜਾਵਤ ਤਤਕਾਰ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਭਾਖਯੋ ਸਾਰ ॥੨੪੫॥

੧੩੦੦–ਤਿੰਨੇ ਲੂਣ, ਪਾਠਾ, ਜੌਖਾਰ, ਜਮਾਲ ਗੋਟੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਕੁੱਠ, ਜੀਰਾ, ਅਜਮੋਦ, ਹਿੰਗ, ਸੱਜੀ, ਚਵ, ਚਿਤ੍ਰਾ ਤੇ ਸੁੰਢ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤੋਦਰ ਦੁੱਖ ਜਲਦੀ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਹੋਰ ਸੋਜਾ ਸੂਲ ਭੀ ਤਤ ਛਿਨ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੪੪॥੨੪੫॥

ਸਮੁੰਦ੍ਰਾਦਿ ਚੂਰਣ [ਵੰਗਸੇਨਾਤ]–ਚੌਪਈ

ਸਾਮੁੰਦਰ ਸੌਂਚਰ ਜਵਖਾਰ। ਸੇਂਧਾ ਅਜਵਾਨੀ ਸੁੰਠ ਡਾਰ।
ਕਣਾ ਜਮੋਦਾ ਚਿਤ੍ਰਕ ਹਿੰਗੁ। ਚੂਰਨ ਕੀਓ ਪਾਇ ਬੜਿੰਗ॥੨੪੬॥
ਘ੍ਰਿਤ ਸੇਤੀ ਏ ਚੂਰਣ ਖਾਇ। ਪ੍ਰਿਥਮ ਕਵਲ ਕੇ ਸਾਥ ਮਿਲਾਇ।

ਬਾਤੋਦਰ ਗੁਲਮਾਂ ਇਸ ਪਾਂਡਬਾਤ ਅਜੀਰਨ ਗ੍ਰਹਨੀ ਦਾਂਡ ॥੨੪੭॥
ਅਰਸ ਭਗੰਦਰ ਜਾਵਤ ਸਹੀ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਇਹ ਬਿਧਿ ਕਹੀ।
ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਆਦਿ ਏ ਕਹਯੋ ਬਖਾਨ।ਬਹੁ ਰੋਗਨਿ ਕੀ ਕਰਤਾ ਹਾਨ।੨੪੮।

੧੩੦੧-ਸਮੁੰਦ੍ਰਲੂਣ, ਸੌਂਚਰਲੂਣ ਜੌਂਖਾਰ, ਸੇਂਧਾਲੂਣ, ਅਜਵਾਇਨ, ਸੁੰਢ, ਮਘ, ਅਜਮੋਦ ਚਿਤ੍ਰਾ ਹਿੰਗ ਅਰ ਬਾਇਬੜਿੰਗ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੇਕੇ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰ ਲਵੇ। ਫਿਰ ਘ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਇਹ ਚੂਰਣ ਪਹਿਲੇ ਗ੍ਰਾਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਕੇ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤੋਦਰ, ਗੋਲਾਂ, ਪਾਂਡੂ, ਬਾਤ, ਅਜੀਰਣ. ਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਬਵਾਸੀਰ ਅਰ ਭਗੰਦ੍ਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮੁੰਦ੍ਰਾਦਿ ਚੂਰਣ ਨਾਸ ਕਰਨਹਾਰਾ ਵੰਗਸੈਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ॥ ੨੪੬ ਤੋਂ ੨੪੬ ਤੋਂ ੨੪੮ ॥

ਤ੍ਰੈਲੋਕ ਸੁੰਦਰ ਰਸ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)-ਚੋਪਈ

ਸੁਧ ਸੂਤ ਗੰਧਕ ਲੈ ਦੂਨਾ। ਮ੍ਰਿਤ ਅਭਰਕ ਸੇਂਧਾ ਬਿਖ ਗੂਨਾ।
ਕ੍ਰਿਸਨ ਜਰਨ ਚਿਤ੍ਰਕ ਬੜਿੰਗ।ਗਲੋਇ ਸਤ ਜਵਖਾਰ ਸੁ ਅੰਗ॥੨੪੯॥
ਬਲਾ ਰਸੇ ਅਦਰਕੁ ਮਰਦਾਇ। ਨਿਰਗੁੰਡੀ ਬਿਜੋਰਾ ਥਾਇ।
ਚਾਰੋਂ ਕੇ ਰਸ ਖਰਲ ਕਰਾਇ। ਏਕ ਦਿਵਸ ਦੋ ਗੁੰਜਾਂ ਖਾਇ ॥੨੫੦॥
ਘ੍ਰਿਤ ਸੋ ਦੇਇ ਵਾਤੋਦਰ ਜਾਇ। ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਏਮ ਕਹਾਇ।
ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਮੇਘ ਬਖਾਨਜਾ। ਸਭ ਤੇ ਆਛਾ ਰਸੁ ਮਨਮਾਂਨਜਾ।੨੫੧।

੨੩੦੨-ਸੁਧ ਪਾਰਾ ੧ ਭਾਗ, ਗੰਧਕ, ੨ ਭਾਗ, ਅਭ੍ਰਕ ਭਸਮ, ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ, ਮਿਠਾ, ਤੇਲੀਆ ਕਾਲਾ ਜੀਰਾ, ਚਿਤ੍ਰਾ ਬਾਜਵੜਿੰਗ, ਗਿਲੋਯ ਦਾ ਸਤ ਤੇ ਜੌਂਖਾਰ ਇਹ ਸਭ ਡੇਢ ਡੇਢ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਬਾਰੀਕ ਚੂਰਨ ਕਰ ਲਵੇ। ਫਿਰ ਖਰੈਂਟੀ ਅਦ੍ਰਿਕ, ਸੰਭਾਲੂ ਤੇ ਬਿਜੋਰੇ ਨਿੰਬੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਹਾਂ ਦਾ ਰਸ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਦਿਨ ਖਰਲ ਕਰਕੇ ਸੁਕਾ ਰਖੇ। ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਘਿਉ ਨਾਲ ੨ ਰੱਤੀਆਂ ਭਰ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤੋਦਰ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥ ੨੪੯ ਤੋਂ ੨੫੧ ॥

ਪਿਤੋਦਰ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਪਿਸਟਿ ਪਰਨਿ ਬਯਾਘ੍ਰੀ ਲੈ ਬਲਾ। ਲਾਖ ਸੁੰਠ ਕਰਿ ਕ੍ਵਾਥ ਜੁ ਭਲਾ।
ਪੀਵਤ ਪਿਤ ਉਦਰ ਦੁਖ ਜਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਨੇ ਦਈ ਬਤਾਇ ॥੨੫੨॥

੧੩੦੩-ਪ੍ਰਿਸਟ ਪਰਣੀ, ਕੰਡਿਆਰੀ, ਖਰੈਟੀ, ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਲਾਖ ਤੇ ਸੁੰਢ ਇਹ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤੋਦਰ ਜਾਵੇ ॥ ੨੫੨ ॥

(ਬ੍ਰਿੰਦਾਤ)-ਦੋਹਰਾ

ਮਰਚ ਸਰਕਰਾ ਬਾਰ ਸੋ, ਖਾਵਤ ਜੋ ਪਰਭਾਤ।
ਪਿਤੋਦਰ ਪੀਰਾ ਮਿਟੈ, ਬ੍ਰਿੰਦ ਕਹਿਤ ਏ ਬਾਤ ॥੨੫੩॥

੧੩੦੪–ਮਿਰਚ ਅਰ ਖੰਡ, ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਿੱਤ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤੋਦਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥ ੨੫੩ ॥

ਮਹਾ ਬੰਨ੍ਹੀਰਸ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਗੰਧਕ ਆਠ ਸੂਤ ਲੈ ਚਾਰ। ਰਜਨੀ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਮਨਸਿਲ ਡਾਰ।
ਦੋ ਦੋ ਭਾਗ ਤੀਨ ਦੇ ਕਹਯਾ। ਖਰਲ ਮਾਹਿ ਸੋ ਪਾਵੇ ਸਹਯਾ ॥੨੫੪॥
ਤ੍ਰਿਵਤਾ ਚਿਤ੍ਰਕ ਅਰੁ ਜੈਪਾਲ। ਤੀਨ ਤੀਨ ਏ ਭਾਗ ਜੁ ਡਾਲ।
ਤ੍ਰਯੂਖਨ ਦੰਤੀ ਜੀਰਾ ਪਾਨ। ਆਠ ਭਾਗ ਏ ਪ੍ਰਿਥਕ ਸੁ ਆਨ ॥੨੫੫॥
ਖਰਲ ਕਰੇ ਇਨ ਭਾਵਨ ਦਾਇ। ਸੁਨਹੀ ਜਜੰਤੀ ਭ੍ਰਿੰਗੀ ਲਿਯਾਇ।
ਚਿਤ੍ਰਕ ਤੇਲ ਇਰੰਡੈ ਠਾਨ। ਸਾਤ ਸਾਤ ਪੁਟ ਸਭ ਕੀ ਦਾਨ ॥੨੫੬॥
ਨਿਸਕ ਏਕ ਜਲ ਤਾਤੇ ਦੇਇ। ਲਗਤ ਬਿਰੇਚ ਜੁ ਮਲਹਿ ਹਿਰੇਇ।
ਪਿਤੋਦਰ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ। ਆਠੋ ਉਦਰ ਰੋਗੁ ਨਸ ਜਾਇ ॥੨੫੭॥
ਅਥਵਾ ਤਕ੍ਰਹਿ ਸੇਤੀ ਖਾਇ। ਸੈਂਧਾ ਲੂਨ ਕਛਕ ਲੈ ਪਾਇ।
ਪਿਤੋਦਰ ਕੀ ਪੀਰਾ ਨਾਸੈ। ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਮੇਘ ਸੁ ਭਾਸੈ ॥੨੫੮॥

੧੩੦੫–ਗੰਧਕ ੮ ਭਾਗ, ਪਾਰਾ ੪ ਭਾਗ, ਹਲਧੀ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ (ਹਰੜ, ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ) ਮਨਸਿਲ, ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਦੋ ਦੋ ਭਾਗ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਚਿੱਤ੍ਰਾ, ਜਥੋਲੋਟਾ ਇਹ ਤਿੰਨ ਭਾਗ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ (ਮਘ, ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ) ਦੰਤੀ ਜੀਰਾ, ਇਹ ਅੱਠ ਅੱਠ ਭਾਗ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਘੋਟਕੇ ਪਾਰੇ ਤੇ ਗੰਧਕ ਦੀ ਕਜਲੀ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਖਰਲ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਥੋਹਰ ਦੇ ਦੁੱਧ ਅਰਣੀ, ਧਾਗਰਾ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਇਨ੍ਹਾ ਦੇ ਰਸ ਦੀਆਂ ਅਰ ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਲੈਕੇ ਵਖੋ ਵਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਸੱਤ ਪੁੱਠਾਂ ਦੇਵੇ, ਇਸ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਰਖੇ। ਫਿਰ ੪ ਮਾਸੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਦਸਤ ਲਗਕੇ ਮੈਲ ਸਭ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰ ਪਿਤੋਦਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਾਕੀ ਸਭ ੮ ਉਦਰ ਰੋਗ ਭੀ ਖਾਣ ਤੇ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯਾ ਗਰਮ ਜਲ ਦੇ ਥਾਂ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਖ਼ਲਾਵੇ, ਥੋੜਾ ਸੇਂਧਾ ਨਮਕ ਵਿਚ ਪਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਭੀ ਪਿਤੋਦਰ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੫੪ ਤੋਂ ੨੫੮ ॥

ਕਫੋਦਰ ਉਪਾਯ ਕਲਕ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

*ਰੋਹੀਤਕ ਅਭਯਾ ਕਲਕ ਕਰਾਇ। ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਸੰਗਿ ਦੇਹੁ ਪਿਲਾਇ।
ਕਫੋਦਰ ਕਾ ਨਾਸ ਜੁ ਹੋਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਤੇ ਭਾਖਯੋ ਸੋਇ ॥੨੫੯॥

੧੩੦੬–†ਰੋਹੀੜੇ ਤੇ ਹਰੜ ਦਾ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਕਲਕ ਪਿਲਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਫੋਦਰ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੨੫੯ ॥

---

*ਰੋਹੀੜਾ ਯਾ ਰਹੂੜਾ ਮਰੂਥਲ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਪਰ ਅਨਾਰ ਜੇਹੇ ਲਾਲ ਫੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਾਲ ਤੇ ਚਿਟੇ ਫੂਲਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਤੇ ਦੋ ਭੇਦ ਰੁਹੀੜੇ ਦੇ ਹਨ।

(ਬ੍ਰਿੰਦਾਤ)

ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਸੇਂਧਾ ਲੈ ਅਜਵਾਨ। ਜੀਰਾ ਜਲ ਸੇ ਖਾਵੈ ਛਾਨ।
ਕਫੋਦਰ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ। ਬ੍ਰਿੰਦ ਰਿਖੀਸਰ ਦੀਆ ਬਤਾਇ ॥੨੯੦॥

੧੩੦੭–ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਸੇਂਧਾਨਿਮਕ, ਅਜਵਾਇਣ ਤੇ ਜੀਰਾ ਜਲ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਖਾਵੇ। ਕਫੋਦਰ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੯੦ ॥

ਸੰਨਿ ਪਾਤੋਦਰ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਕੁਸਟ ਪੀਸ ਜਲ ਤਾਤੇ ਖਾਇ। ਤੀਨ ਦੋਖ ਕਾ ਉਦਰ ਸੁ ਜਾਇ।
ਤ੍ਰਿਕੁਟ ਖਾਰ ਸੇਂਧਾ ਸੰਗਿ ਛਾਹਿ। ਉਦਰ ਰੋਗ ਤ੍ਰਿਦੋਖੀ ਜਾਇ।੨੯੧।
ਬਾਤੋਦਰ ਲਵਨਾਸਹਿ ਕਣਾ। ਪਿਤੋਦਰ ਮਰਚਾਂ ਸਿਤ ਭਣਾ।
ਜਾਜੀ ਹਾਪੁਖ ਬਰੋਖ ਜਵਾਨੀ। ਕਾਫੋਦਰ ਕੋ ਏਲੈ ਠਾਨੀ ॥੨੯੨॥

੧੩੦੮–ਕੂਠ ਨੂੰ ਪੀਹ ਕੇ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦਾ ਉਦਰ ਦੁਖ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਯਾ:–

੧੩੦੯–ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ‡ਜੌਂਖਾਰ, ਅਰ ਸੇਂਧਾ ਲੂਣ ਪਾਕੇ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਖੁਲਾਵੇ (ਯਾਂ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ) ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਉਦਰ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ।

੧੩੧੦–ਬਾਤੋਦਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਲੂਣ ਤੇ ਮਘ ਪਾ ਕੇ ਲਸੀ ਪਿਲਾਵੇ।

੧੩੧੧–ਪਿਤੋਦਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮ੍ਰਿਚਾਂ ਤੇ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਲਸੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਏ।

੧੩੧੨–ਜੀਰਾ, ਹਊਬੇਰ (ਉਨਾਬ), ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਤੇ ਅਜਵਾਇਣ ਪਾਕੇ ਲੱਸੀ ਕਫੋਦਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ॥ ੨੯੧ ॥ ੨੯੨ ॥

ਬਧੋਦਰ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਹਪੁਖ ਦੀਪਕ ਸੇਂਧਵਾ, ਕਾਂਜੀ ਸੰਗ ਪਿਲਾਇ।
ਬਧੋਦਰ ਦੁਖ ਜਾਤ ਹੈ, ਬੰਗਸੈਨ ਕੇ ਭਾਇ ॥੨੯੩॥

੧੩੧੩–ਹਊਬੇਰ, ਅਜਵਾਇਣ ਤੇ ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ, ਇਹ ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਧੋਦਰ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੨੯੩ ॥

ਛਿਦੋਦਰ ਉਪਾਯ–ਦੋਹਰਾ

ਪੀਪਰ ਖੌਦ੍ਰ ਮਿਲਾਇਕੈ, ਛਾਛ ਸੰਗਿ ਨਿਤ ਖਾਇ।
ਛਿਦ੍ਰ ਪਰਯੋ ਛਿਦੋਦ੍ਰੀ, ਪੀਰਾ ਛਿਨ ਮਹਿ ਜਾਇ ॥੨੯੪॥

੧੩੧੪–ਮਘ ਤੇ ਸ਼ਹਤ ਮਿਲਾਕੇ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਨਿਤ ਖਾਵੇ, ਤਾਂ ਜੇਹੜਾ ਛੇਕ ਛਿਦੋਦਰੀ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਰ ਉਸਦੀ ਪੀੜਾ ਤੁਰਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੯੪ ॥

---

‡ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੋਧ ਕੇ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਦੇਖੋ ਵੰ: ਸੇ ਪ੍ਰਿ ੫੦੬

ਬਧੋਦਰ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਤ੍ਰਿਕੁਖਨ ਲਵਨ ਜੁ ਖਾਰ ਜਵ, ਪੀਵਤ ਤੱਕ੍ਰ ਸਬੰਧ।
ਬਧੋਦਰ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਰੋਗੀ ਸੁਭ ਤਨ ਰੰਗ ॥੨੬੫॥

੧੩੧੫–ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ ਤੇ ਜੌਂਖਾਰ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਧੋਦਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰ ਰੋਗੀ ਸੁਖ ਪੌਂਦਾ ਹੈ ॥ ੨੬੫ ॥

ਜਲੋਧਰ ਉਪਾਇ–(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਸੰਖ ਘਸੋ ਕਾਂਜੀ ਸਹਿਤ, ਪੀਵੋ ਦਿਨ ਇਕ ਤੀਸ।
ਜਲੋਧਰ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਸਮਝਿ ਬਾਤ ਕੋ ਈਸ ॥੨੬੬॥

੧੩੧੬–ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਸੰਖ ਘਿਸਾਕੇ ਸ਼ਹਤ ਪਾਇ ੨੧ ਦਿਨ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਜਲੋਧਰ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੨੬੬॥

ਕੁਲਿੰਗਬੀਜ ਇਕ ਸਾਣ ਲੈ,ਤਾਸਮ ਹਿੰਗੁ ਮਿਲਾਇ।
ਸੰਖ ਸਾਣ ਇਕ ਚੂਨ ਭਨ, ਪੀਪਰ ਮਾਅ ਸਮਾਇ ॥੨੬੭॥
ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਸੇ ਪੀਸ ਕੈ, ਪੀਵਤ ਜੋ ਪਰਭਾਤ।
ਜਲੋਧਰ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਬੰਗਸੇਨ ਕੀ ਬਾਤ ॥੨੬੮॥

੧੩੧੭–‡ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ ੪ ਮਾਸੇ, ਹਿੰਗ ੪ ਮਾਸੇ, ਮਾਰੇ ਸੰਖ ਦਾ ਚੂਰਣ ੪ ਮਾਸੇ (ਮਘ ਤੇ ਸ਼ਹਤ ਪਾਕੇ) ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਪੀਵੇ, ਜਲੋਧਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵੰਗਸੇਨ ਦੇ ਬਚਨ ਹਨ ॥੨੬੭॥੨੬੮॥

ਸੋਫੋਦਰ ਉਪਾਯ

ਭੈਂਸ ਮੂਤ੍ਰ ਵਾ ਅਜਾ ਕੋ, ਪੀਵਤ ਰੋਗੀ ਜਾਇ।
ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਮਹਿ ਜਾਤ ਹੈ,ਰੋਗੁ ਸਫੋਦਰ ਸੋਇ ॥੨੬੯॥

੧੩੧੮–ਮਹੀਂ ਅਰ ਬਕ੍ਰੀ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਜੇੜਾ ਰੋਗੀ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ੭ ਦਿਨ ਨਿਤ ਪੀਵੇ, ਉਸਦੇ ਸੋਫੋਦਰ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੈ ॥੨੬੯॥

ਪਲੀਹੋਦਰ ਉਪਾਇ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਸੂਤ ਭਸਮ ਬੰਗ ਭਸਮ ਮੰਗਾਇ। ਇਕ ਇਕ ਪਲ ਦੋਨੋਂ ਜੁ ਰਲਾਇ।
ਮ੍ਰਿਤ ਤਾਂਬਾ ਗੰਧਕ ਲੈ ਆਇ। ਚਾਰ ਚਾਰ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਪਾਇ ॥੨੭੦॥

---

‡ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ ਮਿਠੇ ਲਵੇ। ਇਹ ਕੌੜੇ ਤੇ ਮਿੱਠੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

*ਇਸ ਰਸ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਪ੍ਰਿ: ੫੫੯ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਘ ਨੇ ਨਹੀਂ ਪਾਯਾ, ਸੋ ਠੀਕ ਹੈ, ਕਯੋਂਕਿ ਰਸਰਾਜ ਸੁੰਦ੍ਰ ਵਿਚ ਨੀ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਿ: ੫੦੪.

ਅਰਕ ਦੂਧ ਸੋ ਖਰਲ ਕਰਾਇ। ਇਕ ਦਿਨ ਤਾਕੀ ਗੋਲਿ ਬਨਾਇ।
ਗਜਪੁਟ ਫੂਕੀ ਭਸਮ ਕਰਾਇ। ਨਾਮ ਬੰਗੇਸ੍ਵਰ ਇਸਕਾ ਥਾਇ ॥੨੭੧॥
ਗੁੰਜਾ ਗੋ ਘ੍ਰਿਤ ਸੰਗਿ ਖੁਵਾਇ। ਪਲੀਹੋਦਰ ਗੁਲਮਾ ਨਸ ਜਾਇ।
ਸ੍ਰਾਵ ਉਦਰ ਕੀ ਭਾਗੈ ਪੀਰ। ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਭਾਖਯੋ ਬੀਰ ॥੨੭੨॥

੧੩੧੯–ਪਾਰੇ ਦੀ ਭਸਮ ੫ ਤੋਲੇ; ਬੰਗ ਭਰਮ ੪ ਤੋਲੇ, ਮ੍ਰਿਤ ਤਾਂਬਾ ੮ ਤੋਲੇ, ਗੰਧਕ ੮ ਤੋਲੇ, ਅਕ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਇਕ ਦਿਨ ਖਰਲ ਕਰਕੇ ਗੋਲਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਗਜਪੁਟ ਦੀ ਆਂਚ ਦੇਕੇ ਫੂਕ ਲਵੇ। ਤਦ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਬੰਗੇਸ੍ਵਰ ਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਇਹ ੨ ਰੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਘਿਉ ਨਾਲ ਚੱਟੇ ਤਾਂ ਪਲੀਹੋਦਰ, ਗੋਲਾ, ਪੇਟ ਦਾ ਸ੍ਰਾਵ ਆਦਿ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਇਹ ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ॥ ੨੭੦ ਤੋਂ ੨੭੨ ॥

ਦੋਹਰਾ–ਲਵਨ ਨਿਸਾ ਰਾਈ ਗਹੋ, ਪੰਚ ਪੰਚ ਪਲ ਜਾਨ।
ਚੂਰਨ ਕਰ ਭਾਂਜਨ ਖਿਪੋ; ਸੋ ਪਲ ਤਕ੍ਰ ਸੁ ਠਾਨ ॥੨੭੩॥
ਤੀਨ ਦਿਵਸ ਰਾਖੀ ਪਿਵੇ, ਪੰਚ ਜੁ ਪਲ ਲੈ ਨਿਤ।
ਪਲੀਹੋਦਰ ਕਾ ਨਾਸ ਭਨ, ਭਲੀ ਬਾਤ ਇਹ ਮਿਤ ॥੨੭੪॥

੧੩੨੦–ਸੇਂਧਾਨਿਮਕ; ਹਲਦੀ ਤੇ ਰਾਈ ਪੰਜ ਪੰਜ ਪਲ (੨੦-੨੦ ਤੋਲੇ) ਲੈ ਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ੧੦੦ ਪਲ (੪੦੦ ਤੋਲੇ) ਲੱਸੀ ਪਾ ਦਿਓ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰੱਖਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ੫ ਪਲ (੨੦ ਤੋਲੇ) ਨਿੱਤ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਲੀਹੋਦਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੨੭੩॥੨੭੪॥

ਚੌਪਈ

ਅਰਕ ਦੂਧ ਸੋ ਲੂਨ ਮਰਾਇ। ਨਿਸਕ ਖਾਇ ਪਲੀਹੋਦਰ ਜਾਇ।
ਇਰੰਡ ਰਾਖ ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਦੇਇ। ਪਲੀਹੋਦਰ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਇ ॥ ੨੭੫॥

੧੩੨੧–ਅੱਕ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਲੂਣ ਨੂੰ ਪੁੱਠ ਪਾਕ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪਕਾਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ੪ ਮਾਸੇ ਨਿੱਤ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਲੀਹੋਦ੍ਰ ਨਾਸ ਹੋਵੇ।

ਇਰਿੰਡ ਦੀ ਭਸਮ, ਗਊਮੂਤ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਭੀ ਪਲੀਹੋਦਰ ਜਾਵੇ ॥੨੭੫॥

ਦੋਹਰਾ–ਲਵਨ ਅਰਕ ਦਲ ਕੂਟਕੈ, ਰੁਧ੍ਰਾ ਭਸਮ ਕਰਾਇ।
ਤਾਂ ਸਮ ਰਜਨੀ ਮੇਲੀਏ, ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਟੰਕ ਖਾਇ ॥੨੭੬॥
ਪਲੀਹੋਦਰ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਮਿਟਤ ਉਦਰ ਰੁਜ ਸ੍ਰਾਵ।
ਯਕ੍ਰਿਤ ਪਲੀਹਾ ਜਾਤ ਹੈ, ਭਲੀ ਔਖਧੀ ਥਾਵ ॥੨੭੭॥

੧੩੨੨–ਗਲੂਣ ਤੇ ਅੱਕ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ ਕੁੱਟਕੇ ਸੰਪੁਟ ਕਰਕੇ ਭਸਮ ਕਰ ਲਵੇ ਅਰ ਫਿਰ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਲਦੀ ਪਾਕੇ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ੧ ਟੰਕ (੪ ਮਾਸੇ) ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਲੀਹੋਦਰ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਪੇਟ ਦਾ ਸ੍ਰਾਵ ਰੋਗ; ਯਕ੍ਰਤ ਤੇ ਲਿੱਫ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਇਹ ਦਵਾਈ ਬਹੁਤ ਸਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ॥੨੭੬॥੨੭੭॥

ਲੇਹ ਕੇਤਕੀ ਖਾਰ ਗੁੜ, ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਸੰਗਿ ਦੇਹ।
ਪਲੀਹੋਦਰ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਜੋ ਦਿਨ ਇਕ ਬੀਸੇਇ ॥੨੭੮॥

੧੩੨੩–ਕੇਤਕੀ ਖਾਰ ਲੈਕੇ ਗੁੜ ਅਰ ਗਊ ਦੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਨਾਲ ੨੧ ਦਿਨ ਤੱਕ ਲਵੇ ਤਾਂ ਪਲੀਹੋਦਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੨੭੮॥

ਸਰਬੋਦਰ ਉਪਾਯ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਦੰਤੀ ਸੰਖਨਿ ਤ੍ਰਿਬ੍ਰਿਤੁ ਬਿਸਾਲਾ। ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਨੀਲੀ ਨਿਸਾ ਜੁ ਡਾਲਾ।
ਕੰਬੀਲਾ ਬਾੜਿੰਗ ਪਿਸਾਇ। ਆਛਾ ਚੂਰਨ ਕਰੋ ਬਨਾਇ ॥੨੭੯॥
ਗੌ ਮੂਤ੍ਰ ਸੋ ਪੀਵਤ ਸਹੀ। ਕਰਖ ਏਕ ਮਾਤ੍ਰਾ ਇਸੁ ਕਹੀ।
ਆਠੋਦਰ ਰੁਜ ਕਰਤਾ ਨਾਸ। ਬੰਗਸੈਨ ਨੇ ਕਹਯੋ ਬਿਲਾਸ ॥੨੮੦॥

੧੩੨੪–ਦੰਤੀ; †ਸਿੰਖਾਹੋਲੀ (ਭੇੜਭੜਿੰਗ), ਤ੍ਰਿਵੀ, ਤੁੰਮੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ; ਹਲਧੀ; ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਨੀਲ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ (ਵਸਮਾਂ) ਕੰਬੀਲਾ ਤੇ ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਬਰੀਕ ਪੀਹਕੇ ਚੰਗਾ ਚੂਰਨ ਕਰ ਲਵੇ; ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਦੇ ਨਾਲ ੧ ਤੋਲਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਅਠ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੇਟ ਰੋਗ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਇਹ ਵੰਗਸੇਨ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ ॥ ੨੭੯ ॥ ॥ ੨੮੦ ॥

ਕਲਕ–ਦੋਹਰਾ

ਚਬ ਚਿਤ੍ਰਕ ਦੰਤੀ ਤ੍ਰਿਫਲ, ਕਲਿਕੋ ਮੇਲ ਬੜਿੰਗ।
ਸਰਬੋਦਰ ਰੁਜ ਜਾਤ ਹੈ, ਸੁਖ ਪਾਵਤ ਬਹੁ ਅੰਗ ॥੨੮੧॥

੧੩੨੫–ਚਵ; ਚਿਤ੍ਰਾ; ਦੰਤੀ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤੇ ਬਾਇਵੜਿੰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਕ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪੇਟ ਦੇ ਸਭੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੮੧ ॥

ਚਬਯ ਜੁ ਬਿਸਵਾ ਦੂਧ ਸੇ, ਕ੍ਵਾਥ ਬੰਨਿ ਸੁਰਦਾਰ।
ਉਦਰ ਰੋਗ ਮਿਟ ਜਾਤ ਹੈ, ਜੁਗ ਉਪਾਇ ਹਿਤਕਾਰ ॥੨੮੨॥

੧੩੨੬–ਚਵ ਤੇ ਸੁੰਠ ਦੁਧ ਵਿਚ ਘੋਟਕੇ ਪੀਵੇ। ਯਾ–
੧੩੨੭–ਚਿਤ੍ਰਾ ਤੇ ਦੇਵਦਾਰ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪੇਟ ਦੇ ਸਭੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਉਪਾਇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਹਨ ॥ ੨੬੨ ॥

ਪਟੋਲਾਦਿ ਚੂਰਨ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਪਟੋਲ ਏਕ ਦੋ ਰਜਨੀ ਆਨ। ਤੀਨ ਬਿੜੰਗ ਹਰੜ ਚੌ ਠਾਨ।
ਪਾਂਚ ਬਹੇੜਾ ਆਮਰ ਛੇਇ। ਕੰਬੀਲਾ ਸਾਤੇ ਜੁ ਠਵੇਇ ॥੨੮੩॥

---

*ਸੰਖਨਿ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਖਾ ਹੋਲੀ (ਭੇੜਭੜਿੰਗ) ਹੈ, ਸੋਈਓ ਵੰਗਸੈਨ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਹੈ। ਤਸੱਲੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਖੋ ਵੰਗਸੇਨ ਪ੍ਰਿ: ੫੦੮, ਹਾਂ ਮੂਲ ਵਿਚ ਤੁੰਮੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ ਯਾਤੇ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ॥

ਅਠ ਨੀਲੀ ਨਵ ਤ੍ਰਿਵਤਾ ਜੋਇ। ਕਰਖ ਮਾਨ ਸਭ ਪੀਸੋ ਸੋਇ।
ਕਰਖ ਮਾਨ ਗੋਮੂਤ੍ਰੈ ਸੰਗ। ਸਰਬੋਦਰ ਰੁਜ ਕਰਤਾ ਭੰਗ ॥੨੯੪॥

੧੩੨੮–ਪਟੋਲ ਪੱਤ੍ਰ ੧ ਤੋਲਾ, ਹਲਦੀ ੨ ਤੋਲੇ; ਬਾਇਬੜਿੰਗ ੩ ਤੋਲੇ, ਹਰੜ ਦੀ ਛਿੱਲ ੪ ਤੋਲੇ; ਬਹੇੜਾ ੫ ਤੋਲੇ, ਆਵਲੇ ੬ ਤੋਲੇ, ਕੰਬੀਲਾ; ੭ ਤੋਲੇ, ਨੀਲਪਤ੍ਰ ੮ ਤੋਲੇ ਅਰ ਤ੍ਰਿਵੀ ੯ ਤੋਲੇ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰ ਲਵੇ, ਅਰ ਤੋਲਾ ਭਰ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੇਟ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੨੯੪ ॥

ਨਾਰਾਯਨ ਚੂਰਣ [ਵੰਗਸੇਨਾਤ]–ਦਵੈਯਾ ਛੰਦ

ਜਾਵਾਨੀ ਹਪੁਖ ਲੈ ਧਨੀਯਾ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਪੀਪਰ ਮੂਰੰ।
ਕਾਲੌਂਜੀ ਅਸਗੰਧਾ ਸੋਏ, ਸਟੀ ਬਚਾ ਲੈ ਪੂਰੰ।
ਸਤਾਵਰ ਜੀਰਾ ਗਜ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਲੈ, ਕੁਸਟ ਚਿਤ੍ਰਕਾ ਪਾਵੈ।
ਪਾਂਚ ਲਵਨ ਦੋਖਾਰ ਜੁ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਚੋਬ ਬੜਿੰਗ ਮਗਾਵੇ ॥੨੯੫॥
ਭਾਗ ਬਰਾਬਰ ਦੰਤੀ ਤ੍ਰਿਯ ਲੈ, ਦੁਗਨੀ ਮੇਲ ਬਿਸਾਲਾ।
ਦੁਗਨੀ ਤ੍ਰਿਵਤਾਸੁਨਹੀ ਚਤੁਰਗੁਨ, ਪੀਸੋਸਭ ਸਮ ਲਾਲਾ।
ਨਾਰਾਯਨ ਤੇ ਅਘ ਜਿਮ ਭਾਗੈ, ਉਦਰ ਰੋਗ ਤਯੋਂ ਜਾਈ।
ਨਾਰਾਯਨ ਨਾਰਾਯਨ ਭਾਖਯੋ, ਚੂਰਨ ਭਲਾ ਬਨਾਈ ॥੨੯੬॥
ਤਕ੍ਰੈ ਸੋ ਉਦਰੇ ਰੁਜ ਦੀਜੇ, ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਵਾ ਪਾਵੇ।
ਬਾਤ ਅਨੱਧ ਬਿਬੱਧ ਭਗੰਦਰ, ਪਾਂਡ ਸਕਲ ਮਿਟ ਜਾਵੇ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਬਿਜੌਰੇ ਰਸ ਸੋ, ਮੇਲੁ ਅਚੈ ਭੁਖਕਾਰੀ।
ਮੇਘ ਬਖਾਨੈ ਸਭ ਰੁਜ ਹਾਨੈ, ਦੰਗਸੈਨ ਮਤਿ ਧਾਰੀ ॥੨੯੭॥

੧੩੨੯–ਅਜਵਾਯਨ, ਹਊਬੇਰ (ਉਨਾਬ), ਧਨੀਆਂ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ, (ਹਰੜ; ਬਹੇੜਾ, ਆਵਲੇ), ਪਿਪਲਾ ਮੂਲ, ਕਾਲੌਂਜੀ, ਅਸਗੰਧ; ਸੋਏ, ਕਚੂਰ, ਵਚ; ਸਤਾਵਰ, ਕਾਲਾਜੀਰਾ, *ਗਜਪੀਪਲੀ, ਕੁੱਠ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਪੰਜੇ ਲੂਣ; ਦੋਖਾਰਾਂ (ਸੱਜੀ ਜੌਂਖਾਰ) ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ; (ਮਘ; ਮਿਰਚ, ਤੇ ਸੁੰਢ), ਚੋਕ ਤੇ ਬਾਇ ਬੜਿੰਗ; ਇਹ ਸਭੋ ਇਕ ਸਮਾਨ (ਭਾਵ ੧–੧ਤੋਲਾ) ਜਬੋਲੋਟੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤ੍ਰਿਗੁਣੀ ਭਾਵ ੮੭ ਤੋਲੇ। ਦੁਗਣੀ ਤੁੰਮੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਯਾ ਤੁੰਮਾ ਭਾਵ ੫੮ ਤੋਲੇ ਦੂਣੀ ਤ੍ਰਿਵ ਭਾਵ ੫੮ ਤੋਲੇ ਥੋਹਰ ਦਾ ਨਰਮ ਡੰਡਾ ਚਾਰ ਗੁਣਾ ਭਾਵ ੧੧੬ ਤੋਲੇ ਪਾਵੇ, ਫਿਰ ਘੋਟਕੇ ਚੂਰਣ ਬਣਾ ਲਵੇ [੪ ਸੇਰ ੫ ॥ ਛਟਾਂਕ ਸਾਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇ]ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਨਾਰਾਯਣ ਚੂਰਣ ਹੈ। ਨਾਰਾਯਣ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਜਿਸਤਰਾਂ ਪਾਪ ਭਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਇਸੇਤਰਾਂ ਇਸਤੋਂ ਪੇਟ ਦੇ ਰੋਗ ਭਜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੇਟ ਰੋਗਾਂ ਉਪਰ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਯਾਂ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ; ਅਨਾਹ ਬਾਤਵਾਯੂ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ, ਭਗੰਦਰ ਤੇ ਪਾਂਡੂ ਇਹ ਸਭੇ ਰੋਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਭੁਖ ਨਾਂ

---

*ਗਜਪੀਪਲੀ (ਲੰਬੀ ਮਘ) ਦੇ ਥਾਂ ਮੂਲ ਵਿਚ ਪੁਹਕਰਮੂਲ ਹੈ ਸੋ ਭੀ ਅਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਲਗਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗਰਮ ਜਲ ਯਾਂ ਬਿਜੌਰੇ ਨਿੰਬੂ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਖੁਆਵੇ ਤਾਂ ਭੁਖ ਬਹੁਤ ਲਗੇ। ਇਤਯਾਦਿ ਸਭੀ ਪੇਟ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਨਾਸ ਕਰਨਹਾਰਾ ਵੰਗਸੇਨ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਰਾਯਣ ਚੂਰਣ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ॥੨੮੫ ਤੋਂ ੨੮੭॥

ਲਘੁ ਜਵਾਯਾਨੀ ਆਦਿ ਚੂਰਣ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਜਵਾਨੀ ਚਿਤ੍ਰਕ ਲੈ ਜਵਖਾਰ। ਬਚਦੰਤੀ ਮਗਧਾ ਸੁਭ ਡਾਰ।
ਸੈਂਧਾ ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੰਗ ਖਾਇ। ਸਰਬੋਦਰ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ ॥੨੮੮॥

੧੩੩੦–ਅਜਵਾਇਣ; ਚਿਤ੍ਰੇ ਦੀ ਛਿਲ, ਜੌਂ ਖਾਰ, ਵਚ; ਦੰਤੀ; ਮਘ ਤੇ ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਪੀਸ ਚੂਰਨ ਕਰੇ ਅਰ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ (ਯਾ ਦਹੀਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਅਥਵਾ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ) ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਦਰ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੮੮॥

ਭਲਾਤਕਾਦਿ ਮੋਦਕ—ਚੌਪਈ

ਭਲਾਤਕ ਅਭਯਾ ਲੈ ਜੀਰਾ। ਗੁੜ ਸੋ ਮੋਦਕ ਕਰਖ ਕਰੀਰਾ।
ਸਪਤ ਦਿਵਸ ਖਾਵੈ ਚਿਤ ਲਾਇ। ਸਰਬੋਦਰ ਫੀਹਾ ਮਿਤ ਜਾਇ॥੨੮੯॥

੧੩੩੧–ਭਿਲਾਵੇ, ਹਰੜ ਤੇ ਜੀਰਾ, ਗੁੜ ਨਾਲ ਕੁਟ ਪੀਹਕੇ ਮੋਦਕ ੧ ਤੋਲੇ ਦੇ ਬਣਾ ਲਵੇ, ੭ ਦਿਨ ਤਕ ਸੇਵਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪੇਟ ਦੇ ਸਭ ਰੋਗ ਲਿਫ ਆਦਿਕ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੮੯॥

ਬ੍ਰਿਧ ਜਵਾਨੀ ਆਦਿ ਚੂਰਣ—ਚੌਪਈ

ਜਵਾਨੀ ਚਿਤ੍ਰਕ ਵਾਵੜਿੰਗ। ਏਕ ਏਕ ਏ ਭਾਗ ਠਵੰਗ।
ਨਾਗਰ ਇਟਸਿਟ ਦੇਵ ਸੁ ਦਾਰ। ਦੋ ਦੋ ਭਾਗ ਪ੍ਰਥਕ ਲੈ ਡਾਰ ॥੨੯੦॥
ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਚਾਰ ਭਾਗ ਲੈ ਪੀਸ। ਉਸਨ ਖੀਰ ਸੋ ਪੀਵੇ ਈਸ।
ਪਲੀਹੋਦਰ ਸਭ ਵੇਦਨ ਜਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਨੇ ਦੀਆ ਬਤਾਇ ॥੨੯੧॥
ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਸੋ ਵਾ ਪਚਵਾਇ। ਤਾਕੀ ਗੋਲੀ ਲੇਹੁ ਬਨਾਇ।
ਸਰਬੋਦਰ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ। ਜਾਵਾਯਨਾਦਿਕ ਨਾਮ ਕਹਾਇ ॥੨੯੨॥

੧੩੩੨–ਅਜਵਾਇਣ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਇਕ ਇਕ ਭਾਗ, ਸੁੰਢ ਇਟਸਿਟ ਦੇਵਦਾਰ, ਇਹ ਦੋ ਦੋ ਭਾਗ ਤੇ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ੪ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਬ੍ਰੀਕ ਪਾਸ ਛਾਣ ਚੂਰਣ ਕਰ ਰਖੇ। ਫਿਰ ਇਸਨੂੰ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਲਵੇ। ਪਲੀਹੋਦਰ ਦੀ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪੀੜਾ ਜਾਵੇ। ਅਥਵਾ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪਕਾ ਕੇ ਗੋਲੀ ਕਰ ਲਵੇ। ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਖਾਵੇ ॥੨੯੦ ਤੋਂ ੨੯੨॥

ਅਗਨਿ ਮੁਖ ਲਵਣ—ਪਰਿਹਾ

ਚਿਤ੍ਰਕ ਤ੍ਰਿਵਤਾ ਦੰਤੀ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਆਨੀਏ।
ਪੁਸਕਰ ਸਮ ਏ ਜਾਨ, ਕਪੜ ਕਰ ਛਾਨੀਏ।

ਇਨਕੇ ਸਮ ਲੈ ਸੇਂਧਾ, ਪੀਸ ਰਲਾਈਏ।
ਸੁਨਹੀ ਖੀਰ ਪੁਟ ਦੀਜੈ, ਭਾਂਡ ਰਖਾਈਏ ॥੨੯੩॥
ਮਾਟੀ ਲੇਪੋ ਹਾਡੀ, ਅਗਨਿ ਕਰਾਈਏ।
ਭਸਮ ਦੁਆਲੈ ਕਾਢੇ, ਪੀਸ ਬਨਾਈਏ।
ਉਦਰ ਰੋਗ ਅਰ ਅਰਸਾ, ਪਾਂਡੂ ਗਵਾਇ ਹੈ॥
ਲਗੈ ਭੂਖ ਕਫ ਜਾਵੇ, ਫੀਹਾ ਜਾਇ ਹੈ॥ ੨੯੪॥

੧੩੩੩–ਚਿਤ੍ਰਾ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਦੰਤੀ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤੇ ਪੁਹਕਰਮੂਲ, ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਪੀਹਕੇ ਕਪੜ ਛਾਣ ਕਰੇ, ਅਰ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸੇਂਧਾ ਲੂਣ ਪਾ ਕੇ ਰਲਾਵੇ ਅਰ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਥੋਹਰ ਦੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਪੁੱਠ ਦੇ ਕੇ ਕਪੜ ਮਿਟੀ ਕਰਕੇ ਲਿੱਪ ਕੇ ਅਗਨੀ ਦੇਵੇ। ਜਦ †ਭਸਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੱਢਕੇ ਪੀਹਕੇ ਰੱਖੇ। ਫਿਰ ਉਦਰ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਬਵਾਸੀਰ, ਪਾਂਡੂ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਭੁੱਖ ਵਧਾਵੇ ਹੋਰ ਕਫ ਅਰ ਲਿੱਫ ਨੂੰ ਭੀ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਹਾਰਾ ਹੈ ॥੨੯੪॥

ਸੋਫੋਦਰ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਪੁਨਰਨਵਾ ਨਿੰਬ ਸੁੰਠ ਪਟੋਲ। ਤਿਕਤਾ ਛਿੰਨਾ ਅਭਖਾ ਘੋਲ।
ਦਾਰਵੀ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀਨੈ ਪੀਤ। ਸੋਫੋਦਰ ਪੀਰਾ ਨਿਤ ਮੀਤ ॥੨੯੫॥

੧੩੩੪–ਇਟ ਸਿਟ, ਨਿੰਮ, ਸੁੰਢ, ਪਟੋਲ ਪਤ੍ਰ; ਕੌੜ, ਗਿਲੋਜ; ਹਰੜ ਤੇ ਦਾਲ ਹਲਧੀ, ਸਭ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਫੋਦਰ ਦੀ ਪੀੜਾ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ॥੨੯੫॥

ਅਥ ਜਲੋਂਦਰ ਰਸ [ਵੈਦਕੰਤੂਹਲਾਤ]–ਦੋਹਰਾ

ਮ੍ਰਿਤ ਤਾਂਬ੍ਰ ਜੈਪਾਲ ਲੈ, ਕਣਾ ਚੋਕ ਲੈ ਪੀਸ।
ਥੋਹਰ ਪਯ ਸੋ ਮਰਦੀਏ, ਤੀਨ ਦਿਵਸ ਲੌ ਦੀਸ ॥੨੯੬॥
ਮਾਖ ਮਾਨ ਨਿਤ ਖਾਈਏ, ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਪਿਵ ਸੰਗ।
ਉਦਰ ਸਰਬ ਜਲੋਦਰੇ, ਦੇਵਤ ਸਭ ਕੋ ਭੰਗ ॥੨੯੭॥

੧੩੩੫–ਮਾਰਿਆ ਤਾਂਬਾ, ਜਮਾਲ ਗੋਟਾ, ਮਘ ਤੇ ਚੋਕ ਇਕ ਸਮ ਲੈਕੇ ਥੋਹਰ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ੩ ਦਿਨ ਖਰਲ ਕਰੇ. ਫਿਰ ਮਾਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਿਤ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪੇਟ ਦਾ ਜਲੋਦਰ ਰੋਗ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੨੯੭॥

ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਲੋਦਰ ਰਸ–ਚੌਪਈ

ਪਾਰਦ ਥੋਥਾ ਕਣਾ ਜੈਪਾਲ। ਅਮਲਤਾਸ ਗਿਰ ਤਾਮਹਿ ਡਾਲ।

---

†ਪਰੰਤੂ ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਪੁਟ ਪਾਕ ਦੀ ਭਾਂਤ ਅਗ ਦੇਵੇ, ਸੜਨੇ ਨਾਂ ਪਾਵੇ ਅਰ ਕੱਚਾ ਭੀ ਨ ਰਹੇ। ਕਈ ਭਾਂਡੇ ਦੀ ਜਗਾ ਥੋਹਰ ਦੇ ਡੰਡੇ ਵ੍ਹਿਚ ਭਰਕੇ ਫੂਕਦੇ ਹਨ।

ਗੋਪਯ ਸੇਤੀ ਖਰਲ ਕਰਾਇ। ਗੁਟਕਾ ਮਾਖ ਬਰਾਬਰ ਥਾਇ ॥੨੯੮॥
ਤੁਰਸਾਈ ਸੋ ਖਾਵੇ ਕੋਇ। ਤ੍ਰਿਯਾ ਜਲੋਦਰ ਨਾਸ ਕਰੋਇ।
ਗਵਯੋਧਨ ਸੋ ਪਥ ਕਰਾਇ। ਤ੍ਰਿਯ ਜਲੋਧਰ ਰਸ ਜੁ ਕਹਾਇ ॥੨੯੯॥

੨੩੩੬–ਪਾਰਾ, ਨੀਲਾ ਥੋਥਾ, ਮਘ; ਜਮਾਲਗੋਟਾ, ਅਰ ਅੰਮਲਤਾਸ ਦਾ ਗੁੱਦਾ ਗੋਕੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਘੋਟਕੇ ਮਾਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੋਲੀ ਤੁਰਸ਼ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਜਲੋਧਰ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਗੋਕਾ ਦੁਧ ਤੇ ਚਾਵਲ ਪਥ ਖੁਲਾਵੇ। ਇਸਦਾ ਨਾਮ "ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਲੋਧਰ ਰਸ" ਹੈ ॥੨੯੮॥੨੯੯॥

ਉਦਰ ਰੋਗੇ ਪੱਥ–ਗੀਤਕਾ ਛੰਦ

ਬਿਰੇਚ ਲੰਘਨ ਕੁਲਥ ਮੁਗਦਾ, ਅਰੁਣ ਸਾਲ ਬਖਾਨਿਯੇ।
ਲਸਨ ਤਕ੍ਰ ਰੁਬਕ ਤੇਲਾ, ਚਨਕ *ਬਕੁਲਾ ਮਾਨਿਯੇ।
ਤੰਬੂਲ ਸਿਗ੍ਰੂ ਸਰਬ †ਸਾਕਾ, ਦੂਧ ਘ੍ਰਿਤ ਜਵ ਆਨੀਏ।
ਅਜਾ ਖਰ = ਮਹਿਖੀ ਸੁ ਉਸਟਰ, ਮੂਤ੍ਰ ਚਾਰਨ ਠਾਨੀਏ ॥੩੦੦॥

ਚੌਪਈ–
ਨਾਭ ਹੇਠ ਦੋ ਅੰਗੁਲ ਜਾਨ। ਨਸਤ੍ਰ ਲਾਵੇ ਤਾਕੋ ਠਾਨ।
ਮਿਟੈ ਜਲੋਧਰ ਪਥ ਕਹਾਈ। ਬੇਧੋ ਧਮਨੀ ਜੋ ਬਿਧਿਥਾਈ॥੩੦੧॥

੧੩੩੭–ਦਸਤ, ਫਾਕੇ ਕੁਲਥ, ਮੂੰਗ, ਲਾਲ ਭਾਵ ਸਠੀ ਦੇ ਚਾਵਲ ਲਸਨ, ਲੱਸੀ, ਇਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ, ਛੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ *ਬਕੁਲੀਆ (ਘੁੰਘਣੀਆਂ) ਪਾਨ ਬੀੜੇ, ਸੁਹਾਂਜਣਾ; ਸਰਬ ਸਾਕਾ ਕਹੀਏ ਸਾਲਿੰਚ ਦਾ ਸਾਗ, ਜਿਸਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਾਗ ਭੀ ਦੇਸਾਂਤ੍ਰ†ਵਿਚ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਦੁਧ, ਘ੍ਰਿਤ, ਜੌਂ, ਬਕਰੀ, ਖੋਤੀ, ਮਹੀਂ, ਊਠਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਪੀਵੇ ਇਹ ਸਭ ਪਥ ਹਨ।

੧੩੩੮–ਹੋਰ ਨਾਭੀ ਹੇਠੋਂ ਦੋ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਸਤ੍ਰ ਮਾਰਕੇ ਨਾੜੀ ਬੇਧੇ, ਜਲ ਕਢ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਭੀ ਜਲੋਧਰ ਮਿਟਦਾ ਹੈ ॥੩੦੦॥੩੦੧॥

ਕੁਪੱਥ–ਗੀਤਕਾ ਛੰਦ

ਸਨੇਹ ਧੂਮ ਸੁ ਪਾਨ ਜਲ ਪਿਵ, ਛਰਦ ਨੀਂਦ ਦਿਨਾਨਹੀ।
ਬਯਾਯਾਮ ਗੁੜ ਅਨੂਪ ਮਾਸੰ, ਯਾਨ ਤਿਲ ਇਸਨਾਨਹੀ।
ਸਾਕ ਪਤ੍ਰੇ ਸਮੰ ਧਾਨਜੰ, ਦੁਸ਼ਟ ਨੀਰ ਗੁਰਾਨਹੀ।
ਬਿਸਟੰਭ ਅੰਨ ਬਿਰੁੱਧ ਜਾਨੋ, ਏ ਕੁਪੱਥ ਬਖਾਨਹੀ ॥੩੦੨॥

੧੩੩੯–ਸਨੇਹਕ੍ਰਮ, ਧੂੰਆਂ ਪਿਲਾਨਾ, ਜਲ ਪੀਣਾ, ਕੈ, ਦਿਨ ਦਾ ਸੋਣਾ, ਕਸਰਤ, ਗੁੜ, ਅਨੁਪਜ

---

*ਏਥੇ ਬਕੁਲਾ–ਮੌਲਸਰੀ ਆਦਿ ਕਲਪਨਾ ਅਯੋਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਥਯਾਪਥ ਵਿਚ ਹੈ ਨਹੀਂ।
†ਇਹ ਸਾਗ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਦੇਸ ਦੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਮਾਂਸ, ਸਵਾਰੀ ਕਰਨਾ, ਤਿਲ ਸਨਾਨ, *ਪਤਿਆਂ ਦਾ ਸਾਗ, ‡ਸ਼ਮੀਧਾਨ, ਖਰਾਬ ਪਾਣੀ, ਭਾਰੀ ਅੰਨ, ਕਬਜੀ ਕਾਰਕ ਅਰ ਵਿਰੁਧ ਖਾਣੇ ਜਿਹ ਸਭ ਕੁਪਥ ਹਨ॥੩੦੨॥

ਅਥ ਸੋਥ ਨਿਦਾਨ—ਗੀਤਕਾ ਛੰਦ

ਰੋਗੁ ਲੰਘਨ ਕ੍ਰਿਸ ਜੁ ਖਾਰਾ, ਜੁ ਰਸ ਤੀਖਨ ਭਾਰੀਆ।
ਗਰਮ ਬਲਖੈ ਦਹੀ ਮਾਟੀ, ਬਿਰੁਧ ਬਸਤ ਅਹਾਰੀਆ।
ਅਸੁਸ਼ਟ ਖਾਵੈ ਜਹਿਰ ਕੋਈ, ਸੋਥ ਹੋਵਤ ਯਾਹਿ ਤੇ।
ਰਕਤ ਬਾਤ ਜੁ ਕਫੈ ਦੂਖੈ, ਬਾਤ ਸੋਥ ਸੁ ਵਾਹਿਤੇ॥੩੦੩॥
ਬਾਤ ਪਿਤ ਜੁ ਕਫੈ ਤੀਨੋ, ਤੀਨ ਦੁੰਦਜ ਜਾਨੀਏ।
ਤੀਨ ਦੋਖ ਤੇ ਸਾਤਮੀ ਹੈ, ਚੋਟ ਆਠਮ ਮਾਨੀਏ।
ਜਹਿਰ ਤੇ ਨਵਮੀ ਬਖਾਨੀ, ਮਾਧਵੈ ਤੇ ਜਾਨੀਏ।
ਅਬ ਸੁਨੋ ਲਛਨ ਸਭਨਿ ਕੇਰੇ, ਪੰਡਤਹਿ ਮਨ ਮਾਨੀਏ॥੩੦੪॥

ਰੋਗ ਹੋਵੇ ਫਿਰ ਕੁਝ ਨਾ ਖਾਵੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੁਰਖ ਕ੍ਰਿਸ ਅਰਥਾਤ ਬਲਹੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਖਾਰਾਂ, ਤੀਖਣਰਸ, ਭਾਰੀ ਤੇ ਗਰਮ ਖਾਣੇ ਕਰ ਬਲ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਦਹੀ, ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਬਿਰੁਧ ਬਸਤਾਂ ਖਾਵੇ ਅਸੁਸ਼ਟ ਕਹੀਏ ਨਾਂ ਸੁੱਸ਼ਟ ਭਾਵ ਖਰਾਬ ਅੰਨਾਦਿ ਯਾ ਜ਼ਹਰ ਖਾਵੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ (ਸੋਥ) ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਰਕਤ ਪਿਤ ਅਰ ਕਫ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਸੋ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਨਸਾਂ ਵਿਚ ਧਸਕੇ ਇਸਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਵਾਯੂ ਤੁਚਾਂ ਮਾਂਸ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸੋਥ (ਸੋਜ) ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਬਾਤ ਦੀ,ਪਿਤ ਦੀ, ਕਫ ਦੀ ਇਹ ਤਿੰਨ, ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਦੁੰਦਜ ਦੀ ਭੀ ਤਿੰਨ ਮਿਲਾਕੇ ਹੋਈਆਂ ਛੇ। ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ ਸਤਮੀ ਚੋਟ ਆਦਿ ਦੀ ਅਠਮੀ, ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਜ਼ਹਰ ਦੀ ਨੌਮੀ। ਇਉਂ ਮਾਧਵ ਵਿਚ ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੋਜ ਕਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਛਣ ਇਹ ਹਨ—॥੩੦੩॥੩੦੪॥

ਬਾਤ ਸੋਥ ਲੱਛਣ—ਸੋਰਠਾ

ਰੂਖਾ ਕਿਸਨ ਸਰੀਰ, ਦਾਰੁਨ ਰੋਮ ਸੰਕੋਚ ਹੁਇ।
ਬਾਤ ਸੋਜ ਸੁਨਿ ਬੀਰ,ਪੰਡਿਤ ਲਖੋ ਬਿਚਾਰ ਕਰ॥੩੦੫॥

ਚਮੜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾ ਰੁੱਖੀ, ਕਾਲੀ ਸਰੀਰ ਭਯਾਨਕ; ਰੋਮ ਖੜੇ ਹਣੇ, ਕਦੇ ੨ ਹਟ ਜਾਣੇ। ਇਹ ਬਾਤ ਸੋਥ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੩੦੫॥

ਪਿਤ ਸੋਥ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜੁਰ ਅਤਿ ਦਾਹ ਭਨਿ, ਤਾਂਬਰ ਬਰਨ ਸਰੀਰ।

---

*ਜੇਕਰ ਪਥਾਂ ਵਿਚ ਸਰਬ ਦਾ ਸਾਗ ਦਾ ਅਰਥ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਗ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੁਪਥਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਗ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸਤੇ ਇਹ ਅਰਥ ਅਯੁਕਤ ਹੈ।

‡ਸਮੀਧਾਨਜ—ਉਹ ਅਨਾਜ ਹਨ,ਜੇਹੜੇ ਫਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਨ,ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਂਹ ਮੋਠ ਹਨ।

ਮੰਦ ਜੁਰੀ ਰੋਮਾਂਚ ਤਨ, ਸ੍ਵੇਤ ਪਿਤ ਭਨਿ ਧੀਰ ॥੩੦੬॥

ਪਜਾਸ ਤਾਪ; ਅਤਯੰਤ ਦਾਹ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਰੰਗਤ ਤਾਂਬੇ ਜੇਹੀ, ਮੰਦਜੁਰੀ ਹਰ ਵਕਤ ਰਹਿਣੀ' ਰੋਮਾਂਚ ਅਰ ਸਰੀਰ ਸਫੇਦ ਇਹ ਪਿਤ ਦੀ ਸੋਥ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥੩੦੬॥

ਕਫ ਸੋਥ ਲਛਣ–ਦੋਹਰਾ

ਕਠਨ ਪਾਂਡੁਤਾ ਗੁਰ ਬਮਨਿ, ਮੰਦਾਗਨਿ ਕੰਡੁ ਨੀਂਦ।

ਸਥੂਲ ਸਕਲ ਸਰੀਰ ਲਖ, ਕਫ ਲਛਨਿ ਭਨਿ ਈਦ ॥੩੦੭॥

ਕਰੜੀ, ਪਾਂਡੂ ਰੰਗ ਦੀ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਕੈ ਔਣੀ; ਮੰਦਾਗਣੀ; ਖੁਰਕ ਨੀਂਦ; ਸਥੂਲਤਾ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਪਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੱਛਣ ਕਫ ਸੋਥ ਦੇ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੩੦੭॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਸੋਥ ਲੱਛਨ–ਸੋਰਠਾ

ਤੀਨ ਦੋਖ ਇਕ ਠੌਰ, ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਚਿੰਨ ਮਿਲ।

ਭੇਦੁ ਨ ਕੋਈ ਔਰ, ਤੀਨ ਦੋਖ ਲਛਨ ਲਖੋ ॥੩੦੮॥

ਜਹਾਂ ਮਿਲਤ ਹੈ ਦੋਇ, ਸੋਊ ਦ੍ਵੰਦਜ ਸੋਥ ਲਖਿ।

ਸਾਤ ਕਹੇ ਹੈਂ ਸੋਇ, ਬਿਖ ਚੋਟੇ ਤੇ ਨਵ ਭਨਾ ॥੩੦੯॥

ਤਿੰਨੇ ਦੋਖ ਇੱਕ ਥਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਬਾਤ, ਪਿਤ ਤੇ ਕਫ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੋਖਾਂ ਦੇ ਹੀ ਲੱਛਨ ਜਾਨਣੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ; ਸੋ ਸੋਜ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦੋ ਦੋ ਦੋਖਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਮਿਲ ਜਾਣ, ਸੋ ਦ੍ਵੰਦਜ ਸੋਥ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਸੋਥ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਖ ਦੀ ਅਠਵੀਂ ਅਰ ਚੋਟ ਆਦਿ ਦੀ ਨਵਮੀ ਜਾਣ ਲਵੋ।

ਸੋਥ ਉਪਦ੍ਰਵ–ਚੌਪਈ

ਨਰ ਪਦ ਤਿਯ ਮੁਖ ਕਰ ਮੈ ਬੁਰੀ। ਛਰਦ ਸ੍ਵਾਸ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਅਤਿ ਜੁਰੀ।

ਦੁਰਬਲ ਭੂਖ ਮੰਦ ਅਤਿਸਾਰ। ਸਾਤ ਉਪਦ੍ਰਵ ਸੋਥ ਬਿਕਾਰ ॥੩੧੦॥

ਜੇ ਸੋਜ ਆਦਮੀ ਦੇ ਪੈਰੀਂ; ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਪਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੁਰੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੈ, ਸ੍ਵਾਸ, ਪਿਆਸ, ਤਪ; ਦੁਰਬਲ ਨੂੰ ਹੋਵੇ, ਭੁੱਖ ਮੰਦ ਪੈ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਅਰ ਅਤੀਸਾਰ ਔਣ ਤਾਂ ਇਹ ਸੋਥ ਦੇ ੭ ਉਪਦ੍ਰਵ ਹਨ ॥ ੩੧੦ ॥

ਅਥ ਬਾਤ ਸੋਥ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਪੰਚ ਮੂਲ ਬਿਸਖਪਰਾ ਸੁੰਠਿ। ਏਰੰਡ ਛਿੰਨਾ ਚੂਰਨ ਗੁੰਠ।

ਜਲ ਸੋ ਪ੍ਰਾਤਹਿ ਪੀਵਤ ਕੋਇ। ਬਾਤ ਸੋਥ ਕਾ ਨਾਮ ਨ ਹੋਇ ॥੩੧੧॥

੧੩੪੦–ਪੰਜਮੂਲ (ਸੋਨਾਕ, ਬਿਲ ਕੁੰਭਾਰੀ, ਧਾਟਲਾ, ਅਰਣੀ) ਇਟਸਿਟ, ਸੁੰਢ, ਏਰਿੰਡ ਤੇ ਗਿਲੋਯ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਚੂਰਨ ਕਰੇ, ਅਰ ਜਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਸੋਥ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੩੧੧ ॥

ਲੇਪ

ਚੰਦਨ ਦੂਰਬਾ *ਮਧੁ ਪਦਮਾਖ। †ਮੂਲੀ ਜਟਾ ਉਸੀਰ ਜੁ ਭਾਖ।
ਬਾਲਾ ਕਮਲ ਪੀਸ ਜਲ ਸੰਗ। ਸੋਥ ਬਾਤ ਲੇਪੇ ਤੇ ਭੰਗ ॥੩੧੨॥

੧੩੪੧–ਚੰਦਨ, ਖੱਬਲ, *ਮੁਲੱਠੀ, ਪਦਮਾਖ, ਮੂਲੀ †ਜਟਾ ਕਹੀਏ ਨੜੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਖੱਸ ਮੁਸ਼ਕਬਾਲਾ ਤੇ ਕਮਲਡੰਡੇ, ਜਲ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਬਾਤ ਦੀ ਸੋਥ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੩੧੨॥

ਮਾਸ ਅਰਧ ਤ੍ਰਿਵਤਾ ਜਲ ਸੰਗ। ਬਾਤ ਸੋਥ ਨਾਸੈ ਸਰਬੰਗ।
ਤੇਲ ਇਰੰਡ ਪੀਵੈ ਜੋ ਕੋਇ। ਬਾਤ ਸੋਥ ਜੜ ਕਾਟੈ ਸੋਇ ॥੩੧੩॥

੧੩੪੨–ਅੱਧਾ ਮਾਸਾ ਤ੍ਰਿਵੀ ਜਲ ਨਾਲ ਨਿਤ (੧ ਮਹੀਨਾ ਭਰ) ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਸੋਥ ਜਾਵੇ।

੧੩੪੩–ਇਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਜੇਹੜਾ ਕੋਈ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਜੇਨ ਸੋਥ ਜੜ੍ਹ ਕਟ ਲਵੇ ॥੩੧੩॥

ਸੁੰਠੀ ਇਟਸਿਟ ਪੰਚੇ ਮੂਰ। ਜਟਾ ਇਰੰਡ ਜੁ ਮਾਹੇ ਪੂਰ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਟੀ ਪੀਵੇ ਪਰਭਾਤ। ਮਿਟਤ ਜਾਨੀਓ ਸੋਥ ਸੁ ਬਾਤ ॥੩੧੪॥

੧੩੪੪–ਸੁੰਢ, ਇਟਸਿਟ, ਪੰਜੇ ਮੂਲ ਅਰ ਅਰਿੰਡ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪਾਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਸੋਥ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੧੪॥

ਇਟਸਿਟ ਪਥਜਾ ਨਾਗਰ ਦਾਰੁ। ਸੂਕੀ ਮੂਲੀ ਕਲਕ ਬਿਚਾਰ।
ਘ੍ਰਿਤ ਸੰਗ ਪੀਵਤ ਜੋ ਨਰ ਨਾਰ। ਬਾਤ ਸੋਥ ਕੀ ਪੀਰਾ ਟਾਰ ॥੩੧੫॥

੧੩੪੫–ਇਟਸਿਟ, ਹਰੜ ਸੁੰਢ, ਦੇਵਦਾਰ ਤੇ ਸੁੱਕੀ ਮੂਲੀ ਦਾ ਕਲਕ ਕਰਕੇ (ਗਰਮ ਕਰੇ) ਅਰ ਫਿਰ ਘਿਉ ਪਾ ਕੇ ਪੁਰਸ਼ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕੋਈ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਸੋਥ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੧੫॥

ਪਿਤ ਸੋਥ ਉਪਾਯ–ਦੋਹਰਾ

ਤ੍ਰਿਫਲ ਕ੍ਵਾਥ ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਸੰਗ, ਪਿਤ ਸੋਥ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਤ੍ਰਿਫਲ ਪਟੋਲੀ ਕ੍ਵਾਥ ਪਿਵ, ਪਿਤ ਸੋਥ ਸਭ ਕਾਇ ॥੩੧੬॥

੧੩੪੬–ਤ੍ਰਿਫਲੇ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦੀ ਸੋਥ ਨਾਸ ਹੋਵੇ।

੧੩੪੭–ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਅਰ ਪਟੋਲ ਪਤ੍ਰ ਦਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦੀ ਸੋਥ ਸਭ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੩੧੬॥

ਦਾਰਵੀ ਕ੍ਵਾਥੈ ਪੁਰ ਭਿਲੀ, ਪੀਵਤ ਉਠ ਪਰਭਾਤ।
ਪਿਤ ਸੋਥ ਜੁਰ ਦਾਹ ਤ੍ਰਿਟ, ਛਿਨ ਮਹਿ ਜਾਨੋ ਜਾਤ ॥੩੧੭॥

---

*ਮਧੁ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਤ ਨਹੀਂ ਮੁਲੱਠੀ ਹੈ।

†ਭ੍ਰਮ ਨਿਬ੍ਰਿਤੀ ਯੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਪ੍ਰਿ. ੨੦੯ ਦੇਖਕੇ ਕਰੇ। ਅਗਯਾਨੀ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਡੰਗੋਰੀ ਫੜਕੇ ਨਾ ਤੁਰੇ। ਮੂਲੀਜਟਾ, ਏਥੇ ਨੜੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਹੈ।

੧੩੪੮–ਦਾਰਹਲਧੀ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ਗੁਗਲ ਪਾਕੇ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦੀ ਸੋਥ ਤਾਪ ਦਾਹ ਤੇ ਪਿਆਸ ਛਿਨਮਾਤ੍ਰ ਵਿਚ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੧੭॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਨਿਰਗੁੰਡੀ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਗਹੀ, ਕਰੋ ਕ੍ਵਾਥ ਨੇ ਪੀਤ।
ਪਿਤ ਸੋਥ ਮਿਟ ਜਾਤ ਹੈ, ਬੰਗਸੇਨ ਭਨ ਮੀਤ ॥੩੧੮॥

੧੩੪੯–ਸੰਭਾਲੂਪੱਤ੍ਰ ਅਰ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦੀ ਸੋਥ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਇਹ ਵੰਗਸ਼ੇਨ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ॥੩੧੮॥

ਚੂਰਣ (ਬ੍ਰਿੰਦਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਸੁੰਠ ਦਾਰ ਬਿਸੁਖਪਰਾ, ਪਯ ਸੋ ਪੀਵੇ ਜਾਇ।
ਪਿਤ ਸੋਥ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ ਬ੍ਰਿੰਦੇ ਦੀਓ ਬਤਾਇ ॥੩੧੯॥

੧੩੫੦–ਸੁੰਢ, ਦੇਵਦਾਰ ਤੇ ਇਟਸਿਟ ਘੋਟਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦਾ ਸੋਥ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੧੯॥

ਕਫ ਸੋਥ ਉਪਾਇ (ਬ੍ਰਿੰਦਾਤ)

ਪਥਜਾ ਤ੍ਰਿਵਤਾ ਦਾਰੁ ਲੈ, ਕਲਕੈ ਗੁਗਲ ਪਾਇ।
ਕਫੀ ਸੋਥ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਬ੍ਰਿੰਦੇ ਦੀਓ ਬਤਾਇ ॥੩੨੦॥

੧੩੫੧–ਹਰੜ, ਤ੍ਰਿਵੀ ਤੇ ਦੇਵਦਾਰ ਲੈਕੇ ਕਲਕ ਕਰੇ ਅਰ ਗੁੱਗਲ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਸੋਜ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੨੦॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਇਟਸਿਟ ਸੁੰਠੀ ਤ੍ਰਿਵਿਤਾ ਦਾਰੁ। ਛਿੰਨਾ ਬਕਲਾ ਕ੍ਵਾਥ ਬਿਚਾਰ।
ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਸੋ ਪੀਵੇ ਕ੍ਵਾਥ। ਕਫ ਕੀ ਸੋਥ ਮਿਟਤ ਹੈ ਆਥ ॥੩੨੧॥

੧੩੫੨–ਇਟਸਿਟ, ਸੁੰਢ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਦੇਵਦਾਰ, ਗਿਲੋਯ ਤੇ ਮੌਲਸ਼ਰੀ ਸੱਭੇ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਪਾਇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਸੋਜ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੩੨੧॥

ਤ੍ਰਿਕਤਿ ਰੋਹਨੀ ਤ੍ਰਿਵਿਤਾ ਬਯੋਖ। ਲੋਹਚੂਨ ਪਾਵੇ ਸਮ ਸੋਖ।
ਤ੍ਰਿਫਲੇ ਰਸ ਹੋ ਪੀਵਤ ਏਹ। ਕਫ ਕੀ ਸੋਥ ਗਵਾਵੈ ਤੇਹ ॥੩੨੨॥

੧੩੫੩–ਤ੍ਰਿਕਤ ਰੋਹਣੀ ਕਹੀਏ ਕੁਟਕੀ, ਤ੍ਰਿਵੀ, ਮਘ; ਮ੍ਰਿਚ, ਸੁੰਢ ਅਰ ਮਾਰਿਆ ਲੋਹਾ, ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਤ੍ਰਿਫਲੇ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਸੋਜ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੨੨॥

ਨਾਗਰੁ ਇੰਦ੍ਰਜਵ ਬਚਦਾਰੁ। ਅਤਿ ਬਿਖ ਬਾਇਬੜਿੰਗਹਿ ਡਾਰ।
ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋ ਅੱਖਧ ਪ੍ਰਮਾਨ। ਕਫ ਕੀ ਸੋਥ ਕਰਤ ਹੈ ਹਾਨ ॥੩੨੩॥

੧੩੫੪–ਸੁੰਢ, ਇੰਦ੍ਰਜੌਂ, ਵਚ, ਦੇਵਦਾਰ, ਪਤੀਸ ਤੇ ਬਾਇਵੜਿੰਗ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਪੀਹੇ ਅਰ ੧੦ ਮਾਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ, ਕਫ ਦੀ ਸੋਜ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੨੩॥

ਉਸਨ ਨੀਰ ਸੋ ਇਟਸਿਟ ਖਾਇ। ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਸੋ ਹਰੜ ਦਿਵਾਇ।
ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਭਾਵਨ ਥੋਹਰ ਖੀਰ। ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਸੋ ਕਫ ਮਿਟ ਪੀਰ ॥੩੨੪॥

੧੩੫੫–ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਇਟਸਿਟ ਖਾਵੇ। ਯਾ:–

੧੩੫੬–ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਹਰੜ ਖਾਵੇ। ਯਾ:–

੧੩੫੭–ਮਘਾਂ ਨੂੰ ਥੋਹਰ ਦੇ ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਂ ਦੇਵੇ, ਫਿਰ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਸੋਜ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੨੪॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਸੋਥ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਸਿਲਾਜੀਤ ਰਸ ਤ੍ਰਿਫਲ ਕੈ, ਪੀਵਤ ਉਠ ਪਰਭਾਤ।
ਤੀਨ ਦੋਖ ਕੀ ਸੋਥ ਕੋ, ਛਿਨ ਮਹਿ ਕਰਤਾ ਘਾਤ ॥੩੨੫॥

੧੩੫੮–ਸਿਲਾਜੀਤ, ਤ੍ਰਿਫਲੇ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਉਠਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ ਸੋਜ ਪਲਕ ਵਿਚ ਨਾਸ ਕਰ ॥੩੨੫॥

ਚੌਪਈ

ਕਨਾ ਪਾਠ ਗਜ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਚਿਤਾ। ਗ੍ਰੰਥਕ ਸੁੰਠਿ ਕੰਟਾਰੀ ਲਿਤਾ।
ਨਿਸ ਘਨ ਜੀਰਾ ਚੂਰਨ ਕਰੋ। ਜਲ ਸੋ ਤੀਨ ਦੋਖ ਸੁਥ ਹਰੋ॥੩੨੬॥

੧੩੫੯–ਮਘ, ਪਾਠਾ, ਲੰਬੀ ਮਘ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਪਿਪਲਾਂ ਮੂਲ, ਸੁੰਢ, ਕੰਡਿਆਰੀ, ਹਲਧੀ, ਮੋਥਾ ਤੇ ਜੀਰਾ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ ਸੋਜ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੪੨੬॥

ਲੇਪ (ਯੋਗਚਿੰਤਾਮਣੀ ਮਤਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਅਸਗੰਧ ਰਹਸਨ ਯਸਟੀ ਆਨ। ਇਟਸਿਟਿ ਹਰਨੌਲੀ ਗਿਰਿ ਠਾਨ।
ਸੂਕੀ ਮੂਲੀ ਸਲਲੈ ਲੇਪ। ਤੀਨ ਦੋਖ ਸੁਥ ਸੋਇ ਸੰਖੇਪ ॥੩੨੭॥

੧੩੬੦–ਅਸਗੰਧ, ਰਾਸਨਾ, ਮੁਲੱਠੀ, ਇਟਸਿਟ, ਅਰਿੰਡ ਬੀਜ ਦੀ ਗਿਰੀ ਅਰ ਸੁਕਾਈ ਹੋਈ ਮੂਲੀ, ਜਲ ਨਾਲ ਲੇਪੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ ਸੋਜ ਜਾਂਦੀ ਰਹੇ ॥੩੨੭॥

ਸਰਖਪ ਬਿਸਖਪਰਾ ਸੁੰਠੀ ਦਾਰੁ। ਸੋਭਾਂਜਨ ਪੀਸੇ ਜਲ ਡਾਰ।
ਜੋਗ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਭਾਖਯੋ ਲੇਪ। ਤੀਨ ਦੋਖ ਕਾ ਜਾਨੋ ਮੇਪ ॥੩੨੮॥

੧੩੬੧–ਸਰੋਂ, ਇਟਸਿਟ, ਸੁੰਢ, ਦੇਵਦਾਰ ਤੇ ਸੋਹਾਂਜਣਾ, ਜਲ ਪਾਕੇ ਪੀਹ ਲਵੇ ਅਰ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਦੋਖ ਦੀ ਸੋਜ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਇਹ ਯੋਗ ਚਿੰਤਮਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ॥੩੨੮॥

ਸਰਬ ਸੋਥ ਉਪਾਇ–ਗੀਆਮਾਲਤੀ ਛੰਦ

ਜੁਗ ਜਰਨ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਲਵਨ ਖ਼ਾਂਸਾ, ਕੁਠ ਪਾਠ ਬੜਿੰਗਏ।

ਬ੍ਰਿਖ ਤੀਨ ਖਾਰ ਤ੍ਰਿਕੰਟਚਿਤ੍ਰਕ, ਛਿੰਨ ਬਚ ਗਨ ਹਿੰਗੁਏ।
ਜੜਿ ਮੂਰਵਾ ਸਟਿ ਜਾਯਫਲ ਲੈ, ਇਰੰਡ ਮੂਲ ਨੈਪਾਂਲਏ।
ਸੋਏ ਨਿਸਾਦਰ ਗ੍ਰੰਥਕੰ, ਅਜਵਾਇਨੰ ਪੁਨ ਡਾਲਏ ॥੩੨੯॥
ਫਟਕਰੀ ਸੁਰ ਕੁਸਮ ਏਲਾ, ਅਕਰਕਰ ਅਜਮਦੋਏ।
ਲੈ ਮੁਸੱਬਰ ਪੁਨ ਜਵਤ੍ਰੀ, ਪੀਸ ਚੂਰਨ ਸੋ ਦਏ।
ਟੰਕ ਦੈ ਜਲ ਉਸਨ ਖਾਵੈ, ਜਾਇ ਸੋਥ ਬਿਕਰਾਏ।
ਗੁਲਮ ਫੀਹਾ ਉਦਰ ਰੋਗਾ, ਸਭੀ ਹੋਹਿ ਬਿਜਾਰਏ ॥੩੩੦॥

੧੩੬੨–ਕੌਨੋਂ ਜੀਰੇ (ਕਾਲਾ ਤੇ ਚਿੱਟਾ) ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਲੂਣ, ਬਾਂਸਾ, ਕੁੱਠ, ਪਾਠਾ (ਬਹਿਕੜ), ਖਾਇਬੜਿੰਗ, ਬ੍ਰਿਖ ਕਹੀਏ ਰਿਖਭ ਔਖਧੀ, ਅਭਾਵ ਮੇਂ ਅਜਗੰਧ ਪਾਵੇ। ਤਿੰਨੇ ਖਾਰਾਂ (ਸੱਜੀ, ਸੁਹਾਗਾ ਜੌਂਖਾਰ) ਭਖੜਾ ਕਿੜ੍ਹਾ, ਗਿਲੋਯ ਵਚ, ਮੋਥਾ, ਹਿੰਗ, ‡ਪਿਲਖਣ, ਮੋੜਿਓਪਤ੍ਰ, ਕਚੂਰ; ਜਾਯਫਲ, ਇਰਿੰਡ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਚਿਰੈਤਾ, ਸੋਏ, ਨਿਸਾਦਰ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਅਜਵਾਇਣ, ਫਟਕੜੀ, ਲੌਂਗ, ਇਲਾਚੀ, ਅਕਰਕਰਾ, ਅਜਮੋਦ; ਏਲੂਆ ਤੇ ਜਾਵਿਤ੍ਰੀ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰ ਲਵੇ, ਇਸ ਵਿਚੋਂ ੨ ਟੰਕ (੮ ਮਾਸੇ) ਗਰਮ ਜਲ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸੋਜ ਦਾ ਰੋਗ ਗੋਲਾ ਅਰ ਲਿਫ ਹੋਰ ਸਭ ਪੇਟ ਦੇ ਰੋਗ ਨਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੩੨੯॥

ਚੋਟ ਸੋਥ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਸੇਕ ਕੀਜੀਏ ਈਂਟ ਕੋ, ਵਾ ਲੋਗਰ ਕੋ ਠਾਨ।
ਅਥਵਾ ਦੇਵੋ ਲੂਨ ਕੋ, ਚੋਟ ਸੋਥ ਕੀ ਹਾਨ ॥੩੩੧॥

੧੩੬੩–ਚੋਟ ਦੇ ਥਾਂ ਇਟ ਨਾਲ ਸੇਕ ਕਰੇ। ਯਾ:–
੧੩੬੪–ਲੋਗੜ ਦੇ ਰੂੰ ਨਾਲ ਸੇਕ ਕਰੇ ਅਥਵਾ:–
੧੩੬੫–ਲੂਣ ਨਾਲ ਸੇਕ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੋਥ ਜਾਵੇ ॥੩੩੧॥

ਇਟ ਸਿਟ ਲੇਹੁ ਉਬਾਲ ਕੈ, ਸੇਕ ਭਾਫ ਨਿਸ ਦੇਹ।
ਚੋਟ ਸੋਥ ਮਿਟ ਜਾਤ ਹੈ, ਦਿਨ ਤਿੰਨ ਤਾਹ ਕਰੇਹ ॥੩੩੨॥

੧੩੬੬–ਇਟਸਿਟ ਉਬਾਲ ਕੇ ਉਸਦੀ ਭਾਫ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੇਕ ਕਰੇ। ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੋਜ ਅਰ ਚੋਟ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੩੩੨॥

ਸੋਰਠਾ– ਦੀਜੈ ਜੋਕ ਲਗਾਇ, ਚੋਟ ਸੋਥ ਪੀਰਾ ਮਿਟਤ।
ਰੁਧਰ ਸੋਥ ਸਭ ਜਾਇ, ਉਤਮ ਏਹ ਉਪਾਇ ਭਨ ॥੩੩੩॥

---

‡ਜਟਿ ਪਿਲਖਣ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਭਾ: ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੨੫੦ ਹੋਰ ਔਖਧੀ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੬੦, ਗੁਣ ਭੀ ਸੋਥ ਨਾਸਕ ਹੈ ਫਿਰ ਪੰਜ ਮੂਲ ਅਰਥ ਕਰਨਾ ਅਗਯਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੈ ਹੀ ਕੀ?

੧੩੬੭–ਜੋਕ ਲਗਾ ਦੇਵੇ ਜਿਥੇ ਚੋਟ ਅਰ ਸੋਜ ਹੋਵੇ ਅਰ ਖੂਨ ਦੀ ਸੋਥ ਹੋਵੇ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੩੩੩ ॥

ਹਥ ਪੈਰ ਮੁਖ ਸੋਥ ਉਪਾਇ (ਰਤਨਸਾਰਾਤ)–ਸੋਰਠਾ

ਇਟਸਿਟ ਨਿਸ ਲੈ ਦਾਰ, ਪਥਜਾ ਨਿਸਾ ਜੋ ਭਾਰਗੀ।
ਸੁੰਠ ਗਡੂਚੀ ਦਾਰੁ, ਚਿਤ੍ਰਕ ਕ੍ਵਾਥ ਬਨਾਇ ਪਿਵ ॥੩੩੪॥
ਪਾਨ ਪਾਦ ਮੁਖ ਜਾਨ, ਉਦਰ ਸੋਥ ਸਭ ਟਰਤ ਹੈ।
ਰਤਨਸਾਰ ਇਹੁ ਬਾਨ, ਰੋਗ ਘਟਤ ਤਨ ਸੁਖ ਕਰਤ ॥੩੩੫॥

੧੩੬੮–ਇਟਸਿਟ, ਦਾਰਹਲਦੀ; ਹਰੜ, ਹਲਧੀ, ਭੜਿੰਗੀ, ਸੁੰਢ, ਗਿਲੋਇ, ਦੇਵਦਾਰ ਚਿਤ੍ਰਾ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਹਥਾਂ, ਪੈਰਾਂ, ਮੂੰਹ, ਗੋਡੇ ਤੇ ਪੇਟ ਸਭ ਦੀ ਸੋਜ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਇਹ "ਰਤਨ ਸਾਰ" ਦੇ ਲੇਖ ਹਨ, ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਰੋਗ ਘਟੇ ਅਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ॥੩੩੪॥੩੩੫॥

ਸਰਬ ਸਰੀਰ ਸੋਥ ਹਰਣ ਲੇਪ–ਸੋਰਠਾ

ਪੁਨਰਨਵਾ ਸੁੰਠ ਦਾਰ, ਸਿਗ੍ਰ ਸਰਖਪ ਮਰਚ ਭਨ।
ਆਰਨਾਲ ਲਿਪਕਾਰ, ਸੋਥ ਹੰਰਤ ਤਨ ਕੀ ਸਕਲ ॥੩੩੬॥

੧੩੬੯–ਇਟਸਿਟ, ਸੁੰਢ, ਦੇਵਦਾਰ, ਸੁਹਾਂਜਣਾਂ, ਸਰੋਂ ਤੇ ਮਿਰਚ, ਇਹ ਸਭ ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰੇ ਸਰਬ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੋਜ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੩੩੬॥

ਭਮਰੀ ਬਿਛੂ ਸੋਥ ਉਪਾਇ–ਸੋਰਠਾ

ਜਲ ਸੋ ਪੀਸ ਲਗਾਇ, ਖਰੀ ਆਮ ਹਰਤਾਲ ਹੀ।
ਕਾਢੇ ਸੋਥ ਨਸਾਇ, ਮਾਛਰ ਬਿਛੂ ਭਮਰਿਆ ॥੩੩੭॥

੧੩੭੦—ਜਲ ਨਾਲ ਖਰੀ ਵਰਕੀਆ ਹੜਤਾਲ ਦਾ ਪੀਹਕੇ ਲੇਪ ਕਰੇ। ਇਹ ਉਸ ਸੋਜ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਜੇਹੜੀ ਮਛਰ ਬਿੱਛੂ ਅਤੇ ਡੇਮੂੰ ਆਦਿ ਦੀ ਹੋਵੇ ॥੩੩੭॥

ਸਰਬ ਸੋਥ ਉਪਾਇ–ਸੋਰਠਾ

ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਬਿਲ ਜੁ ਮੂਰ, *ਸਯਾਮਾ ਚਿਤ੍ਰਕ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰ।
ਦੂਧ ਸੰਗ ਪਿਵ ਪੂਰ, ਸਰਬ ਸੋਥ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ ॥੩੩੮॥

੧੩੭੧–ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ (ਮਘ, ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ), ਬਿੱਲਜੜ, *ਗਿਲੋਯ ਅਰ ਚਿਤ੍ਰਾ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਫਿਰ ਦੂਧ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਜ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੩੩੮॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਸੋ ਪੀਸ਼ੇ, ਲੇਪੁ ਕਰੋ ਇਟਸਿਟ ਰਕਤ।

---

*ਸ਼ਯਾਮਾ–ਗਿਲੋਯ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਟੀਕਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ੧੯੦.

ਸਰਬ ਸੋਥ ਤਨ ਖੀਸ, ਬੰਗਸੈਨ ਇਮ ਉਚਰੈ ॥੩੩੯॥

੧੩੭੨-ਗੋਕੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਨਾਲ ਲਾਲ ਇਟਸਿਟ ਪੀਹਕੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰਾਂ ਦੀ ਸੋਜ ਨਾਸ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਵੰਗਸੇਣ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ॥੩੩੯॥

ਚੌਪਈ

ਸੁੰਠੀ ਮੂਲੀ ਯੂਖ ਸੁ ਦੇਇ। ਇਟਸਿਟ ਚਿਤ੍ਰਕ ਸਾਕ ਖਵੇਇ।
†ਮਾਨਕੰਦ ਕਾ ਯੂਖ ਪਿਲਾਇ। ਸਰਬ ਸੋਥ ਤੀਨੋ ਹਰਵਾਇ ॥੩੪੦॥

੧੩੭੩-ਸੁੰਢ ਤੇ ਮੂਲੀ ਦਾ ਯੂਖ ਪਿਲਾਵੇ, ਯਾ:-

੧੩੭੪-ਇਟਸਿਟ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰੇ ਦੇ ਪਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਸਾਗ ਖਾਵੇ, ਯਾ:-

੧੩੭੫-†ਮਾਨਕੰਦ ਦਾ ਯੂਖ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੋਜ ਨੂੰ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਸ ਕਰਨ ਹਾਰ ਹਨ ॥੩੪੦॥

ਇਟਸਿਟ ਨੀਂਬ ਅਰਕ ਕੇ ਪਾਨ। ਗੋਮੂਤਰ ਸੋ ਤੀਨੋ ਜਾਨ।
ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਸੇਂਚਨ ਇਹੁ ਠਾਂਨ। ਤੀਨ ਜੋਗ ਤੇ ਸੋਥ ਸੁ ਹਾਂਨ॥੩੪੧॥

੧੩੭੬-ਇਟਸਿਟ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕਰਕੇ, ਯਾ:-

੧੩੭੭-ਨਿੰਮ ਦੇ ਪਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕਰਕੇ, ਯਾ:-

੧੩੭੮-ਅੱਕ ਦੇ ਪਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਸੇਂਚਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਜ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੪੧॥

ਰੁਵਕ ਕਰੰਜੂ ਇਟਸਿਟ ਅਰਕ। ਗੋਮੂਤਰ ਸੋ ਕ੍ਵਾਥ ਸੁ ਕਰਕ।
***ਸੇਂਚਨ ਕੀਜੈ ਤੀਜਕਾ ਅੰਗ। ਰੋਗ ਸੂਤਕਾ ਸੋਥ ਸੁ ਭੰਗ ॥੩੪੨॥**

੧੩੭੯-ਅਰਿੰਡ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਮੀਚਕਾ, ਇਟਸਿਟ ਤੇ ਅੱਕ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਲੈਕੇ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ ਅਰ ਜਿਸ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਜਿਸ ਅੰਗ ਪਰ ਸੋਜ ਹੋਵੇ, ਓਥੇ ਤ੍ਰੇੜਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸੂਤਕਾ ਰੋਗ ਅਰ ਸੋਜ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੪੨॥

ਬਿਭੀਤਕ ਫਲ ਜਠਰ ਲਿਪਾਇ। ਦਾਹ ਸੋਥ ਸਭ ਹੀ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਯਸਟੀਘਨ ਬਿਲਪਤ੍ਰ ਚੰਦਨ। ਲੇਪੇ ਪਿੜਕਾ ਸੋਥ ਸੁ ਖੰਡਨ॥੩੪੩॥

੧੩੮੦-ਬਹੇੜੇ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਗਿਰੀ,ਯਾਂ ਛਿਲਕਾ,ਪੇਟ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੋ ਤਾਂ ਸੜਨ ਅਰ ਸੋਜਾ ਸਭ ਤਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਯਾ:-

੧੩੮੧-ਮੁਲੱਠੀ ਮੋਥਾ, ਬਿਲ ਦੇ ਪਤ੍ਰ ਅਰ ਚੰਦਨ ਪੀਸਕੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਫਿਨਸੀ ਦੀ ਸੋਜਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੩੪੩ ॥

---

†ਮਾਨਕੰਦ ਬੰਗਾਲ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

*ਤ੍ਰੇੜਾ ਕਰੇ ਭਾਵ ਟਕੋਰ ਕਰੇ। ਤ੍ਰੇੜੇ ਦਾ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਧਕੇ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਲੀਰ ਕੰਬਲ ਯਾ ਫਲਾਲੈਨ ਦੀ ਲੈਕੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਦੇ ਜਲ ਵਿਚ ਭਿਉਂਕੇ ਨਿਚੋੜਕੇ ਗਰਮਾ ਗਰਮ ਸੋਜ ਸਥਾਨ ਪਰ ਧਰ ਦੇਵੇ, ਇਸਤਰਾਂ ਬਾਰੰਬਾਰ ਚੁਕੇ ਤੇ ਰਖੇ। ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਜਲਧਾਰਾ ਕਰੇ।

ਅੰਗਨ ਸੋਥ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਰਹਸਨ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਸਿਗ੍ਰੂ ਬੜਿੰਗ। ਨਿੰਬ ਅਰਕ ਬਜ਼ਾਘਰ ਨਖ ਅੰਗ।
ਮੂਰਬਾ ਤਿਕਤਾਂ ਰੋਹਨਿ ਜਾਨ। ਸੇਕ ਲੇਪ ਇਨਕਾ ਭਿਨਿ ਠਾਨ॥੩੪੪॥
ਏਕ ਏਕ ਸਭ ਸੋਥ ਗਵਾਇ। ਬੰਗਸੇਨ ਮਤ ਏਹੁ ਕਹਾਇ।
ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਸੇ ਗੁੱਗਲ ਖਾਇ। ਵਾ ਪੀਪਰ ਸਭ ਸੋਥ ਗਵਾਇ॥੩੪੫॥

੧੩੯੨–ਰਾਸਨਾ, (ਜ਼ੰਜਬੀਲ ਸ਼ਾਮੀ), ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਸੁਹਾਂਜਣਾ, ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਨਿੰਮ, ਅੱਕ, *ਥੋਹਰ, *ਮਰੋੜਫਲੀ ਤੇ *ਕੁਟਕੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਲੀ ਇਕੱਲੀ ਦਾ ਸੇਕ ਯਾ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਜ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਇਹ ਵੰਗਸੇਨਾਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਯਾ:–

੧੩੯੩–ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਗੁਗਲ ਖਾਵੇ। ਯਾ:–

੧੩੯੪–ਮਘ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਜ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ॥੩੪੫॥

ਗੁਗਲ ਸੁੰਠੀ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਗੋ ਮੂਤ੍ਰਹਿ ਸੇ ਸੋਥ ਮਿਟਾਇ।
ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਪੀਵੇ ਅਸਥਾਨ। ਸਰਬ ਸੋਥ ਤਨ ਸੂਤਕ ਹਾਨ॥੩੪੬॥

੧੩੯੫–ਗੁੱਗਲ ਦਾ ਤੇ ਸੁੰਢ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਪਾਇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰਾਂ ਦੀ ਸੋਜ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਯਾ:–

੧੩੯੬–ਨਿਰਾ ਗਊਮੂਤਰ ਹੀ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਜ ਅਰ ਪ੍ਰਸੂਤ, ਵਾਯੂ ਸਭ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ॥੩੪੬॥

ਗੁੜ ਸੁੰਠੀ ਤੇ ਸੋਥ ਹਰਾਇ। ਗੁੜ ਸੁੰਠੀ ਪੀਪਰ ਵਾ ਖਾਇ।
ਆਮਸੂਲ ਸਭ ਤਨ ਕੀ ਸੋਥ। ਦੋਊ ਜੋਗ ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਖੋਥ॥੩੪੭॥

੧੩੯੭–ਗੁੜ ਤੇ ਸੁੰਢ ਫੱਕਕੇ ਪਿਛੋਂ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਪੀਵੇ। ਯਾ—

੧੩੯੮–ਗੁੜ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਮਘ ਫੱਕਕੇ ਪਿਛੋਂ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਆਮ ਸੂਲ ਅਰ ਸੋਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਾਂ ਨਾਲ ਨਾਸ ਹੋਵੇ॥੩੪੭॥

ਗੁੜਾਦੀ ਚੂਰਣ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਗੁੜ ਪਲ ਤੀਨ ਸੋਠ ਸਮ ਜਾਨ। ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਤਿਨਪਲ ਨਿਸ ਲੈ ਠਾਨ।
ਲੋਹਚੂਨ ਤਿਲ ਆਨ ਬੜਿੰਗ। ਪਲ ਪਲ ਤੀਨੋ ਲੇਵੇ ਚੰਗ॥੩੪੮॥
ਚੂਰਨ ਕਰਕੇ ਖਾਵੇ ਸਹੀ। ਕਰਖ ਏਕ ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਕਹੀ।
ਸਰਬ ਸੋਥ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਨੇ ਦਯੋ ਬਤਾਇ॥੩੪੯॥

੧੩੯੯–ਗੁੜ ੧੨ ਤੋਲੇ, ਸੁੰਢ ੧੨ ਤੋਲੇ, ਮਘ ੧੨ ਤੋਲੇ, ਹਲਦੀ ੧੨ ਤੋਲੇ, ਮ੍ਰਿਤ ਲੋਹਚੂਨ, ਤਿਲ ਅਰ ਬਾਇਵੜਿੰਗ, ਇਹ ਤਿੰਨੇ ੪–੪ ਤੋਲੇ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰੇ ਅਰ ੧ ਤੋਲਾ ਨਿੱਤ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ

---

*ਦੇਖੋ ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼।

ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਜ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਇਹ ਵੰਗਸੇਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ॥੩੪੮॥੩੪੯॥

ਪੁਨਰਨਵਾਦਿ ਚੂਰਨ–ਚੌਪਈ

ਇਟਸਿਟ ਪਾਠਾ ਛਿੰਨਾਦਾਰ। ਸੁੰਠੀ ਗੋਖਰੂ ਦੋ ਨਿਸ ਡਾਰ।
ਦੋਬ੍ਰਿਹਤੀ ਪੀਪਰ ਬਿਖ ਚਿਤ੍ਰਕ। ਪੀਸੀ ਚੂਰਨ ਕਰੀਓ ਮਿਤ੍ਰਕ ॥੩੫੦॥
ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਸੋ ਪੀਵਨ ਦੇਇ। ਸਰਬ ਸੋਥ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਇ।
ਉਦਰ ਰੋਗ ਆਮੇ ਮਿਟ ਜਾਹਿ। ਸਕਲ ਸਰੀਰ ਸੋਥਥਿ ਨਾਹਿ॥੩੫੧॥

੧੩੯੦–ਇਟਸਿਟ, ਪਾਠਾ; ਗਿਲੋਯ, ਦੇਵਦਾਰ, ਸੁੰਢ, ਭੱਖੜਾ, ਹਲਧੀ, ਦਾਰੂਹਲਧੀ, ਛੋਟੀ ਬਡੀ ਦੋਨੋਂ ਕੰਡਿਆਰੀਆਂ, ਮਘ, ਪਤੀਸ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਾ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਪੀਹੇ, ਛਾਣਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰ ਰਖੇ। ਫਿਰ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਫਕੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਜ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ। ਪੇਟ ਦੇ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਗ ਅਰ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਮਾਤ੍ਰ ਦੀ ਸੋਜ ਦੂਰ ਕਰਨਹਾਰਾ ਇਹ ਚੂਰਣ ਹੈ ॥੩੫੦॥੩੫੧॥

ਅਥ ਕੌਂਚਾਦਿ ਲਗੇ ਤੇ ਸੋਥ ਅਰ ਖਾਜ ਹੋਇ ਤਾਂ ਉਪਾਯ

ਚੌਪਈ

ਗੋਬਰ ਮਹਿਖ ਤਨਾ ਲੈ ਆਇ। ਚਿਰੋ ਰਾਖ ਇਸਨਾਨ ਕਰਾਇ।
ਵਾ ਏਲੋਂ ਕਾ ਰਸਾ ਮਿਲਾਇ। ਬਿਖ ਕੀ ਸੋਥ ਸਕਲ ਟਰ ਜਾਇ॥੩੫੨॥

੧੩੯੧–ਮਹੀਂ ਦਾ ਗੋਹਾ ਲੈ ਆਵੇ। ਸੋਜ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਪਰ ਮਲੇ ਅਰ ਲੇਪ ਕਰੇ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਰੱਖਕੇ ਫਿਰ ਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇ। ਯਾ:–

੧੩੯੨–ਏਲੋਂ (ਪਨਵਾੜ) ਦਾ ਰਸਾ ਲਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਖ ਦੀ ਸੋਜ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ਹੈ ॥੩੫੨॥

ਜਿਮੀਂਕੰਦ ਸੋਥ ਉਪਾਯ–ਦੋਹਰਾ

ਲੇਪ ਕਰੇ ਜਿਹ ਸੋਥ ਹੈ, ਤੇਲ ਕਟਕ ਵਾ ਮੀਠ।
ਸੂਰਨ ਸੋਥ ਸੁ ਜਾਤ ਹੈ, ਜਵ ਤਿਲ ਲੇਪੋ ਈਠ ॥੩੫੩॥

੧੩੯੩–ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਸੋਜ ਹੋਵੇ, ਓਥੇ ਕੌੜਾ ਯਾ ਮਿੱਠਾ ਤੇਲ ਮਲੇ ਤਾਂ ‡ਜਿਮੀਕੰਦ ਦੀ ਸੋਜ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਅਥਵਾ:–

੧੩੯੪–ਜੌਂ ਤੇ ਤਿਲ਼ਾਂ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸੋਜ ਜਾਵੇ ॥੩੫੩॥

ਅਥ ਭਿਲਾਤ ਸੋਥ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਕਾਲੀ ਮਾਟੀ ਤਿਲ ਲੈ ਲੇਪ। ਸੋਥ ਭਲਾਤਕ ਜਾਤਿ ਸੰਖੇਪ।

---

‡ਜਿਮੀਕੰਦ ਨੂੰ ਚੀਰੇ ਤਾਂ ਸੋਜ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕਰਾਚੀ ਦੀ ਤਰਫ ਦਾ ਜਿਮੀਕੰਦ ਜ਼ਹਿਰ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਕੱਦੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੀਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੋ ਧਰਤੀ ਯਾ ਦੇਸ ਭੇਦ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਏ।

ਮਹਿਖੀ ਮਾਖਨ ਵਾ ਤਿਲ ਦੂਧ। ਸੋਥ ਭਲਾਤਕ ਹੋਵਤ ਸੁਧ ॥੩੫੪॥

੧੩੯੫-ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ (ਕਵੀਸ) ਅਰ ਤਿਲ ਘੋਟਕੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਭਿਲਾਵੇ ਦੀ ਸੋਜ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ। ਯਾਂ-

੧੩੯੬-ਮਹੀਂ ਦਾ ਮੱਖਣ ਲਗਾਵੇ। ਅਥਵਾ:-

੧੩੯੭-ਤਿਲ ਤੇ ਦੁੱਧ ਲਗਾਵੇ ਤਾਂ ਭਿਲਾਵੇ ਦੀ ਸੋਜ ਜਾਂਦੀ ਰਹੇ ॥੩੫੪॥

ਯਸਟੀ ਦੂਧ ਵ ਤਿਲ ਨਵਨੀਤ। ਸੋਥ ਭਲਾਤਕ ਦੋਊ ਜੀਤ।
ਤਿਲਵਾ ਤੇਲੁ ਤਿਲਾਂ ਕਾਂ ਲਾਇ।ਸੋਥ ਭਲਾਤਕ ਛਿਨਮਹਿ ਜਾਇ।੩੫੫।

੧੩੯੮-ਮੁਲੱਠੀ ਤੇ ਦੁਧ ਮਲੇ। ਅਥਵਾ:-

੧੩੯੯-ਤਿਲ ਤੇ ਮੱਖਣ ਲਾਵੇ ਤਾਂ ਭਿਲਾਵੇ ਦੀ ਸੋਜ ਨੂੰ ਏਹ ਦੋਨੋਂ ਯੋਗ ਜਿੱਤਣਹਾਰੇ ਹਨ। ਅਥਵਾ:-

੧੪੦੦-ਤਿਲ ਤੇ ਤਿਲਾਂ ਦਾ ਤੇਲ ਲਾਵੇ ਤਾਂ ਭਿਲਾਵੇ ਦੀ ਸੋਜ ਤੁਰਤ ਫੁਰਤ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੩੫੫ ॥

ਅਰਕ ਸੁਨਹੀ ਵਾ ਅਪਰ ਜੁ ਕੋਇ। ਜਿਨ ਤੇ ਤਨ ਮੈ ਸੋਥ ਜੁ ਹੋਇ।
ਸਭ ਕੋ ਤੇਲ ਮਿਸਟ ਹੈ ਯੋਗੁ। ਸਰਬ ਸੋਥ ਕਾ ਜਾਵਤ ਰੋਗੁ ॥੩੫੬॥

੧੪੦੧-ਅੱਕ ਥੋਹਰ ਅਥਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜ਼ਹਿਰਦਾਰ ਵਸਤੂ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਵਿਖੇ ਸੋਜਾ ਹੋ ਆਵੇ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਤੇਲ ਲਾਵੇ ਤਾਂ ਸੋਜ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ॥ ੩੫੬ ॥

ਦੋਹਰਾ- ਸਿਰਸ ਤੁਚਾ ਰਸ ਲਾਇ ਮਾਖਨੇ, ਮਿਟਤ ਸੋਥ ਭਲਾਤ।
ਬੰਬੂਲ ਕ੍ਵਾਥ ਅਸਨਾਨ ਕਰ, ਸੋਥ ਭਲਾਤਕ ਜਾਤ ॥੩੫੭॥

੧੪੦੨-ਸਰੀਂਹ ਦੀ ਛਿਲ ਦਾ ਰਸ ਲਾਕੇ ਮੱਖਣ ਮਲੇ ਤਾਂ ਭਿਲਾਵੇ ਦੀ ਸੋਜ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਅਥਵਾ:-

੧੪੦੩-ਕਿਕ੍ਰ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਨਾਲ ਸਨਾਨ ਕਰਾਵੇ ਤਾਂ ਭੀ ਸੋਜ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥

ਸੋਥ ਦੇ ਪੱਥ-ਗੀਤਕਾ ਛੰਦ

ਬਿਰੇਚ ਲੰਘਨ ਰੁਧਰੁ ਕਾਢਨ, ਸ੍ਵੇਦ ਲੇਪ ਪ੍ਰੋਖੇਚਨੰ।
ਕੁਲਥ ਮੁਗਦਾ ਸਾਲ ਯਵ ਲੈ, ਸਰਪਿ ਤਕ੍ਰ ਪੇਰਨੰ।
ਲਇਨ ਸਿਗ੍ਰੂ ਬਾਲ ਮੂਲੀ, ਗੋਂਗਲੂ ਸੁ ਪਟੋਲ ਹੀ।
ਏਰੰਡ ਤੇਲ ੈ ਭਲਾਤ ਗੁੱਗਲ, ਇਟਸਿਟਾ ਲੈ ਘੋਲ ਹੀ ॥੩੫੮॥

ਦੋਯਾ ਛੰਦ

ਅਜ ਗੋ ਮਹਿਖੀ ਮੂਤ ਪਿਲਾਵੈ, ਹਰਿਦ੍ਰਾ ਸਭ ਖਾਂਰਾ।
ਸੁਰਾ ਮਟਰ ਕਾਰੇਲ ਕਰੌਂਦੇ, ਕਸਤੂਰੀ ਨਿੰਬ ਧਾਰਾ।

ਦੀਪਨ ਪਲਵਾ *ਇਖ ਕੇ ਜਾਨੋ, ਸੁਰਾਦਾਰ ਨਿਤ ਸੇਵੈ।
ਸੋਥ ਸਕਲ ਕੇ ਪਥ ਬਖਾਨੇ, ਨਿਸ ਦਿਨ ਸੋਥੀ ਲੇਵੈ ॥੩੫੯॥

੧੪੦੪–ਜੁਲਾਬ, ਫਾਕੇ, ਫਸਤ ਖੋਲਨਾ, ਪਸੀਨਾ ਲੇਪਾ ਤ੍ਰੇੜਾ, ਕੁਲਥ, ਮੂੰਗ, ਚੌਲ, ਜੌਂ ਘ੍ਰਿਤ ਲੱਸੀ (ਘੁਟਣਾ)। ਲਸਨ ਸੁਹਾਂਞਣਾਂ, ਨਰਮ ਮੂਲੀ, ਸ਼ਲਗਮ, ਪਟੋਲ [ਪਰਵਲ], ਇਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ, ਭਿਲਾਵੇ, ਗੁਗਲ, ਇਟਸਿਟ, ਮੱਠਾ, ਬਕ੍ਰੀ, ਗਊ, ਮਹੀਂ ਦਾ ਮੂਤ੍ਰ ਪੀਣਾ, ਹਲਧੀ, ਖਾਰਾਂ, ਸ਼ਰਾਬ, ਮਟਰ, ਕਕੌੜੇ, ਕਸਤੂਰੀ, ਨਿੰਮ, ਦੀਪਨ ਕਰਨ ਹਾਰੇ ਪਦਾਰਥ *ਤਾਲਮਖਾਣੇ ਦੇ ਪਤ੍ਰੇ ਅਰ ਦੇਵਦਾਰ ਇਹ ਸਭ ਨਿਤ ਸੇਵਨ ਕਰੇ। ਇਹ ਸਭਤਰਾਂ ਦੀ ਸੋਜ ਦੇ ਪੱਥ ਕਹੇ ਹਨ। ਸੋਜੇ ਵਾਲਾ ਰਾਤ ਦਿਨ ਖਾਵੇ ਪੀਵੇ ॥ ੩੫੮ ॥ ੩੫੯ ॥

ਕੁਪੱਥ–ਦ੍ਵੈਯਾਛੰਦ

ਗ੍ਰਾਮਯਾਨੂਪ ਜਲਚਰਾ ਮਾਸੰ, ਨਾਵਨ ਸਾਕ ਜੁ ਸੂਕਾ।
ਨਵਾ ਅੰਨ ਗੁੜ ਪਿਸਟੀ ਮਾਖਾ, ਦਧਿ ਜੋ ਚੂਪਤ ਊਕਾ।
ਮੈਥਨ ਅਮਲ ਬਲੂਰ ਸ੍ਵਪਨ ਦਿਨ, ਗੁਰੁ ਸਜਾਤਮ ਜੋ ਖਾਵੈ।
ਏ ਕੁਪਥ ਸੋਥ ਕੋ ਸਭਹੀ, ਜੋ ਖਾਵੈ ਬਢਿ ਜਾਵੈ ॥੩੬੦॥

੧੪੦੫–ਗ੍ਰਾਮਾ ਦੇ ਤਥਾ ਅਨੂਪਜ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਮਾਸ. ਨਸਵਾਰ, ਸੁਕੇ ਸਾਗ, ਨਵੇਂ ਅੰਨ, ਗੁੜ, ਮਹਾਂ ਦੀ ਪੀਠੀ, ਦਹੀ, ਗੰਨੇ ਦਾ ਚੂਪਣਾ, ਮੈਥੁਨ, ਖੱਟੇ [illegible], ਮਾਂਸ, ਦਿਨ ਦਾ ਸੌਣਾ, ਭਾਰੇ ਅਰ ਬੇਹੇ ਖਾਣੇ, ਇਹ ਸਭ ਸੋਥ ਦੇ ਕੁਪੱਥ ਹਨ, ਜੇਹੜਾ ਸੋਜ ਵਿਚ ਖਾਵੇ ਉਸਦੀ ਸੋਜ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥ ੩੬੦ ॥

ਅਥ ਅੰਡ ਬ੍ਰਿਧੀ ਨਿਦਾਨ–ਚੌਪਈ

ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਰੁਧਰੋ ਜਾਨ। ਮੇਦ ਮੂਤ੍ਰ ਆਦ੍ਰਾਂ ਤੇ ਠਾਨ।
ਕੁਪਿਤ ਬਾਤ ਸੋਥ ਅੰਡ ਕਰੈ। ਸੂਲ ਪੀਰ ਭਾਰੀ ਸੋ ਧਰੈ ॥੩੬੧॥

੧ ਬਾਤ, ੨ ਪਿਤ, ੩ ਕਫ, ੪ ਰੁਧ੍ਰ, ੫ ਮੇਦ, ੬ ਮੂਤ੍ਰ ਅਰ ੭ ਆਂਤ੍ਰਬ੍ਰਿਧੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਤ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਅੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸੋਜ ਕਰੇ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸੂਲ, ਪੀੜ ਅਰ ਭਾਰੀਪਨ ਇਹ ਲਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥ ੩੬੧ ॥

ਲੱਛਣ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਮਸਕ ਜੈਸੇ ਪੀਰ ਰੂਖੀ, ਬਾਤ ਏਹੀ ਜਾਨ।

---

*ਇਖੂ–ਤਾਲਮਖਾਣਾ ਹੈ, ਗੰਨੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਔਸ਼ਧੀ ਕੋਸ਼। ਪਲਵਾ ਕਰਕੇ ਪਤੇ ਹਨ, ਸੋ ਤਾਲਮ ਖਾਣੇ ਦੇ ਪੱਤੇ। ਪਰੰਤੂ ਮੂਸੇ ਵਾਲਾ ਪਲਵ–ਦਾ ਪਾਲਕ, ਇਖੂ ਦਾ–ਅਰਥ ਗੰਨੇ ਕਰਕੇ ਪਥਯਾਪਥ ਵਲੋਂ ਨੇਤ੍ਰ ਮੀਟਦਾ ਹੈ। ਭਲਾ ਜੇ ਗੰਨੇ ਅਰਥ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੁਪੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕਯੋਂ ਬਰਜੇ ਹਨ ?। ਏਥੇ ਆਲੋ ਮੁਹਾਰੀਏ ਨੇ ਭੀ ਨੌਂ ਤੇਆਂ ਸਤਾਈ ਕਹਿਕੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਬੰਧੇ ਪਾਯਾ। ਅਜੇਹੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਲਿਹਾਰ ! ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੈਦਕ ਦੇ ਕਲੰਕਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਯਾ।

ਮੂਤ੍ਰ ਆਂਦ੍ਰ ਬਾਤ ਸਮ ਹੈ, ਲਛਨਾ ਪਰਧਾਨ।
ਪਕਜੋ ਗੁੱਲਰ ਦਾਹ ਲਾਲੀ, ਪਿੱਤ ਅੰਡਜ ਏਹ।
ਸੀਤ ਭਾਰੀ ਚਿਕਨ ਕਾਠਾ,ਪੀਰ ਨਹਿ ਕਫ ਤੇਹ ॥੩੬੨॥
ਮੇਦ ਕਫ ਸਮ ਜਾਨ ਲੀਜੈ,ਰੁਧਿਰ ਟਕਤ ਅਕਾਰ।
ਆਂਡਿ ਬ੍ਰਿਧ ਕੇ ਜਾਨਿ ਲਛਨ,ਘਨੋ ਨਹਿ ਬਿਸਤਾਰ।
ਆਂਡ ਸੰਧ ਪਰ ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਵੈ, ਸੋਊ ਬ੍ਰਿਧਮ ਕਹਾਇ।
ਸੂਰ ਜੁਰ ਅੰਗ ਸਾਦ ਲਛਨ,ਅਭਿਖਯੰਦੇ ਦਧਿ ਖਾਇ।੩੬੩।

ਮਸ਼ਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰੀ ਹੋਈ ਪੀੜਾ ਹੋਵੇ ਅਰ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋਇ। ਇਹ ਬਾਤ ਦੀ ਅੰਡਬ੍ਰਿਧੀ ਹੈ, ਮੂਤ੍ਰ ਅਰ ਆਂਦ੍ਰ ਦੀ ਬਾਤ ਸਮਾਨ ਲਛਣਾਂ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੱਕੇ ਹੋਏ ਗੁੱਲਰ ਫਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੋਵੇ, ਦਾਹ, ਲਾਲੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸੋ ਪਿਤ ਅੰਡਬ੍ਰਿਧੀ ਹੈ। ਠੰਢੀ, ਭਾਰੀ, ਚੀਕਣੀ, ਕਰੜੀ ਅਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੀੜ ਨਾਂ ਹੋਵੇ ਸੋ ਕਫ ਦੀ ਅੰਡ ਬ੍ਰਿਧੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੇਦ ਦੀ ਅੰਡਬ੍ਰਿਧੀ ਕਫ ਦੇ ਸਮਾਨ ਲਛਣਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਰ ਖੂਨ ਦੀ ਪਿਤ ਦੇ ਲਛਣਾਂ ਸਮਾਨ ਕਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਨ ਤੇ ਅੰਡਬ੍ਰਿਧੀ ਦੇ ਲਛਣ ਕਹੇ ਹਨ।ਬਹੁਤਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅੰਡਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਧੀ (ਜੋੜ) ਵਿਚ ਗੰਢ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਓਹ ਬਿਦ੍ਰਮ ਅਰਥਾਤ 'ਬਦ)' ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਲ ਤਾਪ ਅੰਗਾਂ ਵਿਖੇ ਪੀੜਾ ਇਹ ਲਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਰ ਅਭਿ-ਖਯੰਦੀ ਤਥਾ ਦਹੀਂ ਆਦਿ ਖਾਣੇ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ॥ ੩੬੭ ॥

ਬਾਤ ਅੰਡ ਬ੍ਰਿਧੀ ਉਪਾਯ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਗੁਗਲ ਤੇਲ ਇਰੰਡ ਕਾ, ਪੀਵਤ ਉਠ ਪਰਭਾਤ।
ਤੇਲ ਇਰੰਡ ਸਹਿ ਪਯ ਪਿਵਤ, ਬਾਤ ਅੰਡਬ੍ਰਿਧ ਜਾਤ ॥੩੬੪॥

੧੪੦੬—ਗੁਗਲ ਤੇ ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਇਹ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਉਠਕੇ ਪੀਵੇ ॥
੧੪੦੭—ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਅਰ ਦੁਧ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਅੰਡਬ੍ਰਿਧੀ ਜਾਵੇ ॥ ੩੬੪ ॥

ਚੌਪਈ

ਗੁਗਲ ਤੇਲ ਇਰੰਡ ਗੋ ਮੂਤ। ਪੀਵਤ ਆਂਡਬ੍ਰਿਧ ਨਹਿ ਹੂਤ।
ਨਕ ਛਿਕਣ ਵਾ ਘ੍ਰਿਤ ਸੋ ਪੀਤ।ਬਾਤ ਅੰਡ ਬ੍ਰਿਧ ਰੁਜ ਕੋ ਜੀਤ।੩੬੫।

੧੪੦੮—ਗੁਗਲ ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਅਰ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਮਿਲਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਅੰਡਬ੍ਰਿਧੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਯਾ:—

੧੪੦੯—ਨਕਛਿਕਣੀ ਬੂਟੀ ਗੋਕੇ ਘਿਉ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦੀ ਅੰਡਬ੍ਰਿਧੀ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੩੬੫ ॥

ਪਿਤ ਆਂਡ ਬ੍ਰਿਧਿ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਚੰਦਨ ਮਧੁਕੰ ਪਦਮ ਉਸੀਰ। ਰਿਲ ਉਤਪਲ ਜੀਰਾ ਲੈ ਨੀਰ।

ਸੇਕ ਲੇਪ ਯਾਕੋ ਤੁਮ ਕਰੋ। ਪਿੱਤ ਆਂਡ ਰੁਜ ਦਾਹ ਜੁ ਹਰੋ ॥੩੬੬॥

੧੪੧੦–ਚੰਦਨ, ਮੁਲੱਠੀ ਕਮਲ ਤੇ ਖਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁਧ ਵਿਚ ਲੇਪ ਕਰੇ। ਵਾ:–

੧੪੧੧–ਤਿਲ, ਕਮਲ ਤੇ ਜੀਰੇ ਦਾ ਜਲ ਨਾਲ ਸੇਕ ਯਾ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦੀ ਆਂਡਬ੍ਰਿਧੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੩੬੬ ॥

ਪੰਚ ਬਲਕਲ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਬੜ ਪੀਪਰ ਗੂਲਰ ਪਿਲਖਨ ਜਾਨ। ਪਾਰਸ ਪੀਪਰ ਪਾਚੋ ਠਾਨ।
ਕਲਕ ਕਰੀ ਘ੍ਰਿਤ ਸੋ ਲੈ ਲੇਪ। ਵਾ ਸੇਂਚੇ ਪਿਤ ਆਂਡੇ ਖੇਪ॥੩੬੭॥

੧੪੧੨–ਬੋਹੜ, ਪਿਪਲ, ਗੂੱਲਰ, ਪਿਲਖਣ ਦੇ ਸਫੈਦ ਪਿਪਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਿਲ ਲੈਕੇ ਕਲਕ ਕਰ, ਫਿਰ ਘਿਉ ਪਾਕੇ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਅਥਵਾ ਕੋਸਾ ਕੋਸਾ ਪਾਣੀ ਤ੍ਰੋਂਕਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪਿਤ ਦੀ ਆਂਡਬ੍ਰਿਧੀ ਜਾਵੇ) ਇਸ ਵਿਚ ਸਫੈਦ ਪਿਪਲ ਦੀ ਥਾਂ ਕਈ ਸਰੀਂਹ ਦੀ ਤੇ ਕਈ ਬੈਂਤ ਦੀ ਛਿਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ) ॥ ੩੬੭ ॥

ਰਕਤ ਆਂਡ ਉਪਾਇ–ਸੋਰਠਾ

ਪਿਤ ਰਕਤ ਸਮ ਜਾਨ, ਬਾਤ ਮੂਤ੍ਰ ਆਂਦ੍ਰ ਸਮੈ।
ਆਂਡ ਰਕਤ ਕੀ ਹਾਨ, ਜੋਕ ਲਗਾਏ ਹੋਤ ਹੈ ॥੩੬੮॥
ਬਾਤੇ ਤਨਾ ਉਪਾਇ, ਆਂਦ੍ਰ ਮੂਤ੍ਰ ਠਾਨਿਯੇ।
ਬੰਗਸੈਨ ਬਤਲਾਇ,ਸਾਚੀ ਲਖਿ ਈਹਾਂ ਲਿਖੀ ॥੩੬੯॥

੧੪੧੩–ਪਿੱਤ ਦੀ ਆਂਡਬਿਧੀ ਅਰ ਰਕਤ ਦੀ ਆਂਡਬ੍ਰਿਧੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਇਸਤਰਾਂ ਬਾਤ ਸਮਾਨ ਮੂਤ੍ਰ ਦੀ ਤੇ ਆਂਦ੍ਰ ਬ੍ਰਿਧੀ ਹੈ। (ਇਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਇਕ ਸਮਾਨ ਕਰੇ) ਫਿਰ ਭੀ ਰਕਤ ਦੀ ਆਂਡਬ੍ਰਿਧੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਜੋਕ ਲਗੋਣ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਂਡਬ੍ਰਿਧ ਅਰ ਮੂਤ੍ਰ ਅੰਡਬ੍ਰਿਧੀ ਦਾ ਯਤਨ ਬਾਤ ਆਂਡਬ੍ਰਿਧੀ ਸਮਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਇਹ ਵੰਗਸੇਨ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ॥ ੩੬੮ ॥ ੩੬੯ ॥

ਕਫ ਆਂਡਬ੍ਰਿਧੀ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਕੋ ਤਪਤ ਕਰਾਇ। ਲੇਪਤ ਕਫ ਕੀ ਆਂਡ ਮਿਟਾਇ।
ਨਿਸਾ ਦਾਰੁਕਾ ਕਲਕ ਕਰਾਇ। ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਪਿਵ ਅੰਡ ਜੁ ਜਾਇ ॥੩੭੦॥

੧੪੧੪–(ਦਾਰਹਲਧੀ) ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਘੋਟਕੇ ਗਰਮ ੨ ਲੇਪ ਕਰੇ

੧੪੧੫–ਦਾਰਹਲਧੀ ਦਾ ਕਲਕ ਕਰਕੇ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਕੋਸਾ ਕੋਸਾ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਆਂਡਬ੍ਰਿਧੀ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੩੭੦ ॥

ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰਾਇ। ਖਾਰ ਲਵਨ ਬਿਚ ਪਾਇ ਪਿਯਾਇ।
ਕਫੀ ਬਾਤ ਕਾ ਆਂਡ ਜੁ ਬ੍ਰਿਧਿ। ਜਾਵਤ ਜਾਨੋ ਸਾਚੀ ਕ੍ਰਿਧ ॥੩੭੧॥

੧੪੧੬–ਤ੍ਰਿਕੁਟੇ ਤੇ ਤ੍ਰਿਫਲੇ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਵਿਚ ਜੌਂਖਾਰ ਤੇ ਖਾਰੀਲੂਣ ਪਾ ਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਆਂਡਬ੍ਰਿਧੀ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੩੭੧ ॥

ਦੋਹਰਾ

ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਕ੍ਵਾਥ ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਸੋਂ, ਪੀਵਤ ਨਰ ਪਰਭਾਤ।
ਕਫੀ ਬਾਤ ਕਾਆਂਡਬ੍ਰਿਧਿ ਜਾਵਤ ਹੈ ਛਿਨ ਮਾਤ ॥੩੭੨॥

੧੪੧੭–ਤ੍ਰਿਫਲੇ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਨਿਤ ਉਠ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦੀ ਆਂਡੇ ਬ੍ਰਿਧੀ ਦਾ ਦੁਖ ਖਿਨ ਵਿਚ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੩੭੨ ॥

ਸਰਬ ਆਂਡ ਬ੍ਰਿਧੀ ਉਪਾਇ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਸਰਖਪ ਬਚ ਕਾ ਕਲਕ ਕਰ, ਕੀਜੈ ਲੇਪੁ ਬਨਾਇ।
ਆਂਡਬ੍ਰਿਧਿ ਕੀ ਸੋਥ ਕੋ, ਦੇਵਤ ਤੁਰਤ ਗਵਾਇ ॥੩੭੩॥

***ਸਰੁਲਾ ਗਰੁ ਕੁਠਦਾਰ ਸੁੰਠਿ, ਲੇਪ ਮੂਤ ਆਰਨਾਰ।**
ਆਂਡਬ੍ਰਿਧਿ ਕਫ ਬਾਤ ਕੋ, ਮੇਦ ਰੋਗ ਕੋ ਟਾਰ ॥੩੭੪॥

੧੪੧੮–ਸਰੋਂ ਤੇ ਵਚ ਦਾ ਕਲਕ ਕਰਕੇ ਗਰਮ ਗਰਮ ਲੇਪੇ ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਆਂਡਬ੍ਰਿਧੀ ਅਰ ਸੋਜ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਨਾਸ ਕਰ ਦੇਵੇ ॥

੧੪੧੯–*ਸਰਲਗੂੰਦ, ਅਗਰ, ਕੁਠ, ਦੇਵਦਾਰ ਤੇ ਸੁੰਢ, ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਅਰ ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਫ ਬਾਤ ਦੀ ਆਂਡਬ੍ਰਿਧੀ, ਅਰ ਮੇਦ ਦੀ ਬ੍ਰਿਧੀ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਨਾਸ ਕਰੇ॥ ੩੭੩ ॥੩੭੪ ॥

ਕ੍ਵਾਥ–ਚੌਪਈ

ਰਾਸਨਾ ਯਸਟੀ ਛਿੰਨਾ ਬਲਾ। ਗੋਖਰੁ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੋ ਅਤਿ ਭਲਾ।
ਰੁਵਕ ਤੇਲ ਸੋ ਪੀਵਨ ਦਾਇ। ਆਂਡਬ੍ਰਿਧ ਕੀ ਸੋਥ ਮਿਟਾਇ ॥੩੭੫॥

੧੪੨੦– ਰਾਸਨਾ, ਮੁਲਠੀ, ਗਿਲੋਯ, ਖਰੈਟੀ, ਭਖੜਾ (ਤੇ ਅਰਿੰਡ ਦੀ ਜੜ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾਕੇ ਖੀਵੇ ਤਾਂ ਆਂਡਬ੍ਰਿਧੀ ਦੀ ਸੋਜ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੩੭੫ ॥

ਬਿਧ੍ਰਮ (ਬੱਦ) ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਪੀਪਰ ਸੇਂਧਾ ਜਲ ਸੋ ਖਾਇ। †ਕੁਰੰਟ ਭੇਦ ਕੇ ਪਯ ਸੋ ਪਯਾਇ।
ਵਾ ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਸੰਗੇ ਦੇਇ। ਬ੍ਰਿਧਮ ਰੋਗ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇਇ ॥੩੭੬॥

---

*ਸਰਲ ਦਾ ਨਾਮ ਧੂਪ ਸਰਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਪਹਾੜਾਂ ਪਰ ਇਸਦਾ ਬ੍ਰਿਛ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪੱਤੇ ਢੱਕਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਫੁਲ ਸਫੇਦ ਸੁਗੰਧ ਹੀਣ ਅਰ ਲਕੜੀ ਵਿਚੋਂ ਰਸ ਗੂੰਦ ਜੇਹਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਓਹੋ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਮ ਪ੍ਰਸਿਧ ਗੰਦਾ ਬਿਰੋਜਾ ਹੈ, ਯੂਨਾਨੀ "ਸੰਦਰਸ" ਬੋਲਦੇ ਹਨ ॥

†ਕਰੰਜ ਪੀਲਾ ਬਾਂਸਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਟ ਸਰਈਆ ਆਖਦੇ ਹਨ ਸੋ ਹੈ ਵਾਬੂ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਣ ਹੈ। ਇਸਦੇ ੩ ਭੇਦ ਹਨ। ਪੀਲੇ ਫੁਲ ਵਾਰੀ ਕਟ ਸਰਈਆ ਹੈ, ਲਾਲ ਫੁਲ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰਬਕ ਤੇ ਕਾਲੇ ਫੁਲ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਬਾਣ ਵਸੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਭ੍ਰਮ ਨਿਬ੍ਰਿਤੀ ਅਮਰ ਕੋਸ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਕਰੋ।

੧੪੨੧–ਮਘ ਤੇ ਸੇਂਧਾ ਨਿਮਕ ਜਲ ਨਾਲ ਫਕੇ। ਪੀਲਾ †ਬਾਂਸਾ ਭੇਡ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਯਾ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਬਦਰੋਗ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੩੭੬॥

ਦੋਹਰਾ

ਮ੍ਰਿਤਕ ਬਾਇਸ ਆਨਕੈ, ਅੰਡ ਊਪਰ ਬੰਧਾਇ।
ਬ੍ਰਿਧਮ ਆਂਡ ਕੀ ਸੋਥ ਕੋ, ਤੁਰਤੈ ਦੇਇ ਗਵਾਇ ॥੩੭੭॥

੧੪੨੨–ਮੋਯਾ ਕਾਂ ਲੈਕੇ ਅੰਡ ਕੋਸ਼ਾਂ ਪਰ ਬੰਨ੍ਹੇ ਤਾਂ ਬੱਦ ਅਰ ਆਂਡ ਦੀ ਸੋਜ ਤੁਰਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੭੭॥

ਜਰਣ ਹਾਪੁਖਾ ਕੁਸਟ ਗੋ, ਮੇਦ ਬਦਰੀ ਛਾਲ।
ਆਰ ਨਾਲ ਲੇਪਨ ਕਰੋ, ਬ੍ਰਿਧਮ ਆਂਡ ਰੁਜ ਟਾਲ ॥੩੭੮॥

੧੪੨੩–ਜੀਰਾ, ਹਊਬੇਰ, ਕੂਠ, ‡ਤਮਾਲਪਤ੍ਰ, ਅਰ ਬੇਰੀ ਦੀ ਛਿਲ ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਘੋਟਕੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਬਦ ਅਰ ਆਂਡਬ੍ਰਿਧੀ ਰੋਗ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੭੮॥

ਚੌਪਈ

ਗੋਖਰੁ ਬਿਸ੍ਵਾ ਘਨ ਸੁਰ ਦਾਰ। ਅਸਮਭੇਦ ਬੜਿੰਗ ਸੁ ਡਾਰ।
ਲੋਦ ਜੁ ਘ੍ਰਿਤ ਸੋ ਜਬ ਹੀ ਪੀਤਾ ਬ੍ਰਿਧਮਆਡ ਮਿਟ ਜਾਵਤਬੀਰ॥੩੭੯॥

੧੪੨੪–ਭਖੜਾ, ਸੁੰਢ, ਮੋਥਾ, ਦੇਵਦਾਰ, ਪਖਾਣਭੇਦ, ਬਾਇਬੜਿੰਗ, ਅਰ ਲੋਦ ਇਹ ਸਭ ਪੀਹਕੇ *(ਨਿਮਕ ਪਾਕੇ) ਘਿਉ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਬਦ ਅਰ ਆਂਡਬ੍ਰਿਧੀ ਮਿਟ ਜਾਵੇ ॥੩੭੯॥

ਬਿਲਜਾਦਿ ਚੂਰਣ (ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਬਿਲਮੂਲ ਕਪਿਥ ਜੁ ਕਣਾ। ਅਰਲੂ ਚਿਤ੍ਰਕ ਸਿਗ੍ਰੁ ਜੁ ਭਨਾ।
ਦੋਨੋਂ ਬ੍ਰਹਤੀ ਪੂਤਕਰੰਜ। ਸੁੰਠ ਬਿਲਾਵਾ ਸਜਾਮਾ ਅੰਜ ॥੩੮੦॥
ਗ੍ਰੰਥਕ ਪੰਚ ਲਵਨ ਜਵਖਾਰ। ਅਜਮੋਦਾ ਚੂਰਨ ਸਬਕਾਰ।
ਕਾਂਜੀ ਵਾ ਤਾਤੇ ਪਿਵ ਨੀਰ। ਬ੍ਰਿਧਮ ਆਂਡ ਰੁਜ ਜਾਵਤ ਪੀਗ॥੩੮੧॥

੧੪੨੫–ਬਿਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਖਿਲ, ਕੈਥ ਦੀ ਜੜ ਦੀ ਛਿਲ,ਮਘ, ਸੋਨਾਕ ਦੀ ਜੜ ਦੀ ਛਿਲ, ਚਿਤ੍ਰੇ ਦੀ ਜੜ ਦੀ ਛਿਲ; ਸੁਹਾਂਜਣੇ ਦੀ ਜੜ ਦੀ ਛਿਲ, ਦੋਨੋਂ ਕੰਡਿਆਰੀਆਂ, ਮੀਚਕਾ, ਸੁੰਢ, ਬਿਲਾਵਾ, ਮਘ, ਪਿਪਲਾਮੂਲ, ਪੰਜੇ ਨਿਮਕ, ਜੌਂਖਾਰ ਅਰ ਅਜਮੋਦਾ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰ ਲਵੇ, ਅਰ ਫਿਰ ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਯਾ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਲਵੇ ਤਾਂ ਬਦਰੋਗ ਆਂਡਬ੍ਰਿਧੀ ਸਭ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੩੮੦॥੩੮੧॥

ਅਥ ਧਰਨ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

‡ਗੋਮੇ ਦਾ–ਤਮਾਲ ਪਤ੍ਰ ਹੈ: ਦੇਖੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭੀ।
*ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਨਿਮਕ ਪੌਣਾ ਭੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਸੋ ਠੀਕ ਹੈ।

ਸਕਟੀ ਲੀਹਾਂ ਬੀਚ ਕੀ, ਇਟਸਿਟ ਜੜ ਮੰਗਵਾਇ।
ਅਰਕ ਵਾਰ ਦਿਨ ਲੀਜੀਏ, ਚਿੜੀ ਨ ਬੋਲੁ ਕਰਾਇ ॥੩੯੨॥
ਗੁੱਗਲ ਧੂਨੀ ਦੇ ਕਰੀ, ਲੇਹੁ ਤਵੀਤ ਮੜ੍ਹਾਇ।
ਕਟਿ ਬਾਧੇ ਰੋਗੀ ਨਰਹਿ, ਧਰਨ ਸਕਲ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੩੯੩॥

੧੪੨੬–ਗੱਡੀ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਇਟਸਿਟ ਦੀ ਜੜ ਐਤਵਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਜਦ ਅਜੇ ਚਿੜੀ ਤਕ ਨਾਂ ਬੋਲੀ ਹੋਵੇ ਪੁਟਾਕੇ ਮੰਗਾ ਲਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਗਲ ਦੀ ਧੂਣੀ ਦੇ ਕੇ ਤਵੀਜ ਵਿੱਚ ਮੜ੍ਹਾ ਲਵੇ, ਰੋਗੀ ਦੇ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਧਰਨ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਕ ਹੈ।੩੯੨।੩੯੩।

ਨਲ ਧਰਨ ਉਪਾਇ–ਗੋਲੀ

ਕੜੂ ਟੰਕ ਤ੍ਰਯ ਪੀਸੀ ਲੇਇ। ਗੋਘ੍ਰਿਤ ਸੇਤੀ ਪੀਵਨ ਦੇਇ।
ਖੜਾ ਹੋਇ ਨਰ ਪੀਵੇ ਸੋਇ। ਨਲਧਰ ਪੀਰਾ ਕਬ੍ਹੂ ਨ ਹੋਇ ॥੩੯੪॥

੧੪੨੭–ਕੌੜ ੩ ਟੰਕ ਪੀਹਕੇ ਗੌਕੇ ਘੇਉ ਨਾਲ ਪੀਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਖੜੱਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਨਲ ਧਰਨ ਦੀ ਪੀੜਾ ਕਦੇ ਨਾ ਹੋਵੇ ॥੩੯੪॥

ਸੋਰਠਾ

ਪਲਾਸ ਜਟਾ ਕੀ ਛਾਲ, ਘੋਟਿ ਛਾਨ ਪਿਵ ਨੀਰ ਸੋ।
ਤਾਂਮਹਿ ਮਿਸਰੀ ਘਾਲ, ਨਲ ਧਰ ਪੀਰਾ ਜਾਤ ਮਿਟ ॥੩੯੫॥

੧੪੨੮–ਪਲਾਹ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿੱਲ ਜਲ ਨਾਲ ਘੋਟਕੇ ਛਾਣ ਲਵੇ ਅਰ ਮਿਸਰੀ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਨਲ ਧਰਨ ਦੀ ਪੀੜਾ ਮਿਟ ਜਾਵੇ ॥੩੯੫॥

ਯੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀਆਤ–ਦੋਹਰਾ

ਅਭਯਾ ਚਿਤ੍ਰਕ ਪੁਹਕਰਾ, ਜਰਨ ਨਿਸਾ ਲੈ ਹਿੰਗ।
ਤੁੰਬਰ ਲਵਨ ਜੁ ਤੀਨ ਭਨ, ਚੂਰਨ ਕਰੋ ਸੁ ਚੰਗ ॥੩੯੬॥
ਪ੍ਰਾਤ ਉਠੀ ਪਯ ਸੰਗ ਪਿਵ, ਊਭਾ ਹੋਈ ਜਾਨ।
ਨਲਧਰ ਕੀ ਪੀਰਾ ਮਿਟਤ, ਜੋਗ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਬਾਨਿ ॥੩੯੭॥

੧੪੨੯–ਹਰੜ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਪੁਹਕਰਮੂਲ ਜੀਰਾ, ਹਲਧੀ, ਹਿੰਗ ਧਨੀਆਂ, ਤਿੰਨੇ ਨਿਮਕ (ਸੌਂਚਰ ਵਿੜ ਤੇ ਸੇਂਧਾ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਚੂਰਣ ਕਰ ਲਵੇ। ਫਿਰ ਪ੍ਰਾਤਕਾਲ ਉਠਕੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਕੁੱਬਾ ਹੋਕੇ ਪੀ ਲਵੇ, ਤਾਂ ਨਲ ਧਰਨ ਦੀ ਪੀੜਾ ਜਾਂਦੀ ਰਹੇ, ਇਹ ਯੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਵਿਚ ਲਿਖਯਾ ਹੈ। (ਪਰੰਤੂ ਯੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਵਿਚ "ਜੌਂਖਾਰ, ਬਾਯਵੜਿੰਗ ਤੇ ਅਜਵਾਇਣ" ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਵਾਧੂ ਹਨ, ਨਾਲੇ ਸਭ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਤ੍ਰਿਵੀ ਪਾਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰਨਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ ਮੇਘ ਵਿਚ ਪਾਠ ਭੁਲ ਗਿਆ ਹੈ ਯਾ ਕਰਤਾ ਨੇ ਛੱਡ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਾਂ ਬਹੁਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਭੀ ਪਾਠ ਇਤਨਾ ਹੀ ਦੇਖਯਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੋ ਜਿਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਬਣਾਕੇ ਸੇਵਨ ਕਰੇ, ਵੇਰਵਾ ਲਿਖ

ਦਿਤਾ ਹੈ, ਹੋਰ ॥੩੮੬॥੩੮੭॥

ਅੰਡ ਸੋਥੇ ਪੱਥ

ਸੋਧਨ ਰਕਤ ਬਿਮੋਖਨ ਸ੍ਵੇਦਾ, ਲੇਪ ਅਰਨ ਲੈ ਸਾਲੰ।
ਤੇਲ ਇਰੰਡੀ ਸੁਰਭੀ ਜਲ ਭਨਿ,ਪਾਨ ਲਵਨ ਪੁਨਿ ਘਾਲੰ।
ਇਟਸਿਟ ਅਰਨੀ ਗੋਖਰ ਬਰਨੀ, ਲਸਨ ਗੋਂਗਲੂ ਜਾਨੋ।
ਸਸਤ੍ਰ ਬਿਧਾਨ ਜਲੌਕਾ ਲਾਵਨ, ਪੱਥ ਅੰਡਬ੍ਰਿਧ ਮਾਨੋ ॥੩੮੮॥

੧੪੩੦–ਸੋਧਨ (ਜੁਲਾਬ ਦੇਣਾ) ਫਸਤ ਖੋਲ੍ਹਨਾ, ਪਸੀਨਾ ਦੇਣਾ, ਲੇਪ ਕਰਨੇ, ਲਾਲ ਚਾਵਲ ਖਾਣੇ, ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ, ਗਊਮੂਤ੍ਰ, ਪਾਨ ਬੀੜੇ, ਨਿਮਕ, ਪਾਠਾ, ਇਟਸਿਟ, ਅਰਣੀ, ਮੱਖੜਾ, *ਸੁਾਬ ਲਸਨ, ਸ਼ਲਗਮ, ਸ਼ਸਤ੍ਰਵਿਨੀ, ਅੱਧੇ ਚੰਦ੍ਰ ਸਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਪੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਾਗਣਾ, ਜੋਕਾਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਇਹ ਸਭ ਅੰਡਬ੍ਰਿਧੀ ਦੇ ਪੱਥ ਹਨ ॥੩੮੮॥

ਕੁਪੱਥ–ਚੌਪਈ

ਅਨੂਪ ਮਾਂਸ ਦਧਿ ਦੁਸਟਾਹਾਰ। ਨਾਰੀ ਮਾਖਾ ਬੇਗ ਰੁਧਾਰ।
ਅੰਡਬ੍ਰਿਧ ਅਰੁ ਬ੍ਰਿਧਮੈ ਜਾਸ। ਕਹੇ ਕੁਪਥ ਜੁ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ ॥੩੮੯॥

੧੪੩੧–ਅਨੂਪਜ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਮਾਸ, ਦਹੀਂ ਦੁਸ਼ਟ, ਅਰਥਾਤ ਵਿਰੁੱਧ ਭੋਜਨ ਖਾਣੇ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੰਗ, ਮਾਂਹ ਤੇ ਬੇਗਾਂ ਦਾ ਰੋਕਣਾ, ਇਹ ਸਭ ਅੰਡਬ੍ਰਿਧੀ ਅਰ ਬਦ ਰੋਗ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਪੱਥ ਕਹੇ ਹਨ ॥ ੩੮੯ ॥

ਅਥ ਗਲਗੰਡ, ਗੰਡਮਾਲਾ, ਅਪਚੀ; ਗ੍ਰੰਥ ਅਰਬੁਦੇ ਨਿਦਾਨ–ਚੌਪਈ

ਤੀਨ ਦੋਖ ਅਰੁ ਰੁਧਿਰ ਬਖਾਨ। ਮੇਦ ਬਾਤ ਕਫ ਪਿਤੇ ਠਾਨ।
ਯਾਤੇ ਉਪਜਤ ਗੰਡ ਜੁ ਮਾਲ। ਨਵ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀ ਜਾਨੋ ਲਾਲ॥੩੯੦॥

ਤ੍ਰਿਦੋਖ, ਰਕਤ ਵਿਕਾਰ, ਮੇਦ, ਬਾਤ, ਕਫ ਅਰ ਪਿੱਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰੰਥਿ ਗਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਨੌ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ॥ ੩੯੦ ॥

(ਸਾਰੰਗਧਰਾਤ)–ਪਰਿਹਾ

ਬੂਝੇ ਪੰਡਿਤ ਰੋਗੁ, ਕਰੋ ਜੁ ਬਿਚਾਰ ਹੀ।
ਗੰਢਮਾਲ ਕਾ ਰੋਗੁ ਏਕ ਨਿਰਧਾਰ ਹੀ।
ਲਵੇ ਗਾਂਠ ਕੀ ਬੇਲ, ਬਧੇ ਤਨ ਕੰਠ ਹੀ।
ਮੋਥ ਘਾਸ ਜੜ ਰੀਤਿ, ਲਗਯੋ ਗਲ ਗੰਠ ਹੀ ॥੩੯੧॥

---

*ਬਰਨੀ–ਕਰਕੇ ਬਾਰੁਣੀ ਸੁਾਬ ਹੈ, ਛੰਦ ਵਾਸਤੇ ਦੀਰਘ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਰਕਤ ਬਿਕਾਰ ਥੀ ਹੋਇ, ਮੇਦ ਕੈ ਸੰਗ ਹੀ।
ਆਸੁਚ ਕੈ ਪਲ ਬ੍ਰਿਧਿ, ਬਾਤ ਪਿਤ ਭੰਗ ਹੀ।
ਕਫ ਤੇ ਪੁਨ ਸੰਨਿਪਾਤ, ਨਾੜਿਕਾ ਰੋਗ ਹੈ।
ਨਵੈ ਗ੍ੰਥ ਗੰਡਮਾਲ, ਇਨਾ ਕਰਿ ਜੋਗ ਹੈ ॥੩੯੨॥

ਹੇ ਪੰਡਿਤ ਜਨੋ ! ਵਿਚਾਰਕੇ ਦੇਖੋ ਤਾਂ ਗੰਡਮਾਲ ਦਾ ਰੋਗ ਇੱਕ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਗਲ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਗੰਢਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਤਰਾਂ ਮੋਥਾ ਘਾਹ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗਲ ਗ੍ੰਥੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਰਕਤ ਵਿਕਾਰ ਦੀ ੧, ਮੇਦ ਕਰਕੇ ੨, ਅਸੁਚਤਾ ਕਰਕੇ ੩, ਮਾਸ ਵਧਕੇ ੪, ਬਾਤ ਤੇ ੫, ਪਿੱਤ ਤੇ ੬, ਕਫ ਤੇ ਸੰਨਿਪਾਤ ਤੇ ੮ ਅਰ ਨਾੜੀ ਤੇ ੯, ਇਉਂ ਗੰਡਮਾਲ ਅਰਥਾਤ ਗਲ ਗ੍ੰਥੀ ਇਹ ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ॥ ੩੯੧ ॥ ੩੯੨ ॥

ਗੰਡਮਾਲਾ ਲੱਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਸੋਥ ਬੁੱਧ ਅਤਿ ਹੋਇਕੈ, ਲਟਕੈ ਗਲ ਜਿਮ ਅੰਡ।
ਲਘੂ ਬ੍ਰਿਧ ਵਾ ਹੋਤ ਹੈ, ਗੰਡਮਾਲ ਸਾ ਮੰਡ ॥੩੯੩॥
ਤੋਦ ਸ਼ਯਾਮ ਨਾੜੀ ਬੰਧਜੇ, ਸਯਾਮ ਲਾਲ ਸੋ ਬਾਤ।
ਦਾਹ ਰਕਤ ਅਰ ਲਾਲ ਹੁਇ, ਪਿਤਕੀ ਏਹ ਬਿਖਯਾਤ ॥੩੯੪॥

ਕਠੋਰ ਨ ਪਾਕੈ ਮੁਖ ਬਿਰਸ, ਸਿਥਰ ਗੁਰਤਾ ਅਰ ਸੋਜ।
ਭਰੀ ਖਾਜ ਜੁ ਸੀਤ ਬਹੁ, ਕਫ ਲਛਨ ਇਹ ਖੋਜ ॥੩੯੫॥
ਪਚੈ ਬਧੈ ਚਿਰ ਮੰਦ ਜੁਰ, ਤਾਲੁ ਗਲਾ ਜੁ ਲਿਪਾਇ।
ਭਾਰੀ ਚਿਕਨਾ ਭੂਸਲਾ, ਦੁਰਗੰਧ ਤਾਂਤੇ ਆਇ ॥੩੯੬॥
ਪੀਰ ਖਾਜ ਅਰ ਮੇਦ ਸਹਿ, ਮੁਖ ਪੀਠਾ ਹੈ ਜਾਸ।
ਮੂਲ ਅਲਪ ਲਟਕਤ ਰਹਤ, ਮੇਦ ਰੋਗ ਅਭਯਾਸ ॥੩੯੭॥

ਸੋਜਾ ਬੱਧ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤਯੰਤ ਹੋਕੇ ਆਂਡੇ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਗਲ ਵਿੱਚ ਲਟਕ ਪਵੇ ਹੈ, ਇਹ ਸੋਜ ਛੋਟੀ ਅਥਵਾ ਵੱਡੀ ਹੋਵੇ †ਗੰਡਮਾਲਾ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥੩੯੩॥

ਜਿਸ ਗੰਡਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਤੋਦ, (ਨੋਚਨੇ ਜੇਹੀ ਪੀੜਾ) ਹੋਵੇ, ਕਾਲੀ ਸਯਾਮ ਪ੍ਰਭਾ ਹੋਵੇ, ਨਸਾਂ ਕਰ ਬਿਆਪਤ ਹੋਵੇ, ਲਾਲ ਕਾਲੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਔਣ ਉਹ ਬਾਤ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਖੇ ਸੜਨ, ਰਕਤ ਤਰਾ ਲਾਲੀ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ ਓਹ ਪਿੱਤ ਦੀ ਗੰਡਮਾਲ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥੩੯੪॥

---

†ਇਥੇ ਭੋਜ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਦਾੜ੍ਹੀ ਠੋਡੀ ਅਰ ਨਾੜੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਗਲੇ ਵਿਚ ਲਟਕ ਆਵੇ ਸਭ ਗਲ ਗੰਡ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਿਹੜੀ ਕਰੜੀ, ਨਾਪਕਨੇ ਵਾਲੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੂੰਹ ਬਿਰਸ ਰਹੇ, ਸੋਜ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਟਿਕੀ ਰਹੇ ਅਰ ਭਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀ ਖੁਰਕ ਚਲੇ, ਅਰ ਸੀਤਲ ਸਪਰਸ਼ ਹੋਵੇ ਓਹ ਕਫ ਦੀ ਗੰਡਮਾਲ ਜਾਨਣੀ ਚਾਹੀਏ ॥੩੯੫॥

ਜੇਹੜੀ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਪੱਕੇ ਤੇ ਵਧੇ; ਮਠਾ ੨ ਤਾਪ ਰਹੇ। ਤਾਲੂ ਅਰ ਗਲ ਲਿਪਿਆ ਰਹੇ, ਭਾਵ ਬੋਲਿਆਂ ਘੁਰਘੁਰ ਸ਼ਬਦ ਹੋਵੇ। ਸਰੀਰ ਸਮਾਨ ਭਾਰੀ (ਤੇ ਹਲਕੀ) ਹੋਵੇ, ਭੁਸਲੀ ਰੰਗਤ, ਫਿਰ ਤਿਸ ਤੋਂ ਬੁਹੀ ਬਾਸ ਆਵੇ। ਪੀੜਾ ਖਾਜ ਹੋਵੇ, ਮੇਦ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਜਿਸਦਾ ਮੂੰਹ ਮਿਠਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਦੀ ਹੇਠੀ ਜੜ ਅਗੋਂ ਬਡੀ ਹੋਵੇ, ਤੂੰਬੀ ਵਾਂਗ ਲਟਕੇ ਅਜੇਹੀ ਮੇਦ ਦੀ ਗੰਡਮਾਲ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ॥੩੯੭॥

ਅਸਾਧ ਗੰਡਮਾਲਾ ਲਛਣ—ਦੋਹਰਾ

ਮੁਖ ਚਿਕਨਾ ਗਲ ਮੈ ਸਬਦਿ, ਦੁਖ ਸੋ ਲੇਵਤ ਸ੍ਵਾਸ।
ਬਰਸ ਪਰੈ ਗਾਤ੍ਰ ਨਰਮ, ਤਾਕੋ ਜਮਕਰ ਗ੍ਰਾਸ ॥੩੯੮॥
ਏਕ ਗੰਠ ਤੇ ਗੰਠ ਗਲ, ਬਹੁ ਗੰਠੈ ਗੰਡਮਾਲ।
ਗਲਗੰਡ ਗੰਡਮਾਲਾ ਕਹੀ, ਸਮਝੋ ਲਛਨ ਲਾਲ ॥੩੯੯॥

ਮੂੰਹ ਚੀਕੁਣਾ, ਗਲ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਰਹੇ, ਭਾਵ ਕਸ਼ਟ ਨਾਲ ਬੋਲ ਸਕੇ, ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਕਸ਼ਟ ਸਾਥ ਸ੍ਵਾਸ ਲਵੇ। ਸਾਲ ਬਿਤੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਸਰੀਰੋਂ ਖੀਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ; ਉਸ ਨੂੰ ਜਮ ਗ੍ਰਾਸ ਕਰੇਗਾ। ਇਕ ਗੰਢ ਤੇ ਗਲਗੰਠ (ਗਿਲ੍ਹੜ) ਅਰ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਤੇ ਗੰਡਮਾਲਾ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਲਗੰਡ, ਗੰਡਮਾਲਾ ਤੇ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਇਸੇ ਨੂੰ ਅਪਚੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਇਸਦੇ ਲਛਣ ਸਮਝਣੇ ਚਾਹੀਏ ॥੩੯੮॥੩੯੯॥

ਅਪਚੀ ਲੱਛਣ—ਚੌਪਈ

ਬੇਰ ਆਮਰਾ ਜਾਨ ਪ੍ਰਮਾਨ। ਗੰਠ ਹੋਤ ਇਤਨੇ ਏ ਥਾਨ।
ਕਛੁ ਖਾਵੇ ਗਰਦਨ ਗਲ ਮਾਹਿ। ਬੱਖਨ ਕਫ ਮੇਦੋ ਹੈ ਤਾਹਿ ॥੪੦੦॥
ਕੋਊ ਪਾਕਤ ਕੋਊ ਨ ਜੋਇ। ਸੂਵੈ ਦੂਰ ਹੋਇ ਫਿਰ ਭੀ ਹੋਇ।
ਸੋ ਤੋ ਚਿਰ ਮਹਿ ਪਾਕਨ ਹੋਇ। ਲਛਨ ਅਪਚੀ ਕਹਤੇ ਸੋਇ ॥੪੦੧॥

ਬੇਰ ਸਮਾਨ,ਯਾ ਆਵਲੇ ਸਮਾਨ ਗੰਢ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਵੇ ਹੈ। ਕਛਾਂ,ਮੌਢਿਆਂ, ਗਰਦਨ, ਗਲ ਅਰ ਚੂਲਿਆਂ ਵਿਚ, ਸੋ ਇਸ਼ ਵਿਚ ਕਫ ਅਰ ਮੇਦ ਦੋਨੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਗੰਢ ਕੋਈ ਪਕਦੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪਕਦੀ, ਸੂਵਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਹਟ ਭੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਭੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਜੇਕਰ ਉਹ ਪਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਪਕਦੀ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਲੱਛਣ ਅਪਚੀ ਦੇ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥੪੦੦॥੪੦੧॥

ਅਪਚੀ ਅਸਾਧ ਲੱਛਨ—ਚੌਪਈ

ਪੀਨਸ ਪਾਰਸ਼ ਹੋਵਤ ਸੂਰ। ਖਾਂਸੀ ਜੁਰ ਬਮਿ ਸੇਤੀ ਪੂਰ।
ਇਨੈ ਲਛਨੈ ਕਰੈ ਅਸਾਧ। ਮੇਦ ਕਫੈ ਉਪਜਤ ਏ ਬਯਾਧਿ॥੪੦੨॥

ਬਾਤਾਦਿਕ ਲੋਹੂ ਅਰ ਮਾਸ। ਕੁਪੀ ਦੂਖਵੈ ਮੇਦ ਸੁ ਤਾਸ।
ਬਟਲੀ ਉਨਤਿ ਗੰਠ ਸੁ ਕਰੈ। ਤਿਸੰਤੇ ਗੰਠ ਨਾਮ ਤਿਸੁ ਧਰੈ ॥੪੦੩॥
ਤਪਤ ਮਧ ਬਿੱਛੂ ਜਿਮ ਤੋਦ। ਕੋਮਲ ਕਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁ ਸੋਦ।
ਫੂਟੇ ਤੇ ਸ੍ਰਵਤੀ ਸੋ ਜਾਨ। ਬਾਤ ਅਪਚੀ ਸੁ ਲਛਨ ਠਾਨ ॥ ੪੦੪॥
ਰੁਧਰ ਸ੍ਰਵਤ ਚੂਸਨ ਜਿਮ ਪੀਰ। ਪਚਤੀ ਜਲਤੀ ਧੂਖਨਿ ਬੀਰ।
ਰਕਤ ਪੀਤ ਤਾਕਾ ਆਕਾਰ। ਪਿੱਤ ਅਪਚੀ ਜਾਨ ਬਿਕਾਰ ॥੪੦੫॥

ਸੋਰਠਾ—ਫੂਟਤ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁ ਜਾਨ, ਸ੍ਰਵਤਿ ਗਰਮ ਅਤਿ ਰੁਧਰ ਤਿਸ।
ਰੁਧਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸੋ ਠਾਨ, ਲੋਹੂ ਤੇ ਸੋ ਜ਼ਾਨਿਯੋ ॥੪੦੬॥
ਸੀਤਲ ਥੋਰੀ ਪੀਰ, ਖਾਜ ਬਿਬਰਨ ਕਠੋਰ ਬਹੁ।
ਬਧਤ ਚਿਰੈ ਸੋ ਬੀਰ, ਕਫ ਕੀ ਅਪਚੀ ਇਮ ਕਹੀ ॥੪੦੭॥
ਫੂਟੇ ਰਾਧ ਬਿਕਾਰ, ਸ੍ਵੇਤ ਸੰਘਨੀ ਰਾਧ ਅਤਿ।
ਸਰੀਰ ਬਧਤਿ ਬਧਾਇ, ਤਨ ਘਟਤੇ ਸੋ ਘਟਤ ਹੈ ॥੪੦੮॥
ਖਾਜ ਚਿਕਨ ਬਹੁ ਪੀਰ,ਘ੍ਰਿਤ ਜਯੋਂਖਲ ਸਮ ਸ੍ਰਵਤ ਬਹੁ।
ਮੇਦ ਆਪਚੀ ਧੀਰ, ਮਾਧਵ ਬਚਨ ਬਖਾਨਿਯੋ ॥੪੦੯॥

ਚੌਪਈ—ਬਯਾਮ ਆਦਿ ਤੇ ਹੋਵਤ ਸੋਇ। ਬਾਤ ਸਿਰਾ ਮੈ ਪੈਠਤ ਹੋਇ।
ਸੁਕਚਿ ਨਾਰਿ ਕੌ ਗੰਠਕਰਾਇਨਾੜਗੰਠ ਤੇ ਅਸਾਧਕਹਾਇ।੪੧੦।

ਨਜ਼ੁਲਾ, ਜਾਤੁਲਜੰਮ ਦੀ ਪੀੜ, ਖਾਂਸੀ, ਜੁਰ ਅਰ ਕੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਛਣਾਂ ਵਾਲੀ ਅਪਚੀ ਅਸਾਧ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਆਧੀ ਮੇਦ ਅਰ ਕਫ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਕਫ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲਹੂ ਮਾਸ ਤਥਾ ਮੇਦ ਨੂੰ ਦੁਖਾਕਾਰ, ਗੋਲਾਕਰ ਉਚੀ ਗੰਢ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਤੇ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਗੰਢ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਹੜੀ ਤਪੇ ਵਿਚ ਬਿੱਛੂ ਦੇ ਡੰਗ ਸਮਾਲ ਚੁਭਕ ਉਠੇ। ਨਰਮ ਅਰ ਕਾਲੀ ਗੰਢ ਹੋਵੇ। ਫੁੱਟੇ ਤਾਂ ਸ੍ਰਵਦੀ ਹੈ, ਸੋ ਬਾਤ ਦੀ ਅਪਚੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਦਾ ਸ੍ਰਾਵ ਹੋਵੇ, ਚੋਘਣੇ ਜੇਹੀ ਪੀੜਾ ਹੋਵੇ। ਭਾਵ ਜ਼ਿਸਤਰਾ ਸਿੰਗੀ ਲਾਕੇ ਚੁੰਘੀਦੀ ਹੈ, ਐਸੀ ਜਾਪੇ। ਪੱਕਦੀ, ਜਲਦੀ, ਧੁਖਦੀ ਰਹੇ, ਲਾਲ ਪੀਲੀ ਜੇਹੀ ਦਿਸੇ ਓਹ ਪਿਤ ਦੀ ਅਪਚੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਿਹੜੀ ਗੰਢ ਫੁੱਟੇ ਤਾਂ ਗਰਮਾ ਗਰਮ ਲਹੂ ਨਿਕਲੇ, ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਰੁਧਿਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਹੈ, ਇਹ ਲਹੂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਠੰਢੀ, ਥੋੜੀ ਪੀੜਾ, ਖੁਰਕ, ਬਿਰੂਪ, ਕਰੜੀ ਅਰ ਚਿਰ ਬਾਦ ਵਧੇ ਸੋ ਕਫ ਦੀ ਅਪਚੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਦ ਫੁਟੇ ਤਾਂ ਰਾਧ ਚਿੱਟੀ, ਸੰਘਣੀ ਬਹੇ। ਸਰੀਰ ਵਧੇ ਤਾਂ ਵਧੇ, ਘਟੇ ਤਾਂ ਘਟੇ, ਅਰ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਘ੍ਰਿਤ, ਖਲ ਵਾਂਗ ਸ੍ਰਾਵ ਨਿਕਲੇ, ਇਹ ਮੇਦ ਦੀ ਅਪਚੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਸ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਦੇ ਕਰਨ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਵਾਯੂ, ਸਿਰਾ ਨਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾੜ ਸੰਕੋਚ ਹੋਕੇ ਗੰਢ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਨਾੜ ਦੀ ਅਪਚੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਅਸਾਧ ਹੈ ॥੪੦੨ ਤੋਂ ੪੧੦॥

ਅਰਬੁਦ ਲਛਣ—ਪਰਿਹਾ

ਗ੍ਰੰਥ ਰਕਤ ਅਤਿ ਊਚੀ, ਸੋਥ ਬਿਕਾਰ ਹੈ।
ਪੀਰਨ ਅਤਿ ਹੈ ਬਡੀ, ਗਿਲੂੜਾ ਕਾਰ ਹੈ।
ਮਾਂਸ ਰੁਧਰ ਕੋ ਦੂਖੈ, ਬਟਲਾ ਸਥਿਰ ਕਹੀ।
ਕੋਮਲ ਭਾਰੀ ਮੂਰ, ਘਟੇ ਚਿਰ ਬਧਿ ਸਹੀ ॥੪੧੧॥
ਕਰਤ ਮਾਸ ਕੋ ਉਪਚੈ, ਸੋਥ ਸੁ ਜਾਨਿਯੈ।
ਤਿਸਕਾ ਅਰਬੁਦ ਨਾਮ, ਸੁ ਪੰਡਿਤ ਮਾਨਿਯੈ।
ਮਰਮ ਬਿਖੈ ਜੋ ਹੋਇ, ਸੋਇ ਅਸਾਧਜ ਹੈ।
ਬੈਦ ਨ ਘਾਲੇ ਹਾਥ, ਪਾਇ ਤੇ ਬਜਾਧ ਹੈ ॥੪੧੨॥
ਬਾਤ ਪਿਤ ਕਫ ਰਕਤ, ਮੇਦ ਲਖਿ ਮਾਸ ਹੀ।
ਇਨ ਸੇ ਹੋਵਤ ਗੰਠ ਅਰਬੁਦਾ ਭਾਸ ਹੀ।
ਦੋਖਿ ਕੁਪੀ ਜੋ ਰੁਧਰ, ਸਿਰਾ ਸੰਕੋਚ ਹੈ।
ਪੀਰ ਪਾਕ ਹੈ ਸ੍ਰਾਵ, ਅੰਕੂਰ ਪਲੋਚ ਹੈ ॥੪੧੩॥
ਸ੍ਰਵਤ ਰਕਤ ਨਿਰੰਤਰ, ਸੋਇ ਅਸਾਧ ਹੈ।
ਰੁਧਰ ਅਰਬੁਦਾ ਜਾਨ, ਬਡੀ ਸੋ ਬਜਾਧਿ ਹੈ।
ਰੁਧਰ ਜੁ ਖਯ ਉਪਦ੍ਰਵ; ਪਾਂਡ ਸੁ ਪੀਰ ਹੀ।
ਅਰਬੁਦ ਜਾਨੋ ਕਸ਼ਟ; ਮਹਾਂ ਇਹ ਧੀਰ ਹੀ ॥੪੧੪॥
ਮੁਸਟ ਪ੍ਰਹਾਰੈ ਪੀਰ, ਅੰਗ ਜਬ ਹੋਤ ਹੈ।
ਕੁਪੈ ਮਾਸ ਤੋ ਸੋਥ, ਗ੍ਰੰਥ ਸੀ ਹੋਤ ਹੈ।
ਪਕੇ ਨ ਬੇਦਨ ਚਿਕਨਾ, ਪਾਥਰ ਸਮ ਕਹਯੇ।
ਮਾਸ ਅਰਬੁਦਾ ਜਾਨ, ਅਸਾਧਕ ਸੋ ਕਹਯੇ ॥੪੧੫॥

ਦੋਹਰਾ—ਨਵੇ ਜਾਤ ਕੀ ਗੰਠ ਕਾ, ਮੇਦ ਜੁ ਕਫ ਹੈ ਮੂਰ।
ਅਲਪ ਮਾਤ੍ਰ ਕਛ ਮੈ ਕਹੇ, ਔਰ ਮਾਧਵੈ ਪੂਰ ॥੪੧੬॥

ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਬਾਤਾਦਿ ਦੁਸ਼ਟ ਹੋਕੇ ਗੰਢ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਣ,ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਅਤਯੰਤ ਉਚੀ ਸੋਜ ਹੁਇ ਆਵੇ। ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਛ ਪੀੜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੰਢ ਅਤਯੰਤ ਵਡੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਿੰਤੂ ਗਿਲ੍ਹੜ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਾਸ ਅਰ ਲਹੂ ਨੂੰ ਦੁਸਟ ਕਰਕੇ ਗੋਲ ਅਰ ਸਥਿਰ ਜੇਹੀ ਨਰਮ, ਜਿਸਦਾ ਭਾਰੀ ਮੂਲ ਜਿਸਦਾ ਘਟਣਾ ਵਧਣਾ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਮਾਂਸ ਨੂੰ ਪਕੌਣ ਵਾਲੀ ਸੋਜ ਜਾਣੋ। ਤਿਸਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਲੋਕ ਅਰਬੁਦ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਐਸੀ ਅਰਬੁਦ ਜੋ ਮਰਮ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਹੋਵੇ, ਸੋ ਅਸਾਧ ਹੈ। ਹੇ ਵੈਦ! ਉਸ ਨੂੰ ਹਥ ਨਾ ਪਾਵੇ, ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਬੜਾ ਸਿਆਪਾ ਹੈ। ਬਾਤ ਤੇ, ਪਿੱਤ ਤੇ, ਕਫ ਤੇ, ਲਹੂ ਤੇ, ਮੇਦ ਤੇ ਅਰ ਮਾਸ ਤੇ, ਇਉਂ ਅਰਬੁਦ ਰੋਗ ੬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਗੰਢ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਅਰਬਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਖ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋਯਾ ਖੂਨ ਸਿਰਾ (ਨਾੜੀਆਂ) ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਕੇ ਸੰਕੋਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਅਕਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਗੰਢ ਵਾਂਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਪੀੜਾ, ਪਾਕ ਸ੍ਰਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਗੂਰ ਦਾ ਮਾਸ ਉਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਰ ਹਰ ਵਕਤ ਵਗਦਾ ਰਹੇ ਸੋ ਅਸਾਧ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਰਕਤ ਦੀ ਅਰਬੁਦ ਬੁਰੀ ਬਿਆਧੀ ਹੈ। ਰਕਤ ਅਰਬੁਦ ਵਾਲੇ ਰੋਗੀ ਦੇ ਰੁਧਿਰ ਖਯ ਦਾ ਉਪਦ੍ਰਵ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਅਰ ਪੀੜਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਐਸੀ ਇਹ ਅਰਬੁਦ ਮਹਾਂ ਕਸ਼ਟ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਮੁਕੀ ਆਦਿ ਦੀ ਚੋਟ ਜਦ ਕਿਸੀ ਅੰਗ ਪਰ ਲਗੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਥਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਕ੍ਰੁਪਿਤ ਹੋਕੇ ਸੋਜ ਅਰ ਗੰਢ ਜੇਹੀ ਕਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਕਦੀ ਨਹੀਂ ਨਾ ਕੁਛ ਪੀੜਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਚੀਕੁਣੀ ਪੱਥਰ ਸਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਐਸੀ ਮਾਂਸ ਅਰਬੁਦ ਭੀ ਅਸਾਧ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ *ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗ੍ਰੰਥੀ (ਗੰਢ) ਦਾ ਭੀ ਮੂਲ ਮੇਦ ਅਰ ਕਫ ਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਬਾਤ ਥੋੜੀ ਜੇਹੀ ਕਹੀ ਹੈ, ਅਧਿਕ ਮਾਧਵ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖਣੀ ਕਾਹੀਏ ॥੪੧੧ ਤੋਂ ੪੧੬॥

ਅਥ ਗੰਡਮਾਲਾ ਉਪਾਇ—ਦੋਹਰਾ

ਚੋਕ ਚਿਤ੍ਰਕੰ ਬਿਖ ਗਹੋ, ਲੇਪ ਨੀਰ ਸੋ ਸਾਤ।
ਗੰਡਮਾਲ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਬਾਤ ॥੪੧੭॥

੧੪੩੨—ਚੋਕ,ਚਿਤ੍ਰ ਦੀ ਛਿਲ ਤੇ ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ ਲੈਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਗੰਡ ਮਾਲਾ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੬੭॥

(ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)—ਦੋਹਰਾ

ਮੁੰਡੀ ਮੂਰ ਪਿਸਾਇ ਲਿਪੁ, ਅਰ ਤਾਹੀ ਰਸੁ ਪੀਤ।
ਗੰਡਮਾਲ ਮਿਟ ਜਾਤ ਹੈ, ਸਾਤ ਬਾਤ ਹੈ ਮੀਤ ॥੪੧੮॥

੧੪੩੩—ਮੁੰਡੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪੀਹਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰੇ ਅਰ ਇਸੇ ਦਾ ਰਸ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਗੰਡਮਾਲ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਹ ਬਾਤ ਸੱਚੀ ਹੈ ॥੪੧੮॥

ਬ੍ਰਹਮਦੰਡਕਾ ਮੂਲ ਹੈ, ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਸੋ ਪੀਸ।

*ਗ੍ਰੰਥੀ ਰੋਗ ੯ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਆਦਿ ਵਿਖੇ ਰੋਗ ਗਿਣਤੀ ਪ੍ਰਿ: ੩੪.

ਲੇਪ ਕਰੋ ਗੰਡਮਾਲ ਪਰ, ਗੰਡਮਾਲ ਸਭ ਖੀਸ ॥੪੧੯॥

੧੪੩੪–ਬ੍ਰਹਮਡੰਡੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਲੈ ਕੇ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਗੰਡਮਾਲ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਗੰਡਮਾਲ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੧੯॥

ਚੌਪਈ

ਕਚਨਾਰ ਕੀ ਤੁਚਾ ਮੰਗਾਇ। ਕਰਖ ਏਕ ਤੰਦੁਲ ਜਲ ਪਾਇ।
ਅਥਵਾ ਕ੍ਵਾਥ ਕਰੀ ਮਿਲਕਣਾ। ਗੰਡਮਾਲ ਮਿਟ ਪੀਵਤ ਭਨਾ॥੪੨੦॥

੧੪੩੫–ਕਚਨਾਰ ਦੀ ਛਿੱਲ ੧ ਤੋਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਵਿਚ ਚੌਲਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਅਥਵਾ ਇਸ ਦਾ ਕਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਘ ਪਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਗੰਢਮਾਲਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੪੨੦॥

ਦੋਹਰਾ–
ਗੰਧਕ ਪਾਰਦ ਸੈਂਧਵਾ, ਕਾਂਚਨਿ ਕੋ ਲੈ ਮੂਰ।
ਅਰਕ ਦੂਧ ਪੀਸੀ ਲਿਪੇ, ਗੰਡਮਾਲ ਕੋ ਚੂਰ ॥੪੨੧॥

੧੪੩੬–*ਗੰਧਕ, ਪਾਰਾ, ਸੇਂਧਾਨਿਮਕ ਤੇ ਧਤੂਰੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਅੱਕ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਗੰਡਮਾਲਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੨੧॥

ਸਹਿਦੇਵੀ ਜਰ ਅਰਕ ਦਿਨ, ਕੰਠ ਬਾਂਧੀਏ ਆਨ।
ਕਰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਗੰਡ ਮਾਲ ਕੋ, ਕਰਤ ਹਾਂਨ ਬਿਵਿਧਾਨ ॥੪੨੨॥

੧੪੩੭–ਸਹਦੇਵੀ (ਸਰਪਾਂਖੀ) ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਐਤਵਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਲਿਆਕੇ ਗਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਗੰਡ ਅਰਥਾਤ ਕਨੇਡੂ ਅਰ ਗੰਡਮਾਲਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੪੨੨॥

ਗਲਗੰਡ ਉਪਾਇ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਪਾਰਦ ਬਿਮਲਾ ਤਾਪਯੰ ਆਨ। ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਤਾਂਬਰ ਸੈਂਧਾ ਠਾਨ।
ਗਵਾਮੂਤ੍ਰ ਸੰਗ ਪੀਸੋ ਏਹ। ਗਰਮ ਕਰੀ ਲੇਪਨ ਕਰਿ ਤੇਹ ॥੪੨੩॥
ਤੀਨ ਲੇਪ ਮੇ ਗਲਗੰਡ ਜਾਇ। ਗਲਗੰਡੀ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ।
ਸੈਂਧਾ ਅਰਕ ਦੂਧ ਸੋ ਲੇਪ। ਗਬ ਕਾ ਕੀਲ ਮਿਟੈ ਸੰਖੇਪ ॥ ੪੨੪॥
ਰਸ ਭਲਾਤਕ ਲੇਪ ਕਰਾਇ। ਗਲਸਫੋਟ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ।
ਚੰਦਨ ਸਿਗ੍ਰੂ ਲੇਪੋ ਸਹੀ। ਗਲਕਾ ਕੀਲ ਮਿਟਾਵਨ ਕਹੀ॥੪੨੫॥

੧੪੩੮–ਪਾਰਾ, ਰੂਪਾਮੱਖੀ, ਸੋਨਾਮੱਖੀ, ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ,(ਮਘ; ਮਿਰਚ, ਸੁੰਢ), ਤਾਂਬਾ ਤੇ ਸੇਂਧਾਨਿਮਕ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਪੀਹੇ ਅਰ ਫਿਰ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਲੇਪਾਂ ਵਿੱਚ ਗੰਡਮਾਲਾ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਗਲ ਦੀ ਗੰਢ (ਗਿੱਲੜ) ਦਾ ਭੀ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਅਥਵਾ–

੧੪੩੯–ਸੇਂਧਾਨਿਮਕ ਅੱਕ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਗਲ ਦਾ ਕਿੱਲ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੪੨੩॥੪੨੪॥

---

*ਪਹਿਲੇ ਪਾਰੇ ਗੰਧਕ ਦੀ ਕਜਲੀ ਕਰ ਲਵੇ।

੧੪੪੦–ਭਿਲਾਵਿਆਂ ਦਾ ਰਸ ਲਗਾਵੇ ਤਾਂ ਗਲ ਵਿੱਚ ਦੀਆਂ ਫੋੜੀਆਂ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ। ਅਥਵਾ:–

੧੪੪੧–ਚੰਦਨ ਤੇ ਸੁਹਾਂਜਣੇ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਗਲ ਦਾ ਕੀਲ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੪੨੫॥

ਚੌਪਈ

ਲੋਹਕਿਟ ਆਛੀ ਲੈ ਪੀਸ। ਮਹਿਖ ਮਤ ਸੋ ਗਰਮ ਕਰੀਸ।
ਲੇਪੇ ਤੀਨ ਦਿਵਸ ਵਾ ਸਾਤ। ਗਲ ਕਾ ਗੰਠ ਰੋਗ ਮਿਟ ਜਾਤ॥੪੨੬॥

੧੪੪੨–ਲੋਹਾਰ ਦੀ ਭੱਠੀ ਦਾ ਮਨੂਰ ਲੈਕੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀਹਕੇ ਮਹੀਂ ਦੇ ਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਲੇਪ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਯਾ ਸੱਤ ਦਿਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਗੰਡਮਾਲਾ, ਗਲਗੰਡ (ਗ੍ਰੰਥਿ) ਸੱਭੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੨੬॥

ਕਛਰਾਲੀ ਉਪਾਇ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਕੁਸਟ ਜਰਨ ਜਲ ਸੰਗ ਲਿਪ, ਕਾਛ ਗੰਥ ਮਿਟ ਜਾਇ।
ਕੁਚਲਾ ਲੇਪੋ ਨੀਰ ਸੈ, ਕਾਖ ਗੰਥ ਨਸਵਾਇ॥੪੨੭॥

੧੪੪੩–ਕੁੱਠ ਤੇ ਜੀਰਾ ਜਲ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਛਰਾਲੀ ਨਾਸ ਕਰੇ। ਯਾ–

੧੪੪੪–ਕੁਚਲਾ ਜਲ ਨਾਲ ਲੇਪ ਲਗਾਵੇ ਤਾਂ ਕੱਛ ਦੀ ਗੰਠ ਭਾਵ ਕਛਰਾਲੀ ਤੁਰਤ ਫੁਰਤ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੨੭॥

ਚੌਪਈ

ਜੀਆ ਪੋਤਾ ਮਜਾ ਆਨ। ਜਲ ਸੋ ਲੇਪੇ ਆਛੇ ਆਨ।
ਸਿਗ੍ਰੂ ਮੂਰ ਨਿਸ ਜਲ ਕੈ ਸੰਗ। ਲੇਪ ਦੋਊ ਕਛਰਾਲੀ ਭੰਗ॥੪੨੮॥

੧੪੪੫–ਜੀਏਪੋਤੇ ਦੀ ਗਿਰੀ ਲੈਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰੇ। ਯਾ–

੧੪੪੬–ਸੁਹਾਂਜਣੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਛਿਲ ਤੇ ਹਲਧੀ ਜਲ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਲੇਪ ਕਛਰਾਲੀ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਨਹਾਰਾ ਹੈ ॥੪੨੮॥

ਸੋਰਠਾ–ਪੁਨਰਨਵਾ ਕੈ ਮੂਰ, ਮਿਠਾ ਜਲ ਸੰਗ ਲੇਪ ਕਰ।
ਕਛਰਾਲੀ ਕੌ ਚੂਰ, ਰਸ ਰਤਨਾਕਰ ਉਚਰੇ॥੪੨੯॥

੧੪੪੭–ਇਟਸਿਟ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਮਿਠਾ ਤੇਲੀਆ ਜਲ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਛਰਾਲੀ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੨੯॥

ਅਰਬੁਦ ਉਪਾਇ–ਚੌਪਈ

ਦੰਤੀ ਚਿਤ੍ਰਕ ਮੂਰ ਮੰਗਾਇ। ਗੁੜ ਭਲਾਤਕ ਚੂਨਾ ਪਾਇ।
ਕਾਹੀ ਰਵਿ ਕੇ ਦੂਧ ਪਿਸਾਇ। ਲੇਪੋ ਅਰਬੁਦ ਗੰਠ ਸੁ ਜਾਇ॥੪੩੦॥

੧੪੪੮–ਜਮਾਲਗੋਟੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਚਿਤ੍ਰੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਗੁੜ,ਭਿਲਾਵੇ, ਚੂਨਾ ਕਲੀ ਤੇ ਕਸੀਸ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅੱਕ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਪੀਹੇ। ਫਿਰ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਅਰਬੁਦ ਅਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ॥੪੩੦॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਸਾਜੀ ਮੂਰਕ ਖਾਰ ਮੰਗਾਇ। ਸੰਖਚੂਨ ਜਲ ਸੰਗਿ ਪਿਸਾਇ।
ਲੇਪੋ ਗੂੰਥ ਅਰਬੁਦਾ ਜਾਇ। ਬੰਗਸੈਨ ਨੇ ਦਈ ਬਤਾਇ ॥੪੩੧॥

੧੪੪੯–ਸੱਜੀ ਮੂਲੀ ਦੀ ਖਾਰ ਤੇ ਸੰਖ ਦਾ ਚੂਰਣ ਜਲ ਨਾਲ ਪੀਹਕੇ ਗੂੰਥੀ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਅਰਬੁਦ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵੰਗਸੇਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ॥੪੩੧॥

ਕਛਰਾਲੀ- ਰਸੌਲੀ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਪੀਪਰ ਤੁਚ ਕੀ ਰਾਖ ਲੈ, ਲਘੁ ਦੂਧੀ ਜੁ ਮਿਲਾਇ।
ਕੇਸਰ ਲੇਪ ਗੋ ਮੂਤ ਸੋ, ਬੱਧ ਕਛਰਾਲੀ ਜਾਇ ॥੪੩੨॥

੧੪੫੦–ਪਿਪਲ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਭਸਮ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਦੋਧਕ ਮਿਲਾਕੇ ਲਾਵੇ। ਜਾ–
੧੪੫੧–ਕੇਸਰ ਦਾ ਲੇਪ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕਰੇ ਤਾਂ ਬਧ ਅਰ ਕਛਰਾਲੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੪੩੨॥

(ਕਾਲਗਜਾਨਾਤ)

ਰਸੌਲੀ ਕੋ ਪੱਛ ਲੈ, ਚੋਕ ਘਸੀ ਲੈ ਲਾਇ।
ਮਿਟਤ ਰਸੋਲੀ ਜਾਨੀਯੋ, ਕਾਲ ਗਜਾਨ ਕਹਿਵਾਇ ॥੪੩੩॥

੧੪੫੨–ਰਸੌਲੀ ਨੂੰ ਪੱਛਕੇ ਰਿਰ ਉਪਰ ਚੋਕ ਘਿਸਾਕੇ ਲਾਵੇ ਤਾਂ ਰਸੌਲੀ ਹਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਲਗਜਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ॥੪੩੩॥

ਚੌਪਈ

ਰਸੌਲੀ ਕੌ ਪਾਛ ਦਿਵਾਇ। ਚੋਕ ਨਿਸਾਦਰ ਥੋਬਾ ਲਯਾਇ।
ਬਾਲ ਮੂਤ ਸੋ ਪੀਸ ਲਗਾਇ। ਰਾਸੌਲੀ ਕੀ ਪੀਰਾ ਜਾਇ ॥੪੩੪॥

੧੪੫੩–ਰਸੌਲੀ ਨੂੰ ਪੱਛ ਲਾਵੇ, ਉਸ ਪਰ ਚੋਕ, ਨਿਸ਼ਾਦ੍ਰ, ਨੀਲਾ ਥੋਥਾ, ਗਊ ਯਾ ਬਾਲਕ ਦੇ ਮੂਤ ਵਿਚ ਪੀਹਕੇ ਲਗਾਵੇ ਤਾਂ ਰਸੌਲੀ ਦਾ ਦੁਖ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ ॥੪੩੪॥

ਬਾਧ ਰੋਗ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਪਾਖਾਨ ਏਕ ਲੈ ਗਰਮ ਕਰ; ਤਾਂ ਪਰ ਸੇਕ ਕਰਾਇ।
ਬਾਧ ਰੋਗ ਸਭ ਜਾਤ ਹੈ, ਮੇਘੈ ਦਈ ਬਤਾਇ ॥੪੩੫॥

੧੪੫੪–ਪਥਰ ਇਕ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਉਸ ਪਰ ਸੇਕ ਕਰੇ ਤਾਂ ਬਧ ਦਾ ਰੋਗ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੪੩੫॥

ਦੋਹਰਾ–
ਸਿੰਗਰਫ ਪਤ੍ਰ ਜਾਇਕੇ, ਕੜੂ ਪਟੋਬ ਸੁ ਪਾਤ।
ਲੇਪ ਕਰੋ ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਸੋ, ਬਾਧ ਰੋਗ ਮਿਟ ਜਾਤ ॥੪੩੬॥

੧੪੫੫–ਸ਼ਿੰਗ੍ਰਫ, ਚੰਮੇਲੀ ਦੇ ਪਤ੍ਰ, ਕੌੜ ਅਰ ਪਟੋਲ ਦੇ ਪਤ੍ਰ ਲੈਕੇ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਲੇਪ ਲਗਾਵੇ, ਤਾਂ ਸਭ ਤਰਾਂ ਦਾ ਬਧ ਰੋਗ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ॥੪੩੬॥

ਕੰਬੀਲਾ ਸਾਜੀ ਕਥ ਲੈ, ਚੂਨਾ ਥੋਥਾ ਨੀਲ।
ਸੋਹਾਗਾ ਘ੍ਰਿਤ ਲੇਪ ਕਰ, ਬਾਂਧ ਰਸੌਲੀ ਹੀਲ ॥੪੩੭॥

੧੪੫੬–ਕਬੀਲਾ, ਸੱਜੀ, ਕਥ, ਚੂਨਾਕਲੀ, ਨੀਲਾਥੋਥਾ ਤੇ ਸੁਹਾਗਾ, ਇਹ ਘਿਉ ਵਿਚ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਬਧ ਅਤੇ ਰਸੌਲੀ ਸਭੋ ਹਿਲ ਤੁਰੇ ॥੪੩੭॥

ਊਂਗਾ ਗੂਲਰ ਦੂਧ ਲੇ, ਕੰਟਾਰੀ ਫਲ ਬੀਜ।
ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਸੋ ਲੇਪ ਕਰ, ਬਾਧ ਰਸੌਲੀ ਖੀਜ ॥੪੩੮॥

੧੪੫੭–ਪੁਟਕੰਡਾ, ਗੁੱਲਰ ਦਾ ਦੂਧ ਤੇ ਕੰਡਿਆਰੀ ਫਲ ਦੇ ਬੀਜ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਬਧ ਤੇ ਰਸੌਲੀ ਸਭੋ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੪੩੮॥

ਸਰਬ ਗ੍ਰੰਥਿ ਉਪਾਯ–ਦੋਹਰਾ

ਚੂਨਾ ਸੱਜੀ ਸਲਿਲ ਸੰਗ, ਲੇਪ ਕਰੋ ਸੁਭ ਆਨ।
ਮਹੁਕਾ ਜਾਵਤ ਸਰਬ ਹੀ; ਸਕਲ ਗ੍ਰੰਥ ਕੀ ਹਾਨ ॥੪੩੯॥

੧੪੫੮–ਕਲੀ ਚੂਨਾ ਤੇ ਸੱਜੀ ਜਲ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮਹੁਕੇ, ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੰਢ (ਗ੍ਰੰਥੀ) ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੩੯॥

ਸਰਬ ਗਲਗੰਡ ਮਾਲ, ਅਪਚੀ, ਅਰਬੁਦ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਤੁਰਸੀ ਪਤ੍ਰ ਸਿਰਸ ਤੁਚ, ਦੰਤੀ ਹੁਲਹੁਲ ਬੀਜ।
ਬਟ ਕੂੰਪਲ ਪੀਪਲ ਬਟੀ, ਲੇਪ ਨੀਰ ਸੋ ਦੀਜ ॥੪੪੦॥
ਤੀਨ ਟੰਕ ਵਾ ਪੀਵ ਹੀ, ਸਜਰਾ ਨੀਰ ਮੰਗਾਇ।
ਗੰਠੇ ਸੋ ਗੰਠ ਅਰਬੁਦਾ, ਅਪਚੀ ਸਭ ਮਿਟ ਜਾਇ ॥੪੪੧॥

੧੪੫੯–ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ, ਸਰੀਂਹ ਦੀ ਛਿੱਲ, ਦੰਤੀ ਦੇ ਦਾਣੇ, ਹੁਲਹੁਲ ਦੇ ਦਾਣੇ, ਬੋੜ ਦੀਆਂ ਕੂੰਮਲੀਆਂ ਤੇ ਪਿਪਲ ਦੀਆਂ ਗੋਲ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਪ ਜਲ ਨਾਲ ਕਰੇ। ਅਥਵਾ ਇਸਨੂੰ ਤਿੰਨ ਟੰਕ ਸੱਜਰਾ ਜਲ ਮੰਗਾਕੇ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਗੰਡ ਦੇ ਵਿਚ ਗੰਢ ਅਰਬੁਦ ਦੀ ਅਰ ਅਪਚੀ ਦੀ ਸੱਭੋ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੪੪੦॥੪੪੧॥

ਸੁੰਠ ਜਾਇ ਜੜ ਆਵਰੇ, ਬਿਛੂਆ ਪਾਤ ਲਯਾਇ।
ਕਨੇਰ ਜਟਾ ਰਸ ਇਟਸਿਟੇ, ਕਰਖ ਸੁ ਪੀਵਨ ਦਾਇ ॥੪੪੨॥
ਪਾਂਚ ਦਿਵਸ ਵਾ ਸਾਤ ਦਿਨ, ਪੀਵਤ ਜੋ ਨਰਨਾਰਿ।
ਸਰਬ ਗ੍ਰੰਥ ਕਾ ਨਾਸ ਹੁਇ, ਤਨ ਹੋਵਤ ਸੁਖਕਾਰ ॥੪੪੩॥

੧੪੬੦–ਸੁੰਢ, ਚੰਮੇਲੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਆਵਲੇ, ਬਿਛੂਆ ਬੂਟੀ ਦੇ ਪੱਤ੍ਰ, ਕਨੇਰ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਇਟਸਿਟ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ੧ ਤੋਲੇ ਤਕ ਪੀਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ, ੫ ਦਿਨ ਯਾ ੭ ਦਿਨ ਪੁਰਖ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕੋਈ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ਅਰ ਸਰੀਰ ਸੁਖ ਪਾਵੇ।੪੪੨॥੪੪੩॥

ਸੰਖਾਹੋਲੀ ਈਸ ਬੰਦ, ਊਧਾਹੋਲੀ ਪਾਇ।
ਨੇਤ੍ਰ ਬਾਲਾ ਏਲਚੀ, ਪੀਪਲ ਬਟੀ ਰਲਾਇ ॥੪੪੪॥
ਛੇਲੀ ਪਯ ਸੋ ਖਾਈਏ, ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਪ੍ਰਮਾਨ।
ਗੰਡਮਾਲ ਅਪਚੀ ਮਿਟੈ, ਅਰਬੁਦ ਗੰਠ ਜੁ ਹਾਨ ॥੪੪੫॥

੧੪੬੧–ਭੇੜਭੜਿੰਗ ਤੇ ਹਰਮਲ, *ਊਂਧਾਹੋਲੀ, ਨੇਤ੍ਰ ਬਾਲਾ, ਇਲਾਚੀ ਪਿਪਲ ਦੀਆਂ ਗੋਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਪੀਹਕੇ ਬਕਰੀ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ੭ ਦਿਨ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਗੰਡਮਾਲਾ ਅਰਬੁਦ ਅਰ ਗੁੰਥੀ ਸਭ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੪੪੪॥੪੪੫॥

ਸੁੰਠ ਭੜਿੰਗੀ ਲੇਪ ਕਰ, ਕਾਂਜੀ ਜਲ ਸੋ ਪੀਸ।
ਰੋਗ ਹੰਜੀਰਾਂ ਗੰਠ ਸਭ ਜਾਵਤ ਸਭ ਹੀ ਖੀਸ ॥੪੪੬॥

੧੪੬੨–ਸੁੰਢ ਤੇ ਭੜਿੰਗੀ ਦਾ ਕਾਂਜੀ ਯਾ ਜਲ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਹੰਜੀਰਾ ਅਰ ਗੁੰਥੀ ਰੋਗ ਸਭੋ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੪੪੬॥

ਚੌਪਈ

ਸਰਪ ਕਾਂਚਲੀ ਜਾਲ ਮੰਗਾਇ। ਕਟਕ ਤੇਲ ਸੋ ਦੇਹੁ ਲਗਾਇ।
ਗੰਡਮਾਲ ਗਲਗੰਡ ਅਪਚੀ। ਅਰਬੁਦ ਸਰਬ ਜਾਤ ਹੈ ਹਿਚੀ॥੪੪੭॥
ਕ੍ਰਿਸਨ ਸਰਪ ਮ੍ਰਿਤਕ ਲੈ ਆਇ। ਯੰਤ੍ਰ ਪਤਾਲਹਿ ਤੇਲ ਕਢਾਇ।
ਸੋਊ ਤੇਲ ਗਲ ਗੰਠਹਿ ਲਾਇ।ਸਰਬ ਗੰਠ ਕਾਂ ਨਾਸ ਕਰਾਇ॥੪੪੮।

੧੪੬੩–ਸੱਪ ਦੀ ਕੁੰਜ ਸਾੜਕੇ ਕੌੜੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਲਗਾਵੇ, ਤਾਂ ਗੰਡਮਾਲਾ; ਗਲਗੰਢ, ਅਰਬੁਦ ਅਰ ਅਪਚੀ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੪੪੭॥

੧੪੬੪–ਕਾਲਾ ਸੱਪ ਮਾਰਕੇ ਲੈ ਆਵੇ, ਉਸਦਾ ਪਤਾਲ ਯੰਤ੍ਰ ਨਾਲ ਤੇਲ ਕਢ ਰੱਖੇ, ਉਹ ਤੇਲ ਫੇਰ ਗਲ ਗੰਡ ਪਰ ਲਗਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੰਠ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੪੪੮॥

ਗਲਗੰਡ, ਗੰਡਮਾਲਾ, ਅਪਚੀ; ਅਰਬੁਦ ਪੱਥ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਛਰਦ ਰੇਚਨ ਨਸਯ ਸ੍ਵੇਦਨ, ਧੂਮ ਲੰਘਨ ਖਾਰ।
ਸਿਰਾ ਬੇਧਨ ਅਗਨਿ ਲੇਪਨ, ਘ੍ਰਿਤ ਪੁਰਾਨਾ ਧਾਰ।
ਲਾਲ ਅਖਯਤ ਮੁਗਧ ਸਿਗ੍ਰੂ, ਜਵ ਪਟੋਲਹਿ ਦੇਇ।
ਸਿਲਾਜੀਤ ਸਫਾਲਸਾ ਭਨਿ, ਕਟਕ ਰੂਖਾ ਲੇਇ ॥੪੪੯॥

੧੪੬੫–ਕੈ, ਦਸਤ, ਨਸਵਾਰ, ਪਸੀਨਾ, ਧੂੰਆਂ ਦੇਣਾ, ਫਾਕੇ ਰਹਿਣਾ, ਖਾਰਾਂ ਦਾ ਲਾਉਣਾ, ਨਸ ਦਾ ਕਟਾ ਦੇਣਾ, ਦਾਗਣਾ, ਲੇਪ ਕਰਨਾ, ਪੁਰਾਤਨ ਘ੍ਰਿਤ ਪਿਲੌਣਾ, ਲਾਲ ਚੌਲ, ਮੂੰਗੀ, ਸੁਹਾਂਜਣਾ, ਜੌਂ ਪਟੋਲ, ਸਿਲਾਜੀਤ, ਫਾਲਸਾ, ਕੌੜਾ ਅਰ ਰੁਖਾ ਖਾਣਾ, ਇਹ ਸਭ ਪੱਥ ਹਨ ॥੪੪੯॥

---

*ਇਸਦੇ ਸਫੈਦ ਆਸਮਾਨੀ ਮਾਇਲ ਫੂਲ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੇਠ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਪੱਥ ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਸਰਬ ਦੁਗਧ ਇਖ ਆਨੂਪ ਮਾਸਾ,ਸਰਬ ਪਲ ਅਰ ਮੀਠ ।
ਗੁਰੁ ਅਭਿਖਜੰਦੀ ਅਮਲ ਮਧੁਰੰ, ਈਖ ਬਿਰਕਤ ਈਠ ।
ਗਲਗੰਡ ਗੰਡ ਜੁ ਮਾਲ ਅਪਚੀ, ਅਰਬੁਦਾ ਮਯ ਜਾਨ ।
ਏਹ ਕਹੈ ਕੁਪਥ ਤਾਕੋ, ਤਾਹਿਕੋ ਮਤ ਠਾਨ ॥੪੫੦॥

੧੪੬੬-ਸਭ ਬਸਤਾਂ ਦੁਧ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ, ਗਨੇ, ਅਨੂਪਜ ਦੇਸ ਦੇ ਜੀਆ ਦੇ ਮਾਸ, ਤਥਾ ਹੋਰ ਸਭ ਮਾਸ, ਮਠਿਆਈਆਂ, ਭਾਰੀ ਕਬਜ਼ੀ ਕਾਰਕ, ਖੱਟੀ ਮਿਠੀ, ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੰਨੇ ਦੀ ਬਿਕ੍ਰਤੀ-ਭਾਵ ਗੁੜ ਗਲਗੰਡ ਵਾਲਾ,ਅਪਚੀ ਅਰ ਅਰਬੁਦ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸਭ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ । ਕੁਪੱਥ ਹਨ ॥੪੫੦॥

ਜਾਨੁਪਾਦੇ ਸਲੀਪਦ ਨਿਦਾਨ-ਦੋਹਰਾ

ਬਾਤ ਪਿੱਤ ਕਫ ਤੀਨ ਤੇ ਉਪਜਤ ਸਲੀਪਦ ਰੋਗੁ ।
ਸਜਲ ਭੂਮ ਮੈ ਹੋਤ ਬਹੁ, ਸਲੀਪਦ ਪਗ ਮਹਿ ਜੋਗ ॥੪੫੧॥

ਬਾਤ ਪਿਤ ਅਰ ਕਫ ਤਿੰਨਾਂ ਤ ਸਲੀਪਦ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਗਿਲੀ-ਗਿਲੀ ਧਰਤੀ ਵਿਖੇ ਬਹੁਤਾ ਹੋਵੇ ਹੈ । ਸਲੀਪਦ ਦਾ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ॥੪੫੧॥

ਸਲੀਪਦ ਦੇ ਸਥਾਨ ਲੱਛਣ-ਪਰਿਹਾ

ਜ੍ਵਰ ਸਹਿ ਬੰਖਣ ਪੀਰ, ਕਰੀ ਪਗ ਜਾਤ ਹੈ ।
ਸੋਥ ਸੁ ਜਾਵਤ ਪਾਦ, ਸਿਲੀਪਦ ਵਾਤ ਹੈ ।
ਹਾਥ ਕਰਨ ਦ੍ਰਿਗ ਲਿੰਗ, ਹੋਠ ਅਰ ਨਾਸ ਹੈ ।
ਇਨ ਠੌਰੈ ਭੀ ਹੋਇ, ਮਾਧਵੈ ਭਾਸ ਹੈ ॥੪੫੨॥

ਤਪ ਸਹਿਤ ਵੰਛਣਾਂ (ਚੂਲਿਆਂ) ਵਿਖੇ ਪੀੜਾ ਹੋਕੇ ਪੈਰਾਂ ਵਲ ਸੋਜ ਜਾਵੇ । ਇਸਨੂੰ ਸਲੀਪਦ ਰੋਗ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਹਥ, ਕੰਨ, ਨੇਤ੍ਰ, ਲਿੰਗ; ਹੋਠ, ਤੇ ਨਾਸਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਭੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਥਨ ਮਾਧਵ ਦਾ ਹੈ ॥੪੫੨॥

ਬਾਤ ਸਲੀਪਦ ਲੱਛਣ-ਦੋਹਰਾ

ਕ੍ਰਿਸਨ ਰੁਖ ਖਰ ਫਟਤ ਹੀ, ਨਮਿਤ ਬਿਨਾ ਅਤਿ ਪੀਰ ।
ਬਾਤ ਸਿਲੀਪਦ ਏ ਕਹਜੋ, ਮਾਧਵ ਤੇ ਮੈ ਬੀਰ ॥੪੫੩॥

ਕਾਲਾ, ਰੁਖਾ ਖੌਰੜਾ, ਫਟਿਆ ਜੇਹਾ, ਬਿਨਾ ਕਾਰਣ ਦੇ ਬਹੁਤੀ ਪੀੜ ਹੋਣੀ ਐਸੇ ਲਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਬਾਤ ਦਾ ਸਲੀਪਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥੪੫੩॥

ਪਿਤ ਸਲੀਪਦ ਲੱਛਣ-ਸੋਰਠਾ

ਦਾਹ ਤਾਪ ਅਤਿਜਾਨ, ਕੋਮਲ ਬਰਨ ਸਪੀਤ ਹੀ ।

ਪਿੱਤ ਸਿਲੀਪਦ ਠਾਨ, ਮਾਧਵ ਬਚਨ ਬਖਾਨਿਯੋ ॥੪੫੪॥

ਦਾਹ (ਸੜਨ) ਤੇ ਤਾਪ ਅਤਯੰਤ ਰਹੇ, ਸਪਰਸ਼ ਕੋਮਲ, ਅਤੇ ਰੰਗਤ ਪੀਲੀ ਹੋਵੇ, ਅਜੇਹੇ ਲਛਣ ਪਿਤ ਸਲੀਪਦ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੪੫੪॥

ਕਫ ਸਿਲੀਪਦ ਲੱਛਨ-ਪਰਿਹਾ

ਪਾਂਡੁਰ ਭਾਰੀ ਸ੍ਵੇਤ, ਚੀਕੁਨਾ ਜਾਨੀਏ।
ਸਥਿਰ ਬੰਬੀ ਜਯੋਂ ਉਨਤ, ਕਾਂਟੇ ਠਾਨੀਏ।
ਬਡਾ ਅਸਾਧ ਸੁ ਰੋਗ, ਕਫੀ ਏ ਲਖਨਾ।
ਕਫ ਬਿਨ ਨਾਹੀ ਕੋਇ, ਜਾਨਿਯੋ ਦਖਨਾ ॥੪੫੫॥

ਪਾਂਡੂ ਰੰਗਾ, ਭਾਰਾ, ਚਿਟਾ, ਚੀਕੁਣਾ, ਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਬਰਮੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਚੇ ਕੰਢਿਆਂ ਵਾਲਾ, ਇਹ ਕਫ ਦਾ ਸਲੀਪਦ ਬੜਾ ਅਸਾਧ ਹੈ। ਸਲੀਪਦ ਕਫ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨ੍ਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ।

ਦੋਹਰਾ—
ਕਫੀ ਬਸਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿ ਕਫੀ, ਸਦਾ ਬਹਤ ਜਿਹ ਨੀਰ।
ਤਿਸੀ ਜਤਨ ਸਿਲੀਪਦ ਹੁਵੈ, ਕਰੋ ਚਕਿਤਸਾ ਬੀਰ ॥੪੫੬॥

ਰੋਗੀ ਕਫ ਕਾਰਕ ਬਸਤੂਆਂ ਖਾਵੇ, ਸੁਭਾਵ ਭੀ ਰੋਗੀ ਦਾ ਕਫ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਅਰ ਜਿਸ ਸਲੀਪਦ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਬਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਸੋ ਐਸਾ ਸਲੀਪਦ ਅਸਾਧ ਹੈ। ਫਿਰ ਭੀ ਤਿਸਦਾ ਯਤਨ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਤੇ ਸਲੀਪਦ ਹੋਯਾ ਹੈ, ਓਸਾ ਕਰੇ (ਪਰੰਤੂ ਸੋਚਕੇ) ॥੪੫੬॥

ਬਾਤ ਸਲੀਪਦ ਉਪਾਇ-ਚੌਪਈ

ਏਰੰਡ ਤੇਲ ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਸੰਗ। ਪੀਤ ਸਿਲੀਪਦ ਬਾਤ ਜੁ ਭੰਗ।
ਕਾਰੌਂਦਾ ਸਿਖਮੋਰ ਜੁ ਜਾਨ। ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਸਿਲੀਪਦ ਹਾਨ ॥੪੫੭॥

੧੪੬੭—ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ ਗਊ ਮੂਤ੍ਰ ਪਾਕੇ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦਾ ਸਲੀਪਦ ਨਾਸ ਕਰੇ।

੧੪੬੮—ਕਰੌਂਦਾ, ਮੋਰਸਿਖਾ (ਸਲਿਆਰਾ) ਪੀਹਕੇ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਲੀਪਦ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੫੭॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)-ਸੋਰਠਾ

ਸੁੰਠੀ ਆਛੀ ਪੀਸ, ਗੋ ਪਯ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੀਜੀਏ।
ਬਾਤ ਸਿਲੀਪਦ ਖੀਸ, ਬੰਗਸੈਨ ਮਤ ਜਾਨੀਓ ॥੪੫੮॥

੧੪੬੯—ਸੁੰਢ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀਹਕੇ ਗੋਕੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਨਿੱਤ ੧ ਤੋਲਾ ਪੀ ਲਵੇ ਤਾਂ ਬਾਤ ਦਾ ਸਲੀਪਦ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੪੫੮॥

ਪਿਤ ਸਲੀਪਦ ਉਪਾਇ-ਸੋਰਠਾ

ਰਹਸਨ ਹੀਸ ਮਜਿਸਟ, ਇਟਸਿਟ ਯਸਟੀ ਮੇਲੀਏ।
ਆਰਨਾਲ ਸੋ ਇਸਟ, ਲੇਪ ਸਿਲੀਪਦ ਪਿੱਤ ਹਰ ॥੪੫੯॥

੧੪੭੦-ਰਾਸਨਾ, ਹੀਂਸ, ਮੰਜੀਠ, ਇਟਸਿਟ ਤੇ ਮੁਲਠੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਘੋਟਕੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦਾ ਸਲੀਪਦ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੪੫੯॥

ਕਲਕ-ਦੋਹਰਾ

ਅਭਯਾ ਕਲਕ ਗੋ ਮੂਤ ਸੋ; ਪੀਤ ਸਿਲੀਪਦ ਜਾਇ।
ਛਿੰਨਾ ਘਟ ਕਟ ਤੇਲ ਸੋ, ਪੀਵਤ ਪਿਤ ਮਿਟਾਇ ॥੪੬੦॥

੧੪੭੧-ਹਰੜ ਦਾ ਕਲਕ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਲੀਪਦ ਨਾਸ ਹੋਵੇ।

੧੪੭੨-ਗਿਲੋਯ, ਮੱਥਾ ਬਰੀਕ ਕਰਕੇ ਕੌੜੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦਾ ਸਲੀਪਦ ਜਾਵੇ ॥੪੬੦॥

ਚੌਪਈ

ਸਿਧਾਰਥ ਚਿਤ੍ਰਕ ਸੁਰਦਾਰ। ਲੇਪ ਤੇਲ ਕਟ ਸਿਲੀਪਦ ਟਾਰ।
ਸੁੰਠ ਸੋਭਾਜਨ ਸਰਸੋਂ ਚਾਰ। ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਲਿਪ ਸਿਲੀਪਦ ਟਾਰ ॥੪੬੧॥

੧੪੭੩-ਸਰ੍ਹੋਂ ਚਿਤ੍ਰਾ, ਦੇਵਦਾਰ, ਕੌੜੇ ਤੇਲ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਲੀਪਦ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ।

੧੪੭੪-ਸੁੰਢ ਸੁਹਾਂਵਣਾਂ ਸਰੋਂ ਤੇ ਦੇਵਦਾਰ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਲੀਪਦ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੪੬੧ ॥

(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)

ਪੁਨਰਨਵਾ ਸੁੰਠ ਸਰਸੋ ਆਨ। ਕਾਂਜੀ ਸੇਤੀ ਲੇਪਨ ਠਾਨ।
ਪਿੱਤ ਸਿਲੀਪਦ ਜਾਵਤ ਸਹੀ। ਬੰਗਸੈਨ ਸਾਚੀ ਬਿਧ ਕਹੀ ॥੪੬੨॥

੧੪੭੫-ਇਟਸਿਟ, ਸੁੰਢ ਤੇ ਸਰੋਂ ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦਾ ਸਲੀਪਦ ਜਾਵੇ ॥ ੪੬੨ ॥

ਇਟਸਿਟ ਸਿਗ੍ਰੂ ਸਰਖਪ ਲੇਇ। ਧਾਤੂਰਾ ਏਰੰਡ ਜੁ ਦੇਇ।
ਨਿਰਗੁੰਡੀ ਲੇਪੋਂ ਪਗ ਦੋਇ। ਪਿੱਤ ਸਿਲੀਪਦ ਕਬਹੂ ਨ ਹੋਇ॥੪੬੩॥

੧੪੭੬-ਇਟਸਿਟ, ਸੁਹਾਂਜਣਾ, ਸਰੋਂ; ਧਤੂਰਾ, ਸਰਿੰਡ ਤੇ ਸੰਭਾਲੂ ਦੋਹਾਂ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪਿੱਤ ਦਾ ਸਲੀਪਦ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇ ਅਰ ਫਿਰ ਕਦੇ ਨਾਂ ਹੋਵੇ ॥ ੪੬੩ ॥

ਕਫ ਸਲੀਪਦ ਉਪਾਇ(ਵੰਗਸੇਨਾਤ)-ਚੌਪਈ

ਬਰਧ ਮਾਨ ਪੀਪਰ ਜੋ ਖਾਂਇ। ਬੀਜ ਧਤੂਰੇ ਆਛੇ ਲਯਾਇ।
ਕਫੀ ਸਿਲੀਪਦ ਜਾਵਤ ਸਹੀ। ਬੰਗਸੈਨ ਮਤ ਆਨੀ ਕਹੀ ॥੪੬੪॥

੧੪੭੭-ਬਰਧਮਾਨ ਮਘ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਤੂਰੇ ਦੇ ਬੀਜ ਲੈਕੇ ੧ ਤੋਂ ੨੦ ਬੀਜ ਤਕ ਵਧਾ *ਘਟਾਕੇ

---

*੧ ਤੋਂ ੨੦ ਤੱਕ ਵਧਾਕੇ ਫਿਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਟਾਕੇ ਇੱਕ ਬੀਜ ਤੇ ਲੈ ਆਵੇ।

ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਸਲੀਪਦ ਜਾਵੇ ॥ ੪੬੪ ॥

ਕਲਕ—ਦੋਹਰਾ

ਪਾਨ ਸਾਤਕਾ ਕਲਕ ਕਰ, ਲਵਨ ਤਾਸ ਮਹਿ ਪਾਇ।
ਤਪਤ ਬਾਰ ਸੋ ਪੀਜੀਏ; ਕਫੀ ਸਿਲੀਪਦ ਜਾਇ ॥੪੬੫॥

੧੪੭੮—ਸੱਤਾਂ ਪਾਨ ਦੇ ਪਤ੍ਰਿਆਂ ਦਾ ਨਿੱਤ ਕਲਕ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੈਕੇ ਮਾਫ਼ਕ ਲੂਣ ਪਾਕੇ ਕੋਸਾ ਕੋਸਾ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਸਲੀਪਦ ਜ਼ਾਵੇ ॥ ੪੬੫ ॥

ਚੌਪਈ

ਰਜਨੀ ਗੁੜ ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਪੀਤ। ਕੁਸਟ ਸਿਲੀਪਦ ਦਾਰੂ ਜੀਤ।
ਇਟਸਿਟ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਪੀਪਰ ਪੀਸ। ਚਟੇ ਸਹਤ ਸਿਲੀਪਦ ਖੀਸ॥੪੬੬॥

੧੪੭੯—ਹਲਧੀ ਤੇ ਗੁੜ, ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ਟ ਤੇ ਸਲੀਪਦ ਨੂੰ ਇਹ ਦਾਰੂ ਜਿਤਣਹਾਰਾ ਹੈ।

੧੪੮੦—ਇਟਸਿਟ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਤੇ ਮਘ ਪੀਹਕੇ ਸ਼ਹਤ ਨਾਲ ਚਟੇ ਤਾਂ ਕਫ ਦਾ ਸਲੀਪਦ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥ ੪੬੬ ॥

ਸਰਬ ਸਲੀਪਦ ਉਪਾਇ—ਚੌਪਈ

ਬ੍ਰਿਧਦਾਰ ਗੋਮੂਤ੍ਰ ਸੰਗ। ਪੀਵਤ ਹੀ ਸਿਲੀਪਦ ਭੰਗ।
ਦੋਇ ਬਲਾ ਪਯ ਸੰਗ ਪਿਵਾਇਸਲੀਪਦਰੋਗ ਸਰਬਮਿਟ ਜਾਇ॥੪੬੭॥

੧੪੮੧—*ਬਿਧਾਰਾ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਲੀਪਦ ਨਾਸ ਕਰੇ।

੧੪੮੨—ਦੋਨੋਂ ਬਲਾ (ਖਿਰੈਟੀ ਤੇ ਕੰਘੀ) ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਲੀਪਦ ਰੋਗ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ॥ ੪੬੭ ॥

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਦਿ ਮੋਦਕ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਕ੍ਰਿਸਨਾਂ ਚਿਤ੍ਰਕ ਦੰਤੀ ਮਾਨ। ਕਰਖ ਅਰਧ ਪਲ ਏਕੇ ਠਾਨ।
ਬੀਸ ਹਰੜ ਤੁਚ ਗੁੜ ਪਲਦੋਇਸਹਿਤ ਸੰਗ ਮੋਦਕ ਤਿਸ ਹੋਇ॥੪੬੮॥
ਏਕਏਕ ਤਿਸ ਨਿਤ ਉਠ ਖਾਇ। ਰੋਗ ਸਿਲੀਪਦ ਸਭ ਹੀ ਜਾਇ।
ਰੋਗ ਜਾਨੁਵਾ ਸਭ ਹੀ ਘਟੈ। ਰਾਮ ਨਾਸ ਤੇ ਅਘ ਜਯੋਂ ਹਟੈ ॥੪੬੯॥

੧੪੮੩—ਮਘ—੧ ਤੋਲਾ, ਚਿਤ੍ਰਾ ੨ ਤੋਲੇ, ਦੰਤੀ ਚਾਰ ਤੋਲੇ, ਹਰੜ ਦੀ ਛਿਲ ੨੦ ਤੋਲੇ ਗੁੜ ੮ ਤੋਲੇ ਪੀਸ ਛਾਣਕੇ ਸਹਤ ਨਾਲ ਲੱਡੂ ਬਣਾ ਲਵੇ। ਓਹ ਲੱਡੂ, ਇੱਕ ਇੱਕ ਨਿੱਤ ਪ੍ਰਾਤਾ ਕਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਲੀਪਦ ਰੋਗ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਅਰ ਜਾਨੁਵਾ ਰੋਗ ਭੀ ਐਉਂ ਘਟੇਗਾ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾ ਰਾਮ ਨਾਮ ਤੇ ਪਾਪ ਘਟਦੇ ਹਨ। (ਮੂਲ ਪਾਠ ਕਰਖ ਪਹਿਲੀ, ਅਧਪਲ ਦੂਜੀ, ਤੀਜੀ ਦੰਤੀ ਪਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਉਂ ਲਗਾ ਦੇਣਾ) ॥੪੬੮॥੪੬੯॥

---

*ਬਿਧਾਰੇ ਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ ਵਾਲੇ "ਸ਼ਾਰਫ" ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਪੀਪਰਾਦਿ ਚੂਰਣ (ਵੰਗਸੇਨਾਤ)–ਚੌਪਈ

ਪੀਪਰ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਨਾਗਰ ਦਾਰ। ਇਟਸਿਟ ਪਲ ਦੋ ਦੋ ਸਭ ਡਾਰ।
ਸਭ ਕੇ ਸਮ ਬਧੇਰਾ ਪਾਇ। ਕਾਂਜੀ ਸੇਤੀ ਚੂਰਨ ਖਾਇ ॥੪੭੦॥
ਸਿਲੀਪਦ ਪਲੀਹਾ ਬਾਤ ਨਸਾਇ। ਭਸਮ ਰੋਗ ਛਿਨ ਮਾਹਿ ਮਿਟਾਇ।
ਰੋਗ ਜਾਨਵਾ ਜਾਵਤ ਸਹੀ। ਬੰਗਸੇਨ ਤੇ ਮੇਘੈ ਕਹੀ ॥੪੭੧॥

੧੪੯੪–ਮਘ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਸੁੰਢ, ਦੇਵਦਾਰ ਤੇ ਇਟਸਿਟ ਇਹ ਸਭ ਦੋ ਦੋ ਪਲ (੪–੪ ਤੋਲੇ) ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਬਿਧਾਰਾ ਪਾਵੇ, ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਕਾਜੀ ਨਾਲ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਲੀਪਦ, ਲਿਫ, ਬਾਤ ਰੋਗ, ਭਸਮ ਰੋਗ ਤੇ ਜਾਨੂਵਾ ਰੋਗ ਛਿਨ ਮਾਤ੍ਰ ਵਿਖੇ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੭੦॥੪੭੧॥

ਬਿਧਰਾਦਿ ਚੂਰਣ–ਚੌਪਈ

ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਤ੍ਰਿਫਲਾ ਚਵਕਾ ਵਾਰ। ਦਾਰਵੀ ਗੋਖਰੂ ਛਿੰਨਾ ਡਾਰ।
ਅਲੰਬੁਖਾ ਪਲ ਪਲ ਸਭ ਲੇਇ। ਸਭਕੈ ਸਮ ਬਿਧਾਰਾ ਦੇਇ ॥੪੭੨॥
ਕਾਂਜੀ ਸੇਤੀ ਅਖਜ ਪ੍ਰਮਾਨ। ਚੂਰਨ ਖਾਵੋ ਸਿਲੀਪਦ ਹਾਨ।
ਰੋਗ ਜਾਨੁਵਾ ਆਮ ਜੁ ਬਾਤ। ਕੁਸ਼ਟ ਗੁਲਮ ਕਫ ਬਾਦੀ ਜਾਤ ।੪੭੩।

੧੪੯੫–ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ, ਤ੍ਰਿਫਲਾ, ਚਵਕ, ‡ਵਰਨਾ, ਦਾਰਹਲਦੀ, ਭਖੜਾ, ਗਿਲੋਯ ਤੇ ਗੋਰਖਮੁੰਡੀ ਇਹ ਸਭ ਪਲ ਪਲ ਅਰਥਾਤ ੮–੮ ਤੋਲੇ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਬਿਧਾਰਾ ਪਾਵੇ ਅਰ ਪੀਹਕੇ ਚੂਰਣ ਕਰਕੇ ਰਖੇ ਅਰ ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਕਰਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਲੀਪਦ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਹੋਰ ਜਾਨੂਵਾ ਰੋਗ, ਆਮਬਾਤ, ਗੁਲਮ, ਕੁਸ਼ਟ, ਕਫ ਤੇ ਬਾਦੀ ਸਭ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥੪੭੨॥੪੭੩॥

ਅਥ ਜਨੂਵਾ ਰੋਗ ਉਪਾਇ (ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)–ਦੋਹਰਾ

ਤਾਂਬਰ ਪਾਰਾ ਗੰਧਕੰ, ਖਰਲ ਕਰੋ ਦਿਨ ਤੀਨ।
ਪਾਨ ਚੌਲਾਈ ਪਾਠ ਭਨਿ, ਇਟਸਿਟ ਇਨ ਰਸ ਦੀਨ ॥੪੭੪॥
ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਪੁਟ ਦਇਕੈ, ਚਕਰ ਯੰਤ੍ਰ ਪਚਾਇ।
ਸਹਿਤ ਸੰਗ ਇਕ ਮਾਖ ਭਰ, ਖਾਵਨ ਰੋਗੀ ਦਾਇ ॥੪੭੫॥
ਰੋਗ ਜਾਨਵਾ ਜਾਤ ਹੈ, ਔਰ ਸਿਲੀਪਦ ਜਾਇ।
ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਇਮ ਭਨੈ; ਮੇਘ ਬਿਨੋਦੈ ਥਾਇ ॥੪੭੬॥
ਬਾਮੈ ਗੋਡੇ ਡਮਰੂਵਾ, ਸਜੈ ਜਾਨੂਵਾ ਹੋਇ।

---

‡ਵਾਰ–ਨਾਮ ਬਰਨੇ ਦਾ ਹੈ, ਏਹੋ ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਅਤੇ ਵੰਗਸੇਨ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਦਾਰ ਕਰਕੇ ਦੇਵਦਾਰ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਭਾਰੀ ਸਾਬਲ ਪੀਰ ਬਹੁ, ਸਿਲੀਪਦ ਸਮ ਹੀ ਸੋਇ ॥੪੭੭॥
ਕਿਰਯਾ ਸਮ ਪਥ ਦੁਹਨਿ, ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਬਾਤ।
ਸਲੀਪਦ ਰੋਗੈ ਜਾਨੁਵਾ, ਡਮਰੂ ਰੋਗ ਮਿਟਾਤ ॥੪੭੮॥

੧੪੯੬–ਸੁਧਤਾਂਬਾ, ਸੁਧਪਾਰਾ, ਸੁਧਗੰਧਕ, ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਲਵੇ ਅਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਨ, ਚੌਲਾਈ, ਪਾਠਾ ਅਤੇ ਇਟਸਿਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਘੋਟੇ, ਫਿਰ ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਦੀ ਪੁੱਠ ਦੇਕੇ *ਚਕ੍ਰ ਯੰਤ੍ਰ ਦ੍ਵਾਰਾ ਪਕਾਕੇ ਰਖੇ। ਸ਼ਹਤ ਨਾਲ ੧ ਮਾਸਾ ਖੁਆਵੇ ਤਾਂ ਜਾਨੂਵਾ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ, ਅਰ ਸਲੀਪਦ ਭੀ ਜਾਵੇ ॥੪੭੪ ਤੋਂ ੪੭੬॥

ਖਬੇ ਗੋਡੇ ਵਿਚ ਡਮਰੂ ਅਤੇ ਸਜੇ ਗੋਡੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਾਨੂਆ ਰੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੱਟ ਭਾਰੇ ਅਰ ਪੀੜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਭ ਸਮਾਨਤਾ ਸਲੀਪਦ ਦੀ ਹੈ। ਯਤਨ ਅਰ ਪੱਥ ਸਭ ਸਮਾਨ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਰਸ ਰਤਨਾਕਰ ਦਾ ਕਥਨਾ ਹੈ। ਸਿਲੀਪਦ ਰੋਗ, ਜਾਨਵਾ ਰੋਗ, ਅਰ ਡਮਰੂ ਰੋਗ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਿਟਦੇ ਹਨ, ਇਸਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੰਤ੍ਰ ਝਾੜਾ ਕਰੇ ॥੪੭੭॥੪੭੮॥

ਜਾਨੁਵਾ–ਮੰਤ੍ਰ:–

੧੪੯੭–'ਓਂ ਨਮੋ ਗੁਰੂਕੋ ਅਦੇਸ ਖੰਕਾਰੀ ਖੰਕਾਰ ਕਹਾਂ ਗਯੇ? ਸਭਾ ਭਾਰ ਪਰਬਤ ਗਯੇ, ਸਭਾ ਭਾਰ ਪਰਬਤ ਜਾਇਕੈ ਕਹਾਂ ਕਰੇਗੇ? ਖੈਰਕਾ ਖੂੰਟਾ ਕਾਟੈਗੇ? ਖੂੰਟਾ ਕਾਟਕੇ ਕਹਾ ਕਰੇਗੇ? ਕੋਇਲਾ ਕਰੈਗੇ, ਕੋਇਲਾ ਕਰਕੇ ਕਹਾਂ ਕਰੈਗੇ? ਸਾਰਕਾ ਤੀਰ ਘੜਾਵੈਗੇ। ਸਾਰਕਾ ਤੀਰ ਘੜਾਇਕੈ ਕਹਾਂ ਕਰੈਗੇ? ਜਾਨਵਾਕੀ ਜੜ ਕਾਟੈਗੇ। ਗੁਰੂ ਕੀ ਸ਼ਕਤਿ ਮੇਰੀ ਭਗਤ ਫੁਰੇ ਈਸ੍ਵਰੋ ਵਾਚਾ,ਠ:,

ਚੌਪਈ,

ਤੀਰ ਸੰਗ ਇਕ ਬੀਸ ਜੁ ਬਾਰ। ਝਾੜੇ ਜਾਨੋ ਪੀਸ ਜੁ ਟਾਰ।
ਤੀਰ ਫੈਂਕਯੋਂ ਲਯਾਵੈ ਸੋਇ। ਤੀਰ ਪੂਜ ਸੰਧੂਰੇ ਜੋਇ ॥੪੭੯॥
ਸਾਤ ਦਿਵਸ ਇਮਹੀ ਕਰਵਾਇ। ਰੋਗ ਜਾਨਵਾ ਦੂਰ ਨਸਾਇ।
ਲਾਲਚ ਤਾਤੇ ਕਛੂ ਨ ਕਰੋ। ਤੌ ਜਾਨਵ ਕੀ ਪੀਰਾ ਹਰੋ ॥੪੮੦॥

ਵਿਧੀ

੨੧ ਬਾਰ ਤੀਰ ਨਾਲ ਝਾੜਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜਾਨੂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਤੀਰ ਨੂੰ ਸੁਟ ਦੇਵੇ, ਫਿਰ ਤੀਰ ਮੁੜ ਲੈ ਆਵੇ। ਤੀਰ ਨੂੰ ਸੰਧੂਰ ਆਦਿ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਾਕੇ ਪੂਜੇ। ਸਤ ਦਿਨ ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜਾਨੁਵਾ ਰੋਗ ਨਾਸ ਹੋਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਰੋਗੀ ਪਾਸੋਂ ਕੁਛ ਲੈਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਨਾਂ ਕਰੇ ॥੪੭੯॥੪੮੦॥

---

*ਚਕ੍ਰ ਯੰਤ੍ਰ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਇਕ ਗੋਲ ਟੋਯਾ ਖੋਦੇ ਫਿਰ ਉਸਦੀ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਪਰ ਖਾਈ ਖੋਦੇ। ਪਹਿਲੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਦਵਾਈ ਰਖੇ ਅਰ ਖਾਈ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਦੇਵੇ। ਇਸਨੂੰ ਚਕ੍ਰਯੰਤ੍ਰ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੇਖ ਰਸ ਸੁੰ: ਪ੍ਰਿ: ੨੧੮. ਰਸੇਂਦ੍ਰ ਚਿੰਤਾਮਣੀ।

ਅਥ ਡਮਰੂ ਮੰਤ੍ਰ:—

੧੪੮੮—"ਓਂ ਡਮਰੂ ਡਿਮ ਡਿਮ ਹਾਥ ਕਪਾਲ ਆਖੋਂ ਭਾਜੰਤੇ [illegible] ਨਾਦ। ਨਾ ਭਾਜ ਤ ਪੰਚ ਬਾਣ ਅਰਜੁਣ ਕੇ ਛਿੰਨੋ, ਨਰਾਯਨ ਕੇ ਚਕ੍ਰਛਿੰਨੋ, ਛਿੰਨ ਛਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਾਉ ਚਿੱਤਉ ਮੰਡੀਆ ਬੀਰ ਕੀ ਆਗਜਾਫੁਰੈ। ਨ:"

ਚੌਪਈ

ਬਾਰ ਇਕੀਸ ਤੀਰ ਸੋ ਝਾਰ। ਤੀਨ ਦਿਵਸ ਮੇਂ ਡਮਰੂ ਟਾਰ।
ਸਿੰਧੂਰ ਟੰਕਤਿਲ ਤੇਲ ਜੁ ਪਾਉ। ਤਾਂਸੋਤੀਰ ਚੋਪਰੀ ਲਗਾਉ ॥੪੮੧॥
ਪ੍ਰਿਥਮ ਝਾਰਕੇ ਪਾਛੇ ਕਰੋ। ਚੋਪੜ ਤੀਰ ਇਕੰਤਹਿ ਧਰੋ।
ਤੀਨ ਦਿਵਸਲੌ ਏਮ ਕਰਾਇ। ਰੋਗ ਡਮਰੂਵਾ ਤਨਤੇ ਜਾਇ॥੪੮੨॥

ਵਿਧੀ

੨੧ਬਾਰ ਤੀਰ ਨਾਲ ਝਾੜੇ ਤਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਡਮਰੂ ਰੋਗ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ਸੰਧੂਰ ੧ ਟੰਕ ਤਿਲਾਂ ਤੇਲ ੧ ਪਾਉ, ਇਸ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੀਰ ਚੋਪੜੇ। ਪਹਿਲੇ ਝਾੜਾ ਕਰਕੇ ਤੀਰ ਪਰੇ ਫੈਂਕ ਦੇਵੇ, ਫਿਰ ਲਿਆਕੇ ਚੋਪੜਕੇ ਏਕਾਂਤ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਤਰਾਂ ੩ ਦਿਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਡਮਰੂ ਰੋਗ ਸਰੀਰੋਂ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ॥੪੮੧॥ ॥੪੮੨॥

ਪਗ ਕੋਮਲ ਕਰਨੇ ਕਾ ਉਪਾਇ (ਵੈਦਜੀਵਨਾਤ)

ਸੇਂਧਾ ਗੁਗਲ ਗੇਰੂ ਪਾਇ। ਮਦਨ ਫਲਾ ਘ੍ਰਿਤ ਮਧੁ ਕੋ ਲਗਾਇ।
ਸਰੂਫਲਾ ਸਬ ਚਰਨ ਮਲਾਇ। ਕਮਲ ਸਾਰਖੇ ਚਰਨ ਕਰਾਇ॥੪੮੩॥

੧੪੮੯—ਸੇਂਧਾਨਿਮਕ, ਗੁਗਲ, ਗੇਰੂ, ਰਾੜਾ ਘ੍ਰਿਤ ਸਹਿਤ ਤੇ ਮਾਜੂ, ਪੀਹ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਮਲੇ, ਤਾਂ ਕਮਲ ਜਹੇ ਨਰਮ ਚਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥ ੪੮੩ ॥

(ਰਸਰਤਨਾਕਰਾਤ)—ਚੌਪਈ

ਗੁੜ ਗੁਗਲ ਸੇਂਧਾ ਉਸੀਰ। ਗੇਰੂ ਘ੍ਰਿਤ ਮਦਨ ਫਲ ਬੀਰ।
ਲੇਪੇਚਰਨ ਸਿਲੀਪਦ ਜਾਇ। ਪਗ ਸਫੋਟਮਿਟ ਕੋਮਲਥਾਇ॥੪੮੪॥

੧੪੯੦—ਗੁੜ ਗੁਗਲ ਸੇਂਧਾਨਿਮਕ, ਖਸ, ਗੇਰੂ, ਘਿਉ ਤੇ ਰਾੜਾ, ਪੀਹਕੇ ਪੈਰਾਂ ਪਰ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਿਲੀਪਦ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ਅਰ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟਾਂ ਹਟਾ ਕੇ ਪੈਰ ਨਰਮ ਕਰੇ ॥੪੮੪॥

ਪਗ ਬਜਾਈ ਉਪਾਇ—ਚੌਪਈ

ਰਾਲ ਗਰਮ ਕਰ ਬਿਆਈ ਭਰੋ। ਸੇਕ ਦੇਇਕੇ ਬਿਆਈ ਹਰੋ।
ਗੁੜ ਲਾਈਪਗਸੇਕ ਕਰਾਇ। ਰੋਗ ਬਿਆਈ ਛਿਨ ਮਹਿ ਜਾਇ॥੪੮੫॥

੧੪੯੧–ਰਾਲ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਬਿਆਈਆਂ ਵਿਚ ਭਰ ਦਿਓ ਉੱਪਰੋਂ ਸੇਕ ਦਵੇ ਤਾਂ ਬਿਆਈ ਨਾਸ ਹੋਵੇ ।

੧੪੯੨–ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਗੁੜ ਲਾ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਸੇਕ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਬਿਆਈ ਦਾ ਰੋਗ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇ ।੪੮੫।

ਰਸ ਗੰਧਕ ਦੋਨੋ ਸਮ ਚੋਕ। ਪੀਸੀ ਚਿਤ੍ਰਕ ਰਸ ਵਿਚ ਢੋਕ।
ਲੇਪ ਕਰੋ ਪੁਨ ਬਿਆਈ ਲਾਇ। ਰੋਗ ਬਿਆਈ ਦੂਰ ਨਸਾਇ।੪੮੬।
ਕੰਡੂ ਗਜ ਖੁਰ ਸਿਲੀਪਦ ਜਾਇ। ਪਗ ਸਫੋਟ ਛਿਨਮਾਹਿ ਪਲਾਇ।
ਰਸਰਤਨਾਕਰ ਭਾਖੀ ਏਹ। ਕਹਤ ਮੇਘ ਸਾਚੀ ਲਖ ਤੇਹ ॥੪੮੭॥

੧੪੯੩–ਪਾਰਾ, ਗੰਧਕ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਚੋਕ ਕੇ ਚਿਤ੍ਰੇ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਘੋਟੇ, ਫਿਰ ਬਿਆਈਆਂ ਪਰ ਲਾਵੇ ਤਾਂ ਬਿਆਈ ਨਾਸ ਹੋਵੇ । ਖੁਰਕ, ਫਲੀਪਾਦ, ਸਲੀਪਦ, ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਫੁਟਣਾ ਇਹ ਸਭ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥੪੮੭॥

ਪਗ ਦਾਝ ਉਪਾਇ–ਦੋਹਰਾ

ਗੋ ਮੂਤ੍ਰ ਪਗ ਧੋਇਕੈ ਤਥਾ ਆਮਰੇ ਲੇਪ॥
ਦਾਹ ਕੰਡੂ ਪਗ ਕੀ ਮਿਟਤ ਸਿਲੀਪਦ ਕਾ ਸੰਖੇਪ ॥੪੮੮॥

੧੪੯੪–ਗਊਮੂਤ੍ਰ ਨਾਲ ਪੈਰ ਧੋਯਾ ਕਰੇ । ਜਾਂ–

੧੪੯੫–ਆਵਲਿਆਂ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸੜਨ ਖੁਰਕ ਅਰ ਸਲੀਪਦ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਜਾਵੇ ॥੪੮੮॥

ਪਗ ਬਿਆਈ ਉਪਾਇ

ਅਮਲੀ ਪਤ੍ਰ ਪੀਸਕੈ ਟੀਕੀ ਏਕ ਬਨਾਇ॥
ਨਿੰਬ ਪਾਤ ਕੀ ਇਕ ਕਰੋ ਘ੍ਰਿਤ ਪਕਾਇਕੈ ਪਾਇ ॥੪੮੯॥
ਟੀਕੀ ਜਬ ਜਲ ਜਾਤ ਹੀ ਮੋਮ ਕਛੁਕ ਲੈ ਪਾਇ।
ਬਸਤ੍ਰ ਛਾਨੀ ਮੇਲੀਏ ਆਛੀ ਡਾਬੀ ਲਜਾਇ ॥੪੯੦॥
ਲੇ ਮਲਮ ਬਿਆਈ ਭਰੋ ਦੀਜੈ ਸੇਕ ਜੁ ਆਗ।
ਤੀਨ ਦਿਨੈ ਫੂਟੈ ਚਰਨ ਰੋਗ ਬਿਆਈ ਭਾਗ ॥੪੯੧॥

੧੪੯੬–ਇਮਲੀ ਦੇ ਹਰੇ ਪੱਤ੍ਰ ਪੀਹਕੇ ੧ ਟਿਕੀ ਕਰ ਲਵੇ, ਦੂਸਰੀ ਟਿੱਕੀ ੧ ਨਿਮ ਦੇ ਹਰੇ ਪੱਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਕਰੇ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਘਿਉ ਵਿਚ ਤਪਾਕੇ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਪਕਾਵੇ, ਜਦ ਟਿੱਕੀਆਂ ਜਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕੁਛਕ ਮੋਮ ਵਿਚ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦੇਵੇ ਅਰ ਫਿਰ ਗਰਮ ਗਰਮ ਪੁਣਕੇ ਡੱਬੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਰਖੇ । ਇਹ ਮਲ੍ਹਮ ਫਿਰ ਬਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਭਰਕੇ ਉਪਰੋਂ ਸੇਕ ਕਰਾਓ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਇਆ ਦਾ ਰੋਗ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ॥ ੪੮੯ ਤੋਂ ॥੪੯੧॥

ਸਰਬ ਸਿਲੀਪਦ ਰੋਗੇ ਲੇਪ–ਚੌਪਈ

ਪਾਰਾ ਗੰਧਕ ਟੰਕਣ ਖਾਰ। ਮਨਸਿਲ ਹੁਰਮਚਿ ਲੈ ਹਰਤਾਰ।
ਕੰਬੀਲਾ ਧਤੂਰੇ ਬੀਜ। ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਜਲ ਸੋ ਲੇਪ ਕਰੀਜ ॥੪੯੨॥
ਸਿਲੀਪਦ ਕੰਡੂ ਦੂਰ ਨਸਾਇ। ਬਿਸਰਪ ਰੋਗ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਾਇ।
ਫੀਲਪਾਂਦ ਅਰ ਜਾਨਵ ਮਿਟੈ। ਜੋਗ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਬਾਤ ਸੁ ਰਟੈ॥੪੯੩॥

੧੪੯੭–ਪਾਰਾ, ਗੰਧਕ, ਸੁਹਾਗਾ ਮਨਸਿਲ ਹਿਰਮਚੋ, ਹੜਤਾਲ **ਕੰਬੀਲਾ,** ਧਤੂਰੇ ਦੇ ਬੀਜ ਤੇ ਮਘਾਂ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਜਲ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਟਕੇ ਲੇਪ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਿਲੀਪਦ, **ਖੁਰਕ**, ਬਿਸਰਪ,ਫੀਲਪਾਦ ਅਤੇ ਜਾਨੂਵਾ ਰੋਗ ਨਾਸ ਕਰੇ ॥ ੪੯੨ ॥ ੪੯੩ ॥

ਸਿਲੀਪਦ, ਜਾਨੂਵਾ, ਡਮਰੂ ਦੇ ਪੱਥ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਸ੍ਵੇਦ ਲੰਘਨ ਰੁਧਿਰ ਮੋਖਣ ਰੇਚ ਲੇਪਨ ਜਾਨ।
ਪਟੋਲ ਜੀਰਨ ਸਾਲ ਖਸਟਕ ਕੁਲਥ ਜਵ ਲਸਨਾਨ।
ਬਾਰਤਾਕ ਸਿਗ੍ਰੂ ਕਾਰਬੇਲੀ ਇਟਸਿਟਾ ਗੋਮੂਤ।
ਏਰੰਡ ਤੇਲ ਸਿਰੀਂ ਜੁ ਬੇਧਨਿ ਪਥ ਸਿਲੀਪਦ ਸੂਤ ॥੪੯੪॥

੧੪੯੮–ਪਸੀਨਾ, ਬ੍ਰਤ ਫਸਤ ਖੋਲਨਾ ਦਸਤ, ਲੇਪ, ਪਟੋਲ, ਪੁਰਾਣੇ ਸੱਠੀ ਦੇ ਚਾਵਲ, ਕੁਲਥ ਜੌਂ ਲਸਨ ਵਤਾਊਂ, ਸੁਹਾਂਵਣਾਂ, ਕਰੇਲੇ ਇਟਸਿਟ ਗਊਮੂਤ੍ਰ, ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ, ਇਹ ਸਭ ਖਾਣੇ ਅਰਨਾੜੀ ਦਾ ਟੱਕਣਾ (ਬਾਤ ਤੇ ਉਤਪੰਨ ਸਲੀਪਦ ਵਿਚ ੪ ਉਂਗਲਾਂ ਪਰ, ਪਿੱਤ ਦੇ ਸਲੀਪਦ ਦੇ ਗਿਟੇ ਦੇ ਹੇਠੋਂ, ਇਸੇਤਰ੍ਹਾਂ ਕਫ ਦੇ ਸਲੀਪਦੋਂ ਅੰਗੂਠੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹੋਂ, ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਨਸਾਂ ਟੁੱਕੇ) ਇਹ ਸਭ ਸਲੀਪਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਥ ਹਨ ॥ ੪੯੪ ॥

ਕੁਪੱਥ–ਸ਼ੰਕਰ ਛੰਦ

ਮਿਸਟਾਨ ਗੁੜ ਦਧਿ ਸ੍ਵਾਦ ਰਸ ਸਬ ਸਿੰਧ ਬੰਧਿਆ ਨੀਰ।
ਨਦੀ ਜਲ ਗੁਰੁ ਜਾਨ ਪਿੱਛਲ ਅਭਿਖਯੰਦੀ ਬੀਰ।
ਅਨੂਪ ਮਾਸਾ ਮਾਖ ਪਿਸਟੀ ਗੁੜ੍ਹ ਜੁ ਬਿਕ੍ਰਿਤਿ ਜਾਨ।
ਏ ਜਾਨੁਵਾ ਸਿਲੀਪਦ ਬਿਕਾਰੇ ਹੈ ਕੁਪੱਥ ਬਖਾਨ ॥ ੪੯੫ ॥

ਦੋਹਰਾ– ਯਥਾ ਜੋਗ ਪਥ ਦੀਜੀਏ ਤਬਹਿ ਘਟੈ ਸਬ ਰੋਗ।
ਕੌਊ ਰੋਗ ਪਥ ਅਵਰ ਹੀ ਤਾਕਾ ਰੋਗ ਨ ਖੋਗ ॥ ੪੯੬ ॥

੧੪੯੯–ਮਿਠਿਆਈ ਗੁੜ ਦਹੀਂ, ਸ੍ਵਾਦ ਵਾਲੇ ਰਸ, ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਤੇ ਬਿੰਧਜਾਚਲ ਪਰਬਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆਂ ਜਲ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਜਲ ਭਾਰੀਤੇ ਪਿੱਛਲ ਬਸਤਾਂ ਅਤੇ ਕਬਜੀਕਾਰਕ ਅਨੂਪਜ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਮਾਸ, ਮਹਾਂ ਦੀ ਪੀਠੀ, ਗੁੜ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ। ਇਹ ਸਭ ਜਾਨੂ ਰੋਗ ਆਰ ਸਲੀਪਦ ਰੋਗ ਵਿਖੇ ਕੁਪੱਥ ਹਨ। ਜੈਸਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇ ਪੱਥ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਰੋਗ ਘੱਟਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਦੇ ਰੋਗ ਕੋਈ ਹੋਵੇ, ਪੱਥ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦ ਖੁਲਾਵੇ. ਤਾਂ ਰੋਗ ਘਟਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ॥੪੯੫॥੪੯੬॥

ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਮੁਨਿ ਮੇਘਰਾਜ ਬਿਚਰਤੇ, ਮੂਤ੍ਰਘਾਤ,
ਅਸਮਰੀ, ਪ੍ਰਮੇਪਭੇਦ, ਉਦਰਸੋਧ, ਅੰਡਬ੍ਰਿਧ, ਗੰਡਮਾਲ,
ਸਿਲੀਪਦ, ਜਾਨੁਵਾ, ਪਗ ਬਿਆਈ ਆਇ ਅਸਟਮੋਂ ਧਜਾਇ ॥੮॥
ਅਸਟਮਾ ਧਜਾਯ ਸਮਾਪਤ ॥ ੮ ॥

(ਗ੍ਰੰਥ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ)

॥ ਸਮਾਪਤ ॥

ਛਾਪਕ–ਪਾਲ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਐਂਡ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਬਾਜ਼ਾਰ ਧੋਬੀਆਂ, ਨਜ਼ਦੀਕ ਚੌਂਕ ਘੰਟਾ ਘਰ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ